Б
3537

КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

ПЪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ

Акад. КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

ПЪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ

АКАД. КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

ПЪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ

Превод от чешки СТОЯН АРГИРОВ

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
доц. ЕВЛОГИ БУЖАШКИ и
проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

ИЗДАТЕЛСТВО «НАУКА И ИЗКУСТВО» · СОФИЯ 1974

Б 3537

8542
1974

0000000124658

КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК И НЕГОВИТЕ «ПЪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ»

Името на Константин Иречек е едно от най-популярните между славистите от край на XIX и началото на XX в., особено в България. Неговите изследвания по българска и балканска история, а също участието му в изграждането на българското княжество в първите години след Освобождението му създават уважение всред най-широки кръгове на българската интелигенция и общественост. За неговото научно дело са публикувани в различно време много статии от наши и чужди автори.[1] *Но известност и признание му носят неговите книги «История на българите», появила се първоначално на чешки език през 1875 г., а след това и в немски превод през тревожната и смутна 1876 г.*[2]*, книгата «Княжество България», излязла на немски във Виена през 1891 г.*[3]*, която Ив. Шишманов определя като «цяла една енциклопедия, която притежава туй безценно свойство, че е систематизирана, че е органически свързана»*[4] *и особено трудът на Иречек «Пътувания по България», излязъл в Прага през 1888 г.*[5]

На български двете последни книги на Иречек излизат под общо заглавие «Княжество България» като издание на Хр. Г. Данов в Пловдив през 1899 г., но комбинирано: първата част от немското издание под заглавие «Българската

[1] Библиография на писаното за Иречек вж. в «Из архива на Константин Иречек», т. I, преписка с българи, подбрал и подготвил за печат П. Миятев, С., БАН, 1953, с. 3 и сл., а също по-нови работи — *Д. Ангелов*, Константин Иречек и българската историческа наука, Сб. Чехословакия и България през вековете, С., 1963; *Ст. Михайлов*, К. Иречек и българската археология, сп. Археология, 1968, кн. 2; *Т. Йорданов*, Заслугите на Константин Иречек за географското изследване на България, Известия на Географския институт, т. XII, 1969 г.

[2] Dejiny naroda bulharského, Prase 1875; Geschichte der Bulgarien, Prag., 1876.

[3] Das Fürstenthum Bulgarien. Seine Boden gestaltung, Natur, Bevölkerung wirthschaftliche Zustände, geistige Cultur, Staatsverfassung, Staatsverwaltung und neueste Geschichte. Von D-r Constantin Irecek. Wien (Prag, Leipzig), Tempsny, 1891.

[4] Из архива на Константин Иречек, преписка с българи, подбрал и подготвил за печат П. Миятев, т. II, С., БАН, 1959, с. 267.

[5] Cesty pro Bulharsku, Matice Česka, Prag., 1888 г.

държава», преведена от Ек. Каравелова, и втората част «Пътувания по България» в превод от чешкото издание на Ст. Аргиров. Издателят предпочита за втората част чешкото издание, тъй като в немското изложението е съкратено. В сегашното издание изоставихме първата част на «Княжество България», защото тя е в много отношения остаряла. Изучаването на България, както в географско, икономическо, така и в историческо отношение е твърде напреднало и поради това преиздаването на първата част не е особено наложително. Ако то бъде направено, естествено трябва да бъде придружено от обширни критически добавки, които биха усложнили изданието на книгата като цяло. «Пътувания по България», напротив, запазва и сега своето значение на документална книга, което я прави предпочитана за издаване. Разбира се, това не изключва едно бъдещо критическо издание и на първата част.

Различни са условията, при които се създават тези книги, както и самите те като научни трудове. «История на българите» е книга за миналото в точния смисъл на думата. Появила се по време на върховно напрежение на българското национално освободително движение, тя допринесе за утвърждаване на справедливите стремежи на българите към свобода, по друг път защищава правото на един народ с богата история сам да урежда своето бъдеще. Будните одески българи, схванали веднага значението на тази книга, бързат да я преведат и преработена, я издават на руски,[6] за да поддържат интереса на русите към българския въпрос, който по силата на събитията в България става актуална политическа и дипломатическа задача. Откъси от книгата се появяват и по-късно през войната в руски вестници и периодични издания,[7] за да се укрепи разположението и решителността на Русия да защити българите и подпомогне тяхното освобождение. Така Иречек по научен път става съпричастен на страданията на българите. Неговата книга обръща внимание на учени и общественици върху България в едно време, когато европейското обществено мнение се вълнува от съдбата на българите поради погромите след Априлското въстание и настоява за справедливо решение на българския въпрос.

«Пътувания по България» и по характер, и по начина, по който е създадена, е по-друга книга. Иречек я подготвя след като близо пет години е преживял в България, прави проучвания на място, наблюдава и опознава отлично страната. Поради това тя е документална автентична книга, която открива на читателя богатото минало на българската земя, органически свързано с бурната политическа и културна история на българите през средновековието, континюитета с древната култура на българските земи, културното творчество на българите и тяхната държава, черти от бита на съвременните на Иречек българи и, разбира се, хубостите на България, които не са убягнали от наблюдателния поглед на големия учен. Книгата е едно своеобразно откриване на България и българите с техните старини, бит и красоти на природата. Водачът в това пътуване е умен, талантлив учен, историк, етнограф, археолог и географ, вече известен в европейската славистика, който разказва на читателя за България,

[6] История болгар. Сочинение професора Пражкого университета д-ра Конст. Иос. Иречка, Одеса, 1878.

[7] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 139.

след тревожни политически събития като Съединението и Сръбско-българската война, детронацията и политическата криза, събития, които направиха българите отново популярни в тогавашния свят, но за които не винаги се пишело с добро. Трудът на Иречек запознава учените и читателите с непреходните трайни историко-археологически и етнографски ценности. Затова неговата стойност съвсем не се ограничава в конюнктурно-практическата си целесъобразност по времето, когато излиза, но запазва своето огромно значение за науката и днес с богатството на своето съдържание.[8]

Еднакво нужна на историка и на археолога за възстановяване на най-старата история на нашите земи, на нашите градове, «Пътувания по България» е така ценна и за тези, които се занимават с по-новите проблеми на социалните и демографските процеси, поради което тази книга заема трайно място в развитието на археологията и историята, краезнанието и етнографията. Издадена на български преди повече от 70 години, днес «Пътувания по България» е библиографска рядкост Издаването ѝ в поредицата «Историческо наследство» е не само напълно оправдано, но и заслуга на издателство «Наука и изкуство», което по този начин откликва на една необходимост, отново включва едно изключително ценно произведение на големия учен в нашата съвременна национална наука и култури.

Излишно е да бъде представян обстойно авторът на книгата «Пътувания по България» не само защото той е извънредно популярен, но и защото не става дума за пълно или частично издаване на неговите съчинения, а за преиздаване на една негова книга. Необходими са може би сведения за условията, при които е създадена тази книга, и за отношението и приноса на българите за нейното излизане. А това ни принуждава, макар и бегло да проследим живота и дейността на Иречек в България, когато той събира необходимия първичен материал за този свой труд. При това от дейността на Иречек в Княжеството ще засегнем само онези моменти, които имат някакво отношение към научните и книжовните му занимания, свързани с проучванията на България, и ще пропуснем служебната му и политическа дейност. На българска земя Иречек пристига на 6 ноември 1879 г., когато параходът от Виена го стоварва на пристанището в Лом, откъдето по обичайния тогава път през Кутловица, Берковица, Петрохан и на файтон, като най-модерно превозно средство, той се отправя към столицата на младото Княжество.

Константин Иречек е роден във Виена на 24 юли 1854 г. в семейството на чешки учен. Бащата Йосиф Иречек е известен общественик и литератор, а майката, дъщеря на големия чешки славист П. И. Шафарик. Средата на чешки и южнославянски интелектуалци, в която преминават детските години на Иречек във Виена, допринася несъмнено за ранната подготовка и научната ориента-

[8] Иречек особено държи на научния характер на своя труд. В предговора към немското издание той изрично се уговаря, че неговата книга «не е никаква официозна, подбудена от българското правителство публикация», а «частно предприятие, гледната точка на което може да бъде само оная на един любознателен пътешественик и наблюдател» Княжество България, Пловдив, 1899, с. IV.

ция на младия Иречек. Въпреки че бащата заема високо обществено положение във Виена, синът учи история в Пражкия университет през 1872—1875 г. и не без влиянието на стария Палацки окончателно оформя своите интереси към славистиката. За Иречек, който проучва усърдно литературата за Балканския полуостров, разбира се, не е било трудно да установи, че историята на българите е най-малко позната на учения свят. Връзките му с български студенти във Виена, на първо място с В. Д. Стоянов, с търговеца Гр. Д. Начович, а след това в Прага с пребиваващия там през 1875 г. харковски професор българинът М. Дринов, сетне с К. Стоилов, К. Помянов и др., не ще съмнение са допринесли също за трайния интерес на Иречек към историята на българите.

Още през 1871 г. от Виена Иречек пише на своя вуйчо Ян Шафарик: «Впуснах се с удоволствие в историята и географията на Балканския полуостров и изучавам стари и нови неща по тоя предмет. Преди няколко дни тук бише г. Стоянов, българин, секретар на новооснованото Българско книжовно дружество в Браила. Запознах се с него и му показах моята българска библиография на новобългарската книжнина, която събирам отдавна. Той се зарадва много на това, че и чужденци се грижат за българите.»[9] Библиографията е първата работа на Иречек по българска история, която излиза през 1873 г. като приложение към Периодическо списание под заглавие «Книгопис на новата българска книжнина 1806—1870 г.»[10]

Контактите с българите, връзките и близките приятелски отношения на Иречек с М. Дринов, установени в Прага през 1875 г., а главно събитията на Балканите след въстанието в Босна и Херцеговина, подтикват младия учен да се заеме с написването на споменатата цялостна история на българите,[11] с която става доктор по философия. Както вече бе отбелязано наскоро, тя излиза в два превода на руски и полски. На български е преведена първоначално от Н. Д. Райнов и З. Бояджиев, учители в Габровската гимназия през 1886 г., а научно е издадена едва през 1929 г.[12] Междувременно Иречек разширява своите занимания и по сръбска история и бива избран за доцент в Пражкия университет по география и история на Югоизточна Европа. Неговата хабилитация за римския път от Белград до Цариград[13] и досега си остава извънредно ценно изследване и една от най-добрите му работи. Като приятел на българите и като специалист по балканска история Иречек живо откликва на събитията в България след погрома на Априлското въстание. Той печата обширна статия с много подробни сведения за кланетата, която излиза през 1878 г. в чешкото из-

[9] Из архива на Константин Иречек, преписка с чужденци, подбрал и подготвил за печат П. Миятев, т. III, С., 1963, с. 19.

[10] ПСп (притурка), 1873 г., кн. VII—VIII.

[11] *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, Пловдив, 1930 г. «Живот и дейност на Конст. Иречек (автобиографични чертици)», с. XIII.

[12] *К. Иречек*, История на българите, под редакцията на проф. В. Н. Златарски, преведоха А. Диамандиев и Ив. Раев, Издава Страшимир Славчев, С., 1929 г.

[13] *C. Jirececk*, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopol, Prag, 1877.

дание «Osveta», преведена на български от Бенев и препечатана във в. «Марица»[14].

Нов период в живота на Иречек е неговата близо петгодишна дейност в България от 1879 до 1884 г., когато той последователно е главен секретар в Министерството на народното просвещение, управляващ и министър на същото министерство, съветник и председател на учебния съвет, след това директор на музея и Народната библиотека. Той напуска България, за да приеме от 1 октомври 1884 г. избора си за професор в Пражкия университет.

За живота в младото българско Княжество и за своята дейност в него, както е известно, Иречек е оставил два тома от своя дневник, които неговият ученик и усърден преводач Ст. Аргиров издаде през 1930 г. под название «Български дневник». Много неща в този дневник са будили и будят възражения, най-вече в преценките и характеристиките на политически и културни дейци, а понякога и на българите като народ. Не бива обаче да се забравя, че онова време на свобода идваше след близо петвековно османско владичество и Освобождението не можеше изведнаж да отстрани остатъците от едно минало, белязано наистина с подем и подвизи, но и с падения, повлияли на националния характер. Много от преценките на автора също не са свободни от субективни настроения, някои от които той при други случаи коригира (за П. Р. Славейков, П. Каравелов и др.). От значение е обстоятелството, че в София Иречек първоначално е в пълно политическо обкръжение на консерваторите, които го въвличат в режима на пълномощията и в своите политически комбинации, защото и сам той е носител на един умерен консерватизъм,[15] който не му позволява да оцени правилно например либералните и демократическите течения в политическия живот на Княжеството. Всичко това, разбира се, е оцветило българския дневник на К. Иречек, без да омаловажи неговото значение за изясняване на политическата ни история в първите години след Освобождението.

Освен като висш служител, администратор и политически деец Иречек в България прави и своите пътувания по страната, събира огромен материал, който му позволи по-късно да подготви две свои книги «Пътувания по България» и «Княжество България». Освен това Иречек става инициатор и дава своя принос във възстановяването на Българското книжовно дружество и заедно с други негови членове възобновява научния му орган «Периодическое списание». Престоят му в България следователно трябва да се оценява по-малко по неуспешните му политически ходове, а повечето по неговия реален принос в организирането на образованието и културните институти в Княжеството и по натрупания огромен научен материал за миналото и настоящето на страната, който позволи да се появят след това серия от статии в периодичните издания и нови книги за България.

След заминаването си от България Иречек чете лекции по география и етнография на балканските народи, кръстоносните походи, източния въпрос

[14] *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, с. XIV; вж. също в. Марица, бр. 10, 12 септември 1878 г.

[15] Вж. Проектите за преустройство на Княжеството след преврата от 27 април 1881 г. в «Из архива на Константин Иречек», т. II, с. 53, и сл., а също и неговия дневник.

и др. в Пражкия университет и подготвя за печат събраните гръцки и римски надписи, които публикува през 1886 г., «Пътувания по България» и «Българското княжество». В последната книга той дава извънредно важно политическо, географско, икономическо и демографско описание на България. От 1893 г. Иречек става професор по история на балканските народи във Виенския университет. Последователно бива избран за член на много академии и научни дружества. В научната му дейност преобладаващо място заемат други проблеми на балканската история. Най-важни негови произведения от този период безспорно са изследванията по история на средновековна Сърбия [16]

В края на века и през първото десетилетие на XX в. нашите първи научни сили като Ив. Шишманов, Л. Милетич и др. със съжаление констатират изчезването на българската тема в изследванията на Иречек. В някои свои писма Ив. Шишманов тълкува това като отчуждение на големия учен от българите. [17] *В отговор на тази мила и благородна ревност пред заминаването си за Виена през 1893 г. Иречек прави една интересна равносметка: «Но недейте да забравяте, лише той на Ив. Шишманов, че тия сношения със западната половина на Балк. полуостров не са от завчера, че аз съм издал първата работа на сръбски в Белградский гласник вече (в) 1874 и че съм писал за сръбски (в 18)76 (г.), босненски (в 18)76 (г.), далматински (в 18)77 (г.) работи много статии, може би непознати в България. Между българите съм преживял 5 години и после съм работил 7 години върху обработване на събраните там материали, издадени в Archeol. Fragmente (1886), Cesty (1888), Fürstenthum (1891) и пр.; не е ли този куп от съчинения повече от достатъчен — mehr als genug!»* [18] *Подобно и на други наши най-добри научни и културни деятели през 90-те години Ив. Шишманов не губи надежда, че Иречек ще направи още много в развитието на научните изследвания за миналото на България, очаква го и го кани за професор в току-що основаното Висше училище*[19], *но тези надежди по-нататък не се оправдават. Във Виена научната дейност на Иречек обхваща нови и нови области от миналото на балканската и византийската история, но българската тема наистина изчезва.*

Въпреки това творчеството на Иречек и самият той не престава да упраж-

[16] Виж по-подробно: Трудове на проф. Д-р Константин И. Иречек (1851—1904), събрали и подредили Боже Цветкович и Йосиф Наги, ПСп., кн. 66; също Из архива на Константин Иречек, т. III, с. 293 и сл.

[17] «Вие полека-лека ни разлюбвате, забравяте ни — му пише той през 1893 г. — Вашето внимание се отбива чувствително от предишните Ви любимци и се отправя към други. Честити сърби! Аз им искрено завиждам, завиждам им и страдам, защото в дълбочината на сърцето съм убеден, че за това охлаждение сме пак ний виновати. Или може би се лъжа, може би само временно някое облаче хвърля сянка върху нашите връзки, които не може никога да се скъсат — кажете, утешете ни! Кажете кога ще излезе второто издание от Българската история и няма ли да бъдем честити да го видим напечатано най-напред на български. . .» — Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 286.

[18] Там, с. 290.

[19] Там, с. 262.

нява силно влияние върху развитието на българската наука. Нито за момент Иречек не прекъсва връзките си с България и най-вече с българските учени, някои от които като П. Ников получават при него във Виенския университет своята специализация. Трогателно задушевна е преписката му с Ив. Шишманов, Л. Милетич, Ал. Т. Балан и други големи имена на едно ново поколение български учени, което в много отношения наследи, но също така и доразви изследванията, основите на които бяха положени от М. Дринов и К. Иречек.

С внимание и с болка Иречек следи и преживява трагичните изпитни на България през войните, радва се на българските победи в Балканската война[20] и скърби за трагичните последици от новата Балканска война.[21] Така до края на живота му България и съдбата на българите заемат трайно място не само в научната му дейност, но и в сърцето на големия учен. Константин Иречек умира във Виена на 10 януари 1918 г.[22]

Да се върнем към историята на едно от най-важните съчинения на големия учен «Пътувания по България», защото това е една от онези големи научни задачи, които дори такъв даровит учен като Иречек е трябвало, както се вижда, да подготвя много години. Писмата и неговият дневник са доказателство колко дълго го занимава мисълта за пътуване и изучаване на страната и колко е страдал, когато не среща разбиране на тези свои намерения. Затова нека разгърнем така наречения «контракт», за да видим какви условия тогавашните българи предложиха на своя историк, когато го приемаха на работа в България.

Популярността на Иречек всред българите очевидно е причината след войната и злополучния Берлински конгрес той да бъде поканен на ръководна държавна служба и от Княжеството, и от автономната област Източна Румелия. И двете български държавици имат нужда от умен и подготвен човек като Иречек. Най-напред М. Дринов в качеството си на ръководител на просветния отдел при руското временно управление след няколко предварителни разговора прави официално предложение на Иречек за работа по просветното ведомство. Поканата е предадена чрез младия одески българин В. Палаузов, преводач и издател на книгата на Иречек «История на българите», също на-

[20] «Сещам се, пише той на Ив. Шишманов на 21 окт. (3 ноем. 1912 г.), как преди 36 години доказвах в моята българска история (немско издание е издадено 1 януари 1876), че българите са един способен народ с голямо бъдеще — в едно време, гдето България цяла беше още турска провинция, тъкмо на предверие на свободата.» «. . . Сега остава Цариградский въпрос. А когато ще дойде до мир, той ще бъде донейде Сан-Стефанский мир — vedivimus. Дано всичко да се свърши добре и трайно.» — Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 428.

[21] На 28 дек./10 януари 1914 г. Иречек пише на Гр. Д. Начович от Виена: «Развитие(то) на най-новата история на България следих с голяма скръб. . . Дележ на Македония между съюзниците не беше умно дело; трябваше да се иска автономия на Македония, която щеше да намери най-голяма поддръжка у всички велики сили.» Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 436.

[22] По-подробно за биографията на Иречек вж. статията «Живот и дейност на Константин Иречек (автобиографични чертици)» в *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, с. V и сл.

руска служба през войната в България.[23] *С писмо от Пловдив на 5 юли 1878 г. К. Стоилов от името на Дринов потвърждава поканата, защото и двамата били съгласни, «че ще бъде една неоценима полза за народа ни, ако можеше да употреби в делото на възраждането си способностите на такъв отличен и въодушевен работник като вас».*[24] *В отговор на това Иречек приема по принцип направеното предложение, но смята, че все пак е необходимо да се изчака «конечното разрешение на българский въпрос и утвърждание(то) на мир(а)», както той пише в писмото си от 14 юли същата 1878 г. до К. Стоилов.*[25] *Това са очевидно причините, които забавят повече от година идването на Иречек в България.*

Междувременно на следващата 1879 г. Иречек получава покана с доста примамливи условия за работа и от Източна Румелия. Предложението е направено от името на генерал-губернатора на Областта от неговия племенник Ем. Н. Богориди с писмо от 22 юли 1879 г. Иречек е поканен да организира в Пловдив библиотека и народен музей с 500 зл. наполеона годишна заплата. В мотивите на южнобългарското предложение, както личи от писмото, главно място заемат не толкова услугите на Иречек като организатор на учрежденията, за които става дума, а за да получи възможности за нови научни изследвания върху миналото на българския народ и българските земи. Вие ще се намерите пренесен в самия център на вашето поле на дейност, се казва в писмото, в една страна, още малко или зле проучена, с всичките желани улеснения, за да започнете научните си работи и да събирате материали за вашите съчинения.»[26] *Разбира се, изграждането на културни институти е една важна грижа на тогавашните българи. Богориди дори се надява, че след музея и библиотеката ще дойде ред и за организиране на университет в Пловдив. В него Вашето място естествено ще бъде отбелязано като един нов, значителен пост.»*[27]

Буквално по същото време, 25 юли 1879 г., Иречек получава официална телеграма от К. Стоилов с предложение да бъде назначен главен секретар на Министерството на народното просвещение в Княжеството със заплата 10 000 франка годишно.[28] *Условията за идването на Иречек в България са изложени в писмото му от 27 септември 1879 г. от Дубровник, изпратено на К. Стоилов в реда на водените вече преговори. Между другите условия, които Иречек поставя за преминаването си на българска служба, личат и намеренията му да продължи в Княжеството своята научна работа. Докога ще остане в страната, ще зависи от здравето му и от «впечатления и изкуство, които ще съберем в самата страна», а след това следват такива условия като насоките на политическото и социалното развитие на България или работите в Чехия. По-късно, когато е вече в България, преценявайки критически своето положение, често ще роптае против политическите и обществените нрави в Княжеството, но неизменно ще остава*

[23] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 145.
[24] Там, с. 153.
[25] Там, с. 157.
[26] Там, с. 171.
[27] Там, с. 172.
[28] Там, с. 172.

верен на своите първоначални замисли и цели да работи в страната, за да събира «впечатления и изкуство» от нея, т. е. да изучава нейния бит и минало. Една цел, която не може да не буди уважение, а у българите дълбока признателност. Тези морални и етични принципи на Иречек естествено са го възпирали да приеме възникнали първоначални проекти да дойде в Княжеството като министър на просвещението. «Безкрайно Ви съм благодарен, че ме освободихте от проектираното министерство — пише в същото писмо на К. Стоилов . . . Аз никак не желая да достигна до най-високи постове и съм пълно задоволен с едно място, където може тихо да се работи.»[29] Известно е, че по-късно политическата обстановка в Княжеството наруши позициите на учения в политическо отношение, но не промени неговите научни намерения.

В уреждането на положението на Иречек в България твърде показателен е фактът, че както той, така и двете български страни, които му правят своите предложения, са съгласни, че трябва да се създадат най-благоприятни условия на младия историк за научни изследвания. Но докато в предложението на Източна Румелия главно място заемат бъдещи негови научни занимания, то предложението на Княжеството, както се вижда, съдържа повече задължения от ръководно административно-управленческо естество, па макар и в просветното ведомство. Тези различия са безспорно важни и те ни обясняват защо в сключения «контракт» между Иречек и княжеското правителство от 1 ноември 1879 г., който урежда служебното му положение, за научни занимания не става и дума. Отбелязано е само, че всяка година «той ще има един отпуск от осем недели за едно пътешествие на Запад».[30]

Въпреки това, няма съмнение, че научните задачи на Иречек в Княжеството са били приемани от всички като нещо естествено. Понякога той се оплаква от неразбиране на научните цели на пътуванията му,[31] но причините за това ще се намират в политическите, пък и житейски сплетни, от които не всякога му се е удавало да се опази. Очевидни са също и преимуществата на предложението на Южна България, но приемайки това на Княжеството, ученият без съмнение е бил убеден, че именно Княжеството ще стане център на българското национално движение и всякакви жертви за неговото възраждане са не само оправдани, но в известен смисъл и необходими.

Преговорите, а след туй и заминаването на Иречек за България са послужили като повод, за да ни остави той своето отношение към тогавашните политически проблеми на страната, а чрез това и своите политически позиции. В отговора си до Ем. Ник. Богориди Иречек изтъква като причина, която не му позволява да приеме предложението на Източна Румелия, това, «че европейската комисия, Високата отоманска порта и българската радикална партия търсят причини да разклатят положението» на неговия чичо.[32] Политическата нестабилност на областта е, разбира се, един извънредно сериозен мотив, но любопитен в случая е факторът радикална партия. А ето как Иречек отбелязва

[29] Там, с. 172.
[30] Там, т. II, с. 35.
[31] К. Иречек, Български дневник, т. I, с. 212, 214.
[32] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 180.

в своя дневник заминаването си от виенската гара за Княжеството на 5 ноември 1879 г.: «Пред самото потегляне на влака 5 бълг. студента се сбогуваха с мене: Вачов, Атанасов, Гранитски и 2 други, всички били някога в Прага; всички са «либерали»; вместо да учат, изглежда, че изучават виенските прелести»[33]. *И тогава, и по-късно на Иречек ще му тежи една продължителна неприязненост към либералите, от която ще започва да се освобождава едва когато той самият се окаже въвлечен в продължителни и безплодни вътрешнополитически борби на Княжеството. Но изпращането на Иречек на виенската гара е свидетелство за всеобщото уважение, което и консерватори и либерали изпитват тогава към него, и за една обич от страна на българите, която обгръща Иречек още с пристигането му в България.*

* * *

Въпреки всички трудности, за които многократно Иречек говори в дневника и преписката си, той все пак успява да направи няколко експедиции в двете български държави. Обикновено тези пътувания ставали по време на предвидените в «контракта» двумесечни отпуски и само до Рилския манастир и близките околности на София пътува в друго време. По-късно по повод една статия за неговата 50-годишнина в сп. «Българска сбирка» той специално разяснява на С. С. Бобчев: «На моите пътувания заради научни изследвания никога не съм приел нито «счупена пара», нито от бълг., сърб., австр., нито (от) какво годе друго правителство. . .»[34] *Такива са условията за научните занимания на големия учен в България.*

В дневника си Иречек отбелязва, че първият свой «излет» до Бояна прави на 28 март 1880 г. заедно с Гр. Д. Начович.[35] *През юни същата година посещава отново Боянската църква, за да прецени направените копия на образите в нея от тревненския художник Симеонов.*[36] *Първото по значително пътуване обаче осъществява през юли—август същата година до Рилския манастир, където са на почивка князът, неговите сътрудници, че дори и дипломатическото тяло. Едва ли можем да отнесем това към пълноценните научни експедиции, но няма съмнение, че учен като Иречек не би пропуснал да проучи и види, да разбере и разпита за много неща, както впрочем това личи и от неговия дневник.*

След Рилския манастир на Иречек предстои заедно с М. Сарафов едно служебно пътуване в Кюстендилския край и в Кюстендилското Краище между 22 август и 2 септември 1880 г. за изучаване на поземления въпрос, което, както е известно, даде на българската наука «Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземлените селяни», един от най-важните извори за научното изясняване на този проблем и също между важните трудове на самия Иречек по български въпроси. Без друго и това първо посещение на Иречек в този край му е дало впечатления, които по късно използва в книгата си «Пътувания по България».

[33] *К. Иречек*, Български дневник, т. I, с. 6.
[34] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 374.
[35] *К. Иречек*, Български дневник, т. I, с. 126—127.
[36] Там, с. 216.

Най-важното пътуване на Иречек през 1880 г. е може би това в Източна Румелия през месец септември. След завръщането си от Рилския манастир той се готви за заминаване в Европа съгласно условията на «контракта», но не по обикновения път, а през Цариград и Галац, в действителност подготвя едномесечна експедиция в Южна България. От 2 до 29 септември 1880 г. Иречек преминава последователно през Пловдив, Чирпан, Ст. Загора, Казанлък, Габрово, Търново, Русе и оттам по Дунава за Прага.

Независимо от всевъзможни служебни и други мъчнотии още през първата година в Княжеството ученият успява да направи важни научни пътувания, някои от които, като кюстендилската експедиция, носят съществени научни резултати. Въпреки това ограничените възможности за научна работа непрекъснато тревожат автора на «Пътувания по България» и в неговия дневник често се появяват мисли за напускане, за завръщане в спокойна университетска обстановка. След Прага той преживява отново една от поредните кризи, за която в дневника му четем: ще подам оставка и може би ще остана тук като частно лице или като кореспондент на вестници»[37]. Ученият е потиснат от администратора, това е същността на тези кризи, макар понякога, не много справедливо, моментни настроения да са отразили в дневника критика към българите, оплаквания от неразбиране.

Катастрофални за научните планове на Иречек са следващите две години 1881 и 1882 г. През първата той успява по време на великденските празници да направи още едно пътуване заедно със Св. Миларов до Рилския манастир между 1 и 15 май,[38] още един «излет» до Бояна през септември с М. Дринов.[39] И това е всичко. Не се осъществяват и плановете за «пролетно пътуване» в подбалканските градове, през Севлиево и Никопол за Европа.[40] А следващата 1882 г. не донася нищо утешително в научно отношение. Но да не забравяме, че бурни политически събития в Княжеството, като преврата и суспендирането на Конституцията, режимът на пълномощията и продължителната агония на една непопулярна идея за унищожаване на буржоазнодемократическите свободи и либералната конституция въвличат здраво учения в политиката. В дневника му все по-рядко се срещат записани разговори по исторически, етнографски или други научни проблеми, а само коментарии на дневните събития. И естествено като министър, като съветник на правителството и пр. той губи възможност не само да пътува, но и да се занимава с наука.

И сега проектите не го напускат, но ето какво пише през март 1882 г. на своя вуйчо В Шафарик: «За научна работа, разбира се, повече време няма, плувам по течение на администрацията от един вир в друг, но все пак някога се приближавам към старото си призвание, сякаш привлечен от магнит».[41] Представяме си как един студен януарски следобед в кабинета на новия министър на външните работи в поредното правителство на пълномощията и стар прия-

[37] Там, с. 266
[38] Там, с. 337 и сл
[39] Там, с. 504.
[40] Там, с. 389 и сл
[41] Из архива на Константин Иречек, т. III, с. 62.

зел на Иречек — К. Стоилов, двамата проектират четири нови пътувания — в «Софийската губерния, Средна гора, Шуменско и край Дунава от Тимок до Силистра»[42], малка утеха за напразно пропилени сили (не без влияние на самия Стоилов) в плетеницата от княжеско-консервативни машинации против Конституцията. И Иречек бърза да направи тъжна равносметка: «С България собствено се запознах донякъде още първата година. Следните две години бях принуден постоянно да кисна в София.»[43] Любопитно е, че тъкмо пр з управлението на либералите, които не винаги са на почит в дневника и преписките на Иречек, а в някои случаи и по тяхна инициатива (комисията в Кюстендилско) той успява да направи най-много за своите научни задачи. Консерваторите му бяха предложили административни постове, вмъкнаха го в политическите комбинации и частни интереси, особено по превратa, от които самият Иречек се опитва да се разграничи.[44]

След всичко това до юни 1883 г. Иречек успява, ако съдим по дневника му, да направи само няколко посещения и проучвания на софийските старини.[45] Едва на 5 юли той е записал: «Заминавам с Радомирова за Копривщица, оттам за Клисура, Калофер, Панагюрище, Пловдив и няколко родопски места.» Така започва второто продължително пътуване—28 дни, от 6 юли до 2 август 1883 г.— в Южна България: в подбалканската долина, през Пловдив и градовете в северните части на Родопи, през Пазарджик отново в Средна гора и през Искиман в София.[46]

През август същата 1883 г. Иречек успява да осъществи още едно важно пътуване заедно с геолога Г. Златарски «през най-дивите кранща на Западна България»[47]. Това е дълго пътуване, близо месец, от 11 а густ до 9 септември, и от Цариброд през Погановския манастир, Трън, Руй, Брезник, Радомир, Кюстендил и Кюстендилско Краище, през някои дупнишки села, Рилски манастир, Самоков в София.

Но най-продължително пътуване Иречек прави на следната 1884 г. от 2 юни до 24 юли— 54 дни в Южна и Североизточна България. Неговият маршрут започва от Пазарджик, през Пловдив в Ямбол, Сливен, Котел, Карнобат, Айтос, по Южното Черноморие и градовете Созопол—Анхиало—Месемврия, за да се прехвърли после на север във Варна, Балчик, Каварна, основно да проучва старините в Източна България и през Ески Джумая, Осман Пазар и В. Търново да премине целия път до София.[48] Това е последната научна експедиция на Иречек

[42] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 284.

[43] Там, с. 313.

[44] След една тирада на Желязкович против консерваторите той е отбелязал в дневника си: «Според всичко това превратът изглежда като голяма финансова спекулация, в която аз и Желязкович трябваше да служим pour tirer les chataîgnes du feu (да вадим кестените от огъня), сиреч да чистим терена за железници, мини, банки, строителни дружества и пр. все за Адженова и компания.» *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 451.

[45] Там, 313 и сл.

[46] Там, с. 387 и сл.

[47] Там, с. 391.

[48] Там, с. 391 и сл.

пред заминаването му от България. Както е известно, въпреки многократни покани, а и негови намерения до края на живота си той не успява отново да посети страната. Работата над събрания материал за подготовка на книгите си извършва при помощта на писмени сведения и по литература.

И така да тръгнем след автора по структурата на неговата книга, за да надзърнем в метода му за събиране на материала и да потърсим онова драгоценно съдействие, което българите оказват на своя уважаван гост и голям историк. С богатите си наблюдения и с голяма култура Иречек заинтригува и непрекъснато приобщава читателя към своите мисли. В първата част на книгата той го води от София, столицата на Княжеството, през Софийското поле в Тракия, последователно през Ихтиман, Пазарджик, Пловдив, за да премине в равното Загорско поле,да съпоставя далечното и близкото минало,славата и погромите на Стара и Нова Загора, Чирпан, а след това да преведе читателя през величествения Балкан и историческата Шипка в подбалканските градове на Северна България — В. Търново, Габрово, Трявна, Дряново и отново В. Търново. А след това — през Русе, по Дунавския бряг и от Лом през величествения Петрохан отново в София. Такъв е материалът, който запълва първата част от пътуванията на Иречек.

Извървял с автора този първи маршрут, читателят е очарован от наблюдателността, от голямата култура и начетеност на своя водач и изпитва заедно с него чувството на откривател на природни красоти и историческо минало, на битови картини с необикновен колорит и тънки наблюдения за българите. И можем ли да не отнесем всичко това към неповторимите достойнства на тази книга, които я правят нужна за всекиго, който би искал да сравнява или да търси континюитета на сегашното с миналото. А ученият, любознателният изследвач на старината ще открие една историческа панорама на току-що освободена България, така просторна и автентична, каквато днес трудно бихме възстановили без тази книга.

Още в първата част на книгата читателят има възможност да се запознае с метода на автора, с начина, по който описва и представя старината. Неговият метод е в пълния смисъл на думата комплексен. Иречек описва без съмнение това, което вижда, но в същото време с педантичността на ерудиран учен той проследява миналото, занимава се с етнографски и икономически съпоставки, прави тънки филологически анализи, подробни географски екскурзии, за да осветли от всички възможни страни историческата, политическата, икономическата и културната среда в развитието на населението на даден град, на даден район. Блестящо подготвен за времето си, той борави уверено и в историята, и в географията, в демографията и филологията и уважавайки любознателността на своя читател, му предлага неподправено и вярно новата българска държава. Тук е заложен неповторимият колорит на книгата «Пътувания по България».

Средствата за постигане на това — преките наблюдения, привеждане на разнообразни писмени източници и виртуозна находчивост в коментара, в догадките, в анализа. В тази лабораторна работа Иречек използува и българите — от предварителните разговори за предания, географски ориентири — до справки относно състоянието на старините в по-близко и по-далечно време. С една дума,

в неписаната, но жива атмосфера, която засвикаля старините, или която живее с бита на населението, непосредствени помощници на Иречек са самите българи. Те ориентират, осведомяват, а много често подсещат за обяснения, които навярно и такъв автор като Иречек не би намерил за излишни. Във всички случаи българите са фактори в подбора на огромния фактически материал, от който след това големият учен ще пресъздаде мащабната картина на пълно историко-археологическо, етнографско-географско обследване на младото българско княжество.

Източник на сведения за участието на българите в експедициите на Иречек е самата книга «Пътувания по България», но изключително интересни бележки за разговори на автора с българи по исторически въпроси срещаме и в неговия дневник. Пълни с любопитни подробности са разговорите на Иречек с В. Д. Стоянов за старините в София, за облика на града с характерни и неповторими сгради (Чохаджийски хан), за минералните извори и т. н. В друг случай В. Стоянов дава сведения на своя приятел за църквите в София, за задругата в Софийско или за облеклото на старите софиянци.[49] *Пак под влияние на Стоянов заради предадената чрез него от поп Тодор шопска епическа песен Иречек ще погледне с по̀ друго око на това население;*[50] *ще посещава и ще се любува на шопския събор в Подуяне*[51]*; ще слуша и ще наблюдава народните тържества на съсловията с пъстротата на носиите на пришълци от всички български краища.*[52] *И със стария Славейков Иречек ще коментира характерната в научно отношение гранка на шопите.*[53] *При софийския Мелетий той ще намери стари черковни книги и ще води разговори на исторически и филологически теми.*[54] *От софиянците Ножаров и Пешов, «еснаф хора» и «либерали», Иречек ще чуе интересни неща за задругата и забогателите селяни през окупацията и за още много други житейски и битови неща.*[55] *А неуморният Стоянов ще му разказва за преустройствата на Св. София, за Софийския конак и фабриката в Княжево, че дори и за «пустинникът» в Корубаглар и т. н. и т. н.*[56] *Много често разговорите на Иречек за София са и с най-обикновени селяни, че дори и с хамаите му.*

Особено продължителни и безспорно интересни са разговорите на Иречек със стария народен деятел и поет П. Р. Славейков. Тези разговори от конкретни филологически и исторически теми през народното творчество често достигат до обяснения на важни народностни явления и характерни битови прояви[57] *«В събота подир пладне дохождаха у мене Каравелов и Славейков, е отбелязъл на 8 януари 1884 г. Иречек в своя дневник Каравелов пушеше, разхвърли всички*

[49] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 185—186, 303—304
[50] Там, т 2, с 117
[51] Там, с. 133
[52] Там, с. 156—157
[53] Там, с. 74.
[54] Там, т. 2, с. 222
[55] Там, с. 288.
[56] Там, с. 343, 347.
[57] Там, с. 73 и сл

вестници и книжа из стаята ми (нервно немирство), а Славейков съвършенно се разгорещи от антикварските разговори, които продължиха около час (записани в археологическия тефтер).»[58] «Как чудесно приказва с хората»—с възхищение отбелязва Иречек за Славейков след един разговор за общинското устройство преди Танзимата.[59] Явно научните разговори и взаимното разбиране омекотяват политическата противоположност между двамата. Дори в трудните разговори на Славейков с Иречек след превратa, когато той е преследван и оставен без работа, дори и тогава в тези разговори не липсват исторически теми, неща от народното творчество и пр.[60], а Иречек се старае, макар и без успех, да му помогне.[61] Общуването между двамата е имало важно значение за проникването на учения в съкровените тайни на народната душа и на българския бит, който Славейков отлично познава.[62] А какво повече би могъл да получи един изследвач през пътуванията си из страната? Славейков отваря страдалческото си сърце пред Иречек.

Срещите и разговорите на Иречек с П. Каравелов, когото понякога от политически мотиви иронизира в дневника си, също изнасят мисли и сведения за римските старини или спахилъците, за рудите или шосейната мрежа и, разбира се, за такива земни неща като изграждането на библиотеката и музея.[63] Такъв виден политически мъж като П. Каравелов естествено уважава преди всичко научните интереси на Иречек и в техните разговори преобладават налълно темите на историята или бита, за стариите.[64]

Без да се впускаме в много други подобни разговори на Иречек, бихме могли, струва ми се, да заключим, че в София той има не само кръг от политически приятели, каквито твърде условно могат да се нарекат някои дейци на консервативната партия, но и кръг от просветени българи, предимно от либералното течение, в разговор с който често е имал възможност да се потопи в специфичната атмосфера на българското минало, да изучи особености и детайли в народния бит, което му позволява с успех да наблюдава и да проникне в особеното, в същественото от миналото на българите, да научи много за старините. Несъмнено това е една заслуга на тогавашните българи, която има своето значение. Любопитно е, че в дневника на Иречек срещаме малко за такова народностно въздействие върху учения от страна на консерваторите, с които той е принуден да разисква политически проблеми и малко история

Такива и още по-предани ревнители на народното битие Иречек среща, разбира се, и в други посещавани от него градове. Нека да тръгнем по неговия път по-нататък.

В Стара Загора ученият е посрещнат от много приятели, между които префекта Ат. Т. Илиев, един от тези, които са направили най-много, за да го

[58] Там, с. 439.
[59] Там, т. 1, с. 286.
[60] Там, с. 374.
[61] Там, с. 395; също т. 2, с. 69.
[62] Там, т. 1, с. 332.
[63] Там, с. 200.
[64] Там, с. 239 и сл., 259

подпомогнат в неговата благородна задача.[65] *В «Пътувания по България» тъкмо при описанието на Ст. Загора и Старозагорско срещаме много обстойно изложение на цифри и данни за демографските процеси и поземлените отношения, за стопанското развитие и поминъчните проблеми и подробно описание на земеделските сечива, описания на които Ал. Т. Балан изпраща от Пловдив на Иречек.*[66] *Но основното в тези страници е заето от богатите статистически сведения, събрани и обработени от Ат. Т. Илиев в известните негови доклади за състоянието на Старозагорския департамент. С признателност ученият ще напише в самата книга: «Туй е заслуга на моя приятел г. Атанас Т. Илиев, възпитаник на пражките училища, който подир войната бе околийски началник, а по-късно и префект в своя град »*[67]

Преписката между двамата, пък и дневникът на Иречек ни позволяват да научим още някои подробности за това благородно сътрудничество. Още на 5 февруари 1880 г. наскоро след пристигането си Иречек с благодарност е отбелязал за получените от Ат. Илиев «Статистически календар на Старозагорския департамент» и нови сведения за старини в този град.[68] *Ат. Илиев пък му съобщава на 4 февруари следващата 1881 г. сведения за остатъци от големия римски път, за запазеното в народната памет по този въпрос. Съобщавайки му, че събира сведения за старите «латински» гробища в града и за «разни други старини и предания», за които ще може да му пише едва след 2 месеца, Ат. Илиев го моли: «Ако имате време, изпратете ми, моля, някои инструкции за по-успешно събиранье горните сведения.»*[69] *Както се вижда, касае се за едно по-ангажирано и научно сътрудничество. Сведения за Ст. Загора, особено за по-новата й история, за войната Иречек черпи и от други дейци, като руския офицер Ползиков*[70] *и от други източници. Но приносът на Ат. Илиев е между най-важните.*

Интересно е да се отбележи, че в следващите описания в първата част на книгата не срещаме много български имена. Това се отнася и за такъв град като В. Търново с богата история и с важни старини. В консервативния кръжец Иречек слуша твърде много за В. Търново, но обикновено това са одумки за нравите и бита на населението в старата българска столица на озлобени политици, които не могат да простят на този град либерализма.[71] *Естествено такива разговори малко допринасят за запознаването на учения със старините. Интересни битови подробности, демографски сведения, разкази за стари пергаменти на Михаилбейовците в Плевен и Търново, а също и за състоянието на старините в града Иречек научава от разговорите си с Мих. Сарафов.*[72] *От самия град ученият не е намерил за нужно да отбележи нищо, освен че «на мест-*

[65] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 219.

[66] Там, с. 241; виж също подробно преписката между двамата по този въпрос в Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 240 и сл.

[67] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 231—232.

[68] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 86.

[69] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 211

[70] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 118.

[71] Там, т. 1, с. 281—282.

[72] Там, с. 320 и сл.

ните старини не се обръща много внимание, при все че старецът д-р Васил Берон много е залегнал за основанието на местно археологическо дружество, което тук ще бъде тъкмо на своето място».[73]

Описанието на крайдунавските градове се опира явно на натрупания материал от първата експедиция на Иречек през 1880 г. Допълнителни сведения във от преките наблюдения липсват дори за такъв град като Русе, ако нямаме пред вид един разговор на Иречек с русенския гражданин Златев, който обаче му разказва повече за родословието на Икономов, отколкото за своя град.[74] *Подобно е положението и за другите крайдунавски градове. Но в тази част на книгата очевидно са влезли в работа впечатленията на Иречек от едно служебна пътуване до Лом и Видин през 1881 г.*

В Лом Иречек пристига заедно със Сп. Вацов за проверка на някакви неуредици в гимназията. Това пътуване, което е описано доста подробно в дневника, поставя учения в контакт с такъв оригинален български общественик и писател като Ц. Гинчев, а също и с известния историк и етнограф Д. Маринов, с писателя Мих. Георгиев и други интересни представители на нашата интелигенция в този край, а също и с някои чехи, по това време на работа в България.[75] *Групата разглежда старините във Видин, които Иречек по-късно подробно описва, среща се с бившия екзарх Антим, с руския консул в града Максимов и с много други. По правило всички разговори на тези срещи или започват, или завършват с история.*

Но ученият получава конкретни сведения за надписа в с. Арчар от окръжния инспектор Д. Коцов[76]*; «интересни народностни информации» от префекта Михайлов относно селската треска за купуване турски имоти*[77] *и т. н. и т. н.*

Над всички стои обаче разговорът с Ц. Гинчев «тип à la Караджич, Върчевич, Славейков, Курелац и като много други, които създаде югославското движение в нашето столетие, ала по-солиден от Славейкова, повече се е учил».[78] *В дневника от този разговор е записано твърде много за градинарството, за кърджалийското време, за Раковски и книжовните му трудове, за селата и старините в Оряховско и Врачанско, за «угнетяването» на селяните от чорбаджиите и за много други неща.*[79]

Познанството на Иречек с Ц. Гинчев датира още от предната година, когато писателят в качеството си на училищен инспектор повдига въпроса за ловчанските и плевенските «помаци», т.е. българи мохамедани, и предлага проект за откриване на училище за тях в Бяла Слатина.[80] *А това сякаш е достатъчно за учения, за да го подтикне към нещо по-друго, за което в дневника четем: «Инспек-*

[73] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 304.
[74] *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, с. 429.
[75] Там, т. 2, с. 123 и сл
[76] Там, с. 128.
[77] Там, с. 123, 129.
[78] Там, с. 125.
[79] Там, с. 126 и сл.
[80] Там, с. 33.

торът Цани Гинчев по мое напътствие пише за помаците в Раховско, те били доста фанатици.»[81]

Трудно би било да се установи какво от тези разнообразни сведения ученият е внесъл в своето описание на този край, пък и едва ли това е нужно. По-важно е, че нашата тогавашна, предимно учителска интелигенция с готовност е споделяла своите наблюдения за миналото и за запазените старини, които ученият проверява и след критическа преценка, и преди всичко въз основа на видяното, научно установява. Все пак тези разговори ориентират, насочват към дадени обекти, а понякога и към възможни решения и имат своето значение, независимо че не винаги са изрично посочени.

Втората част от книгите е посветена на Средна гора и Родопи, където основно са предадени материалите от 28-дневната експедиция по тези места през юли 1883 г. Не ще се спираме на богатото съдържание на тези тъй привлекателни и в историческо, и особено в етнографско отношение български краища, но е трудно да отминем гостоприемството, което авторът намира у местните българи.

Както вече бе отбелязано, при пътуването в подбалканската котловина Иречек се придружава от младият копривщенец Петко Радомиров, учител в Софийската гимназия. Бащата, старият Радомиров, разказва на историка ва ръкописи у семейството на П. Каравелов в Копривщица.[82] *В Пирдоп ученият бива посрещнат и съпровождан от местния търговец Харалампи Златанов*[83] *и с благодарност си припомня за разговорите си със сливенския митрополит Серафим, който му съобщава за стари черковни книги в Пирдоп.*[84] *Председателят на Върховния съд в Източна Румелия и на Областното събрание Г. Груев придружава Иречек при изкачването му на връх Богдан,*[85] *а «голяма компания» от панагюрци се изкачва заедно с него на връх Братия.*[86] *Срещата с Иречек е цял празник за тези патриотични и родолюбиви българи. «Панагюрци ми се оплакват, пише по този повод М. Дринов на Иречек, че ги сте издебили с дохождането си, та че сте и побързали да си заминете — не могли да ви се нагледат.» Като истински панагюрец М. Дринов е дълбоко развълнуван и трогнат от описанието на това пътуване и бърза да помечтае за нови, съвместни на двамата пътувания по родния край.*[87] *Описвайки тези места, Иречек не забравя да посочи и интересните си разговори с П. Р. Славейков за харбалиите.*[88]

Особено трогателно ученият е посрещнат от жителите на Клисура[89]*; в Калофер негов водач е заместникът на градския кмет Е. Карпачов*[90] *и отново*

[81] Там, с. 26.
[82] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 363.
[83] Там, с. 304.
[84] Там, с. 361.
[85] Там, с. 377.
[86] Там, с. 386, 389
[87] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 210.
[88] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 413.
[89] Там, с. 419 и сл.
[90] Там, с. 429.

припомня заслугите на П. Р. Славейков за просвещението на тези българи. Между съпровождачите на Иречек до Копривщица са и ученици от Пловдивската гимназия;[91] *други българи го поемат до Пловдив*[92] *и т. н. Наблюденията и разказите за скотовъдството по тези места отново припомнят на учения разговорите с П. Каравелов за бегликчиите,*[93] *сякаш още един път да се подчертае неразривната връзка между наученото вече в разговори с просветени българи и онова, което наблюдава по време на обиколките.*

Пътуването на Иречек по северните склонове на Родопи е съпроводено също с трогателно радушие и сътрудничество на българите. След разказите на П. Р. Славейков и на директора на просвещението в Източна Румелия Й. Груев за стари ръкописи в Бачковския манастир[94] *Иречек пристига, придружен от учители и ученици от Пловдив, и е малко разочарован от намереното. В Станимака той констатира варварското и преднамерено унищожение на надписа на Асеновата крепост. За учения е ясна невъзвратимата загуба, но българите в Пловдив, изглежда, съвсем не са разбрали станалото, защото в цитираното вече писмо от 28 февруари 1883 г. М. Дринов не може да въздържи възмущението си: «Чудни са тия български интелигенти в Пловдив! Вие им казахте, че елините им уничтожили преди един-два месеца един от най-старите и свещенни народни паметници, а они не взеха това за работа. Само един вестник избъбра няколко думи по това за това.»*[95] *Полезни и важни предварителни разговори за Родопи и старините в тях Иречек има и с епископ Климент, особено във връзка с кукленския ръкопис за Ив. Александър.*[96]

Нашият учен получава пълна симпатия и установява добро приятелство с българите мохамедани в родопските села. Често те са негови въоръжени придружвачи, добри събеседници и сътрудници със своите разкази. За характера и нравите на тези хора Иречек е имал възможност да слуша от мнозина, но в дневника си е записал особено подробен разговор в София с известния адвокат и преводач от турски Ст. Джансъзов, който познавал добре родопската покрайнина, съобщава му за крепости, пътища и главно за говора и бита на това население.[97]

Посещението на Иречек в Доспат го свързва с българомохамеданина Юсуф който му събира и записва народни песни, с Мустафа, който намира упование, за да отиде да се учи в Чепеларе.[98] *По-късно това познанство ще се прояви отново, когато ще видим Мустафа вече осъзнат патриот.*[99]

[91] Там, с. 435.
[92] Там, с. 444.
[93] Там, с. 457.
[94] Там, с. 407, 425.
[95] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 210.
[96] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 171, 206.
[97] Там, т. 1, с. 216.
[98] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 530 и сл.
[99] «Днес вечерта беше у мене моя родопчанин Мустафа», пише на 3 май 1884 г. в своя дневник Иречек и разказва за мисията на Мустафа в Плевенско и Ловчанско да разубеждава българите мохамедани от тези места да не се изселват. *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с 498.

В Батак Иречек е посрещнат от кмета на селото Трендафил, който му разказва за страшните дни на клането,[100] *за което преди това му е разказвал и Пловдивският префект П. Димитров.*[101] *Още много и сърдечни са връзките, които ученият установява с населението в Родопи, които му позволяват така обстойно и автентично да направи едно от най-подробните и солидни описания в книгата.*

Пътуването на Иречек, заедно с геолога Г. Златарски, един от близките негови приятели в Западна България, носи нови и нови контакти с народа. Това намира израз в съдействието, което двамата учени получават от местните власти и будните тамошни българи. В Трън двамата са топло посрещнати от населението, приветствани и приети гостоприемно в дома на Т. Пейов. Учените са трогнати от посрещането,каквото не очаквали, и, разбира се,от важната за подобна мисия приятелска атмосфера.[102]

За старините в този град Иречек получава първоначални сведения още през 1880 г. от тогавашния трънски началник Ат.Хранов. Между бурните по онова време заседания на Народното събрание Хранов разказва на Иречек за римски развалини при с. Ясен, за църквата в Поганово и състоянието на учебното дело в този изостанал край.[103] *Сега ученият разговаря с хора на самото място. «За тамошната покрайнина разпитах в Трън, пише Иречек,главно окръжния училищен инспектор архимандрит Зиновий Петров.»*[104] *Много преди посещението в Трън Иречек е в преписка със Зиновий Петров, очевидно по служебна работа. Още през 1881 г. той получава от Петров сведения за старините в този град. На 2 декември 1881 г. Иречек е отбелязъл в дневника си: «Вечерта изучявах 2 трънски преписки за училищата и старините (на Зиновий).»*[105] *Голяма група учители и чиновници от Трън придружават учените в пътуването им до Руй,*[106] *а също с местен придружител се придвижват и към Брезник.*[107]

В Кюстендил посрещането е не по-малко задушевно. Както сам Иречек отбелязва «надойдоха сума български приятели», между които директорът на тамошното реално училище Тодор Иванчев, окръжният училищен инспектор Лука Възаров, който преписва на Иречек надписа в турската Саат кула,[108] *и др. Още в 1880 г. в София Л. Възаров подробно разказва на Иречек за старините в Кюстендил и Кюстендилско, за надписа на Кадин мост, за такъв в с. Аткурия, който селяните скрили, и т. н. Тези разговори, както и сведенията, които инспек-*

[100] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 517.
[101] Там, с. 515.
[102] Там, с. 559.
[103] *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, с. 136.
[104] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 556.
[105] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 33.
[106] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 567.
[107] Там, с. 519. Вж. също Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 199. С писмо от 1 януари 1883 г. Иречек иска сведения от Зиновий Петров за «сребърни рудници в Брезник» и за «граовските села» във връзка със статия, която готви за Периодическо списание.
[108] Там, с. 596 и сл

тора му дава за старини и църкви по Осогово, за имената пък и за географското разположение на селата, няма съмнение имат важно значение за предварителната подготовка на Кюстендилската експедиция. Както се вижда, и тук Иречек се оповава на училищния инспектор, защото обикновено това са най-подготвените местни хора, работата на които им позволява да опознаят добре своя край. «Възжаров е много интелигентен човек, бележи Иречек, учил се е французки у възкресенците в Одрин, 8 месеца е бил в пропагандата в Рим.»[109] *Разбира се, в услуга на Кюстендилската експедиция на Иречек виждаме и обикновени хора, чиновници, селяни, които придружават учените в планинските преходи и из Кюстендилските села.*[110] *Ето как Иречек характеризира тези свои мили сътрудници, преминавайки край «стражарницата» при с. Гърляно: «Началникът на тази стража беше наш водач в планините, ефрейтор Митев, млад мъж с висок ръст и хубаво лице, попски син от Южна Македония. Няколко книжки, които забелязах на неговата полица, между тях преглед на българската история и Жюл Верновия превод на пътуването около света за 80 дни, веднага го издадоха, че е любител на четенето, един от тези патриоти самоуци, каквито познах много през пътуванията си по България и Румелия. Те са мъже повече от планинските краища, които през въстанието и войните в последните години са прекарали горчива школа и които са образували своя характер не със студии, но с патила от действителния живот Ще намериш у тях здрав, практичен ум, ще чуеш от тях нагледни описания на покрайнина, жители и събития, разказвани с живо чувство за природата, а при това те изненадват с многобройни въпроси, които свидетелствуват за трезвения им разсъдък, без да кажат някога нещо не на място или необмислено.»*[111] *Селяните придружават Иречек и Златарски дълбоко в планината и близо до Деве баир се разделят с тях.*[112]

Трогателно е посрещането на Иречек и в Босилеградско: околийският началник в Извор ги приветствува «не без радост, че в своето осамотение пак ще види хора от по-широкия свят».[113] *В с. Божица, където заради геоложкия чук на Златарски селяните ги вземат за някаква «каменна комисия», те са гости на известния селски представител дядо Станко, когото Иречек познава от първото си пътуване в Кюстендилско през 1880 г. В това село учените слушат разказа на дядо Стаменко за старите рудища в селското землище.*[114] *С любопитство и гостоприемство двамата учени са посрещнати и от селяните в село Топли дол (на тогавашната граница) в Кюстендилското Крайще.*[115] *Не липсват в Кюстендилското пътуване и служебни куриози: в качеството си на висш служител в Министерството на народното просвещение Иречек в Кюстендил трябва да възстановява уволнения училищен инспектор*[116]*; в с. Божица да бъде арбитър*

[109] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 170.
[110] *К. Иречек*, Пътувания из България, с. 632 и сл.
[111] Там, с. 632.
[112] Там, с. 637.
[113] Там, с. 650.
[114] Там, с. 653 и сл.
[115] Там, с. 658 и сл.
[116] Там, с. 648.

в разрешаването на някакъв селски спор и т. н., което само по себе си говори за приятелски връзки на учения с населението.

Пътуването на Иречек из Кюстендилско и Дупнишко разкрива и други връзки на учения с местни българи, като сътрудничеството на известния Еф. Каранов, който му съобщава предания за Кадин мост,[117] разказите на кмета на село Пастух за миналото на селото[118] и т. н. В Рилския манастир Иречек пристига за трети път и, разбира се, всякога открива нови неща. Още първото пребиваване на учения в манастиря, разговорите тогава там с П. Каравелов, Н. Рилски и др. от важните по онова време гости на манастира, за миналото, за настоящето и за много други подобни въпроси, му дават възможност да навлезе в темите на своите изучавания с ред подробности, които, не ще съмнение, ще проверява, уточнява и т. н., но които обогатяват въображението, възбуждат пориви и мисли за нови изучавания и нови пътувания.[119] Новото посещение в манастира вероятно е дало на учения и нови впечатления, нови подробности. От Рилския манастир, придружени от «манастирски пандурин»[120], Иречек и Златарски през Самоков до София завършват своето интересно пътуване в Западна България.

Пътуването по Черноморието и Североизточна България е обособено в четвърта последна част на книгата, в която се изнася събраният материал от последната и най-голяма научна експедиция на Иречек през 1884 г. Това описание е богато с разнообразния материал, а самото пътуване—интересно с контактите, които Иречек установява с българите.

В Ямбол ученият гостува на градския кмет Киро Икономов;[121] в Казълагач той е посрещнат от местните чиновници, които му съобщили «много подробности» за покрайнината[122]; същото се повтаря и в Коваклий[123], и в селата Голям и Малък Манастир.[124]

В Сливен Иречек е заобиколен от голямо внимание. Както той се изразява, «граждани, юристи, лекари, учители, руски офицери, чешки инженери» го придружават до Ново село, където разглежда фабриката на Сарь Иванов-Попович в присъствието на притежателите. Окръжният инженер, чехът Фридрих, придружава няколко дни Иречек и го съпровожда чак до Карнобат.[125] В специален адрес от името на «Сливенското градско кметство» българите от Сливен изказват съжаленията си, че Иречек напуска страната, но подчертават, че името му е «споено с душевното движение на отечеството ни».[126] В Сливен Ире-

[117] Там, с. 665.
[118] Там, с. 669.
[119] *К. Иречек*, Български дневник, т. I, с. 239 и сл.
[120] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 716.
[121] Там, с. 732.
[122] Там, с. 752.
[123] Там, с. 756.
[124] Там, с. 762 и 765—766
[125] Там, с. 771—772, 775.
[126] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 223

чек гостува в дома на директора на «реалката» В. Атанасов, който още преди това му изпраща рисунки на старини от града.[127]

В Котел Иречек гледа стари документи и слуша от местни хора разкази за разпиляни стари ръкописи, за миналото на Котел през Възраждането и пр.[128] *В Градец местни българи му показват часослов, печатан във Венеция през 1566 г.*[129] *В Карнобат кметът и граждани развеждат учения по Хисар кале и му разказват предания, съхранени в народната памет.*[130] *В Айтос Иречек също намира «патриотично българско общество от граждани, учители, чиновници», които го прцели «много сърдечно», между които е и старият негов познат околийският училищен инспектор Сукнаров от Неврокоп.*[131] *В Бургас окръжният лекар д-р Димитров и финансовият инспектор «се постараха» по думите на Иречек, той да се запознае «с тукашната покрайнина най-приятно».*[132] *Сърдечно приемат учения и гражданите на Созопол.*[133] *Околийският началник в Анхиало пък придружава Иречек от Бургас до Несебър, а там на неговите услуги се поставя местният свещенник.*[134]

Както по други места, така и тук най-често водачи на Иречек са кметове, свещеници и най-вече местни учители, понякога инспектори, въобще немногобройната по онова време местна интелигенция. В някои случаи в по-отдалечените места, идването на един европейски учен е, разбира се, събитие, но не това, а уважението към учения заради вниманието, което той отделя на техните места, пък и на тяхното положение, кара тези хора да бъдат така отзивчиви. Нещо трогателно и в същото време любознателно има в това внимание, което не винаги се отдава на точно определение, но което произтича от отношението към самите тях, към техния живот. Затова понякога на Иречек се налага да слуша чисто житейски разговори: за данъците, за кадастъра, за двойния курс на парите и за други подобни неща,[135] *но какво по-добро доказателство, че между учения и селяните има атмосфера на доверие и сътрудничество.*

През Балкана от Несебър за Варна Иречек е придружен от «стража», която след Айваджик е заменена от конен стражар, специално изпратен от Варна, за да го посрещне и поеме в Княжеството.[136] *Във Варна ученият се занимава с въпроса за гагаузите. Неговият стар познат училищният инспектор М. Радивоев го снабдява с необходимия материал и улеснява пребиваването му по тези места. «Направих там тридневна екскурзия, чак до Калиакра, съобщава Иречек. Другар ми беше добрият познавач на цялата покрайнина окръжният инспектор г Милан Радивоев от Елена.»*[137]

[127] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 284.
[128] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 790 и сл.
[129] Там, с. 799
[130] Там, с. 808
[131] Там, с. 815
[132] Там, с. 821
[133] Там, с. 825
[134] Там, с. 848, 862
[135] Там, с. 845 и сл
[136] Там, с. 872, 877.
[137] Там, с. 893.

Контактите на Иречек с българите, във връзка с неговите пътувания ни разкриват и друга не по-малко интересна страна в метода на работата на учения. Иречек не само получава от връзките си с българите, но той и поощрява другите да правят изследвания. Четейки докладите и рапортите на училищните инспектори, изпращани в Министерството, Иречек открива, че М. Радивоев от Варна дава интересни «бележки и описания на много драгоценни и любопитни старини и доста памятности във Варненско и Провадийско» и бърза да насърчи, да покани инспектора да направи статия за Периодическото списание, както и конкретно го съветва за нейната структура. Още тогава той съобщава на Радивоев за намерението си да посети на другата година тези места и се запознае със старините.[138] *И ето сега от своя страна Радивоев води учения по неизследваните места и го подпомага в проучванията му.*[139] *Още след пристигането си в Княжеството Иречек слуша от митрополит Симеон интересни неща за Варненско, включително за гагаузите.*[140] *Неговите впечатления се оформят и под влияние на разговори с обикновени хора на място, например в село Гяур Суютчук «селският кехая» развежда учения и му разказва къде е било по-рано селото.*[141]

М. Радивоев придружава Иречек и в Провадийско, но с готовност на негово разположение се поставят и други местни българи, като Лазар Дуков, «един от селските представители в българското събрание», който го развежда в Девня и разказва за това, какво са слушали и знаят селяните за старините.[142] *Иречек отбелязва във връзка с населението по тези места, че Ал. Т. Балан му е изпратил езикови бележки, които го улеснили да вземе свое становище по въпроса за албанските заселници в две села на Разградско.*[143] *Разбира се, и тук не липсват весели приключения в пътуванията на Иречек. В село Добрина го взели за иманяр и някои селяни много искали да научат от него този занаят.*[144]

Пристигането на Иречек в Шумен и пътуванията му из Шуменско носят голямо удоволствие на учения както с резултатите си, така и със сърдечната топлота, с която е обкръжен. «На станцията ме чакаше Шуменският представител г. Друмев; шуменци не искаха да ме оставят да се измъкна незабелязано и се постараха да ми покажат в града и в околността всички исторически паметници.»[145] *Тук Иречек е имал възможност да види и събраните от митрополит Симеон старини в митрополията.*[146] *По тези места той се ползва и от услугите и любезното сътрудничество на председателя на окръжната постоянна комисия Янев, на директора на педагогическото училище Рачев и дори на младия тогава д-р Данев.*[147] *На 26 юли заедно с голяма група шуменци, водена от Пре-*

[138] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 212.
[139] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 895 и сл.
[140] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 57.
[141] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 905.
[142] Там, с 914.
[143] Там, с. 917, Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 247.
[144] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 925.
[145] Там, с. 928.
[146] Там, с. 931.
[147] Там, с. 932.

славския народен представител Харалампи Ангелов, «добър познавач на тези покрайнини» Иречек е в Преслав и подробно се запознава със старините.[148] *След това той посещаваЕски Джумая, където го посреща и запознава с града, околийският началник.*[149] *Вечерта на 29 юли Иречек е вече във В. Търново «в компания от весели търновчани» и, както сам казва — «с г. Стамболова се разхождах по лозята или «корзото» в Марнополе».*[150]

Не е възможно, пък и не е необходимо, да се проследяват всички срещи на Иречек с българите, с представители на населението по онези места, които той посещава. Те са така много, така разнообразни, че е трудно да се посочи конкретно приноса на всяка от тях за определяне впечатленията на Иречек ва установяване на неговите разбирания и тълкувания на видяното, на следите от миналото. Не е трудно обаче да се види доброжелателният характер на тези срещи, съучастничеството на българите в експедициите на учения, романтичното преклонение на един току що освободил се народ пред историята. Не липсват, разбира се, и други случаи. Иречек не един път отбелязва проявено недоверие било от изостаналост, страхове от данъчни усложнения, а най-вече от традиционно възприемане на всяко издирване на старини като иманярство. Но това само подчертава общото — романтичното и патриотичното отношение на местните хора към миналото, което наред с традиционното гостоприемство охотно разтваря вратите на Иречек към успешни наблюдения и конкретни изследвания, които днес правят чест на техния автор и са едно от най-големите достойнства на книгата.

Казаното по-горе съвсем не изчерпва участието на българите в подготовката на тази книга. В дневника и преписката на автора намираме достатъчно сведения и за много други разговори, като например този с Натанаил Охридски ва Охрид и за грамоти у тамошни българи,[151] *с Д. Ризов също за старини в Македония,*[152] *за старини в Елена*[153] *и т. н. Цани Гинчев съобщава на Иречек данни ва Враца, за рода на Димитраки х. Тошев и за неговия син «старинарът» Тодораки.*[154] *Врачанецът Т. Ив. Мицов още в 1880 г. кани учения т да посети неговия град, за да се запознае и «извлече за себе си полза и приятно занимание» от монетната сбирка на споменатия «старинар» Тодораки Димитракиев.*[155] *В отговора си Иречек приветствува «такива любители на миналото», но бърза да даде и един важен съвет, да направи едно предупреждение, изхождайки от изискванията за научен подход в тази работа. «Най-важно е в такива сбирки, пише той на Мицов, да се знае точно мястото, где е найдено всяко нещо, защото от това можем да узнаем где са се намирали старите села и градове — да се*

[148] Там, с. 937.
[149] Там, с. 946.
[150] Там, с. 954.
[151] *К. Иречек*, Български дневник, т. 1, с. 416.
[152] Там, т. 2, с. 395.
[153] Там, т. 1, с. 206.
[154] Там, т. 2, с. 362.
[155] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 189 и сл.

запознаем със старата география на земята.»[156] *Иречек е неуморен. Той разговаря, разпитва, води преписка с учители, ученици, с любители на старината, с обществени.*

В подготовката на книгата, в една или друга степен се появяват и други български имена. Ив. Вазов например снабдява автора със статистика на Източна Румелия, която Иречек намира «много повърхна, ала с ценен материал».[157] *Ал. Т. Балан, освен споменатите вече описания на селскостопански сечива и оръдия, съобщава на учения тълковното значение на думи от народния език, изпълнява негови поръчки за преписи от надписи и пр.*[158] *Георги Златарски го подпомага в описанието на геоложки образования от село Голям Манастир и му изпраща на 15 януари 1888 г. подробни сведения за рударството около Витоша,*[159] *а Ив. Ев. Гешов съобщава данни за бюджета през същата 1888 г.*[160] *За немското издание на книгата Иречек се обръща и към Ив. Шишманов за сведения относно училищни правилници и разпореждания и училищна статистика.*[161] *Очевидно някои от тези сведения са били необходими на автора за първата част на немското издание, т. е. за описанието на Княжеството, но друга несъмнено е влязла в първичния материал на «Пътувания по България».*

Краткият преглед на сътрудничеството на българите в научните занимания на Иречек в Княжеството, разбира се, не изчерпва многообразието и плодотворността на неговите връзки с народа и страната. Те са така органически, че не могат да се вместят цялостно в една уводна статия, особено когато тя има по-скромната цел да покаже раждането на една книга, но за да се види действената сила на тези контакти, и изнесеното е достатъчно. То ни дава пълно основание да приемем, че и българите сами са участвували в събирането на градивото за описание на тяхното минало и тяхната земя и в създаването на чудесната книга на Иречек «Пътувания по България».

Въпреки някои безспорно отрицателни влияния на политическата конюнктура, все пак условията за работа на Иречек върху подобен труд като «Пътувания по България» са твърде добри. Като висш служител в Министерството на народното просвещение той е в контакт с най-широки кръгове на нашата интелигенция. Особено полезни са за работата му учителите и главно инспекторите, които поради естеството на задълженията им най-добре познавали страната и имали възможност да съобщават на учения много сведения за старини, по битови и демографски въпроси, а по време на експедициите да улесняват много неговата работа. Да споменем отново няколко от тези имена: М. Радивоев във Варна, Ц. Гинчев в Оряховско, Д. Ц. Коцов във Видин, З. Петров в Трън, Л. Вежаров в Кюстендил и др. В Южна България ревностни помощници са местни обществени деятели, чиновници, между които особено Старозагорският префект Ат. Т. Илиев, служители от различно обществено положение

[156] Там, с. 191.
[157] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 113.
[158] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 240 и сл.
[159] Там, т. I, с. 257, 288.
[160] Там, т. II, с. 251.
[161] Там, с. 312

Друга важна категория сътрудници на Иречек са общественици, писатели, учени в София и Пловдив, като П. Р. Славейков, П. Каравелов, Ив. Вазов, И. Груев, В. Д. Стоянов, Г. Златарски, Мих. Сарафов, Ив. Ев. Гешов, Ал. Т. Балан и много други, които, без служебно да са поставени във връзка с автора, високо ценят неговите научни занимания и от народни и патриотични подбуди са заинтересувани от научната му дейност и я подпомагат с каквото могат. Приносът на тези, условно да ги наречем информатори, е както в конкретните сведения на техните разкази или предадения на учения конкретен материал, в това число и запознаването му с народното предание, така и в подкрепата и практическата помощ, оказана на автора на «Пътувания по България». Независимо откъде идват сътрудничеството и сведенията — от обикновени придружвачи, селяни, учители или инспектори, общественици и учени, писатели и приятели на Иречек, това създава атмосферата за научни занимания и събирателска работа на учения в България. Не бихме казали, че тя е била неблагоприятна.

У читателя могат да възникнат въпроси относно характера на това произведение — дали то е научен труд или публицистично пътеписно произведение и преди всичко дали то е историческо, географско или етнографско, защото то не е пътепис, в който авторът си служи предимно със своите субективни впечатления.

Трудно е да се установи кога и как е възникнала идеята за такава книга. В дневника на автора срещу 5 февруари 1882 г. е записано, че «неотколе» му е хрумнало да събере «свои чешки пътеписни статии», да ги допълни с «нови очерци от Балканския полуостров» и да ги издаде в «особена свезка» за чешките читатели.[162] *Може би оттук започва началото на тази книга и, както се вижда, като пътеписно произведение. Приблизително от същото време — 12 март 1882 г., в писмо до Ив. Вазов Иречек, след като му благодари за изпратената от него «Статистика на Източна Румелия», съобщава му, че вече я е използвал в една статия, която изпраща в Прага, която «е пътеписна, но само археологическа, географска и икономическа; за днешкашните човеци говорих твърде малко, ако не нищо»*[163]. *Нямаме ли основания, макар и частично, защото книгата съдържа и много етнографски материал, да считаме това за изходна позиция на автора?*

Когато ученият, след като се е върнал от България, пристъпва към научна обработка на натрупания материал, той замисля издаването на «дебела книга «Пътешествия по България» с карти», както сам е написал на Ив. Вазов през март 1885 г.[164], *без да определя нейния характер. След излизането ѝ той я нарича някъде «географски студии върху България»,*[165] *а в писмо до М. Дринов от 23 август 1888 г. «историческо-географически».*[166]

[162] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 86.

[163] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 240—241.

[164] Там, т. I, с. 261. Същото съобщава в началото на 1886 г. Г. Златарски, там, с. 276.

[165] Там, т. II, с. 248 — писмо до Ив. Ев. Гешов от 23 август 1888 г.

[166] Там, т. II, с. 290.

Може би последното е по-прецизно, но по-добре да хвърлим поглед върху метода на автора, който би ни позволил да се ориентираме и по този въпрос.

В описанията на Иречек най-често се преплитат непосредствени впечатления с обширни исторически екскурзии, справки в литературата, свободни отклонения за сравнения и пр. За всеко нещо той привежда сведения от всички достъпни тогава стари и нови източници. В този смисъл книгата на места загубва характера си на пътепис и придобива качествата на изследване. От това тя не губи, но то трябва да се има пред вид при използването ѝ. Когато говори за околностите на София например, Иречек не се задоволява с описание на разглеждания район, а се впуска в сравнения с други райони (в случая Търновско), връща се към историята, защото неговите описания са подчинени на цялостна историко-етнографска, народностно-икономическа характеристика на българите. Тази дълбочина и всестранност в метода на Иречек отличава неговата книга. Такива въпроси като тези за населението на София, за българския селски бит в Софийско, за старата история на Пловдив и описанието му, както и социално-икономическите и поземлени отношения в Старозагорско, Тракия и Кюстендилско, без да имат претенция за изчерпателност и пълно научно осветляване, имат висока стойност на критическо и научно изложение, достойно за наблюдателността и критическия анализ на големия историк.

Големият учен, разбира се, не е от типа на старите пътешественици, които маркират виденото, уповават се на своите впечатления. Иречек е друг тип автор на пътеписи. Наблюдателен, всестранно образован, но преди всичко учен със завидна подготовка в старата и новата история, в археологията и етнографията, в културното минало и в наскоро отминали събития. Той гледа приятелски на България, но с очите на учен, с мисълта на изследовател.

Тази дълбочина и всестранност в метода на Иречек отличава неговата книга и ни затруднява да я определим твърдо към пътеписната литература. Тя е нещо много повече от пътепис. Тя е разсъждение, експресивен анализ на всичко известно за миналото, а в много случаи и за настоящето на дадено селище или район, тя е психофизическа характеристика на населението. Затова в нея намират за себе си сведения историка, етнографа, политика и пр. Този комплексен характер на изложението е може би една от неповторимите черти на «Пътуванията», която я прави винаги интересна и актуална. Защото авторът ѝ обладава огромна ерудиция на учен историк, опит на културен деятел и висш администратор. Тази книга на Иречек е нещо средно и може би затова тя има един блясък, който не помръква от времето. Авторът ѝ не е просто регистратор на впечатления, а изследовател, който с любов, но критически води своя читател по селищата на България и му открива една страна с древна култура и славна история, която трагични исторически превратности бяха поставили в разорение и забрава. Иречек описва тази страна в момента на нейното възраждане. Ето защо не само чуждият, но и българският читател и сега, и след 100 години, както и при излизането на тази книга, с доверие и размисъл ще следва нейния автор по пътищата на България.

«Пътувания по България» е книга за миналото и географското положение на градове и селища в България, за старините в тях, за населението и неговия бит и еднакво отговаря на изискванията както за исторически, археологически,

така и за етнографски научен труд и като първостепенно съчинение на историческата география. В същото време тя е и пътепис от най-високо качество.

Трябва да се съгласим с К. Иречек, че бързите промени след Освобождението разрушават стария материален и духовен бит и науката трябва да изучи и опише колорита на миналото, което в такава преходна епоха бързо се загубва. «Още едно поколение и от старата традиционна българщина на много места ще се видят само слаби остатъци. Заради това време е да се събира онова, което се е запазило, догдето не му се загуби дирята.»[167]

В това се крие друга извънредно ценна страна на книгата, която по един забележителен начин с етнографските си аспекти свързва миналото със съвременното на Иречек състояние на народния живот. Това е друга също важна страна и в метода на Иречек, който не превръща своите занимания в научна абстракция, а гледа на тях като проява на съвременното културно развитие.

Преимущество е за нашата историческа наука, че веднага след Освобождението ни един голям учен, специалист по българска и балканска история, е пребродил страната и с вещо око е видял и описал следите на едно минало, плод на многовековен мирен съзидателен живот и на насилие и разрушение, така характерни за тази част на света. Но и ученият е получил своето голямо удовлетворение да бъде в много случаи пръв изследовател и откривател на това минало и да направи също в много случаи такива догадки, предположения, да изгради такива обяснения, които по-нататък развитието на науката не отхвърли, а потвърди с нови доказателства.

Книгата «Пътувания по България» има такъв характер, че не е необходимо да поставяме на преценки доводите и съображенията на автора по разглежданите въпроси и старини. Това е излишно, защото тук нямаме цялостна проблемна концепция за миналото на България, а описание и тълкуване на запазените старини или история на селищата. Развитието на науката, разбира се, внесе някои поправки в обясненията на Иречек, други потвърди. Съвременният читател, а още повече специалист и сам ще се отнесе критически към детайли, които днес получават по-друго обяснение.

Все пак някои положения в книгата се нуждаят от критическо възприемане. Авторът е представител на критическото обективистично направление в историографията и се придържа към буржоазно-идеалистическия метод и концепции за историческия процес. Това естествено проникна и в обясненията, независимо че в повечето случаи те се отнасят до конкретни явления. Обстоятелството, че за старата история на нашите земи има предимно гръцки извори, които авторът широко използува, създава в известен смисъл преувеличена представа за гръцкото влияние в нашата история. Описанието на черноморските градове, където Иречек влиза в допир с първенци от гръцкото население, а не със селското българско население по тези места може да създаде неправилна представа за демографската картина. Има места в книгата, където Иречек се придържа за известни политически явления към привични официални гледища в дипломацията по негово време, сравнявайки например четите на българското националноосвободително движение в Македония след Кресненско-Разложкото

[167] *К. Иречек*, Пътувания по България, с. 52.

въстание с турските разбойнически шайки в Североизточна България след Освобождението и пр.[168] *В съгласие с една стара традиция Иречек говори за «помаци», вместо за българи мохамедани, когато описва райони, населени с подобно население, и пр. и пр.*

Но всички тези и други подобни въпроси винаги могат да възникнат при преиздаване на една книга, след близо повече от 80 години развитие на съответната наука. По-важно е,че това развитие не е опровергало,а, напротив, е утвърдило позициите на «Пътувания по България» като първостепенна книга с документална стойност, като извънредно важен извор за родната история, особено за историята на селищата.

Достойнствата на «Пътувания по България» са били оценени още при излизането на книгата. Тогавашните българи посрещнали нейното появяване с признателност и възторг. Предварително публикуваните статии с пътеписни материали били посрещнати с голям интерес от българите. Така нареченият от самия Иречек «румелийски пътепис», който той работи през пролетта на 1882 г. в Княжеството, бива веднага преведен от Ал. Т. Балан от «Osvěta» и отпечатан във в. «Марица».[169] *Когато Иречек съобщава на Ив. Вазов през 1885 г., че работи над книгата, народният поет бърза да покани ученият да публикува в редактираното от него и К. Величков списание «Зора» нещо от пътеписите си, «които ще бъдат едно украшение и една реклама за «Зора»*[170]*. Вазовото списание, изглежда, е първото българско периодично издание, което съобщава и рекламира книгата. «Вашите «Пътешествия по България», за които накратко обаждаме в «Зора»,*[171] *пише Вазов на автора през 1885 г., ще очаквам да ги вида по-скоро и на български. Ние българите сме чудовищно равнодушни към себе си: ние живеем и мрем в една страна, която почти не познаваме, а между това, какво съкровище от хубости,великолепия и любопитности е българската земя.»*[172] *Можеше ли друг от съвременните българи освен Вазов да оцени по-добре достойнствата на една книга за миналото, но и за красотите на България, още неизлязла, но добре представена от публикуваните вече пътеписи. Тези предварителни публикации направили силно впечатление както в Чехия, така и в България.*[173] *Много по-късно през 1897 г. Л. Милетич ще напише на Иречек, че в своите научни експедиции в страната той установява, че българите си спомняли за неговите посещения.*[174]

«Пътувания по България» завладява своите български читатели и с хубавия си език. Чудно хубави са описанията, които Иречек прави на пътуванията нощем из Дунавската равнина, на пътуванията от Лом за София по пътя през

[168] Там, с. 314.

[169] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 164; вж. също в Марица, бр. 390, 28 май 1882 г. и сл.

[170] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 262.

[171] Сп. Зора, Пловдив, 1885 г., кн. 3, с. 143.

[172] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 262.

[173] *К. Иречек*, Български дневник, т. 2, с. 179, 184, 186; Вж. също статия на М. Маджаров във в. Марица, 8 юли 1882 г.

[174] Из архива на Константин Иречек, т. I, с. 317.

Петрохан, който той познава отлично, или великолепните картинни описания на красотите на Средногорието. Често в книгата пътеписните впечатления преминават в просторни или сдържани етнографски описания и бележки, които свидетелстват за тънка наблюдателност и неотслабващ интерес към специфичното, особеното в бита и историческата съдба на българите (Софийско, Берковско и пр.).В тях щедро се разлива наблюдателността и солидната култура на големия учен и приятел на българите. Задушевните описания на природните български красоти, които не отстъпват на хубавата белетристика, придават особен колорит и български аромат на книгата. Това ще даде основание на един друг стълб на българската наука и култура--Ив.Шишманов,да напише: «Има пасажи в неговите «Пътешествия», които може да влезат във всяка христоматия като образци на постически описания.»[175]

Независимо че в «Пътувания по България» Иречек описва миналото, прави демографско-етнографски и икономически характеристики на нашите градове и покрайнини, с пълнотата на своите описания и дълбочината на изследователските елементи, особено по някои общи социално-политически, демографско-етнографски процеси и типични явления в националния живот на българите, книгата съвсем не се ограничава в проблемите на регионалната история, а се превръща в книга с мащабна документалност за националната ни история. Преиздаването ѝ е повод да се проследи сътрудничеството на българите с автора ѝ при нейното създаване. Но отношенията между българите и Иречек в неговите книжовни и научни занимания в Княжеството са, разбира се, една тема много по-обширна, която съвсем не се изчерпва от казаното по-горе във връзка с раждането на една от най-добрите работи на Иречек с голямо значение за нашата наука—книгата,която читателят има пред себе си— «Пътувания по България».

* * *

Първото българско издание на «Пътувания по България» е подготвено от Ст. Аргиров, който е и преводач на чешкия текст. Аргиров, както е известно, направи достояние на нашата общественост и българската част от дневника на учения,а по-късно по ръкописните бележки на Иречек подготви «поправки и добавки» към «История на българите» в един том. Иречек внимателно следи работата по българското издание и подпомогна своя преводач с поправки, повече терминологични, или малки пояснения, които за съжаление пристигнали късно и Аргиров бил принуден по-голямата част от тях да даде като приложение в края на книгата.[176] *В новото издание тези бележки са поставени на своите места. Иречек споделя вълненията си от работата по българското издание, от закъснения и неизбежни в такива случаи трудности, но оценява превода на Аргиров като «доста сполучлив»*[177].

Излизането на книгата на български е било посрещнато от българските

[175] Сб. НУ, кн. V, С., 1891, с. 11; вж. също и писмо на Ив. Шишманов до Иречек от 21 март 1891 г. Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 267.

[176] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 308.

[177] Из архива на Константин Иречек, т. II, с. 311; Вж. също и т I, с 330 и сл.

читатели с голям интерес, както пише Ив. Шишманов, «с удивление и възхищение от учители и не учители». Мнозина се изненадали от това, «че имало такава книга за България, в която на всеки град била разказана историята»[178]. *Понататъшната съдба на книгата е още по-блестяща, защото тя влезе трайно между най-солидните описания и изследвания на българските старини, на миналото и съвременното на Иречек състояние на нашите градове и селища.*

Новото издание на «Пътувания по България» подготвихме заедно с проф. В. Велков, като използвахме превода на първото издание, направен от Ст. Аргиров, а също статистическите добавки, които преводачът е внесъл в бележките към книгата. Съдържанието на книгата се изнася в края, а не в началото на текста, както е в първото издание. Предговорите на Иречек и Аргиров са дадени в непрекъсната номерация, заедно с текста.

Направени са някои промени в езика, като той е осъвременен. Това бе необходимо, защото преводът е правен твърде отдавна, а оттогава нашият език е претърпял развитие. Промените обаче засягат не оригинала, а превода на Ст. Аргиров, но и в това отношение намесата е умерена, отстранени са дразнещи архаизми, но, общо взето, се запазва стиловият облик на книгата от времето на нейното излизане на български.

Имената на селища и местности са оставени така, както са в първото издание, а се поясняват новите наименования в показателя. С това се запазва автентичният първоначален текст и не се усложнява със стотици поправки и пояснения, което би утежнило работата на читателя с книгата. Запазват се по начало направените от Ст. Аргиров показатели — именен и предметен, като там именно са дадени новите наименования и са отстранени направените пропуски в първото издание.

Ръководейки се от стремежа да се запази автентичността на първото издание на книгата, географските описания се запазват такива, каквито са оставени от автора, а към историческите се допълват в бележки с ъглести скоби основни съчинения предимно по история на селищата, в които се съдържа библиография на съществуващи по-нови изследвания. И тук са направени не подробни, а частични допълнения.

Книгата «Пътувания по България», тази енциклопедия за миналото на българските градове и селища, в ново издание от поредицата «Историческо наследство» е в ръцете на читателя и той ще има възможност отново заедно с автора да пътува по миналото на българската земя, а също и да прецени недостатъците в подготовката на новото издание. Каквато и да е неговата преценка, едно е безспорно, това ще даде възможност на хиляди читатели да се запознаят с една голяма книга, каквато е «Пътувания по България».

ЕВЛОГИ БУЖАШКИ

[178] Там, т. I, с. 336.

ПРЕДГОВОР НА ПРЕВОДАЧА

Ние, българите, слабо познаваме и малко сме изучили отечеството си. Дребните откъслечни описания на отделни покрайнини от Иречек в Период. спис. и пръснатите по-стари и нови статии на наши и чужди пътешественици из разни списания са капка в море. Обширните пътеписи на чужди учени са малко достъпни на голяма част от нашето общество, а Българско отечество[1] *поради обширността на своя план едва ли скоро ще види бял свят. Всичко туй, струва ми се, достатъчно оправдава издаването на български, макар и след единайсет години, пътуванията по България в последно време на един от редките нейни познавачи. В този обширен труд на много заслужилия за България чешки учен — географ и историк, археолог, филолог и етнограф, геолог и статистик — всички ще намерят богат материал за всички краища на отечеството ни и упътвания за по-нататъшни изследвания. Не по-малко и любителят на природни картини ще открие майсторски описания на чудесните природни хубости на България.*

Авторът на предлаганата тук книга захвана да пише и да печата своите пътни бележки най-напред на български в Период. спис. 1883—1884 г. (за Средна гора и Родопите) и ако беше останал по-дълго време в България, сигурно и продължението на тия бележки щеше да издаде пак на български. Но веднага след последната си обиколка той отпътува за Чехия, гдето като професор по всеобща история в Прага 1884—1893 г. има възможност да обработи своите бележки за България и да ги издаде в една книга, писана на чешки и предназначена за чешките читатели и за ония учени слависти, които се интересуват от нашата страна, дотогава още малко позната в своите етнографски и географски подробности.

Българският превод не е ново издание на книгата. Пътуванията въобще нарядко дочакват ново издание вече поради съдържанието си. Наблюденията от едно пътуване се свършват още същия ден, щом пътникът замине от известно място; след някоя и друга година много неща могат да се променят и в самия външен тип на страната, от уголемяване на градовете, от новопостроените железници и шосета, от промени в населението, от опустошението на горите, от политически преврати, от измиране на едно старо поколение и пр. Авторът знае България, както е тя изглеждала през 1879—1884 г., а в Южна България е пътувал още във времето на тогавашната Източна Румелия, преди 1885 г. Допълнения към такива пътувания могат да стават само при недоразумения,

[1] Програма от 90-те години на XIX в. за разнообразни научни изследвания върху миналото на България.

когато авторът не е добре разбрал разказите на местните жители, а освен това и към данните по историческа география, археология и етнография. Г. Иречек бе любезен, че ми изпрати ред бележки по разни въпроси, особено по историческата география и археология, каквито са сведенията, събрани от него в статията му «Християнският елемент в топографската номенклатура на славянските земи» и в притурката към нея «Българските градове у Мануил Фил», която аз поднесох на българския читател в Период. списание, кн. 55—56 и ред други. Повечето от тези бележки са вмъкнати в самата книга, но една част от тях, която ми се изпрати, когато книгата беше вече отпечатана, е прибавена на края като допълнение. Разбира се, че тези бележки не са всичко, което можеше да се прибави. Върху разни въпроси е писано немалко в разни български списания като Период. спис., Бълг. преглед, Сборника на Мин. на просвещението и др., които са добре познати и достъпни на българските читатели.

Нещо повече, в българския превод са и статистичните данни от последното преброяване в 1893 г. В оригинала се споменават само преброяванията в 1881 г. за Княжество България и в 1885 г. за тогавашната Източна Румелия. Своите статистични данни аз съм поставял навсякъде под линия като бележки.

Читателите ще забележат, че в книгата са поместени и фотографски снимки на някои типични градове на България. В чешкия текст тях ги няма. Те са взети от втората част на немското съчинение на г. Иречек «Das Fürstentum Bulgarien», което е само съкращение на чешките «Cesty».

Няколко думи и за превода. Той не е съвършен. Аз се старах колкото се може по-точно, по-вярно да предам типичния начин на разказване и стил у автора и в този си стремеж неволно съм допуснал негли някои небългарски обрати, но този, който е превеждал от някой славянски език, знае колко е мъчно в такъв случай да овладее човек себе си. Утешавам се с мисълта, че под синьото небе нищо не може да бъде съвършено, а читателите, надявам се, ще бъдат снизходителни.

На известна част от растенията и цветята, които се срещат в изобилие у Иречек, той сам е показал техните български названия, но други се споменават само с техните чешки или и латински имена; аз заместих и тях с български, част от които ми се съобщиха от г. Ст. Георгиев и А. Тошев, на които тук изказвам своята дълбока благодарност, а други издирих във френско-българския речник на Н. Марков.

София, февруари 1899 г.

С. АРГИРОВ

ПРЕДГОВОР НА АВТОРА

Тази година изтече пъкмо цяло десетилетие, откогато със Санстефанския мир се провъзгласи възобновяването на българската държава и с Берлинския договор се образуваха в България два нови политически организма — Княжество България и автономната провинция Източна Румелия. Младата България от това време шумно обръщаше към себе си вниманието на политическия свят със съединението на двете страни с Пловдивската революция на 6 (18) септември 1885 г., с войната със Сърбия и с дълга редица събития, и до днес още недовършени, които са във връзка с избора на владетелен княз.

Авторът на тази книга беше непосредствен свидетел на развитието на двете земи в първите години на тяхното съществование, преди Пловдивския преврат. Той беше почти цели пет години, от ноември 1879 г. до септември 1884 г., на служба в българското княжество като главен секретар на Министерството на народното просвещение и една година като управител на същото министерство. Надеждата, че ще може да извърши подробни научни изучвания на страната и нейното население, го накара да приеме почетната покана на българското правителство. Владеенето на езика, попрежните исторически и географски трудове върху Балканския полуостров и многобройните лични познанства можеха много да му улеснят предприятията от този вид. С тази мисъл той много пъти пропътува покрайнините от двете страни на Балкана и в тази книга дава подробни сведения за тези си пътувания.

България не лежи, както по-голямата част от покрайнините на Балканския полуостров, между земи, изследванията на които тепърва сега се захващат. Съвременните научни изследвания върху нея почнаха в осемнайсето столетие двама остроумни и опитни наблюдатели, чиито имена придобиха в историята на науката постоянен блясък: дубровнищкият астроном Roger Boščović (1762)

и немският пътешественик Carsten Niebuhr (1767), баща на прочутия естествоизпитател, който минал през тук, когато се връщал от Арабия. От дeамата имаме първите астрономически наблюдения за определение местоположенията на местата на пътя от Цариград за Полша, а от Нибур и първия опит за сравнителен речник на езиците в този полуостров. След тях подобни предприятия бяха невъзможни поради честите войни на османското царство с Русия и Австрия, поради кървавите революции, които възобновиха сръбската и гръцка държава, и поради анархистическото състояние на турските провинции — епоха на разбойническите войски на кърджалиите в царуването на султан Селим III (1789—1807), която и до днес се помни от българското население и сега служи като граница на простонародната историческа памет. Само за военни цели е събиран топографски материал, главно от русите, които изобщо за картографията на България дори до най-ново време имат най-големи заслуги. По щастлив случай падна ми на ръце печатан сборник от такива руски информации за България преди 1828 г.; в книгата често ми се случва да цитирам интересните известия на старите руски офицери. Тепърва подир Одринския мир (1829 г.) в Турция настанали по-редовни отношения, които направили възможни научните пътувания по страната. Основателите на по-подробните студии са мъже от различни народности, от които всеки се отличава в своята собствена специалност; французкият геолог Ami Boué (пътувал през 1836, 1837 и 1838 г.), автор на познатата в четири части Turquie d'Europe и на Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe в две части, когото лично познавах като старец повече от осемдесетгодишен, немският ботаник Грисебах (1839), народният икономист Бланки (1841) и руският филолог Григорович (1854).

Полека-лека за българските земи се създаде немалка литература. Сравнително най-много е работено по геология, гдето в изследванията на Boué и неговия другар Viquesnel продължаеа особено Хохщетер (1869). По география усилно работиха двама прочути африкански пътешественици, Барт (1862), чийто съвестен пътепис в самите покрайнини всякога с радост взимаха в ръце и комуто ненадейната смърт (1865) попречи да обработи резултатите от второто си по-голямо пътуване, и също тъй преждевременно умрелия Лежан (1871), чиято голяма карта на Европейска

Турция в 47 листа остана в ръкопис недовършена. Малко преди възобновяването на българската държава излезе познатата в три части книга на виенския пътешественик Ф. Каниц «Donau-Bulgarien und der Balkan» (1875—1789, 2 изд. 1880 и след.), която обаче не обхваща в себе си нито цялото Княжество в неговия обем през 1879—1885 г., тъй като покрайнините на юг и запад от София не се съдържат в нея, а от някогашната Източна Румелия дава само описание на някои краища на южния склон на Стара планина. Многобройните илюстрации, направени с художническата ръка на самия автор, много вярно изобразяват типа на покрайнините и населението; самият текст ще бъде в бъдеще интересно историческо помагало като подробен образ на Крайдунавско в навечерието на неговото освобождение.

Не е отдавна, когато картите на тези покрайнини бяха още пълни с бели петна и пунктирани реки. Достатъчно е само да се сравнят помежду си грижливо съставените според съвременен материал карти на полуострова от берлинския професор Хенрих Киперт от 1853 г. до 1885 г. До неотдавна най-сигурно бяха познати покрайнините от Силистра за Цариград, отбелязани в картата от русите заедно със Сърбия и Румъния в 1828—1832 г. Най-големите грешки и междини в останалите части се отстраниха около 1870 г. с трудовете на Лежан, Каниц и инженерите, които тогава правили изучвания за проектираната мрежа на турските железници. От това време картографските работи растяха. През последната Руско-турска война главно помагало бяха листовете на генералната карта на Средна Европа в мащаб 1:300 000, изработени въз основа на големия материал, събран от австрийските офицери из Турция, и издадени от военния топографски институт във Виена в 1877—1878 г.[1] *Интересни са картите на пределите, установени от Берлинския договор, направени на самите места от международната комисия и издадени под редакцията на проф. Киперт.*[2] *През*

[1] Generalkarte von Central Europa im Masse von 1:300 000, herausgegeben vom k. k. militärisch-geographischen Institut. От това време някои листове излязоха в ново издание (1885, София, и др.).

[2] Cartes des nouvelles frontières entre la Serbie, la Roumanie, la Bulgarie, la Roumélie Orientale et les provinces immédiates de la Turquie selon les décisions du Congrès de Berlin, Juillet, 1878, 4 feuilles. Echelle de 1:300 000. Réduction rédigée par H. Kiepert. Berlin, 1887.

последната война и в последвалата подир това окупация русите изработиха нова подробна карта на цялата завзета територия, която излезе в 1884 г. в 61 листа, печатани с четири бои (отбелязани са и горите) в размер 1:210 000.[3] *Тя съдържа целия театър на войната: Добруджа с части от Румънско, цялото Княжество България с някогашната Източна Румелия и земите на Европейска Турция от Одрин дори до устието на Марица и до самия Цариград. Картографирането на тези обширни земи (110 841 квадратни километра) е извършено в 1877—1879 г. въз основа на триангулацията, направена от 17 тригонометри и повече от 100 топографи, като определили 1390 точки*[4]. *Това великолепно и, както от опит зная, в подробностите съвършено вярно дело тури край на всички спорове и комбинации за единични места от терена. С довършването на подобната основна работа на австрийските военни топографи в Босна и Херцеговина, с руската карта на Черна гора и с картографските работи в София просторът на малко познатия терен от полуострова се ограничи на остатъка от Европейска Турция, гдето в Албания и Македония и до днес остават още много загадки.*

Русите през самата война печатаха също и голяма сбирка материали върху България, главно статистически ,под редакцията на една комисия, съставена от дипломатическите чиновници на руските консулства. От тази обемна публикация имам за жалост при ръце една-единствена книжка, която съдържа списъците на селата с населението и с неговия имот според каталозите на българските епископства и според финансовите турски документи.[5]

[3] Карта части Балканского полуострова, обнимающий вес театр войны 1877—1878 г. г. Масштаб 5 верст в дюймер 1:210 000. Составлена при военно-исторической коммиссии корпуса военных топографов капитаном Сидоровым, надворным советником Сидоровым, титулярными советниками Малеевым и Бутовичем и коллежским секретарем Ивановым, под редакциею действительнаго статского советника Де Ливрона в 1884 год. (Имам 61 листа, но незная дали не е излязъл може би още някой освен тях.)

[4] «Die ruhmreichen Leistungen, welche die Vermessungskunst aller Länder überhaupt aufzuweisen hat» казва P. Schellwitz в подробната статия Uebersicht des russ. Landesaufnahmen bis incl. 1885. Zeitschrift für Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Bd. 22, 1887, стр. 138.

[5] Материалы для изучения Болгарии. Напечатаны по повелению его императорского высочества главнокомандующаго действующею армиею. Част III, вып. V. Букарешт, 1877, 8°, 279 стр.

Основаването на Княжеството и на автономната румелийска провинция даде силен подтик за научни студии. Голяма част от тях бяха пак по геология; моят уважаем приятел, професор във Виенското висше техническо училище, Ф. Тоула в три пътувания проучи по-голямата част от Балканската планинска верига и намери в младия български геолог, моя любезен другар Георги Златарски, добър домашен сътрудник. Старечкият професор Панчич от Белград и нашият съотечественик д-р Веленовски туриха начало на подробни ботанически изследвания. Руски професори с обикновеното си прилежание пътуваха с историко-филологическа цел; Полихроний Сырку събираше славянски ръкописи, Владимир Качановски — народни песни, а Тимотей Флорински диреше исторически източници. Инак броят на пътеписите по нова България не е голям; те са главно френски книги, на професор Луи Леже, после на нашия колега на българска служба, на финансиста Eumen Quei llé (под псевдоним Jean Erdic.En Bulgarie et Roumélie. Paris, 1885) и на белгийския народен икономист, професор Емил де Лавеле, който веднъж ни изненада в София с тридневно посещение (La péninsule des Balkans. Bruxelles, 1886, 2 части). Освен това захвана да се развива и домашна литература. Няма земя на света, в която литературният и научният труд да е намирал толкова пречки, както в България през последно турско време, когато всеки интелигентен българин бил смятан за съзаклятник и революционер. Сега, подир Освобождението, по-често излизат ценни трудове, и то не само официални, но и съставени от единични писатели. В София се основа народна библиотека, статистическо бюро и геологически кабинет при Министерството на финансите. С парична подкрепа, дадена от Народното събрание, там се поднови и Книжовното дружество, основано в 1869 г. от емиграцията в Браила; от 1882 г. издава продължение на своето Период. спис., много често споменавано из страниците на тази книга, с важни приноси за познаване на страната и населението. И в Румелия се основа областна библиотека, статистическо управление и почнаха да се издават няколко списания. Обстоятелствата наглед бяха благоприятни да се започне по-голямо, систематическо описание на страната на български език, приблизително такова, каквото за Сърбия състави прилежният Милцчевич, разбира се, с участието на няколко сътрудници. Потребата от такава книга се чувствуваше и практически в самото държавно

управление. Обаче постоянното сменяване на господствуващите системи и правителства и постоянната неустановеност и несигурност на всички обществени отношения бяха, па и досега са в България, постоянна пречка за всяка научна работа в по-големи размери.

Доста много е направено от управленията на двете страни за статистиката. В Княжеството (63 972 квадратни километра) първото преброяване стана доста първобитно в 1879 г. от общинските управления, но то се не издаде печатно; намериха се нещо повече от 1 700 000 жители. Второто преброяване направи новото статистическо бюро на 1 януари 1881 г. Употребиха се при това печатни формуляри, разделени на графи за имената на лицата и за данните по тяхната възраст, майчин език, вероизповедание, занятие и т. н.; всяка къща в общината получи по един такъв лист за запълване с помощта на преброители, повечето учители, чиновници, войници и ученици от училищата. Туй нещо се прие от населението без отпор и се извърши за чудо лесно. Печатани излязоха предварителните резултати още в 1881 г. като списък на тогавашните, често от съединението на няколко селца изкуствено направени големи общини, а след това в 1885 г. и списъкът на всички населени места.[6] *И в двете тези публикации обаче населението на единични места не е разпределено по народности. Според дефинитивния резултат (за туй число вж. Период. спис. 8, 47) Княжеството броеше 2 007 919 жители. Между тях бяха 1 345 507 българи, 527 284 турци, 49 070 румъни, 37 600 цигани, 14 020 испански евреи, 12 376 татари, 11 552 гърци, 3837 арменци, 1894 сърби, хървати и черногорци, 1275 немци, 1123 руси, 530 албанци, 515 италианци, 220 маджари, 174 чехи, 164 французи, 97 араби, 92 поляци, 64 англичани, 63 черкези, 58 персийци и 402 различни (кюрди, финландци, холандци, шведи и др.). Ревностният директор на статистическото бюро, по-късно министър на просвещението и след това на финансите Михаил Сарафов публикува за резултатите на това преброяване и за други въпроси цял ред важни подробни статии в книжките на Книжовното дружество.*[7]

[6] Предварителни резултати от преброяването на населението на 1 януари 1881 г., София, 1881, 8°. 50 стр. — Списък на населените места (по преброяването на 1 януари 1881 г.), София, 1885, 8°, 119 стр. (веднъж според политическото разделение, след това по азбучен ред).

[7] За населението на София, *М. К. Сарафов*, Студия върху населението

В Румелия (35 901 квадратни километра) първото преброяване стана в 1880 г.[8] *Оказаха се 573 560 българи, 174 700 турци (между тях 16 267 помаци или мохамедански българи), 42 659 гърци, 19 549 цигани, 4177 евреи, 1306 арменци, всичко 815 951 жители. Туй нещо се извърши набързо от общинските управления приблизително по същия начин, както първото преброяване в Княжеството, което даде за резултат 300 000 души под действителната цифра. Още тогава писах, че броят е много малък и че Румелия навярно няма по-малко от 1 милион жители.*[9] *Ново, правилно организирано преброяване стана на 1 януари 1885 г. Но публикуването на резултатите се прекъсна от бурите в следните години. Статистиката на три окръга издаде още румелийското правителство в 1885 г.; останалите три книжки получих от статистическото бюро в София тепърва неотколе, когато печатането на тази книга вече се привършваше.*[10] *Общ преглед обаче и досега не е прибавен; пресмятането на населението и на народностите според отделните 28 околии е оставено на любопитството и прилежанието на читателите, които, разбира се, не могат да избягнат случайните печатни грешки в числата. По тази причина не гарантирам за верността на своето пресмятане. Според това пресмятане Румелия е имала в този ден 982 997 жители (975 130 в страната, 7867 вън от нея), и то: 681 734 българи, 200 318 турци, 53 028 гърци, 27 190 цигани, 6982 испански евреи, 1817 арменци; освен това се намерили 210 италианци, 159 немци, 148 руси, 102 французи и 2375 различни, върху които печатаните сведения не хвърлят никаква светлина.*[11]

на град Средец. — П Сп, кн. 1, 1882, стр. 134—155; Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. — П Сп, кн. 3, 1882, стр. 20—60, кн. 4, 1883, стр. 33—36; Народностите в източната част на Княжеството. П Сп, кн. 5, 1883, стр. 1—18; Нашата външна търговия през 1880 и 1881 година. — П Сп, кн. 6, 1883, с. 87—130; Народностите в западната част на Княжеството. — П. Сп, кн. 8, 1884, стр. 46—67

[8] Официална статистика на източнорумелийското население, Пловдив, 1880, 89 стр. в 4° (селищата с графи по народности).

[9] «Osvěta», 1882, стр. 580.

[10] Резултати от преброяване на населението в Източна Румелия на 1 януари 1885. Шест книжки в 4°, първите три (окръзите Пловдивски, Татарпазарджишки, Хасковски) са печатани през 1885 г. в Пловдив, останалите (Старозагорски, Сливенски, Бургаски) през 1888 г. в София.

[11] Според статистиката от 1893 г. на обединена вече България резултатите са следните: цялото население на Обединеното княжество е възлизало на 3 310 713,

Интересно е сравнението на двете преброявания. Населението на юг от Балкана очевидно не е толкова гъсто, колкото на север. На един квадратен километър в Княжеството се падат 31,3 жители, в Румелия само 27,3. При тази разлика в Княжеството надделясат гъсто населените балкански «колиби», особено в планинските покрайнини на Търновско; Румелия няма ни един край тъй много населен, даже в равнината на север от Пловдив, както и в крайморието и по родопските висоти, доста оскъдно е населена.

Останалите клонове от статистиката се разработват по-слабо. Търговската статистика излезе много късно. В Княжеството се появи тепърва тази година в 1884 г.[12] *В Източна Румелия издадоха малка финансова статистика за 1882 г. и статистика на всичките клонове на управлението на 1883 г.*[13] *Голям недостатък владее в печатните синтетични данни за промените на населението; за емиграцията на мюсюлманите, за броя на българските преселници от Турция и за вътрешното преселение на населението в Княжеството и в Румелия има на разположение само откъслечни известия от вестници и от официални книжа. Също и народноикономическата статистика и литература едва захваща да се развива; най-добре познаваме Старозагорски окръг от примерното описание на тамошния префект А. Т. Илиев.*

По-големите пътувания по страната, описани в тази книга, предприемах частно, на свои собствени разноски, като се ползувах

от които българи 2 505 326, турци 569 728, румънци 62 628, гърци 58 518, цигани 52 1 32, испански евреи 27 531, татари 16 290, арменци 6445, немци 3620, руси 928, сърби 818, италианци 803, фраицузи 356, «други езици» 4425 (от които арнаути 1221, чехи 905, цинцари 733, други славянски народности 687, унгарци 307, поляци 240, англичани 161, араби 75, персийци 52, черкези 37 и др. народности) и непоказани народности 1165.

[12] Външна търговия на Княжеството през 1880 и 1881 година. Commerce extérieur de la Principauté pendant les années 1880 и 1881. София, 1883, 4°, 87 стр. — Статистика за търговията на Българското княжество с чуждите държави за 1883 г. Statistique du commerce de la Principauté de Bulgarie avec les pays étrangers pendant l'année 1883. Sofia, 1887, 4°, 779 стр. — Същото за 1882. София, 1887, 792 стр. — Същото за 1884 г., София, 1887, 1026 стр.

[13] Статистически сведения за Дирекция на финансите на Източна Румелия. Renseignements statistiques de la direction des Finances de la Roumélie Orientale, Пловдив, 1883, 8°, 20 стр. — Годишна статистика на Източна Румелия за 1883 г. Annuaire statistique de la Roumélie Orientale. Année 1883. Пловдив, 1885, 4°, 163 стр.

от двумесечния отпуск за «чужбина», който си бях резервирал за всяка година в контракта. Освен това видях и чух нещо и при служебните си пътувания, но те поради нужната бързина и много работа съвсем са несгодни за подробни наблюдения. Да излизаш за научни пътувания от самата страна и да се сношаваш всеки ден с населението има много големи изгоди, но в Ориента и несгоди. Известни софийски политици не можеха да разберат моя «спорт» да се катеря по пусти планини и да се скитам из селата. Детинското предположение, че може би в страната да действувам в полза на някоя политическа партия и че искам да видя нещо, което би било по-добре да се крие, беше причината, че на моите пътувания в първите години се гледаше с чудно недоверие от страна на правителството в Княжеството и че аз можах систематически да ги извърша тепърва, след тригодишно живсене в София, и то не без различни неприятности. По тази причина по-предпочитах да се движа в чуждата румелийска територия, гдето намирах у правителството повече приветливост и гдето по-добре ме разбираха. Освен това разпределеното време и обширността на покрайнините, повечето малко проходими, често ме принуждаваха към нежелателна бързина.

От сношенията си с местните жители от различни народности нямам през тези си пътувания никакви неприятни спомени. Българското общество добре знае цената на научните студии за страната. Статиите за известни покрайнини, които написах на български, намериха у домашната читателска публика най-горещ прием. Интелигенцията на малките градове, търговци, учители, лекари, чиновници, офицери и т. н. от двете страни на Балкана навсякъде ме приемаха приятелски и горещо ми помагаха при събирането на данни за околната покрайнина. Има места, гдето ми се оказа баснословно старинно гостоприемство от хора, които за пръв път виждах и с които след това вече не се срещах.

При разпределението на пътуванията си обръщах най-много внимание на краищата, по-отдалечени от Дунава и по-малко посещавани от досегашните пътешественици. Много планински кътове, като Централна Средна гора или Кюстендилското Краище, изобщо за пръв път се описват в нашата книга. Разбира се, че моето пътуване остана недовършено; исках да пропътувам още западната част на Крайдунавско, да разгледам с лодка целия дунавски бряг с веригата римски крепости и средновековни замъци, да видя източната част

на Родопите, в които от това време Кърджалийско пак се присъедини към Турция, и отново да посетя някои места, първия път само повърхностно прегледани. Изпълнението на този ми план осуетиха размирните времена през последните години.

Единични пътеписни драски поднесох вече няколко пъти на чешкия и българския читател в списанията, разбира се, набързо написани, понякога близо до самите места, повечето между безпокойствията от другите занятия в свободните нощни часове на софийските зими.[14] *Археологическия материал с античните надписи публикувах в особени статии*[15]; *трябва да издам още сбирката от средновековни, славянски и гръцки надписи и бележки. В този ми труд всички печатани и непечатани бележки са слети в едно цяло; също и от изданието на онези повечето белетристични драски много места посетих отново или много работи можах по-добре да изуча.*

Мнозина читатели по-скоро биха очаквали от автора може би не пътепис, ами цялостно описание на България, разделено на научни категории и на единични окръзи и околии. Но при такава работа ще трябваше да се смесят собствените и чуждите наблюдения, да се употребят материали от различна цена и нееднаква пълнота, да обобщим много работи, които сигурно знаем само в някои покрайнини, и да засягаме от своята специалност и в други науки. Такава книга би успяла само в малки рамки. Инак с вмъкването на политическата история от последните години тя лесно би достигнала сбгма на «Turquie d'Europe» от Буе, а освен това не би могло да се избегне познатата безинтересност, баластът на скоро застаряващата статистика и големите междини.

Туй, което съобщавам, е обработка на подробните дневници,

[14] Z Východní Rumelie. — Osvěta, 1882, бр. 5—11; Rilský klášter. — цит. съч., 1883, бр. 8—10. Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 1—46; кн. 9, 1884, стр. 1—52; кн. 10, 1884, стр. 1—52; кн. 11, 1884, стр. 1—34. Na makedonských hranicích.—Osvěta, 1886, бр. 1, 2, 3, 7; Černomořské pobřeží na východním konci pásma Balkanského. — Časopis českého musea, 1877, кн. 1.

[15] Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien. — Monatsberichte der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Sitzung vom 12 Mai 1881, стр. 434—469. *К. Иречек*, Приложения към античната география и епиграфика на България и Румелия. — ПСп, кн. 2, 1882, стр. 28—69. Archäologische Fragmente aus Bulgarien: I. Dacia mediterranea. II. Alte Bergwerke. III. Römische Straßen. IV. Das Pontusgebiet und der östliche Haemus. — AEM, 1886, X, стр. 43—104, 129, 209.

бързи бележки, писани според познатото правило на пътешествениците навсякъде веднага на самото място, и на кон, и в кола. Към туй е прибавено всичко, което узнах интересно за единични места и неща и вън от описваното пътуване. Съчинението се дели на четири части. Първата част съдържа почти като увод описанието на главните градове София, Пловдив и Търново, както и пътищата, които ги съединяват. Втората и третата част описват двумесечното пътуване, направено през лятото на 1883 г. по планинските покрайчини на южната и западната част на страната, по Средна гора, Родопите, трънските, осоговските и рилските планини. Последната, четвърта част съобщава резултатите също тъй от двумесечно пътуване, направено в 1884 г. по черноморските покрайнини, от румелийско-турската граница срещу Одрин чак до Добруджа.

Пътеписът е литературен труд от субективен характер. Разнородният материал е свързан с нишката на собствения итинерар и от случайната редица на личните наблюдения; всеки в него може да намери нещо за себе си. Често се слушат оплаквания по света, че в пътеписните съчинения първоначалните пресни впечатления често се заличават от тежестта на учения материал, по-късно с мъка събран. Туй зло не можах да избягна, тъй като собствените ми изучавания, историческата география и народопис със своя апарат от многобройни цитати понякога много взимат преднина. При единични места събрах много разпръснат или забравен материал за тяхното минало, често съвършено нови неща. Много бележки се отнасят за населението и за икономическите отношения, които сега, подир освобождението на България, се намират в съвършено преходно положение. Общите прегледи са съсредоточени в по-обширни епизоди, особено в първата част: за българското общество, за селската наредба, за земеделието, занаятите и търговията, за скотовъдството, рудокопството, за начина на градене къщи, за разбойничеството и т. н., както по-подробно са отбелязачи в азбучния показател на нещата на края на книгата. От многогодишните сношения с народите на Балканския полуостров (тъкмо ще навърша четиринайсет години, откато пръв път стъпих на негово землище) много работи, които бият в очи на този, който най-напред дохожда, отдавна са ми станали обикновени; затова пък от дълго стоене се усилва наблюдателността към подробности, които новодошлият на пръв поглед не забелязва.

За изучаването на българския народ сега, в преходния период, е най-сгодно време. Неговата изолираност през дългото турско владичество го е запазила в особна първобитност, което сега под свободното влияние на модерния светски живот скоро ще захване да се променя. Не мога, освен да повторя туй, което изказах по тоз въпрос в една българска статия: «Забелязва се вече как онова огромно променение, което стигнало българския народ с освобождението му, е захванало да заличава устните многовековни предания и старовремските обичаи. Наречията започват да се губят, старинните хубави песни се заместват с нови безцветни, народните обичаи и дрехи се променят, разни спомени се забравят под влиянието на многобройните нови впечатления и с улесняването на сношенията изчезват и особеностите, които отпреди са отличавали разни уединени планински предели. Още едно поколение, и от старата традиционна българщина на много места ще се видят само слаби остатъци. Заради това време се събира онова, което се е запазило, догдето не му се изгуби дирята.»[16]

При все че руската карта прави почти излишно събирането на топографски материал, не смятах за не намясто да бележа при маршрута си вън от големите шосета понякога и часовете и минутите. Височините са приети и пресметнати от руската карта (1 сажен=2,134 метра); само там, гдето в нея липсва необходимото число, служих си с по-старите барометрически измервания на виенската карта. При пътуването си в 1883 г. установих някои височини според собствените си наблюдения с малък анероид, с помощта на съответните барометрически наблюдения на австрийския консул г. Лутероти в София, според таблиците в Калтенбрюнеровия «Manuel du voyageur». Мерките са поставени навсякъде по метрическата система. При ъглите на компаса, които споменавам някъде, трябва да се взима под внимание магнетическата деклинация 9°54·3′ на запад (Mitth. der Wiener k. k. geogr. Gesellschaft, 1883, стр. 18). Дните са показани според западния календар освен цитатите от вестниците и документите, в които, разбира се, е оставен употребяваният в страната източен календар.

Думите и имената отбелязах колкото се може в най-вярна

[16] *К. Иречек*, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, ПСп, кн. 8, 1884, стр. 3.

транскрипция,[17] *във форми, чути на самото място, тъй че в тях се явяват много диалектни отличия (зап. р е к а̀, б е л а срещу изт. р я̀ к а, б я л а). Поради липсата на какъв и да е речник на народния български език, който да може се равни на великолепния Вуков труд за сръбския език, счетох за нужно да поставя при нещата домашните термини, в които често се крие рядък културно-исторически материал. Събирах го от живия говор без оглед на литературните, тъй наречени поправени форми или към изкуствените нови думи. Ударението отбелязах там, гдето ми е сигурно познато; и в него има диалектни разлики (на изток преобладават окситоните, на запад парокситони). Изрично трябва да спомена, че българският език не различава дълги и кратки гласни. Диалектологията докоснах само на няколко места; за нея писах по-обширно на български в Период. спис., кн. 8.*[18]

В турските думи ъ гласи малко по-тъмно, отколкото обикновено; ударението в турския език пада всякога на последния слог. Специалист по турски език, особено писмения, разбира се, не съм, та лесно би могло да се случи, че някое име и дума е предадено във форма, вече приспособена от българите; българите напр. имената

[17] Сгреших няколко пъти в *н'* в западното наречие, писано *-ня* вместо *н'а*, под влиянието на българския правопис, както и на източното наречие, което по-добре владея и което *н'* има само в котленския говор. Трябва следователно да стане Бан'а, Вран'а, Горн'а и т. н.

[18] Българската диалектология, основана от Григорович, и досега е в пелени и ще мине много време, докато стане възможно да се състави цял, равномерно подробен преглед на всички наречия в България, Румелия и Македония, в който, разбира се, не би трябвало да липсва надлежната диалектологична карта. В Период. спис. в последно време са публикувани доста много текстове, особено народни песни, и няколко по-обширни статии като на Петко Гъбьов за говора в Конопчии в Чирпанско (кн. 18) и на д-р Теодоров за трънския диалект (кн. 19, 20). *П. Гъбьов*, Говорът в Конопчии. — ПСп, кн. 18, 1885, стр. 390—413; *А. Теодоров*, Западните български говори. — ПСп, кн. 19—20, 1886, стр. 146—213. От което най-много имаме нужда, са вярно написани от вещи лица от устата на простото, от училището неразвалено селско население прозаически текстове, приказки, разкази за селски събития, обяснения пред съдилищата, разговори и т. н.; в проза особеността на говора по-добре се забелязва, отколкото в типичните стихове на народните песни. Втора задача, разбира се, не много лесна, трябва да бъде съвършено подробно установяване на границите на единични диалекти, село след село. За ударението, което е много различно в наречията, досега най-малко е работено.

на селата, които свършват на турски на -лъ, смятат ги правилно за свои мн. ч. на -лии. Впрочем и в турския език на полуострова има различни диалекти, както това се ясно забелязва у юруците в Родопите, в Тозлука и т. н.

До политическите събития от новата българска история се докоснах само мимоходом; той е предмет много обширен, на който би трябвало да се посвети особена книга. Па и от моето заминаване от страната много работи са се променили, особено от съединението на България с Румелия, което трае вече три години, а, дай боже, и навеки.

Що се отнася до картата, за подробности отпращам към горепоменатата руска карта и към лесно достъпните издания на австрийския военен топографски институт. Картичката, прибавена към книгата, е редукция от руската карта и служи само за повърхно ориентиране.

Някои интересни сведения между съставянето на книгата ми съобщиха г. Златарски и д-р А. Теодоров, а с цял ред различни по-нови български издания любезно ме снабди съотечественикът г. Иван Брожка, преподавател при Софийската гимназия. Освен многобройни частни лица и статистическото бюро в София ми изпращаше всички свои по-нови публикации. На всички приятели в България изказвам за тези пратки сърдечна благодарност.

Книгата въпреки моите намерения излезе много голяма. Но в пътеписа никога се не знае коя подробност в свое време ще има цена. Когато тези земи от Дунава до Егейско море се покрият с мрежа от железници, много от туй, което с мъка събирахме, като се скитахме по цели месеци с кола или на кон по планинските пътеки, ще изглежда другояче. Читателите на тази книга, било в самата страна или където и да е другаде, скоро впрочем ще познаят не само добрите страни, но и грешките на този труд, за който, както и за всеки друг, прилагат Марциаловите думи:

Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala plura
Quae legis his; aliter non fit, Avite, liber.

Карлови виногради при Прага, 24 юни 1888

КОНСТ. ИРЕЧЕК

ЧАСТ ПЪРВА

ОТ ДВЕТЕ СТРАНИ НА БАЛКАНА

1. СОФИЯ

Местоположение и минало. Римската Сердика, средновековният Средец (Триадица) и съвременната София като столица на турските «румелийски беглербегове». Дълбокият упадък и ненадейното възраждане в нашето столетие. Жители. Старата и новата част. Топлите извори. Начинът на градене на къщи. Климат. Българското общество.

Най-лесният начин за пръв обглед на българските земи е посещението на трите главни града София, Пловдив и Търново. Пътуващият по добрите пътища лесно и бързо ще се запознае с главните типове на страната, с крайдунавските равнини, с планинската балканска верига, с планинската местност под Витоша и Рила, с топлите тракийски долини, както и с цял ред важни селища.

Описанието на пътуването, което съединява споменатите градове, ще почна с главния град на Княжество България, със София, която сега тъй често обръща към себе си погледите на Европа.

Местоположението е съвършено планинско, в пространна долина между големи планини в самото сърце на Балканския полуостров. Овалната Софийска котловина, тъй нареченото *Софийско поле*, на пръв поглед показва, като да е някогашно езерно дъно; положено с главната си ос от северозапад към югоизток, има всичко на всичко около 60 километра дължина и 20 километра ширина. Хоризонтът от всички страни свършва с планини и достъпът към града е възможен само през високи проходи и скалисти теснини. Самата София е разположена около топъл извор, само седем километра от източните поли на огромната Витоша, висока до 2300 метра. Насреща, зад дъното на котловината, се простира балканската ве-

Фиг. № 1 — София (западната част) с Витоша
(отляво катедралната църква Св. Спас)

рига, или Стара планина, която прегражда пътя от София към Дунава. На юг се белеят почти всякога със сняг покрити върховете на Рила планина, най-високата планина в цялата източна половина на полуострова (около 3000 м). Остатъкът от хоризонта е изпълнен с по-малки планински гребени. Надморската височина на града е 550 метра, тъй че той лежи по-високо от съседните околни страни, по-високо от равнините Тракийска, Дунавска и Моравска, както и от долините на Северна Македония. Непосредствено над града, във Владайския тесен проход, се намира водоразделът между водите на Черно и Егейско море, а там наблизо се събират изворите на три големи реки — Струма, Искър и Марица, както и на Нишава, важен приток на Морава. Ала освен няколко незначителни планински притока другк никакви води не текат през града; Искър остава един час далече на изток.

По своето местоположение София владее важните пътища от Белград към Цариград и от Дунава към Македония, които тук се кръстосват. Затова тя още отначало е била важен град. Който днес се разхожда по улиците на новата българска столица и види новите,

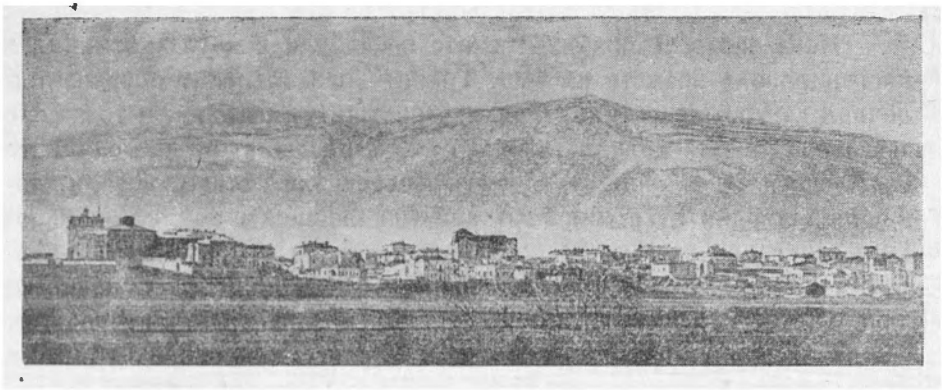

Фиг. № 2 — София (източната част) с Витоша
(в средата Св. София, отляво гимназията и държавната печатница)

току-що довършени нейни сгради покрай старите, на падане къщички и развалините от турско време ще му остави впечатление на град, който току-що се е основал. При все това София има богата история, на самото място почти непозната. Затова, преди да опишем как изглежда сега, ще поговорим за нейните минали съдбини и върху това, как е станала такава, каквато е днес.

Старогръцките историци Херодот и Тукидид знаят в тая страна само реката Искър, или както я те наричали Σκίος или Ὄσκιος (римски Oescus), ала не споменават никакви селища. Тепърва, с появяването на римляните, се оказва тук тракийското племе *серди*, което 29 г. преди Христа е противостояло на римската войска на М. Крас в похода му от Македония към Дунава и за това е било от него люто наказано. В следните години тази страна принадлежала на тракийското царство, в което царувала династията на племето одриси, които са живели при Одрин. В 46 г. подир Христа това царство било завладяно от римляните и преобърнато в «Тракийска провинция» с главен град Филипопол[1]. Провинцията дълго време е била разделена на стратегии или войводства според земите, които са завземали домашните племена; една от тях е била и земята на сердите с прозвището Στρατηγία Σερδική.

[1] [Главният град на провинцията, т. е. седалището на управителя, е бил Перинт (дн. Ерегли, Турция), Филипопол е бил най-големият град по значение и по население.]

Нова епоха за крайдунавските и подбалканските провинции е настъпила във времето на имп. Траян. Този знаменит организатор почнал да урежда по цяла Тракия граждански общини, и то не със заселване римски колонисти, ами по начин, почнат от наследниците на Александър Велики, т. е. със заселване на селяни, военни, домашни ветерани и гръцки търговци (по надписите се срещат малоазийци, главно от Никея) по места, надарени с граждански правдини.[2] Траян е и собственият основател на днешна София. Главното седалище на сердите, дотогава без съмнение незначително селище, с топъл извор и жилище на местния «стратег», било преобърнато в град Сердика[3] и надарено като всички Траянови общини с родово име *Ulpia*.

Земята на Сердика е обхващала освен тукашната котловина и местата около Пирот.[4] Наблизко се е намирала границата на двата езика, които тогава са владсели света, на гръцкия, който се е простирал от Егейско море, и на латинския, чиято изходна точка е бил лагерът на легионите, разположени покрай Дунава. Тракийската провинция, която обхващала отначало и Кюстендилско, Пиротско и Софийско, влизала в областта на гръцкия език, крайдунавските, далматинските, както и дарданските земи около днешното Скопие на Вардар, в границите на латинския език. Както виждаме от надписите, границата между двата елемента е вървяла покрай върховете на Балкана, минавала е после между Пирот и Бяла паланка и между Кюстендил и Скопие.[5] Тракийският елемент почнал да губи народността си и полека-лека да отстъпва от сцената.

За разцвета на Тракия във II и III век най-ясно свидетелствуват монетите, сечени в нейните градове. В Сердика са секли монети от времето на имп. М. Аврелий (161—180) до Галиен (260—268). В Мионетовия труд са описани 108 тукашни типове, все медни с гръцки надписи (Σερδῶν или Οὐλπίας Σερδικῆς също Αὐγοστης

[2] *Th. Mommsen*, Röm. Geschichte 5 (1885), 271, 282.

[3] Формата Сардика е по-късна.

[4] Надписи, издадени от *A. Domaszewski*, Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien. — AEM, X, 1886, стр. 238 и сл.

[5] Срв. *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 44. [За границата между латински и гръцки език срв. *B. Gerov*, Griechisch und Latein in den Ostbalkanländern in römischer Zeit. — Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. II. Berlin, 1965, 233—242.]

Σερδικῆς). От едната страна се вижда образът на императора, от другата — надпис на града и в него най-различни образи, взети из областта на цялата митология. Честите изображения на лекарски божества, като Ескулап, който на една монета от времето на имп. Септими Север стои в храм с четири стълба на фасадата, на Хигия или на Ескулаповата змия указват на тукашните лечебни извори и на техните храмове. Триптолем или Церера на кола, теглена от две змии или змейове, свидетелствува за тукашното земеделие. На някои късове е изобразен само съд, пълен с овощия, на други — водно божество, свидетелство за близкия Oescus.[6]

Към края на трети век настъпила промяна. Император Аврелиан, като напуснал Траяновата Дакия отвъд Дунава, образувал (271 г.) провинция със същото име на полуострова, която в скоро време била разделена на две, на крайдунавска част, Dacia Ripensis и на вътрешна, Dacia Mediterranea. Сердика станала главен град на тази втора провинция, която била съставена от частите на някогашната Тракия и Горна Мизия. Други забележителни градове на вътрешна Дакия били Naissus (Ниш) и Remesiana (Бяла паланка — между Ниш и Пирот), които и двете принадлежали първоначално на Горна Мизия, после Pautalia (Кюстендил) и Germania (Баня при Дупница), и двете първоначално тракийски.

Светлият период на Сердика е било четвъртото столетие от нашето летоброение. Император Константин Велики, който бил родом от близкия Naissus, често и на драго сърце живял в Сердика, както се вижда от многобройните негови закони, датирани оттук, които са събрани в по-късния «codex Theodosianus». Той казвал: «моят Рим е Сердика», даже по едно време мислил да пренесе тук столицата на римската империя, докато намерил място за тази цел, навярно по-пригодно, във Византион, над Босфора.[7] В царуването на неговите синове Констанс и Констанций в Сердика на границата между източната и западната половина на империята е заседавал (343—344 г.) църковен събор за разрешение спора между учението на

[6] *Th. Mionnet*, Description des médailles antiques I, стр. 420, бр. 364—371, Suppl. II, стр. 483, бр. 1650—1749. [За античните монети вж. Н. А. Мушмов, Монетите и монетарниците на Сердика, София, 1926.]

[7] Анонимният продължител на Dio Cassius, Fragm. hist. Graec. IV, p. 199, стр. 15, 1. — *Ammianus Marcellinus*, 21, 10, 3, нарича Сердика и Филипопол «civitates amplas et nobiles».

Арий, в присъствието на 356 епископи.[8] Това развитие на града се завършило в края на следващия век, през бурята на преселението на народите, когато хуните във времето на Атила (447 г.) между многобройните други градове изгорили и Сердика.[9]

Римски паметници в нашата София са останали твърде малко. Ни една монументална сграда не се е запазила. Просторът на римския и средновековния град, който навярно е бил по-малък от турската и сегашната българска София, при все това може донякъде да се проследи. Римската «civitas» се е простирала около топлия извор, чиято главна сграда, шестоъгълник с добри стени от дялани камъни, с басеïн отвътре, отчасти може би е антична направа, после в съседния край на днешната чаршия и по местата на днешната еврейска махала и на някогашната (в турско време) българска махала около катедралната църква. Цялото това пространство в центъра на днешния град е покрито с висок насип стари, хилядогодишни развалини, а освен това подкопано от пространни, стари сводови подземия от добре изпечени тухли, над които днес стоят само бедни глинени къщички или дървени дюкянчета. По тези места се намират и всички средновековни градски църквици. Северната част на стария град е образувала един наклон около 10 м висок, който се спускал към по-дълбокото, вътрешно дъно на Софийско поле, а сега този наклон се намира вътре в града; при неговите поли извира и споменатият топъл извор. Върху този наклон в 1881 г. случайно се откри къс от широка, права градска стена, яко градена с големи плоски тухли, но изново биде засипана.[10] Освен споменатото про-

[8] За годината на този събор вж. *Hefele*, Conciliengeschichte I², 533. Недълго след това, около 391 г., сердикийският епископ Bonosus предизвикал безпокойство в църквата с учението, че дева Мария имала освен спасителя и други деца.

[9] [Пълен преглед на всички писмени сведения за Сердика от предримската и римската епоха, на археологическите публикации и изследване върху цялостното историческо развитие до края на античността вж. у *Б. Геров*, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ, Фак. западни филологии, т. 61, 1, 1967, стр. 1—101; цит. съч., т. 62, 2, 1969, стр. 120—246; т— 63, 1, 1969, стр. 35—39. За късноантичния период от историята на Сердика вж. *V. Velkov*, Zur Geschichte der Stadt Serdica vom IV—IX Jhdt. Et. hist. III 1966, p. 53 bis 389; *М. Станчева*, За тракийското население в Софийско IV—V век, ИБИД, XXVII, 1970, стр. 255—266.]

[10] Видях този къс през май 1881 г. на мястото, където се градеше военният клуб, зад княжеския палат, под някогашната глинена кавалерийска ка-

странство по останалата София се намират само стари гробове и следи от някогашни градини с многобройни глинени тръби, особено по южната и югоизточната страна, където в наше време се изкопаха толкова основи за нови сгради. До града според известията на пътешествениците Бертрандон де ла Брокиер (1433) и Стефан Герлах (1578) се е намирало и малко градище.[11] То е лежало или на мястото на днешната църква «Св. София», на височината над източния край на града, или по-скоро на отворено поле на северозапад от града. Малко по-далече от Шарения мост през Владайския поток там кръстосват шосето към Ломпаланка основите на стар зид от недялани камъни с правилно разположени кръгли кули[12]. Навярно е бил четириъгълник, немного пространен. Между това градище и баните в сегашния нисък Крумски квартал се срещат, доколкото зная, само стари гробове, но не и следи от къщи, от което е и явно, че градището се е намирало малко по-далече от града и не е било съединено с него.[13]

Латински и гръцки надписи се намериха в оная година, когато живеех в София, само пет.[14] Можеше да се предполага, че много от

зарма (съборена през 1880 г.) и над Капанската махала, която се простира под наклона.

[11] «Es hat auch da (т. е. в Ниш) gleichwie zu Sofia, ein Schloß außerhalb der Stadt gehabt.» Stephan *Gerlach* des Aelteren Tagebuch, Frankfurt, 1674, стр. 524. «Petit châteaŭ» до съборените градски стени у Brocquière, който е издаден в новофренски превод от *Legrand d'Aussy*, Mém. de l'institut, Sciences morales et politiques, t. V, an XII (1804). Пътуването на Бертрандон сега е издадено в старофренски текст от Шефер: Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie. Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Brocquière, publié et annoté par G. Schefer, membre de l'Institut, Paris, 1892. Там, на стр. 201, четем за София: «En après, je vins à une grosse ville en trois jours qui est la millieure de Vulgairie et a nom Sophie et fu jadis une tres grande ville, ainsi qu'il appert par *muraille qui est toute abatue jusques à terre et fu toute destruicte; et à cette ville un petit chastel.*»

[12] Изобразени у *Kanitz*, Donau-Bulgarien, 2, стр. 312. Че тази стена е правена след разцвета на старата Римска империя набързо, като са употребени камъни от тези гробища, може би във времето на император Юстиниан, показват надписите с тракийски имена, намерени в нея. *В. Добруски*, Археологически издирвания в Западна България. — СбНУ, кн. 2, 1890, с. 5 сл.

[13] [В центъра на града са извършени системни разкопки. Срв. публикациите на част от находките: Сердика, т. I, Археологически материали и проучвания, т. I, София, 1964, 230 стр.]

[14] *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM. X, 1886, 8, 49, 50, 241.

тях са зазидани в основите и стените на големите турски сгради. При построяването на града в последните години са намерени туктам и саркофази, откъслеци от стълбове, разбита статуя на мъж в тога със свита грамота в ръка, много римски монети и т. н. От 1889 г. броят на надписите се умножава непрестанно с нови находки. Тия надписи от римско време са съчинени най-вече на гръцки. От тях се научаваме за древната градска община (ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος, Σέρδων, κρατίστη βουλὴ καὶ ὁ ἱερώτατος δῆμος), за разни жители с тракийски, понякога вече на латински преправени имена, за градските тържества (с борби μονομαχίαι всяка четвърта година), за боговете, на които са въздигали вотивните плочи, като Сабазии Атипаренски, Аполон Ранискеленски, Артемида и др. Към това се придружават и надписи на милиарните колони край големия път за изток, който минава през града.[15]

Съдбините на Сердика в първата половина на средните векове са тъмни. Знае се, че още дълго време е била погранична крепост на източноримската империя против българите. Тепърва в 809 г. превзел я българският цар Крум, когато уж загинали 6000 византийски войници. Император Никифор действително бързо подир това пристигнал, като искал отново да укрепи града, но от военния бунт в неговия лагер бил принуден да се върне в Цариград.[16] Победата над Никифор в Източния Балкан (811 г.) осигури за българите и постоянното владение на Сердика.

Славяните си приспособили името Сердика във формата Средец, като са мислили на *среда*, също тъй, както близкият Oescus преименували на Искър, като им е била на ума *искра*. Послаовяненото пък име византийците според българския изговор (*Срядец*)

[15] Новонамерените надписи от София са обнародвани от *В. Добруски*, Археологически издирвания в Западна България. — СбНУ, кн. 2, 1890, стр. 3—8; *В. Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн. 12, 1895, стр. 322 и сл. *S. Frankfurter*, Neue Inschriften aus Bulgarien. — AEM, XIV, 1891, стр. 150; *V. Dobrusky*, Antike Inschriften aus Bulgarien. — AEM XVIII, 1895, стр. 109—111. Желателно би било освен на надписите да се обърне внимание и на остатъците от древните жилища, улици, водопроводи и да се състави на основата на сегашния план един план на някогашния град. [Всички антични гръцки надписи от Сердика са издадени с коментар у *Mih.* IGBulg. IV, 1966, № 1902—2051. Средновековните надписи от IV до XIV век са издадени у *Beševliev*, Spätgriechische Inschriften, n. 1—33.]

[16] *Theophanes*, ed. Boor, Lipsiae, 1883, 1, 485.

преправили в Τριάδιτζα. Средецкото епископство, което се споменава в X век, е било навярно едно от най-старите в България; според грамотата на император Василий II (1019 г.) към него е принадлежало и градището Перник зад Витоша, на най-горното течение на Струма, както и местата на днешно Трънско. В половината на X век в Средец е имал седалището си известно време и българският патриарх, по времето на онази промяна, когато центърът на царството полека-лека се пренесе от Черно море дори към македонските езера. През войните на император Василий II против българите градът геройски се е защищавал заедно с 35 крепости в околността, между които покрай Перник се е отличавала укрепената Бояна под Витоша. В 986 г. Василий II напразно обсаждал Средец 20 дни; обсадните уреди били изгорени от гражданите, византийските чети, разпръснати из околията да събират сено и храна, били разбити от българите и императорът вследствие оскъдност в лагера бил принуден да се върне обратно, в който поход бил ненадейно нападнат в леснатите Ихтимански гори от войските на цар Самуил и разбит.

През византийското владичество (1018—1186) в България Средец често се споменава, особено през царуването на Комниновата династия, когато е служил за изходна точка в походите срещу унгарци и сърби. Новите две български въстания в XI век свидетелствуват за войнствения дух на жителите около Средец и Бояна. В половината на същото столетие в Средец са били заселени разбитите печенези, заддунавски чергари от турски произход, чийто тип и досега се отразява в известна част от селското население в полите на Витоша.[17] Император Мануил Комнен заселил в околностите и пленници сърби, от които може би водят потеклото си названията на днешните селища *Сръбско село* и *Сръбски Самоков* в близката Самоковска околия.[18] Планинската околност е била пълна с вековни гори («silva Bulgariae» на кръстоносците); самият Средец се нарича от арабския географ Идриси «многолюден град Атралиса, който лежи в широка и плодородна равнина»[19].

Интересни известия за града съдържат житията на св. Иван

[17] Печенегите били заселени ἀνὰ τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικῆς, τῆς Ναϊσσοῦ, и т. н. *Kedrenos* ed. Bonn. 2, 587.

[18] Пленените сърби били заселени ἐν Σαρδικῇ. *Kinnamos* 103.

[19] *W. Tomaschek*, Zur Kunde der Hämushalbinsel II. Die Handelswege

Рилски, чието тяло уж още цар Петър (927—969) накарал да се пренесе в Средец.[20] Старославянските служби на този народен светец са съставени по това време (преди 1183 г.), като са го наричали Сръдєчьскын свѣтилникъ и Сръдєчьская похвала. От легендите се научаваме, че през времето на император Мануил (1143—1180) в града е имало три църкви: 1) съборната църква (без по-точни данни), 2) дървената църква «Св. Лука», която е съществувала още през времето на Герлах (1578), според местните разкази уж на мястото на днешния площад Позитано, и 3) каменната църква «Св. Иван Рилски» близо до градските стени (укрепления), според преданието до топлите извори, сега също тъй изчезнала. Не само църквите, но и самият град е бил повечето дървен, та от време на време е страдал от пожари. Почитането на св. Иван от това време дълбоко се вкоренило по цяло Софийско поле, където той и досега се нарича просто *свети отец*. В околността сега има два манастира на св. Иван Рилски: Германският — на мястото, където Искър от планините влиза в полето, и Курилският — там, където Искър от полето пак влиза в теснините на Стара планина, и двата съвършено малки, с по един само калугер. За един от тях се споменава, че имал грамота за особени привилегии от император Алекси Комнин (1081—1118).[21] Освен това в тукашния край по онова време се намирали и много богомили, между чиито учители и началници се споменава дѣдьць Сръдєчьскын.[22]

Към края на XII век Софийско е било театър на големи превърати. Унгарският крал Бела II, противник на император Андроник Комнин, се възползувал от смутовете във Византия, сдружил се с великия сръбски жупан Стефан Неман и в 1183 г. пленил Белград, Ниш и Средец. Тук унгарците между другата плячка взели и ковчега с тялото на св. Иван Рилски и го отнесли в Strigonium (Гран, мадж. Esztergom). Три години след това (1186) избухнало въстание около Търново и братята Петър и Асен се провъзгласили за български царе. Докато траяла войната против тях, император Исак Ангел

im 12. Jahrh. nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsî. Wien, 1887, стр. 85, 87 (Sitsungsber. der kais. Akad. 1886. Bd. 113).

[20] Гл. част 3, гл. 7.

[21] *Ф. И. Успенскій*, Образованіе болгарскаго царства (Одесса, 1879), стр. 50—51.

[22] *Н. Д. Флоринскій* в Сборник статей по славянове денію (Петербург, 1883), издаден в чест на проф. Ламански, стр. 39.

издействувал от унгарците да върнат тялото на св. Иван и сам лично го е приел в Средец в 1187 г.; с това навярно е искал да изглади между населението лошото впечатление, което е причинило пренасянето на народния патрон и да разположи към себе си българското население. Византийската войска зимувала тук, след което на следната пролет (1188) имп. Исак навлязъл през Етрополския балкан в Крайдунавско и напразно обсаждал крепостта Ловеч. Една година подир това (1189) през средецките улици минавали кръстоносците от третия поход с имп. Фридрих I Барбароса начело. Техните отношения към византийците били обтегнати и скоро преминали в явно неприятелство. Те намерили Средец напуснат, лишен от всякакви средства за удовлетворение на хорските нужди; той носел върху себе си скорошните следи на миналите войни и на честите ограбвания.[23] След кръстоносците пристигнали пък сърбите; жупан Неман водел преговори в околността на Траяновите врата с пълномощниците на кръстоносците, които зимували в Тракия, за сдружаване против гърците, което обаче не се осъществило поради примирието на император Фридрих с Исак и бързото преминаване на кръстоносците в Азия.[24] След това (1190) Исак Ангел потеглил на запад, разбил сърбите при река Морава и имал свиждане в Белград с Бела III. Това е бил последният поход на византийците чак до Дунава. В 1194 г. цар Асен сам обсадил Средец, който оттогава останал в български ръце. Веднага заповядал да се пренесе с голяма слава тялото на св. Иван Рилски в Търново, новата царска столица, и да се пази като светиня на обновеното българско царство.

Бележките за Средец през времето на Второто българско царство са повечето с църковно съдържание. Тукашният край, доколкото знаем, през XIII и XIV век не е бил докосван от войни и навярно отново се е заселил и обогатил след миналите нещастия.[25]

От 1329 г. имаме първото гарантирано известие за голямата

[23] Ad Straliz oppidum pervenimus, quod vacuum et omni solatio humanae indigentiae destitutum invenimus. *Ansbert* (Fontes rerum Austr. Scriptores V) 27.

[24] Животът на Неман от крал Стефан, гл. 4; срв. *Ansbert* 42 (in introitu clausarum Bulgariae), 47 (apud Constantiam).

[25] [За средновековната история на Средец вж. *Й. Иванов*, Средновековна София. Юбилейна книга за гр. София (1878—1928), София, 1928, стр. 31—38; *М. Станчева*, По някои проблеми на средновековния Средец, ИБИД, кн. XXV, 1967, стр.213—232 — за връзките в областта на материалната култура между късноантичния и средновековния град].

сграда, църквата *св. София*, която била толкова бележита в града, че полека-лека причинила и промяната на неговото име. В един ръкопис, писан тук през времето на цар Михаил и митрополит Иоан, «Св. София» се споменава като съборна Средецка църква.[26] Тя е била съградена във вид на кръст на върха и се виждала от много далеко; в 1640 г. и 1653 г. изглеждала като нова.[27] Нейните развалини стоят на една височина, която до 1880 г. е образувала източния край на града; едва неотдавна почнаха да се строят улици и понататък в полето. Масивната тухлена сграда с малкото кубе се вижда от доста голямо разстояние. Тя е най-голямата средновековна сграда в цяла България, 66 крачки дълга. Турците я преобърнали в джамия *(Сиявушджамиси)* и тук-там по нещо пристроили. От две земетресения в нашето столетие тя е толкова разтурена, че и не може да се мисли за нейното обновяване. От апсидата подир земетресението в 1818 г. останали са само основите; сводовият отвор, който води от църквата в олтара, е затворен от турците с груба стена от греди, тухли и камъни. Главната църковна врата от земетресението в 1858 г. е разрушена, кубето над средното празно пространство е обраснало с трева и храсталак, а сводовете на крайните празни пространства, пълни с пукнатини, едвам се крепят. Старият под от шестоъгълни, добре изпечени тухли още се познава.

На южната страна на църквата първоначално се е намирал, казват софиянци, голям манастир, от който може би са останали старите подземия, които се простират далеко под земята, като някой лабиринт. Турците в XVI век имали са там свой оръжеен склад.[28] По-късно той е бил преобърнат на *теке* (дервишки манастир), спо-

[26] Евангелие на пергамент, бълг. редакция, писано „Въ свѣтѣи Софи | метрополи Сръдечьскои при метрополитѣ Ѡаннѣ и при царѣ Михаилѣ Асѣнѣ | в лѣто. ѕѡлз. (6837—1329) єндикта .вı.“ Гласник, част 51 (1882), стр. 64.

[27] Acta Bulg. eccl., стр. 73 и 228: e stata molto bella, et adesso par, che sia fatta di novo.

[28] *H. Dernschwam* през 1553 г. направил следната бележка за София: «Alda ist ain groβe Christenkirche gewesen, sieht man noch ist yetz ain zeughaus von allerlay raub.» Същият в описание на обратния си път през 1555 г. казва: «Zue Sophia ist ain groβer schöner stifft gewesen und hohe kirchen, sieht über die gantze statt auss und ist zerbrochen; daraus hat der Türckh ain zeughaus gemacht von eroberten schlachten». Рък. на чешкия музей, f.12 и 241[1]. За писателя вж. *H. Kiepert*, Hans Dernschwam's orientalische Reise, Sonderabdruck aus dem «Globus», Bd. LII, Braunschweig, 1887.

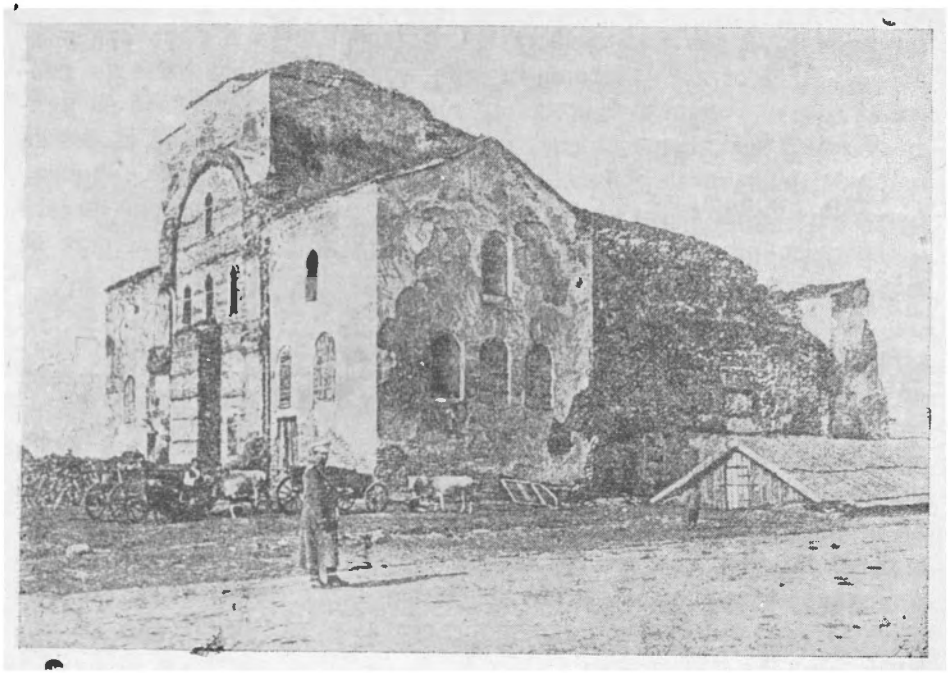

Фиг. № 3 — Развалините на църквата Св. София от северната страна

ред други на кервансарий с места уж за 500 души гости. Напоследък в него се намирали пространни турски казарми, които наследиха българите, ала в 1879 г. от един пожар на сено и от избухване на артилерийския склад бяха унищожени. На тяхно място ще се гради великолепна църква на св. Александър Невски, в спомен на освобождението на България, на която в 1882 г. се постави и основният камък. На северната страна на «Св. София», само няколко крачки от самата църква, през януари 1884 г. случайно се откриха два саркофага, груба работа, каменни ковчези, подобни на тези, които в такова голямо количество се намират в античните и средновековните гробища Aliscamps при Арл (Франция); знакът ☧ (хризма) на единия от тях показва късния техен произход, от християнско вече време. Един от тях, който имаше още капак, беше отворен в присъствието на княза, при който случай 16 души трябваше да теглят капака настрана. Намерихме в него два скелета, чиито глави бяха положени в противоположна посока, остатъци от цветя и овощия

(праскови). И двата саркофага са поставени сега в близката гимназия. Това откритие стана не при някаква археологическа разкопка, а при турянето основа на една ледница за потребите на княжеската кухня. Вътрешността на църквата сега служи за склад на газ, употребяван за градското осветяване. По едно време сериозно се готвеше събарянето на тази развалина, защото уж покрай палата и многобройните нови сгради изглеждала лошо, ала намериха се хора, които се изказаха остро против такъв вандализъм.

Народното предание скоро турнало във връзка тази «Св. София» с цариградската, което се вижда още от по-старите пътешественици. Далматинецът Вранчич (Verantius) в 1553 г. чул, че някой гръцки император с императрицата си считали св. София за своя покровителка; императорът ѝ въздигнал църква в Цариград, жена му — в град София.[29] Италианецът Бенаглиа в 1682 г. записал си преданието, че тази църква е съградила София, дъщеря на Константин Велики, която и тук била погребана и от време на време уж се явявала нощем в потурчената църква.[30] Пътешественикът Кемплен в 1740 г. е видял тук един надпис, съставен от тухли: Πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου.[31]

Кога е съградена тази църква, не знаем. Руският пътешественик Григорович (1845) забелязъл, че сградата много прилича на «Св. София» в Охрид, която той преди малко видял и която според сигурни известия е била съградена в XI век.[32] Към края на XIV век, още в българско време, почнало да се употребява името *София* за самия град, което в турско време повече и повече се затвърдявало.[33] Името

[29] Вранчичовите съчинения е издала Унгарската академия в 12 тома, Будапеща, 1857—1875. Срв. статията на проф. П. Матковић за пътуванията на Вранчич, Rad jugosl. akad., кн. 71 (1884).

[30] Relatione del viaggio fatto a Constantinopoli dell'illustrissimo Conte. Alberto Caprara, Bologna, 1685, p. 45.

[31] *W. Kubitschek*, Kemplens Reise von Wien nach Constantinopel (1740).— AEM XVII, 1894, S. 49.

[32] *В. И. Григоровичъ*, Очерк путешествія по Европейской Турціи, 2 изд., Москва, 1877, стр. 135 (срв. стр. 100). За съграждането на охридската св. София от архиепископ Лъв (поч. около 1055) свидетелствува старият гръцки каталог на архиепископите у *Zachariae von Lingenthal*, Beiträge zur Geschichte der bulg. Kirche, St. Petersburg, 1864 (в спис. на акад.), стр. 22.

[33] В грамотата на цар Шишман, дадена на Рилския манастир през 1378 г., се пише в „Сѣрдецѣ" (*Šafařik*, Památky, стр. 107). В грамотата на същия цар,

Средец скоро останало на заден план. То и сега е познато в България, ала повечето под влиянието на литературата, отколкото по предание.

В последно време някои български писатели се опитаха отново да го въведат, ала без сполука.

Миналото на тази стара църква се обясни от 1888 г. насам с няколко твърде важни открития. Църквата «Св. София» води първото си начало от римските времена; тя стояла сред старохристиянски гробища от IV—VI век, които се простирали от княжеския дворец до Подуянската долина. В самата срутена апсида на «Св. София» се намерили в 1893 г. остатъци от стара мозайка и до нея една гробница, постлана с тънки и гладки мраморни плочи; в нея лежали два мъртвеца и между главите им една сребърна заключена кутия с два християнски монограма, очевидно «reliquiarium», в която се намерило малко прах и пръст и три медни монети, твърде ръждясали, от синовете на имп. Константин Велики. Между «Св. София» и зданието на Народното събрание се намерили, сред многобройни (до 43) гробници, основите на две църкви. Едната, до 33 метра широка, с три олтара (види се, basilica по старохристиянски начи), по-голяма от самата «Св. София». В нея се намерили в 1896 г. мрам рни плочи с надгробни надписи, латински и гръцки, на една Florentia virgo (девица Флоренция), Μαρία πάρθενος (девица Мария), 'Αμμουκὶς ἀπὸ Σελινοῦντος (Амукис от град Селинунт в Сицилия). Тия надписи принадлежат към IV—VI век, както и монетите, намерени наоколо. По-малката църква, също с полукръгли апсиди, била пълна с гробници. Умрелите били положени по християнски начин, с лице към изток, с малки шишенца (лакриматории, балсамарии); освен няколко саркофага от по-груба работа те са били погребвани или в гробници, направени от тухли със свод, или

дадена на манастира св. Богородица Витошка (пак там, 108), четем едно до друго: „кефалїѣ Сръдешъское“, „въ градѣ цариства ми Софи“ и „сватаꙗ Софїа“ (в смисъл на митрополия, върховно духовно началство). Един дубровнишки запис от 1376 г. има *Sophya*. Константин Философ през 1431 г. пише ту отъ Софїѣ (Гласник, част 42, стр. 305), ту пък до Сръдьца (стр. 307). В църковните книги от XV и XVI век четем Сръдьць (както у Владислав Граматик) или Софїа Сръдьчьскаꙗ (летописите у *Šafařík*, Památky 61), или по правилно Софїа Сардакїнскаꙗ (рък. от 1563 г. в църквата св. Никола в София). *Лукарич* в своите Annali di Rausa (Venezia, 1605) нарича града ту *Sredaz*, ту пък *Soffia*.

само покрити с няколко керемиди от големи размери, по същия начин, както са погребвали и сиромасите в Италия в същите времена. Тия открития напомнят неотдавнашните твърде любопитни издирвания на старохристиянски църкви с гробници в развалините на римската столица на Далмация, в Салона (слав. Солин), близо до Спалато. Подобни гробници се намерили в София в 1894 г. на улица Позитано, с два латински надгробни надписа, според които тук са били гробовете на двама свещеници, на дякон Димитър (Demetrius diaconus) и на Деций, «служител на св. Андрей».[34]

Най-старата църква в града, по-стара от «Св. София», е без съмнение тъй наречената *Гюлджами*, в центъра на днешния еврейски квартал.[35] Отвън изглежда като кръгла кула, около 10 метра висока, с тухлена връшеста стряха. Околовръстната стена от плоски, добре изпечени тухли (1,45 м дебела) в значителна височина е пробита от осем малки кръгли прозорчета. Вътрешното пространство, над прозорците малко наклонено, е кръгло, има 9,2 метра в диаметър и се дели от входа към олтарната апсида от трите врати и четирите полукръгли олтарни ниши симетрично на осем сегмента. Дървеният под лежи повече от един метър под повърхността на външния двор и едва неотдавна е бил поставен над първоначалния глинен. Всичките стени, дори до самия свод, първоначално са били покрити с живопис, чиито остатъци навсякъде проглеждат през турската мазилка, която се рони. Над олтара се четат следите на старославянски надпис с големи букви; под прозорците преминава околовръст, във вид на пояс, гръцки надпис с червени букви, от които само някои откъслеци се показват през мазилката.[36] Турците са

[34] За откритията през 1888 г. писаха *Бр. Шкорпил*, Средновековни черкви и гробища в София. — СбНУ, кн. 2, 1890, стр. 46 сл. За тези от 1893—1896 *В. Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн 12, 1895, стр. 327—328; кн. 13, 1896, стр. 434—440. За тези открития в София е съобщил и *Le Blant* в заседанието на Académie des Inscriptions et belles Lettres на 24 юли 1896 г. (ср. Revue critique, 1896, II, стр. 120). [За църквата «Св. София» вж. *Б. Филов*, Софийската църква св. София, София, 1912; *А. Протич*, Архитектурната форма на софийската църква «Св.София», София, 1912. Последните проучвания са съобщени у *Ст. Бояджиев*, Софийската църква «Св. София» — изд. Български художник, София, 1967, 54 стр.]

[35] За тази много интересна сграда от всички по-нови пътешественици само *Григорович*, Очерк путешествия, бележки на стр. 135: «Гюлджами было прежде храмом св. Георгия, и кажеться, даже митрополиею».

[36] На южната страна се чете Ζωγράφητος на западната Προσκυνητήκον . .

пристроили към тази кула от три страни нисък, затворен коридор, чиито стени са вече съвсем на падане, както и четириъгълното минаре, от което е останала само долната част. На една външна част християните показват мястото, гдето уж текла кръв по стената, ала туй са черти от дъждовна вода. Според твърдението на софиянци нощем уж се чувал вътре ревът на някой звяр, като на малаче. Тази църква е била посветена на *св. Георги* и за нея се говори още от турско време (1469 г.), че е Средецка митрополия.[37] Турците си я присвоили тепърва през царуването на султан Селим I (1512—1520), когато са отнимали на християните по градовете всички по-големи каменни църкви. Герлах (1578) ясно описва тази кулообразна сграда и нейните съдбини.[38] Подир последната руско-турска война тази църква служи късо време за помещение на гимнастическото дружество Балкански Сокол, което в скоро време пропадна; подир това бе преобърната в склад на Върховния медицински съвет и напълнена с остатъци от материала на руските лазарети от войната. Малък железен кръст е поставен на върха на нейната стряха, ала аз мисля,че този интересен и добре запазен паметник на средновековната архитектура би трябвало отново да се приспособи за неговата първоначална цел — да се освети за божи храм.[39]

За забелязване е, че в Солун се намира също така църква «Св. Георги», все тъй кръгла и тухлена, с осем олтарни ниши, ала в два пъти по-големи размери; и тя е била преобърната от турците в джамия (Орта-Султан-Османджамиси). Нейната сграда напомня на катедралната църква в Бостра зад р. Йордан от 505 г., а още повече

сунеграф. . . арханг. Над олтара се вижда откъслек от надпис с големи букви: . . . пінтє ѡ нєѧ всы сн. . .

[37] Съчинението на Владислав Граматик за пренасянето на св. Иван от Търново в Рила през 1469 г. — Гласник, 22, стр. 296, Ср. *К. Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие. — ПСп, кн. 7, 1884, стр. 119, бел. 1.

[38] «Bey unserm Hause steht ein hoher runder Thurm, den die Bulgaren noch vor 40 Jahren zu einer Kirche gehabt, aber die Türcken haben solchen ihnen genommen und eine Meschit oder türkische Kirche daraus gemacht». *Gerlach*, Tagebuch, стр. 521.

[39] В св. Георги бе погребан първият княз на България Александър. През януари 1898 г. тялото му се пренесе в приготвения за него мавзолей срещу Зоологическата градина. [За тази църква вж. *Б. Филов*, Софийската църква св. Георги, София, 1933; *К. Кръстев*, Стенописите на софийската църква св. Георги. — Изкуство, 1964, кн. 7, стр. 29 сл.]

на църквата «Св. Андрей» в Рим от времето на папа Симах (498—514).[40]

Покрай тези две велики светини в София се запазили още голямо множество малки църквички, които се намират всички около Гюлджамия, в средата на града, в сегашната еврейска махала. Вече Герлах пише за тях в описанието на своето пътуване, гдето като богослов обръщал е особено внимание на църковните работи. Тези църквички имат обикновено продълговати сводове, най-много 12 крачки дълги, с няколко дъгообразни или четириъгълни прозорчета високо по стените, при това полукръгла апсида, и четириъгълно предхрамие. Подът им сега се намира съвършено под повърхността на цялата околност, до два метра дълбочина, тъй че навътре се влиза по стълба. Те отвън едвам се познават, тъй като въобще в турско време християните са били принудени да скриват своите църкви. Много от тях са обградени със стени до 4 метра високи като някой харемлък. До неотдавна християните се погребвали из дворовете около тези църкви. Някои от тях са под покровителството на някои еснафи. Живописта по стените (ζωγραφία) е повечето нова, от нашето столетие; остатъци от стари живописи от XVI век се съглеждат само в «Св. Петка Самарджийска» — в олтаря. Тук се намират и множество стари икони, рисувани на дърво, ала без година; най-старата година, която видях на тях, е 1781.[41] Заслужават внимание паметниците от някогашното местно златарство, тежки, със злато и сребро обковани евангелия с издълбани надписи, които показват имената на подарителите и майсторите; така напр. в споменатата «Св. Петка» се намира ръкописно евангелие на книга, чиито дъски от едната страна са ковани със злато в 1581 г., а от другата — в 1804 г. — и двете местни, от София. Намират се тук и старопечатни църковни книги, венециански, острожки, московски, лъвовски, виенски и ръкописи, най-много от XVI век.[42]

[40] *Unger*, Byz. Kunst. — Ersch und Grubers Encyclop. 84, стр. 350, 407.

[41] [За тази църква вж. *Ст. Михайлов*, Църквата св. Петка Самарджийска в София. Сб. К. Шкорпил, София, 1961, 167—178.]

[42] По-подробни известия за тези църкви дадох в ПСп, кн. 5, 1883, стр. 130—132; кн. 6, стр. 118—119. Герлах през 1578 г. изброява в София 12 църкви: 1. Митрополната църква *св. Марина*. Намирала се е в двора на днешната митрополна резиденция и е била съборена от земетресение; сега едвам се познават основите. 2. *Голям (Стар) св. Никола*, неотдавна съвършено подновена, без сводове с обикновена стряха, на южния край на еврейската махала. 3. *Малки св. Никола*, в чаршията между безистена и еврей-

В другата, по-малка църква «Св. Петка», в която се влиза до два метра дълбочина, също тъй по стълба, намира се наляво от входа, в ъгъла голям, много стар дъбов пън, наполовина зазидан, а от предната страна изподълбан. То е «дървото на св. Терапонти», при което той уж бил мъчен. На неговия празник (27 май) народът си издялва от пъна трески, които уж били лековити. Тази случка е интересна, защото ни показва как се пренасяли малоазийски легенди в Европа. Свети Θεράπων според гръцките жития на светиите живял в Сарди (Лидия) и там на мястото, гдето бил мъчен, от неговата кръв изникнал огромен дъб, който уж лекувал всякакви боле-

ската голяма синагога, сега съборена и не съществува. 4. Третата църква св. Никола се е намирала според преданието на Нишкото шосе. 5. *Св. Петка Самарджийска* (наречена така от есиафа на самарджиите), на юг от голямата синагога. 6. *Малка св. Петка* между Гюлджами и митрополията. 7. *Св. Неделя* (Κυριακή) е била тясна полудървена стара църква, която е била съборена в 1856 г. и на нейно място издигната днешната голяма митрополитска църква *св. Крал* и *св. Неделя*. При копането на основите ударили о шест тухлени сводови коридори, о стари водопроводи и т. н., но жалко, че никой не се е погрижил да запише всичко това. 8. *Св. Архангел* се намира дълбоко до днешната митрополитска църква, на север от нея; нейната стряха е почти наравно с пода на св. Крал. Сега в църквата се служи. В олтара се намира цяла сбирка от старопечатни книги и ръкописи. Когато през 1883 г. заедно с иконом Тодор Митов разглеждахме всички тези църквички, открихме там над вратата четиреден надпис, прикрит от мазилка, от който се познаваха само тези думи: тѹ҃ѹдомь н настоаннемь... ѣз (одомь?) |... вь лѣто. зне| (7055=1547). Вътре под мазилката се виждат също стари живописи. 9. *Св. Спас*, на запад от горната, сега съвършено се преправя. 10. *Въведение на св. Богородица*, на западната страна на голямата синагога; влиза се в нея по 11 стъпала надолу, а тревата и цветята по двора се издигат тъкмо до нейните прозорци. През 1899 г., при регулиране на улиците, тя е била разрушена не без съпротивата на жителите. 11. *Св. Ив. Рилски* и 12. *Св. Лука*, които вече не съществуват; и двете се споменават в XII век у Скилица (вж. по-горе). Стара е и полуподземната *арменска църквичка*, която лежи непосредствено към южната страна на двора на малката св. Петка; в нея се влиза по 7 стъпала дълбоко. — В развалинните на малката *Фечи-жамиси* до Ташхан срещу вратите на банните се намериха през 1882 г. следи от църква: северната страна на джамията е отдолу стара стена на християнски храм, където се виждат в два реда едии над друг в кръгове образите на светии със славянски надписи. Според преданието тук е била едно време уж църквата *св. Димитър*.

[За софийските църкви: *Ас. Василиев*, Черковно строителство в София до Освобождението, София, 1939.]

сти.[43] Старобългарските легендописци смесили лидийския град Сарди с българската Сердика и пренесли тук дървото на св. Терапонт. Почитането на същия светия, както и особеното влияние на неговото житие върху местните географски имена ще срещнем още в трънските планини.

В околността на София се намират по полите на Стара планина, Витоша и Люлин 25 малки манастира, в които живее обикновено по един калугер.[44] Някои от тях имат интересни старини, други обаче не представлят нищо особено. Всички са от стар произход. За манастирите на св. Иван вече споменахме. Цар Иван Александър основал Драгалевския манастир под Витоша; същият в 1347 г. потвърдил привилегиите на манастира «Св. Никола» «Въ Орѣховѣ», който е притежавал множество села в Софийско и на Струма, а според селата, изброени на първо място (Белица и Костинброд), намирал се е приблизително в северозападната част на Софийско поле.[45] Също Зографският манастир, тогава главен български манастир на Атон, имал е доходи от няколко Софийски села.[46]

На самия край на старобългарската история София е била предмет на войни между последните царе, братя Иван Срацимир, със седалище във Видин, и Иван Шишман, владетел в Търново. Най-после Шишман надвил. Ала скоро подир това градът си при-

[43] Според Менологиона на имп. Василий II. Migne, Patrologia graeca, t. 117, p. 475, дъбът тогава (в X век) още стоял.

[44] Те са следните: под Балкана от Ташкесен към пролома на Искър св. Богородица Елешничка, св. Архангел Буховски, св. Никола Сеславски, св. Георги Кремиковски (в него сега живеят калугерки от Македония), св. Димитър Подгумерски, св. Иван (Рилски) Курилски, св. Богородица, също при Курило, и двете пред пролома; по-нататък в Искрецката околия са св. Петка Свогенска (в самия пролом), св. Петка Искрецка, св. Никола Понорски, св. Спас Василовски, св. Никола Маловски (при Сливница), св. Архангел Шумски, св. Архангел Шияковски, св. Илия в Илиянци, на север от София, св. Петка Клисурска (на Люлин планина), св. Троица Дивотинска (при Перник, около Витоша), св. Никола Кладнички, св. Крал Юкаръ-Бански, св. Богородица Драгалевска, св. Архангел Кокалски, св. Йоан (Рилски) Германски, св. Спас Лозенски, св. Петър Пасарелски, св. Димитър Чукуровски. Матеріалы III, 5, 64.

[45] *Šafařík*, Památky, стр. 96, 108.

[46] Грамотата, издадена от *В. Е. Априлов*, Болг. грамоты, Одесса, 1845, 31—51, е компилация от началото на XVI век, в основата си може би права. Споменават се в нея «метохите» на манастира Зограф в селата Челопечене (при Искъра), в Горни и Долни Лозен и т. н.

своили турците, които тогава от равнините на Долна Тракия се пръскали по всички страни за плячка. Туй станало в 1382 г., единайсет години преди падането на Търново.[47] Как е изглеждал градът 50 години подир това, описва французкият рицар Bertrandon de la Brocquière, който в 1433 г. се е връщал от светата земя през тук за отечеството си. Градът «Sophie» е, казва той, най-хубавият в цяла България, ала от крепостите, дори до земята съборени, се познава миналата негова още по-голяма слава. Жителите в града и в околността са българи; турци там живеят много малко, та християните копнеят за освобождение, особено ако се намери някой да им помогне. Не дълго време подир това унгарският и полският крал Владислав III (1443) в похода против турците проникнал тук дори до Златица. София според Thurocz, град богат и многолюден, с прочути бани (civitas famosissima thermarum populo et divitiis referta), бил тогаз опленен и изгорен. Дали при тази случка са пострадали само турците или всички жители без разлика, не знаем.

Турците, които по-после пренесли своите граници зад Дунава и зад Сава, познали важното местоположение на града и го направили център на целия почти полуостров. София четири века наред е била седалище на *румелийския беглербег*, комуто са били подчинени *26-те санджакбегове* на целия полуостров, освен на Босна и Гърция. Градът се населил повече от турци, доста много се разпространил, но не получил и външен блясък. Пътешествениците от XVI век описват София тъй, както тя е изглеждала до освобождението на България: град много разпространен, пълен с градини, с малки къщички от греди и глина, със стрехи от възсини щици, между които тук-там се издигат големи джамии и търговски ханове.[48]

[47] Тази година указва *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Grubers Encycl., част, 86, стр. 28, като се основава на «Libri bullarum» от Малтанския архив.

[48] Любителите на новолатинската поезия могат да се понасладят на стихотворното описание на София от Павел Рубигал, който след смъртта на крал Иван Заполски (поч. 1540) придружавал унгарските пратеници до Цариград и описал своето пътуване с латински хексаметри (издадено най-напред през 1554 г., след това в Хитреовите Hodoeporica, Francoforti, 1575, p. 187):

Nulla domus celsas imitans hic cernitur arces,
Sed tenues nullo paene decore casae.
Atria non illic, non splendita tecta nec ullus
Qui timidam posset claudere murus adest.

Оловените кубета на мохамеданските храмове с техните тънки и високи бели минарета придавали на града отдалече много живописен вид. Benaglia (1682) от погледа на тоз град спомнил си за Падуа с кубетата на прочутата църква «Св. Антони». Рицарят Dernschwam (1553) твърди, че в София покрай сто малки джамии се намирали други единайсет големи. Три от тях и досега личат. Изселването на турското население за жалост е отнесло и историческите известия и традиции, които са имали връзка с тяхното минало. Най-голяма от тях е *Черната джамия* на най-южния край на града, с огромно кубе, турски манастир и развалини от бани; сега в джамията се намира оръжеен склад, а в сградата до нея — затвор. Всред града стои Голямата джамия *(Бююкджамиси)* с девет кубета, с тъмна и влажна вътрешност, чийто таван подпират четириъгълни груби стълбове, необикновено големи; там са поместени държавната печатница и народната библиотека.[49] На турците е оставена жълто боядисаната *Баня-башиджамиси*, до самите бани, с едно голямо кубе, с пространен перистил и с тънко и високо минаре, която видял вече Dernschwam.[50]

От търговските сгради останали са само развалини. В чаршията стои полусъборен *кервансарят (кервасàрата)* или *чохаджийският хан*. Изглежда като всички търговски ханища на изток: четириъгълна сграда с пространен двор, обиколен от сводови коридори; в най-долния кат се намирали магазините, в горния — стаи за чужди търговци, а над всяка стаичка издигало се е по едно кубе, покрито с олово. В Софийския хан в долния кат към улицата още има дюкяни, а в двора складове; ала горният кат наполовина е вече

Denique nil muris exstructum apparet in illa,
Balnea si demas paucaque templa Deûm.
Solaque coctilibus stant diversoria saxis
Edita, sed raris conspicienda locis.
Caetera sunt lignis compacta lutoque tenaci
Digna magis brutis, quam subeunda viris.
In tamen his habitant Turcae et Bulgarica turba.

По-силно звучи немската проза на рицаря Dernschwam: «Schlechte nidere Paursheuser von holz», нищо от камък, всички стаи обриати от улицата навътре, едвам в положение да опазят хората от дъжда; не е, казва, чудно, че гражданите умират от чума, «dann die unlustige heuser haben wie säuställe».

[49] Сега тази джамия е предназначена за народен музей. (Превод).

[50] «Neben dem bad ist der türkisch tempel metzith, zierlich gepawt, so die khaiser pflegen zu pauen.» *H. Dernschwam*, Пражкия рък., f. 12.

съборен; също и оловото от стрехите отдавна е вече изчезнало. Срещу този хан се издигат остатъците от стария *безистен*, от който са останали само външните стени, които служат за опора на по-малките дюкянчета и къщички. Той е бил продълговата сграда с няколко кубета; извътре са се редили от двете страни на прохода отворени търговски дюкянчета. Софиянци разказват, че около 1840 г. безистенът имал още девет кубета и големи врата. На децата уж се разправяло, че вътре живее *цюглаф* (песоглав), митическо същество с едно око на челото.[51] Големият *Ташхан* срещу банята и нейната джамия изгоря през руската окупация и пред нашите очи полекалека бе съборен.

В архитектурата на всички тези каменни турски сгради бие в очи устройството на стените, обикновено много дебели. Тяхната външност напомня клетките на меда: правилни малки четириъгълни рамки от твърдочервени плоски тухли, напълнени с цимент, отгдето се подава гладката повърхност на объл зеленикав камък. Камъните за тази цел се избират от изгладените валчести камъни на планинските потоци и са много твърди за дялане (диорит).

Християнското население в София е било и в началото на турското владичество доста силно и бодро. Върху туй ни дава интересни известия словенецът Курипешич, който в 1530 г. като преводач е придружавал царски пратеници до Цариград и върху това си пътуване е написал една немска книжка.[52] Той бил изненадан в Софийско, като видял добре обработена и имотна страна с много повече жители и добитък, отколкото е виждал в Босна и Сърбия, и разбрал също причината на това: «защото не лежи на граница и малко се бои от неприятели». За жителите казва, че са хора гостоприемни и набожни, които грижливо се пазят от грехове и лош живот. Техните богати носии показали му се, че свидетелствуват за отдавнашната свобода и богатство на България, преди превземането ѝ от турците. Другите известия се отнасят най-вече до църковни работи. Според Герлах в София се намирали две български училища, отгдето

[51] За песоглавците в югославянските приказки срв. *Krek*, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, 2 изд. (1887), стр. 704, 734.

[52] Benedict *Curipeschitz* von Obernburg, Itinerarium. Wegrayss Kü. Maypotschafft gen Constantinopel zu dem türkischen Kayser Soleyman anno XXX. MDXXXI. — Българският превод със забележки от автора на тази книга е поместен в Период. спис., Вж. *К. Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие. — ПСп, кн. 4, 1883, стр. 89 сл.

излизали най-много духовници за цяла България. За набожното настроение и за имотността на жителите свидетелствуват множеството стенни живописи по църквите в града и в околията от XV и XVI век. Главната църква «Св. Марина» в самата София е била във времето на Герлаха наново изписана с живописи. Хрониката на Паисий (писана в 1762 г.) споменава един калугер «иконописец» от манастира «Зограф» на Атон, на име Пимина, който обновявал манастирите в Софийско и в 1610 г. умрял в Черепишкия манастир в теснините на Искър. В църковно отношение София подир унищожаването на Търновската църква е била постоянно подчинена на Цариградската патриаршия.

От това време агиографията на старата Сердика е била увеличена още с няколко светии. В половината на XV век митрополитът Силвани пренесъл в София тялото на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (царувал 1281—1320). Той първоначално бил погребан в Банския манастир при Нови пазар. Оттам най-напред бил пренесен в близкия планински град Трепче на южната страна на планината Копаоник. По-нататъшното пренасяне в София станало около 1455—1469 г., подир превземането на Трепче от турците, което подир това съвършено запустяло, и преди пренасянето на св. Иван Рилски от Търново в Рила. Старият Неманич и до днес почива в София, пред иконостаса на новата катедрална църква «*Св. Крал* и *св. Неделя*», и като *свети Крал* е на голяма почит у местното население.[53] През XVI век в София са умрели двама мъченици, които не искали да се потурчат. На 11 януари 1515 г. бил предаден на мъченическа смърт св. Георги Нови, млад златарски чирак от македонския планински град Кратово, а на 17 май 1555 г. бил убит св. Никола Софийски, ботушар, родом от Янина в Епир, който работил занаята си във Влашко и в София. Животът и страданията на двамата са описани на славянски обширно и не без стилистични обрати от съвременни софийски духовници.[54]

[53] За пренасянето на крал Милутин в Средец разказват сръбските летописи, гл. *Šafařík*, Památky, стр. 61. В 1469 г. той се намирал в черквата св. Георги. Герлах и Лукарич (Annali di Rausa, 1605, p. 38) видели го в св. Марина, Григорович (1845) — в св. Неделя.

[54] Животът и службата на св. Георги от поп Пею е издал *Новакович* в Гласник, кн. 21; срв. Ягичовите додатъци, пак там, ки. 40. От житието на св. Никола от дякон Матей Граматик излезе под печат популярен извод в София, 1879 г.; изданието на текста приготвя проф. Сирку в Петербург.

В течение на XVII век числото на християните в града много се намалило, тъй че градът според англичанина Ricaut (1665) имал съвършено турски вид.[55] Старите местни семейства изчезнали. Повечето от днешните по-стари български жители могат още сега да ви изброят околните села, отгдето се преселили техните деди в немного далечно време. Епископът Петър Богдан[56] изброява в София 1640 г. около 8000 турски къщи със 150 джамии, 6000 православни къщи с 5 (?) църкви (две били съборени от турците), 4000 (?) еврейски къщи и 200 арменски. За евреите говори, че напълно държали търговията в ръцете си (tutte le mercantie stanno nelle mani delli Ebrei).

Във времето на румелийските беглербегове София е била също пръв търговски град във вътрешността на Балканския полуостров. Още през време на българското царство посещавали са я, ако и рядко, дубровничани (рагузани), които тогава имали в свои ръце голяма част от вътрешната търговия в Сърбия и Босна; поне в книгите на дубровнишкия архив от 1376 г. споменава се един търговец «in Sophya». Когато целият полуостров бил съединен в едни ръце и когато във вътрешността настъпил пълен мир, в София във втората половина на XV век се заселила постоянна Дубровнишка колония. Нейният разцвет спада към XVI век. Спомени за София се срещат и в поетическите съчинения на тогавашните дубровничани; така в комедиите на Марин Дръжич (около 1550) представя се (в «чичо Марое») търговски син, който бил пратен от баща си във Флоренция да накупи стоки и с тях да отиде «na Sofiju», ала поверените дукати весело се прахосват в Рим; в «Osman» на Иван Гундулич (поч. 1638) на две места се споменава Витоша с нейните дъбови гори и снегове. Търговците били и «vlastelini» (патриции) и «pucani» (простолюдие). Интересно известие за тяхното число и за цената на техните складове имаме от 1505 г. Турците тази година конфискували на дубровничаните всичката им стока в софийския безистен; тя принадлежала на 17 лица (между които 6 властелини) и е струвала 287 000 аспри, доста значителна сума за това време.[57] Повече подробности за тази

[55] Sophie: «c'est une ville si absolument turque, que l'on n'y voit rien de plus ancien que les Turcs mêmes», *Ricaut*, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, Amsterdam, 1672, p. 711.

[56] Acta Bulg. eccl. 73.

[57] В началото на XVI век 1 султански фиорint е бил равен на 54 сребърни аспри. *Zinkeisen*, Gesch. des osm. Reiches, 3, 799.

търговия можем да узнаем от прочитането на търговската книга, в която Benedetto Mar. Restić в София е записвал 15 години наред, от 1590 до 1605, своите сметки и която случайно се е запазила в дубровнишкия архив. Из страниците на тази огромна и мъчно четлива книга срещаме се с търговци българи, гърци, евреи и турци. Сношенията на Рестич от София се простирали на всички страни: до Чипровец (в Балкана при Берковица), до Ловеч, Търново, Разград, Провадия, Силистра, Черна вода и Букурещ, от другата страна на Балкана — до Пловдив, до Гьопса (при Карлово), даже до гърците в Родосто и Драма. На запад главните пазари са били в Ниш, Прокупле, Скопие, в Нови пазар и в Белград. Внасяни са били главно разни видове платове, сукна (женски) дубровнишки, флорентински, венециански червени кадифета (и нашарени с цветя), копринени пояси и дрехи, освен това разни сладка и различни дребни италиански манифактурни стоки. Износът се състоял от сурови кожи, главно биволски (cori buffalini), изработени кожи, бели сахтияни от Кюстендил (cordoani bianchi di Bagna), от Пловдив, от Одрин и т. н., кожуси, вълна от Добруджа и Златица (lana di Zlatiza, lana di Dobruccia).[58]

За дубровничаните в София узнаваме няколко нови подробности от релациите.[59] Тяхното число е зависело от търговията. Посред жилищата си имали са в една частна къща църквичка (Purificazione della Madonna), 10 крачки дълга и 6 широка, с три дървени олтара, с иконата на мадоната, изписана по гръцки начин на дърво, и с особен издигнат под (soffitto) за жени, както и в православните църкви *(женска църква)*. За старата църква не е имало известия. Гробищата се намирали далеко зад града. В 1581 г. тук е имало 150 дубровничани, в 1640 г. поради отпадането на търговията само 58, в 1652 г. нещо повече от 60 дубровничани, търговци и табаци.

[58] [За София през епохата XV—XIX век вж. *Й. Иванов*, София през турско време, Юбилейна книга за град София, София, 1928, стр. 39—45; *А. Иширков*, Град София през XVII век, София, 1912; *Г. Илиев*, Сведения за град София през XVI век. — Известия на семинарите при Ист.-фил. фак. на университета, I, София, 1941; стр. 181—226; *М. Николова*, Сведения за град София през XVIII век — Известия на семинарите при Ист.-фил. фак. на университета, II, София, 1944, стр. 41—103; *П. Динеков*, Софийски книжовници през XVI век, София, 1940; *П. Динеков*, София през XIX век (до освобождението на България), София, 1937.[

[59] Издадени в Acta Bulg. eccl. 17, 73, 155, 233, 305.

Последното известие е от 1689 г., когато софийският им поп през войната е бил затворен от турците.

В следните десетилетия се забелязва вече упадък на Софийската колония (Kolona, на чело glava od kolone). Френският посланик Des Hayes de Courmenin в 1621 г. е наброил в София 150 католици, дубровничани и побългарени саси и чипровчани. В писмата на колонията, пращани в Дубровник в XVII век, са подписвани само от 10 и по-малко лица. Освен търговци тук са живели и табаци (pelizari), дубровнишки поданици. Тук е имало и католическа църквичка в една частна къща, гдето един францисканец извършвал богослужение. В 1663 г. се споменава за някакъв спор, който много наскърбил членовете на колонията: вдовицата на един дубровничанин, без да гледа на всякакви забрани, продала къщата, която служела за църква на един турчин. Скоро подир това съвършено се прекъсват известията на colonna di Sofiia; навярно тя изчезнала вследствие австрийско-турските войни, които към края на XVII век се простирали дори до Ниш и Пирот. Сега в България дубровнишката търговия съвършено е забранена, останали са само тъмни спомени за търговците *латини* в Шумен и Провадия.

Чувствителна конкуренция на дубровничаните правили испанските евреи. Изпъдени в началото на XVI век от Испания и Португалия, те се заселили в османското царство. Главните техни колонии били в Цариград и Солун. От този втори град скоро почнали да дохождат и в София, гдето ги споменава венецианецът Рамберти (1534), а след него и други пътешественици.

В XVI и XVII век в София се занимавали с търговия и няколко гръцки фамилии, чиито жилища и дюкяни са били на едно място (loro piazze stanno a parte)[60]. Около 1640 г. митрополит е бил всякога грък, затова в църквите понякога литургията се е чела на гръцки. И до днес селяните наричат една част от пазара «гръчка чаршия».

В миналото и нашето столетие София станала най-изоставеният град на полуострова, особено когато престанал транзитът по сухо от Далмация за Цариград с усилването на морската и дунавската търговия. Градът наполовина запустял. На 20 януари (според правосл. календар) 1816 г. изгорял *сарайт на беглербеговете*, чийто

[60] Acta Bulg. eccl. 73; срв. *Gerlach*, Tagebuch, стр. 521.

чин тогава бил преименуван във *валия* (Румеливалеси), а малко подир това и съвършено унищожен.[61] Двайсет години наред това изгоряло място е било купище, което служило за сушене на вълна. На една негова част е бил съграден по-късният нов конак, сега препрaвен на княжески палат. Малката *Челебиджамиси* от 909 г. според хиджра (1503 след Хр.), в която се молели беглербеговете, била съборена с динамит в 1880 г., за да се направи място за новото западно крило на палата с голям салон за балове. В развалините на разбитото кубе се намериха много акустични уреди, както в старите наши готически църкви. На втората част от мястото на стария сарай сега се намира градският Александровски парк пред палата. Освен пожара на сарая София е сполетяло също и чума (1811, 1837), и две силни земетресения — едното на 28 април 1818, когато паднали къщи и джамии и когато в Баня-баши изврял нов топъл извор, който обаче скоро се пак изгубил, и второто — на 18 септември 1858 г., когато са падали минарета и когато се съборила фасадата на «Св. София». През руската война в 1829 г. около града бил направен окоп, който и досега се познава: предната руска стража през Рахово и Враца се приближила дори до града.[62] В 1832 г. на 2 април София била нападната от Али бей, син Карафеизов, един от последните кърджалии, чието седалище било в Трън, а тогава бил наемник на Мустафа Скадерски, въстаник против султана. Според разказите на стари софиянци «шкодралиите» пристигнали ненадейно, грабили три часа из града, ала скоро били изпъдени от местните турци, които им отнели плячката и я оставили публично на пазара — всеки да си намери каквото му взели.

Френският пътешественик Ami Boué намерил София в 1837 г. в много неутешително положение. Видял огромни пусти турски

[61] Летописните Софийски записки за тези неща издаде *Хр. П. Константинов*, Паметни бележки за Средец. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 127; кн. 10, 1884, стр. 93.

[62] *Boué*, Itinéraires, I, стр. 89, казва, че русите не влизали в София и че техните предни стражи били в селото «Odiana» (чети Подуяне), първото село на пътя от София за Орхане. *Moltke*, Der russisch-türkische Feldzug 1828 und 1829 (Berlin, 1845) стр. 391, пише за похода на генерал Киселев от Враца, ала не споменава за операциите чак към София. В Софийско много стари селяни ни разказваха, че русите тогава били и в самия град. Руските съчинения, като книгата на Лукашевич върху руската война през 1828—1829 г., нямам сега под ръка, не се съмнявам обаче, че генерал Гейсмар е завзел и самата София.

гробища около града, а вътре криви улици, чиито калдъръми били пълни с дупки и кал; няколко площада били покрити с огромни купове смет, събиран може би повече от един век насам. Жители наброил 20—22 000 души и 5000 къщи. При това с бистър поглед предвидял бъдещето на този град, тъй хубаво разположен в равнина в центъра на Турция, на кръстопът между седем или осем шосета.[63]

Българското движение в нашия век полека-лека засегнало и западналото и заглъхнало Софийско, толкоз повече че турците тук живеели само в градовете. Между това в градските църкви гръцкият език полека-лека взел връх, а също и в главното училище в четиридесетте години български се учело само в най-долните класове; висшето учение било на гръцки. В това време съседният Самоков под рилската планина бил първият град в тези краища със събудени български граждани. Ала и София не останала назад. Софийският търговец Иван Николаевич Денкоглу, който живял в Москва (починал 1858), основал в своя град модерно училище, което отдалеко било посещавано. След 1860 г. София се откъснала от Гръцката патриаршия и живо участвувала в църковната разпра. След учреждането на самостоятелна българска екзархия по-често се чували гласове, че нейното седалище, а заедно с това църковният и литературен център на България трябва да се пренесе вън от Цариград, в самата земя. При това посочвали София като голям стар град в чисто български край, когато Търново сега лежи на границата между българския елемент и турските краища между Янтра и Черно море, а Пловдив се пада в триезична страна, между елементи български, турски и гръцки. Че и тайните революционни стремежи, които са излизали от емиграцията в Румънско, са засягали чак дотука, показа се най-добре в 1873 г.; тогава в София е бил обесен дяконът Васил Левски от Карлово, най-даровитият и най-смелият агитатор за освобождението на България.

По това време се почнала и постройката на железница, именно турското правителство под собствено управление е почнало постройката на железопътна линия от Татар-Пазарджик, гдето се е свършвала Хиршовата линия, довършена в 1873 г., през София, Радомир и Кюстендил до Скопие, та да се спои с железницата от

[63] «Sophie est placée admirablement pour devenir une ville populeuse et belle, car elle est plaine au centre de la Turquie sur l'entrecroisement d'au moins sept à huit routes». *Boué*, Itinéraires, 1, стр. 64.

Солун до Босна. Това предприятие нанесло първата рана на баснословната евтиния в София, която дотогава е била пословична в България *(на София евтиния)*. Растящата важност на града подбудило Австрия, Франция и Италия да си настанят тука консулства. Ала поради лошите финанси, както и поради българското въстание и сръбската война (1876 г.) постройката била прекъсната. От това строителство след три години не застигнахме нищо друго, освен няколко недовършени насипа, някакъв си склад от ръждясали релси, една французка винарна и една италианска аптека. Според турските официални книжа градът накрай време е имал 3106 къщи, от които 1737 не турски, християнски и еврейски, а 1369 турски. Според църковните списъци българите броили 1022 къщи и 1150 семейства.[64]

На 23 декември (според източния календар) 1877 г. русите под предводителството на Гурко, като настъпвали от Етрополския балкан, обсадили София без бой. Образува се Българското княжество и София се превърна в негов главен град; в октомври 1878 г. Централното окупационно управление било пренесено от Пловдив тук и на 1 (13) юли 1879 г. новата столица посрещала първия български княз Александър I.

Ни един град в Европа в наше време не е изменил тъй скоро своята външност. Първата зима подир дохождането на княза българската столица изглеждаше по-лошо, отколкото във времето на Ami Boué. Запустелите джамии, полусъборените кервансараи, разните ново изгорели сгради, пространните турски гробища и лошият изглед на многото преправени (закърпени) или привременни правителствени сгради правеха тъжно впечатление. Южната част беше съвършено пуста; тамошните турски граждани през време на войната избягали, а руските войници извадили от напуснатите къщи всичкия дървен материал за отопление, тъй че глиненият остатък в скоро време се преобърна в развалини. Неравните купове от глина едвам показваха местоположението на някогашните къщи. В дъждовно време колите затъваха в бездънните улици, а нощем и в сухо време беше опасно да ходиш насам поради множеството отворени *бунари* между тревата и храсталака на някогашните дворове.

Единственото преброяване на населението в София биде на-

[64] Материалы III, 5, стр. 62, 180.

правено на 1 януари 1881 г., за което М. Сарафов обнародва интересна студия в списанието на Българското книжовно дружество. Указват се 2969 къщи и 20 501 жители заедно с военния гарнизон, който тогава възлизаше на 1031 мъже. В полово отношение жителите се делят на 12 169 мъже и на 8332 жени; тъй че на 1000 мъже се падат само 684 жени, от което ясно се очертава характерът на новия военен и административен град. Във вероизповедно отношение намериха се 14 052 православни, 4274 израилити, 1258 мохамедани, а при това между чужденците 714 католици и 136 протестанти. Народности се наброиха не по-малко от 23, чието полиглотство биеше вече в очи и по улиците на града. Българи имаше 13 195, евреи, които говорят испански, 4146, цигани 788, турци 535. Останалите народности бяха слабо застъпени: 327 немци (заедно с евреите, които говорят немски), 246 гърци, 226 сърби и хървати (между които и 43 черногорци), 225 румъни, 166 италианци, 160 руси (главно военни лица), 102 чехи, 73 французи, 71 арменци, 66 маджари, 40 албанци, 35 словинци, 27 поляци, 10 англичани, 9 персийци (търговци), а при това по 1 швед, финландец, арабин и черкезин. Почти половината от жителите бяха новопридошли; хора, родени в града София, се наброиха само 11 395, или 55,6%. От останалите страни на Княжество България бяха 20,6%, от Македония 8,5%, от Източна Румелия 4,7%. Чуждите поданици, които тогава в групи-групи се стичаха в новата мнима Калифорния с множество сгради и с недостатък от работници, образуват 8,1%. Жално, че от това време не е било предприемано ново преброяване, тъй като очевидно населението от година на година расте ше.[65]

[65] След 1881 г. нови преброявания станаха през 1888 и 1893 г. Тук за сравнение ще дадем няколко главни данни от последното преброяване. На 1 януари 1893 г. София е имала 46 593 жители, от които 27 804 мъже и 18 789 жени. По вероизповедание жителите се разделят, както следва: православни 35 286, мохамедани 1669, католици 2205, протестанти 415, армено-григорианци 95, израилити 6872, с непоказано вероизповедание 51. По матерен език говорили са български 33 586, руски 90, сръбски 359, гръцки 492, еврейски (шпаньолски) 6409, цигански 1243, немски 1502, французки 103, чешки 419, румънски 575, италиански 288, арменски 163, полски 81, маджарски 264, цинцарски 186, арнаутски 123, други славянски езици 236, английски 11, персийски 6 и пр. От цялото софийско население само 18 027 души са родени в София, 6503 в други общини на окръга, 10 634 в други окръзи на Княжеството, 7290 в Турция и пр. По поданство в 1893 г. е имало 39 567 български поданици, 3326 турски, 1696 австрийски, 480 сръбски, 213 румънски и пр. (Превод.)

От единичните народности старият домашен български елемент е на брой доста слаб. В 1881 г. се преброиха българи, родени в София, едвам 6000 души, тъй че пришълците българи още тогава бяха по-многобройни; от това време числото на пришълците постоянно се увеличаваше. Между тези коренни жители има и няколко заможни семейства; ала по-голямата част и в града носят селски дрехи и живеят много скромно и първобитно. Центърът на техния живот са били *еснафите*, които в София са възлизали на 32, разбира се, не всички християнски. Между българските преселници първо място заемат жителите от околността, от Софийски окръг (61,7%), само че тук спада, разбира се, и войската; от останалите окръзи най-силно беше застъпен Кюстендилският (9,1%), а подир него почти наравно Орханийският, Трънският и Търновският (скупом 13%). Занаятчийското българско население в градовете се облича най-често по турски начин: палтенце, обшито с кожи, червен пояс, няколко пъти обточен около тялото, широки *потури*, които надолу се стесняват във вид на калцуни, и тежки кожени *емении*. Дрехите си шият от кафяви или жълти домашни материи. В последно време се разпространяват облекла по западна кройка, някога, разбира се, като чувал ушити. Сега фесът съвършено изчезна пред българския черен калпак. Жените носят на главата си черна кърпа, на гърба си подобно кожено палтенце и черен *сукман*. В полутурските градове носели и широки черни *шалвари* като туркини; от мохамеданките се научили също да пушат тютюн.

Турското население преди било много силно, ала подир падането на Плевен, още преди дохождането на руските войски, почти всички избягали. Подир войната единични лица се връщаха, ала само да продадат своите къщи. Софийските турци, като били усамотени сред чисти български краища, повечето от тях знаели добре български. Въобще в Западна България, както и в Македония, Албания и Босна, гдето османлиите са тука-там разпръснати, навсякъде се забелязва, че турците знаят славянски, когато християните там не знаят турски; на изток от р. Янтра и в Източна Румелия, наопаки, християните (в градовете някога и жените) знаят турски, ала турците, които са там, имали числен надвес, не говорят славянски. В София са останали някои бейове, множество *пайтонджии* и занаятчии, главно седлари и *сарачи*. Появяването на забулена туркиня с бял *яшмак* на главата и с черно *феред же* на тялото стана вече ряд-

кост. Повечето живеят много бедно. По едно време бях съсед на един от софийските «последни турци». Той беше много стар дядо с бяла *чалма* и сини шалвари, който постоянно, всеки ден, изпращаше кравата си на паша зад града; вехтата къщичка, накичена с жълти пръте царевица, намираше се в малък двор със сливи и лозя, обграден с висока стена. Вечерното осветление ставаше не с газ или свещ, поне лоена, ала с борина, като на село. Вратата обаче всякога се грижливо затваряше с помощта на някой тежък предмет, а прозорците бяха заградени с дървени дребни *решетки — харемлък*. Турците в София притежават още споменатата Голяма джамия при местните бани, от тънкото и високо минаре на която всеки ден се разнася мюезиновото меланхолично викане, ала училища нямат, тъй като повечето са неженени.

Испанските евреи, които образуват една пета от градското население, са работен и скромен народ. Занимават се не само с търговия в многобройните дюкянчета, със сарафлък, улична продажба, ала и със занаяти като тенекеджийство или стъкларство; даже работят и като *хамали* и се отличават със своята физическа сила. Между тях има и няколко големи търговци. В техните вътрешни работи се забелязва борба между аристократи и демократи. Българите ги наричат *шпаньоли*, тъй като и до днес говорят испански. Разбира се, че това не е класическата кастилска реч на Сервантес или Калдерон, ала смес испанско-португалска с много арабски и турски думи. В последните години у тях се появява стремеж за образование, ала не на испански език, ами на френски; тяхното средно училище се поддържа от «alliance israélite» в Париж, която работи по целия изток да привърже евреите към френския елемент. Учителите, пращани от алианса, всички са родени в Мароко и възпитани в Париж. До неотдавна евреите носеха полутурски дрехи, с дълги чак до земята *антерии* от жълта или пъстра боя, ала сега проби си път между тях българският рошав калпак и западната носия. Живеят в особена, много нечиста махала в самия център на града. На *чаршията* между няколко стари български църкви се намира и тяхната *хавра*. Главният *хахамбашия*, който на френски се подписва «grand rabbin de Bulgarie», старец с черна чалма и бяла брада, принадлежи към градското висше общество. Българите добре живеят с шпаньолите, по-добре, отколкото с евреите, които говорят немски, надошли от Румъния, ала не намират в България добра почва.

Циганите (тур. *чингене́*, по-на́пред също *кибт*; в Македония се наричат *гюпци*, в Родопите *агуптин*, *агупка*), повечето мохамедани, говорят още на своя индийски език и сега са заселени зад града, покрай шосето към Ломпаланка, в малко селце с бели къщички и с плочени стрехи; по-напред живеели навсякъде по краищата на града в подземни дупки или най-примитивни колиби. Тяхното занаятие е много непостоянно. Като музиканти не липсват ни на един народен празник. Бият големи турски *тъпани*, надуват *гайди*, свирят с пищалки и цигулки сърцераздирателни *маанета*, а пък жените им неуморно удрят с пръстите си *дайретата*, украсени със звънчета. Музикални виртуози между тях не са се още развили, както между румънските и унгарските цигани. Някога при свиренето припяват и песни със страшно проточени самогласни; на турците по-напред пели по турски за тяхната сила и слава, а на българите сега пеят български за падането на Плевен и за победата на християните. В техния квартал постоянно се чува музика и игри; останалите без работа цигани постоянно се «упражняват» там. Покрай «музиката» те се занимават с продаване на коне, някои са ковачи, други казанджии, трети хамали и т. н., дерат кожи, цепят дърва, трият дъски (подове), белосват стени, метат улиците, събират боклук и т. н. Циганинът е с лек нрав и безгрижен; у него се бързо сменят злобните и радостните ефекти, ала радостта преобладава. Неговите религиозни понятия са много неясни; някой път гледаш циганска процесия с нагиздени момчета на коне, които водят на обрезване, ала при това празнуват Васильовден, Георгьовден и Никулден. Много обичат ярките бои. На Великден ходят по улиците в червени гащи със своите музикални инструменти. Нечисти боси циганки с дълги косаци, покрити с цветни кърпи, момичета с цветя или череши зад ушите в зелени жилетки и с жълти, червени, зелени или пъстри шалвари ходят празничен ден из града да свирят, пеят и играят, в други дни да работят по къщите или да събират разни отпадъци. Има между тях тънки и високи хубави циганки, които напомнят за техния произход от бреговете на Индия, ала покрай тях и грозни, изгорели, почти негърски лица. Тяхната нравственост не се ползува с най-добра репутация. Лятно време, когато не вали, млади циганки, покрити съвършено на голо тяло с листа и вейки, като *пеперуги* (сръбски *додоле*), ходят от врата на врата и оставят да ги поливат по дворовете, за да вали; разбира се, че този митологически обред не се

извършва без бакшиш. Малките цигански просячета, някога много недостатъчно облечени, се скитат по всички оживени улици. На официални празници покрай българските и турските занаятчии и покрай евреите с техните златни скрижали върви и циганският *еснаф* с червено байраче.

Циганите *чергари (катунари)*. рядко се явяват на пасбищата около града; техните нечисти, черни колиби, чието разположение всеки ден се сменя, изглеждат отдалече като купища смет. Правителството всякога ги кара да се заселят на едно място.

Подир войната една народност изчезна не само от околността на София, но и от целия полуостров. *Черкезите* и *абхазите*, които подир съвършеното покоряване на Кавказ от русите (1864) се преселили в Турция, а от цариградското правителство били заселени покрай всички шосета и проходи, вследствие на едно постановление на мира бяха съвършено изгонени. При всичката помощ от турското правителство те живеели бедно, немного по-добре от циганите, от които се отличавали само по своята постоянна въоръженост и войнственост; те били народ пастирски, съвършено ненавикнал на земледелческа работа. Тяхното съседство 14 години наред много тежало на християнските съседи. Крадене добитък, обири, придружени с убийства, по балканските проходи и продаване дъщерите си в турските хареми е било главното препитание на кавказките гости. Разказва се, че млада черкезка, не е ли била необикновено хубава, струвала е в София 10 лири; при продажбата дрехите обикновено оставали на родителите и покупателят трябвало тутакси да се погрижи за ново облекло. При краденето освен коне черкезите много обичали да отнасят кошери с мед. Мъжете са служили във войската като нередовна кавалерия. Сега в България те са полузабравени. Още при преселването им в Турция много от тях са загинали от болест, както сам Каниц като очевидец и свидетел разказва: нередовният живот и последната война още повече ги намалила, а подир няколко десетилетия и в Турския Анадол ще се опазят само слаби остатъци.

София е разделена около на 20 *махали* с турски названия: Куручешме, Башчешме, Банябаши, Дразмахала, Кафенебаши и т.н., само една има българско име Жешки бунар. Подир руската окупация на всички улици се туриха имена, всички къщи се снабдиха с номера, на търговците се заповяда да окачат надпис с името си във форма на

черни дъски с криви черковни букви от бяла боя. Новите названия на улиците бяха от най-различен произход: поставиха се имена на руски генерали и губернатори, на чужди консули, които през войната са направили някоя услуга на града, на прочути лица из българската история или на съседни места, гдето се оттук отива, ала всички имаха този недостатък,че поради своята неизвестност малко оставаха в паметта.

Градът сега се разпада на две съвършено отделни части, на стара София и на нов «европейски» квартал на южната и източната страна. Княжеският палат е в средата между двете.

Как е изглеждала старата част в подробности и как изглежда днес градът, любезният читател навярно си вече представя от горните бележки. В кален зимен ден първото впечатление за всекиго, който е дошъл в първите месеци от съществуването на Княжество България, е било страшно. Всичко: улици, врати, прозорци, стрехи, се отличаваше със съвършен недостатък на равни черти в геометрическата им основа. Къщичките повечето бяха вехти, тясно слепени колиби, като че ще се съборят, прост агломерат от дървени големи и малки рамки, напълнени с глина, а отвън не всякога варосани, при това неправилни малки прозорчета и дървени мрежи, ниски врата, които те карат да се наведеш, когато влизаш в тях, и керемидена стряха.[66] Теренът на улиците беше или грапав калдъръм от твърди речни обли камъни, или само природна глина, която в дъждовно време омекваше и зимно време се обръщаше в бездънна кал с дълбоки гьолове. Известни краища с разляна вода по улиците напомняха почти на Венеция. За преминаване през калните улици на някои места са поставени големи издигнати плоски камъни, както в стария Помпеи; който си ходеше нощем в къщи, трябваше добре да запомни тяхното местоположение. Има улици, главно някогашните турски, гдето човек отстрани не вижда нищо друго освен жални стени от кирпич с хоризонтални греди, кафяво или грубо измазани, с керемидена стряха, която ги пази от дъжд, и с малки вратца. Колкото по-голям е бил господарят, който е живял вътре, и колкото по-многоброен е бил харемът му, толкова по-високи са били и сте-

[66] Ниските врати на християнските и еврейските къщи биели в очи на пътешествениците през XVI и XVII век. Причината на тяхната нискост била, казват, да не може турската войска със своите коне да квартирува в тях, тъй като през София минавали войски за Унгария.

ните. Гъстите листа на сливите, черниците, дюлите, бадемите и други овощни дървета закриват червените стрехи на вътрешните сгради. В летните горещи дни в тези стари улици чужденецът всякога чувствува някаква си влажна глинена мириз от улиците, от стените около дворовете и от самите къщи. Голяма заслуга на първите български общински управления беше направата на улиците със засипването на блатливите места, както и доброто осветление и на най-отдалечените улици с газови лампи. Многобройните *чешми* са наследство от турско време, съграждани от набожните мюсюлмани за спасение на душата си. Тук има и няколко площада, които, доколкото се помни, произлезли уж от пожари, като не били обновени изгорелите сгради. Най-лошата част на града е еврейската махала в самия негов център. От нейните тесни и вонещи улици с криви слепи улички (тур. *чикмак-сокак*), без да щеш, бързаш вън на чист въздух към съседната катедрална черква, чието място се познава по покритите с олово кубета.

Тези стари махали не са всички еднакви. Някои изглеждат като села, други като седалища на заможни турски велможи, трети кати части от постоянния пазар. Главната артерия на стария град е *чаршията*, собствено две улици, продължение на шосетата от Видин и от Ниш, които се срещат пред вратите на някогашния палат на беглербеговете. Тя е крива, едвам достатъчна за две коли, с алеи от върби, груб калдъръм и високи тротоари, на които има място само за един човек. От страните се намират ниски отворени дюкянчета; нощем те се затварят с големи кепенци, които заместват същевременно прозорци, врата и цялата фасада. Вътрешността на дюкяна с всичката стока и със занаятчиите, що там работят, седнали с кръстосани крака, съвършено е отворена за погледите на публиката. Рано тук всякога бива оживено; окото се наслаждава от живописната смес на градските и селските носии, а до ухото достигат крясъците на продавачи и купувачи, в които се примесва викането на кочияшите и дрънкането на звънците от колите или от товарните конски кервани. Много рано София се буди от скърцането на ненамазаните биволски и волски коли, които дохождат от околните села на пазар. Викането на уличните продавачи трае досред нощ. Те излагат своята стока в кръгли големи кутии, които носят на главата или ги поставят на високи триножници. Те са най-много македонци, някога и шопи от околността, рядко евреи. Продават хляб (*пресни лебета*

дълго време ти звучи в ушите), бели симиди, боза, халва, портокали и други овощия, а лятно време *дондурма* и лимонада. Освен тях рано обикалят града селяни с дърва и мляко в медни котли; обикновено носят на рамото си кобилица с два съда. Особено бият в очи множеството публични фурни, също тъй съвършено отворени и в самата чаршия; дългата дръжка на фурнаджийската лопата при вадене на хляба от пещта някога излиза далеко в улицата между публиката, която работниците предупреждават с крясъка си да се пази. Фурнаджиите пекат не само свой хляб да продават, ами и чужди печива; който няма пещ в къщата си, праща хляб или друго нещо за печене във фурната.

Най-забележителното нещо в тези стари махали са често споменаваните бани. България въобще е много богата с топли извори, които се наричат на български, както и на сръбски, и на турски, *баня*; тази дума, както и италианската bagno, произлиза от лат. balnea. В Румелия баните, и то тези, които са на отворено, вън от града, се наричат *лъджа* (също турски *лъджа*, *илиджа* и в Мала Азия). Над повечето от тези бани се издигат стари, понякога с олово покрити кубета с малки отвори. Водата обикновено се събира в четириъгълен или многоъгълен басейн, до гърдите дълбок, пригодно иззидан от дялани камъни, а понякога и доста стар. В градовете, гдето няма такива природни извори, съградени са били (тур. *хамам*), в които водата изкуствено се загрява. Посещението на баните е разпределено по стар обичай по такъв начин, че напр. един ден отрано до вечерта се къпят християни, втория ден — християнки, третия — мохамеданки, четвъртия — мохамедани, всичко разделено според вяра и пол; в София има особени дни и за чиновниците, за войската, за евреите, за затворниците и т. н. Чужденецът се чуди как тези хора могат да стоят по цели часове във водата, даже за северен човек несносно гореща. Вътре често владее съвършен полумрак, увеличен от водните пари, що излизат, тъй че в слънчев ден подир влизането в банята окото едва привиква на слабото осветление и тепърва полека-лека почва да разпознава плискащите се във водата лица и други предмети, които са прикрити в полутъмнината под акустичното кубе. В София главният извор е прикрит с калдъръм от големи балвани на двора пред самите врати на банята; вътре изтича през пет чучура в един главен многоъгълен басейн около 8 метра широк и през два чучура в два пространни водоема. Водата е съвършено безцветна,

има неприятен вкус и съдържа сярна материя и малко бром. Топлината при изтичането в басейна е +47,5°С; водата в самия басейн има +40°С.[67] Освен топлата вода в банята се намира и басейн със студена вода. В 1883 г. към старите бани се прибави нова сграда за ванни бани.

Между къщите са разпръснати множество малки турски джамии, все каменни, които сега служат за военни складове, за работилници (в 1879 г. две печатници работеха в някогашните османски църквища) или пък са запустели и служат за хранилища на смет. При регулирането на улиците много от тях са съборени. При такъв случай се виждаше с каква непристорена охота християните унищожаваха храмовете на някогашните свои господари. Едно тънко бяло викало (минаре) от тухли и дървени стълби отвътре, високо около 7 боя, най-напред се подкопа, после метнаха едно въже на галерията му, работниците опънаха въжето и в една минута цялата тази тънка и висока сграда се повали долу. Друго дървено минаре, отвън малко измазано, полека-лека без шум бе разграбено от съседите, като че да беше медена пита.

Най-голям страх предизвикваше в първите години постоянната опасност от огън, тъй като всички канцеларии и частни жилища бяха поместени в едновремските къщи. По-напред стаите се топлили най-много само с *мангали*, глинени или медени котли с дървени въглища. През руската окупация навсякъде почнаха да поставят печки, било железни или иззидани от тухли, а тези често се поставяха до самите вехти полудървени стени. През първите зими върлуваха в София големи пожари, които с ужасна бързина поглъщаха понякога до 40 къщи: един път изгоря Върховният съд със своите архиви, всички по-стари гостилници, даже и временната дървена сграда на Българското народно събрание. Инак множеството прозорци и тънкостта на стените причиняваха зимно време много чувствително проветряване. Когато валеше силен дъжд, а особено когато се топеше снегът, капеше вътре в стаите. Сам аз живях три години в къща, чийто таван пропускаше водата. Между другите приятности принадлежаха и множеството мишки между пода, жа-

[67] Анализа на Софийските бани е направил руският химик А. Тергартен в българ. списание «Медицинска сбирка» I, кн. 4. На тукашната вода се приписва лечебна сила при ревматизъм и сифилистични и скрофулозни болести.

бите в приземните стаи и различните буболечки, които вечер се разхождаха по стените.[68]

Към стафажа на улиците на стара София принадлежаха и животните, които по турски обичай изпълняваха и ролята на санитарна полиция. Около минаретата се въртяха хиляди гарги (тур. дума), които с отвратителен крясък събираха каквото намереха. По улиците се скитаха със стотици кучета, главно около касапниците и кръчмите. В турско време никой не смеел даже да ги бие. Принадлежаха към различни породи; едни бяха малки, черни, други пък жълти и краткоуши, трети имаха вълче лице; тук-там се съглеждаше и бяла хртка, подивял остатък от ловджийските кучета на някой софийски бей.[69] Нощем на купове-купове се гонеха по пустите места между къщите, а в лунна нощ със своето жално виене не оставяха да се спи. Мнението, че източните улични кучета не побесняват и че са безопасни за хората, е погрешно: в София в зимата през 1882 г. трима мъже умряха от тази страшна смърт. От началото на новото управление тези кучета се преследват с отрова и със сабите на циганските живодери тъй енергично, че сега вече почти са изчезнали.

Каква промяна може да причини засипването на влажните места, види се от бързото изчезване на две някогашни злини, т. е. мухите, които произлизаха от нечистотиите по улиците, и жабите, които в самия град под прозорците на къщите, в градините и във вадите правеха оглушителни концерти, ала подир направата на улиците съвършено замлъкнаха. Зад града по ливадите обаче още се слуша лятно време жалното нощно пеене на милиарди жаби; отблизо тоз глас напомня на Аристофановата «брекекекс», отдалече на скърцането на железопътен влак, който се спира. Според Бусбек

[68] В дървените къщи е пълно с дървеници (в зап. наречия *стеници*, тур. *тахтаби*). В глината се намират много белезникави стоножки, които вечер като житни класове бърже се мяркат по стените (тур. *къркаяк*), гръц. и българ. сарандаподàри, Scutigera). Това животно, на север съвършено непознато, но обикновено в Южна Европа, не е отровно и не липсва даже в новите тухлени сгради. Опасен е само един по-голям черен вид, който обаче рядко се среща. На дървения таван на една турска къщичка, в която живях няколко месеца, рано всякога намирах, залепени големи, черни, цилиндрични многоножки, наречени *свояци* (Julus). Скорпиони (гръц. *агриа каравѝдиа*, българ. *диви раци*) се срещат тепърва в Пловдив.

[69] В Западна България ловджийското куче се нарича въобще *загар*.

в Одрин през време на старата турска империя не било инак. Султан Сюлейман II, който прекарвал там зимата, връщал се в Цариград, «когато жабите със своето крякане почвали да стават досадни».

Върху начина за регулирането на града мненията отначало много се различаваха. Едни искаха тутакси цяла София наново да я съградят и съставиха за тая цел план баснословно прост: чертежът на досегашния град, прорязан с мрежа улици, които правилно се кръстосват от изток към запад и от север към юг, без оглед на огромните разноски за отчуждаването, на разликите в неравния терен и на разните исторически паметници. Други искаха да се изравнят улиците на стария град само доколкото е възможно и предлагаха новите части на града да се построят вън, в чистите махали и в празните места зад палата. Това последното се и прокара.

Княжеският палат не е съвършено нова сграда. Той е *конакът* на турските паши, съграден в 1873 г., малко преди войната, ангария от целия окръг. Първоначалната сграда е имала един кат с 23 прозореца и с балкон над вратата. Подир дохождането на княза тя се намираше в жалко положение; в горния етаж само две стаи бяха удобни за живеене, в останалите местности поставените тук-таме качета показваха, че през тавана вали, а в долния кат в стаята на секретаря, която служеше същевременно и за чакалня, жабите весело подскачаха по пода. Вследствие на това в 1880—1882 г. палатът бе съвършено поправен, като се похарчиха почти 3 милиона лева. От стария конак остана само четириъгълникът на външната негова стена, добре съзидан от камък; вътрешните прегради без това се състояха от глина и дърво, както и единствените стълби бяха дървени. На западната страна се пристрои крило с голям балов салон. Над цялата сграда се постави висока ренесансова стряха. Пред палата, чиято фасада гледа на юг към Витоша, се намира ниската главна стража, зад него, настрана, по-голяма къща с кухня и жилища за слугите, както и затворената княжеска градина от малък размер, която е в непосредствено съседство с английското и немското консулство. Вътрешността на палата изненадва със своята западна и източна наредба, за тук много луксозна.

Пред палата се простира *Александровската градина*, публичен парк с кьошк за музика и с малко кафене. Отначало тук са расли между изсъхналата трева само малко върби, тополи и череши.[70]

[70] В един ъгъл на градината през 1879 г. лежеше голям твърдочервен

Оттогаз тревниците, пътеките и гъсталаците са хубаво наредени от градския градинар, родом швейцарец. Който сега намине тук в някоя лятна лунна вечер, когато софийският свят безгрижно се разхожда при звуковете на военната музика, ще отнесе най-добро впечатление. Около тази градина срещу палата се намира цял ред съвършено модерни високи сгради: хотел България, на два ката, Военното министерство и т. н. Дървеният двуетажен конак на някой си стар бей, в който живееше на времето руският комисар княз Дондуков-Корсаков и в който се помещаваха министерствата, днес съвършено е изчезнал от повърхността на земята и само познавачи могат да определят неговото местоположение. Пред него стоеше стар топ с турски монограм, с който в 12 ч. се гърмеше за урегулиране на часовниците, при все че понякога и един час по-късно от действителното местно пладне.

На юг и на изток от палата се простират новите махали с прави улици, които се кръстосват в прави ъгли, а с туй образуват правилен четириъгълник. Върху пространството от палата до Черната джамия вече са издигнати сгради; на някогашните турски гробища и на ливадите между шосетата до Цариград и до Орхание сградите полека-лека се размножават. Тук цената на квадратния метър се е възкачила от 50 стотинки на 10 и 15 лева. Земната повърхност толкова много се промени, че вече подир малко години старите софийски турци, които дохождат от Цариград да посетят своето родно място, напразно си биеха главата по ъглите на улиците: «Где беше Ахмедовата къща? Где живееше Хасан?» Големи сгради се строят навсякъде по тези места: казарми, военно училище, гимназия с 26 стаи (до «Св. София»), консулства, министерства, новото Народно събрание и т. н. Частните къщи са всички малки и приземни (едноетажни), с по-голям двор или градина. Българинът не обича да живее под наем, а пък живеенето на няколко независими фамилии в една и съща сграда е нещо необикновено в тукашните краища и се ненавижда. Всеки се старае да живее под собствена стряха.[71] Заради това според изчисленията на Сарафов на една къща в София

балван, на който турците приписвали лечебна сила против хемороидите. Върху страните му се виждаха по него следи от стара орнаментика, може би на някой архитрав. Сега е изчезнал без съмнение в основите на съседните сгради.

[71] На български се казва за някого, че се *задомил* (оженил) или че неговите деца са *задомени*.

се падат само 6,9 жители, а в останалите градове още по-малко. Освен това високите сгради са изложени на опасност от честите земетресения, които за еластичните малки къщички биват съвършено безвредни. През моето петгодишно живеене в София се случиха две земетресения.[72]

Върху начина на граденето на градските къщи в тези земи не ще бъде ненамясто да се поговори по-подробно. Градецът тук е в ръцете на *майстори*, които дохождат главно от македонския Дебър, от границата на българската и арбанашката народност, или от Крушево, също тъй в Македония, на запад от Прилеп, даже и от Костур, близо до границата на стара Тесалия. Покрай дебралиите и въобще македонците в София работят и майстори от Трън. В останала България с градене се занимават жителите от селата на Горна Струма, под Радомир, после известни села от Златишко, майсторите от Брацигово и от Широка Лъка в родопските планини, от Трявна в Средния Балкан и от селото Керек при Търново. У всички този занаят е наследствен. Самоуците майстори са същевременно и дърводелци (дограмаджии) и зидари. Работят със съвършено прости сечива, с *чук*, *трион* и с източна дърводелска *тесла*, която изглежда като мотичка със секирена дръжка. Дохождат обикновено в *таифа* (тур. дума) с главния майстор начело. Боравят със своя занаят в най-голям размер по цяла Европейска Турция, Сърбия, България, даже и Румъния.

Къщата по стар християнски и турски обичай има дървен скелет, чиито празнини са изпълнени просто с глина или керпичи, най-много с печени тухли. Стряхата е покрита с тъмни и изпъкнали *керемиди* и всякога е издадена вън от къщата две-три стъпки; над нея стърчат много високи комини, през които минава димът от *грънците* или *оджаците*, отворени огнища или стълбовати глинени печки. Отвън къщите биват измазани с *лепило* и боядисани бяло, жълто, някога и шарено. Долу се намира салон с две или и четири стаи

[72] Първото на 7 (19) август 1881 г. вечер в 7 часа и отново около 1 час след полунощ. Второто на 13 (25) април 1883 г. в 8 часа и 15 мин. вечерта (около две секунди) с направление от югозапад към североизток. Човек се чувствуваше като побъркан, мишките, котките и кучетата жално виеха, старите вехти къщички силно пращяха и керемидите на стрехите с шум се разместваха. В Пловдив през същите пет години по-често се повтаряха слаби трусове.

(тур. *одая*) надясно и наляво; ако къщата има и горен кат, гдето се възлиза по тясна дървена *стълба* (бълг. също и *сълба*), и той има преден салон със стаи от страните и с балкон отпред, който обикновено е кръгъл и затворен с много прозорци (*кьошк*). Особеността на всички стари къщи е голямото число *прозорци* (тур. пенджер), всички прости, един до друг, особено в ъгълните стаи, тъй че тук живееш като във фенер. На турците това не е бъркало, тъй като техните къщи се намирали всякога вътре в дворове или в градини с високи дървета. Горният *кат* (тъй и на тур.) излиза обикновено в повечето случаи над долния един метър навън; в Пловдив, Търново, Габрово и другаде християнските къщи по такъв начин излизат над самата улица. Някои къщи имат във фасадата си или отзад отворени *чардаци* в долния или в горния кат. *Подът* (бълг. също *потон*, тур. *дюшеме*) всякога е дървен. Стените и подът в повечето случаи биват покрити с *килими* (тур. дума). *Таваните* (тур. дума) са дървени, обикновено намазани с боя. В стаите на по-добрите къщи много често изненадват хубаво рязаните тавани с арабески и изпъкнали орнаменти, понякога позлатени или червено вапсани, даже и дребните неща много чисто изработени. Празно широко място под стряхата за пазене различни неща липсва; над тавана едва лежи пласт глина (*лепеница*) за задържане топлината и за предпазване от протичане на дъждовна вода. Зимникът (бълг. също *земник*, при Дунава *пòдница*, *пòница*, също *изба*, *килер* от гръц. κελλάρι тур. *мааза*) е обикновено малък; българинът наесен туря си там зимовището, главно бяло овче сирене, масло и туршия в каци. *Кухнята* (или по тур. *мутвак*), в която работят готвачи (или по тур. *ахчии*) и от двата пола, всякога се намира отделно в особена сграда на двора в съседство с *яхъра* (тур. дума), дръвника и други пристройки. В кухнята се намира също и жилището на слугите.

В стаите няма подвижни мебели, както що е на запад. Около стаята преминава нисък *миндер*, т. е. дървена издигнатост, на която лежи сламеник, покрит с цветни материи или килими. Освен това се виждат само ниски кръгли столове за ядене.[73] В самите стени са зазидани множество дървени *долапи*, което обаче се съглежда напр.

[73] За маса за ядене българите употребяват само чужди думи: *трапеза* (от гръц.), *маса*, умал. *мàсичка* (от рум. masă, умал. măsică, лат. mensa) или *софра*, *софрица* (от тур.). *Стол*, *столче* означава повече стол за сядане, при все че понякога се употребява и за маса за ядене.

и в Швейцария в старите сгради. Техните врати имат природен дървен цвят, не са нито облепени, нито боядисани; понякога обаче са украсени с хубава дървена орнаментика. Населението спи на пода: нужните за това *черги*, *покривки*, *възглавници* и *дюшеци* (от тур.) се изваждат от долапите. Селяните и по-простите граждани спят зимно време с дрехите си, даже и с кожуха си. Вратите на стаите нямат ключ, ами само желязно резе (сюрме) от най-прост вид; в нужно време могат да се затварят с *кофар*, какъвто има и на зимника. Брави с ключ са новост. Нощем хубаво се затваря *вратата* (*портата*), която води от двора на улицата; на нея и денем трябва да чукаш, ако не е съвършено отворена. Между единичните дворове има вратца (*комшулук*), които водят към съседите, тъй като на изток отдават голяма важност на доброто съседство. На края трябва да се спомене, че в турските къщи мъжката част (*селямлък*) и женската (*харемлък*) имат поне отделни входове, ако не са поместени в две отделни сгради.

В тоз първоначален начин на градене с време настанаха промени. Македонските майстори видели «швабски» жилища в Банат и техните имитации в Белград и според техен образец почнаха да усъвършенствуват своето изкуство, главно с по-честото употребяване на палени тухли и с по-добрата направа на прозорци и врати. Новите частни български къщи в София са зидани само от *тухли* (от лат. tegula), без греди, ала старият план си остана. Повечето къщи имат (заедно с предния салон) само шест стаи, без горен кат. Под стрехите, които са от керемиди или цинкови, пак не е оставено широко празно пространство, а също и кухнята е оставена настрана от къщата; самата къща все още си има двор или градина, ала тя не е вече обиколена с глинени високи зидове, ами с прогледна, често съвършено ниска ограда. Пещта (сòбата) в стаите е устроена най-вече по влашки начин, висок глинен многоъгълник с празни стълбове отпред; тя се пали само с дърва и щом като угасне огънят, топлината, що излиза от жарта, се връща навътре, като се затваря коминът с тежък железен *капак*. Турските миндери почнаха да изчезват и в стаите ги заместиха модерни подвижни мебели, които се донасят в София от Виена; срещаха се обаче и изделия от домашно столарство.

В новите махали София е здрав град, само че влажен, понеже е разположен само върху дилувиум, нигде върху скала. Улиците са

широки, тихи, без шум и прах, обаче само тротоарите са каменни; пътят по средата е насипан с речни камъни като шосе. Затова в дъждовно време, главно през пролетните и есенните дъждове, улиците се лъщят, като да са полени с разтопено и разбраздено олово. По тези кални улици, пълни с глолове, хората с мъка се движат напред, обути повечето с високи ботуши или поне с каучукови или кожени галоши, които тука всеки носи. В дъждовно време се размътва също и водата за пиене; тя истина дохожда от Витоша,ала не от самия извор, през слаби глинени тръби.[74] Между разпръснатите тук-там нови къщички се простират още много празни места, по които растат застарели сливи, бъзов гъсталак, ружи с червени цветове, а особено високи бодили, по-високи от възрастен човек. Там биволите се пекат на слънце, уличните момчета си играят, циганите събират клечки, а кираджиите и селяните, що се връщат от пазар, там почиват, а понякога и нощуват, като завържат краката на своите коне, които пък при лунната светлина пасат и дрънкат своите *букаги*. Обществената безопасност в София изобщо е доста осигурена, при всичко че веднъж вътре в пет дена се случиха седем убийства; зависи от летния прилив на всякаква паплач от целия свят, която тук търси работа, а понякога също и от честата смяна на чиновниците. За стража на улиците има около 140 пеши стражари под управлението на един градоначалник и 4 пристава.

Климатът е планински. Римляните вече споменават за върлите и ранни зими на Хемус, Мизия и Вътрешна Дакия.[75] Наистина София се намира на еднаква географска ширина (около 42°41′30″) с Южна Етрурия и с околността на Марсилия, ала се намира под влиянието на своето високо планинско местоположение.[76] Лятото

[74] Изворът се намира на височините между Бояна и Драгалевци и тече от двете страни към двете села. Следи от римския водопровод се намират при Драгалевци. Сегашният градски водопровод почва при село Бояна, 1500 метра от извора, от три хазни и отива чак до града, където се дели на тръби, които пълнят 16 чешми. Други 32 чешми се снабдяват с вода, докарвана от Боянския поток, същия, който кара тамошните воденици (в. «Балкан», София, 1883, бр. 2).

[75] «Praematura montis Haemi et saeva hiems», *Taciti* Ann. 4, 51. Провинцията Мизия и Дакия с град Naissus, «frigora magna habentes» в описанието на империята от половината на IV век (Geographi graeci minores ed. C. Müller 2, § 57).

[76] Градският терен не е еднакъв. Старото австрийско консулство в ниските квартали между Ломското и Нишкото шосе според Hochstetter (Peters-

е по-топло и зимата по-студена, отколкото в Средна Европа. Напролет и наесен валят много дъждове, когато зимните и летните месеци сравнително са сухи. Както в цялата планинска вътрешност на Балканския полуостров, преходите на температурата биват много бързи и разликата между максимума и минимума е много голяма (от зимните —19°С до летните +30°С). По тази причина растителността наесен рано загива, когато напролет природата дълго време остава несъбудена.

Наблюдения на софийския климат прави с голямо старание от 1880 г. консулът г. Luterotti, родом тиролец от Ровереда, който се заселил в София още от турско време. Управителят на Виенския метеорологичен институт г. J. Hann, който в последните години е турил основата на научната климатология във вътрешните балкански земи, установява за София според наблюденията на Luterotti средна годишна температура +9,0°С, средното положение на барометъра 715,1 милиметра, през двете първи години на наблюденията средно $17^1/_2$ снежни дни (в Сараево 19,4), относителната влага на въздуха 79 (през зимата 94, през лятото 68), дъжд в 1881 г. 731 мм.[77]

София е в зависимост от съседните планини, главно от Витоша. Витоша е барометър на града. Който знае степените на нейното осветление, знае и времето един ден напред. Колчем нейният връх ясно се отразява в синия небосклон, можеш да бъдеш уверен, че

mann's Mitth., 1872, 99) лежи 533 метра над града, според Hann в сравнение на тукашните барометрически наблюдения с Лесина в Далмация — 520 м. У Hochstetter средната височина на града е 535 метра, началото на шосето до Радомир — 540 м. Картата на австрийския щаб слага София на 566 м. Руската карта показва при Цариградското шосе 550, при Радомирското — 565 м.

[77] *J. Hann.* Über die klimatischen Verhältnisse von Bosnien und der Herzegovina, Sitzungsber. d. Wiener Akad., 1883. Според други частни наблюдения (г. Хеберле) в София през 4 години (1883—1886), които любезно ни се съобщиха от управителя Hann в техните главни резултати, средната годишна температура била +8,45° R, положението на барометъра — 715,03 мм. От българска страна за климатологията е направено само нещо от Златарски (таблици за 7 месеца 1881—1882 г. *Г. Н. Златарски*, Черти от метеорологията. — ПСп, кн. 1, 1882, стр. 55—72). Моят опит през 1882 г. да открия правилни наблюдения в петте държавни училища (София, Варна, Габрово, Лом, Кюстендил) вследствие на недостиг на участниците не сполучи. От Държавен вестник 1887 г. виждам, че сега пак се правят правилни наблюдения в Софийската гимназия. По-добре ще бъде наблюденията да стават в болниците, където всякога има някое лице, докато училището има своите определени часове.

не ще те изненада дъжд; най-малките облачета означават обрат към дъжд. Освен юли и август Витоша всеки месец е покрита на върха поне със снежни ивици. Наесен през ясните нощи много добре се чувствува студеното течение, което иде от нейния връх долу към града; зимно време често прозорците са замръзнали само от страната, обърната към тази планина. Вследствие на това съседство в София настават бързи обрати; лятно време през юли подир най-горещите дни настават хладни нощи и, наопаки, зимно време подир голям нощен мраз следва ненадейно топене с пролетна топлина. Друга последица от това съседство са множеството дъждове и бури. Пролетно време почти всеки ден има буря с гръм в Софийската котловина: силните пролетни дъждове въобще често с всичка сила удрят в прозорците и стрехите, гонени от хладния вятър.

Като награда за тези планински несгодности служат хубавите дни с разкошно осветено небе, от съвършено южен характер. И зимно време много често се вижда веселото слънце и безоблачното синьо небе. През пролетните и есенните вечери се простират по северния хоризонт възсини нюанси (отсенки), или пък ясно зелени като морската повърхност, разкошен фон за оловените кубета, белите минарета и високите корони на големите дървета! Необикновената яснот на вечерния хоризонт, без да има най-малък ветрец, дава възможност да се видят с особена яснот очертанията на далечните планини или на близките дървета. Наесен, чудна, жива светлина в трептяща оранжева ивица стои на ясно виждащите се очертания на планините в околността на захождащото слънце — рефлекс на слънцето, що още свети зад планините, в чистия без мъгли въздух. Самият летен ден плава в златен блясък, който разлива южни сити бои по целия край. Ами изгряването на слънцето летен ден! Червените лъчи на ранната слънчева светлина полека изскачат по върховете, пак полека слизат в тъмното поле, а ето че и обхванали и белите софийски къщички. Българските краища, особено по полите на планините, на слънце обикновено имат особен възсинкав нюанс, който също и зимно време се смесва с белината на широките бели равнини; ботаникът Griesbach споменава за него като особеност на топлите дни в Македония, а Верещагин майсторски ни го дава в своите зимни картини от Руско-турската война, които се отличават с голяма вярност в пейзажната част с местен колорит.

Най-горещите месеци са юли и август (като считаме всичко по

западния календар). Тогава дневната горещина с уличния прах става нетърпима; някога на сянка бива до +30°С, а срещат се също вечери, когато топломерът на 9 ч. показва още 24°С, ала обикновено подир няколко такива топли дни настава обрат. Летните нощи биват влажни с ранен хлад и силна роса. Началото на есента спада в средата на септември, когато според българското народно правило са отлетяли жеравите. Настава хлад с бурни дъждове и кал. Витоша се покрива с облаци и целият край получава някакъв сивозелен или мургав досаден цвят. В началото на октомври хората си обличат зимните дрехи, по полето пада слана, а къдравите мъгли и пролетният дим или гъсти облаци надвисват над планините дори до техните поли. Подир това към 1-и ноември настава за малко време, около 14 дни, малка промяна; току-що падналият сняг по планините денем трепти на ясното слънце, а нощем при лунната светлина, надвечер планинските профили ясно се виждат в най-чистия въздух и в Софийско поле настава отново късна топлина. Това е същото явление, както нашето «бабино лято», а в Далмация ясната седмица посред есенните дъждове около св. Мартин (Mratinje в Дубровник). Ала туй не трае дълго време. През ноември зимата се обажда с огромни лиявици или тутакси със сняг и мраз.[78]

Зимата е сурова само през декември и януари. Тогава земята по цели седмици е покрита с дълбок сняг, цялата околност е потопена в снежни вълни със замръзнала кора, къщите и глинените огради са покрити с лъскава глазура, а селяните дохождат на пазар с шейни. По улиците се явяват елегантни шейни, а напоследък по заляганието на дипломатическите агенти се устрои даже и пързалка. Понякога пролетно слънце изпарява от заснежените полета и улици лек дим, който се събира в дълги бели мъгли по полите на Витоша и в пониските квартали, тъй че се виждат само плаващите върхове на минаретата и зад тях съседните планини. Зимата беше най-студена през 1879—1880 г. Случи се тъкмо през първата година на новото управление, когато нямаше още в града жилища и пещи, както трябва; мнозина в своите слаби къщи всеки ден рано трошеха леда в замръз-

[78] Според моите записки първият сняг в града през 1879 г. падна в началото на ноември (на 9-и пътувах през съвсем заснежения Берковски балкан), през 1880—1881 — тепърва на 7 януари, 1881 — на 19 октомври, 1882 — на 19 ноември (ала още на 21 октомври на Витоша); 1883 — на 13 ноември на Витоша, на 5 декември в града.

налия умивалник. Инак обикновеният минимум на зимната температура бива около —15°С.[79]

През зимните месеци често се прекъсваше всяко съобщение със света. Главният български град лежи вън от европейската железопътна или параходна мрежа. До пристанището на дунавските параходи в Ломпаланка, до началото на Цариградската железница в Татар-Пазарджик и (от септември 1884) до станцията в Ниш се пътува обикновено два дни с кола. Западната поща дохожда и отива (през Лом) само три пъти в неделята. Зимно време пътуването на параходите по Дунава престава, пътищата поради сняг или кал стават непроходими, понякога от планинските виелици се прекъсват и телеграфните жици, а пощата, която тогава иде чак от железопътната станция в румънската Крайова, спира, особено ако по Дунава, между Калафат и Видин, плува лед. Тогава дохождат само застарели вестници, понякога 9 броя отведнъж. Ала и тези времена скоро минаха. От 1885 г. се строи железница за съединяване на Цариград с Белград; тъкмо четем, че на 6 ноември 1887 г. пристигнал в София първият локомотив откъм Пловдив.

През февруари настъпва обрат, понякога съвършено изведнъж. В 1882 г. на 13 февруари престанахме въобще да топлим и топломерът не падна вече под 0°. Към края на февруари, понякога едва през март се откриват от топлото слънце снежните полета и дават място на подаващите се храсти от ланските бодили, лепен и житни стърнища. По нивите и улеите, навсякъде с шум клокочат калните поточета, а по рекичките и блатата се чува как пука ледът. Витоша променя своя снежен образ в нечиста, пъстра смесица с черни бразди и петна, а в ранната пара над тъмните замъглени планински очертания се виждат още остатъци от закъснелия сняг по най-високите гребени и върхове. Април бива много дъждовен; във втората негова половина страната почва слабо да се зеленее особено подир първите пролетни бури. Особено явление, което прилича на споменатата късна топлина към края на октомври, е правилното кратко връщане на зимата със сняг към края на април, понякога даже и в началото на май. Скоро подир това страната се украсява с белия цвят на овощните дървета по градините в града и в околността. Май е месецът на дневните бури с гръм и на нощните лия-

[79] На 21 януари 1880 г. през нощта вън беше —24°С; на 15 януари 1884 г. следобед мерих на двора —18°С.

вици, с хладно и навъсено време. Тепърва в юни настъпват по-топли дни и нощи, страната се изсушава, реките отпадат, а пробуждането на природата се обажда със светлата зеленина и с нощното крякане на жабите и цвърчене на щурците. По върховете снегът само полекалека се губи, понякога върхът на Витоша още в половината на юни за кратко време отново побелява.

Сбирните известия «de origine, situ, moribus ac populis» за нашата София изискват като неизбежно допълнение и няколко думи за обществото, особено върху това, как изглеждат хората от домашните «политически партии» и как прекарват своя живот.

Преди всичко трябва да се спомене, че България е държава земеделческа, селска, без аристокрация, в която няма нито богаташи, нито сиромаси според установените другаде понятия. Едва се забелязва слабо начало на търговска плутокрация. Хората малкомного са равни помежду си. И образованите класи повечето са на «ти» помежду си. При все това се забелязват остатъци от стар обичай, който напомня на обръщенията в средновековните славянски грамоти, като напр. на простата, ала при все това дворянска формула в рагузанската кореспонденция от XIV и XV век. Към тези остатъци принадлежи *ваша милост*. *Господин* (гръц. δεσπότης) се е казвало до неотдавна само на епископа; ала покрай това то е и лично име, и в женската си форма *Господина*, както гръцкото Деспина. Градските и селските първенци преди едно поколение се наричали *кир* (κύριος); госпожите — *кира* (κυρά), госпожиците — *кираца* (κυρατσα); тази византийска дума чух от стари софиянци като някоя жива старина. Сега в градовете всичко е *господин*, *госпожа* (по-старите хора казват и *господжа* — *жда*), *госпожица*.

Българското общество на главния град се състои преди всичко от множество държавни чиновници (статистиката от 1881 г. е наброила в София 251 чиновници и 80 писари от българска народност), после офицери, учители, търговци и разни предприемачи. Няма страна, заселена от българи, в която да няма между тях представители от българските колонии в Бесарабия, дори до планинските кътове на Родопите и на Западна Македония. Южните тракийски и македонски краища еднакво са застъпени между тях, както и Крайдунавско.[80] Старите софиянци съвършено се губят между мно-

[80] От чиновниците през 1881 г. 48,2% бяха от Княжеството,22,3% от Ру-

жеството нови пришълци. Между самите преселници има голяма разлика според това, къде са те живели преди освобождението на България и според тяхното образование. Тук има възпитаници на руски, френски, немски, австрийски (главно на хърватски и чешки) училища, на американската гимназия Роберт колеж в Цариград или на френския «Lycée de Galata», а покрай тях и хора, които са следвали само български училища преди войната, различни самоуци и т. н. По-старите от тях преди освобождението на отечеството са били повечето учители или търговци; има между тях също и патриоти, които са били зле преследвани от турците и интернирани чак в Диарбекир, Акона или Триполи, или пък които са прекарвали своите дни в изгнание зад граница. Много от тях дойдоха от Цариград; подир Руско-турската война тамошната силна българска колония въобще почти съвършено се разпръсна. Между по-младите постоянно расте числото на младежите, които сега са свършили специални училища в най-различни страни в чужбина. Изцяло преобладават по-младите елементи; от чиновниците през 1881 г. повече от половината са имали по-малко от 30 години. Между тях се образуват групи според политическите партии и фракции, ала също и според произхождението им от различни градове и краища; търновци, пловдивчани, бесарабци и т. н. се събират помежду си почесто, отколкото с другите.

Външният вид на българите е много различен. Общ български

мелия, от Македония 15,1%, другите от Бесарабия и т. н. Сарафов в Период. спис. 1,153.

На 1 март 1896 г. се предприе специално преброяване на държавните чиновници и служещи. От резултатите на това преброяване извличаме следните данни: на тази дата Княжество България е имало 7472 чиновници (съдии, учители, щабни и висши офицери и пр.), от които двама неграмотни, и 13 037 служещи, от които 846 неграмотни, или всичко 20 509 чиновници и служещи. От този общ брой на чиновниците и служещите 3921 са свършили пълно първоначално училище, 3677 непълно, 1977 пълно 3-о класно училище, 4184 непълно, 308 пълни 4 класа и нагоре от гимназия и 1681 непълно, 2293 пълно средно специално и занаятчийско училище и 198 непълно, 1104 пълно висше училище и 198 непълно. Получили са образованието си в България 16 958 души, в Турция 799, в Русия 591, в Австро-Унгария 387, в Германия 166, в Румъния 160, в Швейцария 157, във Франция 144 и др. Родени са в България 18 267 души, в чужбина 2242, от които в Турция 1395, в Русия 295 (от тях 185 в Бесарабия), в Румъния 202 (от тях 133 в Добруджа), в Австро-Унгария 183 и пр. (Превод.)

тип няма. На ръст биват повечето малки, отколкото големи; балканските планинци са всички хора малки, дебели, бързоноги, докато лица с високо, тънко тяло преобладават край Дунава и в Софийско. Косите са най-вече черни. Покрай черните космн виждат се най-често кестеняви, които бият малко на зързаво; рядко ще се намери блондин, светлокос, както в северните страни. Лицата са много различни. Покрай славянски тип ще съгледаш съвършено романски глави или гръцки орлов нос, понякога и големи кавказки или арменски носове; другаде ще видиш широки лица с малко носче и изпъкнали адамови ябълки, явно от старотурски, печенешки или куманскн произход, даже някой и друг мой червендалест приятел от Търновския подбалкан с широки гъсти вежди над черните очи и дълги, с краищата надолу обърнати мустаци изглеждат съвършено по татарски или калмацки. Срещат се лица и с цигански вид. В турско време се носели само мустаци; сега влизат в мода дългите брадн. Между жените ще видиш много интелигентни лица, ала малко красиви, несравнено по-малко, отколкото между другите народи на Балканския полуостров. Що се отнася до телесното устройство, българинът има здраво, мускулесто тяло и издържа невероятни тегла. Ала само селският и полуселският човек е кален; градските интелигентни класи са изобщо разгалени и клекави вследствие на лошото отглеждане. Затова в София не хващат корен гимнастическите дружества и затова там, поне засега, едва би успявал някакъв алпийски клуб за посещаване околните красиви планини.

По темперамент българинът било в град или село е наглед спокоен и изобщо флегматик; ала отблизо зад това спокойствие често се крие най-силният холеричен темперамент. Бие в очи неговата голяма трезвеност на духа, много отдалечена от поетическия характер на другите балкански народи. Неговата работна сила и постоянство са забележителни. През развълнувани времена, при избори, революции, войни и т. н., обхваща го ентусиазъм или фанатизъм, който го въоръжава със силна енергия. При това той е своеглав и завистлив; лошата завист е важен фактор във взаимните отношения на отделни лица. В живота си избягва всякакви излишни разноски и живее много скромно. Зелената голяма чушка, мекият черен хляб и водата от стомната съставляват обеда на българския земеделец в полето и на кираджиите по пътищата, които си подслаждат яденето най-вече още със сирене или сланина. Гражданинът не живее много

по-добре.[81] Тази умереност заедно с работния темперамент, който понякога холерически избухва, сближава българина с италианеца и гърка. Русинът всичко, каквото получи, на драго сърце и разходва; българинът с търговска дарба постоянно смята и мисли колко може да спести. В София много чиновници за малко години си спестиха пари да купят или съградят скромна собствена къщичка. У тях лукс няма; интелигентните класове носят дрехи от груба българска овча вълна, от жълт или кестеняв, лятно време и бял като сняг шаяк, а главата си покриват с черен рошав калпак. Луксът завладя по градовете с купуването на европейски мебели, които като нещо ново и хубаво намериха много любители и после в женските дрехи под влиянието на множеството балове и публични забавления; ала това ставаше само в по-заможните части на обществото и предизвика опозиция в противен смисъл. Дойдоха на мода народните носии, грубите изделия на домашната индустрия, даже и старите кремъци. Тютюнджиите в София почнаха да носят огнило с прахън постоянно в джоба си; разбира се, че на отворено прахънта е по-сгодна, понеже по-лесно се запалва, отколкото кибритът.

Отначало София беше най-скъпият град в цяла Европа. Покъсно цените паднаха и сравнително се живееше доста евтино, освен разноските за жилище, слуги и дърва за отопление, които останаха доста големи.

[81] Храната по градовете се състои от природни плодове, немного изкусно приготвени; отегчителното изкусно готварство е чуждо за Изтока. Растителните храни преобладават над месото. Названията на ястията повечето са турски. Яде се кисела *чорба* с пиле, а след това овче или говеждо месо, печено на ръжен, просто разкъсано на парчета със зеленчук *(яхния)*, кълцано като италианските карбонади *(кюфте)*, печено на тънки резени *(пържола)*, или пък сушено на слънце *(пастърма*, български салам), освен това домашни птици и риба. Зимно време в София донасят големи риби чак от македонските езера (от Охрид) или Дунава. Между растителната храна на първо място стои оризът, смесен с кълцано месо *(пилав)* или натъпкан в зеленчуци (тикви и чушки), или завит в листа *(сърма)*. Зеленчуците се ядат в голямо количество: *бамня* (Hibiscus esculentus), *патладжани* (Solanum melongena), *домати*, *кервиз*, особено пък зелени *чушки* от разна големина, люти и сладки. От царевицата се прави *качамак*. Тестени ястия няма, освен много сладки работи. Бялото овче сирене никога не липсва от българската трапеза. Лятно време много се употребява кисело мляко. Начинът на приготовляване, бил той турски, български или гръцки, е еднакъв; в това отношение всички балкански земи са си много близки. Вари се и се пече на отворен огън, в плитки медени съдове *(тенджера, тиган, тепсия)*.

В софийския обществен живот през първите години подир организирането на Княжеството първо място заемаха придворните балове, за които биваха канени до 400 лица. Там се събираше дипломатическото тяло, русите от войската и всички видни българи с фамилиите си. Множеството бляскави униформи, народни носии, прости фракове и дамски облекла по най-новата мода равняваха се на блясъка на най-добрите тържества в по-напредналия свят. Княз Александър I при такива тържествени случаи развиваше цялата своя симпатична любезност. Политиканите от различните партии помирително говореха помежду си, главно в бюфета, който всички еднакво привличаше. Дипломатическите агенти даваха множество балове, задушевни вечерни соарета, разкошни динета и устройваха забавления на пързалката, летни пикници в околността и есенни ловове. Нямаше недостиг и от паради и маневри при празнуване паметните дни за освобождението на България или от осветяване на нови сгради с банкети. Постоянен театър в София няма, ала от време на време се дават представления от любители с благотворителна цел. Най-много се славеха сполучливите представления на руските комедии във военния клуб, които се даваха от руските офицери и техните дами. Първото българско представление в София се даде в началото на 1880 г. в една гостилница, то беше Шилеровите «Разбойници». После се дадоха през зимата на 1881—1882 г. в сградата на Народното събрание пред множество публика няколко български драми, но изпълнението им, а понякога и по съдържание доста примитивни. Обаче тези представления принесоха само вреда на дървената сграда на Народното събрание; веднъж подир излизането на публиката тя от един път се запали и вътре в един час стана прах и пепел.

Българинът е роден за задружен живот, тъй като природно е разговорлив и има дарба да разказва. Само че вродената негова изразителност се проявява понякога с известна твърдост и грапавост. Помежду си обичат да се събират вечер на забавление, гдето живите приятелски разговори стоят на първо място. При това се изпушват множество цигари; като напитък преобладава чаят от руския самовар. Дамите не странят от тези разговори, тъй като турското затваряне на жените от мъжко общество изцяло не е заразило българите. Само в градовете, гдето българите са били в малцинство, жените от по-старото поколение едва ще се покажат в присъствие на мъже и даже

не говорят. Хората много се посещават един други, особено на именни дни и през коледната и великденската неделя, когато целият град няколко дена наред от рано до вечер пътува от къща в къща. Не трябва и да се споменава, че цяла София се лично познава. През мое време владееше голяма колегиалност между интелигенцията; въобще хората тук са си по-близки, отколкото в нашите големи, гъсто населени градове, пълни с комфорт и етикеция.

Основаването на дружества не успява поради политическите несъгласия и съпътствуващите ги лични антипатии. Повечето от досега основаните дружества едва-едва съществуват. Гостилнически живот, какъвто е в страните, гдето се пие бира, в България няма Затова пък кафенетата са доста пълни. Главните събрания стават по къщите. В жилището на политическите водители изненадва ни големият салон, чиито единствени мебели са многото столове; тука всеки ден вечер се събират техните привърженици и разсъждават досред нощ при чай и цигари. Бесните раздори на партиите, страстните лични преследвания, неустановеност във всяко отношение и бързите промени, ще последват една подир друга във властта, водят към буйни интриги и безчислени политически и домашни клюки, често много цинични, за неща понякога комично маловажни, които бързо произлизат и бързо изчезват, ала държат цялото общество в напрежение. Недостатък от душевен труд, закоренелите цариградски и крайдунавски лоши навици, сбирщината от множество неженени млади хора пренасят със себе си и всякакво зло. Едни прекарват своите свободни вечери в играене на карти, гдето по румънски и руски пример по цели нощи страстно играят на пари; други пък се привличат от шумните храмове на граците, които изпълват един отдалечен квартал.

Въобще София не е приятен град. Който иска в тези полудиви, променчиви обстоятелства да запази своята душевна живост, трябва да бъде заровен в постоянна работа и по-често да излиза вън из околността, иначе ще почувствува и на себе си пагубното влияние на отровната атмосфера на това вечно немирно гнездо.

Главният български град би трябвало да бъде огнище на образованието и на литературните стремежи на цяла България. Ала затова едва са поставени основи. Тук се намират 4 печатници, от които едната държавна, която може да се мери с всеки подобен институт в чужбина. Ала освен официални книжа и учебници в София

се печатат малко книги, па и книжарството се намира в своите зачатъци; центърът на българското издателство остана в Пловдив. Недостигът от добри популярни книги е доста чувствителен, при всичко, че такива книги се купуват много, понеже простият народ обича да чете, или пък дава да му четат децата. Политически вестници понякога излизат цяла грамада, ала имат много ефимерен характер. Освен «Държавен вестник», който съдържа само официални известия, телеграми и обявления без друг текст, никой софийски вестник не е продължавал непрекъснато от 1879 г.; българските вестници в Пловдив, а по-напред в Цариград сравнително по-дълго време са издържали.[82]

Училища в София има много: военно училище, класическа гимназия (с около 600 ученици), държавно висше девическо училище, занаятчийско училище в близкото Княжево и т. н. Младият българин е с много бистър ум и обича да се учи.

Науката тук от мнозина още се счита за лукс. Действително литературните трудове се ценят и следят с известна почит, ала малко са вникнали в живота. Мнозина подир свършване на студиите си много малко четат; освен практически ръководства надали взимат книга в ръка, а с туй бързо губят сношение с напредъка на науката. За това в интелигенцията лесно се познават разните слоеве, като почнеш от възпитаниците на френските училища през времето на крал Людовик Филип и на руските през времето на цар Николай Па-

[82] През юни 1885 г. в София излизаха 10 вестника (заедно с неполитическите; между тях 1 турски), в Пловдив 13 (между тях 1 турски, 1 гръцки, 1 френски), в Русе 4, в Сливен 2, в Стара Загора 2, в Бургас 1, във Варна 1; освен тези издаван е един български вестник в Цариград («Зорница» — на американските мисионери). От това време работите се пак променили; по-късно били основани печатници и вестници в Силистра и Видин.

Числото на списанията и вестниците единадесет години по-късно се е увеличило; така през 1896 г. в София са излизали 29 списания и 35 политически вестника (от които 3 френски, 1 турски, 1 еврейски), в Пловдив 7 списания и 10 вестника (от които 3 гръцки, 3 турски, 1 арменски и 1 еврейски), във Варна 3 сп. и 7 вестника (от които 1 гръцки), в Русе 3 списания и 5 вестника, в Бургас 1 сп. и 4 в. (от които 1 гръцки), в Цариград 3 вестника, в Шумен 2 сп. и 1 в., в Плевен 3 в., в Търново 1 сп. и 2 в., в Казанлък 2 сп. и 1 в., в Ст. Загора 1 сп. и 2 в., в Хасково 2 в., в Свищов 1 в., във Видин 1 сп., в Самоков 1 сп., в Сливен 1 сп., в Лом 1 сп., в Севлиево 1 в., в Чирпан 1 сп., в Т. Пазарджик 1 в., в Кюстендил 1 сп., в Силистра 1 сп., в Ямбол 1 в. Всичко в България през 1896 г. са излизали 55 списания и 80 политически вестника. (Превод.)

влович, които всички са останали на нивото, на което са излезли от училището. Ще намериш и хора, у които влиянието на студиите полека-лека изчезнало като някое външно лустро. Толкова повече заслужава похвала старанието на тези, които съвестно залягат напук на всякакви мъчнотии за разпространението на науката на български език.

Още през 1879 г. се основа Народна библиотека, която се допълваше със значителни покупки, главно на съчинения, практически важни, или на такива, които се отнасят до самата страна и целия Балкански полуостров. Сега брои до 16 000 тома, обаче липсва й сгодна местност и достатъчно участие.[83] Тук се намират и скромните

[83] Основата на библиотеката съставят сбирките на историка Спиридон Палаузов, прилежен събирач на литературата върху полуострова. Към края на 1882 г. библиотеката броеше 12 957 тома (от които 884 български); оттогава постоянно се увеличава. Тя беше поместена в Голямата джамия в дървени шкафове покрай южната страна, в тъмно и влажно място със заразителен въздух и множество мишки (затова книгите стояха в затворени шкафове); поради недостиг на място голяма част от книгите бяха в сандъци. Вследствие на неудобното място имаше малко читатели, повечето ученици. Сега се научаваме, че библиотеката е пренесена от тази тъмнина и влага, за която имам лош спомен, в една здрава и светла къща до двореца. — Български ръкописи има до 70, между които и сбирката от 48 броя, подарък от някогашния софийски митрополит Мелетий. Тук е поместена и неизследваната сбирка от турски книги (отчасти ръкописи), събрани през 1878 г. по заповед на Руското генерално комендантство по джамиите, където още през войната бяха поставени стражи, за да не се изнесе нещо. Те са около 4000 броя: 3500 от София и Самоков (библиотеката на Хосрев паша), 259 от Ловеч, 54 от Севлиево. Старанието да им се състави каталог остана напразно поради недостатък от надеждни работници.

Според отчета на библиотеката за 1896 г. (Училищен преглед, кн. 2, год. II, 1897) тя в края на тази година е имала 15 600 съчинения в 21 800 тома, от които на първо място по многочисленост стоят съчиненията от «обществените науки» (юриспруденция, политически науки и социология) — 2441 съчинения в 3206 т., исторически науки 2387 съчинения в 4037 т., художествена литература 2037 съчинения в 3083 т. Получавала е през същата година 212 периодически списания и 70 политически вестника, от които български списания 46, политически вестници 60. Числото на ръкописите се е увеличило на 286 плюс 3 турски фермана,2 грамоти и много отделни листове, но за съжаление както за тях, така и за турските книги няма още съставен добър каталог. Числото на посетителите в читалнята възлиза за през цялата година на 36 021, от които пак по-голямата част (70%) съставляват учениците. Най-много книги са прочетени по художествена литература, а най-малко по богословие. Разгледани прочетените книги по литературното им достойнство, излиза, че «сензационни романи, остарели и отживели времето си мелодрами, нищожни във всяко отношение повести и при

зачатъци на Археологическия музей; добра основа за сбирките по естествените науки образуват богатите геоложки сбирки на финансовото министерство.

Първото българско литературно дружество, Българско книжовно дружество, е било основано в 1869 г. зад Дунава, в Браила, в Румъния, тъй като старанията да се отвори такова в Цариград несполучили поради недоверието на турското правителство. Капиталите и библиотеката на дружеството подир войната се пренесоха в София и неговата деятелност там се поднови в 1882 г. Градският съвет подари на дружеството хубаво място на една от главните улици. При всичко че броят на сътрудниците е скромен, дружеството е издало досега освен по-малки публикации 20 книжки от своето списание (Периодическо списание). Там е поместен много скъпоценен материал за познаването на българите и България; първо място заемат географията, историята, геологията, статистиката, студиите по езика и литературната критика.

казки ползуват се с популярност често пъти по-голяма, отколкото хубавите съчинения на Тургенев, Гогол, Юго, Вазов и др.» Библиотеката дава книги за прочит и в къщи; числото на тези, които са вземали книги за домашно четене, възлиза на 2620; между тях на първо място стоят чиновниците (25%), студентите (около 22%), учениците (около 15%) и учителите (около 12%). И тук повечето от половината на взетите книги се отнасят към литературния отдел, но все пак се забелязва, че характерът на четивото е по-сериозно, отколкото в читалнята. — Библиотеката през 1894 г. наново бе преместена в друго здание, много по-неудобно от последното, обстоятелство, което немалко пречи за нейната добра уредба. Време е, мисля, да се помисли за построяването на собствено библиотечно здание, което да отговаря на високата цел на това заведение. (Превод.) [Вж. В. Йорданов, История на Народната библиотека. София, 1928.]

2. ОКОЛНОСТТА НА СОФИЯ

Пустотата в най-близката околност на големите градове на Балканския полуостров, изгледът от София, Витоша планина. Селото Бояна с водопадите и старините. Княжево и Люлин планина. Балканът от Ком до Баба с пролома на Искър. Софийско поле, неговата природа и жители. Обикновен изглед на българско село: къщи, покъщнина, начин на основаване и развитие на селото, синорно право. Шопите. Народни носии, забавления, музикални инструменти и песни.

Най-близката околност на София е тъжна «campagna», широко еднообразно пасбище, прекрасно място за упражнения на войска, ала за пеши разходки, даже и за разходки на кон много досадна поради недостатък на дървета и храсталак. Очите се съживяват, когато зимно време монотонността на бледозелените пустини се замени с по-веселата снежна покривка. В това отношение всички големи, по-напред турски градове са еднакви; само по-малките подпланински градове като Сливен, Стара Загора, Търново са обиколени с градини и лозя. Тепърва в последно време пасбищата около София почнаха да отстъпят място на градини и индустриални фабрики. Също тъй от година на година по-големи техни късове почнаха да се разорават. Северната страна на града е обиколена от мочурливи и мокри ливади със застояла вода, за изсушаването на които се изисква мрежа от прокопи (канали).

Само на южната страна погледът на пътника се привлича от гъстата зеленина върху една продълговата височина. Това е собствено склон от едно стъпало на подвитошката тераса, около два километра дълъг и до 60 метра издигнат над града. Турското име *Курубаглар*, «сухи градини», днес не приляга на неговата природа, тъй като цял е покрит с буйни градини, главно вишневи, които напролет блестят от белия като сняг цвят. Между дърветата се зеленеят малки ливадки, гдето цъфтят диви трендафили и множество дребни полски цветя. От пътеките, които лъкатушат между белите тополи, габъри и гъсталаци, се открива прекрасен изглед на цяла София. Това място е същевременно и военна позиция, която владее града. Лозя тук няма. В Софийско поле не се ражда грозде освен по градините и къщите; за местна консумация се докарва от Плов-

дивско (от Станимака и Ветрен) и от Пирот, по-малко от Крайдунавско и Кюстендил.[1] Тези градини на Курубаглар обаче не са място за разходка на софийското общество; няма направен път, който да води затам, а примитивните пътища между градините биват пусти и празни.

От шосетата, що излизат от града, Ломското и Орханийското, се посещават само от коли и пътници, а Нишкото е най-малко посещавано от всички. Разходките на жителите отначало ставаха по кюстендилския път (към село Княжево), ала скоро взе връх Цариградското шосе, понеже излиза непосредствено от новите махали и защото като наклонно,всякога е сухо. Меланхоличните турски гробища с хилядите изправени камъни, които по-напред заобикаляха целия град, сега са изчезнали. Техните камъни са употребени от общината за калдъръм; по тротоарите на градските улици тук-там се белее мраморен къс с чисто издълбан арабски надпис. Покрай шосетата по-напред се намирали върбови алеи, ала през войната всички били изсечени за гориво; сега отново се садят цели редове млади дървета от различен вид не с еднакъв успех. По Цариградското шосе най-близко зад града се простират бостани, обработвани от българи из Лясковец и Търново; там можеш да видиш българското градинарство с *долапите* за вадене на вода. Покрай същото шосе е разположена и публичната градска градина, собствено разсадник с хиляди дръвчета и шубраци, която показва как голото Софийско поле с човешки труд може прекрасно да се залеси и украси. По-нататък празните пасбища се оживяват само от волските кола на селяните, що отиват на пазар, от гласовете на биволите, воловете, овцете и конете, що там пасат, и от звънците на някой файтон. Малки соколчета и свраките дяволито кацат по телеграфните жици и щом се приближиш, отхвръкват малко по-нататък и тъй с тебе си играят половин час и повече. Зад втория километър пътят се пресича от малка седловина между двата големи турски редута; те били приготвени преди войната с големи разноски на нисък дилувиален нанос, продължение на споменатия Курубаглар, обаче подир преминаването на Гурко през Етрополския балкан паднали в ръцете на победителя без един изстрел. Други две такива запустели табии се

[1] Името на селата Горни и Долни Лозен и други следи показват обаче, че в миналите времена в Софийско поле е имало лози. Също Ramberti в 1534 г.видял около София лозя по ридовете.

намират на двата края на Курубагларския лес, а петата се издига между пътищата за Ниш и Лом; профилите на тези окопи владеят изгледа от града в полето на вси страни. В една от курубагларските табии живееше в изоставено подземие пустинник, беден шоп от околността. Той умря в 1884 г. и при голямо стечение на народ бе погребан, като го смятаха за половин светец.

Дори до тази седловина стават вечерните разходки на софийското общество, освен ако някой иска да отиде чак до Искър. Оттук, а още по-хубаво от онези редути е хубав изгледът по цялото поле, а особено по неговите планински краища, чието великолепие съвършено награждава досадата на терена, по който долу се движиме. Единичните части на тези балкански краища изискват по-обширно описание.

Изгледът от южната страна на града е съвършено затворен от импозантната височина и колосалните размери на огромната *Витоша*, и то от много близко разстояние.[2] Hochstetter справедливо казва, че София и Витоша са неразделни, „приблизително като Неапол и Везувий или като Cape-Town и Table Mountain[3]. Витоша е за града и календар, и барометър. Великанът с изпъкналия си профил отдалече издава мястото, гдето се крие главният български град. Тя стои усамотена без равни на себе си съседи в пространната междина, образувана от Балкана, Средна гора, Рила и Осогово. Тя представлява отсечен конус, който се издига от кръгла основа, що завзема пространство, широко около 17 километра в диаметър. От града изглежда като зъбата крепост с различни издатини и кули и представя от разни гледища различни силуети.

По-голямата част от Витоша се състои от сиенит; обаче откъм София е обвита с пласт ерупгивен камък, андесит, диорит и мелафир.[4] На полите между широки пасбища пред устието на две долини се червенеят наполовин скрити между дървета селата *Драгалевци* и *Бояна* със своите ниски къщички. Над Бояна между остатъци от

[2] Името ѝ е *Витоша* (женски род), а не *Витош* (мъжки род), както се пише в много пътеписи. [Вж. *П. Делирадев.* Витоша, 1926.]

[3] *Hochstetter*, Das Vitošgebiet in der Central-Türkei, Petermann's Geogr. Mitteilungen, 1872, стр. 88.

[4] За геологичния състав на Витоша са писали *Boué*, *Viquesnel*, *Hochstetter*, *Toula*, а по-късно и *Г. Н. Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — ПСп, кн. 4, 1883, стр. 1 слд.; кн. 9, 1884, стр. 58.

дъбови гори блестят сребърните води на високите водопади. Под тях на остроръбестия къжел в тъмната долина прозират незначителните остатъци на Боянската крепост, около която българите преди повече от осемстотин години славно се сражавали с византийските гърци. Когато напролет снегът полека-лека изчезва между възсинитѣ пелелявини отдолу нагоре, ясно се разпознават на планината ту зелени, ту червени места, растения и скали. Гори откъм града няма освен ниски дъбови гъсталаци и старата гора при Драгалевския манастир. На северния склон се простират гъсти дъбови и габърови гори чак до Владайския проход. Иглолистни дървета няма; те са рядкост и в Стара планина, само в Рила и Родопите се срещат в поголямо количество. Южният склон, изложен на слънчевите лъчи, е покрит с разкошни морави и много гъста трева без гори или храсталаци. По тези морави пролетно време блестят множество цветя: зелено-бели кукуряци, жълти иглики (игличини), безмиризни теменуги, синьо кукувичино грозде, дребно любиче, пъстра мъртва (глуха) коприва, бели момини сълзи и много други. Под моравите при село Железница почва районът на самоковските железарници.

Самият връх на пръв поглед лъже посетителя. Той е широка, камениста равнина с дива външност, пълна с торфени блата, разхвърлени камъни и опасни пукнатини. От нея се издигат няколко скални пирамиди от разпукани и раздробени камъни, тук-там покрити с лишеи и мъх. Между тях се провират долове, заринати с хиляди обли камъни, под които слабо шуртят скрити води — зачатъци на потоците, що се вливат в Струма или Искър. Цялата дилувиална почва около града София е пълна с обли камъни, свлечени от потоците от Витоша, най-вече зеленикави късове твърд диорит. Всяко място нагоре има и своето име; изпъкналият връх на онзи издатък, който се издига между Бояна и Драгалевци, се нарича *Кикеш* (1860 м, стр. слав. кыка и н. бъл. кика); други върхове са *Боéрци* (от боляре), *Острица*, *Черни връх*, едно дере се нарича *Мостòви*, друго *Златни мостове* и т. н. На юг от Драгалевци се чернее най-горе един скалист отвесен нос, под чиято стена едно малко снежно поле трае най-дълго време, дори през лятото.

Гледано от града, най-високо място е ниският скалист гребен, подобен на изветрял зъб на някой предпотопен великан, който се издига на най-горния край на дълбокия дол, що достига до равнината при Драгалевския манастир. Според руското измерване той

има наистина 1953 метра височина, ала никак не е най-високият връх на Витоша; той лежи по-навътре, тъкмо над изворите на Струма, и неговата надморска височина е 2291 метра[5]. Склоновете на изток и на запад, към града и към изворите на Струма са много стръмни. На върха можете да се изкачите преспокойно, ако щете и на кон, за 4 часа, и то най-добре или от Владая, между малките лесове на северния склон, или от Бистрица и Железница, през пасбищата на южния склон. Слизането надолу към Драгалевци при завръщането в града е много трудно поради стръмността и каменливостта на пътищата. Поради пространността на планинската равнина няма определен изглед от нея, та трябва да я заобиколите от всичките ѝ краища. При хубаво време изгледът заслужава похвалата, която му дават Boué и Hochstetter.[6] Той обгръща целия лабиринт планини на вътрешния полуостров, до неотдавна почти непознат: Западния Балкан, Средна гора, дори до връх Богдан, гребените на рилската и осоговската планина и достига през Трънско чак до Сърбия. Софийското поле се вижда цяло заедно с града, дори долу над полите в замайна дълбочина; също тъй се виждат котловините на Горната Струмска област.

Лятно време витошките пасбища се съживяват високо нагоре. На южния склон панагюрци пасат бял рогат добитък в големи стада. На страната откъм града обикновено живеят чергари власи, македонски румъни, със стада овце и малки космати коне. Пасбищата принадлежат на съседните общини или на единични лица. Нощните огньове на пастирите през топлите летни нощи често се издигат над селата и трептят като възсини или червеникави звезди в тъмния планински фон. Стадата се пазят от големи вълчи кучета, тъй като не липсват хищни зверове. На Витоша летуват вълци, които през зимата се скитат по Софийско поле. Малката кестенява мечка (омал. меченце) се разхожда по лесовете на северния склон дори до прохода. През студената зима 1879—1880 гладни мечки са бягали даже и между къщите на с. Бояна, а на софийския пазар селяните продаваха малки меченца за няколко рубли; някои руски офицери ги държеха в дворовете на своите жилища или в казармите. Мечките, които се

[5] 1073,6 сажена. Според по-старото измерване на Viquesnel 2300 метра според австрийската щабна карта — 2330 м.

[6] *Boué* се изкачил на Витоша през 1836 г. откъм западната страна, от Радомир, *Hochstetter* — през 1869 г. откъм южната страна, през с. Ковачевци.

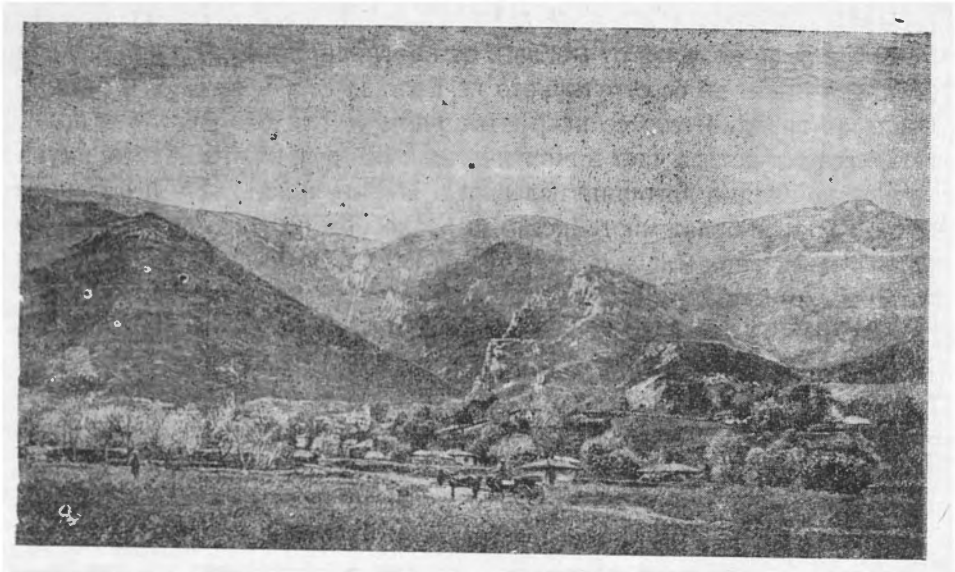

Фиг. № 4 — Витоша със селото Бояна при София

водят от циганите да играят, не принадлежат към тукашната порода, ами се докарват от Мала Азия. Едър дивеч липсва. Рогачи на Витоша няма; срещат се обаче в Берковския балкан. Хубави черни орли без страх прехвръкват от високите скалисти гребени дори над града.[7] По-надолу се намират и лисици и друг по-дребен дивеч. От птиците се срещат по склоновете освен яребици, пъдпъдъци и нашето европейско миниатюрно издание на африканския щраус — птицата дропла, която живее в малки стада от десетина и повече на брой.

От софийските прозорци Витоша представлява в променливата своя премяна безкрайна гледка на красиви природни картини. През слънчеви дни и влажно време, когато леки продълговати бели пари се провират по полите, цялата планина със своите грапави подробности се изпречва ясно пред нашите очи, като че е пораснала в цялата своя височина и пристъпила няколко крачки по-близо до града. Друг път пък през неясни дни всичките нейни

[7] За орлите в България съществуват различни поверия. На запад мислят, че убиването на орел принася градушка; на изток селяните стрелят върху орлите, за да разнесат бурята.

очертания са покрити от мъгла и от прозрачния дим на планинските огньове и вам ви се струва като че Витоша се е намалила и отдалечила от града. Често се натрупват гъсто мъгли около целите поли, само върхът остава чист и в оптическа измама се вижда като че плува в още по-голяма височина над града. Игрите на мъглите и облаците около полите биват многобройни и разнообразни. От време на време слабо накъдрени мъгли се провират рано в дълги късове само покрай полите, докато слънцето ги разпръсне. С чудна ясност се озаряват каменистите склонове, когато слънчевото осветление на такива ниски мъгли се отразява върху по-горните спускове. Понякога голям бял облак дълго време стои тихо на върха. Друг път сиви облаци се трупат върху снежния нос на южната страна, като предсказват сигурно дъжд. Често целият връх става невидим, закрит от гъста мъгла, която най-долу, при двете села, е равна, като че с нож прерязана. Подобни променливи гледки имаме и от снега на Витоша, неговото постепенно изчезване напролет и отново нарастването на ивици — на ивици наесен, докато цялата планина се облече в чиста бяла зимна премяна. Най-хубава е гледката през студените зимни нощи във време на пълнолуние. Сребърната лунна светлина с магически ефект осветява дълбоко заснежения връх; струва ти се като че най-горе на бляскавата снежна равнина под звездното синьо небе е ясен ден!

Панорамата на Витоша не е привилегия само за София. И на противоположната западна страна, в по-топлите, обърнати към южните ветрове области на Егейско море, хората познават времето според прищевките на този великан, главно в Горна Струма, в Радомирско. В Дупнишко имат го за правило, че щом като падне късен сняг на Витоша, студът, както и да е, ще попари лозята.

Тази планина навярно отдавна е вече обръщала вниманието на тукашните народи. Витоша ще да е бил според всичко онзи «Хемов връх», за който между траките се разправяло, че от него могат да се видят Черно и Адриатическо море, Дунав и Алпите. Македонският цар Филип V в 181 г. преди Хр. искал да се възползува от положението на този връх за своите военни планове, та потеглил към тази планина от Стоби (на Вардар) през земята на медите (в Дупнишко). От полите пристигнал през сенчести непроходими вековни гори тепърва на третия ден на върха, обвит от гъсти мъгли. Там издигнал олтари на Зевса и на Слънцето; за изгледа неговата дружина никому нищо не е разказвала, да не би неуспехът им да стане

може би за присмех. За слизането им при полите били нужни два дена; завръщането оттука станало през страната на дентелетите (в Кюстендилско), като се били постоянно с туземците.[8] За Витоша ще да се отнася също името Dunax или Donuca, както се наричала много уж високата планина, покрай Хем и Родопите най-високата в Тракия, гдето се оттеглили тракийците, като се бранили против бастарните, когато тези последните около 175 г. преди Хр. потеглили от Дунавското устие към земята на дарданите (в Скопско).[9] Името Витоша се споменава най-напред в XIV столетие.[10]

От селата под Витоша най-далече вляво лежи *Бейлер чифлик*, едно време, казват, летно седалище на беглербеговете. После иде *Драгалевци*, съвършено скрито в гора от големи стари орехи, просечено от живи планински потоци. Над селото при един завой на Витоша лежи малък манастир с неголяма гора. Основал го е под името „Пръвнстѣй Богоматери, иже есть въ Витошн" българският цар Иван Александър в половината на XIV век, а син му цар Шишман потвърди привилегиите му с грамота и досега запазена.[11] В църквата се виждат фрески с образите на софийския велможа Радослав Мавра, на жена му Вида и на син му Никола граматик, които в 1476 г., през царуването на султан Мохамед II, се разпоредили отново да се зографиса църквата. Подпланинската

[8] *Ливий* 40, 21.

[9] *Ливий* 40, 58, *Страбон* 4, p. 208.

[10] Манастир въ Витошн в грамотата на цар Шишман: *Šafařik*, Památky, стр. 108. Подъ горою Витошею на рѣцѣ Искрѣ, Константин Философ, Гласник 42, стр. 308. *Vitossa* у Вранчич, 1553. Гундулич пише Витош (мъжки род).

Най-старо отбелязване на името Витоша се намира в някои български преработки на гръцки видения и пророчества (оракули), приписвани на пророците от Стария завет. В едно видение на пророк Данаил, издадено от проф. Сречкович в Споменик на Сръб. крал. академия, V, 13 (от един ръкопис от XIII—XIV в.), се говори за едно бъдещо нападение на измаилитите в пределите на Средец (унгарци или печенези); «каганът» (бълг. цар) ще събере попе и дияконы и мнихы въ Витошн горѣ, идѣже суть събрани мнози светии отъ всѣхъ земль. В едно видение на пророк Исая, изд. от Л. Стоянович в Споменик III, стр. 192, се говори за един цар Селевкий (има го оттук и Паисий в своята българска история), който ще „изиде отъ горы рекомн Витоша".

[11] Оригиналът е в Зографския манастир на Атон. Според преписа на Григорович в Шафариковите Památky, стр. 108—109. (За Драгалевския манастир вж. М. Ковачев, Драгалевският манастир «Св. Богородица» Витошка и неговите старини, София, 1940.)

местност от Драгалевци до Бояна е разкошен край. Напролет тук плуваш в гъста, висока трева на подпланинските ливади като в зелено море, развявана от чист вятър, която мъчно се разстъпква под конските копита.Стада планински коне с нехубав изглед и рогат добитък пасат под склоновете на Витоша, орли се въртят във въздуха и София с околността лежи пред нас като на карта.

Паметно място е селото *Бояна* (635 жит.)[12] със своята крепост и черква. На пътника от София (пътува се около един час) най-напред се показват 32 воденици покрай шумливия планински поток. Тяхното устройство е много просто: през наклонен *улей* (*коруба*) тече вода върху дървено колело, което с обръщането на своята ос върти камъните, които се намират над него в дървена къщичка.[13] Воденичните камъни по цялата страна дохождат чак от Кратово в Македония (трахит). Притежатели на водениците първом са били най-вече градските турци, които са пращали тук своите забулени *кадъни* на чист въздух; техни наследници са българи и евреи софиянци.По-нататък виждаме разпръснати селски къщички посред трънливи плетове и овощни дървета, а между тях се възкачваме на по-високо, по-отворено място, отгдето се вижда и градът. Обикновено в селото бива пусто, освен ако водениците кречетят или децата си играят покрай реката с уловените раци. Само в неделя и в празнични дни Бояна се съживява, особено в дена на св. Пантелеймон (27 юли). Тогава тук става събор. Отдалече се чуят пискливите гайди и еднообразните хороводни песни с проточени рефрени, а на пространния селски площад ще видиш дълги редове моми и момци от селото и от околността как от все сърце играят хоро. Красивите момински премени, звънтенето на парите по поясите и косаците и високите бели чучули в техните коси ни учудват, ала лицата на тези здрави, трътлести фигури не са красиви. Тук под Витоша хората не са хубави.

На най-високото място в селото се намира прастара църквичка на св. Пантелеймон и на св. Никола. Около нея се простират селските гробища с безформени каменни кръстове без надписи, явно местна работа. Самата черквичка е тясна като старите храмове в

[12] Според статистиката от 1893 г. 734 ж. (П.)

[13] В Източна България (в Шуменско и др.) се употребява още думата *жерка* за водни и ръчни воденици. Водата, която кара воденичните камъни, се нарича *вада*.

София. Сводообразната вътрешност и полукръглата абсида са зидани от плоски тухли; отпред е прибавено ново четириъгълно преддверие от тухли и греди, отгдето се излиза по стълба в също тъй нов горен кат. Черквата, откакто помнят стари хора, е била пуста и е расла трева над нейните сводове; в 1845 г. е била подновена с прибавянето на онези пристройки. Сега се служи литургия само горе; долната черква стои само като старина. Железните врата са продупчени от куршуми, уж от времето на «цар Сюлейман». Във вътрешността на стария храм е тъмно, та трябва да се влиза със свещ; навярно в сводовете е имало и прозорци, но при съграждането на горния кат са били зазидани. По пода се виждат късове дялани камъни с украшения на растителни мотиви и цели някогашни воденични камъни. Най-скъпоценни от всичко са фреските, които покриват всичките стени. Изработени са с много ярки бои върху тъмен сивочерен фон. Наляво на стената се чете старобългарски надпис, който с големи черни букви на бяло поле гласи, че този храм е бил съграден от севастократор Калоян и зографисан през царуването на цар Константин Асен в 6767 г. според византийското леточисление (1259 г.). До него се виждат хубаво запазените образи на севастократора като «ктитор» (основател) с изображение на черква в ръцете му и на жена му Десислава в природна големина. Насреща, на дясната страна, намираме подобни образи на цар Константин и на жена му Ирина. Картините имат съвършено еднакъв характер, те са от едно време и една и съща работа.[14] Великолепните шарени и златни одежди по византийски кройки добре се познават; и хубаво изработените лица с обли черти са запазени, особено у двете жени; само лицето на царя се рони вече и неговите черти са неясни. На дясната страна, близо до входа, в една ниша се вижда фигура, чието лице не се познава, и до нея надпис, който съдържа името Алдимир.[15] Освен това тук

[14] Копия на тези четири лица за Народната софийска библиотека и за княжеския дворец е направил младият български иконописец Цано Симеонов от Трявна (поч. 1881 г.).

Същите икони се намират и в Пловдивската библиотека с надпис на една от тях: издава Симеон Ц. Сименов, 1878 г. (Превод.)

[15] Чете се: прѣставѝ сѣ рабь бжи алдимиръ . . . миров сѣ. *Веркович* през 1855 г. прочел във втория ред: воєводинь вѣтомиров сѣ и при това: мѣсеца маѣ дєнь .а. въ лѣто 6854 инд. 8 (1346). Гласник 7, 191. Старият селски учител «даскал Герги» ми разправяше, че най-напред се е чело владимиров.

виждаме изображения на светци в целите им ръстове: св. Сава (не зная дали сръбският, поч. 1236; тогаз той би бил най-старият негов образ), св. Антон, св. Варвара, св. Евтимий и т. н. Над сводовия вход в олтара е изобразена св. Богородица с дете, красива стара зографска работа. На тавана се виждат чудесата на св. Никола. Под образите долу зидът е тъй издълбан, че на места се виждат и тухлите.[16] В олтарната абсида има различни образи немного ясни; бие в очите един войник в броня с подбрадък и един старец с бръчки на челото, работа, която почти напомня староителската живописна Гьотова школа. В горния кат стените са украсени с модерна «живопис» — Самоковска школа; за олтар служи античен капител — коринтски стил.[17]

Преди време в черквата се пазили много стари ръкописи; сега тук няма ни един. В нашето столетие някои от тях, казват, били закопани на дясната страна в пода под образа на Алдимир. Григорович намерил тук (1845 г.) 10 ръкописа и много откъслеци и оттук отнесъл два важни паметника, които сега се пазят в Румянцовия музей в Москва: Боянският палимпсест, т. е. кирилско евангелие от XII—XIII век, писано на пергамент над изтрито глагалско писмо, и три книжни листа от български синодик от XV век, които съдържат «поменик» на българските царе, царици, патриарси и софийски велможи.[18] Тоз поменик навярно е бил тука често четен и немалко е спомогнал за запазване спомен от старото българско царство. Населението около Витоша и досега знае за старото царство; докато на изток е останал в паметта на хората последният цар Шишман, в

[16] Надясно в стената, която се издига пред олтара, се показва в ъгъла (наляво от цар Константин Асен) по-светла долна живопис, където разпознах с прави букви гръцката дума ΔΙΚΗΤΗΣ ала тази стена, която някак си заместя иконостаса, е навярно от по-нов произход.

[17] [За Боянската църква съществува голяма литература. Тя е обобщена у *Ив. Дуйчев*, Боянската църква в. научнага литература. — Изв. на И-та за изобразително изкуство, VI, 1963, стр. 23—46.]

[18] *Григорович*, Очерк путешествия, стр. 136, 160. За Боянския палимпсест) срв. *Šafařik*, Serb. Spisy 3205 и Památky, стр. IX, и *А. Викторов*, Собраніе рукописей В. И. Григоровича (Москва, 1879), стр. 7. Поменикът напечата Викторов на стр. 25; към края са споменати следните „Господа и болѣри и избранна властела и ктитори". Вукашин, Дафина, Милко, Йоан, Пантелеймон, Миле, Станкоте (?); на края със съвременно писмо на ръкописа е прибавено градъ Софна [*Ст. Станчев — М. Станчева*, Боянският поменик, София, 1960.]

Софийско е познат цар Асен, и то като *цар Ясен* (*Ясен* пише и боянският поменик). Спомените за него са локализирани в тесниите на Искър под южните поли на Витоша, гдето се намират няколко крепости и манастири. Там над селото Кокаляне, в завоя на десния бряг, се показва запустялото градище *Урвич*, в което уж «цар Ясен» се бранил против турците и гдето и до днес много се копае за имане. Насреща, на левия бряг в малкия манастир «*Св. Архангел*» (неговата сграда е нова, от 1858 г.), се пази сребърна чаша, казват, на цар Асен. Че тези предания не са нови, виждаме от българската хроника на калугера Паисий, писани в 1762 г.; там се разказва, че последният цар Шишман в последно време се бранил в укрепена, с вода обиколена крепост и в манастира «Урвич» под Витоша и там загинал и «затова и досега на това място се намира имане». Поменик във връзка с локализацията на преданията за цар Асен намерих собствено и в близкото Трънско, гдето туй нещо е било навярно пренесено от Софийско; в Погановския манастир се пази поменик с имената на царете, писан на дървена дъсчица, доста съгласен с боянския текст, а наблизо, в скалистите долове на трънската река, се показва стара крепост *Ясеново кале*.[19]

В Бояна е имало и преди уреждането на новите училища всякога *килия*, просто училище, гдето учениците се учили да пишат с прави църковни букви, особено които са искали да се запомнят.

Над църквата зад планинската ливада, пълна с балвани, които се смъкнали от близките скали, се открива вход до тесен сенчест Витошки дол. В него най-отзад високо нагоре блестят водопадите, които напролет през март, когато природата се обажда едва с няколко само цветя, биват още замръзнали; над тях се виждат горите. Над левия бряг тутакси зад входа се издига един къжел нагоре плосък, извънредно стръмен, от планинския склон отделен със седловина, а към тесния дол почти надвиснал. Когато гледаме от самата

[19] За манастира «Св. Рангел» и за градището Урвич е писал *Е. Каранов* в пловдивското месечно списание «Наука», I, 1881, стр. 495—502. Срв. *В. В. Качановскій*, Сборник западноболгарских песень (Петербург 1882), стр. 214—217.— Че местността при Урвич от отдавна е считана за забележителна, показва едно място в пътеписа на Des Hayes de *Courmenin* (Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l année 1621, Paris, 1629, p. 79): «A une lieue de la ville (от София към Лозен) on nous fist voir un village nommé Oruitro (sic), où il y a grande quantité de ruines, que l'on nous dict estre d'un beau monastère de caloiers, où fut tenu le concille de Sardique.»

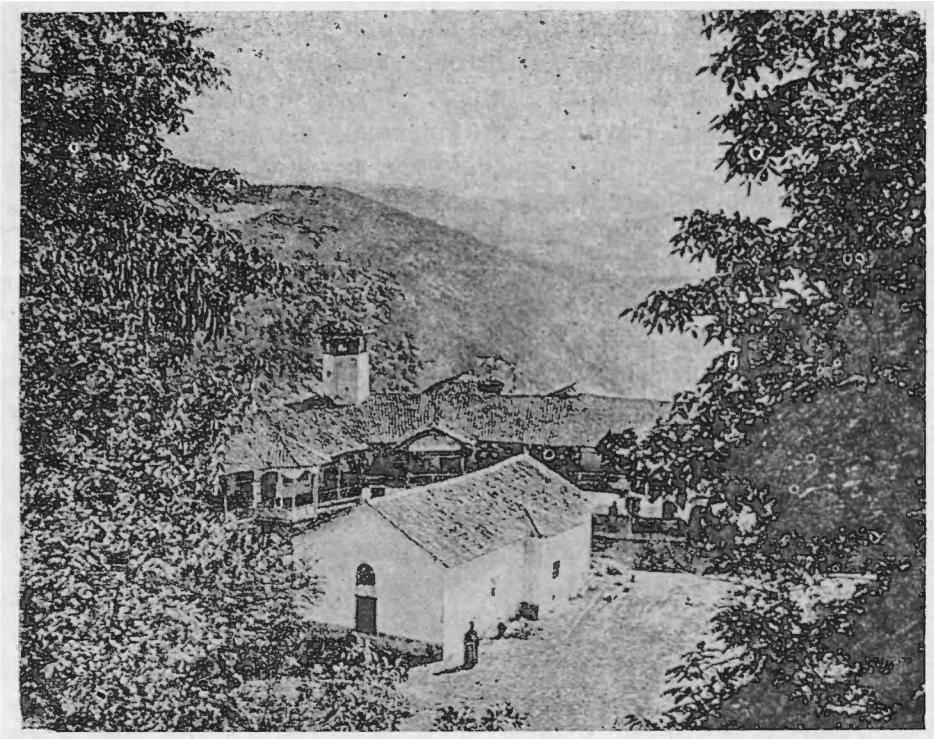

Фиг. № 5 — Манастирът Урвич при София

София, неговият профил поразително се отразява от по-тъмния фон на дола, особено докато на неговия връх лежи ивица сняг. На тясната негова повърхност между храсталака се познават малки остатъци от стени, направени от камък и тухла; много тухли се смъкнали в долината между балваните и камънака, през които бучи поток, който иде от водопадите. На тази крепост селяните казват *Батил*;[20] тъй се наричала, казват, според името на някой човек. По турски

[20] Според *Д. Стойков*, Софийското поле и заселването на град София. — СбНУ, кн. 6, Книжовен отдел, 1891, стр. 135, Боянското градище се нарича и Мóмина кулà и Батйл, според името на някой си бар Батил. Ср. б а т и р в източнотурските езици, което означава юнак. *Vambéry*, Das Türkenvolk, стр. 225, 287, 297, 306. Ср. и *Добруски*, Няколко историческо-археологически бележки. — СбНУ, кн. 3, 1890, стр. 43.

върхът се казва *Къзтепе* (Момин връх). Циркулира предание как уж турците стреляли с «гарабина» нагоре и убили българския воевода на крепостта.

Ливадата пред градището при входа в дола се нарича *Царево падало*. В българско време тук навярно е бил царски дворец. Сегашните жители вече не знаят старобългарските думи *падáло*, *падалища* (нощуване, гостилница, жилище), а също и глагола падна вече не употребяват в смисъл на спирам се, оставам, та затова разказват, че уж там някой цар паднал от крепостта долу. При туй обаче твърдят, че тук е имало *град* или *царски сарай*, като добавят, че Бояна е по-стара от София и че тя е съществувала още във времето, когато цялото Софийско поле е било езеро и че оттук през езерото имало уж мост чак до Балкана.[21] В самото село действително се показват следи от стари зидове, които вече Григорович е видял. Около стария Боянски храм и на онази ливада навярно е било разположено укрепено селище, което като акропол имало зад себе си онзи тесен замък; от него един малък гарнизон е могъл през пустините на Витоша да поддържа връзка с крепостта Перник и с другите задпланински ỳкрепени места. Върхът вляво срещу крепостта се нарича *Сульов гроб* (Сульо — умалително от Сулейман); при полите му, гдето един извор уж никога не замръзва, се изкопават много римски монети (видях една от времето на император Проб «Soli invicto»).

Бояна се споменава и в писани паметници като забележителна крепост в стара България с храбри защитници. Никифор Ксифияс, воевода на император Василий II, през войните с българския цар Самуил около 1015 г. с обсада превзел крепостта Бояна (Βοϊών)[22]. През българското въстание, което под предводителството на Делян и Алусиян избухнало (1041 г.) в царуването на цар Михаил IV, Пафлагонец, воеводата Ботко (Βότκος) с «прочути и войнствени мъже българе» се укрепил при София в здравата Боянска крепост (Βοϊανὸς). Когато цар Михаил потеглил против тях, защитниците счели за недостойно за храбри мъже да се бранят от затворени стени

[21] За тия боянски и софийски предания пише *Д. Стойков*, Разселването на селата: Рогожа-Клисура, Сопольево и Землище в околността на днешното с. Княжево (Софийско). — СбНУ, кн. 6, Книжовен отдел, 1891, стр. 136.

[22] *Кедрен* 2, 464.

и веднага излезли и нападнали. Обаче в боя били поразени и когато отстъпвали към вратата на крепостта (πύλη τοῦ κάστρου), воюващите ромеи се вмъкнали подир тях и след голяма сеч превзели крепостта.[23] Ликовете на членовете от царската фамилия от XIII век, старите глаголски откъслеци и самият интересен Боянски храм допълнят историческия образ за миналата важност на тоз кът под витошките водопади.

На северозапад от Бояна се намира малко село, което понапред се казвало *Бали ефенди*, ала в 1881 г. било преименувано от правителството на *Княжево*. Зад него се излиза по планинския поток, чието корито е изпълнено с маса огромни камъни, смъкнати от планински склонове, под лесове и скали към Владайската седловина (914 м), между Витоша и Люлин планина, на водораздела между Дунавската и Егейската област. Самото Княжево отначало имаше малко забележителни неща: разнебитени остатъци от глинените колиби на черкезите, които са живели тук преди войната, развалините на големия кервансарай и на джамията, лековит студен извор под малко кубе, пуста голяма фабрика за шаяк с ръждясали машини, гдето се работили отначало униформите за турската войска, малко селски къщи и няколко кръчми или кафенета. Оттогава селото значително се повдигна. Във фабриката сега се намира новото занаятчийско училище, гдето се учат главно железарство, столарство и леене на метали. До него стои спиртовата фабрика на едно френско дружество и пивоварът на един сърбин. Малко по-нататък на север се белее на по-високо място селото *Юкаръ баня* или *Горна баня* с топъл извор, както и в София. Сградата на банята е турска направа, с полутъмна вътрешност, гдето е иззидан басейн, над чиято прозрачна вода се издига кубе с девет отвора за светлина и за излизането на парата. До банята се намира продълговата къща на два ката от дърво и глина, по външност малко привлекателна; на пръв поглед (това беше зимно време) помислих, че това е развалина, и много се почудих, когато ми казаха, че лятно време всякога се поправя с нова мазилка и че тук живеят дошлите от града гости. Наблизо се намира и княжеският «образцов чифлик» за придворните

[23] Кекавмен у *В. Васильевскій*, Советы и рассказы Византийского боярина XI века (Петербург, 1881), стр. 41 и в пълното му издание: Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ediderunt B. Wassiewsky, V. Iernstedt, Petropoli, 1896, стр. 32.

потреби, гдето селяните учудени гледат на швейцарските крави и на модерните плугове. И в двете тези села новите и старите софиянци живеят лятно време, ала не може човек да им завижда, защото липсват сенчести места за разходка.[24]

От Княжево до София води право шосе 7300 метра дълго. Наляво от него на широката зелена равнина лятно време квартирува войска в бели палатки; тук също стават военните тържества и упражнения, при които няколкото стари могили служат за удобно гледище на публиката. При входа в града стои един от паметниците, поставени от русите като спомен за последната Руско-турска война и на покойния цар освободител Александър II. Той е хубав, много висок обелиск от бял камък, който се вижда на голямо разстояние от околните планини. Надписът, старославянски цитат от псалмите, свидетелствува за набожността и скромността на благородния владетел, който освободи България: „Не намь не намь а имени твоемъ". По-нататък вдясно се издигат на ливадата две усамотени нови сгради от огромни размери: пространната болница и новите пехотни казарми.

Обаче вниманието ни не се привлича само от една Витоша и нейната околност, при всичко че тя със своята масивност, височина и близкост владее целия хоризонт и неволно привлича погледите към себе си. Вред наоколо по целия кръгозор стърчат къжели и гребени с разнообразни форми. Най-близкият съсед на Витоша откъм северозапад е споменатата вече *Люлин планина*, продълговат гребен само около 1200 метра висок от еруптивен произход с дъбови храсталаци.[25] Зад нея идат по-малки ниски голи върхове, които се намират вече на водораздела между притоците на Искър и Нишава. Зад тях най-отзад на северозападния хоризонт стърчи синкав усамотен висок къжел, който се показва по-ясен само при захождането на слънцето; към края на април слънцето захожда тъкмо зад неговия профил. Той е *Руй планина* над Трън, с която ще се запознаем по-нататък по-отблизо. Надясно от нея се виждат ниски скалисти

[24] Върху местните предания за Княжево и околностите му и за Бали ефенди пише *Д. Стойков*, Село Княжево и светията «Бали-Ефенди». — СбНУ, кн. 6 Книжовен отдел, 1891, стр. 136—138; Монастир «Св. Кирик» в Банкя. СбНУ, кн. 4 Книжовен отдел, 1891, стр. 150—152.

[25] На едно място зад Горна баня се намират при селото Банкя под открито небе примитивни блатливи бани.

планини, по средата като че пресечени: това са теснините на Трънската река в околността на Погановския манастир. По-нататък се показват замъглените чёрти на разни по-малки върхове в околността на селото Драгоман по пътя към Пирот.

Целият североизточен хоризонт срещу усамотената Витоша, около 3 часа от града, се владее от великолепната, праволинейна като стена Балканска верига, или Стара планина. Сегментът, който виждаме, е около 80 километра дълъг. Неговият северен край образува високия *Ком* (1966 м), изпъкнал гребен, който наляво стръмно се спуща; недалече на запад от него на балканския гребен се свършва сръбската граница и слиза долу към Цариброд, а от другата му страна лежи градецът Берковица. Зад Ком преминава дългият гребен на врачанските планини без някои забележителни върхове.

Особено място е проломът на Искър, тъкмо на север от София, гдето реката си пробива път от тукашната котловина през Балкана към Крайдунавско. Между редицата на балканските гребени и седловини неговото място лесно се познава от градските прозорци, прилича почти като на вход в някоя крива улица; лятно време се познава всякога по синкавата пара, която излиза пред него от водите, които се втичат от равнината в планинския пролом, или по белите мъгли, които от време на време се издигат от него вън в полето. Целият пролом с всичките свои завои е около 60 километра дълъг.Този край до неотдавна е бил съвършено непознат, тепърва, от около двайсет години, е бил отново открит за науката[26] и досега от малцина посетен. Отвътре природните картини бързо се сменят. Ту голи стени като скалисти огледала заграждат пътя, че не знаеш откъде ще се подаде високо шумещият Искър; ту пък се изпречи някоя долина и се покажат живописни миниатюрни пейзажи с гъсти гори, зелени ливади и разпръснати колиби. Никакво шосе не води през тези пропасти, има само тясна пътечка за кон, която криволичи надолу-нагоре с множество бродове през разпенения Искър или през неговите потоци. По едно време в София много се говореше за построяването на

[26] За него е знаел обаче вече Херодот 4, 49: «От земята на пеоните и на родопските планини се влива в Дунава реката Скиос, като пресича Хем по средата (μέσον σχίζων τὸν Αἷμον)». Подробно описание от *Toula*, Ueber den Berkovica-Balkan und durch die Iskerschluchten nach Sofia, Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien, 1876, 252 и от *Kanitz*, Donaubulgarien 2, стр. 328 и сл.

железница през този пролом към Крайдунавско и за тази цел се направиха и нужните изучвания; железният път би останал в едно ниво без изкачвания и тунели, обаче нуждата от 40 големи и малки мостове попречи на този проект.

По-нататък от Искър Стара планина има вид на гола планинска стена с малко издадени върхове (около 1100 м). Разпознаваме, че тя се състои от няколко гребена един зад друг. На топлия южен склон (този край се нарича *Буджак*, тур. кът) се белеят цял ред села и манастири; при селото *Курило* близо до Искъра се намират даже лозя, единствените в цяло Софийско поле. Зад планините се простира широк край, пълен с върхове, покрити с пространни листнати лесове. Най-високият връх на тази част на Балкана е къжловитият *Мургаш* (1693 м), възпяван в народните песни. От града София и околното поле неговата височина не бие в очи, но щом се приближиш към полите на Витоша или Люлин, тутакси познаваш кой е крал в дългия ред върхове и гребени на Стара планина. Той има хубав изглед от Владайския проход: между склоновете като в рамка виждаш отзад бялата София, а зад нея зеленото поле и далечния Мургаш. В началото на пролетта, когато снегът по полето и по планинските поли вече се е разтопил, над замъгления профил на балканските гребени все още като бял облак плава млечната чалма на Мургаш, противейки се на слънчевата топлина. Изгледът от върха е много пространен и на север към Дунава. Зад Мургаш местността на планинския преход към Етрополе и Орхание се вижда вече неясно. Балканската панорама от софийските прозорци се свършва с острия зъб на *Баба* над Етрополе.

Променливите образи на цялата тази планинска стена през зимния сняг и лятната светлина са изобщо същи, както и на Витоша, само че тези планини лежат много по-далече от града и нямат тази височина. Плаващите над Балкана облаци, особено честите перести или къдрави облаци (cirrhus) или пластестите (stratus), от време на време придават друг вид на панорамата. Често се спуща мъгла като завеса пред целия изглед; други път пък през пъргавия ясен въздух много ясно се вижда цяла мрежа от пустини и полета, особено на десния склон на Искърския пролом. Преди залеза на слънцето в ясно време цялата планинска верига става тъмносиня, докато се изгуби най-после в тъмнината. Високият Ком служи на София покрай Витоша също тъй за барометър; облачен ли е неговият връх, без друго ще вали.

Надясно от Баба към изток хоризонтът на котловината е малко по-отворен. Там се виждат само малки гористи планини, *Средна гора* при Панагюрище и Ихтиман, именно върхът *Братия*. На югоизток най-после се показват върхове, прилепени към Витоша, по които явно се виждат криволиците от шосето, що води към Самоков, и проломът, през който Искър от своите извори слиза в тукашното поле. Зад тях на две места се издигат главите на някоя съвършено алпийска верига, тъй като през летните дни, когато природата се е вече раззеленяла и когато небето блесне със своята тъмносиня яснота, те особено бият в очи със своята белина. Снегът изчезва от тях само в най-горещите седмици, и то не всякога напълно. Отдалечим ли се от София на север или на северозапад в полето, техните контури още по-великолепно изскачат над хоризонта. Това е *Рила планина*. Левият от тези върхове е *Мусала*, най-голият връх в цялата източна половина на Балканския полуостров (2930 м), тъкмо на границата между България, Румелия и Турция, над изворите на Искър и Марица. Другият връх надясно принадлежи към тези върхове (до 2700 м), зад които лежи големият манастир «Св. Иван Рилски». Най-близкият връх на тези планини е отдалечен около 60 километра от града.

Самото Софийско поле, в дъното между профилите на толкова планини, не е еднообразно. Най-дълбокото негово място се намира на север от града пред входа на Искърския пролом (около 500 м). Реката Искър го дели на две половини, които по своята външност донякъде се отличават. Самата тя е разцепена на много ръкави, главно на западен *Големи Искър* и на югоизточен *Стари Искър*. Напролет много приижда. В половината на май виждаме понякога дълбока вода от селото Враждебна до пролома и блещи като повърхността на някое планинско езеро. Източната половина на полето е по-плодородна от западната, която има пуст изглед. От околните планини дъното представлява в началото на юни прекрасна гледка със своите нееднакво узрели посеви, като почнеш от зелените жита под планинските пасбища и свършиш с жълтите ниви с току-що почналата жътва в средата. По-тъжно то изглежда наесен, като огромно печално стърнище. Бие в очи недостатъкът от дървета; виждаме само тук-там единични круши, които служат за синори, остатъци от върбови алеи покрай шосетата и дъбова кория при с. Горубляне.

При всичко че се виждат още много неразорани полета, броят

на селата е значително голям и жителите са доста гъсто населени. Софийската околия, която се простира на север зад Сливница и от другата страна на Витоша дори до Перник, има 67 села и освен София 27 328 жители. Между нейните села има, разбира се, и съвършено малки, с по 8—20 къщички. До нея заема източната половина на полето зад Искъра втората Новоселска околия с 52 села и 29 555 жители. Също една част от Искрецката околия (63 села с 30 403 жители) в Берковския балкан слиза дори в полето.[27] Имената на селата повечето са славянски, често пъти старинни и интересни.[28] Също в названията на полетата, ливадите, потоците, могилите, долините и пр. не намираме примес от турски названия, които тъй силно преобладават в източните крайдунавски равнини и в Тракия. Само малко число турци живеят в селата *Белопопци* (8 турски къщи) и *Орманлия*, отдалечени на югоизток под планините.

Лятно време селата са скрити под зелената растителност; затова пък зимно време техните гъсто струпани стрехи, заобиколени от голите клони на овощните дървета, ясно изскачат по снежната равнина. В последно време в много села се градят черкви с ниски кубета, които тутакси оживяват някак страната. В известни годишни времена отдава се прекрасен случай да се пресметнат заселените места по цялото поле и околните планини. Последните два неделни дни пред започването на великденските пости, на Заговезни вечер, щом се мръкне, в крайните къщи на всяко село подклаждат се големи огньове, около които момчета махат насам-нататък с дълги пръстове, на които са прикрепени запалени сламени снопчета. Тези огньове в мрачината светят като червени трептящи звезди и се простират доста високо по склоновете на планините. Наесен се виждат към края на септември подобни огньове, ала не същевременно в

[27] Според преброяването през 1893 г. Софийска околия е имала 71 села с 38 267 ж. (без София), Новоселска околия 50 села с 37 052 ж. и Искърска околия 56 села с 30 708 ж. Само София (вж. бел. 65 към гл. I) в най-ново време според изчислението на директора на статистическото бюро има 60 000 жители. [Вж. *В. Кънчев*, Отечествена география, Пловдив, 1897 г., стр. 170—171]. (Превод.)

[28] В Софийска околия напр.: Беримирци, Малашевци, Обрадовци, Орландовци, Алдомировци, Куманица, Храбърско, Бърложница, Волуяк, Градоман, Погледец, и др. В Новоселска околия: Войняговци. Кациляне, Кремиковци, Сеславци, Потоп, Столник и др. В Искрецка околия: Опицвет и др.

една и съща вечер. По селата чак високо по склоновете на планините изгарят царевичната слама и около огньовете стават селските седенки, гдето момци и моми се забавляват с песни при белене на царевица.[29]

По нивите на Софийско поле са разпръснати много могили, които също тъй се виждат повече зимно време, когато хвърлят своята сянка върху гладката снежна равнина. Най-много от тях се намират на изток от Искър, а най-голямата измежду им стои до реката при село Враждебна.[30]

Да се даде обща характеристика на селското население и неговия живот в България не е лесно. Страната съдържа в себе си най-разновидни краища, от студените планински места до топлите низини. Между единичните краища има слаби съобщения. Всяко място и всяка долина има свой местен диалект, свои лични типове, свои носии, свой характер на населението, даже понякога свои мерки и теглилки. Тук няма още железопътни мрежи и жива търговия, която да слее населението в едно цяло, съединено помежду си със стотина връзки. Пътникът често бива изненадан от внезапни преходи: от плодородното Търновско тутакси се влиза в Тозлушките пустини или от богатото Пловдивско поле в дивите родопски кътове.

Затова също и физиономията на селата е много разнообразна. В Търновско ще видиш села с чисти каменни къщички на два ката, които явно свидетелствуват за напреднала заможност и за стара цивилизация. В Раховско селяните отчасти живеят под земята, а само стрехите на колибите им стърчат над земната повърхност. В Софийско и въобще в по-голямата част от България виждаш само слаби къщички със сиво-кафяв цвят, които в турско време са били покрити с жълтокафява плява. През най-добрите времена в средните векове не е било другояче; имаме затова явно свидетелство от околността на Преслав, тогавашната българска столица, и от околността на самия Цариград, гдето хората и в укрепените места са живели под

[29] Седенките се споменават и у Гундулич (поч. 1683) в «Osman» (Stari pisci, част 9, стр. 379), където описва идиличните селски забавления: «Od bugarskih mladoso'sela na igre se kupi ove, i ljuvena i vesela *sjediljkam* ih milim *zove*.» Дали формата седилки е произлязла само от недоразумение, или е действително употребявана, мъчно е да се определи.

[30] За разкопаването на тези могили не се опитвахме, тъй като много от тях са били копани в миналото, а освен това за наглеждането на такава работа никой от нас нямаше свободно време.

сламени покриви.[31] Тепърва под новото българско управление се размножават от година на година числото на керемидените покриви. Стените на къщите са зидани с плет и измазани с глина. До къщите стоят също зидани с плет четириъгълни и обли хранилища на жито и царевица (*кошове*, *житници*, *амбари*) и огради за добитък (*кошара* за овце, *кочина* за свине, *обори*, *хлевове* или по тур. *яхъри* за волове и коне). Прозорците са съвършено малки, често само дървен отвор или рамка с книга. Отвътре къщата има само една ниска местност с отворено огнище и с глинен под; във фасадата никога не липсва отворен пруст под стряхата, малко издигнат и подпрян с дървени стълбове. Затова и думата *кѣща* (*кáща* в Софийско) не означава само изобщо дом, амн (като напр. в Източния Балкан) и стая. Думата ижа (собствено хижа) се употребява в значение на селска къща единствено в планините около Пирот и Трън, във Високо и Краище. Колиба означава временно жилище, каквото е това на овчарите и пазачите.

Вътре в селската къща няма мебели, освен някое ниско столче за сядане с три крака или просто някой дънер и кръгла малка софрица (също *паралия*, или кръгла дъска *табла*) за слагане на ястията, около която се сяда на земята с кръстосани крака. По стените са окачени или опрени всякакви земеделски *сечива*, *лопати*, *вили*, *секири* (също *брадва*, *манара* от гръц. μανάρα, *балтия* от тур.), *мотика* (също *търнокоп*), *сито* (също *ръжето*, *рашето*, по-голям вид *дармон* от гръцки (δρυμόνι δερμόνι)[32], примитивни ръчни каменни воденици (хромел — от н. гръц. χειρομύλι), разни *чували*, женски *хурки* (*фурки*), *вретена* и *прежда* и т. н. Главната покъщнина в селската къща са *чергите*, обикновено с хоризонтални ивици, ту светли, ту тъмни; после идат бакърените котли или *медници* (също и *менци*, умал. *менчета*, или по турски *бакъри*, в Родопите *хâр-*

[31] Иоан Екзарх в предговора на своя превод на Шестоднева бележи, че освен палатите на цар Симеон се виждали по земята само сламени колиби, „χαλβαι σαμηναι" (Срв. Бълг. история, 135). *Кантакузен*, Бонското изд. 1144 описва крепостта Σάκκων при Селимврия; слабата стена имала само една врата, жителите били орачи и стрехите на всички къщи били ἐκ χόρτων ξηρῶν.

[32] Δρυμόνι «große Sieb» на островите Аморгос и Сифнос и в Морея (и глагол δρυμονίζω), δερμόνι у Цаконите, в Сер и Енос, δρομόνι със същото значение и в словарите на Дюканж и Сомавер. И румънски dîrmoiŭ. Проф. Густав Майер в Byzant. Zeitschrift III, стр. 160—162 изважда тая дума от δρομών в средните векове название на един вид кораби.

комки — от гръц.) глинени съдове, главно *стомни* (и *стовни* от гръц. σταμνος), плитки *паници*, най-после няколко дървени кьосове, *корита* (*копан*), издълбани от половин пънове, и др. Всичките тези прибори са, разбира се, еднакви на целия полуостров и от хиляди години съвсем малко са се променили. Чергите, покривките и бакърените съдове (χαλκώματα) са били вече около 813 г. главните предмети в къщите на селяните в Източна Тракия между Одрин и Цариград.[33] Също когато четем пътеписите от XVI век, учудени забелязваме как малко се е променил начинът на живот през цели 300 години.

В санитарно отношение българският селянин живее много лошо. Къщите са обикновено тъмни и влажни. Хората спят на рогозки и черги на пода, който не е друго освен изтъпкана, често влажна глинена повърхност. При това много рядко се съблича, а още порядко преобличат. От тези несгоди страдат именно малките деца, между които смъртността сравнително е значителна.

Типичен признак на селата в цяла България са трънливите *плетове* (*плетища*) покрай дворовете около къщите. В тях, най-вече между гъсталаците от белоцветен бъз, стърчат на прътове биволски, конски и агнешки черепи, които също тъй и посред полето служат за страшило против врабците и други лакоми птици. Ще ги намериш навсякъде, в Бояна тъй добре, както и в Русокастро или в Търново, както ще ги видиш и вън от България, напр. в Херцеговина. Този обичай в Южна Европа е стар; в по-отдавнашни времена черепите се туряли не само да отпъждат от хорските жилища и имоти лакомите птици, ами и злите духове. От една любовна история в «Декамерон» на Джовани Бокачо узнаваме, че около Флоренция в XIV век са били набити по лозята между лозите магарешки черепи; с обръщане на носа на умрялото магаре от града или към града влюбената флорентинка е известявала на своя приятел, който ѝ скъсявал дългото време през нейното живеене на село, дали мъжът ѝ ще остане тази нощ в града или не. Друга особеност на българските села са дългите прътове твърдочервени пиперки, които висят в отворения пруст от двете страни на вратата и още отдалече се виждат.[34] Селата са обикновено гъсто населени поради плодовитостта

[33] Anonymus de Leone Armenio imperatore, ed. Bonn., p. 347.

[34] Тези чушки се виждат и в полуселските махали на самата София.

на жителите; селските семейства имат по 12 деца, има даже случаи в едно семейство да се намират 20 деца от една майка. Според резултата на преброяването на населението на една селска къща се падат средно 5—6 души, в планинските окръзи като Софийски, Трънски, Балкански и Средногорски и повече, дори до 7—8 души.

Къщите стоят обикновено в сянката на овощните дървета. Селските градини около София са насадени главно с орехи и сливи (в Софийско *джагали*) с дребни обли плодове, синкави или жълти.[35]

Към тези бележки ще прибавим още няколко думи за основаването и развитието на селата.

Уединени жилища по западен начин няма, освен усамотените ханища по пътищата и скритите манастири по планините. И сградите по лозята са само кьошкове, а не постоянни жилища. Недостатъчната безопасност е принуждавала жителите да живеят по-близо на едно място.

Селата според начина на своето основаване се делят на два вида. В равнините се намират всякога единични, понякога гъсто населени села, най-вече покрай реките, събрани на едно място, често с доста пространна мера: най-добри образци на такива големи села с по 2—3000 жители се срещат в Раховския край при Дунава. Те не са изграждани по някакъв план, имат неправилни улици и само малко *хорище* пред църквата, където неделен ден се играе хоро. Те биват и смесени, български, турски, татарски и цигански, обаче в такъв случай всяка народност живее в особена махала.

Другият вид преобладава в планинските краища. Там селата са разделени на групи, отдалечени една от друга обикновено на едно провикване, и се наричат *колиби* или *кошари*, по турски *махали*, понякога биват разпръснати на няколко часа път по гористи склонове и тесни долини. С колиби е заселен целият северен склон на Балкана от Преслав дори до Враца и всички планински места оттук на запад чак към сръбската и турската граница освен дъната на тамошните котловини. Този вид села се среща не само в българско, ами и в турско (в Тузлука). Центърът на колибите бива при църквата, където се намират и няколко дюкяна, или при джамията в турските села.

В една къща в мое съседство изядоха до Нова година чушките от едната страна на вратата, до пролетта от другата страна — един вид календар!

[35] [За селския бит в Софийско вж. *Ст. Костов, Е. Петева*, Селски бит и изкуство в Софийско, София, 1935, стр. 206.]

Съглежда се и преход от колибите към съсредоточените села. В някои градове, сега съвършено развити, като напр. в Панагюрище, Пещера и Калофер, и досега се приказва, че селото отначало се състояло от ред колиби, пръснати по околните планини, чиито места и досега са отбелязани със стари черкви или кръстове (*оброчища*, *черковища*), и че тепърва полека-лека се събрали в средата, където е било тържището. Другаде,като напр. в голямото село Поибрене при Тополница и в Босилеград в Краище, запазило се е преходното положение; всяко семейство там има и къща в общото село за през зимата, и уединена кошара по планините за през лятото. През времето на кърджалиите в анархистическите времена на султан Селим III (1789—1807) жителите на много села подир унищожаването на центъра отново се пръснали за известно време по колиби, където са били по-добре скрити, а когато настанали по-мирни времена, пак се заселили заедно на старото място.

Села се образували понякога около по-стари сгради. До ханищата по шосетата нареждали се новите сгради в една улица; за пример служат сегашният град Дупница, селото Клисура в Берковския балкан, собствено една улица от ханища, селото Нови хан около съборения кервансарай при София и др. Други села са възникнали при рударски работилници (град Самоков и др.), при топли извори (големите антични градове в провинцията Dacia mediterranea, много средновековни крепости и някои сегашни села в Тракия), при замъците като техни предградия (като току-що споменатата Бояна), около тържища (села с имена, произведени от *панаир*, πανήγυρις и от турски *пазар*, *джума*), при православни манастири (села Манастир, Манастирци, Манастирище) или при мюсюлмански, дервишки (села с име Текке), при воденици и т. н.[36] Доста много села се образували в по-ново време от жилищата на работниците в чифлиците, което се ясно забелязва вече от имената в равнините на Тракия, в Кюстендилската котловина и в Южна Македония (селото Урум чифлик при Ямбол, Бейлер чифлик при София, Нови чифлик при Кюстендил, Сердар чифлик и т. н.). Има и планински православни села, основани първоначално от турското правителство със задължение да пазят шосетата (*дервенджии*). Когато се проследяват местните традиции, понякога бие в очи честото

[36] Пример за град, произлязъл в XIV век от укрепен манастир, е Фере при долна Марица (вж. част 2, гл. 4).

променение на мястото: селото е било пренасяно подир пожар, чума или подир унищожението му в някоя война. Селата лежат обикновено отдалечени от големите шосета, което са вече забелязали пътешествениците в XVI век. Това отдалечаване е произлязло не през турското владичество, ами в много по-старо време, както се вижда напр. от бележките на Вилхелм Тирски за България в XII век. На селата около големите шосета ототдавна, още в старо българско и византийско време, са тежали различни ангарии, главно даване квартира на пътуващите чиновници или на самия двор (тази повинност се е наричала старобълг. Падалище, старосръб. *приселица*), а, разбира се, и на войските.

Начинът, по който са произлезли селата, ясно се вижда от техните имена. Колибите, и българските, и турските, имат най-вече родови имена, името на прадядото основател, при все че родовото устройство освен малки следи е вече изчезнало: напр. честите Добрьовци от Добри, Радомирци (Плевенско) от Радомир, Мирославци (при Елена) от Мирослав, турските Хюсейнлер (Тузлук), дума по дума «Хюсейновци», от Хюсейн, Карамустафалар (Пловдивско) от черния Мустафа, Хасанлар (Разградско) от Хасан и т. н. Има села в Краище, които в своите предания ясно изобразяват произхода си от един и същ прадядо.[37] Покрай туй преобладават, както у всички народи, имена, взети от растителното царство.

В селото всеки селянин има своя къс земя, която може свободно да продава или да дели. Общ имот на цялото село е само пасбището, та затова и селската община има и общ пастир (*говедар, овчар, свинар*), комуто се плаща от вноските на единични лица в пари и жито. Без земя са само работниците по чифлиците и по-голямата част от циганите.

Нещо средно между село и град са големите, главно винарски и градинарски села със зидани двуетажни къщи, керемидени стрехи, с улици от груб калдъръм и с малка чаршия, каквито се срещат в Търновско, по южните поли на Стара планина и в подножието на Родопите. Техен образец са старите крайморски гръцки градове Месемврия, Созопол, Енос и др. Село от този вид византий-

[37] Вж. част 3, гл. 5. — Интересен пример за произхода на големите села от *една* къща са имената на две села в Струмишко в Македония: турското *Еднокукьево* със 150 къщи и християнското *Моноспитово* с 200 къщи; и двете имена (*една кукя*, μονοσπιτι) значат «еднокъщие».

щите наричали «градско село», κωμόπολις. Преходната форма от село към град по турски се нарича *паланка*, което означавало първоначално крепост, укрепена с палисади,[38] (напр. Ломпаланка, Джибрапаланка при Дунава), ала тази дума изобщо в България е по-малко позната, отколкото в Сърбия. Инак всяко неограден селище, колкото и много да са жителите му (като Габрово, Панагюрище, Брацигово и др.), смятало се е до края на турското владичество само за село (тур. *кьой*). Град (тур. *касабà*) е било само селище, по-напред укрепено със стара крепост или поне с окоп с врати, седалище на правителствени учреждения, епископ, като Видин, Търново, София, Пловдив и т. н. Тези градове, както добре знаеме от по-старите пътеписи в XVI и XVII век, са били повечето турски; християни отново се заселвали в тях само полека-лека от околните села. Органическият устав на Източна Румелия (§ 111) признаваше за градове само тези общини, които се смятали за такива «ab antiquo». Сега в княжеството всяко градско селище се смята за *град*, всяко село с повече от 2000 жители — за *градец*.

И тези отношения са еднакви по целия полуостров. Цели села и покрай тях разпръснати колиби (сръб. *заселак*) намираме и в Сърбия, дори същите термини срещаме и в Гърция, където в Атика и другаде истинското събрано село се заобикаля от разпръснати κολύβια по планините.[39] Въобще в начина на живота на сърби, българи, албанци, румъни и гърци има много общо, което произлиза не само от еднаквата природа на тези земи, ами също и от правековното влияние на средиземноморската цивилизация, главно на византийската с наследените институции на Римската империя. Към туй се е присъединило влиянието на турците, които са владели едно време целия полуостров, и което прозира от многобройните термини, от различните народи еднакво приети.

Интересни са синорните отношения. Синорите на отделни общини навсякъде в България са подробно установени както в гъсто заселените и прилежно разработените краища, тъй и в по-рядко заселените и в по-слабо разработените.

Земята, що притежава едно село, се нарича на български *землище* или *мера*, по турски *топрак*. Думата *мера* означавала е

[38] За паланка срв. *Jireček*, Heerstrasse, стр. 115.

[39] Колиба и жителите колибаши и у трансилванските румъни, *Bergner* Siebenbürger, стр. 379 и др.

първоначално само общинското пасбище, което според старите турски закони трябвало да се простира на една миля около селата и паланките, на една миля и половина около градовете. Тя произлиза от турското *мири*, *мириѐ*, което означава имоти, принадлежащи на държавата, а оставени на поданиците само да се ползуват от тях. Самата граница се нарича *синор* (от гръц. τὸ σύνορον и тур. *санър*); *междà* е границата на отделни ниви, *предел* — границата на цял край.

В Търновско се срещат в туй отношение някои особености. Там има случаи, където въз основа на стари съглашения една община, която владее тясно землище, сее на известни места от мерата на съседната община или две общини взаимно си сеят на места от своята мера. Нива, която едно село смее да засее от мерата на друго село, се нарича *паракендѐ*; различават едностранно «паракенде» и взаимно. Така напр. Лясковец сее «паракенде» в землищата на седем околни села, Елена в мерата на село Златарица, ала не обратното; взаимно «паракенде» е напр. между селата Сушица и Драганово, които лежат на десния бряг на Янтра, на север от Лясковец, или между Бурумли и Мушикли, на левия бряг на Янтра, на север от Никюп. Празно, на никоя мера непринадлежащо място между землищата на няколко села, което се посява от тях в известен определен ред, се нарича *мездра*.[40] Тези права за посяване се срещат само в Търновско, в гъстонаселените краища, където «земята е тясна», а селата са близко едно до друго с незначителни землища.[41]

Синорите са установени според потоците, уединените дървета, кладенци, камъни, могили, според водоразделите по върховете и т. н. Всяко по-старо село има за своето землище някое турско *синорнамѐ* (обикновено се казва изопачено *санърламà*), т. е. стар документ с подробно описание на неговите синори. Главните авторитети обаче в синорните спорове са книгите (тефтерите), наречени *кютюк* (тур. означава още дънер от дърво и е произлязло навярно от гръцкото κῶδιξ), пазени в старото *тефтерханѐ* (архива) в Цариград, където са описани всички села, техните синори и числото

[40] Има и села Мездра във Врачанско, Мездрея в Берковищко. Думата е ориенталска: араб. мезрâа a ferme isolée; mesrâa «abgegrenztes Staatfeld» у *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 1, 284 (в Силистренския санджак).

[41] За тези отношения се научих в заседанията на Държавния съвет през 1882 г.

на къщите им, в европейските и азиатските провинции. Тези тефтери имат огромно значение за историческата география, ала тяхното съществуване е почти непознато в научната литература.[42] За тяхната обширност и уредба нищо по-близко не зная, тъй като ми са познати само някои откъслеци, където се описват селските синори в околността на Бельово, Панагюрище, Қалофер, Елена, Одрин и др., и то повече от втора и трета ръка.[43] Бележките са писани на турски; както ми казаха, те водят своето начало от първите двеста години подир превземането на България и, казват, подир XVI век не са били вече допълвани. Затова в тях сегашните села се явяват със старите си имена, на самите места сега забравени, а покрай тях села и крепости сега съвършено запустели.[44]

Съставянето на този турски *кютюк* навярно е еднакво с финансовото описание на земите на всички европейски и азиатски санджаци, което според Хаммер е ставало два пъти. Старият регистър (*дефтериатик*) е съставен в царуването на Мохамед II (1451—1481) и Баязид II (1481—1512), новият регистър (*дефтериджедид*) в царуването на Сюлейман II (1520—1566) и Селим II (1566—1574). Втората работа в Румелия ръководил дефтердарят Мохамед челеби ефенди, който при този случай в 974 (1566) г. написал и трактат за владението на землищата. Цялата тази работа е във връзка със спи-

[42] Hammer не знае думата «кютюк». Fallmerayer, 1840 (Fragmente aus dem Orient 1, стр. 210), чул в Керасунт за «Kütük oder Defterchané», където се намирали известия за жителите на този град в 1462 г., когато се предал на турците. «Die Kunde, daß solche Notizen im türkischen Reichsarchiv verborgen seyen, ist eine Entdeckung von einiger Wichtigkeit. Man kann wohl denken, daß auch über andere Städte und Provinzen der zertrümmerten Monarchie von Byzanz im Kütük oder Steuerregister von Stambul statistische Angaben von solchen Belang zu finden und nur auf diesem, noch von Niemand betretenen Wege für die Geschichte des östlichen Imperiums und für den wahren Charakter anatolisch-griechischer Reichsverwaltung neue und gründliche Aufschlüsse zu erheben wären.»

[43] Откъслек за синорите на Панагюрище напечата Чолаков в своята книжка за този град. През моето пребиваване в София имаше един случай да узная твърде много за «кютюка» при предаването на турските книги за данъците в времето преди войната, но аз случайно не бях годен за тази работа, а на други тя се струваше индиферентна. [Вж. *Чолаков*, Описание на село Панагюрище, София, 1940.]

[44] В Средна гора напр. Стрелча стои като *касаба*, Қопривщица е означена само като *колиби*. *Miličević* (Kraljevina Srbija, Novi krajevi, стр. 113) чул, че уж в старите цариградски книги (тефтери) Лесковац над Морава се пише още със старото име Дилбочица (Глъбочица).

ска на ленните имоти или *спахилъци*, гдето са били означени техните доходи, съставено в XV век, а в XVI — два пъти допълнен. Регистрите на ленните имоти според верни източници са били основани от султан Мохамед II в 1474 г.; в дубровнишките протоколи малко време подир това (1477) се споменава един турски чиновник, който «пише босанските къщи» за османския султан.[45] Тези стари ленни регистри Сюлейман II в 1530 г. и Мурад III в 1575 г. накарали отново да се преработят; по-късно вече не са били допълвани, както и въобще и в ленното устройство се вмъкнала голяма безредица.[46]

«Кютюкът» и до ден днешен е върховната инстанция за синорните спорове в Румелия и България; доставянето на преписи от него, разбира се, става с големи разноски. Обаче старите синорни описания не стигат. Голямо количество села, особено във времето на кърджалиите, са изчезвали, а между това се образували нови; подробностите на терена заедно с названията през три века значително се променили, тъй че се не знае къде какво е било; самото население се е променило в своя етнически състав и оттам сега навсякъде има цял куп синорни спорове.[47]

Землището се дели на определена постоянна част ниви и на общо пасбище. Селото според старото право дори до падането на турското владичество не е смеело да продава от него нищо, нито да разорава старите пасбища от своята мера.[48] Всичко това сега съ-

[45] Решение «de mittendo ad illum, qui scribit domos Bosne Mt. Imperatoris» 26, febr. 1477, Libri Rog. 1476—1478 (Arch. Rag.).

[46] В известията на *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 1, стр. 262, стр. 335, 342, 376, владее обикновената у тоз учен бъркотия; за първото описание през царуването на Мохамед II и неговия син се споменава само на първото място. Трактатът на дефтердара, който съставил «die Beschreibung der Ländereien des Paschasandschaks von Rumili», пак там 1, стр. 342 и сл. За описването на ленните имоти, *Hammer*, Geschichte des osm. Reiches I² стр. 530, II² стр. 339—341 и т. н.

[47] В последните години в Софийско беше пълно със спорове за мерите, веднъж и между Бояна и София; софиянци искаха през една нощ да изтъпчат посевите на боянчани върху градската мера, уж според стария правен обичай, но на това тяхно желание се попречи от правителството, което навреме загради мястото с жандармерия. В Средна гора напр., Копривщица и Панагюрище, са в голям спор за синорите със Стрелча и т. н.

[48] «Alte Weiden können nicht in Acker verwandelt werden: sollte es durch Gewalt geschehen, so werden sie als Weide behandelt». Старото кануннамé у *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 1, стр. 284. «Es ist kanunwidrig, alte Weiden

вършено се е изменило, тъй като никой не пречи на селяните. Числото на пасбищата се намалява, а размерът на разораната земя от година на година се разширява, което се забелязва не само по селата, ами и в градските мери, като напр. в София или Пловдив.

Отделните владетели на земи през най-последните времена на турското владичество притежавали са документи, които се наричали по турски *tanу*, откъдето и българското *тапия*.[49] Един от последните натиски на турското правителство е бил и този, че от време на време тапиите се обявявали за невалидни и са принуждавали селяните за нови такси и бакшиши на чиновниците да си вадят нови. Книгите за тапиите в последно време са предадени от турското правителство на българското; те са финансови списъци от последните години преди войната.

Към края трябва да спомена, че според турското право собствен владетел на цялата земна повърхност е държавата и че обработващите я са само временни наследствени ползувачи. Според корана земята е божа и следователно принадлежи на божия застъпник на земята, на халифа, сянка на бога, сега следователно на султана. От старотурските закони, събрани от Хаммер, виждаме, че всякога, когато някой къс земя е оставен без владетел, било от това, че нейният обработвач, мюсюлманин или християнин, е умрял без наследници, или пък побягнал, или инак изчезнал (изключение ставало само когато е бил хванат пленник от неприятел), *спахията* я отдавал другиму. По този начин в турско до последните години правителството е завладявало всеки къс земя, щом тя е била повече от три години необработвана (*махлюл*). Българското правителство не се отрече от турските права и ги употреби напр. против земите на турските бежанци, щом като не се върнали до известно време.

in Ackerland zu verwandeln; alt heißt nicht, was schon vierzig Jahre her, sondern über Mannsgedenken hinaus besteht», цит. съч., 1, стр. 406. Повтаря се в турските закони дори до най-ново време.

[49] *Hammer*, цит. съч., 1, стр. 376 обяснява думата *tanу* с Erbpacht, Grundpacht, Grundzins, Pachtzins и я извежда от гръцкото τόπος — *Tanу* значи у турците в Средна Азия белегът, направен върху задника на животното в стадата на номадите, *Vambéry*, Das Türkenvolk 228; думата е следователно от турски произход. Под думата *тапия* в България често се разбират също и документи, които се отнасят не само до владенията на отделни лица, ами и до синорите на цели села. В Румелия през източнорумелийското управление думата *тапия* е преведена с *владало* (от гл. владея possideo).

Държавните имоти са много малко. Те са главно пасбища (*совати*) по планините и равнините, които се дават под наем, и малко гори.

Подир това отклонение в правни и народноикономически въпроси нека се върнем отново към селата в Софийска околия.

Жителите в Софийско поле са хора първобитни и затова в етнографско отношение интересни. Принадлежат към особен планински тип, който се отличава от съседите си по ръст, характер и носия, по-малко по говор, и техните села са разположени по високо лежащите долини около Витоша и Западния Балкан. Тези хора се наричат от другите българи *шопи*[50], а земята им *Шопско* или с турско окончание *Шоплук*. Произходът на това име не е изяснен, както и не знаеме доколко то е старо.[51] Неизвестно е също и пространството,

[50] Множествено число гласи *шопье* или членувано в среден род ед. ч. *шопето*; срв. турцето, селянето, гостето, ливадето и т. н. Вж. *К. Иречек*, Помашки песни от Чепино. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 89.

[51] Тракийските Σάπαι, Σαπαῖοι, за които мисли Шафарик, са живели само при Егейско море, при устието на р. Места, срещу остров Тасос, а във вътрешните райони не се споменават. *В. Добруски* в СбНУ III, 1890, стр. 43 показва сходството на името шопи с името на едно племе на печенегите, което се наричало според Константин Багренородни Τζοπόν. Славейков в статията си за шопите (ПСп 9, 1884, стр. 123) посочва една българска дума, която прилича на името шопи: *шопка* устие на водопровод, изтичане на вода в резервоар. Неговото мнение, че тези названия като шоп, рупалаи са били градски прякори на селяните, конто означават «хора дивацн, простаци, дебелаци, хо́риати, селяци, колибари, балканджии», не е съвършено право. Има при това и локални названия на стари краища и племена. Когато на запад, в Албания, Черна гора и Херцеговина чувството за племе още живее, в България то е заглъхнало и имената на племената и нахиите на места се произнасят с известен укор (като напр. в Грахово при Брезник). Други от тези названия са взети от особеността на говора. В Пирот казват на софиянци *токунци* от токý (в Пнрот тике́, близко с чеш. toliko), обикновена прибавка в говора; дебърските *мияци* се наричат така от *миjе* вместо *ниjе* (ние); подобен произход имат разни названия на области в Тракия. Селяните на източния бряг на най-долното течение на река Осъм се наричат *ниньовци*, защото казват *нине* вместо сега (nuns). Един архимандрит от Рилския манастир ми разказа нещо подобно от гръцките краища: гърците на източния склон на най-долното течение на Струма се наричат οἱ Δαρνάχαις (ед. ч. Δάρναχας), защото казват δάρε вместо τώρα (сега). За селата на Δαρνάχηδες (Δαρναχοχώρια) в Серско пише *Папагеоргиу* в Byzant. Zeitschr. III, стр. 284. Срв. хърватските штокавци, чакавци, кайкавци от што, ча, кай=що?

върху което то се простира. Източните българи смятат за шопи и жителите на Врачанско, Трънско и други краища. От друга страна, името засяга дори Македония, където селяните около Кратово се наричат отчасти *шопе*, отчасти *поляци* (жители на полето).[52] Кюстендилци наричат шопи всички техни съседи, които са гащници, т. е. които носят бели тесни гащи. Без да гледаме на етнографската неопределеност на това име, не може да се оспорва, че жителите на Софийско, Брезнишко и Радомирско поле образуват особено цяло, хора, високо израснали, в бяла премяна и тесни гащи. Техните съседи зад Балкана към Дунава, във Видинско, Ломско, Берковско и т. н. имат наистина известно приличие с тях, именно белите мъжки дрехи и говорът, ала инак са хора от особен род. Жителите на Орханийско, Средна гора и Ихтиманско съвършено се отличават от софийските и радомирските шопи във всяко отношение — по говор, ръст, носия и характер; също и самоковци, дупничани, кюстендилци, па и трънчани, които имат известен тип вече македонски.

Селяните около София са хора силни и високи. Лицата им не са еднакви, ала главно изпъкват два типа: един славянски покрай Балкана и един турански, може би печенежки, около Витоша.[53] Лицата на мъжете и жените не са много хубави; затова пък ще видиш красиви хора зад Витоша, в Радомирско. Те са здрави и закалени; зимно време, когато има сняг, селяните излизат с отворени гърди, а момите и в най-големия студ ходят на пазар в града без кожух, в същото облекло, както и лятно време. Техният говор принадлежи към западната група на българските наречия, която се дели от източната горе-долу от течението на Искър,[54] ала не е в цялото поле еднакъв, дели се още на няколко подговора.[55] Между личните

[52] *Ефрем Каранов*. Описание на Кратовската каза. — ПСп, кн. 11—12, 1876, Браила, стр. 127

[53] За печенегите вж. по-горе гл. I, бел. 17. Подобни типове има около Ново село в Балкана над Севлиево, за които срв. *Kanitz*, Donaubulgarien 2, стр. 221.

[54] За българските наречия, чието изследване почна Григорович, вж. някои мои бележки: *К. Иречек*, Помашки песни от Чепино. — ПСп, кн. 8, 1884, с. 84 и сл., Границата между източната и западната група подробно посочва *П. Р. Славейков*, Няколко думи за шопите. — ПСп, кн. 9, 1884, с. 115 забел.

[55] *М. Дринов*, Archiv für slav. Philologie V, стр. 373 твърди, че източната част на Софийско поле ѫ е винаги *а* (каща), в южните пък ѫ с ударение

имена се е запазило по нещо странно, при все че и тук, както и другаде, всякога заемат първо място повечето имена на християнски светии.[56] По характера си те са хора добродушни, ала при това недоверчиви, с изкуствена преструвка, хитри и понякога вироглави. Раздразнени, стават много зли. В последните турски времена убивали са тайно отделни черкези по полетата с дълги дебели сопи, без които българският селянин не ходи вън от селото, които им са потребни за помушване воловете и биволите, впрегнати в колата. Носенето на тези големи сопи според свидетелството на рицаря Dernschwam е било общо в България още в XVI век. Софийските селяни със свирепи буйства вдъхнали такъв страх на гръцките епископи, щото последният от тях Доротей, който собствено бил българин от Копривщица, набързо побягнал в Берковица и вече не се върнал в своята столица. Също и в българско време те понякога хубаво се набиват помежду си за селския синор. Освен това те се употребяват от време на време от политическите партии за произвеждане буйства при изборите в самия град. Живеят много скромно, ала затова пък страшно пият, и то ракия. София още в турско време е била обявена като град, в който от всички български градове има най-много кръчми, и Софийско е единственият край, където по-често можеш да видиш пиян българин. Най-първобитната част от тукашното население са жителите на Искрецка околия, по планините между София и Берковица.

В домашния живот се запазили старите обичаи и уредби. В известни планински села около Витоша и Люлин съществуват още старите родове, където няколко женени братя или братовчеди живеят заедно под един домакин (домовладика, стопанин, дядо), който може да бъде и жена; също и в съседното Брезнишко и Трънско тази стара уредба още мъждее.[57] Другаде по България поради силното

е ъ (път), без него *а* (патувам). Такива разлики в гласните и думите има, разбира се, много повече.

[56] Славейков в споменатата статия посочва имената Камен, Сокол, Голъб, Желез и др., които се запазили между шопите.

[57] Първа статия за българската задруга написа не някой юрист, както очаквахме, а познатият финансист и икономист Иван Евстр. Гешов. Задругата в Западна България, Период. спис., кн. 21 и 22 (излязла през май 1888 г.), стр. 426—449. От този много интересен и важен труд ще направим кратко извлечение. Според него задругата се намира в планинските места между Цариброд и Кюстендил, по крайбрежието на Горна Струма,

развитие на индивидуалността и стремежа за собствен имот родовата уредба вече отдавна е изчезнала.

Софийските шопи всички са земеделци, освен немного пастири по подпланинските места; стоят постоянно в селото си и не ходят никъде другаде на работа, както техните съседи занаятчии, зидари

около Витоша, в западната половина на Софийско поле, под планинните и в Палакария; в източната половина зад Искър вече е рядкост. Под Витоша в Драгалевци има две цветущи задруги, Алу́лови (36 души) и Да̀неви (34 души: вдовица, нейните 4 женени синове, 3 женени нейни внуци и 19 деца). В селото Горна баня (Юкаръ баня) Бо̀жовите броят 35 души, от които главните членове имат различни занаяти: единият е поп, другият земеделец, третият воденичар, четвъртият кръчмар, петият овчар, а шестият шивач, обаче всички ядат от един котел, целият им имот е общ освен дрехите; освен тях в същото село има още 20 други задруги (Богровци, Дърневци, Бижови и др.). Освен това в селата, наречени Гурмазово (на пътя за Сливница) и Герман (на пътя за Пловдив), последната задруга неотдавна се е разпаднала, а в селата, наречени Суходол и Обеля (те образуват една енория с Горна баня), отдавна вече няма никаква задруга. Зад Владайския проход Мошино, при каменовъглените делове, всичко е заселено от задруги (Чавдарови, 5 братя; Деспотови с 30 души и др.). Като тях има много в Перник, където главният род са Попчѐви, 34 души, т. е. 6 женени братя, между които единият е земеделец, другият воденичар, третият кръчмар, а двамина са управители на добитъка в егреците вън от селото; домакинът бил по едно време и секретар на Земеделската каса в София, но всяка събота си отивал у дома да нареди каквото трябва. Останалите пернишки родове са Пу́рякови, Пешо́ви, Иглѐви, Бонѐви и др. След това Гешов споменава още и задругите в Ярлово, на южната страна на Витоша, и в Радомирско, покрай Струма (Жаблене, Враня стена и др.). Нему се струва малко средното число 5,9 души на къща в княжеството според преброяването на населението от 1881 г. Грешката може, казва, да се състои в това, че мнозина не са записвали децата си: инак в Софийско това число се увеличава на 6,37, в Кюстендилско на 7,82, в някои села на Трънско на 10—11. Може би са смятани и *егрецитѐ* (сгради за добитъка с колиби при тях) като особени къщи, при все че съставляват част от къщата, разбира се, отдалечени и само лятно време обитавани. Терминът *рода* останал непознат на г. Гешов; аз съм го слушал много често, а знае го също и Каранов в описанието на Кратовско (ПСп, Браила, кн. 11 и 12, стр. 127). Мъж, който живее сам с жена си и децата си, се нарича *самѐц*. Децата на задругата се наричат не според името на рода (напр. Чавдарови), а според името на домакина (напр. Андонови), макар че той им се пада чичо или дядо. Старейшината се нарича *домакин*. Той бива с редки изключения само мъжко лице, ако и вдовец или ерген. Той води сметките, продава и купува, представлява рода пред съдилищата, всичко според решението на самата задруга; тя самата дели длъжностите между своите членове, но домакинът надзирава тяхната работа. Той може да отстъпи или членовете могат

от Трънско и Радомирско. Като се направи София главен град, почнаха да забогатяват от продажба на храни, ала живеят, както си знаят, и само понякога оправят външността на своите колиби и тук-там градят черкви или училища; освен това подир войната си набавиха много коне, тъй че когато има селски тържества, навсякъде се показват силни кавалкади с живописни премени. В съда понякога един от другиго се оплакват, че му изкопал в градината биволските рогове, гдето били скрити жълтици. Те са набожни, ала не ми се показаха да бъдат и суеверни; поне аз често виждах по селата да работят и в неделя, и в празници, нещо, което другаде в България не ще забележиш.

Образованието между тях е слабо, па и сега, напук на всички усилия от страна на правителството, по селата малко се грижат за училища. Общинските сметки се държат изключително на рабуш, чиито резки се ползуват с по-голямо доверие, отколкото писаните книги.[58] У кмета всеки селянин има своята клечка с финансовите

да го свалят и да го отлъчат. Покрай него женската работа разпределя и управлява *домакинята*, който може да бъде и мома. Жените от задругата готвят за целия род по известен ред. Всеки предава печалбата от своята работа на задругата, но затова пък тя ги храни и облича заедно с децата му. Отделен член може да се отдели или да бъде и изпъден; при оттеглянето си той получава своята част и дрехи, обаче докато е жив бащата, синът не смее да иска своята част. Родът съдържа освен лицата, близки по кръв, и доведените зетьове и снахи; *ратаите* не са в никаква връзка със задругата. Момата получава за сватбата си само зестра от дрехи и покривки, затова пък зетят дава на задругата *прид* в пари. На момата, която с венчаването е въведена в задругата, зестрата остава като частен имот. Гешов споменава характерен случай за положението на задругата пред закона. Домакинът на един род в Перник купил от общите пари две ниви и ги задържал за себе си; съдът решил в негова полза, тъй като в актовете за покупката се е споменавало само неговото име, обаче в селото се вдигнала такава буря, че домакинът се принудил да се подчини. Задругите са запазени там, където ги има повече и където някоя се отличава с по-големия си имот. Стремежът за делене е силен от личен егоизъм, от взаимно недоверие и под влиянието на женската нетърпимост. — Примерът на Гешов може би ще въодушеви и други български писатели. На запад, в Родопите, в Северна Македония ще може да се издири още доста интересен материал. [За задругата вж. *С. С. Бобчев*, Българската челядна задруга в сегашно и минало време, СбНУ, кн. XXII—XXIII, София, 1906—1907.]

[58] *Н. Начов*. Нещо за нашите рабоши и цифри. — СбНУ, кн. 7, 1892, с. 469 и сл.

резки за държавните и общинските данъци; освен това там виси и «главната книга», дълга пръчка с общинските сметки (*масрафи*, от тур.). Напр. в село Долни Пасарел (117 къщи и 737 жители) видях в 1883 г. «общинския архив», който се състоеше от 250 къси пръчки за всяко лице и 4 дълги с общинските записи. Кметът знаеше на памет кому коя пръчка принадлежи, също и всеки селянин знаеше белега на своята клечка, който е изрязан на горния край и се състои от различно число хоризонтални и вертикални черти, различно кръстосани. Пръчките бяха все с четириъгълен разрез; от едната страна се правят резки за туй, що е длъжен да даде, от другата за туй, що е вече дал.

Това са „Чрътъı и рѣзъı" на Черноризец Храбър, с които славяните са писали преди въвеждането на писмото. Освен това в термините за данъка на полуострова посочват често на резките: турски *кесим* (от кесмек рея), сръбски *порез*, данък въобще, и т. н.

Особеност в Софийско са красивите народни носии. Те са обърнали внимание още на старите пътешественици в XVI и XVII век, а от това време не са се и много изменили.[59] В мъжката премяна покривката на главата и обущата са еднакви у всички българи. Навсякъде носят сиви рунтави *калпаци* или *гугли* (от лат. cucullus, както старонем. die Gugel и старочеш. kukle), обикновено ниски и на върха плоски. Леките черни градски калпаци са само изтънчена имитация на тези тежки селски гугли. Обикновените народни обувки са кожени *опинци* или *цървули*, връзвани с ремъци. В Софийско мъжете, а особено момчетата носят също и малки леки светлочервени фесчета, съвършено различни от турския фес с неговия пискюл. Иначе софийската и въобще шопската мъжка носия е бяла като сняг, от домашна вълнена материя: тясно забунче с ръкави и тесни хусарски *гащи* или *беневреци*; втората дума е позната по целия полуостров, в Родопите тъй добре, както и в Далмация. Ризата е об-

[59] За носните в Софийско пише Курипешич през 1530 г. в своя «Итинерар», «all röck und hembder» на мъжете, жените и децата са «mit seyden ausgenät, tragen auch an ihren hälsen, oren, silberen, messingen, pleyen ringlein angehenckt, tragen auch zöpfe unden bis auf die erd raichend und viel geschmuch daran. И Рамберти през 1534 г., Бусбек и Дериш вам през 1553 са забелязали тези носии. *Des Hayes* (1621 г.) показва (стр. 77) образа на мъж и жена от София, рисуван навярно по памет, и пише за ризите, обшити с пъстри бои, и за дългите плитки с монети. [Ст. Костов, Софийска носия. — Известия Етнографски музей, VIII, 1927, стр. 14—24].

шита с богат шев, най-вече с червена боя. Около тялото блещи една стъпка и повече широк, твърдочервен вълнен пояс, няколко пъти обвит около тялото. Понякога обличат някакъв си син груб клашник без ръкави или чернокафява врьхна дреха с бели и сини резки. Зимно време мъже и жени носят овчи кожуси, обърнати с вълната навътре. Овчарите, като напр. в Драгоман и по Балкана, се обличат с кожух и с груби гащи от черна козя кожа с вълнестата част навън и в това облекло, с рунтава гугла на глава, изглеждат отдалече като мечки или като изображенията на стария бог Пан. Мъжете носят или много дълги коси, или пък си стрижат по турски космите късо; брада има единствено попът, останалите — само мустаци.

Женската носия е тъмносин дълъг сукман без ръкави, покрит с разни орнаменти — жълти, червени и бели, които са пришити като цветя във формата на малки снопчета покрай отделните шевове. По ръцете се белеят широките ръкави на бялата риза, богато обшита, която се подава дори отдолу под дрехите. Всяко село има своите образци за шиене, според които един други се тутакси познават. Около кръста си носят тежък кожен пояс, около две педи широк, на края украсен с големи метални *пафти* (в Търновско *пъхти*); целият пояс е обкичен с множество стари и нови монети. Около гърлото пък виси *наниз* от пари, в ушите — *обици*, а по ръцете си навличат тежки жълти, пиринчови *гривни* с «предисторична» форма. На краката си носят бели чорапи и опинци. Омъжените жени покриват главите си с бели кърпи, които отзад, под косите, са вързани на възел. Момите ходят с открита глава. Косите им са уплетени в множество дълги плитки, а към тях са прикрепени изкуствени дълги редици, които пък са обкичени с редове стари пари. Тези монети по пояса, гърлото и редиците дрънкат при всяка крачка като синджир. Съдържат цял археологически кабинет, в който заемат главно място турските, венецианските, руските, старите австрийски и испански пари, а понякога се срещат и средновековни или антични монети. Най-дълги плитки видях зад Витоша, напр. веднъж на Великден в селото, наречено *Крапѣц*, под изворите на Струма: моми с херкулески ръст с червени вълнени пояси, с шити ръкави, с вейки, забучени в косите за украшение, и с плитки, които, посети с пари, влачеха се като луспести риби опашки по земята. Фалшивият този *коцак* от козина или вълна, накичен с пари, се нарича в Софийско и *коцал* (без пари опашка) или *пърцак* (в Пиротско). Отделните ре-

дици от истински коси се наричат в София *витици*, в Пирот *шивéта*, в Кратово *коцели*. В Източна България украшението на женската глава се нарича *кок* (*кóкът*), *косúчник*. Докогато християните си бръснели често главите по турски, оставали са на темето си дълга китка косми, която се нарича *перчин*.

Шарките (тур. *боя*) за материите българите си приготвят сами, най-вече от растения. Твърдочервената боя най-напред са добивали от *брош* (на запад *броч*, сръб. *броћ*, лат. Rubia tinctorum), ала в по-ново време туй шарило е изместено от *алкермéса* (Cochenille). Жълтата, също и черната боя се прави от *смрáдлика* (*тетрѝ*, на запад *руй*, старогръц. ῥοῦς, лат. Rhus cotinus). Жълтата *джехрибоя* се добива от растението зърника или жълта боя (Rhamnus). Една жълтеникава боя произлиза от лишея (*каменúчава боя* в Неврокопско). Материите се приготвят на *стан* (в Софийско *разбой*).[60]

Особена гледка представляват *сбороветe* в Софийско поле. Отдалече се веят *челéнките*, китки от бяла сушена трева, наречена *койл*, *койлó*[61] (Stipa pennata), в косите на момите и петловите пера в косите на жените; парите по плитките и поясите при танцуването издават сребърен звук и далеч се разнасят особените проточени звукове на дългите хороводни песни, от които и при най-дълго упражнение едва можеш разбра някоя дума.[62] *Хоро* се играе най-вече само като се пее, без да се придружава от музика. Селските невести пред сватбата завиват долната част на лицето си с було от пари и корали и тъй забулени ходят и в София на пазар.

Такива забавления могат да се видят и в самата София, като напр. в петъка подир Великден има събор в *Подуяне*, първото село на Орханийското шосе, и на 17 май, в деня на св. Никола Софийски на *Ючбунар* (тур. «Трите кладенци») до Нишкото шосе. На второто място се намира и аязма (ἁγίασμα), извор на светена вода, която

[60] Тези две названия за тъкаческия инструмент се срещат и в Дубровник: в града казват *razboi*, по херцеговските планини *stan*. Българската терминология по тъкачество е стара: *горньо* и *дóлньо кросно*, *нѫщелки*, *уста*, *бѣрдо*, разделено на *глави*, а те на 4—10 *зъба* (празнините между тях се наричат *междулéци*), *скрѫпци*, *вѫтали* (мн. ч.); нишка — *жица*, гл. *тъкам*, *доткáвам* и т. н.

[61] Има и села Койлово във Видинско, Койловци в Никополско; срв. сръб. име ковиљe, руското *ковыль* за същата трева.

[62] Няколко хороводни песни от Софийско са напечатани в сборниците на Чолаков и Качановски и в Период. спис., кн. 1, стр. 16, 17, 18.

селяните наливат в шишета и я носят в къщи. Около ливадата са наредени импровизирани кръчми под чадъри до колите. Сутрин има литургия, а подир обед хорà: шопско хоро, и то моминско хорó, женско хоро, смесено хоро със селските момци, после живо арнаутско хоро на македонските зидари, цинцарска ръченица с клякане на земята, отделно циганско хоро и т. н. Тези хорà са много прости: две крачки вдясно напред, една крачка вляво назад, някога по-живо, някога по-полека, в прав ред или в затворен кръг, като сръбското *коло*, румънското *hora*, новогръцкото χορός и провансалското farandola. Кроткостта на хората на Балканския полуостров добре характеризира един турски анекдот. Когато султан Махмуд II въвел в цариградските казарми модерните упражнения (тур. *талим*), арнаутите мислели, че това е някое военно хоро, и чудели се защо турците са почнали във войската «да играят хоро». При споменатите сборове всичко е обхванато от тиха радост без шум и крясък. Далечните села рано се разотиват другарски в къщи и при залеза на слънцето поляната е вече пуста.

Музикални инструменти преобладават в цяла България два, *гайдата* и *кавалът*, проста дълга овчарска свирка. Един по-усъвършенствуван инструмент, подобен на цигулка, обикновено с две струни, от които с помощта на лъка се извличат тъжни звукове, се нарича *гадулка* (*гадувам* или *гъдувам*, повел. *погадувай*, музикантът *гадулар*) или *цигулка* (музикантът *цигулар*). На по-висока степен донякъде стоят циганските цигулки, които се наричат по турски *кеменѐ*, *кеменчѐ* (персийски произход). Друг инструмент е *булгарината*, малка китара с четири струни, на които се дрънка с гъше перо; нейните нежни звукове често се чуват по софийските дюкяни и кръчми, а по сборовете, които бивát наполовин и панаири, се и продават.[63] На нея се свири без пеене, само за музикална наслада. Родопските помаци пеят своите песни при звуковете на друг подобен инструмент, чиито струни (*телове*) дрънкат с пръст; той е *дрънкята* на Чепинци (гл. гласи *дрънкя*, *да си подрънкя*, *задрънкя*). По доспатските върхове същата китара наричат *байлама*, турска дума (*багхламá*), употребявана по планините във вътрешността на Мала Азия; в Родопите е пренесена от юруците, турски овчари чергари.

[63] Турците наричат този инструмент *тамбура*, което заели и сърби,и хървати, но и у тях един вид се нарича бугария (срв. *Кuhač*, Prilog za povjest glasbe južnoslovjenske в Rad jugoslov. akad., ч. 39, стр. 99 и сл.).

Всичките инструменти се изработват от *гайдарите*, които образуват и особен *гайдарски еснаф*.

В България се срещат и певци, подобни на сръбските гуслари. По мегданите в София, а особено при първия мост на Цариградското шосе всеки ден можеш да намериш слепи *гъдулари* от Вакарел, които при тъжните звукове на гъдулката с проточени звукове и с много прекъсвания пеят пред тихо събралите се любопитни познатите песни за болен Дойчин, Момчил войвода, Марко Кралевич и за старите хайдути. Като певци са прочути и тетевенските *цигулари*, и разложките слепци. Такива «процеси с гадулки» видял в България още в 1555 г. Dernschwam.[64] Иначе главно жените с добра памет знаят народни песни. Такава певица, която често знае до сто и повече песни, се нарича *песнопойка*; мъжкото име *песнопой* сега се не употребява (казват *певец*), ала че то едно време се е употребявало, свидетелствува името на върха, наречен *Песнопой* в Средна гора, на левия източен бряг на река Струма, срещу селото Чукурли и Хисарските бани (вече в Бартовата карта четем «Песнопойтепе»).

В България твърде много пеят не само когато са на забавление, ами и когато работят, особено когато жънат нивите. Овчарите или жътварите по върховете, разположени един срещу друг, много често се надпяват, един стих едните, друг — другите. Туй забелязал вече Герлах, когато една вечер към края на юни 1578 г. пристигнал във Ветрен зад Траяновите врата.[65] Също и българите от интелигентната класа, щом като се съберат, почват да пеят. Всяка гощавка свършва с песни и хора. Пеенето на хайдушки, хороводни и любовни песни в хор изпълва разговорната част в едно забавление. Напевите се намират, разбира се, под влиянието на примитивните музикални инструменти и на полуносовото гръцко черковно пеене, та затова са и еднообразни. Старите песни под влиянието на новия държавен, икономически и обществен живот почват за жалост силно да изчезват. Много стари български патриоти като г. Славейков, Дринов, Каравелов са ми разправяли, че през своето детство са слушали много хубави песни, които сега никой вече не знае.

[64] За Конуш в Пловдивско той бележи: «Item 8 bulgarische bettler seind uns begegnet, haben sich an der straßes nidergesetzt, under denen ir zwen aud fideln gefidelt.» Пражкият ръкопис f. 237[1].

[65] «Auf den Abend haben die bulgarischen Tätern zwischen beyden Gebürgen lustig und chorweise gegen einander über gesungen, und eh'eine Parthey auffgehört, hat die andere angefangen.» *Gerlach*, Tagebuch, стр. 518.

3. ОТ СОФИЯ ДО ПЛОВДИВ

Начин на пътуване. Мостът през Искър и Римското шосе (Траяновият път), Нови хан с развалините на кервансарая. Вакарел, Ихтиман, Траянова врата. Ветрен и неговото градище. Пръв поглед на Тракийската равнина, на Рила и Родопите. Изворите на Марица Татар-Пазарджик. Железницата до Пловдив.

Съобщенията в България се намират в преходно положение. През последните години изцяло още не се отличаваха от онези, които са дали повод на Ami Boué да напише в 1840 г. в четвъртата част на своята «Turquie d'Europe» упътване за научни пътувания по Балканския полуостров. Ала старите времена сега са вече на свършване. Постройката на железници полека-лека напредва и подир четвърт век Балканският полуостров ще има своя мрежа железни пътища и само в отдалечените планински кътове ще срещаме остатъци от първобитната поезия на многонеделните пътувания с кола и коне.

През моето живеене в Княжеството имаше железница само от Русе до Варна (от 1867 г.); навсякъде другаде се пътуваше с коне или с кола, като напр. от София до Търново за 5 дни, до Варна зимно време даже и 7 дена. Затова пък Източна Румелия е имала от 1873 г. по-голям къс Хиршов железен път; от Цариград до Сарамбей при Татар-Пазарджик, с клон до Ямбол. Тези железници не могат да се сравняват със западните, които грижливо се поддържат: много са занемарени и не може да се пътува бързо по тях. Ямболската линия е най-занемарената железница, която зная в Европа. Много по-добра от румелийската линия е тази от Русе до Варна, тъй като служи за международно съобщение с Цариград. Сега се довършва продължението на железницата от Сарамбей през София до Сърбия, където ще се съедини с европейската железопътна мрежа; в 1888 г. ще може вече да се пътува по цялата линия от Белград до Цариград.[1] В последното българско събрание през ноември 1887 г. се е

[1] Откриването на цялата линия Белград—Цариград за международната търговия е било решено да стане на 28 юли 1888 г., но макар че всичко било готово и че навсякъде вървят локални влакове, отново е било отложено. То станало на 12 август, когато първият тържествен международен влак пристигнал

разглеждал въпросът за продължаване също и на ямболската линия чак до Бургас, при морето.

Освен тези къси линии и двете земи имат мрежа от шосета (от френ. chaussée), оставена от турците. Те са широки и са направени не за улеснение на търговията или за съединение на заселените места, ами с чисто военна цел. В крайдунавските области те водят своето начало от шейсетте години, от времето на Мидхат паша. Който днес се разхожда по тях, рядко ще си спомни недалечните дни, когато силом са събирали жителите от полската им работа и са ги карали да работят по шосетата *ангария*, като не са им давали нито аспра отмяна за труда. Българското и румелийското правителство поправяха и довършваха тези шосета, ала това вървеше полека, тъй като работата се вършеше само с пари, та се изискваха големи разноски. Чувствува се главно недостиг от мостове; през Искър напр. от София дори до устието няма вече ни един мост, а също и другаде много чести са бродовете. В лошо време пътниците чакат по браговете на придошлите реки, докато спадне водата. Освен това много градове и много важни места са останали без тази турска стратегическа мрежа от шосета (напр. Враца), другаде пък турските шосета са толкова набързо правени, че в късо време се разтурили. Нощем, особено в лошо време, и по тези шосета не може да се пътува. Само през горещото лято, при лунната светлина и нощната прохлада големите шосета се съживяват от скърцанията на биволски коли.

По главните линии, главно от София до Лом и от София през Плевен и Търново до Русе, пътува и пощата, устроена по руски начин, с отворени кола само за два пътника. Пътуванията не са редовни, ами всеки пътник си наема колата за себе си и излиза, в който час той определи, като на някоя западна «extra-post»; според това и цената е много висока. Ужасната бързина, с която вървят пощенските коли (по равнините — 12 километра на час), не е без опасност. Един мой приятел нощем се изтърсил от колата и след това с гърмежи от револвер обърнал вниманието на пощаджията, че е изгубил пътника. Веднъж пощата изгуби в равнините при Плевен самия мини-

на обяд в София и на другия ден рано сутринта отпътувал по-нататък за Пловдив. Софийската станция лежи на северната страна на града, където линията се кръстосва с шосето до Лом. По българската линия София—Цариброд локални влакове пътуват от 5 юли. По линията Белград—Солун пристигнал в Солун първият тържествен влак на 19 май 1888 г.

стър на външните работи и на пощите, г. Б.; от станцията тръгнали назад да го търсят и намерили го как бяга пеша при лунната светлина по тихата степ. Пощенският пренос взел го е под наем от държавата едно дружество от български търговци; конете се сменят по многобройните станции.

По шосетата и равнините, както и по селските пътища, се пътува освен това и на други два вида коли. Едните са хубави, отворени коли с две седла, теглени от 3—4 коня, и се наричат по тукашно *пайтони*. Другите са четириъгълни, прости кола, без яйове (пружини), със сводообразна платнена стряха, в тях върху сеното, покрито с черга, пътникът може да се разположи, както ще, да седне или да легне, като в някоя палатка; те се наричат *талúги*. Пайтонджиите и талигаджиите са турци, българи, понякога и арменци. Турският език преобладава в техния кръг. С конете, които не излизат никога без звънци и звънчета, се отнасят много внимателно. Цената на пътуването зависи, както по-голямата част покупки в тези краища, от пазарлъка, който трябва да стане напред в присъствието на свидетели; който знае да се пазари, пътува евтино, който не знае, пътува скъпо.[2] За спазаряване цената действуват много обстоятелства; дали е сухо или кално, паднал ли е някъде някой мост, има ли някъде разбойници, а особено има ли много кола на мястото или малко.

Където няма шосета и по планинските краища се пътува само с коне. За географски наблюдения, където трябва постоянно да се оглеждаш по целия хоризонт, най-сгодно е, разбира се, само пътуването на кон. Освен това този начин на пътуване е за предпочитане пред всички други и затова, защото пътникът е независим във всички свои движения. В равнините целодневното киснене на седлото под горещото слънце е, разбира се, досадно и при еднообразието на земната повърхност малко полезно. Затова за по-дълго пътуване най-сгодно е да се съединят двата начина и да се употребяват в равнините кола, в планините кон. Обикновен кон за яздене се продава за 150—200 лева; за нает кон се плаща 2—4 лева на ден. Тъй като направата на шосета расте, а керванската търговия пада, то сега навсякъде не се и намират тъй лесно коне за наемане, както по-напред, най-добре е още в това отношение в планинските места, напр. в Ко-

[2] Парите, дадени при пазарлъка от пътника на файтонджията или, напротив — от файтонджията на пътника, се наричат *капаро* или *пей*.

привщица, Котел, Трън. Планинските коне са малки, ала много издържат. Наетият на по-дълъг път *кираджия* може да служи на пътника и за слуга. Който има свое собствено добро турско седло, което приляга на всеки кон, ще избегне много неприятности.[3]

По шосетата на известна далечина, при селото или съвършено насаме, се намират гостилнички, наречени *ан* или *хан* (мн. ч. *ханища, анища*), *кръчма* или *механа*. Най-долният клас от тях на вид не е много привлекателен. Представете си дървена колиба с врата и няколко прозорчета, залепени с книга и късове стъкла, а вътре в нея пространен салон с глинен под и с окаден дървен таван. Околовръст се намират няколко стола, върху които живописно се разполагат оцапани фигури с калпаци или чалми, няколко криви маси (собствено това са съвременни прибавки — в оригинал се седи на земята), в единия кът окаденото огнище, в другия — полица с батареи ракиени шишета и чаши. Всичко без чистота и навсякъде пълно с мухи. Ханджията е обикновено македонски румънин (цинцар), съплеменник на пастирските «власи», най-вече от околността на Битоля. Гастрономически продукти тук има повече за животните, отколкото за хората, които най-хубаво ще се наядат от това, което са си сами донесли. Ханджията едва има нещо повече от ракия или кисело вино, турско кафе, корав хляб, плитки чесън и някакво овче сирене. Нощем се спи по масите и столовете, но най-добре вън, в собствената кола. Обаче тези ханища могат да се класифицират, има следователно и по-добри класове. Пред малките кръчми обикновено пътниците слизат от конете, дават ги на слугите да ги разведат, изпиват *филджан* черно кафе или чаша ракия с вода и после пак тръгват. По места, където ханищата служат за постоянна полудневна или даже и вечерна станция, намират се и яйца, пилета и сурово месо, което виси на кука, забита в греда (гостът ще покаже кой къс иска да му опекат), или пък е скрито от мухите в клетка, облепена с платно, и окачено на тавана на клетката. Там има също и отделни стаи за гостите с кревати и постелки.

По градовете има хубави хотели само в София, Пловдив и Варна. Другите градски хотели са много примитивни, същински

[3] Българската терминология на конския *такъм* (тур. дума) е най-вече от турски произход: *седло, зенгии* (само ловчанските помаци казват *стрѣме*), *юзда* (тур. *дзингин*), *гем* (от тур.), *оглавник* или *юлар, кускун, колан, камшик*. Също турски названия имат и начините на хода: *ишкин* и *раван*.

ханища, стар стил, т. е. масивна дървена сграда, зидана в четиригълник, с двор, пълен с коне и кола. Около горния кат има широк сенчест чардак с глинен под, подпрян с дървени стълбове. В неговите пармаклъци има вдадени места за миене; хората тук се мият coram populo, като се поливат с *ибрик*. От чардака се влиза в стаите с глинен под и с прости мебели, постеля, маса и столове, което, разбира се, е напредък; по-напред се е спало на земята върху рогозки и черги. Миризмата на яхърите, които се намират под стаите, е много неприятна. За някои такива градски ханища, чиито господари, най-вече власи и гърци, хора разговорливи и услужливи, съм запазил добър спомен; в други поради голямата мръсотия и нощните мъки от ненаситната гад пътникът в безсънните нощи копнее за по-бързо отпътуване.

В селата обикновено карахме да ни постилат сено под сайванта, покриваха го с рогозки и спехме много спокойно, разбира се, облечени и с високи ботуши. В дъждовно време трябва да се прибереш в стаята, където димът от отворения огън неприятно гложди в очите.

Който има много познати, ще намери по градовете голямо гостоприемство, което още се е запазило по стар навик. Разбира се, че при такъв случай човек понякога не е свободен в употребата на свободното си време и без да ще, чувствува, че е тежест на хората.

От жажда на път човек не трябва да се бои. Навсякъде по пътищата, и в планините, виждаш много зидани чешми, най-вече с турски надписи, правени от набожни мюсюлмани за спасение на душите си. Българите ги оставят да се разпаднат, и то не от нехайство, ала просто от отвращение към всичко мюсюлманско. Подобни чешми се срещат обаче и със славянски надписи, поставени от българи, и интересно е, че един от най-старите български паметници, с гръцки надпис от времето на езическия княз Маламир в IX век се отнася до поставянето на такава публична чешма (ἀνάβρυτον).[4] Източните хора, християни и мюсюлмани, съдят за различните вкусове на водата с такова изкуство и с такъв интерес, както ние, западните — различните бири и вина.

Храната се състои от природни здрави продукти: пилета, овче и агнешко месо, яйца, сирене, риби, зеленчуци, овощия и вино. Също и кафе, и то обикновено добро, се намира навсякъде. Разбира

[4] Corpus inscr. graec. IV, p. 319, No 8691 (от Шумен). [=*V. Beševliev*, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, p. 277, n. 57.]

се, че в по-бедните села тези провизии понякога с голяма мъка се събират и че всякога човек трябва сам да внимава за приготвянето на ястиетата; особено предупреждавам за бакърените съдове, недостатъчно калаидисани, и за недоизпечения селски хляб от недомляно жито. Често трябва да взима човек със себе си запас (даже и сурово месо) за един ден: също в дисагите на пътника не трябва да липсват консерви, сухари, чай, шоколад, коняк и др., както и някои лекарства.

Размерът на багажа зависи от целта на пътуването, особено у събирачите естественици. Аз нищо не събирах и гледах да имам колкото е възможно по-малък багаж, за да мога да се движа по-свободно и по-бързо с коня; често в по-дългите си отклонения от собствения си път нямах със себе си друго освен това, което можеше да влезе в джобовете и да се прикрепи към седлото. Със себе си носех постоянно компас, верен часовник, малък далекоглед, джобен анероид, малък топломер и подометър (пътомер), металическа мярка от един метър, тефтерче, част от карта и револвер. Облекло човек трябва да си вземе трайно, направено и за слънце, и за дъжд, немного леко поради хладните нощи и честите преходи от горещите долини в хладните висини. Що се отнася до разноските, мъчно е да се установи някое правило, тъй като пътувах без преводач и без слуга. С два коня и един кираджия обикновено разноските ми се възлизаха на 10—15 лева на ден. Човек трябва да си приготви поголям запас медни пари, с които най-много се плаща.[5]

Българските спътници са приятни другари. Причиняват неприятности, ала то става рядко, известен тип млади чиновници, които по селата и пощенските станции искат да покажат пред чуждинеца своя авторитет и със своята безумна надутост напразно отблъсват добродушните селяни. По градовете често се случва на пътника, без да забележи, да попадне в ръцете на една от местните фракции, чиито отношения са много изострени и които стоят във връзка с големите политически партии.

[5] На пазара още се смята по турската монетна система, при все че държавната монета е приспособена по латинската конвенция. Един нов сребърен български *лев* или франк е равен на 5 *гроша* (или *пиастри*) по 40 *пари*. Един меден къс от 2 *стотинки* (centimes) струва 5 пари, късовете по 5 стотинки — 10 пари, по 10 стотинки — 20 пари, а два 10-стотинкови къса правят един грош. Човек трябва да внимава за разликата в курса у държавните каси и на пазара.

По планинските и не съвсем безопасни места бях всякога придружаван, в Румелия и в България, от един или двама конни стражари. Между тях имаше добри момци, които прекрасно познаваха цялата страна.

В отношенията си със селяните нямах никъде никаква неприятност. Ала събирането на научен материал не е лесно, тъй като селският българин е малко общителен и недоверчив към непознато лице; често мисли, че зад твоите въпроси се крие нещо фискално или че търсиш закопано имане. Целият успех тук зависи от познаването на страната и от изкуството да общуваш и да се разговаряш с простите селяни. Неведнъж съм узнавал важни неща едва при второто или третото отиване на същото място. По малките градове се срещат самоуци и четци на български книжки, които са напълно разбрали значението на отечествознанието и които са добре запознати със забележителностите на своята околия.

Ала време е вече да се отправим на път, най-напред за Пловдив. Ще опиша това си пътешествие, както го знам от няколкото си пътувания по шосето. Сега по него надали някой пътува; от пролетта на 1887 г. вървят вече локомотиви с товарни вагони по линията, която на места доста се отдалечава от шосето. През където сме се влекли по цели два дни, бъдещите туристи ще прелетят за няколко часа!

Между двата турски редута зад втория километър на Цариградското шосе не виждаме вече София. През еднообразната равнина, в която ни забавлява само изгледът на Витоша и Балкана, достигаме след един час (10 километра от града) до бързия Искър, който влече своите прозрачни води в плитко корито, около 80 крачки широко. Подир дъжд той страшно се разлива. През него има дървен мост, подпиран от няколко масивни и безформени четириъгълни стълбове от дялан камък, явно груба работа на македонски зидари; през последните години обаче биде поправен по нов вкус. На другата страна, при селото *Горубляне*, се зеленее голяма дъбова кория, рядкост в голото Софийско поле. През летните дни тук дохождат на разходка много компании от града и в зеленината пекат агнета на ръжен. В корията, сега пазена от правителствени коруджии, тъй като селяните почнаха много да я секат, се забелязват тъмни, с трева обраснали купища. Това са грамади железни сгории; чак тук е достигала областта на самоковските железарни, разбира се, много

отдавна. По-нататък на юг лежи при Искър селото, градището и манастирът *Герман*.

Оттук се върви между пространни житни и царевични ниви. Вляво се открива изглед към източния край на Софийско поле, към Мургаш и Баба; вдясно се приближава на 2—3 километра до шосето нисък планински пояс, който, освен корията при манастира «*Св. Спас*», е гол. Около четвърт час от моста минаваме кръстопътя, от-където се отклонява шосето към Самоков, което пълзи по пояса нагоре, като прави големи криволици. На полите под прохода е разположено селото *Лозен*.[6] Покрай нашия път тук-там са останали късове върбови алеи; също тъй го съпровожда и телеграф само с една жица. Срещаме дълги редове волски и биволски коли с греди и дъски, градиво за софийските къщи; идват от Бельовските гори, под изворите на Марица. Напролет оттук, нагоре към София, вървят много коли с кошове череши. Лятно време тук виждаш надалеко и широко високите житни класове, а между тях пълно със синя метлика и ралички; щъркели се изправили между нивите, лалугери си играят покрай пътя, а чучулиги пеят във висинето. По пустите полета се обаждат звънците на стадата овце и кози. Наляво в полето окото следи алеята по най-северното право шосе от София през балканския проход към Орхание. Наесен цялото поле е покрито със снопове, поставени на купове, на купове. В началото на зимата тук виждаш власи как слизат от Витоша на зимовище в по-топлите долини, а когато падне сняг, по същите места излизат хайки за вълци.

Малко по-нататък вляво този край е бил пресичан от римското шосе, което е водило от Горна Италия и от Горно Крайдунавско през Сердика към Византион и към Азия; то е било важно както във времето на преселението на народите, тъй и през кръстоносните и турските походи. Неговите следи са около половин час от нас, посред Цариградското и Орханийското шосе, до сегашната железопътна линия, минава през селата *Слатина* и *Казичане* към селото *Търново*. Римският калдъръм върви тук по права линия, през поля и ливади, ала сега бързо изчезва, тъй като го употребяват за каменоломна (кариера). Два къса от римското шосе при Слатина са познати на селяните под името *Горни* и *Долни Троян*; въобще цялото това важно калдъръмено шосе в София, Ихтиман, Татар-Пазарджик,

[6] От селото Горни Лозен е сръбският министър Христич.

Чирпан и др. се нарича обикновено *Троянов път*, *Троянски път*, и турски *Троян йол*. Даже в по-ново време се е пътувало по него, както виждаме от пътеписните дневници от XVI век; далматинецът Врančич в 1553 г. също чул, че цялото шосе от Белград до Цариград се нарича Троянов път и много се чудил как е могла да се запази паметта на император Траян чак тук, у такива «сурови варвари». Римското шосе е вървяло през двата ръкава, на които е разделен Искър под горублянския мост, и то, както виждаме, от далечината на станциите в пътеписите. Oescus е текъл тогава по източното корито, сегашният «Стари» Искър. Тепърва в половината на XVII век, навярно поради честите наводнения на реката, това направление е било напуснато и пътят е бил пренесен в сухата подпланинска местност.[7]

Три часа (25 километра) от София се минава през по-голямо село, наричано по турски *Йени хан*, на български *Нови хан*, отгдето се открива хубава гледка на Мургаш. Името произлиза от великолепния каменен хан, чиито развалини смайват пътника тутакси при влизането. Той е бил продълговата сграда с вършеста стряха, която има вътре 30 *оджака*. Около нея се простира широк заграден двор, в който могли да се сместят няколкостотин ездачи. Виждат се и следи от щерни и фонтани; насреща стърчат развалините на малка джамия. Този хан е турски градеж от 1670 г., тъй че едвам две столетия стар. През славните времена на османското царство, в XVI и XVII век, по цялото шосе от Цариград до Белград са били издигнати такива просторни ханища и кервансараи, някои от тях от славните везири, каквито са били Рустем, Али, Мехмед, Соколович и др. Сега всички са западнали, както и самото турско царство. Тези ханища обаче нямат нищо оригинално турско. Още във византийското царство е имало такива πανδοχεῖα; за едно от тях, основано в Цариград от император Исак Ангел (1185—1195), четем, че имало място за 100 мъже и толкова коне.[8]

[7] *Const. Jireček*, Die Heerstraße von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877. Допълнение в моите Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 87 и сл. [Превод на български. София, 1932. Приложение към Българска историческа библиотека.]

[8] *Niketas Akominatos* ed. Bonn 585. От πανδοχεῖον арабите си образували думата *фондук*, от която пък произлязла средновековната италианска дума *fondacco*, хан, както е обяснил *Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter (Stuttgart, 1879), 2, стр. 430.

Половин час по-нататък стигнахме края на дъното на Софийско поле. Склоновете, които досега обграждаха пътя отдясно, тук го пресичат. Ние сме в областта на Средна гора, която със своите разклонения изпълва пространството между Балкана и Рила. Излизаме по нея между хубави гъсталаци, едвам няколко педи високи, и стигаме при *Трите ханища*. Оттук се вижда далеко назад в полето; София под огромната Витоша се вижда като две бели ивици. Зад ханищата иде едно лошо скалисто място, наречено *Побиен камик* (турски *Дикилиташ*), което значи «въздвижен камък», най-лошото по целия път от София до Пловдив. Когато за пръв път (в 1880 г.) минавах оттук, учудиха ме куповете от най-модерни развалини. Огромният железопътен насип лъкатушеше между деретата, над дълбокия дол се виждаха приготовления за някакъв мост, до сто къса дялан камък лежеха като гробища, разпръснати по пустите морави, а до тях стърчеха развалините на малки, с трева обрасли сгради. Това бяха остатъци от железницата, която турците в 1873—1876 строели тук за София; в срутените колиби тогава са живели италиански работници и френски инженери. По-късно, с течение на времето и тези развалини бързо се разпръснаха. А когато (в 1884 г.) оттук за последен път минавах, забелязах на това място още по-нови развалини: недоправени, с трева обрасли серпентини на ново шосе; българското министерство на обществените сгради искаше да заобиколи онова лошо място, ала поради многото разноски почнатата нова линия бе напусната!

Зад това място се пътува по тъжен край, чието облекло е нисък дъбов храсталак. Отпред Рила, все по-ясно и по-ясно се показва, заградила е целия изглед, а отзад Витоша се изпънала над околните хълмове с цялото свое усамотено могъщество. Пет часа от София лежи най-високото място по целия път от Белград дори до Цариград, а същевременно и водораздел между Черно море и Егейско или, както го казват гърците, българите и турците, *Бяло море* (840 метра). Тук е била и границата между Княжеството и Румелия.

По околните гористи върхове лежат на два часа път разпръснати 19 махали (колиби), които всички заедно имат около 600 къщи и 3472 жители и се наричат *Вакарел*.[9] При самото шосе има само около 30 глинени къщички; това са ханища, писалища на софий-

[9] Според статистиката от 1893 г. 665 домакинства с 3796 жители. (П.)

ските експедитори, митница, стражарница и т. н. Надясно от митницата, сега подир съединяването на Румелия с България навярно изоставена, белее се на върха малка църквичка, която отдалеч, от околните върхове, се вижда като лъскава точка между зелената растителност. По тази църквичка селото в XVI век се наричало също и *Бяла църква*, турски *Алаклисе*, *Аладжаклисе*, «шарена църква». Покрай него още в 1530 г. се среща името *Вакарево* или *Вакарел*, което има съвършено румънски характер.[10]

Жителите през старата турска администрация са били *дервенджии*, т. е. срещу незначителни привилегии пазили са прохода (тур. *дервенд*) от разбойници, което е ставало по много примитивен начин; щом като се е задавал някой керван, те почвали в своите сламенни стражарски колиби покрай пътя да тупат на малки тъпанчета. Според турските законници от XVI век., преведени от Хаммер, *дервенджилер*, или пазачи на планинските проходи, се взимали от всеки 30 къщи по един, те са били освободени от всякакви царски ангарии, плащали са вместо 25 само 12 аспри данък «испендже», а при това и едно «киле» ечемик и едно пшеница; никой не е смеел при преминаването си да им вземе нито сено, нито слама, нито хляб, нито пиле. Много от тях, както изрично споменава законът, са имали царски фермани, с които им е било поверено пазенето на известни проходи.[11] Дервенджиите са имали тези длъжности по големите шосета дори до миналото столетие. Bertrandon de la Broquière (1433) разказва, че планините между София и Пловдив са били пълни с разбойници, докато султанът прогласил, че всеки ще бъде свободен, който се засели там, и че по такъв начин се образували тук две села. Това са били навярно Вакарел и Василици или Ветрен, които напълно се ползували от тези привилегии. Самите вакарелци разказват, че те и василчани са били заселени тук от

[10] В Период. спис. гледах да събера доводи за идентичността на двете имена. Вж. *К. Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие. — ПСп, кн. 7, 1884, стр. 116. Сега разгледах в Прага ръкописа на *Dernschwam* и той на л. 240[1] изрично казва, че «Wakharco» на турски се казва «Alaschakhlisse». — Dernschwam и дубровчанинът *Palmotić* (XVII век) пишат *Vakarevo*. Липранди, Некоторые сведенія о правом береге Дуная (Петерсбург, 1827), стр. 55, нарича Вакарели едно румънско село в Добруджа срещу Галац; в новите карти го пишат Вакарени, както се казват и други села в Румъния.

[11] *Hammer*, Osman. Staatsverfassung, 1, стр. 304, 313, 321, 327 (за никополския, видинския, елбасанския санджак).

турците като виновници, за наказание да пазят проходите. Друго тяхно предание гласи, че жителите на Вакарел са от две племена: едните уж били *латини*, а другите *харбалии* (*харба*, един вид старотурско копие), а техните потомци, казват, и до днес се различават, тъй като жените на латините били уж по-хитри. Друго предание говори, че някои от жителите произхождат от Унгарско и че като пленници са били довлечени тук от турците.

Вакарелци по говора и типа си съвършено се отличават от шопите в Софийско поле. Имат и хубави лица, и по-пъргаво тяло; това е същият тип, който преобладава в Средна гора, Етрополско и др. Мъжете не са вече облечени в бяло, ами носят дрехи от кафява овча вълна с широки потури. Жените се отличават със своята красива носия и хубави лица; носят шарени кърпи на глава, отзад зад ушите завързани, забунче с къси тесни ръкави, обшити с хоризонтални ивици от разнообразни бои, пъстри като черги престилки от същия вид, както и ръкавите,[12] и подобни чорапи. Слугините в София са най вече оттука. В България лошите езици разправят какво не за голямото уж гостоприемство на вакарелките, което обаче не е нещо ново, тъй като за него се подмята вече в пътеписната литература от XVII век.[13] Животът във Вакарел е тежък, владее голяма бедностия. Махалите са далеко една от друга, зимно време между тях се скитат много вълци и често, казват, в снежно време се губят деца. Родителите зимно време главяват своите момичета за слугини в София и често парите за това прибират сами за себе си. Лятно време женският свят на тълпи, на тълпи се отправя на жътва в равнината при Татар-Пазарджик.

От Вакарел пътят с много завои води надолу покрай потока *Ръжани*. Шосето на места води през алеи от дървета, а лятно време

[12] Женската престилка се казва в Самоковско и околността (също и в края на Сиртькьоилер при Провадия) *фу̀та*, в Кюстендилско *скутач*, в цяла Източна България от Дунав до Пловдив *престилка* (в Пазарджик обаче *фута*. П.). Думата *фута* (също алб. futъ, рум. futъ sudarium, гръц. φουτᾶς — към шарен плат) Миклошич, Die türk. Elemente in den südost- und osteurop. Sprachen, I, 62 обяснява от араб. *фота* Badeschürze.

[13] «Les femmes y sont fort libres en paroles, à cause du grand nombre de voyageurs qui passent par là, et ne reçoivent et n'entretiennent les étrangers, que lorsque leurs maris sont aux champs ou auprès depleurs troupeaux, ou quand ils sont en fuite pour éviter le mauvais traitement des Turcs.» *Ricaut*, Histoire de l'état présent de l'empire Ottoman, Amsterdam, 1665, p. 709.

от страните скоро виждаме и високо зелено жито с цели острови сини и жълти цветя.

Най-после се показва пред нас кръглото *Ихтиманско поле*, миниатюрен образ на Софийската котловина и също като нея старо езерно дъно. Неговият край на северната страна е по-висок и по-стръмен, отколкото на западната, който е обграден с ред гористи хълмове с къжелообразни върхове, зад които на юг се издига рилската верига със снежните гребени и чуки. Зад нас все още Витоша се издига до облаците. От дъното на полето една част е покрита с ливади, друга с плодородни ниви, по които са пръснати много овощни дървета. На западната страна се виждат ред села. Планинската ограда околовръст, високото надморско положение (610 м) и влагата, която произлиза от мъчното изтичане на водите, влияят на растителността, която и наесен е прясно зелена, непопарена от горещите лъчи на лятното слънце.

Близко към югоизточния край на тази елиптическа планинска котловина се подава с няколко минарета градецът Ихтиман (името Ихтиман е, казват, арабско и означава «сключване на мир»),[14] 2 часа от Вакарел (3321 жители).[15] По дългата крива главна улица се виждат и няколко добре уредени дюкяна, както и хотели, които имат даже номерирани стаи и сносни постели. Иначе градецът изглежда като село, даже по жътва стърчат по дворовете високи жълти купи и отвсякъде по улиците се издига прах от конете, които тъпчат житото по харманите. Отначало жителите били по-голямата част турци, ала сега турци са останали само 263.[16] Тук е седалище на околийски началник, на съдия и други чиновници. Най-хубавото здание беше новото училище, ала напоследък изгоря.

Около половин час на североизток, зад българските гробища, по полите на гористи върхове лежат следи от старо селище, от което на повърхността са останали само безбройно много тухлени парчета, ала никаква стена. Изоставеното селище на български се казва *Щипон*, по турски *Истипонкалеси*. Жителите на една махала в Ихтиман, които се пренесли оттам в града, и до днес се казват *щипончене*. Това е византийското *Стипонион*, «хубавият град Стобуни»

[14] *H. Kiepert*, Hans Dernschwam's orientalische Reise, 1887, стр. 20 заб. 1.

[15] Според статистиката от 1893 г. 4285 ж. (П.).

[16] Според статистиката от 1893 г. говорили са турски 124 души (П.).

у арабския географ Идриси (1153), *Стопон*, *Щипонье* в средновековните славянски паметници. Ихтиманската община има четири стари турски фермана за своите синори; на един от тях с червена тура (tughra, арабеска на султановия подпис), датиран от 1088 г. според хиджра (1678) изрично се споменава «село Истипон».В пътеписната литература от XVI век един Вранчич споменава селото «Stippos», обаче вече Курипешич знае «ein türckisches 'stätlin» Ихтиман. Сега тук никой не помни кога е било населено мястото на стария Щипонье; чух още и това, че уж неговите жители за известни привилегии пренасяли кюмюр за турската хазна.[17]

Римското шосе в Ихтиманско поле е вървяло по източната страна на планинското подножие и е минавало през самия сегашен град. Всеки тук знае *Трояновия път*; по нивите изорават камъни от него. Жителите разправят, че тоз калдъръм, широк колкото за една кола, бил направен в старо време за някоя си царска дъщеря, за да не стъпи никъде по пътя на гола земя. Този разказ е стар; нещо подобно четем вече в пътеписа на Соломон Швейгер от 1577 г. Може би произлиза от някоя стара песен, която е възпявала това нещо.[18]

От турско време в Ихтиман има няколко каменни паметника. Говори се, че градът отначало имал «стени, кули и капии», направени против кърджалиите, когато е прибягнало тук голямо множество от околното селско население, ала сега са отстранени. Срещу шестоъгълния каменен хамам има чешма; турският надпис, който е чудесно издълбан два пъти съвършено еднакво на две мраморни една до друга плочи, гласи, че тя е основана от славния велик везир Мехмед Кьоприли в 1070 (1660)г. На южния край на града, в турските гробища под сянката на огромни стогодишни брястове, има малка каменна джамия, преди войната с оловено кубе, сега с керемиди покрита.[19] Съградил я, казват, скоро подир превземането на Бъл-

[17] Разказите на ихтиманци, българи и турци за стария Истипонкалеси приятно ме изненадаха; в «Heerstrasse», стр. 91 поставих Щипонье до Ихтиман единствено въз основа на Вранчичевата бележка за «pagus Stippos».

[18] *Schweigger*, Neue Reissbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel, Nürnberg, 1693, пише на стр. 44 за «gepflasterte Landstrasse» при Пирот: «ein ungerischer König hab' eines griechischer Kaeysers Tochter zur Ehe genommen und zur Erhaltung guter Freundschaft, damit sie desto füglicher können zusammen kommen, haben beyde Herren diesen Weg machen lassen.»

[19] Вратите имат ниски сводове, арабски стил. Четириъгълната вътрешност има вдясно и вляво малки крила. Посоката на главните стени според ком-

гария *Гази Михал паша*, член на славния род Михалоглу, потурчени гърци, които заемат видно място в турската история от XV век. Неговите потомци, *Михалбейовци*, живели в Ихтиман дори до Руско-турската война; един от тях, Хадър Махмуд бей, бил и депутат в Търновското събрание в 1879 г. и подписал там изработената българска конституция, ала сега живее в Цариград. Гази Михал паша основал в Ихтиман и *мютевелик*, който се състои в това, че наследниците на основателя (*мютевеллиите*) получават известна част от десятъка на нахията, като се задължават да издържат известен *вакъф*, старата спомената джамия в Ихтиман и *медресето* (турско училище). И източнорумелийското правителство е изплащало на «мютевеллиите» тези части от десятъка не само в Ихтиман, ами и в Марково при Пловдив, в Митеризово при Карлово и др., ала сумата в Ихтиман е била по-голяма, казват, до 2500 лири.

Господаруването на ихтиманските бейове, ако и да са били по език наполовин побългарени, много е тежало на околното население. Наблизо в планините наистина има скрити огнища на българския народен дух и на историческите традиции, на югозапад Рилският манастир и индустриалният град Самоков, на изток Панагюрище и Копривщица, в които хората нито са виждали турци, ала Ихтиманско поле е било вън от тяхното влияние. Когато пътувал Герлах (1578 г.), българите в Ихтиман са нямали даже църква, а тази, която сега имат, е съвършено скрита и наполовин подземна. До войната училища тук въобще е нямало. Всичките села на тукашната котловина имат турски имена; навярно те са произлезли от чифлиците, като се заселили в тях християнски работници. Разправяха ми, че населението по селата и досега е душевно убито и че много от тукашните потурчени българки и подир войната си останали мохамеданки, което другаде не е бивало.

Зад Ихтиман се върви между върбова алея, от двете страни на която виждаме ниви и с плет обградени ливади с многобройни цветя; по телеграфните жици кацат диви гълъби от близките гори. Пет километра от града минава рекичката *Мътивир*,[21] която събира

паса е 115° (деклинация около 10° на запад). Киблата, към която турците се кланят, не е в главната местност, а в дясното крило. Отбелязвам всичко това, защото някои твърдят, че тази джамия е била първоначално християнска църква.

[21] Дори до 1870 г. тази рекичка е била отбелязана на картите като зачатък на задбалканския Вит, което тепърва Лежан поправи. Срв. *Hochstetter*, Das Becken von Ichtiman und der falsche Wid. — Wiener geogr. Mitt., 1870, стр. 289.

всичките води на влажната долина и се обръща на изток, гдето влиза в тясна, крива клисура между горисги склонове. Пред входа в пролома около разваленото каменно мостче водата се разлива между дърветата и храсталаците по влажните ливади, изпълнени от жаби крясъци. Едно място, близо до града наляво, се нарича *Вражебара*; в XVI век там е било село, което е означено и в Меркаторовата карта от 1584 г. (Vrasabra). Бие в очи високият горист връх от дясната страна на входа в клисурата на Мътивир с яснозелена поляна на върха; това е *Еледжик* (собствено *Яйладжик*, на тур. *яйла* — планинско пасбище), гдето българите от средногорското въстание се бранили в 1876 г. против турците. На неговия плосък връх се намира старото градище *Пчелинкалé*. По-нататък в тесниите на Мътивир се крие градището *Серсемкале*; също върхът *Висок* откъм страната на село *Мухово* е, казват, коронован с остатъци от стара крепост. И на южната страна на Ихтиманско поле има някои старини. В село *Отушлии* показват стари гробове, много уж дълги; говорят, че във всеки от тях лежи по един *жидавец*. Думата *жид* по цяла България, в Търновско също тъй, както и в Софийско, означава исполин; при сама София, на Нишкото шосе, показват две ями като *жидовски гробове*. Израилтянин на български навсякъде се казва *евреин*.[22] При село *Василица* показват *Русалски гробища*, камъни около 3—400 години уж стари, около някаква си малка каменна баня.[23]

Зад моста шосето почва да изкачва по върховете. Приближаваме се към прочутите Траянови врата.[24] Зад двата малки хана изгледът съвършено се затваря. Вред наоколо се вижда само габрóва и дъбова гора. Покрай шосето израснали гъсти лески и шипки, на места станали даже като дървета. Не срещаме никого. Поради всеобщия недостатък от песнопойни птици и слабата заселеност на тези краища тук царува гробна тишина. В тукашните горисги краища въобще не могат да виреят дребните птичета от многото соколи, ду-

[22] Върху жидовете срв. статията на *А. Т. Илиев*, Българските предания за исполини, наречени елини, жидове и латини. — СбНУ, кн. 4, 1891, стр. 231—256.

[23] Друго място със същото име има в Балкана над Калофер. Една местност, *Русалски лъг*, между селата Боровци и Живовци при Берковица, се споменава в един съдебен акт в Държавен вестник, 1884 г., бр. 26.

[24] [За пътя от София и за този проход вж. *П. Мутафчиев*, Старият друм през «Траянови врати». Сп БАН, кл. ист., фил., 27 (кн. 55), 1937, стр. 19—148.]

гани, орли и други грабливи птици. В турско време по тези места пътниците са предавали душата си на бога, тъй като тук е било елдорадо на разбойници. И сега тук не бива всякога сигурно и появяването на разбойнически чети в близките Родопи или Средна гора вдъхва страх чак тук; обаче грабеж по това шосе в Румелийско време не се е случил ни един.

Около един час от Мътивир надясно се открива изглед на местността; малък валог с ниви и гори се наклонява към горна Марица, а нашият път завива наляво. Този валог е тъй нареченият *Сулудервенд* (на тур. — воден проход), през който вървят и късове от недоправената железница към края на румелийската линия при Бельово, върху които напоследък отново се почнаха работите. Изгледът от това място е великолепен. Около 25 километра на юг стърчат импозантните стени на Рила, съвършено алпийска панорама. Най-високият неин връх, широкият щит *Мусала*, стои тъкмо отпред. Пепелявите стени с исполинска висота и със стръмно и непристъпно лице се наклоняват към север. Между тях и мястото, на което стоим, лежи дол, чието дъно поради някои близки гористи върхове не се вижда. Там са изворите на Марица, която наляво, през пролома *Момина клисура* (на тур. — *Къздервенд*), изскача в Тракийската равнина. Чудноватото име на този проход произлиза от средновековната стратегия, когато е бил смятан за толкова непроходим, че даже и моми биха го уж упазили от неприятеля.[25]

Самата Марица се образува при селото, наречено *Радуил*, на румелийска територия под Мусала. Според описанието на Славейков тя се образува от три потока. Най-западният от тях, *Сливница*, изтича от малкото езеро *Саръгьолу* (на тур. — Жълто езеро); средният и най-силният, собствено Марица, изтича около седем часа на юг от Радуил, под самия Мусала, от едно много високо лежащо тресавище, което явно било уж някога езеро; най-източният, *Ибър*, се събира от две поточета, десен и ляв *Ибър*, под необрасли склонове, поради голотата на които лятно време много пресъхва. Името *Ибър* или *Ибар* напомня античния Hebros, старото име на цяла Марица.[26]

[25] Също и при Солун има градче, наречено *Женско*, *Гинайкокастрон* на византийците, турски *Аврет Хиссар*, който така хубаво бил укрепен, че и жени уж могли да го защищават.

[26] *Славейков* в пловдивското месечно списание «Наука», год. II (1882), 175. Grand Ibar и Petit Ibar четем в издадените от Kiepert «Cartes de nouvelles

При подножието на Рила при нова Марица има малка котловина с топли извори и със селата *Костенец*, *Баня* и др. Костенец в средните векове е било прочуто селище под името Konstantia.[27] Половин час на запад от него и досега се показва градище в гората, а пък на югозапад църквата «Света Богородица», на олтара на която имало, казват, издълбана годината 1352, със стара крепост. При близкото село *Сестримо* имало, казват, седем пусти манастирища.

С изворите на Марица са свързани всевъзможни литературни предания. Овидий в своите Хероиди (2,113) с няколко думи сполучливо отбелязва противоположността на «сенчестия Хемус», т. е. на гористите разклонения на Средна гора около Траяновите врата, и на стръмните голи стени на «ледовитите Родопи», чиито разтопени води отвежда младият Hebrus

Qua patet umbrosum Rhodope glacialis ad Haemum
Et sacer admissas exigit Hebrus aquas.

Всички по-стари пътешественици с живи думи описват изгледа на отсрещните планински великани от същото място, гдето сме се тъкмо спрели; между другите Busbeck (1554) описва, че това са покритите със сняг върхове на Родопите, които, казва, българите наричат Rulla. Дубровничаните, които в по-старите турски времена в своите търговски пътувания са посещавали често тези краища, а при това дома си чели класиците, намерили при изворите на Марица седем топли извора бистра вода, които уж Орфей със своите песни примамил от земята. Гундулич (поч. 1638) споменава за тях в своя «Осман», гдето до близките железни мини при Самоков поставя железните палати на военния бог Марс. Същите sept fontaines d'Orphée споменава и неговият съвременник, френският посланик Des Hayes de Courmenin (1621), който много общувал с дубровничаните, пък посетил и самия им град. И хърватинът Крижанич в 1655 г. възпява в една наскоро отново намерена славянска и латинска поема Орфейовите извори, от които, казва, близо едно до друго изтичат Ма-

frontières selon les décisions du Congrès de Berlin, Berlin, 1881. В житието на св. Иван Рилски от Димитър Кантакузин от XV век славянски преводач превел битката при *Hebrus* (1371) близо до Одрин: „на нєврьскѣн рѣцѣ" (рък. в Рилския манастир).

[27] Срв. *Jireček*, Heerstraße, 73, 93. Тамошният край е описан в Бартовия пътепис и в българската книжка на Стефан Захариев за Татарпазарджишката каза 1870.

рица и Струма. Ricaut, който е преминал оттук в 1665 г., забелязва при София, че уж тамошните планински потоци се смятали от някои за води, които някога Орфей много обичал.[28]

Четвърт час зад този изглед достигаме между гори до водораздела (809 м), отгдето шосето отново се наклонява. Пет минути зад него (12 километра от Ихтиман) се намираме в тесния дълбок път при мястото на старите Траянови врата, при римските Succi (Succorum claustra, или Succorum angustiae), при «царския, или българския проход на византийците: Βουλγαρικὴ κλεῖσις Βασιλικὴ κλεισούρα оттука claustra Sancti Basilii на кръстоносците.[29] Селото *Василица*, наречено по турски *Капуджик*, остава надясно в гората, разпръснато в шест групи (420 къщи). При самото шосе има само три бедни къщички, т. е. скромно ханче, жилището на пазача на шосето и стражарница. Черкезите, които са живели по-напред тук, сега, разбира се, са изчезнали. Пред ханчето се виж-

[28] Орфей според Гундулич бил българин, композитор на сладките песни, наречени bugarkinja. Още, казва, при изворите на Марица

kažu Srbĺji i Bugari
bistre vode sedam vrela
koja probi i udari
na spjevan'ja vesela.

Stari pisci, 9, стр. 312—313. За това място срв. Ст. Новакович в дубровнишкото списание «Slovinac», 1879, бр. 5. — *Крижанич* се обръща към вилите да пеят песни «nad studenci bistrimi, kim-no vičnoe ime Orpey Odrizkih dao je knez pevaca, gdi mutna rika Marica i virovita Stumica. susedski izvor prijamšei, du, protivne ciste», към вилите, които «iz visocih drivate Rile vrhova (frondosae Rhodopes iugis) široka Srdica grada i žitorodna polja (spaciosas Sardicae urbis et frugum feraces campos) razmirate ôcima». Starine, 18, стр. 226. — «C'est le lieu (т. е. родопските планини, които се виждат между София и Траяновите врата), ou l'antiquité veut qu'Orphée ayt fait entendre autrefois la douceur de sa harpe, dont la mémoire s'est perpétuée jusques en ce siècle; car il y a sept fontaines sur le plus haut de la montagne que ceux du pais appellent encores aujourd'huy les sept fontaines d'Orphée.» Dea Hayes, p. 81. — Il y en a qui disent que ce sont (при София) ces eaux là qu'Orphée a tant cheries autrefois», *Ricaut*, Histoire, p. 712. В домашната литература песните на Орфей покрай тези на сирените се споменават само в риторическата реч на Константин Философ, където се описва посещението на сръбския деспот Стефан в Цариград 1402. Гласник 42, стр. 296. Между простото население името на Орфей днес е съвършено непознато; българската интелигенция го знае от литературата.

[29] За историята на това място вж. *Jireček*, Heerstrasse и т. н., стр. 30—35, 80, 92, 129. Друга Βασιλικὰ τέμπη е имало в Мала Азия под Витинския Олимп, Анна Комнина 2, 247.

дат в дълбокия ров от западната страна на шосето здрави основи на някогашни врата, т. е. около три крачки широки основи на зид от бял недялан камък. Размерите на местността се схождат с описанието на Marsigli; според него вратата са били 15 стъпки широки и 24 високи, в долната си част от дялани четвъртити камъни, в горната от плоски тухли. Римското шосе тук се е намирало в дълбокия дол и по-голямата част от него е била засипана при постройката на новото военно шосе от турците. Стари селяни още помнят вратата, която напоследък се наричала *Маркова капия*, от Крали Марко, главния герой на южнославянската народна поезия, и още като деца са тичали нагоре през нея по една греда. От постройката, в началото на XVIII век, изобразена от Марсили още със свод, който в 1719 г., във времето на Дришовото пътуване, вече е бил страшно напукан, със събарянето на горните части са останали само двата странични стълба; изобщо се вижда,че тя се е разпаднала по-скоро от само себе си, отколкото да е съборена от людски ръце. Събарянето на нейните остатъци при построяването на новото шосе в 1835 г. околните жители още помнят. От двете страни на вратата е имало две малки крепости, които са добре означени в Лежановия план.[30] Крепостта на по-високия връх от източната страна, казват, била някогашно църковище. На запад, няколко крачки над самия хан, видях върху малка могила с трева и билки, обрасли остатъци от четириъгълна сграда със страни 25 крачки дълги. Двата дървени стълба в отворения сайвант на хана се опират долу върху малки камъни, тук изкопани, с гръцки надписи, грубо издълбани.[31]

Няколко минути по-долу върху стръмен, гъсто обрасъл връх наляво се показват развалини на някаква си малка кула, която е пазила пристъпа към вратата от юг; селяните наричат тези останки от някогашна сграда *Маркова механичка*, гдето уж Крали Марко весело си попивал. Ето пак настава мъчен със шосе. Покрай *Яворица* (на тур. *Хармандере*), която извира под старите врата, се върви шест километра долу, чак до мястото, гдето потокът, също като Мътивир,

[30] *G. Lejean*, Voyage en Bulgarie, Tour du monde, 1873, p. 159.

[31] Един от тях издадох в АЕМ, X, 1886, стр. 90 (едвам се познават ἄγαλμα и εὐτυχῶς). Другият е наполовина в земята. Може те да са еднакви с изтритите надписи, които е видял тук *Dernschwam*, 1553, *Driesch*, 1719, *Lejean*, 1867 и Кемплен, 1740 — Срв. *W. Kubitschek*, Kemplens Reise von Wien nach Constantinopel (1740). — АЕМ, XVII, 1894, S. 50.

се обръща през клисурата към изток и се влива в Тополница; оттук отново се изкачваме около един час почти до същата височина, на която бяхме и по-напред. Шосето, в 1880 г. съвършено поправено, води между гъсти дъбови и габърови гори около многобройни пясъчни урви. Потокът отстрани клокочи по скалистото дъно, гущери по пътя се припекли на слънце, а по-долу приятно ни изненадват многото птичи гласове. На най-долното място (180 метра под Капуджик) има стражарница, всякога пълна със стражари или войници; един или двама от тях внимателно следят от балкона на горния кат всяко движение по шосето. Долът, през който Яворица се отклонява на изток, е доста отворен, в него има пътека за кон и малки ниви. При възкачването от караула нагоре се отваря назад хубав изглед на зеления край, съвършено покрит с гори, с криволиците на бялото шосе дори до Капуджик.

На върха на втората седловина е разположена *Паланка* (710 м). В турско време тя е била османско село с 15 къщи. От нея сега е останала само голямата стражарница, поправена напоследък за жилище на инженера, който е ръководил работата на шосето; отдалече изглежда като някоя алпийска гостилница. До нея се виждат развалините на стария четириъгълен хан, между съборетини на който планинската седловина гъмжи от лалугери, които ту кротко си играят, ту се боричкат и премятат. Зад хана, на мястото отгдето се открива разкошен изглед на Тракийската равнина, стоят развалините на крепостта, наречена *Хисарджик*, които са добре описани от старите пътешественици от Вранчич, Герлах и Марсигли. Тя е била четириъгълник, чиито стени са били около 40 крачки дълги. Нагоре още стърчи един къс от северната стена, 3 метра дебела и 5 метра висока, здраво направена от пласт недялани камъни и след това пласт плоски дълги тухли (по 4 реда).[32] На източната страна на развалините, между градището и новото шосе, познава се дълбокият, с трева обрасъл стар път, който оттук почва да слиза в полето.

[32] Това е може би κάστρον Μόρεια по средата между Пловдив и Средец, който имп. Василий II напразно неведнъж обсаждал, според Кекавмен у *Васильевский*, Советы и рассказы визант. боярина XI века, стр. 42. *Герлах*, Tagebuch, стр. 517, описва тази развалина при Ветрен: «davor außen steht ein altes Gemäuer, da der bulgarische Despota Novag Debeli seinen Sitz solle gehabt haben. Und ist dieser Ort gleichsam als der Schlüssel und die Pforten in die Bulgarey und des Landes Trazien Gränzen.» Новак Дебелич е добре познато лице в народната поезия.

От градището се отваря нов далечен изглед. Пътеките, доловете и планинските проходи вече се свършват. Под нас 500 метра дълбоко се простира широка равна низина, покрита с ливади и ниви, без гори. По нея лъкатуши между тополи и върби Марица, която изскача надясно из скалистите врата на Момина Клисура. На изток равнината, която повече и повече се разширява, се слива с небесния свод; струва ни се, че там в мъглата виждаме Пловдив с неговите скали. Наляво се простират по-ниските върхове на гористата Средна гора. Ала близката част на цялата панорама изпълват великолепните Родопи: голяма планинска верига с маса дълги гребени, изпъкнали къжели и тайни речни долове, с върхове до 2000 метра високи, които се точат по срещния бряг на по-долната низина от Рила чак до сивите мъгли на ниския източен хоризонт. Полите на тези планини на най-близкото място са отдалечени от нас едвам на 15 километра. Отзад на най-високия гребен се намира турската граница.

Оттук се слиза бързо надолу. Зимно време по този склон стават страшни снежни виелици. Седем километра от градището (300 м по-дълбоко) е разположено чисто българско село *Ветрен* (на тур. — *Еникьой*). Около него пътникът съглежда отново първите лозя. Селото е голямо, има 489 къщи; женската носия е още същата, която се носи в Ихтиманско и Вакарел. Ламартин в 1833 г., когато се връщал от пътуването си по изток, останал тук 20 дни, понеже го налегнала треска. Десет минути под Ветрен ние се намираме вече на равно поле. Шосето върви по права линия на изток. Планинската прохлада се замества със съвършено друг въздух; лятно време, даже и когато захожда слънцето, тук имаме италианска горещина. Покрай многото малки изкуствени могили обръщат ни внимание високите природни къжеловити върхове покрай самото шосе; по пасбищата се търкалят цели стада черни биволи и местността колкото по-нататък, толкова повече става безсенчеста. Три километра зад Ветрен при потока Асардере до шосето лежат остатъците на четириъгълната крепост с кули по ъглите, наричана *Асарлък*, сега значително отстранена от повърхността на земята, понеже е служила за каменоломна.[33] Старото калдъръмено дълбоко шосе с мостове и резервоари остава надясно в нивите. Единствено селото *Бошуля* лежи при самото шосе. Вниманието на пътника

[33] Там е бил намерен каменен указател на милите от времето на император Гордиан (*A. Dumont*, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, No 3).

обръщат планините от двете страни на шосето. Надясно между гористите урви на Родопите се вижда дълбеят на реката Елидере, съвършено непроходима теснина. Наляво погледът ни се спира върху недалечните гористи върхове на Средна гора. Тази немалка планинска верига е била отбелязана в картите най-напред в 1870 г. Постарите пътешественици, като са виждали от равнината планини на север, мислили, че това е самият Балкан, и едва неотдавна се оказало, че пред балканската верига лежи още дълъг планински пояс, отделен от нея с дълбоки долини, най-близко до Златишко поле. От тези планини бърза към Марица през лъкатушно дере реката *Тополница*, която тече под сенките на лозя и овощни дървета. През пролуката на нейната долина виждаме доста далеко бледосините черти на някоя по-висока верига; това е самата Стара планина, Етрополският балкан.[34] На североизток поразително близко до нас стърчат няколко уединени звъновидни къжела в един ред в полето под Средна гора; това са *Коюнтепе* (на тур. — Овчи могили) от ерупгивен произход.

Най-после влизаме (3 ч. от Ветрен) в *Татар-Пазарджик*, чиито многобройни минарета още отдалеко ни поздравиха. Четвърт час пред първите къщи минахме моста през Тополница, а след него втори мост, през един бързотечен канал. Следите от насипи около нивите свидетелствуват за предишното обработване на ориза, който периодично се наводнява. Градът (15 425 жители, от които 2600 турци)[35] е много пръснат (от Марица до префектурата има $1^1/_2$ километра) и лежи съвършено дълбоко на левия бряг на Марица, като е изложен и на чести наводнения. Разположен между високи планини, само 205 метра над морето, в него лятно време става страшна горещина. По чаршията се виждат много дюкяни със сребърна стока, кожи, грънци и пр. При Марица има ливада, наречена *Салаш*,[36] гдето жителите неделен ден се веселят и наслаждават на брега под дърветата от примитивна музика, а с донесените или заръчаните от

[34] От самия Татар-Пазарджик по средата между върховете на Средна гора, между Братия отляво и Богдан отдясно, се вижда балканският връх Вежен (към 15°) над Тетевен.

[35] Според статистиката от 1893 г. 16 343 души, на 2081 от които матерният език е турски. (П) [За града вж. *Ив. Батаклиев*, Пазарджик и Пазарджишко, 2 изд. София, 1970.]

[36] Думата *салаш* на български значи житница (хамбар) за царевица. У карпатските словаци значи овчарска колиба.

временно построеното кафене напитки се подкрепят. През широката река има дървен мост върху 16 каменни стълба. От него има хубав изглед на Родопите, чиито поли са отдалечени едва 10 километра. Наляво, между градеца Брацигово и селото Ясъкория, стърчи между родопските гребени един звъноподобен връх (към 175°) — *Света Неделя* (до 1500 м), на който с далекогледа ясно се разпознават корони на дърветата. По-нататък надясно се показва един висок връх, на който и в месец юни лъщят няколко снежни петна — *Карлък* при Батак (2081 м). Цялата планинска верига е покрита с гора; пред нейните зелени склонове се провира нисък, белезникав, гол планински нос, тъй нареченият *Бабабаир*, през който води шосето за Пещера. Импозантен е родопският склон на югозапад, съвършено покрит с вековна гора, на полите на който се белее манастирът «Св. Петър» при селото Баткун.

Историята на града не е много отдавнашна. Рилското шосе тук е вървяло откъм втория, южния бряг, гдето неотдавна са намерени следите на неговия калдъръм между Марица и пазарджишката станция. Градът *Бесапара*, главното седалище на родопското племе беси, който в римско време се споменава дори до Юстиниан, е бил разположен под споменатия Бабабаир, между неговите посети с лозя склонове и железницата, около 5 километра на югоизток от Татар-Пазарджик, между селата *Башикарово* и *Симентлии*.[37] Тамошните надписи сега се намират в Татар-Пазарджик; самите развалини тъй са били експлоатирани за градиво, че там по нивите са останали едва основите на стени, гробове, монети и др. В средните векове в тукашния край най-много се споменава крепостта *Баткун*. Татар-Пазарджик, който родопските помаци и досега наричат просто *Пазар*, според турски известия е бил основан в 1485 г. от султан Баязид II. Градът дълго време е бил съвършено турски; към края на XVI век според свидетелството на Герлах тук е имало само 30 къщи християнски без поп и без църква. По това време градът в търговско отношение е бил много важен, тъй като тук се разклонявали двата главни пътя на Европейска Турция, които са съединявали Цариград със Запад; от една страна, се пътувало през София за Виена, от друга, покрай горна Марица и през Самоков за Босна,

[37] Проф. Добруски за положението на Бесапара във в. «Марица» от 2 и 3 юли 1885 г., бр. 727 и 729. [За различните мнения относно локализирането на тракийския град Бесапара вж. *Mich.* IGBulg. III, 1, n. 1329.]

Албания и Далмация. Тогава тук е бил главният склад на самоковското желязо и турци, дубровничани, арменци, евреи и малоазиатци са съживявали тукашните ханища.

От Пазарджик за Пловдив водят два пътя. Покрай левия бряг на Марица се върви по шосе (35 километра) право през голи равнини, през устието на реката *Луда Яна*, която иде от Панагюрище и извира от Средна гора.

Покрай другия бряг на Марица върви железница. Зад моста виждаш каменна станция с гостилница и градина. Ако един ден тази железница е предназначена да послужи за светската търговия между Цариград и Европа, ще трябва още много да се усъвършенствува. Днес прави впечатление много «gemütlich», както казват немците. По насипа и между ръждясалите релси расте буйна трева, влакът едва се движи напред, пътниците от станция на станция спокойно се посещават от едно купе в друго, а кондукторите сядат вън на дъските, които съединяват вратата на вагоните, махат краката си и пушат с лулите си. Нощем не се пътува.Пътниците оттук до Цариград нощуват в Одрин и пътуват следователно два дни и една нощ. По станциите чиновниците от Хиршовата компания са повечето левантинци от Пера и Галата или гърци и арменци. Влаковете са смесени със стока и пътници. Локомотивите и вагоните имат антикварски вид и са украсени с полумесец и звезда, турски знак.

Железопътният насип продължава покрай десния бряг на Марица с нейните кории и острови. Надясно под близките склонове на Родопите се белеят няколко села и градчета, обиколени с лозя, отгдето през планинския пролом иде Кричимската река, или Въча, с двойно устие, от които източното е много бързо и дълбоко. Наляво се простира поле, а по-нататък зад него стърчи Балканът със Средна гора. Отзад се намира Рила, вечер като черен облак, а там ясно се вижда проломът Момина клисура. След 73 минути (без спиранията) стигаме на пловдивската станция. Градът е около четвърт час отдалечен. Към него се отива по право шосе между нови вили.

4. ПЛОВДИВ

Положение. Трите тепета и изгледът към тях. Древните могили. Филипополис, тракийската Пулпудева, римският Тримонциум, славянският Пловдив и Пловдив. Боевете между византийците и българите. Павликяните и техният произход. Френското херцогство в XIII век. Народописните отношения в турско време. Кланетата в 1876 г. и битките при Пловдив в 1878 г. Главният град на автономната провинция Източна Румелия (1879—1885).

Положението на Пловдив е съвършено оригинално. Посред Тракийското поле, което тук е около 165 метра над морето, издигат се на десния бряг на Марица седем уединени сиенитови скали. Върху трите най-близки до реката е разположен Филипоповият град, който затова от римляните е бил наричан и Trimontium.

Това разположение на града от всички страни има живописен профил: светлосивите скалисти стени се издигат над зелена равнина, слънцето се отразява в прозорците на белите къщи върху скалите, около нас широко поле, по-нататък на хоризонта навсякъде сини планини, а над нас тъмносин свод! Българският поет Вазов сравнява Пловдив с три бели камили, които почиват в широкото поле.

Най-широкото и най-високо средно градско тепе[1] се нарича *Джамбазтепе*, което откъм северната си страна, обърнато към Марица, е покрито чак догоре с къщи и градини; на юг склоновете му се спускат отвесно, а над тях тъкмо по шеметните краища се белеят върху каменни основи високи двуетажни къщи с разкошен изглед към Родопите. На изток, малко по-близко до реката, стърчи от страната му по-ниския връх *Небеттепе*, също покрит с къщи. На запад на пръв поглед едвам се разпознава от Джамбазтепе малкото, съвсем покрито с къщи *Таксимтепе*[2], отделено от него с малък валог, от-

[1] Височините според *Хохщетер*: Марица 163 м., Сахаттепе 209, Джамбазтепе 212, Бунарджик 233. Според картата на австрийския генерален щаб по-ниската част на града има 177 м височина. Руската карта определя позициите наоколо в полето от 150 до 171 м, а Джендемтепе (под името Шайтанташ, Дяволски камък) на 283 м.

[2] *Таксим* на тур. значи водоем, откъдето отива водата по щерните. Тук е бил краят на стария водопровод, който идвал чак от Родопите.

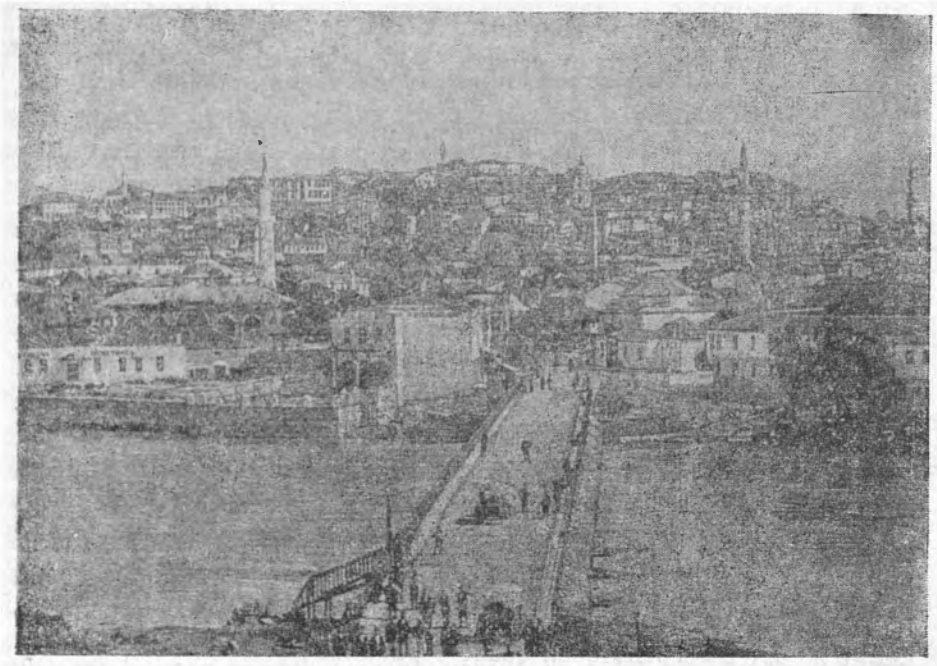

Фиг. № 6 — Пловдив от северната страна

гдето водят единствените стълби, които се спускат от тези скали към южната страна. Останалата част от града е разположена около споменатите три тепета, главно между подножието им и реката, при все че по-новите улици се разпростират и по други посоки

Освен трите градски тепета на запад от тях се извисява голото *Сахаттепе*, двуглава сива скала с кула и часовник от XVII век, с кафене и развалини на турски барутен склад. Последните три върха, също тъй уединени скали, само малко по-широки и по-високи, с плоски върхове, са наредени един до друг оттук на югозапад, покрай западната страна на шосето, което съединява града с железопътната станция. От далеч имат съвършено пирамидален профил. Най-близко се издига *Бунарджик*, тъй наречен от извора (*бунара*) на върха, гдето през руската окупация весело се танцуваше на офицерските балове при светлината на луната и фенерите. Сега там се издига руски паметник от войната, висок бял обелиск. Подир него иде

ниското *Маркотепе*, наречено така уж поради гроба на Крали Марко, а зад него най-високото от всички, *Джендемтепе* с руски тригонометричен знак.

Пловдивските къщи са направени повечето от дърво и кирпич на един кат, но отвън изглеждат много светли поради светлата си боя, бяла или жълта, големите прозорци и многото балкони или еркери. Те не се намират вътре в дворовете, ами излизат право на улиците, които са, както в старите италиански градове, тесни и криви. По калдъръма, направен от големи гладки камъни, доста хлъзгави и в хубаво време, се изкачваме нагоре по тепетата; в дъждовно и зимно време ходенето става, разбира се, още по-мъчно, почти тъй, както в стръмните улички на старата част от Ница. Аристократическата махала, седалище на богатите гърци и българи, е Джамбазтепе, чиито просторни и добре уредени къщи със своите преддверия и стаи напомнят италианските вили.[3] По-малко изпълнено със сгради е съседното Небеттепе. Във валога между двете лежи арменската махала. На юг под стръмните скали на средния връх се простира на равнина махалата на католическите павликяни. Търговският и чиновническият живот е съсредоточен обаче в равните места на север от тепетата, към реката, гдето главната улица е дългата тясна чаршия с дюкяни. Там се намира и старият *каравансерай* (казват му също *безистен*), добре запазен със сводови дюкяни и складове, с голям двор по средата и 10 с олово-покрити кубета от всяка страна на двора, над отделните стаи на горния кат. По-нататък се простира между редица хубави нови къщи новооснованата градска градина, на мястото на старите турски гробища, които се намирали вътре в града. От многото къщи по склоновете на тепетата личи фасадата на новото областно девическо училище; близо до Марица се издига триетажната сграда на държавната гимназия и къщата на новото сиропиталище. На края на чаршията пред реката се намира турски хамам, в който в източно румелийско време е заседавало областното събрание; акустичната сграда е била за тази цел с вкус приспособена. При самата река се намира непривлекателният и не особено чистият конак на едновремешните паши, а по-после на генерал-губернатора на автономната провинция; поправките в него през румелийско време

[3] По-късно, през август 1885 г., много от тези хубави къщи бяха унищожени от пожар.

са стрували толкова, че за същата сума, казват, би могла да се издигне много хубава нова къща.

През Марица, която е доста широка и силна, води дървен мост, от другата страна на който в една низина е разположена бедната махала *Рилска* (или *Каршиака*). Нови елегантни улици с хубави вили преминават около Сахаттепе, а оттам покрай шосето дори до станцията.

От джамиите забележителни са просторната *Имаретджамиси* при Марица и голямата четириъгълна *Джумаяджамиси* на главното тържище между Таксимтепе и Сахаттепе, с девет кубета, покрити с тенекия; нейните стени са зидани от камъни, които, както в София, са обградени с тухлени рамки. Старите християнски църкви скромно се крият. Част от тях принадлежат на гърците, част на българите; всяка от двете народности има тук и своята митрополия. След войната се съгради нова голяма църква «Св. Кирил и Методий» при гимназията, недалече от Марица.

През юли и август животът в Пловдив става непоносим поради страшната горещина, всеки ден до +36°C на сянка. Ала улиците са всякога шумни и многолюдни. Между хорската врява бият в очи многото коне с големи кожени мехове от двете страни на седлото, чиито водачи викат нещо високо. Това са *сакаджии*, продавачи на вода. Пловдив след разваляването на старите водопроводи черпи за всичко вода от щерните и от Марица; и от двете места водата не изглежда много привлекателна и представя най-малко богат материал за микроскопически анализи.

Прекрасна гледка се открива от върха Сахаттепе, особено надвечер, преди залеза на слънцето. Най-хубавият изглед е от при самата кула с часовника, чийто цифреник има турски числа, ала при това носи надпис на виенска фирма. Стоим около 38 метра над площада при Джумаяджамиси. Оттук се вижда почти целият град. Около него най-близко се простира еднообразно бледозелено голо поле с многобройни села и с уединени праисторически могили. Великолепно впечатление правят двете планински стени, Родопите на юг, Балканът на север; те се допират на запад при профила на Рила, отгдето извира Марица, като тече по дъното на цялата панорама.

Полите на Родопите са отдалечени едвам 10 километра от града, та нейните подробности се разпознават много ясно; нагоре има гори и пасбища, по-долу лозя, а най-долу многобройни бели селца и ма-

настири, летните жилища на пловдивчани, между градини и ниви. От тази планинска верига зависи пловдивският климат, както софийският от Витоша.

Много по-далече се простират северните планини. Виждаме цялата панорама на Стара планина и на Средна гора. Най-близките склонове на Средна гора са отдалечени около 40 километра; Стара планина се издига повече от 20 километра по-нататък зад тях. Средна гора и в западната си по-висока част е тъй ниска, че синята балканска верига, даже и в юни още украсена с множество снежни петна, навсякъде се издига зад нея. Тази панорама почва отляво с тъмните форми на средногорския връх *Братия* над Панагюрище; с далекоглед се виждат гори по склоновете и поляна на върха. След това иде къс от Стара планина при Златица. По-нататък на изток ясно се познават средногорските върхове *Буная* и *Богдан* при Копривщица със своите поляни и гори; между тях се спуща между лъскави урви бял път (при Крастово) в полето, а надясно от тях стърчи отзад масивният балкански връх *Вежен*. Надясно се показва острата *Добрила* в Балкана над Сопот. Център на цялата панорама е видният пролом на Струма, която извира под Вежен, пресича Средна гора и тече към Пловдив. Надясно от него се издига отзад най-високият връх на Балкана, *Юмрукчал*, над Калофер, който се познава по снежните петна, които и в август не изчезват. След него окото ни се спира на извънредно дълбоката седловина в стената от старопланинските гребени; това е дълбеят между Марагидик и Кадимлия, през който води пътеката от Голямо село в Казанлъшко поле за Ново село в Севлиевско. Зад тази седловина се познава още масивната *Кадимлия*, но след това, още пред Шипка, балканският гребен пада под хоризонта. Покрай този бод виждаме отпред най-високия връх на Източна Средна гора (при Рахманлии), малко издаден. По-нататък Средна гора спада в дълбока седловина (при Дервент над Стара Загора), зад която пак поглеждат върховете на Стара планина при Мъглиш, тя отново след това се издига, докато най-после някъде в съседство с град Стара Загора изчезва от хоризонта.

Острововидното положение на пловдивските скали като че нарочно е създадено за основаването на града. От първото стъпване на човешки крак в тези краища на това укрепено и безопасно място всякога е имало людско селище. Пловдив има и славно минало като малко места в тези земи с повече от двехилядогодишни спомени.

От най-старите жители — траките, едно индоевропейско племе,[4] са останали онези многобройни могили, които навсякъде по Пловдивско поле подават своите глави. Те са 1—4 метра високи и съдържат в себе си зидан гроб, със скелети или урни, оръжия, съдове и животински рогове; много от тях, разбира се, са отдавна вече разкопани и обрани. Начина, по който се правили тези могили, ясно описва Херодот (5,8). Когато умирал някой тракийски началник, три дни са излагали мъртвеца с плач, клали са различни животни в жертва и са яли тяхното печено месо. След това или са изгаряли тялото на пепел, или пък са го туряли неизгорено в земята — били са следователно и в двата начина едновременно обичай, — след това са насипвали над него могила (χῶμα δὲ χέαντες), а до нея са провеждали всякакви игри, особено двубои. Освен могилите главен спомен от траките са каменните плочи с образа на «тракийски конник», който някъде е изобразен като ловец с кучета, диви свини и елени; понякога насреща му стои жена със забулена глава. Такива барелефи тук са най-обикновената старина, която се среща при всяко откритие; според тях би могла да се определи приблизително гъстотата на тракийските селища в страната. Най-малките плочки са едвам 14 сантиметра високи и широки; най-големият образ на тракийски конник е колосалният барелеф в природна големина на една скала при Мадара, близо до Шумен.[5] Вярно разяснение на тези образи досега не е намерено.[6]

Раздорите между племената улеснили превземането на Тракия от македонците. Филип II, баща на Александър Велики, в 342—

[4] За траките и остатъците от езика им (най-вече лични и местни имена) вж. съчинението на проф. *В. Томашек*, Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung. I Übersicht der Stämme, Wien, 1893 (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss., Bd. 128), II Die Sprachreste. 1. Glossen aller Art und Götternamen, Wien, 1893 (Sitz., Bd. 130), 2. Personen- und Ortsnamen, Wien, 1894 (Sitz. Ber. 131).]Пълно събиране на тракийските езикови остатъци у *D. Detschew*, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957.]

[5] [*К. Иречек* ие е изследвал подробно самия паметник и погрешно го счита за тракийски конник. Резултатите от тези изследвания върху Мадарския конник вж. в сб. Мадарският конник, София, 1956.]

[6] *A. Dumont*, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris, 1877), p. 70, обяснява «le cavalier thrace» като «héroisation des mortels et culte des [ancetres divinisées». *J. Mordtmann* в Revue archeol., 1878, Nov., и в AEM, VIII, 1884, стр. 208, се произнася против това, като обяснява конника за божество, за «thracischer Herosgott»; при това посочва някои надписи върху тези плочи.

340 г. покорил страната дори до Хемус и в своите походи е достигал чак до долния Дунав. За охрана на завзетия край той основал няколко крепости. Между тях е била без съмнение на мястото на по-старото домашно градище и Φιλιππούπολις, която е запазила името на енергичния основател на македонската мощ през всички столетия, през повече от 2200 години, дори до ден днешен. Ала тези македонски селища не са цъфтели преди всичко поради своя, както Момзен казва, «ботанибайски» характер. Те са били колонии от престъпници с военни гарнизони; според Теопомп и Плиний самият Филипопол затова е бил наричан и *Понеропол*, «град на престъпниците». След Филип Александър Велики и Лисимах още са удържали македонското владичество над Тракия, ала след това страната отново станала независима и си живяла, както и по-преди. Между тракийските племена се славили главно два съперника. Силните *беси*, които живели в Родопите, разпространили своите селища чак до околността на Пловдив. От друга страна, отдавна се стремели и получили първенство *одрисите*, чието царско седалище е била крепостта *Бизие* (сега Виза), между Одрин и Цариград. Само Филип V (около 183 г. преди Хр.) отново поставил гарнизон в Филипопол, като изпъдил тракийските жители от крепостта в планините, ала не много след това одрисите пак изгонили македонците.[7]

Римляните подкрепяли одриските царе и им помагали да завладеят цяла Тракия чак до Дунава. Планинските племена в Хемус и Родопите признавали, разбира се, властта на одрисите дотогава, докогато им понасяло, и Рим често пъти е бил принуждаван да брани своите кралски съюзници от собствените им съотечественици. При един такъв случай чуваме отново за Филипопол, когато е бил обсаден в него цар Реметалк, син на цар Рескупорид, през време на император Тиберий (21 г. след Хр.) от войнствените одриси, родопските дии и хемските койлалети. От тази обсада го избавил П. Велей с римските войски от провинция Мизия; с конница и лека пехота разбил напред разпръснатите въстаници, след това сам с римските легиони и с помощта на атаката на обсадения цар унищожили под градските стени главните тракийски войски.[8]

Не след дълго време (46 г. след Хр.) император Клавдий по-

[7] *Livius* 39, 53.

[8] *Tacitus*, Annales, 3, 38. За тракийските царе вж. *Th. Mommsen*, Reges Thraciae inde a Caesare dictatore, Ephemerides epigraphicae 2, стр. 250—263.

корил Тракия. На мястото на местните царе дошъл римски прокуратор (по-късно legatus pro praetore) със своя щаб. Император Домициан организирал Филипопол, главния град на новата провинция, като община по гръцки образец. От негово време чак до император Филип Арабин тук е имало монетен двор, който е сякъл медни или бронзови монети (у Mionnet 235 типа). На една такава монета от времето на император Антонин Пий са изобразени и Родопите във вид на седнала жена, която с едната си ръка се опира о скала, а с другата държи някакво растение. Често се среща брадатият бог на река Хебър, понякога и с лодка. Тогава са плували ладии оттук дори до устието, даже в наше време още продължаваше плуването на салове по Марица, натоварени с ориз и жито, и престана само вследствие конкуренцията на железницата. Други монети представят Деметра с класове, Дионис с грозд или само прости кошове с овощия или грозде. От монетите на император Каракала знаем, че в него време се празнували в Пловдив в чест на Александър Велики някакви александрийски игри ('Αλεξάνδρεια), и от монетите на император Елагабал узнаваме, че те са били в негово време заместени с кендрисийски игри, наречени така според една фила (φυλὴ Κενδρισεῖς) и са имали връзка с питийските игри в чест на Аполона (Κενδρείσια Πυθια) при един храм с 13 стълба във фасадата.[9]

Както вече се каза, на латински градът се наричал и Trimontium.[10] Тракийското име, запазено само у Jordanes (писал в 551 г.), е било *Пулпудева*, може би със съвършено същото значение, както гръцкото: навярно е гласяло първоначално *Филиппо-дава*, втората част от която толкова често се повтаря в имената на тракийските крепости.[11] Градът е бил обграден със здрава стена от големи камъни, която имала четири врати. Според запазения до днес двуезичен над-

[9] *В. Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн. XII, 1895, стр. 323.

[10] *Plinius* 4, § 41. Τριμόντιον у Птоломей 3, 11. Trimontium и върху военната диплома от 221 г. (от Хасковско), Ephem. epigr. II, 464. Още у Анна Комнена, ed. Reifferscheid 2, 256, се споменава старото име Τριμοῦς.

[11] Pulpudeva quae nunc Philippopolis et Vscudama quae Adrianopolis vocitantur, Iordanis Romana, ed. *Mommsen*, p. 28. Оттук и у английския аноним за третия кръстоносен поход, у *Bongarsia*, Gesta Dei per Francos, p. 1159. За обяснението на името вж. *Krek*, Einleitung in die slav. Literaturgesch., 2 издание, 554 забел.

пис, гръцки и латински, тя е била съградена в 172 г. от легата C. Pantuleius Graptiacus по заповед на император Марк Аврелий. Къс от нея с големи камъни се вижда и до днес като градинна ограда в една уличка под Таксимтепе. На друго място, в седловината между Небеттепе и Джамбазтепе, се издига сводообразно през една стръмна улица между къщата източната градска врата, така наречената *Хисаркапия*, навярно не римска, а византийска. Още в 1819 г. е стояла и западната врата. В средните векове се виждали следи от хиподром, в XVI век са стояли още развалините от водопровода, а в началото на нашия век се намерили в южната част на града остатъци от театър с каменни седалища от дялани четвъртити камъни с особена големина. Числото на тукашните надписи, почти всички гръцки, е доста голямо. Миниатюрен образ на античния Филипопол ни е запазил шеговитият Лукиан (от II век) в своя диалог Δραπέται (гл. 25): две много високи и прекрасни планински вериги, по-високата Хемус, наеreща ѝ Родопите, между тях широко, много плодородно поле, което почва от самите им поли; по средата Филиповият град, около три акропола, на които грапавината на скалите им придава по-голяма прелест, и реката Хебър, която мие края на самия град, най-големият, казва, и най-хубавият от всички: «далеко свети неговата хубост».

Развитието на Тракия се спряло поради катастрофите от преселението на народите. През царуването на император Деций готите превзели (в 251 г.) Филипопол със страшно клане, в което уж били убити 100 000 души.[12] След две столетия през хунските войни (447) пак се повторила подобна катастрофа. Император Юстиниан заповядал наново да се укрепи градът. Във времето на император Маврикий (582—602) източноримската войска след походите си срещу задунавските славяни и авари понякога зимувала във Филиповия град.

С преминаването на българите през Дунава (около 678 г.) византийското царство трябвало да пренесе отбраната на своята граница от бреговете на тази голяма река във вътрешността. Като погранична крепост Пловдив станал предна ограда на Византия срещу българите, подкрепяна от цяла система крепости и замъци, които затваряли дълбоките родопски долини. В това време планините на север принадлежали най-вече на българите, полето на гър-

[12] *Ammianus Marcellinus* 31, 5, 17.

ците. До бързата загуба на старата Сердика линията на пограничните византийски крепости почвала в Софийско поле, вървяла под полите на Средна гора към Берое (Стара Загора), а оттам към Черно море, гдето достигала при Месемврия. Владетелите от VIII и IX век, като не се доверявали на слабите остатъци от античните жители, почнали покрай цялата погранична линия, и в самия Пловдив да създават един вид военна преграда срещу българите, като заселвали войнствени арменци и сирийци от Горния Ефрат. Тази колонизация извършили главно Константин V (Копроним, 741—775), Лъв IV Хазар (775—780) и Никифор (802—811). Колонистите не са били правоверни християни; по-голямата част от тях се придържали не само към арменския монофизитизъм, ами и към дуалистичния павликинизъм или манихеизъм, съвършено различен от учението на православната църква. От сношенията с тези еретици павликянското учение се вмъкнало и между българските селяни, у които неговите последователи се наричали богомили. Във времето на Анна Комнина в Пловдив павликяните са имали мнозинство над правоверните, а също и в околността цялото население е било еретическо.[13]

И до ден днешен се е запазил спомен за старите гръцко-български граници в топографичните названия. Планинците около Ихтиман и Вакарел, в Средна гора, в Търновско, около Трявна и Елена, както и в Котленско наричат тракийското поле *Романя*, а жителите му *романци* (жените *романки*). В Трявна *Малка Романя* се нарича краят около Нова и Стара Загора. *Голяма Романя* — по-нататъшното поле към Ямбол и към Марица. Напротив жителите на това поле наричат задбалканските краища *Загорье* (също и котленци на еленчани и търновчани), а тамошните жители *загорци*, *загорки*. И двете названия произлизат от средновековната държавна терминология. *Романия* се наричало източноримското царство у гърците, арабите, славяните и италианците дори до неговото падане; същевременно задбалканска България до XV век се наричала у византийците, сърбите и италианците *Загорие* (l'imperio di Romania, l'imperio di Zagora).[14]

[13] Anna Comn. 2.259 Πᾶσα γὰρ ἡ Φιλιππούπολις πλὴν ὀλίγων ὄντες Μανιχαῖοι... καὶ τὰ κύκλῳ Φιλιππουπόλεως πάντα ἦσαν αἱρετικοί.

[14] Във Видинско и Софийско жителите от двете страни на Балкана се наричат едни други *загорци*; в Кюстендилско *Загоре* се нарича Крайду-

У славяните Филиповият град получил името *Пловдин*, което се среща от XV до XVII век в сръбските паметници, в дубровнишките книги и в различни пътеписи и грамоти. Сегашното българско *Пловдив* като че ще е по-нова форма и се среща най-напред в XVII век. Съвършено вярно обяснение не е намерено. Някои по-нови изследователи сочат споменатото тракийско име *Пулпудева*, но аз мисля, че с него може да се обясни само днешното *Пловдив*, но не и *Пловдин*. По аналогия на много романски имена на *-она*, *-ома*, преиначени от славяните с окончанията *-ин*, *-им* (Албона — Лабин в Истрия, Салона — Солин, Скардона — Скрадин, Нона — Нин в Далмация, Анкона — Якин, Рома — Рим и т. н.), по-скоро би могло да се предполага някоя основна форма, също тъй с окончанието *-она*.[15]

навско. В Търновско и Троянско казват на румелийците и *отвъденци (отвъд)*, за което вж. *П. Р. Славейков*, Няколко думи за шопите. — ПСп, кн. 9, 1884, с. 110. Северните българи имат за румелийците и друго име, което не е етнографско, а принадлежи към произведенията на народния хумор: *вариклечка* (срв. чеш. vařbuchta), което значи и егоист, педант. Като обяснение на този прякор се разказва, че когато те на път варят месо в един котел, всеки уж забождал в своето парче особена клечка, за да ие се смеси с парчетата на другарите му.

[15] Името Пловдив мнозина са обяснявали отначало от античното *Плотинополис*, ала този град е лежал на юг от Одрин, на най-долната част на Марица (вж. *Jireček*, Heerstrasse, S. 95). На Йордановата Пулпудева указа най-напред В. *Томашек* в Österr. Gymnasialzeitschrift, 1878, стр. 206, после *Васильевскій* в Ж. М. Н. Пр. 1882, стр. 380, а след това М. Дринов в пловдивското месечно списание «Наука» II, 1882, стр. 355—358. Според Дринов Пловдив се среща телърва от 1636 г. По-старите спомени от XV—XVII век (зная такива 14) имат все Пловдин. Покрай сръбските летописи (към 1836, 1410 г.) най-старият спомен е в писмото на дубровнишкия сенат до посланиците при Портата от 22 ноември 1430 г., където се пише, че пристигнали техните «lettere, fatte in Ploudin»; други дубровнишки писма от XV век пишат италиански *Ploudino*, латински *Ploudinum*. В едно Хуниадово писмо от 1443 г. се споменава турчинът «Izaak, regens *Plowdensis*». За разпространението на това име в XVI век свидетелстват пътеписите на Курипешич (Plaudin, Plaitnerfeld, Pleydtner feld), на Врапчич (Plaudin), на Дерншвам (Plodi). Още през 1614 г. се споменава *Plaudin cioe Filippopolo*) (моите Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, стр. 71, забел.), а Гундулич говори в 19 песен на «Osman» за един турчин, който се родил «u Plovdinu». *Пловдѝна* се нарича в Пирот един вид грозде, което другаде наричат памид. Срв. *С. Вацов*, Периодично сп., кн. XVI, 1885, стр. 165. — В Archiv für slav. Phil. XVI (1894) 594—596 проф. Калужняцки показа, че в ръкопис Apostolarium Christinopolitanum в Лвов в предисловието към първото писмо на апостол Павел към солуняните на македонските Филипи е преведено:

Освен това в старославянските книги името се среща обикновено в превод от гръцки — *Филипов град*.

В X век, по времето на цар Симеон (починал 927) и на сина му цар Петър, Пловдив е принадлежал към българското царство. Когато в 970 г. русите под предводителството на княз Светослав превзели цяла крайдунавска България, покорили и Филиповия град с клане, в което уж паднали 20 000 души.[16] Но вече на следната година гръцкият император Иоан Цимиски изгонил Светослав, а подхемуска и крайдунавска България заедно с Пловдив присъединил към византийското царство.

По времето на императорите от Комниновата династия Пловдив е бил ограден със здрави и високи стени, с окоп и украсен с палат, църкви и манастири.[17] Населението било смесено: гърци, арменци и българи. В 1096 г. оттук преминали кръстоносците от първия поход, без насилие и мирно. Във втория поход (1147 г.) немските кръстоносци на крал Конрад III почнали да грабят вече в тракийско поле, а според свидетелството на Odon de Diogilo изгорили пловдивските предградия, в които живели западни търговци (extra muros nobilem burgum Latinorum). Съвършено инак станало преминаването на третия поход (1189). Гърците още от Белград почнали да безпокоят кръстоносците, но император Фридрих I не се стреснал от това, промъкнал се през стените и оградите при старите Траянови врата и със своите изгладнели пълчища влязъл в негостоприемната «silva Bulgariae» в Тракийско поле. «И намерихме земя равна, пълна с лозя и с всички добри неща, в която всичкият недостиг на войската с божията милост биде отстранен, тъй като умореният се освежава

«Въ Плъп'дивѣ». В следната статия «Zum Namen Plovdin oder Plovdiv» (стр. 596—600) изброих всичките ми познати примери на това име от XIV век до 1700, 20 на брой; навсякъде се среща Пловдин. Съответствието на Плъпьди в на Лвовския ръкопис с Йордановата *Pulpudeva* е очевидно, като знаем, че от XIV до XVII век е господствувала формата на *-ин* и само тя е била позната и на чужденците, остава необяснено защо после се е появила пак формата на *-ив*, по-близка на Пулпудева.

[16] *Лев Дякон*, стр. 105 (срв. Анна Комнина, цит. м.).

[17] Вж. описанието на *Анна Комнина* (кн. XIV, гл. 8, ed. cit. II, стр. 256 и сл.), според което всеки от трите хълма е имал своя ограда:
ἡ δὲ πόλις τρίλοφός ἐστιν ἑκάστου λόφου περιζωννυμένου τείχει μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ ὅπου δὲ πρὸς πεδιάδας ὑποκόπτει καὶ ὁμαλότητας, τάφρος αὐτὴν περιθέει παρ' Εὖρῳ κειμένη.

под сянка, а зажъднелият при някой извор», пише тъй наречения Ansbertus. Това освежаване, разбира се, не е ставало без насилия, плячки и подпалвания. На 24 август 1189 г. кръстоносците стигнали пред Пловдив. Градът бил току-речи празен, тъй като войската и жителите отстъпили в Родопите. В къщи останали само бедността и арменците, които посрещнали «латините» като приятели; също и българите в околността на драго сърце снабдявали войската с всички потреби. Кръстоносците весело се пуснали по беритба в лозята, в напуснатите села изкопавали житата от подземните скривалища, изпообрали родопските крепости и манастири и опустошили цялото околно поле. При оттеглянето им през януари 1190 г. Пловдив е бил изгорен от кръстоносците. След тази катастрофа градът е бил бързо подновен от византийците; император Исак Ангел през следните години по-често живеел в него, като гледал с всички сили да удържи владението на подбалканската област и на Крайдунавско против напредъка на българите от Търновското царство.

Особена съдба е имал Пловдив през тъй наречената «латинско царство» в Цариград. «Филипополското херцогство» се паднало на рицаря Renier de Trit. В ноември 1204 г. той пристигнал в града със 120 рицари и там бил приет с голяма радост, тъй като гражданите след падането на гръцкото царство се бояли от някаква изненада от страна на своите неприятели — българите. Обаче нему не му било писано мирно да владее. Българският цар Калоян бил много поразен от отнемането на Пловдив и почнал да влиза в преговори с гръцките граждани по Тракия, които водили към общо въстание против латините в Одрин и в цялата негова околност. Другарите на пловдивския херцог били обзети от такава паника, че с най-голяма бързина и без всякакъв ред побягнали към Цариград. Много от тях по пътя били избити или пленени. Сам Renier останал само с 15 рицари и с малък полк наемна войска; той се надявал на подкрепата на гръцките пловдивчани и на арменските павликяни (popelicans), чиято махала се простирала на юг от укрепените скали, там, гдето и до ден днешен е разположена «павликянската» махала. Между това латинският крал Балдуин I на 14 април 1205 г. бил разбит пред Одринските врата от Калоян и взет в плен, от който вече и не се избавил. След тази съдбоносна катастрофа и в Пловдив настанал обрат. Павликяните почнали да обещават на Калоян, че ще му предадат града. Renier, като видял, че всичко е изгубено, една сутрин ненадейно

заедно с всичките си латини възседва коня си, излиза от южните врати, запалва предградието на павликяните и бързо избягва в крепостта Станимака (Стенимахос), три часа оттука, в един родопски дол. В Пловдив след неговото отстъпление павликяните не изпълнили това, което мислели, и властта взел в ръцете си един гръцки велможа — Алексиос Аспиетас. Калоян подир одринската победа потеглил най-напред към Солун и след като не можал да го превземе, наесен пристигнал пред Пловдив, срещу жителите на който отдавна хранел неукротима злоба. Градът бил превзет, Аспиетас обесен, гръцкият архиепископ обезглавен, останалите гръцки велможи избити и голяма част от Пловдив разорена. Renier останал обсаден в Станимашката крепост и едва през юни 1206 г. бил избавен от смелата латинска експедиция през родопските планини.

Наследникът на крал Балдуин, юначният крал Хенрих, почнал да настъпва срещу българите. На 2 август 1208 г. на полето пред Пловдив разбил цар Борил, внук и наследник на Калоян. Вследствие на това Renier de Trit наново могъл да заеме своето пловдивско херцогство, особено когато латините свързали мир и приятелство със самия Борил. За по-късните местни случки не знаем със сигурност много неща, ала от документите на венецианския архив узнаваме, че след Renier дошъл още и роднината му Gérard de Stroem. Латинското владичество в Пловдив се свършило около 1235 г., когато българският цар Асен II обсаждал Цариград с никейския император Ватац. Околните краища вече по-напред били са всички в български ръце. Веднъж наистина епирският деспот Теодор Комнин, който изгонил латините от Солун и Одрин, разпространил своята мощ и по тези краища, но в 1230 г. при *Клокотница* (сега Семизча), на пътя от сегашно Хасково към Пловдив, бил съвършено разбит и взет в плен от Асен II. Тази битка донесла на българите владението над цяла Македония и Албания, дори до Солун и до Адриатическо море при Драч. Ала още преди падането на латинското кралство в Цариград (1261) слабите наследници на Асен II не могли да противостоят на завоеванията на енергичните никейски царе и наново изгубили придобивките от славната победа при Клокотница.[18]

През следните години граница между българи и византийци

[18] [Вж. *Б. Примов*, Българи, гърци и латини в Пловдив през 1204—1205. Ролята на богомилите. ИБИД, XXII—XXIV, 1948, стр. 145—158.]

е била горното течение на Марица; едва при устието на Сазлийка при Сейменли границата (граничните окопи там и досега се познават) е завивала към североизток и е оставяла някои краища на север от Одрин в гръцки ръце. По такъв начин Пловдив е лежал, както се и изрично споменава у Кантакузин, на самата българо-византийска граница, като е бил прикрит отзад с цял ред родопски замъци.[19] По време на вътрешните размирици и на натиска на татарите, които от Русия безпокоили и Крайдунавско, българите повече от половин столетие оставили на мира Пловдив. Завоеванията почнал едва Георги Тертер II. Като се възползувал от раздора на по-стария и младия Адроник, по време на жътва в 1322 г. ненадейно превзел слабо защищавания Пловдив и турил там гарнизон от 3000 души под командата на опитния войвода Иван Рус. Ала през следната зима младият цар, последен от своя род, умрял. От размириците, които произлезли, докато бъде избран цар Михаил Бдински, се възползувал по-младият Андроник (1323), та държал Пловдив 4 месеца в обсада, обаче нищо не свършил и отново се оттеглил. Когато след това пристигнала нова българска войска да смени досегашния гарнизон и Иван я посрещнал пред града, а през нощта останал в нейния лагер (може би зад Марица), гръцките граждани в тъмнината без шум пуснали от другата страна византийския военачалник Георги Бриенни, който с малък отряд пазил Станимака и Чепино и имал постоянна тайна преписка с пловдивските гърци. По такъв начин българите по собствена непредпазливост изгубили през нощта храбро защитения Пловдив. Двайсет години по-късно цар Иван Александър във време на разприте между император Йоан Палеолог и самозванеца Йоан Кантакузин издействувал от майката на непълнолетния Палеолог, царица Анна Савойска, за оказана помощ да му отстъпи Пловдив с всичките крепости по северните поли на Родопите (1344).[20]

В гръцки ръце Филиповият град вече не се върнал. От бъл-

[19] Филипополис бил ἐν ὁρίοις τῆς ἐκείνου (на българския цар) καὶ Ρωμαίων ἡγεμονίας *Кантакузен* 1173.

[20] Мануил, пловдивски митрополит, заседавал на българския църковен събор в Търново през 1360 г. (г. 6868 като 28 година от царуването на Александър изрично се споменава в житието на св. Теодосий Търновски в рилския ръкопис). За Иваналександровия подарък на Бачковския манастир вж. част II, глава 4.

гарите го отнели турците около 1370 г.; годината не се знае със сигурност. Когато задбалканската област заедно с Търново (1393) били присъединени към османското царство, последният цар Иван Шишман, син на Александър, според турски известия бил отведен в плен в Пловдив и там в затвора умрял, не се знае дали от природна или от насилствена смърт.[21]

От първите турски времена имаме две известия за Пловдив. Константин Философ описва тамошните събития в 1410 г. във време на раздорите между синовете на султана Баязид I Сюлейман и Муса. Градът бил още укрепен (стѣны града) и имал вътре акропол или според арабския, от византийците приет термин *кула*.[22] Данъците събирали насила ту едната, ту другата страна. Веднъж Сюлейман заповядал да запалят Пловдив, друг път Муса, като не могъл да превземе кулата, заповядал да опленят града, да убият митрополит Дамян в църквата и тялото му да изхвърлят през стените.

Bertrandon de la Brocquière, бургундския рицар, пътувал по тези места в 1433 г. за светата земя: «Пристигнах, казва, във Филипопол, главният град на Македония,[23] съграден от Филип. Лежи на реката, наречена Марица, в голямо поле и прекрасен край, където се намират всички видове неща за ядене, и то на евтина цена. Едно време е бил значителен град, пък и сега е такъв. Обгръща три върха, от които двата са на края, към юг, а третият — по средата. Върху този е била издигната голяма крепост във вид на продълговат полумесец, но сега е съборена. Показваха ми мястото, където е бил палатът на крал Филип, също съборен, обаче стените стоят и до днес. По-голямата част от Филипопол е заселена от българи, които се придържат към гръцката вяра. Тази крепост е споменатата *кула*; според Брокиеровото описание тя е стояла на върха на средното Джамбазтепе, чийто стръмен южен склон действително прилича на полумесец.

През следващите четири столетия на турското владичество имаме голямо множество пътеписни бележки. На турски градът се наричал *Филибé*. Старата градска стена от големи камъни, хубаво

[21] *Zinkeisen*, Gesch. des osman. Reiches 1, стр. 285.

[22] Константин Философ, Гласник 42, стр. 299; τὸ κουλᾶ според *Анна Комнина* 2138 е същото като ἀκρόπολις. Сега тур. *кула*.

[23] В по-късните византийски времена с името Македония постоянно е била наричана и Тракия (вж. Heerstrasse, 94).

изработени, е била съвършено съборена едва в XVIII век; над вратите Ricaut (1665) видял още избледнели гръцки надписи. Отвътре са били наредени, както в София, една до друга бедни къщички, зидани с глина, с керпичи, с греди, понякога покрити само със слама. Върховете на трите тепета са били овенчани с развалините на старите сгради.[24] Между развалините на Джамбазтепе му било показвано седалището, откъдето уж император Филип преглеждал от върховете своите войски, с голям изглед към Родопите. По-надолу се намирала разваленатa гръцка църквичка, която описва Герлах (1578); нейните развалини («Св. Параскева») били показвани там още в нашето столетие. Едва през последните сто години северният склон на този връх полека-лека се покрил с християнски къщи. Зад дългия дървен мост през Марица се намирали пространни яхъри за хиляди камили, които са служили за походите в Унгария, особено на артилерията. В самата околност на града турците още в XV век въвели обработването на ориза, което продължавало тук със стотици години, като се е простирало покрай Марица, дори над Татар-Пазарджик. По-късно източнорумелийското правителство забрани официално обработването на чалтиците по причина на нездравите изпарения, които излизат от периодично наводняваните ниви. Жителите твърдят, че с тази забрана треските действително престанали и градът станал много по-здрав.

Като резултат от турското владичество е било отстраняването на християнските жители от града, както въобще големите градове в империята по това време повечето са били турски. Старите византийски граждани се оттеглили в близката Станимака, която и до днес е първият гръцки остров във вътрешността между румелийските славяни и турци. В самия Пловдив Герлах (1578) намерил само 250 християни (т. е. християнски къщи), които заемали главно валога между първото и второто тепе (Небеттепе и Джамбазтепе). Те имали осем църкви, от които най-главната била «Св. Марина» (сегашната гръцка митрополия). Des Hayes (1621) говори, че половината от жителите били християни, половината турци; вижда се следователно, че християните постоянно се увеличавали. Още в 1819 г. от 15 махали 11 били турски.

Дубровничаните нямали постоянни колонии в Пловдив, както

[24] Пловдив «hat vier khale berg, auff dem ainen ist ain *altschloss* gestanden, sieht man nochl ie spuren». *Dernschwam*, пражкият ръкопис, f. 238[1].

в София; тука се заселили в XVI век 4—5 търговци, в XVII век само един или двама, а със слугите не повече от 10—12 души. Освен тях тук са търгували испански евреи и арменци. Интересно е влиянието на италианската търговска терминология върху говора на пловдивските граждани, гърци и българи, наследство от славните времена на венецианската и генуезката търговия.[25] В нашето столетие италианският език в източната търговия, особено след Кримската война, полека-лека отстъпил на френския език. Вестниците, които се издават на чужд език в Цариград, Атина, Смирна и другаде, се пишат изключително на френски, освен един английски вестник в Цариград; такива италиански вестници няма.

За отношенията на народностите в полето около Пловдив през по-отдавнашните турски времена знаем за жалост много малко. През средните векове знаем, че от двете страни на тракийско поле по планините, в Родопите и Стара планина, е живяло гъсто славянско население, което е стигало и до низините. Гръцкият елемент е бил много повече, отколкото сега. Цариградските императори нарочно са заселвали тук и другаде гръцки граждани по крепостите; от XIII век имаме напр. известие (у Акрополит), че укрепеният Мелник под Пирин планина бил заселен с гърци, доведени от Пловдив. А че в Пловдив в по-късните средни векове ядката на гражданството се състояла от гърци, неприятели на българите, най-добре се вижда от споменатите събития в 1205 и 1323 г. Още Курипешич (1530) пише, че в «Романия» от Ветрен до Мустафапашовата паланка (при Одрин) покрай шосето действително живеят християнски славяни, но че тук има вече много гърци, които не знаят славянски.

Третата по-стара тукашна народност, потомци на азиатските павликяни, съществува до днес само по име. Те отдавна вече са престанали да говорят на своя език, бил той сирийски или арменски, и съвършено се побългарили. Че са почнали да говорят български, а не гръцки, показва явно кой елемент между селското население от отдавна е преобладавал. Те запазили дълго време само вярата си, а когато я напуснали, им останало все още името й — *павликяни*.

[25] Ще приведа няколко примера: *канела* — ит. cannella, *капела* — capello, *панера* — paniere, *кола* — colla, *фуркета* — forchetta, *пято* — piatto, *луссо* — lusso, *лустро* — lustro, *салца* — salsa, *кангели* — cancello и т. н. Изобщо в България е разпространено *камбио* (lettera di cambio), *калцуни* — calze, *манджа* и т. н.

От XVII век имаме изобилни известия за тях не толкова в съвременните пътеписи, колкото в папските релации на мисионерите, които е издала югославянската академия в Загреб.[26] Павликяни (Paulini, Pauliani, Paulinisti, Paulianisti, Pavlićani) се наричали тогава остатъците на истинските павликяни от източен произход и остатъците на българските богомили. Техните колонии образували тогава пояс, който се простирал от Никопол при Дунава чак до Пловдив. Под турското владичество те съвършено свободно изповядвали своята вяра. Техните отношения с гръцката църква и с християнските съседи били неприятелски. Ненавиждали са кръста и иконите, като са обвинявали православните в идолопоклонство. При кръщението според Ricaut (1665) употребявали огън (se servant de feu dans le baptême); според известията на мисионерите туй ставало, като се допирал техният поп до четири места на главата на правоверния със свещ и туй у тях се казвало кръщене с огъня на св. Йоан Кръстителя.[27] Епископи по това време са нямали, а само попове, които се назначавали, като им връчвали жезъл; те знаели да четат, осветявали са напитките и с прост обред са осветявали браковете. Според известията на мисионерите правоверните принасяли в църквите ястия и питие и там във време на жертвоприношението се веселили, яли, пили, опивали се, пели и играли; и след приемането на католичеството искали да продължават в това направление и в едно село направили олтаря на трапеза. Граф Marsigli описва едно павликянско черковище, което видял уж в Пловдив в едно от своите първи пътувания (може би в 1679 г.). То било отворено място под широкото небе, добре уравнено, под голямо дърво, по което висели на дървени куки късове говеждо и агнешко месо от жертвите, които се правели на голяма каменна плоча, която лежала на земята като олтар. Наоколо в кръг били разположени други малки каменни столове, на които се яло принесеното в жертва месо. Туй описание, което станало в епохата, когато покръстването на павликяните било вече свършено, както и бележката, че под дървото е стоял и кръст, груба направа от камък, пред който уж павликяните

[26] Acta ecclesiastica Bulgariae ab a. 1565 usque ad 1799. Collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžin (българин от Банат), ordinis S. Francisci, Zagrabiae, 1887 (Монумента, част 18). При печатането на книгата получихме вече съответните страници.

[27] *Ricaut*, Histoire, стр. 711, Acta, bulg. eccl., p. 80.

се кланяли и кръстели, възбужда у нас донякъде съмнение дали Marsigli не е видял не павликянско черковище, ами нещо съвършено обикновено, което и до ден днешен можеш да видиш навсякъде по Тракия: дърво на *оброчище* (на мястото на някогашна църква), където селяните в известни празнични дни колят овце за курбан и с веселие ги изяждат.[28] Според мисионерите павликяните имали старославянски евангелия, посланията на св. Павел, деянията апостолски и апокалипсиса, все стари пергаментови ръкописи, от босненски произход, писани по времето на краля Твръдко. Те постили, празнували неделите и подвижните празници и употребявали даже и лични християнски имена (Иван, Димитър и др.).

В своята изолираност, както и от антагонизъм към православните тези стари еретици проявявали известна наклонност към римската църква. Планът да се привлекат към католишката църква се явил най-напред в 1581 г. Първият мисионер у тях бил босненският францисканец отец Петър от Соли (Тузла), който бил назначен от папа Климент VIII (1592—1605) за софийски епископ със седалище в Чипровци и след трескава деятелност умрял в 1623 г. В първите години на XVII век той почнал своята работа в селото Петикладенци при Никопол, с успех проповядвал и кръщавал между Дунавските павликяни, а също положил и първите основи на католицизма и у пловдивските павликяни, всичко това, разбира се, не без опасност, тъй като гръцките епископи и затварделите павликяни го обвинявали не един път пред турците за испански и папски шпионин. Литургията е била вършена често по хамбарите между купите жито, а където били направени църкви, не били друго освен колиби, покрити със слама. Няколко млади павликяни били изпратени на учение в Рим, да се приготвят за попове. При Дунава проповедничеството напредвало по-скоро, отколкото при Пловдив, където опора на мисионерите станали чисто павликянските села *Даваджово* при Хисара и *Калачево*, днешното *Кълъчлии* (от тур. *кълъч* — сабя) при Пловдив. Още в половината на XVII век и в двете тези села, както и в няколко околни, били кръстени много лица от двата пола,

[28] *Marsigli*, Stato militare, p. 24 и сл., като се обляга на разговора с пловдивския митрополит Дионисий. Това известие трябва да е отпреди 1692 г., защото след тази година Цукала в новогръцкото описание на Пловдив (Виена, 1851 г., стр. 82 и сл.) не привежда ни един митрополит с това име. За пировете в черквите вж. Acta bulg. eccl., p. 17, 18, 80 и т. н.

стари и млади, а до края на същия век навярно последователите на старата вяра съвършено изчезнали. Попове били местни българи, босненци, рядко дубровничани; те били поддържани от Рим, тъй че правоверните не трябвало да правят разноски за тях.[29] През войните, към края на XVII век селата останали съвършено без попове, но не изневерили вече на римската църква. Печатаните релации за тях се свършват към началото на XVIII век; по-късно, доколкото зная, папските проповедници в този край се намирали под охраната на френските посланици и консули.

Сегашни католишки павликяни или както се наричат официално «българо-католици» румелийската статистика (в 1885 г.) е наброила 9444 души. Те живеят в 10 села, разделени на три групи. Първата група лежи на север от града, на пътя за Хисара (*Даваджово*, *Дуванлии* — целите католишки, *Селджиково*, *Хамбарлии* — смесени), втората — на североизток, в низините около устието на Струма (*Кълъчлии*, *Балтаджии*, и двете по 2000 души — целите католишки, *Гирен* — смесено), третата на юг (няколко семейства в *Комотево* и *Ахлан*). В самия град се намира Павликянската махала (2487 души)[30], на юг под скалите на Джамбазтепе, на пътя към Станимака, тъкмо там, където е била махалата на старите «popelicans» във времето на рицаря Renier. Обаче непрекъснатото съществуване на тази махала не е установено, тъй като в споменатите писма на мисионерите от XVII век за тези градски павликяни няма още нито спомен. Външният изглед на тази католишка махала е много

[29] За по-късната съдба на пловдивските павликяни писа *Д. Е. Такела*. Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдивско, СбНУ, кн. XI, 1894, стр. 103—134. В началото на XVIII век свещениците им са били често преследвани. По време на войната на Турция с Австрия и Русия 1736—1739 отец Михаил Добромир, родом от Кълъчлии, и отец Никола Бошкович — от Дубровник, били хванати в Пловдив и обезглавени в Одрин на 2 април 1738 г. по заповед на великия везир; причината са били някакви техни писма до дубровнишкия консул в Цариград, Лука Кирико, и до други лица, в които изказвали желание за победа на християнското оръжие. След това свещениците били пак дубровчани, албанци, италианци и местни жители. От 1834 г. мисията се поверила на монаси от Лигурианския орден (чехи), от 1841 г. на италианските капуцини. Пловдивската църква е съградил архиепископът Андрей Канова (починал 1866). На стр. 129 е отбелязано, че броят на българокатолиците възлиза на 11 600 души.

[30] Според статистиката от 1893 г. в целия Пловдивски окръг е имало 10 532 католици, в самия Пловдив 3302 души. (П.)

угледен и приветлив, с алеи по улиците. На главния площад се издига голямата католишка църква, съградена преди около 20 години, до нея стои жилището на католишкия епископ, по титла софийски, монсиньор Минини — архиепископ, по произход далматинец. Тук има както мъжко, тъй и женско училище, в което покрай български се говори и френски. Духовниците са от Капуцинския орден, повечето италианци и французи; казват, че те държат много строго своите правоверни, като им забраняват всякакви разкошни веселия и като ограничават връзките им с друговерците. Павликянският тип ясно се отличава от българския и гръцкия — те са хора дребни, лицата им са обикновено тесни, с дълги носове, почти всички чернобради и чернокоси. Проучването на техния говор би била интересна задача; аз поне забелязах, макар и набързо, че българският език в тяхната уста някак си особено звучи.

В по-старо време обаче през турското владичество нито една от тези три стари народности не е имала мнозинство между жителите на Тракийско поле. Няма ни най-малко съмнение, че най-силният по брой елемент са били турците, и то дори до нашето столетие, когато полека-лека почнал обратът. Имената на селата, на полята, пасбищата, потоците, горите, бърдата и т. н. около Татар-Пазарджик, Пловдив, Чирпан, Стара Загора, Ямбол, което лесно може да се види в картите и в съдебните известия на българските вестници, и до днес са повечето чисто турски. Срещат се между тях български имена и в полето, като напр. на север от Пловдив, но само тук-там. Искаме ли да встъпим в областта на изцяло българска номенклатура, трябва да се упътим към върховете в Средна гора или Родопите. Турската колонизация е била извършена тутакси след превземането, и то много скоро, тъй като Тракийското поле, прерязано от византийско-българската граница, в XIV век освен подпланинските местности е било горе-долу пусто по причина на по-старите войни и на опустошенията през първите турски нахлувания. Халкокондилас, много близък свидетел, разказва, че пловдивската (земя ἡ Φιλιππουπόλεως χώρα) и Загорско поле (τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον) заселил с турци Мурад I, който паднал на Косово поле в 1389 г., а земята от Пловдив до Хемус и София — син му Баязид I.[31] За неотдавнашното

[31] Халкокондилас или в съкратена форма на името, която приема и Крумбахер, Geschichte der byzantinischer Literatur, 2 изд. (München, 1897) стр. 302, Халкондилес, кн. 2, стр. 52, 53.

надмощие на османския елемент в тази земя имаме и едно изрично писмено свидетелство. Домашният писател поп Константин разказва в своето описание на Пловдивската епархия, издадено на гръцки в 1819 г., че турският език преобладава над всички езици в града и в цялата епархия, по-нататък, че в селата на Пловдивския кадилък, които били турски, християнски и смесени, всичко до 300, както и в 160 села на Татарпазарджишкия кадилък, турците са повече от християните.[32] Същото твърдят ясните местни предания за съседното Старозагорско.

По-голямо движение настанало в Пловдив в XVIII век. Френският пътешественик граф Ferrières (1788) намерил тук живо гръцко и българско население, което се занимавало с търговия в Австрия, главно с коприна, вълна и памук. Християните в града се поусилили особено с търговския елемент. Българите дохождали най-вече от Копривщица и Карлово, гърците от близката Станимака, от Епир и от островите, македонските румъни от Москопол. Най-близко тържище за източната част на полуострова бил Брашов в Седмиградско, който престанал да бъде такъв едва в трийсетте години на нашия век, когато параходното плаване по Дунава и по море прекарало цялата търговия на Балканския полуостров по други пътища. В Брашов тогава се намирала цяла колония гърци, македонорумъни и българи. Първата учебна българска книга, Бероновият буквар, е печатан там в 1824 г. Друг търговски център, много посещаван от българите, била тогава Смирна, където също тъй е издавано първото българско списание (Любословие в 1844 г.). На запад се посещавали най-вече лайпцигските тържища. За тези стари времена, когато по търговия се пътувало далеко, бавно и не без голям риск, също и на няколкогодишен гурбетчилък, и до днес обичат да разправят мнозина старци в лисичи турски кожуси и с дълги чибуци в устата, като се съживяват при спомените за тези «tempi passati».

Началото на нашият век било бурно. И до днес са останали в паметта на по-старото поколение върлуванията на хайдушките кърджалийски войски, по произход най-вече от близкото Хасков-

[32] На поп иконом *Константин* Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αἰστρίας (в печатницата на сърбина Димитър Давидович), 1819, стр. 28, 30, 45. Тази книжка (61 стр.) е много важна, с кратко, но ясно описание на земята в положение, което от това време е претърпяло големи народописни и народностопански промени

ско, от Долна Арда, които изгорили всички неукрепени селища в цялата епархия, както това вярно описва съвременникът поп Константин. След това е последвало преследването на видните християни, когато избухнала гръцката революция, за предполагано или доказано участие в тъй наречената *завера* (хитерия), после походите на недисциплинираните арнаути през руската война в 1829 г. и т. н. Подир Одринския мир настанал период на пълно спокойствие. Само в 1846 г. голяма част от града изгоряла, вследствие на което Пловдив значително променил своя вид; на мястото на онези сгради, които описват по-старите пътешественици, били издигнати по-хубави. През това време в Пловдив се образувала особена класа християнски първенци или патриции.Те били главно *бегликчии*, родени най-вече в Копривщица, които са наемали от правителството събирането на *бгглика* или десятъка от добитъка, който е пасел на големи стада по планините и по полята на цяла Европейска Турция. Техни потомци, повечето едва във второ или трето поколение, са заможните и много разклонените гръцки и български фамилии, които се държат до известна степен високо над останалото население, женят се само помежду си (без да гледат на народност, гръцка или българска), поддържат известни етикети и имат свои покровителствувани плебеи, както патрициите на стария Рим. Някои от тях са били и на турска служба и се ползували с голямо уважение в Цариград. Тези бегликчии са поддържали християнството, помагали на училищата, подновявали и градили църкви. Съществуването на такава класа патриции се отразява в цялата кратка история на Източна Румелия.

Още в началото на нашия век всред християнската рая не се чувствувала разлика на народности, при все че старата омраза между славяни и гърци съвършено никога не е угасвала. След руските войни и гръцката революция гръцкото и българското течение почнали по-остро да се срещат, и то най-първо в училищата, които тогава се основавали по всички градове. Първите училища били от двата вида, в тях се учело и гръцки, и български, тъй като гръцкият език преобладавал в търговията. Но в този утраквизъм българското течение като по-близко до своя корен било по-силно от елинското, което било подпомагано някъде много отдалече. Настанала упорита борба, която в самия Пловдив почнала около 1850 година. Българите в училищата се отцепили от гърците. След Кримската война последвал открит бой за отцепването на българите от цариградския

патриархат и за обявяването на старата народна църква. Пловдив е бил всякога едно от първите огнища на това движение, в което българският народ излезе отново на политическата сцена. Тук в центъра на голямата провинция е имало преди войната добро седмокласно реално българско училище; приблизително от 30 години тук е и центърът на българското книжарство. Обаче печатници в Пловдив дори до Освобождението не е имало, тъй като такива заведения Високата порта е позволявала само в Цариград и в центровете на големите вилаети.

Голям обрат настанал с отварянето на железницата от Цариград до Пловдив (1873 г.). Целият край отведнъж се приближил към голямото светско тържище и всичката търговия в страната тръгнала по нови пътища. Но този напредък само ускорил сблъскването на противоположностите, което дълго време се готвило.

Като резултат от развитието на страната в нашето столетие са настанали големи народноикономически промени, които дълбоко са засягали цялата конструкция на досегашните обществени и държавни отношения и които не са могли да не докарат големи политически преврати. От Одринския мир (1829 г.) турчинът, увлечен от реформите, с които централизиращото правителство на османското царство е искало да освежи и да укрепи своята сила, постоянно губел старите си привилегии, а при това нравствено падал и обеднявал. Старото дворянство от турски спахии почти незабелязано изчезнало от унищожаването на феодалната наредба (1839 г.), на която се основавали старите военни чинове на османското царство. Прахосничеството, ленивостта, разпуснатостта пагубно са влияели на подобрите турски фамилии. При това остатъците от по-заможните класове заедно с простото мюсюлманско население, като живеели с традициите на старата турска слава и сила, при растящата сиромашия повече и повече горели от завист и злоба срещу уголемяващото се благосъстояние на освободената рая. От друга страна, християните със същите реформи постоянно добивали нови права, забогатявали от деятелност и търговия, напредвали в просвещението и нравствено се издигали и с всички сили отивали към модерния напредък, като копнеели за самоуправление и свобода. Сблъскването на обеднелите турски ефендета със забогатялата рая е било неизбежно и това сблъскване било най-кърваво от всички, тъй като мюсюлманите имали в ръцете си наследена сила и военни навици,

когато християните са могли да се опират само на своята многобройност, на своите имоти и на симпатията от чужбина. В това време преди катастрофата турците в Тракия полека-лека продавали имот след имот и купувач, разбира се, почти всякога е бил християнин. А че онази страшна катастрофа, която предшествува войната и стана причина за освобождаването на България, избухна тъкмо край първата пограмяма железница на османското царство и в най-богатата провинция на Европейска Турция, е съвършено естествено, тъй като в този край на икономическа противоположност, който отдавна подкопаваше самите корени на турското царство, най-напред и най-силно трябваше да се впуснат в упорит бой за своето битие или небитие двете борещи се страни.

Въстанието в Херцеговина в 1875 г. раздухало скритата взаимна омраза между мохамедани и християни. През май 1876 г. избухна въстание в Западна Средна гора и в Родопите, както и в някои части на Средния Балкан. Движението било бързо потъпкано от редовните турски войски поради недостатъчните средства на въстаниците. Но в този бой авторитетът на турското правителство върху самите турци почти пропаднал. Мюсюлманското население, свикано набързо под оръжие, с див фанатизъм се хвърлило върху християнските селища. На широкия кръгозор около Пловдив пламнали села и всеки ден вечер в тъмното светели като огнени стълбове. С хиляди българи, повечето невъоръжени жени и деца, били избити в тези клането. Башибозуците от селата се втурнали на тълпи по градовете и за незначителни суми продавали по улиците богатата плячка, придобита от унищожените села. В баните и други обществени сгради гъсто натъпканите пленници без разлика на възраст и пол се задушавали и умирали. Ужасите престанали едва когато Европа обърнала към тях своето внимание.

Следващата година (1877) дойде Руско-турската война. Първият несполучлив преход на русите към Стара Загора раздухал още повече мюсюлманския фанатизъм. Опожаряването на Стара Загора и Калофер, избиването на Карлово са катастрофи, много по-лоши от тъжните опустошения предишната година. Пловдив отново се пълнел с бежанци и селяни пленници и християните преживели тежки месеци, без да имат някакви известия, с постоянен страх от ужасите на съвършено разпадащата се военна дисциплина и с постоянно бдение.

Най-после след падането на Плевен русите се втурнали на три

части през Балкана в Тракия. Пловдивското поле, което от толкова векове бе отвикнало да служи за полесражение, отново се прослави с големи битки. Руската войска дошла от запад. Гурко с гвардията си и с 9-и корпус без бой превзел София на православния Бъдни вечер. Оттук нахлул през три пътя, към Пазарджик през Ихтиман, а наляво и надясно през Самоков и през Златица. Нощта срещу Нова година щабът прекарал във Вакарел, на 1 (13) януари 1878 г. бил в Ихтиман, а вечерта същия ден — във Ветрен. Сюлейман паша имал още 130 табора общо; един отряд под командата на Фуад паша той поставил при Татар-Пазарджик, а с главната си войска искал колкото е възможно по-скоро да отстъпи от Пловдив към Одрин и там да заеме укрепената позиция и да запази пътя за Цариград. На русите не убягнал този план. Гурко ударил Фуад и Сюлейман едновременно. Един отряд (гвардията под командата на граф Павел Шувалов) ударил Фуад при Пазарджик и го изтикал между Родопите и десния бряг на Марица напред. Останалата войска напредвала бързо по левия бряг на Марица. Генерал Дандевил с предния отряд стоял вече на 3 (15) януари пред Пловдив, но не могъл да влезе в града, тъй като мостът през Марица бил запален от турците. Сюлейман се намирал още в Пловдив, а Фуад се приближавал полекалека към него. Трябвало да се попречи на тяхното съединение. За тази цел отрядът на генерал Крюднер на 3 януари на пладне преминал през Марица при Айранли, няколко часа над Пловдив. Понтонен мост не е имало. Войниците с пушки над главите прегазили замръзналата вода, която е стигала до гърдите им; след това били пренасяни от конете на драгунския ескадрон на капитан Бураго. Крюднер ударил Фуад и го притиснал при полите на Родопите. Сюлейман, като разбрал за това преминаване, привечер напуснал Пловдив. При отстъплението си искал да запали града, но чуждите консули (австрийски, френски, италиански и гръцки) и бързите движения на русите не му позволили това. На станцията той чакал за вечеря. Изведнъж чул стрелба, която все повече и повече се приближавала. Капитан Бураго със 70 конници в нощната тъмнина се приближавал към станцията. Сюлейман бързо ударил на бяг към Станимака. Още четвърт час и щели да го вземат в плен. След ненадейното нападение на тази смела шепа хора, турците,колкото били в града, през нощта бързо избягали. На другия ден рано, 4 (16) януари, пловдивчани след силно напрегнато чакане видели на улиците вече

руски войски, отряда на Дандевил.[33] Същия ден войските на Гурко се съединили с руските отряди, които идели от Шипка.

След това на 5 (17) януари Фуадовата войска в кръвопролитен бой била съвършено разбита при Марково и Дермендере, в полите на Родопите. На другия ден пък 6 (18) януари Сюлейман паша, преди това заобиколен от Дандевил при Станимака, за да не може нито да се съедини с близкия Фуад, нито да отстъпи към Одрин, бил напълно разбит. От страшното гърмене на топовете в най-близката околност се тресял целият град и пловдивчани от върховете на своите тепета нетърпеливо следели поясите бял дим в полето между града и планините. Остатъците от двете войски избягали през планинските пътеки на Родопите към Егейско море. Русите за два дни пленили 113 топа. Последната турска войска била разпръсната. Вече на 8 (20) януари генерал Струков влязъл в Одрин.

С бързите движения на големите войски е било свързано почти цяло преселение на народите. След падането на Плевен турското население от Тракия с жени, деца, добитък и всякаква покъщнина потеглило към Цариград на хиляди коли в дълги кервани. Русите, където настигали такива бежанци, навсякъде ги връщали назад по селата им. Но много от тях в този си бяг били налегнати от глад и мраз и изгинали без помощ. Когато руските полкове потеглили от Пловдив към Одрин, навсякъде край шосето срещали измръзнали мъже, жени, деца в най-разнообразни пози, напуснати коли с мъртъвци, а малко по-далеч по безлистните гори и със сняг покрити пасбища тук-там се белеели разпръснатите стада на тези нещастници. По-голямата част обаче избягала и изпълнила Цариград и околността му с хиляди изгладнели и отчаяни семейства. След сключването на мира три години трая връщането на турските бежанци (на тур. *мухаджири*) назад в селата им. Но не се върнаха всички, а в Румелия, както и в Княжеството, даже и тези турци, които бяха останали, отчасти почнаха да се изселват. В летните месеци през първите години след войната всички шосета бяха пълни от тези тъжни кервани. Тука виждахме как се връщаха неотдавнашните владетели на страната, сега изпокъсани, обеднели и паднали духом

[33] Бураго умрял като полковник в Петербург през 1883 г. Благодарното пловдивско население постоянно си спомняло за него и не изпущало случай да го поздравява телеграфически за освобождението на града от непредвижданата катастрофа с бързото си нощно действие.

с *арабй*, карани от волове, и с жени, които при цялата си окъсаност все още намираха някой парцал да си закрият лицето дори до очите, според строгите предписания на турския обичай. А покрай това виждахме и ново изселване вън от страната към Цариград и в Анадол. Жалко, че както от българското правителство, тъй и от румелийското не бе водена и публикувана подробна статистика за тази емиграция; щяхме да имаме много по-уточнени цифри.

С мира в Сан-Стефано пред Цариград на 19 февруари (3 март) 1878 г. се прекратиха и боевете. Въпросът, къде би трябвало да бъде главният град на новоорганизираната българска държава, не беше още разрешен. Временното руско правителство под управлението на княз Дондуков-Корсаков от юни до септември имаше за седалище Пловдив. Там са изработени първите закони (отчасти предложени още в Свищов, първото седалище на окупационното правителство), а на полето пред града са ставали първите упражнения на новата българска войска, основана от доброволските дружини през време на войната.

Берлинският договор, подписан на 13 юли 1878 г., стесни Българското княжество, като му остави само земите между Дунава и Балкана със Софийска губерния. На юг от Балкана беше образувана особена турска провинция с широко самоуправление, с домашна милиция и с християнски генерал-губернатор, назначаван за пет години. Тя беше наречена *Източна Румелия*. Това име е взето от постарата, вече излязла от обичай турска терминология; преди реформите на султан Махмуд II *Румили* (от византийското *Романия*) се наричала цяла Европейска Турция без Босна и Морея. Главен град на автономната провинция стана Пловдив. В самата страна известието за това Берлинско съглашение било прието с голямо недоволство, тъй като на хората, които били изпитали всички ужаси на кланетата и войната, се сторило връщането им под васалството на Портата нечуто, жестоко и несправедливо решение. В обещаваната автономия се вярвало почти толкова, колкото и в прочутите реформи на книга, с които Високата порта в последно време преди войната е лъгала Европа, своите поданици и сама себе си. Вълнението в страната престанало, когато генерал Обручев като особен пратеник на руския цар съветвал българите да не се противят по никой начин, като им обещал със сигурност, че никакви турски гарнизони не ще дойдат в Румелия.

До оттеглянето на руските войски Румелия управлява генерал Столипин. Международната комисия, избрана от великите сили въз основа на Берлинския договор, за да организира управлението на провинцията, за девет месеца изработи в Пловдив тъй наречения *органически устав*, който е подписан на 14 (26) април 1879 г. Той е обширен административен кодекс с 495 параграфа и с 13 обширни регламента като приложения. При все че на места се забелязват следи от бърза компилация, работата е изобщо сполучлива, особено що се отнася до устройството на политическата администрация. В избора на подробностите най-голямо влияние са имали френските учреждения. Особеност на целия устав са остроумните клаузи за охрана на народните малцинства и въобще за осигуряване на народната и религиозната равноправност.

През това преходно време в страната се втурнаха нови бежанци. Когато руските войски отстъпвали от Одринския вилает, оставен на Турция, хиляди тамошни българи се вдигнали (както в 1829 г.) подир тях и потеглили за Румелия, даже част от тях отишла чак до черноморските краища на Княжество България, като се заселила в пустите турски и черкезки села, където са и досега. Според статистиката от 1880 г. в Румелия се намирали всичко 17 970 бежанци българи и 203 гърци, от които почти половината се пада на крайморския Бургаски край.

Пръв генерал-губернатор на Източна Румелия беше назначен княз *Александър Богориди*, или както се нарича по турски, *Алеко паша*, мъж от българско произхождение (семейството му е от Котел), чийто баща Стефанаки Богориди (починал 1859), княз на остров Самос, бил един от най-главните подпори на българското църковно движение. Неговото назначение направило добро впечатление в страната: висок сановник в османското царство, някогашен посланик на Високата порта при европейските дворове, старец с наследен авторитет у българите и почти българин, грък и турчин в едно лице. Български сам почти не знаел, а с румелиотите говорел френски, гръцки или турски. На 15 (27) май 1879 г. генерал Столипин предал тържествено в Пловдив управлението на страната на Богориди, който по пътя заменил турския фес с българския черен калпак.

От този ден почва седемгодишната история на Източна Румелия, която у българския народ се наричаше обикновено *автономия*,

официално *област. Княжество, автономия и Турция* бяха основните понятия на тукашната простонародна география.

Страната бързо се съвземаше. Необикновеният мир и тишина влияеха много благотворно. За бързото заздравяване на старите рани много помогна природното богатство на страната, която е почти най-богатата част на Балканския полуостров. През първите години Румелия се спаси от раздори, които в Княжеството почнаха да вреят от първия ден; румелийското събрание не смееше да се занимава с политически въпроси, а за основите на държавната наредба не можеше да има препирня, тъй като нейните подробности бяха предписани от органическия устав, от който румелиотите нищо не можеха да променят. Правителствата и чиновниците не се сменяха постоянно, както в другите държави на полуострова. Но бъдеще Източна Румелия нямаше, освен ако беше може би някой остров в море като Крит или Самос. Съседите ѝ завиждаха. Българите, от една страна, мислеха за съединяването си с княжеството, а в този си стремеж те бяха подкрепяни от огромното мнозинство на румелийското население; турците, от друга страна, работеха за подкопаване на автономията и за обръщане привилегированата провинция в обикновен вилает. Отношенията на Портата с румелийското правителство никога не са били приятелски, тъй като турците гледаха да правят на румелиотите всевъзможни спънки с цялата онази система на дребни мъчнотии, която е присъща на духа на ориенталската политика; така например с непотвърждаването на бюджетите и на гласуваните закони пречеха на целия организъм на управлението на страната. Финансовото положение беше постоянно неутешително; от една страна, постоянните искания на Портата, която според устава вземаше три десети от прихода на страната, от друга, тежестта на данъците, основани върху изчисленията, направени преди кланетата и преди войната. Самото управление на страната с голямото число чиновници във всяка околия и с многочисленото централно правителство се провъзгласяваше от опозицията за много скъпо. В областното събрание се избираха повече лица, които заемаха някоя общинска служба, или чиновници, учители и лекари; независими представители имаше малко, а селянин там ни един не е заседавал. Голямо зло принасяше митническата граница между Княжеството и провинцията. Румелиотите отдавна харчили своите произведения, а особено своите индустриални изделия главно зал

Балкана. Княжеското и румелийското правителство няколко пъти наистина се съгласяваха за някое изравнение на тарифите, но портата не допущаше прокарването на съглашенията с оглед на своя суверенитет и тъй като не искаше в свой интерес никак да намалява доходите на Румелия.

Като главен град на Източна Румелия Пловдив беше всякога оживен. Губернаторите, които живееха в некрасив стар конак, не развиваха никакъв лукс и живееха много скромно. Управлението на страната се ръководеше от шест директори, т. е. за вътрешните работи, за войната, за финансите, за правосъдието, просвещението и за обществените работи (заедно с търговията, земеделието, пощите и телеграфите), всички с голям персонал. През есента се събираше за два месеца областното събрание с 56 представители; постоянно заседаваше десетчленен постоянен комитет, избран от събранието. Политическото движение поддържаха многобройни вестници, които продължаваха по-дълго време, отколкото подобните предприятия в София.[34]

Външността на двата главни града бе много различна. София е главен град от съвършено нов тип, сред трудно пристъпни и за света до неотдавна индиферентни планински местности. Тамошното общество е ново, саморасло, оригинално, с демократичен вкус, който прозира тутакси на пръв поглед от видимо непристъпните и неодялани лица от българската интелигенция в жълт шаяк с черни калпаци. Съвършено друго нещо е Пловдив: стар град с отдавнашни коренни жители, с изтънчени по старому граждани, който напомня на малките италиански или гръцки градове. Целият живот в румелийската столица не беше нищо друго освен продължение на постарото развитие, тъй като градът е бил всякога център на голямата и богата провинция. В княжеството много изпъкваше българската емиграция, която се завърна в отечеството си; в Румелия управлението се намираше в ръцете най-вече на местни коренни жители. Близостта на Цариград явно влияе на целия начин на живеене, на обществото и на търговията. Пловдивската интелигенция се облича по най-новата мода, много млади мъже говорят плавно френски или английски (от цариградските училища), а в обществените отношения изпъква по-голяма изтънченост на нравите; затова чужди пътници,

[34] Напр. «Марица» е излизала от юли 1878 до септември 1885 г.

които не знаеха български, по-добре се чувствуваха в Румелия, отколкото в Княжеството, когато на енергичния български, макар и учен планинец някак си неприятно му беше между тези изнежени, както им казваха «византийци». Самият град нямаше нужда от толкова нови постройки и пристройки, както София; нови сгради бяха най-вече училища и няколко групи хубави вили, построени като продължение към края на стария град.

По пловдивските улици се чува да се говори най-вече български, но при все това и доста гръцки и турски. Забелязах, че всички градски български семейства говорят и гръцки, но при все това може да се живее в Пловдив, без да знаеш ни дума гръцки. По броя на жителите Пловдив е най-големият град на цялата сега съединена България. Според преброяването от 1 януари 1885 г. има 33 442 жители (18 189 мъже, 15 253 жени), между които 16 752 са българи, 7144 — турци, 5497 — гърци, 2168 — евреи, 1061 — арменци и 112 цигани. Освен това тук има и някои търговски италиански и френски семейства, заселени вече от много години; чужденци изобщо се намерили 151 италианци, 112 немци, 80 французи, 61 руси и 304 «различни».[35]

Революцията от 6 (18) септември 1885 г. навярно е променила вида на Пловдив. Аз го зная добре от три посещения през времето на Източна Румелия; сега слушам, че станал чист провинциален град, почти както Варна или Русчук.[36]

[35] Според статистиката от 1893 г. Пловдив имал 36 033 жители, на 20 834 от които матерният език бил български, на 6449 — турски, на 3906 — гръцки, на 2696 — еврейски, на 261 — цигански, на 75 — френски, на 261 — немски, на 31 — руски и 1392 фигурират в рубриката «други езици», от които 969 в цяла Пловдивска околия са арменци. Според едно преброяване, което е направило градското общинско управление през 1896 г., в града се оказали 41 300 души жители. (Вж. *В. Кънчев*, Отечествена география, 1897, стр. 170—171).

[36] [Литературата за гр. Пловдив е обширна. За археологическите находки редовно е правено съобщение в нзданията на Археологическия музей и библиотеката в Пловдив. В тези поредици е събран огромен и много важен археологически и исторически материал. Вж. Годишник на Народната библиотека в Пловдив: 1907—1927 г.; Годишник на Народната бнблиотека и музей в Пловдив: 1928—1941 г.; Годишник на Народния археологически музей в Пловдив: I, 1948 — VII, 1971; Годишник на музеите в Пловдивски окръг: I, 1954 — IV, 1965; Вж. още *Д. Дончев*, Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938; За античната история и паметници на града ос-

5. СТАРА ЗАГОРА

Пътищата от Пловдив към Търново през Балкана. Град Чирпан. Стара Загора. Augusta Traiana и Beroe на римляните, Боруй на старите българи. Катастрофата в 1877 г. Загорско поле, житница на Румелия. Общ преглед на земеделието, занаятите и търговията в България. Преходното положение след Освобождението. Стремежът към купуване на земи; разпадането на някогашните чифлици. Панаирите и старите мерки и теглилки в България.

От Пловдив за Търново водят три пътя: 1. Най-късият е хубавото шосе през Калофер и Казанлък към Шипка (119 километра), а оттам през Балкана; 2. Малко по-дълъг е пътят по железницата с посока към Одрин, чак до станцията Хаджиелес, а оттам с кола през Чирпан и Стара Загора пак за Казанлък, където се присъединява към първия; 3. По същата железница до станцията Търново Сеймен, оттам по второстепенната железопътна линия до Нова Загора, по-нататък с кола през Средна гора и седловината над

новната литература е обобщена у *Danov*, RE XIX, 1938, col. 2244—2268. Вж. и *Л. Ботушарова*, Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — Археология, VII, 1965, кн. 3, стр. 1—11; *В. Пеев*, Град Пловдив. Част I. Пловдив в миналото. Древният град Пловдив. Пловдив. 1941; Античните надписи от Пловдив са издадени у Mih. IGBulg. III/1, № 878—1054.

Средновековните надписи от Пловдив са издадени у Beševliev, Spätgriechische Inschriften, Nr 206—217.

За книжовното богатство на библиотеката в Пловдив вж. *Б. Цонев*, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив, София, 1920.

За историята на Пловдив през XV—XIX век вж. *Хр. Кесяков*, Поглед върху стопанския живот в гр. Пловдив през XVII, XVIII и XIX век. Пловдив, 1931; *Ал. Пеев*, Пловдив към средата на XIX век. Пловдив, 1930; За архитектурата в Пловдив през XV—XIX век вж. *Г. Кожухаров*, Български къщи от епохата на Възраждането, София, 1959; *Г. и О. Рудлоф-Хиле*, Град Пловдив и неговите сгради. — ИБАИ, VIII, 1934 ,стр. 379—425; Епископ *Харитон*, Принос към историята на пловдивските храмове. — Сб. Митрополит Максим, Пловдив, 1931, стр. 123—143; *Хр. Кесяков*, Пловдивските черкви в миналото. Пловдив, 1932; Вж. за селата в Пловдивско *П. Делирадев*, Принос към историческата география на Тракия. София, 1953, II, стр. 259—306.

селото Твърдица през Балкана до градеца Елена в Търновския край, откъдето води шосе право в Търново.

От Марица към Дунава през Средния Балкан съм пътувал само веднъж, в 1880 г., към края на септември, и то по втория от споменатите пътища, който мога затова да опиша и по-подробно.

От пловдивската гара се тръгва в 8 $^1/_2$ часа. Веднага зад града се открива хубав изглед отзад на самия Пловдив. Първата гара *Катуница* е разположена при моста през Станимашката река, която недалече оттук се влива в Марица. Втората станция е при голямото село Папазли, населено с пъстра смес българи, турци и цигани, със стар пространен кервансарай, за който отдавнашните пътешественици пишат, че уж можел да събере 800 коня; още във второто десетилетие на нашия век той е бил импозантна сграда с оловен покрив, но сега е жалка развалина. По пътя Марица постоянно ни следи близо от лявата ни страна. Селските къщички, малките кории в полето на левия бряг, добитъкът, който пасе, и хората в разнообразни носии пълнят края с пъстри жанрови групи. Хоризонтът все остава открит: Балканът, Средна гора и Родопите постоянно се изправят пред очите ни, през топлите дни, разбира се, само като полувъздушни и току-речи прозрачни образи на голяма далечина.

След два часа път слязох на гарата, която се нарича според двете съседни села *Енимахалѣ* и *Хаджиелес*. В Хаджиелес е седалището на околийския началник; неговата околия принадлежи към Хасковския департамент, който обхваща в себе си източната част на румелийския дял на Родопите. Още щом се влезе в селската кръчма до гарата, се забелязва какво влияние има железницата на целия начин на живот; то е много по-напреднало село от което и да е село в Софийско, даже много по-приветливо от много села в Унгария или в Галиция.

Хаджиелес е железопътна станция за град Чирпан, който лежи на $1^1/_2$ ч. оттук на североизток. За четвърт час от станцията се идва до Марица. Мост няма; колите се пренасят на лодки по за три гроша. Покрайнината не е без всяка прелест. Синьото равнище на реката, тук много широка, в слънчевия пек живописно се отразява от снежнобелите крайбрежни пясъчни насипи; върбите и дъбовите кории се зеленеят по бреговете, царевицата зрее със своите златни кочани по нивите, а синкавите очертания на Родопите заграждат хоризонта

на юг. След превоза се върви между неугледни, от слънцето изгорени дъбови кории, между които се виждат малко царевични ниви и тъжни жълтозелени пасбища. Теренът е равнина с ниски вълни, а пътят не е нищо друго освен обикновена пътека за селска кола.

Чирпан е много пространен град, със съвършено турски вид. Лежи на дилувиална тераса, зад която земната повърхност полекалека се издига на север дори до полите на Средна гора. На 1 януари 1885 г. той е имал 11 573 жители, 9399 са българи, 1790 — турци, 199 — евреи, 169 — цигани, 6 — гърци и 6 — арменци.[1] Чирпанска околия има 52 села, между жителите на които турците съставят сега една десета част. За миналото на града се знае много малко. За пръв път се споменава в турското земеописание на Хаджи Калфа от XVII век. Колко много се е променило народностното състояние в последните десетилетия, най-добре показва описанието у поп Константин от 1819 г. Чирпан тогава е имал до 1000 къщи (сега 2167), а от тях две трети били турски и едвам третината християнска.[2]

Римското шосе от Филипопол за Адрианопол е вървяло по лявата страна на Марица през Чирпанско. На изток от града между селата *Чакърлар* и *Саръисмаил* на потока *Акдерѐ* лежи развалината, наречена *Хисаркасаба* (на тур. крепостен град) с множество квадратни камъни, стълбове и тухли, където се намират и много монети. От един дълъг гръцки надпис узнаваме, че това градище е познатият от старите пътеписи Pizus и че той е бил основан в 202 г. след Христа, по времето на император Септимий Север, като са били заселени няколко тракийски села.[3] През средните векове се споменава в XI—

[1] Според статистиката от 1893 г. Чирпан има 2351 домакинства с 11 069 жители; на 10 133 от тях матерният език е български, на 691 — турски, на 217 — еврейски, на 14 — цигански, на 5 — гръцки и пр.

[2] В Чирпан се е родил прочутият турски военачалник Абдул Керим паша. [За гр. Чирпан вж. *Н. Събчев*, История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938.]

[3] Този надпис, от който през 1880 г. в Чирпан получих само препис на началото (напечатан в Monatsberichte der Berl. Academie, 1881, стр. 447) — бързината на пътуването не ми позволяваше да се отклоня настрана, — издадох го според един пълен препис от В. Добруски в Archäeologisch epigr. Mitth, X, 1886, стр. 96. В ἐνπόριον Πίζος били заселенн οἰκητορες от κώμη Σκελαβρία и κώμη Σκεπτῶν. Интересна е смесицата на личните имена; бащите имали тракийски имена, синовете — вече римски; Целз син на Далепор,

XIII век в тукашната покрайнина крепостта *Blisimos*, *Blisme*, *Blisnos*, отдалечена на три дни от Пловдив, един ден от Стара Загора. Нейните развалини, на които народът днес казва *Босна град*, лежат недалече на север от гара Търново Сеймен, на десния бряг на реката Сазлийка в съседство със селото *Таккѐ — Мусачево*. Те са два четириъгълни кастела, между които по средата минава старото калдъръмено шосе. Сега през него върви железницата от Сеймен до Ямбол. Според положението тези крепости са еднакви с римското селище, наречено Arzus, което е лежало при река със същото име.[4] Още кръстоносците от третия поход (1189 г.) вървели по този път около Близимос. Промените на границите принудили византийците да пренесат главния път от Одрин до Пловдив на юг от Марица, към подножието на Родопите, което от тях приели и турците (през Папазлии и Хасково).

От Чирпан до Стара Загора се върви по хубаво шосе през широки равнини 4 часа. Пътят е много еднообразен, при цялата ширина на изгледа. Надясно се вижда как почвата полека-лека се наклонява на югоизток, към Марица. На юг постоянно се синеят гребените на Родопите, а на изток се появяват остри върхове, които се намират чак до Одрин. На север хоризонтът е обграден от веригата на Средна гора, чиято източна част, от пролома на Стрема до Ямбол се нарича по турски *Караджадаг* (сърнена планина); дългият гребен с ниски хълмове, пълен с малки долове, е покрит тук-там с гори. Селата, все големи и гъсто сбити едно до друго, всички остават далече, настрана от пътя. Почвата е много плодородна, но малко обработена.

Мукиаи син на Мукапор и т. н. За съжаление долната част на камъка била неотдавна строшена; населението мислело, че в него е скрито имане. Остатъкът от камъка с този надпис, един от най-важните римски надписи, които са се намерили досега в България, е открит неотдавна. Издаде го *В. Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн. 12, 1895, стр. 336—339. Там се споменава римският наместник на Тракия Sicinnius Clarus. Приложенията към тракийския именник са многобройни. Споменават се още много селища: κώμη Γελουπάρων, Στρατοπάρων, Κουρπίσον, Βαζοπάρων, Κρασαλοπάρων, Στρουνείλου, Βουσιπάρων. [Подробен коментар към този надпис вж. у *Mih.* IGBulg. III/2 n. 1550.]

[4] Градището при Текке-Мусачево описва *Х. К. Шкорпил*. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, стр. 17—19. За неговата идентичност със стария Блисмос вж. *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 207.

Широките полета са пусти и покрити с нисък дъбов храсталак и високи жълтоцветни драки (Paliurus aculeatus в Родопите *челия*, на тур. карачалъ). Тук имаме вече тип на покрайнина със средоземна флора: пространни еднообразни шумаци (гъсталаци, храсталаци, у французите maquis, у италианците macchie), с малко пасбища, без истински ливади. По шосето рядко срещах някого, само тук-там турци с чалми, които поздравяваха с обикновения свой поклон *темена*, като допираха бързо едно след друго с отворена ръка гърдите си, устата и челото, дрипави туркини, български селяни с калпаци или жени на бежанците от Одринско в особени носии.

След $2^1/_2$ часа стигнах пред един хан със сламена стряха при прехода през реката *Сюютлийка*, която отвежда всичките води на Старозагорска околия в реката *Сазлийка*, която се влива при железопътната станция Търново Сеймен в Марица. Зад моста шосето влиза между хълмове, които от двете страни заграждат изгледа. Минах около едно село, което приличаше повече на някой циганский лагер, група от ниски колиби, уплетени от пръстове като кошове. Тук живееха бежанци от Одринско. По-нататък в турското село *Теккѐ*, наляво от шосето между селските къщи, се намира античен саркофаг от бял мрамор, направен от един къс и от всички страни хубаво изгладен. Той е по-висок от човешки ръст и стои върху четири ниски подпорки над един резервоар, тъй като служи за *чешма*. На източната страна до камъка е забита по-малка плоча, на която се чете с хубави, като че вчера издялани букви гръцки надгробен надпис на «славния» Емилий и на «умната» му съпруга Сабина (приблизително от II—III век).

В Стара Загора стигнах в същия ден след заминаването ми от Пловдив вече през нощта. Пълната луна току-що се бе подала над хоризонта с червеното си светло лице и разливаше сребърна светлина по царевичните ниви, широките лозя и гъстите редове високо израснали дървета. При все че е есен, нощта бе съвършено топла, южна и оглушителните гласове на жетварите (cicada orni) ѝ придаваха италиански вид. При неопределената лунна светлина навсякъде в града фантастично се показваха следите на страшната катастрофа, която го сполетяла през войната; повече от две хиляди къщи съсипани! Само тук-там блещукаше светлина в някои къщи, неотдавна подновени или наново съградени. На другия ден рано разгледах по-отблизо тези тъжни развалини. Тесните улици кривят между

съборените стени на къщите, засипани от разпадалите се тухли и камъни; трева и буреняк растат по опушените стени и запустелите стаи и дворове. Неотдавна преди това от развалините стърчали още във въздуха всички комини; по-късно, преди известно време, били съборени най-вече от ветровете.

Стара Загора лежи на плоскост, наклонена малко към югоизток, на самите южни поли на Средна гора. Склоновете на тази планина при града са покрити с широки лозя; лозарството покрай суконарството (абаджилъка), бакърджилъка и кожарството са били главният поминък на жителите. На западната страна градът е съвършено завладян от върховете, под които е разположен; дъждовните води, които се стичали от тях, често пакостили и в самия град, затова току-що се копаеше дълбок канал, който да отвежда водите около града вън в полето. На северната страна в един планински кът започва пътят през Средна гора за Казанлък. На изток и на юг градът почти половин час в диаметър е съвършено отворен. Там се открива изглед на широката равнина, прекрасно обработена. Това е *Загорско поле*, житницата на Румелия, отечеството на прочутата по целия Ориент пшеница *загарка*. Гъсти редове широколистни орехи и бадеми, които са засети по синорите и пътищата между нивите, живо напомнят за ломбардската Бриянца между Милано и Лаго Маджоре с нейните черничеви алеи между царевицата. Зад полето на югоизток се синее на голяма далечина над хоризонта триглавият Манастирски връх, а надясно от него — продълговатият гребен Сакартепе, и двата между Одрин и Ямбол. Към преимуществата на мястото принадлежат и топлите извори, които се крият в една долина на Средна гора, на запад от града.

В турско време вътрешната махала се казвала Хисар (крепост) и била оградена със стени, от които и до днес се виждат някои късове. Тя образувала правилен четириъгълник, обърнат със страните си към четирите главни точки на хоризонта. На източната страна е останал един къс от градската стена, около 60 крачки дълъг и на няколко места почти 6 метра висок. Основата и една част над нея са каменни; над тях размесени са поставени ред камъни, ред тухли, от външната страна снабдени с щит от правилни четвъртити камъни. Пред тази крепост се намирал канал, на чиято отсрещна страна се виждат следи от ниска защитна стена.[5]

[5] *Boué*, Itinéraires, 1, стр. 38, преди 50 години споменава «quelques débris

Сегашното разрушение на града с работите за подновяването му неочаквано откриха много старини; по-рано оттук се знаеха едва няколко надписа. Под Стара Загора лежат останки от средновековен и древен град в пластове един над друг. Вътре в Хисара трябва да се копае на дълбочина 6—7 метра, докато се стигне твърда земя. Когато се туряли основите на новото областно девическо училище, на 7 метра дълбочина се открили прастари гробове, до които била намерена глава на някаква мраморна статуя и римски монети; малко по-високо, на 4 метра дълбочина, се намерили византийски пари, малък бронзов кръст и мраморни украшения, навярно от някой християнски храм; най-после 2—3 метра под повърхността се показали турски монети от първите султани. Когато се разхождах из града с г. началника А. Илиев и други приятели, виждах по всички краища паметници от римско време. Пред сградата на девическото училище стоеше кух каменен валяк, на който бе изобразена Атина Палада с копие; до богинята е издялан кръст, от който се вижда, че в християнско време тя е била смятана за някоя богиня и че камъкът е служел навярно за кърпел в някоя църква. На двора на общинското управление лежеше разбитата статуя на двуглавия Янус, а около нея всякакви безглави статуи. На големия, новооткрит пазар ми показаха цяла група надгробни камъни с барелефи, безглави фигури на римляни в тоги и т. н. Над една чешма съгледах един каменен валяк, който свършваше на върха с гладиаторски шлем; отстрани бе изобразен в груби черти гладиатор с четириъгълен щит и издигнат меч. Из града преписах около петнайсет надписа. Много от тях се намираха по пространните турски и еврейски гробища на южната страна на града, чиито камъни, стълбове и плочи са взети най-вече от античните сгради и гробища.[6] Освен това ми показаха и много монети, като почнеш от сребърните пари на гръцките

de murailles, qui ont pu jadis former une partie de l'enceinte de la ville vers la plaine», но иначе не забелязал в Стара Загора никакви старини.

[6] Надписите от Стара Загора са издадени от *A. Dumont* в Inscriptions et monuments figurés de la Thrace и в Bulletin de la correspondance hellenique II, от *Foucart* в същия Bulletin IV, от мене (събрани с помощта на г. Илиев) в Monatsberichte der königl. Akademie der Wiss. zu Berlin, 1881, стр. 435 и сл., и в AEM, X, 1886, стр. 103. [Античните надписи от Стара Загора са издадени у *Mih.* IGBulg. III/2, № 1552—1619.]

[Средновековните надписи от Стара Загора са издадени у *Bešev liev*, Spätgriechische Inschriften nr 192—197].

градове (Самос, Тасос, Перинт, Византион и т. н.) и тракийските царе чак до късните български, византийски и венециански монети.

Античният град, чиито остатъци са натрупани под днешната Стара Загора, е бил може би от македонски произход, но почнал по-добре да се развива, както и другите градове от римската провинция Тракия, едва по времето на цар Траян. В римско време се наричал «*Augusta Traiana*».[7] Това име полека-лека отстъпило на другото, като че по-старо *Beroe* (или *Berrhoea*), което не трябва да се обърква с втората Berrhoea, македонски град под Олимп, наречен по турски *Караферия*, славянски *Бер*. Траяна или Берое е лежала на шосето от Филипопол през Кабиле (при Ямбол) за Анхиало, което тъкмо тук е било пресичано от друго шосе, което идвало от околността на Адрианопол за Никопол (Никюп при Търново). През II и III век и тук са били сечени монети (с надпис Αὐγούστης Τραιανῆς) Тукашните надписи ни дават сведения за състава на населението. Срещат се тракийски имена (Dinikenthos, Brinkaseris, Seuthes, Teres и т. н.), римски имена, придобити навярно от военните служби (Flavii, Ulpii, Lucii, Lucretii, жени Secunda, Ulpia и т. н.), и гръцки имена (Herodianos, Neikias, Eukrates, Asklepiodotos и др.), но елинският елемент е преобладавал, тъй като всички надписи са писани на гръцки. Една част от населението произхождало от Пеония в Северна Македония. Ясно свидетелство за напреднала цивилизация са многобройните стихотворни надписи, главно надгробни.

Когато почнало преселението на народите, император Деций (251) бил разбит при Берое от готите. Готите обсадили Никопол (в Търновско), оттук били отблъснати, но при все това не отстъпили назад зад Дунава, ами потеглили през Хемус право към Филипопол. Деций от Никопол бързал след тях през планините към Берое, но неприятелят бил по-напред на мястото и с бързо нападение разпръснал уморените римски войски.[8] Във втората половина на

[7] Името Траяна, добре познато от монетите, се среща и в четири тукашни надписа: ὁ δῆμος ὁ Τραϊαν[έων] от времето на император Каракала, Monatsberichte, стр. 440, ἡ Τραϊνέων πόλις от времето на Каракала или Елагабал. Bulletin de corresp. hellenique II, 403, ὁ λαμπρότατος δῆμος Τρα[ϊ]ανέων ἐκ τῶν ὑπερπαιόνων от времето на Гордиан III, Bulletin VI, 183, ἐν τῇ λανπρᾷ καὶ ἐλευ[θέ]ρα Τραϊανέων π(όλει) VI, 185. У Птоломей не се споменава нищо за този град; в Itinerarium Antonini се пише *Beroa*, в Tabula Peutingeriana *Berone*, у географа от Равена *Beroe*.

[8] Ad *Beroam*, *Jordanes* ed. Mommsen, p. 83—84.

IV век след Филипопол Берое е бил най-големият и най-хубавият град на тогавашната по-тясна провинция Тракия според Диоклетиановото разделение на империята. През второто свое нахлуване, което довело до боя при Адрианопол (378), тъй съдбоносен за римляните, готите пак се навъртали в околността на този град.[9] Най-ранният оттук открити надписи е от 575 г., от времето на императорите Юстиниан II и Тиберий II, който е царувал заедно с него. Скоро след това, през царуването на Маврикий, беройците (587) храбро отблъснали нападението на аварите.[10] Християнството тук, както и в цяла Тракия, отрано хванало корен; още на събора в Сердика (344) се споменава беройският епископ покрай много свои съседи, особено Ариан Демофил, който в 370 г. станал и цариградски патриарх.[11] Тогава също и папа Либерий, като противник на арианците, бил държан от император Константин известно време (355—358) на заточение в този град Берое.[12]

В ранните средни векове Берое е бил една от пограничните византийски крепости против българите. През пролетта на 784 г. императрица Ирина със сина си Константин VI с великолепна военна свита и музика посетила градовете в Тракия и накарала наново да укрепят Берое, който без съмнение през войните съвършено е бил разрушен, под новото име *Иринополис*. Обаче това име не преживяло нейното управление. По-късно император Никифор (802—811) тук, както и въобще в пограничните крепости, заселил нови колонисти, но те почнали нападенията си, когато българите по времето на цар Крум избягали оттук, както от Анхиало и Пловдив.[13]

Често става дума за Берое в XII и XIII век. Той е познат на арабския географ Идриси (1153) като цъфтящ търговски град, разположен под южните поли на планините, недалече от река Марица, а в 1198 г. изрично се споменава покрай Пловдив в привилегиите,

[9] Thracia, quam Philippolis et Beroe amplae civitates exornant, *Ammianus Marcellinus* 27, 4, 12. Готите през 377 г. чакали «prope Beroeam vallo metato», а през 378 г. стояли «circa Beroeam et Nicopolim». Същият, кн. 31, гл. 9, 1 и 11, 2.

[10] *Theophylaktes Simokatta* ed Boor, Lipsiae, 1887, p. 103 (Βερόη).

[11] *Nicephorus patr.* ed Boor, p. 115, Cf. *Gams*, Series episcoporum, p. 427 sub Beroe. След V век беройските епископи не се споменават в черковните актове. Въпреки това се споменава епископ Βερόης още в някои списъци с неопределена датировка, издадени от *Parthey* в Notitiae graecae episcopatuum.

[12] *Hefele*, Conciliengeschichte I², 661.

[13] *Theophanes* ed Boor 1, 457, 496.

които император Алексий III дал на венецианците.[14] Когато заддунавските печенеги предприели последното свое нахлуване във византийската империя, император Йоан Комнен зимувал в Берое и през пролетта на 1122 г. съвършено ги разбил.[15] Кръстоносците от третия поход (1189) под предводителството на германския император Фридрих и на тиролския рицар Бертолд от Андехс пристигнали веднъж с голяма сган от пловдивския лагер при «много богатия град» Veroi. В него били заселени и селджукски турци, каквито византийците колонизирали и другаде по европейските си провинции за охрана на своите крепости, както и «погани», може би потомци на пленените печенеги. Жителите отначало се наредили в боен ред пред вратата, но преди нападението на кръстоносците отстъпили и побягнали през друга врата. Победителите намерили в града огромна плячка: ръж, ечемик, брашно, вино, едър добитък, овце и всякакви материи. Германският император в града и зимувал. Преди заминаването си от Тракия кръстоносците изгорили града.[16] Малко след това (1190) император Исак Ангел след поражението, нанесено му от българите в Балкана, при Берое излязъл отново на поле.

От това време тукашният край е принадлежал на българите. Берое по български се наричал *Боруй* и под това име се споменава в грамотата на цар Асен II, дадена на дубровничаните, пък още и у дубровничанина Лукарич (1605).[17] От време на време, разбира се, е страдал от войните с латините и гърците. Есента на 1206 г. латинският император Хенрих вървял от Адрианопол 4 дни след отстъпващия цар Калоян чак до *Вέрои*. Градът бил празен, тъй като жителите навреме избягали в близките планини. Латинската войска останала тук два дни и събрала богата плячка, тъй като околността

[14] *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, 43: «Fèrôi, eine große und in jeder Hinsicht blühende Stadt, ein Centrum des Verkehrs und Handels.» *Jaubert* в превода на Идриси 2, 293, 383 е написал град *Karwi*, което аз поправих на *Barvi*. *К. Иречек*, Пътни бележки за Средна гора и За Родопските планини. — ПСп, кн. 9, 1884, стр. 44, забел. 1. — «Provincia Phylipupleos, Veroys» и т. н. вж. *Tafel* und *Thomas*, Urkunden zur Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig 1, 269.

[15] Περί πόλιν Βερόην *Kinnamos* 20.

[16] *Ansbertus*, p. 31, 33, 47. Пише *Veroi* и *Verois*, «civitas opulentissima».

[17] Боруйска хора в грамотата на Миклошич, Monumenta serbica, p. 3, *Luccari*, Annali di Rausa, Venezia, 1605, стр. 64, изброява градовете на Тракия в този ред: Адрианополи, Филипополи, *Боруйград*, Ямбол.

била пълна с жита и стада волове, крави, биволи и дребен добитък. Втори път дошли латините при града, наречен *Беруа* в 1208 г.; император Хенрих пристигнал от Адрианопол, разпръснал тук една част от българската войска и потеглил към Пловдив.[18] По-късно градът се споменава само още веднъж. Император Теодор II Ласкарис около 1255 г. посред зима изненадал Берое с бързо нападение. Поради многото войни градските стени, както във всички тракийски градове, били пълни с проломи; гражданите от нужда напълнили дупките с колела и късове от коли, но не могли да устоят на нападението на гърците.[19] След това само веднъж се споменава византийски поход в този край, но без да става дума и за самия Боруй. В 1306 г. Михаил, син на Андроник Стари, от Адрианопол смело нахлул чак до *Ряхсвица*, както и до днес се нарича едно голямо село (на тур. *Кюдирбе*), със старо градище, 16 километра на североизток от Стара Загора, в полите на Средна гора, а оттук пленил, от една страна, дори до Сливен, от друга, чак до Копсис (в сегашната долина на Гьопса).[20] В поемата, с която гръцкият поет Мануил Фил е възпявал в 1305 г. делата на византийския пълководец Михаил Глава, за последен път срещаме името на града Верро (Βερρώ); заедно с него се споменават градът Колина (Κώλινα), при селото Колена, 9 километра на североизток от Стара Загора, и един непознат близък град *Венец* (Βεανίτζα)[21].

Турците след превземането на страната изгонили християнското население от града по съседните села; това станало, казват, към 1410 г., през времето на раздорите между Баязидовите синове, когато българите се готвили за въстание. Старото име на града от XVII век съвършено изчезнало от хорската памет. У турците Боруй се наричал *Ески Загра* или *Ески Заара*; българите приели от тях това название, като наричали града или съвършено по турски, или в превод *Стара Загора*. Последната форма най-много се закрепила и

[18] *Villehardouin* ed. Wailly, p. 267. *Henri de Valenciennes*, ib. 309.

[19] *Akropolites*, p. 119.

[20] *Pachymeres*, 2, 447 (Βεαχοβίτζα).

[21] *Manuelis Philae* Carmina ed E. Miller, Paris, 1855 — 7, II, p. 251, стих 237. Ср. *Хр. Лопарев*, Византійскій поэт Мануил Фил к исторіи Болгаріи в XIII—XIV век. Спб., 1891 и *К. Jireček*, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte der Akademie Wien, 1897. Вж. *К. Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, с. 223—268.

влезе сега и в официална употреба. Обяснение на това име е могло да се намери в турските градски анали, които, както казват, били най-напред писани на персийски и арабски и едва по-късно на литературен турски език, но техният ръкопис изгорял по време на войната. Един от двамата турци, които тук служат в съда и в префектурата, чел някога тази книга и ми разправяше, че там градът бил наречен *Заграи Ески Хисар*, което значи «стара загорска крепост»[22]. Загоре се наричала, както се знае, България почти от всички чужденци. Турците, когато нахлули в тези краища, нарекли Боруй, ограден с древни стени, просто «стара българска крепост» или според тогавашната терминология «загорска» и това име, донякъде в променена форма, останало и до днес. Освен това още Халкокондилас споменава до Пловдив τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον, което надали е нещо друго освен днешното *Загорско поле* около този град. Приблизително преди 40 години в новобългарските книги се появило изкуственото име *Железник*, което сега е съвършено забравено, даже самите старозагорци не искат да слушат много-много за него.[23]

Още в началото на нашето столетие турците не само в града, но и по селата в Старозагорския край са съставлявали мнозинство, нещо, което и досега се помни.[24] Също и имената на селата в Загорско повечето са турски, даже на села, от няколко поколения вече населени с българи. От всички 52 села в Чирпанска околия едва две имат българско име. Между българските общини има няколко близо до Марица, които говорят на «рупско» наречие, което показва, че християнското население по полето се попълвало не само от Средна гора, ами и от Родопите. От стар произход са, казват, ред големи села чисто български със славянски имена в Средна гора, между Стара Загора и по-източното малко тържище Нова Загора.

[22] Заграи е род. п според персийската форма (изафе́т) от им. п. Загра.

[23] Доколкото зная, най-напред се среща у *В. Е. Априлов*, Болгарские грамоты (Одесса, 1845), стр. 60, забел: град Ески Загоре на Тунджа (!), Старое Загоріе или *Железник*, на гръцки значи *Сидерополис*. Името е произлязло навярно от византийското название *Сидери*, един балкански проход, далеч оттук, при Върбица. В шейсетте години и Кръклисе бил наречен Лозенград, Мустафа паша — Свиленград и т. н., но тези изкуствени прозвища сега пак бързо излизат от употреба.

[24] *П. Р. Славейков*, Исторически разкази от миналите времена. — ПСп, кн. 15, 1885, с. 358, за времето 1810—1920.

Някои села имат по две имена, едно турско, друго българско.[25]

Историческа забележителност са църковните граници, тъй като очевидно са от стар произход. Стара и Нова Загора, цялото поле дори до Сеймен при Марица, до 15 села от Чирпанска околия и цяла Казанлъшка околия отдавна принадлежат не към Пловдивска митрополия, ами към Търновската; тази последната от другата страна на Стара планина обхваща и Севлиево, Никопол и Свищов и по такъв начин е най-голямата от днешните български епархии, понеже се простира от Дунава дори до Марица. Това голямо пространство на юг е във връзка може би с политическите граници на старото българско царство.[26]

Между турците в околността на Стара Загора, също както и около Карнобат, има мохамедански разколници, наречени *кьозълбаши* (на тур. «червеноглави»), които според разказа на българи пият вино, не скриват жените си и кръвопролитието, казват, смятат за нещо грешно. За техния произход и вяра узнах само, че се считат за малко по-добри от останалите турци и че малко се грижат за строгите предписания на корана. Кьозълбаши се срещат и във вътрешна Мала Азия. За тях Mordtmann твърди, че не са шиити, ами един вид «свободни мислители» (eine Art Freigeister), които само външно признават исляма, не ходят в джамиите си, не забулват жените си и не се пазят от вино. Vambéry ги изкарва от пленените ирански турци от Закавказко и Азърбайджан, които след по-старите войни с персите били колонизирани от османските султани по различни провинции.[27]

В Стара Загора живеели, казват, три еничарски орди и турците често се били помежду си, за последен път в 1813 г. при всеобща анархия, когато избухнал и голям пожар.[28] Полека-лека и българи поч-

[25] Напр. Могила=Кавак махала, Трънково=Чалъ махала, Рисиманово=Сипахи-Мисърлък и т. н.

[26] *Поп Константин* (1919), стр. 33, казва, че от 60 села на Чирпанския кадилък едната половина принадлежи на Търново, другата със самия Чирпан на Пловдив и че (стр. 14, 33) казанлъшките села принадлежат също към Търново, освен една Шипка, която и до днес принадлежи към Пловдивска епархия.

[27] *J. Mordtmann* в Barth's Reise von Trapezunt nach Scutari. Gotha, 1860 (Ergänzungsheft zu Petermann's Mitth.), стр. 20, забел. *Vambéry*, Das Türkenvolk, Leipzig, 1885, стр. 607.

[28] Нещо подобно разказва *Niebuhr* 1767 (Reise 3, 174 стр.) за Разград:

нали да се заселват в града, но дълго време нямали там църква, ами се черкували в къщичката, където живеел попът (*папаз — еви*). В началото на нашето столетие турци и българи заедно храбро отблъснали нападението на кърджалиите, предвождани от Карафеиз. Старите подземни водопроводи, които пълнили 48 резервоара, постоянно били подновявани, но по-голямата част от градските стени били съборени, та градът се разширявал на всички страни. Едно руско описание от 1827 г. рисува Ески Загра като град с много градини и джамии, който имал 750 турски, български и еврейски къщи.[29] От това време градът много е разраснал. Boué (1837) описва Стара Загора с 15—20 000 жители, 13 големи джамии с минарета, с голям покрит пазар, криви улици и с най-добра, казва, гостилница в цяла тогавашна Турция. Едно българско описание от 1858 г.[30] споменава 31 махали (18 турски, 12 български и 1 еврейска), 2650 къщи (1632 турски, 833 български, 75 еврейски, 111 цигански) и 8576 мъже — жени и деца в турската статистика никога не се броели (4205 българи, 3297 турци, 646 цигани и 429 евреи). Тук е имало и малко арменци.[31] В 1827 г. в Стара Загора е отворено първото училище, и то «елинско» с гръцко-български характер, но вече в 1841 г. всичко почнало да се учи на български. Гръцки език сега тук, както изобщо из България, знаят само няколко старци или търговци.

През последните десет години преди войната Стара Загора била прочута по цяла България по заможността и напредъка на своите жители. Тук имало и добре наредени мъжко и женско средно училище, и двете с по пет класа. От самия град са излезли много учители; където и да намериш учителка в някой заглъхнал градец или по-голямо българско село, с голяма вероятност (50%) можеш да предполагаш, че е от Стара Загора. По-заможните фамилии пра-

и там по-голямата част от мохамеданските граждани се наричали еничари: те се делели на две еничарски *orta*, които се карали помежду си.

[29] Подпоручик *Веригин*, Военно-топографическое описаніе дороги от города Тырнова в Адрианополь, Петербург, 1827, стр. 10.

[30] Статистическо описание на каазата Ески Загра от *Г. С.* Цариград (от Цариград. вестник), 1858, 8°, 16 стр. Писателят, когото тук видях като старец, се наричаше господин Славов.

[31] В XVIII век в Стара Загора се заселили и 5 македоно-румънски семейства от Маскополь, чиито потомци съвършено се побългарили. Малко преди това тук живеели няколко стари жени, които знаели *влашки*, и на моите въпроси хората още споменаваха фразата: *се фáсе?* (quid facis).

щали синовете си да се учат в чужбина, особено в Чехия, и то главно в земеделското училище в Табор. Но под този напредък е тлеела искрата на разорението. Турци и християни лошо се гледали едни други и някои бейове, особено «султаните», потомци на кримските Герайевци, се стремели да подновят стария начин за потисничество на раята.

Два месеца след избухването на Херцеговинското въстание, през септември 1875 г., в околността на града се появила малка българска чета. Подготвяло се по-голямо въстание, начело на което стояла местната интелигенция. Приготовленията били издадени от един селски учител.[32] Турците бързо взели мерки и затворили до 600 лица в «Загорската бастилия», един хамам с високо кубе. След някое време били освободени всички освен 8 души, които били обесени в Одрин. Това събитие уплашило тукашните българи и станало причина Загора никак да не пострада през следващата година по Средногорското въстание и кланетата.

Руско-турската война от 1877 г. съвършено разорила Стара Загора. Старозагорци принадлежат към тези българи, които най-скъпо са заплатили освобождението си. Тяхното нещастие е във връзка с първия руски поход през Балкана. Ще изложа накратко тези събития според устните разкази на много руски и български свидетели. Генерал Гурко на 25 юни (според православния календар) обсадил Търново, на 1 (13) юли преминал Балкана при Хаинкьой, на 5 (17) обсадил Казанлък и на 10 (22) за голяма радост на българското население влязъл в Стара Загора. Руската кавалерия без всякаква пречка отишла оттук чак до железопътната линия между Пловдив и Одрин и я разтурила не на кръстопътя при Търново Сеймен, но по-близо до Пловдив, при гара Каяджик (при Хасково). Турците набързо се приготвяли за отпор. Една част от турската войска под командата на Реуф паша застанала при Нова Загора, около 35 километра на изток от Стара Загора, също тъй в полите на Средна гора, при самата странична железопътна линия от Търново Сеймен за Ямбол. Друга част под командата на прочутия Сюлейман паша набързо била сформирана при Одрин и по запазената железница

[32] Този човек ми показаха през 1884 г. в Провадия с променено име като учител по български в тамошното турско училище, по характер цял турчин. Между затворените в хамама са били и двамата български статистици, г. Илиев и Сарафов, тогава млади учители.

оттук през Търново Сеймен влаковете един след друг я пренасяли при първия отряд.

Гурко, за да попречи на това събиране на турските войски, на 17 (29) юли настъпил към Нова Загора. Там се срещнал с Реуф паша, който бил още сам, и след ожесточен бой го разбил; най-силната битка станала около станцията и влаковете, които са стояли там.[33] Самият градец в боя се запалил. На другия ден 18 (30) боят се подновил, но при съвършено променени обстоятелства. Сюлейман паша пристигнал на бойното поле с големи сили. След упорит бой Гурко се принудил да отстъпи със своята малка войска през Средна гора към Твърдица и към балканския проход при Хаинкьой. Между това в Стара Загора се захванал още по-ожесточен бой. Там се намирал херцог Николай Максимилианович Лайхтенберски с два драгунски полка, един хусарски, четири дружини български доброволци под командата на генерал Столетов, с една казашка и една планинска батарея, всичко около 3600 души. В деня на първата битка при Нова Загора рано заранта той потеглил по шосето към изток, за да подпомогне операциите на Гурко от дясна страна. Но пет километра от Стара Загора, при селото *Джуранлии*, излязла ненадейно от дясната страна от гората турска колона, съставена от пехота, артилерия и черкезка кавалерия и спряла настъпването на херцога. Войската нощувала на бивак на бойното поле. На хоризонта се издигали многобройни пламъци; турците палили селата. Съединението с Гурко било съвършено прекъснато. В самата Стара Загора настъпила паника, жителите почнали да бягат, но руското местно управление, като се надявало още, че русите ще победят, ги задържало.

На другия ден, когато станала втората Новозагорска битка, отрядът на херцог Лайхтенберски отново се опитал да си пробие път към Нова Загора. Но турците през нощта получили подкрепа и рано заели нападателно положение. Тук българското опълчение за пръв път влязло в огъня при споменатото село Джуранлии. Най-напред влязла в боя първата рота от трета дружина; тя оставила черкезката кавалерия да се доближи в галоп на сто крачки в царевичните ниви и после се хвърлила върху ѝ с щикове. За настъпване напред обаче не могло и да се мисли. Войската отстъпила и нощувала

[33] В кавалерийския поход към станцията Каяджик и в битката при Нова Загора взел участие и първият български княз Александър I, тогава в Гурковия щаб.

при самия град върху двете могили, при Новозагорското шосе. Вечерта целият небесен свод се обагрил от червената светлина на пламналите села по целия хоризонт. Всички села в Загорско поле горели и от просторните ниви, кръстосани с редове дървета, в ясната лятна нощ навсякъде се издигали пламъци и дим. При това призрачно осветление градското и селското население цяла нощ бягало през планините на север. При тази светлина се забелязвали същевременно по бляскащите оръжия движенията на турските войски; те вече идели от Нова Загора и в голям кръг обсаждали Стара Загора от три страни. Отстъпването сега е било възможно само на север през Средна гора.

На 19 (31) юли боят бил подновен около самия град — битката при Стара Загора. Руската кавалерия се наредила в голям полукръг от трите страни на града; вътре в по-тесния полукръг взела позиция българската пехота зад редове селски коли, които служили за укрепление. Боят почнал в 8 часа. След два часа кавалерията трябвало да отстъпи във вътрешния кръг и боят бил подхванат от пехотата. Най-напред влязла в огъня пак третата дружина. Нейният знаменосец, руски унтерофицер, паднал заедно със знамето с образа на солунските св. апостоли, подарено на българските доброволци от град Самара над Волга, и след него още шест души, които един след друг взимали знамето. Подполковник Калитин пристигнал на кон, издигнал знамето и повел своите войски към ново нападение. Но и той паднал от смъртоносен куршум. За знамето се почнал отчаян бой с ножове. Около него паднали още много офицери. По едно време турците го държали в ръцете си, но българите го отнели, докато най-сетне, оваляно в кръв и със счупена дръжка, било запазено от бойното поле.[34]

В $11^1/_2$ ч. битката се смятала за изгубена и почнало отстъпването в планините. В града по барикадираните улици боят траял още до 4 ч. Скоро почнала силна стрелба от къщите на местните турци, особено от прозорците на пространния сарай на споменатите «султани» Герайевци. Черкезите веднага при влизането си в града запалили огън; вече на пладне се издигал на няколко места дим, а до вечерта целият град бил в пламъци. Отстъпването прикривал между туй херцог Лайхтенберски, като разположил своята кавале-

[34] Това знаме сега се пази в двореца в София. От трета дружина се сформира по-късно Радомирската дружина, част от Струмския полк.

рийска бригада, доста неповредена, върху планинската седловина при Дервент. Пехотата съвършено била прошарена от бежанци, които бързали навън; жени и деца от града и от цялата околност с хиляди се втурнали между войската с ужасен плач и писък. Войските нощували зад планините от другата страна на Средна гора, при тамошните топли извори. От пехотата, около 2200 души, много били изгубени ранени и мъртви до 800; третата дружина била почти съвсем унищожена и от 12 нейни офицери останали здрави само двама.

Стара Загора съвършено изгоряла освен една махала на запад и няколко улици по краищата. Нейните жители избягали само с това, което имали на себе си. Който останал да събира своите неща или с надежда,че турците ще бъдат отблъснати, бил изгубен и никой вече за него не е чувал. Турците, черкезите, арнаутските и малоазийските башибозуци над никого не се смилявали и наред убивали всичко. Няма семейство в Стара Загора, което да не е изгубило повечето от своите членове, даже много родове от този ден съвършено изчезнали. Мъртви тела не се намерили. По-късно колкото човешки кости се изровили между изгорелите къщи били събрани накуп в една църква: кости на приятели и неприятели, на войници, на жени и деца, на руси, българи, турци и черкези, всички заедно, тъй като тук всички са били равни.

Изгорели и всички села в околността, около сто селища. Една част от селяните избягали зад Балкана по местата, заети от русите, и там се разпръснали по Габровско, Търновско и по-нататък, дори до Свищов. През следващата зима поради недостиг на жилища много от тях загинали от студ, глад и болести, даже и по улиците на по-големите градове. Други се разбягали по цяла Тракия, или пък били хванати от турците и след всевъзможни мъки били откарани като пленници в Пловдив и Одрин, разбира се, само жени и деца, тъй като мъжете навсякъде ги убивали, къде когото намирали. Много деца били завлечени чак в Цариград и в Анадол.[35]

Стара Загора пет месеца била пуста, като не смятаме местните турци и османски войски, които настъпвали оттук към Шипка. Най-после, на 1 януари (правосл. кал.) 1878 г., руските войски

[35] Въпросът за връщането на децата бе един от най-мъчните през първите години след войната, тъй като и българските деца у турците и турските, които след избягването на родителите им били взети от християнски семейства за отглеждане, забравили своя произход и не искали вече да се върнат при своите.

отново влезли в града. Всичко било пусто и празно, току-речи без един-единствен човечец от Балкана чак до Одрин. Турското население от селата бягало пред настъпващите руси, а българите, които се връщали, на много места от отмъщение палели напуснатите османски села.

След свършването на войната започнали работите за подновяването на Стара Загора. От страна на румелийското правителство бил изработен план за основаването на новия град над развалините, с широки и равни улици, които да се кръстосват в прави ъгли. На 25 септември (правосл. кал.) 1879 г. бил поставен основният камък в присъствието на княз Богориди и на епископ Климент Търновски. През моето пътуване имаше вече готови 320 къщи, разбира се, повечето малки и бедни. Усърдно се работеше върху две големи сгради: областното девическо училище и пространното здание за правителствените учреждения. От църквите само една с опушени стени бе донякъде поправена; образите на светиите, нарисувани по кубето, бяха простреляни от башибозуците, на които тази стрелба на нишан във височина трябва да е била навярно добро забавление. Особено впечатление правеха на южната страна на града две дълги ниски сгради като казарми с много отделни врати и малки прозорчета в глинените стени: жилища за вдовиците, които тук след войната били до 700, повечето с малки деца. От това време градът бързо се съвземаше: в 1880 г. имаше 1389 къщи, в 1885 — вече 2417. Стара Загора, както съм я виждал и при най-ясното слънчево осветление, и при всичката природна хубост на цялата покрайнина, оставя в мисълта на пътника само тъжно впечатление; с време, когато някога всички следи от тая катастрофа бъдат отстранени, със своето местоположение може би ще бъде един от най-хубавите градове на целия полуостров.

Старозагорци правят най-добро впечатление: те са хора скромни и любезни, придържат се към своите народни обичаи, не ламтят за външните дрънкулки на тъй наречената цивилизация и спокойно и с чудна въздържаност понасят своята съдба и всички огромни загуби и нещастия. Между българската интелигенция голяма част учители, лекари и чиновници са старозагорци.

Старозагорският окръг е единственият в България и Румелия, за който имаме съвършено подробни статистически и народоикономически известия. Това е заслуга на моя приятел г. Атанас Т. Илиев,

възпитаник на пражките училища, който след войната бе околийски началник, а по-късно и префект в своя роден град.[36]

С помощта на числа и подробности, събрани от него, искам да поместя по-подробна икономическа студия за България именно тук, на това място, толкова повече че Старозагорски окръг по своето положение е на средата между студените краища под балканския гребен и плодородната долина чак до топлата равнина при Марица. След повърхностните бележки, които в 1841 г. е събрал проницателният Adolphe Blanqui в своята книга «Voyage en Bulgarie» и след краткия очерк в книгата на Emile de Laveleye по-подробни известия за народоикономическите отношения на България навярно не ще бъдат излишни.[37]

Стара Загора има 15 274 жители, 12 215 българи, 2847 турци и 147 евреи. Тя е център на един от шестте румелийски департамента, който се дели на пет околии, чиито централни градове са самата Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, Чирпан и Сеймен. Жителите в целия департамент според последното преброяване (1 януари 1885 г.) са 194 435 души, и то 161 317 българи, 28 051 турци (от тях повече от половината в Казанлъшка околия), 3922 цигани (най-вече в Чирпанска околия), 919 евреи (по градовете, в Сейменска околия само 5) и 226 различни (гърци, арменци, румъни и т. н.)[38]

[36] *Ат. Т. Илиев*, Старозагорски окръг в народоикономическо отношение. Стара Загора, 1885, 4⁰, 11 стр. Срв. освен това Доклад на старозагорския префект за състоянието на окръга Стара Загора, 1884, 4⁰, 84 стр., както и двата местни календара, издадени от префектурата: Статистический календар на Старозагорски департамент за 1882 г., София, 1882 и Стат. алманах на Ст. Загорский департамент за 1883 г., Пловдив, 1883. [Вж. История на Стара Загора, София, 1966. Преглед на археологическите изследвания до 1965 г. у *Д. Николов*, Августа Траяна-Верея (II—VI). — Археология, VII, 1965, кн. 3, стр. 11—21.]

[37] *J. A. Blanqui*, Voyage en Bulgarie, 1841, Paris, 1843, стр. 223—237. Отпечатал *Laveleye*, La péninsule des Balkans, Bruxelles, 1886, II, стр. 114 и сл.

[38] Печатната статистика ни дава малко по-различни цифри от данните на г. Илиев. Стара Загора имала 15 258 жители: 11 912 българи, 2599 турци, 332 евреи, 309 цигани, 44 гърци, 21 арменци, 6 руси и 35 «различни». В целия Старозагорски окръг имало 194 441 души: 160 573 българи, 27 573 турци, 4611 цигани, 1071 евреи, 201 гърци, 75 арменци, 22 руси, немци и италианци и 313 «различни» (според моето пресмятане). — Според статистиката от 1893 г. Стара Загора имала 3972 домакинства със 17 643 жители, на 14 673 от които майчиният език бил български, на 2056 — турски, на 480 — еврейски, на 299 — цигански, на 36 — гръцки и други незначителни. Целият Старозагорски окръг

Цялото население живее в 35 897 къщи и образува 38 884 фамилии (българи в 22 305 къщи и 23 140 семейства). От 270 общини 175 са чисто български, 18 чисто турски и 77 смесени. Селата повечето са малки; в Старозагорска околия от 62 общини само 4 имат повече от 1000 жители. На 1000 души се падат годишно 10 сватби. Едно българско семейство има средно 5,3 души (в Сейменска околия 5,6, в Казанлъшка само 4,7), една турска фамилия — 4 души; една българска къща (като извадим съборените в Стара Загора и в околията, където 46% от семействата не живеят сами, а с други в една къща) има 5,5 жители, една турска — 4,3, което ясно свидетелствува за сравнително по-голямата гъстота на българското население. На 100 души жители годишно се падат 4,29% раждания (4,46 у българите, 3,22 у турците) и 1,53% смъртни случая (1,59 у българите, 1,18 у турците), следователно много нормални цифри.[39]

За числото на жителите много важи постоянното преселване и изселване. След войната (1880 г.) в окръга са живели 3747 български бежанци от Одринския вилает, най-много от Димотика и Фере на най-долното течение на Марица, от Ерибол (на тур. Хайреболю, византийския Хариуполис) и от Кръкклисийско. Жените от устието на Марица имат красива носия: жълта дреха с особени бели нашивки на гърдите, на главата се развяват дълги кърпи, увенчани с някаква си черна чалма около главата, от която на темето пак се показва самата бяла кърпа. Най-напред те били заселени в изоставените турски села. Но когато почнали да се връщат турските бежанци, положението на българските преселници станало лошо. От Казанлък и Чирпанско много потеглили към двете Загори или чак към Сливен и Бургас, където намерили постоянни места. Други останали, като си образували цели нови общини. Повечето обаче се върнали обратно в турско. Покрай тях почнали да се изселват и тукашни български селяни от Чирпанско, и то или към Бургас, където още в края на турско време се отправяла голяма емиграция от Загорско, или в княжеството, където се продавали необработени

имал 39 463 домакинства с 215 483 жители, на 192 940 от които майерният език бил български, на 17 178 — турски, на 3107 — цигански, на 1313 — еврейски, на 327 — гръцки, на 16 — немски, на 11 — руски, на 5 — сръбски. (П.)

[39] За да се опознае начинът на живот, интересни са и тези данни от 1880 г.: в целия департамент станали 8 убийства, 6 самоубийства, 16 грабежа, 20 кражби, 22 пожара. Тези числа в следващите години малко се промениха.

земи на съвършено ниски цени (в 1883 г. от Чирпанско се изселили 198 семейства). Обратно, съвсем в низината на Казанлъшка и Новозагорска околия се преселват пленници от Балкана, от околността на Габрово и Трявна в Княжеството. Една част от турците, които по време на войната избягали, се върнали, но малко след това пак почнали да се изселват, когато турското правителство им обещало и давало места в покрайнините между Цариград и Одрин, а особено в Мала Азия. Това изселване от 1882 г. продължава и до ден днешен и след време резултатът ще бъде съвършеното изчезване на турското население от Тракия.Турците при това толкова по-лесно се решават да се изселват, защото всякога намират купувачи на своите земи. В 1884 г. от Чирпанска околия се изселили 166 турски семейства с 675 лица; 13 тамошни общини, преди войната турски, съвсем са напуснати от мюсюлманите. Същевременно от Сейменска околия се изселили до 250 семейства, или 900 души, и в 12 тамошни села, по-напред турски, сега няма ни един турчин.

Що се отнася до обработването на земята, в 1884 г. в целия окръг имало 1 656 707 уврата (на тур. *дьонюм*, пространство, 40 крачки дълго и 40 широко). От тях 1 535 214 уврата били ниви, 70 114 били лозя, и то най-много в Старозагорска околия (28 527), в полите на Средна гора, най-малко в Сейменска околия при Марица (2506), 33 762 ливади, и то най-много под Стара планина, най-малко при Марица, 10 724 гюлове, за които ще поговорим още по-подробно, и 6893 бахчи. На всяко семейство средно се падат 42 уврата (в Сейменско даже 77, в Казанлъшко само 23), на всеки отделен човек, без разлика на възраст и пол, 8,5 уврата (в Сейменско 14, в Казанлъшко 4,7).

Тези цифри много нараснаха само за няколко години. В 1880 г. в окръга се пресмятало да има само 1 525 630 уврата обработена земя, следователно за 4 години се прибавили 131 079 уврата.

Гори покриват 4 661 758 уврата земя, но от тях само около една четвърт са действителни стари гори, които се срещат почти само в Балкана; останалата част не са нищо друго освен ниски дъбови селски кории (*балталък*), които от година на година много намаляват. Едва в последно време повече се погрижиха за надзор на горите.

Добитък след Руско-турската война останал много малко, а при все че неговият брой се допълвал много бързо, цифрата му не се

увеличава поради голямата продажба.[40] В 1883 г. в окръга се наброявали 67 146 парчета рогат добитък, 11 495 биволи, като всички служат за впрягане, 8829 коня, 9356 магарета и 38 мулета. Малкият брой на конете се обяснява с това, че на целия Балкански полуостров конят не служи никъде за земеделска работа, за която се употребяват волове и биволи, а само за яздене и за пренасяне на стока. Скотовъдството на стада в Загорско с малки изключения се ограничава с дребен добитък — овце и кози. В 1885 г. в целия окръг имало 379 019 овце, почти три пъти повече, отколкото в 1880 г., кози 61 731. Освен това заслужават да се споменат и домашните птици; от откриването на железницата Старозагорският край снабдява Цариград с яйца, които се изнасят с хиляди.

Главният продукт са житата. От трите станции, които се намират в тукашния окръг на пътя от Търново Сеймен до Ямбол, годишно се изнасят до 20 милиона килограма земеделски продукти. Разноските за превозването на един вагон с 10 000 килограма от станцията Радне махале (най-близката до Стара Загора) до Цариград възлизат на 326 златни лева. Търговците, които се занимават с изнасянето на жита оттук, повечето са гърци, евреи, и арменци, а най-малко българи. Преносът пък, напротив, е съвършено в български ръце.

Земеделските отношения в Княжеството и в Румелия от Руско-турската война се намират в преходно положение. Ненаситен стремеж за придобиване на земи е обладал цялото българско население от двете страни на Балкана. Разорават пасбищата в землището на своето село и купуват ниви, колкото могат, често пъти повече, отколкото са в състояние да обработят. За да имат пари за покупки, продават преди всичко добитъка си, влизат в дългове, което при високите тукашни проценти е голямо зло, и плащат съвършено неправилно данък, тъй че всеки окръг в Румелия и Княжеството има големи недобори.[41] Продажбите на земи след войната вдигнаха големи суми. Според г. Илиев в Старозагорски окръг от войната до 1885 г. се похарчили за покупка на земи около $50^1/_2$ милиона гроша (100 г златна лира = 22 лева 70 стотинки), от които 40 милиона се падат на случаи, където българин е купувал от турчин. Годишната про-

[40] За българското скотовъдство вж. главата за Средна гора, част 2, гл. 2.

[41] Недоборите на Старозагорски окръг на 31 юли 1884 г. бяха 7 127 390 гроша.

дажба в същия окръг се цени средно на 6 милиона гроша.[42] Като резултат на този стремеж се явява и туй, че златото почва много да се изнася от страната, тъй като четири пети от продавачите са турци, които се изселват от Румелия.

Според официални известия за продажбата на земи в цяла Източна Румелия от началото на румелийското управление (от пролетта на 1879 г.) до 1 ноември 1883 г.[43] цялата сума за тези $4^1/_2$ години се е възкачила на 102 158 237 гроша, и то мюсюлмани продали на християни земя за 72 229 516 гроша, християни на мюсюлмани само за 401 752, християни на християни за 24 799 084, мюсюлмани на мюсюлмани за 4 727 885. От тези продажби се падат около 30% на Пловдивски окръг, 28% на Старозагорски, 12% на Татарпазарджишки, 11% на Сливенски, 11% на Хасковски, 8% на Бургаски. За княжеството нямам за съжаление подобен статистически материал.

Цената на земята зависи от местните условия. В окръга, откъдето взимаме своите примери, най-скъпи са земите в Чирпанско, където един уврат най-добър чернозем (на тур. *карапопрак*) достига даже до 500 гроша, и в Казанлъшко, където има много малко добра земя; най-евтини са в слабо заселена Сейменска околия, където един уврат разорана земя се продава за 40—75 гроша. През последните години на турското владичество земята била по-скъпа, напр. в Старозагорска околия 40 до 50%, в Казанлъшка 25%. За падането на цените на земите подействуваха не само грамадните продажби, ами

[42] *Илиев*, Старозагорски окръг, стр. 30, дава следната таблица за времето от 1 септември 1884 до 1 октомври 1885 г.

	Продали земи
турци на българи за	5 516 245
турци на турци за	374 474
турци на евреи за	59 200
българи на турци за	22 024
българи на българи за	1 655 500
българи на евреи за	10 000
евреи на българи за	40 930
гърци на българи за	12 000
Всичко за	7 690 373 гр.

Всичките продажби, в които са участвували евреи и гърци, са станали в Новозагорска околия.

[43] Пловдивският вестник «Народний глас», бр. 456, 21. XII, 1883.

и падането на цените на земеделските продукти, което настана след първите години от румелийското управление. Веднага подир войната се покачи много цената на житото, тъй като плодородието на военната 1877 година било унищожено, а годините 1878 и 1879 били слаби, тъй че в самата страна се търсеше много житото.[44] Но от 1883 г. цените пак почнаха силно да спадат.[45]

Общата промяна на обстоятелствата след основаването на Румелия и на България подействува и върху цените на всички стоки изобщо. На домашните продукти, понеже повече се търсеха, цената се покачи; така на виното, дървата за градеж (и на двете 30%), на рогатия добитък (25%), на овцете (10%) и т. н. Същата цена остана на тютюна и вълната, както и на чуждото желязо. Цената падна главно на колониалната стока: захар, кафе, газ и др. (20%).

Споменатият стремеж за добиване земи имаше заедно с емигрирането на турците и друг резултат: някогашните турски чифлици бяха повечето накупени от цели селски общини и разделени на малки късове за отделни членове от общината. В турско време земята е била разделена между малък брой земевладелци, които притежавали големи земи; сега е разделена между по-голям брой земеделци, които владеят средно малки късове. В Старозагорска и Новозагорска околия най-големият селски имот има до 300 уврата, на които се работи с 2—3 чифта волове; най-малкият имот има до 40—10 уврата с един чифт, даже в Новозагорско и с един вол, тъй че там два съседа се съединяват, за да си помогнат взаимно със своя добитък. В Чирпанско поле се срещат и имоти по 600 уврата, когато в планинското Казанлъшко ще намериш и малки имоти, по 5 уврата. В Сейменско от 10 някогашни ратаи, които са работили по турските чифлици, днес средно 9 са стопани на собствени земи; в Старозагорско около $^1/_5$ част от някогашните работници сега са селяни със собствени ниви. Самите чифлици, разбира се, са били малки и по своето пространство и наредба никак не могат се сравнят с големите владения по

[44] В Казанлъшко, което е било бойно поле, храните през 1877 г. не били даже прибрани, а през 1878 г. засели само малко летница; през 1879 г. в много окръзи и в самото Княжество, като напр. в Кюстендилско, е имало пълен глад.

[45] Илиев на стр. 36 дава таблица с цените на храните на Карабунарската станция от 1876—1884 г. Домашно кило пшеница струвало през 1876 г. 50 гроша, през 1879— 85, 1882 — 72, 1884 — вече само 46; царевицата през 1876 г. — 22, 1879 — 56, 1882 — 37, 1884 — 25 гроша.

другите земи; те се разработвали най-много с 3—6 плуга. Някои от тях са останали в Старозагорска околия (45 от 100), но в останалите части на окръга се намалили по споменатия начин с незначителни остатъци, но и те обаче са вече на привършване. В Новозагорско в 1886 г. имало 9, в Чирпанско 5, в Сейменско 4, в Казанлъшко 1.

На чифлиците се работело, а на останалите и досега се работи по два начина, които са еднакви по цяла България. Нивите или се дават на близките селяни на *изполица* (наемателят се нарича *изполджия*, на тур. *ортак*, *ортакчия*), или пък стопанинът на земята я обработва с наети работници, които сами нямат земи и се наричат *ратаи*, *аргати* (от гръц. ἐργάτης), в Кюстендилско, Дупнишко и Радомирско също *мо̀мци* (техните жени — *мо̀мкини*, работата — *момщина*).

Наемането става по различен начин. При действителната изполица стопанинът, ако е дал семе за сеене, пресмята си го отделно при делбата. Продуктите се делят между стопанина и изполджията в Загорско още на снопи, в Кюстендилско след харман. Този начин на обработване земята води началото си още от средните векове, а и до днес още съществува в Южна Европа, пък е познат и в Йонические острови, в Далмация, Истрия, Италия (mezzeria, mezzajuolo), Южна Франция (métayage, métayer) и в някои части от Испания. Българите го научили от византийците (ἡμισεία, ἡμισιαστής γεωργοὶ ἐφημίεεοι) още по времето на старата империя, тъй като термините *изполи*, *изполник* се срещат още в средновековните паметници.[46] Покрай истинската изполица се среща в Загорско поле и даването на земите на третина (на тур. *ючюрджюн*, *отюч* — три), т. е. стопанинът взима третата част от снопите, а наемателят две трети; делбата става, като се отдели десятъкът или въобще данъкът. Този начин се употребява там, където земята е по-слаба и където, ако не се намери наемател, лесно може да остане необработена. Тук причините са същите, които са докарали до подобна промяна на първоначалната изполица и в планинските страни на Баканския полуостров (напр. в Гърция и Епир), и в западните романски земи. Ос-

[46] В старославянския превод на византийските аграрни закони, печатани у *Hube*, O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantyńskiego u narodów slowiańskich (Warszawa, 1868): аще кто възметъ виноградъ испол҃н (в ориг. τῇ ἡμισείᾳ), стр. 81, аще дѣлатель възметъ нивоу испол҃н; (ἐὰν γεωργὸς λαβὼν χώραν ἐφήμισείας) стр. 85, испол҃никъ (δημιαστής) стр. 81.

вен това в последно време се разпространява наемът срещу известно възнаграждение, където наемателят дава на стопанина за уврат от плодородието $^1/_3$, дори до 2 крини, според качеството на земята, като плаща при това сам данъка, който се пада за наетата нива.

Условията на земеделческите ратаи са много различни. Съглашението зависи от туй, дали ратаят е женен, стар или млад; според разните местни обичаи му се дава възнаграждението в пари с храна или в пари със засяване на известна нива, или само в продукти, или също само в пари. Ратаят понякога живее в собствена къщичка близо до чифлика, най-често обаче в колиба, която му дава стопанинът. Впрочем плащането с пари е нещо ново; в Западна България, в Радомир и Кюстендил чак до войната на работниците се плащало в жито и изобщо в продукти. Част от нивата, която се заема на работника да я засее, се нарича *параспор* (или *параспур*), а оттук на селяните, които живеят само на чужда земя, се вика *параспорджии*. Тази дума произлиза от византийския термин παρασπορόν παρασπορά[47]. Ратаят се главява за година или за половин година; сроковете почват или напролет, на Гергьовден, или наесен, на Димитровден. Що се отнася до подробности, ще приведа няколко примера. По селата на Старозагорска околия ратаят получава 300—500 гроша в пари, 15 до 18 кила (по 44 оки) жито (като *емелик храна*) и семе за засяване 2—3 уврата параспор, и то една част кукуруз, една част *пшеница* или ечемик; освен това му се дава още сол и цървули. В някои села параспорът се определя по този начин: ратаят оре два дни наред

[47] Думата *параспур* в това значение се употребява и в Дупнишко, Радомирско, Кюстендилско и около Стара и Нова Загора. *Милићевић*, Краљевина Србија, Нови крајеви на стр. 135 пише, че в Нишкия окръг *параспурња* нјива се наричала земята на спахията, която трябвало да му обработват селяните; там следователно този термин имал по-друго значение, отколкото в България. — Срв. τὸ οἰκομοδοπαράπορον (sic) във визант. грамота у Миклошич, Acta graeca 4, 182 и запазеното заглавие на една повела на император Тиберий II (578—582); περί παρασπωριτῶν (*Heimbach* в Ersch-Gruber'овата енциклопедия, дял 86, стр. 213). *Du Cange*, Glossarium med. graecitatis знае само един пример с думата παρασπόρια в смисъл на «крепостна земя» (καστρènσια, ἰδιόκοητα peculium castrense). — Думата е позната в Южна Италия, която до XI век е била отчасти византийска; *para sporu* в Реджио, *para spolu* в Сицилия значи земя, която «селянинът работи за своя сметка, свръх условеното» (terreno, che il contadino lavora per suo conto, oltre il convenuto), *Morosi* (починал 1890), L'elemento greco nei dialetti dell'Italia meridionale, Archivio glottologico italiano XII, 1, 1890, стр. 76, сл. пг. 283).

земята на стопанина и каквото изоре, е негов параспор. Тази земя се обработва със сечива на стопанина; в някои села сламата от параспора остава на стопанина, житото на ратая. В Новозагорско на ратаите се плаща 250—1000 гроша и параспорът е от 4 до 10 уврата голям. В Сейменска околия ратаят освен пари получава 10 и повече кила жито, 12 оки сол, 3 оки дървено масло и опинци. От Западна България ще приведа поне един пример. В Дупнишко момъкът получава всичко 50 кутла (по 25 оки) жито, а като параспор два кутла (тази дума там означава и житна мярка, и мярка за площта на нивите) ръж, 2 овес, една леха за царевица, една за зеленчук, всичко заедно със семето, 12 оки сол и половин волска кожа за опинци. Такива ратаи били не само българи, но и цигани и турци. Много от тях през целия си живот ходили заедно със семействата си от чифлик на чифлик.[48]

В румелийските низини навсякъде се чувствува голям недостатък от работни сили. Жителите без чужда помощ даже не могат и да приберат жътвата си. От Ветрен чак до Месемврия идват за тази работа жътвари, а главно жътварки от планините, където житото узрява по-късно, и то в полето около Пазарджик и Пловдив идват от Ихтиман и Вакарел, в Златишко поле от Орханийско, в местата около Загора и оттук на изток чак до морето от Тревненския и Еленския балкан. Водачът или водачката на такава жътварска *ордия* се нарича *драгоман* или *драгоманка*, а самите жътварки се наричат обикновено *загорки*. В 1884 г. пътувах край южната страна на Балкана от Витоша чак до Черно море и назад край северната страна от Варна към София тъкмо във време на жътва и видях цялото туй преселване на тълпи на планинските жътвари в полето и обратно; пътуват весело с гайда и песни. В Старозагорско и Чирпанско работят също жътвари и от съседната Средна гора, където житото зрее по-късно. Само Казанлъшка околия няма нужда от чужди помощници. В Княжеството няма нищо подобно; жителите на север от Балкана, които са много по-гъсто населени, сами си вършат жътвата. В туй много прахосническо земеделие на румелиотите настана обрат тъкмо в споменатата година, на който бях самият аз очевидец. «Загорците» постоянно покачвали цените, но изведнъж видели по

[48] *Илиев*, Старозагорский окръг, стр. 40—42; *К. Иречек* и *М. Сарафов*, Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземлените селяни, София, 1880 г.

тракийските ниви нещо досега невидено — машини. По инициативата на румелийското правителство и на окръжните постоянни комисии тъкмо бяха се накупили много земеделски машини, които веднага бяха употребени с успех; в Старозагорски окръг в 1884 г. работили за пръв път 38 жътварки, в Пловдивски 17, в Бургаски 13. Вследствие на това надниците за жътварската работа паднаха наполовина.[49]

Начинът на обработване земята е прадядовски и затова резултатите от земеделската работа при голямото трудолюбие на населението са слаби. Нивите се орат само с волове или биволи, никога с коне. Ралото е много просто, винаги без колела, с малко железце. Съвършено дървено рало без желязо, грубо направено от няколко греди, видях само в Краище, на север от Кюстендил; другаде е посложно. За забелязване е, че на земеделските оръдия и начини на обработване земята в Балканския полуостров много приличат предноазиатските в Мала Азия, Сирия и др.

Главните видове рала според чертежите и обясненията на г. д-р Александър Теодоров в Пловдив, който бе тъй любезен да ми ги прати, са тези. На чертежа А, от Брестовица при Пловдив, е представено примитивно оръдие *купраля* (чеш. otka, нем. Pflugreute, лат. rallum); част *а* е желязна и се нарича *чикѐл* (Брестовица), *огрѝбка* (Карлово), (о) *стружка* (в околността на София); част *в* сама без желязото се нарича обикновено *остѐн*. На чертежа В, също тъй от Брестовица, от *а*, *б*, *с* заедно се състои *палицата*, която заедно с *d* и *ė* образува цялото *рало*; част *е* е *срѐлка*, *срялка*, на чийто край се окачва хомотът за воловете; *d* е *бръдце*; *в* са *уши*, които правят браздите, а желязното *с* е *палешник* (от палица, в Софийско *пàлечник*, другаде *лѐмеш* или *йѐмеш*). Чертежът *С* представя рало от Софийско; *а* е *воùще* (*овùще* в Шипка), *в* е *рачùца*, *с* е *плазùца* (или плъзùца), *д* са *уши*; отпред се намира *пàлешникът f*, а над него продъл-

[49] Надниците на жътварките били сравнително доста големи: в Старозагорско преди войната 5—7 гроша за уврат; след войната 1879—1883 — 10—16 гр., в Чирпанско преди войната 10, след войната 15—17 гр., в Нова Загора и около Ямбол напоследък 18 гроша на кило (44 оки), където теглото на семето служи и за мерене на повърхност, в Карнобат 25 гр. на уврат с храната, в Анхиало и Месемврия през 1883 г. 40 гр., 1884 г. — 28 гр. за кило заедно с храната и т. н. В Айтос през 1884 г., когато аз пътувах, имаше цяла стачка на жътварите: драгоманите на жътварските орди искаха 50 гр. на уврат, като по-преди се плащало 20—40, но машините ги накараха да отстъпят.

говато желязо *d*, което се нарича *чересло*. Това чересло се употребява, когато се оре целина: с гърба си лежи на палешника, с острата си страна отпред пори земята, на долния си край е по-широко, а на горния се *заклиня* в същата дупка на тъй нареченото *бръдцѣ* (*e*), в която се намира и краят на палешника. *Ралица* се нарича и едно съзвездие, трите звезди от Голямата мечка или също Орион, освен това и едно цвете Delphimium. Поради слабостта на ралата често след оранта на нивите не се забелязват правилни бразди, а само повърхно и неравно разчоплено стърнище с големи буци.

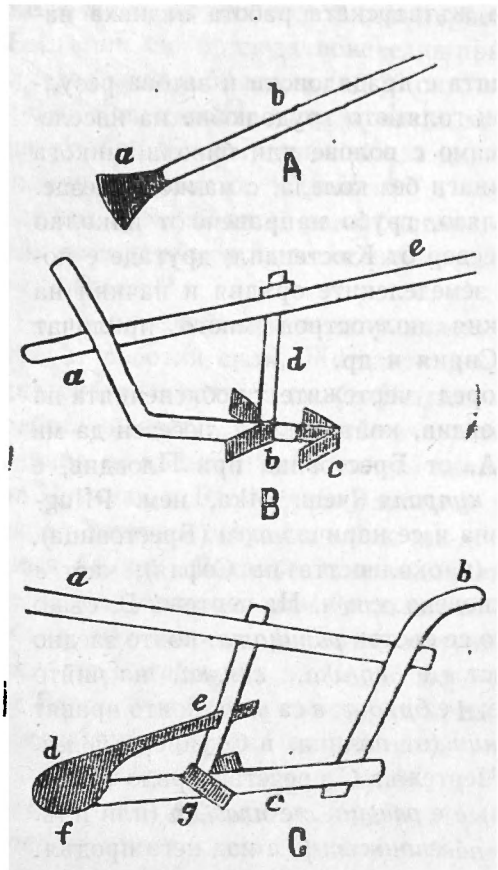

Косите се употребяват обикновено само за коситба. Жъненето става почти изключително със сърп; за събирането на житото в ръкойки пред сърпа служи дървено закривено калъфче или почти ръкавица, наречена *паламàрка*, която се слага на лявата ръка (от гръц. παλάμη длан). Този уред обърнал внимание още на френския пътешественик Пол Люка в 1706 г. по пътя от Цариград за Одрин. Снопите се събират на *кръстци*. Поради ненавременната сеитба и жътва често узрелите класове се ронят и затова особено на запад, както около София, нерядко напр. се показва висока пшеница от ланската сеитба между тазгодишното просо. Вследствие на слабата оран между класовете никнат много цветя и билки. Вършитбата става на отворено поле; мястото, където се вършее, се нарича *харман* (от тур.), то е добре утъпкано, измазано с кал и изсушено от слънцето. Понякога цяло село има един харман, главно за по-лесно събиране на де-

сятъка, докато данъците се взимали в натура. Зърната от класовете не се ронят с бухалки; снопите се нареждат в кръг и се газят от коне. Често по пръснатите в кръг класове се язди с особени малки, токуречи, санийки, наречени *дикани* (гръцки τυχάνη, едно оръдие за вършене),[50] които са снабдени отдолу с кременчета, а върху им сядат жени и деца, за да увеличат тежестта. Тъй раздробените класове се веят, като се хвърля с лопата по малко във въздуха, където плявата се отнася настрана от вятъра, а житото си пада на мястото; по това време навсякъде по селата около харманите се издигат отдалеко видими облаци жълт прах. Житото се помества в дървени (прътени) амбари (кошове), плявата и сламата — в плевниците. Царевицата се събира отделно и се рони от кочаните едва по-късно.

Най-силните ниви се оставят на угар след три години, средните след две, слабите след една. По низините на Тракия и Крайдунавско най-много е разпространен тригодишният срок за сеене. Подир жътва стърнището или се разорава, или пък се подпалва да изгори. Ниви, оставени на угар в Загорско, се наричат *просенище*, *папурище*, *келем* (от тур. *келемие*).

Българските земеделци сами почват да забелязват, че поради досегашното първобитно земеделие земята се изтощава; в Стара Загора забелязали, че нива, която преди 20—30 години давала 15 кила, сега дава едва 6—8. Едва сега почва да се употребяват полека-лека говеждият и овчият тор, който обаче не се намира в достатъчно количество. На някои места даже жителите плащат на чергарите овчари (каракачани), когато заминават лятно време за планините или наесен на зимовище, да нощуват по техните ниви, та стадата им да наторят земята.

Старите начини на земеделие вече изобщо се променят. В последно време в България се появи общ стремеж за подобрение на земеделието. Откриха се земеделски училища в Садово при Пловдив и в един държавен чифлик при Русчук. Почнаха да излизат и три зеделески списания[51]. Полека-лека се разпространяват и усъвършенствувани модерни рала. При последните си пътувания из Румелия видях вече и ръчни дървени машини за превявяне на житото, даже

[50] *G. Meyer*, Türk. Studien I, стр. 58.

[51] «Земеделец» в Стара Загора, основан от покойния румелийски представител Наумов, «Домакин» на Михаил Георгиев в София и «Работник» в Сливен.

домашни майстори почнаха сполучливо да наподобяват купените от чужбина машини.

Главният добитък за впрягане на българския земеделец е биволът (Bos bubalus, на тур. *манда*, и гръц. Βούβαλος). Това южноевропейско животно, в Чехия непознато, а в Унгария и Южна Италия немногочислено, е по-ниско и по-дълго, отколкото нашият домашен вол, роговете му са много извити назад, а меките му косми са черни или тъмносиви. Движенията му са лениви и бавни; някаква особена неукротима свирепост, за която се разправя по книгите, никога не се забелязва у него, тъй като нищо не може да наруши флегматичното му спокойствие. Биволското мляко и масло е по-бяло и по-вкусно от кравето. Животното е много чувствително на слънчевата топлина и затова по цели часове се валя из блатата, или пък стои във вода. В селските дворове има особени *калища* с кална вода, в която биволите спокойно се потопяват чак до ноздрите. Лятно време често ще видиш тази животни, впрегнати в кола, как са съвършено покрити с кална кора от тези калища, която ги пази от мухи, комари и слънчевия пек. Необходим съд у всяка кола, впрегната с биволи, у кутелът (чавурка, кепче) за поливане животните, обикновено дървен, понякога и тенекиен. На работа биволът е по-силен от вола, но по-бавен и изисква много гледане като коня. При това има навсякъде по-голяма цена от вола или кравата. В планинските местности биволите са рядкост, даже и съвършено ги няма, като напр. в Трънско; затова пък много ги има в крайдунавските, черноморските и румелийските равнини.[52]

Воловете са дребни, бели или възчерни с големи рогове. Червен или даже шарен добитък е за българския селянин цяло чудо на света.

Тези животни се впрягат в колата не с кошуми, ами главата им

[52] Βόες ἄγριοι в Македония у Херодот 7,126 и надписа от Добруджа *G. Tocilescu*, Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien. — AEM, VIII, 1884, стр. 9, не са биволи, а зубри. За смесването на африканския бивол (bubalos) със зубъра (bison, urus) още Плиний споменава, Nat. his. 8, § 38 (за тури и зубри в балканските земи вж. Archiv f. slav. Phil. XV, 88—89). В средните векове биволът често се споменава на полуострова: 1206 *buffles* около Берое у *Villehardouin*, *bufale* към края на XIII век в Морея у Sanud (*Hopf*, Chroniques grécoromaines, 117), пак там и в Епир (*Hopf*, Gesch. Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Grubers Enc., част 85, 352). Българските биволски кола заедно с описанието на животното са изобразени у *Marsigli*, Stato militare, стр. 64.

е провряна през един вид рамки, закрепени от двете страни на процепа, тъй че цялата сила при тегленето е съсредоточена изключително на шията. Колите са съвършено примитивни. Най-големи се срещат в равнините край Марица; те са огромни четириъгълни кошове от черни пръти, по своята височина никак несъразмерни с големината на добитъка, който ги тегли. Тези бавнодвижещи се и безформени коли, напълнени с жито или слама, на пръв поглед свидетелствуват за плодородна страна без стръмнини и скали.[53]

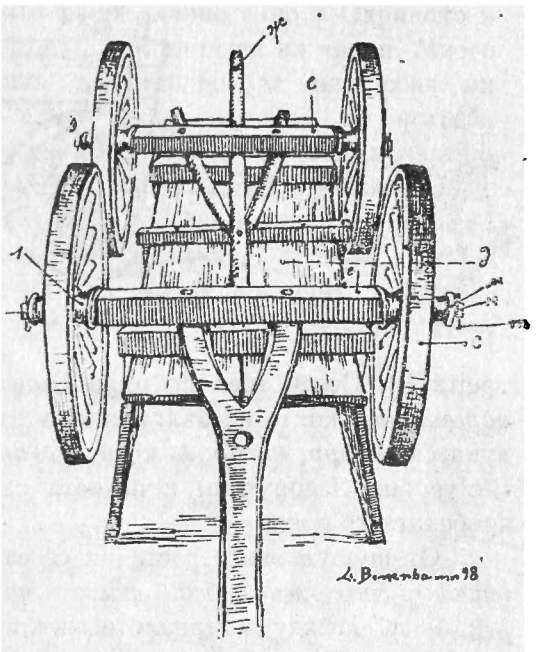

Между покъщнината на селските къщи из румелийските равнини бият на очи глинените кюпове (*делва*, от тур. *делвъ* — ведро) с огромни размери, понякога много по-високи от човешки ръст, долу обли, тъй че не могат да се изправят на равно място. Правят се в тухларниците, като напр. около Пловдив. Най-много се заравят в земята за пазене на вода. В старо време са служили, като старогръцките πίθοι за съдове за вино, за житни вместилища и за щерни; намират се по всички някогашни крепости и във всички развалини по цяла България.

Разнообразието на културните растения в областта на Марица е доста голямо. От житата на първо място стои *пшеницата* (или

[53] Коларската терминология според нарисуваните тук чертежи е следната: *а* е хо̀мот (в Източна България, в Западна я̀рем); *б* жегла́ (жигла́, глагола заже́гла); връзката, която се употребява при това, се нарича гъ̀жва (което означава и турска чалма); *г* проце́п, *д* стол; *е* ос; *ж* старчуга (старчишка); *з* льо̀ка (мн. ч. льоки); *и* ритли (на запад литри, в Тракия рикли, риклени кола); *к* щит. Частите на колелото са: *л* главѝна; *м* цифу́н (от гръц. σιφόυνιον тръба); *н* блях; *о* спица (или крака); *п* на́платн (мн. ч.); *р* обсѝда (от гръц. ἀψίς — ῖδος); *с* о́бръч; *м* клечка. Дреболиите за завързване се на ричат завранга́чки.

жито κατ' ἐξοχὴν) която се дели на два вида: *загарка* или *загария* (в търговията по френски blé dur) и *червенка*, или по турски *къзълджа*)(blé tendre). После идат *ръжта*, *ечемикът* (в Родопите *ячмен*), *овесът*, *просото* и *лимецът* (*иза*, на тур. *капладжа*, Triticum

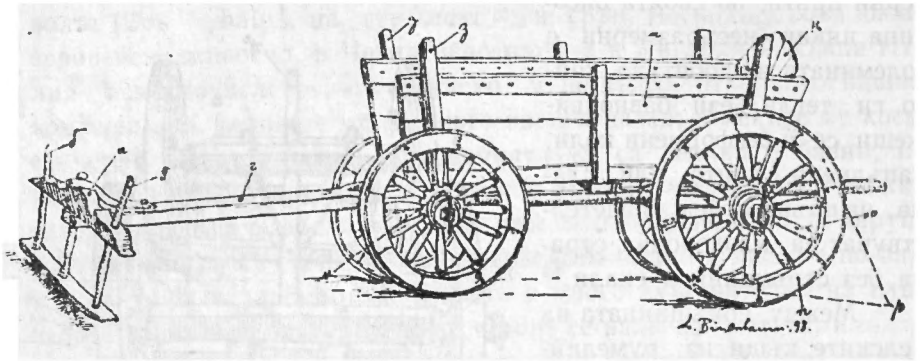

spelta L). Освен това по цяла България много е разпространена *царевицата*, която на български има и много други имена (в Крайдунавско *папур*, *мисир*, *мамули*, *гугуци*, на запад и *морузa*). *Хелдата* (Polygonum fagopyrum) е позната само в планинските места при сръбската граница.

От шушулковите растения се забелязват по нивите *ров* (*фий*, *бурчак*), *грах*, *леща*, *боб*, *фасул*, *нохуд* (от тур. *ревит*, от гръц. ῥεβήθιον). Между останалите културни растения се забелязва *коноп* (на запад и *гръсти*, *гръсници*) и *лен* (на тур. *сейрек*), който сега повече се обработва само в родопските планини; другаде е останал на заден план, при все че по-напред много е бил сят, отчасти за правене на масло, наречено по турски *безиря*.

Зеленчуци (*зарзавати*) се садят в голямо количество, особено около градовете. В храната на населението те заемат важно място; големите зелени пиперки, лукът и зелето принадлежат към всекидневната храна на българина. Преобладават *лукът* (*червен лук*, *кромид* от гръц. κρομμύδιον), *чесенът* (*бял лук*), *празът* (Allium porrum), *пиперките* (*чушки*, *какалашка*), *краставиците*, *кервизът* (*черевис*, *целина*, *гулия*), *морковът* (на тур. *ауч*), *ряпата* (*репа цвекло*, на тур. *чукундур*), *зелето* (*лахана* — от гръц. λάχανον в Ахъчелебийско в Родопите неузрялото зеле се нарича *лопух*,[54] *ръдъквата* и всякакви

[54] Срв. Период. спис., кн. 21, 22, стр. 576.

дребни неща като *спанак* (от гръц. σπανάκιον), *магданоз* (от гръц. μακεδονήσιον) и др. Зеленчуци, неизвестни на северните жители, са *патладжаните* (Solanum melongena), плодове на едно барабоено растение със син или червен цвят и гладка повърхност, понякога по-дълги и от най-голямата краставица, и *бамята* (Hibiscus esculentus), зелен мъхнат плод, който расте главно само в Одринско и оттук се разнася сушен в съдове, или пък нанизан на канап. Много се консумират *доматите* (Solanum lycopersicum), за които обаче ми казваха, че доколкото помнят стари хора, са влезли в употреба немного отдавна. *Пататите* (*картофи*, *барабой*) едва сега полекалека се разпространяват, даже в някои планински места са още почти непознати. Освен това се ядат голямо количество *пъпеши* (на тур. *каун*), а особено *любеници* (*диня*, на тур. *карпуз*), които в голямо количество са изложени на слънцето по бостаните в топлите долини и низини и които образуват важна част от лятната храна. Също много се сеят и *тиквите*.

От по-нежните индустриални растения *тютюнът* (на тур. и бълг.) се сади сравнително в малък размер, при все че много добре става. Консумацията на тютюна е много голяма, но пуши се само с лули, или пък в цигарки; от цели листа направени кафени западноевропейски цигари са за българите рядкост (наричат ги с испанската дума *пурос*), както и емфието. Старите хора пушат с турско наргиле, в което тютюневият дим се охлажда от водата, и казват, както и кога пушат цигарети: *пия* тютюн. При всяко градско събрание е пълно с дим, тъй като има лица, които пушат по 40 цигари на ден. Сеенето на самото растение не е обвързано с монопол; правителството взима само данък от готовия тютюн, вследствие на което всеки пакет или кутия според качеството на тютюна трябва да бъде облепен с надлежната държавна печатна бандерола. Най-много тютюн се обработва още от XVII век по бреговете на Егейско море и после край Арда в Кърджалийско.[55] В Румелия неговото обработване отпада, освен в Хасковско. [56] В Княжеството правителството се погрижи за тютюновата индустрия, като докара семе от Хасковско (Узунджово), от топлите крайморски брегове под Родопите (Енидже) и от градеца Драма в Източна Македония.

[55] За тютюна в Кърджали *Hammer*, Geschichte d. osm. Reiches 3^2, стр. 892. От същия Osm. Staatsverfassung 1, стр. 330.

[56] През 1882 г. Източна Румелия произведе 547 248 оки тютюн: от това число 416 571 се приспадат само на Хасковски окръг.

Покрай Средна Марица, в Сейменска околия и в Хасковски окръг, се обработва *анасон*, чиито бели сенничета покриват там цялото поле, и *сусам*, който бил забелязан в Тракия още в 1555 г. от рицаря Дернщвам. От страна на правителството населението беше подбуждано да обработва *мака* за добиване на афион, но досега с незначителен успех.[57]

В Румелия се сее и *памук* (Gossypium), който още от средните векове бил разпространен по островите и брегове на Средиземно море. Но той става само в по-топлите места, главно в Хасковско. За румелийската специалност, розовите градини, ще поговорим, когато му дойде мястото.

Тукашните местности са много удобни за овощни градини, но досега нищо не е направено за експлоатирането на това природно богатство. Тукашните овощия съдържат някои прекрасни видове, особено круши, ябълки и череши, но затова пък от зарзалите и прасковите се срещат най-дребни видове. Типично дърво в Тракия е *орехът*, чиито гъсти клони често нарушават монотонността на тукашните равнини, а на места образуват и цели кории. Напоследък много бе сечен от гръцки предприемачи, докато най-после правителствата в Румелия и България забраниха сеченето му; дървото му изнасяха в Марсилия и търсеха, разбира се, само стари екземпляри. По нивите около Загора е пълно с *бадеми*. В Казанлък растат също и *кестени* за ядене, които инак са рядкост в България, но в Северна Македония, главно под Шар планина, образуват цели гори. По градините в къщите ще намериш *круши*, *ябълки*, *сливи*, *череши*, *вишни*, *дюли* (*дуни*), *каисии* (зарзалии, *зардалии*), *праскови*, *мушмули*, *черници*. *Немско грозде* (също *френско* или *цариградско грозде* — Ribes grossularia, Ribes rubrum) рядко се вижда по градините, при все, че се среща диво по планините.[58] *Нарът*[59] (на бълг. и тур.) и *смокинята* не стават, при все че забелязахме на няколко места диви,

[57] Обработването на мака в последно време много се усилило в Македония. В Прилеп през 1884 г. гражданите засели с мак 1600 уврата; от един уврат добивали 3—4 оки афион, а 1 ока се продавала за 2—3 златни турски лири. Домакин, 1885 г., стр. 41. В Княжеството са направени опити в Кюстендил, Ловеч и Златица.

[58] *Панчић* (Гласник 53, 190) споменава в долината на Рила Ribes grossularia и Ribes alpinum. — Според произхода и Numida meleagris се наричат *немски* кокошки (освен това и *такачки* от думата *така*).

[59] В Македония *нарът* (Punica granatum) наричат със славянското име

вероятно подивели смокини, напр. на нос Калиакра и по скалистите тепета при Пловдив и в Кричим.

Българските вина биха могли да конкурират най-добрите италиански и френски вина, ако се отделяше повече внимание и грижа при тяхното приготвяне. Те са гъсти, силни южни вина, най-вече червени. Истински лозарски край са южните поли на Средна гора от Ветрен до Сливенско и северните поли на Родопите; в низината, особено по левия бряг на Марица, почти няма никакви лозя. Най-добри лозя в целия полуостров растат зад границите на Румелия, около Одрин. Източна Румелия снабдява с вина също цялата югозападна част на Княжеството със София, тъй като там има лозя само в Кюстендилско и Дупнишко. В Крайдунавско лозята се простират от Тимок, където са в съседство със сръбските неготински лозя, чак до Черно море.[60] Произвеждането на виното на много места става небрежно; черно, червено и бяло грозде, презряло и недозряло, без разлика го трупат на едно място, та затова и виното няма много хубав цвят и едва трае повече от година.[61] В последно време частни лица и самите правителства много се погрижиха за подобрението на винарството и вече се забелязва известен бавен напредък.[62] Лозя ще намериш и по турските места, но там се обработват само за гроздето; мюсюлманинът нито прави, нито пък пие вино. Винарството

калина (в същност Viburnum), също както в Дубровник и Которска Бока му казват *шипак* (в същност Rosa canina).

[60] Лозите не растат на пръти, а по земята. Гроздето се дели на разни видове (*папазка, синя лоза, памид* и др.). Неузрялото грозде за салата се нарича *агурйда* (от гръц.). *Гроздоберът* се нарича и *беритба* и *виноберма*. Сладкият винен сок се казва *мъст*, *пръщината* се нарича и *комина*. *Избата* се казва и *пивница, подница, пòница*. Дървени съдове са *возйлницата* (на запад *плакарйя*), с която, поставена на волска кола, се пренася гроздето от лозята в къщи за тъпкане, *бъчвата* — голям съд, някога правен при самото изграждане на къщата, *бъдкéто* (Търновско) — малък съд за 20—30 оки, *буретo* или в София *бурията* — малък продълговат съд, който се окача от страните на семера на товарните животни. *Бъклицата* е плоско дървено шише с различна големина, издялана от един къс. Към винарството принадлежат и *кацата*, и *чубýрът (чебърът)* на изток, наречен на запад *чебр*.

[61] Според румелийската финансова статистика за 1883 г. произведеното вино е било 29 036 765 литра; неговият експорт се пресмята на 2 285 137 гроша. В Княжеството през 1881 г. било докарано (главно от Румелия за София) 1 868 316 оки вино, изнесено 248 988 оки.

[62] Българският министър Начович издаде две книжки за виното и една за тютюна.

сигурно има прекрасно бъдеще в България, което зависи само от хорския труд.

В по-предните десетилетия в Загорско и Търновско цъфтяло и копринарството, но не много време преди войната поради болестта на бубите почти западнало: при все това сега полека-лека пак се съживява.[63]

Пчеларството си върви по стар начин. Кошниците (кошарини, на тур. *кованлък*) отдалеч изглеждат като снопи слама. Отначало, по време на развитието на восъчната индустрия, то имало голяма цена в тези страни, където цели провинции като Тесалия и Трапезунтско снабдявали султанския сарай с восък и мед като годишен данък.

Занаятите (тур. дума) в България са три вида: 1. Домашната индустрия в селска или градска къща, с която се занимават жените след свършването на полската работа през зимните месеци. 2. Работата на отделни занаятчии по селата и 3. Работата на майсторите и работниците по градовете в някои работилници или дюкян, отначало с еснафска организация. Фабриките са нещо ново в последните години.

За старостта и миналото на българската индустрия знаем много малко. Голямата плячка от дрехи или по-скоро материи за дрехи, които българската войска събрала около Аркадиопол в 813 г. (ἱματισμὸν πολύν) и кръстоносците в Берое в 1189 г. (diversarum copia vestium)[64], бележката на Идриси (1153) за прекрасното железарство в някои градове в южните поли на Балкана, както и различните известия от по-старо турско време показват, че тукашните занаяти отдавна се движат главно в три области; в металическата работа и в обработването на кожи и вълна. Интересно е това обстоятелство, че народът в своите разкази за изчезналите селища често споменава числото на дюкяните от този или онзи занаят, който се работил там.[65]

За устройството на *еснафа* или *руфета* (тур.) г. Илиев също тъй е събрал много подробности.[66] Към еснафите се броели не само за-

[63] Източна Румелия през 1883 г. произвела всичко 156 913 кг пашкули, от които повече от две трети се падат на Пловдивски и Хасковски окръг.

[64] *Anonymus* de Leone imp., p. 347. *Ansbert* ed. Pangerle, p. 33.

[65] Примери виж в по-нататъшния пътепис. Също и в албанска Дебра са показвани на *Хан*(Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, 93) едни развалини, като добавяли, че там някога е имало 300 табаци.

[66] *Илиев*, Старозагорский окръг, стр. 95.

наятчии, ами и продавачите на известни видове стока. В по-големите градове те са надминавали 50. Уредбата в главни черти е била следната. Всяка година *майсторите* (притежателите на дюкяни) избирали един *протомайстор* (на тур. *устабаши*), един *чауш* за негов помощник и 2—4 члена еснафски съвет. Този избор се потвърждавал от правителството. Протомайсторът е присъствувал при главяването на *чираците* и *калфите*, разрешавал споровете между членовете на еснафа и налагал глоби. Наказанията били или няколко оки восък за църквата, или затварянето на целия или част от дюкяна за ден и повече. Имало и списък на майсторите (кондика), а някога и писан устав, но обикновено се управлявали по обичай и предание. Събранието на еснафа се нарича *лонджа*, която дума отдавна е разпространена на полуострова и без съмнение произлиза от итал. loggia.[67] Протомайсторът пазил и еснафския *сандък*, който бил запечатан с еснафския печат; един член от съвета държал печата, другият — ключа от касата, която протомайсторът не смеел да отваря без присъствието на членовете на съвета. Някои еснафи имали имот и до 100 000 гроша, от които помагали на по-бедните членове. В Стара Загора и Казанлък протомайсторът на табашкия еснаф, който се състоял само от турци, бил глава на всичките еснафи и един вид втора инстанция при разрешаването на споровете. Чиракът работил 1—3 години безплатно, само за храна; след това ставал калфа със заплата, която от година на година се увеличавала. Калфата в някои еснафи, като напр. у сапунджиите и абаджиите, оставал такъв най-малко две години; едва след изтичането на това време калфата можел да отвори дюкян, като заплащал на еснафа 400—500 гроша вноска.

[67] За сръбската *лонджа* срв. Ст. *Новаковић*, Arch. für slav. Philologie 9, 691; означава събрание, заседание, занаят. В България (в Сливен, Шумен и т. н.) ми я обясняваха като «събрание на еснафа»; у Илиев тази дума липсва. В привилегията, която император Константин XI дал на дубровчаните през 1451 г. (Acta graeca 3, 229) им позволява да изградят в Цариград λοντζα, в която да се помещава техният *консул* или съдия. В писмото от 11 май 1451 г., писано от Дубровнишкия сенат на посланика Бобальевич в Цариград (Lettere e Commissioni 1451—1452 в дубр. арх.), възлага му се да издействува «de far consolo e *logia* e fontecho». — Сравни и испан. *lonja* борса на търговците, дюкян; гласовитата стара *lonja* (един вид безистен в готически стил) в Палма на остров Майорка. Що се отнася до вмъкнатото *н*, срв. споменатата *кондика* от новогръцки κώδικας, която се пише и κνιτδικας, κώνδιξ (срв. Byz. Zeitschr., стр. 260—261).

Продаването на изделия на един еснаф от членовете на друг било забранено и за отстраняване на конкуренцията еснафите продавали своята стока според цената, установявана от време на време от еснафския съвет. Еснафите почнали да се разпадат още от 1840 г. с въвеждането на реформите, които вкарали в нови пътища целия живот в турско; също новите данъци върху приходите помогнали за отстраняването на ограничаващите правила. След освобождението на България в много градове не останала нито следа от еснафите. Някъде още се крепят, но само поради общите имоти, които имат и за репрезентация при тържествата; тях ги има още и в някои места, които принадлежат към турската империя. Според закона занаятите сега са съвършено свободни в Княжеството и Румелия.

Що се отнася до техническите помагала, единствените постари машини в страната са водните и вятърните воденици, тепавиците (на тур. *аба долабъ*), чарковете за прежда, самоковите за желязо и бичкиите (тур.), всички карани с водна сила и с много прости оръдия.

Металолеярската и казанджийската индустрия била отначало много силна, особено докато в страната продължавало добиването на железни и други руди, сега почти заглъхнало. Желязото понапред се донасяло от Самоков и от околните места или от Босна; сега мекото (магнетитово) желязо на полуострова е почти изтикано от чуждото желязо, щирско в Крайдунавско, английско и шведско в Румелия и край Черно море.В градовете от двете страни на Балкана се работели металически изделия за цяла Турция, не само Европейска, но и Анадолска. Работенето на оръжия в Сливен и Габрово престанало в нашето столетие; във втория от тези градове се крепи още ножарството. Изработването на бакърени кутии, синджири за добитък, ножици и пр., което някога било силно разпространено в Стара Загора, и досега още се крепи, като се изнася малко в Княжеството и в Мала Азия. За някогашното развитие на златарството споменах при описанието на София. Сега то е западнало: работят се само филигранови неща във Видин, Враца и малко нещо в София.

Със скотовъдството бил свързан табаклъкът, обработването на кожи в сахтияни, в седларски материал и в прости обущарски кожи. Той бил главно в ръцете на турците.В нашето столетие табакханите запустели и разцветът на тази индустрия в Стара Загора, Ямбол, Габрово, Търново, Шумен, Провадия и т. н. принадлежи вече към

историята. Освен това цъфтяло и кожухарството поради всеобщото носене на кожусите (на тур. *кюрк*) и рунтавите калпаци.

Вълната е служила, пък и досега служи за основа на голяма местна индустрия. Грубата вълнена материя се нарича *аба*, по-меката *шаяк*. Абаджийството отначало било разпространено по всички градове от двете страни на Балкана и между абаджиите в Румелия се намират още мнозина, които знаят много добре всичките панаири в Ориента, цялата вътрешност на Мала Азия и гръцките острови. Сега център на тази индустрия е Сливен, където три български фабрики работят не само за обличането на българските войски, а донякъде и на турските. Еднакво е разпространено и изработването на гайтаните, неща, толкова важни при източните кроежи на носиите; българските градчета по южните и северните поли на Балкана снабдяват с гайтан всичките страни от Сърбия и Босна, дори до Анадол. Освен това се работят различни видове килими в планинските краища от Пирот и Кула чак до Стара Загора, Елена и Котел. Туй е, разбира се, повечето зимна женска работа, отколкото занаятчийско изделие, а също и не се търгува с тях (освен в Пирот и Чипровци), а се работят само за домашна потреба или при особена поръчка. Също от селските жени в Тракия се работят през зимата и вълнени платна, изтъкани с коприна, повече за село, отколкото за градското тържище. С тези индустриални клонове тясно е свързано и вапцарството (бояджилъкът).

Преди войната в България цъфтяло свещарството и сапунджийството. Не само Одрин с цялата околност, а и самият Цариград се снабдявал по-напред със сапуни и свещи от България. Конкуренцията на сапуните от остров Крит и на свещите от западноевропейските фабрики подкопала тази индустрия. Изработването на сапуни още се крепи, но местните свещи не могат да конкурират с чуждите фабрични продукти.[68]

За преработването на земеделските продукти досега е направено много малко, освен някои опити за спиртни фабрики. В Търново и Стара Загора работили в последните години преди войната копринени фабрики, основани от чужденци в съдружие с туземци.

Турците подпомагали тази домашна индустрия главно с поръчки за войската. След освобождението настана голям упадък в занаятите.

[68] Например в Казанлък отначало се изработвали 28 000 оки свещи годишно, сега само 1000 оки.

Причините за това явление са различни. Много индустриални градове, които стояли на първо място, като Калофер, Карлово, Стара Загора, били опустошени. Изселването на турците, които имали някои занаяти като табаклъка и седларството в ръцете си, а на други били главни консуматори, също не остана без влияние. Към туй се прибавя поради подобрението на пътищата огромната конкуренция на евтината чуждестранна фабрична стока. Много голяма спънка бяха многобройните нови граници с митници между Румелия и България, между България и Турция и т. н., тъй като по-напред цяла Европейска Турция от последния босненски и епирски кът до устието на Дунава била една индустриална и търговска област. Освен това самите правителства не се грижеха много за работата; припомням само усилените борби, които се водят в Княжеството да се облича и обува войската от домашни фабрики. Много занаятчии в Румелия заедно с чираците и калфите почнаха да работят по лозята и розовите градини, тъй като оттам имат по-добър приход, или пък съвършено захвърлиха занаятите и се заловиха за бакалство и търговия. Освен това на домашните занаятчии бъркаше и туй, че технически бяха останали много назад. Обаче българите и в това отношение енергично се стремяха да се поправят. Нови дружества основават фабрики за сукна, гайтани, сапуни, спирт, кибрит и т. н., в България и Румелия се отварят занаятчийски училища (в Стара Загора има железарско училище, в Казанлък столарско и т. н.), а млади хора се пращат от държавата в чужбина да изучават прогресиращата индустрия. Освен това се появи напр. в българското общество в София стремеж да носят дрехи само от домашни платове и в частния си живот да подпомагат само домашните изделия.

В същото преходно положение, в което се намират земеделието и занаятите, е и търговията. Колко слаби са били връзките между отделните краища, най-добре показват множеството мерки и теглилки, които се употребяват в страната; всеки край пресмята иначе килото (от араб. и тур. кило, от гръц. κοῖλον) жито, обстоятелство, което никак не е е променило от XVI до XIX век[69]. Също и по местата,

[69] Домашните статистици биха заслужили много с пълното събиране на всички стари мерки и теглилки, които сега отстъпват пред метричната система. За мерене на повърхност служи навсякъде *уратът*, на тур. *дьонюм*, 40×60 крачки, разделени на 4 *лехи*, но понеже неговата основа не е определена, не е еднакъв и неговият действителен размер; напр. старият Пловдив-

през които минават досегашните къси железници, търговията е слаба, както най-добре се вижда напр. от много разнообразните пазарни цени на отделните градове по железницата от Русчук до Варна или край Дунава, което явно показва, че там няма взаимни връзки и жива конкуренция. До последно време имаше и бъркотия в монетите. Всяка монета имаше отворен път, но на пазара ѝ даваха друга цена, различна от обществените каси; на касата се оценяваше в левове и стотинки, на пазара в грошове и пари, а над туй отгоре и всеки град си имаше своя пазарен курс. В княжеството от 1883 г. сеченето на домашни сребърни и бакърени монети тури край на тази неразбория, но в Румелия това положение на монетите си остана по-нататък все същото, даже в 1884 г. поради недостиг на дребни монети видях в Пловдив тенекиени марки, пуснати в обръщение от отделни търговци, както това е било в Австрия в 1848 г.

ски и Пазарджишки уврат е почти два пъти по-голям от Старозагорски. По отношение на теглото за твърди и течни материи служи за единица *ората*, разделена на 400 *драма* (на тур. *дирхем*); 1 драм=16 крата; 1 крат (или карат)=32 зърна. В сравнение с метричната мярка 78 оки=100 килограма или при течните тела на 100 литра. По-голяма мярка е *кантарът*=44 оки. По отношение на дължината най-разпространен е *аршинът*=69 сантиметра; 1 аршин=8 *рупа*=16 *грехи*=32 *пръсти* (на тур. *пармак*). Мярка за по-голямо количество сукно е *топът*=11—15 аршина. Най-голямо е разнообразието в житните мерки. Навсякъде основата е *килото* от различна големина, чиито части (най-вече по 11 оки) се наричат *шиник* или *крина*. Варненското кило=8 шиника=88 оки. Старото добруджанско кило в Кюстенджа=75 оки. Старозагорското кило=4 крини=44 оки. Анхиалското кило сол=30 оки. Стамболското (Цариградско) кило=2 шиника=22 оки (доста разпространено по Черно море). Кюстендилският *кутел*=20 оки. Това разнообразие е старо. В XVI век не е било по-различно. Финансовите закони на Турската империя, преведени от Hammer (Osm. Ztaatsverfassung, 1, стр. 310 и сл.) означават във всеки санджак колко оки има тамошното кило, което поради събирането на данъците в натура е имало голямо значение: в Плевен, Никопол, Ловеч 100 оки, в Търново и Свищов 80, в Червен (при Русчук), Разград, Шумен 60, в Златица само 20, в Ямбол 24, във Видин 90, в Кладово и Свърлиг 120 и т. н. цариградското кило имало, както и сега, 22 оки. Освен това в Тракия има особена мярка за гроздето: 1 *кораб* грозде в Стара Загора има 500 оки, в Чирпан и Нова Загора 1000 оки; за мерене на виното им служи *мерата* по 16 оки в Стара Загора, по 12 оки в Чирпан. За мерките на розовото масло виж в следната глава. — По същия начин и в Румъния изчезват старите мерки (*погон*=$7^1/_2$ уврата, *стънжен*=3 аршина и т. н.). Преглед на мерките и теглилките в Албания вж. у *Наҳп*. Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, стр. 377.

Промените в търговията докоснаха особено прочутите някогашни годишни *панаири*[70]. Големият пролетен панаир в Ески Джумая при Шумен след войната пак се поднови, обаче прочутият панаир в *Узунджово* на румелийска територия при Хасково, на шосето между Пловдив и Одрин,съвършено запустя[71].Причината за неговото пропадане беше не само войната и новите граници, а главно железницата и подобрението на съобщенията. По-рано всичката стока се купувала от по-малките търговци веднъж в годината, на панаира, тъй като само който имал по-голям капитал, можел да ходи за търговските си работи в крайморските градове или в чужбина. Сега всеки най-малък търговец може да си заръча стока направо от чужбина и железницата или дунавският параход ще му я докара по-евтино и в по-добро положение, отколкото панаирът, в който всичко се пренасяло с голям риск на кола, а най-много на коне. Това подобрение на съобщенията имаше и този резултат, че някои по-големи вътрешни градове изгубиха своята търговска важност, тъй като складовете на големите търговци, които търгували с чужбина и препродавали своята стока на по-малките търговци, не привличаха вече мющерии. Най-близките съседи нямат вече нужда от градското тържище, тъй като всичко могат да си доставят еднакво бързо и добре сами. Такава съдба постигна напр. Търново, което по-напред било, както се казва, *суха скеля* за цялата околия надлъж и нашир, особено преди да се почне плаването с параходи по Дунава, докато търговията се движела по сухо било към Брашов, или към Цариград. На панаирите много стока са продавали домашните занаятчии, които сега са западнали, тъй като с пропадането на панаирите се увеличи и конкуренцията на чуждата индустрия.

Главните консуматори в едновремешните панаири били турците. Причината на това са социалните отношения, по които мюсюлманската фамилия много се отличава от християнската. Туркините

[70] От гръц. πανήγυρις. Годишният панагир на 8 септември и *търгът* всяка неделя в селото Брод при Скопие се споменават в грамотата на цар Константин Асен около 1270 г. (*Šafařík*, Památky, стр. 24). Формите *панагюр*, *панигир*, *панигирище* споменава *Даничич* в старосръб. речник. Италианците изговаряли *панагер*: грамотата у *Tafel* и *Thomas*, Urkunden zur Handelsgesch. von Venedig 3, стр. 193 от 1278 (в Мала Азия срещу Самос). Старата форма се запазила в името на града Панагюрище; иначе на бълг. сега е само *панаир*.

[71] Авторът на тази книга още през 1874 г. пътува през Сърбия с коларски керван, когато отиваше от Белград за Узунджово.

в градовете нищо не работят в къщи, не шият и не плетат; всичко се купува готово на пазара. По селата ще съгледаш туркини по нивите със сърп или мотика, но домашна индустрия няма в мюсюлманските чифлици. У българите пък, особено по селата, доколкото е възможно, всичко се върши и изработва в къщи; селяните си приготвят в къщи не само бели и горни дрехи, но често си леят и свещи. Тази е причината, че панаирът в Ески Джумая може да трае и до днес, тъй като по-голямата част от тамошния край е турски. По-малките годишни панаири съществуват сега главно като търгове за добитък.

Що се отнася до начина на търгуването, трябва да се спомене още обстоятелството, че тук-там по селата и по малките градове и до ден днешен се забелязва още замяната на стока със стока; обаче този отдавнашен обичай бързо изчезва, особено с разпространението на дребните бакърени пари. Понякога се купува тегло за тегло, напр. ока прежда или вълна за ока восък или череши. Като причина да съществува такава замяна указваха ми недоверието на селяните, които не поверяват готови пари на жените си, когато отиват в града да купуват различни дреболии, тъй като за разпознаването и оценението на парите се изисква известно упражнение от населението, което малко знае да чете и пише.

Търговията, особено вносът в България и Румелия, постоянно расте след Освобождението, тъй като нечутото дотогава обезпечение на личния имот направи възможно да се живее по-добре и по-разкошно, за което са потребни много нови потреби. За подобрение живота по селата също много помогна военната служба. Войниците, които изслужват своята къса служба, почват да правят нововъведения, носят ботуши вместо цървули, светят си с газ, вместо с лой и борина, сядат на столове при масата, не ядат с ръце, а с вилици и въобще се държат по-чисто.

Но че всичко е в преходно положение, показва най-добре следното чудно наблюдение. Покрай железницата от Русчук до Варна често ще видиш дълги редове биволски коли,натоварени с търговска стока. Биволската кола конкурира железницата! Селяните докарали жито във Варна до морето, а сега закарват назад всякакви колониални и манифактурни стоки на местните търговци. Преносът със селските коли е по-евтин, отколкото с железницата. Времето в тези страни не се цени: стоката ще дойде на търговеца навярно много по-късно, отколкото по железницата, но затова много по-евтино, а тук на Изток много повече се цени.

6. КАЗАНЛЪК И ГАБРОВО

През Източна Средна гора. Поглед на Балкана от южната страна. Казанлък. Култивирането на рози. Исторически спомени; келтийският Тиле и средновековният Крън. Шипченският проход. Гъстонаселената гориста планинска местност с чисто българско население. Преселението на планинците в крайдунавските низини. Индустриалният градец Габрово. През Дряново в Търново.

От Стара Загора до Казанлък има 32 километра. През Дервентската седловина на Средна гора водят два пътя, стар мек път и наляво от него ново шосе; и двата се съединяват по-късно при Тунджа. Пътувах по стария път. На северния край на града при входа в боаза под сянката на стари ширококлонести орехи се виждат четири малки резервоара,където се вливат водите от стария римски и досега запазен водопровод,който излиза от подземен канал, около половин час дълъг. По-нататък са наредени в тясна долина малки къщички, а до тях ниви с просо, с лозя и с гигантски орехи и черници. Зад тях встъпваме в скалисти теснини, над които по върховете се зеленеят дъбови млади дръвчета, по-надолу смесени с липи. Върви се или по долината на самото речище между пясък и камънак, или от страна, по тесен, врязан път, често през големи плоски голи скали, в които грубо са издълбани дири от коли.

След $1^1/_2$ ч. на мястото, където се стичат няколко потоци, се показва отдясно на склона голямото българско село *Дервент* (242 къщи), с гъсто наредени къщи, които със своите отворени сайванти и с нови керемидени покриви правят съвършено приветливо впечатление. Във войната то било изцяло разрушено, а сега отново е подновено. Водоразделът между Загорско поле и река Тунджа е 20 минути по-нататък. Той е гола седловина, провявана от остри ветрове. Надясно и наляво се издигат гористите върхове на Средна гора, която тук има съвършено незначителна височина (Стара Загора около 190 м, седловината 470 м, околните върхове до 800 м). Изгледът на юг е доста ограничен. За това пък цялото ни внимание поглъща великолепната гледка, която се открива на северната страна. Огромната верига на самия Балкан или Стара планина с гребен, издигнат около 1500 метра над морето, се показва около 10 кило-

метра от нас. Без особени зъбци или издадени върхове се обръща към нас като стръмна стена със сиви изпъкналости, грапави като външността на орехова черупка, просечена тук-там с дълбоки долове. Пространството между нашата Средна гора и остро прерязаните поли на Балкана изпълва зелената долина на река Тунджа с кории и села, която върви като улица между планините от запад към изток.

След 20 минути бързо каране вече сме в долината, чието дъно лежи около 120 метра над Загорско поле. Недалеч на изток, над селото Хаинкьой, се намира седловината, през която русите минаха ненадейно Балкана през лятото на 1877 г. и учудиха турците и цяла Европа. На около един изстрел от пушка от полите се белее между дърветата едноетажна къща, зад която се крие в двора друга сграда с кубе. Това са топлите извори, наречени *Чанакчийска лъджа*. В новия хотел, който е собственост на училищата на града Казанлък, живеят лятно време семейства от близките градове. Топлите извори са три; единият пълни зидания басеин в хубава сграда, другите два служат само за пране.

Топлите извори в Казанлъшка долина[1] принадлежат към пояса топли извори, който почва от Анхиало при Черно море и отива в две посоки, вътрешна, в долините между Стара планина и Средна гора, и външна, покрай южния склон на Средна гора чак към изворите на Марица, където почва друг пояс топли извори, който обгражда рилската планинска верига от всички страни.

Оттук до Казанлък остават само два часа път на северозапад. Долината на Тунджа, която в тези места се нарича *Туловско поле*, е около 12 километра широка. Неговото алувиално дъно е почти съвършено хоризонтално, песъчливо, както и пътят не е работено шосе, а широк мек път в гладък пясък между ливади и ниви. Най-хубавите украшения на покрайнината са горите, които отчасти обграждат отделни села, отчасти тези места, където плодородното дъно на равнината почти без преход се съединява с каменистите балкански стени. Те не са някакви обикновени градини около селските къщички, а цели кории (от тур. *кюрю*) пластари орехи, питомни кестени, брестове и дъбове с гигантски корони и стогодишни дънери.

[1] В околността на Казанлък има още два топли извора, единият между селата *Лъджене* и *Карагитлий* на 3 км от града, вторият при *Имишлери* на югоизток, и двата все при Тунджа; те и досега се намират в най-лошо положение, с дървени басейни под дъсчени стрехи.

Големината на дърветата, гъстотата на цели групи и привлекателната сянка под техните разпростреии клонове учудват пътника, тъй като стара гора е рядкост на Балканския полуостров, която обикновено не се намира в полето, а само по планините. По цялото дъно са пръснати една по една огромни могили, на пръв поглед несравнено по-големи от подобните изкуствени хълмове в Пловдивско или Софийско поле, до 12—15 метра високи.[2] Някои от тях ми напомниха «кралските могили» (kungshögarna) при шведска Упсала. На западния небосклон се вижда в далечината пролуката при Калофер, близо до изворите на Тунджа, където се намира и проходът в долината на Гьопса. На северозапад, когато аз пътувах, бяха се навъсили най-високите върхове на целия Балкан, Юмрукчал и Кадимлия, покрити вече със снегове и мъгли.

В по-късните си пътувания узнах, че всички подбалкански долини край южния склон от Златица до Сливен са от един тип: скалисти урви на Балкана, от една страна, гористи склонове на Средна гора, от друга, между тях дъно, на места плодородно, другаде песъчливо, върху него островидни стари кории и тук-там високи могили. Тъй изглежда и Златишко поле (до 700 м), и Гьопса (ок. 500 м), и Туловско поле (ок. 400 м), и Сливенско поле.

Зад баните пътят минава през водната и бързотечна Тунджа, над чието тясно и криво корито се издига къс каменен мост (от 1816 г.). В реката често се срещат видри. По-нататък се минава през селото *Тулово* (128 бълг. и тур. къщи), от което цялото поле носи името си. В него се виждат само глинени къщички с червени покриви и с още по-червени плитки узрели чушки до вратите, две високи могили в самото село, а отстрани големи, навярно турски гробища с надгробни камъни без надписи. Около четири километра от Тулово

[2] През 1851 г. в една могила между селата Рахманли и Аджар на юг от Казанлък в Средна гора бил намерен скелет с шлем и парчета от бронзова броня с различни оръжия и с бронзови, сребърни и глинени съдове; на един от металните съдове, казват, била изобразена Силенова глава (*Цукала*, в новогръцкия опис на Пловдивската епархия, стр. 36, «Цариградски вестник» от 1851 г., «Мирозрение», 1851 г. юни, стр. 81). През 1878 г. русите отворили една могила при селото Дълбоки на североизток от Стара Загора и вътре, казват, намерили в каменна стаичка златен лавров венец, тежък 75 драма, сребърни чаши, антични вази, бронзови оръжия и съдове и железа от някаква кола (Вж. в. «Марица», бр. 66, стр. 3—4). Къде се намират сега тези неща и били ли са някъде описани, не ми е известно.

надясно, пред входа в една балканска долина е разположено голямото село *Мъглиш* (от *мъгла*), което има 3005 жители, освен 154 турци, всички българи.Селото отдалеч се представя като гъста кория стари орехи, брестове и кестени, в която 4—5 високи и доста стръмни могили издигат своите върхове чак между клоните. В тясната долина над селото се крие мъглишкият манастир «Св. Никола», в по-старите турски времена едно от огнищата, където се е пазела традицията на славянското писмено изкуство. По-рано тук е имало и малко ръкописи, но сега са изчезнали. По-нататък в планините над манастира при селото *Селци* се подават каменно-въглищни пластове, продължение на жилките, които насреща, на северния склон на планините, се явяват при градеца Трявна. В Трявна се копали въглища преди войната, но при Селци работата не е дори почната.

Имената на някои тукашни места при подножието на Стара планина са стари. В стихотворението на Мануил Фил (ок. 1305) се изброяват българските градове на тая страна: *Червесища* (Τζερβεσίσθα), местност сега непозната, *Твърдица* (Βερδίτζα) и *Мъглиш* (Μογκλίζιον). След това иде *Крън* (Κρινός), за който ще говорим по-надолу, и споменатата вече *Верое* (Боруй) със съседните й градове.

Шосето по-нататък се приближава чак до полите на Балканските стени. То минава под сенчести алеи между високи храсталаци от трънки, шипки и смрадлика (*тетря*, Rhus). Това последното растение с миризливите си червени метлици има индустриална важност за табаклъка. Клоновете и кората му се събират и изнасят; в 1880 и 1881 г. били изнесени от Княжеството 2 милиона оки смрадлика за 273 000 лева. От планинските долини се втичат сума бистри потоци през пътя в Тунджа. По градините се виждат много ябълки и сливи, от които тук правят сливовица. Между нивите се редуват и лозя, чиито живи огради са преплетени от лианите на дивата лоза. Тук най-после се появяват розовите градини, на които Казанлък дължи своята световна слава. Напролет те правят голямо впечатление със своите цветове и миризма; наесен от далеч приличат на лозя, насадени с някоя дребнолиста лоза.

Край пътя работят не само християни, но и турски земеделци. В Казанлъшка околия между 50 381 жители живеят още 13 474 турци.[3] Комична е гледката, когато се доближиш на кон или кола

[3] Според преброяването на 1 януари 1893 г. 56 040 жители, от които само на 20 572 матерният език е бил турски. (П)

към група работни турски селянки, те веднага се забулват в своя бял яшмак, който им покрива носа и брадата, но при това хвърлят любопитни погледи да видят как изглежда този неверник гяур. Същото бързо прикриване на лицето се вижда даже и по нивите край железницата от Русчук за Варна, когато влакът премине край някое турско село. Българското население в Казанлък, повечето чернооко, се отличава по хубавия си тип.

Местоположението на Казанлък е нещо съвършено разкошно. Долината на Тунджа тук значително се разширява към северната страна и във форма на кръгъл залив влиза в балканските стени, около 12 километра дълбоко. Безброй села, обиколени с гюлове, почти зелени острови с високи кории и множество големи могили се виждат на дъното, когато по планинските върхове се белееше вече есенният пресен сняг. В средата на великолепния планински амфитеатър се мяркат на един склон криволиците на пътя, който води нагоре към север; това е Шипка. Самият *Казанлък*, който има 9469 жители (7259 българи, 1589 турци, 309 евреи, 259 цигани)[4], лежи не в средата на тази котловина, а на източния й край, около три километра на север от Тунджа. Отблизо и отдалече той съвсем се губи, даже при входа от източната страна нито забелязваш, че си вече в целта. Градът собствено е скрит в гъста кория великолепни орехи с разклонени и обли корони, чиито нежно зелени листа приятно светят, както и между стари, стройно израснали кестени с будакливи, сиви пънове и с тъмножълти снопове бодливи плодове, които надничат изпод треперливите листа. Не само червените стрехи на градските къщи, но и белите минарета на турските джамии са почти съвсем скрити в сенчестата маса гъсто събрани корони на дърветата. И извън града виждаме тук много лозя, дървета, алеи и кории, прохладни сенки и приятни ручеи, особено на пътя към голямото село Енина, което лежи под самия Балкан, малко по-нататък на север.

Поради това омайно местоположение с гюловете Казанлък се е прославил по цял свят между всички други български градове. Най-много са спомогнали за туй немските пътешественици Молтке, който (в 1837 г.) от възхищение нарекъл Казанлък европейски Кашемир, Барт, Хохщетър и Каниц.

[4] Според преброяването от 1893 г. 10 765 жители, от които на 9013 майчиният език е бил български, на 1363 — турски, на 267 — еврейски и на 79 — цигански. (П)

Няколко незначителни джамии и съвършено нови църкви, равни широки улици между доста хубави къщи, един площад и някаква си турска кула на стари бейове, това е всичко, което в Казанлък е забележително между нещата, направени от хорски ръце. На западния край се намира женският манастир, две ниски сгради с малка църквица, около външната стена на която се виждат сума гробове на руски войници и български доброволци от последната война. Във войната Казанлък бил два пъти превземан от русите. Когато след отстъпването на Гурко бил напуснат от тях, башибозуците запалили града, обаче (тъй поне ми разказваха) по погрешка подпалили огън не в християнската махала, а в една турска махала, която и действително изгоряла. В онзи манастир турците застигнали много жени и деца, които бягали от селата, и се подиграли най-жестоко с честта на тези нещастни хора.

Казанлък е град от нов произход. Най-напред се споменава, и то мимоходом, у Хаджи Калфа в XVII век. Според разказите на самите жители той се образувал в немного отдавнашно време от сливането на няколко села в отворено градинарско градче без стени.[5]

Култивирането на гюла и произвеждането на гюлово масло е първата местна особеност. Обаче тази индустрия не е ограничена само в Казанлъшко. Нейното землище се дели на два пояса. Единият се простира край полите на Стара планина и на южния склон на Средна гора от Панагюрище чак до Нова Загора и има своя център около Казанлък и Карлово. Другият, от по-нов произход, се простира в северните поли на Родопите, от Пещера чак до Конушка околия. В 1881 г. гюловото плодородие в цяла Източна Румелия бе пресметнато на $3^3/_4$ милиона оки цвят; от тях $1^1/_2$ милиона се падат на Казанлъшка околия и повече от 1 милион на Гьопса (Карловска околия). На северната страна на Балкана няма гюлове, освен съвсем малко в най-близко съседство на Казанлък, в Трявна.

Гюлът се развъжда по ниви, както лозята или хмелът; корените са насадени между дълбоки бразди и през зимата се заравят малко. Той вирее не само по топлите долини, но и по планините; аз се почудих, като видях гюлове под буковите гори на Средна гора при

[5] (Важни материали, разкриващи историята на Казанлък, са поместени в: Казанлък в миналото и днес. I годишник на казанлъшкото дружество «Розова долина» в София, 1894—1910, София, 1912; в: Юбилеен сборник на ученолюбивата дружина «Искра» в град Казанлък 1873/1923. Казанлък, 1923.)

Копривщица, на 1000—1100 метра надморска височина. Цветът на розата е непълен, бледочервен, по-рядко бял и принадлежи на три вида (Rosa damascena, sempervirens и moschata). Българите я наричат или по турски *гюл*, или по гръцки *трендафил* (τριαντάφυλλον); розовият олей наричат *трендафилово*, *гюлово* или *розово масло*. Думата *шипък*, от която носи името си село Шипка, в средата на тези градини, означава само див трендафил, чешки šipek. «Жътвата» на гюла става през май и юни. Печалбата е много нееднаква. Маслото се мери с особена мярка; *един мускал* (или *мъскал*) е равен на $1^1/_2$ драма.[6] При дестилацията трябват от 8 до 16, средно 10 оки цвят за изваждането на един мускал масло. Гюловото масло има остра миризма, която на някои лица е и неприятна; най-малко шишенце, голямо като боб, стига да размирише всичките ни дрехи. Гюл-боклукът, изхвърлен на големи възчерни купища по краищата около градините, отдалеч издава тази индустрия със своята особена неприятна миризма. С отглеждането и дестилирането на гюла се занимават повече християни, отколкото турци, които в тази индустрия имат много малка част. С беритбата на гюла и варенето на маслото в особени железни котли се занимават повечето жени.

За историята на тази индустрия при цялото си любопитство не можах да науча нищо, тъй като предания за неговото начало като че ли няма. Трендафиловите градини, природни и развъждани, на полуострова са нещо много старо. Херодот (8138), като описва Македония, разказва «за градини, които уж били на Мидас, син на Гордий, където растат саморасли гюлове (αὐτομάτα ῥόδα), от които всеки имал по шейсет листа и надминавали всички други по миризмата си». Те лежали под планината Бермион, непристъпна, казва, за зимата и снега, следователно на края на всякога зелените кории при македонските морски брегове, в съседство с Олимп и воденските водопади. Други стари писатели хвалят трендафилите на Едонската земя, особено столистите македонски трендафили около града Филипи, в полето около сегашния Сер и Драма, където в наше време вместо рози се развъжда прекрасен тютюн. В паметниците от римско време се споменава особено пролетно тържество, наречено Rosalia. Обаче дали има някаква връзка между античните трендафилови градини в Македония и сегашните в Тракия, не може да се установи

[6] Тази мярка е от източен произход. *Miskâl* означава на арабски тегло, равно на $1^1/_2$ драма.

от писмените паметници. Отечеството на гюловото масло е в Индия, в Южна Персия (Шираз) и в Египет и оттам може би по-късно в турско време е било пренесено произвеждането му в земите между Родопите и Балкана. Самите термини на тази индустрия не са нито гръцки, нито славянски, а ориенталски. Турският географ Хаджи Калфа в първата половина на XVII век разказва само за Одрин, че там има трендафилови градини и че гюловата вода е един от главните продукти на този град.[7] Поп Константин (1819 г.) споменава за гюлово масло само в Карлово, даже не и в Шипка.[8]

Високата цена на гюловото масло е причината, че развъждането на трендафилите в Румелия толкова много се разшири и усъвършенствува през последните години, повече отколкото другите клонове на земеделието. В Казанлъшка околия сега е насадена с гюлове два пъти повече земя, отколкото през турско време (в 1883 г.— 5383 уврата). С износа от Казанлък се занимават 5—6 български търговци, които за тази търговия ходят чак във Франция, и представителят на една немска фирма (Имсен), която сама изнася $^2/_5$ от всичкото гюлово масло в цяла Румелия. Българските селяни, които обработват гюла, няколко пъти наивно ме питаха какво правят собствено там в «Европа» с толкова много гюлово масло. Преди войната един мускал струвал 13—16 гроша (златна лира по 104 гроша), 1879—1884 — 30—36 гроша (лирата по 133 г), а в 1885 г. паднал на 18—23 гроша. Падането на цените е естествено, тъй като отглеждането на гюла се разпространява, а износът остава един и същ. Сега след кратковременно развитие тази индустрия отново упада и познавачи мислят, че с време много гюлови ниви ще се преобърнат отново в обикновени.[9]

[7] *Hadži Chalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 13. Срв. *Hammer*, Geschichte des osm. Reiches I², стр. 147.

[8] В Карлово, където християните тогава съставлявали само една четвърт от населението, имало ῥοδωνιαί ἐν αὐτῇ τε καὶ περὶ αὐτὴν ἤτοι τριαν ταφυλλῶνες ἱκαναὶ, ὅθεν ἐξάγονσι τὸ πνεῦμα τῶν ῥόδων, τό καλούμενογ κοινῶς ·ροδόσταμα καὶ τὸ ἐκ τῶν ῥόδων ἔλαιον, ἤτυι τὸ μῦρον. *Константин*, Ἐγχειρίδιον стр. 36. В Шипка (стр. 33) жителите били повечето γεωργοί.

[9] *Илиев*, Старозагорский окръг, стр. 61. Статистически календар на Старозагорски департамент за 1882 г., стр. 29 пресмята всичкото гюлово масло в цяла Румелия през 1881 г. на 1421 оки и 322 драма, от 3 791 486 оки гюлов цвят. Добитото гюлово масло се е деляло по околии, както следва: Казанлък 552 оки, 380 драма, Карлово 413 оки 133 драма, Сърненогорска

За историята на тукашния край знаеме много малко. Самото име Туловско поле сочи към античното Tyle или Tylis, седалище на келтите, които в III век преди Христа безпокоили всичките си съседи, но скоро били победени от околните траки.[10] Дубровничанинът Pavel Gjorgijć в XVI век знае тукашния край под името Tulia.[11] Името Туловско поле четем и в хрониката на българския монах Паисий от XVIII век.

Реката Тунджа носи своето име още от римско време, когато се наричала Tonzus, при все, че то не изглежда да е най-старото нейно цяло име.[12]

В старите и средните векове главното седалище в Казанлъшко поле се намирало на западния му край, при селото *Голямо село*, където се виждат у полите на Балкана при входа в долината, от която изтича рекичката *Тъжа* (на тур. *Монастирдереси*), развалини от голяма четириъгълна крепост, направена от пласт камъни, пласт тухли, описани вече от Барта.[13] Около тези развалини се провират остатъци от стар калдъръмен път, който върви по подножието на Балкана още в съседната долина на Гьопса; оттам е завивал навярно към Стара Загора. По долината на Тъжа върви от крепостта планинска пътека нагоре през Балкана до Севлиевско и Ловченско,

околия (около Рахманли, на югозапад от Казанлък) 187 оки 72 драма, планинските села в Чирпанска околия 97 оки 76 драма, Пещерска околия (в Родопите) 52 оки 362 драма, Стара Загора 48 оки 42 драма, Новозагорска околия (в долината на Тунджа между Средна гора и Стара планина) 33 оки 360 драма, Овчехълмска околия (на северозапад от Пловдив под Средна гора) 33 оки 225 драма, Пловдивско 2 оки 166 драма, Конушка околия (в Родопите) само 99 драма, Панагюрска само 76 драма. Някои опити са правени също и в турската област в голината на Арда в Родопите.

[10] За Tyle и Туловско поле срв. *K. Jireček* в Čas. čes. musea, 1876, стр. 686 и в Zesedacích zprávách kr. společnosti nauk от 4 декември 1876.

[11] La provincia di Tulia e Zagora, qual tende verso Andrianopoli. *Makušev*, Monumenta historica Slavorum meridionalium 2, стр. 247 (напечатано Julia; поправи М. Дринов, Историческо осветленне върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. — ПСп, кн. 7, 1884, стр. 15.

[12] Че Херодотовият Ἀρτησχός река, Ἄρταχος у други е Тунджа, доказва Томашек в Österr. Gymnasialzeitschrift 1878, 207. [Артеск е дн. р. Арда].

[13] *H. Barth*, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, Berlin, 1864, стр. 33 (неговото Büjük Oba е турското име на Голямо село). Барт споменава и римските шосета в този край и планинската пътека, по която се отива от Голямо село до Ловеч за 10 часа.

през онзи пролез, който се разпознава в гребените на Стара планина при погледа от пловдивските тепета. В това градище са намерени неотдавна два камъка с изтрити надписа, които сега се намират в околийското управление в Казанлък; единият е латински жертвеник, може би Аполонов, другият има неясен гръцки надпис.[14]

В средните векове тази крепост се наричала *Крън* (Κρηνός, Κρουνός у византийците), а целият край покрай Тунджа от Гьопса до Сливен се наричал *Крънска земя*. Идриси (1153) споменава пътя, който водел от Средец за един ден до «Stobuni» (Щипонье при Ихтиман) оттук за 6 дни до крепостта Akrenôs или Akrunôs, която лежала под планини, а оттам до Берое и по-нататък до Цариград; към този път в Акренос се присъединявал друг от Видин, който преминавал през Ловеч.[15] Във византийските и българските паметници Крън и Боруй се срещат винаги един до друг. Според разказа на Никита Акоминат император Исак Ангел след нещастния поход срещу българите в 1190 г. побягнал през Крън в Берое, а латините в 1206 г. в похода на император Хенрих към Берое навлезли чак до границите на Крън. В привилегиите, които цар Асен II (около 1230—1240) дал на дубровничаните,се споменават една до друга земите Крънска и Боруйска между Преслав и Одрин. В началото на XIV век господар на Крън бил силният болярин Елтимир. Неговите владения се простирали от крепостта, наречена Копсис (в Гьопса) до Сливен, обхващали са следователно цялата горна долина на Тунджа; Ямбол и Русокастро първоначално не са му принадлежали. Византийците в 1306 г. в похода срещу Елтимир се обърнали тъкмо към центъра на южните граници на тази територия, към крепостта Ряховица при Стара Загора.[16] Още на картите от XVI век (у Меркатора 1589 и др.) е означен Cornus, Corinus на север от Пловдив, но това име е взето от Идриси, който бил познат на тогавашните географи в латинска преработка.[17]

[14] Според чертежа, който ми даде през 1883 г. един самоук в Калофер, те са напечатани в *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 101.

[15] *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel II, стр. 31, 32, 44, 45.

[16] Император Исак Ангел бягал διὰ τοῦ λεγομένου Κρηνοῦ πρὸς τὴν Βερόην а император Хенрих навлязъл μέχρι Κρηνοῦ καὶ Βορέης *Niketas*, стр. 562, 852. Асеновата грамота у *Miklosic*, Monumenta serbica, p. 3. *Pachymeres* II, стр. 445, 447, 559 за Елтимир господар в Κρονός.

[17] Че Крън е бил не както досега се твърдеше при Карнобат, а между

И останалите краища на Казанлъшко поле са пълни със следи от стари подпланински крепостни развалини и селища, като напр. при *Софулари* под Балкана, при *Турия* и *Бузов* (*Бузовград* на юг от Казанлък) в Средна гора и т. н. Преди години, казват, един търговец в Казанлък (Дончо Василев) имал стара царска българска грамота, писана с червени и черни букви и със златен подпис, с която се подарявали някакви земи в планините при Габрово и Трявна, но той умрял на път за Цариград и този паметник, който носел винаги с особена почит у себе си, изчезнал заедно с него. Чувах освен това (в Сливен в 1884 г.) за някакво си гърне с изгнили грамоти, което било изровено при Голямо село, като добавяха, че и в околността на Сливен била изкопана кост, на която бил навит дълъг *ферман*, който, казват, продали в Русия. Обаче всичките ми по-подробни разпитвания за тези открития останаха напразни.

Казанлък има още бъдеще. Всичките покрайнини край южните поли на Балкана със своите индустриални градчета, със своето предприемчиво население и с голямото множество водни сили ще заживеят нов живот, ако се построи някога железница за тяхното съединение, от София през Златица, Пирдоп, Сопот, Карлово, Калофер, Казанлък и Сливен чак до Черно море. Нейното построяване не би срещнало даже големи теренни мъчнотии.

От Казанлък до Шипка равнината, просечена от много планински поточета, обаче на места песъчлива, е доста еднообразна. Главното ѝ украшение са уединените разкошни орехови корийки. Под короните на старите дървета между буйните им млади издънки турци и туркини с изпокъсани дрехи току-що събираха орехи. Диви гълъби и сиви соколчета хвърчаха около дърветата. Най-хубави, високо израснали стари дървета прикриват под сенките си селото, наречено по български *Хасът*, по турски *Хаскьой*, на половин път от Казанлък за Шипка. Огромните размери на дърветата и изобилието на водите и сенките са учудили прочутия пътешественик по

Берое и Крайдунавско, аз споменах в едно свое писмо до починалия проф. Брун в Одеса от 20 март 1878 г., към което той се опира в своето «Черноморье» 2, стр. 326. Че трябва да го търсим в развалините при Голямо село, доказвах в Период. спис., кн. 9 1884, стр. 43—44 и в АЕМ, кн. X, 1886, стр. 102. Към моите доводи се присъедини и *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, стр. 45, когато обяснява пътуванията на Идриси. [Относно местонахождението и историята на Крън и неговата област вж. *Ат. Попов*, Средновековният Крън.— ИБИД, XXV, 1967, стр. 233—251.]

Средна Африка Барт, който преминал през същото село в 1862 г., също наесен, когато брали орехите; той отбелязва, че орехови дървета с такава големина не е виждал нито в Мала Азия. Тогава селото било цялото мохамеданско и изглеждало, казва, като същи рай, скрито между много приятни градини.[18] Сега е опустошено от войната и едва сиромашки подновено; две трети от жителите са българи. През войната цялото население на Казанлъшко поле, което служело за бойно поле, напуснало своите селища и изпитало всички мъки от бягането по далечни страни; най-напред след отстъпването на русите избягали българите, а след обръщането на войната избягали турците. Името на това село, което се повтаря по различни краища на полуострова (села и градове Хаскьой, краища Хасия, Хасика хориа при Солун на Халкидикия, Хасия в Тесалия, Хасикия при Черно море над Созопол, страната Хас в Албания и т. н.), е остатък от старата турска държавна терминология. *Хас* означавало царски имот; *хаси* имало различни видове, определени да се ползуват от тях султанките, везирите, придворните чиновници, управителите на провинциите, беглербейовете и санджакбейовете и т. н.[19]

На края на долината надясно, в подножието на сивите балкански стени, се забелязва голямото село *Енина* (2259 жители). Селата в Казанлъшка околия изобщо са големи; три общини имат повече от 2000, 12 общини повече от 1000 жители, с което се отличават от дребните села в полето между Средна гора и Марица. В някои села са надошли напоследък и малко български жители отдругаде, част от гъстонаселените планини при Габрово и Трявна, част от Средна гора.[20] По балканските висоти се простират също и гори, особено по Узанската планина над селата Шипка и Софулари, където между старите буки се подават и малко борове. В тези гори покрай сърни и глигани има и много диви зверове: мечки, вълци, лисици, диви котки и чакали. Зимно време вълците от целия Балкан слизат в полето и безпокоят много населението, за това от време на време против тях се устройват големи хайки от целия окръг.[21] В балкан-

[18] *H. Barth*, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, стр. 24.

[19] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 2, стр. 179, 245 и 250 и сл.

[20] През 1884 г. се преселили в Казанлъшка околия 34 български семейства от Стара планина и Аджар, изселили се 83 турски семейства. *Илиев*, Старозагорски окръг, стр. 22.

[21] В Средна гора се появяват мечки само от време на време в Нова махала, на изток от Дервент.

ските гори не липсват, разбира се, и катерици (от *катеря*), белки и златки.

Над Енина, на балканския гребен при самата българско-румелийска граница, тъкмо над изворите на река Янтра, между букова вековна гора се намира местността, наречена *Бузлуджа*. Това място е доста паметно за новобългарската история. Там е паднал Хаджи Димитър Асенов, войвода на българската въстаническа чета, която в 1868 г. от Румъния смело навлязла през Свищов в България, обаче в търновските и габровските гори в четири битки била разбита от бързо събраните турски войски. Хаджи Димитър с 25 хъша се промъкнал по-нататък чак до гребена на Стара планина над Казанлък, обаче там бил заобиколен и загинал със своите другари след юнашки отпор. Някои пленени били обесени от турците в самия Казанлък.[22]

Близо до планините се показват вляво от пътя две могили, снабдени с дълбок прорез за турските батареи. Върху третата, в която в прастаро време бил погребан някой тракийски цар или келтски граф, се белее нов мраморен паметник от войната. До тях се простира *Шейновската кория*, гъста гора при село Шейново, около три километра от планинските поли. Влизаме в областта на Шипка и нейните битки. Островоподобната Шейновска кория в равно поле със заснежения Балкан отзад е позната на мнозина от прочутата картина на Верещагин, която представя Скобелев, как след битката яхнал на бял кон препуска покрай редовете на победоносните войски в полето пред тази кория с Балкана отзад.

Няма да е неуместно да си припомним в главни черти тогавашните събития. Русите обсадили Шипка след преминаването на Гурко през Хаинкьойската седловина, като комбинирали да я нападнат от две страни, от Габрово и от Казанлък; турците мъжки се защищавали на върха, а след това през нощта избягали през планините на югозапад. Когато след това Гурко бил принуден да отстъпи, позицията на планинския проход при Шипка била заета от пет дружини български доброволци, колкото останали след загорската катастрофа, а с тях и пешия Орловски полк. На 8 (20) август 1877 г. Сюлейман паша пристигнал от Стара Загора чак до подножието на планините. На утрото почнала бясната атака на планин-

[22] Гробовете на Хаджи Димитър и неговите другари бяха намерени през 1881 г., а през 1885 г. им бил поставен паметник.

ската позиция. Боят траял пет дни и пет нощи, с най-напрегнати сили и от двете страни. Българските доброволци защищавали набързо построените окопи с решителност, която се равнявала на отдавна познатата издръжливост на редовните руски войски. По едно време турците достигнали толкова високо, че завладели вече и отстъпната линия на руските войски. Пристигането на генерал Радецки, командир на Осмия корпус, с пресни сили запазило Шипка от падане. Сюлейман безогледно пращал най-добрите турски полкове, упражнени в планинските боеве с херцеговците и черногорците, нагоре към окопите, от които руските и българските стрелци в безопасните си скривалища пущали пагубен огън, като си помагали с камъни, търкаляни отгоре. На 15 (27) август вечерта всичко утихнало. От това време тукашните боеве се ограничили в малки дневни престрелки, в обсадна война. Само на 5 (17) септември станал по-голям бой, когато Сюлейман се опитал нощем да нападне. След това настанала зима, на планинския проход всичко се покрило със сняг, предните стражи мръзнели в снежните преспи под силата на ледовитите ветрове, докато най-после към края на годината всичко се разреши.

След падането на Плевен огромната руска войска била съсредоточена в Габровско, та оттам да премине в Румелия. Първата цел била да обходят турската войска на Шипка, която командувал след Сюлейман Вейсел паша. Лявото крило (две пеши дивизии) под командата на княз Святополк Мирски трябвало да се спусне през Енина, дясното (1 дивизия кавалерия, 1 пехота, 1 бригада стрелци и българските доброволци) под командата на Скобелев да слезе към селото Имитлии, а сам Радецки да удари в центъра на селото Шипка. Походът и на двете крила бил извършен през силни мразове в дълбок сняг. Българските селяни с мъка отваряли с лопати пътеки за преминаването; топовете били влачени на шейни, а на места носени от войниците на ръце. На 27 декември (8 януари) лявото крило слязло при Енина, но нападението било отблъснато от турците. На другия ден в тила на турците се показал в дъното на Казанлъшко поле Скобелев, за движенията на когото нямали известие. Русите ударили от всички страни. Центърът на боя бил споменатата кория при *Шейново*. Вейсел паша след кръвопролитен бой се предал с 32 000 войници и 93 топа. В историята на българската войска Стара Загора, Шипка и Шейново са имена, пълни със значение; там българските

доброволци рамо до рамо с руските войски подновиха стария войнствен блясък на българското име и там бе школата на младите офицери на българската след това армия.

Тъкмо след 2 ч. и 20 мин. от Казанлък пристигнах в село *Шипка*. То е, както Ветрен или Калофер, старо, чисто българско селище, по-напред снабдено с привилегии, където още при пътуването на Григорович се пазили всякакви старобългарски ръкописи. Преди войната то имало 700 къщи и принадлежало към най-добрите села в цялата околия. През войната в 1877 г. то било съвършено съсипано и изравнено със земята. Когато аз пътувах, имаше вече 288 къщи подновени. При последното преброяване в 1885 г. в Шипка се оказали 345 къщи и 1661 жители.[23] Между къщите стърчи една древна могила, вън от селото има такива шест, а по-нататък от тях са пръснати още повече.

Веднага след последната къща се започва изкачването по върха. Устройството на земята е горе-долу следното. Между две паралелни дълбоки долини, които със своето устие се отварят към Казанлъшката котловина, се издига природно укрепен връх, от двете страни стръмен, обаче към гребена си полека-лека се снишава. Почти на носа на този връх лъкатуши шосето с много криволици, зарито в тясна дълбока яма. При все че постоянно го поправят, то бива често съвършено измивано от планинските порои, та прилича на коритото на някой поток. По местата, където на върха се издига някоя нова тераса и където шосето преминава от левия му склон на десния или обратно, се познаваха позициите от войната; тук дървени кръстове, там *землянки* — глинени полуподземни къщички, в които зимували войниците, фашини, обкопи от нанесен камънак и т. н.

Още в полето виждах тъмните облаци над върховете и всяка минута върху ми падаха малки капки, носени от студения вятър в есенния край. От село Шипка до Габрово вървяхме $5^1/_2$ часа, без да слизаме от седлото, повечето, разбира се, полека. Студеният вятър пронизваше чак в костите (беше 24 септември) и страшно свиреше в телеграфните жици край шосето. Отзад се откриваше прекрасна панорама: цялото Казанлъшко поле, зад него Средна гора като незначителна ниска верига, по-нататък широката тракийска низина, а зад нея ясните гребени на Родопите. Обаче не беше време за из-

[23] Според преброяването през 1893 г. само 333 домакинства с 1610 жители.

гледи. Скоро се намерихме между облаци и мъгли, които се мятаха от виелицата, смесена със сняг и дъжд, която с всички сили биеше в очите на коня и на ездача и като град отскачаше от каучуковата дреха. Пътници срещнахме съвсем малко. Ханища по целия път няма. Впрочем и при най-хубаво време на върха има всякога вятър; топлото течение от тракийската низина се среща тук със студените северни ветрове. Зимно време пък прехвърква сняг като хвърчащия пясък по пустините, та и двете долини от двете страни на върха, казват, се завяват от сняг, тъй че по никой начин не е възможно да се прокара шосе от онзи връх, напук на всички проекти.

Най-после стигнахме до седловината, при прочутия от войната връх *Св. Никола*. Най-високото място на шосето лежи според руското измерване 1334 метра над морето и 700 метра над село Шипка. Преди години тук се намирали, казват, развалини на някаква си крепост на Крали Марко, чиито тухлени основи още уж се познавали. Градивото от тези развалини било употребено за постройка на шосето и на турските *караули* и *беклемета*. В 1827 г. според руските военни съчинения тук имало само пътечка, малко достъпна за кола. Шосето било направено в 1837 г. при пътуването на султан Махмуд, а в 1855 г. било поправено за султан Абдул Меджид. До него тъкмо се работеше върху няколко големи мраморни паметника; дъждът, който немилостиво биеше в лицето, ме принуди да се откажа от прочитането на техните надписи. Мястото прилича на гробища: тук се издига голяма мраморна пирамида, подобна на онази в София, и много други паметници на разни полкове или на единични лица, а до тях прости гробове, украсени само с дървени кръстове.

Гледката на север е чудесна. Виждаме покрайнина, съвсем различна от топлите румелийски равнини. Като колорирана барелефна карта лежи пред нас простряна тъмнозелена гориста планинска местност, прорязана от дълбоките долове на потоците, от които се образува реката *Янтра* или както се нарича в Габровско *Етър*, която е истинската българска форма на това име.[24] (У римляните Jatrus). Край жълтеникавите ниви са пръснати независими групи слаби колиби; тук вече хората не живеят в големи села между богати

[24] Петър Богдан през 1640 г. пише ІЄТАРЪ (Acta Bulg. eccl., стр. 78), артският митрополит Мелетий (починал 1714) в своето новогръцко земеописание (Venet, 1728, стр. 415 а) κοινῶς Ἰετέρ. Янтра изглежда да е повече турска форма.

ниви, а по колиби, в беден планински кът. Балканът, който на юг към Тракия се спуска с единствен стръмен склон, на север се снишава полека с гъсто обрасли издънки, които се простират на няколко часа път на шир. На север забелязваме, че в далечината върховете и горите се привършват и че там почва ниската гола Крайдунавска равнина. Близо до нас в дола между горите се червенеят гъсто една до друга стрехите на град Габрово, откъдето през войната добре виждали всеки ден стрелбата на връх Св. Никола. Забелязваме и шосето, което води оттук за Севлиево. Всичко, което виждаме и етнографски, е съвсем друг край в сравнение с Казанлъшко, чисто българска страна; в Габровска околия няма и не е имало нито един мюсюлманин.

Габрово (7646 жители)[25], в което влязохме в най-лошо дъждовно време, веднага на пръв поглед се вижда, че е град чисто християнски, без джамии и минарета. Тук няма вече турските сгради, заобиколени отвън с тъжни стени, а правилно съградени къщи с дюкяни отдолу и с големи прозорци в горния кат, гъсто слепени от двете страни на тясната улица. Големите отворени дюкяни, живото движение по улиците и шумът на занаятчийските машини за шев правят известно впечатление на минувача. Стрехите на къщите са покрити с големи и тежки аспидни плочи, за да ги пазят от планинските ветрове и бури. Градът е разположен от двете страни на река Янтра, която тук се спуща през многобройни ниски прагове, като минава през шест моста. Главната индустрия тук е табаклъкът и железарството, именно изработване на ножове и ятагани (по-напред и пушки). Освен това в голямо количество се работят гайтани и вълнен шаяк. От другите занаяти заслужава да се споменат ботушарите, дормаджиите и грънчарите. Габрово е център на околия, която принадлежи към Севлиевски окръг.

Историята на града е позната само от най-ново време. В по-старите съчинения не се споменава нищо за Габрово, както изобщо материалът за историческата география на северните подбалкански краища е много беден.[26] В 1798 г. Габрово било изгорено от войските

[25] Според статистиката от 1893 г. 7809 жители. (П.)

[26] Според разказите на коренни габровски жители някои от по-първите семейства в Габрово и в Елена са уж по произход малоазийски християни, които говорят турски, или така наречени *караманлии* (едни уж от Кесария в Кападокия), които приблизително в миналия век се заселили тук

на капудан паша Хюсеин, който с голяма сбирщина недисциплинирана войска, главно кърджалийски наемници, потеглил да покори бунтовника Пазвантооглу във Видин. След това обаче то скоро се съвзело. Габровчани навярно още през XVIII век се замогнали като търговци, ходили до Букурещ, където цяла една улица е наречена според тях «strada Gabrovenilor», до Брашов, а от началото на нашия век и до Одеса. Много габровски търговци се поселили в тези градове и вече не се върнали у дома си. Във войната през 1829 г. генерал граф Киселев стоял с руските войски в Габрово и на Шипка от 6 октомври до 3 ноември; той стигнал там от Враца през Плевен, Ловеч и Севлиево и се върнал пак след това през Свищов.[27] В историята на новобългарската просвета Габрово е важен град, тъй като тук в 1835 г. било открито първото българско училище, наредено по правилата на модерната педагогика. То било основано по инициативата на тукашни търговци, заселени в Одеса, главно със старанието на Васил Априлов и Никола Палаузов. Пръв учител почти три години наред бил прочутият български писател, калугерът Неофит Рилски (починал 1881), а първоначалната му наредба била според «взаимноучителната» Белланкастерова метода, която дълго време се удържала в България. Институтът по-късно бил разширяван и подобряван, а напоследък се издигна и голяма училищна сграда с 26 помещения. Преди войната училището имало шест реални класа и покрай Пловдивското училище било пръв извор за по̀ вета по цяла България. Почти всички учители били възпитани в Русия със старанието на одеските търговци.

Габрово е един от малките чисти български градове, които се точат в дълга верига от Самоков до Котел от двете страни на Балкана и Средна гора и индустриалното население на които било главната опора на християнството и българската народност. В Рилския манастир между имената на добродетелните «ктитори» от трийсетте и четирисетте години най-много личат имена на фамилии от

за търговия. У някои от тях се срещало, казват, рядкото сега византийско кръстно име Андроник.

Априлов, Денница, стр. 104, споменава 2 версти на юг от Габрово, при самия път едно градище, на една височина с остатъци от големи стени и казва, че оттам се пренесло Габрово на сегашното място. Във времето на Априлов главната индустрия била копринарството, до гръцкото въстание пушкарството; в общината имало от турците само ага с трима турци.

[27] *Заблоцкій-Десятовскій*, I, стр. 312.

Копривщица и Габрово. Турците имали тук най-напред един ага с трима души, по-късно няколко чиновници и заптии. Само в последно време, когато се появявали в Балкана някои български чети, била съсредоточавана тук за известно време повече войска.[28]

Същевременно със Средногорското въстание (1876) избухнало малко движение и по габровските и дряновските планини, но въстаналите (около 400 души) били разбити в един манастир при Дряново от Фазлъ паша, който пристигнал с войска и топове от Шумен. В Габрово на туй отгоре били хванати около 90 души, най-вече учители и по-млади граждани, и откарани в търновските зандани. Обаче не след дълго време били пуснати. Черкезите тогава се отличили с непрестанния си грабеж и плячка, но не в града, а главно в съседния Севлиевски край, гдето при Ново село се защищавала малка въстаническа чета. През Руско-турската война Габрово служило за опора на всички операции на Шипка.

Сега Габрово се намира в преходно положение, както много други градове в княжеството; планинските покрайнини полека-лека губят своята някогашна важност, докато пък крайдунавските краища се издигат. Тукашното училище от 1879 г. стана държавна реална гимназия със седем класа и твърде много се посещава. Гражданите се стараят да подобрят своята индустрия; напоследък напр. тук са основани две фабрики за прежда. Габрово със своето пленително местоположение в балканска природа, между хубави гори с алпийски плочени стрехи, донякъде напомня на някои немски или швейцарски индустриални градове, които са прочути същевременно с хубавата си местност, с развитата си индустрия и със славата на своите училища; природни условия за постигане на подобен разцвет и тук са всички налице.[29]

[28] Малко преди войната в Габрово бил каймакамин даже българин (Юрданчо ефенди Бакалоглу от Елена), тъй като турците мислили по този начин да удовлетворят българските желания.

[29] У мене Габрово не остави добри впечатления. Тук, както почти във всички градчета на Търновския балкан, има две партии, аристократи и чорбаджии, според други богати лихвари и демократи или сиромашията, които страшно се ненавиждат. Тяхната ненавист се струпваше върху училището, тъй като главните учители бяха родом габровчани, и то от демократите. По едно време правителството мислеше даже да премести тукашната държавна реална гимназия другаде.

[За Габрово вж. *П. Цончев*, Из стопанското минало на Габрово. Моно-

Гористата планинска местност, която образува северния склон на Стара планина, е много гъсто населена, и то, както се каза, от жители само българи. От река Искър в Орханийския окръг и от Вакарел до границата на турския Тузлук зад Елена и Беброво обстоятелствата са еднакви. В новата руска карта на тези покрайнини на пръв поглед бие в очи разликата между голите краища на Румелия с големи, доста отдалечени едно от друго села, и целия куп дребни селца, които гъсто изпълват гористия терен на целия северен склон на Балкана. Тези *колиби* лежат или покрай реките и потоците, или пък са наполовина скрити из върховете по краищата на горите. Техният брой е много голям. Само Габровска околия, без града, брои не по-малко от 182 заселени места, в които живеят 22 777 жители; средно биха се паднали следователно 125 души на всяко селище. В действителност най-малките колиби се състоят от една хижа с 4, 8, 15 или 24 жители, когато най-големите имат до 300 жители. У *колибарите* първоначално преобладава навярно пастирството, съединено, разбира се, с потребното земеделие; в наше време заема първо място занаятът, напр. в колибите около Трявна зидарството. Бедната прехрана кара населението да ходи на работа далеко, напр., както вече споменахме, на жътва в Тракия. В имената се забелязват етнографически откъслеци, които са потънали между тези колибари (гърци, арменци, кумани и т. н.); от други пък имена се вижда с какво се занимава населението или неговите занаяти, а има и такива, в които се вмъкнали остроти на народния хумор, разбира се, понякога доста груби.[30]

графични изследвания, София, 1929; *П. Цончев*, Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси, София, 1932.]

[30] Имената на колибите напълно са изброени в официалния списък на заселените места в княжеството (1885). Тяхното образуване е интересно. Между тях личат обикновени местни названия: Зелено дърво, Червена локва, Топлеш, Шумата, Търньето, Езерото, Поток, Лисец, Чакалите (често), всички в Габровско, Фъртуни (от fortuna) в Тревненско, Липов рът, Папратлево, Костел (от castellum) в Еленско и т. н. Най-много са застъпени патронимните названия: В Габровско напр. Бобевци, Богдановци, Божанци (от женското име Божана), Мечковци, Продановци, Поповци, Янковци, в Тревненско Дунавци, Хитрьовци и т. н. От по-нов характер са личните умалителни имена: Спасета, Тодорчета. Други са взети от занаятите: Грънчарите, Златарите, Семерджии, Черковите, Соларите в Габровско, Бъчвари, Дъскари, Ножари, Свинари, Терзии, Свирци в Тревненско, Долапчии, Граматици при Елена, Катранджии, Тъпанари при Дряново. Названия етнографски: Армените (Габровско), Армянковци (Тревнен-

След войната се почна емиграция от тези много гъсто населени планини. Споменах вече случаи, гдето балкански *колибари* от княжеството се преселваха на юг в Румелия. Обаче това са незначителни изключения в сравнение със силното течение, което се спуща на север в плодовитите, но досега слабо заселени равнини между балканските издънки и Дунава. От 1879 г. се почна спокойно преселване на планинците в равнините, особено в запустелите някогашни черкезки села и в турските села, които запустяват от постоянната емиграция. Населението от Елена върви най-много към Разградско, от търновските, габровските и севлиевските планини слизат заселници в равнината между Свищов и Търново, а от височините при Тетевен изселниците дохождат в низината при Рахово. Според един официален списък, който имах в декември 1881 г. на ръце, до това време се брояха до 40 000 души, или около 8000 фамилии преселници; за купуване на земеделски сечива правителството тогава им отпусна посредством земеделските окръжни каси 250 000 лева. В тяхното число влизат, разбира се, и бежанците от Одринско (във Варненско) и от Македония, обаче мнозинството в това число са преселници от българските планини. Това движение обаче не е първо по рода си; напр. след войната през 1829 г. много села около Русчук били заселени по този начин. А преди това през военните бури в по-старо време подобно преселение е ставало в противна посока, от крайдунавските равнини в планините и в Тракия, както четем в известията на католическите мисионери от XVII век за избягването на селяните от Дунава в по-свободните покрайнини при Пловдив.

В околността на Габрово мъжете носят същата носия, която владее навсякъде по Балкана; облеклото от груба вълна, къса салтамарка с ръкави и широки потури, на главата тежък рунтав калпак и на краката опинци, всичко от тъмнокафяв цвят. Жените отиват на пазар, като предат по пътя и като водят коне, натоварени с дърва или вълна; на главата си носят покривка като син колач с черни

ско), Гърците (Габровско и Тревненско), Уруците (при Трявна), Сърбе (при Трявна), Команите (при Дряново). Срещат се и турски термини: Мрахорите (*мири ахор*, главен щалмайстор при стария двор), Харачерите, Узуните (*узун* — дълъг), Хасаните в Габровско, Еничери, Сеймени при Трявна, Пашовци при Елена. В много от тях се проявява народният хумор: Диваците, Кокаланите, Беломъжье, Живодери, Търсигъзи, Торбалъжи в Габровско, Сърбогъзи при Трявна, Дерикотковци при Елена. Румънски елементи в тукашната номенклатура няма.

ръбове, от който отзад се спуща дълга бяла кърпа. Те са хора бедни, но работни и добродушни, които по пътя никога няма да забравят да поздравят пътника любезно с *добра среща*.

Пътят от Габрово до Търново (5 ч.) води през много красиви покрайнини. Разликата във височината на двата града е незначителна (Габрово до 400 м, Търново — 208 м) и затова даже и не забелязваме, че слизаме от планината надолу. Шосето лъкатуши с многобройни кривулици между гористи върхове, което ту се изкачва, ту се спуща от един водораздел на друг. То е доста добре направено още в турско време от полски инженери и е снабдено с алеи пораснали дървета. Веднага зад града напущаме долината на Янтра, която остава наляво в дълбок дол. Широки листести гори покриват върховете на грапавия терен, по нивите се виждат просо и царевица, а по пасбищата се пръснали много едър добитък и големи стада кози. По краищата на кориите надничат усамотени, доста хубави колиби. Бързриви потоци течат около свежите планински ливади, на които сеното лежи издигнато върху особени високи подложки, подпрени с три кола. Сред нивята и по плетищата, направени от храсти около селските колиби, се белеят навсякъде издигнати на върлини биволски или конски черепи. Живописността на края още повече се увеличава от трапезоподобните варовити и аспидни скали, които, короновани с гора на горната си плоскост, със своите стръмно увиснали стени препречват долините и с туй постоянно заграждат изгледа на зеления край със сив фон. Тази пейзажна картина ми припомни подобни покрайнини у нас в Кръконоши, Полицко и планината Осташ, напомни ми околността на Наход и Ново място над Метуя, само с тази разлика, че у нас преобладават иглолистните гори.

Около $1^1/_4$ ч. от Габрово лежи селото *Царева ливада* при моста над Дряновската река, приток на Янтра от дясна страна. Градецът *Трявна*, малък околийски център, чиито жители (2234 души) се занимават с индустрия, между които има обаче и много зидари и зографи на църковни икони, с каменовъглищни долове лежи около $1^1/_2$ ч. оттук по реката на юг. Около $2^1/_2$ ч. от Габрово, на половин път до Търново, преминаваме през подобно околийско градче *Дряново* на същата река (3009 жители). Къщите са както и в Габрово, покрити с аспидни плочи; долната част на къщите е обикновено каменна, горната — глинена или масивно дървена. Горните катове често са издадени във вид на балкони над улиците и са украсени с

оригинална, понякога доста изкусна дървена архитектура. Улиците са тесни, с калдъръм от големи безформени камъни.

По-нататък идат една след друга пленителни природни картини. Появяват се отново лозя, които горе, в Габровско, съвсем липсват. Селото *Дебелец* прави впечатление на необикновено чисто и заможно селище. Дохождаме в един край, гдето и селските къщи имат два етажа и гдето селата имат изглед на заможни градчета. Недалеко зад него се отклонява надясно шосе за Елена. След този кръстопът пак се дохожда до река Янтра; шосето през каменен мост минава на левия бряг и влиза в тесен боаз, който води вече до самото Търново.

В Търново за пръв път пристигнах от тази страна късно вечер. Край шосето се бяха разположили многобройните кервани на селяните, които тогава докарваха житния десятък в дунавските пристанища; колите бяха наредени на групи, биволите и воловете пасяха в тъмнината, а коларите с весел разговор си приготвяха вечеря при огньовете, чиято светлина се отразяваше от околните скали. Тихо вървяхме из тъмнината напред по широката бяла бразда на шосето, съпровождани от шуртенето на водите и от особения шум на високоизрасналата суха царевица, който много прилича на шумолене на лекия летен дъжд, когато пада върху листата на широколистни дървета. Най-после покрайнината се отвори и ето пред нас нощна картина със съвършено магически ефект! Стори ми се, като че непосредствено под звездното небе на известна далечина бе окачена във въздуха огромна продълговата мрежа от трептящи светила, които бяха чудно разположени нагоре и надолу и при всяко завиване на шосето променяха своето положение като игривите искри на блещулките. Досещаме се, че старата столица на българските царе лежи по склонове и затова отвън се виждат светилата от всички прозорци и улици, които са наредени в тераси едни над други.

Най-добрият хотел в Търново и до днес е същият, в който преди четвърт столетие бил гостенин Барт. Той е прилепен към склона на една скала; към улицата е обърната механата с няколко други дюкяна, вътре на тесния двор стои колата върху дървен под, а през широките пукнатини на този под виждаш под себе си коне, които се водят в долния кат по някаква си полегата стълба. Зад двора се намират простички дървени стаички за пътници; сиромашко легло, но без гадове, крива маса, на която се намира просто селско

огледалце, тенекиен свещник, зелено ракиено шише за вода, полуразбит стол, бакърен леген и куки за окачване на дрехи — това е цялата покъщнина. Приятната конска миризма не оставя да се спи през топлите нощи. Който е пристигнал нощем, заранта при пръв поглед от прозореца с учудване вижда пред себе скалистата пропаст, в която долу тече Янтра; зад нея насреща ще съгледа трапезовидния връх с остатъци от старобългарската крепост Трапезица, по-нататък запустялото градище на стария Царевец с бяла джамия, а отзад, върху сиви скали, стрехите на село Арбанаси.

7. ТЪРНОВО

Търново, някогашно (1186—1393) седалище на българските царе. Уникален град по своето положение в Европа. Развалините на римския Nicopolis ad Istrum. Исторически паметници, крепости и църкви. Модерните търновчани. Градчетата Арбанаси, Ряховица и Лясковец.

Търново в Европа е истински уникум по своето положение. Всички пътешественици били изненадани не само от живописността, но и от оригиналността на цялата покрайнина; трапезоподобни скалисти тераси, отделени като острови една от друга, сиви отвесни спускове без живот и растителност и между този лабиринт от природни акрополи чудно се извива сребърният пояс на Янтра.

Положението е приблизително такова.[1] В планинската варовита местност, която се простира от главния балкански пояс на север с архаичен терен, дълбоко е заровено кривулестото корито на Янтра. Недалече от мястото, гдето свършват върховете и гдето реката излиза в отворената Крайдунавска равнина, е издълбана в планинската местност котловина, която има около един час в диаметър. Този планински амфитеатър отвсякъде е заобиколен със

[1] За геологическата формация около Търново пише Г. Н. Златарски, Geologische Untersuchungen im centralen Balkan, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wiss., 1886, April (Band 93), стр. 85 и сл.

стръмни скали, които се издигат повече от 120 метра над повърхността на Янтра; на повечето склоновете са пресечени като с меч перпендикулярно, а пък на върха са плоски във форма на трапеза, като някои изкуствени окопи. Проходи от тази ограда навън има много малко. Главните пътища водят през двата пролома на Янтра край реката, единият на юг, към Габрово, през тъй нареченото *Хустето*, старото *Устие*[2], чийто вход лежи 10 минути далече от града, другият на север към Крайдунавската равнина през *Дервент* (на тур. — теснина, проход).

В самата котловина Янтра се извива по извънредно кривулиещо корито. Със своите извивки образува великолепен полуостров, от запад към изток по права линия, около 1800 метра дълъг. Този полуостров се открива от един връх на западния край на котловината, наречен *Картал-баир* (на тур. — Орли връх) и като има отначало до 250 метра ширина, на гърба си носи гъсто сбития днешен град Търново. По-нататък той става все по-тесен и по-тесен, докато от двете страни тъй се приближава реката към реката, че би могъл с камък да прехвърлиш през тесния, като че изкуствено направен скалист гребен, на места едва 100 метра от водата до водата широк. След това наново се разширява и издига, докато най-после свършва с пространна скалиста плоскост, която е заобиколена от стръмни урви и обхваната от реката във форма на чук, като остава на югоизток продълговат нисък ръкав. Това плато е *Царевец* (според местния говор *Царювиц*), турски — Хисар (крепост), център на старото Търново.

Ала това не е всичко. Насреща на северозапад от Царевец лежи, зад реката еднакво широка кръгла скала, отгоре плоска, а наоколо стръмна, която от три страни е заградена от лъкатушното течение на Янтра, откъм главната крепост, сегашния град, и зачатъците на Дервента; на четвъртата страна я отцепва от краищата на цялата котловина дълбок сух дол. Там е била другата крепост *Трапезица* (от гръцки — τράπεζα маса), според местното наречие *Трепевиц*.

Останалите махали на града се простират край реката, затво-

[2] Има един сборник в Рилския манастир, писан през 1364 г. ВЪ МѢСТѢ ЖСТЫ ПРН ТРЪНОВѢ ГРАДѢ (6872 г., инд. 2) при царуването на Иван Александър и царица Теодора.

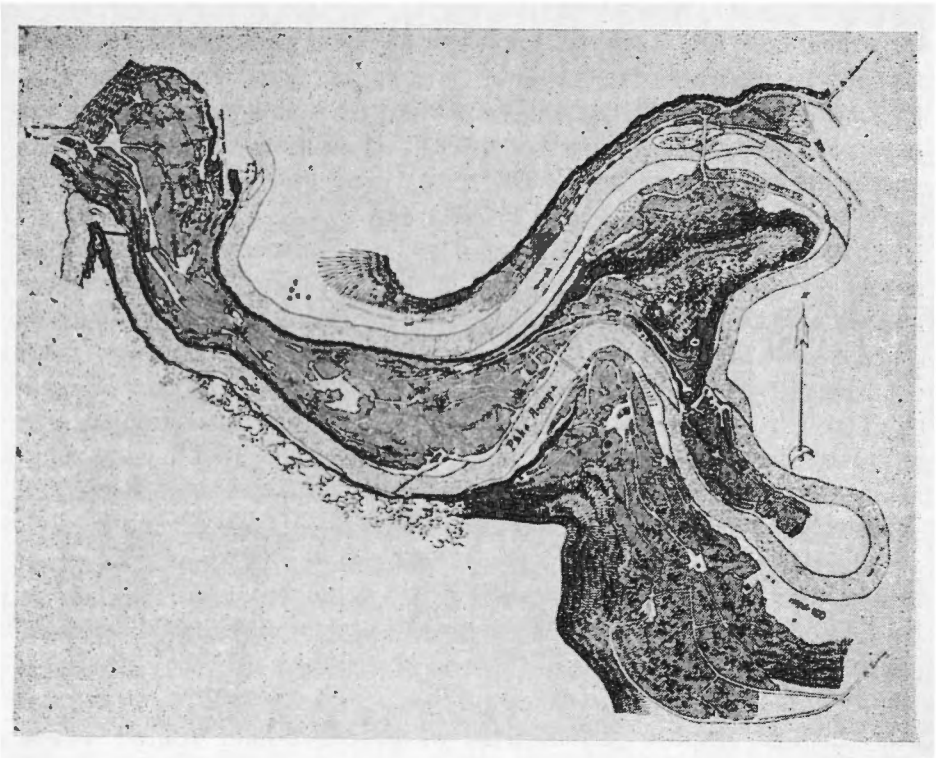

Фиг. № 10 — Днешно Търново. Според плана на капитан Сухомлин от 7 юли 1877 г. (Изд. на руския Генерален щаб)

рени между тези върхове, особено по северните и южните поли на Царевец. Към всичко това напомням, че на юг от сегашния град се издига зад реката един връх, цял обрасъл с гора; прозорците на къщите, обърнати към тази страна, гледат в най-близко съседство през водата към короните на дърветата. От средните векове до ден днешен този горист връх се нарича *Света гора*[3]. На юг от сегашния град

[3] Григорий Цамблак, роден в Търново, починал 1919, е посветил на тази гора много вдъхновено описание (вж. Dějiny bulh., стр. 218). Там се намирал манастирът «Св. Богородица», където жителите през XIV век през време на ежегодните събори се предавали на необуздано веселие, поради което търновският патриарх Евтимий унищожил тези събори (Животът на Евтимий от Цамблак, Гласник 31, 277). В същия манастир «Св. Богородица» при Търново, който

на левия бряг на Янтра се простира малката равнинка *Марнополе* (според църквата — св. Марина), обградена с пространни лозя, с разкошен поглед на Търново. Всичките скали, на които се намирало или сега се намира Търново, се издигат доста високо над равнището на Янтра, крепостите дори до 80 метра, ала при това те напълно се владеят от краищата на целия амфитеатър.

В цяла Европа няма нещо подобно. Градовете, разположени в речните завои, като Берн или Верона, лежат ниско и нямат толкова скалисти акрополи и чудни завои и кривини. Според мнението на моя много пропътувал приятел г. E. Queillé само един африкански град приличал много на Търново: Константин (римската Cirta) в Алжирско, който лежи върху мощна скала със стръмни склонове, заобиколени от реката Румел, що тече в дълбок дол. Ала това сравнение е в сила само при пръв поглед отдалече, тъй като Търново не лежи на една скала, ами на цял ред трапезовидни скали, проплетени от Янтра[4].

В нашето столетие Търново е описвано от мнозина. Молтке начерта първия негов план, Григоревич търсил тук старобългарски паметници, Даскалов събра тукашните надписи[5], Барт допълни плана на Молтке, Лежан изобрази града, а по-после обширно описа и илюстрира старото седалище на българските царе Каниц, който обръщал внимание на неговите паметници — сгради. Последната война и тукашните народни събрания направиха града още повече познат по света.

Сам тук видях много малко, на което да не са обърнали внимание други. При всичкото свое красиво местоположение Търново прави тъжно впечатление на любители на старини, както това е казвал още Григоревич, а по-после — и Каниц. Стари паметници над повърхността на земята се забелязват малко. При все че сега може да се направи що-годе за тяхното откриване, към такава деятелност едва ли е турено скромно начало; в освободена България имат в наше време други грижи, отколкото да разкопават основите на старите сгради и надгробните камъни на прадедите.

се наричал с «обикновеното име «*Св. Гора*», живял по едно време и св. Теодосий Търновски, учителят на Евтимий. У Хаджи Калфа гората се нарича *Светиифора*.

[4] *Jean Erdic* (псевдоним), En Bulgarie et en Roumelie, стр. 97, 113.

[5] Този Христо К. Даскалов е от Трявна; срв. *Безсонов*, Бълг. нар. песни, стр. 110. Вж. по-долу стр. 237, заб. 12.

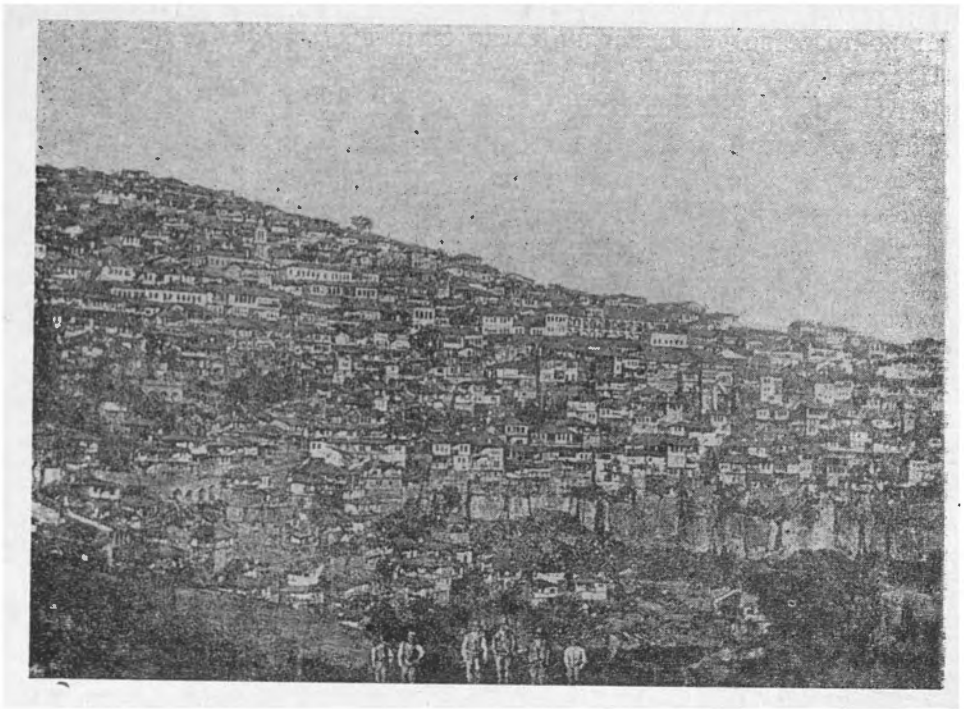

Фиг. № 11 — Търново (сегашният град от южната страна)

Нека поразгледаме сега някои подробности. Ще почнем от сегашния град. Отвсякъде е заграден: на запад се издига Карталбаир, а между него и Янтра се промъкват шосета тук към Шипка, там към Дунава; на север и на юг се спущат стръмни склонове към Янтра, на изток пък между две пропасти води тесен провлак нагоре към Царевец. Само по главната улица, която върви по гребена на целия полуостров, може да се премине с кола, ала който е впрегнал четири коня един до друг, трябва да отпрегне двата и да ги привърже отзад на колата. Високи къщи се спущат от тази главна артерия надолу в тераси дори над края на пропастта. *Комшулуците*, съседни вратца по източен обичай, водят често от двора на една къща на стряхата или на горния кат към по-долната сграда. Страничните улици имат само стълби със стъпала, както това се вижда в скалистите далматински градове, в Дубровник, Корчула или Будва. На края се отваря шеметен поглед към поречието на Янтра; спускът,

от който се подава още едно тясно стъпало, е висок 50—60 метра. Пространство много няма, цената на местата е сравнително висока (сега един квадратен метър струва около 20 лева) и затова къщите са гъсто сбити и издигнати на по няколко ката; повечето са построени от дърво и вътре имат малки дворове, често с миниатюрни висещи градини. Къщите са намазани със различни бои, жълта, бяла, червена, което само увеличава пъстротата на пейзажната картина. При това местоположение тук никога няма блата; след всеки дъжд потоците, които се образуват от изливането на небесните води, смъкват всичката нечистотия долу в Янтра и грубият каменен калдъръм бързо изсъхва. В крайните къщи постоянно се чува шумът на реката, при все че лятно време е много малка. През нея са поставени на няколко места правилни редове големи плоски камъни за преминаване или прескачане от един бряг на друг (*стъпала*).

Това сегашно Търново, от незапомнени времена изключително българско, е навярно ново; поне в него не се забелязват развалини от по-стари сгради. Църкви има няколко, ала всички от нашия век. Една улица се нарича *Болярска махала*, но според разказите на жителите то не е старо название; *болярин* се наричал в турско време всеки по-заможен човек. На един малък площад се намира големият *конак*, съграден от турското правителство не много преди войната, който служи и на сегашните български учреждения. Зад него се издига *сааткула*; нейната камбана е църковна камбана от Влашко, с румънски надпис, в който се споменавал, казват, войвода Бранкован.

Ядката на средновековното Търново бил *Царевец*. Входът от сегашния град в него е съвършено особен. Той е природен, на най-тясното място едва 4 метра широк, скалист пътевод, около 160 метра дълъг и 20 метра висок. От двете страни на този шеметен пътевод без пречки отстрани се вижда в дълбочината Янтра; надясно тя идва от теснината между сегашния град и горите на Света гора, обикаля след това крепостното плато, околовръст и бяга наново към нас от лява страна. Този проход се нарича на турски *Каябаши* (зачатък на скала). На едно място, наречено *пресечен кàмик*, пътеводът се пресича от тесен пролом, над който се издига къс, грубо направен мост с каменен свод. Този пролом е може би изкуствен; подобен пролом се вижда и на Провадийската крепост, която изобщо много прилича на Царевец. Долу през пролома виждаш образа на срещната

Фиг. № 12 — Търново (от запад, най-отзад Хисарджамия)

покрайнина като в каменна рамка, от едната страна един къс от лесовете на Света гора, от другата изрез от профила на Трапезица. Край пътя върви към крепостта и водопровод.

В самото градище се влиза през врата, която сега няма свод, но отгоре е затворена с огромни тъмносиви греди от някои вековни дъбове, върху които лежи цялата тежина на по-горното каменно градиво. Тя напомня на правековните «циклопски» сгради в гръцко, само с тази разлика, че там вратите са покрити с каменен похлупак, а не дървен. Тази чудна архитектура не е стара, а е от времето на турските поправки.

Крепостта има 400 метра в диаметър и два километра в обем. Посред нейната плоскост се издига малко по-високо стъпало, наречено от турците *Чантепе*, камбанен връх, защото уж в него била закопана някоя камбана. Жителите наистина твърдят, че този връх кънти, обаче при все че е обиколен от пластове старо градиво, не е насипана могила, а природен трапезовиден къс от тукашния скалист терен. Дори до войната *Хисарът* бил населен от турци, които напоследък имали тук, казват, около 100 къщи, наредени на запад-

ната страна. Сега те се изселили; къщичките им се съборили и градището стои пусто и празно. От палатите на старите български царе тук не е останало нищо, нито някоя стена с прозорци, през които в летните вечери месецът да наднича в покрайнината, както по нашите крепости в Средна Европа. Единствената четириъгълна *Хисарджамия* с елегантно кубе и тънко и високо минаре се белее между развалините и скалите; нейната вътрешност не съм виждал, тъй като служи за военен склад на барут и динамит. Цялото останало пространство е покрито от натрупани купове стари и нови развалини и от основите и стените на дребни къщици между стръмни, криви и тесни улици. Тук-там стърчат овощни дървета около водите, които текат от запустелите турски фонтани, из поредялата трева пасат коне и овце. Отделни места са имали навярно свои старинни български названия, но сега всичко е изчезнало из паметта на хората.

Около цялата крепост съвсем ясно се вижда шестоъгълникът на стените с пет врати, както го описва турският географ Хаджи Калфа[6]. От негово време те не са били нарочно съборени, но под влиянието на природните елементи полека-лека се разпадали и смъквали в дълбочината. На места някои късове са добре запазени, пък и основите на целия край още стоят. Стената била тясна, грубо направена от недялани камъни, слабо споени помежду си и вървяла по всички кривулици на местността, като имала много четириъгълни издатъци. Впрочем стръмните спускове на крепостната скала на места били по-добра отбрана от всякаква изкуствена ограда. Само през гореописаната главна врата може сега да се влезе с кон в градището; останалите врати, от които само една е донякъде запазена, водят само към стръмни пътеки. Двете кули, с които крепостта, според Хаджи Калфа, била споена с Янтра, сега са изчезнали. На един издатък от южната страна се издига в стената четириъгълен каменен склад за барут от турско време, сега празен; съграден може би върху развалините на някоя стара кула.

Още в XVII век Царевец изглеждал съвсем инак. Как е изглеждало Търново през септември 1640 г. подробно описва францисканецът Петър Богдан Бакшич от Чипровци, по-късно софийски католически епископ. Стените били съборени, а кулите почти всички изпадали. Местоположението е, казва, нещо, което не може

[6] *Hadschi Chalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 42.

да се опише (cosa impossibile di narrarlo): три острова или собствено полуострова между завоите на реката, наречена Етър, а върху тях три крепости. «Двете са действително вече развалени, ала средната и най-голямата още стои, но и тя е полусрутена и заселена само при първата врата, а остатъкът е напуснат цял. Към нея води път през жива скала,която от двете си страни има пропасти, широки за две кола. В съседство на първата врата тази скала се разцепва и образува дълбока пропаст, над която има подвижен мост. А над входа на първата врата има голяма кула, както и над втората и третата врата, ала всички са почти съборени. Вътре се вижда една джамия, съградена от турците, и стените на царски палат (le muraglie del palazzo reale) и крепост (la rocha), която била много здрава, но наполовина е съборена. А на най-високото място, гдето бил главният храм (le chiesa del duomo), стои половината от много висока камбанария (campanile), а наоколо се вижда живопис, но сега не може нищо да се разпознае. В стените се намират мрамори и големи камъни, върху които са издълбани на разни места римски царе и латински букви, обаче тези, които са ги туряли в тези стени, ги поставяли наопъки; мисля, че не са разбирали латинското писмо или пък не са се грижили за старините. Сега, както казах, вътре живеят малко турци, а еднакъв брой турци с другите народности живеят вън около крепостите и по бреговете на реката, разпръснати по върховете и долините.»

Трапезица срещу града и Царевец е също такава кръгла скала, ала с една равна плоскост, без издигнатости, почти със същата големина — има около 300 метра в диаметър (броих от север към юг 6 минути или 360 крачки). Околовръст се простирала също тъй стена от недодялани камъни, споени с гъст бял хоросан, снабдени с малки кръгли кули, чиито основи още добре се познават откъм Царевец. Единственият пристъп нагоре води от север по скалиста пътека със следи от стъпала. От тази страна крепостната скала е отцепена от края на амфитеатъра от един дол с два резервоара, чието дъно лежи около 30 метра над повърхността на близкия мост над Янтра. Равнището на Трапезица е донякъде наклонено към юг. Източният край срещу Царевец лежи (според джобния ми анероид) 75 метра над

[1] Acta Bulgariae ecclesiastica, Загреб, 1887, стр. 77 и сл. Другите две негови крепости са според положението на Трапезица и някои укрепления може би на Света гора.

моста и е по-висок от града или отсрещната главна крепост. Южният край на крепостната плоскост е с 25 метра по-нисък и лежи на същата височина над реката, както основите на градските къщи на срещната страна. Цялата повърхност стои вече от много столетия пуста; нито Богдан, нито Хаджи Калфа споменават нещо за нейния изглед. Между камънаците, тревата и храсталака прозират основите на малки четириъгълни къщички, почти като единични стаи, на източната страна повече, отколкото на западната. Многобройните дупки свидетелствуват за тайната деятелност на *малджиите* (лица, които търсят имане), които дохождат тук нощем. На източната страна (към Царевец) при самата крепостна стена през руската окупация са открити благодарение на професор Дринов, който тогава уреждаше просвещението в Княжеството, основите на две малки църквички. За олтарни камъни им служили антични жертвеници с гръцки надписи, посветени от гражданите на римския Никопол на олимпийския Зевс, на Хера и Атина. В старобългарско време се споменава в «славнѣмъ градѣ Трапезицѣ» църквата «Св. Иван Рилски», в която някога лежало тялото на този светец, и църквата «Св. Апостоли», в която почивали останките на св. Гавраил Лесновски; според местните предания всички църкви в крепостта били седем.

Старата махала под крепостта при реката се деляла на две части, от които едната била в дефилето между Царевец и Трапезица, другата — на южните поли на Царевец. След превземането ѝ от турците онази първа част, съвсем малка по пространство, заедно с църквите била оставена на християните, а по-хубавата и по-широка южна махала била заселена заедно с крепостта от турците. В двете тези подкрепостни махали се намират и единствените мостове през Янтра: в християнската *долна махала* дървеният *Владишки мост* върху каменни стълбове, 125 крачки дълъг, на пътя на Арбанаси и Лясковец, в някогашната турска махала пък Гази Фериз *бейовият мост*, на шосето за Шумен, издигнат, казват, от същия турски велможа, който съградил джамията в Хисара.

В подкрепостната християнска махала между двете градища се забелязват малки остатъци от средновековни църкви. Под Трапезица на десния бряг лежат развалините на църквата *Св. Димитър*, сграда не много голяма, продълговат четириъгълник с кръгла апсида, чиито стени са съградени от пласт тухли и пласт четвъртити камъни. Около сводовидните прозорци отвън се виждат, както във

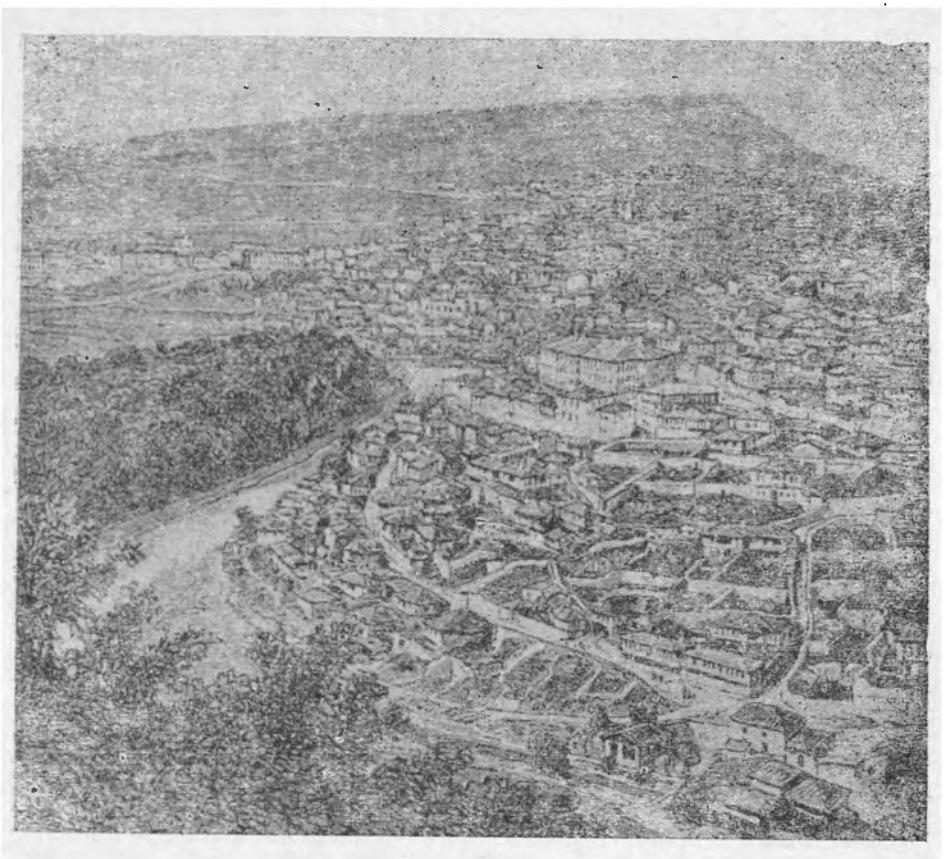

Фиг. № 13 — Търново (от изток, наляво Света Гора и отзад Марно поле)

всички средновековни сгради от византийски стил, на редове кръгли фаянсови плочки от печена глина, с червена и зелена боя. В двора, обраснал с трева и храсталак, се търкалят множество четириъгълни големи каменни плочи, без украшения или надписи, може би остатък от някогашния калдъръм в двора. Вътрешността, сравнително доста добре запазена заедно със своя каменен под, от освобождението на България е покрита с дървена стряха. По стените се виждат следи от живопис, в два пласта един над друг; горният, по-тъмен пласт има гръцки надписи[8], долният, по-светъл, с червеножълта боя, има

[8] В един ъгъл четем ὁ ἅγιος γρήγορ... ἀχραγαντινος. Друг надпис: „ГОСПОДИ БОЖЕ НАШЪ, ПРИЛѢЖИЖ СИЖ МОЛИТВЖ" и т. н. (съоб-

славянски надписи. Аз мисля, че запустяването на църквата е станало в по-нови векове; може би още в турско време се служило в нея литургия. Очите на светците са издълбани от сабите на мюсюлманите. Според преданието в тази църква били коронувани българските царе; навярно тя е идентична с църквата «Св.Димитър Солунски», чието издигане от братята Асен и Петър е свързано с историята на подновяването на българското царство в 1186 г.

Срещу «Св. Димитър» на левия бряг на Янтра при самия Владишки мост под царевишката скала се намира *митрополията*, седалище на търновския митрополит, ниска сграда, от част само дървена. В големия й двор се намира митрополитската църква *Св. апостоли Петър и Павел*; след превземането на Търново от турците, като били потурчени останалите църкви, патриарх Евтимий се оттеглил от тази църква и пренесъл своето седалище тук. Като всички средновековни български църкви, тя е малка и тясна сграда, с много недостатъчна светлина; сводът се подпира от четири ниски гладки стълба, капители с орнаменти; по стените се вижда гръцки живопис и надписи от последните две столетия.[9] Наблизо се намира църквата *Пресвета Богородица*, подобна стара сграда, без особени старини.[10]

Малко по-долу на същия бряг, върху тясното място между Янтра и стените на Царевец, се виждат остатъци от старата «лавра» на св. *Четиресет мъченици*, съградена в 1230 г. след победната битка при Клокотница. Това е един от първите манастири в царството. В него се намирали и гробниците на царете и на техните семейства. Турците обърнали църквата в джамия, а манастира в дървишко *текке*, ала много често, казват, били обезпокоявани в своите молитви от тайнствени приключения, особено от туй, че лекото и тънко-високо минаре много често се събаряло; това нещо имало, разбира се, природна причина — от силното въздушно течение, от което се образували в бурно време силни вятърни вихрушки в тясната и крива долина на Янтра. Веднага след Руско-турската война (9 март, изт.

дава *Даскалов*, стр. 27 и *Каниц*, Donaubulgarien, 3, стр. 328, който разпитвал за неговото значение, но като не познавал славянските букви, още повече пък ѣ и ѧ, заплел цялата работа.

[9] Описанието у *Даскалов*, изображението и планът у *Каниц*, Donaubulgarien 3, стр. 322.

[10] *Каниц*, цит. съч., 3, стр. 327, дава образа на фасадната декорация на тази стара църква.

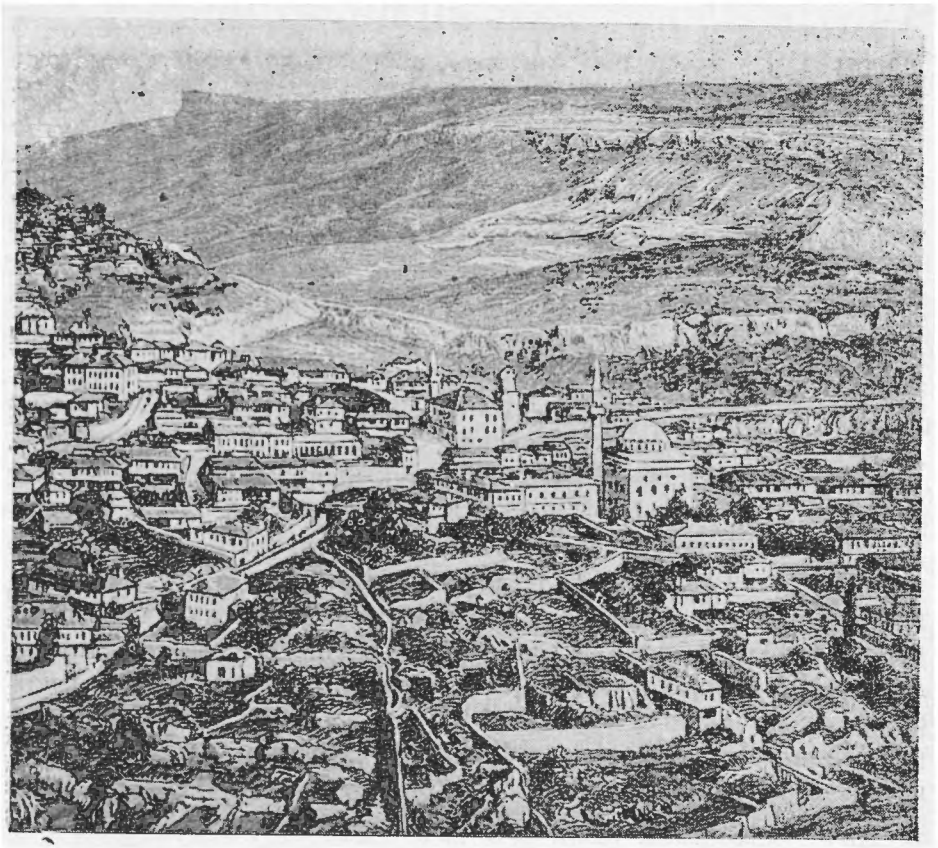

Фиг. № 14 — Търново (централната част от юг)

кал. 1878 г.) в тази църква отново почнало да се служи по християнски.[11]

До сенчестата овсщна градина в тясното пространство между шосето, което върви тъкмо под скалата на Царевец и реката, се намира стара сграда, около 20 метра дълга, направена от тухли и камъни. Свод ът отдавна е съборен и е заместен с прост дървен покрив, както изобщо първоначалният план е съвършено променен с разни

[11] *Касак-теккѐ* било според търновци на южната страна на Хисара и съвсем не е името на тази джамия, както мисли *Каниц* (Donaubulgarien 3, стр. 318). — Чух за някаква си «хроника на шейсите» у св. Четиридесет, която се изгубила във войната.

пристройки и преградки. Апсидата, обърната към реката, има още три първоначални прозореца, украсени с наредените отгоре зелени плочки, за които вече споменахме. По двора се забелязват антични стълбови капители и всякакви изработени камъни. Между тях обръща върху себе си вниманието една надгробна плоча със старобългарски надпис, 17 реда дълъг, но за жалост останала само лявата част от камъка; от нецелите редове узнаваме, че тук имаме пред себе си гроба на една госпожа от рода на цар Иван Александър, която в надписа надълго и широко разправяла за своите съдбини. Този откъслек възбужда у нас големи надежди: старите българи били над своите гробове доста приказливи, и то с хубаво писмо на добър камък. Ако се направят разкопки, навярно ще се намерят повече такива надписи и на тях важни приноси към домашната история.

Вътре в църквата след премахването на турската мазилка са се показали стари фрески със славянски надписи. Вижда се тук тайната вечеря, видението на Якова, образът на св. Богородица (над вратата на апсидата), св. Илия на кола и т. н. Собственото пространство на джамията е паралелограм, чийто покрив е подпрян от шест гладки стълба от разна форма и боя. Най-гладкият и почти най-елегантният има околовръст надпис на цар Асен II от 1230 г., с правилни редове и съразмерни старославянски букви с акценти по гръцки образец; за подложка му служи античен базис с издълбана от страната волска глава. На един среден стълб от тъмен гранит има дълъг гръцки надпис на българския, още езически хан Омуртаг (около 825 г.), с груби нееднакви букви в неравни редове.[12] От останалите стълбове един се намира върху римска стена, друг пък мраморен има на долната си част думите (сега обърнато поставени) καστρον Ρεδεστ8; той навярно е стоял заедно с подобни стълбове, намерени в Абоба при Шумен, също тъй с имена на тракийски *кастра*, в някоя стълбова алея пред двореца на българския княз, която със своите надписи

[12] Надписите на Омуртаговци, Асеновци и на онази Асеновица, на места, разбира се, погрешно четени, съобщава *Христо Даскалов* в статията «Откритія в Търнове» (писмо до Бодянски) в московските «Чтенія», 1859, II (30 страници и план), която, без да гледаме на фантастичния увод, заслужава повече внимание, отколкото може да се стори на пръв поглед. От Даскалов е и снимката на Асеновия надпис у Г. С. Раковски, Няколко думи за Асен (Няколко речи о Асеню) (Белград, 1860) на стр. 8. [Надписът е издаден у *V. Beševliev*, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, p. 246, n. 55].

известявала имената на придобитите градове.[13] Имената на Родосто, Бурдизов, Теодорополис свидетелствуват за похода на цар Крум, който в 813 г. той предприел за обсаждането на Цариград и опленяването на цяла Тракия.[14]

И в турската махала на юг от Хисара ще се намери нещо старо; нейните къщи са сега съборени и вместо турци живеят там християни от селата. Една махала под Царевец се нарича *Френкхисар*, крепост на франките, сега «un quartier malfamé».

Най-близко в околността на града се намират манастирите *Св. Тройца* и *Св. Преображение*, които лежат един срещу друг в прекрасна местност високо върху гористите склонове на прохода, през който Янтра излиза на север от Търново в равнината; техните бели сгради посред листати дървета, над които най-високо се издига голият наклон на околната трапезовидна тераса, се виждат от самия град. Манастирът «Св. Тройца» (на десния бряг) е забележителен в историята на старославянската литература; според свидетелството на Цамблак в него патриарх Евтимий се занимавал с ревизията на стария превод на свещеното писание.[15] Преди половин век в него се намирали фрески с образите на царете Иван Александър и Иван Шишман, но сега са изчезнали. В 1856 г. при преправянето на църквата се намерила в стената тенекиена кутия с четири пергаментови грамоти, скрити във времето на кърджалиите. Те са румънски написани хрисовули, от които узнаваме, че влашките господари в XVI—XVIII век поддържали с годишни дарове този манастир на «Крал Шишман» в «Търновските гори»,[16] което правили и с много сръбски и атонски манастири.

[13] Гръцките надписи на българските князе от IX век ще издам в отделна статия; те са повече от Търново, Шумен, Провадия, Шабла и т. н. [Всички тези надписи са издадени у *V. Beševliev*, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, passim.]

[14] [Археологически и исторически изследвания върху миналото на Търново се помещават в: Известия на Окръжния исторически музей, гр. Велико Търново, I (1963)—IV (1968). За резултатите от големите проучвания на Царевец вж. *Кр. Миятев*, Царевград Търнов. — Археология, VI, 1964, кн. 3, стр. 7—17. Сб. Дворецът на Царевец, София, 1973. Преглед на най-важната литература върху Търново с оглед значението на града като българска столица вж. у *Ив. Дуйчев*, Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — ИБИД, XXVII, 1970, стр. 5—19.]

[15] Св. Троица в «ПѢРѢ» (πέραν насреща), вън от градския шум на Търново. Гласник 31, стр. 270.

[16] Най-старата от тези грамоти е от 1715 (7223) от Иван Стефан Канта-

Историята на Търново започва съвсем късно в средните векове. Римският център на тукашния край бил градът *Никопол*, 3 ч. на северозапад от Търново, при селото, наречено и досега Никюп, вече в равнина. Той бил основан от Траян в спомен на победата над даките и принадлежал първоначално към провинцията Тракия, по-късно към Долна Мизия.[17] За неговите богатства свидетелствуват 381 типа монети (Νικοπολιτῶν πρὸς Ἴστρον) описани у Mionnet. Покрай най-разнообразните митологични знакове на тях е изобразен и персонифициран Хемус, седнал на една скала с мечка,[18] речният бог Истър, Бакхус, гроздове и овощия, полумесецът с една, три или пет звезди, Приап с грамаден атрибут и т. н. Монетната работилница на Никополис работила от Траян до Гордиан. В 251 г. имп. Деций разбил тук готите, когато обсаждали този град, обаче след нещастната битка при Берое и Никополис те били опленени от неприятеля. През второто готско нахлуване в 378 г. никополците според Евнапий сами се защитили без военна помощ. Последен път Никополис се споменава около 600 г. през войните между византийците и аварите. Кога и как е пропаднал, не се знае; също ни е съвършено тъмно по кой начин името на този Траянов Никополис се пренесло върху днешния Никопол при Дунава, който се появява тепърва в самия край на средните векове.

Развалините при Никюп са описани обширно от Каниц.[19] Никополци взимали своето градиво от село *Хотница*, на запад от

кузин; споменава по-стари хрисовули на Штирбей войвода, Радул войвода, Матей Бесараба, Константин Бранкован, дадени на манастира «Св. Тройца» в търновските гори, основан от «краля Шишмана», като установява постоянен годишен дар. Останалите са потвърдени от княз Александър Гика, 1748, Александър Ипсиланти, 1776 и Константин Ипсиланти, 1803. Оригиналите видях през 1884 г. в София; готви се да ги издаде д-р Васил Берон в Търново.

[17] Че първоначално принадлежи към Тракия, вж. *Th. Mommsen*, Römische Geschichte 5, стр. 282, заб.

[18] Монети с Хемус са изобразени у *Mionnet* Suppl. 2, planche 3, fig. 7 и у Каниц, Donaubulgarien 2, стр. 67.

[19] *Kanitz*, Donaubulgarien, стр. 60 и сл. В най-ново време издаде няколко надписа оттук *A. Domaszewski*, Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien. — AEM, X, 1886, стр. 241 сл. [За разкопките в Никополис ад Иструм и за историята на града вж. *Ив. Велков*, Един римски град в България — Никополис ад Иструм. — БИБ, III, 1930, кн. 2, стр. 1—28; *G. I. Kazarov*, RE, XVII. 1936, col. 518—533. Надписите са издадени у *G. Mihailov*, IG Bulg. II, n. 601—694.]

прохода, който води от Търново в равнината; и до днес там се виждат при старата кариера недодялани, с мъх обрасли стълбове и саркофази, за които народът твърди, че уж били изгнили като стари дървета. Когато неотдавна в българско вече време се гради каменният мост над Росица, близкото римско градище, напук на всички забрани на централното правителство служило за склад на дялани камъни. В самото Търново се намират сума паметници, пренесени оттам в средновековните още сгради, олтарни и надгробни камъни, стълбове и пр. Дългият надпис от времето на имп. Септимий Север (от 203 г. след Хр.), който Каниц (1871) накарал да изкопаят от развалините при Никюп, сега стои на площада пред Търновския конак. Камъни от Никюп с антични орнаменти виждах дори в Елена, в Балкана и в Севлиево. Местните предания представят Никюп като предшественик на Търново; царете живеели първоначално в Никюп и оттам уж се пренесли в тези с тръни обрасли скали.

Историята на Търново започва тепърва с възобновяването на българското царство в 1186 г.; отначало за него нищо не се споменава в паметниците, които заслужават вяра, нито у Идриси в половината на същото столетие. То не е било главен град повече от 207 години. За средновековната стратегия местоположението на тукашните крепости било образец на непристъпност и непревземаемост. Никита Акоминат с няколко думи ясно го описва: «Търново, най-здравият и най-първият от всички градове под Хемус, е заграден със силни стени, разделен от течението на реката, и издигнати на върха на планината.» Григори Цамблак, родом търновчанин (+1419) възхвалява «твърдостта на града, понеже е заграден от стръмнините на планини и високи върхове и укрепен с големи стени». Историята на българското царство 1186—1393 е и история на Търново, тогавашна столица. На 17 юли 1393 г. то било превзето от турците. Победителите скоро след превземането отстранили от града всички елементи, които могли да им бъдат тягостни. Сто и десет велможи и граждани на различна възраст били свикани уж за някое тържество в една църква и там предателски изклани. Тъмна традиция за това събитие се е запазила дори до нашето столетие, само че действието е пренесено вън от града, на Марнополе, гдето клането уж станало във време на гощавка. Останалите дворяни и богати хора били преселени в Мала Азия.

Под османското владичество Търново не останало самостоя-

телен административен център, а било подчинено на Санджакбея, седалището на когото било в Никопол при Дунава. През града не минавал никой от главните царски друмове и затова за него нямаме тези изобилни известия,както напр. за София и Пловдив в XVI и XVII век. Само дубровничаните от София преминавали през тук за Провадия или Силистра. Интересни подробности съобщава Петър Богдан (1640), чиито важни сведения за Търновската крепост приведохме вече по-горе. Самият град според него изобилствувал с природни богатства: наоколо по всички върхове се простирали лозя, наблизо имало равнини, пълни с жито и добитък, по лозята се раждали овощия, а риби се пренасяли от Дунава освен по-дребните, които се ловили в близките реки. Освен това в града още тогава цъфтяло копринарството. Във времето на Богдан турците и православните се равнявали по численост, като имали и едните, и другите по 2000 къщи, а следователно, казва, по 10 000 души. Особено е описанието на Богдан на православните; виждаме, че още тогава под влиянието на гръцкия клир и на съседното гръцко селище Арбанаси Търново имало този смесен гръцко-български характер, който изгубило едва неотдавна, доколкото помнят старите хора. «Не зная да кажа към коя народност принадлежат, тъй като говорят толкова гръцки, колкото и български; всред България употребяват този гръцки език, когато Гръцко е далече от Търново. Мисля, че този език тук се е удържал като по-културен език, тъй като този град е бил царски. Нагоре е даже село, от което се вижда цяло Търново, около 1000 къщи, а и там говорят гръцки, когато останалите съседни села не знаят нито дума; освен това и турци, и нашенци (католиците-дубровничани) знаят гръцки.»[20] За турците Богдан казва, че не са високомерни (insolenti), както в другите градове, наопаки, по-кротки (piu humani) от православните. От същото време е описанието на турчина Хаджи Калфа (умрял в 1648 г.), който казва, че махалата на «правоверните» била на северната страна на Търновската крепост, махалата на «неверните» — на южната, което обаче било наопаки. Градът имал осем джамии, от които по своята големина и досега се отличават *Хисар-джамия* в Царевец и *Куршумли-джамия* на източния край на сегашния град, близо до Феризбейовия мост.

И подир унищожението на тукашната патриаршия (казват в

[20] Acta Bulg. Eccl., стр. 78.

1570 г.) Търново останало един от главните църковни центрове, чийто митрополит носил титлата «екзарх на България». Във времето на Богдан той бил вече обикновено грък. Нему били подчинени четири епископски седалища, от които първите три първоначално били митрополии, а от това време пак са повишени на същата степен: 1) Червенска, сега слята със Силистренска (със седалище в Русе), 2) Преславска, 3) Ловчанска, 4) Врачанска, до днес епископия.[21] Богдан изброява в града един митрополитски храм и осем църкви; останалите църкви, казва, са обърнати в джамии. По църквите и в околността виждах много гръцки надписи, които почват от началото на XVIII век. Гръцкият език тук още по-силно се вкоренил, когато в румънските княжества след 1711 г. почнали да се настаняват войводи от гръцки цариградски фамилии, тъй като за тях Търново станало преходен град между Цариград и Влашко, на пътя от Одрин към дунавския преход при Свищов.

Като търговски център Търново през цялото турско време бил важен град. Още се помни от стари хора, когато тук са дохождали търговци-прекупчици дори от Ловеч и София. От книгата на дубровничанина Рестич виждаме, че още в 1590—1606 г. главните търновски търговци били местни българи, па и до днес на голяма част от българските търговци коренът им е от Търново.[22]

В XVI и XVII век тук винаги имало малка колония дубровничани, до 8—10 къщи, но никога не повече от 30 души. Те имали малка дървена църквичка «Успение на св. Богородица», с гробища наоколо, на особено, казват, хубаво място, с изглед на половината град; издържали си също свещеник, който им водел понякога и търговската кореспонденция.[23] През големите войни в края на XVII век

[21] И Софроний през 1794 г. споменава търновския митрополит и «четири епископи іего». Житие и страдание грешнаго Софрония. — ПСп, кн. 5—6, Браила, 1872, стр. 64.

[22] В Рестичовата книга се споменават търговците: Abram Nicou di Tarnouo, Ciro figlio di Parasch(eau) di Tarnouo, Damiano di Marco di Tarnouo, Damiano di Nico di Tarnouo, Stano Sinndinou di Turnoua, Lecho Gionou detto Cogagich ed Atanas Lechou di Turneua, Stiepan Glame (?) de Tarnoua. Имената Аврам, Нико, Киро, Парашкева (Петка) и т. н. и до днес се употребяват в Търново.

[23] В Рестичовата книга е поместено едно писмо от 1597 г., където «Nico Godin prete» (Албанец от Бар, който бил дълго време свещеник у дубровничаните от България) пише от Търново за изпращането на търговските писма в

колонията пропаднала; в 1672 г. църквата била на падане и свещеникът нямал от какво да живее, а в 1685 г. от цялата колония останал само един беден дубровничанин, та дубровнишката колония в Русчук била поканена да прибере у себе си свещените одежди и съдове.

От архивата на пропагандата узнаваме, че още в XVII век в съседното село, наречено *Маринополци* или *Мариянополи* (днешното предградие Марнополе), което лежало в равнината, богато с вино, жито и добитък, живеели богомили или павликяни. В 1635 г. и те прегърнали Римската църква, като оставили своя поп Петко Стоянов за свещеник; имали дървена църква «Св. Тройца», без стряха и броели, казват, до 200 семейства или 860 души, покрай около 20 турски къщи. Още в 1640 г. много от тях не били кръстени. Гръцкият митрополит, разбира се, преследвал туй загнездване на католицизма пред самия град и накарал да затворят попа и старейшината в затвора на Търново, обаче тамошните дубровничани ги освободили от ръцете на кадията. По-късните известия от 1659 и 1685 г. слагат в Марнополе само 30—35 къщи католишки павликяни, които посещавал дубровнишкият каплан от Търново. В 1708 г. дошъл в Марнополе един босненски францисканец; жителите вече 25 години не били виждали свещеник от Римската църква, станали явно православни, ала при все това му се обадили.

Търговското значение на града привлякло в Търново още в средните векове малка еврейска колония. Евреите в Търново се споменават във времето на царете Светослав и Иван Александър, даже вторият имал за жена красива еврейка, която била кръстена Теодора и като «новопосвещена царица рода еврейскаго» според стари свидетелства щедро надарявала църкви и манастири; последният български цар Шишман бил син на тази еврейска царица. Тези евреи били стари жители на изток, навярно роднина на кримските или цариградските, които се заселили в страната дълго време преди идването на шпаньолите. По-късно те съвършено изчезнали и нито

Провадия и т. н. — През 1626 г. търновските дубровничани молили в Рим да се устрои за тях католишка епископия и един «frâter» аптекар от Дубровник да бъде назначен за епископ. Извлечението от тази просба у Фарлати (Illyr. sacrum 8, 244) е причина да се предполага, че и в Търново живеели саси, когато в писмото става дума за сасите във Влашко. Цялата тази работа се осветлява от мнението на барския архиепископ Petr Masarechia, издадено сега в Acta Bulg. Eccl., стр. 30—32, който посочва прекалеността на тази молба и безполезността от устройството на епископия за 30—40 души.

Богдан, нито други известия споменават нещо за тях. Под Трапезица се виждат някои техни гробове. Сегашните търновчани и свищовци, до един хитри търговци, често се хвалят, че в техния град евреин не може даже да се спре.[24]

Тук имало най-после и арменци, според едно известие от 1685 г. доста богати хора, които извършвали тогава своето богослужение в дубровнишката църква;[25] техните стари гробища също тъй лежат под Трапезица с надписи, казват, 200—300 години стари. Някои техни потомци, вече побългарени, още живеят в града.

През последните сто години Търново е претърпяло всевъзможни промени. През анархията в кърджалийско време то било укрепено с шанцове и палисади. В 1810 г. до него се приближили русите. След голямата победа на Батин на 26 август (изт. кал.) бил изпратен генерал-майор Сабанеев да унищожи укрепленията в Бяла и да направи рекогносцировка дори до Търново. Той влязъл при това, казват, и в самото Търново, но вече на 30 август се завърнал пред Русчук. През октомври граф Воронцов скоро обсадил Плевен, Ловеч и Севлиево, обаче се върнал оттам в Свищов.[26] Капитан Духамел, който минал през Търново в 1827 г., казва, че градът, който брои около 8000 жители, лежи амфитеатрално на левия бряг и се владее от две тухлени кули на десния (?) бряг, под които разбира

[24] При преброяването през 1883 г. в целия Търновски окръг се намерили 19 евреи, в Свищовски — 29, в Севлиевски — нито един.

[25] Acta Bulg. Eccl., стр. 299.

[26] Генерал *А. Н. Петров*, Война Россіи с Турціей, 1806—1812, Петербург, 1887, част 3, стр. 143 и сл. *Zinkeisen*, Geschichte des Osm. Reiches 7, стр. 706, казва, че княз Вяземски през есента на 1810 г. обсадил Търново. Това обаче е грешка. Обсаден е бил Турну Магурели срещу дунавския Никопол. В България старите хора си спомнят войната от 1806—1812 г. под името «Батинкавгасъ», батинския бой, според битката при едноименното село Батин до Русе, войната от 1828—1829 г. — под името «Шумла-кавгасъ», и войната от 1853 — под името «Силистренската война». — През гръцката революция в 1822 г. в Търново бил обесен новият светец Иван, по занаят тухлар, син на един търговец от Османпазар; по време на криминалния процес той се потурчил, за да избегне смъртта, но след това наново станал християнин, отстъпничество, което според корана виаги се наказва със смърт. Неговият старославянски животопис, в който Търново под влиянието на името Трапезица е наречено и «Трапезонт», издаде *П. Кисимов* във вестник «Отечество» през 1869 г. и Книжовното дружество през 1884 в «Исторически паметници по времето на заверата».

може би Хисарските кули.[27] Буе преценил жителите на 12 000 и като местна индустрия споменава тъкачеството, копринарството и бояджийството (боядисване на вълна и коприна в червено). Григорович (1845) смята града с 5017 къщи, от които 3000 били турски, 1217 християнски.[28]

В нашето столетие градът бързо западал. Под влиянието на растящата дунавска търговия търновските търговци почнали да напущат своето родно място, като се преселвали в Русчук, Свищов, в цяла Румъния, даже ще ги намериш чак във Виена и Англия. В самата България сега ще се срещнеш с търновци по всички краища от Варна до Кюстендил. По този начин старите градски родове изчезнали през последните трийсет години от своето родно място. Техните места завзели отчасти преселници, *балканджии* от планинските села на цялата околия, които дошли в града като занаятчии и дюкянджии и там се изпоженили. Говори се, че в Търново женският пол е повечето от стар произход, а мъжкият — от нов.

Когато българската църковна разпра почна да обръща повече вниманието на Европа, Русия, Франция и Австрия отворили (около 1862) в Търново консулства, обаче след две години, когато Русчук бил повишен за главен град в новия Дунавски вилает, отново ги унищожили. През църковната разпра гръцките епископи по-дълго време се задържали в Търново, отколкото другаде, и то с поддръжката на някои чорбаджии, както и поради съседството на полугръцкото селище Арбанаси. Последният епископ Григори останал дори до 1867 г., като живял в Арбанаси. Негов заместник бил прочутият български народен водител *Иларион* (+1875), родом от Елена. Гръцкият език изобщо се бил вмъкнал доста в Търново, тъй като някои по-стари търновчани се учили в Гърция.[29]

[27] Гвардейского щабскапитана *Духамела* Военно-типографическое описаніе дороги, ведущей от Систово чрез Тирново etc, Петерсбург, 1817, стр. 9.

[28] *Boué*, Itinéraires I, стр. 98. Пътеписът на Григорович, Очерк путешествия, 2 изд., стр. 145 и сл.

[29] От Търново бил и иовогръцкият филолог Νικολας Πικολος (починал в 1865 в Париж), професор в Йонския университет в Корфу, познат на коментаторите на Страбона. Една любопитна бележка за него се намира в записките на граф П. Д. Киселев у Заблоцкій-Десятовскій III, стр. 376. Пиколо бил пет години с Киселев във Влашко, през цялото време, когато Киселев управлявал крайдунавските княжества (1829—1834). «Я его употреблял в делах, требовавших строгой честности, и никогда мне не прихо

В града и досега можеш да чуеш много гръцки термини, па и женските и мъжките имена са скроени по гръцки.[30] Обаче днес малцина от по-младото поколение знаят да проговорят гръцки, ако не са били по-напред в Цариград.

През последната война Търново било обсадено от русите почти без бой веднага след преминаването при Свищов, на 25 юни 1877 (според православния календар). Турците, които имали тук само 5 батальона с 6 топа, разменили няколко изстрела от топовете и бързо се оттеглили на изток. След това турското градско население ударило на бяг, а християните, скрити из зимниците, със страх очаквали как ще се реши тяхната съдба. През войната и през окупацията Търново бил един от най-живите градове в България. В големия салон на някогашния турски конак заседавало в началото на 1879 г. събранието на българските «нотабли», което изработило конституцията; на 17 (29) април в същата местност бил избран първият български княз. Столица обаче на новосформираната държава не стана старото Търново. Тази си съдба то отплащаше с опозиционните идеи, които се проявяваха там при всеки случай. Княз Александър I, като се заклел в Търново да пази конституцията, дълго след това не стъпва вече в града, даже през пътуването си по страната в 1881 г. посети всички околни планински градчета, обаче Търново отмина. Едва в 1884 г. Народното събрание се събра отново в Търново и неговата сесия биде открита лично от княза. По чудно определение на съдбата Александър I след своето сваляне намерил най-горещи застъпници между някогашните си противници в Търново, а във времето, когато се пишат тези редове, България се управлява от регентство, чиито трима членове са млади търновци.

дилось раскаяваться; напротив, във всех случаях, когда мне приходилось прибегать к его личному содействію или к его советам, я находил в нем человека с умом и сердцем.» Пиколо бил тогава цензор. После се срещнали пак в Париж. Той умрял там в своята къща на 16 март 1865 73-годишен и бил погребан по собствено желание без църковни церемонии, което много огорчило стария му приятел Киселев: «действіе дастойно порицанія». Неговият внук *Др. Протич*, професор в Медицинския факултет в Букурещ, а покъсно, като стар член на Медицинския съвет в София, се учил в Гърция и Франция, писал гръцки, френски и български стихове и бил горещ български патриот (починал в 1881 г.).

[30] От думите си припомням *сундрофия* (συντροφία), гощавка. Женските имена в града са повечето гръцки: Зоица, Ксанта, Евгени и т. н. И мъжките имат гръцко окончание: Михалаки, Янаки и т. н.

Според преброяването на населението в 1881 г. в Търново се оказали 2190 къщи с 11 247 жители. Старата столица не принадлежи следователно нито даже към най-големите градове в страната; Русчук, Варна, Шумен и София имат два пъти повече жители. Затова пък то е център на най-големия и най-населения окръг в цялото Княжество с 216 731[31] жители, който, с изключение на няколко турски покрайнини на изток, е чисто български. Турското градско население, което неотдавна се равнявало напълно по брой на християните, след войната с постоянната емиграция изчезна,освен малки остатъци (1881 г. 1362 турци). Що се отнася до общото впечатление, Търново напомня много италиански и далматински градове, значението на които лежи повече в миналото, отколкото в бъдещето. Жителите са хора с жив характер, остроумни, приказливи и весели, с дарба за литературни студии, за търговия и индустрия.[32] Женският пол, повечето брюнетки, е от хубав тип, който нерядко напомня гръцки образи. Другите българи считат търновчани за клюкари и леки шегаджии и се подиграват с голямото влияние, което има женският пол в техния град. Индустрията и търговията сега е слаба, като не смятаме предачницата за коприна, спиртната фабрика и парната воденица, които се виждат на Марнополе. Старото тъкачество и други местни индустрии пропаднаха. Душевният живот е слаб, при все че няколко пъти почваха да се издават списания; никой търновец, който се е изучил, не остава в града си. Нито на местните старини се обръща много внимание, при все че старецът д-р Васил Берон е залягал много за основаването на местно археологическо дружество, което тук ще бъде тъкмо на своето място. Тук има градска реална гимназия и държавно висше девическо училище с пет класа. За модерното развитие, чието главно условие е да има градът простор за произволно нарастване, първа пречка е средновековното тясно местоположение между речните пропасти; Търново би могло да се разшири само на юг към Марнополе, при все че и това място е малко.

Околността на Търново е приятна и приветлива. Можеш да

[31] Според преброяването на 1 януари 1893 г. Търново имало 2595 домакинства с 12 858 жители. Целият Търновски окръг — 224 163 жители.

[32] Мнозина от по-видните млади български мъже са търновчани, напр. често споменаваните по страниците на тази книга мои приятели Златарски и Сарафов, регентът и председателят на министерството Стамболов, полковник Муткуров и др.

се разхождаш в сянка и зеленина по лозята, украсени с множество леки летни къщички, или по шосетата между градини и дървета, можеш да се скриеш пред самия град в листести гори по хълбоците на Света гора или около двата манастира, които се белеят над долния проход; или, ако щеш, можеш да ходиш между голите скали, отгдето има красив изглед на града, който от всяко положение представлява друг образ. Търново е нещо по-друго от София с нейната тъжна пуста околност и с грамадните планини в далечината, от които иде само хлад и мъгла!

Особено място е *Арбанаси*, турски *Арнауткьой*, гръцки *Арванитѝ-хори*. Това село (226 къщи с 1039 жители) лежи $^{3}/_{4}$ ч. към северозапад, нагоре по края на Търновската котловина. Из града се излиза по полите на Трапезица и се върви по дълбея в склона нагоре към трапезовидни стръмнини, които обграждат отвсякъде града. Безсенчестото хубаво шосе върви между голи скали, загрявани от дневната горещина, от които под копитата на животните всяка минута излизат искри. Надясно се вижда калдъръмът на стар друм, който е отивал из каменист трап право на върха. Арбанаси било албанско-гръцко селище, което се споменава още към края на XVI век.[33] В 1640 г. Богдан отбелязва в него 1000 къщи, а езикът, на който населението говорело, казва, че е гръцки, а не албански или румънски. Никополският епископ Ант. Стефани в 1685 г. споменава при Търново «голямо и великолепно село на гърци-албанци» (grand' et nobil casale de Greci Albanesi), наричано на различни езици «Arbanasi, Arnauthi cioè Androhoria» (sic), едно от първите в тези страни, чиито гръцки търговци (mercanti Greci) водят, казва, търговия с Италия, Унгария, Полско, а особено с Русия.[34] Според г. Славейков жителите произхождали от Погонианската епархия в Епир. Напоследък се занимавали най-много с търговия на добитък във Влашко. И досега още се разказва за голямото богатство, за великолепните обшити с кожа облекла на мъжете, за скъпите носии на жените и момичетата, на гърдите с маргаритар и препасани през кръста и т. н. Вярно е, че търновският митрополит живял повече там, отколкото в града, че също епископите на подведомствените нему четири епар-

[33] Appresso Tarnouo ci e qualche comoditè di casali habitati dalli Albanesi, quali sono bravi et in occasione di portiano metter insieme da 1500 di loro, tutti a cavalli, ben armati, Джиорджич у *Макушев*, Mem. 2, стр. 246.

[34] Acta Bulg. Eccl. 299.

хии по едно време пребивавали там и че и много видни румънски фамилии имали там свои къщи; и досега се показват къщите на Кантакузиновци, Бранковановци, Филипесковци. В 1794 г. в Арбанаси бил интерниран влашкият велможа Ян Вакареско[35], а същевременно в един от тукашните манастири живял и българският народен будител Софрони от Котел, който тогава бил там повишен за врачански епископ. Малко след това в 1798 г. разбойниците-кърджалии във войската на Хюсеин паша, като изгорили Габрово, опленили без всякаква причина и Арбанаси и от жажда за въображаемо имане разровили и стените на къщите. Жителите се разбягали. Много от тях се поселили в Свищов, гдето и досега една махала се нарича *Гръцка махала*; когато обаче в Руско-турската война в 1810 г. този град бил изгорен, побягнали във Влашко, гдето по-голямата част и останала; преди години някои от тези преселници имали там големи доходи.[36]

В Арбанаси, сега съвсем западнало, и досега домашният език на жените, между които има много красиви лица, е чудна смесица от новогръцки и български. Мъжете се занимават най-много с бакалство и кръчмарство по селата. Те са в роднински връзки с търновски семейства, обаче околното селско и планинско население страни от тях и ги ненавижда.[37] Самото село има старинен градски характер: каменни къщи, обикновено с горен кат, със сводове и малки прозорчета, повечето всред градини, заградени със стени, и криви тесни улици с калдъръм, разбира се, много развален. Накрая, обърнат към Търново, се намира женски манастир, отгдето има хубав изглед на града и запустелите негови крепости със заснеже-

[35] Вакаресковите мемоари в Tesauru de monumente istorice pentru Romania (Букурещ, 1863) 2, стр. 288 сл.

[36] Някой си *Чокан* от Арбанаси бил през 40-те години предприемач на влашките митници и солници в Окно. На един Конст. Чокан е посветен на гръцки и на български, *Н. Павлов* речник, Букурещ, 1855.

[37] В околността на Търново се разказва, че православните цигани никога не се бъркат уж с християни освен в Арбанаси, където има уж и мелеси, полугърци-полуцигани. Другаде пък зломисълните балканджии твърдят, че в Арбанаси всички са «пичове» (дума от персийски произход) на гръцките епископи и на техните свити. [За с. Арбанаси вж. *Й. Георгиев*, Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. — ПСп XV, 1904, кн. 64, стр. 86—123; *Д. Ив. Папазов*, Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. — СбБАН, кл. ист., фил. 17 (кн. XXXI), 1937, стр. 1—94.]

ните вериги на Карловския и Троянския балкан отзад. Самият манастир е куп миниатюрни сгради, украсени с тъмната зеленина на чемшира и сенките на овощните дървета. В него живеят около 30 калугерки от различна възраст, които се издържат от дохода на няколко ниви и лозя и от продажбата на своите ръчни изделия, именно шаяк, зимни ръкавици, чорапи и пр. В православните манастири, мъжки и женски, не е забранен входът и калугериците посрещат чуждия гост с най-голяма любезност, както в една светска къща; женските манастири приличат повечето на доброволно сдружение на лица за задружна работа и напомнят по-скоро на средновековните бегини. В старата, тъмна църква съгледах два гръцки надписа за подновяването на стенния живопис през 1705 и 1787 г.

На същата трапезовидна височина, $^3/_4$ на изток от Арбанаси, лежи лясковският манастир «*Св. Петър и Павел*». Пространството между двете места е покрито с ливади и ниски кории габър и глог. Самият манастир се намира в корията, тъкмо на северния край на балканските издънки към равнината. В него се помества духовно училище, основано още преди Освобождението на България в 1874 г. от търновския митрополит Иларион, чиито учители и ученици живеят в новите сгради около малката стара църквичка. Гледката от всички страни е разкошна. Непосредствено под прозорците на манастира започва каменният горист спуск, около 250 метра дълбок; от неговите поли освен няколко малки близки тераси се простира равно поле чак до Дунава. Долу се виждат градчетата Лясковец и Ряховица с всички къщи и улици, по-нататък течението на Янтра, която зад тях с голям завой завива на изток, а след това отново бърза право към север; още по-нататък в мъглявата далечина равнината се слива с хоризонта. На североизток в посока към Разград се простира вълнообразна, пълна с бърда местност; на изток се вижда плодородният край около селото Златарица, а зад него — горите на турския край Тозлук. На югоизток се издига Балканът над Елена, а на юг и югозапад се белеят между зеленината габровската планинска местност и високите върхове около Шипка и Калофер в синия небесен лазур. Окото се освежава от променливата пъстрота на ясните бои: тук виждаш, че е пълно с ниви, овощни градини, сенчести кории, заможни села, сиви скали, течащи води, сини планини и балканския сняг.

Покрайнината под полите е най-обработеният кът в цяла Бъл-

гария, единственият край в цялата страна, гдето всеки къс земя е оползотворен. Погледите на пътника привличат споменатите две градчета, отдалечени 1—2 километра от върха, със своите бели къщички, червени стрехи и лъскави църковни кубета. Само няколко ливади и ниви ги делят приблизително на 1000 метра едно от друго: след малко години те съвсем ще се сраснат в едно. Надясно лежи *Лясковец*[38] (леска, Coryllus avellana) с 6425 жители, наляво *Горня Ряховица* (от орех) с 5044 жители, център на околията, към която принадлежи и Арбанаси. Зад Янтра, през която тук сега току-що е издигнат нов каменен мост, лежи още едно голямо село — *Долня Ряховица* (2828 жители).

За историята на тези села знаем много малко. В Ряховица имало в средните векове крепост, която се споменава в началото на XIV век, а след това при похода на крал Владислав III към Варна в 1444 г.; християнската войска на пътя от Свищов за Шумен превзела и изгорила крепостта Ряховица, па изпратила 500 войници за грабеж към Търново, те обаче били отблъснати от тамошните турци с големи загуби.[39] Местните предания твърдят, че Горня Ряховица, Лясковец и Арбанаси били някога *Рустем бей вакуфу*, т. е. че техните доходи служили за поддържането на някоя джамия, основана без съмнение от славния велик везир Рустем в царуването на султан Сюлейман II. Според други доходите на тези села били приписани на султановата майка. Разказва се, че уж според фермана, подписан със златни букви, никой турчин не смеел да се заселва тук, приказка, която и другаде се повтаря. Във времето на кърджалиите и тези села били изгаряни.

Ряховчани се занимават най-много с копринарство и търговия. Лясковец е център на пътуващите градинари (на тур. *бахчовани*), които всяка година напролет потеглят към Румъния, Сърбия, Унгария и по другите градове в България да садят и продават зелен-

[38] Според преброяването на 1 януари 1893 г. Лесковец има 7309 ж., Горна Оряховица 5743 ж., Долна Оряховица 3306 ж. [Вж. също Сб. Лясковец, О.Ф., София, 1970 г.]

[39] Ρεάχουβις 1 ден на юг (sic) от Търново се различава, казва, от Ряховица при Ст. Загора, *Pachymeres* 2, 446. — За похода към Варна през 1444 г. пише Michael Beheim, изд. Karajan в «Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte (Wien, 1849), стр. 39, стих 385: «ein Schloß war Rahautsch genannt»; стих 475: «Stadt Ternowe» (по погрешка е поставено нахлуването в Търново към Шумен).

чук, а наесен се връщат в къщи. Наесен, когато излезлите по печалба почнат да се връщат на дружини, на дружини във всевъзможни чужди носии, със спечелени пари и накупена всякаква стока, тук става много живо. В чужбина е разпространено мнението, че уж това преселническо градинарство е общ български занаят; в същност то се ограничава само в Лясковец, само че тамошните майстори прибират помощници —момчета от околните села или от балканските колибари. Този занаят според местните традиции е нов, казват, от половината на XVIII век. Неговият образец се намира у гърците в Одринско, у които градинарството цъфти отдавна, главно около Каваклий и Виза, отгдето градинарите ходят в Цариград. Че той е пренесен в Лясковец оттам или изобщо от гръцки места, най-ясно свидетелствува градинарската терминология, която е пълна с изрази от новогръцки произход.[40]

В двата града има доста заможни хора; и оттук много момци се учили в чужбина. Още сега двете общини имат заедно толкова жители, колкото Търново само, а със своята живост и разцвет съперничат на старата българска столица.

[40] Забелязъл съм си няколко примера от лясковската градинарска терминология: *калистѝр* — мотика (σκαλιστήριον), *скалѝсвам* — заравям зеленчука (σκαλίζω) *скорѐпсвам* — обрязвам зеленчука преди пресаждането (от σκορπίζω разсевам ?), *зѐрното кловѝя* — никне преждевременно (κλουβιάζει, разваля се, главно за яйца), *кловѝя* — кръгла дупка, изсушена с огън, за насипване на жито (κλωβίον, клетка), *фитарά* — леха с фиданки (φυτρά —зародиш), *фиданка* — младо, едва що поникнало растение (φυτανη от φυτεύω, φυτεία? *Miklosich*, Die türk. Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprache, стр. 60 произвежда бълг. *фиданка* от тур. *фидан*, младо растение); *сатѝ, ратѝл съм семена*, намокрям семена с вода, за да никнат по-скоро, *вѐршини* мн. ч. — подпорки на боба, на млади дървета и пр. Имената на самите зеленчуци са, разбира се, повечето български, с няколко турски названия (вж. стр. 254).

8. КРАЙДУНАВСКО

От Търново до Русчук. Степният характер на крайдунавските места. Разбойничеството в България. Град Русе или Русчук. Дунавът оттук нагоре. Свищов, Никопол, Рахово. Румъните на десния бряг. Малоазиатските българи. Видин и неговите старини. От Лом през Берковския балкан в София.

От Търново до Русчук има 14 часа път, и то ако се върви бързо с кола. Като се премине живописният проход, по гористите склонове на които се намират споменатите по-горе два манастира, ние сме вече вън от планините. На края на прохода при Янтра лежи салото *Самоводен*. След него иде селото *Поликраище* (край полето) с плодородна лозова местност. Недалеко от него тече на изток към Янтра голямата река *Росица*, изворът на която се намира на северния склон на Калоферския балкан; над нея се издига нов каменен мост, за тукашните нужди може би много монументален, паметник на предприемчивостта на инженерите в млада България. Наляво, на левия бряг на Росица при селото *Никюп*, лежат развалините на римския Никополис, обрасли с храсталак и трънe.

Оттук се върви към Дунава по еднообразна равнина. Пространството между издънките на Балкана и дунавския бряг е изпълнено от глинена тераса (lösstafel на немските геолози»),прошарена от малки вълнообразни могили и проровена от дълбоките корита на реките и потоците. Тя се простира от Тимок на сръбската граница дори до Черно море, издигната около 100—200 метра над морето. Селищата се намират обикновено само край реките и потоците. Общият вид на покрайнината е характерен с променлива растителност. Напролет тук се зеленее буйна трева с много пъстри цветя, особено различни високи бели и сини Scoparіae и жълт лепен; през лятото всичко това пожълтява, увяхва и изсъхва от слънцето, а през зимата не виждаш друго освен снежна равнина, от която подават своите глави заринати гъсталаци тръни и бодили и изсъхналите стъбла на едногодишните растения.

Многото реки, които текат от Балкана към Дунава, придават малко разнообразие в тези равнини. Янтра е физическа и етнографска граница. Зад нея на изток иде само още една река, Русенски

Лом; местата край неговите брегове вече имат друг изглед, съвсем различен от степта. От Балкана дори до Дунава там се простират широки дъбови гори, прошарени с бук и габър, гъсто преплетени с павит (Clematis) и гъсталаци от тетра. От Русчук до Силистра този пояс достига дори до самия дунавски бряг. Тази гориста покрайнина, от Силистра до Шумен, се нарича *Делиорман* (на тур. дива гора или вековна гора). По-нататък пък от Силистра дори до дунавското устие и до морето се простират пак широки, без гори и повече или по-малко безводни степи — *Добруджа*. Освен това Янтра е граница между западните покрайнини, повече или по-малко чисто български, и източните, в които турците съставляват голяма част, до неотдавна даже мнозинството от населението.

Лятно време по крайдунавските равнини, напр. от Русчук за Търново, от Свищов за Плевен, от Ломпаланка до Берковица по посока към София, се пътува поради голямата горещина обикновено нощем. Тези нощни пътувания крият в себе си особена омая. Седнал си завит в своята горна дреха в отворен файтон с четири дребни кончета, впрегнати в един ред. Около теб равнина с малки брегове и хълмове; само отзад в неясно осветление се чернеят високите стени на Балкана. Колелетата без шум се търкалят ту по трева, ту по пясъка на шосето; звънците на конете са единственият звук, от който се съживява покрайнината. Отначало по заник слънце те обхваща лека дрямка, но тя скоро преминава и след това прекарваш нощта в някаква сънлива замисленост. Както по море през летните нощи няма по-голямо удоволствие, отколкото да лежиш по гръб на палубата и да се заглеждаш между рейовете и мачтите на кораба в звездния небосклон, тъй и тук в Крайдунавската равнина през нощните пътувания често впиваш погледите си в безбройните трептящи светила на свода небесен, поздравяваш Голямата мечка, съзвездието Орион, с цветен блясък украсените планети и опитваш остротата на погледа си върху Плеядите и дребния Алкор. На северния човек се вижда чудна яснотата на всички небесни тела, особено блясъкът на Млечния път.[1] Тишината, разляна над покрайнината, дава изобил-

[1] От простонародната българска астрономическа терминология могат да преведа само тези изрази: *колáта*-Голяма мечка, *рáлица*-трите звезди на голямата мечка, другаде Орион, *вълк*-същите три звезди, *кокошка*-Плеядите, *кýмова слáма* (срв. тур. *самáн огрусý*, «крадец на слама»)-Млечният път.

но време за спокойно размишление; разнородните впечатления като че от само себе си тук се съединяват в органически групи. Нарядко пътникът ще го стресне някаква уплаха на конете, гласове на кучета или вълци, които вият някъде далеко срещу месеца, пламналите огньове на нощуващите кервани или подозрителните движения на животни или ездачи, които пъплят из нощната тъмнина. А когато звездите почнат да бледнеят и месецът да губи своята светлина, когато белият лъскав пояс светне ниско на източния хоризонт и когато първите червени слънчеви лъчи за минута разгонят тъмнината и обсипят всичко със златния прах на младия нов ден, тогава ти се струва, че нощта е била много, много къса и че природата не е доизказала своята приказка.

Зад моста през Росица шосето върви по течението на Янтра, която остава в дълбок ров надясно.[2] На отворени места се намират край главното корито и локви със застояла вода, остатъци от старите завои, напълнени от пролетните наводнения. По селата край шосето (*Куцина*, *Трембеш*) обикаля нощем въоръжена *селска стража*, пикети от български селяни с калпаци от овчи кожи, с пушки и байонети. Вече се приближаваме към местата на «ендемическото brigantaggio».

На половината път, 7 ч. от Търново, се издига през Янтра хубав каменен мост с 12 свода, довършен в 1870 г. след три години работа.[3] Неговият строител бил един прост български зидарски майстор, Никола Фичов от Дряново (починал в 1881 г.). Зад моста на десния бряг, малко отдалечен от шосето, лежи гъсто струпаният градец *Бяла* (3733 жители)[4], околийски център. В *Руско-турската война* през цялото време на обсадата на Плевен той е бил опора на отряда на великия княз — престолонаследника, бащата на сегашния руски цар, който оттук оперирал против Русчук, Разград и Ески Джумая.

Зад Бяла се върви по един криволичещ дол между храсталак

[2] [Старините по р. Янтра са систематизирани от *Ст. Стефанов*, Старините по долния басейн на Янтра (Материали за археологическата карта на България), София, 1956.]

[3] Изобразен у *Каниц*, Donaubulgarien 2, стр. 32. Мостът е струвал, казват, 35 милиона гроша (по 102 гр. златна лира), т. е. около 700 000 лева; камъните са къртени близо до реката.

[4] Според статистиката от 1893 г. 4757 ж. [За гр. Бяла вж. *Ст. Марков*, град Бяла Антропогеографски проучвания. София, 1933.]

и малки кории нагоре от Янтра. На места се забелязват по страните малко лозя и ниви, но не много села лежат далеко от пътя. Отдясно се простират пространни дъбови гъсталаци, начало на горите, които по-нататък, на изток, изпълват Делиормана. Само във време на жътва и гроздобер тази покрайнина изглежда малко по-весела; друго време тук пътниците се озъртат внимателно на всички страни. От време на време се показват по височините глинени бараки с въоръжени селски стражи. Намираме се в местност с лошо име, гдето понякога се извършват най-смели грабежи на самото шосе.

Разбойничеството в България не е малко зло. Неговият произход е стар и до днес се среща на същите места, гдето е цъфтяло и в турско време. Българското правителство можа много да го ограничи, но не и да го изкорени, тъй като му благоприятствува недостатъчното число жители и пустотата на пространните покрайнини.

Западна България, особено покрайнините зад Искър, от Видин и Рахово дори до турската граница, както и Пловдивско поле в Румелия, не познават това зло. В българско време не е станал никакъв грабеж на шосето от Ломпаланка за София и хората пътуват по него денем и нощем без оръжие. Разбойничеството се среща главно в две области. Едната област обхваща местата от Янтра към морето, които имат смесено население, и то отдавна най-добре вирее в турските покрайнини, в Делиормана, Тозлука и Герлово. Тамошните разбойници са почти изключително турци; наричат ги *разбойници*, *айдути*, *краи* или *краевци* (на тур. *крайлар* и на сръб. *крајинити*, *крајиньенье*, *война*). Втората област се простира край турските граници срещу България и Румелия, по осоговските, рилските и родопските планини, дори до Странджа планина при Черно море. Там между *арамиите* (арабска дума) преобладава българският елемент с гръцки, албански или македоно-румънски примес. България и Румелия не страдат много от тази втора област, тъй като четите преминават в тяхната земя само когато се преследват от турските войски и там грабят само от глад и нужда; понякога обаче създават и много главоболие, както е случаят с прочутия Спанос и неговия колега Маламас, които със своята международна чета (1881 г.) ловяха при Бельово и чиновниците на Хиршовата железопътна компания и държаха с недели румелийското правителство във вълнение, па и няколко войници от българското княжество паднаха в престрелка с тях около Самоков. В 1888 г. през юли една

чета харамии пак нападнала железопътната станция в Бельово и отвела двама немски чиновници и един гръцки предприемач; искали за тях 70 000 лева, инак щели да им бъдат отрязани главите. Сегизтогиз се срещат разбойнически чети и в Западна Средна гора; покъсно (1884 г.) за изненада на българските власти се появили и в Централния Балкан между Ловеч и Златица.

На това разбойничество не му липсва и известна политическа подкладка. Турските разбойници проявяват опозицията на османския народ срещу «неверните», а българските харамии често се преструват, като че искат да отварят война за освобождението на Македония. Обаче и едните, и другите умеят добре да обират и своите собствени съотечественици и едноверци.

Разбойниците на изток ототдавна принадлежат към две «школи». Едни само спират и обират пътниците, понякога с голяма любезност. Към тях принадлежат повечето от турските разбойници, които нарядко убиват някого. Други обаче най-напред злодейски застрелват пътниците и след това спокойно обират техните трупове. Към този втори разред принадлежат и «анонимите» от Средна гора.[5] Третият начин е да се ловят живи хора и да се пущат срещу големи откупи; той цъфти главно на турска територия в Македония, особено в околността на божествения Олимп, за който някои стари харамии с разпаленост ми разправяха, че той е най-хубавата гора за хайдутлук преди всичко поради своите огромни размери.

Разбойничеството не може и да се мисли без *ятаклък* (укриване). Хайдутинът трябва да има наблизо приятел (*ятак*), който да го укрива и храни, във време на опасност да го предупреждава и в къщата на когото при преследване може да седи «инкогнито» като най-невинния човечец, прост тих домашен гражданин.

Brigantaggio-то в Източна България от времето на последната руска война има вече своя история. След заминаването на русите тамошните турци помислиха, че с българското правителство скоро ще си разчистят сметките, и почнаха въоръжена опозиция по доста опасен начин, особено в турските села на най-източния Балкан, гдето край новата граница отначало дълго време не виждали нито

[5] За тази разлика споменава вече Carsten Niebuhr (1767); той казва, че арабските и анадолските разбойници само обират, в Европейска Турция обаче има, казва, «Strauchräuber, die zuerst erschießen und dann nach Bequemlichkeit plündern».

български, нито румелийски власти. Към края на 1879 г. се появяваха силни въоръжени чети с по няколкостотин души и като главен войвода се издаваше някой си Чобан Хасан. Намериха се и турски прокламации, пращани от Цариград, и други подозрителни вещи. През нощта на 27 срещу 28 юни 1879 г. една турска чета нападна даже градеца Османпазар, но след два часа стрелба била отблъсната.

През пролетта на 1880 г. работата толкова се влоши, щото хората се бояха да отиват от един град в друг или да излизат по полската си работа. Вследствие на това българското правителство съсредоточи голяма част от своите войски в източните окръзи. Под командата на полковник Боборикин се почнаха систематически операции за обсаждане на всички планински села по границата. Цялото турско население биде обезоръжено. По-голям бой стана на 25 април около селото *Белибе*, на една балканска височина между гъсти гори, на юг от Провадия. Една рота от Ломския полк обсадила селото, но намерила в него само жени и старци; между 280 души имало само 24 мъже. За мъжете казали, че отишли един ден преди това в селото Ахлий под южния склон на Балкана в Румелия, гдето уж 18 имама тъкмо се молели богу за дъжд; в същност обаче турците от цялата околност се събрали там на въоръжено събрание. На следната нощ от околните гори почнали да се слушат гръмливите тъпани на башибозуците, които потеглили за Белибе. На заранта ротата била обсадена в селото. От близките гъсталаци отвсякъде се поддържала силна стрелба, без да могат ясно да се разпознаят променливите позиции на неприятеля между дъбака и тетрята. Чобан Хасан даже съобщил посредством парламентьор на командуващия майор Манаев да очисти селото. След шест часа бой войската изгубила 1 убит и 5 ранени. Между това тя получила подкрепа с идването на около 700 въоръжени български селяни от околността; през нощта пристигнали още $2^1/_2$ роти редовна пехота. На другия ден войската почнала офанзива и като напредвала по границата на запад, изгонила турците от позициите им. Селото Белибе за наказание било запалено; във време на пожара постоянно се слушали избухванията на оръжие, скрито по къщите и зимниците. Сега, доколкото зная, неговото място е пусто. Четирима пленници според решението на военния съд бяха обесени в Реджеп махала при Камчия на клоните на едно голямо дърво с конски юзди. Чобан Хасан не след много

време бе застрелян зад граница в един бой с румелийската милиция.

Няколко дена след това командуването премина върху новия военен министър генерал-лейтенант Еренрот, комуто с особено пълномощно от Събранието временно бе подчинена и гражданската администрация в източните окръзи. Той скоро тури край на цялото движение не само с военни средства, но и по мирен път. Веднага отначало той гледа да изглади ненавистта между мюсюлмани и християни, за грабежите, които стават в землищата на общините, остави отговорността върху им, като предвиди големи глоби, и във всички села, турски и български, уреди селска стража от местни жители, препоръчани от общината и въоръжени с пушки от правителството. Целият край биде разделен на военни райони, а управлението на полицията в отделните райони се предаде на ротните командири, които командуваха разместените там отреди. Руските офицери със своята всестранна справедливост си спечелиха, доколкото зная, пълно доверие у турското население. В Османпазар се предаде на Ернрот мирно и се разотиде цяла една чета от 100 души.[6] Младата българска войска се държа добре в тази партизанска война, тук и там не без малки загуби. Вече през юли част от концентрираните войски отново бе върната в техните постоянни местожителства.[7]

Следната 1881 година бе съвсем мирно, обаче обикновените промени на правителствата и чиновниците, повтарящите изменения на границите на окръзите и околиите, честите съединявания на помалки села в една община, а след това повторното разделяне, преминаването на жандармерията ту от военното управление към цивилното и наопаки показаха на турските разбойници непостоянството на централното правителство. От 1882 г. разбойничеството всяка година се появява отново. Неговият сезон трае приблизително от май до октомври, докато горите имат листа. Разбойническите

[6] Документите за тези случаи са напечатани в българската зелена книга от октомври 1880 г. — Дните са, разбира се, според източния календар.

[7] За боевете с разбойниците във войската се съставиха и нови песни, руски и български. През 1881 г. в лагера при Варна чух рускнте унтерофицери в българската кавалерия да пеят такава една песен в хор с дрънкане на *бунчука*, пръчка с бели опашки и звънчета, покрай познатите руски песни за турските войни и за Шумен и Кавказ. Нейният рефрен гласеше:

Разбойници изхващали
по Балкани, по гори!

чети или шайки се събират по различни начини. Много хайдути са местни хора; напр. през есента на 1882 г. един застрелян в боя разбойник бил пренесен в Османпазар и там забелязали, че той е жител от селото Дуванлар; денем мирно си сеял и орал, а нощем ходел да разбойничествува. Други членове от шайките са престъпници, които се крият от съдилищата, или пък турски дезертьори от българската войска.[8] Известна част от тях зимува в Цариград, гдето весело ядат и пият и се хвалят из кафенетата със своите дела; напролет се промъкват обратно в княжеството по разни пътища. Някои дохождат по море като набожни поклонници, връщайки се от Мека, повечето от тях обаче се промъкват през гористите румелийски окръзи, през Бургаско, Котленско и Новопазарско. Имаше и случаи, когато такива горски рицари преплуват по море на отворени леки лодки чак до Еминския нос или до Балчик. Те биват добре въоръжени с централки, които се употребяват в Турция, главно с мартинки: снидерки или египетски ремингтонки, с патронаши, пълни с метални патрони, около тялото и с ятагани. Повечето са пешеходци; на коне по-скоро биха се издали. По облеклото не се отличават от селските стражари, даже носят и български калпаци; само най-смелата чета в 1882 г. се разхождала по Търновско с износени сини униформи на турски низами.

Движенията на разбойниците се познават по някои малки грабежи: взимат на орачите по нивите хляба, на овчарите някоя овца или теле и докато хората от съседното село узнаят за това, изчезват из горите. Рядко раняват някого, но когато не намерят у уловените хора пари, случва се, че от яд ги бият. Нападението на селските къщи е възможно само по колибите; напр. около Кесарово (между Търново и Османпазар) някога мъчили хората с огън, като ги горели по краката, за да признаят где какво имат. Обикновено си избират някое невидимо отдалеч място на шосето в по-пустите краища, някой завой отстрана в гората или някоя по-дълбока напречна долина и поставят стражи. Всекиго, който минава около, спират, обират го и го мушнат било в някоя местна кръчма или под някой мост. Ако

[8] Иначе турците в българската войска бяха доста протежирани; в кавалерийския полк в Шумен има и много унтерофицери-турци. Също през последната Сръбско-българска война много турци се отличили във Видин и Сливница и били наградени с медали. И между жандармерията има много турци, които като дисциплиниран народ изпълняват грижливо и вярно своята длъжност.

не им дойде известие, че се приближава някоя въоръжена дружина, седят тук по цели часове, след това пущат пленниците и спокойно изчезват с плячката.

При упражняване на занаята си пипат много похватно; рядко бива някой пленен, и то само ако е ранен. Когато са заобиколени, бият се до последна капка кръв. Освен войска и жандармерия срещу тях са пращани и въоръжени селски потери. Българските селяни в битките с турските бандити се упражниха в партизанска война и в стрелба; обикновено, когато заобикаляха някоя чета, избиваха я до последен човек.[9]

Преследването на четите е много мъчно. Често пъти войската се нареждала в дълга верига и е гонила пред себе си бели чалми и червени фесове през дъбов гъсталак или жълти ниви чак до някое разпръснато в групи турско село. Там всяка следа от тях веднага изчезвала: разбойниците се изгубвали, като да са пропаднали в земята. «Не сте ли виждали хайдутите?» «Да, но те заминаха напред в планината.» Без всяко съмнение те са останали в селото и са гледали между другите селяни равнодушно войската; па може би и да са били тук у дома си, но где ще ги уловиш? Случвало се е, че войската е вървяла весело по шосето, а разбойниците спокойно си отпочивали малко по-нататък в гората, закрити зад булото от тетря и глог, които растат буйно по краищата на горите. Един мой познат, млад околийски началник, веднаж преследвал с дружина конници разбойници по Тозлушките гори, но никъде не видял ни следа от тях; на другия ден хайдутите му пратили известие, че минал покрай тях, но не искали да стрелят върху му, защото щяло да бъде жалко за него. Държавни чиновници, които пътуват, не се осмеляват да нападат не само поради това, че се придружават от въоръжен конвой, но и защото от опит се уверили, че носят много малко готови пари със себе си. Само ограбването на търговци възнаграждава труда, особено след седмичните пазари и подир панаирите.

В 1882 г. разбойничеството ставаше с нечута дързост. В Силистренско не минаваше ден да не стане някое ограбване. През юли трябваше да се подновят военните мерки, като се раздели Източна България на шест района, чийто център бе обикновеният летен лагер при Шумен. От Черно море дори до Янтра се скитаха малки

[9] По този начин е избита шайката на прочутия Алтъпармак («шестопръст») през есента на 1883 г. от селяните при Нова Загора.

шайки от 3 до 15 души; появяваха се ненадейно там, гдето никой не бе ги очаквал, и извършваха смели дела с майсторска рафинираност. Софийските правителствени вестници във всеки брой принасяха чудни телеграфни и писмени известия от властите в Силистра, Варна, Провадия, Шумен, Разград, Русе и Търново.

Най-смели дела бяха следните. На 9 септември 1882 г. една шайка от трийсет души турци с фесове, чалми и калпаци седели от $6^1/_2$ ч. заранта до $11^1/_2$ ч. на обяд на шосето между Бяла и Русчук на мястото, наречено Сивритепе, като обезоръжили по-напред тамошната стража, която се състояла от един жандарм и един селянин, и обирали спокойно всички пътници. Взели коне, обуща, пари (около 50 000 гроша) и по обяд спокойно се оттеглили при Саръгьолските ханища, около 3 ч. от Варна на пътя за Добрич. Петнайсет хайдути с калпаци, които изглеждали като селска потеря, пък и на хората викали, че са селска стража: взели позиция на шосето и обирали пътниците от изгрев слънце дори до пет часа следобед. Хванали и един жандарм, един горски стражар и един войник, които, без да подозират нещо, минавали оттук; войникът трябвало да им брои ограбените пари. Хванатите, набутани в хана, към края съставлявали цяло събрание — 150 души. Взели им в пари около 200 турски лири, вещи на цена 50 лири и 9 коня. Много пътници били въоръжени, но понеже вървели далеч един от друг, били заобиколени и хванати, преди да могат да забележат, че са в капана. Разбойниците биха седели до вечерта, ако един далекоглед гражданин не бил разпознал отдалече, че това е шайка; при все че след него почнали да стрелят, той избягал и повдигнал съседните села. Тогава разбойниците натоварили плячката на коне и заминали. Скоро тук се притекли селски потери, жандармерия от Варна, кавалерия от Добрич, но в тъмнината им изгубили следите. При все това разбойниците не можаха да избягнат съдбата си; бяха издирени и хванати.[10] На 18 септември седем хайдути хванаха в Ески Джумая чиновниците от тамошното околийско управление заедно с инженера и им съблекли дрехите заедно с парите и часовниците. На 4 и 5 септември се появиха разбойници в униформа на турски низами около самото Търново, на шосетата към Севлиево, Габрово и Елена, застреляли близо до града войника, който стоял на стража при бахчата

[10] Правителствените известия за саръгьолския грабеж в «Държ. вестник», 1882 г., бр. 118, стр. 937 и бр. 124, стр. 1003.

на Търновските казарми, и обрали един от предприемачите на постройката на моста през Росица. Най-лошо беше в Делиорман, гдето от това зло страдаха и турците. На 31 юли една шайка нападнала селото Чауш-махала при Тутракан, когато селяните тъкмо се молели в джамията; разбойниците затворили молебния дом, изкарвали от него един мюсюлмански селянин след друг да покажат своята къща и каквото има в нея, набрали до 1500 лева в пари и няколко коня и изчезнали.[11] А в същото това време в Шумен станаха великолепни маневри и княз Александър посрещаше в Русчук крал Милан като свой гост, даже мнозина чужденци, които знаеха само София и дунавските градове, оптимистично мислеха, че навсякъде в България царува примерна безопасност и че известията за разбойници са малко или много неверни приказки.

В едно заседание на комисията, която трябваше да размисли върху мерките за изкореняването на разбойничеството (участвувах и аз в нея), през януари 1883 г. военният министър генерал Александър барон Каулбарс чете статистика за разбойничеството през 1882 г., съставена от военните власти, на които тогава бе подчинена и жандармерията. Според нея станали всичко 98 грабежа.[12] Разбойници имало 166 турци, 17 българи и 1 грък. В сраженията с хайдутите паднали 8 войници и 3-ма ранени. Подозрителни лица били изпратени зад граница 49, от военните съдилища съдени 202 души, а за невнимателно пазене на пътищата или за укриване на разбойници били наложени глоби на селата всичко 44 046 лева.

Представителите на българските събрания тогава предлагаха уреждането преди всичко на няколко подвижни дружини (като босенските «streifcorps») от 15—20 души, които да се движат главно в Тозлука, след това между Ески Джумая и Разград, около Добрич и между Шумен и Провадия. Това средство наивно се наричаше *контрашайка*. През лятото на 1883 г. действително бяха съставени два особени подвижни ескадрона жандармерия, главно за Тозлука. Военните мерки според ланския начин тази година бяха изоставени, което бе в полза на младата българска войска, тъй като разпръсването на редовната войска за пазене на горите и наглеждане на пътищата нарушаваше само дисциплината и отнемаше времето, опре-

[11] «Държавен вестник», 1882 г., бр. 90, стр. 708.

[12] От грабежите на Шуменския район се падат 19, на Ескиджумайския 32, на Разградския 2, на Русенския 9, на Варненския 15, на Еленския (с. Търновско) 21. (Силистренско липсваше в тази таблица.)

делено за упражнения. Разбойничеството стана по-рядко, като не броим нощта след 23 юни, когато силна шайка нападнала в тъмнината околийското управление в тозлушкото село Хоранлари, скоро учредено в самия център на разбойничеството. Малко време след това хайдушкият войвода Чолак Пехливан с двайсет души на 2 юли обрал около 50 пътници — на шосето от Търново към Севлиево, т. е. недалеко на запад от Янтра, вече в край, повечето български; той бил наистина догонен и преследван, но изчезнал без следа в селата на Тозлука.

На следната 1884 г. бе въведена нова плащана селска стража, чиито членове със своите тенекиени знаци отдалеко не се отличаваха много от хайдутите. По цяла Източна България бе простряна мрежа от пикети по всички пътища. Тогава разбойничеството почна да не вирее, даже на 4 юни загина непостижимият дотогава Селим Пехливан или Чолак Пехливан (на тур. — хромият борец). Той стоял цял ден в Таукчиорман, в гората, която на около 1000 крачки дължина приляга към шосето от Бяла за Русчук между селата Обретеник и Долни Манастирци. Обаче нямал щастие; този ден случайно никой не минал по шосето. Надвечер се приближил към «землянката», глинена стражарска барака недалеко от гората, в която се намирали 4 селяни, българи и турци. Било тъмно и валяло. Сам Пехливан отишъл към тях и им викал да се предадат. Пред бараката стоял на стража един млад резервист българин. Прицелил се и в тъмнината случайно улучил Пехливан в гърдите. Падайки, хайдушкият войвода извикал с всичките си сили на своята шайка: «Аркадашлар (другари), вече си отивам от този свят, не ме оставяйте в ръцете на гяурите!» Четата се опитала да му вземе тялото, но напразно; тя била отблъсната с кървави глави. Мъртвият Пехливан на заранта бил пренесен в Бяла и там фотографиран в управлението. Резервистът и неговите другари получиха богати награди, които изобщо през тези хайдушки боеве щедро се раздаваха от правителството. Пехливан бил човек от по-добър тип, истински «galantuomo» между хайдутите. Който му падал повторно в ръцете, от него нищо, казват, не взимал. Сам бил къса и едра фигура, с черни мустаци, хром с дясната си ръка, но при все това с лявата стрелял много вярно. С неговата смърт изчезна от сцената лицето, около което себе вече образувал цял кръг приказки и предания. Излезе наяве, че постоянно се криел на българска земя: всички големи награди,

определени за неговата глава, не бяха в състояние да склонят неговите тозлушки ятаци към предателство.

Няма съмнение, че против разбойничеството, което в днешно време, казват, пак се съживявало, биха могли да се употребят много по-чувствителни мерки. Главната негова опора е безлюдността на шосетата. Тя може да се отстрани само със систематическо основаване на нови села край главните пътища, обаче в колонизацията българското правителство никога не е проявявало творчески дух. Често беше предписвано, щото гъсталаците и горите от страните на пътищата на известно разстояние да се изсекат, за да не могат да стават злодейски засади при самото шосе; обаче тези предписания си оставаха само на книга. Повечето от стражарските кули не бяха поставени така, щото от едната да се вижда другата, и не бяха снабдени с върлини, краищата на които да бъдат обвързани със снопчета слама за запалване в минута на тревога. И службата на подвижните пътни патрули бе много слаба, при все че в българската жандармерия има мъже, които не се боят от опасности. Обаче всякога жандармите се изпращаха от околийските центрове едва след известието, че селската стража забелязала нещо подозрително; редовното обикаляне на шосетата от стражи с по няколко ездачи, които да се срещат на известни места от различни точки, било денем или нощем, повече би помогнало за постоянната сигурност на обществените пътища.

Разбойничеството до известна степен е във връзка с турската емиграция, която от основаването на Българското княжество все продължава. Много от хайдутите са турци, които са изселили своите семейства, но сами се връщат в родните си места като свободни «*балкан-челеби*». Статистическите данни за изселването на турците от България за цялата страна, за съжаление няма, поне печатани; нека приведа само един пример от Разградски окръг, който при преброяването на 1 януари 1881 г. имал 121 412 жители, в 1882 всичко се изселили 4612, в 1883 г. дори до края на октомври — 10 487 турци.[13]

Но нека се върнем към местата, които ни напомниха всички тези хайдушки случки. На пътя от Бяла за Русчук лежат отстрана и няколко български села с известно минало. Тук са *Горни* и *Долни*

[13] «Държ. вестник», 1883 г., бр.129, стр. 1172.

Манастирци, гдето в старо време имало манастир,[14] тук е *Тръстеник*, отгдето бил прочутият Мустафа Тръстеникоглу, който като велик везир в 1808 г. бил убит в Цариград през въстанието на спахиите и еничарите за реформите, с които искал насилствено да поправи разстроената организация на империята; по-нататък е бойното поле, гдето на 14 ноември 1877 г. великият княз Владимир разбил Сюлейман паша между селата Тръстеник и Мечка. Навсякъде се виждат окопи от последната война. Обедната станция е при един усамотен хан близо до селото Тръстеник, чиито съдържатели са цинцари; хората ядат около ханчето, седнали на земята, а на конете носят прясна трева около множеството коли, които на обяд случайно се събират тук.

Най-после се разтварят пустините с тяхната висока трева и пред нас се появява Дунавът, около шест километра вляво от шосето, под подножието на равнината, по която води нашият път. Първият поглед е приветлив: неподвижно бледо огледало на широката голяма река, в което се отразяват яснозелените ливади, върху него надути платна на големите речни кораби, зад реката пространни блата, между тях градчето *Парапан*, по-нататък бели румънски села и широка плодородна низина с мъгляви ниви и кории. Надясно от нас се появява *Русе* със своя куп къщи и с белите минарета, разположени между Дунава и високия връх, на чийто гребен между лозя и градини ясно се разпознават окопите на запустялото укрепление Леванттабия. Срещу Русчук на румънския бряг малко по-долу се подават църквите на *Гюргево* и мачтите на корабите, пуснали котва пред града.

Преди влизането в Русе преминава се още реката *Лом*,[15] която не трябва да се бърка с другия Лом във Видинско; той е най-източният от дунавските притоци от дясна страна, тъй като по-нататък

[14] Според животописа на св. Георги Кратовски в селото, наречено Манастир, «близо до Русе», живял в началото на XVI в. иеромонах Софрони (първоначално наречен поп Стефан) от село Пенковци, «близо до София» (единственото Пенковци в княжеството е в Трънска околия), който по-преди живеел в София, след това в Угровлахия, а след смъртта на войводата Радул пак се върнал в България. Бил убит «от дявола в подобие на един манастирски слуга» със секира в главата, а след смъртта му бил почитан за светия. Гласник, кн. 40, стр. 126.

[15] Според статистиката от 1893 г. всички жители били 28 121 души, на 15 730 от които матерният език бил български, на 7484 — турски, на 2196 —

в Делиорман и Добруджа се втичат в Дунава само сухи, дълбоко в пръстта заровени корита, които само от време на време се изпълват, обаче ни една постоянно течаща река. Лом тече между стръмни урви по криво корито и се влива в Дунава под самите русенски стени от западната им страна; неговата вода е служила и за попълване на крепостните окопи. В долината на Лом пред Русе лежат селата *Дулапите и Басарбово*; още по-нагоре, при селото *Йован-чифлик*, близо до левия бряг, се намира мястото с паметника, гдето през октомври 1877 г. в едно малко сражение паднал принц Сергей Лайхтенберски.

Русе е най-големият град в Княжество България, с 26 156 жители. От тях 11 342 са българи, 10 252 турци, 1943 испански евреи, 841 арменци; останалите са румънци, гърци и други чужденци.[16] В първите години на Княжество България в града на пръв поглед навсякъде се представяха разбити от бомби и изгорели сгради, спомени от обсадата и бомбардирането на Русе от руските през последната война. Бият в очи многото турски граждани, безбройните молдовански и на немски евреи дюкяни, инак невиждани в България, и по чаршията арменските надписи с букви, които отдалече много приличат на старата глаголица. Някои прави, добре постлани с камъни улици изглеждат прилично. Тук е седалище на митрополит и на няколко консули. При Дунава се издига нова княжеска къща. Понадолу под града се намира станцията на железницата за Варна. Дунавският бряг е повечето стръмен, глинест, та градът от тази страна малко импонира.

Русе е наследник на старобългарската крепост, която лежала 25 километра на юг във вътрешността в един завой на левия бряг

еврейски, на 5 5 — немски, на 367 — гръцки и пр. Старините по река Русенски Лом са описани от *К. Шкорпил*, Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914.

[16] Крепостта е изобразена у Каниц, Donaubulgarien, 3, стр. 313. — За средновековния Червен вж. Dejiny bulh., стр. 272, 352, 353, 355, 410. «Dschirnawa» в Никополския санджак в съседство със Свищов, Търново, Разград, в законите от XVI век у Хамер, Osm. Staatsverfassung, 1, стр. 310. «Csernov» у Хаджи Калфа, стр. 44, половин ден от Дунава. Епископ τοῦ Τζερνόβου 1652, Sathas, Bibl. graeca medii aevi 3, 586. «Cierven civitas» 1659: Act. Bulg. eccl. 263. Епископ Τζερβένου. Серафим ок. 1725, със седалище Τζερνεβοδα в един гръцки списък, изд. от *Omont*, Révue d'orient latin I, 1893, стр. 315. [За Червен вж. *С. Георгиева, В. Димова*, Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, стр. 27—40; *С. Георгиева—В. Димова*, Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXVI, 1963, стр. 71—86.]

на река Лом и се наричала *Червен*. Голямото село (764 жители) в подножието на крепостната скала и до днес се нарича със същото име. След падането на българското царство крепостта заедно със своя град скоро пропаднала и във времето на Хаджи Калфа представлявала само развалина с бедно християнско село. В 1659 г. Червен имал само 30 български къщи, но и две църкви. При все това още в XVI и XVII век става сегиз-тогиз за него дума, като се преиначава някога името му с метатеза в *Чернов*. В титлата на русенския митрополит неговото име и досега съществува: пише се митрополит Доростоло-Червенски, т. е. митрополит на съединените Силистренска (старият Доростол) и Червенска столици.[17]

Местното име на *Русчук* е *Русе* (жителят — *русенец*); тъй се пише в XVI век (*русси*) и тъй се нарича и до днес от българското население по цялата околия. Най-напред се споменава в 1503 г. в мира между унгарците и турците при изброяването на крайдунавските крепости.[18] Във времето на Хаджи Калфа Русе брои покрай крепостта вече 6000 дървени къщи, две бани и 9 джамии. Същото число къщи се споменава в едно известие от 1659 г.; Богдан в 1640 г. по-подробно привежда 3000 турски къщи, 200 православни и 200 арменски и споменава тукашната крепост с 5 кули, снабдени с топове. В 1594 г. Русе бил опленен и изгорен от Михаил, влашки войвода. Важността на града растяла с туй, че лежал на пътя от Седмиградско и Букурещ за Цариград. Като военен и търговски център Русе скоро затъмнил своите отдавна прочути съседи Силистра и Никопол, които в по-ранните времена на турското владичество

[17] У *Hammer*, Osm. Geschichte 2², стр. 616, е напечатано Rwcz, в съгласния мир през 1519 у Theiner, Mon. Hung. 2,264 Kusly, чети Russy. В животописа на Георги Кратовски (гласник. кн. 40, I с.) срещаме «близ Русе». И Меркатор на картата от 1584 г. пише Russi, както пишат и дубровчани и католическите мисионери. Русчук е, казва, турска умалителна форма от Русе (Рус-джик).

[За старата история на Русе и Русенско вж. *В. Велков*, Из истории нижнедунайского лимеса в конца I в. н. э. — ВДИ, 1961, кн. 2, стр. 69—82; Материали за историята на Русе се публикуват редовно във: Известия на народния музей — Русе, кн. 1 (1964)—3 (1968). За историята на Русе вж. *С. Д. Пармаков*, Русе вчера и днес. Културно-исторически очерк за града от основаването му до наши дни. Русе, 1936.]

[18] Дубровничаните идвали в «Russi» още през 1596 г., но собствено «colonna» се образувала тепърва след разтурянето на колониите в Провадия и Търново и се споменава от 1673—1755 г. Търговците, които оттук ходили до Видин и Силистра и имали свой свещеник, били само 4—10 къщи.

били главни градове край Дунава. Първоначално той бил подвластен на никополския санджакбег. Дори до половината на XVIII век в Русе се намирала колония от дубровнишки търговци, които оттук водили търговия покрай Дунава и из Влашко.[19] Carsten Niebhur в 1767 г. описва Русе като голям търговски град с 2200 къщи, с турско, българско и румънско население и с малка крепост на брега. Руските войни от времето на царица Екатерина още повече повдигнали важността на града като крепост. Една военна руска релация от 1793 г. предполага градът да има до 20 000 жители, от които само четвъртината били християни, българи и румънци. Най-славното време за Русе били годините 1864—1877, когато бил главен град на Туна-вилаети, през времето на Мидхат паша, който сам бил родом турчин, от едно село на тукашната околност, казват, от селото *Зауд* (или Завет), на юг от Тутракан.[20]

Населението от тукашния край през по-старите войни много се променяло. Отначало, особено във времето на кърджалиите, между българите ставала голяма емиграция в Румънско.[21] От началото на нашето столетие, особено след войните от 1810 и 1829 г., българското население почнало да се усилва с приижданието на балканджии, което продължава и досега. Покрай старите села (като напр. Щърклево) има много други, заселени, казват, едва преди 60 години.

[19] Близо до това село се намира турският манастир «Хасан Демир Баба Пехливан Теке», изобразено у Каниц, Donaubulgarien, 3, стр. 300. Според разказа на Каниц (стр. 299) излиза, че неговият основател, «железният старец» (демир баба) и «борец» (пехливан) Хасан, е живял през царуването на султан Махмуд II и през тогавашните руски войни и че е бил противник на реформите. Той не ще да е навярно друг освен Пехливан Баба от Русчук, който се отличил като войвода на кавалерията в Руско-турската война от 1810 г. и който след това през 1820 г. като лепантски паша воювал срещу Али паша Янински, обаче за непослушност бил осъден от султан Махмуд на смърт (*Finlay*, History of Greece, 6, стр. 77 и 82). За този Пехливан паша пише и генерал Петров в историята на Руско-турската война 1806—1810, III, 46 и т. н. Тази светиня съществува и до днес, но сам аз не съм я виждал и не я зная.

[20] Старият български писател Цано Гинчев ми разказваше, че още през 1851 г. намерил в селата Драгомирещи, Домнещи и Кяжа при Букурещ жители, които говорили български, по произход от околността на Русчук.

[21] Според статистиката от 1893 г. целият Русенски окръг имал 162 589 ж., от които 42,7% са мохамедани, 54,6% православни. Българи били 84 074, турци — 66 056. В Балбунарска околия турците били 72,9%.

Русенският окръг се дели на четири околии, чиито центрове са Русе, Бяла, Тутракан и селото Балбунар. От неговите 132 008 жители според Сарафов 52,4% (следователно по-голямата част) са мохамедани, 44,8% православни християни: 65 979 турци, 54 739 българи, а освен тях и малки количества румънци, татари, цигани, арменци и евреи. В Балбунарска околия турците даже образуват 78,7% от населението.[22]

На изток от Русенски окръг лежи Силистренски окръг (101 142 жители), в който българите са съвсем малко срещу 71,1% турци. Неговият главен град *Силистра* (римският Durostorum) брои 10 642 жители, разделени на шест народности: турци (по-голямата част), българи, румънци, арменци, гърци и евреи.[23] В последно време Силистра стана някакъв си нов български литературен център; през януари 1887 г. там излизаха пет списания. Селото *Татарица* при Дунава, на запад от Силистра, е заселено от староверци руси (от 322 жители 264 са такива).

Поради честите промени населението е запазило малко спомени за развалините и историческите паметници, които са толкова много в тази покрайнина покрай Дунава, най-вече от римско време.[24]

Остава след тази обиколка по българските краища да доведа любезния читател от Русе обратно в София.

Пътят води отначало нагоре по Дунава. Огромната река тече тук със съвършено слаб наклон в много широко корито, до 1500 метра и повече. На дълги праволинейни части от реката понякога се виждат отдалечени острови и брегове, виснали над хоризонта като в море. Бреговете са съвсем разнородни. На българска страна виждаме най-много високи глинести стръмнини, които при Свищов и

[22] Според същата статистика Силистренски окръг имал 111 830 ж., от които турският елемент съставлявал 61,6%. Самият град броял 11 710 жители. (Преводач.)

[23] При селото *Кадъкьой*, в общината на село *Ряхово*, на половин път между Русе и Тутракан, има малко отдалечени от Дунава големи римски развалини, по-нататък на юг при българското село *Черешово* — средновековни развалини, където се намират български монети, и т. н.

[24] [В римския град Нове (м. Стъклен до Свищов) се водят редовно разкопки. Предварителни публикации за находките вж. в Известия на Археологическия институт, т. XXVI (1963)—XXXII (1970) г.; За историята на Свищов вж. *Ст. Стефанов*, Свищов някога и сега. Свищов, 1948; *Г. п. Христов*, Свищов в миналото. Свищов, б. г.]

Рахово напр. се издигат 200 метра над дунавското равнище, което при Свищов е вече само 22 метра издигнато над морето. Многобройни градове и села лежат край самата река; тяхната околност е лозарски край, а по-дълбоко навътре (напр. в Плевенско) — житен. Румънският бряг пък е съвършено нисък; до него се простира няколко часа широк пояс ливади, блата и езера, проплетени от живи и мъртви дунавски ръкави. Там рядко се приближава зад ливадите близо до реката някоя ниска суха побрежна тераса, както при Зимнич срещу Свищов. Многобройните острови и широките ливади от румънска страна са жилища на разнообразни животни. Там се роят хиляди пеликани, рибари, воденичарки, диви гъски, чайки, карабатаци (водни кокошки) и т. н.; през летните нощи те издават оглушителен крясък. Към тях се присъединяват орли и гологлави картали, които живеят по дупките и пещерите, с каквито са пълни ниските скали, между които българските реки (напр. Янтра) се втичат в Дунава. Господин Златарски, който преглеждал тези пещери, намерил в едни над Искър при село Кунино интересни палеонтологически късове, главно кости и зъби от фосилни коне (Equus caballus fossils и др.); в други много дълбоки, над Русенски Лом, половината е изпълнена с курешки от прилепи. В блатистата почва на гъстите, на места съвсем непроходни ливади, преплетени от навитни растения, се крият множество змии. Също и вълци там живеят, а понякога и преплуват и Дунава. Напролет наводнява голяма част от ливадите и тогава можем да се разхождаме с лодки между короните на техните елхи, върби и тополи; жълтата ивица по листата показва и през лятото височината на последното наводнение. Самите води са пълни с риба от всякаква големина. Като вкусна риба е прочута особено *чигата* (Accipenser ruthenus) и *моруната* (Accipenser huso). Покрай българския и сръбски бряг моруните се ловят за черния хайвер, който не е по-лош от руския на Волга. Най-голямата речна риба е сомът (Silurus), дори до 1—2 метра дълъг; във Видин веднаж видях с въдица изваден на брега прекрасен екземпляр на дължина колкото един възрастен човек.

Значителната дълбочина (16 метра и повече) и ширина на коритото много улесняват плаването. Пренасянето на стока и хора се намира повече от половин столетие (от 1834 г.) в ръцете на австрийско параходно дружество, чиито собствени параходи плуват три пъти в седмицата надолу по реката и три пъти нагоре. Единствена конку-

ренция му прави новото руско дружество, чиито плавания се простират чак до Свищов. Освен това срещаме товарни параходи на частни търговци, леки морски търговски параходи под гръцко знаме и «военни» български параходи (без топове), които служат за всевъзможни правителствени транспорти. Най-голямо е движението в българските и румънските складове по жътва, когато се изнася житото. Покрай параходите по Дунава се появяват, при незначително спадане, и платнени кораби с две мачти; между тях има и по-малки морски кораби, напр. с турско знаме от Мала Азия.Обаче в сравнение с Рейн или Долна Елба Долният Дунав при все това сравнително е слабо оживен. Зимата е нееднаква; има зими, когато плаването не престава, а случват се и такива, когато от Русе за Гюргево се отива по лед на шейни.

След Русе се минават няколко исторически села, които лежат над глинести, понякога много подядени брегове: Пиргос, Мечка, Батин, познати места от историята на руско-турските войни. От устието на Янтра се отваря разкошен изглед на *Свищов*, който лежи на склона на високи хълмове като на някой нос. Пред града се минава мястото, гдето в 1877 г. русите преминали Дунава; от двете страни на потока, заровен дълбоко в глината, се издигат на *Царева ливада* два бели обелиска. Малко по-близо до града се намирал през войната руски ладиин мост. Много отдавнашното търговско и военно значение на Свищов (римския Novae) се обяснява, от една страна, с лесното преминаване към отсрещния Зимнич, който лежи върху твърда по-висока тераса, от друга страна, с туй, че тук е най-южната точка на цялото дунавско течение; оттук към устието реката отново се обръща към североизток. Старото свищовско градище се нарича *Стъклен*.[25] Градът отвътре прави особено впечатление, като се издига от реката стръмно нагоре върху почва, пълна с дълбоки, сухи ровове. След изгарянето му във войната в 1810 г. е бил съвършено подновен. Неговото разделение (*българска махала, гръцка махала, влашка махала*) показва етнографските елементи, които са взимали участие при образуването на днешното негово население; от местните българи мнозина са от Търново, па има между тях и преселници от Арбанаси. Свищов има 11 540 жители[26] и до днес е

[25] Според статистиката от 1893 г. 13 212 жители. (Преводач.)

[26] Във всяко почти министерство имаше по някой свищовец; оттук са партийните водачи Цанков и Начевич.

един от първите търговски градове в княжеството: неговата митница стои на второ място, веднага след Варна. В политическия живот на днешна България свищовци взимат голямо участие.[27]

Покрайнините около Свищов почват сега по-гъсто да се населяват. От 1879—1884 г. в тукашния окръг се заселили 366 семейства, или 1536 български преселници. Покрай балканджиите се срещат между тях и католишки българи от Банат, чиито предци се били изселили в началото на XVIII век от Никополско (в селото Дели Сюле 689 души) и от Мала Азия (в селата Дели Сюле, Акчар и Александрово, всичко 82 семейства, или 470 души).[28]

Тези малоазийски българи, които сега се преселват в Свищов и Варненско, доколкото можах да узная, са от двоен произход. Едните (казват, 12 села) живеят около Мухалич в съседство с Бруса, гдето, казват, техните предци се заселили около преди 100 години; другите живеят в селото Къздервент между Бруса и Никея и са, казват, потомци на преселници от по-старо време. Те са от различни страни на Тракия, от Димотика, Чирпан и т. н. Говорят, казват, наполовин турски и се намират вече на път съвсем да изгубят народността си; с европейските българи били в сношение само посредством *абаджиите* от Копривщица, които ходят чак до Анадола.[29]

След Свищов идат четири села на католически българи, които

[27] Известие на свищовския префект, «Държ. вестник», 1884, бр. 49.

[28] Че българската колония в селото Къзъ Дербенд е от по-стар произход, се вижда и от едно писмо на Дра Салватори от 1808 г. (напечатано в сборника на Добровски «Slovanka» през 1814 г., стр. 86), който казва, че това село е заселено само от българи, а именно преди два века, казва (saran sirca due secoli), тук се заселили седем семейства, преследвани в отечеството си за вяра (perseguitate per motivo di religione). Във време на неговото пътуване селото брояло вече 150 семейства, които се занимавали с развъждане на лен, с градинарство и копринарство; при изгрев слънце видял много жени и момичета да очукват лен и да поздравяват слънцето с весели песни (ilari in volto e salutando il sole coi loro canti). Според името на селището може би да са от едноименното село (Къзъ Дербенд — на бълг. Момина клисура) при Горна Марица. Славейков в списанието Читалище, Цариград, 1871, стр. 661, съобщава числото на малоазиатските българи до 10 000 души, като добавя, че се преселили в Къзийската епархия в края на XVIII век. Нямал съм за съжаление никога случай да се срещна с тях и да науча нещо за техните предания и наречие.

[29] Те са селата Белени (1537 католици), Ореше (800), Лъжени (680) и Трънчевица (855). В последните две има и малко протестанти (методисти). Вж. *М. К. Сарафов*, Народностите в западната част на Княжеството. — ПСп, кн. 8, 1884, с. 50.

се наричат, както техните едноверци в Пловдив, *павликени* и до началото на XVII столетие били последователи на богомилската ерес. Историята на тяхното преминаване в католичество узнаваме от «Acta Bulgariae Ecclesiastica», тъкмо издадени от Загребската академия. Техният район се простирал дори близо до Ловеч, но около 1727 г. една част се преселила в Мала Влахия, тогава австрийска, и оттук — в Банат; в отечеството си останали само онези четири смесени села (3772 католици), подчинени на никополския латински епископ, чието седалище сега се намира в Букурещ.[30] Техни духовници от XVII век били най-вече туземци, които се учили в Рим; сега са италианци от ордена на пасионистите. Дунавските острови срещу селото Белени имат малко по-висок терен; на един от тях има и стари могилки, в които са намерени (в 1880 г.) сребърни дирахински монети. По-нататък високо край брега се издига *Никопол*, един от първите градове на Дунава през последните дни на българското царство и в по-старите времена на турското владичество. Като крепост той е служил още и през последната руска война. Сега той е запустяло градче с 4662 жители, по-голямата част турци (3564 турци срещу 908 българи); бъдеще няма поради мъчното слизане от високия бряг долу към Дунава.[31] В Никополска околия (45 787 жители) освен румънци живеят и доста много турци (8673 души).[32]

[30] Мидхат паша искал да основе нов град по-нататък на запад между устието на Вит и Осъм при селото Сомовит (щял да го нарича Султание); накарал да се издигнат там няколко склада, даже почнал постройката на железница оттук за Плевен, отдалечен 35 км (*Kanitz*, Donaubulgarien, 2, стр. 190). Някои български държавници искаха наново да се заловят за този план, но и тяхното намерение остана само в проект.

[31] Между тамошните български жители някои групи имат и особени имена. Според съобщението на Цано Гинчев двайсет села между Долни Искър и Осъм се наричат Марачи, Мерачани; техните жени отначало носили на главите си големи дървени паници с цветя и нанизи, обаче под влиянието, казват, на епископите тази носия изчезнала. Рамберти през 1534 г. описва подобен «tagliero molto grande in capo, alquale ligano argenti, aspri vetri, ambri e ducati rasonati che pendeno» като носия в края между Ниш и Пирот. Българите на изток от Осъм се наричат *ниньовци* (вж. стр. 90). Според статистиката от 1893 г. Никопол имал 5815 ж., от които 1237 българи, 3715 турци. Цялата Никополска околия имала 41 908 ж.,от които 27 060 българи, 7152 румънци, 5778 турци. (П.)

[32] *Strabo* 7, p. 318, споменава троглодити в Добруджа около Калатис, Томи и Истър. Птоломей споменава също такива край Дунава близо до устието му. Англичанинът Brown посетил през 1669 г. троглидитските къщи на пътя от Осек за Митровица; отвътре му се сторили чисти и по-хубави, отколкото

Като минем устието на Искър, гдето лежат остатъци от римската Colonia Ulpia Oescus, започва Раховският край. Неговият център *Рахово* (собствено *Оряхово*) е малък град с 3837 жители българи, румънци, турци, арнаути, помаци, цигани и др., при самия Дунав; много страда от постоянното смъкване на глинестата почва към реката, което е толкова силно, че понякога цяла къща полекалека се обръща на друга страна. Главната забележителност са развалините на стара крепост с кула. Околният край до неотколе е бил много пуст, но сега поради голямата си плодородност много се заселва. Високите брегове с лозя край Дунава имат хубав изглед, но по-навътре нас ни изненадва безлесието на покрайнината. Дърва за градене се донасят отдалече, а за горене понякога служи само слама или тор от добитъка. Този недостатък от дърва е причина, че в Раховско, Ломско и Видинско често цели села имат само подземни колиби, тъй наречени *бордей*, в които хората живеят заедно с добитъка си. Четириъгълното пространство, издълбано в глината, с изгладени стени, е снабдено с покрив, отгоре покрит с пласт пръст или чим, а над покрива се издига широк комин, обикновено сплетен само от върбови пръчки. Светлина влиза вътре през вратата и комина. Такава къща отвън изглежда като продълговат куп глина. Наоколо има прътени *амбари* — високи кошове върху колове, наесен накачени с жълти кочани царевица или с големи тикви. Ако да няма дворове, оградени с окопи или бодливи плетове, можеш да преминеш край такова село, без да го забележиш. Вътре бордеите са често съвършено чисти и зимно време топли. Видът на тези подземни жилища тук е много стар. Още античните географи споменават за «троглодити» в Долно Крайдунавско; английският пътешественик Brown в 1669 г. видял подобни кобили в Южна Унгария, а в срещната Малка Влахия във време на австрийското владичество 1718—1739 г. селата изобщо нямали други къщи освен

отвън (нем. превод, в Нюрнберг, 1750, стр. 119). Граф Erasmus Stahrenberg в релацията си за Малка Влахия около 1721 г. (Ркп. на унив. библ. в Инсбрук) казва, че жилищата на селяните били под земята, така наречени «bordée», но австрийското правителство заповядало да се градят къщи. Каниц, Donaubulgarien, 1, стр. 197, погрешно предполага, че в Ломско такива колиби направили от нужда най-напред българите, които се изселили в Крим, и след 1862 г. недоволни се върнали. Описание на троглодитско село от Ломско дава и *Toula* в Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft,1882, стр. 104 и сл. [Вж. *Г. Гунчев*, Земните къщи в Дунавска България, ГСУ, И.- ф. ф., т. XXX, 1933—1934 г.]

такива, подземни; и Молтке описва около 1830 г. като такива по-голямата част от селските жилища във Влахия.[32]

Зле изпатили тези краища в началото на нашето столетие от смутовете на кърджалиите и от войните на Портата с бунтовника Пазвант Видински[33]. Цялото население избягало през Дунава във Влашко; разказва се напр., че село Кнежа дълги години стояло пусто.[34] През войната в 1811 г., когато битките са ставали около Видин и Лом, и в 1829 г., когато русите през Рахово потеглили за Враца, тукашната околия пак била развълнувана от размирното време и при оттеглянето на руските войски много българи потеглили с тях за Румъния или дори до Бесарабия.

Повторното населяване пренесло и етнографски промени. Покрай Дунава се заселвали румънски селяни, които под натиска на влашките боляри още от XVIII век почнали да бягат в турска територия, гдето нямало нито болярство, нито ангария.[35] С тази емиграция се

[33] Подробно описва тези опустошения епископ Софрони: «епархията (т. е. Врачанско с Плевен и Рахово) се разсипа, села не останаха, изгориха ги кърджалиите и пазвантските хайдути, хората се разбягаха по Влашко и по други страни». Житие и страдание грешнаго Софрония. — ПСп, кн. 5—6, Браила, 1872, с. 77.

[34] Бежанците пренесли от Румънско сифилистични болести (на бълг. *фрењги*), които върлували много във влашките равнини след войните през XVIII век, па и много се разпространявали от пиенето от едни и същи съдове. Следи от тях в Раховско и Ломско, повечето вече в трето поколение, и до днес се забелязват. Друго гнездо на венерическите болести има в Балкана около Ново село и Севлиево, където за нейното изкореняване българското правителство построи и особена временна болница. Също и в Трънско, Кюстендилско (Преколница) и в тамошното Краище това зло се показва тук-таме, пренесено от работниците, които лятно време ходят по чужбина. Бяхме предупреждавани да не се допираме в известни села (като в Поганово, Лисина) до съдовете и стомните на жителите. Румелия, освен 4 села в Казъл Агач, казват, била избавена от тези болести.

[35] Румънската емиграция на турския бряг на Дунава почнала още от XVIII век. Дубровничанинът Бошкович през 1762 г. нощувал в Енипазар при Шумен в една колиба, където живяла «una famiglia valaca, venutalà da un anno», и то защото, казва, под турските паши се живее по-добре, отколкото под влашките и молдавските князе, «da quali si fanno estorsioni incredibili, che forzano i villani ad abbandonare i loro paesi» (Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia. Bassano, 1784, стр. 66). На Нибур през 1767 г. (Reisen, 3, стр. 190) жителите на Влашко му се сторили по-нещастни и повече натоварени с данъци, отколкото населението в турските провинции, «wesshalb sich dann auch viele zu den Türken und Tataren begeben haben, um nicht von ihren eigenen

образувал край българския бряг на Дунава немного широк пояс румънски колонии, който се дели на три независими къса. Първият къс обгръща дунавския бряг при Силистра и Тутракан. След това иде едно прекъсване (с няколко румънци при Свищов) чак до Никополско. От устието на река Осъм дори до устието на река Огоста върви вторият къс; имената на тамошните румънски селища са повечето български или турски. По-нататък около Лом румънци се явяват тук-там. Най-силен е румънският елемент обаче на третото място, в къта между Тимок, Дунав и град Видин, който освен слабия български полуостров, който се издава на север от Видин, е съвършено румънски (35 села). В Княжеството всичко на всичко живеят 49 070 румънци,от които почти половината се пада на Видинския край.[36]

Най-силният прилив колонисти обаче бил българският, главно от Тетевенския Балкан. Напоследък в някои пусти села, по-напред черкезки и татарски, са колонизирани ветерани от доброволческите

Glaubensgenossen tyrannisiert zu werden». Княз Багратион съобщил на 19 февр. 1810 г. на император Александър I, че угнетенията на чиновниците от Дивана в Голяма Влахия били такива, «что некоторые селенія, предпочитая иго турок тераническому правлению единоверных им соотечественников их, спаслись побегом на правую сторону Дуная» (А. Н. Петров, Война России с Турцией 1806—1812, II, 472). Лежан през 1867 г. (Voyage en Bulgarie, Tour du Monde, XIII, стр. 122) казва, че румънците в България са «des réfugiés echappés à l'affreux regime féodal qui pesait avant 1848 sur les principautés roumaines», обаче добавя, че тази емиграция е на места «antérieure à ce siécle», при това казва, че мнозина я приписват тепърва на въвеждането на «органическия регламент» във Влашко през 1831 г. Също и Каниц (дял 2, стр. 40, 276, 282) поставя в съвършено ново време образуването на румънските колонии на българска страна под влиянието «des bauernfeindlichen Regiments der walachischen Bojaren» и под протекцията на турското правителство, което подпомагало бързото заселване на пустите краища покрай Дунава.

[36] *М. К. Сарафов*, Народностите в западната част на Княжеството. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 59; пресмята броя на румънците в Българското княжество на 49 070 души; в тях навярно влизат и няколкостотин власи в западните градове и по балканските височини (вж. част II, гл. I). От това число 42 407 се падат на западната половина на княжеството, от Тимок до Янтра, и то на Видинския край 23 845 (23% от тамошното население), на Ломския — 1494, на Раховския — 8054, на Плевенския (с Никопол) — 6077, на Свищовския — 1260 румънци. В източната половина от Янтра до морето живеят 6663 румънци, и то в Силистренски окръг 1629, в Тутраканска околия от Русчушки окръг — 3403; в град Тутракан между 7172 жители 2804 са румънци. Вж. *Г. Н. Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — ПСп, кн. 4, 1883, стр. 15.

дружини в Руско-турската война (в татарското село Гало[illegible] при Дунава). Нови села не са основани; затова пък стари села, които имат големи мери с прекрасна земя, пораснаха толкова много, че много от тях сега са вече малки градчета; някогашното село, сега град Кнежа, със своите 4389 жители е по-населено от самото Раково[37].

Покрай Дунава преминава в Раховско пояс римски кастели (крепости), които биха заслужавали по-близко изучаване. Във вътрешността преминават от Кнежа до Чипоровци, казват, два паралелни стари окопа, навярно подобни на онези загадъчни окопи, които се намират в отсрещната Малка Влахия. По-подробни известия за тях, за жалост, нямам.[38]

Разкошно местоположение има *Цибар*, малко градче, скрито в кория с високи дървета, на устието на река Цибрица (римския Cebrus), в край, гдето българският бряг по изключение е отворен и нисък. Обаче малко по-нататък отново захващат хълмове, насадени с лозя, зад които се появява град *Лом*, или *Ломпаланка*, който служи като дунавско пристанище (скеле — от итал. scala) на София. Със своето бързо развитие той затъмнява стария угасващ Видин, който през цели хиляди години е бил главен град в тези краища.

Видин наистина брои още 13 714 жители (между които 4480 турци и 1427 евреи),[39] обаче от Освобождението на България немалко западна. В турско време той бил погранична крепост на грамадната държава, която се простирала по трите части на света, всякога имал голям гарнизон и служил като изходна точка на шо-

[37] Освен Рахово и Кнежа най-големи селища в тукашния край с 2000—2800 жители са градчетата Койнаре, Бреница, Борован, Селановци, Козлодуй, Бяла Слатина (център на околия).

[38] За влашките окопи вж. *C. Schuhardt*. АЕМ, IX, 1885, стр. 210 и сл. Окопите в Рахово са описани от *В. Добруски* в СбНУ, кн. II, 1890, стр. 14, 36, 38. Те са три: 1. От лозята на гр. Лом-паланка към р. Цибрица при с. Дългоделци. 2. От Дунав на запад от Козлодуй до реката Огоста при село Хайредин. 3. От Дунав при Остров около западната страна на Кнежа към село Трънак. Срв. руската карта, картата на Кривошиев и картата у *K. Jireček*, Das Fürstentum Bulgarien.

[39] Според статистиката от 1893 г. 14 551 ж., от които 8560 българи, 2729 турци, 1546 евреи. За Видин вж. Д. *Цухлев*, История на града Видин и неговата област. София, 1932.

сетата от Дунава за Пирот, Ниш и по-нататъшните покрайнини. Сега войската я няма, след нея се оттегли и по-голямата част от турското население, градските християни изгубиха печалбите, които имали от доставката на храна на многобройните турски табори, а вътрешната търговия пропадна от туй, че между Видин и Пирот се падна българо-сръбската митническа граница. При обикалянето из града разтурените крепостни кули, блатистите околности с влажните прокопи, съборените джамии (били 32) и запустелите улици в турските махали със затворени дюкяни правят, разбира се, тъжно впечатление. Тукашната митница заема седмо място в Княжеството, подир Лом и Рахово. Между местната индустрия се слави златарството, изработването на филигранови сребърни неща; с него се занимават няколко македоно-румънски майстори. Между българските чиновници, учители и писатели има и много видинци.[40]

В крепостта, която в свое време имала силен гарнизон под командата на един *ферик* (фелдмаршал), а по кулите до 200 топа, сега мъртвата тишина едва се нарушава от присъствието на един или два полка българска пехота с няколко артилеристи. Самите стени на много места са съборени; напр. основите на новата сграда на Ломското реално училище са съградени с камъни от Видинските кули. Във военно време обаче Видин никога няма да изгуби своето значение, както се видя в последно време в Сръбско-българската война. Той има освен това прекрасно местоположение, тъй като лежи между води и блата, почти на издигнат сух остров, който има формата на полукръг; неговата северна по-висока половина заема крепостта (*калéто*), южната пък половина изпълва малко по-ниско разположеният град.От източната му страна тече Дунав, от останалите пък страни е заобиколен с пространни блата или влажни ливади, които се напояват от река Тополовица и от няколко по-малки потока; във време на нужда може да се пусне и дунавската вода в крепостните окопи. Най-големите блата (заедно с едно малко езеро) се простират на южната и югозападната страна; най-сухата, а затова и най-слабата страна на крепостта е на север. При тази водна околност, разбира се, градът не е много здрав.

Във Видин мене най-много ме интересуваше средновековният замък, който се намира в северната част на крепостта, близо до са-

[40] От Видин е родом напр. Илия Цанев, министър на външните работи през 1884—86, писателят-икономист Мих. Георгиев и др.

мия Дунав. Населението го нарича *Видини кули*. Името *Видин* народната етимология взела като прилагателно от женското име *Вида* и по този начин образувала митическо същество, основател на замъка. Този е най-добре запазеният стар замък в цяла България, при все че в него много било променяно и модернизирано. Той има формата на четириъгълник, на южната страна малко неправилен, и е масивна, висока сграда, с малък двор в средата.[41] Стените са направени отдолу само от големи камъни, по-нагоре от неправилни пластове тухли и камъни. Вътре в стените се намират високи сводове, сега от зазиждането им тъмни, тъй като замъкът е служил напоследък за затвор, арсенал и барутчийница. Над няколко врати наместо сводове са поставени хоризонтални греди, както на Търновския Хисар. На стряхата околовръст има нови тухлени мазгали с места за топове; самата стряха, сега съборена, която представлява дървен скелет с тухлен покрив, била наклонена навътре. По ъглите били пристроени издадени одърчета за стража или стрелец. Долу отвън заобикаля целия замък нисък каменен зид с отвори за топове и пушки; на няколко места чрез стряха е съединен с високите стени на самия замък. Пред зида заобикаля околовръст сух и дълбок прокоп със зидан ескарп и контрескарп; по неговото дъно се търкалят множество големи, хубаво изгладени каменни топки за тежките старотурски топове. Прокопът и зидът са направени от генерал Ветерани през време на австрийската окупация в 1689 г.

Кули има четири. Две високи четириъгълни кули са прилепени към западната страна на замъка, поставени между външната стена на замъка и споменатия нисък зид. Техните няколко етажа били достъпни само откъм замъка, но сега са вече съборени; само в най-високия кат, който се издига над стряхата на замъка, има тесни сводови прозорци, по три от всяка страна. На северната страна подобна по-ниска четириъгълна кула, издигната само по-нататък от замъка, закрива достъпа към входа; нейните врати, както и вратата в самата стена на замъка са дървени, отвън обковани с паралелни, като люспи един над друг наредени железни пояси. Същин-

[41] Планът у *Каниц*, Donaubulgarien, 1, стр. 244 е съвсем добър, само че замъкът има отвътре само един двор, а не два. Каниц, разбира се, в турско време не смеел много да разглежда този стратегически обект. Каниц не споменава размерите, а аз при едно посещение (1882) в бързината забравих измерването, направено с крачки.

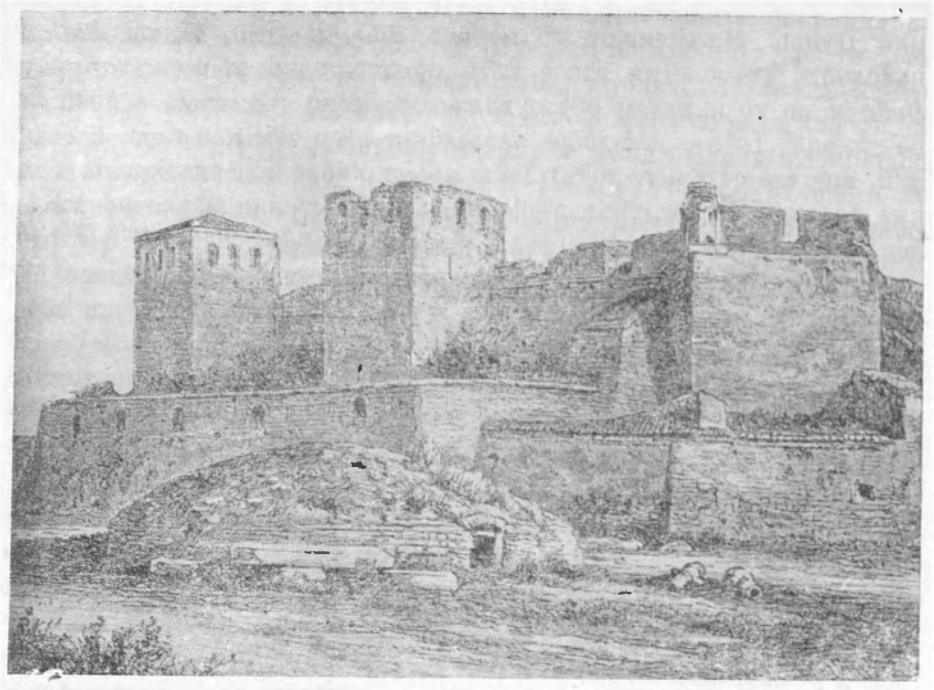

Фиг. № 15 — Старият Видински замък откъм суша

ските врати на замъка, съвсем тесни, се намират в ъгъла. До тях отвън са зазидани два турски надписа, един нов и един примитивен, навярно много стар; съжалявам, че поради късото време не можах да си снема копие. Четвъртата кула, най-ниската от всички, се намира на източната страна, към Дунава, също тъй малко отдалечена от замъка в прокопа, шестоъгълник, в долния кат с готически прозорци, в горния — с четириъгълни; неговите стени са от четвъртити камъни, сложени в тухлени рамки. На югоизточния ъгъл гледа долу към Дунава добре запазен готически прозорец на някоя засипана партерна зала. На същия ъгъл високо под мазгала са зазидани два римски надписа, които Каниц е преписал с немалко неудобства и опасност; те са от сегашното село *Арчер* (на тур. — *Акчар*), между Видин и Лом, от развалините на старата Ratiaria, някогашен главен град на провинцията Dacia ripensis. Орнаменти в замъка не забелязах, като не броя някакъв си камък с неясен барелеф на човешка

глава и със сияние около нея, който ми показаха на едно високо място и който изобразявал уж свети Никола.

Вътрешният двор на замъка, постлан с камъни, когато го посетих, беше пълен с ръждясали гранати. От страните му се виждат 2—3 свода, стари входове в залите на замъка, сега зазидани. От двора на стряхата водят извити стълби и един удобен излаз, направен за изтегляне на топовете, може би от някогашни стълби. На една страна в двора се забелязват три големи дупки от бомбардирането през Руско-турската война на румънските батареи, поставени зад Дунава при Калафат.

Едно по-основно преглеждане на вътрешните помещения, сега повечето зазидани или пък засипани, може би ще открие още различни архитектонически подробности. Прозорците във византийски и готически стил свидетелствуват за времената, когато замъкът и кулите били градени. Основата е римска, от кастела Bononia, който на същото място със своето име напомнял на старите римски войници в легионите тяхното италианско отечество. По-късно в X—XIV век замъкът *Бдин* бил забележително място в българската, византийската и унгарската история. Тук е била столицата (до 1396 г.) на последния български цар Иван Срацимир. Реставрацията на старобългарския замък с отварянето на зазиданите врати и прозорци, като се прикрие цялата сграда и като се отстранят някои пристройки, може да стане лесно, без големи разноски, та ще прави и чест на българите.

Музеят от оръжия, който в последно турско време бил устроен във Видинската крепост от един интелигентен паша, след войната отчасти премина в София, гдето неговите брони, шлемове, алебарди (вид старинни копия) и мушкети (едновремешни кремъчни пушки), повечето късове от XVII и XVIII век, красяха във времето на Александър I стълбите и залите на княжеския палат[42].

[42] Този Видински музей е описан от *Каниц* 1, цит. съч., стр. 235. След войната се появил за него спор между турската комисия, която според капитулациите пренасяла военните материали, оставени на турците, и между руското военно управление. Турците нещо си отнесли или пък тайно продали. Каквото е останало през ноември 1878 г., било пренесено в три сандъка в София. Според кореспонденцията за тези вещи, която останала в архивата на Българското министерство на просвещението, в тези сандъци имало: 8 ръчни мортири, 7 крепостни мушкети, 5 арнаутски пушки, 1 стара пушка, 2 турски пушки «шишене», 2 карабини, 4 стари пищова, 8 лъка, повече от 20 стрели, 21 унгар-

Наблизо до този замък лежат остатъци от стари църкви. В самата крепост се намира една двойна църква; надясно нова църква «Св. Никола», наляво по-ниска църква «Св. Пантелеймон», с надпис за подновяването на живописта в 1633 г. Църквата «Св. Петка» в болницата сега е изоставена. Тя напомня софийските и търновските църкви; надписът, който едва се чете, гласи, че я съзидал влашкият войвода Йоан Матей Бесараба (царувал от 1633 до 1654 г.). Фреските бяха изработени много внимателно върху тъмносив фон. За нейното запустяване се разказва следната повест: Една *кадъна* на Пазвант паша отстранила тайно две гъркини от неговия харем във Влашко. Пазвант предполагал,че посредници за това избягване били двама гръцки епископи, които и накарал да убият в тази църква. Църквата не е била отново освещавана и служила за ковачница, затова е и съвсем окадена. Наблизо жителите показват мястото, гдето уж някога се намирала старата митрополитска църква, съборена от турците.

Видин има и различни турски паметници. В една джамия ми показаха гробницата на славния Пазвант[43], който до своята смърт в 1807 г. — и то естествена смърт — бил почти самодържец във Видин; над богато украсения саркофаг се издига при главата, със зелена боя намазан стълб, който отгоре свършва със старотурски конически *каук*. В една улица видях и един богат турски фонтан с позлатени арабески.

Нека се върнем вече на пътя от Лом[44] за София. *Ломпаланка* (7508 жители) отдалече изглежда много приветлива: множество гъсто наредени бели къщички над Дунава, навсякъде градини, няколко минарета, пространна нова (от 1882 г.) сграда на държавното реално училище, а в средата нова църква. Частните къщи са слаби глинени и дървени сгради. През окупацията русите прокарали напреки през града широка улица от Дунава чак вън в полето. Под

ски копия, 1 копие, 1 алебарда, 8 бъздугана, 11 железни ризници, 15 шлема, 4 стари шапки, 5 щита, 1 риза от тел, 1 тъпан.

[43] Върху библиотеката на Пазвана вж. *М. Л. Малеев*, Опис на недуховните книги от Видинската библиотека на Пазвантоглу Осман ага. — СбНУ, кн. III, 1890, стр. 405 и сл.

[44] За Лом вж. *М. Бассанович*, Ломският окръг (1880—1889). — СпНУ, кн. 5, 1891, стр. 3—186; Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. — СбНУ, кн. 11, 1894, стр. 55—67; *Д. Маринов*, Из историята на град Лом. — СбНУ, кн. 11, 1894, стр. 251—258.

града на източната му страна се влива в Дунава река Лом, а зад нея се простират върху високи хълмове лозя с летни беседки. На терасата между Дунава и Лом се виждат остатъци от турско кале и римски кастел; по-голямата част от масивните каменни зидове, с които е бил заграден античният Almus,вече се смъкнали от подядената тераса долу в дунавския пясък. Тук има и една шепа турци, малко цигани, които, гдето ги не сеят, там се раждат, пък и няколко татари, чиито жени не закриват своите четвъртити червени лица като туркините.

Местната търговия е значителна. В 1883 г. вносът (главно от Австрия) бе оценен на 6 687 534, износът — на 1 506 154 лева. Ломската митница заема в Българското княжество четвърто място след Варна, Свищов и Русчук. С прокарване на железници във вътрешността София, разбира се, ще стане независима от Лом и временният разцвет на този град ще пострада.

От Лом за София (155 километра) шосето върви почти постоянно на юг. Пощата отива най-малко за 17 часа (за 133 лева). Княз Александър I минавал този път с пощата за 10—12 часа, с бързина дори шеметна. Обикновените коли имат нужда от два дни; плаща се според това дали има повече коли и пътници или не: 25—35 рубли, за проста талига с чергило — и по-малко.

Пътят от Дунава към Балкана води през три реки. Най-голямата от тях е самият *Лом*, който се преминава веднага зад града; по него биха могли да плуват и салове. Зад Лом се минава село *Гъленци*. Селското население в тази покрайнина е от хубав тип, повечето с висок ръст, при това хитро, обаче по-примитивно от живите планинци при Търново. Женските носии приличат на носиите в срещната Малка Влахия; жените са облечени съвсем бяло, с червена престилка и дълги косаци. Мъжете също тъй се обличат в бяло, с тежки кръгли черни калпаци. Селата, изпразнени със заминаването на татарите и черкезите, бързо се заселват от нови колонисти. Напоследък се върнаха и две ломски села, които след Кримската война се били изселили в Русия, в Таврическата губерния[45].

Шосето е в много добро положение и при това много оживено

[45] Подновяването на селищата се познава по модерните имена: Александрово, Борисово, Крумово, Дондуково, Игнатово, Николаево, Ботево и т. н. Изобщо номенклатурата на тукашните села е чисто славянска. От Таврическата губерния се върнаха жители на тамошните села Цартцин и Терновка.

от керваните коли и коне. По-голямата част от селското население край шосето се залови за коларство и кираджилък и по този начин изкарва добри пари; пренасянето на 2 ока от Лом до София струва средно около 1 грош. От време на време минаваме покрай някоя селска *делница* (граничен камък), с надпис от прави църковни букви, който при все че се показва старинен, е от най-нов произход. Надясно се вижда долу лъкатушната долина на река Лом с ред бели селца, полускрити в градините с овощни дървета; през тук върви шосето от Лом за Белоградчик. Край самия път покрайнината, особено след жътва, изглежда съвсем тъжна; вълнообразна равнина с глинеста почва (löss), обрасла с дъбов храсталак, бодили, трънe, бъз, лепен и трева, лятно време обикновено изсъхнала. Тук-там привлича вниманието ни някое стадо или широко стърнище с високи царевични стъбла. Тук има и уединени високи дървета, при които селяните се молят за плодородие. Врани, гарги, свраки и други птици на орляци прехвърчат край шосето и кацат по телеграфните жици и стълбове.Отзад постоянно стърчи гребенът на Стара планина, оттук съвсем импозантна, тъй като в тази част северният склон е много стръмен.

През троглодитстките села *Расово* и *Церовене* се стига до река *Цибрица*, която се преминава по дървен мост. В коритото бият в очи недоизкараните основи на стълбовете на голям каменен мост, спомен от неотдавнашно време, когато някои предприемчиви глави в София бързаха да изпълнят цялата страна с монументални сгради, без да бяха се позамислили по-напред за потребните за тази цел разноски.

Зад Цибрица покрайнината се съживява. Наляво се издига уединеният варовит гребен *Пастрина* (555 м), под който при село *Баня* извира малък минерален извор. Наляво се виждат в далечината страшните стръмнини на Балкана над град Враца. В първите издънки на планините е разположено при шосето на левия бряг на река *Огоста* градчето *Голяма Кутловица* (878 жители, между които 278 турци), център на малка околия. Следите от римски кастел на горната плоскост на стръмната тераса, която се издига на югозапад от селището, и джамията на изолираната османска колония, в край инак чисто български, свидетелствуват, че градът навярно всякога е имал стратегическо значение[46]. От надписите неотдавна научихме,

[46] Едно село се нарича *Охрид*, както познатият град в Македония.

че мястото се наричало в римско време municipium Montanensium. Околните българи, много занемарено население, прочуто по своите жестокости при изборите, живеят в големи села, които често имат повече от 1000 жители[47].

От Кутловица шосето стига около каменоломни до река Огоста; през нея се минава било по дървен мост, или пък се пребродва пак край запустелите основи на захванат каменен мост. По-нататъшната покрайнина (около село *Боровци*) ни изненадва със своята живописност, особено напролет; плодороден хълмист край с лозя, царевични ниви, с кории високи дървета и с ливади, пълни с пъстри цветя. Очертанията на Балкана постоянно стават по-ясни; вече разпознаваме над гористите му склонове прозрачните корони на дърветата на по-ниската пролука, през която ще мине нашият път. Най-после надясно се показва окръжният град *Берковица* (5429 жители), бяло гнездо, наместено между лозя при подножието на високи, тъмнозелени планини, до конусообразен връх, гдето лежат останки от някое старо градище. Най-високият балкански връх над града е *Ком* (1965 м), наш познат от софийския хоризонт. Говори се, че местоположението на града е нездраво поради изобилните дъждове и мъгли, които се събират тук под планините. Улиците са нечисти и старият дървен пощенски хан с тесен двор и тъмни стаички неволно те подбуждат да бързаш по-нататък към планините. Тукашното вино има остър варовит вкус, като щирските вина.

В околността има тук-там нещо забележително. Около 4 ч. на северозапад в планините, при извора на Огоста лежи голямото

[47] От Кутловица е дългият латински надпис (сега в Националния арх. музей), издаден от мене в Monatsberichte на Берлинската академия през 1881 г. стр. 464, на който Момзен в Ephemeris epigraphica vol. 4, p. 524—531 е посветил особена статия (срв. и неговата Röm. Geschichte, 5, 143 заб.). Той е от 155 г. от н. е. и съдържа списъка на едно vexillatio, което (centurio със 76 войници) образувало тукашния гарнизон; той е единственият опис на гарнизон в римския кастел, който се е запазил от античността. Чувам, че тук-там са намерени някакви си барелефи и надписи, които били пренесени в Берковица. Новонамерени надписи от Кутловица (сега Фердинанд): *Бр. Шкорпил*, Надписи и изображения на конници из разни краища на България. — СбНУ, кн. 8, 1892, с. 65 и сл.; ки. 11, 1894, стр. 55 и сл. *H. Škorpil*, Antike Inschriften aus Bulgarien. — AEM, XVII. 1894, стр. 214—216; *V. Dobrusky*, Antike Inschriften aus Bulgarien, — AEM, XVIII, 1895, стр. 106. [За Михайловград (б. Голяма Кутловица) вж. *В. Велков*, Приноси към историята на римските градове в България. Монтана. Сб. Чипровци, София, 1971, стр. 105—114.]

село *Чипровци* (1901 жители), което сега се занимава главно с изработване на килими. Около 5 километра от него, в долината, наречена *Рупски дол*, зеят отворите на стари рударски дупки, сега полузасипани или напълнени с вода. Следите на отдавнашната експлоатация на олово, сребро и желязо в околността започват при село *Железна* и се простират чак до село *Горни Лом*, при извора на река Лом[48]. Местните предания разказват, че в тези рудници някога работили латини. Те били саксонци, рудокопи и златари, които при все че се побългарили, останали католици. При тях, в с.Чипоровци, което тогава се пишело *Кипуровец*, *Кипровец*, *Чипуровци*, *Чипровец*[49], било седалището на Софийския католически архиепископ. В съседното село *Копеловци* живеели католици-албанци, които в XVII век още говорели на своя си език. В 1640 г. сребърните, оловните и медните рудници били, казват, изчерпани и експлоатацията се ограничавала само с желязо. В 1688 г., когато австрийските войски се вмъкнали в Сърбия, тези католици въставали, но преждевременно. Градът бил пленен и разрушен от турските войски; жителите избягали във Влашко и Седмиградско. Хърватската графска фамилия Пеячевичи е от тези стари чипровчани[50]. Разказваха ми, че в Чипоровци и до днес се запазила особена носия и тип, но

[48] За рудниците при Чипоровци и за геологията на цялата покрайнина вж. *Toula*, Grundlinien der Geologie des westlichen Balkan, Wien, 1881, стр. 10, (Denkschriften Akad. Wien, Abh. 44), обширно описание от *Г. Н. Златарски* в Период. спис., кн. 2, стр. 18 и кн. 6, стр. 78—84 (според него тукашният галенит съдържа от 0,10 до 0,15 сребро).

[49] Старите български записки от XVII век имат Кипоровец (*М. Дринов*, Български летописен разказ от края на XVII век. — ПСп, кн. 3,1882, стр. 11); Чипуровци (Гласник 56, стр. 357), италианското писмо от 1578 г. Chipurovaz (Acta eccl. Bulg. 394), писмата на католическите духовници от XVII век Chiprouaz, Chiprovatz, Chiprovacium с кирилско писмо «у Чипровцу» (Acta, p. 33 и др.). Без съмнение от гръц. κηπούριον — градина, което се чете като *кипурие* в бълг. грамота от 1347 г., *Šafařik*, Památky, стр. 97. Едно описание на местностите със споменн за тях: *Д. Маринов*, Чипровци или Кипровец. — СбНУ, кн. XI, 1894, стр. 135—144. *В. Добруски*, СбНУ, кн. XIII, 1896, стр. 429 бел. тълкува името на мястото от алб. кьипреа мед, бакър.

[За Чипровци вж. Сб. Чипровци, София, 1971.]

[50] Вж. съчинението на Юлиан граф Пеячевич: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel (1612—1674). Wien, 1880 (Archiv f. österr. Gesch. 69, Bd. 2. Hälfte). Подробни известия за Чипоровци в XVI и XVII век вж. в Acta Bulgariae Eccl. [Вж. също *Петър Хр. Петров*, Соимировичи — български болярски род от Чипровец, Векове, 1972, кн. 1, стр. 16—20.]

за жалост всякога, когато помислех да посетя това забележително място, поради някои пречки трябваше да се откажа от намерението си.

Мнозина пътници даже не се и доближават до Берковица, а отиват около усамотените казарми по ливадите право наляво в село *Клисура*, което лежи при река Бързя, вече в тясната балканска долина между високи гористи склонове. То представлява дълга улица с ханища и бедни селски къщи. Покрай дърварството главният поминък на жителите е даване под наем воловете си; ханджиите са изобщо цинцари (македоно-румънци). В лошо време улицата представлява река от лъскава кал, но в сухо време любителят на природата (тук на половин път обикновено се нощува) ще отнесе приятни впечатления. Край реката има на места кории със стари орешаци, ясени и черници с естествени лавици за сядане по големите отвесни скали, заобиколени с вода, а някои ханища непосредствено гледат към шумящите водопади на Бързия. Населението, при все че е в постоянно сношение с пътниците, е много просто и изглежда много бедно. В празнични дни обаче и тук ще видиш великолепни женски носии: цветни кърпи на главата, косаци, обшити със сребърни пари, къси сукмани с черни и червени отвесни ивици, под които се подават богато обшити дълги бели ризи, пак тесни, продълговати, почти като губери престилки с хоризонтални линии и златни обшивки, някаква си виолетова кърпа на гърдите и всякакви златни ресни около шията. През нощта срещу *Благовест* (на 25 март) ние се намираме тук като на някой езически празник: селяните не дават воловете си под наем, подкадяват добитъка и на месечина дрънкат вериги около къщите против змейовете. Този обичай е разпространен по цяла България; другаде на *Благовещение* жените преди изгрев слънце удрят с лъжици тепсии или изобщо някакво желязо и викат: «Бягайте змии и гущери». В някои покрайнини това се прави пред празника на св. Еремия, 1 май.

Оттук започва изкачването към върха. Клисура (442 м) лежи в права линия, около 10 километра от седловината, но, разбира се, около 1000 метра над нея. Турското шосе от Мидхатово време е вървяло по страните на коритото, което Бързия със своите притоци е изровила в склона на Стара планина, с няколко завоя право нагоре. И в най-лека кола се впрягат, особено в кално време, три чифта волове; конете в това време се изпращат напред, за да си починат на върха. Целият този пренос трае обикновено половин ден, от при-

зори до обяд, а зимно време изискваше още и големи усилия; стръмните места от страничните извори се заливаха с гладък леден покрив, по наклонената плоскост на който коне и хора с опасност преминаваха. Когато имаше дълбок сняг, преминаването понякога изобщо спираше. Българското правителство (в 1881—1883 г.) се разпореди да се построи великолепно алпийско шосе, което заобикаляше стръмните места с огромни серпентини по източния край на коритото, разбира се, с големи разноски; някои километри струваха до 263 000 лева. Покрайнината е прекрасна. Пътят води през пуста букова вековна гора, гдето престарелите пънове — прогнили, падат към земята и там между по-младите потомци обрасват с буен храсталак и мъх. Там се крият елени, сърни, даже и мечки; понякога при зори прехвръкват през пътя стада диви кокошки. Изгледът назад през горите на подпланинския лозарски край и на по-нататъшните степи дори до Дунава е разкошен. Шосето всеки ден е оживено от транспортите на сандъци, чували, видински мебели, железни печки и друга стока, която се кара в главния български град. По горите от изгрев слънце се разнасят ревовете и виковете на колари, които подкарват конете и воловете и побутват колите отзад. Удариш ли отстрана през дебелата гориста сянка, ще намериш тесен каменен път, обрасъл с трева и мъх, може би от доста старо време. Великолепно изглежда тукашната покрайнина зимно време (аз съм бил тук тринайсет пъти, през всички годишни времена): клоните на дърветата са пълни с дебели пластове сняг, редовете ледени висулки между корените на дърветата в изкопаните ровове край шосето изглеждат като палати на джуджета, поточетата между балваните мълчат под дебелата ледена кора, а като едничък глас в зимната гора се обажда падането на снега от клоновете.

Горе се отваря малка поляна между гори и скали, на която често и по пладне лежи гъста студена мъгла. Напролет тук е пълно с хубави цветя, главно с тинтява. Наляво се намираше турско *беклеме*, четириъгълна крепост с четири малки кули от страните; сега, при постройката на шосето, до основи е съборена. Надясно се намираше хан с пощенска станция, наречена *Петров хан*. Той представляваше глинена, нечиста ниска сграда, скрита наполовин в земята, а отвътре накадена от дим като колибите на ескимосите. Сега до него е съграден от Берковската община хубав хан, притежание на градските училища. Зад тези сгради, малко по-нагоре, се

намира същинският водораздел, според руското измерване 1442 метра над морето, следователно по-висок напр. от тиролския Brenner (1352 м). Наляво се виждат по него няколко окопа от Руско-турската война.

Оттук се слиза бързо надолу, отначало по гребена, който е и водораздел; потоците надясно отиват към Нишава, наляво — към Искър. Покрайнината оттук дори до София е много пуста и досадна, лабиринт от несносни завои на половин ден път. Докато северният склон на планинската верига спада до 1000 метра дълбоко, на юг се слиза съвършено полека по пространна хълмиста местност, която на места е красова формация и има характерни долини и понори (тук има също села и върхове с името *Понор*). Най-напред под прохода се забелязват трапезовидни върхове с отвесни брегове, както в Търново или Провадия, а по тях малки ниви и малки брезови кории[51]. Виждал съм тук селяни напролет да орат в кожуси на височина около 1200 метра над морето, когато във въздуха валеше изобилен късен сняг като перушина. По седем серпентини се слиза до пощенската и телеграфна станция с ханища, които принадлежат на село *Гинци*, което само не се вижда; лежи зад планината на запад. От тази станция дълбоката суха долина с гладко тревисто дъно, без вода завръща с един завой на изток; тя принадлежи към поречието на реката, наречена *Искрец*. Тук виждаме пак софийски носии. На св. Архангел (в ноември) по околните села правят сватби и тук, по пътя, ще видиш много великолепни носии, с нанизи от всякакви пари, обкичени лица на невести, ала също навсякъде пълни кръчми. Инак ханищата от Петров хан до София са много бедни;

[51] Брезата (Betula alba) се среща в България само в студените планини, в Балкана, на Витоша, на Рила и т. н. *Д-р Панчич* в своите «Gradja za floru kneževine bugarske» (Гласник 53, стр. 221) намира «Betula alba L. in sylvestribus montis Vitos et montis Rilo». За разпространението на това дърво свидетелствуват и местните имена: в Искрешка околия, на изток от пощенската станция в Гинци, има голямо село Брезье, при Огоя — село Брезов дол, притокът на Бели Вит *Брязова река*, колибите *Брезовица* на запад от Поибрене, при Елена колибите *Брезово*, в Западна България градецът *Брезник* и т. н. Някои български писатели, слабо запознати с ботаника, смесили *бреза* и *бряст* или *брест* (Ulmus campestris, от него местните имена Брест, Брестово, Брестовец, Брестовица), което подвело Крек (Einleitung in die slav. Literaturgeschichte 2 изд., 1887, стр. 136) към погрешното твърдение, че брезата била уж съвсем непозната на българите.

в тях се намира едвам хляб, ракия и кисело мляко, тъй като пътниците носят всичко със себе си и не се спират.

В пустия гол край, с изветрели скали и блатливи пасбища около върха *Печено бърдо*, което се състои от червен пясъчник, ни зарадва първият поглед на Витоша и Рила. В бедното селце *Бучинодервенд* напоследък беше седалището на началника и на съдията на Искрецка околия. През юли тук се вижда хубава флора (Verbascum, Aconitum, Gentiana, Syringa и др.). Лошото каменисто място на така наречения *Чингенѐдервенд*, което по-напред често било украсявано от колелета и други части на разтрошени коли, сега е снабдено с нов път върху зидан насип. След него иде в полите на планините бедната станция *Беледихан* между сено и тор. Влизаме в Софийското поле. Оттук се открива великолепна панорама на планините във вътрешността на този полуостров, в средата Витоша, под нея София като бяла нвица в полето, надясно далечното Осогово, острата Любаша, звъноподобният Руй с целия лабиринт Трънски планини, наляво огромната Рила с щита на снежния Мусала, надвечер разкошна гледка. Последният къс от пътя върви в права линия, повечето между върбови алеи, по равното дъно на Софийското поле право към целта.

ЧАСТ ВТОРА

СРЕДНА ГОРА И РОДОПИТЕ

1. ЗЛАТИШКО ПОЛЕ

От София към изворите на Тополница.«Българска Аркадия». Градовете Златица и Пирдоп. Забравен кът от света. Чергарските румънски пастири или власи и техният живот.

През лятото на 1883 г. посветих повече от два месеца на пътувания по малко познатите планински краища в България. Посетих западната част на тогавашната Източна Румелия и планинските местности от София дори до сръбската и турската граница.

Първата ми цел беше Централна Средна гора. Две недели наред имах за другар един тамошен жител, г. Петко Радомиров, симпатичен млад българин от Копривщица, тогава учител в Софийската гимназия. От София излязохме на 18 юли рано с файтон, в който бяха впрегнати четири коня, потеглихме по Орханийското шосе и пристигнахме същата вечер след 12 часа път в Пирдоп. След досадните пустини в най-близката околност на главния град настава промяна, щом се пристигне до дървения, доста стар мост през Искър при село *Враждебна*, който по цялата си дължина (85 крачки) е покрит с дървена стряха. Високата царевица, тъмноцветното конопище, дозряващите класове и пресните зелени ливади развеселяват окото, което се привлича и от околния планински венец Витоша, Рила и близката Стара планина с Мургаш и с няколко манастира, които се белеят по полите. В по-нататъшните ниви жътвата е вече в своя разгар; селяните жънат само със сърпове, тихо, без песни. Приветливостта на покрайнината се нарушава само от неплодовитите пустини с алувиалните купове пясък около Искър, който се разлива в многобройни ръкави по равното поле. След Искъра се

преминава по малък каменен мост с турско леточисление 1276 (1859) при село *Долни Богров* (14 км от София) воднатата *Малинска река*, която иде от най-източния ъгъл на Софийско поле. Самото шосе е хубаво и твърдо; повечето върви в права линия, на места с върбови алеи. Бученето на вятъра през короните на върбите донякъде намалява денната горещина. По полето ни обръщат вниманието многобройните могили; при Искър има шест много високи на левия, четири подобни на десния бряг, зад Богров две една срещу друга, от двете страни на шосето, по-нататък вляво три гладки, с трева обрасли, при които шумът от колата пропъди един голям орел. Селата са далече от пътя; минаваме само малки кръчми, а при един каменен кръст гробища, над които се вееше на висок прът червена кърпа.

След 22-ия километър излизаме от дъното на Софийско поле на първата по-висока тераса, пак при една могила[1]. Надясно в равнината се забелязва през плодородните ниви недалечният околийски център *Новоселци*. При хана на село *Столник*, откъдето се открива хубав изглед на Витоша и Рила, напущаме и полето, и шопите с тяхното наречие и бели дрехи; влизаме в планини, виждаме население в облекло от тъмнокафяна *аба* и слушаме вече източно наречие. Женските носии ни напомнят Ихтиманско.

Между голи червеникави върхове два пъти се преминават завоите на Малинска река, която лъкатуши между скали под сянката на бели тополи. На източната страна на една малка ливадеста котловинка лежи между голи пясъчни скали, долу червени, в по-горните пластове чисто бели, селцето *Ташкесен* (на тур. — каменорез), български наричано също *Саранци*[2]. Тука са сега каменоломните за градиво в София, от които в турско време се изработвали само воденичарски камъни. Те се експлоатират от италиански каменари. В селото, което в Руско-турската война било наполовина разрушено, се спряхме (4 ч. от София) на обяд. Скоро тук бе отворена и телеграфна станция. В хана забелязахме, че някои тукашни селяни скоро се научили от каменарите да говорят италиански и докато се

[1] Геоложките отношения на тази покрайнина описва *Toula*, Grundlinien der Geologie des westl. Balkan, Wien, 1884, стр. 14 и Г. Златарски, Геологически профил от София през Саранци (Ташкесен), Орхание и Етрополе до върха на Златишкия Балкан. — ПСп, кн. 4, 1883, стр. 1—32.

[2] Според Славейков първоначално Съхранци: срв. Горно Съхране в Казанлъшко.

усетим, около нас се събра половин село; те получили пред. малко от правителството помощ за училището си и от радост искаха как та как да ни угостят.

Оттук се върви пак половин час между скали, докато се открие втора по-хубава котловинка, която *Буе* (1837) нарекъл «Българска Аркадия»[3]. Това е *Камарско поле*, почти четириъгълно и едва пет километра в диаметър. Ливадестото дъно с хиляди пъстри цветя, напоявани от множество планински поточета, и гъстите габърови гори, които се спущат околовръст от склоновете, ни представят омаян образ. От поточетата, които текат между върбите, се образува Малинска река. Тук сме на кръстопът. На север непосредствено над котловината се издига самият Балкан, на чието било между горите наднича висок белоснежен обелиск, паметник на кървавите боеве между руси и турци през зимата на 1877—1878 г. Около него лъкатуши шосето, което води зад планините в Орхание и към Дунава; под серпентините на полите виждаме селцето или куп от ханища — *Арабаконак*. Наляво от него в планинския завой се скрива село *Горно Камарци*[4]. На североизток забелязваме на една височина селото *Стрегел*[5], през където води, край остатъци от калдъръм, западнало шосе в задпланинския градец Етрополе. Нашият Златишки път се обръща към югоизточния кът на котловината, гдето се червенеят стрехите на угледни къщички в селото *Долно Камарци* с живо, красиво население.

Над това село се излиза на водораздела между Черно море или притоците на Искър и Егейско море, или притоците на Марица. Преграда образува върхът *Гълабец*[6], който свързва Стара планина от подножието на Баба с най-западната, Ихтиманската Средна гора. Той е покрит с ниска дъбова гора, смесена с буки, габъри, а по краищата — и с лески; край пътя растат диви круши и сливи, а между дърветата се зеленее висока папрат. На места се показват ясно слидови скали. Множество орли се вият из въздуха. За преминаването

[3] *Boué*, Itinéraires 1, стр. 90.

[4] Бълг. камара куп сено. В средните векове имало едно село αἱ Καμάραι при Виза, *Pachymeres* 2, 774. Думата е от гръцки произход, където, както и в латински, първоначално означавала свод, пак зала, стая.

[5] От старосл. стрѣгѫ. стрѣгѫ пазя, като стража; р в името е вокално.

[6] Средната самогласна е счупено *а*, по-ясна от първата ъ.

са потребни $1^1/_2$ ч. От най-високото място на шосето (до 900 метра) съглеждаме всички най-забележителни планини в Средна България, Стара планина, Витоша, Рила, даже на югоизток през пролома на Тополница ни поздравяват и сините гребени на Родопите. Когато се почнала постройката на железници в турско, се появил също проект да прокарат пътя от Татаръ-Пазарджик за София по долината на Тополница и с тунел през върховете на юг от Гълабец, от селото Смолско до Раковица в Софийско поле, но след по-подробни измервания се оказало, че е по-износно да останат при стария Ихтимански път. В турско време Гълабец се ползувал с лошо име поради многобройните разбойници и поради черкезите, които живеели малко по-нататък надясно, в селото *Телиш*. Днес тук няма нито едните, нито другите и ние слизаме спокойно долу към Златишко поле[7]. Източният склон е много стръмен и мъчен за изкачване и слизане. Освен това, когато ние пътувахме, шосето се намираше в много занемарено положение, а преминаването през дълбеите на планинските потоци ни струваше много време и мъка. Почти всички мостове били изпадали поради лошата конструкция още от турско време; те се състояли само от дебели греди, отгоре посипани с пласт глина, но сега бяха съвсем прогнили. Долу, при полите, се намират *Буновските ханища*; село *Буново* остава наляво в един планински кът. Спряхме се в един от тези ханища, чийто двор бе ограден с високи зидове като някоя крепост. Там за мое учудване ни предложиха бира, и то местно производство; в близкото село Мирково двама българи, които някое време преживели в Пера в Цариград, варят бира, като употребяват и хмел, разбира се, в малък размер, и почнали да я пращат в София.

Златишката котловина или *Златишко поле*, в което влизаме тук, е малко позната в географската литература. Ученият свят научи за нейното съществуване едва преди 20 години[8]. Заобиколена от всички страни с високи планини, тази покрайнина образува съвър-

[7] Черкезите живели (1864—1877) в Златишко в селата Телиш, Коланларе и в Кознишкия проход, но сега няма даже следи и от техните колиби.

[8] На Кипертовата карта от 1871 г. Златишко за пръв път е представено добре според съобщенията на Лежан. Каниц (2, 228) преминал само веднаж от Етрополе за Златица и същия ден се върнал назад. Също Тула със Златарски посетили само западната част на полето чак до Челопеч и се върнали пак през планините на северната страна.

шено уединен планински кът, отдалечен от големите низини и от главните пътища. На север се издигат стръмните склонове на Стара планина, на юг се простират лесовете на Средна гора, а на изток и на запад се намират гребените, които съединяват тези две планински огради. Дължината на котловината от изток към запад, от Лъжене до Буново, достига до 30 километра, когато нейната ширина никога не превишава 8 километра.

Стара планина се представя тук, както по целия си южен склон към Тракия, като стръмна стена, която се издига до 1000 метра непосредствено над дъното на котловината, при това гола, с малко дървета и с множество поточета, които разпарят нейните каменни хълбоци. По билото около върховете, незначително издигнати, се простират широки пасбища. Високата и остра *Баба* (1793 м), при която планинската верига се обръща от югоизточната си посока на изток и която поради това свое положение тъкмо на ъгъла тъй добре се вижда от Софийското поле и от Средна гора и Родопите, се издига тъкмо над селата Буново и Мирково на западния край на котловината; на нейните северни поли лежи зад планините градецът Етрополе. Средната надморска височина на гребена възлиза средно на около 1500 метра. Най-ниското място се намира там, където стръмната пътека преминава от Етрополе за Златица (1451 м). Над самия град Златица се издига върхът *Свещи плаз* (1895 м). На източната му страна втора планинска пътека води към Лопенските колиби в Тетевенско. По-нататък гребенът се издига и дохождат върховете на Тетевенския балкан: *Булва́н*, *Бра́танички Чал*, *Вртоп*[9]. Между тях излиза трета мъчна пътека, наречена *слъбица*, от златишкото село Лъжене към тетевенския поток, наречен *Рибарица*. Жителите на Средна гора и Гьопса наричат често тази пътека заедно с няколко други с общото име Рибарица[10]. Още по-нататък, над Кознишкия проход, който води от Златишко на изток в долината на Гьопса, се издига Ве́жен (2201 м), един от най-високите върхове на Стара пла-

[9] В Пирдоп чух, че тук нагоре в Стара планина се намира и малко езеро, *гюлче*. На руската карта не е отбелязано.

[10] По «стълбицата» смятат от Копривщица до Тетевен 8 часа път. За положението на полугласната след «л» вж. по-долу за копривщенското наречие. От името Рибарица произлязъл по недоразумение «Rabanica-Pass» у Каниц на изток от Вежен. Либарица е един поток при извора на Бели Вит; село с това име няма.

нина; при северното му подножие извират потоците, които образуват реката Бели Вид, а на южния му склон, когато ние пътувахме през целия месец юли, се белееше снежна пряспа, която с далекоглед добре се разпознаваше и от пловдивските прозорци.

Спрямо стръмните и голи стени на Стара планина Средна гора изглежда много по-приветлива: високи хълмове със слабо наклонени склонове, без скали и стръмнини, съвсем облечени с гъста гора, която ги покрива от полите при бреговете на Тополница дори до най-високите върхове. Един висок връх привлича нашето внимание със светлата си поляна, която се зеленее отгоре над горите, на най-високото му теме; *Братия* над Панагюрище. Вече с просто око забелязваме, че Средна гора е по-ниска от срещните балкански гребени и че средната ѝ височина не ще преминава 1200 м.

Дъното на Златишко поле е доста равно и лежи около Златица до 700 метра над морето: следователно около 150 метра над Софийското поле и около 500 метра над Пловдивската низина. Най-ниските места на юг от Мирково, при село Петрич, пред клисурата, през която Тополница извежда тукашните води навън. От околните планини то представлява хубава гледка: в средата между планини затворена долина, добре обработена, с жълти ниви и зелени ливади. Многобройни овощни дървета, главно стари орешаци, простират своите корони между нивите и около селищата. Под полите на Стара планина от стичането за водите ливадите биват на места влажни и блатливи. Единствената преграда на дъното е един зелен връх (*Таушантепе* или *Саиранбаир*) между Мирково и Челопеч, който се появява на юг от Стара планина; малката част от котловината на запад от него се нарича и *Буновско поле*.

От околните планини се стичат множество потоци, които всички събира река *Тополница* (на тур. — *Тузлудере*). Нейният извор в недрата на Средна гора ще разгледаме по-нататък по отблизо. Оттук тече най-напред на север, при село Душанци влиза в Златишката котловина на източния ѝ край, обръща се там на югозапад и при Петрич отново напуща долината, за да се промъкне през дълга лъкатушна клисура на юг към Пазарджишко поле. Тя не минава през средата на котловината, ами се придържа о южния ѝ край, под самите гори на Средна гора. От многобройните притоци, що идат от Стара планина, заслужават да се споменат *Козлудере* при село Лъжене, *Граматник*, който отделя княжеството от Румелия, *Еленска*

рекά при развалините на манастира «Св. Илия», *Манджерин*, който преминава през град Пирдоп, *Курудерé* (на тур. — сух поток), който тече през Златица, и *Бýновска рекά*. Те са планински «torrenti» с широки корита, пълни с наносни обли камъни и пясък, които лятно време биват съвършено сухи.

Срещу ветровете, особено северните, Златишко поле е прикрито, но поради своето високо местоположение не може да се сравнява в развитието на вегетацията с Гьопса или с още по-хубавото Туловско поле. В него няма орехови и брястови кории, каквито се виждат около Казанлък, нито лозя, нито пък розови градини. По нивите се забелязва царевица, ръж и пшеница. Жътвите стават във втората половина на юли (зап. кал); нивата се оставя всяка втора година на *угар*. Между планинската ограда хоризонтът се отваря само в посока към пролома на Тополница, гдето се виждат най-високите върхове на Рила и част от Витоша.

Източната половина на котловината е по-населена от западната. Златишка околия, част от Софийски окръг, според административното деление от 1881 г., съдържаше два града (Златица и Пирдоп) и 11 села с 14 142 жители. Най-източните две села принадлежаха към Източна Румелия[11]. В 1887 г. към Златишка околия бе присъединен и градецът *Етрополе* (3305 жители), при все че лежи от другата страна на Стара планина.

Исторически паметници има малко. Бият в очи многобройните могилки, които се появяват на юг от Пирдоп в редица по билото на ниски голи бърда, които отделят дъното на полето от бреговете на Тополница. Те носят имената на различни светии (св. Петка, св. Спас и т. н.) и до неотдавна в деня на светиите пирдопчани клали курбани по тях. В самото поле при Пирдоп се издигат две с необикновени размере могили, високата звъновидна *Тàртарица* и малко по-малката *Дервѝшка могила*. Според преданията на тях седели някога два великана, единият татарин, а другият дервиш, и един-другиму

[11] Селата са тези: Стрéгел, Дóлно Камáрци, Гóрно Камáрци (тези трите са вън от котловината), Бýново, Мѝрково, Смòлско, Кáменица, Кéлево Камáрци, Челопéч, Коланлáре, Карлиево. Към Румелия принадлежаха Лъжене (от старобълг. Лжгъ ливада) и Душанци. — Сега околийски център е Пирдоп, в който освен градовете Златица, Етрополе и Копривщица влизат и 11 села. Според статистиката от 1893 г. цялата околия има 23 248 жители, Етрополе — 3579 ж. (П.)

си палили дългите чибуци. Други по-малки могили са пръснати по ливадите край полите на Стара планина.

За римски старини нищо не можах да узная, даже стара монета видях само една в Душанци — медена пара от времето на имп. Септимий Гета.

Стар център на цялата покрайнина в българско и турско време бил градът *Златица* (на тур. — Ислади). Името свидетелствува за плавене на злато от пясък на местния поток; според разказите на жителите спирането на тази индустрия е още в паметта на стари хора. Срещу Пирдоп се влива от Средна гора в Тополница потокът *Злáтевица* (наречен така от личното име Златев). В по-долното течение на Тополница, в клисурите при село Поибрене се плавило злато от неврокопчани още преди Руско-турската война[12]. Златица се споменава между старобългарските градове в разказа за събитията през XIV век у дубровничанина Лукарич (1605), който добре познавал България и е чул тук-там нещо от старите традиции[13]. Нейното име станало всеобщоизвестно от похода на унгарския и полския крал Владислав III срещу турците в 1443 г., когато с Ян Хуняди и сръбския деспот Георги Бранкович пристигнал през София чак тук, но по-нататък, към Пловдив, не успял. Името Златица се споменава във всички известия за този поход, обаче писателите не знаели определено какво е означавало; византиецът Дукас казва, че то е село, маджаринът Bonfinius говори за малката речица Златица, немецът Michael Beheim пише за гората *Злата гора*, турски *Алтъндаг*, а и сърбинът Михаил Константинович споменава гора Златица, наречена, казва, и Желязна врата[14].

[12] Златичани ми разказаха за остатъци от някакви железни пещи (*вигени*) на юг от града, обаче не успях да посетя и това място.

[13] След смъртта на цар Иван Александър градовете Търново, София, Враца и Златица се паднали, изглежда, на цар Шишман, през царуването на когото Златица в една вътрешна война била изгорена. *Liccari.* Annali di Rausa, Venezia, 1605, стр. 53 (като печатна грешка най-напред Slaniza, обаче вторият път Slatiza).

[14] Μέχρι τῆς κώμης καλουμένης Ἰζλατὴ κατὰ τὴν τῶν Βουλγάρων γλῶτταν, ὃ ἑρμηνεύεται χρυσῆ. *Ducas* ed. Bonn 217. Ad parvum amnem, quem Slatizam Bulgari appellant, Bonfinius. «Der perg hieß türkisch Altintach, sirvich Slada Gura, er ach teütsch der guldin perg hiesse» Beheim ed. Karajan, Quellem und Forschungen zur vaterländischen Geschichte etc. Wien, 1849, стр. 35. [Старините в този район са систематизирани подробно у *П. Мутафчиев*, Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. София, 1915. За Златица вж. Вл.

Като сравним всички сведения за този поход, не можем да се съмняваме, че християнската войска тогава действително е пристигнала дори до град Златица. За подробностите обаче поради неясност и несъгласие на известията знаем малко верни неща[15]. Турците навярно добре били укрепили Ихтиманския проход, тъй че по този път не е било възможно да се преминат планините. Това навярно е подбудило християнските войводи да потеглят от София към Златица и оттук гледали да си пробият път в равнините при Пловдив. Отначало предполагах, че може би са мислили да потеглят от най-западния кът на Златишката котловина около крепостта Петрич през тясната лъкатушна долина на Тополница към сегашния Татар-Пазарджик, обаче, като се запознах със самата покрайнина, се убедих, че те навярно са дошли чак до град Златица и оттук са искали да преминат през Средна гора на стария друм, който може добре да се проследи. Около пет километра на юг от Златица води през Тополница стар каменен мост — турска направа, в средата издигнат с остър свод, а до него на двата бряга стоят каменните основи на две малки крепости[16]. Оттук се върви по долината на потока *Мэдѐд* нагоре в горите на Средна гора, а от другата страна, през околността на градеца Панагюрище ($5^1/_2$ ч. от Златица), долу към крепостта *Стрелча*, която в старо време била център на Средна гора и първа крепост на южните ѝ поли; по-нататък може да се върви към Пловдив без препятствия вече по равно поле[17]. Дукас добре знае девствените гори, които и до ден днешен покриват Средна гора ὄρη καὶ δρυμῶνες δύιβατο. Опитите на християните да си пробият път през тази гориста планинска верига ясно се описват в

Попов, Град Златица. Принос към поселищно-стопанската география на Златишката котловина. София, 1942.]

[15] Критично да разгледа изворите за този поход в най-ново време се опита *Alfons Huber*, Die Kriege zwischen Ungarn und Türken 1440—1443. Archiv für österr. Geschichte, 28 Bd (1886).

[16] Моста и крепостите за съжаление не можах да посетя поради ненадейното затваряне на границата с карантина. Местните турци наричат тези крепости *Дженевизкалѐ*, Генуезки крепости, както всички стари крепости в азиатските и европейските провинции.

[17] Че походът навярно се направлявал към Медед, вече по-напред ми твърдеше в приятелски разговор проф. Дринов, който сам е родом от Панагюрище. Вж. *К. Иречек*, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 13 слд.

някои известия, както и реката, която тече под склона на самите планини. Християните били принудени да се върнат, от една страна, поради глад и зима — било е около Коледа, — от друга страна, поради отпора на турците, които мъжки защищавали средногорските височини.

Дванайсет години по-късно, в 1455 г., тук е дохождал Доменико Гатилузио, един от генуезките князе на остров Митилини, заедно със своя секретар, познатия историк Дукас, за да се поклони на султан Мохамед II, който се намирал «в българското село Излати» във време на чума; пътниците дошли от Пловдив в Златица след три дни мъчен път през гори и планини.

От по-късните турски времена имаме малко известия за Златица. Хаджи Калфа споменава «Ислади, на югозапад от Ловеч, окръг с 30 села и много води», а в търговската книга на дубровничанина Рестич се говори за златишка вълна. По-после Златица била толкова забравена, че на картите била туряна към горното течение на река Вит, на северната страна на Балканската планинска верига, която грешка се поправи едва в 1870 г. от Лежан[18]. Това недоразумение има своите причини. В турско, па навярно и по-напред в българско време, Златица е зависела от задпланинските северни градове. Още до неотдавна тя била подчинена на турските власти в Ловеч; в старите турски законници изрично се причислява заедно с Ловеч, Търново и други градове към крайдунавския Никополски санджак[19]. Според църковното разделение и до днес принадлежи заедно с цялата своя околия към Ловчанската митрополия, както и Тетевенско и Етрополско, когато Средна гора и Гьопса се числят към Пловдивската митрополия.

От турското владичество са последвали етнографски промени. Преданието твърди, че превземането на Златица станало след кръвопролитни боеве и че старото българско население се разбягало по околните планини, по Средна гора, Етрополско и Тетевенско. Найхубавата част от Златишкото поле, също както и от Туловско поле и Гьопса, била заселена от турци. Златица станала чист турски град.

[18] Срв *Kanitz*, Donaubulgarien 2, стр. 248. *Boué*, Itinéraires 1, стр. 93, добре изброява имената на всички села в «canton de Sladitza», обаче ги слага в басейна на Горни Вит; той чул за тях само по пътя от София през Етрополе за Ловеч от своите водачи.

[19] *Hammer*, Osm. Staatsverfaßung, 1, стр. 311.

Също и селата Лъжене, Келево Камарци и Клисекьои до Освобождението на България били заселени само от турци. Па и останалите селища в полето имали смесено население; само най-западният кът на околията (Стргел, Д. Камарци, Смолско, Каменица) останал чисто български. Пространните пусти турски гробища напр. на юг от Мирково (преди войната имало 161 къщи турски, 209 български) свидетелствуват за някогашната силна османска колонизация, чиито следи от постоянната емиграция в наше време са наполовина изчезнали. Тукашните турци лошо живеели с българите, особено лъженчани и душанчени; те не знаели български и околните планинци, за да могат да се сношават с тях, учили турски.

От по-ново време се помнят буйствата на кърджалиите, които безпокоили цялата котловина, обаче в Златица, добре укрепена, не влезли. През Руско-турската война Златишко доста изпатило. Русите стояли на Стара планина, като безпокоили турските позиции при Етрополе и Арабаконак; турците имали един табор с укрепени редути и на върха Бакаджик при Златица. Християнското население от полето отчасти избягало при русите, турското — в Пловдивско. Сама Златица през войната била изоставена; в Пирдоп жителите останали, като имали гарнизон от 300 черкези, които, казват, прилично се държали. При известието, че русите слизат и към Пловдив, и към София, турската войска изведнаж набързо избягала. Едва когато русите след нова година в 1878 г. слезли от Балкана и потеглили през Средна гора към Пловдив, селата почнали отново да се заселват.

Берлинският трактат постави границата между Българското княжество и Румелия през самото Златишко поле; линията върви от изток по билото на Стара планина, слиза между Лъжене и Пирдоп на юг от Тополница, следва течението на Тополница до селото Петрич и оттук завива около Каменица на запад към Вакарел.

Дойдох в Златица с надежда, че тук ще намеря някакви следи от старини, обаче останах много излъган. Градът отдалече все още импонира със своята пространност и множество градини. Отвътре има турски изглед, с криви улици и ужасен калдъръм. Отстрани на улиците, зад досадните зидове се крият стари турски конаци между буйните листа на сенчестите орешаци, сливи и череши, понякога до 200—300 дървета в един двор. Видях тук няколко много стари ореха с необикновен обем. Населението през последните години

съвършено се е променило. В турско време Златица била населена изключително от фанатични османлии. Християните почнали да се заселват едва преди немного време на южния край, гдето в 1859 г. си издигнали и църква.Според турските официални списъци тук е имало 436 мюсюлмански и 117 християнски къщи[20]. Вече Каниц намерил града в запустяло положение. През войната по-голямата част от турците избягали, а тези, които са останали, постоянно се изселват. Тяхното място заемат българи от околните села, от Копривщица, Петрич, Разлог, па дори и от Македония, обаче прииждането на заселници не е тъй силно, щото бързо да съживи пространния град. В 1881 г. при преброявянето се оказаха 408 къщи и само 1546 жители (от тях 411 турци)[21]. Затворените къщи и запустелите улици при обширността на къщите и градините правят тъжно впечатление. От четирите джамии, от които само една служи на ислямско богослужение, ни една не е била първоначално християнска църква. Околните жители разказват, че градът първоначално бил заграден с тухлен зид, снабден с *кули* и *капии*. Старини видях само две: голям изветрял камък в една улица с няколко арабски букви и годината 979 (1571), казват, гроб на някой местен турски светец, и на камбанарията на християнската църква камбаната от някогашната турска *сааткула*, изделие на български леяр, с леточисления от двете страни, с турски цифри 1191 и с кирилски букви 1777, навярно нарочно излята за градския часовник. От камбанарията се открива хубав ориентиращ изглед по цялото поле. Пътеките от града до Задбалканско били снабдени в най-близко съседство с малки кули. На пътя към север до Тетевен и Ловеч върхът *Гòлеш* носи на темето си незначителна развалина. При другата пътека на северозапад към Етрополе лежи под планината селото *Клисе́кьой*, някога турско, сега, след войната, съвършено запустяло, наречено тъй от някоя християнска църква (клисе от ἐκκλησία); над него при пътя, казват, че също имало следи от някое градище. От Златица до Етрополе и Тетевен се смята 4 до 5 ч. мъчен и стръмен път; зимно време сношенията биват три месеца прекъснати.

Съвсем друго впечатление от Златица прави съседният градец

[20] Материалы III, 5, стр. 206 (според стр. 36 само 84 християнски семейства).

[21] Според статистиката от 1893 г. 442 домакинства с 2075 жители, от които нито един мохамеданин.

Пирдоп, отдалечен от нея само три километра на изток. В него живее почти четвъртината от цялото население на Златишка околия (3270 жители)[22]; преди войната тук имало и малко турци. Чужденецът е изненадан от живота по тържищата и улиците, от множеството пропътували търговци и голямата вълнена индустрия. Тукашните *гайтани*, *аби* и *шаяци* отиват дори до Босна, Сърбия и Македония. Гайтанът се изнася най-много в Раховско и Видинско, гдето населението сега повече се конти, отколкото преди войната, а след това във Велес и Битоля. Когато обаче ние пътувахме, пирдопчани се оплакваха много от берлинската граница; новият предел пред самия град скъсал техните стари търговски сношения с Тракия, толкова повече, че съседните средногорци изпърво дохождали тук всеки ден на пазар. Освен това турско-българската граница пречи на старата търговия с Македония, новите тарифи скъсват сношенията със Сърбия, а в Босна техният гайтан се бори с виенската конкуренция. При това те молеха поне околийският център със съдилището и телеграфа да се пренесе от запустялата Златица в техния град.

Старини в Пирдоп няма. Местната църква е от 1819 г.[23] Затова пък в най-близко съседство се намира интересен старобългарски паметник, развалините на *манастира Св Илия*, един час на североизток под Балкана, на десния бряг на Еленска (собствено, казват, Илинска) река. Местоположението ни учудва със своята хубост. По ливади, пълни с всякакви цветя, се приближаваш между висока миризлива трева към подножието на великолепни, стръмни и каменисти планини. Тясна сенчеста долчинка, оживена от шума на водите, се промъква между голите скали вън в полето. Развалините не се виждат, докато не се дойде съвършено близко. В планинската сянка се подава между зелената трева старо червено гра-

[22] Според статистиката от 1893 г. 3740 жители. (П.) [За Пирдоп вж. *М. Стоянов*, Град Пирдоп в миналото и сега. Опит за събиране на исторически, географски, етнографски и поминъчни материали, София, 1941.]

[23] Сливенският митрополит, дядо Серафим, родом от Пирдоп, ми разправяше, че в неговото детинство тук имало много ръкописни църковни книги, по които се чела и литургията; по-късно ловчанският владика, гръкът Дионисий, въвел печатни гръцки книги. Ръкописите останали в една подземна стая при училището, където децата ги вадели и късали, докато не останало нищо. В развалините на Еленския манастир, казват, децата също така намерили веднаж на прозореца славянско ръкописно псалтирче.

диво, високо колкото четири човешки ръста. Старите хора не помнят да е било някога по-голямо; доколкото те знаят, то не се е променило. Развалината съдържа полукръга на апсидата (5,50 метра на ширина) и части от два четиръгълни параклиса от двете страни на главния олтар. Зидовете, цели от плоски тухли, добре опечени и споени с дебели пластове бял хорасан, са 1,24 метра дебели, със сводови прозорци и с многобройни дупки от скелята. От сводовете на долните прозорци, които едва се подават от тревата, се вижда, че значителна част от сградата лежи под земята. Тухленото градиво живо напомня софийските църкви «Св. Георги» и «Св. София». Църковната развалина се намира вътре в малко четиръгълно градище, 60 крачки дълго и 45 широко, което донякъде е издигнато над шумящия поток и околните ливади; още се познава неговата съборена ограда, два метра висок насип от недялани гранитови речни обли камъни, обрасъл с много гъста трева. През подпланинските ливади се отваря хубав изглед на Средна гора, а през долината на Долна Тополница — на Мусала, най-високия щит на Рила; самият Пирдоп остава скрит зад ниския рът. Преданието гласи, че в този манастир умрял последният търновски патриарх и че манастирът запустял едва в най-ново време; той бил разрушен, казват, от османските войски, които отивали през тук срещу Немеца преди 200 години[24].

В околността на Пирдоп са локализирани преданията за Момчил юнак. Той, според съвременни известия, живял в Родопските планини и паднал в 1345 г. в боя срещу император Йоан Кантакузин при крепостта Перитеорион край бреговѐте на Егейско море. За неговата личност се заловила българската и сръбската народна поезия, обаче пренесла крайморския Перитор на други места, вся-

[24] Около манастира се намират и други следи от заселени места: планинската долчина *Джѐмина* с градище, после някакъв си четириъгълник от разпилени камъни на влажните ливади при планинското подножие, наречен *Тодорѝчени*, където, казват, някога имало църква, или манастир «Св. Тодор», по-нататък пустото селище *Бучѝн*. Джѐмина, казват, се нарича така от джамията, на която турците подарили имота на запустелия манастир «Св. Илия»; на градището в един камък, казват, стърчало някакво си желязо. Понеже имам обичай да разпитвам за топически имена, показаха ми *планината Вѝрнеа*, плоския връх *Площѝ* (навярно площ-та), мястото *Чѐшко поле* (от *пчешко*, прилагателно от *пес*) и др. В Пирдоп имало до неотдавна метох на Хилендарския манастир, също както в Копривщица и Панагюрище.

къде, гдето местните названия са напомняли за него, на херцеговинската крепост Пирлитор под Дурмитор, в Пирот, а между други също и в Пирдоп[25]. В Златишко и в околността се разказва, че Момчил войвода бил от село Лъжене, че живял в Пирдоп, че ходил с войски дори до Цариград и че паднал в боя с турците при Одрин. Един старец от Копривщица, дядо Панчо Радомиров, ми разправяше, че преди години един тамошен бегликчия, Стойчо Каравела (баща на братя Каравелови), имал ръкописна книга с животописа на този Момчил, която, казва, беше хубава за четене, «да плачеш, когато я слушаш», ала тази книга сега е изчезнала; навярно тя е била перифраза на песента за Момчил, паметник на българската литература от времето на турското владичество, и наистина е жалко че се изгубила[26].

[25] За сръбските и българските песни за Момчил вж. М. Дринов в: ПСп, кн. 4, 1883, стр. 147 (Archiv f. slav. Philologie 7, стр. 110).

[26] В цариградското списание «Читалище», год. IV (1874), бр. 10, стр. 274—275, намираме следното писмо на В. Чолаков от Панагюрище: «Като пътувах едно време из България, каза ми в Пирдоп една 84-годишна бабичка доста дълга и твърде важна историческа песен за Момчил, която пеял баща ѝ, когато тя бѣла още малко момиче. — Споменатата песен (ако и да е осакатена) аз записах, както ми я каза бабата. — Като разпитвах и други и ми я казваха всеразлично и с някакви малки изменения, аз издирих после в същото село един твърде стар ръкописен апостол с една бележка на края, която напълно потвърждава песента за Момчил. А тъй като в тази бележка се съдържа доста важно историческо указание и като имам и други подобни, аз ви моля да разпоредите да се почне обнародването им».

Ето бележката, за която е дума:

„Азъ радославъ велѣовъ ѡ кансѵра прндохъ въ сѣмъ монастирѣ (навярно манастира св. Илия, П.) храмъ свѣтн нлн нмѣжхъ лѣтъ ѩ. Въ неиже лѣтъ бѫхѳ нападнали тѵрцы ко Трьновскомъ царѣ Іѡанъ Шншманѣ н разбѣенъ бнде царь ѡ тѵркамъ. Търновскон патрїархъ Єитнмн оставнвъ царевнмъ градомъ прнбѣжн съ всѣмъ клнромъ къ нашемъ монастирѣ н менѣ рѵкоположн въ нноческон унитѣ кѣ мане ннднкта .сѡѳг. ѡ хрїста хѣтъ .ѧтѯѣ. Въ томъ лѣтѣ нападоша тѵркн къ нашемъ кнеза момунла многнмн унсломъ тѵркамъ съ конмъ баше Алаадемовъ снн Орканъ тон прнзвавъ кназа да мѳ се предастъ. А князъ строгъ се разарн нз ополун се самъ протнвъ Орканѣ на полѣ да съ вїе. съ Бжїею помощїею оубїенъ бнде Орканъ ѡ кнажевн меуъ н миого дѵвгн тѵркамъ поразнвшнасѫ въсен бнтвѣ н гонявшн гн самъ кнезъ банзъ до одрннѣ гдѣ направнвше н дѵвгъ сраженїе съ тѵр-

Българското население на Златишко по своя тип, характер и наречие образува една група със средногорци и етрополци. Те са хора, хубаво израснали, с угледни лица, повечето русокоси, при това живи, възприемчиви, предприемчиви и разумни. Много са ревностни към учението; в Софийската гимназия се учеха повече от 30 тукашни момчета, които същевременно дойдоха у дома си с нас през ваканциите и ни бяха мили водачи в тяхната покрайнина. Най-западните села Мирково, Буново, и особено Смолско, се занимават със зидарство и дюлгерство, и то не само в най-близката околност, ами и по цяла Средна гора. То е у тях наследствен занаят, както у много други планински местности в България.

Тук почва вече землището, в което при жътва обикновено помагат работници от другата страна на Балкана. През нашето пътуване навсякъде се обаждаха загорки, жени и моми от Осиковица и от други села в Орханийско. Цял ден са на полето, а вечерта прекарват по дворовете на къщите весело,с песни и хора, тъй като тази работа тем е като празник; тук работят на дружини, а у дома си, гдето жътвите са по-късни оттук, всяка жътварка жъне за себе си, без песни и хора.

Планините имат лятно време особено преселно население. Там по високо разположените пасбища живеят власи, чергарски овчари, които се делят на две: на едни, които говорят румънски, и на други, които са погърчени. Румънските *куцовласи* и гръцките *каракачани* никак не се женят, казват, помежду си и въобще един други не се обичат[27]. В Котленско им казват и *арнаути*. Българите понякога ги наричат с турското име юруци, което име означава номадийски

камн н тамо оубїенъ бнде нашын пирдопскн князъ момчилъ."

Според автора на тази бележка «Оркан е паднал при един кладенец и този кладенец турците почитат, защото бил изврял от Орхановата кръв, и го наричат Паша-бунар. Кладенецът отстои три четвърти час от Пирдоп, а гробът Орканов е на 1 час разстояние. — Тюлбето му стои и днес.» [Старата бележка за Момчил не се покрива с историческите бележки на неговите съвременници (вж. тук, стр. 461)]

[27] В Македония се наричат и *караколчани*; там се различават «бели власи», които пасат овце, и «черни власи», които пасат коне. В Гърция казват на власите *карагунидес*, в София *цръновунци* (от черна вълна). (Срв. далматинските мавровласи в средните векове.) Желателно би било по-близко изучаване на езика на тия пастири, особено на ония, които говорят влашки, и то сега, когато говорите на македонските, албанските и тесалийски власи са така основно изучени от д-р Вайганд.

овчари изобщо (от *юрюмек* — ходя). Тези власи пасат своите стада по цяла Стара планина, от Сърбия дори до Черно море. *Пàсбищата* (*пашá*, *айлàк*) наемат било от съседните селски или градски общини, чиито землища обикновено се простират дори до най-високия гребен, или от държавата и от частни лица, собственици на тези пасбища[28]. Малко власи се намират и в Средна гора, доста много в Родопите и в Рила; те също посещават Осоговската планина, Трънските планини и Балкана при Пирот. Дохождат заедно със семействата си и живеят на височина 1000—1500 метра в дървени или глинени *колиби*, с дървени стрехи, които през зимата стоят празни; отначало, казват, живели в колиби или шатри от храсталак или пък в колиби, заровени наполовина в земята [29]. Тези жилища всякога са на едно място, като малко село, тъй като власите живеят в дружини от по няколко рода, понякога 60—100 лица с един главатар, който по турски се нарича *кехая* (означава също и селски слуга), в Македония също челник, в гръцките покрайнини на Олимп и Пинд челингас (от челник-ас). Между тях има богати и бедни. Пасат с хиляди овце и малко коне; рогат добитък не въдят. Техният живот е първобитен и див. Мъжете носят синя чалма[30], бели или черни вълнени дрехи по македонския крой, обшити с черни гайтани, и червен пояс, няколко пъти завит около тялото. Техните черти са груби и свидетелствуват за постоянното им живеене по планините, изложени на вятъра; у мъжете понякога се срещат доста хубави лица, ала жените

[28] Всеки яйлак има свое име. *Илиев*, стр. 52, привежда от казанлъшките планини цял ред български и турски имена: Корито, Поленте, Баница, Мандра, Яракос, Балабан, Коруджа, Сипаница, Пашовица, Гробът, Калаянка и т. н. Що се отнася до наема, според същия селото Габарево при Казанлък дава под наем 4000 уврата пасбища през лятото за 9500 гроша златни, Мъглиш 6000 уврата за 12 000 гр., Имитлии 300 уврата за 1000 гр., Енина също 300 за 5000 гр. и т. н.

[29] В средните векове пастирските колиби се наричали *клети* («Агупови клети» в Рилската грамота 1378) или *клетища* (cletista на власите в Конавли при Дубровник 1430); цяло влашко село се наричало *катун* (от ром. cantone), от което са в България местните имена Катунища, Катуница. Срв. пословицата «Vlah Vlaha potiste a katunaru kletiste» в комедията «Dundo Maroje» на дубровничанина *Марин Држич*, Stari pisci 7, стр. 290. *Катунари* българите понякога наричат и чергарските цигани.

[30] Сините чалми принадлежат към гръцката носия в крайморието на Тракия и в Тесалия; вече Курипешич през 1530 г. пише за гърците между Одрин и Цариград: «tragen auch türkisch pündt, aber nur plaw».

са грозни. тъй като от млади години всичката домашна работа лежи на тях. Раждат се и умират по планините. За сватби и кръщавки слизат долу към близките църкви. Имат различни особени обичаи, напр. на сватбите всяка колиба намазват с масло и я посипват с ечемик, ръж и грах. Влахът се жени само за влахиня. Главното им занятие е доене и правене на масло и сирене, след това два пъти в годината стрижене на овцете, което се почва всякога с особено веселие. Много е развито у тях *побратимството* (ἀδελφοποίησις), което се освещава от църквата. Власите, които влизат в такива свещени връзки за взаимна помощ и охрана, се нареждат един до друг в църквата, свързани помежду си с въжета, и приемат благословия от попа с особени молитви; той се извършва и в Калоферския и Рилския манастир[31]. Инак са много набожни, при все, че казват, някога се карат помежду се до кръв.

Тези пастири много спомагат за опустошаване на горите. Своята храна, която повечето се състои от мляко и сирене, подслаждат с пържена букова мъзга и при това обелват дънерите на младите дървета. Наесен запалват тревата по пасбищата, за да изникне напролет по-буйна, а заедно с това изгарят и младата гора. В Златишките планини стоят от Гергьовден (23 април) до Кръстовден (14 септември). След тази дата натоварват жени, деца, млекарските и готварските съдове и другата покъщнина на коне и подкарват стадата със своите големи вълчи кучета към зимните си жилища. Да зимуват в долините под планините не им позволява техният хилядогодишен обичай и цялата им непостоянна природа. Вървят полека, понякога и по два месеца, докато стигнат на своите места в равнината. Балканските пастири дори до неотколе всички ходели да зимуват в равнината между Одрин и Цариград или в гръцките села на егейския бряг при Енос, около устието на Марица. Родопските отиват през зимата в топлото крайморие около Гюмурджина, власите от Рила, Осогово и Крайморавско дори до Солунско. Също тъй и техните съплеменници от Пинд слизат в Тесалия и в полуостров Касандра. Напролет отново потеглят полека към планините.

Новите граници с техните митници, както и перспективата да плащат неколкократно беглик в различни държави нанесли тежка рана на това номадско стопанство. Вече в турско време власите,

[31] Гръцките и славянските молитви за **братотворение** вж. в Гласник 22. стр. 85; 63, стр. 273 и слд.

под натиска на икономически причини, почнали да се движат в по-тесни граници и да зимуват в съседство на летните пасбища.От тези, които пасат в България и в Румелия, едни сега прекарват зимата в крайморието около Бургас и Анхиало, други в равнините от Видин до Варна, даже и близо до Балкана в подпланинските области по Врачанско, Ловчанско, Търновско, Шуменско и т. н. Власите от Витоша напр. сега зимуват в Плевенско. Техните зимовища около Враца въвели Лежан в заблуждение да означи в етнографската карта на Европейска Турция румънски остров в този край; селата, които от него са указани като румънски, са населени от български селяни, обаче техните землища и до днес служат за временно зимно жилище на чергарските пастири. По същия начин произлезли у Лежан уединени български села в равнината Музакя при Авлона в Албания; доколкото зная, там зимуват български овчари от Струга и Охрид. При преброяването на населението, което стана сред зима, на нова година в 1881 г. се намериха в Княжеството около 3000 зимуващи власи, от тях около 2300, които говорят румънски, и 700 погърчени. Те живееха по селата на групи от 20 до 70 души, в източните окръзи и по 163[32]. Също и в новите краища на Сърбия власите от Пиротския балкан, от Врачанско и Копаоник, според Миличевич всичко 134 семейства с 33 000 овце и 1800 коня, зимуват в близката долина на Морава[33]. С постоянното разширочаване на орната земя и стесняването на пасбищата в низините туй влашко стопанство се натъква на същите мъчнотии, както и преселници-овчари в Долна Италия и в Испания; всякога още ще се намерят летни и зимни пасбища, ала далечното преминаване през земеделски покрайнини става мъчно[34]. Вече сега българските селяни често се оплакват от

[32] Това число ще получим, разбира се, само приблизително, като съберем малките количества власи във вътрешните окръзи у *К. Сарафов*, Народностите в западната част на Княжеството — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 58, и като извадим ханджиите, занаятчиите, кираджиите и войниците от румънските крайдунавски села (както във Варненския гарнизон, където се намира Видинският полк: ПСп, кн. 3, 1882, стр. 45). Гърци във Видинско, Раховско и т. н.; напр. във врачанското село Тлачене са зимували едни до други 41 власи и 50 гърци. Власите по окръзи: Ловеч 450, Търново 409, Шумен 396. Берковица 247, Враца 286, Севлиево 148, Ески Джумая 122, Орхание 89, Трън 44 и т. н.

[33] Годишњица Ник. Чупића 4, стр. 247.

[34] В провинцията Капитаната при Фоджия овчите стада зимуват от октомври до април в Апулската равнина и в крайморските пасбища, от юни до

скитането на големи стада, понеже нямат от тях никаква полза, освен малко тор. Освен това въденето на дребния добитък отпада; средногорските българи, също и пастирите се грижат вече не за овце, а за рогат добитък.

С чергарските пастири са във връзка влашките *кираджии*, водачи на конете в керваните, които снова между Дунава и Македония. Техни съплеменници са също румънските ханджии по градовете и шосетата, които почти всички са от планините между Битоля и Охрид (от селищата Гобеш, Магарово и т. н.), след това търговците и занаятчиите, които се установили в по-големите градове на западните окръзи, по произхождение повечето москополитани или въобще епирци. Румънският език на пастирите-власи е пълен с гръцки думи: мъжете говорят всички също и български. От зимуването в гръцки страни между чергарските власи много силно се разпространява елинизацията, даже много от тях в България и Сърбия се представят за гърци. Между пастирите в Балкана, Осогово и Витоша някои знаят да пишат и гръцки, което са научили през зимуването си. С развитието на румънското кралство се подвзело малко народно южнорумънско движение в Пинд и в румънските градчета около Костур и Битоля в Македония, обаче, доколкото можах да узная, това движение не е засегнало чергарските власи и разпръснатите полубългарски, полупогърчени южнорумънски откъслеци в България и Румелия. Южнорумънските граждани в Пловдив, Татар-Пазарджик, Пещера и др. се представят вече само за гърци.

Преселническият живот на влашките пастири е много стар. Още в XI век според Кекавмен тесалийските власи пращали през лятото, от април до септември, своите стада заедно със семействата си в българските планини (εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας)[35]. Техният живот край бреговете на Адриатическо море и в Сърбия в средните векове е добре познат. Пахимер разказва как в 1285 г., когато татарите нахлули в България, византийците отстранили номадските

септември остават по планините. За испанските отношения срв. *Roscher*, System der Volkswirthschaft 2 (9 изд.), стр. 284.

[35] *Васильевски*, Совети и разкази византийского боярина XI века. Петербург, 1881, стр. 90, стр. 106; срв. *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 1, стр. 58. Кекавмен споменава вече за побратимството на власите (*Васильевски*, стр. 106).

власи, които се скитали между Виза и Цариград в голямо количество, заедно със стадата им посред студена зима в Мала Азия, за да не се съединят с татарските чети; следователно още тогава част от власите е зимувала, както и сега, в топлата по-долна Тракия, а лятото прекарвала по околните планини[36].

Интересни са правните отношения на власите към земеделското население и към държавата, които много отдавна са установени от обичаите, в които малко се е променило. От сръбските, босненските и далматинските паметници от XIII—XV век тези отношения се обясняват много добре.[37] Също и в старотурските законници подробно са определени. Според техните постановления чергарските пастири или *юруклер* са били свободни хора, които не били поданици на никой васален господар или спахия. За летните пасища (*яйлак*, на старосръб. — *летовища*) давали чрез своите началници във време на жътва определен данък *ресми отлак* (на тур. — трева; старосръб. — данък *травнина*); също плащали *ресми къшлак* за зимните пасища (на тур. — *къшла*, старосръб. — *зимища*, *зимовища*). Когато такива пастири се установявали понякога като земеделци, плащали за новообработената земя особен преходен данък, обаче десет години наред били записвани като рая на същото село.[38]

2. СРЕДНА ГОРА

Централна Средна гора. Върховете Богдан, Буная и Братия с изгледите от тях. Буковите вековни гори и планински пасбища. Българското скотовъдство изобщо. Чисто българско население. Градчетата Панагюрище и Копривщица.

В Пирдоп и околността прекарахме един приятен ден в гостоприемната къща на тамошния търговец г. Харалампи Златанов. На другия ден ни чакаше път за Средна гора. С нетърпение

[36] *Pachymeres*, Andronik Pal. кн. I, гл. 37.

[37] Вж. Даничичовия старосръб. речник под *влах*.

[38] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 1, стр. 199, стр. 200, стр. 405, стр. 413

очаквах първия поглед във вътрешността на тази «terra incognita». Обаче при преминаването на границата срещнахме съвършено непредвидено препятствие. Вечерта преди нашето заминаване Пирдопската митница получила телеграфически заповед от София, че границата към Румелия трябва да бъде от заранта затворена. От него ден вън можеше да излиза всеки, обаче в княжеството се пущаха хора само през импровизираните карантини на четири места по цялата гранична линия: в Чалъкавак, Твърдица, Шипка и Вакарел. Причината бе холерата в Египет. Нито в Мала Азия, нито в Европейска Турция, нито изобщо в Европа имаше и най-малка следа от някаква заразителна болест; при все това българското санитарно управление бързаше да покаже публично своята предпазливост или поне «да упражни персонала» в случай на действителна опасност. Търговците и пътниците му бяха малко благодарни за това и по пътя си бях навсякъде свидетел на търговските последици от тази излишна грижа; едва след шест недели карантината бе вдигната.

На другия ден, 20 юли, в Пирдоп имаше пазар. Средногорци рано дойдоха до границата,обаче не ги пущаха вече в града. По този начин нямахме възможност да си наемем коне за яздене и товарене, тъй като от тукашните кираджии никой не искаше да дойде с нас, пък и не можеха, понеже трябваше да правят огромни заобикалки, за да се върнат при карантината. Трябваше да търсим друга помощ. Моят другар, който имаше собствен кон и който в своите млади години в битката при Шейново е носел някой руски майор, препусна напред в първото румелийско село да услови нужното число коне. На обяд от двете страни трябваше да се срещнем на границата. Мене ме изпроводиха голямо множество пирдопчани дори до границата. Около 25 минути на изток от града се издига между нивите могилата *Тàртарица*. На нейния връх под прохладния покрив от сухи листа, който се вижда отдалече, приятно се излежаваха митническите стражари, които се радваха за дългите неочаквани ваканции. Други 20 минути по-нататък едва тече от Балкана между ливади и елхов храсталак плитният поток *Граматник*, който служи за граница между княжеството и «автономията». Никакъв знак, нито кол показваше, че това е граница. Обществото бе добре разположено; остротите за грозящата чума се заливаха от големите дървени *бъклици*, а веселият поп ми даде на прощаване бял чеснов лук като сигурен анти-

дот против всякаква зараза.

За половин час стигнахме до малкото село *Душанци* в сенчеста долина, в която Тополница излиза от Средна гора в Златишко поле. Селото било изпърво повечето турско, отколкото българско, обаче сега турските имоти са прекупени от копривщенци. Край пътя навсякъде се вижда плодородна почва, влажни ливади с хубави буки. Особен стафаж образуваше редицата турци в бели чалми, които косяха сено в ливадите на няколко копривщенски господари в черни калпаци с големи мустаци, които ни посрещнаха на буйните си жребци. Преди войната османлиите от Душанци се ползували с лошо име поради своето разбойничество; днес разбойническият занаят вече не вирее и който не се е изселил, благодарен е, ако си изработи нещо у някой българин. Селото, казват, някога имало 700 къщи и при разораването на пустите места и ливади постоянно се намират следи от стара оран. Също ми показаха следи от две църквички. Едното *църковище* «Св. Тройца» при пътя пред селото е изчезнало, освен каменния *престол*, който стърчи още между бодили. Другото църковище «Св. Никола» лежи 18 минути на запад от селото, на склоновете на левия бряг на Тополница; основите на малкия четириъгълник, 12 крачки дълги, с полукръгла апсида, са скрити между глог и леска. Оттях се открива хубав поглед на срещния Тетевенски балкан с неговите скали, снежни петна, пасбища и влашки колиби. За отдавнашното християнско население свидетелствуват и две турски топонически названия наблизо: *Папазчаир* (попова ливада) и *Клисебаир* (църковен връх).

Надвечер (4 ч. · 50 мин.) тръгнахме. за Копривщица, $3^1/_2$ ч. отдалечена от Пирдоп. Пет минути зад селото преминахме Тополница по каменен мост. Там е кръстопът. Някакъв си мек път води край реката в тясната и криволичеща долина чак в града. Ние сбаче уловихме право през планините конската пътека, която веднага след моста излиза много стръмно към върха. Нещо повече от един час с мъка се изкачвахме по отвесното било на стръмния слидов връх, затворен от лявата страна от дълбокия дол на Тополница, от дясната от долината на потока, наречен *Корито*. За свое учудване забелязах, че този път е постлан с тесен, 1 м широк калдъръм, който с много кривули се извива между писък дъбак и леска; напомни ми пътя от Котор за Черна гора. Този калдъръм заедно с моста е направен около преди 50—60 години от един копривщенец на име

Драгул[1]. Върхът заедно с пътя се нарича *Климаш*[2]. В турско време тук всяка година ставали грабежи и убийства от турците в село Душанци, които чакали в гъсталаците; тук-там стърчат гробове на хора, убити от разбойници, напр. на едно живописно място на края на гората има един сив камък без надпис, наречен «Груев гроб». На 6 ч. стигнахме края на калдъръма. Надясно малко надалеч се забелязват на нисък тесен хълм основите на малко градище (*Душанско кале*). Половин час по-нататък дойдохме на най-високото място, около 600 метра над Тополница. Там, на ливадата, се издига двуетажна *беклентия*, турска стражарница, с чардак около горния кат, сега пуста.[3] Наблизо се виждат дървените колиби на власите на поляната, както и техните коне и овце. Хубаво се вижда Златица и нейното поле, а наляво от нея, в хоризонта, и билото на далечната Витоша. Зад стражарницата започва разкошна букова вековна гора със стари дървета от огромен обем; ягоди, малини и лески препречват пътя, а на места ездачът по тясната пътека до колене гази между бледозелените листа на буйния папратак. По-нататък се открива надясно великолепна гледка на обширните листнати вековни гори, които пълнят котловината с изворите на потока Корито. Малко след това съглеждаме наляво дълбоката долина на Тополница. Пътеката се обръща в широк път като шосе и върви високо над Тополница покрай гъста гора, по краищата на която цъфтяха хубави бели дядови зъби (Digitalis). Вечерният горски хлад приятно действува подир пека от нажежените скали на Климаш. Няколко извора клокочат до самия път. Най-после пред нас се появяват в дълбочината червените стрехи на Копривщица; голямо селище на дъното на малка зелена котловинка, в която се събират изворите на Тополница. Ала тепърва, цял час след първото виждане, влизаме подир дълго

[1] На моста отвън е зазидана отстрани плоча с някакъв надпис от този Драгула, обаче аз я забелязах тепърва от голяма височина като бяла точка, та беше вече трудно да се връщаме отново долу.

[2] Може би гръцкото: κλίμαξ стълба (срв. гореспоменатия проход през Балкана *стълбица* със същото значение); в Цариград и околността гласи *кш*, следователно *климакш*. Думата може би е пренесена от каракачаните, които говорят гръцки. Има също върхове Климаш и в Балкана, при Тетевен и др.

[3] Според моя джобен анероид, в сравнение с едновременните наблюдения на г. Лутероти в София: Душанци е 736, поляната при беклентията 1339 метра над морското равнище. Австрийската карта ги слага на 730 и 1378. Руската карта бележи Климаш с 1346 м

слизане от стръмнините между крайните къщи (8 ч. 20 мин.).

Първият оглед по пътя ни даде вече предварително мнение за гористата средногорска природа; веднага на другия ден бързах да се запозная по-отблизо с този хубав край и да го кръстосам в различни посоки. Плана на пътуването си бях наредил тъй, че по пътя от Княжеството към Румелия минах през Копривщица, а на връщане — през Панагюрище и Ихтиман. Без да гледам на заобиколките на моите собствени екскурзии, ще направя тук общ преглед на тези планини.

Средна гора преминава почти в равна линия от запад към изток, паралелно с южните хълбоци на Стара планина. Нейният извор лежи между изворите на Искър и Марица, при северните поли на Рила планина, краят ѝ — в завоя на Тунджа при Ямбол. От Стара планина Средна гора е разделена с ред долини, чиито води се оттичат към Марица: Златишко поле, Гьопса и Туловско поле. Самата верига се състои от три части: 1) Ихтиманска Средна гора от Рила планина чак към долното течение на Тополница, 2) средната, най-високата и най-широката част около Панагюрище и Копривщица, от Долна Тополница до река Стряма, и 3) източната, най-ниска част, тъй наречената *Караджадаг*, което на български значи «Сърнена гора», оттук дори до Ямбол. Втората част е поместена в картите едва около 1871 г. от Лежан и Хохщетер, тъй като, при все че се вижда добре от Тракийското поле, отдалече е била смятана от пътниците за самия Балкан. Описанието на тази средна и главна част, около 70 километра дълга (от пролома на Стряма до Тополница при Петрич) и до 35 широка, имат за цел следните страници.

Името *Сре́дна гора̀* (в Копривщица) или *Сра́дна гора̀* (в Панагюрище)[4], което е всеобщо познато у българите, добре означава местоположението на тази верига между Стара планина и Тракийската низина. Турското *Ортадаг* е само превод от него.[5]

[4] В Средна гора се казва *гора́*, *река́*, само *вѫ̀да* има ударение според западното наречие.

[5] Сега *гора* на български означава лес; само в местните имена Средна гора, Цръна гора (при Скопие), Света гора (Атон и един връх при Търново), както и в Загорье, Загорци се е запазило първоначалното значение на планина (напр. в животописа на св. Теодосий Търновски частите на Балкана се наричат «гора Емпская», «гора Сливенская»; срв. старото име на Родопите «Славиеви гори» и т. н.). Думата е почнала да има двойно значение вече от

По външност Централна Средна гора съвършено се отличава от Стара планина и Родопите. Тя е доста широка планинска верига, ала немного висока, с обли, малко издадени върхове, всичко умерено наклонено, без големи стръмнини, с приятни форми за окото. Височите и долините са изпълнени с висока стара гора, която в повисоките места е прошарена със зелени поляни; само най-близката околност на Копривщица и Панагюрище е гола. Северният склон към Златишко поле сравнително е стръмен; на юг планината се спуща постепенно с многобройни ниски и гористи издънки, които почти незабелязано се губят в низината. Най-високите върхове стоят заедно в две групи, едната на изток, около изворите на Тополница, другата на запад, между Панагюрище и средното течение на същата река. Между тези групи се простира височина, покрита с гора и пасбища.

Средна гора е много по-ниска от Стара планина. Нейните върхове не достигат 1600 метра, ала главният гребен не пада под около 1100 метра. Затова, както вече се спомена, балканският гребен добре се вижда от равнините при Татар-Пазарджик и Пловдив през Средна гора, даже и от родопските висоти виждаш пред себе си в далечината високата стена на Стара планина, а пред нейните поли Средна гора почти само като едно дете. Централното местоположение на Средна гора в средата между високи планини и пространни ни-

XIV век. Цамблак употребява думата и в двете значения; веднаж пише в животописа на св. Петка, че Търново било «стръмнинами гор и хълмов ви, сокых затворено», друг път в живописа на патриарха Евтимий (Гласник 31-стр. 277), че Света гора при Търново било място «горою надходимо частою и пространною» (гъст лес на български се нарича и до днес честа гора). И в законника на цар Душан (1349) *гора* означава лес: «да расте гора», «што су куде посекли саси горе». Същевременно българи и сърби почнали да употребяват за старобълг. гора думата *планина*, която в старите сръбски грамоти от XIII и XIV век означава повечето планински пасбища, отколкото самите висоти: така навярно трябва да я разбираме също и във Виргинската грамота на българския цар Константин Асен от XIII век, където се споменават села с ниви, лозя и «с планинами». Обаче вече в Рилската грамота на цар Шишман от 1378 г. четем «планина Среднея, от где Рыла истичет». Името *Стара планина* най-напред се среща у пътешественика Врапчич (1553 г.). Покрай *загорски* полека влязло в употреба и *запланински* (грамота 1406, *Венелин*, Влахоболг, грамоты, стр. 18). В някои по-стари сръбски песни почнала и зелена *планина* да получава значение на лес, обаче то не си пробило път (*Bogišić*, Nar. pjesme iz starijih primorskih zapisa, стр. 13, 43)

зини има тази преднина,че от върховете, при все че тяхната височина сравнително е малка, се откриват гледки извънредно хубави и поучителни.

Геологичната формация на Средна гора не е още описана. Скала рядко излиза наяве; всичко е покрито с растителност, с гори и поляни, а гол камък се показва почти само по върховете, в малки купчини по пасбищата и в речищата на потоците. Хохщетер и Тоула в своите геологични карти означават Средна гора с архаичен терен. Доколкото можах да забележа, планините около двата града са от гранит, който на отворени места е съвършено изветрял и се е преобърнал в жълтеникави сипеи, в пясъка на които блещука с хиляди дребни люспи бяла слюда. Между свлечените камъни на потоците видях и големи късове бял кремък. На най-високите върхове, които са покрити с множество балвани, почти като върховете с архаичен терен на чешката Шумава, както и по голите скали на Климаш се показва слюда. Около панагюрските топли извори скалите се състоят от бял аспиден камък. На юг от Панагюрище и Стрелча настава еруптивен терен, който се проявява особено в звъноподобните конуси на Коюнтепе, които стърчат усамотени в низината при Пазарджик. Там се намират и многобройни топли извори. В 1886 г. Златарски предприе геологическо изследване на цялата планина, обаче трудът му за това не е още излязъл.[6]

При пребиваването ми в Средна гора разпитвах за българските наименования на различните форми на терена и планинците, които със своите стада постоянно живеят по тукашните или старопланинските висоти, можаха да ми дадат доста ясни дефиниции. Турската дума *балкан* на български е *планина*, която има своите *върхове*. Каменистите върхове на Стара планина се наричат *чуки*. Думата *било* за планински гребен е разпространено не само по Стара планина, ами и у сърбите и хърватите, дори до Адриатическо море. *Бърдо* (на тур. — *баир*), както ми казаха, е връх, който се присъединява към други, ако ще и по-високи върхове. *Хълм* и *могила* (на тур.— *тепе*) са усамотени височини със стръмни склонове. Водораздел се нарича в Средна гора *пресяка*. Другаде по Балкана седловината

[6] Срв. студията на *Г. Н. Златарски*, Геологическо-петрографическо описание на Средна гора между реките Стряма и Тополница и на съседните ней страни. — ПСп, кн. 40, 1892, с. 501; кн. 41—42, 1893, стр. 805. — с една геологическа колоритна карта.

се нарича *преслоп*, при все че тази дума повече се е запазила в местни названия. Също старославянското дѣлъ (връх) се среща като употребителна дума само в Софийско; другаде живее само в местни названия, като напр. Равни дял (между Копривщица и Клисура), Дебели дял (над Клисура) и т. н.[7] *Рът* е височина, от едната страна стръмна, от другата полегата, обикновено между два потока; в западните наречия тази дума гласи *рид*, *хрид*, като се употребява покрай него и думата *рътлина*. *Бряг* е склон (pente, côte, Abhang), *сипей* — гол сипкав пясъчен или глинест склон. Покрай славянското скала се слуша в търновско *канара* (тур.), в Северна Македония *кàрпа*. Думата *поток* в цяла Източна България се среща само в местни названия; всяка и най-малка вода, що тече, се нарича река (в по-източните наречия *ряка*) или по турски *дере*, от което е направено и бълг. умалително деренце[8]. *Дол*, *долчùна* значат също и поток, който само зимно време или подир дъждове се напълва с вода, инак е *суходол*. *Долùна* е дълга речна низина; страничен дол, врит от стичането на водите в хълбоците на планините се нарича *падина*, *падùнка*. По цяла България се употребява и думата *валог* (според Н. Геров «на отлог на планина място, извито като вдлъбнатина и на дъното малко равнище» или «дол». Превод), *скок*, в смисъл на водопад. Началото на една река се нарича *извор*; вода, която извира от дълбоко — *кладенец*; водоем с корито за напояване се нарича в крайдунавските равнини *стубел*. *Поляна* е планинско пасбище за разлика от *ливадата* в долина край река; *поле* е всяка равна плоскост. напр. Крайдунавската или Тракийската низина, или дъното на всяка котловина, като Златишко, Софийско, Кюстендилско поле и т. н.

Хидрографически Централна Средна гора се дели на две области около споменатите две групи най-високи върхове. Около Копривщица се събират изворите на *Тополница*, около Панагюрище

[7] В една народна песен от Княжево при София «искарай ме на висока *дели*»; *дел* според певицата означава *баир*, рид, чукар. Павловица несвидлива. Народна песен, слушана от Гюра Вучковица в с. Княжево. — ПСп, кн. 16, 1885, стр. 164. *Миличевич*, Годишница 4, стр. 260, привежда от Пиротско *рът* и *дел* като синонимни, планински издънки между две падини.

[8] *Вир* е дълбоко, тихо, рибно място в една река (гатанката: *Сини вир дъно няма*? Очите). Вир в смисъл на руското значение на думата (нем. Wirbel) се казва на български *завòй* (означава обаче и заобиколка, кривула) или в Търновско *вртòп* (тази дума другаде значи и пещера).

извира *Луда Яна*, и двете притоци на Марица. Изворите на тези две реки показват заедно и мястото на главните проходи през планината от север към юг.

Нека пристъпим сега към подробно описание, като вървим от изток към запад. При селото *Чукурлии*, недалеч от Хисарските бани, срещу последните издънки на Източна Средна гора или Караджадаг, се издигат от десния бряг на река Стряма или Гьопса първите бърда на нашата Централна Средна гора, цели обрасли с гора. Оттук постепенно се повишават дори до изворите на Тополница. Тази река се образува в малката котловина (до 1100 м) между двата най-високи върха на Средна гора, Богдан на източната и Буная на западната страна. В Копривщица не я наричат Тополница, а *Тополка*. Извира под северните поли на Буная, тече най-напред около 5 километра на изток, при сливането си с *Крива река*, която иде от склоновете на Богдан, се обръща към северозапад и минава сред Копривщица, гдето между къщите се втичат в нея няколко по-малки ручея. Под града котловината отново се затваря и реката влиза в тясна долина, между стръмните склонове на която се вижда от Копривщица на северния хоризонт малък къс от Стара планина. По-нататък, около 2 ч. от извора, Тополница се обръща в своята долина от северозападна посока постепенно на запад и като заобикаля северните поли на плоския връх *Градище*, гдето се намират основи на някоя стара крепост, и планината *Златенско*, на която по пътя забелязахме влашки колиби, излиза, както се каза вече, при Душанци в Златишко поле[9].

Най-високият връх на Средна гора е *Богдан*, отдалечен на два часа път с кон на югоизток от Копривщица. Аз го посетих на 24 юли в компания от няколко уважаеми копривщенци, между които бе и г. Георги Груев, председател на върховния съд и на тогавашното Румелийско събрание. Ние бяхме шест души, възседнали на добри коне; на 7 ч. 25 мин. излязохме около най-южните къщи на селището вън и тръгнахме най-напред почти половин час нагоре край Тополка на юг, по некосените росни ливади и между ниви, засеяни

[9] По-малки притоци на Горна Тополница са: над Копривщица отляво *Пóпско дерé*, в самата Копривщица ручеите *Кòсов дол* и *Бяла река* (от *Андреева горà*) отляво, *Петрешка* отдясно, в теснините под града отдясно *Чýмина рекà*, в чиято долчина, казват, копривщенци живели, когато върлувала някаква чума, а отляво *Грмидол*, в дълбок дол между Градище и Златенско.

с барбой. След това (7 ч. 50 мин.) завърнахме към страничната ливадеста долина на Крива река, обградена отстрани с жълтобели сипеи, и вървяхме по нея към югоизток чак до мястото (8 ч. 12 мин.), гдето под остър ъгъл се съединяват двата потока, които образуват тази река. Оттук се почна изкачването към върха по тревистите му склонове между двете долчинки, от които само южната е украсена с острововидни гъсталаци. В една овчарска *бачи́я* спряхме конете да си починат малко, без да слизаме. Подир малко (8 ч. 45 мин.) стигнахме на водораздела или по тукашната терминология на *пресяката*, на гребена, наречен *Тънки рът*, обрасъл с висока букова гора. От западната му страна извира Крива река, от източната — няколко ручея, които се вливат в Гьопса към селото Рахманлии. От него видяхме вече от една страна гребените на Карловския балкан, от друга — щитовете на Рила. По този гребен стигнахме бързо към северните поли на Богдан, чийто горист връх още от града постоянно ни стърчеше пред очите. Оттук се върви по дълбея на един планински поток през хубава букова вековна гора чак под върха. Висока папрат, размесена с цветове от звънчета и лютичета, се зеленее под сянката на стари дървета, ягоди се червенеят между корените на могъщи столетни пънове, големи дървесни гъби се подават от кората на застарели буки, а край повалените от вятър и мълния великани виждаш и изсъхнали исполини, които като някои страшилища между живата гора простират още своите избелели голи клони. Дребни ручеи клокочат между издънки, които буйно растат в гористата сянка, ранната роса като с блестящи бисери краси тревата и цветята, а край пътя изскачат извори с вода почти ледена.

Спряхме се под три разклонени буки на една наклонена поляна (9 ч. 10 мин.). Другарите пуснаха конете да пасат по краищата на гората, накладоха между няколко камъка огън и приготвиха от един дълъг обелен клон ръжен за *орман кебап*. Планината има два върха: *Голе́ми Бо̀гдан* и *Ма́лки Бо̀гдан*. Първият от тях, обрасъл с гора, беше отдалечен само на около 400 метра надясно от нашето местоположение. Той представлява плоскост, около 300 метра дълга и 50 широка, гъсто обрасла с нисък букак, между който се подават малки, обрасли с лишеи слюдови скали. Под дърветата буйно расте планинска трева, пълна с цъфнали растения; покрай узрели ягоди виждаме още и ягодов цвят, а около тях звънчета, теменуги, мащерки, мъртва (глуха) коприва, лепен и други цветя.

Височината на този връх руската карта не отбелязва; по-източния и донякъде по-висок, около два километра отдалечен Малки Богдан, на чийто тревист връх още стои руският тригонометрически белег, поставя на 1572,5 метра.[10]

Изгледът е тъй ограничен от гъсталаците, че се открива само по края на върха, което изисква много катерене тук-там между храсталаци и клони. На север се издига стената на Стара планина в непрекъсната линия от Етрополско дори до Калофер. Най-далече надясно великолепно се представя в нея Калоферската планина с високия Юмрукчал, който се познава по снежната пряспа на южния склон; след нея идат Карловската и Сопотската планина със своите ниски гъсталаци, Троянската седловина, на която се виждаше пътят, който се спуща от нея на юг, високият Вежен тъкмо на север от нас, с две снежни петна наляво от голия връх. Златишкият балкан и най-после Баба. Долината на Гьопса се вижда почти цяла; в нея Богдан със своите мъгли и облаци служи за барометър на земеделците. Златишко поле остава закрито от по-близките височини на Средна гора, които се намират между него и нас. На северозапад се вижда цяла Копривщица с червените стрехи под жълтеникавите сипеи и зелените поляни, с цялата котловинка на изворите на Тополка, която като по-ясна междина личи между тъмната зеленина на височините и средногорските гори. Тъкмо срещу нас, в права линия, около два часа от нас на запад, се издига гористата Буная. Надясно от нея се вижда по-нататък Братия с поляна на върха. Наляво от Буная, много далече се показват на хоризонта мъглявите очертания на някоя много висока, продълговата планина — Витоша. На югозапад се лъска в омара нещо огромно, нагоре по-ясно, долу съвсем замъглено; това е Рила планина, височината на която оттук ясно личи. Целият южен хоризонт е заграден от великолепните Родопи в цялата им дължина от Рила до Хасковско, но техният образ е неясен поради омарата, която тъкмо на пладне се издига от равнината и която ни загражда и изгледа на Пловдив[11]. Интересен е юж-

[10] Според моите наблюдения с малък анероид този връх би лежал 1119 м над София, 1654 м над морското равнище, цифра доста висока. Изобщо отклоненията на моя уред от тригонометрични данни растяха, колкото повече се изкачвахме нависоко.

[11] Тази лятна пара или според простонародната дефиниция «мъгла, на която слънцето свети», се нарича в Средна гора *умàра*, в Северна Маке-

ният склон на Средна гора. Надясно от Малки Богдан стърчи още по-ниският *Чифѝр* (или *Джифѝр*) с остроъгълна изпъкнала скала на върха и с горист стръмен спуск към Ново село. Южният склон на нашия връх е покрит от тъмни, почти непроходими гори; между тях се подава единственото голо бърдо *Влък*, на пътя от Копривщица към Пловдив. На югозапад ни обръщат вниманието дългите ниски издънки на Средна гора, особено около селото Стрелча, които със своето гористо облекло ясно се отличават от безлесната низина. В равнината или, както тук се казва, в *полето* плуват между омара, като продълговат остров, четири звъновидни хълма: Коюнтепе в Пазарджишко. Самото поле до известна далечина е напъстрено с малки гори и усамотени дървета, обаче по-нататък, към Марица, става еднообразно жълто, без зелени точки, като че да е съвършено голо.

Седловината между Богдан и Буная е същевременно и водораздел между Тополка и *Стрѐлешка река*, наричана също *Медѐддере*[12], която извира в гъстата вековна гора под южните поли на Богдан, оттук се спуща на югозапад през селото Стрелча и при селото Попинци се втича в Луда Яна. Самият водораздел е нисък и гол. На югоизток от нейната долина стърчи споменатият връх Влък, който пък разделя нейното поречие от *Песченѝк* (на тур. — *Кумлу̀дере*, от *кумлу*, пясъчен), който зачева под хълбоците на Чифир, тече през Ново село и се влива в Марица недалече под Пловдив. Южният склон на Влък е съвършено покрит с гора. Бялата кула върху него и едно голямо белезникаво голо място под нея посред зелените средногорски склонове се разпознават навсякъде от Пловдивско и от склоновете на срещните Родопи; кулата, според думите на моите другари, «се белее като яйце» между горите дори от Узунджово.

Буная ми е позната само отдалече. От Богдан с просто око се познава, че нейният връх само малко е по-нисък от самия Богдан; руската карта я туря също един сажен по-ниско от Богдан. Северният склон, покрит с гъста гора, спада много постепенно, тъй че

дония *омàрина*, в Сливенско *мараня* (срв. сръбското ὸмара, душно, die Zchwüle). Трептящият топъл въздух над нивите се нарича на български *ярата* (ерé се, разяр̀ава се).

[12] Името Медед, което се повтаря и в Панагюрище, може би произлиза от старослав. Медѣдъ (на бълг. сега *мѐчка*). В Копривщица ме уверяваха, че Медед била уж турска дума.

планината от тази страна никак не бие в очи. На голия и плосък връх лежат грамада огромни черносиви камъни, като че да са поставени там изкуствено по начина на старите «долмени». Южният и югозападният склон са покрити с поляни. При северните поли извира Тополка, при югозападните — Луда Яна.

Над западната страна на самата Копривщица, на север от Буная, се издигат един до друг върховете *Поп* и *Попадия*, между които лъкатуши пътят за Панагюрище. Интересен е Поп (1415 м), правилен, гладък, с трева обрасъл конус с няколко голи петна по страните и с грамада камъни на плоския връх. Изгледът от него за първо ориентиране е много поучителен. Вижда се цяла Копривщица «à la vue d'oiseau» и целият извор на Тополка. Освен това вечер, надясно от Влък (около 155°), в широката Тракийска низина под стените на Родопите ясно се познават Пловдивските тепета с белите им къщички, в чиито прозорци си играят огнените лъчи на залязващото слънце, около 12 часа път от това гледище. Великолепна е гледката на север; върхът на Поп е може би най-сгодното местоположение, за да се нарисува профилът или панорамата на Стара планина от Етрополе до Калофер.

На запад от Буная и Поп се простира дори до Братия широка височина, която изпълва почти цялото пространство между Копривщица и съседното Панагюрище, на $4^1/_2$ ч. път. Нейната средна височина възлиза на около 1300—1400 метра. Нейната повърхност само малко е развълнувана от няколко ниски хълма и дълбоко врязаните долини на потоци, които текат било на север към Тополница, било на юг към Луда Яна. Гъсти гори и пространни поляни се сменяват едни след други; в горите преобладава бук, само на северния склон към Златишко поле забелязах малко и дъбова гора. Тук няма села, тъй като местата са високи и зимно време не са за живеене. Лятно време ги съживяват големите стада на копривщенци и панагюрци, повечето говеда, по-малко овце или коне. Пастирите живеят в *колиби* или овчарски *бачии*, прътени и глинени колиби.

Аз се запознах с тази разкошна покрайнина още първия ден след пристигането ми в Копривщица. Бях поканен на екскурзия към стадата на уважаемия гражданин Лука Йскров. Излязохме (21 юли) привечер на $6^1/_2$ ч. Около няколко трендафилови ниви с бели или червени рози и между купи прясно сено влязохме в сенчестия дол на Бяла река и се изкачвахме по стръмните брегове през

гора към върха. За половин час бяхме горе. Другарите слезнаха от конете и почнаха да събират ягоди, които се червенееха между мъха под дърветата. Аз между това с учудване се взирах в гледката, която постоянно растеше. Виждаше се към от Златишко поле и Балкана чак до великаните над Калофер. Като вървяхме между гори и поляни вече по самата височина, стигнахме отново за половин час на Панагюрския път, направен и за волски коли. Изгледът по средногорското плато ставаше от минута на минута по-ясен. Наляво се виждаха гористите върхове на Богдан и Буная. Другарите ми наименуваха отделните части на височината и техните издънки: ето върха *Главòч* над Душанци, там поляната *ӯрсулица*, там по-нататък *Златевица*, на юг поляните *Белотрӯп*, *Шӣрине*, *Бич*, *Ливàди* и др. Някои смесени с гора и ливади части изглеждат като разкошен природен парк. На мнóго места расте по поляните на сянка, по краищата на горите огромно множество лепен със стъбла по един метър и повече високи, като свещ прави, с топчица жълт цвят на върха. На пръв поглед ти се струва, като че нарочно са засети; навярно растат от тора на добитъка, който пасе по тези места[13]. На други места се зеленее по склоновете между горите висока папрат, която отдалече със своя светлозелен цвят прилича на лоза. От самите поляни се открива огромен изглед на всички страни. Надвечер, особено първите минути след заник слънце, той бива още по-ясен; на ясния хоризонт околовръст се показват тъмносините очертания на Родопите, Рила, Витоша, на далечните Трънски планини и на огромната отсрещна Стара планина, в която личи близкият Вежен със своето снежно петно. Средногорските овчари добре познават планините във всекидневните им изгледи, разпознават техните височини според долната лӣния на облаците в облачни дни и според промените в техния изглед си съставили своя простонародна метеорология. Вече се мръкваше и небесните светила трептяха по ясния небосклон. Насреща във висотите на Стара планина зад дълбокото Златишко поле засветиха като най-долни звезди огньовете на власите. Настигнахме няколко овчари с овчи калпаци и кафяви дрехи от груба овча вълна, с дълги тояги в ръцете. Настана нощно

[13] Verbascum в Средна гора и Троянско се нарича *лепя̀н*, в Крайдунавско и Западна България (Кюстендилско, Трънско) *лóпен*. В Тетевенско има и село Лопен; неговите разпръснати колиби чух да ги наричат в Средна гора *Лепянски колиби*, в Орханийско *Лопенски колиби*.

пътуване по тясна пътека през гъста букова гора. Някои буки тук имат толкова дебели пънове, че четири души едвам ги прегръщат. Големи мъхове висят като мустаци от техните клонове. Клоните на дърветата и страничните гъсталаци постоянно ни удряха по лицата. Вечерен планински хлад се появява от гористата влага. Пълната луна излиза зад нас и осветява през короните на огромните дървета нашата пътека, заградена отново с лепен. Кресливи птичи гласове се обаждат от вековните гористи дълбини; това са *чулдвки* и *уловйци*, казват ни пастирите-водачи, нощни птици с «човешки глави», навярно от рода на бухалите.

Най-после на $8^{3}/_{4}$ ч. излязохме на широка поляна, по която се разнасяше силното лаене на големите бели овчарски кучета. Това е поляната *Злàтевица*, целта на нашия път. При лунната светлина разпознаваме в средата голямо стадо бял добитък. Надясно се показва през гората малък лагер; под огромен бук пламти голям огън, който пращеше силно и изхвърляше искри, а около него насядала весела дружина, цели семейства с жени и деца. Между тях имаше и лекари, съдии и учители, родом от Копривщица, които бяха дошли да посетят родното си място. Екскурзията при стадата тук е главното лятно забавление. След взаимен поздрав седнахме с кръстосани крака на мъха под буките да вечеряме: печено агне на шиш, пържена пастърма, пъстърва, различни видове тукашно сирене, а при това вино в огромни бъклици. При този случай узнах, че тези колосални съдове (най-големите събират дори до 18 оки) се дълбаят в седмиградския Брашов, в планинското село Дойкинци при Пирот и у някои помаци в Родопите. След яденето се захвана обикновеното българско забавление. Покрай звуковете на гайдите и овчарските кавали се разнасяха по гората стари и нови народни песни, пети в хор, а най-после се игра хоро около огъня. Омайната пълнолунна нощ на високата планина под прастари дървета не ни остави дълго да спим. Едва след полунощ утихнаха разговорите. Спахме до конете под открито небе върху дрехи, постлани по мъха, наскоро ни разбуди златната светлина на слънцето. Рано заранта тръгнахме из гората на лов, но не се оказа нито мечка, нито дива свиня. Гората беше много тиха, като не смятаме гласовете на няколко птици, главно *осойки*. Наблизо до мястото на лагера минава през гората ручеят, наречен също тъй Златевица и се влива в Тополница; водите клокочат под сянката на широката папрат между

повалените огромни дървета, с пънове, понякога до 20 метра дълги. Не липсваше и обикновената стрелба на нишан, без която в България не може да има веселба. Едва вечерта се върнахме долу в града.

В идиличната природа на тези планински поляни се крие и нещо митологично. За някои места се говори, че там живеят *самодиви*. В Средна гора, както и в Трънско, Котленско и Кюстендилско,ми показваха *Самодивско хоро* или *хорище*, гдето уж самодивите, или, както на Запад им казват, самовили или вили, нощно време играят. Всред обикновена поляна виждаме кръг или полукръг с по-дебела, по-висока и по-зелена трева или с листести растения, напр. ягоди. Неговият диаметър бива по-голям или по-малък, според това, с каква сила вихрушката е занесла в своето турло семената на тези растения. На такова място нощно време хората не смеят да отидат, а когато косят сено, оставят го некосено, даже по нивите си не се решават да го изорат. Едно великолепно такова хорище се намира на високите планини на сръбско-българската граница между Кюстендил и Враня, на самия водораздел, и се нарича *Вилъоколо*; границата минава посред него и когато всякъде наоколо сеното е прибрано, по него все още е буйнала тревата като пшеница, тъй като никой не се докосва до нея[14]. Такива тайнствени кръгове впрочем и в Шотландия напр. се смятат за прибежище на духове (fairy rings). На българските самодиви има посветени и различни цветя. Те са *риган̀ина* или *ма̀щериг̀а*, Thymus serpillum[15], а особено *росен*, Dictamnus albus на ботаниците, лепливо растение, чийто светлорозов, рядко бял цвят и стъбло издават омайна миризма, причинена от етеричното масло, уж запалително, и което още от римско време много се употребява в медицината[16].

[14] Описва *Milicević*, S Dunava na Pčinju, стр. 71 (Godišnjica 4, стр. 280).

[15] *Риганина*, дума, употребявана в Търново, в Лясковец и т. н., произлиза навярно от гръц. ὁ ῥιγανον. Една песен от Търновско гласи: «Излезе Янка росен да набере, росен, риганина. Не намери Янка росен, риганина, най намери Янка бача Радослава; под пелиня лежи, от пелиня кърши, главата си върже.» На запитванията Радослав отговаря, че «змеицата ме либи» — алегорично означение на треската.

[16] Че росен е Dictamnus albus, с готовност ми издири г. д-р Тодоров от Пловдив, тъй като при пътуванията ми никъде не ми показаха това растение, без съмнение защото моите пътувания спадаха през месеците след неговото цъфтене. При Търново има местност *Росенова поляна*. Една народна песен, печатана

Мястото, отгдето извира втората средногорска река Луда Яна, е много по-пространно, но също и много по-ниско от това на Тополница. Нейните извори се събират между Буная и Братия в котловина, повече от 2 ч. дълга и широка. От двата споменати върха, а особено от горите на горе описаната височина се стичат многобройни потоци (*Мулейска река*, *Окòшка река*, *Грмидолска река*, *Душкòвченин*). Котловината, в която от тяхното стичане се образува Луда Яна, лежи около 600 метра над морето, следователно до 500 по-ниско от котловината с изворите на Тополница; затова в нея има не само поляни, но и повече ниви. На югозападния край на този басейн лежи градът Панагюрище (около 550 м). Луда Яна минава пред него по широко песъчливо корито, лятно време почти сухо[17], след това тече между скалисти теснини около село Бъта, гдето в гориста хълместа местност се влива отдясно в нея *Бáнска река*; по-долу под селото Попинци има към нея отляво гореспоменатата *Стрéлешка рекá*. В околността на селото Карагларе тя излиза в полето, обикаля могилите Коюнтепе от западна страна и като тече в главна посока към югоизток, се влива в Марица под Татар-Пазарджик. Преди устието си по-напред се разливала в три ръкава, които отчасти се губели в блата; сега на разноски на татарпазарджишката окръжна постоянна комисия тя е събрана в едно корито.

На север и североизток от Панагюрище лежи най-ниският водораздел на гребена на Централна Средна гора[18]. От другата страна извира реката, наречена пак *Медéддере́*, която на юг от Златица се влива в Тополница. По нейната долина, която изобщо се нарича пак *Медéд*, води пътят от Панагюрище до Златица, за който споменахме, когато говорихме за похода в 1443 г.

в болградското списание «Общ труд», гласи: «Що гората на росен мирише, я полето на червен тръндафил? Дали ми се й' гората развила, или ми се й' *росенът разросил?*» Г. Тодоров мисли, че тук «разросил» не може да значи «покрил с роса»; има растения, чиито цветове се наричат реса (лозата, върбата и т. н.), *разрéсим се*, *пúснали реса*, *ресили*. Дали росен е във връзка с местното име Ресен (села в Краище, при Търново, град при Охрид), не е лесно да се отгатне. — *Dictamnus*, който расте в Крит, в Аркадия, на Парнас, в Тесалия, при Абдера и т. н., е добре познат на Плиний, който надълго и широко описва неговите лечебни действия.

[17] В самото Панагюрище Яна събира ручеите *Мáрешка рекá* (отдясно на планината Лисец), *Драгулѝнски дол* и *Свинáрска рекá* (отляво).

[18] Австрийската карта поставя караула на водораздела на 1093 г. Руската карта на самия водораздел няма числа. Аз видях това място от върха на Братя.

На запад от този водораздел се издига, тъкмо на север от Панагюрище и на юг от Златица, третият от високите върхове на Средна гора, наречен Братия[19]. Познава се отдалече по яснозелената поляна на темето над тъмните гори, които обвиват склоновете му. Към югозапад с него тясно е съединен чрез горист гребен по-ниският *Лисец* (1387 м). На върха на Братия се отива от Панагюрище на кон за три часа. Аз го посетих на 12 август в голяма компания панагюрци; беше неделя и се събраха около 20 ездачи, местни граждани, двама лекари, румелийски офицери, ученици от София и т. н. Отначало се върви около един час на северозапад между нивите и ливадите на Панагюрско поле. След това се започва изкачването по гористия склон, отначало между дъбове, между които край пътя растат множество сливи с жълти плодове, след това между буки. Най-после на източния бряг на Лисец, 2 ч. от града, лаят на кучета, които овчарите с рунтави калпаци и дрехи скоро накараха да млъкнат, ни издаде овчарската *бачия*, поставена на стръмен склон. До нея в разкошен горист кът под сянката на огромни стари буки извира кладенец с необикновено студена вода (+5°C). Оттук се присъединиха към нас няколко горски мъже като водачи на върха начело с някогашния хайдук *бай* (брат, обикновена титла в Средна гора) Станко. Изкачвахме се по билото, което съединява Лисец с Братия. По пътя няма никакъв изглед. Пътеката е скрита в букова гора, тъй гъста, че даже и не излизаме от сянка и постоянно се навеждаме под клоните, които ни събарят шапките. Гористият терен е чист, без храсталаци. Пътят служи и за волски коли за прекарване на дърва. Течащи води няма, тъй като техните извори лежат по-долу надясно и наляво. Природата е разкошна; най-хубавите букови гори, които зная, са на данския остров Сееланд и на българската Братия. След няколко часа езда най-после излизаме пак на слънце на няколко поляни, гъсто обрасли с папрат, като че са посети; лепен няма, освен няколко уединени стръка между кукуряк по краищата на горите. Отстрана се вижда на поляната селище на пастири-власи. Най-после виждаме пред себе си най-високия връх, конус, обрасъл с гладка трева. Излязохме със заобиколки полека-лека чак на върха,

[19] Името е от женски род един. число и се изговаря почти на *Братье*. Първоначалното значение е навярно «братия». Като «Mt. Bratia» този връх най-напред е записан на една малка Лежанова карта, «Bulgarie meridionale. Environs de Sophia», в Tour du Monde, vol. XIII (1873), стр. 135.

без да слизаме от конете. Горе лежат между тревата на малката поляйка купове камъни, почернели от изветряване, на които кацат обикновено орли; навярно сме ги пропъдили, тъй като се виеха високо над нас. На руската карта по недоглеждане не е поставено при Братия никакво число. Според нашите наблюдения височината би възлизала на 1037 м над София, 1023 м над Панагюрище, 1572 над морето, ала мисля, че действителното число ще бъде донякъде помалко.

Изгледът е един от най-великолепните не само в България и на Балканския полуостров, но изобщо в Европа. При пръв поглед бях като омаян, тъй като не очаквах подобно нещо. Отдавна слушах, че в Средна гора има места, от които се вижда и София, и Пловдив, и сега се уверих, че това е истина. Върхът е сравнително не висок и при това и лесно достъпен, обаче географското му положение е на токова място, че от него се вижда огромна панорама. Стара планина се вижда не само от Калоферския балкан дори до Баба, ами още по-нататък се издига пред нашите очи великанът Мургаш над Софийско поле, даже надясно от него се издига някакъв много отдалечен остър връх, който стои някъде при Искърския пролом в околността на Черепишкия манастир. Всичките тези калоферски, карловски, троянски, тетевенски, златишки и етрополски балкани със своите редки храсталаци, със своите сиви скали и позеленели поляни ни се струват много голи в сравнение с тъмнозелената гориста Средна гора около нас и под нас. Забелязваме, че нашият връх е по-висок от прохода, който води там насреща от Златица през планинската стена за Етрополе (1451 м). Златишко поле със Златица, пълна с градини, със села и жълти ниви, се простира под нас като разтворена географска карта. На запад изпъква великолепният профил на Витоша в цялата й ширина, а надясно от нея се познават в мъглата очертанията на далечните Трънски планини. Софийско поле на дъното е покрито с лека омара, обаче добре се познава в него местоположението на София. Овчарите, наши водачи, ни разправяха, че от лани е издигната в нея някоя нова голяма сграда, с бялото си лице обърната на тази страна, чиито прозорци рано при изгрев слънце ясно блестят; това е новата гимназия, до развалините на старата «Св. София», от балкона на която тъй често се заглеждахме в Братия, която оттук в ясно време се вижда на хоризонта в междината между Баба и Вакарелските висоти. Наляво от Витоша

се вижда смесица от гъсто сбутани гористи конуси и гребени, пониски от нашето местоположение; това е Ихтиманска Средна гора с тъмнозеления конус Еледжик (Яйладжик) и неговите съседи зад дълбоката и тясна долина на Тополница. В Ихтиманско поле виждаме само склоновете на западния край; дъното остава скрито. На югозападния хоризонт се издига огромната стена на Рила, с великолепния щит на Мусала в средата и с много високи гребени, в чиито падини се белеят многобройни преспи пресен сняг; оттук с просто око се уверяваме, че тези планини са действително най-високите в целия наш изглед и изобщо в цяла Средна България. Към огромния тоз възел е привързана дългата верига на Родопите, която изпълва цялата южна страна на нашия хоризонт с високи темета и с няколко дълбоко врязани долини, обаче полуденното слънце беше вече издигнало толкова пари от Тракийската низина, че подробностите, освен главните очертания, се губеха в неопределеност. В горещия въздух на полето ясно се виждаха близките Овчи могили или Коюнтепé. По-нататък плуваха бледите черти на Пловдивските тепета, разположени в редица, най-ниското — наляво, най-високо — надясно. От северната страна отвсякъде бие в очи пирамидалната им форма със стръмни склонове. Овчарите твърдят, че при съвършено ясно време от Братия добре се вижда часовниковата кула на Сахат-тепе, даже, че се забелязва понякога и далечният Чирпан. Най-после да погледнем още към подножието на нашата планина. Ето долу пред нас долината на Медед с пътя от Панагюрище за Златица, а зад нея цялата по-горе описана средногорска височина със своите сенчести гори и като острови разпръснати слънчеви поляни и папратови ниви дори до Буная и Богдан. А най-после долу, тъкмо на юг, цялото Панагюрище с всичките свои къщи.

Цели часове човек би могъл да проседи на това високо място; окото всяка минута открива нещо ново в тази великолепна картина. По главните очертания познаваш подробности, отделни върхове, могили, селца и пътеки между тях, като на жива картина!

На връщане за 40 минути бяхме при извора под Лисец, гдето ни чакаше горски овчарски банкет. По тези места турци и не пристъпвали. По дърветата при извора виждаш издълбани на кората бележки на български хайдути. Черкези, турци или арнаути, които се осмелявали насам, били застрелвани от самите овчари. Даже след Средногорското въстание войводата Крайчо Самоходов, юначен ин-

телигентен мъж с големи мустаци, сега вече между мъртвите, с който също тъй се запознах, се държал с шепа въстаници в горите около Лисец дори до дохождането на русите.

На запад от Братия и Лисец се простира дива, обрасла с вековна гора местност, в която се крие гористата котловина *Оборище*, забележителна по Българското тайно събрание през пролетта на 1876 г., с което се захванало въстанието. Оттук на юг, между Луда Яна и Тополница, се провират гористи издънки, с върхове до 800 м високи, чак близо до Татар-Пазарджик. Характеристика на тези краища заедно с Ихтиманска Средна гора дори до пътя през Траянови врата най-добре могат да дадат моите собствени пътни бележки от Панагюрище до Ихтиман. На 13 август подир обяд тръгнах, съпровождан от няколко панагюрски приятели, на запад. Градът за половин час изчезва от очите. На местността *Чумов гроб* ми показаха шанците на въстаниците през 1876 г., които имали за цел да затворят тукашния проход; обкоп, 3/4 метра дълбок, направен погрешно пред малък насип, наместо зад него, за да се прикриват в него стрелците. За 1 ч. 20 мин. стигнахме до селото *Мечка*, като преминахме потока, който тече от Оборище на юг към Панагюрска баня. Пред селото се намира самият водораздел между Яна и Тополница. Вред наоколо вековна дъбова гора с диви жълти сливи и със смрика по скалите. Самото село (149 къщи) е съборено; при него се били в 1876 г. панагюрци срещу турците, а също и русите имали тук престрелка на 25 декември (източ. кал.) 1877 г., за която напомнят два надгробни паметника. Пътникът чувствува, че се намира в планинска среда, далече от равнините, в българско загоре, което тепърва в наше време влезе чрез войните в сношение със света.Оттук през криволична скалиста долина дойдохме до лоша, тясна пътека между дъбак за 1 ч. 10 мин. към Тополница до селото *Поибрене*[20]. Пред селото се намира каменен гроб на панагюрци и други въстаници от 1876 г. с надпис. Селото има 300 къщи; всяко семейство има двойно жилище, една хижа за зима в селото при реката, а друга за лято в кошарите или колибите, които са пръснати на един час път по околните висоти. Жителите са едновременно овчари и земеделци, които обработват малки планински нивички. Тополница тече в дълбока, тясна

[20] Името означава хора, които живеят при река *Ибър* (лат. Ad-ibrenses). Жителите са живели първоначално навярно при стария Хебър, при изворите на който и до днес един поток се нарича Ибър (стр. 171).

долина с безбройни завои. След дъждове често с ужасна сила излиза от бреговете си. На брега се забелязват следи от златари; до Руско-турската война тук са дохождали *мияче* от Неврокопско в Родопите да пресипват с голям труд пясъка на планинските потоци. Жителите ни показаха при реката и някакъв си серен, вонещ извор, който е полузасипан от тях, тъй като, казват, им отравял добитъка.

След като се простих с панагюрци, пребродих Тополница и почнах да изкачвам сенчестата ѝ теснина на огрените от слънце върхове. Там се влиза в идиличния лабиринт на Ихтиманска Средна гора с гъсти дъбови и габърови гори и с разпръснати лески и осени. Тук няма нищо по-лесно да изгубиш следата на пътеката и да се луташ цели часове. Вред наоколо стърчат вълнисти гребени и високи конуси с приятни меки форми, гъсто сбутани и от главите до петите обрасли с дървета. Между тях дълбоко се впуснали тесни долинки с малки поляни, гдето високи като дървета дрянове и глогове, с корони, преплетени от павой, както и многобройни диви круши и ябълки (*киселици*) растат край никога непресъхващите потоци. Където да погледнеш, тук-там по склоновете се показва някоя жълта нивица и при нея няколко бедни колиби, на височина 600—800 метра. Жителите тъкмо що жънеха и вършееха; от склон на склон през тихия въздух се разнасяха техните проточени викове и песни. Пътеките, които на места едвам се познават, водят ту нагоре, ту надолу, от хълмовете в дълбоките долини при водите и отново из гората нагоре към върховете, докато омръзне на ездача постоянно да слиза и да си намества седлото. Тук-таме от по-високите места се виждат гребените на Етрополска Стара планина на север и на Рила на юг, която, като доста близка дотук, изглежда великолепно.

Скоро зад Тополница моите хора, един стражар и двама кираджии, забъркаха съвсем пътя. Отговорите, които ни даваха жътварите от околните склонове, малко помагаха. Около два часа се лутахме, докато срещнахме селския пъдарин с пушка на рамо, който ни изведе от този лабиринт. Вече се мръкваше. Нощувахме в *Грозеви колиби*, една група от селото *Белùци*, в една селска къща. Конете се вързаха за плета под крушата, водачите се настаниха вън под стряхата, а аз се разположих на глинения под вътре. Овес за конете намерихме у една съседка, много сладкодумна баба. Хората ме предупредиха да не се отдалечавам много от колибата, тъй като кучетата били много зли. На юг над горите се издигаше великолеп

ният профил на Мусала, образ и нощем, на месечина, гигантски. Къщичката имаше една единствена стаичка, пълна с дим, в която влизаше светлина от вратата и малкия прозорец, който се затваряше с дървен капак. От окадения таван висяха на верига котел над отвореното огнище, а по-нататък на две въжета люлка във вид на малко корито. Вечерята бе скоро привършена; седнах с кръстосани нозе на чергата, ядох от паницата мляко с дървена лъжица, закусих малко мед с ръжен хляб и се напих с вода от глинената стомна. Моите хора между това ядоха с охота чушки, опечени в жарава. Легнах на земята с чизмите си и дрехите и със седлото под главата. Хъркането на младите селски съпрузи при огнището, писъкът и храненето на бозайничето и немируването на децата малко нарушаваха здравия, безгрижен сън. Рано заранта настана в селото движение; жителите изкарваха в дрезгавината на хладното, дори студено утро козите и свинете на паша. Питам какво дължа. Всичките разноски за 3 коня и 4 души възлизаха на два лева. Закусих сурова краставица с ракия и потеглих из тихата гора нататък. В дрезгавина минахме дълбоката долина на някакъв приток на реката Мътивир от лява страна и вървяхме през хубави гори между непроницаеми гъсталаци, в които се показваха и малко буки, към скрития в сенчеста долина извор *Робов чучур*, когато от една висока поляна се откри разкошен поглед на Рила, Витоша и жълтото Ихтиманско поле. След три часа езда слезнахме в спящия още Ихтиман.

След това географско изложение нека направим няколко общи бележки. Климатът на Централна Средна гора е планински, с люта зима и прохладно лято. В Копривщица във втората половина на юли имаше на сянка +26°С; в София — 26—30°С, в Пловдив — 35°С. Панагюрище, което лежи малко по-ниско, е донякъде и по-топло. Средното местоположение на планинската верига между горещата Тракийска низина и хладната Стара планина и Софийско поле, както и изпаренията от собствените гори имат навярно интересни резултати в дъждописен оглед, но това ще се обясни може би някога в бъдеще.

Що се отнася до горите, най-гъстите вековни гори са на южните поли на Богдан, в една долина на юг от Климаш, в Мededдере между Панагюрище и Златица, и на западната страна на Братия при Лисец. По височините, както се спомена, преобладава бук. Дъб се показва само в по-ниските склонове към Златишко поле, към Средна Топол-

ница, а преобладава в по-ниската Ихтиманска Средна гора. Иглолистна гора няма; тук-там по скалите расте тъй нареченият тук *ардъч* (Juniperus, на Рила *смрика*). Гората е изсечена само около двата града, обаче жителите още помнят докъде се е простирала и кога е била опустошена. Средногорската флора горещо препоръчвам на ботаниците; мене ме интересуваше богатството на българските имена на растенията, грижливото събиране на които много ще помогне за проучването на езика[21].

В горите се скитат много зверове. Мечките се крият главно в сенчестата вековна гора под южните поли на Богдан и много се ловят от любители; при Панагюрище са вече рядкост. Изобщо се твърди, че мечката е обикновено плашливо животно, което се храни с лешници и изобщо с растителна храна. Опасна, казват, става, когато веднаж се настърви; тогава по-често ѝ се прищяват овце, телета или жребчета. Вълците зимно време безпокоят цялата планинска верига и Златишко поле. Рисът е рядко животно, което малко се размножава; разказваха ми, че има само два, които бягат из горите на Братия, и един, който неотдавна убили душанчани. Най-обикновен дивеч са дивите свине (глигани), които напр. се скитат по буковите гори на Братия в стада по 10—20, а зимно време, когато буките[22] из-

[21] За такива сбирки досега е направено много малко. Училищните ботаници са преводи, някога много набързо направени, и са препълнени от неуместно взети чужди имена, главно руски и чешки. В тях не намираме напр. споменатия росен и много други простонародни имена. Наистина в домашните названия има големи различия според покрайнините, затова при записването трябва определено да се спомене отечеството на всяко име. От филологично гледище интересни са многобройните имена на -ига, -уга; *мащерига*, *тамянуга* *Viola*, *овсига* Bromus, *вратига* Tanacetum, *търстелига* и т.н. Давам тук от своите записки няколко имена, записани от устата на средногорци по поляните: *зеленика* Vinca, *вънника* Arnica, *равенец* Achillea (различава се от *ревен*, от гръц. ῥ αβέντιον, rabarbora), *синчец* Centaurea, очé (умал. от око) Campanula, подбяла Tussilago farfara, *воленика* (другаде турски *гюзум* или арабски *нане*) Mentha, *лайкучка* Matricaria chamimila, *живовлек* (в Котленско *жаловник*) Plantago officinalis, *плюскавица*, един вид ягоди, *бърци* Tagahacum, *живовник* Rumex acetosa, *щавунек* Oxalis, *репей* (другаде лопух) Lappa, *лютница* Ranunculus acris, козак или пръч Tragopogon, коза *брада* или *кукувичина*, някакви треви и т. н. Имената на градинските растения в български език повечето са гръцки и турски: *лале* Tulipa, *зюмбюл* Hyacinthus, *шибой* Cheiranthus, *трендафил* Rosa, *латинка* Tropaeolum, *замбак* или *крин* (κρίνος) Lilium и т. н.

[22] *Бук* се нарича както самото дърво, така и плодовете му; жълъдите се наричат и *жир*.

чезнат под снега, слизат и в околността на селищата, гдето понякога ги хващат живи; веднаж се примъкнали по снега дори в училището в Копривщица. По цяла Средна гора се срещат не само сърни, но и рогачи (чух от овчарите и думата *елéни*); понякога слизат от планините на юг в нивите и опустошават житата. Между клоните на вековните дървета се крият и диви котки и катерици; също не липсват и лисици.

Централна Средна гора е прекрасна местност за скотовъдство. Тукашните българи отглеждат не само овце, а главно едър добитък от хубава бяла порода. Лятно време ги изкарват в още по-високи планини: копривщенци — в Тетевенския балкан, панагюрци — на Витоша и в Самоковските планини, а зимно време ги подкарват към Бургас, в Одринско или дори до Енос и Кешан. За клане този добитък се изпраща в Цариград или в Сърбия. С този преселнически начин стопанството на средногорци много прилича на влашкото, само че власите не се занимават с едър добитък. С овце по-напред тук се е вършила голяма търговия пак с Цариград.

Стада свине, каквито се въдят в Сърбия, не намираме в българските гори. Обаче от средновековните известия излиза, че отглеждането на свине в големи полудиви стада някога е било разпространено по целия полуостров и че това, което днес намираме в дъбовите гори на Шумадия и в Унгария, е само остатък от някогашната всеобща стопанска система. Акрополит пише за свинарите (χοιροβόσκοι), жители на Родопите, а Пахимер споменава същия клас жители на Хемус. За самото византийско царство най-добро свидетелство намираме в известието, което император Иоан Кантакузин дава за своя частен имот; неговите стада възлизали на 5000 броя рогат добитък, 2500 коня, 50 000 свине и 70 000 овце[23]. Тези числа без съмнение представляват отношението на отделните видове добитък, което в XIV век изобщо е преобладавало в стадата на византийските велможи. Тепърва през владичеството на исляма стадата свине полека-лека изчезват, вече под влиянието на гъстото турско население, което се разпръснало по Тракия и Крайдунавско. Ала още в XVI век се споменават във Видинския и Никополския санджак свине, които пасат по планините[24]. И рицарят Дернщвам видял в

[23] *Кантакузин*, кн. 3, гл. 30.

[24] Von den Schweinen Garuna (от новогр. γουρούνιον, prace) welche in den Gebirgen mästen, werden 32 Aspern für die Heerde entrichtet.» Кануннаме на

Румелия по полетата цели стада свине. Отвращението на мюсюлманите към свинете ще разбере всеки, който види в тези страни с какво се хранят тези животни по дворовете на хорските жилища.[25]

Интересна е пастирската терминология на българите, която представлява чудна смесица от славянски, румънски и турски елементи. Някои изрази са ограничени в малка област, други обаче се простират от Гърция през Албания, Сърбия и България дори до Карпатите, даже и до нашите моравски власи. Каква важна част от народния имот съставлява добитъкът, ясно се вижда от това, че в България много често се нарича просто *стока*. Стоката се състои от *едър добитък* или *говеда* и *дребен добитък*. Дребен добитък са главно овцете, между които се различават *овни*, *празове* или *кочове* (на тур. — коч, овен), *а́гнета* (в Рила множествено число гласи *а́гнища*), *сагма́л* (овце за доене), *ш̀илета* (отбити агнета) и т. н. Отбиването на агнетата от овцете при пролетното делене на стадата се нарича *предой*. Кози и ярета се отглеждат покрай овцете в доста голямо количество в планините, обаче поради покачването на данъка върху тях броят им сега се намалява, за голяма полза на младите гори. Селското стадо се нарича *чарда*; в Котленско под това име разбират само воловете, кравите и биволите, в Търновско и другаде — целия добитък[26]. Добитък, който пасе вън от селото, в по-голям брой, принадлежи към стадата. *Пастѝрите* носят още и имената *чобàни* или *говедàри*, *овчàри* (с преглас овчери) и *козàри*. Има много изрази за пастирските хижи: *колѝба*, *кошàра*, след това общо познато на Шар, Родопите, на Балкана, дори до Добруджа е *мàндра* (от гръц. μάνδρα, μανδρίον, μανράκι), *бачѝя*, в Средна гора овчарска колиба, *бачѝло* в Македония (срв. сръбското *бача*, *бачѝя*, иначе *стан*, пастирски салащ; рум. bacju, овчар, сиренар; baca у моравските власи значи предводител на овчарите). Прътените огради, в които овцете нощуват до овчарските колиби, се наричат *ѣ́гли* (ъ̀гъл,

Видинския санджак, *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 1, стр. 313. Постановлението в Никополския санджак (1, 304): «Von den Wildschweinen, welche im Walde liegen, bezahlen die Ungläubigen nichts, sondern geben nur 1 Asper für 2 zahme Schweine» по-скоро се отнася за полудивите стада, отколкото за глиганите.

[25] Вж. *Барт*, стр. 23. Неговите думи може да потвърди всеки, който е пътувал по Сърбия и България, с повече или по-малко комични наблюдения.

[26] Старослав. Чрѣда grex; от него произлиза и маджарското scorda, стадо рогат добитък или свине.

от тур. *агъл*, *салаш*), *егрèци* (*егрек*), *огради* и т. н. Главният овчар или сиренар се нарича *мандраджия* (и на рум. mandraciu). Зимовището на овцете обикновено се нарича къшла. Думата обор в значение на кошара или прибежище за стадата по планините е рядко, обаче местните имена показват, че в старо време е била повече в употреба. В Жеравна при Котел, мястото, гдето пасат овцете, се нарича *пладнище* (*пладнýване* на овцете на сянка), а мястото, гдето нощуват в оградите — *полугáр*, което се чува и по Габровско и Търновско, гдето пък затова не знаят що е това бачия и мандра. Зимно време овчите и козите стада се хранят със събрани през лятото листа; тяхното събиране по горите, като се секат цели клони, се нарича в Копривщица *бразденье* (от глагола *бразда̀*), самите купове листа в Кюстендилско и другаде *лѝстници*.

Вълната на овцете се стриже два пъти, веднаж напролет, втори път — наесен (*ярина*).

В мандрите се произвежда преди всичко сирене. Сиренето на Балканския полуостров е било прочуто още в римско време, главно caseus Docleas от сегашна Черна гора и caseus dardanicus от провинцията Дардания около днешното Скопие и Призрен[27]. Доенето на млякото в дървени *чéбъри* (на изток и *чубýр*) с *дьги* и *óбръчи* и приготовляването на масло и сирене с помощта на всякакви сирища е една от главните грижи на чобаните. Първото, още жълто мляко, което се получава при доенето, се нарича *кулáстра* (на лат. — colostrum); тази дума минава от Балканския полуостров по Карпатите дори у малорусите и тешинските поляци. Сурватката или цвикът се нарича и *мьтеница*, непресеченото кисело мляко по турски *айран*, сметаната също тъй по турски *каймак*[28]; солената вода, в която се пази сиренето зимно време в големи *кáци*, се нарича *саламýра*. Сиренето бива няколко вида. *Кашкавал*[29] (думата е позната и на румънците, и на турците) е жълто кравешко сирене в големи тънки пити, както именно се произвежда в Панагюрище; много го-

[27] *Plinius*, Nat. hist. 11 §340. Totius orbis descriptio (от IV век) § 51 (Georg. graeci min. vol. 2).

[28] От бесарабските българи слушах и думата *сминтáна*, стара дума, запазена в румънски език и от него приета обратно заедно със старата носовка.

[29] Думата е позната и в Далмация в XVI век (s kruhom kaškavala, Hektorović. Stari pisci 6, 16) и в цяла Италия, където в Рим един вид сирене се нарича cacio cavallo

лямата гъстота и сухост го отличава от швейцарското сирене. Острото раздробено овче сирене се нарича у́рда (на новогръцки — μυζιδρα); тази дума също е много разпространена и у македонските и карпатските румънци и означава козе сирене или извара; у малорусите — пресечено овче мляко, у моравските власи — овча сметана на масло[30]. Печено сирене, сварено в мляко с брашно, каквото ядох при извора под Лисец, на български се нарича *белмуш*; и тази дума има голямо разпространение и във формата *балмуш* означава у карпатските румънци някакво си ястие от царевично брашно, у русите в Буковина и у хуцулите каша, сварена със сметана. Козият мех, в който овчарите си пазят мляко, което моите средногорски приятели на шега наричаха «българска лимонада», се нарича *угуртнѝк*, *ургутник* (от тур. — *йогурт*, *йоурт*, пресечено мляко)[31].

В целия полуостров много се яде говеждо, овче или козе месо, добре смачкано на дълги късове или пити и сушено лятно време на слънце, което се нарича *пастърмá*; в най-усъвършенствуваните форми прилича на италианските мортадели и салами, ала чужденецът навиква да го яде само след пълна аклиматизация. Думата е турска и татарска (*бастърма*, *пастирма*) и е позната и в Анадола, и в Крим; на Балканския полуостров влязла в употреба също у гърците, румънците и албанците. Черва, натъпкани с месо и повече сушени само на слънце, се наричат *суджуци* (тур.), *на́деници* и копривщенски *лука́нки*[32]. Към овчарските ястия принадлежи и *кавърмата*, вътрешностите, сварени със зеленчук[33]. Останалите животински продукти, с които се занимават *джелепите* и *касапите*, са *кожи*, *лой* (*червиш* от тур.), *сланина*[34], *езици* и *рогове*, които се употребяват в гребенарството и за правене пищялки на гайдите.

Земеделието в Централна Средна гора е слабо. Нивите около

[30] Срв. *Miklosich*, Rumunische Untersuchungen (за румънския език), а особено Über die Wanderungen der Rumunen in der dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Wien, 1879. Denkschr. на Виенската академия, част 30.

[31] За старотурския *айран* и *йогурт* вж. *Vambéry*, Das Türkenvolk, стр.208.

[32] От новогр. Λουκάνικον стара дума, взета от италиански език, употребявана още в римско време; вече латинските автори знаят lucanica, един вид суджуци, наречени така според отечеството им — Lucania, част от Южна Италия,

[33] Думата *каварма* се среща дори в турските езици от Средна Азия. което значи пушено месо, варено с просо. *Vambery*, Das Türkenvolk, стр. 210,309.

[34] *Lardum* се споменава вече в IV век между главните продукти на Македония. Totius orbis descriptio l. c.

Копривщица принадлежат към най-скромните земеделски опити, каквито се намират в хладните планински кътове. В последно време по Средна гора се разпространи обработването на барабой. И нивите около Панагюрище, при все че имат по-голям размер, не стигат даже да снабдят жителите с жито за една година. Там се сее добра ръж, овес, просо, а също и малко слаба пшеница (*ченица*) и царевица. Тук, както и в Златишко, нивите се оставят на угар две години, когато в съседната Пловдивска равнина лежат по три години келемета. Лозя в Средна гора няма; вино в Копривщица се докарва от Гьопса или от Перущица, в Панагюрище от Калугерово и от други села по най-долното течение на Тополница. През последните години подир войната се направиха опити за развъждането на гюл; видях трендафилови ниви при самата Копривщица (повечето с бял цвят) и около Панагюрище.

За миналото на този планински край не се знае много нещо. Писаните средновековни паметници, доколкото се запазили, почти нищо не разправят за тези места. Театърът на войните между българи и византийци е бил повечето при Черно море и около Одрин, тъй че летописците не са имали случай да споменават тукашните крепости. Централна Средна гора е лежала настрана от големите пътища и е била слабо населена. Нито Хаджи Калфа пише нещо за нея. Ала при все това тук се намират малко старини, особено стари крепости.

От селищата най-старо се показва да е Стрелча (жителят стрелчанин, прил. стрелешки), под южните поли на Буная, между ниските издънки на Средна гора, 1 1/2 ч. на изток от Панагюрище, 2 1/2 ч. на юг от Копривщица и 6 ч. на север от Татар-Пазарджик. Съжалявам, че не успях да посетя това място. Там се намира топъл извор и пространно старо градище, в което се изкопават големи гърнета с изгнило просо. Старото българско име е било навярно Стрѣлычь-градъ (стрелчева крепост; крепост на стрелеца), което се вижда и от сегашната форма на прилагателното име *стрелешки*, обаче се чува и по новата форма *стрелченски*[35]. Турците при превземането на страната

[35] Срв. селото Стрельць в Сърбия между имения на Дечанския манастир в грамотата от 1330 г. и неговата граница «стрельчьска мегя». *Miklosich*, Monumenta serbica 92. — Думата стрелец не е била непозната на българите: срв. *самострелец* в песента от Панагюрище, издадена от Дринов, Стойна Ениньовка и еничерин Склаф. Народна песен записал *М. Дринов*. — ПСп, ки. 11—12, Браила 1876, стр. 149.

намерили в Стрелча единствената по-важна крепост в тези краища и затова настанили тук също и единствената османска колония в Средна гора, която обхващала и близките две селца *Горньо* и *Долньо Осма̀ново*. Стрелешките турци били прочути разбойници и до последно време не се погаждали с българите. В Копривщица ми разправяха, че в старите турски грамоти се писало «Стрелча каѐабасъ» и «Аврадалан махалеси» — *град* Стрелча, а *колиби* Копри̯вщица. И стрелчани ми твърдяха, че тяхното селище някога било воеводско седалище и че неговият синор някога е минавал през пазара в Копривщица, докато тя била само една група овчарски колиби; имали, казват, и стара подземна църква и грамота за границите, 300 години стара. Преди въстанието в 1876 г. там имало 40 турски къщи, 32 татарски и 200 български[36]. Във въстанието панагюрци изгорили Стрелча. Сега тя има 340 къщи с 1702 души жители, всички българи; турците до един се изселили, само няколко от тях живеят в ближния Пазарджик. Българите си присвоили правата на турците и между сегашната българска община в Стрелча и съседните градове Копривщица и Панагюрище има остри спорове за синора[37].

От старите пътища три са преминавали през Централна Средна гора. Двата са излизали от Златица, единият през околността на сегашна Копривщица, другият през Панагюрския край и двата се спущали около Стрелча в Пловдивско поле. Третият път е вървял право от Етрополския балкан през Панагюрско в Тракийската равнина, към могилите Коюнтепе. Посоката на всичките тези пътища е означена с малки крепости.

Първата следа от третия път, излизаме ли от юг, се показва на една от вулканическите могили на Коюнтепе, близо до селото *Ферезлии*, на която се намира пространно градище[38]. Около 5 километра на юг от Панагюрище лежи *Кра́сен-калеси*, на една скала над левия бряг на Луда Яна, срещу селото, наречено *Бъта*; останали са още две високи стени от камъни и тухли и остатък от църква. Говори се, че тук е имало манастир или църква «Св. Димитър» и че

[36] От Стрелча бил уннатският български епископ Рафаил Попов. (поч.)

[37] През моето пребиваване в Копривщица заседаваше под Буная в присъствие на румелийските власти синорен съд със свидетели старци и т. н. Старите синори на град Стрелча се допирали на средногорската височина непосредствено с Душанци.

[38] Описва *Захариев*, цит. съч., стр. 75, 78.

уж в панагюрските църкви се пазили икони, пренесени оттук; обаче във въстанието и свързаните с него пожари пропаднали. Друго предание гласи, че крепостта дълго се защищавала срещу турците и че я предали жителите на Бъта[39]. Наблизо между Попинци и Панагюрище има остатъци от стара стражница на мястото, наречено *Саръяр* (на тур. — Жълта земя).

Оттук към Арабаконак е вървял стар друм през Баня и Мечка, две интересни местности, които посетих. *Бáня* лежи 1 1/2 ч. на югозапад от Панагюрище в тясната, хладна долина на Банска река, която под село Бъта се втича отдясно в Луда Яна. Селото се състои от съвършено бедни къщички, покрити с керемиди или слама. На горния му край, почти в самото речище, се намират бани с много първобитна външност: отворена дървена сграда като клетка, собствено скелет на недовършена баня с два басейна, в които хората седят «согат populo» във водата, разбира се, в ризи или изнесени дрехи. Температурата на извора в мъжкия басейн измерих на + 42°C, в женския — +44°C. Недалече изскача от скалистото дъно на самото речище отворен извор със значителна топлина (+43°C), който образува кръгъл гьол със зелени водорасли и отвор на дъното. Мехурчетата, които излизат на повърхността, показват, че изворчетата се простират и по-нататък под реката. Няколко крачки само по-горе на брега се издига малка църквичка, тепърва неотдавна изкопана и покрита; нейните размери ми напомниха църковището при Душанци. При него се намерили железни стрели и железен кръст[40]. Над тези бани на десния бряг се издига много висок стръмен склон, над който лежи (125 м над реката) разрушеното *Бáнско калé*. Катерихме се из гъстия дъбак право нагоре. Водач ни беше един от началниците на Средногорското въстание, войнственият бански поп Груйо, който в 1876 г. в Оборище заклевал съзаклятниците, мълчалив висок планинец, с угледно лице и с дълга брада, без училищно образование, ала с бистър ум и с обикновеното у тукашните хора присъствие на духа. Интересуваше го анероида, който имахме у себе си, и скоро разбра в какво се състои работата; разпитваше ме

[39] И развалините на Траянопол близо до устието на Марица се наричат на български *Красно калé*. В Русенски окръг има едно село *Красен*.

[40] Чух за някакъв си камък с «латински букви», който, казват, бил пренесен оттук в Пловдивския музей, но за жалост никога нищо по-подробно не можах да узная за него.

как са изглеждали старите лъкове, с които се хвърляха тези железни стрели, и доколко далече са могли да стрелят. Самото кале е тъй обрасло с гора, че едвам може човек да се промъкне между клоните. Стените на крепостта, зидани от плоски късове бял аспиден камък, на места са още добре запазени. Вратата с кулата е била на източната страна. От върха се открива хубав поглед на Средна гора; Панагюрище остава закрито от близката височина. Баните се виждат тъкмо долу в страшна пропаст. На срещната страна, между кории и поля, на мястото, наричано *Въгрен*, се забелязвали следи от калдъръмен път, който обаче аз не видях, тъй като през тук минахме на връщане, когато се беше вече мръкнало.

Друго особено място е споменатата вече по-горе *Мечка* (жителят мéченин, прил. мéченски). Над селото стърчи старото градище *Павлакалеси*, наречено, казват, по името на някой си Павел войвода, който се защищавал тук срещу турците. В селото до въстанието имало старинна църквичка «Св. Никола» с надписи и с няколко ръкописа на пергамент и на книга. Турците я изгорили; останали са само опушените стени без стряха от дясната страна на новата църква, която била по-щастлива, та се опазила. Проф. Дринов видял тази църквичка в 1871 г. и ми я описва в едно приятелско писмо като тясна ограда без прозорци, освен една тясна, както казват панагюрци, *лукарна*. Надписите при фреските, които представляват библейски сцени и светии, били писани с разбъркан правопис от XVII век, и то понякога наопаки, тъй както изглежда писмото в огледало. Разбъркването на буквите показва, че зографът не е бил българин, а грък или румънец. На олтарната стена се намерил надпис, пълен със съкращения, с означена година 1014, навярно според турското леточисление, следователно 1605 по Хр.[41].

В Мечка се намират и монети. Селяните ми показаха сребърна пара с надпис «Diva Faustina» (съпруга на имп. Марк Аврелий), няколко медни византийски монети и един полски сребърен грош с

[41] Писмото на Дринов до мене за «Меченската църквица» вж. у *К. Иречек*, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп, кн. 9, 1884, с. 7—8. Олтарният надпис Дринов го е чел: „Да се знае, кога се писа светитель Никола, лѣто. аід.." В надписите било писано пратне, оправь оправдованнаа вместо братне, обрадованнаа, послѣзьте вм., послоушьте. Подобни грешки в звуковете намерих и в църквата в Долна Лисина в Краище, в надписа от 1610 г. (може би от същия зограф).

образа на крал Сигизмунд III (1587—1632). Тези грошове, все от същия крал и от същия тип, се срещат в цяла България в голямо множество. В Черноморско, в Софийско, в Северна Македония и другаде те принадлежат към най-обикновените монети, които се намират, и всякъде се виждат по женските украшения и косаци, понякога позлатени или направени на копчета. Тяхното изобилие ми беше загадка, докато узнах от четене, че такива пари с образа и надписа на крал Сигизмунд III е сякла Дубровнишката република още в 1766 г. Навярно тези пари са имали на полуострова известен кредит, приблизително както сега доларите на Мария Терезия в Абисиния и Судан, и затова били сечени от дубровничаните с търговска спекулация и след едно и половина столетие.[42]

На север от Мечка продължението на тези пътеки, според разказа на панагюрци, може да се следи в две посоки. Едната следа води край западната страна на Лисец към златишкото село *Колан-ларе* около градището, наречено *Сѝва грамѝда*, другата право на Петрич през местността *Вран кàмък*, около върха, наречен *Окопѝн*, със следи от някакви си стари окопи. Че Петричката крепост, която, казват, била доста голяма, е съществувала вече в средните векове и че тогава от Пловдив за София се пътувало някъде по тези пътеки, имаме за това изрично свидетелство у Анна Комнина, която споменавала Πετριγός между Средец и Пловдив.[43]

За другия път, от Стрелча за Златица, по-горе вече по-често се споменава. Припомвам само, че на север от Стрелча се намира градището *Рахмѝнкалеси*, което овчарите наричат също и *Осѝя*. В Панагюрище осоя се нарича всяко място, обърнато на север; също и според говора на планинците от западния Балкан северният склон към Видинско лежи на *осой*, южният към Пирот и София — на *присой*. При пътя от Панагюрище за Златица (5 $^1/_2$ ч.) в Медед турците напоследък основали черкезко село, *Карапенѐ*, ала панагюрци

[42] Френският консул Le Maire (1766) казва в известието за Дубровник (Starine, дял 13, 1881, стр. 96): «Il y a une monnoye d'argent de 3 sols 9 deniers, qui porte d'un côté une tête couronnée avec la légende «Sigismondus III. D. G. Rex Po. M. D. L.» et au révers la ville de Riga avec la légende 1592 «gros arg. trip. civi. Rige». Les raguzois en ont frappé tout récemment, sans rien changer ni a l'empreinte ni à la date. J'ignore, en quel temps et pourquoi il leur a été concédé le privilège singulier de se servir du coin d'un roi de Pologne et d'un ville étrangère».

[43] *Anna Komnena* ed. Reifferscheid II, 41, 256.

още преди въстанието «очистили» няколко черкези и по този начин накарали кавказките неканени гости по-скоро да се изселят.

И последният най-източен път през Копривщенско е означен със стари крепости, обаче в по-малки размери; навярно през тук се минавало по-рядко. От Пловдив първото градище или кале се намира над селото Крастово при долната стражарница под Влък, на конусообразен връх, с разхвърлени камъни и тухли. Малко по-високо в гората при пътя от Стрелча за Копривщица лежи малкото *Мрзянско кале*. На пътя от Копривщица към Душанци имало две градища, сега едвам се познават, на спомснатия връх *Градѝще* и *Душанско калé* на Климаш.

Тук е имало и няколко манастирчета. Освен онова на Красенкалеси се показва местността Манастир със следи от стари сгради между Панагюрище и Стрелча в остатъци от трети манастир, или по-скоро пустиннически «скит» под Мързянско градище. Сега тук се намира единствен манастир «Св. Никола» при село *Калугерово*, на мястото, гдето Тополница излиза в Пазарджишката равнина. Името *Caludriz* намираме още у Рамберти (1534), който знае и реката *Toponiz*; съвременният нему бе́лгийски пътешественик Schepper[44] отбелязва при Пазарджик реката Яна, доказателство колко стари са тези речни имена.

В турско време почнали да прииждат в Средна гора, навярно от Родопите, и турски чергарски пастири или *юруци*. Те добре живували с българите и до днес са останали по своите места; общината *Юруците*, недалече на юг от Панагюрска баня, има сега 492 турски жители, които живеят в четири махали или групи от колиби (*Оручлъ*, *Дуванлъ*, *Окчулъ*, *Джафърлъ*).

Византиецът Дукас, както вече се спомена, пише, че в 1443 г. между Златица и Пловдив имало само «планини и непроходими гори», обаче няма съмнение, че тези негови ὄρη καὶ δρυμῶνες δύσβατοι още тогава са имали пастирско население, което полека-лека се заселило в две големи села, Панагюрище и Копривщица. Още поп Константин в 1819 г. в своето гръцко описание на Пловдивската епархия отбелязва жителите на двете села само като пастири или овчари. А че и двете села са основани тепърва в турско време, това твърдят ясно и самите местни предания.

[44] Вж. за него *P. Matkovié* в Rad jugosl. akad., дял 62.

Тукашните пастири били първоначално не само българи, но и румънци. За това свидетелствуват многобройни местни имена. В Копривщица има пасбища *Урсулица* (урсул, на рум. — мечка), връх *Крецул* (*крец*, на рум. — къдрав, набръчкан), дол *Дълбо́ки вал* (на рум. — *вале*, долина), долина *Чѐрбул* във вековната гора на юг от Климаш (чербу, на рум. — елен). Недалече от Панагюрище се влива в Луда Яна отляво ручеят *Мѐрул* (на рум. — ябълка). В Копривщица и Панагюрище се срещат лични имена *Нягул*, *Драгул*, *Янкул*, *Радул*, двете и в произведени фамилни прозвища.

В новата българска история панагюрци и копривщенци заемат много видно място. В своите усамотени планински общини, снабдени с разни привилегии, те никога не са попадали под онзи натиск, под който е пъшкало земеделското население в равнините и долините със смесено население, и са запазили много от стария народен дух. В наше време те станаха причина за подновяването на българската самостоятелност със Средногорското въстание в 1876 г., което най-напред избухнало в Копривщица, ала центърът му бил в Панагюрище, гдето тогава българите пръв път юнашки се защищавали не само срещу башибозуците, но и срещу редовната османска войска.

В езика и живота на тези средногорски българи са запазени много старинни неща. Самите географски названия, с малки изключения (няколко «калета» и «дерета»), са чисти от онзи примес на турски имена, който намираме и по върховете на Стара планина, и в Родопите. Родовете пазят своите прякори — на -ов, по цели столетия, когато другаде и в чисто българските балкански места, даже и в Търновско, и най-големите родове нямат постоянни имена и членовете им към личното име притурят само името на бащата. Тези прякори са понякога много старинни, произведени напр. от имената на прадедите: Десимир, Радомир, Делян и т. н.; родовете също помнят своето родословие на няколко поколения назад. Населението много се размножава; привеждаха ми случаи, гдето един баща е имал 18 или 22, даже 24 (от две майки) деца, обаче никога, казват, всички не оцеляват. Към едно семейство принадлежат понякога до 40 лица, но те никога не живеят в един юридически съюз. Езикът принадлежи към източното наречие и се отличава по правилността и неизменността на самогласните, както и с лексикално богатство. Ала при все че Копривщица и Панагюрище лежат близо едно до друго, в говора им има известни различия, главно във фонетиката и в упо-

требата на различни думи[45]. Грамотността тук всякога е вирела. Забелязват се стари надгробни камъни с български надписи, със старославянски прави букви, от време преди цялото народно движение в нашето столетие (в Копривщица виждах леточисления от 1772 г. и сл.). И в двете общини се пазили и преписвали ръкописи, и те били доста много дори до въстанието в 1876 г., което със своите пожари унищожило и тези паметници. Литургията се четяла от старославянски ръкописи българска редакция, често преписвани в по-ново време, навярно дори до 1820 г., когато изобщо влезли в употреба църковните книги, печатани в Русия[46]. Рано се почнало тук школското учение. Деветдесетгодишен старец, учител в Панагюрище, ми разправяше как се учил при «даскал Яни» и че той бил първият тамошен учител изобщо; по-напред се учили само по къщите. И много стари жени тук знаят да пишат с църковни букви. Във време на гръцкото църковно владичество само някога се пеело гръцки от едната страна на църквата, и то, когато е дохождал епископът. В историята на българските училища и на новобългарската литература Средна гора завзема видно място; оттук са излезли много учители, писатели и политици[47].

По-голямо и по-старо от двете места е *Панагюрище* (жител панагюрец, панагюрка, прил. панагюрски) в котловината под изво-

[45] В Панагюрище се чува самогласно *р* и *л* (вж. *Дринов*: Стойна Ениньовка и еничерин Склаф. Народна песен записал *М. Дринов*. — ПСп, кн. 11—12, Браила 1876, стр. 148. В Копривщица понякога се среща самогласно *р*; *л* там се придружава от полугласна, подобна на стеснено *а*, която се присъединява зад него, тъй като се пише в старите ръкописи: *влък*, *слъба*, *длъго*, *стлъп*, *блъгарин*. Явна разлика съществува в заместянето на старото ѫ. Според *Дринов* (Archiv für slav. Phil., V, стр. 373) неговите съотечественици-панагюрци го заместят с дълъг тъмен звук. Копривщенци обаче със съвършено кратък звук или чисто *а* (мóга, паднáл). В Копривщица често се чува *е* в случаи, където в Панагюрище се изговаря *я* (брег *К.*, бряг П.). От Йоан произлязло в Копривщица *Ован*, в Панагюрище *Евáн*.

[46] Дядото на г. Груев, свещеник в Копривщица, чел литургия само от български ръкописи.

[47] От Копривщица са по-голямата част български знатни хора в Пловдив, някогашният руски консул Найден Геров, румелийският директор на просвещението Иоаким Груев, д-р Чомаков, д-р Вълкович, братя Кесякови, братя Любен и Петко Каравелови, бълг. министър-председател, и много други, от Панагюрище е писателят Нешо Бончев, историкът проф. Дринов (от махалата Драгулинец) и други.

рите на Луда Яна, с доста отворен кръгозор, който вред наоколо е обграден с гори, над които се издигат върховете Братия, Лисец и Буная[48]. Със своето значително пространство и няколко издигнати църковни кубета отдалече прави впечатление на голям град. На източния край стърчи гол, без къщи по него, връх Брдо, от който се вижда не само цялото селище, ами на хоризонта през Средна гора и заснежената Рила планина и една ивица от родопските гребени. На север се простира махалата *Дра̀гулинец*, казват, най-старата, а на запад — *Ма́решката махла* (на тур. — *мараш*, пазар). Тази местност се вижда, че много отдавна е била населена. На южния край на мястото, наречено Мрямор, се намерили човешки кости и някакви си стари монети. Преданието гласи, че Панагюрище най-напред е било разпръснато по планините в малки групи колиби и че едва покъсно се събрало на едно място в средата, гдето ставал *панагюр* или годишният пазар. От старите колиби са останали из околността различни *оброчища* или *параклиси*, каквито се намират и другаде, особено край целите Северни Родопи около градовете и по-големите села; често на такова оброчище виждаме само един кръст в полето, понякога е пусто място от стара църква, рядко малък зидан параклис, но всички носят имена на различни светци. Едно оброчище, наречено *Пресвета Неделя*, лежи дори близо при западните поли на Буная. Между колибите най-голямото селище, казват, било «на *Богослдвска поля̀на*», също под Буная, гдето се виждат още купища камъни. Турците наричат Панагюрище *Отлуккьой*, «село на пасбище», което ясно свидетелствува за занятието на най-старите жители. Местните предания турят основаването на Панагюрище във втората половина на XV век, като разказват,че султан Мохамед II подир превземането на Цариград преселил на това място 200 български къщи от Ямбол с определени условия, да служат като войници. Преданието за това преселване чух също и в Ямбол.

Войнишките села с християнско българско население са били доста многобройни в старата Турска империя. *Баш-байракът* на войниците от цяло Пловдивско според преданието бил в Панагюрище. Само Панагюрище било надарено с войнишки права, но не и околните малки планински села. Други войници, за които имам положи-

[48] Старото българско описание от В. Чомаков, Описание на село Панагюрище, Цариград, 1866, 14 стр. 16°.[За Панагюрище вж. материалите, поместени в Сборник Панагюрище и Панагюрско в миналото, I, 1956; т. II, 1965]

телни сведения, живели в голямото село *Голямо Конаре* (3547 жители), в равнината между Средна гора и Пловдив, отгдето произлезе революционното движение,което в септември 1885 г. съедини Румелия с България, в *Жеравна*, в Балкана при Котел, в ямболската махала *Каргона*, в селото *Войник* при Ямбол, в *Иджик* и *Смядово* при Шумен, във *Вардун* при Преслав, в Бяла при Янтра; в *Знеполската* покрайнина около Трън и ако съм добре уведомен, в някои села при Ловеч и Търново[49]. Знеполските войници ходили в Цариград за царската коситба дори до самата 1876 година. Както се вижда, към войниците е принадлежала и по-голямата част от сегашните родопски, а може би и ловчански помаци, докато не са били потурчени. Войнишки села в Родопите били *Чурен* и *Дедево*[50]. Със същинските войници обикновено се смесват *деревенджиите* и *харбаджиите* или *харбалиите*, пазители на проходите.

Според Хамер «войниклъкът» бил въведен от султан Мурад I (1362—1389) по съвета на Тимурташ, един от първите румелийски беглербегове, за по-лесно покоряване на планинските българи. Обаче основата на тази институция навярно не е от турски произход. Още в домашните царства у византийците, българите и сърбите имало известен клас жители, които, подобно на западните феодални князе, били задължени срещу известни права и ползуване от определени земи да служат във войската или да пазят границите и проходите. Турците приспособили тези стари наредби в известни покрайнини към своите потреби. Българските войници, сръбските планински бойовници в Херцеговина и гръцките *арматоли* водят своето начало навярно от старите стражи, каквито са били сръбските *крайшници* в законника на крал Стефан или византийските граничари в планините на Витиния на селджушката граница, които, според свидетелството на Пахимер, за да пазят крепостите, пътищата и проходите, били освободени от данък и надарени със земя[51]. Турците давали такива права не само на по-старите селища, но с тяхното раздаване

[49] За войниците в Бяла вж. *П. Р. Славейков*, Исторически разкази от миналите времена. — ПСп, кн. 14, 1885, стр. 175. И селото *Щърклево* в Русенски окръг имало някакви привилегии, но нещо по-подробно за него не зная. Между българите е разпространено и името *Войников*.

[50] *В. Добруски*, Няколко сведения за изтурчванего родопските българи. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 33.

[51] *Pachymeres*, Michael Palaiologos, кн. 1, глава 4.

те подпомагали да се основават нови села на празни места, където имало нужда от стражи против разбойници, както Брокиер (в 1433 г.) разказва за две селища в Ихтиманско и както се представя работата в преданията, за основаването на Панагюрище.

Отначало войниците изпълнявали действителна военна служба. Брокиер споменава в своя дневник голям брой християни, гърци, македонци, албанци, сърби, румъни, па и българи, навярно нашите «войници», които, ако и не доброволно, били принудени да служат в турските войски. Че чети сръбски планинци са ходили в старо време с турците на война сигурно знаем от XVII век за бръдяните, дробняците, белопавличите и пиперите в сегашна Черна гора[52]. Позната е историята на гръцките *арматоли*, въоръжени стражи на проходите. В християнските покрайнини на Северна Албания и до ден днешен съществуват подобни отношения.

Вече самото име *войник* (на турски се изговаряло *войнàк*) показва, че отначало е бил истински «войниклък». Дершвам в 1555 г. видял войници, въоръжени само с късо копие, които отивали от Ниш за Темишвар. Тези копия са навярно еднакви с *харбите*, оръжия, които и досега се помнят в деревенджийските села и за които се споменава и в Гундуличовия «Осман»[53]. В османските войски обаче от XVI и XVII век тези войници не отивали срещу неприятеля, ами поправяли пътищата и мостовете, работили по окопите, косили сено за конницата, пазили и съпровождали обоза и т. н. По-късно тяхната повинност се ограничила в служба на султанските цариградски обори. От целия войниклък останало само това, че всяка година напролет отивали в Цариград в дружина, пред която носили малък байрак. Вече сърбинът Михаил Константинович от Островица, който през 1455—1463 г. служил между еничарите, разказва, че свободните християни, наричани «войници», развеждат свободните султански коне. Герлах, който през 1573—1578 г. живеел в Цариград, описва всякогодишното дохождане на тези българи в града около Великден; влизали в града с гайди и хоро, след което четири

[52] Писма, издадени от Любич в Starine, дял 10.

[53] *Харби* със значение на «къси, дебели копия» в Белово (там по къщята, казват, има още някои ръждясали късове) споменава *Захариев*, Татарпазарджишка кааза, 54, в Котел: *В. Д. Стоянов*, Животоописание. Стойко Владиславов Софрони. — ПСп, кн. 5—6, Браила, 1872, стр. 34. Харба в Гундуличовия Осман 18, 74.

месеца пасели конете на султана и везирите, жънели им ечемик и косили за тях сено.

Най-важно известие за цялата тази работа дават турските закони от XVI век, преведени от Хамер. «Кануннамето» на султаните Сюлейман II (1520—1566) и Селим II (1566—1574) съдържат и «кануна» на войниците[54]. Институцията била феодална. Всеки войник имал определена от държавата наследствена земя, наричана и по турски *бащина*, за която не плащал никакъв данък; и у Хамер четем термина «jaschtina» (sic), в сборника на турските закони от Аристарх бей «бащене»[55]. Той не плащал нито харач, нито десятък от житото, нито десятък от овцете до 100 глави. Ако обаче е обработвал някоя земя вън от бащината или ако е имал повече добитък, плащал за него данък като всеки друг. Освен това той бил освободен от всички ангарии. Затова пък ходил на царска служба във войската или в султанските обори, като се падало на всекиго отделно да служи тепърва всяка трета година. Войниците имали и свой началник, който се наричал *джерибаши*[56] и им взимал данък от виното, както и различни съдебни глоби; при криминални случки войникът бил съден от санджакбега (управител на цялата провинция) и от неговия кадия. Покрай редовните войници е имало и нередовни, които наистина също тъй имали бащина, но инак били зависими от спахиите, феодални турски владетели. Първоначално начело на войниците стояли особени чиновници, *войнакбегвé*, които в йерархията били равни на санджакбеговете, имали щъркелово перо на чалмата и байрак с една конска опашка.[57]

За броя на войниците от това време, когато институцията е била в пълната си сила, нямаме известия. Герлах говори за «много

[54] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, дял 1, стр. 309, 407, 913.

[55] Bachténé, attribuée aux voynoughan, dont le système est aboli. Aristarchi Bey, Législation ottomane, Constantinople, 1873, 1, 167.

[56] В старите турски наречия *чери* означавало войска, *черибаши* войвода, пълководец (ceribasi, armiragius, Codex Cumanicus) — Тази дума в България е излязла сега от употреба и във формата «черибашия» означава само «управител на циганската махала».

[57] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 2, стр. 246. В XVII век излиза Ахмед паша от Разград, наречен *Войнак*, като комендант на Дарданелите и капудан-паша; той паднал през 1649 г. в боя с венецианците при Суда в Крит. Може да е бил по произход от войниците или да е бил първоначално техен бег. *Hammer*, цит. съч., 3^2, стр. 297, 341, 353.

хиляди», Рико само за «няколко семейства». Числа привежда граф Марсили, който обаче нарича тези християни, освободени от данък и задължени да поправят пътищата пред войските и да правят окопи, не войници, а по погрешка муселими, което е название на един клас нередовна мюсюлманска пехота. Всякога, казва, са служили от 5 до 30. В санджака Казълджа (сегашният Къзъл-Агач) е имало, казва, 198 семейства, в Чирменския санджак, който и според Хаджи Калфа е заемал голямо пространство в Тракия, 351 семейства. Обаче тези числа ми се виждат непълни.[58]

Войниклъкът е продължавал по стария начин дори до унищожението на старите институции до тъй наречения «танзимат» от 1839 г. От Панагюрище ходили в Цариград войници на служба при султанските коне и по-късно, още около 1860 г. Те били 33 души в народна носия, с цървули, без оръжие. Един от тях носел червена кърпа с полумесец, привързана към дървена дръжка като знаме; на връщане свирили на гайди и събирали пари по дюкяните. Честуването на задачата, чието име станало почти ирония на действителната служба, свързана с войниклъка, се проявявало в хумора на войниците; в похода те понякога си отвързвали по селата цървулите и карали селските момчета на шега да ги развождат наоколо за вървите, както това правили турските аги, които давали своите богато украсени военни коне на селяните да ги развождат за юздите.

Според разказите на панагюрци войнишката повинност била свързана с определени *бащинѝ*, както се чете в споменатите стари турски закони. Тази бащина наследявал всякога най-старият син; като *царска земя* не е могла нито да се дели, нито да се продава, та тези ниви оставали с принадлежащите към тях повинности по цели поколения в ръцете на едни и същи родове. Когато войниклъкът бил унищожен, тези семейства били принудени да изкупят с пари своите бащини от хазната, за да ги турят под свое лично владение. По феодалната си основа войниклъкът приличал на турския спахилък с тази само разлика, че войникът получавал своята земя наследствено, докато турският спахия се ползувал от своето спахийство само докато бил жив.

Привилегиите на панагюрци били вписани в царски ферман със златен подпис, който им отнел татарпазарджишкият бег Ха-

[58] *Marsigli*, Stato militare, стр. 86, 129. За муселимите вж. *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 1, стр. 209, 2, стр. 235.

сан Гаванозооглу в началото на нашето столетие. Преданията гласят, че преди 200 години турчин не смеел даже да нощува в селото. *Заабитинът*, чиновник, който живеел тук и зависел от пловдивския паша, могъл, казват, да довежда жена си от Пазарджик само от време на време за един месец, за да не родяла, казват, в Панагюрище. В последно време до 1876 г. тук е стоял турски *мюдирин* (окръжен началник), комуто били дадени двама християнски *векили* (заместници), избирани от населението за година; за безопасността се грижили 3—4 заптиета турци и 10 пандури българи.

Както много други незаградени български селища, и Панагюрище изпатило от кърджалиите; жителите, казват, тогава 10 години наред живели в колиби по горите. На пътя към Стрелча показват едно място *Честѝти дол*, гдето панагюрци се запазили от кърджалиите. Панагюрище тогава било изгорено, та по-стари къщи не се намират в него. Най-старата сграда е църквата «Св. Тодор» при подножието на Бърдо, която била изоставена едва от 1876 г. Тя представлява четириъгълник с доста малки размери, съзидан от камък и греди. В стените били вложени празни гърнета, обърнати с тесните им отвори към вътрешността на църквата, каквито се зазиждали за увеличаване на акустиката и под сводовете на западните църкви и в кубетата на турските джамии. На външната стена надясно от вратата се чете краят на някакъв надпис[59] с големи букви, които са направени от зазидани тънки тухли, както на Хрельовия надпис от 1335 г. в старата кула на Рилския манастир. Тъкмо до тази църквица се издига голяма църква с три отделения надлъж: «Въведение Пресветая Богородица» от 1818 г.; в нейния каменен под се забелязват многобройни по-нови надгробни камъни с надписи със старославянски букви. Друга голяма църква «Св. Георги», съградена в 1856—1860 г., се намира на северозападния край, до Светогорския (Атонски) метох, която има и камбанария, съединена с църквата, рядка направа във византийски стил. И в двете църкви се забелязват много следи от битките в 1876 г., дупки от топовни гранати и обезобразени от турските саби стенни ликове на светиите. Турците тогава ограбили, омърсили и запалили църквите. Запалили също й всички училища, именно няколкоетажното главно училище (от 1848 г.). Тук-там между градинските огради се подават окадени зидове от големи каменни къщи на по-богатите граждани, които някога давали

[59] Думата ѧѣѡннсїѫ (може би име на някой епископ).

хубав изглед на града. Намерението на турците било да изгорят цялото Панагюрище, обаче пръснатите къщи и градини попречили на тяхното намерение. В училището изгоряла и библиотеката, която имала около 2000 тома и 15 български и сръбски ръкописа, от които някои били дори от XIV век. Запазили се само няколко интересни екземпляра, които в 1875 г. по щастлив случай занесъл в Русия тукашният гражданин проф. Дринов.[60]

Говори се, че Панагюрище преди кърджалийско време имало 800 къщи; поп Константин (в 1819 г.) привежда 600. Преди въстанието е имало около 1500.Преброяването на населението на 1 януари 1885 г. намерило в Панагюрище 1774 къщи с 8510 жители.То е център на една околия от Татарпазарджишкия окръг, която се състои от 23 села с 26 581 жители[61].

Джелеплъкът бил отначало главното занятие на панагюрци, които търгували с рогат добитък дори в Цариград и Белград. От занаятите работел *мутафчилъкът*, правене на чували от козина за прекарване на жито и ориз със салове по Марица към устието ѝ, ала подир отварянето на железницата плуването по реката спряло, а заедно с него и тази индустрия. Около 1858 г. се почнало работенето на *аби*, грубо сукно, което се изнасяло в Цариград, Силиврия и т. н. Стара домашна индустрия е изработването на шаяци; тук има също табаци и папукчии, които оползотворяват кожите от тукашните стада.

Панагюрци са хора здрави и старинни, с истински планински характер. Говорят малко и с мярка, без празни думи, със съобразителност и известна гордост; при по-близки сношения ще познаеш тяхната откровеност, па и тяхното остроумие. Своята храброст и решителност най-добре показаха във въстанието. При това са демократи, та се отличават от своите съседи копривщенци, които имат по-скоро аристократически характер. Като същински планински жители те са набожни, особено женският пол.[62] Тяхната сериозност

[60] Още *Априлов* (Денница новоболг. образованія, 1841, 89) получил от Панагюрище 10 ръкописа, между които един перг. миней, казва, от XIII век.

[61] Според преброяването на населението на 1 януари 1893 г. Панагюрище имало 2032 домакинства с 9016 жители. Околията имала 21 села с 29 340 жители. (П.)

[62] Монашеството обаче у тях не успява. Тук е имало женски манастир,

показва тъмноцветната женска носия без пъстри бои, които другаде са в обичай: черна кърпа на главата, черно палтенце, черен сукман, бели чорапи и черни обувки. Вън от търговията и грижите за стадата не се скитат много по света и не се изселват толкова в чужбина, както копривщенци. Много са предадени на учението; през моето пътуване трите местни училища бяха посещавани от 1300 деца от двата пола. За висше образование ходят повечето в Русия. Подир въстанието Панагюрище западнало и осиромашало, обаче при понататъшното развитие на българската индустрия и при постоянното подобрение на пътищата има още бъдеще.

Копривщица, втората забележителна българска община в Средна гора, лежи до 500 метра по-високо от Панагюрище и покрай Батак и Самоков е изобщо най-високо разположеният град в България (около 1060 м). На 3 ч. път околовръст няма никакво селище. Единственият, разбира се, несгоден път за кола иде от север край Тополница.[63] Панагюрци през моето пътуване имаха шосе до Пазарджик, телеграф и околийско управление; в Копривщица нямаше нищо подобно, тъй че там съществуваше почти нов свят.[64] Името *Копривщица* според окончанието (-ица) навярно не е било първоначално речно название; не произлиза непосредствено от думата *коприва*, а от *копривище*. Местоположението е тясно, между високи голи склонове, които тук-таме са смесени със сив камънак или бели песъчливи голи места. Улиците на западната страна водят стръмно на върха и пресичат по-малките потоци с каменни сводови мостове.[65] Сама Тополница през лятото слабо тече между върби по широко пясъчно корито, през което се минава по дървени мостове и безбройни

обаче преди 15 години се разтурил, защото на жителите не им харесвало техните дъщери да се покалугеряват. След въстанието тук почнали да развиват дейност и американски методисти; протестантската община брои около 50 души.

[63] След моето пътуване се направи шосе от Копривщица през планината Влък на юг към Пловдив. Най-напред било използувано през румелийската революция през 1885 г., когато революционерите закарали по него пленения генерал-губернатор Гавриил паша Кръстевич в Копривщица и там го интернирали. [За Копривщица вж. материалите, поместени в Сборник Копривщица. София, 1926.]

[64] От Копривщица до Златица се смятат 4 ч., до Клисура — 3, до Татар-Пазарджик през Стрелча — $8^1/_2$ ч., до Пловдив — 12 ч.

[65] Тези мостчета не са много стари. «Геовият мост» има полуизтрит български надпис от 1820 г.; жителите помнят, че преди 60—70 години тук се преминавало по греда.

бродове. Край реката градът се простира от юг към север около на половин час път, когато ширината на някои места е съвършено незначителна. Петте махали се наричат: *Лàмбовска махала*, *Арнаýт махала*, *Срѐдна махалà*, *Торомàн махалà*, *Бяло кàманье*. Къщите повечето са дървени, от дебели червеникави греди; най-хубавите от тях се намират посред калдъръмени дворове и имат във фасадата пространен кьошк на стълбове, гдето се възлиза по стълба. Отвътре имат големи стаи с много прозорци. Показват се някои по-стари къщички, които се запазили отпреди кърджалийско време; техният дървен материал, казват, е взет от дърветата, които са сечени на самото място, гдето е издигната къщата, тъй като някога, казват, гората се простирала чак долу до реката.

За миналото на своето родно място копривщенци сами твърдят, че тяхното селище е по-ново от Панагюрище, тъй като в старите турски грамоти се споменава само като колиби или махали на града Стрелча; също тяхното землище е съвършено тясно. Турски се нарича *Авратъалан*, Женска поляна, име, което ни напомня многобройните момини поляни, момини клисури, момини калета по разни краища на България. Разправя се[66], че Копривщица основала уж някаква богата болярка от село Рила (според други от Самоков), която измолила от султана в Одрин ферман, който се пазил, казват, до кърджалийско време. Обаче туй предание е произлязло навярно от тълкуванията на турското име в по-ново време, когато Копривщица е имала по-близки сношения с Рилския манастир. Друго предание твърди, че една част от жителите са от Малешево в Македония, друга дори от Албания, според които и до днес в града се нарича една махала Арнаутмахала и кладенецът Арнаутец. Преданието разказва още, че копривщенци ходили с турските войски дори под Будин, но че войници като панагюрци не били; у тях няма никаква следа от бащиниите, нито от ходенето в Цариград на служба при султанските коне. Господин П. Р. Славейков, добър познавач на българските традиции, ми разказваше, че копривщенци, като вакарелци и василчени, били през старото турско управление *харбалии*, пазачи на планините и проходите от разбойници. Инак преданията на копривщенци описват техните прадеди като пастири, които лятно време

[66] Вж. статията на стария учител *Хр. Пуляков*, с когото още в Копривщица беседвах, Географическо прегледување за село Копривщица, Бълг. книжица, 1860, II, стр. 262—265, III, стр. 9—15.

живели по Средна гора, а през зимата слизали в Одринско, като водили търговия с вълна, сирене, масло и овце за турски курбан-байрам. Между българите, които във времето на Герлах преди 300 години карали овце за Цариград на «курбана», навярно са били вече и прадедите на днешните копривщенци и панагюрци.

Турски грамоти с местни привилегии не са се запазили и в Копривщица, поне всичките мои разпитвания за тях останаха напразни. Последният ферман, разказва се, съдържал между другото и това, че селото било основано от султан Сюлейман II (1520—1561), че плащало само данък на една джамия в Цариград като *вакуф*, че било освободено от десятък и ангария и че освен турския *заабитин* имало християнски началници, които носели особени шапки. Освен християни живели до 1876 г. и мюсюлмански цигани, които имали също и джамия, но през въстанието повечето били изклани.

През кърджалийските времена (подир 1793 г.) Копривщица не се опазила; жителите се разбягали, селището три пъти било изгаряно и тепърва около 1810 г. пак било възобновено. И след това е страдало от многото разбойници, турци и арнаути, докато султан Махмуд II донякъде понаредил държавата; остатъците от мюсюлманските разбойници полека-лека били «очистени» от българските местни хайдути.

Около Копривщица се виждат също многобройни оброчища по поляните и по върховете, обикновено стари големи каменни кръстове без църквичка. Като най-стара църква ми показаха изоставеното църквище «Св. Архангел» на северозападния край на сегашните гробища; според други там е било само *папаз-еви* (на тур. — попова къща), в която жителите се събирали на богослужение. Едва в 1817 г. била издигната в същия край високо над Тополница голяма църква с три «престола» (олтари): на св. Йоан Кръстител, на «Успение Богородици» и на св. архангели Михаил и Гавриил.[67] Вътрешността е ниска, ала пространна, с три отделения надлъж, с тухлен под и дървен таван, подпрян с каменни стълбове. Градили са я български майстори от Смолско и Мирково. Преданието гласи, че сградата била свършена за 11 дни, когато получили от турския аянин позволение само под влиянието на известни особени случки. На престола лежи единствен ръкопис, който видях в Средна гора.

[67] В надписа над вратата е отбелязана годината по стар начин, ѧѣто. ѧѡѳз. *индиктионе*, месец юли, ден осми.

евангелие на книга, без юсове с двата ера и ударения, писано от две различни ръце, с почерк наглед съвършено старинен, както в книгите от XIV век; според една бележка писал го е «во град Враца при митрополита Трьнову кир деспота Макария. . . рукою бренною даскал Рашо» в 1644 г. Още преди 40 години имало, казват, тук маса ръкописи, обаче една част била унищожена от един пожар в метоха до църквата, а други били разнесени от частни лица.[68] Втората по-голяма църква «Св. Никола», градена в 1842 г. от гръцки майстори от Пловдив, се намира в южната част на града; годината на градението показва надписът отвън под стряхата, направен в каменния зид пак от сглобяването на тънки тухли в букви, както на Рилската кула. Освен това в Копривщица имало и метоси на манастирите Хилендарски и Рилски; техните калугери се ползували с голяма почит, тъй като жителите за своите спорове ходили да се съдят не при турския кадия, а при тези старци.

В първата половина на нашето столетие Копривщица се славила като отечество на много бегликчии. Копривщенските чорбаджии наемали в Цариград събирането на беглика, десятъка от добитъка в разни краища на Европейска Турция, а с това добивали голямо влияние и у правителството, и у народа. Това е било главно във времето на султан Махмуд II и Абдул Меджид. Бегликчилъкът съществувал до 1869 г., когато правителството почнало само̀ да събира данъците без наематели. Ѝ до днес се намират в Копривщица многобройни старци, които подробно знаят всички планини във Видинско, Врачанско, Пиротско, Софийско, Трънско, в Македония и Албания. Бегликчиите за преброяване на стадата имали на своя служба понякога до 200 души, повечето копривщенци, и се славили по своето великолепно облекло, хубави коне и добро оръжие. Те подканяли християнското население да се възползува от новодадените тогава права и да построява църкви; следи от тази тяхна деятелност намерих в най-затънтените места на Западна България. Преди избухването на гръцко-българската църковна разпра те били и *ефори*,

[68] Между иконите в църквата вниманието ми бе привлечено от един образ на св. Георги, изписан от един български иконописец през 1838 г. за гражданина Петко Доганов, с кон удовлетворително изобразен от натура, с изкуство, което надминава обикновения типичен живопис на иконите. Този зограф бил поп Иванчо от Елена, постоянното жилище на когото било в Разград и като вдовец бил считан за калугер.

мирски надзиратели в манастирите Рилски, Бачковски (в Родопите, сега в гръцки ръце)[69] и Хилендарски; по стените на тамошните църкви още се виждат интересните образи на копривщенските «ктитори» и на техните жени в носии от трийсетте и четиридесетте години. Най-първи от тях били чорбаджи Стоян (Чалоглу) и Вълко (Чалъкоглу), след това са дохождали други от родовете Каравела, Доганов, Чомаков и т. н.; тези семейства съществуват всички и досега, ала повечето се преселили в Пловдив. Бегликчиите извикали в Копривщица (в 1837 г.) и отец Неофит Рилски, основател на новото българско училище, който учителствувал тук две години и обучил много ученици.

Поп Константин (в 1819 г.) пресмята Копривщица с 1000 къщи. Преди войната тук се преброили 1150 венчила. Първата румелийска статистика от 1879 г. привежда 1232 къщи с 5753 жители; по-правилното преброяване в 1885 г. заварило само 4811 жители (2008 мъже, 2803 жени, 1205 домакинства). Явната наглед непропорционалност на тези числа ще обясним по-долу. След образуването на Източна Румелия Копривщица отначало била направена център на малка околия със 7 села, ала скоро била присъединена към Овчехлъмска околия, чийто център е селото Голямо Конаре; за това пък й бил оставен особен съд.[70]

Жителите постоянно се изселват и затова много къщи стоят празни. Копривщенци ще намериш навсякъде, по всички краища на България. Тази емиграция продължава отдавна. Не само в Пловдив, но и в Одрин ядката на българските граждани се състои от копривщенци; те много често се хвалят, че побългарили Пловдив, по-напред полупогърчен. Ще ги намериш и в Димотика, или по-близо — в Казанлък, в Пазарджик, в селата под полите на Средна гора, в Златишко и т. н.; всякога, когато пътувах в компания от тукашни хора, всеки ден намираха по някой свой съгражданин.

Планинската природа кара жителите да търсят печалба другаде. Освен изделията, които излизат от отглеждането на добитък,

[69] През 1894 г. манастирът бе отново взет от българите. (П.)

[70] Според преброяването на населението на 1 януари 1893 г. в Копривщица (тогава е принадлежала към Пирдопска околия, Софийски окръг) се оказали 4342 жители (1781 мъже и 2561 жени) и 1083 домакинства, значи изселването все още продължавало. Отсъствували вън от Княжеството 291 души, от които 270 в Турция. (П.)

почти всичко друго се принася в Копривщица от другаде, от Тракийската низина, от Гьопса, от Златишко: жито, вино и пр. Самият преселнически овчарлък е карал копривщенци да живеят от време на време вън от отечеството си, в Одринско или около Цариград. Освен това към пътуване ги е подбуждало изработването на абите: абаджиите с дрехи и местни аби, шаяк и гайтан ходили, па и още ходят да кроят и шият по Анадол, в Бруса, Смирна, Ангора или по гръцките острови, в Лемнос, Тасос, Хиос, Икария и т. н. Млекари от Копривщица водят добра търговия в египетска Александрия (около 30 души под руска защита), даже някои тукашни хора като търговци с оръжия ходили дори до Абисиния, за да не говоря за близките страни, за Цариград, Македония, Сърбия и Румъния. Повечето заминават зимъс,тъй че Копривщица около Нова година в отсъствието на много мъже става почти женско село. Това се вижда и в онова последно румелийско преброяване на населението, което било много редовно направено тъкмо на 1 януари, когато в първото преброяване влезли всички, и които били там, и които отсъствували. На южния край на града се намират камъните, наречени *Сополѝвите камънье*[71]; чак там жените и роднините изпращали своите отхождащи мъже и там се прощавали с тях. А когато мъжете пак се съберат, могат да си разказват взаимно своите патила за немалка част от света, също както в Тесинския кантон и в други части на Швейцария, гдето планинската природа също тъй кара хората да търсят поминък с многогодишно живеене в чужбина. През моето посещение разказите на копривщенци често се въртяха около най-затънтените кътове на Изток; един описваше Сана в Йемен, друг — Нилската делта, трети — вътрешността на Мала Азия.

Копривщенци са хора добросърдечни, откровени, подвижни, весели и приказливи, с известна поетическа жилка. Влиянието на бегликчилъка е оставило у тях копнеене за външен блясък; между тукашните граждани ще намериш и съвършени джентълмени, които говорят английски, френски или италиански и се отнасят по най-добрите западни маниери. Със скитането си по света усвояват бързо различни езици и много от тях говорят новогръцки, турски и арабски. При все това у тях се запазили и много стари неща; напр. през моето пътуване никой нямаше часовника си оправен «алафранга»,

[71] Срв. в Калофер «Плачи-камъче».

ами само по турски, гдето часовете се броят от залез слънце. Скитническото стопанство и голямата емиграция водят към постоянно западане на тяхното планинско родно място, при все че градът може пак да се издигне по швейцарски пример с разнообразни индустрии и от лятното живеене на жителите от големите градове на горещата низина.

3. ГЬОПСА

От Копривщица през Клисура, Сопот и Карлово за Калофер. Българските индустриални градове под Балкана. Гьопса, долината на река Струма. Юмрукчал, най-високият връх на Балкана или Стара планина. Карловските, Хисарските и Крастовските бани.

От Средна гора се отправихме в областта на Гьопса. Първия ден (26 юли) пристигнахме от Копривщица в Карлово. Най-напред се върви по североизточна посока през водораздела между реките Тополница и Стряма в градеца Клисура, 3 ч. от Копривщица. Планинската конска пътека лъкатуши през високи поляни, от които се виждат в значителна близост стръмните склонове на Стара планина с Вежен и по-нататък, надясно, дъното на Гьопса. От пасбищата тук-там се издигат ниски скали. На една от тях, с особена живописна форма, се намира *оброчище* на *свети Илия*, кръст с аязма (на гръц. — αγιασμα, свети кладенец). На водораздела, 3/4 ч. от Копривщица, на местата, наречени *Рáвни дял* и *Бéли камѝк* (1412 м), пак намираме развалини от турско беклеме; тези стражарници са сега пусти, но безопасността в новото управление е несравнено много по-голяма, отколкото през времето, когато в тези крепости са стояли гарнизони. Пътеката се съпровожда от високи колове, за да не се обърка пътникът в мъгливо време. Половин час подолу, на края на сенчестата гора с вековни буки, до самия път шурти *Владѝчина чешма*. Оттук настава уморително спускане по скалите, обрасли с висока смрика. През стръмнината *Осѝков рът* се дохожда

в тесния дол на *Дълга́ река*, която извира под споменатия водораздел и принадлежи вече към Стряма[1].

Клису́ра лежи в тясна долина между огромните спускове на Стара планина[2] и гористите склонове на Средна гора, на източния край на прохода *Козница*, при шосето от Зла̀тишко за Карлово, на място закрито от ветровете (до 800 м). Миризмата на изстискания гюлов цвят, натрупан пред селото, ни обажда за неговата гюлова индустрия, но самото село ни изненадва с многото си развалини. От всички места, унищожени в Средногорското въстание, освен Батак ни едно не прави такова впечатление като Клисура. На всяка крачка се познава, че някога тя е била хубаво, имотно селище с интелигентни жители; сега между развалините се забелязват само временни ниски и слаби колиби. Преди 1876 г. тук е имало 700—800 къщи (според други 438 или 500 «венчила» или домакинства), все български, освен къщите на няколко мюсюлмански цигани. През въстанието ударил на Клисура Тосун бей, турски велможа от Карлово, начело на башибозуци, свикани от околността. Клисурци подир щетен бой със загуба на 230 души се оттеглили в Копривщица. Турците разорили и изгорили празното селище заедно с двете църкви; между другата плячка отнели няколкостотин котли за приготовление на гюлово масло. Жителите много бавно се връщали, даже мнозина не се и върнали в родното си място, а се заселили в турските села в Гьопса, напуснати подир руската война от турците. Сега в Клисура се намират само 1550 жители, или 414 семейства в 369 колиби.

Пристигнахме в голяма компания, тъй като приятели от Копривщица ни изпратиха дори дотук, като приготвиха по пътя и горски обяд на Владичина чешма. Клисурци посрещнаха кавалкадата с искрена радост. Заведоха ни в къщата на един господин, който преди нещастието бил пръв богаташ в своето селище. Сегашното му жилище се състои от нисичка хижа, която съдържа една стая с преддверие, и от отворен сайвант, под който бяха поставени котли за гюлово масло. Нагостиха ни с хубави вишни, мед и едно народно ястие, което се нарича *тутманик*, голяма, скоро опечена пита от брашно и сирене върху кръгла тепсия. Между развалините и сегашните бедни

[1] Стряма образува *Дълга́ река́*, *Каменди́ца*, *Беле́щица* (от Богдан) и *Зли дол* от Вежен.

[2] Двата върха на Стара планина над Клисура се наричат *Острица* и *Царичина*.

къщички се белее една нова здрава сграда: първият градеж, който клисурци предприели с общи сили, било училището. Показаха ни и една *цàрска кьща*, колиба с място за осем души насядали, едва $1\ ^1/_2$ метра висока; такива хижи за осиромашалото население турското правителство се било разпоредило да се направят до сто, разбира се, едва след пътуването на европейските комисии за изследване на «кланетата», обаче повечето от тези къщички скоро се разпаднали от дъжд и вятър. Един местен *майстор* ни показа в своята къщичка пневматически машини за отвяване на жито, които прекрасно бе наподобил според западноевропейските машини и ги разпродава далече в околността. Населението се оплакваше, че било ощетено и с новата граница. Неговите пасбища се простирали, казват, през гребена на Тетевенския балкан на север, обаче в тази част, която се паднала към княжеството, сега, казват, не ги пущали. Подобни оплаквания чувах и в Калофер. От кръстосването на новите политически граници със синорите на общините изобщо бяха станали много неправди, оплаквания, за които пътникът по румелийско-българската и българо-сръбската граница можеше до насищане да слуша.

За миналото на Клисура преданието гласи, че селото преди кърджалийско време лежало малко по-горе, в самата теснина на Козница. Турското му име *Прасадùн дервéнд*, което никой не може да обясни, крие в себе си някое по-старо название. На запад в самата теснина и на изток към Гьопса се издигат малко надалече на усамотени конуси с чудновати форми, под които се намират и железни стрели, две градища, стари стражарници на пътя от Гьопса за Златица. Поп Константин в 1819 г. споменава това село под неговото турско и българско име, с овчарско население и 500 къщи.[3]

От Клисура до Карлово има 6 ч. път. Зад самото селище се минава дълбоката провала на балканския поток Зли дол. Преди известно време в Кознишкия проход биде убит един търговец, който отивал от София за Карлово, обаче разбойниците бяха хванати в Клисура, между които се оказа и някой си нехранимайко гяур Илия, който няколко пъти е бил и християнин, и мюсюлманин. Тази случка през време на нашето пътуване бе предмет на разговор в цялата покрайнина; показваха ни мястото, гдето един от убийците

[3] От Клисура е българският държавник М. Д. Балабанов и заслужилият за българската литература книгоиздател Хр. Г. Данов.

се изскубнал от конвоя, който го съпровождал, и се убил със скачането си в Зли дол. Шосето е сгодно и за кола. За един час се слиза в тясната долина между двете вериги, Стара планина и Средна гора, около огромни купове камъни, които се свлекли от балканските висоти край ливадите и розовите градини. Бият в очи многобройните чудно правилни, като с вода измити конусообразни хълмове до самия път.

Най-после влизаме в равно поле. Долината между Троянския, Сопотския и Карловския балкан, от една страна, и издънките на Богдан и на Старозагорска Средна гора или Караджадаг, от друга, се нарича на български *Гьо̀пса*, *Гьопца*. И в старото турско разделение се наричала *нахия Гьопса*. Това име понякога се употребява за реката, която събира водите на тази долина и се влива в Марица недалече под Пловдив,обаче собственото име на тази река е *Стре́ма* или *Стряма*; това е старият Syrmus, Sermius у Плиний и в животописа на св. Александър Дризипарски. По своя тип Гьопса напомня на по-високото Златишко поле, само че е по-топла; за това пък ѝ липсва още прелестта на третата по-ниска Туловска долина при Казанлък.

Хоризонтът на Гьопса е затворен от всички страни; и мястото, гдето реката излиза вън в Пловдивската равнина, е на пръв поглед заградено и само отблизо се познава. Стара планина на изток от могъществения Вежен, над изворите на Бели Осъм малко се снижава към Троянския проход, ала скоро пак се издига; там от гребена се подава високата *Амбарица* (2134 м) и островърхата *Добрила* над Сопот, подобна на огромен зъб от грабливо животно.[4] По-нататък на изток към Карлово гребенът повече и повече се издига. Отгоре се зеленеят широки поляни с влашки колиби и стада; тук-таме по доловете се крият гори от ели и борики, ала по-долните склонове между пуст сив камънак, набразден от пороите, само слабо са накичени с нисък храсталак. И тук изглежда по-приятна от стръмната и гола Стара планина срещната гориста Средна гора с Богдан, както и нейното продължение, тъмнозелените върхове на Караджадаг на югоизток. В самата котловина бият в очи уединените могили *Чаталтепе*, които като остров се издигат на юг от Карлово. Реката

[4] И двата тези върха добре е описал българският поет Иван Вазов, родом от Сопот, в статията: «Един кът на Стара планина» (Пловдивската «Наука» II, особен отпеч. в Пловдив, 1883, 21 стр.)

Стряма, също както Тополница в Златишко и Тунджа в Казанлъшко, се придържа о южния, средногорски край на котловината. Дъното на Гьопса в някои части, главно на западния и източния край, е плодородно, а също и прекрасно разработено, ала в средата, напр. на югозапад от Сопот, се простират широки каменисти места, необработени, обрасли с дъбов храсталак, пълни с валчести камъни, повалени от Балкана. От планините текат многобройни потоци. Някои, като *Сопдтница*, имат корита 6—8 метра дълбоки и 30—35 м широки, със стръмни брегове и с дъно, пълно с груб камънак, ала лятно време са съвършено сухи. Край пътя растат високи храсталаци, трънки, къпини, шипки и т. н. Обработената земя се дели на лозя, розови градини, ниви и ливади; освен това по-често се минава през редки кории със стари вишни, орехи и дъбове. Който иде от север, ще се зачуди на многобройните *костенурки* (Testudo graeca), с много изпъкнал щит, черно и бяло-жълто карирани, около две педи дълги, които на север от Балкана по-рядко се срещат, обаче в Тракия са съвършено обикновено явление.

Населението в долината до неотдавна било повечето турско, ала сега неговият етнографски състав се променя с изселването на турците и разместванство на българите (клисурци, копривщенци и др.). Селата са пръснати по дъното и по полите на планините. Като излезем в полето, най-напред съглеждаме наляво смесеното *Лахманлáре* (тъй изговарят българите тур. *Рахманлар*), скрито в хубави овощни градини. Срещаме многобройни турци на волски ритлени коли и туркини с черни яшмаци; бяха заети тъкмо с жътва. По-нататък се показва надясно под Средна гора пак смесено село, *Слатина*. Насреща вляво се отваря интересен изглед на Балкана; през прореза на един планински поток се виждат вътре три върха един зад друг, един от друг по-високи; те са само огради на планинските басейни на същия поток, дори до най-високия гребен. Надясно от тази теснина лежи под планините турското село *Текке* (на бълг. — *Текия*). От него излиза с голям виден завой пътят през Троянския балкан, който на другия склон слиза в градеца Троян с посока към Ловеч. Руската карта отбелязва височината на конусообразния връх до най-високата седловина с 1652 метра. Това отдавна прочуто шосе, направено от римляните, сега е западнало и търговията през тук има незначителни размери.[5] По-нататък минахме през смесеното

[5] През 1883 г. през митницата на княжеството била внесена в Троян стока за 67 227, изнесена за 293 497 лева.

село Карасарлии, а след него през повечето турско село *Игàново*, в което се намира румелийската митница срещу Троянския ѝроход, поместена в една селска колиба. Улиците на тези турски села отчасти са калдъръмени. Между двете се простират големи турски гробища, с много стотини грубо издялани прави каменни плочи; нарочно минах до самите тях, ала не видях по тях никъде нищо написано. Тук-таме пак се показват високи могили. Приближаваме османското село *Ахѝево* с някакъв си полусъборен чифлик. Няколко минути по-нататък стърчи от лявата страна на самия път уединен стар дъб, до него гладък дебел стълб, може би старинен, без надпис, и около двата каменна четвъртита стена; това било, казват, *тюлбето* (гроб) на някой си турски светец, който при превземането на България загинал в боя срещу гяурите от близката Сопотска крепост.

Като оставихме градеца Сопот настрана вляво, тръгнахме надвечер право за Карлово. По страните на сухото корито на Сопотница стърчат три високи могили на западния, една на източния бряг. Облаците над Балкана и тежкото душно време ни караха да бързаме. Отведнаж притъмня и заваля страшен проливен планински дъжд. За минута потърсихме прибежище под огромния орех над стръмните брегове на едно широко сухо корито, което минутно се напълваше. Кандилата, окачени по галериите на карловските минарета по случай рамазана, бяха нашият маяк. Най-после изплавахме от въртящите се кални потоци и излязохме на градския калдъръм. Ханът, в който влязохме да нощуваме, ни измами; вечеряхме от собствените си провизии, а покрай сушенето на своите вещи ни се отвори доста работа със запушването на многобройните разбити прозорци на нашата с тухли постлана стая, в чиито прогнили стени скърцаха и дълбаеха множество буболечки. Шуртенето на водите се чуваше цяла нощ и ни караше да мислим, че дъждът никак не престава; заранта слънчевото утро ни обясни за наша радост тази измама: по всички улици текат природни балкански ручеи.

Карлово лежи под самата Стара планина. Името произлиза, казват, от турското каръ, сняг (*карлъ-ова*, снежно поле). Градът на това място е от по-нов произход: Вече Григорович (в 1845 г.) слушал, че селището първоначално се наричало *Сушица*, па и на мене ми разправяха, че в пропадналия сега поменик на Калоферския манастир се чело «село Сушица»; то е лежало, казват, на източната страна на сегашно Карлово, в днешните градски лозя. И Каниц е

слушал, че Карлово е нов град, едвам, казва, сто годин стар; най-старото леточисление, което съгледах тук, бе годината 1775 на една чешма. Местоположението е много гиздаво, с хубави градини, лозя и гюлове. Улиците, из които малките турчета си играят с кал и смет край бързите потоци, имат повечето мохамедански изглед; много от тях са прикрити с асми, които преминават по прътове от къща в къща. Тук има седем джамии, не зная доколко стари. И двете големи църкви са нови, от 1847 и 1851 г. В кърджалийско време градът бил обграден със стена и добре се запазил. Поп Константин (в 1819 г.) казва, че κωμόπολις Κάρλοβον имал тогава до 1000 къщи, от които една четвърт били християнски, трите четвърти турски, и споменава гюловете, изработването на барут и правенето на аби (γρύξα) от жените. Преди войната имало, казват, 1200 къщи български и 300 турски.[6] През войната в 1877 г. Карлово било сполетяно от страшна катастрофа. След първото преминаване на Гурко казаците обсадили Карлово, ала когато подир битките при двете Загори пак бързо отстъпили, турците се вмъкнали в града и без съд избесили по-голямата част от възрастното българско население, 813 мъже; питали само: «Видял ли си руските?» В църквата «Св. Никола» издълбали очите на светиите над олтара и я преобърнали в башибозушка казарма. Самия град обаче не изгорили. И досега тук има до 700 вдовици. Според последната румелийска статистика Карлово брои 7545 жители (от тях 1609 турци).[7] Освен гюловото масло главно изделие са черните и сини *гайтани*. *Преждата* за тях се изработва с домашна работа в къщи; вечерта видяхме на площада при телеграфната станция пазара на прежда, гдето се събираха християнки и туркини със своите изделия. От местното черно вино сега се произвежда и някакво си шумливо българско шампанско, или «вино d'Asti».

Стара река, главният от местните притоци, образува четвърт час над града в тесен скалист балкански дол малък водопад (*скок*,

[6] От Карлово е семейството Гешови, познато от по-новата политическа история на България и Румелия, българският борец за свобода Васил Левски (поч. 1873 г.) и др.

[7] Според статистиката от 1893 г. Карлово имало 7663 жители (3602 мъже, 4061 жени), от които 1531 мохамедани; домакинства имало 1828 (П.) [За Карлово вж. *Ив. Унджиев*, Карлово, история на града до Освобождението, БАН, 2 изд. София 1968 г.]

на тур. — *сучурум*). Водата с голям шум скача около осем метра дълбоко в тясна провала между гладки гранитови скали и със своята бяла пяна покрива огромните белезникави балвани, свлечени от балканските склонове. През нашето пътуване водопадът беше само около един метър широк; при приижданe на водите навярно достига много по-големи размери. Под него се намира кръгъл басейн с тиха, хубава зелена вода, с брегове като че изкуствено изглаждани; няколко български момченца хвърляха в него малки жабки. Реката и по-долу, около редицата малки воденици, е пълна с огромни камъни, свлечени отгоре, които под сянката на дебелите стари орехи служат за хубава почивка, ако не искаме, разбира се, да се изкачим по склона в гюловете и да се наслаждаваме оттук на изгледа на Гьопса.

Само 4 километра на запад от Карлово лежи, също под Балкана, друг градец — *Сопот*. Значението на това име в тукашната покрайнина е забравено; обаче в Крайдунавско сопот и до днес значи дървена водна тръба или воденичен улей. И старославянското *сопотъ* означавало изкуствен воден улей σωλήν, canalis според Миклошич).[8] Турското име *Акчé клисé* (на бълг. — *Бяла черква*) се отнася собствено за старинната църквичка «Св. Богородица» на върха над селището, отгдето се открива хубав изглед по котловината на гористия Богдан, а през ниската Средна гора — и на далечните родопски гребени. Църквицата била наполовина в земята; в 1833 г. я преправили, ала в 1877 г. запустяла заедно със съседното училище и с цялото селище. Турците през карловските събития запалили Сопот, ала жителите избягали навреме в Балкана и се запазили в Загорьето, обсадено от русите. Във времето на често споменавания поп Константин Σόποτ ἢ Ακτσέκκλησε имал 500 къщи. Същият пише, че тук имало стъкларни, които изработвали стъклени съдове, малко, казва, възчерни и не доста прозрачни.[9] Поразпитах за това стъкларство и ми се каза, че тук тази индустрия съществува от много стари времена, но че се ограничавала само в претопяване на стъклени парчета, събирани от другаде. Сега в този край с нея се занимава само един турчин — анадолия в Карлово, ала той ра-

[8] Срв. със средновековната Сърбия местните имена Сопот, Сопотъцъ, Сопоте, Сопотани. В Чехия Sopoty при Polna, Sopotnice при Potstejn.

[9] Ενταῦθα εἰσι καὶ ὑελουργεῖα κατασκευάζοντα διάφορα ἀγγεῖα ὑάλινα, μελανὰ ὅμως μικρὸν, καὶ οὐχ οὕτω διαφανῆ, ὡς ὁ κρύσταλλος. *Константин* Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, стр. 37

ботел в своята пещ, казват, само напролет, докато не е настъпила голяма горещина. Затова пък една стъкларница и досега съществува в Казанлък; работи само 20 дни в годината, събира материал от счупени стъкла, донасяни от Одрин, Сливен, Стара Загора, Габрово и Търново, и изработва годишно около 5000—6000 прости шишета, повечето за гюлово масло.[10] В Сопот по-напред се печатали също и цветя на кърпи, басми и изобщо на памучни материи, и то с дървени дъски с помощта на тискала, ала при голямата конкуренция на чуждата стока работата не се изплащала. И досега тук се изработват гайтани, сукна и гюлово масло. За индустриалната предприемчивост свидетелствува новият прост стан за тъкане, измислен от самоука майстор Ненчо, при когото сопотненци не се забавиха да ме заведат.

Сопот сега има 3775 жители, все българи. В старо време тук имало и турци с джамия и своя баня, ала още преди 150 години измрели.[11] Сега, подир войната, тук е издигната нова църква, в която «женската църква» е горе като галерия околовръст, каквато видях още само в Кюстендил. Тук има и малък женски манастир.

На северозапад от Сопот, около 1 1/2 ч. далеко, се намира на остроъгълен скалист балкански издатък малко пристъпно, ала отдалече видимо градище. Не успях да отида до самото него; то е, казват, малък продълговат четириъгълник от недялани камъни, споени с хоросан от вар и пясък, с полусъборени стени и с големи дупки в тях. Под него, при полите на Балкана, лежи манастирът «Св. Спас», сега подновен. През войната той изгорял с всички свои паметници; Григорович видял в него «няколко нови ръкописа», а тукашни хора ми твърдяха, че в тях имало интересни бележки от турско време.

Равното поле между Сопот и Карлово е сега безсенчеста пуста покрайнина. Над нея ми показваха на балканския склон едно място, гдето неотдавна земята се сринала и разбъркала, та излезли наяве там големи закопани кюпове. Долу, в полето между двата града, внимателното око веднага ще познае биещите в очи редица камъни и явните основи от сгради. Преданието гласи, че тук някога се намирал голям град. Турците добавят, че се наричал *Узун-шехир* (дълъг град)

[10] *Илиев*, Старозагорски окръг, стр. 97.

[11] Според статистиката от 1 януари 1893 г. Сопот имал 3504 жители (1578 мъже, 1926 жени) в 852 домакинства, все християни. (П.)

и че в него някога бил центърът на Гьопса. Всичко това е важно за историческата география на тези покрайнини. Селището е било разположено при калдъръмени пътища, чиито следи в тази покрайнина се виждат в две посоки. През Гьопса минавало римското шосе от Пловдив към Дунава. Като пресичало Тракийското поле, е дохождало до днешния Хисар, преминавало ниските хълмове на Средна гора на изток от Богдан, вървяло около едно старо градище при селото Карасарлъ към старото кале при Текké, излизало към третата крепостна развалина на върха на Троянския проход и слизало от другата страна в Ловеч. Там неговите клонове са разделяли на три страни, на север към Дунава до Oescus (при устието на Искър) и до Novae (Свищов), а на изток до стария Никопол при Търново.[12] От тази главна линия се отклонявал при Текké друг калдъръмен път, който вървял под самите южни поли на Стара планина за Казанлъшко и според мнението на населението достигал дори до Стара Загора. Един къс от този калдъръм се вижда 10 минути на запад от Карлово, тъкмо край дирите на споменатия Узун-шехир; той е около 3—4 крачки широк, с малък каменен свод през един поток.

На Узун-шехир е лежала без съмнение българската крепост *Копсис*, споменавана у византийците в XIV век, у Пахимер и Кантакузин.[13] Подпланинската покрайнина от Сливен, дори тутакси до поречието на Тополница с център в Копсис, е била отечество, а по едно време и седалище на българския деспот Войсил. Това е било във времето, когато трима братя от домашен болярски род със славянски имена, цар Смилец, севастократор Радослав и деспот Войсил, водили жестоки боеве с Тертеровци, велможи от куманско произход, които три поколения наред юнашки се държали на царския търновски трон. След измирането на Тертеровци (1322 г.) Войсил, който дотогава живял в гръцката империя, с помощта на своите стари сношения с населението се разположил в Копсис и в други четири крепости, завладял целия край дори до Сливен, образувал си войска от 3000 души, ала се оставил съвършено в ръцете на византийския имп. Андроник Млади. Обаче след кратко време той

[12] Калето при Текке е без съмнение римското Sub Radice, а пък кастелът на върха — Monte Emno: и двете тези станции се споменават в Tabula Peutingeriana. Срв. *Jireček*, Heerstrasse, стр. 157; *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 100.

[13] Κόψις, —εως (не κόψα, —ας); на български може би копсиѣ.

бил изгонен от новоизбрания български цар Михаил от Видинската династия. Войсил отново избягал във Византия и се споменава още в 1328 г. между Андрониковите войводи при Охрид в Македония.[14]

Името Копсис се среща още в турско време под формата *Гьопше*. Дубровничанинът Рестич около 1600 г. търгувал в София с двама турци «de Chiopskie». Турците след превземането на България напълнили тукашната покрайнина със свои заселници; още в 1885 г. Карловската или Стрямската околия между своите 47 786 жители е брояла 9021 турци.[15] След XVII век селището, може би под влиянието на някои местни обстоятелства, каквото е споменатото сриване на балканските склонове, било пренесено по-нататък към изток, на мястото на днешното Карлово. Старото име на Гьопса останало обаче и подир изчезването на стария град за цялата околна покрайнина, явление и инак нерядко на Балканския полуостров.

Като прекарахме само един ден в Карлово и неговата околност, побързахме за Калофер, отдалечен 2 1/2 ч. на изток. В една приятна вечер (на 27 юли) тръгнахме из плодородния край в Подбалканската равнина, гдето селяните с тежки овчи калпаци тъкмо бяха заети с жътва и сенокос. От лявата страна се издигат балканските стени, все еднакво стръмни и грапави, обаче скоро по тях се показват и гори. Тук пак излиза онзи стар калдъръм, около 3 метра широк и на места добре запазен; вървяхме около един час край него и по него. Между високия гъсталак край него се червенееха многобройни издигнати класове змийско грозде (Arum maculatum). Подплашени лалугери и яребици бягаха от пътя в ливадите. След 1 ч. и 10 мин. минахме през турското село *Митерѝзово* (метерис, на тур. — стена с мазгали), съвършено скрито във влажната сянка на огромните орехи. Пред джамията седяха на тревата с кръстосани нозе цял сбор турци в бели чалми, които важно пушеха от своите дълги чибуци. Без поздрав, почетоха ни само с горд поглед. Няколко женски фигури, облечени чисто в черно, а главите им, забулени в бяло, се мернаха край пътя в гъстата вечерна сянка под дърветата и мълчешком си обърнаха лицата настрана към трънливия плет около дворовете. Смушнахме конете да излезем колкото можем по-скоро от

[14] За Войсил вж. *К. Иречек*, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп, кн. 9, 1884, стр. 34—45.

[15] Според статистиката от 1 януари 1893 г. Карловската община имала 47 879 жители, от които само на 4678 души турски бил матерен език.

този старотурски кът. Могъщите някога митеризовски спахии имат ферман с привилегии от султан Мурад III (1575—1594) и още във времето на румелийското правителство се ползуваха от особени доходи като *мютевелии*.

Половин час по-нататък стигнахме до хубавото шосе от Пловдив за Казанлък и излязохме на него между склоновете на калоферските върхове, които със своите тъмни гори и златни ниви вече от Карлово постоянно ни се изпречваха пред очите. Из тъмнината на топлата вечер се разнасяха хиляди гласове на жътвари. От турските коли по шосето ни изпращаше сé честият поздрав: «Хаир олсун» («Бъди щастлив»). Край реката *Акдерé* минахме около развалената турска крепост, наричана изобщо *Стрáжа*, прехвърлихме ниския водораздел между Стряма и Тунджа (608 м) и зърнахме оттук близо пред себе си дългата редица на калоферските светила. Добрият хан и добрата компания в него ни направиха още отначало приятно впечатление. Намерих тук не само много български ученици, ала и местен археолог-самоук, каквито се срещат нерядко из България; четат прилежно български книги, знаят всички топографски названия, знаят местоположението на старите крепости, събират старини и с гореща любов издирват миналото на своята покрайнина. Повечето от тях са придобили интерес за тези неща от стареца П. Р. Славейков, когато е бил вестникар в Цариград. Г. Еньо Карпачов, обущарски майстор и заместник на градския кмет, беше наш водач и се постара да не остане ни един местен паметник незабелязан от нас.

Калофер има разкошно местоположение тъкмо под най-високите върхове на Стара планина. На северозападната му страна се издига *Гюмрукчал* или *Юмрукчал*, най-високият връх на цялата балканска верига от Тимок до Черно море, според руското измерване 2375 метра висок. Името е турско, както и много други названия по околните планини, тъй като землището на митеризовските турци достигало чак до неговия връх.[16] Чух един анекдот как турците веднаж мерили височините без всякакви геодезични уреди, по басно-

[16] *Чаловете* са пасбища, смесени с храсталак. Първата част съдържа или думата *юмрук*, или *гюмрук* (митница), може би спомен от някой «карагюмрук», вътрешна митница между провинциите на близкия проход до Загорьето.

През 1889 г. с едно постановление от Калоферското градско общинско управление *Юмрукчал* е преименуван на *Фердинандов връх*. (П.)

словно прост начин, и действително намерили, че Юмрукчал е повисок от околните върхове; именно те забили един летен ден по върховете колове с овчи глави и заранта намерили, че главата замръзнала само на Юмрукчал!

Планината има звъновидна форма със стръмни тревисти склонове, по които власите пасат своите овце. На южната страна се белее голямо снежно поле в коритото, което продължава право надолу. Като продълговато, надолу обърнато бяло петно се познава от цялото поле, от Пловдив и от Родопите. Този свят никога не изчезва напълно. По неговата повърхност, според разказите на местни жители, се виждали множество червени черни; дребното растение (водорасъл) Protococcus nivalis, което се среща само в многогодишен или вечен сняг, те го смятат за жива твар, за каквато са го прогласявали впрочем и някои по-стари зоолози, като са го вреждали между наливните животни. От това снежно поле си води началото потокът *Сýхо прàскало*; с него се съединяват под върха в гъстата гора *Бъ̀зова река* и *Бо̀рево дъно*, които идат от дълбоките долове на западната страна на *Юмрукчал* и образуват реката *Акдерé* (български, казват, *Корнѝдица*), която тече около Калоферския манастир на юг, а след това от Стражата на югозапад към Стряма. Горе под поляните растат ели и борики; по-долу се простират букови и габърови гори, които над манастира са размесени от хоризонтална ивица сребролистни липи, която се вижда отдалече. По каменистите върхове на Калоферския балкан[17] живеят и *диви кози* (тъй и на сръб., новогръц. ἀγριογίδαις, на тур. — *даг кечиси*). Те се срещат, ако и в малко екземпляри, също и по каменистите гребени на Тетевенския балкан (около Вежен) и в Твърдишкия балкан в областта на Новозагорска околия.[18] Най-много ги има на Рила, обаче на Витоша съвсем липсват. Освен това те се намират на Шар планина, в някои сръбски, черногорски и херцеговински планини и на Олимп[19]. По-близко зоологическо преглеждане може да ни поучи дали то е същото плашливо животно, което съживява скалистите гребени на Алпите и Карпатите, или се отличава по нещо от него. Планинците твърдят,

[17] Едно подробно описание на тези планини от *Д. Илков*, Екскурзия по Калоферската планина, ПСп, год. X, 1896, кн. 52—53, стр. 629—687.

[18] *Илиев*, Старозагорски окръг, стр. 84.

[19] За Олимп вж. *Barth*, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, стр. 185.

че по местата, гдето се събират дивите кози и добитъкът, изведен да пасе, се криела сол, която те лижат; един планинец при Калоферския манастир ни твърдеше, че такива солни пластове се намират, казва, оттук до Сливен на пет места. Обаче формацията на тукашните планини (филит) не допуща съществуването на сол и най-естественото обяснение е това, че животното ближе киселините, които се образуват по повърхността на скалите (мелантерит sulfat de Fer).

На североизток от Юмрукчал се издига остриият връх *Марагидѝк*, който не можем да видим обаче от Калофер. Неговото име в България е по-познато, тъй като около него върви пътеката от Калофер за Ново село в Севлиевско (според русите седловината има 1878 м). Каниц пресметнал неговата височина на 2230 м, 300 метра, казва, над прохода, и го провъзгласи за най-високия връх на целия Балкан; обаче според руските измервания тази чест се пада на погоре споменатия негов съсед. Мястото на прохода се нарича *Русалиите*[20] или *Русàлските грòбища*. Малко пò на юг оттук извира *Самодивският клàденец*; там, казват, самодивите играели своето хоро и там и досега пътниците оставят кравайчета като дар на невидимите планински деви. По-долу се белее кула на склона, наречена *Заногa*[21]; под нея, между Юмрукчал и седалището на вилите, извира реката Тунджа, която тече отначалò на юг, минава през целия Калофер и след това се обръща на изток към Казанлък.

На югоизток от Марагидик се издига високата и пространна *Кадимлия* (2279 м), по височина втори връх на Балкана, чийто широк профил владее над Туловско поле и се вижда от Пловдив и Родопите. Тя изскача от собствения гребен на югоизток и се съединява с него само чрез тясна възвишеност, от страните на която извират два потока, които със своите дълбоки долове почти съвършено обгръщат Кадимлия. В западния дол между Кадимлия и Марагидик при самия проход изтича реката *Тъжа*[22] (на тур. — *Манастир*

[20] От това име заедно с българския член произлязъл Каницовият *Rosalita — Pass*, който срещаме във всички по-нови карти. Руската карта, не винаги вярна в имената, има Разалиго поле.

[21] Това име се среща и другаде и е означавало навярно някаква форма на терена. В една сръбска грамота от XIV век четем за границите на Шар планина, които отивали «на Заногу». Гласник, 15, стр. 301.

[22] Няма съмнение, че Тунджа и Тъжа е едно и също име, старият Tonzus; в първата форма старото ѫ се е запазило като *ун*, във втората обаче е променено според правилата на новобългарския език в ъ.

дереси); в нея се вливат отдясно *Дълбока река* (нейни притоци са пък *Пе́нчова река̀*, *Чучу́рка* и ручеят от Самодивския кладенец) и по-долу *Кечѝдере́* (на тур. — Козя ре́ка). При селото *Голямо село* Тъжа излиза в Туловско поле и се съединява с Тунджа. Нейното дере е тъй дълбоко, че се познава и от Пловдив като голям прорез в балканския гребен. На изток от Кадимлия се измъква от планините подобна рекичка със същата дължина (името ѝ не зная), която излиза в полето при селото Софулари.

Ниската седловина между Стражата и Калофер съединява Стара планина с Източна Средна гора или Караджадаг, която се простира от пролома на Стряма право на изток към Ямбол и със своята съвършено залесена външност напълно напомня Панагюрската и Копривщенската Средна гора, само че е много по-ниска. От многобройните гористи върхове най-висок, казват, е *Кадрафил* на юг от Калофер.[23] От другата му страна лежи Аджар (една негова махала се нарича *Влашка махла*) и други села от сегашна Сърненогорска околия, чийто център е селото *Абрашларе*, сега преименувано в *Брезово*, вече в полето към Чирпан.

Между остатъците от минали времена интересно е продължението на стария калдъръмен път, който видяхме вече на две места в Гьопса. Той върви край самите поли на планините, посред горите, няколко километра на север от Калофер, близо под манастира. Населението знае много добре този калдъръм и неговата посока. Излиза в Туловско поле при Голямо село, гдето се намират и три крепости за неговото пазене. От тях най-забележителна е голямата развалина *Манастирище* в долината на Тъжа, без съмнение старобългарската крепост *Крън*. Калоферци разправят, че там първоначално се намирал манастирът, който сега е пренесен под Юмрукчал в гората при бреговете на Акдере. Освен това едно градище се намира, казват, също и на северния склон на Марагидик, а друго — в Средна гора при селото *Марибас* — собствено *Омар-овасъ* (Омарово поле) на юг от Калофер.

За миналото на Калофер се разправят много предания. Най-старото селище се наричало *Звъниград*[24] и е лежало в долината на

[23] В руската карта е отбелязан върхът *Карасиври* над Аджар (981 м) и друг безимен (1440 м) на изток от Аджар.

[24] И *Григорович* (Очерки путешествия, стр. 142) пише: «Калофер по преданию *Звенигород*.»

Акдере между Стражата и Калоферския манастир под гористите склонове, гдето и досега се изкопават основи на къщи, големи съдове с просо и остатъци от воденици и ковачници. Самото Акдере, казват, се наричало по-напред *Звънуша*. Местността обаче не прилича на средновековните замъци и крепости, а по-скоро е идентична със сегашния Калофер, който се простира на половин час път край река Тунджа. Подир турското завоевание бил основан *Калофер*. Негов основател бил юнакът *Калифер войвода*, който напомня героите-основатели (ἥρως ἐπώνυμος) на елинските градове.[25] Той, казват, хванал по тези места един везир, но пак го пуснал заедно с конете, които били натоварени с имане, а за това великодушие получил, казват, от султана ферман с позволение да основе тук село. Показа ми се и гробът на Калифер войвода, в двора на една селска къща над десния бряг на Тунджа; той представлява негладена каменна плоча, забита в земята, а горе изострена в ъгъл, висока около един човешки ръст, без надпис.

Калофер според други предания първоначално бил разпръснат в колиби по горите, също както се разказва за много средногорски и родопски селища, и тепърва по-късно се събрал на едно място. Първоначално, казват, принадлежал към Казанлъшката нахия и към Чирменския санджак[26]. Турците наричали селището *Узу́н-улу́к* (дълго корито) или още, казват, и *Алтън Калофер* (златен Калофер), може би от промиване на златна руда. Населението имало привилегии, които Селим II (1566—1575) искал да унищожи, ала Мурад III (1575—1594) пак подновил. Помни се, че жителите били *дервенджии*, пазачи на прохода. Калоферци добавят, че уж турчин не смеел с подкован кон да мине през тяхното село, не могъл да бъде тук погребан, нито пък тук да се роди, неща, преувеличени; вярно е, че турците предпочитали да странят от такива полусвободни, чисто български места не само за по-голяма свобода на тамошните християни, но и затова, че тук е нямало джамия, нито пък имамин. Селището,

[25] Името е гръцко. В историята от XIV век се споменава рицарят Йоанес Ласкарис Καλόφηρος (поч. 1322), за когото срв. *Hopf*, Chroniques grécoromanes стр. 472 (генеалогични таблици). Един човек Гюргj Калоферовик' в околността на Щип в грамотата 1388, Гласник 24, стр. 270.

[26] Хаджи Калфа брои (в Хамеровия превод) в Чирменския санджак и Нова Загора; затова пък Казанлък, Стара Загора и Чирпан слага под София, в което ще има някоя грешка, може би само от объркването на листата на ръкописа, от който Хамер превеждал.

казват, дори до последните реформи било освободено от харч (данък на глава).

Местната църква била от 1714 г.; нейните ръкописи с интересни бележки пропаднали в последната война. Тукашните два женски манастира са основани в XVIII век. В кърджалийските времена Калофер зле изпатил. В 1799 г. Индже войвода, родом българин, с 200—300 кърджалии ненадейно дошъл през Марагидик от Ново село тъкмо на Рождество Христово. По-напред пратил известие на чорбаджиите веднага да му изпратят «три феса алтъни», в противен случай ще дойде сам да ги прибере; ала те не направили това, като мислили, че поради дълбокия сняг не ще има възможност да изпълни това свое заплашване. При известието, че кърджалиите вече слизат от планината, цялото население през нощта избягало в Карлово, добре укрепено. До неотдавна живеели свидетели на тези събития, между които и един дядо, който тогава като дете-пеленаче лошо изпатил; майка му при бягането в отчаяние го хвърлила в снега, ала други бежанци, които идели подир нея, намерили детето още живо и го взели със себе си. Кърджалиите обрали и изгорили напуснатото село. Същото направили и при второто нахлуване в 1804 г. Поп Константин в 1819 г. пише, че селото Калофер (κώμη Καλόφερος) «било по-напред по-голямо, ала защото било също изгорено от разбойници, сега е подновено и брои едва 500—600 къщи»; жителите водели търговия с боядисани кожи или сахтияни с Европа, а жените тъкали вълнени материи (μάλλινα ὑφάσματα, κοινῶς γρύζα аби), в двата женски манастира с по-тънка вълна за покривки (σινδόνας), както и сукна (ῥάσα).

Още преди кърджалийско време калоферски търговци ходили в Цариград, Букурещ, Брашов, Виена, от началото на сегашното столетие и в Одеса. Един старец до последни години обичаше да разправя как във Виена със собствените си очи видял великия Бонапарт. Отдавнашните сношения със задграничния свят и досега се проявяват в душевна живост и в приказливостта на жителите. Преди последната Руско-турска война Калофер имал 1160 (според други 1300) български семейства и със своята индустрия с многобройни, карани от вода чаркове за правене на сукна и гайтани, с угледните къщички, добрите училища и трите църкви се харесал на всички чужди пътешественици. През лятото на 1877 г. след отстъпването на русите от Стара Загора нещастие сполетяло и Калофер. Жителите добре се защищавали и редовно отстъпили през Марагидик в За-

горето; само около 400 души болни и старци или хора, които не искали да избягат, останали и били избити от турците и черкезите. Самото село било до дъно изгорено, тъй че не останала ни една къща. Когато аз пътувах, то беше доста подновено. Според статистиката от 1885 г. Калофер има 964 къщи с 3928 жители[27].

Същата съдба постигнала във войната и калоферския мъжки манастир «Рождение на Пресвета Богородица»[28], който лежи 1 1/4 ч., или 6 километра на северозапад в разкошна местност на високия десен бряг на Акдере́, тъкмо под Юмрукчал. Според свидетелството на поп Константин в него, както и в Сопотския манастир литургията се е чела всякога само на славянски. Църквата, издигната в 1818 г. от камъни и тухли, лежи в развалини, ала манастирската сграда до нея е вече подновена. Най-хубав поглед на Юмрукчал се отваря от *аязмата*, която извира срещу манастира зад реката; тя има форма на малка беседка (кьошк), в която студената вода се влива в каменно корито, на което е издълбана годината 1822. По нейните стени (тя е единствената неизгоряла сграда) се виждат примитивни живописи, които в 1868 г. правил някой си «обравописател», калугер от Габрово. В турско време този манастир бил някак център за тази част на България; тук през празниците се събирали българи от Калоферско, Карловско, Казанлъшко, Старозагорско и Чирпанско и подир богослужението се веселили с ядене, пиене и пеене, стреляли на нишан и бълнували за свобода. Различните еснафи имали в манастирската сграда особени *одаи*. Тук е имало някога и ръкописи, напр. поменици и някаква си българска хроника, писана с черни и червени букви, ала всичко това пропаднало.

В един хубав, горещ ден тръгнахме в компания от калоферци, повечето ученици от Пловдивската гимназия, Цариградския Роберт колеж и Одески университет с живи разговори по заградена от лески пътека между лозя и гори към манастира. Под сянката на огромните орехи пред аязмата обядвахме с двамата тукашни дългокоси калугери на тревата, като имахме пред очите си най-високия връх на Стара планина, който със зелените поляни и белите снегове високо

[27] Статистиката от 1879 г. показва 1561 къщи (може би и със запустелите пепелища?). — Според статистиката от 1 януари 1893 г. Калофер имал 979 домакинства с 3959 жители (1776 мъже и 2184 жени).

[28] Подробно описание на този манастир във всяка посока имаме от *Н. Начов*, Калоферската мъжка св. обител, София, 1895. (П.)

издига своята глава над околните върхове, обрасли с гъста сенчеста гора, а след това обиколихме околните гори. Хубав балкански кът се намира около един километър по реката нагоре. Под сянката на стари буки и липи реката с вечен, оглушителен шум скача през насипите планински камънак и живо си играе с голите, обелени клони на огромните дървета, които е свлякла от по-горните места. Не се вижда вече нито върхът на Юмрукчал, нито отвореният край около Калофер, а само реката, горите и синьото небе нагоре с бели облачета. Въздухът се движи от постоянен ветрец, който вее из планинските теснини над водата и който разнася силния мирис на *здравеца* (Geranium) и на други цветя, що растат по бреговете между гъсти лески и млади буки. Водата е студена, ала камъните в нея са още топли от денното слънце, което прониква тук за късо време. Големи костенурки шават из пясъка, пъстърви се премятат през водоскоците, а в реката се мярка сивосиня рибоядна водна *змия* (и *зъмя*) с бял и черен корем (Coluber natrix); тя не е отровна като другата тукашна змия *усойница* (Vipera ammodytes)[29]. Вижда се, че водите идат още по̀ отдалече, от сенчестия горист дол, ала по гъсто обрасналите брегове не води никаква пътека по-нататък в тайнствената планинска вътрешност. Към такива места са летели мислите на Вергилий (Georgica, 2488):

O qui me gelidis convallibus Haemi
sistat et iugenti ramorum protegat umbra!

Калофер е единственото място, гдето заварих ясни спомени от предишните научни пътешественици. Жителите помнят не само Каниц (1871), който им пророкувал скорошна свобода и твърдял, че ще дойде време, когато чужденци ще почнат да посещават тукашните планини, но и живия, подвижен Лежан (около 1867) и Барт (1862). Калоферецът, който съпровождал този последния в околността на манастира, ми го описваше (името не помнеше) като важен човек от Берлин, около, казва, 50-годишен (Барт бил по-млад, ала от шестгодишното пътуване из Средна Африка остарял), който го-

[29] Змиите заемат в простонародните вярвания на българите видно място. *Смоковете* и *змиите*, които живеят по къщите, се ползуват с особена почит. Дават им да пият мляко. Който ги убива, падат му, казват, косите. Вярванията за змиите събра *Ефрем Каранов*. Народни вярвания. Змеят (аждер) и змията в българската народна поезия. — ПСп, кн. 9, 1884, стр. 129 и сл. в интересна сбирка, която има 80 броя.

ворел малко турски и гръцки, а на една висота при манастира дълго се замислил и загледал в покрайнината.

На 29 юли тръгнахме от Калофер по шосето на югозапад най-напред към *Карловските бани* (2 1/4 ч.). Много ми се щеше да променя плана на пътуването и да се скитам няколко дни по балканските гори и върхове,ала не беше лесно да се разваля пресметнатият маршрут. Като излязохме около Стражата в полето, вървяхме между ниви, пълни със снопи, между орехови и дъбови кории и през дъбовия гъсталак на пресечените от шосето два върха — Чаталтепе. По пътя се вижда цялата Гьопса с минаретата и дърветата на Карлово и цялата ѝ ограда, сивата Стара планина до Вежен и зелената Средна гора до Богдан. Проточените бели мъгли на Троянския балкан приличаха на пресен сняг. Селото Баня (589 жители)[30] лежи 10 километра на юг от Карлово, още във вътрешността на Гьопсенската котловина. Впечатлението е тъжно: село с глинени небелосани къщи, без сянка, с ужасен прах и страшна лятна горещина (на 10 ч. +31,5°C на сянка). В един двуетажен хан намерихме няколко познати от Пловдив, които бяха дошли тук да прекарат лятото. Банската колонада се замества от куп върби на мегдана, до пъновете на които са забити железни халки за връзване на коне. Около 1000 метра безсенчест път между високи купове слама води на югоизток към самите бани; те са ниска каменна сграда с два басейна и с дървена кръчмарница. От измерването се оказа, че топлината на извора е +44°C.

Като дочакахме вечерната сянка, тръгнахме по-нататък към Хисаря (1 1/2 ч.). Пет минути зад селото минахме Стряма по дълъг дървен мост, под който се почва дефилето, през гдето реката се промъква в Пловдивското поле. На източната страна на този пролом се издига крайният хълм на Караджа-даг — *Песнопо́й*, на чийто връх се намирали, казват, основите на старо градище. Като преминахме между ниските баири на последните издънки на Централна Средна гора, видяхме пред себе си в ясния вечерен въздух разкошна панорама. Зад широкото поле се издигаха гребените на Родопите в цялата си дължина, великолепен профил с три явни прореза от трите реки, Пещерска, Кричимска и Станимашка, които изтичат от вътрешността. Зад средния прорез се виждаше заден ред звъновидни и ръбести върхове. Също тъй и зад най-западния прорез надничаха някои да-

[30] Според последната статистика от 1893 г. 713 жители. (П.)

лечни планини, приблизително в посока на Хисар-Коюнтепе; ала не мисля, че туй можеше да бъде Пирин планина. Най-далече, надясно се издигаше щитът на Мусала в Рила планина. Цялата картина ми напомни донякъде изгледа на Алпите през Венецианската равнина от кулите на града на св. Марко (сиреч Венеция). Най-близко, недалече под нашето местоположение, произвеждаше съвсем особено впечатление големият, добре запазен четириъгълник на почернелите от времето стени — Хисар. Слизахме към него около две големи, чисто български села *Хисар-Кюселери* и *Синджирлии*, които лежат на подножието на Средна гора между ниви, лозя и гюлове. Чисто облеченото население, повечето чернооки жени, навсякъде беше заето около харманите, направени в широкото поле до натрупаните снопи, и весело ни поздравяваше със своето «добър час» и «добра среща».

Като наближаваме вратата на древната ограда, веднага се чувствуваме пренесени от планинската природа във врявата на големите градове. Хисар е именно лятно жилище и курорт на Пловдив. Под сивата римска стена седи в кафенетата около масите сума елегантен свят в светли летни облекла, като се разхлажда с дондурма и лимонада, и едвам слизаме от конете, посрещат ни румелийски приятели и ни водят, нас, напрашени и изгорели пътници, в кръга на своите семейства. В хотела на приветливия поляк Мокренски, от някогашните казаци на Чайковски, намерихме и удобен подслон.

На заранта хубавото вечерно впечатление нак изчезна при погледа на тъжната без сенки местност, каквато е обща на всички бани в тези покрайнини. В тежката горещина (+32 С на сянка) обиколих преди всичко цялата крепост.

Местоположението е такова. Около три километра от южното подножие на Средна гора се простира плоскост, малко издигната, от която извират няколко горещи извора, и укрепена със стени във вид на четириъгълник. Оградата е имала опора в самия терен. От източната страна преминава пред стената долът на малката река, която иде от селото Синджирлии; край западната страна върви подобна плитка долинка, а на юг крепостта е запазена от естествения наклон на земната повърхност към Пловдивско поле, тъй че само на север, към Средна гора, трябвало да се изкопае изкуствен окоп. Четириъгълникът е съвършено правилен, освен едно криво място на югозапад. Всяка страна (според подометъра) е около 600 метра

дълга. Градивото на стените, на места още 5 до 6 метра високи, се състои от правилни пластове камъни и пластове тухли, които идат един след друг. Камъните са повечето недялани (само в основите се виждат изгладени квадрати); тухлите (4 см дебели) лежат в шест реда, яко споени с много хоросан от вар и пясък. Навсякъде се виждат дупки от скелета. Тъкмо в средата на всяка страна на четириъгълника се намира врата. Развалините на южната врата още стоят с големи изпадали камъни и със стъпала за изкачване на стената. Най-добре е запазена западната врата с широк свод; при нея стената е най-висока, в единайсет пласта. Северната врата според следите е била малка, а източната съвършено е изчезнала. На югозападния ъгъл, гдето е най-ниското място на цялото градище, се намирал в дълбока яма отвор за изтичането на водите от баните, ала там стените са сега съвършено съборени. Най-добре са запазени зидовете на северозапад и югоизток; северната страна е цяла до дъното съборена. В турско време се къртело от стените градиво, и то отдолу, та се образували проломи като врата и прозорци, което още повече увеличава живописността на развалините. Дъбове и вишни простират своите клони край черносивите зидове, между които отдалече ясно се познават правилните хоризонтални ивици от червени тухли. От оградата се вижда близката Средна гора и полето заедно с Пловдив (4 ч. с кола, с кон 6—7 ч.) дори до Родопите.

Вътре в четириъгълника се намира в северозападната четвърт малко турско селце, *Лъджа Хисар* или просто *Хисар*, полусъборено; последната статистика (1885) го отбелязва с 89 къщи и 318 жители (253 турци)[31]. Останалите три четвърти от големия простор са изпълнени с неплодоносни лозя, обрасли с цветя и трева, с няколко разпръснати хотела. При всеки удар с мотиката се намират стари основи, римски тухли, дялани и недялани камъни. Нашият хотел беше постлан изключително с големи антични тухли. Главните две улици и до днес, както и в старо време, се кръстосват в прави линии от врата към врата под прави ъгли.

Топли извори има няколко в градището и около него. Близо до центъра на четириъгълника се намират три извора със стари каменни басейни, под сгради с кубета по ориентален образец: *Хавýзът* +47°C, *Чолуджá* +40°C, *Инджéзът* +40°C, според моя тер-

[31] Според статистиката от 1893 г. 346 жители, от които 208 души с матерен език турски и 78 домакинства. (П.)

мометър. Вън пред западната врата се намира изворът *Кюпчѐз*, пред източните — *Къзла́р* или *Момина*, и двете в заградени здания; освен това има още няколко отворени топли води, в които се перат дрехи. При влизането в Хавуза бях изненадан от множеството турци, арменци и българи, които с кожа, вече червено подпухнала, седяха в прозрачната вода, толкова гореща, че едвам можах да си туря в нея ръката. Такива удоволствия ние, западните хора, не можем изтрая. Затова пък се къпах в Инджеза, в чиято зала влязохме в турски пещимали и с налъми. Подир банята те избива силен пот, който трае цял час; гостите седят, завити в бели хавлии, на рогозки в комодни стаи, пият вишновка и кафе, пушат цигари и се забавляват с весели разговори. Като излезеш след това на слънце тъкмо по пладне, даже не се и изпотяваш, ала скоро те обзема тежка умора и дълбок сън.

За миналото на това място нищо сигурно не се знае. Монетите, намерени тук, са повечето римски късове от II и III век. Надпис видях само един, същия, който издаде гръкът *Цукалас* и французите Lejean и Dumont. Той се състои от 17 реда на гръцки, но камъкът се вижда само наполовина, тъй като лежи в прага на западната врата и дясната му половина се крие под зида. Сега този надпис е прочетен от Добруски и гласи: селското управление на тракийското село Ейтруза и съединените с него общини Еприза, Гейзагра и Бидекира изказват благодарност на своя филарх (види се римски чиновник) Емили Бейтис[32]. Българите наричат това градище също *Троянов град*, а турците го приписват, като всички развалини в Европа и Анадола, на генуезците (дженевизлер). За неговото съизграждане се разпространява между населението преданието, че едва тогава се удало, когато зазидали жената на най-младия зидарски майстор; тя е същата легенда, която се разказва и за Кадин мост при Кюстендил, в сръбската песен за съграждането на Скадерската крепост, в новогръцката повест за моста при Арта и в румънската за църквата в Куртеа де Арджиш[33]. Целият план на крепостта е римски, обаче самите зидове вече по своите сменяеми пластове и поради липсата на кули имат по-късен изглед. Също според следите на калдъръмите

[32] *В. Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн. 13, 1896, стр. 432—433.

[33] Хисарското предание съобщи *Бобчев* в пловдивското месечно списание «Наука» III, стр. 25, заб.

няма съмнение, че римското шосе от Пловдив за Дунава е минавало през тук. Според Хиерокъл граматик, съвременник на Юстиниан, провинцията Тракия имала пет града; Филипополис, Берое, Диоклецианополис, Севастополис, Диосполис. Ние знаем само първите два; останалите три града, които се повтарят и в най-старите епархиални списъци на източната църква като седалище на епископи, подчинени на Пловдивския митрополит, не са ни познати по-отблизо[34]. Докато не бяха познати големите развалини в Чирпанско, мислех, че с Хисар може да е идентичен *Диоклецианополис*, който бил обезпокояван в 587 г. от аварите в похода от Берое за Пловдив, ала по посоката на този поход този укрепен град трябва да се търси по-скоро в околността на стария Пизус. Остават тогава *Севастополис* и *Диосполис*. Епиграфските открития може би ще осветлят някога тази загадка; за това трябва да се прегледат турските и християнските гробища в околността, с камъни, може би и антични. По-сигурно известие имаме от средните векове. Имп. Алекси Комнин (1081—1118) основал на север от Марица близо до Пловдив град *Неокастрон* или *Аксиополис*[35] за обърнатите павликяни, на които с хрисовул им подарил там къщи, лозя и ниви. Новото основаване е ставало, както обикновено се е правело, навярно на мястото на по-

[34] *Hieroclis* Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. Parthey. Berolini 1886, стр. 5, 72, 160, 179, 195.

[Литературата за Хисара е многобройна, резултат от непрекъснати археологически разкопки. Вж. *В. Миков*, Село Хисара (Хисарски бани). Историко-археологически бележки. София, 1932. *Д. Дончев*, Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк. Годишник на Пловдивската библиотека и музей, 1935/1936, стр. 91—127. Общ преглед на литературата и резултатите от проучванията му: *К. Маджаров*, Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години. — Археология, VII, 1965, кн. 3, стр. 21—31. По мнение на В. Бешевлиев градът през късната античност се е наричал Диоклецианополис — вж. *V. Beševliev*, Wo lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. Linguistique balkanique, 1964, 9, p. 49—56. По-старото мнение е, че той се е наричал Августа — вж. *Д. Дечев*, Античното име на Хисара. — Годишник на Пловдивската библиотека и музей. 1935/1936, стр. 47—52.]

[35] Г. Ат. Такела, поддиректор на Пловдивската нар. библиотека, ми съобщи, че през лятото на 1897 г. при разкопката на няколко могили при католишкото с. Калъчлии, вдясно на пътя от Пловдив за Брезово, 2 км на югоизток от това село открил около една развалена стара чешма основите на стар град, според него Алексиополис. Близо до тях вървял на югоизток развален стар римски друм, който идел навярно откъм Хисара. (П.)

старо селище. Потомците на павликяните, разбира се, побългарени и принадлежащи към Католическата църква, и до днес със своето старо име живеят в самата околност на Хисара; най-северното чисто павликянско село Даваджово лежи тъкмо под южната страна на старото градище, на повече от километър от него.

От Хисара на 31 юли се отправих за Пловдив, ала не направо, а със заобиколка. Най-напред вървяхме към югозапад край полите на Средна гора по вълнообразен терен, покрит повечето с ниски дъбови гъсталаци, в които пъплеха сума костенурки. На места се показва и скалист терен. По ниските баири се простираха сенчести дъбови кории със стари дървета. Множество круши, диви и питомни, растат край пътя. Общото впечатление от местността е пустота, която се чувствува особено в тежката горещина. По немногобройните нивя събираше снопите женското население с груби черти, но приветливо. На едно място изгубихме пътеката и се лутахме малко време из дъбовите гъсталаци, създадени като за прибежище на хайдути. Като минахме по-напред два потока, които течаха на юг, преминахме 1 3/4 ч. от Хисара — пясъчно безводно корито, около 30 метра широко; надясно от него се издигаше една могила. Половин час по-нататък вървяхме около северния край на селото *Паничѐрево*. По тамошните ливади и ниви навсякъде бяха разпръснати уединени хубави орехи, с големи обли корони — типично дърво на румелийската покрайнина. Като препускахме по присойните пасбища, наслаждавахме се от хубава панорама. Средна гора на изток от Богдан е толкова ниска, че през нейния гребен се виждат Кадимлия и Юмрукчал, дългият еднообразен гребен над Карлово и по-острите върхове на Сопот. На другата страна плуваше в омара образът на Родопите с нейните прорези и на далечната Рила с явните снежни петна на Мусала.

След три часа езда стигнахме до *Старо Новосело* (на тур. — Чьомлек еникьой), голямо българско село (1815 жители)[36] при полите на Чифир, при което пак се забелязват гюлове. Селото взело участие във въстанието в 1876 г. и било съвършено изгорено. Както навсякъде из Румелия се белееше посред къщите нова училищна сграда. Тукашната река *Песченѝк*, която изтича от средногорските вековни гори, има всякога вода и лятно време, казват, по-малко из-

[36] Според статистиката от 1893 г. 2153 жители. (П.)

съхва от Стряма. Селото, казват, по-напред често се пренасяло от място на място.

По-нататъшният ни път водеше пак между еднообразни дъбови кории без по-големи дървета и без изглед, освен на близката Средна гора, тук доста стръмна и съвършено залесена. След един час се показа *Крàстовската бàня* (406 м); също тъй курорт. В гората се издига малка къщичка с два грубо направени каменни басейна, в които от време на време вали през дървената стряха. От страните има две стаички за гости, в които почти не може да се живее поради изобилието на дървеници. Вред наоколо стърчаха в гората между дъбовете ниски сламени колиби, от които гостите, повечето селско население от Пазарджишко, излизаха лазишката, за да се позабавляват с нас. Копривщенци тук малко ходят, тъй като от къпането, подир бързата промяна на климата от планински хлад в горещата равнина, придобивали треска. Температурата на извора според моето измерване е +45°С, която на тукашните гости (чак тук е проникнало познанството с термометъра) се виждаше малка.

Около четвърт час по-нататък на запад лежи *Крàстово* (първоначално навярно *Крьстово*), опърпано село, при което пътят от Копривщица за Пловдив слиза в полето. На Средна гора се вижда високо горе бялата кула до голия Влък и червената стряха на подолната втора кула посред гората. Смята се оттук 2 1/2 ч. път до горната кула и толкова оттук до Копривщица. На серпентините между двете кули стават често смели грабежи и убийства от непозната ръка, казват от турци из Гьопса. Недалече от Крастово на северозапад се намират единствените турски села в тукашната подпланинска местност, двете *Османово*. Отношенията между двата народа не са добри; когато ние пътувахме, при Паничерево привечер в широкото поле бе убит един турчин в своята кола, а колата заедно с мъртвеца — запалени; воловете си продължавали пътя, докато на хората от околността не обърнал вниманието този подвижен огън.

Не искахме да нощуваме в непривлекателните стаи на хана, та предпочетохме да се разположим на широкия приземен чардак, разбира се, на земята, както си бяхме облечени и с ботушите. Нощта беше топла; вечерта в 7 ч. още +30°С, а заранта в 4 1/2 ч. вече +26°С. Звездите ясно блещукаха между лозовите листа над нас, а гласовете на петлите и магаретата и тупкането на конете на двора от време на време нарушаваха съня ни. Веднаж ме събуди някакво

си шаване при главата; простирам си ръката и хващам меко коте — на пармаклъка над мене висяха дисаги със сурово месо. На заранта се михме от «машината» за миене, както я наричат тук; тя е тенекиена газова кутия, снабдена с чучур за пущане на вода.

Тук престана пътуването с кон, когото замести пак колата. Моят спътник се върна в Копривщица; затова пък към мене се присъедини един внук на стария български патриот д-р Чомаков, когото не можах да убедя да не ми оказва и в Пловдив своето гостоприемство. Пътуването от Крастово до Пловдив трая 5 часа. Тръгнахме на 1 август много рано (5 ч. 20 мин.). За половин час се излиза при село *Герéн* от ниските издънки на Средна гора, обрасли с досаден дъбак в равнината. Отстрана пак забелязахме Сопотския и Карловския балкан; Юмрукчал постоянно се виждаше изотзад. Покрайнината ставаше всеки час по-тъжна и по-пуста. Най-напред се появяват уединени кичести орехи и дъбове, тук-таме събрани в приятни кории, ала и това престава. Гъсталаци от бъз (Sambucus) буйно растат край пътя. Няма сенки и слънцето пече все повече и повече. Окото предпочита да се устреми към образите по широкия хоризонт, на срещните Родопи, на които постепенно разпознава високо лежащите обработени земи, на седемте Пловдивски тепета, които стават все по-ясни и по-ясни, и на звъновидните хълмове на вулканическото Коюнтéпе надясно. Пустото впечатление се увеличава от разваленото турско село *Кара-Мустафалар* (6 ч. 45 мин.) до шосето, с няколко бедни сламени хижи на новите преселници от Крастово. При голямото българско село *Насфакьой* (7 ч.) започват да се издигат безбройни малки могилки, разпръснати оттук до Марица като купове сено[37]. В местното училище имаше някакво шумно общинско заседание; беше тъкмо празник. Илинден. Половин час по-нататък кръстосахме коларския път от Хисара за Пазарджик. Догонихме керваните на весели копривщенци, кираджии и абаджии и турци от Османово, които караха дърва за продан в Пловдив. Селата ми се

[37] При селото Чардак на юг от Насфакьой се намирали постоянно стари монети на мястото, наречено Керемидите. При селото *Мързян*, на юг от Строево, селяните през 1880 г. отворили една могила, намерили в нея каменна стая, в която имало глинени вази, кости и други неща, но, както разказва Такела в пловдивския вестник «Echo des Balkans» 1885, бр. 4, докато узнае за това Пловдивската префектура, всичко било разграбено. В могилата имало и мраморна плоча с барелеф, който е представял плачеща жена, подкрепяна от един войник. Тази плоча се намира сега в Пловдивския музей.

показаха сиромашки, с бедни глинени къщички между високи плетове от сухи тръни и храсталак, без градини и без лозя. Вино взимат от полите на Родопите, ала през празниците по-обичат, казват, да пият ракия. Земята, при всичката плодородност, малко е разработена. Кладенците приличат на маджарските, с ведра, които се спущат долу с верига, окачена на дълга греда, закрепена с една подпорка. От село *Строево* (8 ч. 30 мин.) дърветата съвършено се изгубиха. В степта (9 ч. 45 мин.) поихме конете при една чешма под висока могила, с хубав поглед на Пловдив и Родопите; на южната страна на могилата се преминава от югозапад към североизток по остатък от калдъръм, три метра широк, без съмнение остатък от римското шосе от Пловдив за Хисара. Скоро стигнахме калоферското шосе и влязохме (10 ч. 15 мин.) между първите къщи на пловдивските махали на левия бряг на Марица.

4. РОДОПИ

Общ характер на планинската верига. Историческа преглед. Бесите. Провинцията Родопи и подпланинското морско крайбрежие. Византийските епископства. Покрайнините Мерѳпи, Ахридос и Мора. Смоляне и рупци. Предполагаемите драговичи. Българското рупско наречие. Планинските династии Иванко, Слав и Момчил. Властите в средновековните и днешни Родопи. Идването на турците. Овчарите юруци. Разпространението на исляма. Страната на помаците (мохамедански българи). «Непокорните села» на помашката «република» между Румелия и Турско и тяхната история 1878—1886 г.

Голямото пространство между Пловдивско поле и Егейско море се изпълва от река Места дори до Долна Марица от Родопските планини. Като излизат от могъщественния възел на Рила планина на югоизток, те се разделят по-нататък на две вериги, между които при подножието на Крушова, най-високият родопски връх (до 2300 м), извира река Арда, която се влива в Марица пред самия

Одрин. Долината на Арда е най-големият от всички дълбеи в тази пространна планинска система; останалите речни долини всички са тесни, с голям наклон и слабо заселени. Вътрешността на тези планини прави особено впечатление. Около високите върхове с не много стръмни форми, които особено в западната част често имат повече от 2000 метра надморска височина, се простират много широки поляни, сгодни за преселническото пастирско стопанство. На северната страна северният пътешественик остава изненадан при вида на хубавите вековни иглолистни гори; Родопите са най-южната област на кониферовите гори в цяла Европа, които се спущат по техните склонове сравнително до много нисък пояс. На склона, обърнат към Егейско море, преобладават буките, които се простират дори до средноморската крайбрежна флора[1]. Населението е рядко, повечето пастирско и дърварско. По-богатите покрайнини се простират само по полите; такива са лозарският край със заможни градчета край Пловдивското поле и нешироката топла приморска равнина по егейското крайбрежие, в наше време страната на най-добрия тютюн, който става най-много около града Карасу-Енидже близо до устието на Места.

Името ἡ ῥοδόπη е останало от Херодотово време (7,111), който описва тази верига като високи планини, покрити с гори и сняг, дори до днес, но повечето в литературата, отколкото в паметта на населението[2].

В старата гръцка и латинска литература, поетическа и прозаична, много често не споменават Родопите. Старите елини се запознали с тази планинска верига много рано откъм морето, отгдето заснежените нейни гребени над стръмните склонове изглеждат особено великолепно. Още Хомеровата Илиада (пес. 14 227) знае «снежните планини на траките». По плодородното морско крайбрежие основали цял ред градове, някои от които като Енос и Мароня и досега съществуват със своите стари имена.

От многобройните тракийски племена във вътрешните Родопи

[1] За флората на Родопите пише *Dr. H. Dingler*, Das Rhodopengebirge und seine Vegetation. — Zeitschrift des Alpenvereins 1877, кн. 2. Срв. също Ст. Георгиев, Родопите и Рилската планина и тяхната растителност. — СбНУ, кн. 3, 1890, стр. 324—354; кн. 4, 1891; стр. 529—585; кн. 5, 1891, стр. 311—354.

[2] Българите пишат по новогръцки говор Родо́пи, повечето в мн. ч. Родо́пите, при все че би трябвало да се пише Родо́па — в ед. ч.

най-много се прочули бесите, историята на които може да се проследи от Херодот до имп. Юстиниан. Те живели в западната част на планината. Техният главен град Бесапара се намирал близо до днешния Татар-Пазарджик. Покрай войните най-обичаното им занятие било рударството, което отчасти и до ден днешен съществува в Родопите. Във време на римското владичество от всички племена бесите най-много се отличили и най-дълго време се удържали; областта на тяхното име, което се среща в многобройни военни надписи от цялата империя, се разширила дори до Сердика, Берое и Филипи.

Северната подпланинска местност в по-късните римски столетия, както и в средните векове, е принадлежала под Пловдив, център на особена *provincia Thracia*. Южната пък част с морското крайбрежие от Места до Долна Марица в Диоклецианово време била организирвана в *provincia Rhodope*. Градовете в тази провинция, между които бият в очи многобройните имена, дадени тем от единични императори, са лежали повечето близо до морето[3]. Главният град на провинцията, много старият *Енос* (Αἶνος) Aenus) при устието на Марица и до днес съществува; неговото пристанище с растящата делта на Марица много обаче е отнесено. Обща участ постигнала *Траянополис* и *Максимианополис* (Messinope у византийците, Месинополе у кръстоносците); още в XIII век те и двата били населени, ала вече във времето на Кантакузин били запустели. Техните развалини и досега са прочути и много предания са разпространени за тях между народа; развалините на Траянопол и досега познати под старото име, лежат малко настрана от устието на Марица, близо до село Дедеагач, гдето свършва железницата от Одрин към Егейско море, а развалините *Месинкалеси* се показват до днешния градец Гюмюрджина (на виз. — *Кумуцена*). В околността на залива или лагуната, която днешните моряци наричат *Лагос*, се намирал *Анастасиополис*, близо до по-късния византийски *Перитеорион*[4] (на

[3] Вж. *Ammianus Marcellinus*, 27, 4. *Prokopios* de aedif., *Hierokles*, римските пътеписи, списъците на най-старите епископства и т. н.

[4] Кантакузин I, 541 твърди, че Перитеорион уж бил основан от Андроник III (1328—1341) на мястото на стария Анастасиополис (за който пише *Prokopios*, de aedif. 303).

Това отъждествяване обаче е погрешно, тъй като в старите списъци на епископствата ὁ Ἀναστασιουπόλεως и ὁ Περιθεωρίου се споменават един до друг; Перитеорион знаят най-после и Fulcher от Chartres в известието за първия кръстоносен поход (под формата Pretoria) и Акрополит.

старосл. — Перитор), и старогръцката *Абдера* (*Полистилон* у византийците) на сегашния нос Балустра-бурун. На запад от изброените градове се намирал *Топирос* при Долна Места. Във вътрешността единственият голям град бил *Nicopolis ad Nestum* (може би *Кесарополис* на византийците), сегашният Неврокоп, срещу който лежи зад Места старо градище, наричано и досега Никопол) във II и III век тук е имало и монетен двор (секли са пари с надпис Οὐλπίας Νικοπόλεως πρὸς Μέστῳ)[5]. У Прокопий се споменават още няколко по-малки кастели, но за тяхното местоположение нищо сигурно не можем да кажем.

От по-старо византийско време първите известия за Родопите срещаме в списъците на епископствата от времето на имп. Лъв Философ (886—907)[6]. Тогава в тези планини се срещали границите на три митрополии, Траянополска, Пловдивска и на македонските Филипи. Траянополският митрополит, който по-късно се подписвал и πάσης Ῥοδόπης, имал осем епископи, чиито седалища (освен едно непознато) се намирали всички по морското крайбрежие[7]. Митрополитът, седалището на когото било в старите Филипи в сегашно Драмско поле, имал седем епископи, от които двама сигурно принадлежат в планинската вътрешност, кайсарополският (може би в Неврокоп) и смолянският, за когото още ще поговорим[8]. На Пловдивския митрополит били подчинени десет епископи. Някои от тях имали се-

Когато пътувал Bertrandon de la Brocquière (1433 г.) Перитеорион, чието местоположение той ясно описва, още бил населен.

[5] Идентичността на Кесаропол с по-стария Никопол доказва *Tomaschek*, Ost. Gymnasialztschr. 1867, стр. 713. Грамотата за основаването на Бачковския манастир обаче поставя Кесаропол към морето, с езеро и риболовци, разбира се, доколкото можем да се доверяваме на извлеченията на поп Константин. В църквата името на този Никопол се употребявало до XIV век: Acta patr. 1, 146.

[6] *Tafel, Const. Porph*, de provincii 44—51; *Hieroclis* Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum ed. Parthey стр. 122. Срв. *Jireček*, Heerstrasse, стр. 72, заб. 6.

[7] Диди мотейхос, Макри, Мисинопол, Анастасиопол, Порои (на северния край на Логоската лагуна), Ксантия, Перитеорион и непознатото иначе епископство «Теодориту» (срв. Теодорополис в пров. Родопи у *Proc.*, de aedif., 305).

[8] Θεωρίου, Полистилон (старата Абдера), Βελισείας Христополис (днешна Кавала), Смолене, Кесарополис, Анакторополис (днес Елефтерополи при морето близо до Кавала).

далища близо дори до Одрин; от останалите Ἰωαννίτζα се споменава в 1339 г. като епископски град покрай Перперакион, който се намирал в долината на Арда, Βούκοβα напомня селото Буково близо до Хасковските бани, а Βελικεία, с чисто славянско име, се повтаря и между седалищата на «Филипската църква»[9].

По-подробни известия за тези покрайнини се запазили от XII до XIV век. Тогава помощната родопска планинска система, от северната страна прикрита от цял ред укрепени замъци, била една от главните опори на византийците срещу българите, особено като охрана на крайморския път от Цариград за Солун. Укрепените замъци били подчинени на Пловдив, важна гранична крепост. Поглавни от тях били Станимака (Стенимахос), Перущица, Кричим и Чепино; тези четири и други «градчета и паланки (πολίχνα καὶ κωμοπόλεις), които лежали под Родопите», по-често се споменават от Акрополит, който на едно място изрично казва, че «всичките тези укрепени места лежат пред лицето на родопските планини и пазят всичко, което е зад тях»[10]. Цар Кантакузин споменава две провинции в Родопите; първата била Мора (Morrha) в планинската вътрешност, другата пък се наричала провинция Станимашка и Чепинска, при все че към нея принадлежал и Пловдив[11].На едно място царственият историк изброява всички укрепени градове на тази провинция: «Те били девет: *Чепино* и *Кричим*, *Перущица*, *Св. Юстина*, *Филипополис*, град чудесен и голям, *Станимака* (Στενίμαχος), *Айтос* (Ἀετός) *Беадносн* (Μπέαδνος) и *Козник* (Κόσνικος)[12]. Първите шест по-нататък ще опиша по-подробно; последните три (списъкът дотук върви съвършено по ред от запад към изток) се намирали било на изток от Станимака, също тъй по планинските поли, или може би вътре в планината; напомнят ни за тях помашкото село *Беден* при горното течение на Кричимската река и село Козница при Смилян, в околността на изворите на Арда. Освен тях тук е имало

[9] Срв. за тях *Jireček*, Heerstrasse, стр. 73. За Драмица вж. по-долу описанието на Каваклийско; Βλεπτον остава непознато.

[10] *Акрополит* 84, 119, 120.

[11] Ἐν Ῥοδόπῃ ἑτέρα (без Мора) ἐπαρχία Ῥωμαίοις ὑπήκοος, Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης, προσαγορευομένη. *Кантакузин* 2, 405. Τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις 2, 406. Родопските провинции със Станимака и Чепино, 1, 135, 176.

[12] *Кантакузин* 2, 406.

и няколко по-малки крепости, което се вижда от развалините и от думите на самия Кантакузин[13]. Към тях е принадлежала крепостта *Прусин* или може би *Брусин* (Προυσηνόν), гдето в 1189 г. византийците били разбити при полите на планината от кръстоносците[14], пак «жабият замък (Βατραχοκάστρον) между Кричим и Баткун[15] и укрепеното селище *Баткун* под Чепино[16]. Латинските летописци от третия кръстоносен поход споменават още няколко укрепени селища, ала техните имена не са сигурни.

Във вътрешността на планината се споменават четири области: земята на смоляните, Мерόпи, Ахридός и Мора. Най-напред на тях обърнал внимание преди повече от 40 години многозаслужилият за историческата география на полуостρова тюбингенски професор Тафел; той поставя Ахридос в северната, Мора в източната и Меропи в южната част на планинската верига.[17] В монографията си за стария път от Белград до Цариград доказвах тъждествеността на Ахридос с Мора и ги поставях в дългата долина на река Арда; Меропи търсех на юг от Мора, а смоляни — при реката Места[18]. При все че в пътуването си нямах възможност да проникна дори до Арда и Места, тези въпроси мога сега да изложа още по-подробно и по-точно.

Името *смоляни* се среща най-напред в един гръцки надпис, който е преписал един французки езуитин в 1707 г. от някакъв си мраморен стълб между развалините на стария Филипи. Надписът, незапазен цял, може би ще да е от времето на цар Симеон, е поставен от българите и говори за похода на кавхана против τοὺς Σμολεανού(ς)[19]. Между епископските седалища, подчинени в същото време на филипския митрополит, е била, както вече се каза, и епархията τῶν Σμολένων. В XI век в земята на τῶν Σμολένων живял гръцкият пустинник Филип, авторът на «Диоптра»[20]. Към края

[13] Καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐκ ὀλίγων ὄντων *Кантакузин* 1, 135.

[14] *Никита Акоминат* 534. *W. Tomaschek*, Öst. Gymnasialztschr. 1878, стр. 208 мисли, че той може би е тъждествен с «Пернис» у Ансберт.

[15] *Никита Акоминат* 679.

[16] *Никита*, пак там, *Акрополит* (Βατκοΰνιον, πόλις и κώμη) 128 и сл. и Bacon у Ансберт.

[17] *Tafel*, Via Egnatia (1841) II, 46; Symbolae criticae ad geographiam Byz. 1, 84 (1847).

[18] *Jireček*, Heerstrasse, стр. 96—98.

[19] Corpus inscr. graecarum IV, p. 318, Nr 8691 B.

[20] *Дринов*, Заселение Балк. полуострова славянами, стр. 165.

на XII век Никита Акоминат, който познавал родопските покрайнини от собствени наблюдения, два пъти споменава провинцията τὸ θέμα τῶν Σμολένων[21]. От Никитовия разказ как въстанието на българина Иванко (1199) се разпространило от Пловдивско през планините до морското крайбрежие при Ксанти и Мосинопол, като обхващало и смолянската покрайнина, се вижда ясно, че смолените са живели в сегашната покрайнина Ахъчелеби при Горна Арда. И досега там има голямо село *Смилян* (на тур. — Исмилан), с големи развалини, без съмнение център на старата Смолянска област. Смолянското епископство отдавна е унищожено; в последно време неговата област завземала Ксантийската епархия, която се срещала с Пловдивската при селото Широка Лъка в покрайнината Рупчос.

В същата котловина на Горна Арда се намира и покрайнината Меропи (Μερόπη), която се споменава в мемоарите на имп. Кантакузин, 150 години след последното известие за смолените. От неговите думи излиза, че под това име най-напред се разбирала някаква си *планина* (τὸ αὐτὸ ὄρος), а след това и нейната околност. Освен «други села, не малочислени», имало в нея и две по-големи укрепени селища (φρούρια), *Св. Ирина* и *Повисдὸс* (Πoβισδός), и много други по-малки. Жителите, номадски български овчари, съотечественици на Момчил юнак, когото Кантакузин назначил управител на Меропи, си живели в тази планина «в неукрепени села» (ἐν κώμαις ἀτειχίστοις). За местоположението на покрайнината узнаваме още, че на изток тя граничела с Мора, на юг — с град Ксанти[22]. От всичко това може да се съди, че Меропи е завземала по-първата Смолянска област, сегашната Ахъчелебийска покрайнина при Горна Арда. За Повисд твърдях в монографията си за шосето от Белград до Цариград, че то е без съмнение погърчена форма на славянското име *Подвис*, което често се повтаря между названията на укрепените селища; тъй се нарича в България и една развалина при Камчия. По-после с учудване чух, че в Ахъчелебийско, недалече от североизток от Смилян, и досега се намира село *Подвис* със стари развалини, при реката Чатакдере, което се влива

[21] *Никита Акоминат* 679, 708.

[22] *Кантакузин* 2, 402, 403, 421, 530. Момчил отначало владеел онези два споменати укрепени града, а след това си присвоил и други: καὶ τῶν κατὰ Μερόπην φρουρίων ἦρχε πάντων.

в Арда от лява страна: около него са селата Устово (на тур. — Читак), Трън и Тикале[23].

Аз мисля, че името на меропските планини (след отпадането на безакцентния начален слог ме) стои във връзка с названието на сегашната покрайнина, наречена *Рупчос*, която почва близо до Подвис и обхваща планинската местност оттук на север, чак близо до Станимака и Кричим, както и с името *рупченци*, *рупци*, *рупалани* и *рупалии*, както се наричат от своите съседи всички българи в Родопите от Перущица чак до Енос[24]. Това име е старо: още Врапчич в 1553 г. чул в Пловдив да наричат Родопите изобщо *Рупска* планина (Rupzca).

Името *Ахридос*, често споменавано в XI—XIII век, според Акрополит също тъй било първоначално название на планини, като означавало целите Родопи или известна тяхна част[25]. То е произлязло може би от старобългарското хрндъ, скала. Акрополит споменава в тази покрайнина шест укрепени града. Три от тях са познати: *Ефрем* (Ἐφραίμ), «château l'Efraim» у Villehardouin 5 дни от Одрин, ще се е намирал навярно при село Евремкьой при Долна Арда, там, гдето отдясно от покрайнината Султан-ери идва реката Бургаздере, тъй наречена от някоя развалина (на тур. — бургаз, от гръц. — πύργος), *Мъняк* (Μνειακος), «château Moniac» у Villehardouin се намирал два дни на запад от Ефрем в хуба-

[23] Това известие ми предаде Илия Блъсков, редактор на «Държавен вестник», който някога бил учител в Ахъ-челеби. Картите на тази покрайнина още са много непълни. На австрийската карта (от 1880 г.) са отбелязани «Tikalie» и «Tirin» и селото Чатак; Подвис се намира следователно на изток от градеца Пашмаклъ, където сега е седалището на турския каймакамин на Ахъчелебийската каза. Г. Христо П. Константинов, български журналист, родом от Петково в Ахъ-челеби, ми разправяше, че в Подвис има две крепости една срещу друга, от двете страни на реката. От същия чух, че в тази покрайнина се намират и римски надписи, от които един уж се намирал на една скала между селищата Арда, Тозбурун и Козница.

[24] Вж. моята статия Der Ursprung des Namens der Rupci in der Rhodope. Archiv f. slav. Philologie 8, стр. 96—99.

[25] Τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους ὅπερ καὶ Ἀχριδῶς ὠνόμασται, Акрополит 42; cf 77, 119, 126. Род. пад. Ἀχριδοῦ; Никита 535 и Акрополит, дат. под. ἐν Ἀχριδῷ; вин. пад. τὴν Ἀχριδώ; *Anna Komnena*, ed. Reifferscheid I, 138. — Provincia Phylipupleos, Veroys, Moras et Archridij; във венецианската привилегия на имп. Алекси III, 1199, *Tafel* und *Thomas*, цит. съч. 1, стр. 269.

вата долина на Арда (fleuve de l'Arte)[26]. *Перперакион*, който в XIV век бил епископско седалище[27], е без съмнение укрепен град на десния бряг на река Перперекдере, която тече отляво в Арда, отбелязан на Викенеловата карта. Останалите три остават засега непознати: *Остра* (Οὔστρα), между Мъняк и Перперакион, *Кривус* (Κρυβοῦς), между Перперекион и Ефрем и «съвършено незначително укрепление» *Патмос* в Ахридоските планини. Под името Ахридос се разбирала следователно долината на Средна и Долна Арда. От сегашните названия ни напомнят за него наглед името на покрайнината Ахъ челеби при най-горното течение на Арда и името *ахряне*, както се наричат помаците в Ахъ челеби и при горното течение на Кричимската река, обаче и едното, и другото остават вън от границата на онази стара област. Името ахряне произлиза по-скоро от библейските *агаряне* (Ἀγαρηνοί), както православните още от средните векове наричали турците и изобщо мюсюлманите.

Във втората половина на XIII век името Ахридос изчезва и у писателите в XIV век, у Пахимер и Кантакузин се среща друго име — Мора (Μόρρα). Него срещаме още във византийската привилегия, дадена на венецианците в 1192 г., гдето при изброяването на провинциите се споменават една до друга Мора и Ахридос. От свидетелството на Кантакузин, който споменава някогашните ахридоски укрепени градове Ефрем и Хиперперакион като крепости в Мора, излиза тъждествеността на двете покрайнини в негово време. Най-вероятно Мора първоначално е била една част от стария Ахридост, и то близо до Дидимотейхос (Димотика), може би сегашната покрайнина Султан-ери, и тепърва по-късно името било пренесено по цялото долно поречие на Арда. От Кантакузин узнаваме още, че Мора на север се простирала до Станимашката провинция, на изток — дори до града Черномен (сегашния Чирмен) и близо до Одрин, на югоизток — до околността на Дидимотейхос, на юг — дори над крайморската равнина, а на запад — до границите на Меропи[28].

Населението на тези родопски покрайнини в средните векове

[26] *Villehardouin* ed. Wailly. В Кипертовата карта на новите граници (Берлин 1881) има при Средна Арда три села, чиито имена свидетелствуват, че там има развалини: две Хисаралти и едно Хисарустукьой.

[27] Acta patriarchatus 1, 190.

[28] *Пахимер* 2, 605. *Кантакузин* 1, 191; 2, 161, 404, (Ефрем), 426 (Перперек), 433, 436, 461, 530; 3, 251.

е било главно пастирско, и то номадско, което през зимата слизало със своите стада в крайморската равнина[29]. То се състояло от българи и власи. Освен селяни (ἀγρόται) и пастири се споменават също и градски жители (οἱ ἐν ταῖς πόλεσιν), които в бурни времена не били съгласни със селяните, отчасти навярно гърци.

Българско племе в Родопите се споменава само едно, често повтаряното смоляне. В нашата историческа литература се поставят в тези покрайнини и *драговичи*, отделно от първите, които тъй често се споменават в Солунско[30]. Обаче съществуването на тракийските драговичи е много съмнително. Преди няколко години българският писател П. Р. Славейков изказа съмнение за мнимата Драговития в Пловдивско. Разпитването в самата покрайнина и преглеждането на историко-географския материал и мене ме убеди, че цялата тази работа не стои на здрава основа.

Средновековните паметници знаят само драговичи в македонското приморие, между Солун и Берое под Олимп, и тяхното епископство (Δρουγουβιτείων, Δρουγουβιτίας), подчинено на солунския митрополит[31]. Тепърва в турско време името на драговичите се появява в титлата на пловдивските митрополити. Те почнали да се пишат «екзарси на цяла Тракия», след това «екзарси на цяла Европа и Драговинтия», гдето под Европа се разбира навярно римската провинция с това име при Пропонтида, срещу провинцията Азия; по-късно употребявали титлата «екзарх на Тракия Дроговития» (ἔξαρχος θράκης Δρογοβιτίας)[32]. Тези титли не могат да се проследят много отрано, даже според патриаршеските актове от XIV век титлата «екзарх на Тракия» във византийско време принадлежала не на пловдивския митрополит, а на одринския.

Домашният писател поп Константин в описанието на Пловдив-

[29] *Кантакузин* 1, 146; 2, 402, 421; 3, 251.

[30] *Šafařík*, Sebrane Spisy 2, стр. 235, Дринов, Заселение Балк. полуострова славянами, стр. 168 и др.

[31] *Tafel*, Const. Porphyr. de provinciis, 47, Notitiae graec. episc. ed Parthey 100, 109, 208, 250. Според Димитър Хоматиан (*Tomaschek*, Zur Kunde der Haemus-Halbinsel 2, стр. 80) една част от тези солунски драговичи живели дори в Полог при изворите на Вардар.

[32] В най-късния списък на епископствата (*Tafel*, цит. съч. 54 nota, Notitiae p. 134) се казва, че пловдивският мнтрополит нма титла «екзарх на цяла Тракия», но че митрополит Дамян (надали същият, който е убит през 1410 г.) се писал ἔξαρχος πάσης Εὐρώπης καί Δραγοβιντίας.

ската епархия в 1819 г. предполага, че названието «Дрогóвития» в митрополитската титла произлиза може би (ἴσως) от потока, наричан Δρογοβίτης при долния Кричимски манастир[33]. Това предположение си пробило път в тази покрайнина и се разпространило. Нашият съотечественик инженер Пелц (от 1877 г.) споменава в тази покрайнина потока *Драговица* при Кричим, недалеч оттук градището *Драговет* (Драговец?), в Източните Родопи планината *Драговина* и т. н.[34] Славейков (1882) знае там само поточето *Драгодан*, което тече през западната половина на селото Кричим, и друг поток *Драгана* при Устина; името на крепостта *Драговец* го приписва като измислица на едно известно тамошно лице[35]. Когато аз посетих тази покрайнина (1883), забелязах само объркани и неопределени данни. В Перущица жителите ми разправиха, че в Кричим извира някакъв поток *Дра̀говец*, който се наричал и *Сина вода*, и знаеха за Драговития в митрополитовата титла; затова пък не им беше известна крепост Драговеш под това име. Кричимските селяни, хора, душевно убити от събитията в 1876 г., от изгарянето на двете им църкви и от откарването на цялото село в Пловдив в «плен», нищо не знаеха да ми кажат по този въпрос. В Пещера пък един познавач на тукашната покрайнина ми разправяше, че този поток в Кричим се нарича и *Дра̀говец*, и *Дургда̀н*; при това добавя, че старите хора уж обясняват това като спомен от покрайнината Драговития, споменавана в епископската титла.

Според всичко това името на драговичите е влязло в титлата на Пловдивската епархия едва в турско време, може би било е само пренесено от епископството на познатите македонски драговичи. Случаи на такова пренасяне на географски имена в църковни и светски титли не са рядкост. В късните средни векове цялото име Македония било пренесено в Тракия и самият Пловдив бил наричан македонски град. В по-ново време местните литератори търсили опора за тази «Драговития» в топонимичната номенклатура на пловдивската околност и я намерили в едно име, което съдържа корена *драг*, тъй обикновен в личните и местни имена в цяла България[36].

[33] *Константин*, Ἐγχειριδίον забележка на стр. 46.

[34] *A. Pelz* в Pamatky archeologické, 1877, X, стр. 773.

[35] *П. Р. Славейков* в «Наука», II, стр. 376 заб.

[36] Лица Драган, Драгомир, Драгшан, Драгое, Драгьо. В княжеството има села Драговита (при Цариброд), Драговищица (Искрешка околия), Дра-

Това, което сега се разказва в околността на Кричим, е само литературна реминисценция, която води началото си от книжката на поп Константин и от кръга на нейните читатели, отражение от разказите на пловдивските кръгове. Влиянието на литературата върху преданията на полуострова е много по-голямо, отколкото обикновено се мисли. От отношения на читатели към книги станало познато в този край името на *града* Бесапара и жителите на село Бельово почнали да говорят за *народ* «бешафари», който уж живял в техния замък, та по този начин заблудили Захариев, а след него и други. По същия път и перущичани знаят за войните между византийци и българи за тукашните крепости.

Ако не се намери някое сигурно известие за драговичите в Родопите от средните векове, това племе трябва да се изличи от критическия народопис на Тракия.

Първите граници на българската народност в Родопите изобщо малко се променили от средните векове. Villehardouin разказва как солунският крал Бонифаций бил убит в 1207 г., един ден път от Мосинопол, от «местни българи» (il Bougre de la terre), когато предприел малък поход против тях, подбуден от гърците-мосинополци. От Кантакузиновите разкази за Момчил се вижда, че българите живеели до самия Ксанти. В наше време българските села, повечето мюсюлмански, се привършват в планините близо до същия *Ксанти* (на тур. — *Ескидже*); най-южните християнски села там са *Габрово* и *Еникьой* на северния склон на Ксантийската планина. При устието на Марица българският елемент, и то в старите села, чието основаване не се помни, достига дори до морето, до Енос, до развалините на Троянопол и до *Фере*, което към края на средните векове през размирните времена от голям укрепен манастир (на виз. — Βήρα) с преселването на околното население вътре за няколко години се преобърнало в укрепен градец, както Кантакузин ясно го описва[37].

годан (при Дупница), Драгийци (колиби при Елена), Драгоил (при Цариброд), Драгойченци (в Кюстендилско краище), Драголевци (пак там), Драгижево (при Търново) и т. н.

[37] Този манастир бил основан от Исак Комнен, баща на Андроник I. (Никита Акоминат 595). У Villehardouin ed. Wailly § 382 p. 226 четем, че французкият рицар Anseau de Courcelles имал «parties de Macré et de Trainople et de la Baie, devers une terre» и пр.; в ръкопис A по-правилно се чете «et de l'abbeie de Vereisne». Dumont (ibid. p. 485) обяснява това място като «la baie de Lagos», но погрешно; тук ясно се разбира Вирското абатство. През пролетта на 1342 г.

В България има много хора, които прекрасно познават тези краища. Устието на Марица, неговите блатливи острови, обрасли с буйна вековна гора, оглушителното нощно крякане на жабите, животът на подивелите домашни животни, коне, мисирки и т. н., както и горските животни, главно глигани, и разкошните вечерни изгледи оттук през морето на Атон и на островите Самотраки и Имброс често живо ми описваше българският министър-председател Петко Каравелов, който прекарал своите детски години отчасти в Енос и околността, когато зимували там стадата на баща му, богатия Стойчо Каравела от Копривщица. По това крайбрежие се намират цели дъбови гори (Quercus vallonea Kotschy), чиито плодове и *паламуди* се изнасят в голямо количество за дъбене на кожи и като материал за фабрикация на танин; българското име *паламуда*, също както и италианското vallonea, е образувано от гръцкото βαλάνια, βαλανίδια жълъди. След последната Руско-турска война много българи от това приморие, главно от Ферѐ, се преселили в Румелия.

Към българското царство родопските планини са принадлежали само от време на време, и то не цели. През царуването на цар Симеон и цар Петър няма съмнение, заедно с Пловдив и една част от планините е влизала в границите на България. По време на Търновското царство същите тези покрайнини ги владеел цар Калоян. След битката при Клокотница северното подножие (със Станимака, Чепино и т. н.) от 1230—1246 било българско. Ахридос пък си оставал на византийците[38]. В 1246 г. имп. Ватацес завоювал целите Родопи, ала след осем години българският цар Михаил-Асен (1254) превзел пак не само северното подножие, ами и Ахридос. Акрополит разказва, че тогава «жителите, които били българи, прибягвали към своите съотечественици (τοῖς ὁμοφύλοις προσετρεχον) и отхвърляли игото на иноезичниците (τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων»[39]. Обаче българите не могли да се удържат там и били пак изгонени от

монасите с околните селяни бранили добре укрепените стени на Вира от Кантакузина (2, 196), така че той се оттеглил,без да свърши нищо. През следващите войни и постоянните турски нападения Βήρα от манастир се преобърнала в градско селище, заселено от околните селяни (същия 3, 310). Bertrandon de la Brocquière през 1443 г. видял Вира като турски и гръцки град, основан около укрепен замък, в който, казва, някога живели до 300 калугери.

[38] *Акрополит* 77 (споменава Ватацесов управител в Ахридос преди 1246 г.).

[39] Същият, стр. 114.

имп. Теодор Ласкарис II. По-после според едно съглашение цар Иван Александър получил в 1344 г. от царицата Анна Пловдив заедно с крепостите по цялото подножие, Мора обаче не могъл да обсеби. В такова положение намерили турците границите, когато почнали своите завоевания на европейска земя.

Дългото византийско владичество оставило следи в родопските български наречия, у християни и помаци, т. е. старинни гръцки думи, които не се срещат другаде в българския език: *харкома* (χάλκωμα), бакър, *лепѝда* (λεπίς), нож без черен, *пáплома* (πάπλωμα), постелна покривка, *сáкул* (σακκοῦλα), чувал, *стрàкина* (в Доспат), паница (ὀστράκιον и т. н.[40]

Тези стари чужди думи не са единствената особеност на българския език в тези планини. В Родопите владее особено наречие, което покрай източното и западното образува трета група, която се простира от Пирин планина и Сер до Димотика, а поради по-новите изселвания — и по-нататък, дори до Бургаско при Черно море. Това наречие в България се нарича обикновено *рупско*. На пръв поглед най-много бие в очи неговата особеност да употребява тройна членна форма, когато останалите българи употребяват само една: *глава-та* (всеобщо българско), *глава-са*, *глава-на* с различно демонстратично значение, което на латински би се предало приблизително с caput hoc, caput illud, caput istud. При това в него има многобройни фонетични и лексикални особености. Всички те са архаизми, които на места се появяват още в средновековните ръкописи и които някога навярно са били общоразпространени по цялата територия на българския език. Интересно е, че тройният член и някои фонетични особености се повтарят освен в Родопите още и на едно друго далечно място, в диалекта на тъй наречените мияци в Дебър, в най-Западна Македония. Тези форми следователно се запазили в две усамотени планински покрайнини като в острови. Би могло да се мисли, че силната османска колонизация, която след превземането на страната наводнила цялата Тракийска равнина, отделила Родопите от земята на балканските българи и с това спомогнала за опазване на тези особености. Мен обаче ми се струва да е по-правдопо-

[40] *Посàт*, *посàтье*, оръжие, произлиза от тур. *пусать*, оръдие, сечиво, оръжие, а не от виз. φωσσάτον лагер, войска, както мислех. Срв. *К. Иречек*, Помашки песни от Чепино. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 90; Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп, кн. 10, 1884, стр. 25.

добно, че архаизмите на рупския говор и напредналото положение на тъй нареченото източно наречие, което днес владее в Тракийско поле, се установили още в по-старо време, преди турското завоевание. Най-добро доказателство за това е фактът, че в центъра на Родопите, в мохамеданския Доспат и в близкия християнски Батак и Пещера, владее доста чисто източно наречие; този клин, който се спуща от север в рупското наречие, е произлязъл навярно преди разпространението на исляма по Родопите и следователно без съмнение още в средните векове[41].

Особеност на средновековната история на Родопите са българските юнаци-самозванци, които по едно време си основали в тези планини силни държави. Те са три лица с особени съдбини.

Болярипът *Иванко* убил цар Асен I в Търново (1195), избягал при византийците, станал управител в Пловдив и в подпланинските крепости, дали му византийска княгиня за жена, обаче след това се сговорил с брата на убития Асен, цар Калоян, и станал най-опасен неприятел на византийското царство. Още като управител почнал да гради нови крепости на сгодни места, събирал български войници и отдалечавал гърците от себе си. След въстанието главна негова крепост била Кричим. Византийският пълководец Камицас превзел тази крепост, но после сам бил заловен от Иванко между Батрахокастрон и Баткун. След това целите Родопи дори до морето преминали в ръцете на юначния болярин. Еднородците (ὁμογενεῖς) всякъде с

[41] Други примери с троен член: волат, волас, волан; конет, конес, конен царен (тъй се нарича султанът у помаците); мостос, дрвосо, детесо, пушкана; женана, манастирен. ѫ и ъ, особено с ударение, се променят в *о*: мож, рока, коща, главота, тревота. Стари примери пѫтосъ, хлѣбосъ, градосъ и т. н. вж. *Miklošich*, Vergl. Gramm. I, стр. 81, IV, стр. 122. Общо българско е *нощес* hac nocte, *денес-ка* hodie. От лексикалните особености типичен белег на рупското наречие е рукам (изт. викам, шопски хокам). Рупски текстове от Ахъчелеби и Неврокопско у *В. Чолаков*, Бълг. народен сборник, Болград 1872. Първият труд за това наречие е от *П. Р. Славейков*, Рупското и рупаланското българско население и наречие. — Наука, 1882, II, стр. 463. *Полыхроний Сырку* Рупалани или Рупцы, заметка по болг. диалектологии. — Воронеж. фил. записки, 1883; К. Иречек, Помашки песни от Чепино с обширен диалектологически увод. — П.Сп., кн. 8, 1884, стр. 76 сл. Нови приноси съобщава: *С. Н. Шишков*, Родопски старини или сборник от обичаи, суеверия, песни, пословици, наречия и пр. на родопските жители, кн. 1, Пловдив, 1887; *Хр. П. Константинов*, Материал за изучаване родопското наречие, — СбНУ, кн. 1, 1889, стр. 134 и сл.; кн. 2, 1890, стр. 269 и сл.

радост се присъединявали към него. Според разказа на Никита Акоминат оставял при своите угощения за по-голямата им тържественост да колят пленени гърци. По-после сам имп. Алекси III нахлул в Тракия,превзел Станимака и някъде в околностите й заробил Иванко с измама, като го прелъстил с клетва да дойде на едно устно свиждане.

Деспот *Слав* бил най-напред управител на родопските покрайнини в името на своя вуйчо, цар Калоян. След смъртта на Калоян (1207) той станал неприятел на неговия наследник цар Борил — на своя братовчед. Според френския летописец Henri de Valenciennes причината на това неприятелство е била тази, че Борил искал да вземе Славовата земя, но Слав се възпротивил на това и отнел на царя крепости, хора и приятели. След победата над Борил при Пловдив (1208) латинският имп. Хенрих се срещнал приятелски със Слав в Кричим и Станимака, след което Слав се оженил в Цариград за една незаконна дъщеря на имп. Хенрих и станал съюзник на латините. Според Акрополит той държал и Мелник в долината на Струма и Ахридос. Още в 1228 г. се споменава «tota terra de Sclave» (цялата земя на Слав) между земите на латинското царство. Втората му жена е била роднина на епирския владетел Теодор Комнен. След битката при Клокотница той се подчинил на цар Асен II и се споменава между царските роднини и в българските поменици[42]. Още в XV и XVI век целите Родопи се наричали *Славиеви гори*, може би от Слав[43].

Най-голяма слава в народната памет си е спечелил *Момчил* войвода, който и до днес се възпява навсякъде по България и Сърбия. Театърът на цялата му история са Родопите и съседното крайморие. Той бил родом българин, разбойничествувал от двете страни на византийско-българската граница, служил във войската на сръбския цар Стефан Душан, а по-после — и под знамената на самозвания имп. Йоан Кантакузин. Когато Кантакузин обсаждал Пери-

[42] Срв. Dejiny bulh., стр. 206—214.

[43] Константин-Философ (писал през 1431 г., изд. Ягич, Гласник 42, стр. 299, 306) пише как през 1410 г. един воевода на султан Муса прошьдъ Славиевынми горы реченые ударил Пловдив и как сам Муса през 1412 г потеглил от Солуи Славиевынми горами за Одрин. Zlavievi gori на юг от Пловдив и Марица споменава също Вранчич (1553), изд. на Унгарската академия I, стр. 331. Обяснението от Слав среща обаче една пречка. От името Слав планините биха се наричали Славови, когато Славиеви гори са произлезли от името Славий, което би водило към бълг. славей.

теорион, защищаван от гарнизона на имп. Анна и нейния син Йоан Палеолог, меропските планинци доброволно му се предали и поискали от него управител. Кантакузин им изпратил Момчил между другото и затова, защото е бил техен еднородец (ὁμόφυλος). Момчил събрал в планинските села конна и пеша войска, готова, казва, да умре за своя юначен войвода, но скоро станал независим господар. Императрица Анна му дала титлата деспот; Кантакузин го наградил с още по-голям чин — севастократор, който дотогава бил даван само на византийци от императорска кръв. За свое главно седалище си избрал град Ксанти, гдето слиза пътят от изворите на Арда към крайморието. Най-после Кантакузин с помощта на своя приятел Омар бег, владетел на Смирна, разбил Момчил под стените на Перитеорион (1345). Момчил юнашки загинал на бойното поле. Когато се предал Ксанти, Кантакузин позволил на жената на Момчил, родом от България, да се завърне свободно в отечеството си с всичкия си имот. От разказите на самия Кантакузин и на другия съвременник Никифор Грегора виждаме какво впечатление е направила в онова време личността на Момчил, неговото бързо въздигане и юнашката му смърт.

Освен българи в Родопите са живели и *власи*, и то в много по-голям брой, отколкото днешните номадски пастири. За тях имаме едно известие също тъй у Кантакузин. Когато в гражданската война между двамата Андрониковци стратегът (управителят) на Родопите преминал от младия император към стария (1322), той затворил един румънец от номадските пастири, на име *Шарбан*, като партизанин на противната страна и накарал да го горят по лицето с желязо[44]. Но Шарбан избягал от тъмницата, събрал чети леко въоръжени пастири и подбудил крепостите да се провъзгласят на страната на по-младия император; след свършването на своето дело той отишъл при младия Андроник и за голямо учудване на гърците на колене молил милост за пленения стратег. Освен този любопитен епизод има дири от старото румънско население и в местните названия; на левия бряг на Места има някои помашки села с румънски имена, като *Сингур* (на румънски — *сàм*, от лат. singuli), *Крбул* и т. н.

Още във византийско време се срещали в Родопите и *турски* селища. Анна Комнена споменава в XI век турци, които живеели

[44] Ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένους νομάδα Συρμπάνον ὀνομασμένον. *Кантакузин* I, 146.

около Ахридос[45]. Те били подобни колонисти от селджушките турци, каквито кръстоносците заварили в 1189 г. около Стара Загора и каквито са живели от много по-старо време и в Солунско под името *турци вардариоти*.

След турското завоевание родопските покрайнини изгубили своята важност. Хаджи Калфа знае вътре в планините само областта *Дагарди*, като и досега се нарича един край на север от Гюмюрджина[46].Сега цялата планинска верига се дели на следните части. Долината на Горна Арда се нарича *Ахъ-челеби* (център селото *Пашмаклъ*); дори до последните големи промени тя се е брояла към Пловдивския санджак, но сега принадлежи към Гюмюрджинския санджак. Южната част на поречието на долна Арда се намира в местността *Султан ери* (Султанова земя), чиито центрове са селата Даридере́ (*даръ*, на тур. — просо) и Мъстанлъ; този край, доколкото зная, е чисто османски, освен една малка християнска община в Даридере́. Лявата страна на Долна Арда завзема покрайнината *Кърджали*, чийто център се намира в едно село със същото име; от този край, също тъй чисто турски, в румелийско време била образувана особна Кърджалийска околия[47]. Северният склон на Родопите от Ахъ-челеби до Станимака обхваща споменатата по-горе покрайнина *Рупчос* с 66 села. Нейното пространство сега е намалено: източната половина е румелийска околия със същото име, чийто център е село Чепеларе, западната половина днес принадлежи на Турция; някои по-далечни села са присъединени към други румелийски околии. Планинското подножие около Станимака се нарича *Конуш*; наистина там се намира малко село със същото име, ала центърът на сегашна Конушка околия е град Станимака. Ахъчелебийци наричат обикновено *Ко̀нушко по̀ле* Пловдивската равнина под планините.

Народописните промени от края на XIV век са много големи. Източната част на Родопите, т. е. старият Ахридос или Мора, или днешните покрайнини Султан ери, Кърджалийско и Хасковско,

[45] Във виз. войска отред τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῷ οἰκούντων Τούρκων. *Anna Komnena* ed. Reifferscheid I, 138.

[46] *Tagardi*, Хамеровият превод, стр. 70.

[47] Доколкото зная, селата на новата Кърджалийска околия са принадлежали най-напред към три санджака — Хасковски, Султанерийски и Чирменски.

както и крайморската равнина около Гюмюрджина сега са повече или по-малко турски. В цяла Европейска Турция няма днес край по тип, език и нрави тъй чисто османски, както е Кърджали при Долна Арда. Разпространението на рупското наречие от Долна Марица на север към двете Загори и на изток към Черно море е станало навярно от емиграцията на Родопските българи из източните планини; това изселване е станало поради натиска на силната турска колонизация в отечеството им.

Освен тези турци, които си избрали постоянни селища, по целите Родопи се скитат турци, номади, пастири, познати под името *юруци* или *коняри*; те посещават и западната част на Родопите, която освен няколко османски колонии в градовете, като в Пещера или Неврокоп, е останала инак чисто българска. Още преди преминаването си в Европа турците са живеели в Мала Азия повече като номадски пастири, които са летували по планините, а зимували край морето, както това изрично споменава Кантакузин (към 1328) за османските турци във Витиния[48]. След завоеванията в Европа те пренесли този начин на живеене и в Тракия и Македония, гдето почнали да зимуват край морето от Енос дори до Солун, а лятото прекарвали по Родопите, Пирин, Осогово и по разни други македонски планини. Докато по-голяма част от османския народ полекалека се отрекла от някогашното пастирство, юруците в Анадола и Европа и до сега живеят по първобитен начин. И до днес ходят в южната половина на Балканския полуостров двойни номадски пастири, християнски власи, коренни жители на полуострова и мюсюлмански турци-юруци, които са дошли по-късно. Селата на турските пастири, в които те прекарват зимата, се намират всички по крайморието около Гюмюрджина, в хълмистата покрайнина от Сер до Кукуш и Солун, в македонския край Мъглен и в Тесалийската равнина. Когато разпитвах за името коняри (на гръцки — κονιαρίδες), някои родопски туземци ми го тълкуваха от турското *коюн* (овца), други от българското *кон*, ала от преданията на солунските и тесалските коняри излиза наяве, че то произхожда от града Коние в Мала Азия, стария Икония, седалищен град на селджушките султани[49]. Названието *юрук* произлиза от турския глагол *юрюмек* —

[48] *Кантакузин*, 1, 341.

[49] За произхода на тесалийските коняри вж. *Finlay*, History of Greece (ed. Tozer, Oxford 1877), 5, стр. 125.

ходя, и означава изобщо номадец; те сами се наричат с това име, и то с известна гордост (*бен юрюкюм*: аз съм юрюк). Тяхното наречие, както ме уверяваха помаците, се отличава от този османски език, на който говорят турските граждани и земеделци[50].

Преселението на юруците е ставало полека-лека и е траяло дълго време. Хан чул в Македония, че там дошли преди 300—350 години, следователно в началото на XVI век, и прибавя, че според местните предания много християни, като напр. в покрайнината Мъглен, приемали исляма, за да се отърват от натиска на новите гости[51]. Мене ми разправяха македонци, че тия коняри уж дохождали в Солунско полека-лека, някои преди 200 години, други едва преди 50, и живели, казват, по-напред в сношения с християнските лази и караманлии в Мала Азия. Техните дири могат да се проследят далеко на север. На сръбско-българската граница между Знеполе и Власина една местност се нарича *Юручки колиби*. В Осоговските планини при Кюстендил ми показаха *Юручки гробища*, около 5—6 мюсулмански гроба върху една висока поляна по склоновете на високия Руен, всеки с два прави камъка до главата и до краката. Сега по тези места не дохожда вече ни един юрук. Че те са посещавали Панагюрска Средна гора, за това свидетелствува тамошната турска община юруци. Те ходели дори оттатък Балкана. Ловчанските помаци наричат всички османлии *уруци*. Едни колиби *Уруците* има в Балкана при Трявна, едно турско село *Юруклер* се намира при Ловеч, а пет други със същото име са разпръснати в покрайнината от Търново към Силистра.

По родопските висоти и по тамошните яйли или пасбища[52] има много предания, от които се вижда, че тези мохамедански пастири са били някога многобройни и мощни. В по-старо време те били разделени на окръзи между седем *Юрук-бегове*[53]. На доспат-

[50] За наречието на малоазиатските юруци, които се наричат там и гьочебе́-*Vambéry*, Das Türkenvolk, стр. 605, казва, че се приближава до турския азербайджански език и че има много стари думи, които у другите османци са заместени с чужди арабски и персийски думи.

[51] *Hahn*, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien, 1867, стр. 261.

[52] Помаците превеждат турското *яйла́* (пасбища) на български с думата *планина*; гористите пък планини наричат с турската дума *балка́н*.

[53] Според *Ricaut*, Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman, стр. 612, «Юруклер» броели тогава в Европейска Турция 1294 рода. *Marsigli*, Stato militare, стр. 129, ги пресмята на 1702 семейства, които изпращали 298 войници.

ската височина между Батак и Неврокоп се приказва, че *конярите* (тъй се изговаря) някога са броели там до 70 000 оджака и имали колиби, разпилени на десет часа път, в които, казват, отначало и зимували, но после видели, че планинската зима е много остра, та почнали да слизат на зимовище към морето в Солунско. В Солун, казват, има и една махала Карлъкмахалеси, тъй наречена от конярите, които някога пасли през лятото стадата си на Карлък планина в Родопите. Сега само малък брой юруци дохождат в Доспат и в дружини от по 100 души пасат своите коне и овце дори до румелийската граница; когато аз пътувах, те бяха наели пасбища и в съседство на румелийския градец Брацигово и близо до Батак. Един траен спомен конярите оставили в географската номенклатура. От Одрин и Димотика дори до изворите на Искър и до Пирин планина по-голямата част от върховете и пасбищата имат турски имена, които еднакво употребяват турци, българи и власи. Характерно е, че тъкмо най-високите върхове на Рила, Пирин и Родопите имат само турски имена: Мусала, Гьозтепе, Карлък.

С някогашната мощ на юруците е свързано и друго явление в историята на Родопите под турското владичество: разпространението на исляма между българите в цялата тази планина. Землището, което заемат мохамеданските българи или *помаците*, е много голямо и далеко преминава границите на Родопите. То е един широк пояс, който се простира от Пловдив дори до Солун, от средното течение на Арда до македонския Вардар. В него влизат покрайнините Рупчос, Ахъчелеби, Доспатските планини, Чепино, Неврокопско, Разлог и голяма част от Средна Македония, Джумайско, Пиянешко, Малешевско, Тиквешко, Кукушко, даже и Мъглен зад Вардар и още други краища. Усамотен остров помаци се намира на север в околността на Ловеч, Плевен и Рахово в Крайдунавска България, в поречието на Вит и Искър.

На въпроса кога е станало това потурчване, не можем да отговорим; писмени сведения за това досега не са намерени. Изглежда, че то е почнало доста отдавна, ала не веднага след падането на старите държави и никак не изведнаж. При завоеванието на страната е имало случаи на доброволно потурчване, но то, доколкото знаем,

Седемте им бега (срв. *Hammer*, Osm. Staatsverfassung, 2, стр. 249) живели във Виза, Ямбол, Такирдаг (Родосто), Солун (с 400 семейства), и в «Aghra, Cogiak, Nalauchen» (?).

не е било общо. Иосаф, видински митрополит, пише, че веднага след падането на Търново мнозина приели мохамеданската вяра или, казва, от страх, или поради придумвания, или с надежда да придобият чинове и имоти, или най-подир от простота[54]. Цамблак разказва, че патриарх Евтимий в заточението си в Македония със своите проповеди отвърнал мнозина не само от ересите, но и от „сарацинскаго нечестїа тмы“[55]. От друга страна, знаем от Владислав Граматика (1469), че в негово време в Крупник над Струма седял още епископ, когато в наши дни селото отдавна е чисто помашко. Българските по-нови летописни бележки отнасят потурчването на «Доспат планина, Чепино, Крупник, Кочани» във времето на султан Селим I (1512—1520)[56]. На същия владетел приписват това деяние и устните разкази на българите в Тракия, които често сам съм слушал. Захариев, без да указва своя източник, отнася приемането на исляма от родопските помаци във времето на султан Баязид II, към 1495 г.[57] Г-н П. Р. Славейков ми разказваше, че в Бачковския манастир при Станимака преди много години се е пазил един поменик, от който се виждало в коя година кое от сегашните помашки села в близкия Рупчос престанало да дохожда в манастира; следователно това потурчване е ставало постепенно. Самите помаци имат за това събитие само тъмни понятия[58]. Те разказват, че приемането на исляма не е станало навсякъде в едно и също време. В западните планини най-напред се потурчил уж Доспат, после селата Наиплии, Довлен и

[54] *К. Иречек*, Българският цар Срацимир Видински. — ПСп, кн. 1, 1882, стр. 44.

[55] Житието на Евтимий, Гласник 31, стр. 288.

[56] Вж. *М. Дринов*, Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското Княжество. — ПСп, кн. 7, 1884, стр. 9.

[57] *Захариев*, Татарпазарджишка кааза, 75.

[58] Някои традиции за потурчването на помаците според разкази на мюсюлмански и християнски родопчани събра проф. *В. Добруски*. Няколко сведения за изтурчването на родопските българи. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 332—338. Според тях потурчването станало през XVII, даже и през XVIII век, като останалите християни избягали в други села. Най-старите мюсюлмани се намират на северозападната страна на Родопите, най-младите — на южната. Много предания, разбира се, са съставени за обяснение на разни имена, каквото е преданието за постоянството на две християнски момичета в Дьовлен, на които се позволило да запазят вярата си и от благодариост за това построили «момина джамия» (Казъджамиси) и «момин мост» (Къзъкьопрюсю).

други околни и най-после Чепино. Това последното се потвърждава и с писмени свидетелства. Чепинци имат грамота за своите междu, издадена веднага след потурчването им, 227 (арабски) години уж преди това наше пътуване (в 1883 г.). Това напълно съвпада с познатия български запис, напечатан у Захариев, според който потурчването на Чепино станало във времето на султан Мохамед IV и на великия му везир Мохамед Кьоприлю (1656—1661)[59]. Според този запис чепинци били *войници* и ходили с турците на войни; по този начин те, а навярно и техните съседи скоро се сближили с исляма.

Според всичко това няма съмнение, че потурчването на Родопите се почнало тогава, когато борбата против християнските държави на полуострова е била вече завършена и когато турците са станали неограничени господари на всички тези страни. А това начало станало във времето на Баязид II и на Селим I, когато била потурчена отдавна прочутата църква «Св. Димитър» в Солун и митрополията «Св. Георги» в София[60]; когато на християните се отнемали всички каменни богослужебни сгради, като им се оставяли само дървените църквици, и когато жестокият Селим I, според турски известия, си наумил да изтреби или да потурчи цялата рая[61]. След това ислямът се разпространявал по Родопите още в XVII век, когато Мохамед IV дохождал на лов в «Деспот-яйласъ», и оставал там със своя двор по-дълго време.

Самото име помак остава необяснено; българските тълкувания от *помагач* и други не издържат критика.

Интересно е, че покрай българските мюсюлмани в Родопите се срещат и гръцки. Голямото село *Лѧлово* (90 къщи) на юг от Неврокоп е населено от мохамедански гърци; някои помаци ме уверяваха, че и други две съседни села, *Лозник* и *Корник*, били отначало гръцки, но че подир своето потурчване от общуването с околните български мюсюлмани се побългарили. В с. Сотир, 1/2 ч. на юг от Дермендере,

[59] Захариев, цит. съч., стр. 67. Dejiny bulh., стр. 409. Славейков ми разказваше, че този запис е автентичен, само че у Захариев езикът е малко променен; при все това аз мисля, че той не е от едно и също време със събитието.

[60] Потурчването на църквата «Св. Димитър» сръбските летописи поставят на 20 август 1494 г. (Гласник 53, стр. 204) или през 1499 (*Šafařík*, Pamatky, стр. 82). *Tafel*, De Thessalonica eiusque agro, Berolini 1936, стр. 133 знаел, че тази светиня около 1480 г. била още християнска, но кога тя е била обърната в джамия, не можал да узнае.

[61] *Hammer*, Geschichte des osm. Reiches, 2, стр. 804.

Пловдивска околия, разправят за тъмръшките помаци, че те не били уж същи българи, когато се потурчили, но че в тях имало «гръцка жилка»[62].

С приемането на исляма от тези планински българи турците спечелили не малка опора за своето владичество, народ примитивен, войнствен и юначен, при това напук на всички традиции за християнския им произход, вярно предан на исляма и на османското царство. Само техният малък брой, тъй като тези краища са много слабо населени, е бил причина, че помаците не се прочули много, както мюсюлманските босняци и албанци. На военни турски служби и досега се намират няколко прочути помака от Родопите и от Ловеч[63].

В наше време родопските помаци излязоха от своето забвение на сцената, а може би и в бъдещите войни в Тракия пак ще стане за тях дума. Те още в гръцкото въстание (1821) помогнали на турците да потушат с кръвопролитие революцията в Халкидика и на Атон. През Средногорското въстание и през руската война се показаха най-верни поданици на Портата, та затова и Портата след това не ги изпусна от ръцете си. Една част от техните покрайнини Берлинският договор присъедини към Източна Румелия, но това присъединение остана само на книга. През целия седемгодишен период откак съществува румелийската автономна провинция, бе разискван въпросът за «непредадените» или «непокорните села», обаче без всякакъв резултат. Румелийското правителство не можеше да ги завземе с военна сила, а Портата напук на всички дипломатически обещания не искаше да ги предаде.

Не ще бъде не на място, ако изложа този особен въпрос малко по-подробно, като се ползувам от подробните известия, събрани в българската книжка на Хр. П. Константинова по този въпрос[64]. В Средногорското въстание през пролетта на 1876 г. главно участие

[62] *В. Добруски*, Няколко сведения за изтурчването родопските българи. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 332, бел. 2.

[63] От Родопите са били Тахир паша (от Драма) и Али паша (от селото Хусеница в Доспат), който загинал при Плевен. От ловчанските помаци са излезли познатият от Херцеговина и от Египет Дервиш паша и брат му Феим паша, и двамата от селото Извор, между Ловеч и Орхание. Също познатият турски юрист Джевджет паша е, казват, помак от Ловеч.

[64] *Хр. П. Константинов.* Непокорните села в родопските планини. Книга I (1878—79), Търново, 1887, стр. 20, кн. 2 (1879—1884), София, стр. 48. Ще излезе още и кн. 3.

взели три заможни, чисто български градчета в северния склон на Родопите: Перущица, Брацигово и Батак. Турското правителство било изненадано от избухването на това въстание. В цялата пловдивска провинция нямало редовна войска. Набързо били свикани мохамеданските башибозуци от полето и особено от планините. Техни предводители станали двама силни помашки аги, Ахмед ага, син на Хасан ага от село *Тъмръш*[65] в планината над Перущица, и другият Ахмед ага от село *Барутун* (или Бартина) в Доспатската височина. Тъмръшлията унищожил Перущица, обаче започнатото вече клане на населението било спряно от идването на редовни войски. Барутунлията между това изгорил Батак и по най-зверски начин изклал населението му. Пред Брацигово дошли и двамата Ахмедовци, ала жителите се защищавали, докато дошли паши с войска, и по този начин запазили себе си и селището си. Освен това помаците унищожили и изклали още много малки села по подножието и докарали в своите селища богата плячка, главно добитък по цели стада.

Като следствие на българските кланета бе руската война, в която последният бой стана при полите на Родопите и Пловдив. Остатъците от разбитите турски войски се разбягали по планините. Там произлязла цяла анархия, която се усилвала и от присъствието на много хиляди турски бежанци от цяла Румелия. Когато казаците след пловдивската битка през януари 1878 г. преминали през Рупчос и достигнали дори до Арда, тамошните помаци избягали и рупчоските християни за отплата изгорили много техни села, между други и Тъмръш. Ала мюсюлманите започнали да се връщат. Помашки башибозуци, турски мародери и въоръжени дезертьори почнали да безпокоят руските предни стражи и християнските села в Ахъчелеби, в Рупчос, па и по подножието на планината, дори до околността на Перущица. Като водител на тази самозвана «народна турска войска» и началник на целите Родопи от Неврокоп до Димотика се представял англичанинът St. Clair с няколко други авантюристи. От друга страна предвождал български чети против тях хайдушкият войвода Петко Ференски[66]. Русите не се грижили много за тези пла-

[65] Чува се и Тъмръч. Старото име е, казват, Тъмнаш.

[66] За този Петко войвода, родом от Дуван-хисар близо до морето, на север от Деде-Агач, излезе една книжка от *Хр. П. Константинов*: Петко войвода, бранител на родопските българи от 1879 г. Пловдив, 1888, 8⁰, стр. 40.

нини. Техните предни стражи по едно време отишли доста далеко, което най-добре се вижда от руската карта, която подробно съдържа и целия терен на непокорните села. Но тъй като разместването на войските по разпръснатите колиби срещало мъчнотии, след няколко сполучливи сражения с башибозуците те предпочели да намалят районите на предните постове. Помаците изтълкували туй нещо като страх, че русите им се боят, и това станало причина да се възгордеят.

Берлинският договор постави границата между Източна Румелия и Турция на водораздела между притоците на Марица, от една страна, и притоците на Места и Арда, от друга; едва в Хасковски окръг границата трябвало да се доближава до самата Арда.

Румелийското правителство отначало приело в Родопите само християнските краища; от пограничните мохамедански краища бяха в негови ръце само Чепинската долина, окупирана от русите, и смесените краища на Рупчос. Направиха се опити за завземането и на останалата част. Чисто мохамеданският Кърджалийски окръг при Долна Арда бе спечелен по мирен начин; един от водителите на тамошните башибозуци Кара Мустафа, бе назначен жандармерийски окръжен началник; всички тамошни служби бяха завзети от местни турци, които особено привличаше редовно изплащаната месечна заплата, на населението се остави оръжието и му се простиха данъчните недобори. В Рупчоска околия за началник бе назначен нарочно пак мохамеданин, но не някой от помашките водители, ами Мехмед бей, един от турските пловдивски първенци. Тази постъпка обаче не успокои помаците, тъй като те презират градските османлии като полуневерници и развалени хора. Затова румелийското владичество се въдвори само в източната смесена половина на Рупчос, в която в 29 села живеят 10 674 мохамедански и 10 046 християнски българи. Западната половина от проектираната околия остана независима, даже към тамошните помаци не се и изпрати някое доверено лице, което да ги придума с добро да се присъединят към Румелия, както това стана в Кърджалийско. Причината на тази грешка лежи в дълбокото впечатление от събитията в 1876 г.; властвуващите партии в Румелия, съставени от българи, които през въстанието и през войната повечето лично са пострадали, не можеха да по изгладят от паметта си. От друга страна, помаците ги биеше съвестта — доста-

Войводата бил и при Гарибалди в Италия, бил се и в Крит и т. н., а сега живее във Варна.

тъчно беше да се види само запустелият Батак — и се страхуваха от отмъщение.

По този начин между фактическите предели на Румелия и турската граница се образува едно независимо планинско землище, което на шега се наричаше «помашка република». То съдържаше отначало 18, по-късно 22 села; от тях, според румелийското разпределение, 17 трябваше да принадлежат към Рупчоска околия, 5 към Пещерска околия[67]. В него влизаше цялата горна долина на Кричимска река. Най-далечните от тези села са отстранени на 20 часа от полите на Родопите, на 23 часа от Пловдив, най-близките обаче лежат много близо над края на полето, в съседство на Кричим и Перущица, само на 8 ч. от Пловдив. Ширината на цялата територия от изток към запад се пресмята на 10—12 часа. Тя е непроходима планинска покрайнина, през която няма никакъв друм, нито пък някаква сносна керванска пътека и в която се раждат само тънки и високи борики и юначни мъже. Овчарството, дърварството, катранджилъкът, обработването на лен и абаджилъкът са единствените занятия на жителите, чийто брой се пресмята на 19 000 души в 2445 къщи. На западната страна на тази територия се издига *Карлък* (2081 м), един от най-високите върхове на Родопите. На места, казват, планинците са толкова диви, че «не знаят, че зад гората живеят също хора».

Още към края на 1879 г. независимите помаци са конституирали един вид правителство. На събранието, свикано от Тъмръшлията, бил избран Хасан ага Триградлията за околийски началник, Хаджи Мустафа Беденлията и молла Еюб Муглалията — за негови помощници, Исмаил ага Тъмръшлията (брат на Ахмедовци) — за началник на жандармерията и друг един помак за бирник и касиер. Върховен господар останал обаче Ахмед Тъмръшлията. Освен кабадахиите, въоръжени слуги на отделните аги, за реда в тази оригинална държава се грижели 20 местни заптии. Данъците били намалени на тре-

[67] Към Рупчоска околия щяха да принадлежат селата: Грохотна, Гьоврен, Мугла, Триград, Кюстенджик (със селцето Дешюк-дере), Беден (или Беденбаня с топъл минерален извор), Михалково, Балабан, Чуруково, Осиково, Петвар, Лесково, Брезье, Настан; към тези 14 след свършването на румелийската статистика от 1880 г. се присъединиха още Тъмръч, Брезовица, Черешово. Под Пещера трябваше да попаднат: Довлен, Карабулак, Наиплии, Селча, а освен тях Бабешки колиби в Чепино. Според Константинов те плащали в турско време 4600 златни лири данък в годината.

тината от това, което са плащало в Румелия или в Турция. Центърът бил в *Настан* или *Михалково*, по-късно в селото *Триград*, около което се намират развалини от стари крепости и църкви, по-после в *Тъмръш*. На своите румелийски съседи гражданите от новата държава се обаждали с малки нахлувания и обири по планинските пътеки, които съединяват Рупчос със Станимака, но и това вършили с мярка, за да не обърнат към себе си твърде много вниманието на хората.

Когато в 1880 г. турско-румелийската комисия определяше подробната гранична линия, помаците от независимите села се изказали, че са готови да се подчинят на румелийското правителство, но че уж Ахмед ага не им позволявал това. В това време също и гюмюрджинският мутесариф Маджиб паша и подчиненият му Ахъчелебийски каймакам за очи предумвали помаците да се подчинят. Ала при това се водеха агитации от фанатичните молли от Турция между османлиите в самата Румелия, главно около Айтос в Балкана и в Кърджалийско, които в това последно място станаха причина за кървави сбивания. В Рупчос между това (1881) към независимите села се присъединиха още три, дотогава подчинени на Румелия. Самата гранична линия нищо не помагаше, тъй като между Турция и Румелия нямаше митническа граница и следователно нямаше нужда пределите да се вардят със стража.

В следната зима Портата обещаваше да предаде западните 4 села, принадлежащи към Пещерска околия. Туй беше обаче само неискрен дипломатически фокус. За това предаване (в декември 1880 г.) бе изпратен от румелийска страна татарпазарджишкият префект Найденов с пещерския и рупчовския околийски началник с един знатен румелийски турчин и с един жандармерийски офицер, съпровождан от 15—20 конни жандари. От турска страна бил изпратен серският мутесариф, родом арнаутин, който водел със себе си Ахмед Барутунлията, причинителя на баташкото клане, и около 20 войници. Префектът в първото село Селча намерил големи тълпи въоръжени башибозуци, които след явни заканвания го пуснали да върви по-нататък, само когато им казал, че единствената цел на неговото пътуване е личен разговор с «пашата». Той намерил мутесарифина в село *Довлен*, което също тъй гъмжало от башибозуци, въоръжени до зъби[68]. Мутесарифинът казал, че по пътя минал през

[68] Това име в самата покрайнина според различните наречия се чува и

Наиплии и Карабулак и че там всички били готови да се предадат, та и нямало нужда да предава всяко село отделно. Префектът не се съгласявал на туй. На другия ден довленци обадили, че и те са съгласни да преминат под румелийското управление; те предложили и писмено своето съгласие, но когато префектът попитал за селските печати, казали му, че те са у Триградлията, самозвания планински началник, и че той ги подбуждал със своите «чиновници» да се противят. Тогава префектът помолил турския пълномощник да остане още няколко дена с него, докато се свърши цялата работа. Мутесарифинът обаче му отговорил, че нему е възложено да съобщи на селяните заповедта на Портата и че не е упълномощен да употреби каквито и да било принудителни мерки: «Селата са ваши, вие можете да накажете виновниците.» След това веднага заминал и оставил префекта с неговите шепа хора всред няколкостотин фанатични, добре въоръжени мохамедани, които изказвали много явно своето недоволство. Тази сцена ми бе живо описана от участниците в тази комисия. Румелиотите се намерили като в обсада посред неприятелската без всякакъв път земя и не им оставало друго, освен още същия ден по-скоро да се върнат назад[69].

В румелийските събрания към целия въпрос отначало се обръщаше малко внимание. Едва в 1881 г. през лятото много се писа във вестниците за непокорните села и се води дълга дипломатическа кореспонденция; сам генерал-губернатор Богориди води преговори за тях в Цариград с турците и с посланиците на великите сили. Турците лицемерно отговаряли, че те вече предали селата; защо, казват, румелийците не ги завзеха? С туй подмятали за срещата в Довлен, която обаче имаше за цел да уравни въпроса с 4 западни селища, но не и със 17 рупчоски села.

Между това помаците почнаха да действуват по-самостоятелно. Помашкото «правителство» не се стесняваше да иска от рупчоските християнски села Широка Лъка и Върбово десятъка за минали четири години от някои ниви, които лежат в землището на незави-

различно: Дѐвлен, Дòвлен, Дьòвлен. Руската карта бележи Дòвлен, което е местната форма. *Добруски* цит. съч., 337 пише Дьовлен и обяснява името от Девляне, Девино село, за jo=t в местното наречие. Първоначалната гласна е навярно ъ, както бълг. *жънеме* в Доспад се изговаря *женеме*, в Чепино и в областта на рупското наречие *ждѣнеме*.

[69] Найденовият рапорт е печатан на френски в «Марица», бр. 294, 16 юни 1881 г. и в английския Bluebook, Turkey n-го 4, 1881.

симите помашки села Мугла и Брезе. Скоро и околийското управление в Рупчос получи от помашките «власти» официални писма за пограничните въпроси. При все това самите помаци, агите и простият народ донякъде се колебаеха. Ахмед Тъмръшлията прати известие веднаж на пловдивския префект, че ако бъде назначен от румелийското правителство за околийски началник на Рупчос, ще накара всички 21 села да се подчинят; обаче румелийското правителство не искаше да има между своите чиновници един от главните виновници на кланетата. Когато аз пътувах, владееше силна анархия в независимата територия. В Пловдив, Перущица и другаде слушах, че сега помаците лесно биха се спечелили с добро. В Пещера ми разправяха, че в «непредадените села» силните обират слабите; агите отнемали на селяните воловете, ако им се харесвали; или пък карат сиромасите да им жънат нивите. Вследствие на това развитие на «юмручното право» някои по-близки села сами доброволно известили, че са готови да се подчинят на румелийските власти. Това желание изказали депутации от Наиплии, Карабулак и Довлен; от Пещера им били назначени кметове и им дали селски печати, но нищо не помогнало. Довленският кмет за това си действие бил убит от своите помаци и всички съглашения унищожени.

По това време и Портата почна да се изказва по-определено. На румелийското правителство му биде чисто и просто казано, че тези села не могат да се предадат, тъй като, казват, не принадлежат към територията на Източна Румелия. Чиновниците на помашката република бяха потвърдени от турска страна, на агите се раздадоха ордени и почнаха да събират данъците. Източните села бяха присъединени към Ахъчелебийската кааза, Гюмюрджинския санджак, Одрински вилает, западните към Неврокопската кааза, Солунски вилает. В действителност обаче целият отначало независим край беше оставен като особен окръг, в който главно лице оставаше Тъмръшлията. Тогава и в румелийските събрания се почнаха дебати по този въпрос. Правителството на княз Богориди опита репресиите да затвори границата, обаче тази заповед скоро биде отменена, тъй като с нея се увреждаше само румелийското население; това беше тъкмо наесен, когато помаците бяха вече пожънали и събрали житото си, обаче винарите по подножието на Родопите нямаха още дърва и смола за съдовете си, който материал се донася от планината. За военна обсада не можеше и да се мисли; за нея трябваше позволението

и помощта на Портата, а освен това румелийската милиция се показа много слаба при преследването на незначителната разбойническа чета на Спанос в Бельовските гори, което стана причина за остри нападки в събранието срещу управлението на военните сили в областта. Знаеше се също, че помаците са прекрасно въоръжени и готови за бой. Сгодната минута, когато можеше всичко да се свърши с образуването на особена околия в горното поречие на Кричимската река и с назначаването на някой помашки ага за неин началник, беше безвъзвратно изгубена. Единствената репресия, която оставаше на румелиотите, беше тази, че при внасянето на паричния данък на Портата недоплащанията оправдаваха с неизпълненото още предаване на тези планински покрайнини.

Румелиотите най-после с известна резигнация се покориха на съдбата си. Веднаж, когато пловдивският митрополит Герваси минал от Кричим през независимата територия за Широка Лъка във вътрешния Рупчос, той бил съпровождан като гост на Тъмръшлията от въоръжен помашки конвой от една граница до друга. Даже в 1883 г. сам Ахмед ага отишъл в Бяла черква на запад от Бачковския манастир, когато там бил освещаван подновеният стар манастир в присъствието на 3000 българи. Там бил и пловдивският митрополит и сума чиновници, офицери и други гости от Пловдив. За пръв път след войната стъпил старият Ахмед на румелийска територия между българи, като канен гост. Той дошъл на черен жребец, в униформа на турски юзбашия (капитанин), в пълно въоръжение, с малък конвой помаци, добре въоръжени с пушки-централки и с револвери, и бил приятелски посрещнат и нагостен[70]. С него се отнасяли като с някой съседен княз, чието приятелство не им е индиферентно.

Другарят на Тъмръшлията, Ахмед ага Барутунлията, който според мнението на европейските комисари за баташкото клане справедливо е заслужавал бесилка, и до днес живо и здраво господарува в село Барутун на Доспатската височина. И той е там на турско землище същински господар. Помаците го наричат обикновено Ахмед паша. Той добре знае каузалната връзка на своите дела в историята на последните години. Един мой познат, жандармерийски окръжен началник, веднаж се срещнал с него на границата.

[70] Живо описание на тази сцена от Захари Стоянов вж. у *Константинов* цит. съч., 2, стр. 44.

Ахмед, който като всички помашки аги е горещ приятел на силната ракия, весело си попийвал и казал на българския офицер със самодоволен смях: «Твоите пагони аз ти ги дадох! Аз бях причина за войната; че дойдоха русите и ви дадоха княжество и автономия (Румелия), стана само заради мене.» «Е добре, Ахмед аго, направи нещо такова още веднаж някъде по-далече, зад планините в Македония!»— отговорил българинът. «Ах, веднаж стига — възразил агата. — Нима и оттуй не се разклати доста царството?»

Познато е, че авторите на последния румелийски преврат в септември 1885 г., преди свалянето на Гавраил паша Кръстевич, водили тайни преговори с Ахмед Тъмръшлията в село Дермендере при полите на планините близо до Пловдив, за да си осигурят неговата неутралност. Вследствие на това след навлизането на княжеските войски в Румелия помаците напълно мирували. След туй в цариградския протокол от 5 април 1886 г., с който посланиците на великите сили потвърдиха договора на княз Александър I с Портата за съединението на България с Румелия, кърджалийската околия и «непредадените села» формално бяха отстъпени на Турция, в замяна на правото да укрепва румелийската граница, което султанът имаше според § 15 от Берлинския договор[71]. Помаците, както слушам, сега не са благодарни от всичко това, защото между тях и долния край сега има митническа граница, нещо досега небивало.

Дали съветниците на Александър I добре са го съветвали по този въпрос, ще се види с време. Въпросът за владеенето на родопските височини не е индиферентен. Който иска да държи Тракийската равнина, трябва да има в ръцете си и тази планинска покрайнина, която напълно владее пътя от София през Пазарджик за Пловдив. От Тъмръш може за няколко часа да се пресече линията между Пловдив и Пазарджик. Турция със завладяването на горната долина на Кричимска река се сдоби с природна крепост, от която, напук на непроходимостта на планинските пътеки и скалистите проходи, в

[71] Френският текст на този протокол е печатан в Мюнхенския вестник «Allgemeine Zeitung» на 13 април 1886 г. бр. 103; § 2 гласи: «Tant que l'administration de la Roumélie Orientale et celle de la Principauté de Bulgarie resteront entre les mains d'une seule et même personne, les villages musulmans du canton de Kirdjali, ainsi que les villages musulmans sis dans la région du Rhodopé et restés jusqu'ici en dehors de l'administration de la Roumélie Orientale, seront separés de cette province et administrés directement par le Gouvernement Impérial».

известно време с бързо нахлуване лесно може да заплашва и Пазарджик, и Пловдив, когато офанзивата от равнината към планините нагоре всякога ще бъде тежка поради лошия терен.[72]

5. РОДОПИ

Част втора (пътеписна)

От Пловдив по полите на планината. Потомците на синопските емири. Гръцката Станимака и Бачковският грузински манастир. Перущица с червена църква. Турска гощавка в Устина. Кричим. Брацигово и езикът на македонските преселници. Пещера. Рударството в Родопите и изобщо в България; престароото плавене на злато и желязо. Батак със следи от клането през 1876 г. Археологически известия от Доспатско. Тръсинното баташко блато. Долината Чепино. Помашки песни. През Каркария. Поглед на Рила и Пирин. През карантината в София.

Родопската планинска верига досега е била посетена само от естествоизпитатели, какъвто е бил геологът Viquesnel (1847), чийто обемист труд и досега има голяма цена, и ботаниците Janca и Dingler. Археологически издирвания не са даже и започвани. Затова много ми се искаше да кръстосам тези планини, също както споменатите пътешествувания в няколко посоки напряко от Пловдивско поле дори до Неврокоп, Ксанти и Гюмюрджина, ала новата граница и особените, изложени по-горе гранични отношения правеха

[72] [Литературата за историята на Родопската област е разпръсната и е била резултат от несистемни проучвания. В резултат на организираното изследване на Родопите бе създадено издание Родопски сборник — т. I (1965), III (1972). За българо-мохамеданите вж. Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания (XV—XIX в.), съст. и редактор *П. Петров*, София, 1964, 480 с.

Общо за Родопите вж. *П. Делирадев*, Родопите като селищна област и планинска система. Историко-географски очерк. София, 1937. За тракийските племена в Родопите вж. *Г. И. Кацаров*, Тракийските беси. — ИИД, VI, 1924, стр. 31—47; За градовете в Родопската област през римската епоха (I—VI век) вж. *В. Велков*, Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959, стр. 103—105.]

невъзможно засега изпълнението на такъв план. Като оставих посещението на Рупчос за друг случай, какъвто за жалост не ми се вече удаде, аз се задоволих с пътуването по северните поли от Пловдив до Чепино, гдето тъкмо се намира цялата редица от изброените погоре средновековни градища.

Най-напред посетих близкия подпланински град Станимака. От Пловдив се върви 15 километра към югоизток по праволинейно шосе, през присойна безсенчеста равнина, по която навсякъде се виждат следи от запустелите сега чалтици. Редица бели манастири и с дървета обградени села красят родопските склонове. В едно от тези села и до днес живеят потомци на старата селджушка династия на Исфендиярите, кастамунски господари в Синопе, които султан Мохамед II покорил в 1461 г., като им определил седалище при Пловдив. Дубровничанинът Якуб Лукарич, който към края на XVI век често посещавал тези краища, пише, че султан Баязид II подарил на Исмаил бег, последния синопски господар, селото Марково; той сам видял там двама братя от неговите потомци, които държали старото си име, и живееха, казват, по-добре, отколкото другите «варвари»[1]. Исмаилбеговци живеят и досега в Пловдив и до днес държат своя мютевелик и своя конак в *Марково*; за забелязване е, че начело на рода не стои бащата, а едно лице, избрано от всички негови мъжки членове. У българите те се ползуват с известна почит. Хаджи Исмаил бей, който всякога се отличавал по своята толерантност и хуманност, искал даже с предумвания да попречи на буйствата на другите турци във време на клането през 1876 г., но, разбира се, не успял[2].

Станимака лежи до самия вход в планините, там, гдето *Чепеларска река* излиза от тясната клисура вън в полето. На пръв поглед тя ни изненадва със своята обширност; брои 11 784 жители в 2355 къщи. Той е град по предимство гръцки, което забелязваме веднага от надписите по дюкяните; покрай 8583 гърци тук живеят 2506 бъл-

[1] Че Исмаилбег Синопски бил заселен в Пловдив, пишат Халкокондилас, Дукас и турчинът Нешри (срв. *Hammer*, Gesch. des osm. Reiches II² 463). Сърбинът Константинович от Островица (гл. 31) казва, че Смаилбег получил Станимака в «българска земя». *Luccari*, Annali di Rausa 11605, стр. 106.

[2] Процесът против Хаджи Арифа и Хаджи Шабана пред руския военен съд в Пловдив на 18 август 1878 г., в .«Марица» бр. 9, стр. 7.

гари, 490 турци и малко цигани и евреи[3]. Източната махала на десния бряг се нарича *Ампело*. Българите наричат станимашкия грък *Лангерà*, от новогръц. — ὁ λάγγερας, τὸ λάγγιρον лошо, долно качество вино. Произвеждането на вино и ракия и търговията с тия пития са главните занаяти на станимакалиите, което се познава вече от миризмата по улиците. Голяма част от населението носи червени фесове, които другаде по България след войната са съвършено изчезнали у християнското население. Гърците имат добри училища. Българите едва в последно време се усилват с преселване от околните села; двете народности са много остро настроени една срещу друга, повече отвсякъде другаде. Над лозята по скалите се белеят множество малки църквички или параклиси — прости колибки (ἅγιος Ἠλίας. ἅγιος Γεώργιος и т. н.). Лятната жега надвечер се охладява от вечерника (и гръцки вечерникос), редовен вятър, който вее приблизително от шест часа вечерта до осем часа заранта от планината долу в полето. Това лесно обяснимо метеорологическо явление е общо за всички долини, които от родопските височини се спущат на север в топлото поле.

Долината над града, врязана между високи, голи скали, представлява любопитен поглед във вътрешността на планината. Най-отзад се забелязва високо на левия бряг старо градище. Към него се излиза за около половин час (1600 метра по подометъра) по най-лош път, т. е. по стъпала, издълбани в скалата, по-сгодни за магарета и мулета, отколкото за хора и коне. Тук разбираме правотата на думите на родопчани, че катърът за техните планини е туй, което камилата е за пустинята. Скоро излизаме от областта на вишните, черниците и лозята и отведнаж се виждаме заобиколени от гол камънак, между който край пътя растат само дренки и друг храсталак. Градището (130 метра над Станимака) се намира на една уединена скала между пътя и дълбоката пропаст, в която клокочат водите на Чепеларска река. Стръмните околни скали представляват особена гледка; тъкмо срещу градището е врит в тях дълбок дол с

[3] Според статистиката от 1893 г. Станимака има 13 089 жители в 2753 домакинства; на 6149 от тях матерният език е гръцки, на 6071 — български и на 627 — турски.

[За Асеновград (б. Станимака) вж. *Н. Хайтов*, Асеновград в миналото, София, 1965. За надписа на цар Асен вж. *В. Н. Златарски*, Асеновият надпис при Станимака. — ИБАД, II, 1911, стр. 231—247.]

пясъчно, много наклонено дъно. На север се вижда долу Станимака с множество червени стрехи, зад нея широкото поле (Пловдив остава скрит), а най-отзад се синее Стара планина с Юмрукчал и със сопотските и троянските гребени. Погледът през долината на юг се простира около един час далеко. Край реката и по терасите, с мъка издигнати между камънака на скалите, още се забелязват лозя. Понататък нагоре се вижда само дива природа, големи букови и борови гори; само тук-там между тях проблясват жълтите снопи на някоя уединена нивица. По тая посока се дохожда за 3 часа до Бачковския манастир, за един ден или 15 часа, постоянно край реката, до *Чепеларе*, централно село на Рупчоска околия, за 20 часа до Ахъчелеби към реката Арда, а за 3—4 дена до крайморието при Гюмюрджина. През тези скалисти пътеки са бягали през януари 1878 г. в дълбок сняг остатъците от армията на Сюлейман паша нагоре в планините.

Станимашката крепост преди изнамирането на огнестрелните оръжия почти не е могла да се превземе: място по природа непристъпно, лесно за защищаване, към което има достъп само по една пътечка и около което няма пространство, гдето неприятелят, що обсажда, да може да разположи войската си. На запад към тясната пътека и на север склоновете на гладката скала се спущат почти отвесно, до 40 метра високи, над които стоят остатъци от стените на четириъгълен кастел, съграден от груби, недялани камъни и на пръв поглед почти надвиснали. От тази страна няма вход. Скалата трябва да се заобиколи по една тясна пътека от юг,за да се дойде до остатъците от уединена кула, която е пазила крепостта от южната страна, и да се влезе в тесния двор между високата крепостна стена и пролома на Чепеларска река. От този двор можем да се покатерим между тръни, смрика и павитни растения по ронлива почва, пълна със свлечени камъни и счупени тухли, горе в крепостта. Обаче, отмалял от силния слънчев пек, аз се отказах от мисълта да видя самото орлово гнездо, което впрочем е много малко и е снабдено с щерна. На северната страна малко по-ниско под двора, навътре между стените на крепостта, се намира доста запазена развалина на хубава стара византийска църква, тъй наречената «Св. Богородица на калето», ἡ Παναγία τοῦ Καλέ. Основите на тази сграда, около 23 крачки дълги, стоят върху жива скала. Отдолу има някакъв си тъмен свод, който сега служи за кози хлев, а над него се намира същин-

ската църква. Стените се състоят от ритмични мозайки дялан камък и плоски тухли (всякога три реда тухли и три реда камъни едни над други). Над входа при западния край се намира малка кръгла куличка, може би *камбанария*; подобна по-ниска кула над средата с осем прозореца е имала малко кубе, сега съборено; олтарната апсида, обърната към реката, и досега си стои. Отвън и отвътре се вижда стар живопис на възчерен фон, с гръцки надписи (ефимнѧ съвършено фонетично, προκοπιος и др.); образите на светците са очукани от турците. Надписи за съграждането на този храм, чиято здрава сграда би могла още лесно да се поднови, няма, но той надали ще е по-стар от времето на Комнените.

На това градище е имало един паметник, и то български, който малко преди моето минаване бил нарочно унищожен. Когато на 2 август отивах да видя крепостта, моите многобройни съпровождачи[4] искаха да ми покажат преди всичко стария надпис на цар Асен; те мислеха, че едва неотдавна е открит, при все че в литературата отколе е вече познат. Той бил издълбан в скалата под основите на крепостта на южната ѝ страна на едно високо място, към което обаче можеше човек да се покатери по стръмния камънак. Но какво беше нашето учудване, когато видяхме, че надписът е изтрит! Познаваха се само местата на неговите редове, които отдалеко се белееха на възчерния камък. Най-напред помислихме, че е замазан с вар, но отблизо се видя, че буквите съвършено са издълбани с длето, и то неотдавна; работата беше още прясна и поради лятната суша дъждът не беше още измил белите ѝ следи. В последно време мнозина дохождали да видят този български паметник. Това, види се, разгневило някои прекалени гръцки патриоти в Станимака и те решили да затрият тази диря от някогашното българско владичество, запазено в землището на техния елински град. Малко по-нататък на същата скала се четяха прясно издълбаните имена на няколко ученици от станимашкото гръцко училище; моите другари изказаха подозрение, че тяхното длето е работило и за изглаждането на надписа, може би само две-три недели преди нашето дохаждане[5].

[4] С мен бяха Станимашкият околийски началник Куртович, околийският полицейски комисар Топузов, младият Иванчо Чомаков от Пловдив, учителят Мишев и няколко български ученици и гръцки пандури.

[5] От «Московские ведомости» 1884, бр. 4, узнавам, че *В. В. Качановски*, сега професор в Казанския университет, който пътувал няколко седмици преди

Надписът е познат. Той е начертан от френския лекар Paul Lucas, без да е разбирал неговото значение, който по заповед на крал Людовик XIV предприел няколко научни пътувания из Турция. През юни 1706 г. отивал от Пловдив през Горна Арда за Драма и Сяр. Половин час от Станимака видял развалини на една силна крепост с хубава църква и на скалата надпис, чиито букви му се сторили нещо съвсем особено. Жителите мислели, че той съдържал тайната на камъка на мъдреците и когато видели, че пътешественикът си го преписва, се стекли около него и го молили да ги научи как се прави злато. Надписът според Лукасовото изображение бил прочетен от П. И. Шафарик. По-късно отново бе преписван от българите и печатан по вестниците и списанията. Той е броял девет къси реда с неправилни букви, свързани помежду си, и е гласял: В лѣто ѕѱлф. (6739—1231) ѥнд(икта) .д. б(ог)ѡ(мь) възденѥнъи ц(а)р(ь) асѣнь Блъгаромь и Грькомь, таже и прочимъ странамь поставн алексѣ севаста и внзда сен градъ. След победата при Клокотница (1230) Асен II следователно се погрижил за укрепването на проходите през Родопите, та между другите заповядал да доизкарат и отново да укрепят по-старата Станимашка крепост[6].

Старо прочуто място е *Бачковският манастир*, който лежи повече от два часа още по-нататък в дола на Чепеларската река, при българското село, наречено Бачково (200 къщи). За неговото основаване намираме подробни известия в често споменаваната драгоценна книжка на поп Константин. Основали го двама братя грузинци във времето на цар Алекси I Комнен, членове на благородната фамилия *Пакурияни* (на грузински — *Вакурани*), севаст и «мегас доместикос (велик войвода) на Запад» Григори, споменаван в историческото съчинение на царицата-писателка Анна Комнена, и «великият магистър на Изток» Апасиос. Основаването станало след по

мене, видял този надпис, но вече малко повреден от съвършено прясно, нарочно дълбане. «Замечательно, что надпись эта носить следы весьма свежей, преднамеренной порчи каким то тупым орудием, оказавшимся однако безсильным скрыт для археолога важныя для него начертания». Вандалското дело се е вършило следователно постепенно, почнало е с малки опити и е свършило със съвършеното унищожаване.

[6] *Paul Lucas*, Voyage dans la Grèce. L'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique, Paris 1710 (немски превод в Хановер 1715), надпис бр. 46, *Šafařík*, Pamatky, стр. 94. Славейковата «Гайда», Цариград, 1864, 8 юни (I бр. 23, стр. 182). Пловдивската «Марица», бр. 275, 7 април 1881 г.

бедата над печенезите в 1084 г. и сам Григори станал калугер в този манастир с много от своите ветерани. Манастирът бил надарен с големи имоти: всички места от Станимахос през родопските планини, дори до Ксанти и Перитеорион, както и със земи в Кайсаропол, Сяр и Солун. От основателите е останал един стар типик на пергамент, писан на три езика: гръцки, грузински и арменски. Главната светиня била старата икона на св. Богородица, наречена Παναγία (или Θεότοκος) ἡ Πετριτσονιτισσα, наречена тъй уж от Станимашката крепост, която според поп Константин отначало се наричала Πετριτσός. Тази икона, украсена с бронзови и сребърни рамки, имала грузински надпис (γράμματα ἰβηρικά), който гласял, че първоначално принадлежала на някой си грузински манастир в Карс; оттам, казва, по чуден начин дошла в тази покрайнина и била намерена в пещерата, наречена *Кловион*, половин час от Бачково, гдето се намира параклис на «Св. Богородица» с аязма[7]. Тя е навярно копие от прочутата Иверска Богородица «Portaitissa», пазена в грузинския (τῶν Ἰβήρων) манастир на Атон, който бил основан в X век, но сега (според отец Сава Хилендарец в «Osveta» 1884, 487) и той е в ръцете на гръцки калугери, освен един скит малко по-нататък от манастира, в който няколко грузински калугери извършват литургията на домашен език.

От по-старо време имаме още три известия за тази грузинска дружина. В 1189 г. кръстоносците превзели прочутия и добре укрепен замък «Scribention», над който се намирал манастир, чийто игумен, родом ex Hybernia (трябва да бъде Hiberia, Ἰβηρία, Грузия), бил заведен при Фридрих Барбароса в Пловдив; императорът при-

[7] Konstantinos, Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Виена 1819, стр. 52—56. Разправя подробно за годината на основаването (стр. 53): ἀπὸ μὲν κτίσεως κόσμου, σφ4β'. ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως ,απδ'. ἰνδικτιῶνος ζ' κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνήνου Имоти (стр. 54). δοὺς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου διὰ χρυσοβούλλων βασιλικῶν ἀπὸ Στενημάχου ἕως Ξάντης καὶ Περιθεωρίου πάντας τοὺς ἐμπεριεχομένους τόπους καὶ χώρας, ἔτι δὲ καὶ ἐν Σέρραις τινὰ χωρία, καὶ τινὰ Καισαρόπολιν καλουμένην μετὰ τῆς λίμνης καὶ τῶν ὑφαριοτοπίων αὐτῆς, καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ χωρίον τι Πριλόγκιον καὶ ἄλλα τινὰ, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Типикът като извор на тези сведения се споменава и на стр. 52: Бачково отначало се наричало Παναγίας τῆς Πετριτσονιτίσσης, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. *Цукала*, Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1851), стр. 60, споменава втория Апасиос Пакуриян и триезичния типик.

ветливо поразговарял с него и след това любезно го пуснал[8]. Константин Философ (1431) пише за Станимака като за място, подарено във времето на по-старите императори на светия град Ерусалим от някои братя, които живели тук, което очевидно не се отнася за Станимака, ами за дружината на грузинските братя[9]. Лукарич разказва, че видял лика на българския цар Иван-Александър в естествена големина (ritratto al naturale) в манастира «Св. Мария» в околността на Станимака, съграден от някой си грузински крал (re di Hiueria), тъй като тази църква била уголемена и надарена (accresciuta e bonificata) с много доходи от Александър[10]. Следователно още към края на XVI век калугерите споменавали като подновител на своя манастир българския владетел, който в 1344 г. превзел Пловдив с ближните подпланински области и там, както и другаде, се грижил за подобрението на манастирите. Че ликът на Алаксандър стои и до днес в манастира или поне че е стоял до неотдавна, знаем от Захариев; слушал съм за него и от хора, които са го виждали там в немного отколешно време[11]. Lucas в 1706 г. намерил манастира «Bascu» като укрепена сграда, прилична на крепост, с три врати, с църква, подновена, казва, от «царя Маурация», чийто лик се виждал на няколко места, с чудотворната икона на св. Богородица, зографисана уж от св. Лука, и с хубава библиотека, в която се намирали и забележителни ръкописи. Gerard Cornelius van der Driesch, който съпровождал в 1719 г. царски пратеници в Цариград, чул в Пловдив за този манастир, че имал уж 300 калугери, но че доходите му стигали тогава само за 30 души, както и че в него се намирали редки стари ръкописи и грамоти, захвърлени в праха.

В нашето столетие още преди 40 години светски «ефори» на манастира са били български бегликчии от Копривщица, чиито ликове били изписани по стените на църквата. След избухването на гръцко-българската църковна борба манастирът останал в ръцете на гръцките калугери, които почнали да затварят паметниците си и на запитванията за тях да отговарят накратко, че нищо подобно нямало. Старият типик, а може би и първоначалният хрисовул за

[8] *Ansbert* ed. Pangerle (Fontes rerum Austr.,Scriptores V) p. 34. В изданието на Добровски стои Sebention.

[9] Изд. на *Ягич*, Гласник, дял 42, стр. 300.

[10] *Luccari*, Annali di Rausa, 1605, стр. 52.

[11] *Захариев*, Татарпазарджишка каза, стр. 65.

основаването на манастира съществуват и до днес. Г. Иоаким Груев, директор на просвещението в Източна Румелия, ми разправяше, че преди много години видял в самия манастир копие от стария, както се изразяваше, «сигилии» от Комненово време, но не могъл да си го препише. В него се разправяло за основаването на манастира от грузинските воеводи, станало вследствие обещанието, дадено в боя с варварите. Любопитно било постановлението, че в манастира трябвало да има само 50 калугери, изключително грузинци; само «грамматикос» (секретарят) можел да бъде грък. След това се описвал имотът на манастира с множество местни имена; от тях само съседните села Бачково и Добра Лъка имат, казва, и досега същите имена, докато всичко друго се променило. Г. Груев видял и иконата с надпис от грузински букви[12] и патерицата или жезъла, която според българския надпис изработил майстор Стоян от Пещера във времето на султан Ибрахим в XVII век.

Да посетя този особен манастир, който очевидно цели 800 години никога не е запустявал, беше мое горещо желание, главно за да видя неговите стари книги, а особено грамотата за основаването на манастира, много важен източник за историческата география на родопските планини. В Пловдив обаче ми казаха, че и препоръката на гръцкия местен епископ нищо няма да ми помогне, тъй като Бачково е «ставропигион», т. е. манастир, подчинен право на цариградския патриарх. По пътя за Станимака ме обезнадежди прясно издълбаният надпис и съзнанието, че моите български съпровождачи ще ми бъдат само пречка в изпълнението на моето намерение. Оставих посещението за друг случай. Известията, че се намерил ръкопис на Софокъл в този манастир и на Аристотел в Пловдив, дават надежда, че може би някой гръцки учен сам ще се заеме с Комненските паметници на Бачковския манастир и ще ги предложи на учения свят[13].

С историята на Бачковския манастир е свързано и миналото

[12] Най-малко като несполучлива шега може да се окачестви известието на «Московския ведомости», 1884, бр. 4, че Качановски намерил в Бачково икона с *глаголски* надпис. Грузинското писмо, особено унциалното, отдалече много прилича на глаголицата. Г. Кочановски видял в манастира славянски и гръцки ръкописи, когато го посетил заедно с пловдивския гръцки епископ; за хрисовула и типика вестникарското известие за неговото пътуване не споменава нищо.

[13] Според Révue archéologique 1887, стр. 70, Петър Папагеоргиос наме-

на Станимака. Старото ѝ име е Στενίμαχος «отбрана на прохода», което Константин-Философ добре тълкува с тѣсьно браньство. То се среща най-напред в бачковския хрисовул от 1084 г., доколкото може да се разбере от по-горе споменаваните бележки на поп Константин. Съмнявам се да се е наричала някога Πετριτσός, както мисли същият местен географ. По-скоро ѝ принадлежи името «Scribention», което споменава Ансберт като название на един много укрепен замък, който лежал под манастира. По-често чуваме за Станимака през въстанието на Иванко, когато българите, защищавали я храбро от цар Алекси III, не могли да я удържат.

Славна страница в историята на тази развалина е геройската защита на фландерския рицар Renier de Trit, пловдивски херцог, който след Одринската битка (1205) побягнал от Пловдив пред победителите-българи в тази недостъпна крепост. С 15 рицари и няколко войници (sergeants) той се задържал в крепостта, наречена «Estanemac», 13 месеца, като бил през цялото време държан в обсада от неприятеля от един, казва, много добър градец, който се намирал при полите на крепостната скала — от сегашна Станимака[14]. Най-после на 11 юли 1206 г. Рение забелязал от амбразурите на крепостта едно отделение конници, които слизали от планините на южната страна. В първите минути не знаел дали туй са приятели или неприятели. Излезли обаче негови съотечественици. Император Хенрих тръгнал от Одрин край Арда нагоре и от крепостта Мъняк изпратил едно отделение най-храбри рицари с чета венецианци да видят що е станало с Рение. Те вървели три дни през неприятелска земя. Маршал Вилхардуин, писателят на мемоарите, с които достойно

рил през май 1886 г. в Бачковския манастир един ръкопис на Софокловия Аякс от 1460 г.

[Литературата на Бачковския манастир е обширна. Вж. особено *Ив. Гошев*, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — ГСУБФ, VIII, 1930/1931, стр. 341—388; *Й. Иванов*, Асеновата крепост и Бачковският манастир. — ИБАД, II, 1911, стр. 190—230; *арх. Йона*, Бачковски манастир, София, 1950; *Кр. Миятев*, Манастирът на св. Богородица Петричка при Бачково. — БИБ, V, 1932/1933, т. 1, стр. 68—75; *Ст. Станимиров*, Из историята за Бачковския манастир, — ИИД, VII/VIII, 1928, стр. 113—143.]

[14] Estanemac, qui ere uns chastiaux moult fort, Villehardouin ed. Wailly 239. Той лежал trois lieues от Пловдив. «Une moult bone ville qui estoit al pié del chastel et qui tenoit a dés assiégé le chastel» (същият 263). От по-новите пътеписци обърна внимание на този любопитен епизод тепърва *E. Queillé* (Erdic), En Bulgarie et en Roumélie, стр. 211 и сл.

се захваща мемоарната френска литература, предводителствувал авангарда. Той изпратил няколко самострелци (arbaletriers) по-близо до крепостта да видят дали французите са още в нея или дали не са вече отдавна изгинали, тъй като за тях дълго време вече нищо не се знаело. С огромна радост посрещнал Рение своите освободители. Войската се разположила в градеца под крепостта, но на другия ден потеглила назад заедно с Рение и неговите другари към императора. Напуснатата крепост минала в ръцете на българите. Две години подир това я намираме в ръцете на деспот Слав, който имал в нея лично свиждане с имп. Хенрих (1208). Изглежда, че тя пак е образувала част от Пловдивското херцогство и във времето, когато Рение повторно си я обсебил. По-късно отново преминала в български ръце, та Асен II, както неговият надпис свидетелствува, заповядал отново да се укрепи. По-често става дума за Станимака у Акрополит в историята на българо-византийските войни в половината на XIII век и у Кантакузин в историята на военните събития в следния век. По това време почти цяло столетие крепостта е оставала в гръцки ръце, докато я превзел цар Александър (1344) заедно с Пловдив; не много време след това я отнели от български ръце, заедно с цяла Горна Тракия, турците.

Крепостта е служила още в първите турски времена. Константин-Философ пише, как в 1410 г. султан Муса отстъпил пред брат си султан Сюлейман от Пловдив в старата крепост Стєннмахо, съградена на едно място жєстокоу соущоу (стръмно) около цркквн много изврaныє (прекрасна)[15]. Когато турците изгонили от Пловдив старото християнско население и на града дали такъв мюсюлмански характер, в какъвто го заварил Герлах, византийските граждани, които във времето на източноримското царство пазили града за империята, се пренесли в съседната Станимака. По този начин този градец заедно с няколко близки гръцки села (*Горни* и *Долни Воден*, *Долни Арбанаси*, *Куклен*) станал център на елинизма в Западна Тракия[16]. Населението говори особено старинно на-

[15] Гласник, част 42, стр. 300.

[16] Селото Горни Арбанаси е българско. Поп Константин нарича и двете Ἀλβανιτο χώρια. Първите жители били албанци или румънци от Албания. Според статистиката от 1885 г. Станимашката (или Конушката) околия имала 40 285 жители, от които 22 939 българи, 11 666 гърци, 4809 турци, 731 цигани и 111 евреи. Според тази пък от 1893 г. всичко 44 209 ж., от които 30 883 българи, 8496 гърци, 4074 турци, 434 цигани, 126 евреи.

речие. Lucas описва Stenemac в 1706 г. като едно голямо чисто християнско място, което, както и досега, се занимавало с винарство; направили му впечатление огромните бъчви, 40 педи дълги и до 7 стъпки високи. В кърджалийско време разбойническите чети изгорили Станимака и близките села и манастири — опустошения, които се споменават почти на всяка страница у поп Константин (1819), свидетел на това разбойническо върлуване.

След като видях Станимака, се отправих към полите на Родопите на запад от Станимака. На 4 август излязох от Пловдив на югозапад, през полуселската крайна махала край Марица; под върбите край реката момичета играеха в събота вечер хоро, като на някой селски мегдан. Зад града започва еднообразна покрайнина с пусти чалтици и няколко върби край реката, чийто десен бряг тук е поразително по-висок от левия. На едно място се върви по стар калдъръм, остатък от турско време[17]. Заобиколени от пустиня, предпочитаме да се вглеждаме в красивите планини по целия хоризонт, в Стара планина, Средна гора и в близките Родопи, по които се подават жълти ниви между зелени гори, дори до най-високите върхове. Там горе, при селото *Чурян* (което принадлежи вече към Рупчоска околия), около 1200 метра над равнината, започват покрайнините на независимите помаци, които оттук през румелийската граница гледат свободно Пловдив. Близо зад Чурян лежи селото *Тъмръш*, седалище на Ахмед ага Тъмръшлията. Минаваме устието на потока *Върлещица*, който иде от воденичарското село Дермендере. Пред турското село *Айранлъ*, при което русите в януари 1878 г. посред зима пребродили Марица, завърнахме наляво, пресякохме при село *Кадиево* железницата и се упътихме към планините. Покрайнината ставаше все по-весела и по-весела. Между много буйни живи плетове от трънки, къпини и лугачки вървим по влажен дълбок път посред царевица и просо, между които тук-таме се издигат групи хубави орехи. Наляво под самата планина се простира голямото българско село *Брестовица* с бяла църква[18].

[17] От турско време е и едно парче калдъръм с мост при селото Пашамахлеси между Пловдив и Станимака. Римският калдъръмен път е вървял под Родопите; неговите дири се виждат при селото *Злати трап*, чието име свидетелствува за някогашно плавене (промиване) на злато.

[18] Турски *Дереджикьой*. По картите често се смесват Брестовица с Перущица. Поп Константин, цит. съч., стр. 47, пише, че някога то е било голямо се

След два часа път преминах през българското село, наречено *Пастуша*, около което по нивите цъфтеше голямо количество тютюн; и в това незначително село (24 къщи) има нова училищна сграда. Пет минути на юг от селото, малко наляво от коларския път, непредполагаема изненада очаква археолога. На едно по-ниско място се издига огромна развалена църква от твърдо червени тухли, живописно потънала между тъмнозелените корони на старата орехова кория: разкошна картина с великолепния фон на стръмните Родопи, около един километър пред нейните поли! Това е *Червена църква*, която е била, казват, едно време манастир «Св. Богородица». Очевидно това е било триконхална църква с три олтарни ниши, от изток към запад нещо повече от 20 крачки дълга и първоначално с едно високо кубе. Северната страна стърчи още на 6 човешки ръста високо, една яка сграда, подобна на «Св. Илия» при Пирдоп, само от тухли, по която личат дупки от скелета. По стените се забелязват остатъци от живопис върху черен фон, с гръцки надписи[19]. Между гъстата трева забелязах дири от други околни сгради. Има хора, които си припомнят от своите детски години, че развалината е била по-пълна, и които разправят, че в църквичката в Пастуша имало тогава и ръкописни църковни книги, някои, казват, на пергамент. И поп Константин (1819) споменава тази сграда само като развалина, като указва обаче нейните големи размери[20].

Този хубав подпланински кът е бил населен още от много старо време. На северната страна на Пастуша стърчат няколко особено големи могили. При една от тях, наречена *Бàнова могѝла*, още преди Руско-турската война изкопали някакви си «железни кола» с цели скелети на коне и хора. Австрийският консул г. Лутероти, сега в София, който живял тогава в Пловдив, ми разказваше, че на същото място била намерена и една металическа плочица с латински надпис, която неговият французки колега изпратил в Париж. Тя ще да е навярно военният диплом на цар Траян, даден на един войник от

лище. Околното население ми показа върха *Кесар* над селото и извора *Лещенска чешма* и твърдеше, че там уж било някога епископство.

[19] Прочетох на едно място Γεωργιδ τδ παλ (αιου).

[20] При Брестовица и Перущица χωρίον Παστοῦσα καλούμενοι καὶ παρ' αὐτῷ τις ἐκκλησία μεγίστη λιθόκτιστος παλαιὰ οἰκοδομὴ, νῦν δὲ ἐρείπιον (*Константин*. Ἐγχειρίδιον стр. 47). Развалината е отбелязана и в руската карта.

племето беси, за който в сбирките от надписи се бележи, че е намерен при Пловдив[21]. На северозапад оттук ми показаха едно място *Стара Пастуша*, гдето се намират тухли и големи кюпове. Турците в близката Устина ми разправяха, че на мястото на сегашните селища Перущица, Пастуша и Куртово Конаре някога имало уж голям град. Между Пастуша и Куртово Конаре, над стръмните склонове на десния бряг на Кричимска река, се намира и пространно градище, което обаче не разгледах отблизо; това е споменаваният по-горе и предполагаемият Драговет; на север оттук при самия път наши съотечественици, учители в Пловдивската гимназия, намерили стари барелефи, колони, корнизи и др., а при Айранлъ една добре запазена милиарна колона на имп. Гордиян. Оттук е минавало Римското шосе от Бесапара за Пловдив; В тази покрайнина се пада неговата станция Tugugerum[22]. В по-късно време навярно тук се е намирала една от изчезналите епископски столици на Пловдивската митрополия.

Четвърт час по-нататък на юг е разположен тъкмо под планините градецът *Перущица* (ж. перущенец; перущенка, прилаг. перущенски), при един безименен планински поток[23]. Зад него се издигат колосални трахитови урви с многобройни остри зъбци, обраснали по валозите с дъбова и иглолистна гора. Тук влизаме отново между тъжните следи от въстанието през 1876 г. Перущица е било заможно селище с хубави сгради, но в тези боеве била съвършено разорена и изгорена, след пет дена обсада от планинските помаци. Турският паша, който пристигнал с войска, след последвалата капитулация бил много изненадан; той слушал, че там уж имало черногорци, сърби и руси, а намерил само български селяни. Мнозина от жителите избягали между това в планините. Други се спуснали през полето за Панагюрище, понеже знаели, че там е центърът на въстанието, но били избити от башибозуците по нивите. Всички, които били заварени в селото, заедно със семействата им били откарани в Пловдив и оттук тепърва полека-лека били пущани, повечето с откуп. Изгорената Перущица стояла три месеца пуста;

[21] «Metico Solae filio Besso». Corpus inscr. Lat. III, p. 863, ad Philippopolim». По-подробни сведения за намереното нямам; би било важно да се знае дали тази металическа диплома е била намерена може би вътре в могилата.

[22] Срв. *K. Jireček*, Archäologische Fragmente au Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 94, 205.

[23] Самото име Перущица по окончанието си (-ица) е речно име.

бурен и трева никнали по дворовете и развалините на къщите и башибозуците косили тревата по улиците за своите коне. До 320 души загинали в борбата; освен това около 500 други, казват, измрели от студ в следната година. Посред селището и досега стърчи разнебитена църква, солидна каменна сграда от четиридесетте години; в нея имало само жени и деца, но турците стреляли с топовете в нея, докато разбили кубетата. От разбитите сводове и до днес висят някои камъни във въздуха на железни пръстове, с които сградата е била споена. Сега са подновени 385 къщи. Винарството и копринарството са главните занятия на населението, чисто българско (2053 души)[24]. Тукашното вино се изнася в София, Копривщица и другаде. Перущенци са хора хубави наглед, приветливи, добросърдечни и трудолюбиви и гледат със своята работа да заличат някогашните загуби; те са със селски характери, бавни, без светската рутина на пропътувалите копривщенци и калоферци, но остроумни. Имат добро училище с пет учители, но рядко някой оттук отива да продължава ученето си. Вечерта у кмета, на когото бях гост, един старец с горчив хумор забеляза как мнозина имат лична полза и добър живот от тяхното въстание, цялата свобода на България излезе от него, а кой, казва, сега мисли за перущенци, които тогава се хвърлиха в огъня за отечеството си! Преди десетина години София беше, казва, село, много по-долу от Перущица, а сега София е като нов царски град, а Перущица само бедно, наново съградено пепелище. И тук забелязах колко малко вяра има населението в бъдещето на Източна Румелия; близкият край на петгодишното губернаторство на княз Богориди всеобщо се очакваше с предчувствие за някаква близка промяна.

Самото село, доколкото помнят стари хора, не е имало, казват, повече от 120 къщи, но скоро растяло. При копането на нови основи се намират пепелища от по-старо време; то е било изгаряно от кърджалиите (тук им казват *хайтите*, ед. ч. *хайта*), които вързлували, казват, всичко 18 години. Един местен жител имал писан летопис за това време, но книгата пропаднала във въстанието, както и старите ръкописи на тукашните две църкви.

Името Перущица ни е познато от средните векове. Крепостта с това име (Περιστίτζα) била отнета от гърците от цар Михаил-

[24] Според статистиката от 1893 г. 448 домакинства с 2438 души жители.

Асен, ала в 1254 г. била отново завладяна от имп. Теодор Ласкарис II, и то с помощта на обсадни машини. Втори път се споменава между крепостите, които цар Иван-Александър обсадил заедно с Пловдив. Тя се намирала навярно в живописните скали, които се издигат над градеца в огромна височина. Горе в един валог се намира манастирът «*Св. Тодор*», който във времето на поп Константин бил изгорен от кърджалиите, а сега, след въстанието, отново бил разрушен от помаци или турци. Преданието гласи, че той е бил основан от калугери от Червена църква при Пастуша. Над него върху една скала се издига старо градище с великолепен изглед на Тракийско поле. Още по-високо върху един остър непристъпен връх между провали лежи друго градище *Мóмица* или *Мóмино калé*, в което уж при превземането на страната от турците се защищавали две моми[25].

В неделя на 5 август рано, съпровождан от много перущенци, отидох в най-близкото село *Устина*, което е отдалечено около половин час. Неговото местоположение е великолепно. То лежи в един скрит кът под страшни скалисти спускове, които го заграждат от изток и от юг. Круши, орехи, вишни, сливи с жълти плодове и други овошки, заградени от буйни плетища, лески, шипки, малини и къпини образуват около селото един приятен лес, пълен с прелестни сенки и изобилни планински поточета. Над селото ми показаха в голяма височина висока остра скала и върху нея някаква си кула или кале, което изглежда съвършено непристъпно. Това е без съмнение крепостта «*Св. Юстина*» (ἁγία Ἰουστίνα), споменавана у Кантакузин, от която сегашната Устина води своето име.

По-голямата част от селото е била турска, но след организирането на Румелия почнали да се заселват в него и много българи (от 1545 жители сега една пета част)[26]. Устинските турци били прочути по своята люта ненавист спрямо гяурите, особено спрямо съседните перущенци; те взели също участие в перущенската катастрофа. Когато ние посетихме селото, турците тъкмо празнуваха своя *байрям* при звуковете на големи тъпани, чийто звуци се отра-

[25] Забележителни са няколко гръцки топически названия на ниви и поляни в околността: *Мавρόги* (μαυρόγη, черна земя), *κόκκино* (κόκκινο, червено). Чух нещо и за старите женски носии: носили *нàниз*, пари на челото от ухо до ухо и на главата бял рог, наречен *кáчул*.

[26] Според статистиката от 1893 г. 1756 жители, от които само 287 българи, т. е. около една шеста част. (П.)

зяваха от скалите. Турското население беше облечено в нови дрехи, също както българите на своя Великден обличат ново облекло; дрехите им се състояха от чалма, салтамарка и шалвари — жълти, сини, черни, но повечето червени, живописна пъстрота. Малки момиченца, още незабулени, бяха си намазали като с малини пръстите с кана, турски козметик. Туркините ни гледаха с любопитство през дървените мрежи на прозорците. Застигнахме тук съдебната комисия от Пловдив, която беше дошла да издири убийството, което бе станало тук тези дни; млад тръгнал турчин бил намерен в гората убит със секира. Докато се усетим, ето че ни поканиха в една турска къща на празнично угощение. Всички мюсюлмани, които се срещаха, едни други се прегръщаха, като си пожелаваха весели празници, което правеха и турците между румелийските жандари, които съпровождаха онази комисия. Насядахме в един отворен салон в кръг, върху черга, с кръстосани крака. В средата се постави ниска дървена софра и на всички гости през колената се простря един много дълъг и тесен *пешкир*. На софрата се принасяше в сахани ястие след ястие, кисела чорба, ориз, пълни чушки, баница, мляко с ориз и т. н. Единственият прибор бяха дървени лъжици; разбира се, че след яденето последва церемониално поливане на ръцете от ибрик над металически леген. Угостителите, юначни мъже с черни мустаци, в бели чалми и сини дрехи, стояха около нас и прислужваха. Шумоленето и тихите стъпки зад затворените врати издаваха любопитството на невидимите угостителки. Прекрасните ястия възбуждаха силна жажда, но единственият напитък за нейното уталожване бе планинска вода, която обикаляше в бели дълбоки паници от уста на уста. Подир черното кафе със стискане на ръце се простихме с всички. Като мъдрец от Европа (*европадàн*), който пътува да разглежда разни покрайнини и старини (*ескишейлер*), бях предмет на особено внимание. Местният кмет, важен снажен мъж с чалма, в дрешка от цветна материя с червен пояс, ни заведе и в своята къща. Най-напред извика в двора, обраснал с разкошни овошки, да се скрие харемът. След това ни заведе в своя *селямлък*, украсен с дървен материал салон, околовръст с червени възглавници и постлан с черга, в който в едно долапче се виждаха паници и шишета. Пак бяхме почерпени с кафе. Между разговора стопанинът разправи, че селото отначало се намирало горе в планината и се наричало *Волга* (от бълг. — *валдг*) и че някой си Страхин войвода, хайдушки гла-

ватар, принудил турците да се изселят оттам. Още, казва, се знае коя къща в селото най-напред е била съградена.

Чух и разни работи за кърджалиите, които тъй много са се втълпили в паметта на хората, защото в покрайнините, недокоснати от руската война в 1829 г., то е било до последните промени единственото по-важно събитие от 70-те години. След изгарянето на Перущица те потеглили за Устина. Ала устинци навреме се заградѝли със селски коли. Християнки и мохамеданки в цялото село се молили. Когато неприятелят почнал стрелбата, един устинец, скрит в едно кухо дърво, измерил с пушката си войводата на кърджалиите, който с една кърпа давал знак да настъпват. Началниците на тази кърджалийска орда се наричали, казват, Синап и Исоглу. За последния войвода Емин ага българите разказват, че бил разбит при Пастуша; там уж и досега се търси неговото закопано имане. Турците обаче твърдяха, че Емин ага бил убит в Балкана един ден от Видин, когато потеглил да се присъедини към Пазвантоглу. Седалището на Емин било в село *Гювенджилер*, на югозапад от Хасково, гдето и до днес се показва неговият сарай; другаде само обирал, но дома си, казва, бил обичан и от раята.

Недалеко (около 3/4 ч.) на запад от Устина се намира историческото място *Кричим*, там, гдето река Въча излиза от тесния дол в полето през един голям пролом, който принадлежи към онези прорези, които още от Средна гора забелязахме по родопската верига. В по-горните помашки покрайнини реката се нарича *Крѝва ряка*. От наплива на планинските води, които наведнаж със сила се изливат в полето, както и от преградата на хълмовете, наречени *Бабабаир*, които се нижат по северните поли на Родопите от Татар-Пазарджик дори близо до Кричим, се образува пред скалистите врати мокра ливада, тъй нареченото *Блатѝ*, през което водят остатъците на един стар сипан път от Кричим към градището при Пастуша. Самата река се разделя на два ръкава, които се вливат недалече един от друг в Марица; източният от тях, наричан обикновено *Кричимска река*, който ни е познат от железницата, е по-изобилен с вода и по-силен.

Селото Кричим лежи пред самите планински врата и е разделено по народности: на десния бряг е турската махала, на песъчливия остров — циганската, а на левия бряг — българската. Реката сега е граница между Пловдивска и Пещерска околия. Селото

до неотдавна е било оградено със стена с врата, та уж се опазило и срещу кърджалиите. На левия бряг над българските къщи стоят на една висока скала развалините на голяма крепост с двойна ограда, по-горната около плоския връх, по-долната малко по-ниско. Познават се и основите на кула, както и пътищата от селото нагоре. Насреща на десния бряг, казват, имало следи от друга по-малка крепост. А по реката нагоре, 1—2 ч. от селото, се намират в скалиста долина двата кричимски манастира, *Свѣти Врачеве* и *Пресвѣта Богородица*; първият, казват, отдавна бил пуст, вторият бил изгорен през въстанието в 1876 г. заедно със своите старини, ръкописи и старопечатни книги (екземпляри от сръбските печатници в XVI век) и сега стърчат само неговите окадени стени[27].

Селото имаше съвършено празничен вид; бе байрям, а същевременно и неделя. В турската махала се събираха брадати мъже с чалми в отвореното кафене на мегдана, поместено под върби до един шадраван, подаваха си ръце и се целуваха. Едно трътлесто момче с чалма ходеше с голям тъпан и с дърво, накичено с цветни кърпи, от къща в къща и с песни събираше бакшиш; той беше навярно общински слуга с някакъв прототип на нашите коледни дръвчета. Слезнах в българската махала и изпих една паница мляко, като седях в една селска колиба на рогозки. Местните българи, хора с хубави типове, на моите въпроси едва ли нещо разумно ми отговориха; очевидно събитията през 1876 г. са оставили у тях дълбоко впечатление.

Крепостната скала от селото изглежда великолепно. Старият *Кричим*[28] има значително минало. Там горе е живял Иванко. Византийският войвода Камица му отнел крепостта след отчаян бой; гърците се катерили със стълби по стените и един от предводителите, Георги Палеолог, загинал от българското оръжие с много свои другари. По-късно тук е било седалището на втория от тези родопски владетели, на Слав. В 1208 г. латинският имп. Хенрих дошъл под

[27] Константин, Ἐγχειρίδιον, стр. 46, нарича тези манастири τῶν ἁγίων Ἀναργύρων и τῶν Εἰσόδων τῆς Θεοτόκου със стари сгради (οἰκοδομαὶ, παλαιαί); между двата имало многобройни остатъци от стари църквички и други сгради.

[За Кричим вж. *П. Делирадев*, Принос. . . II, стр. 277—279.]

[28] Формите Κριτζιμός у Никита Акоминат 678; Κρυτζιμός у Акрополит; Κροτζιμός у Кантакузин сочат към старослав. Кръчнмъ *Henri de Valenciennes* (Villehardouin ed. Wailly p. 331) пише Crucemont — «Krysmon». Турците изговарят името Кръчмà.

Кричим, който се състоял от една крепост (chateau) и един град (ville) отдолу. Слав, много зарадван от поражението на Борил, слязъл от крепостта в лагера, целунал на императора по византийски обичай ръката и чехъла и бил приет за васал на латинското царство; при това му била обещавана и българската корона. Покъсно Кричим се споменава във време на боевете на цар Михаил-Асен с гърците (1254) и между крепостите, които обсебил цар Александър (1344). Турците заварили крепостта още като важно място и съгласно своята политика не закъснели да основат при нея една османска колония, за да я пази.

Дойдох с намерение веднага да се изкача горе, но полуденната тежка горещина и известна слабост, която не произлизаше толкова от постоянното яздене на слънце, колкото от безсънните нощи в дървените къщи, оживени от кръвожадни паразити, ме отклониха от тази мисъл; до вечерта не исках да чакам и предпочетох да побързам по-нататък. На мястото на досегашния въоръжен водач, весел момък, който говореше на най-чистото наречие на Трънските планини, ми дадоха от «кричимската бригада» друг конник и заминах по-нататък на запад. Най-близкото подножие, обрасло с дъбак, смрика, чимирика (Jlex), смрадлика и бъз, съвършено се отличава от устинските градини и толкова е по-тъжно, защото близкият гол Бабабаир съвършено затваря изгледа на север в полето. Но вече след 40 минути завърнахме на юг в планините, по сухо едно корито, напълнено с лъскав бял камънак. Видът на вегетацията и покрайнината скоро се промени. Градини със садени черници, гъсталаци ниски диви смокини с полуузрели овощия и групи стари орехи, под чиято сянка почиваше добитък, заобикалят село *Кдзарско*, до което стигнахме за 10 минути. Високите дървени къщи и каменните огради край пътя издават, че селото е едно от по-заможните. В 1876 г. и то е било изгорено; като особеност ми показаха една къща, която случайно катастрофата не закачила. Между градините стърчи една стара могила. През долината на сухата местна река, която иде от село Ждребичко, се вижда профилът на усамотен звъновиден връх, който много ме интересуваше, и то защото дълго време не можах да узная неговото име, при все че той ми беше познат вече от Ветрен и от Татар-Пазарджик. Това е *Света Неделя* до българското село *Ясъкория* (казва се също *Асакорйя* или просто Кория) на югоизток от Брацигово (до 1500 м).

До Брацигово оставаше 1 $^1/_2$ ч. път. Излиза се на върховете, които делят долините на Козарска и Пещерска река и по техния гребен се върви към югозапад. Ясно се вижда дългият, нисък и гол Бабабаир, който загражда правия излаз на Пещерска река в полето към Пазарджик и я принуждава да завърне на изток във Въча под Кричим. Пътят, повечето стар тесен калдъръм, лежи около 400 метра високо над нейната широка долина, която с фон от високи гористи върхове остава постоянно от дясната ни страна. Височините край пътя повечето са посадени с лозя. Никъде в България не съм виждал толкова разнообразие и буйност в живите плетове, както в тази подпланинска покрайнина; в тях се сменяха дрянове, дребнолисти кленове (Acer tataricum), малини и къпини, глог, бъз, трънки, шипки, всичко оплетено от дива лоза,павой (Clematis) и свлек (поветица). Най-високите места са покрити с дъбак, смесен с тис и смрика. В съседство на два чисти извора пак се издигат стари орехи; покрай студената планинска вода служат за разхладително и прелестните родопски къпини, които самите местни жители уж, не зная защо, не яли. От върха, наречен *Кр҃стец*, на който се намира сив изветрял камък с издълбан кръст, изведнаж се открива разкошна гледка отпред: дълбока долина, в нея гъсто струпаните стрехи на Брацигово, а отзад онзи, споменатият по-горе връх, който личи между по-нататъшните гористи гребени. Слизането надолу по пътя, постлан с големи камъни, бе донякъде трудно за конете, но на всяка крачка се показваха все по-хубави и по-хубави гледки. Долината, защитена от северни и южни ветрове, е една приятна градина: тук има гюлове, лозя, овощни градини (особено прекрасни круши), тютюн, царевица, всичко, пълно със сенчести дървета и планински извори и ручеи. На една височина от запад се червенеят стрехите на селото *Чанакчиево*, наполовин заселено от турци-османлии.

Брацигово ме изненада със своето оригинално местоположение, сгради и население. Неговите 530 високи къщи с червени стрехи и тъмносиви стени са гъсто сбити, без дворове и градини, в едно дълбоко тясно място посред плодородна котловина. Тесните улици, които ту се издигат нагоре, ту се спущат надолу по неравния терен, и издадените чардаци и чакми на пръв поглед напомнят средновековните градове на Западна Европа. На източната страна над цялото местоположение господствува голямото бяло училище на три ката, съградено преди две години. Особено впечатление прави масивната

каменна църква «Св. Иоан Кръстител» (от 1833 г.), вътре тъмна, с две кубета, подобни на тези, с каквито биват покрити турските хамами. Един малък песъчлив поток минава през долната част и отива към северозапад. Жителите, 3154 души[29], се делят на три народописни елемента, които живеят в отделни части на града. Има *арнàути*, най-многобройни, преселници от Македония, *мървàци*, стари родопски домородци (под това име собствено се разбират българите около Мелник, Сяр и Драма) и *болгàри*, нови колонисти от Тракийското поле. Всяко племе си говори на своето наречие и си има своя носия. Жените на старото туземно население имат тъмносини дрехи с твърдочервени престилки. Облеклото на жените на македонските колонисти на пръв поглед ми напомня херцеговинските носии около Требинье с червени фесове и с дълги кърпи на тях, които висят отзад. Те носят на челото си червен пояс като диадема (*пýплето*), който е накичен с *нáниз* (във вътрешността на Родопите *сúнци*); от него се спуща по плещите дълъг бял *дюлбен*. Арнаутите са дошли от околността на град Костур (Кастория) и неговото езеро преди 100—150 години, някои по-рано, други по-късно. Те се изселили от отечеството си поради натиска на различни пaши, главно, казват, от притесненията на прочутия Али паша Янински, който бил убит в 1822 г. Те още помнят някогашните свои седалища: селата *Слúмница*, *Омýтско* (жителите *омýщене*) и *Óрешец*, всички в Костурската кааза[30]. Говорят, че неотколе още умрял един старец, който се родил в старото си отечество. В кърджалийско време селото е било вече населено, при все че поп Константин не го споменава може би само поради неговата незначителност; жителите тогава обиколили селото си с ограда, но няколко пъти били принуждавани да бягат в Пещера, гдето татарпазарджишкият бей Каванозоглу защищавал населението от хайдушките чети. Брациговци от македонски произход по типа се различават от останалите тракийски и родопски българи. Те са с остри черти и големи носове, имат жив характер и много бързо говорят; между жените има красиви лица. Всичките три племена се женят, разбира се, помежду си, но жената всякога приема обичаите и наречието на онова племе, към което се е присъединила.

[29] Според статистиката от 1893 г. Брацигово е имало 669 домакинства с 3184 души жители.

[30] На картите е отбелязано Сливиста на юг от Костурско езеро; според други и досега там има села Слимница и «Омоско».

Много е любопитен говорът на брациговци-арнаути. Най-особеният белег на тяхното наречие, което и лексикално много се отличава от българския език на околното население, са остатъците от носовки в известни думи[31]. Тази особеност се среща и в говора на жителите на костурската покрайнина[32].

[31] На остатъците от ринезъм в Брациговo обърна най-напред внимание младият български филолог Ph. Dr. *Александър Теодоров*, Принос към въпроса за българските носовки. ПСп, кн. 3, 1882, стр. 142—145. В неговата статия погрешно се споменава, че и селата Пателеница и Цръпча употребяват това наречие, когато и в двете тези села се говори така, както изобщо в Тракийско поле, с изключение на няколко брациговци, които тепърва в по-ново време накупили там имоти. С помощта на брациговци съставих по-пълен списък от 21 случая: *чѧндо, девѧндесе, длъмбо́ко* (рядко, покрай обикновеното *дѣлбок*), *дѣмб, гледам, грѣнда* (греда), *гренда* идъ (но вече се казва и *кой греди?*), *грѫмбище* (съвършено неправилна форма, която не е честа в Брациго́во), *грѣнди, гъ́лъмби* (рядко ед. ч. само *гъ́лъб*), *гѣмба, кънде́ля, мъ́ндо, оглендѫ́ло, пе́нда, пе́ндесе* (форма, много разпространена по цяла България и там, където иначе следите от носовите гласни съвършено са изчезнали), *пре́нда* (*испрендѝ кънде́лята!*), *ре́ндове* в гюловете (но ед. ч. само *ред*), *ръмб* (на *ръмба*), *сѣмбота, зъмб*. Аз ще прибавя още думите *пѣнда* (дъпя), *сѣнда* (съдя), *сѣндове* (съдове), *ѣнди* (уж), *клѣмбо* (умал. клом(б)че), които ми съобщи В. Грамполов, родом от Брациго́во, и *одѣ́нда* (отвъд), която чух от учителя Търпов в Пещера. (Превод) Споменатите у Теодоров думи *гремблo* и *сре́нда* (арнаутите казват среда, българите сряда), не са познати в тази форма на г. Ангел Дамчев, студент по химия в Прага, един от моите брациговски познати (арнаутин). Съгласната *н* в тези думи звучи като всяко друго *н*, като напр. *тъ́нко, тръ́нка*. В останалите случаи старото ѧ и ѧ у брациговци са заместени с чисто ъ и *е*, както въобще в днешния български език; изговарят мъш, *рѣка, мѣка, пѣт, ме́сец, ме́со, све́т, мѣтен, ѣгъл, дѣга, къпи́на, е́зик, я́ребица, мъдър* и т. н. Старото ⱃⰰⰵⰲⰰⰵⰰⱀⱁ (rassvenssano в Седмиградския български катехизис, *Miklošić*, Vergl. Grammatik der slav. Sprachen 1, стр. 91) гласи у тях, както навсякъде в България, развързано От един пограничен стража в Кюстендилско, родом от Сгрумица в Македония, чух думата *янгу́ли* (мн. ч.) за лат. — anguilla; в Брациго́во тази риба се нарича само по турски ламбалък (от турски илан-балък, «змийна риба»). При образуването на бъдеще време в Брациго́во се употребява не *ще*, а *ке* или собствено *ки*: *кѫ́га ки дойдеш?* На места се явява *шч* вместо *шт*, както в Западна Македония; *ешче*, но покрай това *градище, селище*. Ударението е по македонски начин, винаги най-далече от края. Особено е личното име *Джинджифор*.

[32] В селата Загоричене, Бобишча, Команичево, Котори, Олишча, Бомбоки, Фотиничишча на източния край на Костурско езеро, за които вж. *М.Дринов*, Важна особеност в костурския говор. — ПСп, кн. 11—12, Браила, 1876, стр. 163. — В Период. спис. в най-ново време се приведоха цял ред примери, не зная само доколко верни, които са събрани в селата Висока, Сохо и Зарва

Освен това в Брацигово се слуша много чуден жаргон, тъй наре-ченият *дюлгерски език*, който донякъде е познат и в близката Пещера. Той няма думи за всички понятия, а само известен брой за най-потребните неща. На него говорят помежду си майсторите-дюлгери, от който даже и техните жени не разбирали всичко. Изобщо всеки брациговец знае по нещо от него. През въстанието в 1876 г. брациговци си послужили прекрасно с него в турските затвори и между съдебното разпитване, като са могли незабелязано да се разбират помежду си. Главният елемент в този жаргон са обикновени албански думи, и то от южното наречие на тоските (*ýя* — вода, *мéкра* — брада, *кòка* — глава, *кѝмба* — крак и т. н.). Албанският език, който поради своята малка разпространеност и мъчнотия в усвояването много добре приляга за прикриване на мислите, преобладава също и в останалите подобни жаргони по славянските страни на полуострова: в езика на дюлгерите от покрайнината на мияците в Дебър, в езика на «мутафчиите», които работят с козя вълна във Враня, в езика на дюлгерите от босенския Осат. Освен чужди думи брациговският език съдържа също много творби на народния хумор, образувани само с пренасяне на смисъла: мръсен е турчин, хладна — кръчма, глуха — пушка, пилавки — пари и т. н.[33]. Градът се нарича *Рупище*, може би от селището Хрупища в старото отечество на брациговци, на юг от Костур.

Главното, по-напред изключително занятие на арнаутите е дюлгерството. Те зидат къщи по целите Западни Родопи и по съседните части на полето. Останалите жители, освен арнаутите, повечето са земеделци, но сега мнозина се залавят за търговия. Развъждането

при Солун (*А. Теодоров* в Период. спис., кн. 15, стр. 401; *Офейков*, пак там, кн. 17, стр. 321). Срв. също *Д. Матов*, Остатъци от звуковете *ъм*, *ън*, *ен*, *ем* в костурския говор (Книжици за прочит, Солун 1889 г., кн. I, стр. 17 и сл.), който дава свод на всички досега известни думи с носовки.

[33] За този брациговски домашен език вж. моята статия: Conventionelle Geheimsprachen auf der Balkanhalbinsel, в. Archiv f. slavische Philologie, кн. 8, стр. 99—103. По-пълен списък ще обнародвам пак там в най-скоро време. Срв. също *V. Jagić*, Die Geheimsprachen bei den Slaven, Sitzungsber. der kais.Akad. der Wissenschaften in Wien phil.-hist. Classe,Band CXXXII, 1895, и д-р *Ив. Шишманов*, Бележки за българските тайни езици и пословечки говори. — СбНУ, кн. 12, Книжовен отдел, 1895, стр. 15, където при оценката на труда на Ягич се съобщават богати материали за българските тайни езици. За езика на мияците пише тамошният майстор *Георги М. Пулевски*, Речник от три езика — македонски, албански и турски, Белград, 1875, 2, стр. 161.

на трендафила е било пренесено едва преди 60—65 години от селото Хисар-Кюселери; гробът на брациговеца дядо Тосе, който е пренесъл тук тази индустрия, още се вижда при вратата на новото училище, една каменна плоча с изображение на казан за дестилиране на гюловото масло. По къщите се чува шумът на многобройните станове, на които работят жените. Разпространеното име Юруков, което впрочем е обикновено и у костурските българи, свидетелствува също, че жителите в по-старо време се занимавали и с пастирство. На градския пазар дохождат помаци от близките планини; носят дъски за бъчви и катран, а купуват брашно, сол, зеленчук и други дребни потреби.

През въстанието в 1876 г. брациговци храбро се защищавали шест дни наред срещу помашките башибозуци, които са били, казват, 16 000 души. От една страна нахлул Ахмед ага Барутунлията след унищожението на Батак, от друга Ахмед ага Тъмръшлията след опустошаването на Перущица. Оръжието на брациговци били няколкостотин стари кремъклии пушки и както в Панагюрище и Петрич, няколко дървени топа, издълбани от черешови дънери и напълнени с топки от търговски кантари. Когато дошла редовна войска с Хасан паша начело, те престанали да се бият и заявили, че искали да се защищават само против недисциплинираните, кръвожадните разбойнически пълчища. По този начин излезли от борбата с малка загуба на хора и без опропастяване на града си; също от началниците само някои изчезнали в затворите, мнозина обаче трябвало да се откупят с много пари.

Много младежи оттук се учат в чужбина. Веднага след пристигането си намерих на ливадата при града една компания ученици, които дошли в отечеството си да прекарат ваканциите, между тях и един в чешка чамара (черна народна дреха). До вечерта обиколихме града и околността. Между другото ми показаха в църквата «Св. Йоан» освен два късни ръкописа и една непозната досега старопечатна славянска книга, пълен екземпляр от едно тетроевангелие, българска редакция, напечатана от «дяка Лаврентия» в седмиградския Белград в 1572 г. по заповед на войводата Крищов Батори[34].

[34] Тази старопечатна книга описах в Archiv für slavische Philologie, 8, стр. 132. От двата ръкописа на книгата единият е с носово писмо от XVI—XVII век и съдържа жития на светии с канони; другият, без носове, е писан през 1658 г. от поп Йоан в Етрополе за църквата «Св. Михаил и Гавраил» в се-

На 6 август заранта тръгнах по-нататък за град Пещера, 1 1/4 ч. право на запад. Зад Брациговo започват заградени с каменни плетове ниви с трендафили, царевица, червеноцветен боб и тикви, след това мокри ливади със сенчести орехи и ясени. Изгледът наляво и отпред е заграден с планини със стръмни, гористи склонове. Пътят през някои блатливи места с тръстика е калдъръмен. Минаваме по един мост през *Прéврeнска рекá*, която иде от Чанакчиево, приток на Брациговския поток, след което започва прехвърлянето на каменистия връх, наречен *Грамадите*. Канарата е гъсто обрасла с нисък гъсталак, в който преобладават габъри и два вида дъбове; туктам се забелязват и липи, а край пътя буйнали лески, дрянове и трънки, преплетени от дива лоза и белоцветна поветица. В гористата сянка цъфтяха сини сложноцветни растения и бели плюскавичета. Наляво се издига високият връх *Тъ́мбра*, по чийто склон лежат между гори множество свлечени камъни, като лавина; горе се намирало, казват, някакво градище. Надясно стърчи по-нататък към Брациговска река уединеният връх *Тумба*. На нашето разглеждане на родопската природа постоянно пречеше лъкатушната пътека с ужасен калдъръм, особено пък главоломното спущане по стълбовидните завои от другата страна, което често довежда ездача в неприятно сблъскване с трънливите гъсталаци и неокастрените клони на дърветата. Най-после се открива нова панорама: посред гористите планини виждаме мокри ливади, в чиито бразди се натрупали гъстите листа на прецъфтелите балтийки (саблици — Gladiolis communis) и в чиято прясно зелена трева се белеят неподвижни щъркели, а пред гористия фон — Пещера с бели къщи, минарета и часовникова кула. В града от турските дворове ни посрещна ужасното байрямско пеене, което преминаваше ту в блеене, ту в рев, с което празнично настроените мюсюлмани изказваха чувствата си на най-голямо удоволствие сред изобилния обяд.

Пéщера (4 1/2 ч. на юг от Татар-Пазарджик) в своята тревиста котловина, заградена от юг и от запад от гористите склонове на Родопите, от север от ниски, насадени в лозя бърда, прави приветливо впечатление[35]. Посред града преминава една по-голяма река, която

лото Осиковица, Орханийско, и според надписа на подвързията от 1758 г. бил подарък на кричимския манастир «Свети Врачове».

[35] Височините според моите наблюдения са: Кричим, бълг. махала 238, Брацигово 401, Пещера 407, Батак 1032 метра.

има няколко имена: горе ѝ казват *Бáташка рекà*, в града — *Стáра рекá*, по-долу — *Пéщерска рекá*. Името на града произлиза от три големи пещери, които се виждат на югозападната страна, високо между горите на тясната клисура, отгдето реката иде към града; те се наричат обикновено *Ушáтови дупки*, защото уж приличали на ухо. Говори се, че те отвътре са хоризонтални, но никой не е бил чак до края. Градът, център на околия, брои 4704 жители, между които има три главни народности: българи (3138), турци (972), власи (404), освен това една шепа арменци, цигани и евреи[36]. Особеност на града е влашката или македоно-румънската колония, единствената такава по-голяма градска община в България и Румелия. Тези румънци според свидетелството на поп Константин са от Воскопол или Москопол, по-голям търговски град на Горни Девол в Албания, който в миналото столетие се прочул по предприемчивостта на своите жители, но скоро след това пак пропаднал от натиска на албанците и грабежите на кърджалиите[37]. Сегашното поколение разправя, че дошли приблизително, казва, преди 80 години от Македония и Тесалия. Тяхното преселване в тази покрайнина може би е в някаква зависимост с идването на брациговските македонци от Костурско. Помежду си те говорят румънски с голям примес от гръцки и български думи, но публично се представят за гърци и имат гръцко училище и гръцка църква. Името на града в техните уста е преправено на *Перистерá* (περιστερά, гълъб), когато турците направили от него *Бешдерé* (пет потока).

Над града се издига на северната страна, до новата казарма на пещерската дружина, уединен хълм, наречен Св. Петка, според малкия параклис при полите. На плоския връх между лозята лежат остатъци от стара крепост, *Пещерско калé*: остатъци от четириъгълна стена, направена от пласт камъни, пласт тухли. Земята е пълна с тухлени отломъци. Тук са били изкопани кюпове, по-високи от човешки ръст, напълнени с добре запазено просо; 10—12 подобни ис-

[36] Според статистиката от 1893 г. Пещера имала 1025 домакинства с 4724 жители; от тях на 3491 д. майчиният език бил български, на 984 — турски, на 145 — гръцки, на 11 — еврейски; 92 души фигурират в рубриката «други езици». (П.)

[37] Пещера с 600 къщи (сега 876), от които две трети християнски, една трета мюсюлманска, и с μέτοικοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσκοπόλεως, Константин, стр. 43.

[За Пещера вж. *П. Делирадев*, Принос — II, стр. 254—256.]

полински съда се намерили и пред споменатите пещери. Изгледът отгоре е интересен. На север през гребените и пролуките на вълнообразните алувиални хълмове Бабабаир, които образуват тук почти предна стража на Родопите, се вижда Пловдив и неговото поле, в което тук-таме живо блесва огледалото на Марица. Зад полето познаваме Стара планина с Юмрукчал, по-близо пък Средна гора със замъгления син Богдан и с голежа между горите над Крастово, а зад нея проточения Тетевенски балкан. На север всичко е голо и като че изсъхнало, и близките бърда, и широкото поле, когато на юг всичките планини са облечени с хубава висока гора, която ги закрива плътно от върха дори до пещерските лозя и до гюловете при полите[38].

Освен градището тук има и други стари остатъци. Чух да разказват и за стари калдъръмени друмове, за един от Пловдив и за друг от Пазарджик през Пещера на юг за Македония. На пътя за Брацигово под склоновете на Тъмбра близо до едноименна река се намира едно пусто място *Преврен*, гдето още преди 150 години ставал, казват, пазар за аби, който по-късно бил пренесен в Пазарджик; тамошните жители се преселили, казват, в Пещера и Брацигово. Наблизо се намира мястото *Стари къщи* с основи от църква и остатъци от къщи, при които пещерските турци през лятото пазят лед в зимници. Любопитно за мене беше преданието, че Пещера, също като Панагюрище, първоначално била разпиляна по *колиби*, които се намирали по околните върхове на шест места, гдето и досега се показват остатъци от оброчища (казват девет), и че едва по-късно се събрали на едно място, на ливадите под крепостта. На юг от града се издига в планините висок горист връх, разделен горе, на темето, на две от една малка седловина (към 175° от Пещерското градище), който се нарича *Пе́рин* или *Пѝрин*; отгоре му се намира градище, някаква дълбока тъмна пещера (казват, в самата крепост), и изворите на малкия поток *Лукѐвица*, който се влива в Пещерска река под града[39]. На южния край на града, при входа в клисурата, неотколе били изкопани на края на гората при десния бряг стари гро-

[38] Под градището има два извора, на западната страна *Чепински врис* (βρύσις) и *Капу де шоп* (румънско име).

[39] Това е *Перунова гора*, която Захариев споменава на стр. 63 заедно с едно градище. Името *Пѝрин* чух от устата на мнозина местни жители, но за Перунова гора никой нищо не знаеше. Преди години някой американски мисионер влязъл, казват, в тази пещера, но скоро му изгаснала свещта; може би това е дупка на някое старо рудище.

бове; при всеки скелет лежал, казват, бакърен сърп; без съмнение някакво много старо бронзово оръжие. Няколко пусти градища лежат на север, при брега на Пещерска река: градището *Пика* при селото, наречено *Бяга*, и някакви големи развалини с добре запазени, казват, каменни стени, на тъй наречената *Панара поляна*, между селата Радилово, през което минава шосето от Пещера за Пазарджик, и Дебърщица, на едно стръмно място над Бяла река, около един час от края на полето. За посещението на всички тези местности, за които ми разправяха пещерци, учители и граждани, когато разглеждахме от тукашното градище околността, трябваха най-малко още три дни, а пък времето ми беше отнапред измерено.

В самия град няма нищо старинно. Ръкописите, които до неотдавна се пазили в полуподземната църква «Св. Петка», са предадени на областния музей в Пловдив[40]. Пещера не е пострадала през въстанието и боевете през последните години, тъй като тук християните добре се спогаждали с турците. Поп Константин споменава три местни индустрии: железарство[41], бичкиджилък и особено табаклък с боядисване на кожи. Това, последното, и до днес съществува. От десет години насам тук се отглеждат и гюлове. Когато аз пътувах, транзитът за Македония беше съвършено незначителен и се ограничаваше само с превоз на памук, при все че нямаше митница между Турция и Румелия.

Изработването на желязо е вече пропаднало, но за него още свидетелстват забележителни остатъци. На южния край на града ми показаха черни купища железна сгурия, по 3—4 метра високи, както и вади за каране колелетата на старите самокови; на северната страна се показва една местност *Изгорéло самокóво* с остатъци от вигни. Самата руда, магнетитов пясък, се промивала при селото *Ликáчево*, на север от Пещера[42]. Работенето престанало около 1850 г

[40] Съжалявам, че никога нямах случай да остана по-дълго време в Пловдив, за да разгледам подробно тези стари книги и да намеря може би някои стари записи в тях.

[41] Σιδηρομεταλλεῖα ἤτοι σαμακόβια. *Константин*, Ἐγχειρίδιον, стр. 44.

[42] Така се изговаря тук това име; иначе се чува Аликочово все от турското *Алиходжакьой*. У *Boué* и *Viquesnel*, които не са идвали в Пещера, тези руди не се споменават; само у първия от тях има едно известие по слух: «il existe des mines de fer sur la route de Nevrocop à Despot-Jailak et à Philippopoli». (Esquisse géologique de la Turquie, Paris, 1840, стр. 160). Първо научно описание на тези железни пластове обнародва нашият съотечественик инженер А. Пелц,

Според българския географ Захариев в Пещера е имало първоначално седем самокова; те били в ръцете на няколко български семейства, които ги притежавали по наследство въз основа на един ферман на султан Сюлейман, като давали на държавата петата част от изработеното желязо. Към края работили само потомците на богатия Зафир чорбаджи в един самоков с три видни, но понеже, казват, рудата наблизо се довършвала, продали самокова на някои турци, които го обърнали в проста воденица. Захариев добавя, че в околността освен желязо се добивало и бакър; тук ми разправяха за едно място, отдалечено, казват, един час оттук на юг, което се нарича *Бакърджийски дупки*, в които се намирало и сечнкабрус.

Тук се намираме в землището на една от най-старите рударски покрайнини на Европа, в страната на бесите, които се прочули в римско време с добиването на метали, и то не само с промиване на пясък, но и чрез подземни прокопи, които според тях се наричали в римската войска cuniculi more Bessorum. Не можем да пропуснем този случай, да не дадем някои по-обширни сведения за миналото на рударската индустрия в тези покрайнини. Тя ни е позната повечето само от остатъци, тъй като освен на две места навсякъде е пропаднала, донякъде в нашето столетие поради конкуренцията на чуждите метали, отчасти още много откоде[43].

Самата рударска българска терминология има в себе си следи от голяма старост, като съдържа елементи от четири езика. От старото латинско *scauria, scoria* произлиза думата *сгорùя, згорùя*, в Кратово *жгýра* (и новогр. σκουριά). От последните средновековни столетия са немските думи, пренесени от саксонците, които в XIV и XV век копали руди в Босна, Сърбия и България, като били повикани без съмнение от Унгария и Седмиградско. В България техни селища се споменават в писмените паметници само в Чипоровци при

Ueber das Rhodope-Rang-gebirge südlich und südöstlich von Tatar-Pazardjik. Jahrbuch der geolog. Reichsanstalt, 1879, стр. 72. Според него пещерското желязо е същото, както и самоковското, и се намира в раздробени на пясък сипеи, особено в малките потоци между Радилово и Аликочово; по-нататък на запад се среща също и при селата Елидере и около Бельово.

[43] За подробности посочвам моята статия Archaeologische Fragmente aus Bulgarien, II, Alte Bergwerke. — AEM, X, 1886, стр. 75—85. [За старото рударство в Тракия вж. обобщителната студия на *V. Velkov* Bergbau und Hüttenwesen bei den alten Thrakern. — Festschrift E. Welskopf, Berlin, 1971 = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, II, 1971).]

Берковица, но техните дири се простират много по-далече. В Чиповровци, Самоков и в Рила сгурията и досега се нарича *шлакнѝ* (от нем. Schlacke), в Кратово рударите се наричат *утмани* (Hüttenmann), а едно село в планините при Кратово се нарича и до днес *Сàсе*. Третият елемент в тази номенклатура е славянският: *руда*, *рудище*, мястото, гдето се изкопава *рудата*, *рýпа* или *дýпка*[44], яма или подземен прокоп, *дворѝще* (в Божица) — коритото, в което се пресипва пясъкът със златните или железни зрънца (също *ýлей* или *кдруба*, както във воденица), *вадà* (улеят, през който тече водата на колелата или ямата за разтопяване на сипкавия камък в пясък), *вѝгня* или *вѝдня* — пещ[45], *расвач* (на тур. — *кюлче*), сурова топка разтопен метал[46], *самоков* (наковалня с колелета, карани с вода), *валмѝ*, чукът в самокова, т. е. масивен железен кръг, който във вид на хомот е натъкнат на дебела дървена ос, която се върти от обикновено воденичарско колело[47]. Най-после от турски произход са *маданѝ*, *маданѝще*, пещ за второ претопяване на рудата или изобщо рударско място.

Най-лесният начин за добиване руда е навярно и най-стар, т. е. промиването на златните зърна от речния пясък; в родопските планини той е цъфтял още в римско време. Бесите се споменават като събиратели на злато в одата на Паулина от Нола, който възпява мисионерската деятелност на епископ Никит от Ремесияна (около 400 г)[48]. Царската constitutio от 370 г. взема мерки против тракийските преселници aurileguli, които от отечеството си отивали

[44] На старосръбски също така рупник рудар; в Черна Гора «рупа» е същото, което в Краньско е «долина» в Крашка формация. Срв. старослав. Дѹпль, дѹпьнъ cavus, дѹпина cavitas дѹпъка.

[45] Среща се повечето в мн. ч. вигните, видните. Срв. словенското vigenj самоков, срб. вигањ наковалня, ковачко огнище (тук принадлежи и чешкото vyhen комин в ковашко огнище).

[46] Може би от първоначалното раз-совач; за втората част срв. старослав. сѹжти, или сѹвати срб. сунути — лея, усов — лавина.

[47] От старослав. валити, валѣти volvere, чеш. valeti, бълг. валявица. Срв. Валовища, българското име на града Демирхисар при Сер.

[48] «Bessus. . . quod humi manuque ante quaerebat, modo mente coelo colligit aurum». — «Callidos auri legulos in aurum vertis, et Bessos imitaris ipse, equibus vivum, fodiente verbo, eruis aurum.» S. Paulini Nolensis de Nicetae reditu in Daciam. — Златото, добивано «fluminum rementis» също «in Hebro Thraciae», споменава *Plinius*, nat. hist. 33, § 66.

в Илирия и Македония, и заповядва, щото и от двете тези земи да бъдат изпращани по домовете им[49]. Във време на готското нахлуване в 376 г. родопските златокопачи, притискани с тежки повинности и данъци, показвали на готите пътя към местата, гдето населението се криело заедно със своя имот и със запас от жито[50]. Златарството в Родопите никога не е изчезвало. Жителите на Неврокопската кааза при Средна Места, особено на нейните скалисти и гористи части, в бедните села, наричани *Скребáтно*, *Бáлдево* и други, и до днес има *златари* или *миячи*. Дори до големите политико-икономически и политически преврати, причинени от последната Руско-турска война, те работили своя занаят почти по цяла България, Румелия и Македония. Всяко лято посещавали притоците на Арда в Родопите, Котленския балкан, течението на Тополница, като почвали от Златишко поле надолу, потока Палагария във Витоша, рекичките около Брезник, Дупница, Кюстендил и т. н. В старите турски времена преди реформите се ползували от известни привилегии, главно от частично освобождаване от данък срещу предаване известно тегло златен прах. Разбира се, че тяхната работа е била трудна и уморителна, повтарянето няколко пъти пресипване и промиване на речния пясък давало годишно само от 80 до 120 лева чисто злато. Българското правителство отначало забраняваше плавенето на злато, докато се изясни колко е незначителен неговият резултат. Сега тази много стара индустрия изчезва, тъй като всякъде се намира по-лесно и по-добър поминък[51].

Най-близо до промиването на златото е плавенето на железните магнетитови зърна от речния пясък. Областта на тази примитивна, много проста и навярно също тъй много стара индустрия е била някога много голяма на Балканския полуостров; простирала се е от изворите на Вардар дори до бреговете на Черно море. Развитието на тази индустрия подробно е описано от познавачи, каквито са Boué и Hochstetter, които са я видели в Самоков, гдето горе-долу още съществува. Плиний в научното описание на различните начини

[49] Cod. Theodos. X, 19, 7.

[50] *Ammianus Marcellinus* 31, 6, 6.

[51] Освен неврокопци с промиване на злато се занимавали и македонци от Кратовско и други българи. Срв. местните имена: село Златари при Ресен в Охридско, колиби Златарите при Габрово, село Златар при Преслав, село Златарица при Търново и т. н.

на рударство в негово време не споменава за промиването на желязо от реките; при все това аз не се съмнявам, че желязото, което се споменава в едно географско съчинение от IV век между изделията на Македония, се е добивало по същия прост начин, по който и досега се добива по същите места[52]. Също и железните рудници при Терлеш в планините между Сяр и Неврокоп, от които манастирът «Лавра» на Атон през 1347 г. е имал известни приходи, навярно не са били по-усъвършенствувани от работилниците за изкарване желязо, които и до днес работят в същата покрайнина[53].

Местата, гдето тази примитивна железарска индустрия се развивала, се делят на четири големи групи. Първата се намира на Горни Вардар, в покрайнината *Пореч* при реката Треска, в *Крайщница* между градовете Гостивар и Калканделен и в *Слатина*, недалече от град Кичево[54]. Може би с тази индустрия да има връзка и името на крепостта: сега село Железница (в XIV век *Железнец*, на тур. — *Демирхисар*), на юг от Кичево. Струва ни се, че там вече днес не се работи.

Втората група обхваща планинската покрайнина между Горна Струма, Българска Морава и Нишава. Център е селото *Божица*, което ще посетим по-късно, на българско землище, при самата граница. На сръбска страна имало повече подобни рудници около блатливото *Власинско* езеро и при реката *Масурица* във Вранско. Границите на тези рудища се простират дори до Трънско, към западния край на Знеполско поле, гдето следи от тях се виждат при селата *Стрезимировци* и *Грознатовци*, при които до старото църковище се намират и римски монети. В тези железни планини се намирала може би и крепостта *Ferraria*, която имп. Юстиниан накарал да укрепят в землището на града Ремесияна (днес Бяла Паланка, между Ниш и Пирот), което очевидно е обхващало голяма част от планинската покрайнина между градовете Несус (Naissus)

[52] (Macedonia) eicit ferrum, plumbum. Totius orbis descriptio (написано около 350 г.), Geogr. graeci minores II, 523, 51.

[53] Доход ἀπὸ τῶν σιδηροκαυσίων τοῦ Τριλισίου (сега Терлеш, Терлич), грамотата на манастира Лавра от 1347 г. *Н. Д. Флорински*, Афонские акты и фотографические снимки Севастьянова, Петербург, 1880; стр. 99 и 100.

[54] Тези три местности ми изброи един стар работник в Божица, който работил там на млади години. Вече *A. Boué*, La Turquie d'Europe 1, стр. 378, чул, че уж в Шар две lieues от Калкенделен имало «d'anciennes mines», подобни на тези в Халкидика.

Сердика и Пауталия[55]. Турският географ Хаджи Калфа в XVII век с похвала споменава «прочутите Власински железни рудници, от които излизат безподобни оръжия и секири». Експлоатацията на рудищата в Божица престанала около 1855 г., в останалите места — и по-напред.

Третата и най-голяма група обхваща целите рилски, пирински и родопски планини, крайбрежните области на Струма, Места, Горна Марица и изворите на Искър. На две места, в Самоков и около Мелник, още се работи, разбира се, вече слабо. Тази група се присъединява към много старите железни и сребърни рудници на Халкидика, към тъй наречените *Сидерокапсия* или *Мадемохория*, които още в XVI век били в разгара на работата, както се вижда от описанието на френския пътешественик Пиер Белон. Оттук на изток най-близо до морето се намирали железните рудници на планината Пангайя срещу острова Тасос. Още в 1697 г. се споменават големите работилници за леене на куршуми, които турците имали в селото, наречено *Правища*, близо до старите Филипи[56]; едно малко селище наблизо и до днес се нарича с българското име Самоков. По-нататък на север се плави железен пясък и се кове желязна руда по многобройните реки около градеца *Демирхисар* (на тур. — желязна крепост, Σιδηρόκαστρον на византийците), който българите наричат *Валовища*, и около старинния град *Мелник*; в селата Крушово, Кърчево, Калиманци и други се работи, доколкото чух от местни жители, и до ден днешен. Цял пояс железарници обгръщал рилските планини. Куповете сгурия при село *Рила*, на западната страна на планините, и при *Баня* и *Мацакурево*, на северната, получават особен интерес от съседството с развалини, антични надписи и средновековни градища; по-подробно описание ще дадем, когато му дойде мястото. Районът на рудищата на града *Самоков*, който от всички тези железарски градове най-много се прочул, първоначално се простирал много далече на север, дори до склоновете на Витоша; последните железни сгурии се забелязват чак при Владая и *Горубляне*

[55] *Procopius*, de aedificiis ed. Bonn p. 284, 33. В изданията стои Φερραρία. В по-късния латински език ferraria има значение на железни рудници изобщо.

[56] *Hammer*, Geschichte des osm. Reiches 3^2, стр. 894. Десет села са работили в рупите, вигните и леярниците и занасяли готови куршуми в пристанището в Кавала.

в най-близка околност на главния български град. В Родопите пещерските рудници не са усамотени. Железните сгурии свидетелствуват, че е имало и други железарници в планинската вътрешност, в планините между Батак и Неврокоп, на височината, наречена *Беглик* (Бейликяйла) на север от прохода Ташбоаз[57], при Доспатските хапища, и на 2—3 места в тяхната околност, и най-после в съседство на самия град Неврокоп.

Четвъртата железарска покрайнина се намирала при самото Черно море. Неин център било селото *Малки Самоков*, сега в турско землище между Инияда и Кръкклисé, при малките потоци, които от Странджа се вливат в Черно море. Експлоатацията на тамошните рудници престанала тепърва в нашето столетие.

Към тези железарници, които получавали своя материал от пробирането на разложения магнетитов пясък, се присъединяват железните рудници, в които металът (хематитът) се добивал със суха ръчна работа в рупите. Те образуват петата област железарници край северния склон на Стара планина. На запад най-напред се показват дири от железни работилници още в Сърбия, в долината на Црна река, приток на Тимок. След това се явяват до оловените и сребърни рудници в *Чипоровци* и при съседното село *Желязна*, като прескачат оттук и на южната страна на Балкана, гдето железни сгурии се срещат при селото *Сенокос* в покрайнината Висока, в Царибродска околия. По-нататък на изток се е работело желязо в *Етрополе* (работилниците изчезнали чак в нашето столетие) и при изворите на реката Черни Осъм при *Троян*[58]. В най-ново време са намерени следи от стари железарници (хематитови) дори при *Ямбол* и *Бургас* при Черно море.

Старото рударство в Родопите не се ограничавало само с добиване желязо и злато от пясъка на планинските потоци. Не липсват там и следи от рупи. За «бакърените дупки» при Пещера вече спо-

[57] За тях ми разправяха в Пещера. «Minerais de fer au plateau de Beilik споменава също *Viquesnel*, Voyage dans la Turquie d'Europe, Paris, 1868, 2 стр. 365.

[58] За тези руди на Стара планина срв. статиите на Г. Златарски, Материали по геологията и минералогията на България. — ПСп, кн. 2, 1882, стр. 1—27; кн. 4, 1883, стр. 1—32; кн. 6, 1883, стр. 61—86; кн. 10, 1884, стр. 52—78. — В околиите Тетевенска и Троянска бият в очи две села, наречени Желязна. — Чипоровци било населено още в римско време. В XVII век при църквата се намерил барелеф на Диана с латински надпис (Acta Bulg. eccl. 91).

нахме. При помашкото село *Лъкавица* в Рупчоска околия (на юг от Бачковския манастир) в 1884 г.,още във времето на Източна Румелия, се поднови от една компания работата в старите сребърни и оловени долове с дълбоки подземни галерии[59]. На Доспатската височина се намират остатъци от сребърни и златни рудници при потока *Гюмюшдере* (на тур. — сребърен поток), в съседство на една стара крепост, до самата румелийска граница. Един местен жител от долината на Арда ми разправяше за стари рупи с дървени подпори при селото *Вълчево* в Ахъчелебийската покрайнина; у Viquesnel е отбелязана не далеч оттук, на юг при градеца Даръдере, планината *Маден*, чието име на турски значи рудище. Към тези родопски рудища се присъединяват златните и сребърните пластове на планината Пангайя при морското крайбрежие и железните и златните рудници на остров Тасос, познати от старата история.

Металургията и досега е главно занятие на известни тукашни покрайнини. Северните съседи на неврокопските златари, жителите на покрайнината *Разлог*, при изворите на Места и досега правят примитивни пръстени, кръстчета, обици и други дреболии, главно за богомолците, които дохождат в Рилския манастир. Подобни неща от бронз, бакър и желязо леят и коват и жителите на *Бельово* при Горна Марица[60].

След тази екскурзия из историята на старото родопско рударство нека се върнем към описанието на нашия път.

На 7 август побързах за Батак, отдалечен на 3 ч. от Пещера. Съпровождаше ме началникът на околийската жандармерия г. Шишманов, който тъкмо заминаваше за границата да инспектира стражата. Още бе полудрезгаво, когато излязохме от улиците на заспалия град и свърнахме на югозападния му край в една лъкатушна и тясна речна долина. На това място се намира изворът *Лековита вода*, в който пътниците от суеверие хвърлят бакърени пари и парцали. След половин час съгледахме от лявата си страна зад реката отворите

[59] На руската карта е отбелязано на юг от Лъкавица селището (очевидно само колиби) *Сребро*, което не се споменава в румелийските официални списъци на рупчоските села.

[60] Няколко образци от тази разложка индустрия донесох на в. Напръстек за неговия индустриален музей в Прага и на покойния *проф. Айтелбергер* за К. К. Museum für Kunst und Industrie във Виена. — Поп *Константин* Ἐγχειρίδιον на стр. 42 пише, че в Голямо Бельово правят κλεῖδας τεχνικὰς ἐξ ὀρειχάλκου, δηλαδὴ προύντζου καὶ ἐκ σιδήρου.

на онези три пещери, от които Пещера носи своето име, и по-късно виждахме често подобни по-малки пещери високо горе по скалите. Пътят води постоянно през тясната долина на Баташка или Пещерска река към юг-югозапад, по сенчестото дъно между вековни гори. Край него няма никакви села, нито усамотени кръчки, които по тукашните пътища никога не липсват, само тук-там се срещат усамотени бичкии, в които обаче нямаше жива душа. Безлюдието на покрайнината и великолепната природа правят дълбоко впечатление. Не излизахме нито за минута от влажната сянка на самораслата, дива гора. Моят другар, мъж с весело сърце, пееше народни песни, български и на различни източни езици, но ехото на неговия глас беше единственият човешки елемент в тихата покрайнина. Самата гора, колкото повече влизахме във вътрешността на планината, изменяше полека-лека своя характер. Най-напред се върви между дъбове, после между габъри, по-подире под разкошни буки, но между тях скоро се показаха яснозелените иглолистни клони на родопските борики с няколко черни бора, а най-накрая борът взе връх над останалите дървеса. Край тясната пътека, достъпна само за конник и мулета, растяха гъсти лески и широка папрат, наръсена с изобилна роса, чиито капки трептяха по листата, както след силен дъжд. Реката постоянно се обаждаше край нас с еднообразния шум на малките водоскоци, които скачаха през сиви балвани и скалисти стъпала. От дълбочините на гората едва се обадиха няколко птичи гласове. Самият път на места се обръщаше във вид на примитивни каменни стълби, които, стеснени, лъкатушеха между високия храсталак. На опасни места той беше подзидан с греди. Всичките мостове бяха пълни с дупки, почти на падане. Веднаж с импровизирана криеница минахме по гладка скалиста почва под горските великани, които се събаряха тъкмо през пътя. Нарядко само при някой завой се отваряше в гористата сянка някоя малка полянка, украсена по краищата с високи жълтоцветни лепени. Хора срещахме много малко. Те бяха влашки пастири, диви мъже и жени в черни и червени груби дрехи, които отиваха в Пещера да купуват сол и други потреби, и мълчаливи батачани, мъже и момчета, които караха мулета, натоварени с дълги дъски. От всяка страна на самара на мулето са привързани няколко дъски, греди или летви, чиито долни краища се влачат далече след животното по земята; от дирите на това примитивно влачене пътят често бива съвършено набразден.

След два часа яздене почнахме най-после да излизаме от ранната прохлада на сенчестата дълбина надясно по един стръмен присоен склон. Изгледът се откриваше. Пространни папратища прошарваха по склоновете буковите гори, между които стърчаха тук-там единични иглолистни дървета, а край пътя, между камънака, цъфтяха бели и сини звънчета. Наляво от пролома още се чуваше шумът на реката, а по горното ѝ течение тук-там надничаха от гората бичките на батачани, направени от вековни пънове. След 20 минути излязохме на едно малко безгористо плато с жълти дозрявящи класове. Намираме се на около 1100 метра над морето, на около 700 метра над Пещера. Вред наоколо хоризонтът е заграден с огромни гори. Изгледът на юг, във вътрешността на Родопите, беше закрит с мъгли; сиви облаци бързо прехвъркаха там ниско над земята, като се допираха до самите върхове на навъсените борики. Затова пък се отваряше ясен изглед отзад на североизток. Между гористите склонове на долината, през която минахме, се виждаха като през някоя планинска равна улица познатите сини очертания на Стара планина и Богдан с бялата кула над Кръстово.

Четвърт час на запад, на същото плато, малко по-ниско, лежеше пространно село с дървени сиви стрехи. Това е *Батак*. Къщите са съвършено нови, просто сглобени от нови дъски или цели необелени пънове. Между тях се чернеят пространни развалини и пепелища. По вратите стояха повечето жени, отколкото мъже, всички убити духом и тъжни; нито ни изглеждаха с любопитство, нито ни поздравяваха. Женската носия се състои от забунче и сукман от синя аба, с широк червен пояс и цветни кърпи на главата. Лицата са планински, груби, с остри черти, но понякога се срещат и красиви.

Спряхме се при един малък хан, който се държи от кръчмаривласи от Пещера. Около нас се събраха няколко тукашни ученици от Пловдивската гимназия, учителят-македонец и други тукашни граждани. Отидохме най-напред да видим сцената на ужасите през месец май 1876 г., църквата и училището.

Ще припомня най-напред с няколко думи какво се е случило тук. Когато избухнало Средногорското въстание, от меджлиса в Татар-Пазарджик набързо били повикани помаците от планините на помощ срещу въстаналите «гяури». Ахмед ага Барутунлията с доспатските мохамедани и Мохамед ага от Дорково с чепинските

помаци тръгнали надолу в полето. Пътят им бил край Батак, дървърски градец, който, според Захариев, тогава имал 400 къщи и 1500 мъжко население,което плащало «аскери беделие», военен данък (следователно всичко около 4000 души). Батачани отколе не се погаждали с помаците. При известието, че се приближават въоръжени мюсюлмански тълпи, набързо се обградили с барикади от коли и дъски. Когато пристигнали агите, се почнал бой. Два дни наред батачани юнашки се защищавали, при все че техните стари пушки не могли да се сравняват с централните пушки на мюсюлманите. Найпосле се почнали преговорите. Ахмед ага искал слагането на оръжието. Батачани отказвали, като съобщили, че няма да го дадат другиму, освен на редовната войска или на султански чиновници. Тогава Ахмед се заклел, че никому нищо няма да стане. Между самите батачани се породило несъгласие: една част се предала заедно с оръжието, но друга не вярвала на Ахмед и продължавала стрелбата. Между това избухнал пожар, подклаждан от мюсюлманите. Башибозуците нахлули в селото и без милост убивали мъже и жени, старци и деца до последното пеленаче. Най-ужасните сцени станали в онези две главни сгради. Батак след това останал три месеца пуст — огромно пепелище с хиляди незаровени трупове. Как е изглеждал той тогава, четем в рапорта на английския комисар Баринг (бил е тук на 31 юли 1876 г.), в известието на американския генерален консул Schuyler и в дописките на кореспондента на «Daily News» Mac Gahana. Селото било почти непристъпно от миризмата на гниещите трупове. Едва след идването на чужди комисии оцелъците от населението почнали да се връщат от околните гори, да се опитат да издигнат нови колиби между пепелищата на своите жилища и между костите на нещастните роднини и съседи. Те са били, както ми ги описваше един от преводачите на онези комисии, пловдивският префект г. Димитров, хора като че съвършено побъркани и полуонемели от нещастието. Колко жертви е погълнала баташката катастрофа, не е сигурно известно. Баринг смятал селището с 6500 жители; от тях, казва, 5000 са избити и 1500 се запазили. Schuyler казва, че Батак имал уж около 900 къщи и 8000 жители; от тях останали 2000, следователно около 6000 загинали. Турските известия пресмятали едни 2500, други до 1700 избити. Числото обаче е индиферентно; нека жертвите да са били хиляда повече или помалко, с това обаче ужасът на баташкото клане няма да се увеличи,

нито намали. Според Баринг това е най-гусното престъпление в нашето столетие[61].

Църквата «Св. Неделя» е старинна ниска каменна сграда, около 30 метра дълга, дълбоко заровена в земята, тъй че отвън се издига над земната повърхнина едвам един и половина човешки ръста; вътре се слиза по няколко стъпала. Вътрешността, разделена на три отдела, е масивно сводообразна и стряхата, от която се подава едно малко кубе, е покрита с големи аспидни плочи. Около църквата се намира четириъгълен двор, заграден с висока стена от греди и камъни. Над южните църковни вратца един български, с безформени черти издълбан надпис съобщава, че църквата е градена в 1813 г. Преданието гласи, че строителството и свършило тайно за един месец, без позволителен ферман; на турците било казано, че се гради само попска къща.

Влизаме вътре. От полутъмните помещения ни посреща чуден мирис. Вътрешността е оставена в това положение, в което се намирала след прибирането на човешките трупове. Пред олтара на ниски полици лежат редове от черепи. При някои от тях има восъчни свещи, при други — цветя. Няколко са завити в кърпи; родините предполагали, че са намерили в тях останките от своите мили и ги снабдили с особена завивка. Някои са цели, други са пробити с куршум, но по-голямата част имат отзад белег от тежък удар с ятаган или сабя; повечето са черепи на жени и деца, които били изклани от ликуващите мюсюлмани като овце — хващали ги за косите и с бърз удар отзад им отсичали главите. Живописът по стените и тавана едва се познава: бил унищожен от огъня. Около прозорците се забелязват дупки от куршумите на пушки. По пода и прозорците е пълно с кости. Подът е бил каменен, но е изровен и ние ходим по влажна земя. Призрачни червени петна по стените достигат от земята дори до ръста на възрастен човек. Това е съсирена кръв; толкова високо са лежали натрупаните тела на избитите батачани.

Малцина са свидетелите, които могат да разправят за последните часове на тези нещастници. Невъоръженото население гъсто е било натъпкано в църквата, като се е надявало да намери тук си-

[61] «Achmet Agha and his men belongs the distinction of having committed perhaps the most heinous crime that has stained the history of the present century. Nana Sahib alone, I should say, having rivalled their deeds.» Report by *Mr. Baring*, Suppl. to the London Gasette, 19 sept. 1876.

гурно убежище. Мнозина, още докато са траели пожарът и стрелбата, умрели от жажда, ужас и теснота. Когато башибозуците нахлули вътре и когато се почнало клането, някои още избягали от прозорците. Един от моите съпровождачи, младо момче, бил един от тези малцина, които се измъкнали между главите и плещите на стенещото население и на време избягали. Останалите били избити. Когато щяла да дойде европейска комисия, турското правителство заповядало да белосат отвътре църквата, но работата не успяла да се свърши. Комисарите намерили вътрешността на църквата пълна с полуизгорени трупове чак до половината на свода, която от туй изглеждала още по-ниска и по-тъмна.

Излязохме от тази гробница пак на чист въздух в двора. Той бил подир клането догоре напълнен с изклани батачани. В него Baring, Schuyler и Mac Gahan видели до четири стъпки висок пласт трупове, които от три месеца гниели на слънце или се сушили. Турците в последния момент напразно се мъчили да ги скрият, като натуряли отгоре им дъски и каменните плочи от църковния под. Тепърва след заминаването на «европейците» труповете били или изгорени на сламени огньове, или закопани.

През улицата срещу църквата се чернеят на южната страна развалините на училището. То е било двуетажна каменна сграда, свързана с дебели греди. В него изгорели около 200 батачани. Мнозина искали в последната минута да избягат вън в полето, но били застреляни от мюсюлманите или изклани на дънера, който служил за мост през реката. Комисията намерила коритото на реката още пълно с хорски трупове. Един от тези, които при все това избягали от училището, е сегашният общински кмет Трендафил, който ни разправи на това място своята съдба с прости думи. Стреляли и подир него, но той успял да се скрие в ръжта. Слушал още писъка на хората, които били клани в църквата, промъкнал се в горите и 22 дни се лутал из тях, като се плашел от всеки най-малък шум; от глад той толкова се побъркал, че едва след дълга лекарска грижа му се възвърнали силите и умът.

На западната страна на «Св. Неделя» на един рът лежат основите на голяма нова църква, която сега се гради с подаръци от цяла България. Биеше ми в очи лъскавият розов камък, който служеше за градиво. По-нататък пред хана се показва ниско дървено училище, съградено от леди Странгфорд, която, без да се бои от каквото и да

било, скоро след онези ужаси дошла тук да помогне с щедра поддръжка на останалата част от избитото население.

Според преброяването от 1885 г. подновеният Батак брои сега 382 къщи, 404 семейства и 1815 жители[62]. Поради хладното планинско местоположение (около 1032 м) земеделието е слабо; става само малко овес, ръж и ечемик. Главното занятие на населението е било, па и досега е, дъскарство; навред се виждат бичкии, карани от вода, и складове от лъскави чамови дъски. За по-старата история на селото много малко се знае. Най-напред Батак се споменава в 1671 г. в похода на султан Мохамед IV от Одрин за Доспат[63]. От кърджалиите той е бил изгорен и жителите били принудени да живеят по горите в колиби. Поп Константин в 1819 г. споменава Батак само като малко дъскарско село със 100 къщи; от това време очевидно скоро растял.

Шест часа на юг от Батак, при стражницата на Ташбоаз, на пътя за Неврокоп, Сяр и Солун се намира румелийската граница. За тази покрайнина мога да съобщя някои подробности от разказите на батачани и помаци. Тя представлява планински пустини, в които сега дохождат само лятно време пастири и дъскари. По-голямата част от пограничното землище е изпълнена с огромни, на места съвършено непроходими гори, в които според жителите «и денем е тъмно». Те са борови гори, в които помаците различават две дървета, *бяла борика* (при Самоков чух *белобо̀рка*) и *црна* или *ц рнѝкова борѝка*; тази, последната, в Рила планина се нарича *мура* и е същата черногорска *оморѝка*, Pinus Peuce, с тъмно стъбло и ясни листа, която расте само в най-голяма височина. Тясната конска пътека на места е калдъръмена, от турско време; друг много по-стар и по-широк калдъръм се намира по-нататък в горите на изток при градището, наречено *Касъкско калѐ*. Батачани разказват, че по планините се намирали остатъци от стари селища: камъни и оджаци от воденици и тепавици, както и стари църковища уж с «латински» надписи. Към тях принадлежат споменатите по-горе дири от железни рудища. Пред границата се минава още през най-горното течение на Кричимска река, тук наричана *Крѝва ря̀ка*, която най-напред тече към югоизток и едва при село Дьовлен взима северна посока; в образувания по такъв начин ъгъл се издига великанът *Карлък*. На водораздела, който образува

[62] Според статистиката от 1893 г. 461 домакинства с 2368 жители. (П.)

[63] Приложението към Хамеровия превод на Хаджи Калфа, стр. 184.

границата, се намира върхът *Джинéвра* с остатъци от по-голям град, в който, казват, се познавали и улиците.

Зад границата, 8 ч. от Батак, се простира вече в областта на реката Места *Доспàтско поле*. За него премного ми разправи особено младият Мустафа от Доспат, интелигентен, приблизително 20-годишен помак, който посещаваше гимназията в София. Според него то е височина, около 8 ч. дълга и 2—3 ч. широка, заградена с гористи планини и населена от помаци в няколко села. Дъното е покрито най-вече с ливади, край които се простират само малко ниви с овес и *ичмен* (тъй му казват тук); тук-там расте също пшеница и ръж, но главното земно произведение е ленът, който се обработва тук в голямо количество. Реката *Сýра* тече от северозапад към югоизток около главното село *Доспàт* и *Доспàтските ханища* (според австрийската карта 1198 м) на пътя за Неврокоп. При селото *Бàрутин* (на тур. — *Барутун*) прибира отляво реката, наричана на български *Родопа*, на тур. — *Караджадерé* (сърнена река), чиято *глава* се намира на върха *Соуджак* при границата, близо до доспатските села Касъклъ и Иланджи. По-нататък Сура се нарича обикновено само по турски *Доспатдерé* и тече право на юг в Места, която турците и помаците наричат *Карàсу*. На Доспатско поле се намира и едно малко, четвърт час дълго езерце, *Гюмющдерски гьол*, с големи риби. Доспатските помаци са хора първобитни и бедни. Зимно време седят в своите колиби, осветени само с борина, и работят лен и вълна. Между тях са запазени стари български обичаи. Зимните домашни събрания на жените на работа се наричат, както и другаде, *седéнки*, а когато няколко момичета се съберат в чужда къща на предене, *преденки*. В околността на Барутин, гдето живее Ахмед Барутунлията, всичко носи български имена: скалата *Пòпино камък*, дупки в скалите, наречени *Мáркови казáнкеве*, в които възпяваният в песните Крали Марко готвил уж обяда си и т. н. По селата има, разбира се, джамии и в тях фанатични, повечето османски ходжи. Цигани в Доспат няма, а също и черкези там не се виждали, освен през войната. Любопитно е, че родопските помаци, които инак говорят доста чисто български, разбира се, с много турски думи, броят от едно до четиридесет повечето на турски.

На тази височина се намират много стари градища. Особено място е върхът *Гьозтепé* (на тур. — връх с изглед) на самия водораздел, 5 ч. на югоизток от Джиневра и 8 ч. от Батак, над непреда-

дените села Наиплии и Триград. Оттук се вижда, казват, далече на юг и част от Егейско море. На самото място се намират различни развалини, «царска палата» и «царска могила». Това е навярно местността на прочутия отколе оракул на бесите, Дионисовата светиня «на най-високите планини», която посетил Александър Велики и Октавий, баща на имп. Август, и чийто върховен жрец Vologaisos в Августово време предвождал бесите във войната срещу одрисите. В Херодотово време на задаваните въпроси отговаряла пророчица, а мъжките жреци тълкували нейните отговори. Когато Александър посетил този храм и излял на олтара винена жертва, пламъците уж се издигнали високо над стряхата към небето; след него това се случило уж само на бащата на Август. Самото име на бесите означавало първоначално жреците на тази светиня и едва по-късно било пренесено на околното тракийско племе[61].

До самия Доспат има три крепости, хисарът, голямата крепост на мястото на *Кàукъл*, и третото градище на *Келтепé* (голи връх). Жителите казват, че «кралското място» бил уж самият Доспат и че в местната църква била закопана «кралската щерка»; там уж се намерило нейното тяло с триъгълни пулове на челото, гривни и пръстени[65]. На *Дразлишката* крепост на изток от Доспат има изкуствен подземен вход, уж три часа дълбок, може би стара рударска рупа. За пустите сребърни рудници при *Гюмюшдерé*, 4 ч. на запад от Доспат, при румелийската граница, вече споменах. При тях има и крепост, а срещу нея следи от църква, наречени *Бардакчийско клисé*. Освен това ми споменаха още *Кутленско* и *Гарванско калé*.

[64] Херодот 7, 111: Τοῦ Διονύσου τὸ μαντήιον, ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν | ὑψηλοτάτων. Споменава се у *Euripides*, Hekuba v. 1267. Vologaisos: *Dio Cassius* 54, 34. Посещението на Александър и Август «in Liberi patris luco» в Тракия; *Suetonius*, Aug. 94. «Sacra Liberi patris» в Родопите и на Орбел; *Pomponius Mela* 2, 17. Този оракул съществувал още във времето на *Pausanias*, 9, 30, 9. — Местността, на която се намирали уж развалини с капители от колони, корнизи, мозайки, гробове и надписи, най-напред спомена Захариев според разказите на някой батачанин; според това описание най-напред *М. Дринов*, Заселение Балканского полуострова славянами, стр. 4, я прогласи за беското дионисово светилище. Местностите Гьоз-тепе и Джинеьра са отбелязани и в руската карта и в Кипертовата гранична карта.

[65] За това откритие чул и *Захариев*, Татарпазарджишка каза, стр. 71. Според него пръстенът с образа на зелен камък бил продаден в Сер от някой французин.

Селото Усина, 1 ½ ч. от Доспат, на един час път е заобиколено с развалини, в които постоянно се изкопават старини. До селото *Любче*, 1 ч. от Доспат, има подобни пространни «каурски гробища» с кръстове и надписи, а на Любска река, на мястото *Лóковица* — остатъци от голям манастир. И при селото *Делджилер* в Доспатско поле се виждат развалени стени от някое манастирище с «каурски» гробища. На север от Доспат, един час от границата, се виждат следи от стари сгради при *Зелениково*. На планината *Кючюклии* има църквище, наричано от юруците *Ак-клисе* (бяла църква) с гробища и някакъв си камък, два човешки ръста висок и писан. Най-далече на изток, близо до *Гьозтепе*, се намира *Касъкското калé*, големи развалини с високи стени, остатъци от водопровод и огромни гробища. Преданието твърди, че жителите в него седем години се защищавали срещу турците, догдето най-после били разбити на мястото, наречено *Даха*; пленените били съсечени, а другите се разбягали по горите. Едва по-късно тези остатъци се заселили при развалините на Доспат, гдето между това се били разположили юруци, тъй че били принудени да прекупуват от тях пасбищата си с пари.

В тези известия, черпени от втора и трета ръка, тъй като лицата, които ми ги дадоха, не са виждали тези места със собствените си очи, има може би тук-там нещо преувеличено от народната фантазия, но при все това виждаме, че тези планини някога са били повече заселени, особено докато в тях е цъфтяло рударството. От кое време са тези крепости, църковища, манастирища и гробища, може да се обясни само с подробно разглеждане на самите места, което засега не е лесна работа, тъй като най-напред ще трябва да се влиза в преговори с недоверчивото население и с местните аги. Не се съмнявам, че много от тези паметници принадлежат на старите беси и на римската епоха; но и в средните векове тук е било навярно някое от изчезналите сега епископски седалища от византийската епоха. Дали името Доспат е във връзка с византийската титла деспот или може би с деспот Момчил, господаря на тези планини през първите посещения на турците в Европа, не е сигурно. *Доспат яйла*, планинските доспатски поляни, се прочули във времето на султан Мохамед IV, страстен ловец. Той ходил на лов с хиляди души, които да гонят животните на определеното място, в Странджа планина около Чаталджа, Виза и Крькклисе, по околността на Одрин (при Фикла), по балканските поли около Ямбол, Карнобат и Айтос, в покрайнините

при Пловдив и Станимака, по едно време и на Олимп и при тесалийската Лариса, гдето в 1669 г. английският пътешественик Brown видял султанския двор. През пролетта на 1671 г. султанът за пръв път потеглил през Пловдив и Батак за Доспат-яйласъ, гдето останал до есента. Едно писмо на великия везир до седмиградския войвода е датирано «под Доспатските Алпи» (sub Alpibus Despoticis). Покрайнината му толкова се харесала, че той по-често почнал да отива там. Тези султански посещения и до днес се помнят в Доспат; показват се неговият път, неговият сарай и бани[66].

Според наречието си помаците от Доспатско поле, както вече се каза, не принадлежат към рупците, но както батачани и пещерци към източния говор, който тук образува клин в землището на домашното родопско наречие; в цялото съседство, в горната долина на Кричимска река, в Рупчос, в Ахъ-челеби, в Неврокопско и в Чепино владее «рупското» наречие. Съседите наричат доспатчани *планинци*; помаците при горната Кричимска река се наричат *ахряне*, а жителите на Рупчос — *рупченци*. Покрайнината на юг оттук, между доспатската височина и река Места с 50 помашки села, се нарича *Чéчко* (на турски — *Чечколу*); тамошните жители в Доспат се наричат *чешлии*, в Ахъ-челеби — *чеченци*[67].

Разпитах за родопското преселническо население. Казаха ми, че юруците или конярите сега по-рядко дохождали, но че някои техни дружини се намирали много близо до Батак. Власите не пасат

[66] За ловуванията на Мохамед IV вж. *Hammer*, цит. съч., 3², стр. 656 и др. *Hadži Khalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 184. Дубровнишкият посланик Марин Кабога на 12 април 1675 писал на сената от Нови пазар: «Il Gran Signore (султанът) finite le feste deve andare a far l'estate al Monte di Despot Balkan, dove e stato l'anni passati» (Дубр. арх.)

[67] Мустафа ми диктува следния списък от чечки села, които повечето принадлежат в Неврокопската кааза, а отчасти са отбелязани и в австрийската карта (лист № 13, Серес): Кóчеи, Крýшово, Сàтовица, Дòлен, Дрѧ̀иово, Марýлово, Жѝжево, Цѣрънче, Осиня, Лю̀бче, Борѧ̀н, Слащен, Àбланица, Товѝщен, Вѣ̀лкосел (със старо градище, 2 ч. наляво от пътя от Доспат за Неврокоп), Кр̀бул, Гýщир, Сѝнгур, Тѐплен, Махалѝците (със слабо *х*), Костѐн, Хусенѝца, Гò̀рно и Дò̀лно Сънгъртѝи. Многобройни имена на *-ен*, *-ян* се срещат и в Рупчос (Наречен, Чурян) и при горното течение на Кричимската река, после при северните поли на Балкана във Врачанско, Плевенско, Тетевенско. Те не са прилагателни на *-ьнъ*, а съкратени множествени форми на *-яне*, *-ени*, както се вижда на север в името Тетевен, което още се чува в множествена форма Тетевене (в старите записи Тетювене, в новите български книги и Тетювен, Тетивен).

стадата си по Доспат; те посещават повечето ахъчелебийската покрайнина и особено околността на Батак. Делят се на румънски *каравласи*, които се сближават и с българската църква, и на погърчени *каракачани*, които имат сношения с гръцкото духовенство на градските власи в Пещера. Те зимуват около Драма, Гюмюрджина, при Долна Марица или при Черно море до Анхиало.

Като не можах да видя *Неврокоп* отблизо, разпитах и за него. Той ми биде описан като голям град, приблизително уж като Татар-Пазарджик (една турска статистика наброява 1410 къщи); между населението три четвърти били османлии, една четвърт — българи и власи. Там било седалището на гръцки епископ. Християните били, казват, доста угнетявани от турските аги, които били в роднински връзки с турските ефендета в Гюмюрджина. Наблизо, под планините, обрасли с дъбова гора, извират три топли извора с бани. На юг от града при селото *Дебрене* се намира голямата църква «Св. Архангел» със стара крепост.

От Батак тръгнахме (в 1 ч.) на северозапад към Чепино. Между висок овес се изкачихме на една ниска седловина и след половин час изгубихме вече пред очи баташките къщи. Пред нас се отвори нов поразителен изглед (1 ч. 35 мин.). Посред един прекрасен венец от гъсти борови гори се простира равно поле, покрито със зелени ливади, по които лежаха разпилени стотина купи сено. Това е *Батàшкото блàто*, което преди издаването на руската карта беше познато само от бележката на Викеневата карта (plaine marécageuse) и от описанието у Захариев[68].От него води името си и Батак. (на тур. — батак, блато). То е тресавище, което само периодично се напълва с вода[69]. Неговото дъно е продълговато, от юг към север около два часа дълго и половин час широко. Амфитеатралната ограда от невисоки хълмове, съвършено обрасли със стари борове, му придава хубав, но див изглед, тъй като не се виждат нито хора, нито хорски жилища, а само орли, соколи и други птици, които изхвръкват и пак кацат в гората. Шепа батачани шетат около сеното, а от гората далече в тихата покрайнина се разнася ехото от секирата на някой помак. Южната по-висока част лятно време е суха и служи като ли-

[68] *Захариев*, Татарпазарджишка кааза, стр. 70 (според него Dejiny bulh., стр. 16).

[69] И на северния склон на Мусала се намира подобно по-малко тресавище, от което излиза един от потоците, които образуват Марица (стр. 115).

вада, която дава богато сено, особено добро, казват, за кърма на рогатия добитък; половината принадлежи на батачани, половината на чепинските ракитовци. Между тревата се пребродват дълбоки барища със застояла вода, пълни с тръстика и риби, останали от зимните води. Зимно време тези ливади се заливат с вода и тогава цялото езеро трябва да се обикаля по южния му бряг. Северната, по-ниска част на дъното е непроходимо блато, пълно с вода; по повърхността наглед плува гъвърда трева със заплетени корени, в която невнимателни хора и непредпазваният добитък пропадат понякога безследно. Множество водни птици са завили гнезда между тръстиките; по водните места имало, казват, големи черни риби с невкусно месо. Гъсти мъгли често се събират над блатото, което не е без оток. На северозападния му край между гористите върхове се открива живописен дол; борики се спущат по склоновете му чак до рекичката, която долу, под сянката на елхите, едва се движи между дребния камънак; тя тече с голям завой към запад и при селото Дорково излиза между нивите на Чепинското поле. Стражарът, който беше с нас, ми разправи преданието, отбелязано още от Захариев, че някога в езерото имало огромна риба, която изпила всичката вода на реката и след това останала да лежи вън в полето; тя била толкова голяма, че три месеца я яли кучетата. Чух и за някакъв проект да се изсуши това тресавище с помощта на канал, който да се прокопае през долната му част.

Непълен час след заминаването ни от Батак слязохме към брега на тресавището (1 ч. 50 мин.) и вървяхме 25 минути напряко през дъното му. Според моите наблюдения височината му е около 1098 метра[70]. На другата страна от ливадите влязохме (2 ч. 15 мин.) в естествен парк с островчета борова гора. Оттук се изкачихме на един каменист водораздел (1202 м), на който под сянката на миризливите борове растяха множество звънчета, боровинки и папрат. На югоизток се виждаха близо скалисти върхове, които се издигаха над гората в огромна височина[71]. От върха (2 ч. 30 мин.) се откри нова, хубава панорама на запад. Пред нас лежаха множество гористи планини, между тях тъкмо насреща снежните гребени на исполинската Рила планина; между нея и нас пък се зеленееше дълбоко дъно между планини и гори, но по-голямо и по-дълбоко, нагиздено с

[70] Руската карта го бележи малко по-долу на север 1086 м.

[71] Навярно Карачумак и Семер-Алан в руската карта, до 1900 м.

големи села, които се вестяват с бели минарета, появили се ненадейно между дъбравите овощни дървета. Това е покрайнината *Чепино*.

Настана слизане по скалите и водене конете за юздите. След един час (3 ч. 35 мин.) влязохме в първото чепинско село, заобиколено с царевични ниви. То се нарича *Ракѝтово* или *Ракѝтовец*[72] (790 м) и е разположено под планините на югоизточния кът на котловината. Езерото, което е отбелязано при него във всички карти, дори и в руската, не съществува; то е произлязло само поради недоразумение от страна на Викенел, който чул нещо за Баташкото блато. Затова пък над селото в скалите има голяма пещера. Седнахме на гредите при новото българско училище, което току-що се довършваше с помощ от румелийското правителство. Ракитово има смесено население: 1090 мохамедански, 528 християнски българи и 287 цигани. Скоро се събраха около нас българи в черни калпаци и белобради помаци в бели чалми с християнския и мюсюлманския кмет. Турският кмет, весел бродяга, ме смяташе, ща не ща, за лекар и разправяше, че в Ракитово хората никога не боледували, живеели дълго и умирали само от старост. На края си подаде и двете ръце наведнаж и поиска да му хвана пулса. Влязох в тази импровизирана роля и му казах за голямо негово спокойствие: «Най-здравият човек на света! Сто години ще живееш!» Аз мисля впрочем, че неговият макробиотикон е напитъкът, забранен от Мохамед, който наистина в Чепино не се произвежда, но се донася от «полето». До вечерта след два часа бързо яздене успяхме да пристигнем в село Баня.

Чепино е любопитен кът. Главната ос на котловината върви от изток към запад, приблизително до 12 километра дълга. По средата дъното е стеснено от изскочилите планински издънки, дори до 3—4 километра нашир; за това пък на източния и западния край котловината има странични кътове, в които като в заливи са разположени села, на югоизток Ракитово, на североизток Дорково, на северозапад Корово, на югозапад Баня. Затова цялото поле може да се види само от върховете, а не от дъното. Околовръст навсякъде стърчат високи гористи планини, между които личи на запад щитът на огромния връх Мусала. На юг и югозапад се простират гористите родопски върхове от Рила до Карлък; зад тях при изворите на Места

[72] Бълг. Ракѝта (както и в другите славянски езици) е един вид върба, мисля Salix purpurea.

лежи *Разложката котловина*, еднакво висока като Чепино, но по-голяма. С източната ограда се запознахме сега сами по пътя. На север Чепино е разделено от полето от стръмни планини, завършващи над тъмните гори със зъбести скали, които бият в очи със своите остри форми. Долината е, без съмнение, както и Баташкото блато, езерно дъно, истина, която тукашното население само е познало и облякло в «геологическия мит» за онази риба, която уж прояла тукашния пролом. Средната надморска височина достига до 750 метра. Главната река иде от югозапад, от водораздела към Разлог; Захариев я нарича *Бистрица*, руската карта *Ябланица*, а аз в Баня чух да я наричат *Василя*. При село Ложене тя прибира отдясно Дорковска река, която изтича от Баташкото блато (у Захариев *Ягодинка*, в руската карта — *Мутница*)[73]. По-долу при село Корово всичките тези съединени води получават турското име *Елидере* и изтичат по една твърде много лъкатушна, страшно дълбока пропаст вън в полето към Марица. В този пролом няма нито села, нито пътища. Стръмни до 45° скали се спущат към реката, която тече по тясно сенчесто дъно през множество огромни свлечени балвани. След моето пътуване се обсъждаше един план за постройката на шосе през тази пропаст до Чепино, но изпълнението на шосейния проект се показа невъзможно. Нашият съотечественик г. инженер Витих в 1884 г. с мъка намерил двама български ловци на диви кози за водачи, тъй като 15 години през тук никой не е минавал. Катерили се от полето до Корово с мъка един ден и половина, постоянно по стръмни спускове, като пребродвали реката, често до гърди дълбока[74].

В Чепино няма нито блата, нито езера. Затова пък тук извират цял ред топли извори край западните поли. Те принадлежат към оня венец горещи води, които обгръщат Рила планина от всички страни: Костенешка баня при изворите на Марица, Сапаревска баня в Дупнишко, топлите извори в Джумая и разложките и неврокопски бани.

Цялата околност на Чепино е покрита с тъмни борове; само в по-долните склонове има малко буки и дъбове. По горите се скита

[73] Освен това споменаха ми по-малките потоци *Каменска река* при Каменица (Еленка в руската карта) и *Луковица* в Лъжене (така и в руската карта), и двете от запад.

[74] Проектът за прекарване шосе през Елидере сега е вече осъществен. По шосето вече свободно отиват файтони от Пазарджик право в Чепино.

всякакъв дивеч, особено диви свине. Самото дъно е завзето от късно зреещи ниви и ливади, които никога не пожълтяват от лятната жега. По нивите (жътвата става в началото на август) се вижда освен ръж и царевица, боб и особено много лен. Дървените огради от колове и дълги греди около нивите и ливадите напомнят алпийските покрайнини в Тиролско и Швейцария. Малки дъбрави с тополи, елхи, върби и габър намираме навсякъде по завоите на потоците и рекичките. По пасбищата се припичат освен кози и овце и хубава порода бял рогат добитък.

Чепино няма много сношения със света, макар че лежи на пътя от Пазарджик за Разлог. С кола не може да се дойде тук отникъде, пък и с кон достъпът не е лесен, защото пътеките са такива, че на много места трябва да слизаш и да водиш коня за юздата. Най-лесният достъп е от Батак; вратоломната пътека през Каркария за Пазарджишко поле сам видях, а и високият водораздел за Разлог (1353 м според австрийската карта) не е, казват, по-пристъпен. Към Бялово в горите, експлоатирани от Хиршовата компания, има уж някакви меки пътища, но, разбира се, само за волски коли.

Населението е любопитно. В Чепино има седем села[75] с 8370 жители, от които 5136 са помаци, 2687 православни българи (цяла Каменица и една трета от Ракитово) и 547 цигани. По език Чепино съдържа най-западната издънка на рупското наречие, с което населението се сближава с Неврокопско, Рупчос, Ахъ-челеби и Долна Марица; в съседния Разлог и в Самоков владее вече западното наречие, в Батак и на Доспат — източното. Хората са здрави, изобщо добросърдечни планинци. Забелязах и следи от кретенизъм, който се явява тъй силно по северната и западната страна на Рила.

Помаците, които тук се потурчили едва в XVII столетие, още си държат своите стари родови имена: Врачовци, Поповци, Манчовци и т. н., при все че единични лица се казват Дервиш, Юсуф, Хасан, Тахир, жените Айша, Фатима, Енифе, Зелхуна или с други все турски имена. Техните къщи са направени много масивно от дърво и глина или само от греди, понякога и просто сглобени от цели дебели, неодялани и небоядисани горски пънове. Аз бях тук във време на байрам, когато всички обличат нови дрехи; затова нався-

[75] Дóрково, Костандòво, Ракѝтово (или -овец), Кòрово, Кàменица, Лòжене (така се изговаря на мястото; името произлиза от *лъджа*) и Бàня. Село с име Чепино няма, но понякога под това име се разбирало, казват, Ракитово.

къде се показваше чистота и известна имотност в облеклото, която в друго време може би не се вижда. Мъжете носят сини, зелени и кафяви дрехи от вълнена аба, червен пояс и бяла или с друг цвят чалма. Помакините се обличат във вълнени дрехи, които приличат на народните носии на християнките, с ред сини, ред червени вертикални ивици; само главата си покриват цяла с големи бели кърпи. Щом като забележат по пътя някой мъж, бил той помак или *каурин*, и посред полската си работа бързо се забулват, обръщат се настрана, навеждат се или клякат. Аз мисля обаче, че само старите изпълняват с такава ревност предписанията на ревнивия мюсюлмански закон; поне аз забелязах, че млади помакини оставят понякога половината си лице открито и весело попоглеждат, макар и да е някой неправоверен. Помаците живеят по целите планини само в моногамия. На *бàрема* (тъй изговарят байрам) момичетата играят хоро с открито лице и момците ги оглеждат, но само отдалеко; когато вечерта влязохме в Баня, навсякъде от затворените дворове се разнасяха весели песни, пеени от момински гласове.

Чепинските християни са съвършено уединени и затова се ползуват с особни църковни привилегии; могат да се женят с роднина от по-близки степени (с първи братовчедки).

На 8 август останах цял ден в Баня, най-голямото от чепинските села (476 къщи с 2095 жители), което лежи в долината, широка на един пушечен изстрел; на западната страна високо на брега лежи развалена кула от камъни и греди. До границата към Разлог остават само 4 ч. път до тъй наречените *Бàбешки колиби*, няколкостотин разпръснати помашки жилища, наполовина румелийски, наполовина «непокорни». Около селото се простират големи гробища, гдето погребвали хора още в християнско време, с много мраморни камъни, и 3—4 църковища, от които едно се нарича и досега «Св. Илия». Своето значение селото дължи на топлите извори. Тяхното местоположение се познава вечерно време веднага щом влезеш в селото по синята пара, която се издига от дъното на долината пред гористите склонове, малко по̀ на юг от селото, зад белите минарета и високите дървета, с които са заобиколени селските къщи.

В селото намерих много бански гости, повечето българи от Пазарджик и Пещера. Те се бяха настанили много първобитно, под палатки, под провизорни стрехи с вълнени черги за завеси или в празни дървени станчки. Аз намерих подслон в казармата; тук квар-

тируваше един млад приветлив офицер с 30 души от румелийската милиция, да пази границата от разбойници, които от време на време се появяват в близките гористи пустини. От него чух, че в цялата (единствената) рота от пещерската дружина служат само трима помаци.

На заранта отидох към баните. Те стоят уединено в гората, около 1100 крачки от последната къща. Те са две хубави каменни сгради, скрити между тополи, върби, елхи и габър, които изпълват тясното място между склоновете и реката. По-долната мъжка баня (793 м) се намира в шестоъгълна сграда с кубе и с четириъгълен басейн, иззидан с големи дялани камъни; над вратата се чете арабската година 1163 (1750). До външната стена растат лугачки (Dipsacus), по-високи от човешки ръст. Две минути по-нататък в гъстия елхов шумак се крие женската баня, подобен, малко по-голям шестоъгълник. Според моето измерване водата на първата има +45°C, на втората — +46°C (реката на пладне — +17°C, въздухът — +24°). В оттока на баните във високата температура растат гъсти зелени водорасли; в самата река си играят много водни змии, които не са отровни.

Най-близката околност на баните е разкошен планински кът. Изкачих се на съседния склон и прекарах след постоянно яздене и говорене приятен час насаме под сянката на един широк родопски бор, с хубав изглед наоколо: долу живописни ливади и прясно зелени алпийски пасбища край реката, по стръмните склонове гъста гора, долу жълтозелена букова и дъбова, горе тъмнозелена или черна борова. Между дърветата расте изобилно смрика. Големи орли и белоглави бабичета спокойно прехвръкват от гора в гора, от един склон на друг, а техните сенки бавно плуват долу по ливадите. От по-високите места се вижда на север Чепинско поле; само изгледът край реката нагоре по пътя за Разлог не се простира много далече, тъй като недалеко над баните долината съвсем завива на запад. Освен шума на реката и гласовете на банските гости, които се отразяват от акустичните кубета, единственият звук, който оживява покрайнината, е еднообразното, правилно чукане на тепавиците. Те са съвършено проста машина, поставена при някоя вада под открито небе, без къща или покрив; колелото, въртяно от водата със своите лопатки, издига едното рамо на стоящ дървен лос, а другото рамо пада долу и тепа вълната, поставена върху една дъска. На пладне

баните повече се съживиха. Обядвах в малка приятна българска компания с пещерския околийски началник г. Попов в прохладния кьошк при баните, т. е. над водата за тепавиците, обградена с разкошни елхи, е поставен голям дървен подиум, покрит със стряха, в който приятно се седи, разбира се, по турски, с кръстосани нозе.

Вечерта се намерих във весела компания на млади българи от двете вери, местни мюсюлмани и румелийски офицери, чиновници и търговци. Поради байрама и жътвата селото беше изобщо празнично настроено. При живите разговори, придружавани с пиене на ракия и пушене на цигари, взаимните отношения имаха съвършено приятелски характер. Помаците почнаха да пеят и изпяха цял ред хубави народни песни. Най-голямо впечатление ми направи песента на помашкия Дон Жуан Мехмед. Три села се оплакват от него, че люби всичките хубави моми, и момата на кадията, на аяна и на пашата. Когато кадията за тази му вина го турил в окови, Мехмед помолил да му позволят да разсее скръбта си, като посвири на своята *дрънкя* и като попее, но когато му позволили, тъй задрънкал и запял, че самият кадия почнал да играе и всичко му простил, за голяма радост на момите. Аз се сприятелих даже със сина на един местен бей, с младия, весел Юсуф. На заранта той ми продиктува няколко от тези песни и ми каза, че ако мога по-дълго време да остана тук, толкова много песни ще ми изприкаже, «че китапчето, казва, няма да ти стигне»[76]. Неговият баща, богатият и почетен Алиш Пехливан ага, беше елегантен важен мюсюлманин в сини дрехи, с червен пояс, но не с чалма, както другите, ами с новомоден фес.

Народните песни на чепинските и доспатските помаци не се отличават от останалата позната българска поезия. В тях преобладават лирични, еротически и сатирични мотиви. Те се пеят или от единични лица, или в хор, при акомпанимент на китарка, която в Чепино се нарича *дрънкята*, на Доспат с юрушката дума *байлама*. Чух и хайдушки песни на мюсюлманите-харамии на Карловска планина (Карлък) и за християнските хайдути от Батак, с чиито жители очевидно чепинци отколе са били в натегнати отношения. Чепинските помаци изобщо пеят понякога и за юнаци-хайдути с християнски имена (Панаут, Курдалия и т. н.); от по-стария епос имат песни и за Крали Марко. В една песен, която чух, се споменава «Мендер

[76] Срв. *К. Иречек*, Помашки песни от Чепино. — ПСп, кн. 8, 1884, стр. 90, сл.

:град», бесарабският Бендер, за който пеят и албанските башибозуци — спомен от руско-турските войни през осемнайсто столетие. В друга се пееше за боевете около Плевен, но в нея нямаше никакво действие, а само общи фрази, как сабите блестят и как земята се тресе от гърмежа на топовете. На Доспат се пее само за юнаци с турски имена; само в песните на село Барутин се намирали, казват, някои християнски имена на юнаци.

Тази поезия на мюсюлманските българи изобщо напомня песните на мохамеданските бошнаци, които пеят много сладки или тъжни любовни песни, но от старата юнашка поезия, със средновековни още герои, каквато се е запазила у християнските сърби и хървати, има само слаби остатъци[77]. Промяната на вярата скъсала връзките със старите исторически традиции, тъй като те имали повече или помалко християнски характер. Сръбските и българските мюсюлмани изобщо станали разпалени фанатици за исляма и пазили неговите предписания с по-голяма ревност и с по-голяма твърдост от самите турци. От песните впрочем се вижда, че между бошнаците и помаците е имало в турските войски приятелски връзки; в Чепино се пее за един босенски делия, купувач на безподобен кон, чийто дъх затварял прозорците и чието пръхтене потрисало керемидите от стрехите, и се описва идеалът на млада помакиня — юнак конник, който да говори «босенски думи»[78].

[77] В Сараево на правителствени разноски е излязъл интересен сборник в епически песни на босненските мохамедани; той съдържа 39 песни, доста дълги, всички обаче се отнасят до събития от турско време, превземането на Будин, битката при Сигет, боевете при Зворник и в Далмация и т. н. (Narodne piesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao *K. Hörmann*, savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga prva. Sarajevo, zemaljska stamparija 1888, 8°, XII, стр. 624.

[78] За «праисторическите и предхристиянските песни», които босненският търговец на антики в Сер *Веркович* издаде под звучното заглавие «Веда Словена», простите родопчани нищо не знаят. Това е толкова по-чудно, защото издателят (Веда Словена, Белград, 1874, част I, с. XV) като лица, от чиито уста уж няколко негови помощници записвали тези песни за него, изброява поименно не само помаци (и то от самия Доспат), но и българи християни (от железарициите при Мелник и от Разлог), па и пастирски власи, а даже и цигани, та според това би могло да се предполага, че много обширна е била територията, в която този вид поезия е била позната на хора от различни класове и народности. Имал съм много лични връзки с доспатски, чепински и неврокопски помаци, имал съм с години слуги християнски българи от Разлог и Мелнишко, говорил

За някакви литературни опити на помаците, подобни на босенските, каквито е събирал немският ориенталист Blau, в Родопите няма и следи, поне доколкото аз можах да разпитам. Всякога, когато помаците трябва да пишат нещо, си служат с турския език, тъй като той е всеобщо познат в тези покрайнини вече поради сношенията със заселените в източните части на планинската верига мюсюлмани и с чергарите-юруци. За това пък узнах нещо за писмените трудове на македонските помаци. Г. Лос. Ковачев, главен секретар на Министерството на вътрешните работи в София, ми разправяше, че в неговия роден град Щип някога дошъл при него един ходжа от съседните македонски помаци в теснините на река Вардар, от покрайнината Тиквеш, и му прочел изкуствена поема с полуфилософско съдържание, не много ясно, писано на много чист български език с арабски букви; при това казал: «И ние имаме своите елиника», т. е. стари елегантни обрати и думи, като напр., казва, старославянското *человек* наместо сегашното *човек*.

съм с християни от целите Родопи, но на никого от тях не бяха познати някакви песни за преселението в страната, за изнамирането на житото, виното, писмото, за божества с индийски имена, за Орфей и т. н. Само Мустафа от Доспат веднаж ми каза, че наистина у дома си не е слушал подобни песни, но че цяла книга от тях се продава в Пловдив по книжарите! Добри познавачи на България между самите българи неотдавна ми разказваха, че тези съмнителни открития са цяло шарлатанство, за това още в Dejiny bulh., стр. 516 аз се произнесох, че те не са истински. Почтеният стар П. Р. Славейков, най-добрият познавач на народния български живот, добре запознат и с Рупчос, и с други родопски покрайнини, неведнаж положително ми е твърдял, че тези Веди са фалшификация на цяла някаква си компания от учители в Серско и Мелнишко; веднаж (това беше в София на 5/7 януари 1882 г.) ми разправи как учителят Харизанов от Мелнишко, който може би и до днес служи като съдия в Княжеството, му е признал, че и той бил «ортак» при съставянето на Верковичовите песни. Славейков го попитал защо прави изобщо това нещо и получил отговор, че те мислили, че това уж ще повдигне народната слава; Верковић собствено се надявал да докаже с тези песни първобитното жителство на българите и изнамирането на цивилизацията от славяните. Тези песни, разбира се, са съставяни повечето с преправяне и вмъкване на действителни народни песни, като мислили, че «огромната» дължина е знак за дълбока старост. Между младата българска интелигенция за тези песни се застъпват само някои λογιότατοι, които се учили по чужбина и познават своето отечество повечето от книгите, или сътрудниците на Верковић, които всички сега се намират в Княжеството. Верковић сам от войната насам живее, доколкото знам, в Петербург. (Вж. М. Арнаудов, Ст. Верковић и Веда Словена. Принос към историята на българския фолклор и на българското Възраждане в Македония, София, 1970.)

На 9 август тръгнах (10 ч. 15 мин.) от Баня на север към Татар-Пазарджик. Като карахме галоп по полските пътища, минахме след четвърт час помашкото село *Лóжене*, а след други пет минути на запад от него стигнахме при една отворена височина, гдето уединени се издигат две бански сгради, подобни каменни шестоъгълници, както и в Баня. Техните имена *Вéльова бáня* и *Кòстова бáня* са останали още от християнско време преди потурчването на Чепино. В дървения кьошк между двете намерих цяла компания български учители в бански костюми, дълги цветни антерии, каквито носят испанските евреи. Вътрешността на баните, заети от жени, не можах да видя. След малка почивка стигнахме по северозападна посока през ливади за 10 минути в село *Каменица*, което е разположено на западния край на котловината в по-голяма височина.

Преди да влезем в селото, ме изненада особено природно зрелище. В една малка котловина близо до оброчището Свети Влас се намира съвършено отворен, от човешка ръка съвсем непокътнат извор с необикновено висока температура, който особено в по-хладно време отдалече дими между буйната планинска трева. Няколко полуголи българки, препасани само с престилки, перяха в неговия отток и като съгледаха нас, конниците, хукнаха да бягат. От близо се чувствува силна сярна миризма. Термометъра, който за измерване на изворите носех със себе си, бях го изпратил на заранта заедно с багажа ми напред, но помакът, който караше товарния кон, не ни чакаше по пътя, а ни беше много отминал. Имах със себе си само един джобен уред със скала до +50°C, но той се пукна, щом го допрях до водата. Узнах обаче, че според измерването на горските чиновници на Хиршовата компания топлината на извора възлизала на +62°C.

В самото село, единственото чисто християнско селище в Чепино, се издига голямо ново училище, което виждахме като бяла точка още от върховете над Ракитово. То беше посещавано приблизително и от 50 млади помаци не само от Чепино, но и от Доспат, които под ръководството на главния учител Докумов (от Казълджилар в Провадийско) и неговите другари се учеха на българска книга и начална наука, с парична помощ от румелийското правителство. Един от тях, млад, приблизително 20-годишен елегантен момък с чалма, ми се представи веднага след пристигането като «българин от мюсюлманско вероизповедание» и с любезна приказливост ме

обсипа с известия за планините на своето отечество. Тези ученици са искрени мюсюлмани, но при това и български патриоти. Няколко от тях отишли от Каменица да продължават учението си в реалната гимназия в Пловдив, а моето пътуване стана причина, че някои след мене заминаха за гимназията в София. Съжалявах, че бях си разпределил дните и часовете тъй, че не ми беше възможно да остана по-дълго време в Каменица, много сгодно място за изучаване страната и хората[79]. Селото със своите неизмазани къщи от червеночерни греди, почти всички с горен кат, е доста голямо; числата за неговата големина през последните 70 години ясно изобразяват бързото растене на българските села в нашето столетие, което очевидно било всеобщо и било свързано навярно с всеобщото по-силно размножаване на населението[80]. Преди да тръгнем, стана малка тревога. Бригадирът на румелийската жандарска стражарница на Куртова гора над Каменица обади, че чета харамии преминала границата и пратила да иска храна от едни овчари. Веднага бе изпратена подкрепа нагоре.

Бързахме по-нататък (12 ч. 25 мин.), отначало право на изток. След четвърт час пребродихме реката Елидере, чиято вода достигаше до стремената, и вървяхме по равно безгористо дъно, гдето помацитетоку-що довършваха жътвата. По коларския път срещнахме пътници за баните, повечето евреи от Татар-Пазарджик. За минута слязохме от конете (1 ч. 35 мин.) при една невисока могила, обрасла с няколко дървета, с хубав изглед на Чепино; белината на минаретата и каменните бански сгради в Ложене улесняваха ориентирането. Село *Костандо́во* (2 ч. 20 мин.) с дървените си къщички и широкия тревист мегдан около джамията изглеждаше като измряло; жителите, мало и голямо, бяха по нивите на жътва[81]. Излезе само общинският пазач с котле кисело мляко. Чепинци разправят, че това селище било стар център на тяхната покрайнина и че тук се почнало най-напред потурчването. Показаха ми хълма, гдето турците уж и досега в деня

[79] Жителите ми разправяха за някаква развалена църква «*Св Спис*», чиито стени, казват, стърчат в гората между Чепино и Бельово.

[80] *Поп Константин* през 1819 г. бележи Каменица (Ἐγχειρίδιον, стр. 42) с 80 къщи, *Захариев* през 1870 г. със 140 къщи; румелийската статистика от 1880 г. изброява 238 къщи, другата от 1885 г. 268 къщи, 281 семейства, 1496 души (758 м., 738 ж.). Според статистиката от 1893 г. Каменица има 287 домакинства с 1598 жители (824 м., 774 ж.).

[81] Турците наричат това село и Ортакьой, «средно село».

на св. Георги колят курбан овце; там, казват, се намирала стара крепост, но в бързината не можах отдалече да разпозная никакви стари стени, нито изравнена плоскост, по която обикновено скоро се познава старо градище[82].

Тук се разделих с другарите си, жандармерийския началник и други, които се отправиха надясно към върховете, през които води конска пътека от Чепино право в Пещера, като пресича оттока на Баташкото блато веднага след излизането му от мочурите. Сам аз, съпровождан от един пеши стражар, тръгнах (2 ч. 55 мин.) на север към Дорково; конят, който яздех, в този скалист терен ми беше поскоро в тежест, отколкото полезен. Покрайнината доби друг вид. Вървяхме между гористи склонове около един километър през широката долина на оттока на блатливото Баташко езеро, нагоре към един затворен кът, в който около бялото минаре бяха наредени гъсто сбитите, също тъй дървени дорковски къщи. Тук-там жънеха хора по нивите, повечето жени, които бързо се закриваха. На едно място бях изненадан от особена сцена; вляво от пътя тъкмо зад един жив плет седяха или клечаха пет помакини, които, обърнати със забулените си лица тъкмо към нас, с явно усърдие мълчаливо се молеха с поклони в посока към Мека на югоизток. Около самото Дорково (3 ч. 30 мин.) в планинския кът още се люлееха златокласите ниви, размесени с уединени смирки и заобиколени с черни борове; жътвата току-що почваше. Край тях големи пространства заемаха бледозеленият лен и червеноцветният боб. Приятният горски мирис се смесва с пресния планински въздух над зреещите ниви. По пътя някои късове бяха наново постлани с камъни. Хвърлих един бърз поглед в дола, от който отдясно идва към селото езерният отток, и влязох (3 ч. 50 мин.) в гората, в която почва пътеката през планината за Тракийското поле. През гората се намерихме на кръстопът. Селото беше празно. Когато изсвири моят съпровождач, дойде от нивите един помак с бяла шапчица, която се носи на гола глава под чалмата, и неглиже, мъж с твърд, упорит изглед, и ни каза гордо да вървим надясно; когато го погледнах, спомних си как са се отличили дорковските аги със своите хора в баташкото клане.

За преминаването през тясното и от двете страни много стръмно

[82] Бележката на поп Методий от Корово у *Захариев*, цит. съч., стр. 67, описва потурчването на Костандово и споменава тамошните църкви «*Св. Петка*» и «*Св. Апостол Андрей*».

било на върха *Каркария* ни трябваха повече от четири часа; излиза се около 600 метра нагоре и 1200 метра надолу. Планината е гъсто обрасла с вековна гора. Чепинската южна страна покриват прекрасни борови гори; само най-долу, при Дорково, видях и малко дъбове. Зад билото по северния склон почват буките, ала тук-там все още прошарени с борове, украсени понякога с белоцветен павой, който се увива по дебелокорите пънове дори между клоните на короната. Без водач с мъка можеш да преминеш тук, тъй като пътят на места едва се познава. Отначало той е опасна сипкава пътека, която се рони под краката, по-нататък само горска вада, пълна с храсталак, в която често с ръка трябва да отмахаш клоните, които дръзко те удрят в очите, или пък внимателно да заобикаляш широките корени и мъртвите, през пътя нападали дървета. Някъде трябва да вървиш крачка по крачка по някой жлеб, в който не можеш и да се обърнеш, между пясъчни брегове, по-високи от човешки ръст. Влаченето на коня, когото, разбира се, постоянно водех за юздата, никак не ми беше приятно. Има места, гдето посоката на пътя се познава само по конския тор. През цялото това катерене срещнахме само двама помаци. Когато слънцето се наклоняваше към хоризонта и между дърветата стана дрезгаво, тихата гора се съживи от животински гласове; тук има мечки, вълци, сърни, зайци и много птици. Между другите звукове най-ясно се познаваха гласовете на кукумявките. Вълци тъкмо преди няколко дена се приближили до две помашки момчета, които карали добитък, натоварен с дъски, само с една пръчка в ръцете; прогонили ги, като почнали да удрят по дъските. На едно място тъкмо пред нас беше кацнала една голяма дива кокошка, но докато се наканим да стреляме, тя тихо се мушна в храсталака,гдето не можехме да я следим. На билото до една хубава планинска ливада, заобиколена със стар гъст бор, стърчи кула на три ката, със стража от осем пеши жандарми. В ниския приземен кат са оборите, а около най-горния етаж има галерия, по която заобикаля стражата. До кулата блика извор с ледена вода. Стражарите живеят спокойно, ядат хляб, боб и дивеч, колкото могат да убият, и пият тази планинска вода.

Изгледът от каркарийската кула е великолепен, един от най-величествените в цяла България. Още по пътя постоянно се озъртах назад между дърветата в гористия лабиринт на Родопите, особено долу към Чепино и Баташкото блато, които личаха като единстве-

ните зелени поля между черните гори. Когато стигнах при кулата (1414 м според моите наблюдения), беше ясна вечер с прозрачен въздух без мъгли и облаци (5 ч. 35 мин.)[83]. На север се провираше цялата великолепна верига на Стара планина — от Етрополския Балкан до околността на Мъглиш в Казанлъшко, с гребен, наглед еднакво висок с нашето местоположение, с всички пролуки и познати върхове: Баба, Вежен, Троянската седловина, Сопотските чуки, Юмрукчал, Марагидик, Кадимлия и Шипченския проход. Пред балканските склонове се простира много по-ниската Средна гора, с полегати склонове и немного лични върхове. Самото поле се простираше тъкмо под нас в страшна дълбочина (разликата е около 1200 м) в «птича перспектива»: огромна жълтеникава равнина без дървета, с явните бразди и межди на нейните ниви и с лъкатушното течение на Марица. По средата долу лежеше пред нас целият Пазарджик със своите къщи и улици, а по-нататък на изток стърчаха наредени скалистите пловдивски тепета като някакви дребни играчки. Надясно се виждаше под стръмните гористи родопски склонове бялото училище в Устина и червените стрехи на Брацигово. Ами погледът отзад! Там се откриваха тайните на Родопите. Ето високия Карлък далече наляво и огромната широка Рила планина надясно на северозапад, наглед съвършено близо до нас със страшния пролом на Елидере, по големина и височина царица на всички тези планини, с лъскав сняг, пръснат на петна и ивици над горите между голия камънак на най-високите чуки. Това е върхът Мусала, който по пътя тъй често стърчеше пред очите ни, на тройната граница между България, Румелия и Турция, зад изворите на Искър, Марица и Места. Между Рила и Карлък има много гребени, които освен някои планински пасбища са съвършено залесени. Ясно се познава между тях пролуката, през която води пътят от Чепино за Разлог. Зад нея изскачаха на хоризонта въздушните очертания на много далечни огромни планини, които привлякоха всичкото ми внимание. Те бяха две по-близки групи около 260° на хоризонта, а наляво от тях трета, вече неясна и мъглява, която се свършваше приблизително към 240°.

[83] Австрийската карта поставя тази кула на 1445 м височина. В руската карта не е отбелязана нейната височина; затова пък едно място на склона към Дорково бележи с 1291 м (без съмнение същата точка, която австрийската карта означава на същото място с 1319 м), а един връх на северозапад от кулата е 1496 м.

Първата група, почти тъкмо на запад, принадлежи може би още към рилските планини на юг от Рилския манастир. Втората, с ясния сняг на северния склон на високия остър къжел, е *Пирин планина*, античният Орбелос, в чиято величествена пирамида толкова пъти се заглеждахме от Дупнишко поле и от Кюстендилско; този връх, под който лежи малко езерце, носи турското име *Гьолтепе́*, езерен връх. Третата група принадлежи навярно към пиринския връх *Алабурун*, под чиито южни поли води пътека от Мелник за Неврокоп. Ясно се познава, че между тези далечни планини и по-близките Родопи преминава някоя дълбина — долината на Места. Това беше разкошна панорама, пълна картина с необикновена красота, която наведнаж осветяваше голям и любопитен къс от вътрешността на Балканския полуостров.

При кулата узнах, че не съм минал през там, през гдето исках, около развалините на голямото Каркарийско кале. От Дорково за полето водела още една пътека, малко по-нататък на запад; от нея може да се дойде до кулата, но собствено тя слиза в полето при манастира «Св. Петър» близо до селото Баткун. Тази пътека пресича потока *Каркарийско дере*, което извира от западната страна на кулата и през дълбок дол се влива в Елидере́. На левия бряг на този дол на едно високо място стърчат стените на старо градище, казват, от камък, с дебели неизгнили греди между камъните; казват му *кале* или *метох*, като го смятат за стар манастир. Местоположението на това място ми беше показано от Каменица, като ми се каза, че без това ще мина край него. От кулата поради високата гора градището не се вижда. Много ми се искаше да нощувам в кулата, при все че войниците ми разправиха за мъката от бълхите и за нощния тропот на хилядите мишки, които прогризват сградата във всички посоки, и на заранта да отида при градището, но времето ми беше разпределено.

Развалините на метоха са остатъци от славната крепост Τζέπαινα, която се споменава у византийците в XIII и XIV век и от която покрайнината и досега води своето име, което значи «разцепена» (т. е. планина), според пролома на реката Елидере[84]. Нейното местоположение прегледно описва Акрополит. Най-напред

[84] Τζεπαινα предполага старослав. Цѣпѣна (или Цѣпена, Цѣплѣна) от цѣпити findere. [За крепостта Цепина вж. С. Георгиева — Н. Гиздова, Средновековната крепост Цепина. — ИАИ, XXIX, 1966, стр. 41—56.]

той я споменава между родопските крепости, които имп. Ватацес в 1246 г. отнел от българите след смъртта на цар Калиман. След смъртта на Ватацес (1254 г.) цар Михаил Асен отново обсебил всичките родопски крепости. Император Теодор Ласкарис II, син на Ватацес, скоро изпъдил оттук българите; само Чепино се опазило. През пролетта една войска под водителството на Алекси Стратегопул и на «великия примикари» Константин Торник потеглила за Чепино отзад от Сер, но войниците се показали плашливи, защото, когато чули, казва, в планините някакво си викане и звук на тръби, почнали без ред да бягат и оставили обоза и много коне на «българските пастири и свинопаси», без съмнение на домашните планинци, които били скрити в някоя засада в проходите някъде на Доспат или в Разлог. Същата есен императорът решил лично да потегли за Чепино, тъй като отпорът на това единствено място много го смущавал. Войската тръгнала от Одрин с много коли, на които били натоварени храна и разни обсадни машини; във войската имало и латински, и татарски наемни войници, и особено много стрелци с лъкове. На Мокроливада, на половин път между Одрин и Станимака, паднал първият сняг, но това не спряло похода[85]. В Станимака войската се снабдила с прясна храна и потеглила за Баткун, гдето намерила доста припаси. Оттук императорът изпратил чичо си Мануил Ласкарис, който се бил покалугерил под името Максим, и войводата Константин Маргарит да разгледат местоположението на Чепино. Като се завърнали, те твърдели, че достъпът е лесен, при все че други, които познавали местността, в царския военен съвет твърдели противното. Императорът повярвал на първите и с цялата си войска потеглил от Баткун нагоре в планината. Пътят бил толкова стръмен, че не било възможно да се седи на конете. Към тази стръмнина се присъединила и гладка поледица, а по-горе сенчести и гъсти гори (συντρεφῆ τε καὶ λάσια δένδρα περὶ τὴν ἀκρώρειαν). Войската но-

[85] Тази Макроливада, споменавана освен у *Акрополит*, р. 127, и у Константин-Философ (Гласник 42, стр. 307) като поле на изток от Пловдив, където султан Муса през 1413 г. напразно подканял брата си султан Мохамед I да се бият, е без всяко съмнение Хасковско поле, така наречената *Узунджова* (на тур. — «дълго поле»), което е чист превод на гръцкото име. Тя е същата местност, където до неотдавна са ставали големи панаири. В околността на Хасково, и то към тамошните топли извори (на запад от града), принадлежи може би и крепостта *Toplitzos*, която е лежала близо до Марица, недалече от Одрин, където в XI век били разбити печенегите (*Jireček*, Heerstrasse, стр. 99).

щувала по пътя без палатки, които трябвало да остави долу, и цяла нощ се гряла около огньовете. Поради гъстотата на дърветата (ὑπὲρ τῆς τῶν δένδρων πυκνότητος) димът не могъл да се издига във въздуха и като се сгъстявал в гората, гложел очите. На заранта, когато се съмнало, императорът се убедил, че крепостта не може да се превземе с обсада и заповядал на войската да слезе пак в полето. Византийците опленили Баткун и потеглили назад за Одрин. Чепино не спечелили с бой, а с мирен договор с българите в 1257 г.[86]

Чепинската крепост се споменава и у Кантакузин като една от първите крепости на северното подножие на Родопите. За последен път я чуваме между деветте замъка, които получил цар Иван Александър (в 1344 г.) и които останали в български ръце дори до турското завоевание[87]. Според преданията, отбелязани у Захариев, крепостта дълго време се защищавала от турците. От турско време няма за нея известия и се вижда, че скоро е запустяла и обрасла с гора.

По склоновете, по които преди 628 години гърците залудо се катерили през вековна гора към височините, почнах да слизам от кулата долу (5 ч. 45 мин.). На кулата ми дадоха нов съпровождач, жив и приказлив българин, който в белите си цървули весело скачаше по камънака; той беше от тези, които през военната си служба в казармата се научили да четат и пишат. Моят съпровождач ми разправяше по пътя историйки от неотколешно време, как тук в 1881 г. гонили хайдушката шайка на Спанос, който с 18 души развълнувал цяла Румелия. Спанос, грък или влах, родом някъде от Битоля, и неговите хора прекрасно знаели всички места, тъй като по-рано през тук минавали като дървари и търговци на дъски. Веднаж дошъл в манастира «Св. Петър» при Баткун да иска храна; в манастира имало голяма компания, в която бил и татарпазарджишкият префект, но набрала само страх. По-после Спанос бил преследван от румелийската жандармерия и милиция с два отряда, разпръснати от полите до върха, като настъпвали един срещу друг. Двата отряда се срещнали в гората, но не видели разбойниците; в това време те слезли в полето, скрили се в житото и избягали през нощта през гората зад гърба на съединените отряди пак в планините! При развалините на едно голямо турско беклеме на половината на склона почна тесен

[86] *Акрополит* 84, 114, 119, 120, 128 (големият поход), 135.
[87] *Кантакузин* 1, 135, 176; 2, 405, 406.

калдъръм, правен от турците, съвършено развален от водата[88]. Там ни застигна тъмна нощ, без месечина. Към края минахме в тъмнината един лош сипей, голям бял стръмен голеж, покрит с мек пясък, в който потъваше кракът и се свличаше в тъмната пропаст. Не след много време дойдохме до полите и след четвърт час (8 ч. 30 мин.) влязохме в първото село, което се нарича *Црънча*. Освен няколко турски и цигански къщи, то е българско. В кръчмата почиваше добродушният помак Дервиш с моя багаж. По лавиците седяха селските големци, между тях няколко разумни старци; най-приказлив беше един селянин, който като говедар на реквизиционните коне през войната пребивавал в обсадения Плевен. За вечеря и с пари можах да намеря само сирене, хляб и вино.

Моят съпровождач веднага след полунощ, за да се възползува от ранния хлад, тръгна назад за кулата. Спах на една лавица, завит с горната си дреха. На заранта, 10 август, се видях сам в тази сграда, пооправих своите разкъсани от тръни дрехи, стегнах своята росинанта, заплатих си сметката 10 гроша и когато слънцето като червено кълбо се появи на източния хоризонт, препуснах по-нататък към Пазарджик. Дервиш, както и по-рано, беше далеко напред. Полето скоро стана тъй еднообразно, че от тъга често се обръщах назад да гледам каркарийските склонове и нейните хубави сенчести гори. Отначало вървяхме по подножието с пръснати тук-там орехи и със стари могили, но след това започнаха пустини с бодили и стърнища. В селата бият в очи по страните турските кули или чифлици с издаден горен кат, с чардак околовръст и с високи комини. Конете толкова се умориха от горещината, която беше налегнала още от заранта, че до Татар-Пазарджик, или както помаците казват «на Пазар», се влякохме с мъка около 3 часа, като се издигаха постоянно пред очите ни неговите многобройни къщи.

От града скоро ме изпъди тежката жега, по-лоша от тази в Пловдив. Още след пладне побързах на север за Панагюрище. Оттук стигнах в Ихтиман на 14 август заранта. Карантината от страна на Княжеството още не беше вдигната. Между разговора с ихтиманските познати околийският лекар, приветлив грък, който на турска служба се запознал и с Херцеговина и Албания, ми написа свидетелство, че съм съвършено здрав. Един ихтимански дядо мушна този

[88] Според австрийската карта височината на тази долна кула е 760 м.

документ в джоба на широките си шалвари и ме откара с кола на две колелета към границата. До бялата вакарелска църквичка отдалече се виждаше тъкмо на граничната линия платнена палатка с жълто байраче, а пред нея също тъй две жълти знамена от двете страни на шосето. Това е навярно карантината. С далекогледа виждам един брадат мъж до знамената в положение, което при действителна холера не в Египет, ами някъде в Турция, би възбуждало известен страх. Когато нашата кола се доближи, синковецът бързо се стъкми, облече си униформата, т. е. шаячна бозова дреха пак с жълти «акселбанти» и зае позиция. Поиска санитарното «тескере». Моят талигаджия го предаде и карантината бе свършена. Вътре в палатката се изтягаха в дълбок пладнешки сън няколко селски чичовци с калпаци: навярно «подозрителни», т. е. нямат свидетелство за своето здраве! След осем часа път колата се спря в София пред моето жилище на булевард «Раковски».

ЧАСТ ТРЕТА

ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

I. ТРЪНСКИ ПЛАНИНИ

Към сръбската граница. Сливница, Драгоман, Цариброд. Скалистата покрайнина при Трънска река. Погановският манастир «Св. Иван Богослов» и околните крепости. Град Трън. Река Ерма и легендата за св. Терапон. Магьосници. Следи от румънски елемент. Котловината Знеполе. Изкачване на Руй планина. Исторически преглед. Сръбско-българските отношения.

След 28-дневно отсъствие заварих София в пълен политически кипеж, който в най-младата европейска столица за разлика от по-старите главни градове обикновено настава тъкмо в най-горещите годишни дни и често чудно изненадва политическия свят посред «мъртвия сезон». Градът се намираше в явно вълнение. Цялата досегашна полуабсолютна система на управление се сгромолясваше. Същия ден, в който потеглих от Родопите през Пазарджик за Средна гора, либералите тържествено посрещали пред града своя водител, някогашния министър председател, стареца Драган Цанков, който най-после беше освободен от интернирането му във Враца. На другия ден пък след моето пристигане посрещаха вечерта сегашния министър-председател, който се връщаше от Русия, генерал Леонид Соболев, който тогава явно поддържаше либералната партия против «консерваторите». Досегашното разделение на партиите съвършено пропадаше. Предмет на всички разговори и комбинации беше, от една страна, растящата разпра между князя и русите, от друга страна, преговорите за съединение между либерали и консерватори. Действително след няколко дни се дойде до съгласие за тази коалиция на партиите, но при това се появи разкол в либералната партия. Партията на Цанков влезе в преговори

за някакви промени в Търновската конституция, която трябваше отново да се възстанови. Партизаните на Каравелов, когото неотдавна видях в Пловдив като тамошен кмет, се обявиха против промените и се организираха като нова опозиция, която искаше възстановяването на Конституцията без всякакво нейно ограничение.

Но мене всичко туй никак не ме привличаше; още не съм се опомнил от поезията на родопските борове и от пастирските средногорски мандри, бързах да извърша втората половина от проектираното пътуване в югозападните краища на Княжеството. Мой другар по целия този път беше милият ми приятел, геолога на българското правителство г. Георги Златарски от Търново, така че образувахме един вид частна научна експедиция.[1]

На 23 август 1883 г. заранта с проста талига стигнахме за $3^1/_4$ ч. в Сливница. Широкото хубаво шосе води в права като линейка линия през най-еднообразната част на Софийско поле, равно като маса, със съвършено незначителен склон на юг. Суха трева, високи бодили, трънест козашки трън (paliurus) и живо зелени млечки (euforbiae) покриват големи късове добър чернозем, които се сменят с пусти стърнища. Всички села лежат далеко от пътя, край който минаваме само един чифлик и една кръчма. Освен късове върбови алеи и няколко далечни гъсталака край селата не се вижда никъде нито едно дърво. И най-близките планини от страните са голи. Около десет дълбоко врязани потока кръстосват пътя от запад към изток. На хоризонта виждаме отзад нашата Витоша, а пък наляво ниската Люлин планина и нейното северно продължение, надясно дългия профил на Стара планина с шосето за Лом. Самото шосе е малко оживено, срещаме само малко шопи в бели дрехи и червени шапчици с дълги каруци.

По-нататък долината съвършено се стеснява в завоя, в чийто заден край лежи селцето *Сливница* (155 жит.) под каменисти варовити върхове с плоски гребени, които свързват издънките на Балкана с люлинските върхове и по този начин затварят Софийско поле.[2]

[1] Обширната геологическа студия на Златарски за този път излезе в Период. спис. Вж. Г. И. *Златарски*. Материали по геологията и минералогията на България. — П Сп, кн. 16, 1885, стр. 1—27; кн. 17, 1885, стр. 183—202; кн. 18, 1885, стр. 333—359.

[2] Турците наричали Сливница Халкали, но сега това име на самото място като че ли е забравено.

От наноса на местната река тук правят тухли поради липса на дърва на сламени огньове. Селяните ми разправяха за старо, римско шосе (*стари друм*), чиито следи вървят по високите уж по-нататък на запад.

От Сливница се изкачва за 10 минути през дълбок път между споменатите варовити върхове на една хладна височина, където царевицата и бобовете скоро отстъпват място на пустините, по които пасат овчи стада. Когато ние пътувахме, никой не можеше да предчувствува, че тази тиха покрайнина скоро ще стане бойно поле между два братски народа. Каменистата плоскост на запад от шосето към село *Алдимировци* с големи окопи е обърната от българите в позиция, която прослави името на незначителната *Сливница*. Самата височина, на водораздела между Искър и Нишава (715 м)[3], е била театър на битките на 17, 18 и 19 ноември 1885 г. На две места се простират блата с притоци, но без отток; другаде между ливадестата почва преминават пространни ниски скали. Забелязах от страните и две стари могили. Изгледът е ограничен. Надясно погледа на Балкана ни заграждат три чудни, с дълбоки седловини отделени един от друг варовити върха, украсени по отвесния си склон, обърнат към нас, с пластове всякак извити; със своята голота и пепеляв цвят живо ни напомнят херцеговинските покрайнини. Те се наричат *Три уши* (на турски Ючкулаклар) и през споменатите битки били превзети от българите с атака, която била начало на техните победи. Наляво се издигат различни плоски висоти на по-голямо разстояние, тъй че височината от тази страна е по-широка. До самото шосе при мястото, където островидните скали го затварят тясно, се провира стар, с пясъчник постлан римски друм, четири крачки широк и доста добре запазен.

Около $1^1/_2$ ч. от Сливница минахме край село *Драгоман*, което лежи около 20 минути от пътя високо под един връх надясно под скали; между сламените стрехи личи една бяла къща, селска църква. Жителите още носят шопска носия. Селото също тъй е принадлежало по-напред към София, сега обаче е присъединено заедно със Сливница към Царибродска околия. Половин час по-нататък стигаме до една уединена къщица край пътя (не е хан), пред която има чешма с турски надпис от неотколешно време. При Драгоман извира малък поток, който бърза към повечето алпийска покрайнина, която

[3] Руската карта поставя това число към блатото при Драгоман; в австр. карта е отбелязано 726 м.

се отваря пред нас; той се нарича *Иѐжевица* и принадлежи вече в поречието на Нишава, даже от мнозина се смята за самата Нишава. Като зачатък на Нишава изрично го описва вече пътешественикът Дриш в 1719 г. според показанията на своите водачи. Шосето, което следва неговото течение, слиза в една живописна дълбока долчинка, която полека-лека се стеснява в криволест проход или *дервент*, затворен между високи (до 300 м) скали с пласт червен пясъчник, пласт варовит камък — размесени. На тясното сенчесто дъно едва има място за потока, заграден с върби и с по-дребна буйна растителност, главно с цъфнал лепен и лулички (Linaria); шосето край потока е толкова тясно, че две коли едва могат се размина. Реката, на места преградена, кара малки воденици, чиито стрехи са покрити с големи апсидни плочи. Хора от заранта срещнахме много малко. В покрайнина, където се вижда само публика с калпаци, фесове и чалми, беше ни чудно да виждаме пеши пътници, облечени «alla franca»; те са немски и сръбски скитници, които отиват в София да търсят щастие в занаята си. Клисурата е около един час дълга; между населението се нарича и *Иѐжевица* и била по-напред под това име всеобщо позната като важна стратегическа позиция по пътя от Ниш за София. Сега през нея се строи железница от Белград за Цариград.

Зад последния завой на клисурата се отваря плодородна по-широка долина, в която Иѐжевица при село *Калотина* се съединява с *Годешка река*, чиито извори лежат близо до Гинци на шосето от София за Лом; оттук вече реката се нарича навсякъде *Нишава*. През пролуката на Годешка река надничат отзад голите зъбци на Стара планина. Между Стара планина и нашето шосе се простира продълговата, към север наклонена долина, която се нарича *Висо̀к*. Горни Висок принадлежи сега на България, Долни на Сърбия. В картите е вмъкнал тази дълга, гъсто населена долина едва Каниц. Реката *Висо̀чница* (или *Темска*) се влива в Нишава чак под Пирот; през нейната долина е вървяло турското шосе от Гинци за Пирот, сега почти запустяло.[4]

[4] Част от Висок между Нишава и реката Височница, на север от Цариброд се нарича *За̀брдене* (села Протопопинци, Радейна, Бребевница, Петрлаш, Моинци и др.). Под планините на границата, която се спуща в права линия от Балкана на югозапад към Нишава, се намира българската второстепенна митница в селото *Славиня*.

Около 3/4 ч. от края на клисурата сме до целта, в Цариброд. Жителите изговарят името му *Цàрев брод* (Czarew Brod пише вече Врančич в 1553 г.) или *Цареброд*; някога тук се е плащала навярно царската «броднина» (мито). Градецът е разположен в приветлива местност в продълговата, доста тясна долина, между високи гористи склонове на левия бряг на Нишава, заградена с върби и тополи. Между неизмазаните глинени къщи с керемидени стрехи личат няколко нови бели правителствени сгради. Тук има околийски началник, мирови съдия, митница и държавно трикласно градско училище, в чийто двор ни показаха два хванати орела. Лекар тук нямаха; за аптека служеше химическият кабинет на училището. Край реката се издигат съвършено селски колиби с кръгли прътени кошари за сушене на царевица. Населението (1074 души) се състои от стари местни жители и пиротски преселници, които, недоволни от сръбското управление, преминали в България. На главната улица, доста оживена, се забелязват много дюкяни и многобройни ханища. Намерихме подслон в един хан с ниски номерирани стаички и легла, който носеше името на близката Видлич планина, която дели долината на Нишава от долината на Височница. Сред селището се издига недоизкарана джамия, спомен от спахиите и черкезите, сега изчезнали. Преданията твърдят, че Цариброд преди 200 години бил уж голямо селище с 800 къщи, което обаче не се потвърждава от многобройните известия на старите пътеписи. Когато е пътувал Герлах (1587 г.), селото е лежало горе по върховете; долу на шосето пътниците се спирали само при един уединен кладенец.

Хубав изглед на селището се открива от стръмния, гъсто обрасъл връх на северната страна. От промиването на варовника, богат с вкаменелости, се образува по склоновете на този връх травертин,[5] от който на места изскачат периодически извори, които текат само след дъжд. След върха край тесния десен бряг върви

[5] Травертин се нарича на български изобщо *бигор*. Зеленикавият амфиболит в Трънско наричат *змиявдк*. Кремъчните кристали се наричат там *божия стрела*; паднали били уж със светкавицата, което се говори и за каменните предисторически чукове. Стеатитът се нарича в Самоковско *мàслен кàмък*, слюдата в Кратово *лъскавец* (в Самоков — *еч*), кремъкът, който дава искри, пак там *трéщени кáмъне*. Българската популярна минералогическа терминология съдържа изобщо много интересни форми, както и ботаническата, но досега малко е събрано от нея.

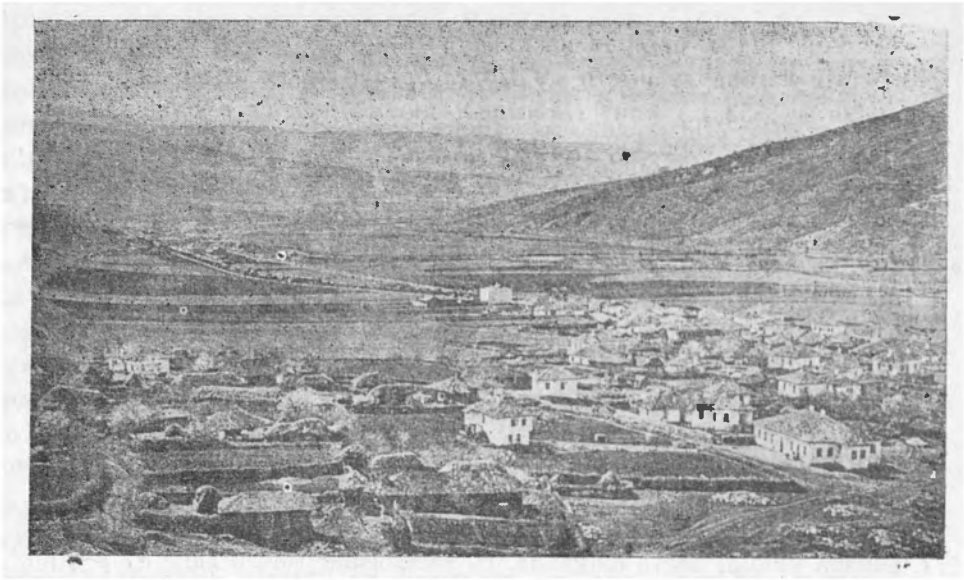

Фиг. № 16 — Цариброд

римски калдъръмен друм, 4—5 крачки широк, отчасти обрасъл. Няколко малки крепости (при Калотина, едно *кале́нце* срещу устието на Лукавица и т. н.) са служили за охрана на този път. Изобщо, казват, във всяко село в долината се намирали стари тухли, глинени тръби и следи от стари селища или крепости. В близкото село *Сукево* зад границата преди години е намерено цяло имане, без съмнение закопано през готското нахлуване в 376 г.; в Цариброд ми показаха от него една златна монета от император Валентиниан. И височината на водораздела е била в старо време населена. При църквичката в Драгоман стои гръцки вотивен надпис, издигнат на бог Сабази от някой войник от втория италиански легион.[6] За миналото на Висок свидетелствуват намерените там римски и венециански монети. Най-интересното там място, където постоянно се намират антични предмети, е селото *Ту́ден* при изворите на Годешка река, недалече на запад от шосето от София за Берковица; оттук са пренесени в Софийския музей два груби идола на

[6] *A. Domaszewski*, Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien. — AEM, X, 1886, стр. 239.

Зевс и Хера, според надписите също тъй гръцки, издигнати от «селското управление» (κωμαρχία) на някоя ненаименувана тракийска община.[7] Недалече на запад от Сливница се намира едно старо градище на високия връх между селата *Гургулят* и *Братушково*. В тази околност, близо до Драгоман, е лежала римската шосейна станция *Meldia*.

Околността на Цариброд е планински край, пълен с пътеки, с многобройни бедни села. Лозя тук и във Висок няма; всичкото вино се пренася през границата от Пирот. Също и тук съвършено липсват биволи, които видяхме още в Сливница; в Царибродско, казват, мнозина селяни не са и виждали през целия си живот това толкова обикновено другаде в България домашно животно. Стрехите на къщите са стръмни поради големия зимен сняг. Мъжката носия тук и в Трънско прилича на облеклото на македонските дебралии: бяла дреха от овча вълна, бели беневреци (тук *бревенеци*)[8], червен пояс и черен калпак (*бърла*). Жените носят бели, украсени с цветя кърпи на главите, червени или черни сукмани от един къс, червена като черга престилка с отвесни ивици и около тялото пояси от червена вълна или кожени и посребрени; на гърдите от ръкавите на дрешката и под късия сукман се подава бяла риза. Момичетата, както в Софийско, имат от козина правени коцаци дори един метър дълги, а върху тях малка опашчица, покрита със сребърни монети. На краката си носят, разбира се, обикновените опинци.[9]

На 24 август, съпровождани от един стражар и един циган-

[7] *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 52.

[8] «Rjécnik hrvatskog ili srpskog jezika» на югослав. академия обяснява *benevreke* във втората част от лат. bracae. Думата е позната по цялата северна част на полуострова и в Адрия; също и алб. *brendevek*.

[9] Жителите на Царибродско и Пиротско, които другояче говорят и другояче се носят от шопите, често се наричат торлаци. В самата покрайнина не обичат да слушат това име като прякор; в Цариброд ми казаха, че тамошните хора наричат торлаци именно шопите в Софийско. Впрочем името на горлаците в различен смисъл е познато и в други краища. В Берковицко селяните, които живеят от двете страни на Балкана, един друг се наричат торлаци; и румелиотите в Гьопса наричат жителите по северния склон на Балкана торлаци. *П. Р. Славейков*, Няколко думи за шопите. — ПСп, кн. 9, 1884, стр. 110. У албанците, тоските и гетите *торолак*, *трулак*, *турлак* означава глупак или луд. Родопчаните казват турлаци на жителите на полето; името е познато и в Сливен, Бургас, Шумен (*Славейков* в Наука II, стр. 462).

ски кираджия, се отправихме на нашия си път, разбира се, на коне. Нашата цел беше Трън, гдето пристигнахме наистина след двудневни забикалки. Около 20 минути зад митницата свърнахме от голямото пиротско шосе наляво в страничната долина, в която от юг идва силният приток на Нишава *Лукàвица*, или *Лукàвичка рекà*, която извира на *Бруснѝчка планина* на север от Брезник. По-горната ѝ долина изпълва цялата покрайнина между Сливница, Брезник и Трън и се нарича *Бу́рел*, като брои около 20 села.[10] Като минахме реката, която тече в дълбок врез между големи наноси от честите наводнения, влязохме в живописната, около 25 минути дълга долинка на един поток, който се влива в Лукавичка река отляво. На долния ѝ край, близо до устието, лежи особена черковна развалина, на горния ѝ пък край селото *Лукàвица*. Богатата растителност, прясната зеленина на покрайнината и шумът на водите напомнят на някой алпийски кът; орехи, дъбове, явори, върби, круши, сливи със сини или жълти плодове и високи царевици засенчват многобройните кладенци и водоскоци около селата, които бяха съвършено празни. Жителите се бяха пръснали по харманите на своите ниви по околните склонове. Покрай глог, уплетен от павой, и тук, в този задпланински край, се вижда козашки трън (paliurus), съвършено южно растение; в Трънско обаче ми казаха, че този трънист храст е бил пренесен тук едва преди 20 години, и то от чергарите цигани.

Развалените Лукавички храм е съвършено особена сграда. Самата църква е незначителна, само 7 крачки дълга и 5 широка, с полукръгла апсида; първоначалния тухлен свод, който вече отдавна се е сборил, селяните неотколе заместили с дървен покрив. Над църковното преддверие се издига триетажна четириъгълна кула със страна 5 крачки широка. Нейните стени са грубо направени от речни обли и чупени камъни, между които хоризонтално са зазидани греди. Най-високият етаж е имал параклисче, по цялата му дължина сводообразно, с четириъгълни прозорчета и триъгълна апсида, по чиито стени още се познават фрески. Средният етаж, без съмнение само стълба, има голи стени с два мазгала отстрани. Дол-

[10] Неде́лище, Несла̀, Я̀рловци, Чо̀рул, Цацу́ровци и т. н. В Трън чух, че в Бурел на мястото, наречено Каваци (на тур. тополи), между Врабча и Цариброд лежали някакви камъни с латински надписи. В Несла се намират стари тухли и два изгладени стълба, следи от някаква стара сграда.

ният простор е постлан с камъни и по стените е бил украсен с помалки ликове на светии, прилежно изработени на тъмен фон в два реда един над друг; на свитъците, които светиите държат в ръцете си, се четат отломъци от старославянски надписи. Лицата на светците са изподълбани от турците. Целият храм изглежда като да е бил някога засипан с пръст и отново изровен. Старите брястове и явори се надпреварват с височината на кулата, която съвършено закриват. Около развалината се забелязват и купове дялан камък и следи от ограда. Мястото между върха и потока е толкова тясно, че кулата едва ли е могла да служи за отбранна цел. За миналото на тази сграда, която като съединение на кулата със самия храм е голяма рядкост в източната архитектура, няма предания; селянинът, който ни отвори църквата, каза, че и дядо му (бил уж 120-годишен, както изобщо по селата годините на старите хора много се надвишават) уж не знаел кога тази «църква е служила». Селяните, каже, дохождат тук на Митров ден.[11]

След четвърт част стигнахме пак шосето близо до съборения мост, който водел през Лукавичка река над нейното устие в Нишава (2 ч. 55 мин.). На инженерите на българското правителство празното пясъчно речище се показало много широко и затова отчасти го заградили с насип; едва мостът бил готов, реката ненадейно придошла и изведнъж отнесла насипа заедно със скъпия мост. При това сливане на двете реки се открива отново отворена долина край Нишава, пълна с коноп и царевица. В планините гърмеше, но нас ни застигнаха само няколко капки. След кратко време минахме край ханищата на село *Желюша* (3 ч. 15 мин.) и съгледахме пред себе си сръбската митница и селото *Обреновац*, разбира се, едва неотдавна така преименувано. Зад митницата долината пак се стеснява, но зад тази теснина вече се открива Пиротската котловина. Ние свърнахме пред самата граница наляво в планината (3 ч. 25 мин.) и излязохме край харманите, сливите и слабите лозя на селището *Гоин дол*, още българско, и по шубарлачести върхове чак към границата. Сръбската граница беше явно отбелязана с бразда, до която лежеха дърва и тръне, остатъци от развалените от дъжд сръбски «плет». Като се изкачвахме постоянно, излязохме (4 ч. 10 мин.) на върха

[11] Архитектите Милутиновић и Валтровић в описанието на църквите в новите сръбски краища и Трънско в Гласник, кн. 48, 1880, наричат Лукавичката църква Св. Никола.

Планинички рит, от който за пръв път се откри по-голям изглед. На север се виждаше цялата Пиротска котловина, доста пространна, с равно дъно, по нея села с лозя, а отзад под планините църквите, джамиите и белите къщи на самия Пирот, доста голям град (8183 жители). Зад Пирот на хоризонта се издигаше биещ в очи уединен връх, може би далечният Ртан между Тимок и Морава, един от най-високите върхове на Източна Сърбия. Интересен беше погледът на Балкана. Върхът на Ком изглеждаше само малко издаден от гребена; познаваше се и дясната страна на Височката котловина, в която нашите водачи ни показваха местоположението на манастира *Св. Кирик*. Покрайнината на изток от нас към Балкана беше почти гола, на запад пък гориста. На югоизток се издигаше острият профил на Витоша, която след това по целия си път виждахме от всичките повисоки места, тъй че цялото си пътуване можехме наистина да наречем пътуване около Витоша.

Най-близко в Сърбия лежат селата *Чȍрин дол* и *Планинȁца*. Преминахме през второто село и стигнахме пак българската граница, която кръстосва мекия път от Трън за Пирот, който се присъединява към шосето от София за Пирот едва на сръбска територия. Митническата стража от двете страни, като видяха официални пътници, взеха оръжията си. Разликата между тях биеше в очи. Сръбската стража, няколко окъсани пандури в бели беневреци и цървули, живееше в мръсна ниска колиба от храсталак; на българска страна се издигаше нова къщица със стряха, чийто гарнизон имаше порядъчна униформа от кестеняв шаяк със зелени яки и запретнати долу зелени ръкави. Оттук се спуснахме през гористата долина на запад, като вървяхме ту нагоре, ту надолу през една пътека, която ми напомни Ихтиманския задгорски край в Средна гора. В тората някъде наблизо се крие още на българска територия манастирчето «*Св. Никола Планинички*», малка, казват, църквица като зимник с живопис от XVII век. Наляво цялото ни внимание поглъщаха живописните чуки, импозантен профил с див изглед, които се издигаха доста близо от нас. Това са скалите при Суковска река, която стигнахме при село *Държина* (5 ч. и 40 мин.), където се намира българският митнически «пункт». Селото е пълно със сливи и круши; в къщите лежеха сани за влачене на дърва от планината.

В названията на тази река, която по големината си и водната си сила е същинският зачатък на Нишава, владее чудна забърканост,

която без съмнение произлиза от това, че речната долина поради своята непроходимост не служи за път и следователно не образува никакво общо цяло. На сръбска страна около устието се нарича *Сȕковска рекà* според селото Суково, което лежи в Сърбия малко нещо под Дръжина; това име се среща и в пътеписите от XVI век. В Дръжина се нарича *Влашка рекà*, в селото Власи пак тъй или *Трънска рекà*, при всичко че там някои твърдят, че се нарича собствено *Нишàва*, други пък ѝ казват най-просто «*тая рекá*». В Трънско се нарича *Голема река*. Освен това от гражданите се слуша името *Иéрма*, което обаче, както по-нататък ще посоча, е от интересен литературен произход. Изворите лежат в планината между Знеполе и Власинската долина, при село Клисура.

Пътуването от Дръжина (6 ч. 6 мин.) на юг край реката нагоре е просто пленително. Върви се низ широка лъкатушна долина, в която от страните над влажните дъбрави се издигат високи скалисти огледала и чудни зъбци от бял варовник дори до височина 100—200 метра. Върховете на тези скали се познават и от София, надясно от Руй. Населението нарича тези планини според близките села *Влашка планина* или *Драговитска планина*, самият пролом *Ждрéло* (гърло). Край водата под сянка и на хлад расте буйна растителност, главно кленове и огромни лугачки (Dipsacus), по-високи от човек на кон. Пътеката лъкатуши ту на пясъка край реката, ту по камънака край скалите. Девет пъти пребродвахме реката, дълбока до конските колена и доста силна. Тук-там пасяха стада кози, които в цяло Царибродско образуват главната част от дребния добитък. овчарските кучета се хвърлиха веднъж върху нас с такава ярост, че вече бяхме се приготвили да стреляме.

Поразително впечатление прави скалистият амфитеатър при село *Власи* (6 ч. 56 мин.). Изведнъж се открива малка котловина, пълна с царевица, коноп и огромни орешаци. На западния бряг малко по-високо над реката лежи селото, а над него стръмно се издига огромна набръчкана стена с пещери, която отгоре свършва с чудно изрязани зъбци. Скалата се нарича със съвършено румънско име *Мȕмул*; горе между тези зъбци лежи, казват, някакво старо градище с кладенец. В котловинката реката влиза отляво през тесен прорез между високи скали, едва 15 метра широк; този пролом, който също тъй наричат *ждрéло*, не е, казват, дълъг и човек може да премине, разбира се, като гази във водата. В селото селяните,

хора с хубави лица и жив характер, ни приеха любезно. Моят другар донякъде се ориентира, като искаше на другия ден да разгледа леглото на каменните въглища, открити в съседство; те са съвършено тънки пластове между бял пясъчник и мергел в дола, наречен *Аса*.[12] След четвърт час почивка на ниски триножници в широкия двор на кметовата къща побързахме по-нататък, излязохме на върха на западния бряг и заобиколихме Мумул и Ждрело, чието гърло сега видяхме пък от опаката, южна страна. В гората ни свари мрачината. Нашият стражар, родом от Радомирско, запя народни песни, което е много стар обичай у жителите на разните народи на полуострова, когато пътуват вечерно време през гора.[13] Един час от селото стигнахме до целта в манастира «Св. Иван Богослов», или в *Погановския манастир*.[14] През целия ден не бяхме хапнали освен малко сливи с ракия; първата ни грижа беше да се подкрепим от собствените си провизии с помощта на манастирското гостоприемство.

Погановският манастир лежи на прекрасно място, като Власи, в подобна, но по-миниатюрна гориста котловинка между огромни скали. На пръв поглед даже се и не вижда откъде може да се излезе от това скривалище вън на бял свят. Най-високата стена, сива с жълтеникави места и с пластове надясно наклонени, се издига към небето тъкмо над манастира на северозапад и се нарича *Зю́бер планина*; горе над нейния склон стърчат върховете на дърветата на планинската гора. Най-високо по скалите расте, казват, между камънака и иглолистни, и то *мю́ра*. На едно високо място стоят на скалата четири естествени каменни *столо́ве*, които и тъй се наричат; там кацат и се вият орли, всякога в дружини по четири, пет. Реката иде от югозапад от великолепни долини между фантастично изострени скали. Източната страна образуват малко по-ниски скали, от които през дива тясна долина от по-малки размери идва Погановският поток. Стара гъста букова и церова (Quercus cerris) гора

[12] Недалече на запад е вече границата. На бълг. територия лежи там село с чудно име *Куса врана*.

[13] *Никифор Грегора*, 8, 14, столичен изнежен византиец описва своя страх, когато в посланическото си пътуване в Сърбия през 1326 г. неговите водачи в околността на Струмица през гъстата гора в безлунна нощ почнали да пеят юнашки песни, които страшно се отразявали в скалите и гористите дълбочини.

[14] [За Погановския манастир вж. *Кр. Миятев*, Погановският манастир. София, 1936.]

изпълва дъното на котловината.[15] Реката тече с постоянен шум през големи белезникави балвани и бял пясък под сянката на кленове, буки, коренясти елхи и диви круши; зелената вода и зеленото отражение на дърветата се сливат в една боя. Под горската сянка в нея се вливат по-малки студени ручеи, над които около цветята бръмчат пчелите на манастирските кошери. В манастира живее само игуменът, добрият и разговорливият отец Васил. В стопанството му помага брат му, който се е настанил тук с цялото си семейство.

Посред стопанските манастирски сгради, няколко каменни свода с дървени тавани, се издига старинната църква. На пръв поглед живо ми напомни църквата на Станимъшкото градище: живописна сграда от пласт тухли (в 3 реда) и пласт дялан камък, около 18 крачки дълга и 7 крачки широка, която над преддверието на църквата има също тъй четириъгълна куличка. Същинската църква е триконхална, като има освен олтарната апсида още две полукръгли апсиди от страните с малки прозорчета. Над нея се издига еднокубе върху тамбур с осем прозорчета, през които се вмъква слаба светлина в тъмната вътрешност. На пода, постлан с тухли, съгледах няколко диска от печена глина с листови орнаменти. Към тази стара сграда в по-ново време е прибавен отпред отворен перистил на стълбове. Интересни са грижливо изработените стенни живописи на тъмен фон, които се простират дори до кубето; те са не само добре запазени, но узнаваме и кога са били правени. Надписът над вратата на църквата ни съобщава, че зографията е била правена (не е казано от кого и за кого) през октомври 1500 г., а другият надпис над иконостаса споменава зографисването в 1512 г.[16] Отвън в стената на фасадата са зазидани три каменни диска, на които се виждат издълбани имената на св. Иван Богослов, «господин Костадин» и «госпог(j)а Елена». Името на св. Иван и Константин се повтаря и на средните

[15] Различните видове дъбове имат свои имена. В Трън си записах тези: *пърнáр* (и новогръцки παρνάριον Kermeseiche, Steineiche), *благýн*, *лапýх*, *цер*, *горýн*. Видовете на иглолистните се наричат: *елхà* (трябва да бъде *елà*, Abies), *смрùка* или *смърча* (Juniperus), *бор* и *мýра*. Дивият бъз се нарича и *абъд*; *дървен бъз* е Sambucus на дърво, *бъз* само храсталак.

[16] Между светиите покрай Константин и Елена и св. Иван Богослов тук са изобразени също и св. Иван Рилски, св. Йоаким Сарандапорски, св. Симеон Сръбски, св. Сава «архиепископ сръбски» и т. н. В прозореца наляво има анаграми, чиито букви се четат може би на кръст през една, но аз не можах да изкарам от тях никакъв смисъл.

стълбове по прозорците от страните. Няма съмнение, че под тези имена се разбират, самата плоча може да бъде по-нова или по-стара, основателите, някои южнославянски князе. Традицията ги е идентифицирала с император Константин Велики и неговата майка, който впрочем наистина е бил родом от тукашния край, от близкия Naissus (Ниш).

От второстепенните сгради *мáгерницата* напълно напомня кухните на нашите стари замъци: свод от тухли и камък, който продължава във висок комин, под влиянието на стогодишен дим, като че с емайл напъстрен. В него се показва откъслек от надпис, който споменава годината, месеца и кръга на слънцето, ако съм прочел добре, 7085 от сътворението на света = 1577 след Хр.

Интересен паметник е поменикът на българските царе, писан приблизително в XVII век на малка дървена дъсчица, която, казват, принадлежала към някоя икона с две крила.[17] В една колона са написани имената на царе, взети от същия източник, от който е произлязъл и Боянският поменик, в друга — имената на калугери. Поменикът и досега се чете на литургия през празници. Тук е имало много ръкописи, тъй като, казват, манастирът никога не е оставал пуст, но в нашето столетие били разнесени от частни лица. Намерих само 9 книги на хартия, всички с църковно съдържание.[18]

Тукашната местност може би много отдавна е била населена. Отец игумен ми показа монети, намерени при копането в манастирската градина, късове от Юли Цезар (със слон), Аврелиан, Константин, Юстиниан, византийски монети, български сребърни от Цар Асен и т. н.

Ние имахме намерение да вървим постоянно край реката нагоре дори до Трън. Но в манастира узнахме, че поради непроходимостта на долината това е невъзможно, особено на коне. За тамошната покрайнина разпитах в Трън, главно окръжния училищен инспектор архимандрит Зинови Петров. Около половин час на юг от

[17] Погановския поменик издадох в Период. спис., кн. 7, 1884, стр. 68 и сл. За надписа от Поганово вж. *Бр. Шкорпил.* Старовремски надписи из разни краища на България. — СбНУ, кн. 7, 1892, стр. 98.

[18] Те са едно евангелие, 1 триод, 2 стихирари, 1 предписание за службите (единственият юсов ръкопис, приблизително от XV в.), 1 миней, 2 служби на светии, 1 ркп. църковни запрещения, свършено нов (и глава о вовуркολακοχъ). Пет ръкописа отнесли, казват, сърбите през окупацията.

«Св. Иван» се намира село Одóровци, което може да се стигне само пеша с голяма забикалка. Над него на десния бряг на една висока скала се намира градището *Я́сеново калé*, четириъгълник около 40 метра дълъг от страните, със стени 1 дори 2 метра дебели от дялан бигор (травертин) и с щерна; неговото местоположение ми показаха от върха на Руй планина. Насреща на левия бряг лежат развалините на стар манастир, *Одоровския манастир*. Преданието гласи, че крепостта била превзета от турците на самия ден Великден, когато гарнизонът присъствувал на божата служба в отсрещния манастир. На тази военна хитрост турците били, казват, научени от една баба. След това манастирът, в който, казват, живели 70 калугери, според преданието бил унищожен от турците, защото калугерите нападнали турската хазна, която била носена по тези места от Ниш за Самоков, събрали парите, а хората и катърите хвърлили в близката пропаст (*прсвалия*), където уж техните кости и досега се белеят. Името на крепостта се свързва, разбира се, с цар Асен вероятно под влиянието на поменика у «Св. Иван»; малко по-високо лежи обаче край реката селото *Я́сенов дел*, чието име сочи по-скоро на дървото ясен (о̀сен), отколкото на старите Асеновци. От лява страна се влива там в Трънска река малък поток от село *Звóнци*, където извира топъл, неприкрит извор без сграда (казват +24°R). Според преданието при граденето на крепостта от този извор хвърляли камъни от ръка на ръка чак горе. Между Звонци и Искровци се виждат остатъци от камен мост (*Ковачев мост*) през Трънска река, с калдъръм през ливадата и някаква сграда.

На 25 август след пладне пребродихме реката, излязохме през гората на един гребен между два потока и слязохме за половин час към източния от тях в селото, наречено *Погáново*. Във всичките тукашни села главното овощно дърво е сливата, от която варят или според тукашния говор «пекат» и ракия, или сливовица. От лозя никъде нито следа; затова пък известна преднина има конопът, който преобладава в цялата тази планинска покрайнина от Цариброд дори до Струма и Вранско. По нивите се забелязва и *елда*, другаде в България непозната. Оттук (2 ч. 15 мин.) вървяхме край Погановския поток към горната му долина, наречена *Рибни дол*, в която се намират само няколко малки воденички.[19] Край пътя се забелязаха

[19] Над Рибни дол имало, казват, също така основи от някаква крепост. Преди време там имало уж и каменна плоча, на която били изобразени три хляба

между буковата гора свежи ливади и буйна растителност, дребнолисти кленове (Acer tataricum), глог, дрян, лугачки (Dipsacus), млечки (Euforbiae), люскавиче (мехуниче, Physalis Alkekengi) и т. н. На височината *Бе́ли ка́мик* стигнахме шосето от Пирот за Трън при развалините на една турска караулница. Оттук се вижда прекрасен откъслек от Балкана, който оттук се представя като продълговат гребен, само тук-там по-вълнообразен, после отдавна познатата нам Витоша, а на югозапад близката Руй планина над Трън. На север от нас се простира разкъсан горист терен, пълен с гребени, хълмове и долини, най-близко на юг чуден някакъв лабиринт от високи скалисти пирамиди. На запад пък се подават познатите бели скали и чуки край Трънска река, заобиколени със зелени гори. Вляво познаваме и скалите при Драгоман. До съборената кула се показва голям камък, с който уж хвърлял Крали Марко.

Оттук почнахме да се спускаме към село Врабча, което отчасти е разпръснато в «кошари». По нивите овесът стоеше още зелен; жътвата тук въобще едва сега почваше. Надясно от пътя са наредени споменатите чудни стръмни скалисти конуси, всеки усамотен; оттук те вървят далеко на юг към Брезнишко. Един от тях, каза ни се, се наричал *Голешки връх*. Във Врабча (5 ч. 15 мин.) имахме в хана случай да познаем гостоприемството на тукашното население; един селянин от една воденица в Рибни дол не ни пусна, без да ни почерпи с кафе и ракия. Оттук (5 ч. 35 мин.) вървяхме по серпентини, постоянно по-дълбоко, по хубаво шосе между царевици с изглед вдясно на Руй, чийто тревист конус оттук се показва в цялата своя уединена висота. Живописността на покрайнината ни изненадваше; това е един вид българска Швейцария.

Най-после се отвори пред нас в дълбината равна долина, която вървеше като улица от югоизток към северозапад, с малка рекичка на дъното, която се нарича тук *Секирѝца* и през големия пролом при селото, наречено *Петѝчинци*, се влива в Трънска река. Край реката върви на дъното шосето от Трън за Брезник с телеграф. Околността на Врабча има голяма стратегическа важност като позиция, която владее важен кръстопът. Като слязохме към шосето (6 ч. 38 мин.), свърнахме по него надясно и излязохме пак на скалиста седловина

и един нож, вероятно нещо подобно на йероглифните знаци на херцеговинските надгробни плочи; неотдавна обаче я зазидали в яза при манастира Св. Иван.

без изглед, на места съвършено обрасла с див нисък люляк (Syringa). Трън остава скрит в своето скривалище, докато ненадейно влезеш между първите къщици (7 ч. 15 мин.). Едва пристигнахме на мегдана, бяхме тъй сърдечно посрещнати от жителите, хора много приветливи и живи, както никога не очаквахме в този край, и на двамата лично непознат. Намерихме гостоприемен подслон в къщата на гражданина г. Таке Пейов.

Градът Трън (1552 жители)[20] лежи в дълбока, от всички страни затворена котловинка от двете страни на многоименната река, между високи върхове. По-напред в него е имало 10 къщи турски и 30 черкезки, но те през войната си отишли. Червено и синьо измазаните къщи с градини и дървени плетове, с шума на реката и с фона близките гористи склонове правят приветливо впечатление. На фасадата на много къщи са изрисувани лъвове и конници, примитивни опити на дебърските дюлгери и «изографи», които понякога в кратък надпис увековечили и своето име. Градът се дели на три части: *Ба́ринци* на запад, около един километър от центъра, съединени с останалата част само с рядък ред къщи край реката, *Средня махала* и *Спахийска махала* на изток.[21]

Църкви в Трън има две. Едната, в центъра, е нова, с дебрапийска «зография». По-интересна е «Св. Петка» в Баринци, която е свързана с цял легендарен кръг. Триконхалната църква е съградена също тъй едва в 1856 г., но на мястото на стара църква, която в своя план, казват, приличала на близкия манастир «Св. Рангел». До църквата се издига много стара борика, навярно садена от човешка ръка. Такива уединени стари иглолистни дървета съм забелязвал и по други места в Западна България; вероятно някога е имало обичай, когато турят основите на някоя сграда, да садят дърво, и то борово.[22] В църквата се пази по-ново ръкописно евангелие с рисувани ликове на евангелистите и на св. Прохор; мисли се без съмнение — св. Прохор Пчински, народен светец, чието седалище е било при реката Пчиня, близо до сегашната тройна сръбско-българо-турска граница, където на турска територия и досега се издига голям ма-

[20] Според статистиката от 1893 г. 3662 жители. (П.)

[21] [За Трън и Трънско вж. материалите в Сборник Трънски край. София, 1940.]

[22] «Le vieux pin, qui fait un effet pittoresque sur des rochers calcaires cavernеux», на гробищата при църквата интересувал още Ами Буе преди 50 години (1837) при влизането му в Трън. Itinéraires, 1, стр. 86.

настир, наречен на негово име.[23] На иконостаса вдясно между другите светии е изобразен в природна големина св. Терапонтий, който се ползува с голяма почит в Трънско. Историята на този светец, който във времето на император Валериан живял в Лидия като свещеник в тамошния град Сарди, е била пренесена в Сердика, днешна София, където видяхме дървото, при което уж мъченически умрял, а също и в цялата околност. Синаонският град, античният Συναός в една планинска покрайнина на Азиатска Мизия (според по-късното разделение във Phrygia Pacatiana), сегашният Симав на юг от Бруса, споменаван в тази легенда, по известна прилика на името спомогнал св. Терапонтий да стане домашен в Знеполския (Трънския) край. Срещу църквата с нейната стара борика показват на десния бряг на Трънска река една скала, на която уж живял св. Терапонтий; на мястото, където между мъките изтекли неговите вътрешности, произлязла, казват, малка пещера, от която заран рано при утринната хладина излиза бяла пара. Насреща на северната страна върху една друга скала се вижда друга по-голяма пещера, зазидана с вратца, някоя стара еремитска постница; в нея според разказите на населението живеела св. Петка. Още калугерът Паисий в своята българска хроника, писана в 1762 г., споменава св. Терапонтий като български светец, който, казва, бил свещеник в Трън.[23а] С това пренасяне на легендите стои във връзка и името *Ие́рма*, което се дава на Трънска река и което в последните години се вмъкна в многобройни сръбски и български книги; също и в руската карта е отбелязано за цялото горно течение от извора до Ясенов дел. По-старите пътеписи не споменават нищо за него. Още по пътя често разпитвах за това име, но селяните го не знаеха, само граждани учители и попове знаеха за него, и то някак си несигурно; в Цариброд ми казаха, че то се чете в един печатан пролог в една трънска църква.

[23] То е неделно евангелие на книга приблизително от XVI—XVII век, без юсове, с акценти. Една бележка гласи, че в 1717 г. във военно време го е подвързал поп Никола от село Хмелцинца (сегашното Ме́щица, на югоизток от Брезник), а го «оковала» със своя работа «монахиня Яникия». И в една бележка на евангелието в Бусинци се споменава книгоподвързач поп Никола мелцинкы.

[23а] За св. Терапонтий в Трън вж. *Jireček*, Das christl. Element etc., стр. 54—60. *К. Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 233—238.

Тази Иерма не е нищо друго освен отдавна познатата рек. *Хермос* в Лидия, също тъй споменавана в легендата на св. Терапонтий (в старослав. превод на ръцѣ Ѥрмѣ). Св. Петка станала домашна светица в Трън също тъй с пренасянето на легендата въз основа на подобност на имената. Нейните останки, т. е. в средните векове, почивали в Търново над Янтра. В тези краища тя е била турната в такава близка връзка с Трън, че една пословица, позната по цялата околност, гласи: *туй Трън, туй света Петка*, и означава приблизително същото, както и латинската «hic Rhodus, hic salta»[24].

След обед излязохме край реката от града надолу. Около една малка воденица се преминава през гориста долина до мястото, където на десния бряг се явява пак едно обикновено в тукашния терен *ждре́ло*. Между скалисти пилони от тясната долина се появява малък поток, може би много къс; на руската карта не е даже отбелязан. Насреща, на левия бряг, между дърветата се крие високо върху горист склон манастирът *Све́ти Ра̀нгел*. Неговата малка църква, тъкмо над склона, прилича на «Св. Иван Богослов»: каменна сграда от бигор и греди, 15 крачки дълга и 6 крачки широка, с триконхална вътрешност, над която се издига кубе, с осмоъгълна куличка и с тъмно преддверие, което има отгоре си по-малко кубе, снабдено само с един мазгал. Във вътрешността, която лежи около 2 метра под нивото на двора, царува мрачина, която в по-старите църкви вероятно нарочно е била създавана, за да усили впечатлението на святост на божия дом.По стените се вижда живопис по-груба работа в два реда един над друг, със славянски надписи: долу светци с полуразвити свитъци в ръцете, след това ред кръгове с глави, по-високо пък фрески с големи фигури чак до кубето. Подът е постлан с четириъгълни, някъде почти един метър широки тухли с диагонални врязове. Църквата, казват, дълго време стояла пуста. Надписът на вътрешната страна на първите врати, затворени отгоре само с греда, не е четлив, затова пък четем на вътрешната страна на вторите врати, че църквата на «архистратега Михаил» е била зографисана по поръката на «настоятелите» кир Воихна от село Ранилуг и кир Костадин от село Тургияковци, ако съм прочел добре, в 1643 г.[25]

[24] Пословицата у *Миличевич*, Кральевина Србија, стр. 138 (от Нишко).

[25] Летоброенето е неясно: зрнѧ, може би зснѣ (1643 или 1743). Първото от тези села сега се пише обикновено Ранилук и лежи на западния край на Знеполската котловина (към името срв. срб. вранји лук eine Art wilder Lauch

Сега в манастира живее само един духовник; в надписа се споменава игумен с трима братя. Изгледът на север е затворен. Наблизо се влива в реката отляво *Ловнишка река*, малък поток, при който лежи село *Лóвница* в старо градище, на което, казват, се забелязвали нависоко железни халки.

Срещу манастира, малко на север от онзи процеп, стърчи високо над десния бряг при пътя между кленове на мястото, наречено *Престдл*, античен четириъгълен вотивен камък с латински надпис. Корнизът на горния край е украсен с орнаменти във вид на лист, а отгоре на камъка лежи някакво си плоско каменно блюдо. Надписът е поставен наопаки и доста нацапан. В него се споменава непознато досега латинско божество Casebonus.[26] Пет крачки по-нататък се издига кръст от бигор, на който забелязах неясни следи приблизително на три букви.[27]

Цялата местност по склона и до днес има известен митологичен характер. Когато с навлечена на лявата ми ръка юзда на моя кон с мъка следвах буквите на стария камък и си ги записвах, дойде при мене един селянин и почна да ми задава чудни въпроси: «Ние сме будали, прости човеци, планинци: жена поп може ли да бъде?» Узнах, че в едно близко село живее някаква си врачка, която не признава попа и извършва своя занаят при някое аязмо. Този случай не е единствен. Планинците в Царибродско, Брезнишко, в планинските части на Радомирско и Кюстендилско, в известни трънски краища, даже и в Нишко са много суеверни; от това суеверие са избавени само тези трънски села, които се скитат много по света за работа. Навсякъде из тези планини е пълно с *вражалци* и *врачки*-които с *магия* (*вражанье*, *врачуванье*, *баянье*) лекуват болни, издирят изгубени вещи и т. н., разбира се, винаги срещу добро възнаграждение. Още в Цариброд ми разправиха, че там живеели един

във Вуковия речник). За селото Турáковци (такова и днес) ще говорим по-нататък.

[26] След ясното начало «Sancto Casebono sacrum» следва неясно приблизително «pro salute M. Antoninus felicissimus posuit». Проф. Томашек посочва името на крепостта Κασιβόνων в провинцията Хемимонт (у Прокопий). *K. Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 53. За този надпис говори и *Домашевски*, Studien zur Geschichte der Donauprovinzen, — AEM, XIII, 1889, стр. 153.

[27] [Правилното разчитане и тълкуване на надписа у *Б. Геров*. Известия на Народния музей в Бургас, II, 1965.]

светѣц и една *светѝца*, които нощем се разправяли със св. Богородица и св. Троица (тази им се явявала като жена в бяла риза) и затова са оракули на жените от цялата околност; светецът живее в някое си ново манастирче на юг от градеца. В Брезник една баба гледа на кости от печени пилета; при това е, казват, в споразумение с поповете, та след извършването на врачуването праща своите овчици при тях да им четат молитви, което, разбира се, не се извършва без възнаграждение. По селата се празнуват различни бабешки празници, през които е забранено да се работи; хората са, казват, такива фанатици, че чупят колата на този, който на такъв ден би се осмелил да иде на работа. Чух оплаквания, че се намират и селски попове, които сами вярват в подобни поверия и които между другото също и агитират да не се учат и момичетата и да не ходят в новоучредените селски училища. Също и в Македония има подобни магьосници, които имат среща със светиите; чух за едного в гората при Кратово, при когото хората пътували отдалече пеша и с кола.[28]

[28] Поп Петър Любенов от Кюстендил в интересната книжка Баба Яга или сборник от различни вярвания, народни лекувания, магии, баяния и обичаи в Кюстендилско (Търново, 1887), стр. 52 и сл., която получих тъкмо преди печатането на тази книга, изброява девет лица, които врачуват в краищките, каменичките и пиянечките села. Дядо Рано, наречен «костаро» в Преколница (Каменица) гледа на овчи и кокоши кости. Баба Цвета в село Жеравина (пак там) със своето лекуване събира около себе си много хора от Кюстендилско и Егрипаланско. Станое Стаменков в село Враца (на запад от Кюстендил) с пущане на боб в блюдо с вода гледа за болести и дава на хората треви, с които да се кадят за своето оздравяване. От по-нов характер е Димитър Стойков в Црешнево, който гледа на длан, и Магдалена Пантаджийката в град Кюстендил, гледачка на карти. Баба Гоца Стойчева в Бресница (Краище) още през 1860 г. повела такова движение, че селяните по нейна покана почнали да градят на големи тълпи не само манастир в селото, но и в околността 7 църкви, от които някои — със слама покрити сгради — и досега стоят, като служат лятно време за подслон на добитъка. Тази «света Гоца» често примирала и виждала светии. Значението на тези лица за селското население е по-голямо от това на попа или учителя; за лекари и досега изобщо малко искат да знаят. Преди церемонията магьосниците добре разпитват за отношенията на просителя и не могат ли да узнаят нещо по-подробно, отлагат или изпращат просителя с думите: «вие не сте за тука». За възнаграждение вземат пари, овце, животни, масло, платно, вино, ракия и т. н. Любенов споменава една дума на баба Цвета при *вражанье* като песен, в която тя призовава на помощ не само св. Неделя и св. Петка, но и «мои мили дружки от Вильо коло, от Внтоша и от Ри̏ека планина», следователно планинските вили. — Официалното сръбско известие за магьосниците в Нишки окръг вж. у *Миличевич*, цит. съч., стр. 154—158.

Тукашното население прави изобщо симпатично впечатление, особено в собствено Трънско. Те са хора добре израснали, с жив дух в хубави носии, към чужденеца приветливи и при всичката си сиромашия гостоприемни. По пътя поздравяват кратко: *Бо* (*Бог*). Жените носят сурови кожуси без ръкави, с вълната отвътре, черни дрехи със златни нашивки по полите и гърдите и сини индигови или червени алкърмъсови пояси; виждат се и тежки сребърни пояси. Момичетата носят на кърпата, която според всеобщия в тези покрайнини обичай е завързана под коцака, цветя, главно червени латинки (tropaeolum), отглеждани по градините. И по-старите жени имат обли, угледни лица. Още от село Власи виждахме навсякъде хубави женски типове, всички чернооки, от романски характер. Че голяма част от планинците в покрайнината между Нишава, Горна Струма и Искър, от Балкана до Вранско са действително само послабянени власи, за това свидетелствуват множеството местни имена. Те са подобни явления, както в Централна Средна гора. В Искрецка околия в Балкана има село *Церецéл* (на рум. черчел — обици), във Висок село *Букòровци* (на рум. букор — хубав), в Бурел села *Крнул*, *Чóрул*, *Гургулѝт*, *Цацýровци*, *Радýловци*. По пътя видяхме селото, наречено просто Власи, а до него скалата *Мумул*. От върховете около самия Трън един от югоизток се нарича *Чирчилат*.[29] В планината между Трън и Радомир близо едно до друго лежат две села с румънски имена, *Хéрул* (или *Èрул*) и *Банишор*. Няколко примера има по-нататък на запад в Краище, колибите *Крéцул* (част от Горно Уйно), *Борбýловци* (част от село Ресен), *Витурци* (част от Чешлянци). Днес румънският език се представлява само от няколко власи пастири, които обаче през зимата отиват към Егейско море.

Местното наречие принадлежи изцяло към западната група на българския език,но се отличава с особени форми.Неговата област обхваща Пиротско, Царибродско, Брезнишко, Трънско, Вранско и северната част от Кюстендилско Краище. Негови следи достигат на югозапад до Кумановско и Кратовско. Някои форми са като сръбските, но инак фонетичният, морфологичният и лексикалният материал е български. Под влиянието на съседните западнобългарски

[29] Върхът на юг от града се нарича *Муртéница*; останалите имат славянски имена, на север *Гърков кáмик*, при св Рангел *Простовод*, на изток оттук *Веслéц* и *Китка*.

наречия, както и от връзките със сърбите първоначалният характер на този пограничен диалект вече се губи.[30]

Беднотията на покрайнината принуждава трънчани да търсят поминък в чужбина. Ходят по работа в Сърбия, Румънско, в Лом-

[30] П. Р. *Славейков*, ПСп., кн. 9, 1884, стр. 119, казва, че някои следи от това наречие се появяват и в Софийско, и в някои берковски (в Чипоровци) и ломски села, може би чрез по-нова емиграция. Единствен опит да се определят неговите особености се направи от д-р *Теодоров* в статията «Западните български говори» — ПСп., кн. 19—20, 1886, стр. 146 и сл. Тъй като и българи, и сърби смятат за своя народността на жителите на тези покрайнини, не ще бъде не на място, ако добавя тук няколко по-обширни бележки за това наречие с примери, взети донякъде от моите собствени пътни бележки. — А) Фонетика. Българското *жд* съществува навсякъде в това наречие; даже и на сегашна сръбска територия има река Люберажда в Нишко, село Драгобужде във Вранско (на сръбски би било — rja, rje). Само в Краище се чува д': мéдата (Божица). Затова пък на български *щ* е заместено с *ч*: ноч, среча. Тнмочани, които отначало също са принадлежали към това погранично наречие, в тези случаи имат *дж* и *ч*: меджа, свеча (Годишнјица 5, стр. 152). Бъдеще време се образува с *чу*, *че*: че идем. Българското ъ, ь остава ъ: дън, съга, тъгай, листъц. Вместо ѧ намираме у, както в сръбски език: пут, два пути, руката, 3 л. мн. ч. седу, местоим. ю, ню; старослав. Сѫтъ (на бълг. са, съ) гласи *су*, *несу*, при все че чух от хора от Горньо Кобиле в Краище и *несу́т* (несут имали тапии), а от хора от Драголевци в същата покрайнина *сат*, *несат* (сf. макед. *сет*). Бият в очи меките к'г' пред известни гласни (като в Котел), понякога и вместо т: ног'е, рук'е, мак'а (майка), девойк'а, уйк'а, брак'а, трек'ата година. Думата кѫща в Краище се чува и като *каща* и като *куйка* (на срб. кућа, в Македония кукя или кук'а). Твърдого *л е у* както в сръбски: вуна, вук, бугарин, но в прнчастието винаги остава *ъл*: дошъл, легъл, станул. Освен това чува се и меко *ль*, в български рядко: угльен, угльеве, колье, земля, да справлямо конье (Трън). В цяла Западна България се чува и *н'*, в Трънско, също както и в Кюстендилско, Радомирско, Софийско (в източното наречие само в Елена и Котел): н'ива, кон'. Звукът р, както в голяма част от българските наречия е вокално: трн, дрво. Звукът ф гласи повечето като в: чивлик, Вилип, вранк (монета). В) Форми. Мъжкият член е *ът*: у градът, царът, путът (в Краище, както и в Кюстендилско, Софийско, в Русчушко, Одринско и т. н. владее окончанието *о*: монастиро, бего). Женският член, като навсякъде, е *та*. Според съобщението на г. Спас Вацов в Пирот се чува в «женския говор» и дете-во, дете-но, жена-ва, следователно форми, близки на рупските и дебърските особености. Някога към члена погрешно се поставя втор член: солтата (Божица), дай лойтýто (Трън), срв. свещáта в Габровско. Падежи се запазили два: именителен и винителен. Винителният падеж преобладава като casus generalis за всички падежи освен именителен, което е типична особеност на това наречие. Чува се 1. като действителен винителен: на турчина, да вúдиш нàшу вàлявицу (Поганово), дай свечýту (Брезник), извели водýтý, ударúше на плячку (Божица); 2. вместо род. пад.: от проклету

ско и София повечето като дюлгери, дърводелци, грънчари или прости надничари. В турско време, казват, ходили през лятото редовно до 5000 мъже в Сърбия. Тук, както и в северно Радомирско и в Краище, пак имаме покрайнина със скитници дюлгери, които работят повечето в тайфи от 40 до 50 души. Някои селяни искали оттук да се заселят в плодородното Ломско край Дунава, но като планински хора не им понесъл тамошният климат. При това трънчани са хора хитри, в тяхната покрайнина не вирее нито евреин, нито цинцарин.

Трънско, Брезнишко, планинските радомирски местности (но без самата котловина или полето), както и известни краища около Витоша са единствената област в България, където и досега съ-

Турцию (Бусинци), от горýту, дойде сабя до гýщу (Божица), в бележката от 1672 г. в Лесновския манастир: от Криву реку, от Паланку (Гласник 42, стр. 14); 3. вместо дат. пад.: при женýту; 4. вместо твор. пад.: сос душу, сос войску (Трънско), работи' а под тоȁгу (Божица). 5. вместо местен падеж: у нашу рéку работѝше, у плаинýту, у кулýту, у калту (Божица), монастирище у клисýру (Лисина). Край склонявания женски член се чува и вин. пад. с мъжки член с флексия: попатога, волатога, копятога, човекатога, црънотога, белотога; тези форми се срещат впрочем и в Родопите, в Шуменско и в Македония. В личните местоимения ж. р. гласи дат. пад. ед. ч. в Трънско *йой*, в Пиротско и Лесковещко (*Миличевич*, Краљевина Србија, стр. 48) *вой*. В глаголнте 1 лице мн. ч. има, както в сръбски, окончание -мо; в Краище се среща само в северната част, докато в южната преобладава -ме. В 1 л. мн. ч. минало несвършено време с изпущането на х произлизат форми на пръв поглед еднакви със сегашно време; в Трънско и северно Краище (Драголевци, Уши, Метоя и т. н.) се чува: вршéмо (сег. време вршим, аор. вр'о'ме), косѝмо, жнéмо, ходѝмо, копȁмо, в южно Краище пък (Ломница, Брест и т. н.) кòсеме, жнéме (сег. вр. съвършено еднакво), берéме, вршéме, работѝхме, носѝме, по-долу към Кюстендил жнейехме, вршехме. Аорист (идо', видо', дава', несо, несомо, несòсте) има в 3 л. мн. ч. не *-ха*, както всички останали български диалекти, но *-ше* като сръбски: ударѝше, работѝше, узéше, писȁше, дойдòше. — Оригинална форма за 3 л. мн. ч. сегашно време е *дойдев*, *стоjев*, *хванев* (veniunt, stant, capiunt в «женския» говор в Кратово (ПСп., Браила, кн. 11—12, 1876, стр. 170). *Миклошич*, Vergl. Gramm. 1, стр. 369 я сравнява със славянската dajdejo и със старосръб. творителен пад. *веров* срещу старослав. вѣроⷨ. Доколкото знам, *дойдев* в същото множествено значение е разпространено и по Кумановско и Вранско (източнобълг. и македонското дойдоф, седоф е ед. ч. от *-ох*). «Кумановски моми боси ходав» във вранската песен у *Миличевич*, Краљевина Србија, стр. 328; «кад родив Лесковачко, девет града захранив», същия, стр. 113. Пиротска особеност е *бево* (в смисъл на бълг. аорист *бях*; произлязло е навярно от бево(х)ъ, а това от бѣѣѧхъ); «бéвосте ли и ви у лòзе? бéвомо»; «бéво в селото» — бях в селото.

ществуват големи роднински дружини от няколко семейства наедно. Тези задруги се наричат *рòда*, броят 30—50 души начело с един *старейшина*, който може да бъде и от женски пол. Причината, че този старинен начин на живеене се е опазил тук, лежи тъкмо в споменатото отпътуване на мъжете в чужбина за лятна работа; тяхното дълго отсъствие изисква по-здраво скрепяване на семейството. Разбира се, че тези родове под влиянието на по-новия стремеж към индивидуалност навсякъде вече се разпадат.[31] Интересно е, че тези задруги в тукашния планински край не убягнали от вниманието на един стар пътешественик; Gerard Cornelius van der Driesch в 1719 г. ги описва като особеност на селското население около Пирот.[32]

Славен ден на нашето пътуване бе изкачването ни на Руй планина на 27 август. Беше тъкмо празник и затова към нас се присъедини голяма компания от учители и чиновници на черни жребци и бели коне. На заранта бяхме смаяни от гъстата мъгла, замъглените прозорци и хладното време — виждаше се даже дъхът от устата ни (в 8 ч. +13 С); реката от планинските дъждове беше съвършено пожълтяла. Но мъглата полека-лека почна да се дига и покритите с роса плетове около къщите тъкмо димяха от ранна пара. Излязохме малко по-късно (9 ч. 20 мин.), преминахме бързо през Баринци и влязохме след последните къщи на Трънската община (9 ч. 45 мин.) в полето. Пред нас лежеше *Знѐполе*[33]. То е една от многобройните, първоначално езерни котловини, които са особеност на планинските краища на Западна България. То има продълговата форма, от запад към изток около 16 километра дълго и на най-широките места

[31] Разпитвах много за тази родова организация, но хората не обичаха да говорят за нея; причината ми се обясни в Брезнишко. *Миличевич* в Годишнjица 4, стр. 266 споменава в село Црвена ябука на сръбска територия, на северозапад от Руй, задруга от 66 души, между които 17 «оженjених глава».

[32] Driesch в нем. превод стр. 85 говори за селяните около Пирот; «dass sie nach dem Exempel der alten Römer noch in Geschlechter ausgetheilet sind, also zwar, dass, wann ein Sohn zu einem solchen Alter kommt, worinnen er sich verheyrathen kann, er auf väterlichen Grund für sich und seine Braut ein Haus aufbaue, wann er nicht sonst schon ein leeres daselbst findet, und dieses geschiehet so vielmal, als das väterliche Erb solches zu ertragen geschickt ist; wann aber selbiges nicht mehr im Stand, was mehreres zu ertragen, muss er von dar weichen und sich eine andere Wohnung suchen».

[33] Формата Снегполье у Буе, която намираме на картите, е произлязла от погрешната етимология на неговите водачи, които произвеждали името от сняг; неговото Mt. Snegpolje е Руй.

само 3—4 километра широко. Алувиалното зелено дъно, в източната част около 770 м високо, е безгористо и съвършено обработено, с ръжени и царевични ниви и с многобройни села по полите. Околовръст стърчат гористи конуси с меки форми, тук-там с пясъчни голежи. Свежата зеленина на цялата покрайнина прави приятно впечатление. Всичките води отвлича Трънска река, тук наричана *Голяма река*, която тече през цялата котловина от запад към изток. На северната страна към сръбската граница се издига Руй планина, целта на нашето пътуване. На югоизток наднича зад близките гребени характерната скалиста пирамида *Любаша*. Тъкмо на средата при село Ярловци полето се стеснява от южната страна от изпречващата се плоска тераса; върху ѝ лежат следи от пространен град, гдето се изорават тухли, зимници и римски и византийски монети (блюдоподобни медени късове от комнинско време); слушах и за железни острила на стрели и за някакъв си равен меч. Тази местност се нарича *Зе́мун*. Преданието гласи, че тук някога живели «латини»; те уж били изгонени от някой по-силен народ и основали град Земун срещу Белград — пак една от многобройните народни етимологии, образувани от подобието на имената. На юг оттук в планината на пътя към Струма лежи селото *Горà́чевци*, в което неотдавна бе намерен малък барелеф с надпис Κυρίᾳ Ἥρᾳ, както и монети на императорите Константин, Лициний, Валент и т. н.

При хана в началото на полето тъкмо бяха се събрали много селяни да купуват месо; вчера бяха се свършили строгите Богородични пости. Наблизо се издига стара могила, а по-нататък в полето още една; на западния край на село Клисура имало, казват, и трета. В първата странична долина на южните поли на Знеполе се вижда село *Бу́синци*, център на особена грънчарска индустрия, която изработва зелено гледжосани съдове, по форма и орнаментика съвършено старинни: имам от тамошните работилници няколко вази с корместо тяло и тясно гърло, около което са наредени фигури на коне и птици, както и фигурата на един кух конник, който напомня предисторическите изделия или старите «aquamanilia».

Като оставихме шосето, тръгнахме надясно полека по един връх за в село *Туря́ковци* (10 ч. 5 мин.), чиито разпръснати къщи стоят между ясени край широко, сухо, със свлечени обли камъни изпълнено корито. Оттук се изкачихме на север по червени и бели голежи, по които растяха само млечки (euforbiae), чак до водораздела

между Знеполе и Ловнишка река (11 ч. 20 мин., около 1275 м), гдето по поляните се появи вече тинтява. Изгледът на Знеполе всяка минута ставаше по-ясен; хоризонтът съвършено се изясни, само малки облачета ни пазеха от слънчевите лъчи. Като напредвахме към северозапад, достигнахме при полите на същинския конус, доста стръмен (11 ч. 45 мин., около 1380 м). Изолираният връх се състои според проф. Тоула от амфибол-гнайс, между варовник и пясъчник от източната страна и кристалинни аспиди и филити на запад. Край поляните растяха ниски храсталаци буки, до които цъфтяха лепени, scabiosae, очеболци (potentillae) и шекерчета (coronillae); отзад пак вече се виждаше нашата Витоша. Оттук, без да слизаме от конете, вървяхме с големи забикалки по източния склон нагоре. Скоро, приблизително на височина 1520 метра, се изгубиха всякакви издънки от гора и храсталак. По-нататък нагоре се простира само висока гъста трева, между която имаше много цветя; бледосини звънчета (campanula rotundifolia), по-тъмни гергевденчета (Veronica), дребни карамфилчета, малки cerastiae и бели дядови зъби (Digitalis purpurea). Безброй насекоми бръмчеха из въздуха; мухите, неизбежни другари на планинските стада, безпокояха пръхтящите коне, а хвърчащите мравки нас, ездачите. Над главите ни не липсваха няколко орела, които тихо се виеха.

За половин час бяхме на върха, на който стои куп камънак и съборен от вятъра тригонометричен кол. Височината според руското измерване е 1712 метра. Изгледът е един от най-хубавите в тези земи и образува известен pendant към панорамата на Братия, вече поради своята лесна достъпност; без мъка се изкачва на коне чак на върха. От Руй, който сам отвсякъде издава още отдалече положението на Трън, се вижда почти цяла някогашна Dacia Mediterranea. Тъкмо на север се захваща гребенът на Стара планина и върви като стена на югоизток, гдето изчезва зад широкия профил на плоския конус на Витоша, който господствува над целия източен изглед. Между омарата на Софийско поле наляво от Витоша трептят бели ивици — нашата София, от която в привечерните часове тъй ясно се вижда на хоризонта звъновидният Руй. На югоизток в далечината се простира колосалната Рила, днес със сиви мъгли на гребена. На южния хоризонт от изток към запад постепенно се издига Осогово, на чийто най-висок връх Руен (към 210°) пак се закрепили тъмни облаци. Някъде около тройната граница лежи един усамотен

издаден връх (към 230°), може би Любатска планина в Краище. На югозапад от нашата планина се простират по-ниски гористи върхове, които образуват границата откъм Сърбия; червената стряха в гората долу е българската митница *Дъсчени кладенец*. На северозапад през ниския водораздел се вижда отворена долина, пълна с жълти ниви, вече в Сърбия, в Лесковския край. Зад нея се издигат (към 290°) някакви високи далечни планини, които заграждат долината на Морава от западна страна. Надясно от тях се синее на най-далечния хоризонт дълъг гребен, който веднага познах като стар познат от първото ми пътуване по полуострова в 1874 г.: *Ястребац* между Крушевец и Топлица, зад Ниш. По-нататък (към 320°) се издига тъкмо срещу Витоша висока като нея подобна скалиста планина със стръмни склонове и остър връх, навярно по-висок от нашето местоположение. Това е *Суха планина* между Нишава и Морава. Нейния дълъг гребен оттук виждаме от страната, от която се представя като единствен неширок връх; срещу нас тъкмо стои нейният най-висок връх *Ракош* (1983 м). Надясно от него се познава продълговатият прорез на Долна Нишава между по-далечни и по-близки върхове. Хубав е изгледът най-близко на север—североизток през гъстите гори на белите скали на пролома на Трънска река, която, разбира се, лежи дълбоко под нас; на дъното на самата река не можем да надзърнем, но кривулите на нейния пролом добре могат да се следят. Левият бряг на просеката е явно по-нисък от десния. Под Балкана познаваме драгоманските скали. Северният склон на Руй е полегат и горист; на юг към Знеполе се спуща със страшни стръмнини (на спуска тук казват *върлѧк*).

Името на самия връх е особено. *Руй* в тази покрайнина означава смрадлика (тетря). Аз не мисля обаче, че името на планината е в зависимост от тази дума, която е от гръцки произход (ῥοῦς, Rhus cotinus). В съседство има още три значителни върха, наричани *Руен*, един над Пчина, втория — най-високия връх на Осогово, третия при Скрино на Струма. Струва ми се, че тези планински имена произлизат от един корен, който е принадлежал, разбира се, на изчезнали сега езици.

По поляните, по които растяха множество високи тинтяви в цели купчини, слязохме около за половин час на запад при един кладенец до една скала със силно ехо, при който набързо обядвахме. В по-нататъшния ни път ни застигна в гората дребен дъждец на об-

лак с гръм. След един час бяхме при митницата Дъсчени кладенец. Около нея върви конска пътека долу в Сърбия, гдето най-близко лежи градецът *Власѝтинци*. Стока там се пренася малко, затова пък през там минават доста много пътници. В новата чиста митническа българска къща сред гората живеят двама чиновници с няколко стражари. В околните гори се скитат вълци, рогачи (тук *елени*), сърни, лисици, понякога и мечки или рисове.

Оттук слизахме цял час през букова гора на юг към селото *Милославци*, което лежи вече в Знеполско поле. Дъждът престана и на изток се показа хубава дъга. Вляво виждахме постоянно тревистата пирамида на Руй, когато отпред в голяма далечина явно се показваше Рила със заснежени зъбци. Зад южния хълбок на Знеполе стърчеше острият зъб *Големи връх* (1487 м според руската карта), по-висок от Любаша, която се издига на водораздела между Трънска река и Струма, на юг от село Херул, което принадлежи също към грънчарските селища. Наблизо стигнахме шосето от Кли-сура, освен падналите мостове доста добро, и тръгнахме по дъното на Знеполе пак назад в Трън. На южния склон на Руй под живо-писни склонове се виждаше селото *Зелéни град*, при което също тъй има някакво градище, а по-нататък селото *Зàбел* със запустял ма-настир.[34] Покрайнината с прясната зеленина на своите ливади, на места мокри, напомняше Златишко поле в миниатюрен образ с по-малки планини от страните. За 2 часа от Милославци влязохме в Трън, разбира се, вече в тъмно.

Исторически известия за Трънската покрайнина има много малко. За най-старата търговия свидетелствуват сребърните дир-рахински и тасоски монети, които се намират тук. В римско време се срещали, както виждаме от намерените тук паметници, двата господствуващи тогава в света езика. Голяма част от тази планинска местност е принадлежала може би към землището на града Реме-сиана, чиито развалини лежат при Бяла паланка между Ниш и Пирот и чийто окръг според известията на Прокопий съдържал 30 крепости с имена повечето латински (Lupi fontana, Primiana,

[34] Забелеският манастир е запустял приблизително в началото на XVIII век. Една негова книга, ръкописен миней, се намира в Погановския манастир; купил я от «катаните» (сръбски или унгарски доброволци в австрийските вой-ски през XVIII век) за един грош поп Паисий и я подарил на св. Иван. Думата *забел* означавала на старосръбски заградена гора или граница изобщо.

Spelunca, Aquas, Lamponiana и т. н.). Тъй като към Ремесиана от три страни близко се приближавали землищата на съседните три града Naissus, Aquae (Бърза паланка край Дунава), към който е принадлежала и цялата долина на Тимок, и Serdica, която е обхващала и Пирот, нейната територия е могла да се разпространява само на юг в планините. Свидетелство за тази връзка с романските покрайнини на Долна Мизия е латинският надпис на Престол. От друга страна, гръцките паметници в Горачевци, Туден и Пирот свидетелствуват, че южните и източните части на тукашната планинска област са принадлежали към землището на Сердика, гдето по монетите и надписите е употребяван гръцкият език. В средните векове покрайнината е принадлежала към Средецката епархия, която според хрисовула на император Василий II от 1019 г. обхващала освен крепостта Перник на Струма градовете Σύκωβος, може би при село Суково или изобщо в долината на Суковска или Трънска река, и несигурният Σβενέατζος или Σβενέαλος, който може да се тълкува било като звънецъ, днешното Звонци с близките крепости и манастири, или като Звънеп(ол), днешното Знеполе[35]. Покрайнината е принадлежала към българското царство и във времето, когато сръбската империя тъй великолепно се е разпростряла на юг към Егейско море. На планината Чемерник между Знеполе и Враня още на Курипешич в 1530 г. била показвана някогашната граница между Сърбия и България. Старата сръбско-българска граница е вървяла от Железните дунавски врата, и то от планината Мироч срещу Ршава на юг, около българските крепости Сврлиг и Соколница под Ртан, през прохода Куновица между Ниш и Бяла паланка, чак към пролома на Струма между Радомир и Кюстендил.[36] След като надвил султан Муса в 1413 г., Мохамед I

[35] Голубински в Историята на южнославянската църква отбелязва — πος — *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel, I, стр. 28, според Порфирий Успенски — τζος. Срв. *моитз* Handelsstrassen und Bauwerke, стр. 68, бел. 220, и *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 53.

[36] Соколница и Сврлиг ги нарича български крепости Константин Философ през 1431 г. Гласник, 42, стр. 307. Срв. по този въпрос *Jireček*, Heerstrasse, стр. 107; *К. Иречек*, Българският цар Срацимир Видински. — ПСп, кн. 1, 1882, стр. 31, и *Новаковић*, Град Вишесав и Видинска област в Годишњица, кн. 5, стр. 153 и сл., където доказва, че Пореч при Железните врата бил сръбски, Ключ и покрайнината на изток от Мироч — български. Куновица като сръбско-българска граница отбелязва Рамберти през 1534 г.

подарил на сръбския деспот Стефан Лазаревич, на своя съюзник, крепостта Коприан (сегашния Курвин град при Ниш) и покрайнината Знеполе.[37] Дали Зелени град, споменаван в договора на деспота Георги Бранкович с турците в 1443 г., е мястото със същото име под Руй, не е доказано.[38]

Турското завладяване на покрайнината е станало навярно по-мирен начин, тъй като на знеполци е била дадена привилегията да бъдат *войници*. Те, както и панагюрци и други, ходели през лятото в Цариград да пасат царските и пашовските атове и след унищожението на старите институции, за последен път още през пролетта на 1876 г. Привилегиите, съединени с войниклъка, привличали и населението от околността; от Брезнишко бягали селяните в Трънско като в свободна земя. Затова и знеполци не взели участие във въстанието, което в 1841 г. избухнало около Ниш и Лесковец и станало причина да се изпрати френският икономист Бланки в тези краища. Турски селища, освен няколко къщи в Трън, не е имало в цялата покрайнина, пък и турският език тук почти е непознат.

През Знеполе е водил пътят от Враня за София, който през XV и XVI век повече е работил. През тук в 1410 г. султан Муса от София през «планината Чемерник» с неочаквано нахлуване изненадал сръбския велможа Углеш във Враня и ударил на съседното Ново бърдо, тогава един от предните планински и търговски центрове на полуострова.[39] По този път са пътували също в 1530 г. царските пратеници Никола Юришич и граф Ламберг за Цариград. Техният преводач, словенецът Курипешич, описва Враня със стара крепост, после шест часа широката, «много хубава» гора Чемерник, от която според него захващала България, първото село Стрезимировци, в което пратениците през празника на св. Михаила отпочивали цял ден, хубавото, добре обработено поле Знеполе[40] и пътя през върховете за Брезник. Трън у него не се споменава; едва по-късно се явява под турското име *Изнебол касабаси* («Знеполски град») или *Таран паланка*. Курипешич не споменава също железните руди, които се добивали вече в тези времена около Чемерник. Хаджи

[37] Гласник 42, стр. 309. Срв. *Новаковић* в Годишњица 3, стр. 326.

[38] Един връх Зелени град се намира на юг от Лесковец, на западната страна на Морава. *Миличевич*, Краљевина Србија, стр. 3.

[39] Константин Философ, Гласник 42, стр. 305.

[40] «Nach einem schonen wol erpawten feld, genannt Snepolle».

Калфа знае в Софийския санджак «кадилук» (съдебен окръг) *Изнебол.*[41]

Писменото изкуство в Трънската покрайнина постоянно се е крепяло. За това свидетелствуват не само многобройните надписи за подновяването на черковните живописи в XVI и XVII век, но и много ръкописи, главно евангелия; в църквите се чело поради недостатък на печатани издания повечето само от писани книги. Някои евангелия, както по-горе споменатите в Баринци и едно в Бусинци, са украсени и с образи, разбира се, доста примитивни. Това второто, което сега се намира в Софийската народна библиотека, съдържа също и ред бележки, като се почне от 1717 г. дори до наше време. По-старите църковни надписи са старославянски с юсове; по-новите нямат юсове, но се появява бъркотия в употребата на падежите.[42]

С чужбина тези покрайнини почнали пак да имат връзка, когато австрийците в 1689 и 1737 г. обсадили Ниш и Пирот. В първата война граф Енеас Силвиус Пикколомини веднага след победата при Ниш с 1000 конници навлязъл през Пирот чак до Драгоман. Капитан Шенкендорф, който останал като комендант в Пирот, узнал, че турците се събират при Драгоман, и излязъл там с 1000 сърби и маджари. Турците били разбити при лагера си, а самото село въпреки отпор на селяните било опленено от маджарите. На другия ден обаче, 29 октомври, румелийските паши предприели ново нападение и разбили Шенкендорф, който изгубил 3 немски офицери, един сръбски капитан и 502 сръбски и маджарски доброволци, но не се възползували по-нататък от победата. Когато в 1690 г. главната команда взел генерал Ветерани, леки отряди с помощта на тукашните планинци преминали няколко пъти чак до Струма. Подполковник Антонио Валерио Жич (югославянин) с 2500 пеши сърби на 23 януари разбил 3000 спахии, еничари, татари и арнаути някъде, казва, в Софийско и със загуба само от 40 души се върнал към Ниш. При новото си нахлуване с 2000 сърби и 100 конници на 20 март разбил турците при Баня, както и до днес се нарича от народа Кюстендил.

[41] *Hadži Chalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 57.

[42] По свитъците, които светиите в Лукавичката църква държат, се чете: Въ начало (така) бѣ слово, на друго място. . . чешж повѣдати. В кубето на св. Рангел околоврът има надпис с големи букви, в който се познават думите: Тако рнзож сынмь ю. . . дрѣва и т. н.

Три дни след това Шенкендорф с 600 мушкетари, 500 арнаути и 600 сърби на коне от Пирот нападнал Перник и опленил 4000 глави добитък. През нощта на 9 юли същият пак излязъл със 100 немци, унгарци и сърби от Пирот към Трън, гдето неговата чета с присъединението на селяни пораснала на 1500 души, и на 11 нападнал пак Перник, гдето му паднали в ръцете големи запаси от храна и 3000 глави работен добитък; голяма турска сган го е преследвала, но той щастливо се завърнал заедно с плячката.[43] През втората война сръбски доброволци, които пак образували авангард, обсадили Цариброд и клисурата Иежевица. През август на 1737 г. един полски капитан със 100 избрани мъже от доброволците през своя 10—12-дневен поход преминал Зеленигрaдската планина и при село Перивол в Кюстендилско в едно малко сражение отнел на турците знамето и малко коне.[44] В Перник и в Перивол и до днес съществува спомен, че «немците» в старите войни дохождали чак тук.

Около 1760 г. за тези планини е било учредено ново епископство, тъй наречената *Нишавска* епархия, която обхващала Знеполско и Пиротско, а центърът ѝ бил в Пирот.[45] Тя е принадлежала под Печската патриаршия; поне един бусински поп е отбелязал, че бил опопен в 1759 г. в Ниш от печския патриарх Гавраил, в деня на св. Терапонтий.

През анархичните времена на Селим III Трънско станало цен-

[43] *Hauptmann Gerba*, Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Mitth. des k. k. Kriegsarchivs. Abtheilung für Kriegsgeschichte, Neue Folge, II (Wien, 1888), 115—179. Прибавена е снимка на интересна военна карта от 1689 г. Баня е отбелязана на островчето на река Струма; в съседство лежат при притока на Струма «Tragovistiza» (Драговищица), селата «Sovalana» и «Berivol» (Соволяно, Перивол). Между Пирот, Лесковец и Кюстендил са отбелязани Presniza (Брезник), Neupoli (Знеполье), Streliz (Стрелац в Лужничката котловина под Суха пл.), Срв. *Hammer*, Osm. Geschichte III[3], стр. 837, 843.

[44] *Comte de Schmettau*, Mémoires secrets de la guerre de Hongrie, 1737—1739, Francfort, 1786 (имената са пълни с печатни грешки). Капитанът се нарича на стр. 65 Алберт Стански, на стр. 55 Шланке, noble Polonais. Бандайова, Бадайова, стр. 40, 71 и др. не е, както Каниц (Donaubulgarien 2,стр. 299)мисли, при Драгоман, а познатото Подуево между Куршумлье и Прищина.

[45] Известието за тази епархия в руските Материялы, част 3, кн. 5, стр. 40, гласи, че нейната граница се променяла според промяната на политическите граници на окръзите. Тогава (1877 г.) епархията е брояла в Пиротска каза 212 села, 86 енории, 52 църкви и 10 манастира, в Знеполска или Трънска каза 56 села, 38 енории, 20 църкви и 2 манастира.

тър на кърджалиите. Една бележка в Бусинското евангелие гласи, че в 1796 г. (7304) «додоше крежалие, много зулум учинише». В Трън се поселил самият прочут *Карафеиз* (тук изговарят *Караве-зйя*), един от първите техни началници, родом арнаутин, и син му *Али бей*, който в 1821 г. воювал срещу гръцките хетеристи във Влашко, а в 1832 г. пленил София. Между неговите оръженосци, които по турски се наричали *сеймени*, по албански *пляка* (означава старейшина), имало и християнски трънчани, чиито синове и внуци и досега са живи. Карафеизово седалище е била високата триетажна бейска кула от същия вид, каквито се виждат в Кюстендил и каквито се забелязват по селата в Албания и Херцеговина, даже и в старите християнски градове на Которска Бока, напр. в Пераст. Трънската кула се издигала в Спахийската махала срещу сегашното ново училище; в 1882 г. тя била съборена до дъното за спечелване на място. В нея силният бей подир военните и разбойнически походи е отпочивал в кръга на избрани любовници.

Колко малко са били познати тези краища още преди немного години, се вижда най-хубаво от туй, че градовете *Изнебол* и *Пирсник* (Трън и Брезник) по недоразумение били отбелязвани в картите между Видин и Пирот, в околността на Белоградчик. Тази бъркотия е отстранил от картите на северната подбалканска покрайнина едва Каниц.[46]

Самото Знеполе в нашето столетие е било посетено няколко пъти от пътници геолози. Буе (1837) намерил вече унищожено владичеството на кърджалийските династии; кулата била преобърната на затвор със стражи от заптии.[47] След него тук е бил Хохщетър (1869), който с въодушевление пише за тези идилични хубави долини, за разкошните алпийски поляни и за живото население.[48]

[46] Тази грешка е произлязла от една картографична компилация, некритично съставена от имената, които се намират в Хамеровия превод на Хаджи Калфа, 1812. Срв. *Jireček, Heerstrasse*, стр. 161. Изнебол се нарича на турски и старият Зенопол в Исаврия (М. Азия).

[47] Буе през 1836 г. преминал от Сер през Радомир, Брезник и долината на Лукавица за Пирот, през 1837 г. през Лесковец, Зелени град, Трън и Брезник за София и назад пък през Радомир и Трън за Враня. Itinéraires I, стр. 86, 329. Mineralogisch-geognostisches Detail über einige meiner Reiserouten in der Europ. Türkei (1870). Sitzungsb. d. Akademie Wien, част 61 (с картичка).

[48] Petermanns Mittheilungen, 1872, стр. 96 (с карта).

По-подробно геологическо изследване е направил професор Тоула (1875).[49]

Турците в последно време на своето владичество гледали колкото е възможно по-малко да дразнят населението, между което поради недостатък на турски села нямали никаква подкрепа. Последният каймакамин в Трън е бил даже християнин. Българин от Търново; подобно изключение било допуснато само в Габрово. През войната сърбите след победата при Пирот обсадили към края на декември 1877 г. Царибродско, Трънско и Брезнишко, като подпомагали движенията на русите, които от София през Радомир напреднали чак зад Кюстендил. Берлинският конгрес вследствие молбите на българите и ходатайството на русите дал тези три покрайнини на българите. Към края на май 1879 г. сърбите ги предали на тогавашното руско окупационно управление в България, от което за тяхното приемане бил изпратен полковник Лукашов с малко отделение българска конница. Интелигенцията с духовенството била на българска страна и още през сръбската окупация тайно, както и пиротчани, усилено са действували за присъединяването към Княжеството.[50] Между селското население, особено близо до границата и в Брезнишко, са останали тук-таме симпатии към Сърбия, които от последната Сръбско-българска война навярно се обърнали.

Българите изобщо малко се грижеха за този край. Княз Александър I никога не посети Трън. Също и българска войска трънчани не са виждали освен изпратената веднъж тук някоя и друга рота поради безредици при изборите. В събранията трънските представители бяха всякога с либералите и радикалите. И малцина от българската администрация познаваха този хубав край от собствени наблюдения. Покрайнината е организирана като окръжие с префект в Трън, разделено на три околии: местна, Царибродска и Брезнишка. Слушах горчиви оплаквания от постоянната смяна на чиновниците, от гордостта и надутостта на младите, току-що израснали държавни чиновници, които не искат и да говорят със селяните, и от безредието в съдилищата. Затова пък самите управители са оставили всички добър спомен. Нишавското епископство сега е уни-

[49] *Toula*, Geologische Untersuchungen im westlichen Theile des Balkans. Sitzungsber. d. Akademie Wien, част 81 и 88 (с няколко илюстрации).

[50] В Княжеството служат немалък брой пиротчани във войската, в администрацията и в училищата. Всички са фанатични неприятели на Сърбия.

щожено; сръбските части са присъединени към Нишката митрополия, българските пък към Софийската.[51] Големи разноски се правят от българска страна за подобрението на училищата. Първата година, когато Трънският окръг в 1879 г. бил приет от българското управление, в него се намирали само 16 училища с 18 учители, 375 ученици и 12 ученички; в 1882 г. имаше освен 2 градски училища вече 50 първоначални с 55 учители, 3 учителки, 3239 ученици и 330 ученички.

Между Сърбия и България от определението на границата според Берлинския договор дори до последните събития съществуваше пограничен въпрос. Неговото начало е много просто. Границата върви от Стара планина дори до тройната граница през планински покрайнини, които не достигат голяма надморска височина и затова са чак до върха сравнително гъсто населени, с което съвършено се отличават от безлюдните скалисти и гористи пустини например край високия рилски или осоговски гребен на турската граница. Всяко пасбище и всяка гора принадлежи към землището на някое село, което бива разпръснато в малки групи на голямо пространство. В старо време, когато се определяли нови граници, обикновено се взимали под внимание пределите, които са съществували «ab antiquo», старите синори между земите, покрайнините, общините, крепостите и т. н., които от една страна се отстъпвали на друга. При определянето на границата в Берлинския договор не се отстъпили съществуващите дотогава турски нахии и кази с техните предели, ами била установена идеална линия единствено по водораздела, която е съединявала известни точки, отбелязани в досегашните доста неусъвършенствувани карти. Когато след това новото разграничение от теоретическата карта, направено на зелената маса, било пренесено на действителна почва, оказало се, че тези точки не лежат всички на водораздела между Морава, от една страна, и Струма и Трънска река, от друга, за който договорът изрично говори. Затова пограничната комисия ги оставала настрана (напр. планината Стол на запад от Дръжица) и следвала просто «le partage des eaux». Поставянето на границата край водораздела имало

[51] Предпоследен нишавски епископ е бил Партений, родом от Галичник в Дебър, български писател; последният, Евстатий Пелагонийски от Белово, за своите български убеждения е бил през сръбската окупация даже интерниран във вътрешна Сърбия.

обаче този резултат, че синорите на много имоти, частни и общински, даже и цели групи колиби (като село Пресяка при Звонци или Топли дол в Краище) били разделени на две. Сърбите веднага, освен определени места, затворили добре своята граница, даже издигнали срещу България пограничен плет, какъвто имали по-напред срещу Турция. Селяните от разпокъсаните селища горчиво се оплаквали, че им е отнет пристъпът към техните земи зад граница. Произлязоха гранични разправии, които съдържат в себе си постоянен зародиш за конфликти. Българите искаха ревизия на пограничната линия според точките, споменати по име в договора. От друга страна, сърбите се противяха на туй, като не искаха да допуснат да се определя някоя нова граница. Този спор не е подлаган на международен съд. С пограничния въпрос се занимаваха няколко смесени комисии, но без резултат. Самите сърби ясно изказваха своите претенции на Трън като на град, взет през войната от тях, и желанието им да имат в своя територия цялото поречие на Нишава. Най-после дойде Сръбско-българската война в 1885 г., чиято основна причина лежи тъкмо в тези гранични несъгласия. Букурещкият мир обаче нищо не промени в пограничната линия между България и Сърбия.

2. БРЕЗНИК И РАДОМИР

От Трън за Брезник. Брезнишката котловина, старото Грахово поле и нейните жители. Търсене на сребърните рудници от 1530 г. Изворите на Струма, крепостта Перник, Радомир и неговата котловина. През дервента на Струма при крепостта Земен за Кюстендил.

От Трън тръгнахме на 28 август на пладне за поречието на Горна Струма. Градът през нашето стоене беше може би по-оживен, отколкото друг път. Първия ден ставаха в новата училищна сграда избори за събранието, а преди нашето заминаване започнаха пак там изпитите във ваканционния курс за селски учители и учителки; момчета и момичета в народни носии пред картите и на таблата бързо отговаряха на задаваните въпроси. При излизането

из града след раздялата ни с познатите изненада ни нещо особено; из една от последните къщи излезе селски мъж, нам съвършено непознат, с шише вино в ръце и ни пожела сърдечно щастлив път с по една глътка върху седлото.

До Брезник се върви на кон $5^1/_2$ часа. Пътувахме без стража; цялата наша свита се състоеше от един бодър трънски планинец в хубава бяла носия, който беше възседнал третия товарен кон. Първият откъслек от пътя, даже и не цял час дълъг, чак до кръстопътя към Врабча, ни беше вече познат. Оттам тръгнахме нагоре по същата долина на югоизток. Реката, на която по-горе казват не вече Секирица, а *Яблàница*, тече между върби по доста широко дъно, край шосето,което е тясно,но хубаво, като не смятаме липсата на мостове. От страните се виждаше царевица, барабой, житни снопове и конопени ниви, от които изхвърчаха множество птици. По високите склонове женското население със сърпове в ръце беше излязло на късна жътва и усилено работеше. Склоновете са високи, от северната страна доста голи, от южната покрити с ниска гора. Страничните притоци влизат в долината пак през скалисти проломи, както и при Трънска река. По шосето срещахме многобройни учители в селски дрехи с големи чадъри, които отиваха в Трън на изпит. В първото село *Филиповци* видяхме пак селяни в шопска носия, като дрънкаха в кръчмата на «булгарина». Г. Златарски се отби към едно близко място, наречено *Стипса*, където в самото речище на Ябланица се показват тънки жилки от въглища. Аз между това седях пред хана при сухото корито на *Вилиповска река*, която тече през селото от изток. Изведнъж при най-ясно слънце незначителният поток зашумя и пясъчното му корито за минута се напълни с поройна жълта кална вода, която със силен наклон бързаше през сухия дотогава воденичен яз към Ябланица. Моят другар по-долу бързо отскочи на брега пред бурните води. В гората навярно се изсипал силен дъжд и ние го почувствувахме само с бързото наводнение, причинено от него. От срещната страна, от запад, дохожда, също тъй от тясна долина, потокът *Клисурица*; край него лежи по-горе в гората при село *Мисловщица* манастирът «Св. Богородица», където вчера тъкмо е имало събор.

При по-нататъшния ни път се открива изглед на особена планинска панорама. Надясно се издигат четири остри варовити пирамиди със значителна височина в един ред една след друга, почти па-

ралелно с шосето. Първата е *Парамѫ̀н планина* (1387 м), чието име е запазило спомен от много отколешни времена (виз. παραμονή стража). След нея иде живописната, отвсякъде отдалече виждана *Любѐша*, най-високата от тях (1408 м). Зачух, че под нея, между селата *Лѐлинци* и *Кривонос*, се намирало някакво градище, казват, с надписи. Съжалявах, че не ни стигаше времето да се покатерим и на нейния връх; профилът на планината напомня алпийския остър Чюрган при Арлберк или Ниссен при Тунското езеро, разбира се, в миниатюрни размери. Последните две пирамиди са по-малки и по-ниски. От другата страна на пътя стърчат подобни върхове, но от нашата долина се виждат едва от изворите на Ябланица.

Зад село *Баба*, от което при пътя се вижда впрочем само една сграда посред тъжния гол край, се намира около $1^1/_2$ ч. пред Брезник водоразделът (822 м) между Нишава и Струма. Това място, тревисто plateau, се нарича *Бу́кова глáва*; в турско време тук е имало селище с черкези. Изгледът е доста далечен; вижда се голият Люлин, профилът на Витоша, мъглявата верига на Рила, по-ниските върхове между Самоков и Радомир и в тях прорезът на шосето от Радомир за Дупница. През пролуките на Люлин на две места надничат дребни откъслеци от Стара планина. Отзад се показваше пак Руй планина. Най-близко пред нас лежеше досадно еднообразното Брезнишко поле, много пространна котловина (до 750 м) с ниски брегове, но съвършено безлесна; едва край потоците расте по някоя върба. Широките пространства са покрити с бодили и млечки (euforbiae). Овесът навсякъде още стоеше по нивите. Самият *Брезник* се вижда едва от четвърт час път. Лежи при северните поли на един нагледъ усамотен връх, който се нарича *Високи бряг* (926 м). Той представлява от себе си голямо, нечисто и занемарено село (1256 ж.). Настанихме се в хана, в една стая над обора, ала от вонята, която проникваше през слабия под, не можахме и да спим.

Брезнишката котловина и областта при Горна Струма около Перник образуват покрайнината *Грàхово* с 43 села, чието име като *Грахово поле* се споменава още у *Курипешич в* 1530 г.[1] Забелязах обаче, че

[1] Подробните граници на Грахово се описват в едно писмо на архимандрит Зиновий, напечатано в моя бълг. превод на Курипешич, *Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие. — П Сп, кн. 4, 1883, стр. 87. Тракийските крепости и селища в Брезнишко са проучени от *Ив. Велков*, Градища. — ГПлНМ, II, 1948, стр. 159—161. Античните материали (извори, надпи-

това старо прочуто име сега много е изгубило от своето значение; думата *Грòховец* се употребява тук почти като псувня. Брезнишко заедно с Бурел образуват сега особена околия с център Брезник. Жителите по носия и външност съвършено приличат на шопите от Софийско поле, на които те казват *полци*, но наречието им се приближава към трънското; едва в Мещица под Люлин почват формите от софийския говор.[2]

Покрайнината е по-богата от Висок, Царибродско, Бурел или Знеполе. Около Брезник пак се виждат биволи. Голяма пречка е липсата на гора; хляб и тухли тук се пекат на сламен огън. Самото население е съвършено друго от туй в планините, от които идем. Лицата на жителите са груби и тъпи, а техният душевен живот много ограничен; на работа в чужбина не ходят, малцина от тях са виждали Трън или София, а и по отношение на училищата са много лениви. Техният домашен живот е малко утешителен. Познати са като кавгаджии и пияници. Живеят в родове, които броят дори до 45 души, и се наричат според имената на старейшините. От падането на турското владичество обаче особено по-малките родове от 2—3 братя постоянно се делят: по-големите, казват, пò се крепят. Старейшините, на които казват и по турски *чорбаджии*, често се менят поради недоверие и недоволство; затова нерядко стават между членовете на рода жестоки сбивания, даже и убийства. Голяма пречка за развитието на семейния живот е една особеност, която на пръв поглед прави чудно впечатление и служи на съседното население за прицелна точка на всякакви солени остроти и за предмет на декамеронски анекдоти. Тя впрочем не се ограничава в Брезнишко, ами се среща и в Царибродско, в известни части на Софийско, в Радомирско и Кюстендилско. Момците се женят повечето още съвършено неузрели с момичета, доста възрастни, най-често 15—18-годишни с момичета 20—25-годишни. Често в селските къщи мислех, че младите са брат и по-стара сестра, а те бяха съпрузи. Причината на този обичай, казват, е да дойдат в къщата повече работни сили, главно женски. Съпружеските длъжности при това вместо синовете често изпълняват бащите или старейшините. Сват-

ви, следи от поселищен живот) са систематизирани у *Б. Геров*, Западнотракийските земи. . . ГСУФФ, 54, 1961, стр. 324—338.]

[2] Трънчани и брезничани казват *пут*, мещичани каго софиянци *патъ* (пѫть).

бите се правят обикновено от родителите, без да се питат децата за тяхното мнение. Момите като по-узрели имат обикновено свои любовници и само по принуждение се подчиняват на заповедта на родителите. Като резултат на туй са, разбира се, честите разводи, а също и убийства. Най-ранни сватби стават в Царибродско, затова, казват, хората там са доста развалени. В Краище неотдавна един селянин оженил малолетния си син, но когато не можал да се споразумее със снахата, убил я с косата; бил осъден на 15-годишен затвор. Премахването на този разврат е работа на църквата, която в ясните предписания на каноническото право за възрастта на съпрузите би имала съвършено достатъчна опора. Освен уговорените сватби тук, както и в голяма част от България, е обичай отвличането, обикновено след споразумение на двете страни, за което още по-подробно ще поговорим.

В Брезнишко днес няма ни един турчин. Преди войната в самия градец се намирали около 60 османски къщи, пък и по селата живеели някои аги; селото *Кошàрево* е било повечето турско. Административно Брезник в турско време бил подчинен на София, която оттук през Люлин планина е отдалечена на цял ден път. Църковно всякога е принадлежал под Софийската митрополия. За старини не можах нищо интересно да узная; тук има две манастирчета: «Св. Безсребреници» на Црна гора при село *Гигинци*, и «Св. Рангел» при село *Билинци*, но и двата, казват, без каквито и да било особености.[3] През войната Брезник бил обсаден от сърбите, към които тукашното селско население и след това имало явни симпатии.

Заранта на 29 август се мъчихме да изтълкуваме едно известие у Курипешич. Словенският пътеписец споменава, че при градеца Брезник се намират сребърни рудници.[4] В паметта на населението няма за тях никакъв спомен. Обиколихме северната и западната страна на Високия бряг, на който, казват, някога имало манастир. Върхът на север се спуща много стръмно, на юг е свързан с издънките на Люлин, а отгоре е плосък и обрасъл с храсталак. Той се състои от мелафир и андесит, а по краищата от червен пясъчен варовник. На северозападния хълбок намерихме съвършено тънички жили

[3] Те са стари: през 1586 г. един духовник «из Былина монастыря арахангелскаго» дошъл с кюстендилския епископ в Русия, Гласник 47, стр. 196.

[4] «Kommen auf das Grachouopolle in ein stätlin, Pressnick genant, allda auch vil silber ertzt.»

галенит, но никакви следи от вигни; г. Златарски съгледа и кристали пирит и халкопирит, както и легла от гипс и окър. Водата за пиене в града ни се стори, че има донякъде железен вкус. На запад от върха изтича потокът *Лесков дол*, в който неврокопци до неотдавна (1880 г.) плавили злато, като живеели в летни колиби. При устието му лежат *Брезнишките кошари*, около 10 минути от града, гдето са харманите и хамбарите на гражданите, повечето земеделци. Над панорамата на покрайнината господствува острата Любаша; виждат се Витоша, Рила, Голо бърдо над Радомир и на югозапад някакъв си звъновиден връх (от кошарите 240°), може би в Кранище.

Водите на котловината се втичат на юг в Струма, като се съединяват в Брезнишката река. Пътуването от Брезник дори до Струма ($3^3/_4$ ч.) беше едно от най-досадните поради тъжната голота на широката долина с ниски брегове и с многобройни мочури край шосето. Обедният въздух под облачното небе беше тежък, както пред дъжд. Единственото заселено място край пътя са ханищата на село *Ярджу́ловци*. Срещу тях се издига нова църква, която според думите на цинцарина ханджия била неотдавна съградена на мястото на стар храм уж още «латински»; този епитет означава само голяма старост. В дъжд преминахме през значителното село *Ба̀тановци* и стигнахме реката Струма. Високо зад реката врязано в стръмните скали на Голо бърдо върви широкото военно шосе от София за Кюстендил, построено още от турците. Скалите са пясъчникови и правят особено впечатление със своята червена боя. След един час се дотътрахме до Радомир.

Пътят от София за Радомир (5 ч.) за допълнение на пътеписа трябва да опиша с няколко думи. През Владайската седловина между Витоша и Люлин (914 м) над Княжево, лятното жилище на софиянци, преминаването е доста мъчно. Отначало се върви към върха край един див поток, който още принадлежи към дунавското поречие. Огромни камъни,свлечени от планинските хълбоци, изпълват целия край с маса отломъци и балвани. Шосето е врязано в северния хълбок в гладки, голи скали; насреща на южната страна се спущат габровите и дъбовите витошки гори чак до потока. Край шосето особено впечатление правят остатъците от недостроената турска железница от София за Скопие, която може да се следи дори до Кюстендил. Нощните и зимните пътувания тук, както добре знаем от собствен опит, са неприятни, даже и опасни. Нагоре, вляво,

между кории и ливади лежи селцето *Владàя* с голяма воденица на един търновчанин, обикновената изходна точка за изкачването на Витоша. На самата седловина при един усамотен хан се отделя наляво прав път за Дупница, по-пригоден за ездач, отколкото за кола; минава през селото *Крапéц*, при което се показват следи от стари железарници, и върви към селото, наречено *Дикàня* в Радомирско поле, гдето кръстосва шосето от Радомир за Самоков. Ѝ двата пътя отначало слизат към началото на Струма, която извира недалеко вляво, в доловете на Витоша, а тук тече в речище, обрасло по бреговете с дървета, през малка, при това високо положение (до 720 м), доста плодородна котловинка. На мястото, гдето достигаме до водите на прочутия в древността Стримон, лежи вляво селото *Църква* (с откъслеци от гръцки надписи), надясно във височините село *Мóшино* с долове, гдето българското правителство от 1879 г. добива кафяви въглища (лигнит), които досега служат, разбира се, само за малките нужди на самата София. Хоризонталните прокопи достигат сега (1888 г.) вече 580 метра под земята. Зад себе си постоянно виждаме Витоша, която оттук изглежда като огромна крепост.

Не след дълго време се появява голямото село *Перник*, последно селище от Софийския край, в който се намират и изворите на Струма. Шосето напуща левия бряг, притиснат от скали. Мостът с двоен свод при самото село с някаква си драконовска глава от страна на стълба, старите каменни кръстове без надписи и полуподземната църквичка издават, че това място е старинно. Зад селото Струма си пробива тесен проход между стръмните варовици. Шосето се обръща от реката надясно и се врязва в прилепналия към варовика червен пясъчник, след което пак се навежда към реката. Между шосето и реката се простира малко скалисто plateau и по него се забелязват следи от старобългарската крепост Перник. Градището е било доста пространно. Неговите стени са вече изчезнали, но се познават техните основи от речен камък, споен с бял хоросан, както и разпръснати откъслеци от добре изпечени тухли. От юг то е било пазено от страшната провала на Струма с отвесни брегове. Околните селяни му казват *Перин град*. Перник най-напред се споменава в старата безименна легенда за св. Иван Рилски, издадена от Хилфердинг; този светец (в X век) по едно време живял уж при Перник на едно каменисто място, близо при река Струма, и оттук отишъл

на «планину Витошу», където живял в гористите пустини, докато най-после се отправил на рилската планина. Крепостта в средните векове била ключ на пътя от Македония за Крайдунавско. Византийският император Василий II на два пъти — в 1002 и втори път в 1016 г. след упорита тримесечна обсада, без да свърши нещо, се оттеглил от Перник, който бил храбро защищаван от българския войвода Кракра.[5] Още във времето на Анна Комнина тук е имало важна крепост. По-късно сръбският велик жупан Стефан Неман, когато през разпадането на Комниновото царство и след преминаването на кръстоносците от третия поход (1189 г.) превзел византийските замъци, опустошил и Перник. Че мястото е запазило своята важност и по-късно, за това свидетелствува съществуването на малко уединено османско селище на крепостната скала, което пропаднало едва през 1377 г., и събитията през 1690 г.

Зад пернишката теснина долината на Струма се разширява. През дървен мост, скрит между високи дървета, шосето минава пак на левия бряг и върви, както се каза вече, по северния склон на каменистия връх, наречен *Голо бърдо* (връх до 1160 м), в червеникава песъчлива почва високо над Струма. Край десния бряг се простира тясно плодородно дъно, на което между ливади и ниви се влекат недовършени, с трева обрасли железопътни насипи с оставени отвори за мостове. На север се трупат вълнистите трънски хълмове и между тях се подава като глава захар Любаша. Тук отдясно се присъединява шосето от Брезник.

След няколко забикалки край Голо бърдо се открива изглед на втората котловина на Струма. Това е *Радомирско поле*, по форма почти кръгло, от изток към запад около 20 километра дълго и от север към юг около 15 широко. То е плодороден край, чиито ниви само тук-таме са пресечени от малки вълнообразни хълмове или мочури, където се стичат водите, които не намират лесен отток. По ливадите стърчат многобройни малки могилки. Теренът

[5] Сегашните български поети, особено Васил Попович и Иван Вазов по-често са вземали защитата на Перник като предмет на своите поезии.

[Край Перник е съществувал живот през цялата античност и средновековие. Вж. *Й. Чангова*, Археологически проучвания на Пернишката крепост. — ИБИД, XXVI, 1968, стр. 123—138; *А. Радунчева*, Праисторически материали от разкопките на Пернишката крепост през 1960—1961 г. — ИБИД, XXVII, 1970, стр. 213—232. За крепостта на Перник вж. и *Ив. Велков*, Прочути крепости, София, 1940, стр. 125—130.]

по-висок от Софийско поле и климатът хладен, планински (най-ниското място е около 630 м). Лоза тук не вирее, освен няколко кисели видове грозде при самия Радомир. Панорамата на покрайнината е заградена с големи планини, на изток огромния усамотен конус на Витоша с пепелява боя и тъп връх, а на юг дългите сиви стени на зъбестата Рила, която със своите летни снегове оттук има съвършено алпийски изглед.

Жителите са прилични на шопите около София, хора тънки и високи, с широки лица, тесногръди и плещести, повечето чернокоси, с кафяви калпаци, бели дрешки и тясно прилепнали бели беневреци от гъста вълна, с опинци на краката и твърдочервен вълнен пояс. Жените, понякога с юнонски фигури, носят сини дрехи с бели орнаменти и те са с червен пояс, вапсани с кърмъз. Лицата са правилни и угледни, по-приветливи, отколкото около София. Но населението на Радомирско не е еднообразно и се дели на три части. Най-многобройни са жителите в *полето*, където по-напред е имало многобройни чифлици на турски аги; по своята недодяланост приличат на населението около София. Покрай тях особен тип са хората около Перник, кокалести и твърдоглави, донякъде по-близки на брезничани. Третата част от Радомирско е крайбрежната област на Струма, която обикаля полето от северния му край, и планинската покрайнина оттук на север към Трънско. Долината край реката от самия Радомир чак до селото Жаблян, но не и по-нататък, се нарича със старото име *Мракá*.[6] Предприемчивото тамошно население, което се занимава главно с дюлгерство по далечни краища, напомня съвършено трънчани.

Градецът *Рàдомир* със своите широки праволинейни улици, които донякъде са снабдени и с алеи, и с големите казарми прави впечатление на нов, официален град (2381 ж.).[7] При входа от София стои на шосето прост каменен свод с надписи, с които тук е бил посрещан княз Александър I в 1879 г. при първото му пътуване по страната. Отначало значителна част от населението били турци, но сега съвършено се изселили. Старини няма; селището най-напред се споменава в XVII век у Хаджи Калфа като център на един «кадилук». Тук се сбират шосетата от София, Брезник, Кюстендил,

[6] Ж. род: Мракàта. То се среща към 1330 г. у сръбския архиепископ Данаил, Даничичово издание, 193.

[7] Според статистиката от 1893 г. 3297 жители. (П.)

Дупница и Самоков, което придава на града военно значение. Забележителност е водопадът, който вътре между радомирските улици скача от бигорови скали около 12 метра дълбоко в едно кръгло глинесто долче; неговата ширина лятно време се намалява до около един метър. Самата рекичка, приток на Струма, се нарича *Извор*; нейната вода има остър варовит вкус.[8]

В Радомир останахме само няколко минути, като искахме до вечерта да стигнем до входа в пролома на Струма между Радомирско и Кюстендилско поле. Като взехме за водач един конник от окръжната жандармерия, вървяхме най-напред повече от час по широко, равно шосе на юг, по дъното на Радомирската котловина. Там срещахме многобройни кервани с коне, натоварени с кошове хубави овощия, които от Кюстендил в голямо количество се носят в София. При първото село *Върба* на ливадата край шосето стоят два загадъчни паметника: един объл гладък стълб, около два човешки ръста висок, по средата стеснен от един прорез и един четириъгълен с издълбани от страните резки, по-висок от човек на кон. Сега служат навярно за предел, но е ясно, че първоначално не са били правени за тази цел. На запад оттук при Струма в селото *Пчелинци* лежат на един връх развалини от крепост и църква; там са намерени огромни грънчарски съдове и особено бакърена мрежена броня за главата на военен кон (сега у г. Архимандрит Зиновий). Това градище е може би римската *Aelea* в Певтингеровата карта на пътя от Сердика за Пауталия.[9]

След шест часа стигнахме до хана, който принадлежи на село *Поцрненци*. Тук е най-дълбокото място на Радомирската котловина с няколко блата; през техния отток в Струма води дървен мост на каменни стълбове, за които се забелязват остатъци от някой стар друмен калдъръм. През късата почивка се загледахме в профила на великолепната рилска верига, която оттук се вижда по цялата ѝ дължина от Мусала дори до Струма.

[8] При копането на 10 метра дълбок кладенец в самия Радомир намерили са легло от въглища, което показва, че въглищните пластове в Мошино не са изолирано явление. Вж. *Г. Златарски.* Материали по геологията и минералогията на България. — П Сп, кн. 17, 1885, стр. 183.

[9] На север оттук в планината при потока *Светла* лежи селото *Сиришник* (544 жители). Не зная за него нищо особено, но по-напред е имало по-голямо значение. Хаджи Калфа споменава, т. н. «кадилук» Сиришник, между Брезник и Знеполе, населен от «българи християни».

Оттук шосето върви право на юг—югозапад за Кюстендил. Над селото Извор то се изкачва на високата *Коньóвска планина*, чиито върхове достигат до 1150 м (един на юг от Извор ни казаха, че се наричал *Колош*); нагоре заобикаля през криволисти сенчести долини и излиза на една малка височина, на която лежи разпръснатото село *Чýкльево* и чифлици със старинното име *Старопадàлишка махалà*, «махалата, гдето са нощували (*падàлище*) старите кервани». Оттук се отваря назад далечен изглед дори до сините контури на Стара планина зад София. На другата страна се слиза по стръмни склонове с много забикалки дълбоко долу към село *Коньово* при Струма. Погледът от тези стръмнини на хубавото Кюстендилско поле е чудесен; на дъното отзад, тъкмо под тъмнозелените гори на високата Осоговска планина, се светлее белият град Кюстендил. От Радомир до Кюстендил се върви с кон около $5^1/_2$ часа.

Нашето намерение не беше да вървим по това познато и удобно шосе. Искахме да следим течението на Струма, която през скалисти планини си е отворила път, като е пробила огромни дервенти, чиито криволи се отдалечават от шосето с голям завой на северозапад. От онзи хан ударихме на запад с бърз ход, донякъде вече по тъмно. Подпланинската област с големи села е гъсто населена и нашият път, който кръстосваше пак следите от недовършената железница, вървеше повечето между висока буйна царевица. Селото *Кàлище*, гдето пристигнахме след един час, прави впечатление на заможно селище. Жителите се радват при надеждата, че железницата ще се доизкара, тъй като при тяхното село е проектирана станция. Младият интелигентен кмет ни заведе в своята къща, където се настанихме в общинската канцелария, малка стаичка с глинен под. Моят другар постла малко сено на пода и разпростря над него каучукова покривка; аз легнах в някакви съвършено нови ясли, напълнени със сено и мушнах връзката правителствени вестници от общинския «архив» като възглавница под главата.

Походът през тесниците от Калище до Кюстендил на 30 август ни отне 12 часа, в които са пресметнати, разбира се, честите геологически спирания на моя приятел. На път с кон, особено лятно време, трябва да се излиза колкото е възможно най-рано, но моите другари, когато ги подканях, всякога намираха причина да отлагат, главно да се подкрепят, и по причина на разни приготовления, които отнемаха много време. Нашият трънски водач с товарния кон

изпратихме по шосето за Кюстендил и останахме сами двамата със стражара. Излязохме едва в 8 ч. и 15 мин. През една малка долинка с блатлива река, пълна с тръстика и перуники (gladiolus communis), стигнахме около развалините на малка каменна църквичка за 20 минути до Струма, тъкмо при мястото, гдето почват теснините между варовити и песъчливи скали. *Плеш планина*, наляво над реката, е обрасла с гъста дъбова гора. Надясно зад реката се вижда село *Лòбош*, при което ни показаха мястото на стария мост през Струма и местността, наричана *Царско селище*. Нашият път вървеше по левия бряг под скалите, повечето в тесния прорез, направен за железницата, но сега засят с царевица. Скоро минахме (9 ч. 10 мин.) голямото село *Жàбляно* (на десния бряг), където за наше учудване намерихме съвършено добър мост през реката; четирите стълба са направени от дялан камък първоначално за железницата, а горната част е дървена. Тази постройка направили лани сами жаблянци, повечето дюлгери, на свои разноски; когато им било натяквано, че без позволение си присвоили железничния материал, отговорили, че когато железницата действително ще се строи, тогава сами пак ще издялат от околните скали тези камъни.

При моста свърнахме наляво по върха на *Жабленския манастир*. Пътеката върви половин час стръмно нагоре край малък поток, през хубава дъбова гора, прошарена със зелени ливади, чиито краища заграждаха глогове с узрели червени плодове и диви круши с изобилно овощие. Манастирчето *Св. Иван Предтеча* стои между скали и стари дървета в приятна гора при изворите на онзи поток: дървена църквичка, прилепена към скалата, с планински извор вътре до олтара, и две-три скромни стопански колиби. Той е бил подновен едва неотдавна (около 1870 г.) вследствие видението на някой набожен момък в Жабляно, и то на мястото на стария манастир, за който свидетелствуват основите на стените до църквата с няколко сиенитови стълба, които са пренесени отдалече, тъй като в околността няма сиенит. Тук живее един калугер, който подвързва църковни и училищни книги на цялата околия дори до самия Кюстендил. Старини не можа да ни покаже никакви, пък и ни каза, че и в близкия манастир «Св. Никола» при село *Пещера*, $1^1/_2$ ч. от десния бряг на Струма, има наистина стара църквичка, но никакви книги или стари надписи.[10]

[10] Архимандрит Зиновий, тамошен гражданин, ни показа едно евангелие

След къса почивка слязохме пак долу към Струма. Отдясно иде по-голяма река, която извира чак в Кюстендилско Краище над село Трекльен; тук се нарича *Пещерска*, по-горе *Трекльенска река*. Долината на Струма се стесни дори приблизително на 60 метра; и на по-широките места едвам се промъкнахме край Струма, като вървяхме през висока царевица, насадена край водата в алувиални бразди. Следите от железницата ту се виждаха на десния, ту на левия бряг.

Тъкмо на пладне се откри на левия бряг малка плодородна котловинка. В нея лежи селото *Белово*; над него малко по-високо се намира *Блатешница*, пак едно от дюлгерските села, от които иде голям поток със същото име.[11] Отзад на котловинката се виждат скалисти врати, входът в същинските теснини на Струма. До тях наляво на една височина се издига под гората пак един малък манастир, *Св. Иван Богослов*, църквичка с кубе, а до нея малка сграда с някаква си кръгла поиздадена кула. Цялото село беше заето с вършене; и манастирът беше затворен, тъй като единственият калугер сам вършеел някъде далече в планината.

Тук настана последната и най-тежка част от пътя. Тукашните хора сами не знаят много за пътеките през тези скали, тъй като, който иска да иде в Кюстендил, отива нагоре по върховете към шосето, а не край реката. И нашият стражар знаеше пътя само дотук, до границата на Радомирска околия. При Белово се свършваха и следите от железницата; по-нататък се показват отново при село Мазарачево в Кюстендилско, гдето обраслите с трева и жита прокопи изглеждат вече като някои «предисторически» окопи. Пребродихме (12 ч. 25 мин.) под селото Струма, чиито кални води пред онези скалисти врати широко се разливат и от време на време стават лоши наводнения. На другия бряг под скалите стоеше още една къщичка, между сливи, снопове овес и висок коноп, който на слънцето чудно миришеше. Влизането в теснината (12 ч. 35 мин.) прави

на книга от XVI—XVII век, без юсове, от Пещера. Преди години там е намерена и някаква антична статуя. В. Добруски е обнародвал паметник, намерен в манастира св. Никола до Пещера, Радомирска околия: база от една мраморна статуя на богиня Хигия с гръцки надпис, според който на Κυρία Ὑγεία издигнал камък Γαιανὸς Γαίου; *Добруски*, Материали по археологията на България. — СбНУ, кн. 11, 1894, стр. 101—104.

[11] Селото *Блатечница* е принадлежало според грамотата на цар Иван Александър от 1347 г. на манастира св. Никола Ореховски в Софийско.

голямо впечатление. От двете страни стърчат високи скалисти стени от доломитов варовик, по чиито пепеляви склонове зеят високо нагоре пещерообразни ровове. Самите врати имат само около 40 метра ширина. Реката с висок пясък прескача през свлечените камъни. Само изобилният пясъчен нанос, който изпълва около две трети от речището, ни дава възможност да преминем край десния бряг; срещната лява страна с пречупени пластове около 100 метра висока се спуща право във водата. Когато е дълбока водата, очевидно всичко от скала до скала е залято от бурните вълни на затворената Струма, чието действие се вижда и по изгладената повърхност на стените от двете страни.

Вътре в тесниите настава великолепен пуст край, който донякъде напомня прохода Lueg в Залцбурските Алпи, дълбок, тесен, почти 4 ч. дълъг дол между доломитови скали, отдолу под които понякога се подава пясъчник. Една остра кривола иде след друга. Всеки завой зад всеки скалист издатък е отделен свят за себе си, в който не се вижда далече нито напред, нито назад. Склоновете имат различен характер. На левия бряг нерядко се спущат ниски дъбови храсталаци между свлечени балвани стръмно долу чак до самата река и от техните зелени листа се издигат чудно сформирани високи белезникави стълбове и игли, които напомнят известните Белоградчишки скали. Понякога те са наредени двайсет един след друг. Десният бряг е повечето див и скалист; на места срещу зеления склон се издигат огромни отвесни стени с хоризонтални пластове дори 400—500 метра над речището. Високо нагоре в тях се чернеят тъмните отвори на пещерите и цели редове по-малки дупки или пукнатини с червени краища, а около тях с разперени крила безпокойно прехвръкват хубави големи орли, кретали и соколи. Навярно сме им нарушили обикновената тук тишина; бързо влизат и пак излизат от свойте въздушни дупки. Долу при водата зад самия вход има признаци още от близки хорски селища: овесни и конопени нивички, селски *вàрници*, първо лозе, което видяхме през това планинско пътуване, предизвестник на по-топъл край, и крави, които се прохлаждаха в реката, в по-тихите ѝ места. Скоро обаче се намерихме в покрайнина, явно малко посещавана. Пътеката в камънака и пясъка край реката едва се познаваше. Самото речище е пълно с балвани и прагове; наклонът на Струма в цялата теснина от Калище до началото на Кюстендилско поле възлиза приблизи-

телно на 120 метра. Тъй като скалите ту на десния, ту на левия бряг се приближават право до водата, трябваше едно след друго да пребродваме реката. За един час я пребродихме вече пет пъти; реката е тъй дълбока, че на места водата ни дохождаше до ботушите.

На едно място не можехме изобщо край водата да вървим напред. Пътеката там върви по левия бряг, като лъкатуши опасно между храсталак, съвършено близо около няколко от споменатите чудно издадени стълбове, достига почти до горната скалиста стена и след това пак се спуща стръмно надолу към водата. По-нататък (1 ч. 45 мин.) пропастта малко се поотвори и върху ни падна весел слънчев лъч, който иначе се отразяваше върху ни от горните зъбци на високите скали. Ето под скалите край реката и малък оазис, стари орехи и осени с младочета лески, смрики и дрянове, преплетени от дива лоза. Слязохме за няколко минути от конете, хапнахме орехи и големи зрели дренки и ги заляхме с вода от изворчето, което шуртеше между дебелите корени на дърветата. Не след много време пребродихме шести път реката и намерихме след няколко минути градинка с култивирани сливи и други следи от хора.

Тук се отвори (2 ч. 30 мин.) великолепен скалист амфитеатър, по чиито склонове пак не липсваха многобройни малки пещери. От десния бряг излиза към югоизток дълъг каменист издатък и на края му, около 100 метра над повърхността на Струма, се белеят върху. една мъчно достъпна чука каменни основи на пространно градище. Казват му *Зéменско калé*; целият тоз непроходим край тесниите на Струма от Белово до Ръждавица изобщо се нарича от населението *Зéмен*. Това е *Зéмлян град*, по-често споменаван в южнославянските паметници от XII—XIV век. На запад крепостната скала се спуща много стръмно към реката; на изток по нейните поли се зеленее край водата тясна малка ливада с ширококлонести орехи и малко лозе. При гърлото, с което се отваря на север пристъп към градището, намерихме пак хора, мъже и жени вече в кюстендилски носии, които на малкия харман караха коне в кръг и се вглеждаха в нас с непристорено учудване. Казаха ни, че са от село Скакавица, оттук, казва, още е далече. Искаше ми се да се изкача горе на градището, но за такъв път трябваха един или два часа, а ние бързахме, да не ни стигне нощта в тесниите. Крепостта е служила по-скоро за добро убежище, отколкото за защита на някой път; през дефилето едва ли някога се е пътувало много, тъй като зимно

време и при дълбока вода то навярно съвършено се затваря.

Оттук останахме постоянно на десния бряг, но пътят при все че в речните завои се явяваха малки ливадки, не беше много полесен. Сивата боя на скалите става по-тъмна. Най-после (4 ч. 15 мин.) се откри неочаквано хубава панорама, която в пустините на Балканския полуостров има малко равни на себе си. Долината с речището на Струма между скалите малко се пооткри с обрат към запад. Около един километър пред нас се издигаше напречна варовита стена, повече от 100 метра висока, над която отзад се подаваха други по-високи шубрачести планински гребени. Над склона на самия край на провалата стърчат глинени къщички с червени стрехи, като лястовичи гнезда, а от тях из стената скачат надолу два сребропенести тънки водопада. Долу, гдето техните води се втичат в Струма, под скалата се зеленее гъста горица от тополи, ябълки и сливи, в която се крие малка воденичка. От разлагането на варовика се образува около водопада хубав бигор.[12] Отдясно откъм високите планини при селото Злогош в Краище иде широк суходол, пясъчно много наклонено корито, което само подир дъжд се пълни с кални, буйни води. Струма, като не може да си пробие път напред, под водопадите отляво се обръща на юг пак през скалисти долове. Селото горе се нарича *Скакàвица*; името е във връзка с местоположението на селото, тъй като *скок* се нарича изобщо в България водопадът.[13]

Изгледът беше хубав, но ние не бяхме весели. Стояхме долу между балвани и купчини пясък в коритото на Струма и напразно се озъртахме през къде да тръгнем по-нататък; никъде не се виждаше как от тези дълбочини ще излезем пак горе. Няколко изстрела

[12] В Кюстендил един дебралия ни разправя, че в покрайнината *Дебърца* при Охрид бигорът се образува така скоро, че жителите го оставят да се кондензира в издялани басейни, които се изпълват, казва, вече за една неделя. При сама *Дебра* има, казва, пещера един час дълбока, в която се добива *алчия* (гипс).

[13] Това село се нарича *Полска Скакавица* за разлика от другата *Каменичка Скакавица* на запад от Кюстендил. — Според Григорович, Очерк путешествия, стр. 42, в Хилендарския манастир покрай грамотата на бълг. цар Александър, дадена през 1347 г. на манастира св. Никола Ореховски, се пази друга, без дата, почти еднаква, дадена на същия св. Никола от Стефан Урош, «крал на сръбската и поморската и овчедолската и велбуждската земя», не знам дали оригинална, с някакъв си чуден разбъркан правопис; покрай горе-споменатата *Блатечница* и др. в нея прибавя още и селото *Скакавица*.

произведоха силно ехо, но отникъде не се обади човек. Ударихме направо към водопадите. През обли свлечени камъни и грамади дребен камънак пристигнахме до едни заобиколени от тиня острови от мек нанос с огромни стари орехи, под чиито корони във влажната сянка цареше отвратителен блатлив хлад. Конете потъваха в тинята, която пляскаше под техните копита, но хора във воденицата нямаше. Най-после издирихме една тясна козя пътека, която по склона възлизаше между дъбов храсталак на върха. Най-лошото място беше глинестият сипей, откъдето земята в дъждовно време се рони долу, място немного широко, но шеметно, през което с напрегнато внимание минахме ние и прекарахме конете. През нисък дъбак и няколко лозя излязохме полека-лека чак до селския мек път, който води през планините от Скакавица на юг в полето. Там от сянката на пролома излязохме пак на горещото слънце. Струма оставихме наляво в тъмния дол. Между Скакавица и Ръждавица се намира най-тясното място на целия пролом; в него над един от големите завои стоят на стръмна конусообразна скала три стени от стара четиръгълна кула. В тази теснина реката се обръща от югозападната си посока на югоизток. При Ръждавица пък се намира долната скалиста врата. Между това нашият изглед скоро съвършено се откри (5 ч. 15 мин.); показа се равното Кюстендилско поле на дъното между планини, в което при полите на отсрещните планини се белееше Кюстендил, още 3 ч. далече, а по-близо до нас големи села, заобиколени с пространни градини.

При полите зад широкото сухо корито на някой планински поток преминахме през селото *Стенско* (6 ч. 15 мин.), в което се издига пустата сега *Стенска кула*, четириетажна, от камък и греди с отворен чардак в най-горния кат, спомен от турските владетели.[14] Зад селото пребродихме през топлата вечер дълбоката *Драговищица*, която недалеко под Стенско се втича в Струма, по-нататък *Соволщица* (7 ч.) и много градински вади за поене. Тъй като добре вече знаех покрайнината, пуснах нашия водач, който свърна наляво за у дома си към шосето за Радомир. Кюстендил, като всеки източен град, нощем със своите криви, лошо постлани улици е цял лабиринт. С мъка намерих един познат хан, чийто персонал със засукани мустаци, с оръжия в пояса и гръмовити гласове при светлината на

[14] Едно пасбище между градините на юг от Стенско се нарича *Шишманица*.

фенерите имаше известен разбойнически вид. Но ето че надойдоха сума български приятели, които напразно излезли зад града, като се надявали да ни срещнат. Младият директор на реалното училище г. Тодор Иванчов, възпитаник на медицинското училище в Монпелие, а напоследък във време на регентството и министър на просвещението, ни заведе в своята гостоприемна къща.

3. КЮСТЕНДИЛ

Кюстендилско поле. Град Кюстендил, неговата околност и топли извори. Антични и средновековни старини; римската Пауталия и славянският Велбужд. Пограничният живо́т. Македонските харамии.

Кюстендилската котловина или «поле» заслужава всичката похвала, която са изказали за него Буе и Хохщетър. То е триъгълен басейн посред високи планини, долу гористи, нагоре покрити с ливади. Неговите размери са незначителни. Дължината на равното дъно от изток към запад не е по-голяма, приблизително от 15 до 18 километра; също и ширината от север към юг, от Стенско до крепостния връх над Кюстендил, в права линия възлиза приблизително само на 10 километра. Най-дългата страна на триъгълника е южната, гдето полето се прилепва към високата гориста верига *Осоговска планина*,[1] чиито върхове надминават 2000 метра; при полите на един неин издатък, коронован в старо градище, е разположен много старият град Кюстендил. Североизточната страна на триъгълника образува река Струма, която на северния ъгъл на полето излиза от скалистите теснини, през които току-що преминахме, и оттук тече на югоизток, докато влезе в нови теснини, също

[1] Името *Осогов* е старо; среща се в житието на св. Йоаким Осоговски, който е живял в X век, и в други паметници. Името «Дованица планина» на картите е произлязло от някое недоразумение на пътешествениците, които не са познавали местния език; грешката е произлязла може би от селото *Доганица* на северозапад от Кюстендил, при което на границата има и незначителен гребен *Догановска планина*.

тъй каменисти и криволисти с подобни градища. Зад Струма стърчат скалисти планински гребени, 1000—1300 м високи, през които води шосето за Радомир и София; те нямат общо название и се наричат според близките села *Црвенѧнска* или *Кòньовска планина*, по-южният *Таеàличка планина*[2]. Северозападната страна на триъгълника е заградена с по-ниски върхове, които изпълват на един ден път тъй нареченото Краище чак до тройната граница между България, Сърбия и Турция; най-близкият от тях е *Лùсец* (1508 м), на запад от града.

Алувиалното дъно на Кюстендилско поле има средно 470—500 м надморска височина и е доста неравно поради ниските, проточени дилувиални хълмове, пълни със свлечени обли камъни, тъй като се простират между рекички, които текат почти паралелно от запад към изток до Струма. От тези реки най-голяма е *Драговùщица*[3], която тече от Краище; пò на юг иде от Каменичко поле *Совòлщица*, по-нагоре наречена *Грленска река*[4], а най-долу си върви *Бàнщица* или *Жùленска река*, която тече през градините на самия Кюстендил. В тези реки до неотдавна се плавело злато.

Самото поле, с една дума, е градина, овощен край. Най-много пространство заемат сливови градини, изкуствено поени с вади от реки и потоци, с дървета, насадени в редове. Развъждането на сливи за износ се почнало в големи размери едва от Кримската война. Сушени сливи на кервани се изнасят в Солун, а оттам се разпращат в Триест и Марсилия; на западните тържища покрай босненските сливи са познати под името «турски сливи». Жителите твърдят, че уж на пет години веднъж всякога имало по-изобилна беритба; според официалната статистика през кюстендилската митница в 1883 г. били изнесени 261 023 килограма сушени овощия на сума 81 923 ле-

[2] Името Вербина планина на австрийската карта е произлязло по недоразумение; тамошното село, отбелязано като Върбина, се нарича *Гърбино*.

[3] Реката «*Tragouistiza*» е отбелязана още на австрийската карта от 1689 г. (вж. стр. 515, бел. 40). Името «*Dobreluka*» на австрийската карта не е познато в Кюстендилско. Добра лука се нарича само едно поточе при Колоница в Краище, близо до сръбската граница; друг поток Дълга лука тече пак там, при село Мелна.

[4] Река *Каменча* у Данаил през 1330 г., *Камена река* в една старопечатна книга от 1566 г.; тя е кирилски часослов, който е печатан във Венеция от Яков «от подкрыли великиіе горы Осоговчей близъ Коласнскаго града (т. е. Кюстендил) от места нарицаіема Камена Река.

ва. Покрай сините сладки сливи забелязват се по градините и други овощия: големи жълти круши, обемисти сочни ябълки, сладки череши и възкисели вишни, дребни жълти сливи, праскови, мушмули, черници, орехи и т. н. Покрай зеленчука се развъждат особено пъпеши и дини, които лятно време с цели кервани се разнасят в Радомирско и други по-хладни околни краища. София изобщо се снабдява с всички овощия или от Кюстендил, или от Румелия. Освен градини в Кюстендилската котловина се забелязват и житни и царевични ниви; те се сеят всяка втора година, като се оставят една година да лежат угар. По хълмовете се забелязват хубави лозя; тукашното вино е прекрасно, но се изпива повечето в самия край. В по-ново време се въвежда и развъждането на тютюна, чиято собствена област обаче почва малко по-нататък на югоизток, в Дупнишко поле, в топлата котловинка около Кочериново и зад турската граница в Джумая в долината на Средна Струма. Българското правителство се опита и за развъждането на памука, но доколкото зная, без успех.

В летните месеци старите орехови кории, тъмната зеленина на градините и лозята и златокласите ниви заедно с ливадите и горите по полите на планините придават на покрайнината известен южен характер през днѐвната горещина и шумното пеене на щурците в звездните топли нощи. Обаче от италианския климат тук сме още далече. Зимата е наистина по-умерена, отколкото в Радомир или София, но винаги доста остра; под влиянието на околните планини понякога още в месец октомври пада ранен сняг. Затова тук бадемите и кестените не узряват. Кюстендилската котловина е само уѐдинен по-топъл оазис посред планински краища; за два часа от града се отива на всички страни в покрайнини с хладни летни нощи, с дребни овощия и слаби жита. Според терминологията на местните жители целият тукашен край се дели на четири части, на *полѐто*, дъното на котловината, и на три планински области. *Крáище* на на север, *Кàменица* на запад и *Пѝянец* или *Пѝянечко* в източната половина на осоговските планини.

Тукашното население е повечето дребно с типове по-често чернооки и чернокоси, отколкото руси, изобщо добре развито и с хубави лица. Бялата мъжка шопска носия престава в Коньовска планина. В полето се виждат само по-тъмни македонски носии; женският пол вместо сините планински дрехи с червени пояси, как-

вито се виждат около Витоша, носи *саи* (ед. ч. *сàя*) бели или зелени, с цветни, най-често червени престилки и с ризи, по ръкавите и гърдите богато нашити. На главата си носят бели кърпи, понякога копринени и прозрачни като яшмаците на туркините; разбира се, че не липсва обикновеният пояс със сребърни пафти. Наречието има западен характер; от по-далечните македонски диалекти се отличава още в много работи[5]. Турците живеят само в градовете и в три смесени села под Осогово, на югоизток от града (*Згýрово*, *Пелатùково*, *Рàшка Грàщица*); всичко останало е българско, освен няколко чергари власи по планините. И цигани в този край има малко; тук, както в Търновско и Севлиево, са застъпени най-слабо (8 на 1000 жители), в Силистренския край на Дунава най-силно 3,4%).[6] Най-голям процент на цигани (4,1%) се намерил в Ломско и Раховско.

Кюстендил, от селското население наричано повечето *Кюстендилска Баня* или просто *Баня*, има от северната и североизточната страна много живописен изглед. Множеството червени негови стрехи заедно с тънките и високи бели минарета, с двете сиви стари кули и многобройните корони на овошките, между които се подават усамотени тънки тополи, се отразява от ясно зеления фон от ливади, лозя и кории по полите на огромната Осоговска планина, чийто склон се спуща дори до задните градски къщи. Над цялата тази картина винаги, когато свети слънцето и когато вали дъжд, се издига лека, прозрачна синкава пара, която излиза от топлите извори; тя придава на целия изглед при различно осветление, особено през ясните августовски вечери, съвършено особена прелест. Вдясно на запад селата *Колýша* и *Жиленци* съвършено са потънали в гъстите дървета на сливови и орехови градини. Наляво по полите на планините се простират гъстите градски лозя, а околовръст в полето пред града се белеят по бледозелените пусти морави множество стълбове — турски стари гробища. Градът има съвършено еднаква надморска височина, както и София, но каква разлика в природата!

Над града на един издатък над стръмните тревисти склонове стои старо градище, тъй нареченият *Асарлък* или по-правилно *Хисарлък*. За четвърт час сме горе. Този издатък е гнайсов, от Осогов-

[5] Кюстендилци имат *щúк*; казват къща, каща, в Краище куйка (от кукя); също тъй едно до друго се чува щерка и кéрка.

[6] М. К. *Сарафов*, Народностите в източната част на Княжеството. — П Сп, кн. 5, 1883, стр. 12; — П Сп, кн. 8, 1884, стр. 89.

ската планина с плосък връх, който има около 200 крачки в диаметър. Склоновете към града са много стръмни, ала на юг върхът непосредствено се съединява с останалата планинска верига; от тази страна замъкът е бил укрепен с окоп, в който още се познават основите от някогашните крепостни врати. От крепостната стена са останали само слаби остатъци от градивото — камък и тухли. Цялото пространство, което заемала крепостта, сега е градина с орехи, сливи, вишни и мушмули, под които между буйната трева се намират сума късове тухли и камъни. Затова на турски се нарича *Кирезлък* (от *кирез* череши). На едно място се показва «черковище», гдето уж била крепостната църквица. През самото градище минава направо водопровод с изворна студена вода, който почва в планината, около три часа на юг зад селото *Богослов* в гората, наречена *Аткория* (на тур. конска гора). Водата тече в глинени тръби, които за крепостта са снабдени на няколко места с отвори за по-лесен надзор; в града се спуща през три тръби. В по-старо турско време богословските селяни били, казват, задължени постоянно да поправят водопровода, затова пък били освободени от известни данъци. Говори се, че една негова половина бил направил преди 400 години Гази Сюлейман паша, втората половина по-късно някой си Мехмед ага; впрочем не е невъзможно водопроводът да е по-стар, а от турците да е бил само поправен.

Изгледът от градището е разкошен, обаче едва в наше време е достъпен за всекиго; турците не пущали тук никого не по някакви може би стратегически причини, но защото оттук се вижда целият град с всички иначе грижливо заградени дворове и градини, а, разбира се, и с вътрешността на всичките харемлъци. Кюстендилско поле оттук се вижда цялото със своите ниви, градини и села, с блестящите завои на Струма, с белия Кадин мост, с планините околовръст, между които личат алпийската Рила и пирамидата на заснежената, като с мляко облята Пирин планина, най-далече на югоизток. Всичките градски прозорци са обърнати към върха; вечер виждаш как полека-лека се запалват свещите в една къща след друга. Преданието гласи, че тук уж на крепостта се намирал някога палатът на «цар Костадин», насреща, на звъновидния връх при село Николичевци, палатът на «цар Михаил», а самото поле, че било тогава езеро — геологически мит, подобен на този, който се разправя за Софийската котловина.

Кюстендил, както по-голямата част от източните градове, скоро разочарова пътника вътре. При цялата си своя пространност той няма ни една широка улица, нито един площад, даже нито една по-голяма сграда, освен няколко турски джамии и бани. Неговите криви улици, по чиито страни се издигат повечето само глинени зидове на дворове и градини, зад които се крият приземни или най-много двуетажни къщи, съградени от греди, тухли и глина, едва сега почват да се регулират по определен план. Повърхността на града е наклонена към север, та след дъжд по калдъръма, направен от речни обли камъни, шуртят силни потоци долу към Банщица. Всичко на всичко сега се пресмятат 1827 къщи с 9589 жители, между които покрай българите има 1572 турци, 959 испански евреи и малък брой цигани[7]. След организирането на Българското княжество градът придоби голяма важност: тук е център на пограничен окръг със 143 172 жители, който се дели на четири околии: Кюстендилска, Краищска, Дупнишка и Радомирска. Тук се намира префектура, окръжен съд, погранична главна митница и низше реално училище. Един полк редовна пехота е поместен в няколко «палата» на някогашни турски бейове — пространни ниски къщи с големи дворове. В последно време тук били открити от правителството винарско и градинарско училище.

Най-забележителната особеност на града са топлите извори, които поят девет хамама. Зимно, пък и лятно време рано по хладина на много улици изскачат между калдъръма тънки кълба топла водна пара като от някой вулканичен терен. Освен това около хамамите и перачниците се разпространява силна сярна миризма, която напомня вонящи яйца; при първо влизане в хамам тя е съвършено непоносима. Хамамите са всички малки и тесни, с камен басейн под кубето, при това нечисти и тъмни; всички имат турски имена: *Чукурбаня*, *Алайбаня*, *Дервишхамам* и т. н. В тях топлата вода, докарана с глинени или дървени тръби от главните извори, е вече смесена със студена вода от гореописания водопровод и има следователно значително намалена температура. Според Буе топлината на Кюстендилските извори е +48—58½°R (60—70,2°C). Според Хохщетер +50—54°R (62,5—67,5°C). Ние искахме по-точно да се

[7] Според статистиката от 1893 г. Кюстендил имал 2287 домакинства с 11 383 жители, от които българи 9205 души, евреи 1086, турци 462, цигани 473: Целият окръг имал 167 175 жители. (П.)

уверим върху тяхната температура и една заран се отправихме по-отблизо да разгледаме самите извори, съпровождани от градския *чешмеджия* или майстора на местните водопроводи, извори и водоеми, елегантен възстар турчин. *Хавузите*, на брой осем, лежат близо един до друг в тъй наречената *Кайнарлък махала*, при самите поли на крепостния връх. Най-високо поставеният главен извор е отдалечен само около 20 метра от подножието на Асарлъка, в сегашната еврейска махала. Всички извори са прикрити с големи каменни плочи, които поради нашето любопитство тепърва трябваше да се вдигат от работници. Тези камъни зимно време никога не са покрити със сняг и при най-голям студ постоянно са горещи. Жителите ги употребяват и за хигиенична цел; чувствува ли някой от околността нередовност в смилателните органи, просто сяда над извора и спокойно загрява своята утроба. След повдигането на капака видяхме яма, иззидана навсякъде добре с камък, от която изскачаха такива пари и такава сярна миризма, че само с мъка можахме да утраем по-дълго време при отвора. Цялото гърло на отвора беше посято с дребни жълти сулфурови кристали. Внимателно измерихме температурата на шестте главни извора и намерихме +68 до 75°C.[8] Жителите твърдят, че в изворите плават червени червеи, които се появяват само когато грее слънце във водата, но никога, казват, не могат да се уловят. Ние при всичкото си внимание нищо не видяхме и не знаеме от какво е произлязло това предание. Бие в очи страхът на жителите, че изворите могат някога с голяма сила да избликнат и да наводнят града с вряла вода. Преданието даже твърди, че топлите извори наистина веднъж се разливали във водоскоци из града, докато уж някоя царска дъщеря не ги запушила с една копринена кърпа. На 9 март (прав. кал.) в деня на св. Четиридесет мъченици, българки и туркини палят 40 восъчни свещи на едно място, наречено *Кърклък* (*кърк* на тур. четиридесет) над изворите, за да не избликват водите по-силно. Според чешмеджията изворите текат малко по-слабо само някоя зима, и то рядко. Земетресенията тук, както и в София, не са рядкост; в 1641 г. се съборила, казват, една трета част от града през земетресението, което при възкачването на престола на

[8] *Г. Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — ПСп, кн. 17, 1885, стр. 189, поставя малко по-ниски цифри, обаче моят уред (намира се и досега у мен), с който правихме меренето, е погрешен приблизително на —1,8°.

султан Ибрахим изпоплашило Ориента, а в Персия унищожило града Табриз.[9]

Само един от изворите е донякъде уреден, и то не много отдавна; по-напред бил, казват, отворен, тъй че хора нощно време някога по погрешка падали вътре и зле се попаряли. На отворен тесен двор под тенекиена стряха, поставена на дървени стълбове, стои чудно кафяво, глинено, съвършено гладко полукълбо, около 1 метър високо, с цилиндричен комин на върха за парите. Около този звъновиден похлупак от шест чучура изтича вода с първоначална топлина +74 С и се влива в каменни урни, на дъното пълни с жълта и черна сереста утайка, в които се смесва с хладка вода от водопровода (около +29 С). Тези урни служат за пране на дрехи. Подобни обществени перачници се намират доста и другаде по града, особено около хамамите, гдето ризите на кюстендилци понякога се перат в каменните саркофази на старите римляни. Водите от баните се оттичат след това под града, на североизток, в реката Банщица, гдето по ливадите още далеко разпространяват грозната миризма, която произлиза от сярата и от прането на конопа, а освен това увеличена от ускореното разлагане на всякакви органически материи във водата с по-висока температура.

Кюстендил има значително минало. Спомен от най-старите жители са две високи могили на източната страна на града, в ъгъла между двата кръстопътя, които водят — единият за София, другият за Дупница; сега са съвършено накичени с надгробни турски камъни. В старите векове в тази покрайнина се споменават тракийски *дантелети*, неприятели на македонските царе и съюзници на римляните. Плиний изрично ги поставя на десния бряг на Стримон; Птоломей като най-западен окръг на Тракийската провинция, на запад от Сердика, споменава дантелетското воеводство (στρατηγία).[10] По времето на римските императори в тази котловина се развил нов живот с основаването на голям град, организиран от Траян

[9] Писмо от Чипоровци на 23 май 1641 г.: «vicino a Sofia una cittá chiamata Bagna si e profondata, ma non tutta, se non terza parte» заедно с голямото земетресение в Персия. Acta Bulg. eccl. 110. За катастрофата в Табриз вж. *Hammer*, Geschichte des osman. Reiches 3², стр. 220.

[10] От един новонамерен надпис от Сврлиг при Княжевец узнаваме, че тази стратегия се делила на две, планинска и полска, Δενθελητική πεδιασία и ὀρεινή ; *A. Domaszewski*, Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien. — AEM, X, 1886, стр. 240.

и издигнат от М. Аврелий, който се наричал Пауталия, или официално Ulpia Pautalia, по-късно и Pautalia Aurelii.[11] Като всички градове на Тракия тя била община, наредена по гръцки образец, с господствуващ елински елемент, който се показва по монетите и местните надписи. Във времената след Диоклетиан тя била покрай Сердика и Naissus един от предните градове на новата провинция Dacia Mediterranea.

Спомените за Пауталия в античната литература са бедни, но донякъде ги допълват цял ред монети Οὐλπίας Παυταλίας или Παυταλιωτῶν, сечени през времето на императорите, като почнем от Хадриан, та до Гордиан. Техните много разнообразни образи и надписи говорят твърде много.[12] На някои се забелязва речен бог, било с брада, било голобрад, ту с тръстика в лявата ръка и лодка в дясната, другаде пък с клас и трендафил и с надпис Στρυμῶν. На една медена монета от времето на император М. Аврелий Антоний (Каракалла) са изобразени до бога на реката Стримон четири малки гении: един с грозд и думата βότρυς, друг с товар на плещите и надпис ἄργυρος, трети простира ръце към водата, която изтича от някакъв съд, с надпис χρυσός, а четвърти държи сърп и снопче класове с бележката στάχυς. Грозде, жито, сребро и злато били следователно в римско време главните продукти на тукашната покрайнина. За лозя и житни ниви знаем и от днешен опит. За старо плавене на злато свидетелствува едно откритие, което в 1880 г. из цялата покрайнина направи голяма сензация; край шосето при Чуклево над Коньово се изкопа старинно гърне, което съдържаше девет либри чисто речно злато! Това имане, разбира се, веднага се прибра от правителството. Също и за съществуването на сребърни рудници напълно се уверихме тъкмо при това си пътуване. На други

[11] На един късен надпис срещаме прилагателното на вулгарен латински език: *Potelense*.

[12] Всички известия за старата Пауталия прилежно е събрал и обяснил *W. Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel I, Wien, 1882 (Sitzungsber. Akademie Wien, част 99), в главата, надписана: «Notizen über Pautalia oder das heutige Köstendil in Bulgarien», стр. 13—32.

[За античната история на Кюстендил и Кюстендилско вж. обобщението на *Б. Геров*, Западнотракийските земи. . . ГСУФФ, 54, 1961, стр. 256—324. Античните надписи са издадени у *Mih.* IGBulg. IV, n. 2052—2239.

За средновековната епоха вж. *Й. Иванов*, Северна Македония, София, 1906.]

монети са изобразени други божества: Дионис с грозде и тирс, Деметер с класове или кош с овощия, Кибела на лов с копие, тракийската Артемида с лък и куче, Афродита с трендафил и т. н. С особена почит се ползувал богът на медицината Асклепий, господар на лечебните извори, който заедно с Хигия е изобразен на различни паунталски типове, както и на монети от Сердика, също тъй надарена с топли извори. На една монета от времето на император Каракала се вижда горист хълм с храма на Асклепий на върха; втори храм стои долу при полите и три други околовръст. Мисля, че един от тези асклепиеви храмове се е намирал над града на стария акропол, останалите четири долу, при полите до банските извори, или изобщо в града.

От римско време в Кюстендил са останали сума паметници. Турските гробища на северната и източната страна гъсто са запълнени със стари издялани камъни с бял или сив цвят. Там се виждат много голямо множество гладки, без рески стълбове от най-разнообразен обем, като почнеш от тънки и леки и свършиш дори с такива, които едва могат да се обгърнат с ръце, както и стари четвъртити дялани камъни от най-различна големина. Вътре по улиците навсякъде се забелязват следи от старинност, които се подават над земната повърхност в зидовете или в калдъръма: прости, обикновено един метър високи надгробни камъни без надписи, огромни четвъртити късове, употребени за основите на днешните дървени и глинени къщички, големи саркофази, в които сега се перат дрехи или се събира кладенчова вода, гладки дебели стълбове, които подпират сайвантите на турските джамии и кервансараи или се търкалят в кал и прах. На пустото сега пространство между реалното училище и окръжното управление при изравняването на земята за публична градина през лятото на 1880 г. случайно закачили, около 2—3 метра дълбоко, основите на някоя великолепна антична сграда. Понеже се намирах в града и официално пътувах, можах сам да разгледам това откритие. На разкопанато място се виждаше дебела стена от огромни четвъртити дялани камъни, около 20 метра дълга, която вървеше от запад към изток; към нея от юг се прилепяха тухлени стени със сводове на някаква си врата и с късчета от многобройни глинени водни тръби. При туй се намериха няколко медени пари, между които една от император Антонин, сечена в Никопол при Търново, и една от император Юстиниан. Но откритието по-нататък

не продължава и изкопаният откъслек пак се засипа от градското управление. Тя е била без съмнение северната страна на римска баня, съединена с някоя от споменатите Асклепиеви светилища.

Не липсват и антични надписи, изключително гръцки, но всички в изветрял, лесно ронещ се гранит, тъй че четенето им е мъчно; понякога нищо вече не може да се извади от тях, особено от тези, които са поставени в калдъръма.[13] С повторени опити напразно се мъчих да прочета една голяма плоча, три крачки дълга, която лежи пред вратата на една голяма джамия, изтрита и от стъпките на правоверните от много столетия. Малко камъни са тъй добре запазени, както камъкът, зазидан във външната стена на Дервишхамам, съграден в 973 г. според Хиджра (1566 г.), на който се четат с големи букви думите: «Всички, които крачат от крепостта или към крепостта, виждам и забелязвам»;[14] — може би надпис над градските врати или някоя кула. Също и в околните села се срещат подобни паметници. В селото Лозен, 1 ч. на северозапад от Кюстендил, се намира голям надпис на епическо наречие, който за съжаление не съм виждал със собствените си очи, а имам само копие от втора ръка. Остроумният познавач на гръцката поезия проф. Т. Гомперц във Виена реконструира от него интересна надгробна епиграма; някой знатен мъж (името не е запазено) преправил старото градище на стръмната скала, чието изграждане се приписвало на славни стари владетели, за свой мавзолей.[15] В селото Скриняно била намерена каменна плочка с барелеф, който представя три танцуващи нимфи; във Ваксево в Пиянечко неотдавна зазидали изветрял барелеф с Афродита, недостатъчно облечена, в стената на черковния двор, като мислели, че това е някоя светица.

Старата Пауталия се споменава още в V и VI век. Император Зенон (474—491) според разказите на историка Малх предлагал на Теодорих седалище в Пауталия, но готският предводител предпочитал да се настани край морския бряг около Диррахион. През религиозните смутове, които във времето на император Анастасий станали причина за въстанието на «Illyriciani militis» на полу-

[13] Тези надписи вж. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 64 и слд.

[14] Πάντας, ὅσοι στείχουσιν ἀπ'ἄστεος ἠδὲ πρὸς ἄστυ λεύσσω ἢ εἰσορόω.

[15] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 66.

острова под предводителството на римлянина Виталиан, се споменава в 516 г. откъм страната на въстаниците Евангелус «Episcopus Pautaliensis». Император Юстиниан според свидетелството на Прокопий заповядал да се поправят стените на Пауталия и на разни помалки околни крепости.

Немного след това тези провинции заедно със своите градове паднали в ръцете на преселниците славяни. Името Пауталия вече не се чува, но крепостта с града при топлите извори не запустяла и във времето, от което имаме пак по-подробни известия, се среща под ново славянско име като Велбѫждь (Βελεβούσδιον). Името според тълкуването на Миклошич е произведено от личното име Велбуд, както напр. Драгобудж от Драгобуд.[16] В някои късни паметници се пише също и Велблужд, като да произлиза от вельблѫдъ (камила). В списъка на епископствата на Охридската църква от 1019 г. намираме и велбуждския епископ, комуто били подчинени Велбужд, Германия (в Дупнишко), крепостта Стоб (при паланката Рила), непознатият Теримерос и най-после крепостите или покрайнините Сѫтѣска (Σουνδέασκος) Горни и Долни, без съмнение и двете в доловете на Струма, едната близо до по-късния Землен, другата под Кюстендилско поле. След третия кръстоносен поход сърбите нахлули в тези краища, тогава византийски; великият жупан Стефан Неман, като излязъл от Ниш, гдето приятелски се срещнал с император Фридрих, през зимата на 1189/1190 г. разрушил Средец, Перник, Землен, Стоб, Велбужд и други места, но в тях не се задържал. След заминаването на кръстоносците в Азия византийците енергично почнали да воюват срещу сърби и българи и напреднали с войските си през Средец отново чак до Дунава. В търговската привилегия, която венецианците в 1198 г. получили от император Алексий III, се споменава и византийската «provincia Triadice (Средец) et Velevusdii». Но скоро този край отнел от гръцки ръце българският цар Калоян; през времето, когато кръстоносците от четвъртия поход превзели Цариград (1204 г.) в Калояновите преговори с папа Инокентий III се споменава също Анастас «archiepiscopus Belebusdiensis». Същият се споменава с двама наместници, Епифаний и Димитр, «Єпископы Велбѫждскымн», които живеели във времето на цар Асен II (1218—1241), в Палаузовия поменик, който сега се пази

[16] *Miklosich*, Bildung der slav. Personennamen, стр. 42. От същото име са произведени чешките Velbudice в Жатецко.

в Софийската народна библиотека. След смъртта на Асен II император Ватацес в 1247 г. отново присъединил тези западни покрайнини към гръцкото царство. При все това още българският цар Константин Асен около 1270 г. в подарителната грамота, дадена на един манастир при Скопие, се явява като господар на Северна Македония, а навярно и на Велбуждско, но то не е траяло дълго време. Тамошните покрайнини пак преминали в гръцки ръце, след което в началото на XIV век ги обсебил сръбският крал Стефан Урош II Милутин. От това време Велбуждско останало в сръбски ръце чак до турското завоевание.

Българите още веднъж се опитали да завладеят тукашния край. Цар Михаил се съединил с гръцкия император Андроник Млади против сръбския крал Стефан Урош III Дечански, но в битката при Велбужд на 28 юли 1330 г. бил разбит и сам загинал на бойното поле. Тази битка подробно описват съвременници, византийските писатели Йоан Кантакузин и Никифор Грегора и сръбският архиепископ Данаил. Българите настъпвали от изток край Струма и се спрели на мѣстѣ рекомѣмъ Земльнъ на брѣгоу же рѣкы зовомыѣ Строума. Този край принадлежал тогава заедно с Велбужд вече към Сърбия, както и не са се променили от това време пределите на окръга; тесninите на днешния Земен чак до Белово и до днес принадлежат под Кюстендил, по-горният край — под Радомир. Сръбският крал се намирал във Велбуждско поле при река Каменча, сегашната Соволщица. Всяка страна броела до 15 000 души; българите довели със себе си татарски и алански наемници, сърбите — чета, облечени в броня немски наемници. Няколко дена войските стояли в бездействие една срещу друга, докато сърбите издебнали деня, когато българите непредпазливо се пръснали да търсят храна. С бързо нападение под предводителството на младия наследен княз, по-късно цар Стефан Душан, те решили боя в своя полза. Боят станал на брега на Струма, според думите на Кантакузин близо до Велбужд, «на едно място, което имало тесен и мъчен проход». Данаил разправя как сърбите след битката се впуснали напред и дошли «на мѣсто глаголѣмо Мракоу», а след това «Въ прѣдѣлъ земль бльгарскыѣ в мѣсто рекомо Нзворн», гдето ги присрещнали пратеници на Михаиловия брат Белаур и на всички български велможи. Сръбските войски следователно са настъпвали без съмнение към Коньовската планина, в посока на сегашното шосе и слезли в покрайнината край

Струма, която и до днес се нарича Мрака, а именно към селото Извор, при което и сега новото шосе се спуща от планината долу в Радомирско поле. Там техният поход се свършил с мирни преговори.

Сръбските летописи разправят, че след това на бойното поле, и то на това място, гдето била палатката на кралете, била вдигната църквата «Възнесение». Развалините на тази църква и до днес стоят: това е манастирът *Св. Спас* на усамотения звъноводен връх (641 м), който се издига в ъгъла между устието на Соволщица и Струма, около 160 метра над равнината, и сега освен билото цял е насаден с лозя. На западната страна към полето лежи под върха селото *Николичевци* ($4^1/_2$ километра от Кюстендил), което се облива от водите на Соволщица, на източната към Струма, зад която се издигат стръмните Коньовски върхове, селото *Копе́ловци*. На върха лежат развалини на малка църква, 16 метра дълга и 8 метра широка, с три кубета; двете по-малки над преддверието още стоят, но главното кубе се срутило навътре от земетресение, казват, в 1864 г. По стените се виждат съвършено слаби следи от живопис на тъмносин фон, развален със саби от турците според безобразния мюсюлмански обичай. Надпис не намерих никакъв; под кубето пак намерих дупки от грънци, зазидани според навика на средновековните архитекти за по-добра а́кустика. Главните врати срещу олтара са зазидани; когато попитах кой е направил това, селските водачи ми разправиха, че веднъж тук се венчал един цар и когато излязъл с царицата от църквата, вратата след тях била зазидана. Това е подобно предание, каквото се разправя за сръбския манастир «Жич», гдето подир коронацията след всеки крал била уж зазиждана по една врата. Самата сграда е направена от пласт мек, добре издялан бигор от Скакавичкия водопад и пласт големи плоски тухли (в два реда) и прави хубаво впечатление с хармоничната съразмерност на каменните и тухлените пояси, както и с угледните, примерно изработени тухлени орнаменти.[17] Малко по-нататък от църквичката се намира стара щерна и нови гробища на съседните села. Изгледът е прекрасен, особено надвечер. На югоизток се белеят сводовете на Кадин мост през Струма, в далнината стърчи сивата огромна Рила, а зад нея далечният Пирин; на юг се виждат осоговските гребени, на

[17] Църковният живописец Доспевски в Самоков ми каза, че планът на тази църква е същият, както на манастирската църква св. Гавраил в Лесново при Кратово.

които ясно се познават бараките на граничната стража. Хубав изглед има полето, а особено Кюстендил. На северозапад зад Краищките планини поразително личи върхът Църноок. Аз най-много се загледах на север. Там долу тече Струма в кривулесто корито, пълно с пясък, с ниви по бреговете и скали над тях на източната страна. Малкото поле, което се простира около 5 километра край Струма нагоре, ще да е навярно българо-сръбското бойно поле в 1330 г. Отзад се вижда селото *Ръждáвица*, а до него по-долните врати на струмските теснини, засенчени от група тополи. Ръждавица според преданието била някога град, около нея, казват, се показвали 12 църквища.

Когато сръбското царство след смъртта на крал Стефан (починал 1355) се разделило на многобройни господарства между единични сръбски велможи, в Североизточна Македония се закрепили трима братя: Йоан Драгаш, «господин» Константин и войвода Димитър. Тяхното землище е обхващало Жеглигово (при днешно Куманово), Щип, Струмица, Кратово и Велбужд. Сребърните рудници в планините около Кратово и Велбужд били главен извор на богатството и силата на тези господари. След смъртта на Драгаш Константин управлявал сам като васал на турския султан, докато най-после загинал в Баязидовата войска във Влашко в битката срѐщу румъните в 1394 г. заедно със своя съсед крал Марко, син на краля Вълкашин и владетел на Скопие и Прилеп. И до днес и двамата заедно се възпяват в народните сръбски песни: Марко Кралевич и бег Костадин.

След Константиновата смърт неговата земя била заграбена от турците, но споменът за неговото име в тази покрайнина дълго време не е изгаснал, също както и другаде, последните християнски владетели обикновено дълго време се помнели. В XV век се споменава целият тукашен край още няколко пъти като «земя Константинова». У местните жители този Константин, разбира се, се е слял със стария римски император, основателя на Цариград; старите сгради населението обикновено отнася в «цар Костадиново време», което в полето и в Краище е обикновеното изражение за предтурския период.

От това време и името на Велбужд се забравило, тъй че едва в наше време пак беше извадено от старите книги и грамоти. Покрай него градът навярно отдавна се е наричал според топлите извори просто *Баня* и за разлика от други било е белязано само с някое прозвище. В XV—XVII век нерядко четем за *Велбуждска Баня*

(според сръбския изговор Веобуждска, Биобуждска). Рейнският рицар Харф пише в 1499 г. за «Wruska Balna», хърватинът Феликс Петанчич около 1502 г. в своя опис на военните пътища в Турция за «Balnea Beobusci» малко по-далеч от Стримон, който дели, казва, македонците от българите, дубровчанинът Лукарич (1605 г.) за «Bahia Biobuška»; печският патриарх Паисий в XVII век говори за битката в 1330 г., че била на «Бани Белбушкой» и т. н. Покрай това се явява Константинова баня, напр. у Курипешич в 1530 г. (Wanna die Toplitz genant costainitza) и у ненаименования венециански пътешественик ок. 1559 г. като Buscobagno или Constantinobagno[18]. Турците според това название нарекли града Кьостендил или Кюстендил, което име сега всеобщо се употребява[19], но повечето от чуждите, отколкото от местните жители. Селското население в околността на града и до днес казва просто *Баня* или най-много *Кюстендилска баня*; гражданите пък нарича *банчене* (ед. число *банчанин*) и местната речица *Банщица*.

Освен това тук пак намираме една куриозност в историческата география, каквато забелязахме във влиянието на легендата за св. Терапонтий в Трънско. В XV—XVII столетие Кюстендил неведнъж се споменава под името *Коласае*, *град Коласийски*. Пръв употребява това име Константин Философ в началото на XV век, който сам бил от *Костенец*, което име според някои е също тъй едно от старите названия на Кюстендил.[20] Не се съмнявам, че и това чудно име е от Мала Азия, че то е познатият античен Colossae (Κολοσσαί) при Горни Меандър, по-късният византийски *Хонаи*, днешният *Хонáс*. Кюстендил и Colossae имат една обща особеност: силни топли извори. Пренасянето е могло да стане само посредством познатата легенда за чудото на архангел Михаил (6 септември). Старият Colossae е бил изходната точка на култа към св. Михаил. В легендата се казва, че езичници искали да развалят пазената от един християнски свещеник ἁγίασμα на светията с едно изкуствено наводнение, та прекарали реката в един нарочно за това изкопан трап, обаче ар-

[18] Издал Маткович в Starine X, 1878, стр. 254.

[19] Гърците са писали Κεστεντήλιον.

[20] Starine I, стр. 25 (видял псалтир с титли, дребно написан «в Коласаіех»). През 1654 г. се пише един «митрополит Бански глаголіеми Коласия, Кратовски и Щипски», Гласник 40, стр. 188. Че Коласіе е Кюстендил, доказа *Голубинский* (История на югослав. църква, стр. 499) и в най-ново време Руварац в Гласник, 47, стр. 196.

хангелът с едно земетресение откарал събраната вода в дълбока пропаст. Навярно Кюстендил в средните векове имал при топлите си извори също тъй църква «Св. Михаил», която се намирала в известни отношения с преданията за аязмите.[21]

В по-старо турско време Кюстендил бил център на много голям санджак, към който според Хаджи Калфа принадлежали и Враня, Кратово, Щип, Велес, Струмица, Петрич, Мелник, Дупница и Радомир. Той е лежал на един от най-важните търговски и военни пътища на Балканския полуостров, който в Татар Пазарджик се отклонявал от големия път от Цариград за Белград и през Самоков, Кюстендил и Скопие водел към адриатическите пристанища в Албания и Далмация. Рицарят Харф в 1499 г. нарича Велбуждската баня «град много голям и хубав» и добавя, че уж турският султан не държал многобройните свои жени всички в Цариград, ами част и в Адрианопол, Филипопол и в тази Велбуждска баня.[22] Венецианският аноним около 1559 г. намерил тук около 1000 къщи, градени по турски начин, оживен пазар, много джамии, две бани с топла вода, които му напомнили баните в Падуа, и *имарет* или хан, който бил съградил много прилично за удобство на чужденците някой си санджакбей за душата си (per l'anima sua); жителите били турци с няколко испански евреи. Нагледно и вярно описание намираме у Хаджи Калфа: «Кюстендил, град от средна големина, заобиколен с планини, без стени, със съдебна околия, е прочут по изобилието на води и овощия. Тук растат един вид мискови ябълки, които, като ги заклатиш, в тях дрънкат семената. Кюстендил има пазар и дванайсет топли извора. Вода за пиене се докарва по водопроводи, но градините се поят от потоците, които идат от планините. Градът по-напред бил седалище на българи. При превземането на тези покрайнини в 773 г. (според хиджра) тогавашният управител на града се обърнал към Високата порта, с молба да бъде освободен (?) от данъка, което му било и обещано[23]. Градът има много

[21] Срв. *K. Jireček*, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte на Виенската акад., 1897, бълг. превод в Период. спис. = *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 240—243.

[22] Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff, 1496—1499. Изд. Groote. Cöln, 1860, стр. 207, 211.

[23] Това място в немския превод на Хамер (стр. 87) навярно не е добре преведено. Хаджи Калфа говори без съмнение, че управителят (Константин) бил оставен в града срещу известен данък.

топли бани; над дванайсетте от тях благодетелни хора издигнали кубета и каменни хамами. Един от тези хамами по хубост личи между всички други. Водата е топла и мирише силно на сяра. Пътят от Цариград дотук трае 14 дена. Околните съдебни околии са: Дупница, Радомир, Кратово, Враня. Кюстендилската планина лежи на източната (трябва да бъде на южната) страна на града, а на другата страна планината се простира към реката Егрис (т. е. Крива река), която разделя тази планинска верига на две. Тук-таме се намират златни и сребърни руди и полученият от тях метал се сече в Кратовската зарбхана.»

Хаджи Калфа при описанието на Скопие споменава тамошната кула с часовник, «още, каже, от времето на неверниците». Подобна забележителност има и в Кюстендил. Кула с биещ часовник (на тур. *сааткула*) принадлежи към личните здания на ориенталските градове. Кюстендилската се отличава не само по височината си, но и с ясния, звучния глас на своята камбана, който в тихо време далеко и широко се разнася по цялото поле. Жителите твърдяха, че тя е стара църковна камбана, още от християнски времена, и че на нея, казва, се чете и надпис. Изкачихме се горе, разбира се, внимателно и полека и не с такава бързина и увереност, с каквато се изкачваме например на някоя campanilla във Венеция. В тъмната вътрешност на четиригълната кула се изкачва по полуизгнили дървени стъпала. На върха се намерихме в шеметна ситуация. Камбаната висеше тъкмо над нас, под малка стряха, поставена на няколко греди, а околовръст нямаше нито огради, нито пармаклък. Всичко изглеждаше тъй изгнило, че се боехме да се опрем. Но г. Лука Вежаров, младият наш окръжен училищен инспектор, не се побоя и след нашето заминаване отново се опитал да се приближи до камбаната с помощта на стълби и дъски и по този начин щастливо преписал надписа. Той е с кирилски букви и гласи: «Сие звоно светомоу Николе въ лѣто 6937 (1429 след н.е.) по изволенїю Божїю азъ Радославъ приложихъ ». Тази камбана може би е пренесена от турците от църквата «Св. Никола» в прочутия рударски град Ново бърдо (между Враня и Прищина), а Радослав би могъл да бъде сръбският воевода с това име, който умрял в 1436 г.[24]

[24] Сведение за този надпис дадох в Archiv für slav. Philologie VIII, 1884, стр. 133. Чух, че на часовниците в Нова Загора и в Баня Костенец имало уж камбани, пренесени преди 200 години от Австрия през турските войни.

Освен сааткулата в града има още една подобна кула на три ката висока, сега пуста. Те били, казват, повече; стърчали са в единичните дворове на турските аги. От деветте с олово покрити джамии *Булгарджамия* била, казват, съградена от един потурняк. В една от тях уж се пазил един косъм от брадата на пророка (*сакал-и шериф*); в друга и след войната се продуцирал шеихът на дервишите с гимнастическо биене сам себе си с помощта на железен *топуз*. От останалите турски сгради се отличава *Девехан* (камилски хан), с два дебели антични гладки стълба във фасадата, без съмнение «имаретът» на онзи венецианец в XVI век. Той има продълговата стряха с остър връх, както събореният кервансарай в Нови хан при София. Според преданието той бил съграден от някой си Мурад Челеби скоро след турското завоевание. Високо над сводовите врати е зазидан арабски надпис в шест колони, който не може да прочете никой от мъдреците между местните турци; неговите черти напомнят надписа на Кадин мост, за който има още да говорим, но за жалост не можах да си набавя копие от него[25].

Особен местен въпрос на Кюстендилско са аграрните отношения, за които заслужава да се каже нещо по-подробно.

Старата турска държава през славните свои времена различавала главно четири вида земи: *мюлк* или частен имот, *хас* или коронен имот, *вакуф* или имот, завещан за религиозна или благодетелна цел, и *тимар* или ленен имот. Останалите дялове били с незначителни размери, бащините на войниците, на соколниците, на муселимите и т. н. На първо място стоели земите, подчинени на ленните владетели. Стара Турция до 1839 г. била феодална държава. Владичеството над превзетите покрайнини се удържало със заселването на войници, които били поддържани от данъците на християнското и мюсюлманското земеделческо население и във време на война с бърза концентрация на известни места образували готови отряди конница с доказана опитност. Ленният конник се казвал *спахи* (или *спахия*), а неговият ленен имот — *спахилък*. Тези ленни имоти били само доживотни; на всеки спахия при настаняването му се давал особен *берат* от султана. Само немного тъй наречени «сменливи ленни

[25] Когато разглеждах този надпис, дойде при мене един молла и каза, че този хан и една джамия са най-старите турски сгради в града; Кюстендил, казва, три пъти е бил превземан от турците, докато го задържали. Сам твърдеше, че една джамия я държи неговият род (нашио корен) вече 360 години.

имоти», от които само един човек сменливо отивал на бойното поле, били наследственни, и то и по майка. На спахията за непослушание или страшливост могъл да бъде отнет ленният имот, но за храброст могъл да бъде надарен и с по-износен спахилък. Самите спахилъци се делели на два класа. Големите имоти, чийто владетел ходел в боевете с дружина до 20 души, се наричали *зиамет* (техният владетел — *заим*); малките пък се казвали *тимар*, чийто владетел (*тимарлия*) отивал на бойното поле било сам, било само с 1—4 конници. Спахиите първоначално били задължени да живеят в своя спахилък, в различни кули или на чифлиците си. В действителност обаче те живеели повечето в градовете, които били центрове на отделни спахии или кадилъци (съдебни околии) и санджаци (окръзи). За доход взимали десятък от житата от мюсюлманите и от християните, а от християните освен това и данък от добитъка, от зеленчука, от овощията, от меда и т. н.

В XVI век ленните уредби се намирали още в ред, описанията и бератите били подновявани и контролирани, но от началото на XVII век в цялата тази система се вмъкнал такъв хаос, че вече не се удало описването отново на ленните имоти. От една страна, беглербейовете, които имали право да раздават по-малки спахилъци, наместо заслужили войници намествали свои храненици и любимци, разбира се, по примера на централното управление, което също тъй не зачитало старите разпоредби и множество спахилъци раздавало на придворни чиновници и други лица, които нито сами изпълнявали военната служба, нито пък се замествали на бойното поле от други. Самите спахии непрестанно раздробявали своите дялове, а при туй полека-лека преобърнали своите ленни имоти в наследствени. Още в XVI век, казват, нито един спахилък не бил цял, а в началото на нашия век понякога мнозина спахии нямали нито десетата част от цяла една селска къща[26]. Редовете на спахийските войници оредявали и ленната войска губела цената си; същевременно пък колкото по-малък бил спахилъкът, толкова по-жестоко спахиите събирали данъците от подчинените им жители. Най-после турското правителство почнало да разбира, че при съществуването на тази ленна система и финанси, и войска, и богатството на султанските

[26] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, 2 изд., стр. 103 намерил през 1858 г. село Хараджина при Скопие, което броело 25 български къщи, разделени между 18 спахии.

земи съвършено ще пропаднат. Огромните доходи (главно десятъците от храните) на султановите ленни имоти отивали не в държавната хазна, която отдавна се борела с постоянен дефицит, а у спахиите. Самите спахии на много места, както това доказват примерите, приведени от Хан из Албания, десятъците от храните променили в определена плата, наречена *кесим*, който се плащал било в натура или в пари.[27] Думата *кесим* в по-прежното турско законодателство се споменава само в някои санджаци на Мала Азия като данък от градините и някаква си особена прибавка към десятъка в продукти.[28]

Най-после султан Махмуд II (1808—1839) след унищожението на еничарския отряд (1826) и след горчивите опити от сръбската и гръцката революция, както и от руската война (1829 г.) решил да унищожи досегашната феодална институция и да обсеби всички ленни имоти за държавата. Промяната била обявена от неговия син, султан Абдул Меджид, с «Гюлханския хатишериф» в 1839 г. или с тъй наречения «танзимат». Спахиите били махнати от своите спахилъци, десятъкът, който досега вземали като възнаграждение за своята военна служба, бил вземан от държавата като държавен данък и мястото на пешите еничери, ленната конница от спахии и други стари отряди заела редовна войска, повечето пеша, събрана от цялото мохамеданско население посредством рекрутство по западноевропейски начин. Същевременно била реформирана и администрацията; наместо спахийските началници, субашии, алайбегове и аяни, които накрай време местните турски владетели сами си избирали, което не ставало без кървави скарвания и омрази, в окръжните градове навсякъде били наместени *каймаками* «стамболии», назначавани от самия султан от Цариград. С тази централизация османското царство получило повече единство и сила и могло да се удържи и в новите обстоятелства на нашето столетие. На спахиите, махнати от султановите ленни имоти, била дадена доживотна пенсия; и до днес живеят още някои старци, които приемат такава награда за отнетите спахилъци.

При унищожаването на спахийската система и при въвеждането на новите уредби в западните провинции на Европейска Турция

[27] *Hahn*, Alban. Studien I, стр. 132; Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, стр. 331 (напр. селата край Долни Мат плащали *кесим* 2 конски товара царевица за всеки чифт волове).

[28] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung I, стр. 270, 271, 277.

станали големи стълкновения; особено в Албания и Босна. Реформираната Турция нямала толкова сила и последователност да унищожи навсякъде напълно старите институции. В Крайдунавско и в Тракия съвършено изчезнали от паметта, но в планинските покрайнини на самия център на Балканския полуостров, особено на сръбската и черногорската граница, останали на положението от тридесетте години. В Нишкия пашалък в 1835 г. били водени преговори за регулирането на повинностите, които селяните имали към *спахиите* и *господарите*. Това станало по причина на съседството със сърбите, тъй като след установяването на новата граница (1833 г.) пограничното население на турска територия почнало да се бунтува и било усмирено само с посредничеството на княз Милош.[29] Между спахиите и селяните там били водени преговори още в 1858 г., когато пътувал Хан, който в Ниш заварил голямо смущение след завръщането на депутацията, пратена в Цариград от 70 села.[30] След Руско-турската война българското правителство в Кюстендилско, както и сръбското във Вранско, в Лесковско и в Нишко, намерили още немалки остатъци от спахилъка.

Броят на спахиите тъкмо в тези покрайнини на горното течение на Струма и Морава бил много голям. Запазили са се три статистики на ленните имоти от XVII век. Англичанинът Ricaut, който цели 18 години живял в Смирна и Цариград, в своя опис на военните сили на Турция в Кюстендилски санджак поставя 48 зиамета и 1017 тимариоти, брой, какъвто не се намирал нито в един друг окръг. Немного по-късно болонецът граф Marsigli, участник в походите на маркграф Лудвик Баденски и принца Евгений, в своята книга «Stato militare dell' impero ottomano» в същия санджак поставя 35 заими и 588 тимариоти. Турският писател Хесарфен в 1660 г. бележи Кюстендилски санджак с 37 заими и 788 тимари.[31]

[29] Интересно писмо за това изравняване от Аврам Петрониевич, който в Милошево време управлявал външните работи, от юни 1835 г. от Ягодина вж. у *Миличевић*, Краљевина Србија, стр. 45. В най-ново време излезе за историята на феодализма и чифликчийството в Сърбия важна студия от *Стоян Новаковић*, Пронијари и бащиници (спахије и читлук-сахибије). Принос к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века Белград (първия брой от книжките на Сръбската крал. академия) 1887. [Вж. също *Страшимир Димитров*, Въстанието от 1850 година в България, София, 1972.]

[30] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, 2 изд., стр. 36.

[31] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 2, стр. 251. *Ricaut*, Histoire като че е сбъркал числата за Кюстендил и София.

В Кюстендилско, което заедно с Краище броело до 159 села, през последните години на турското владичество около една трета от обработената земя била в турски ръце, при все че самото османско население се ограничавало само в 700 къщи в града Кюстендил и в близките осем малки села със смесено население.[32] Подобни обстоятелства били разпространени и в съседното Радомирско поле, и в някои места на Дупнишка околия. Селяните в голяма част села работили на турските чифлици и според своите права се делили на три класа: *исполджии*, *момци* и *кесимджии*.

Изполджиите (на тур. ортакчии) и *момците* споменахме вече в очерка за българското земеделие. За тяхното отношение ще приведа само един статистически пример. В радомирското село Негованци 80 къщи имали собствена земя и работили при това и земите на агата на исполу; освен тях 6 къщи били *момци*, а от тях 2 къщи си имали къс своя земя, останалите пък никаква собствена земя.

Местната особеност били *кесимджиите* в Краище, в 10 селища в Кюстендилската котловина[33] и в четири села от Дупнишка околия[34]. Докато миналите два класа живеели от части и на своя собствена земя и работили на агите срещу възнаграждение според пазарлъка, кесимджиите живеели в цели села и на спахиите, както и досега казват на господарите, плащали не като отделни лица, но цяло село годишно определен *кесим* (от *кесмек* режа, т. е. на ръбуш) или *отсек*, т. е. известен брой *кутла* (по 20 оки) жито. Освен това те им работили на чифлиците, често далече долу под краищките планини в Кюстендилско поле, *ангария*, известно число дни през годината косене, жътва, вършене, копане лозя, гроздобер и т. н.; отгоре на всичко това давали им още определено количество сирене, масло, дърва, дървени въглища, колове за плетове, ягнета за байрам и т. н. Самата къща на кесимджията била наистина негов имот, но спахията могъл неговата земя или *бащина*, или собствено дохода от тази бащина в споменатите данъци и ангарии, да продаде на друг спахия.

[32] Пелатиково, Згурово, Рашка Гращица, Берсин, Горня Гращица, Лиляч, Коньово, Скакавица. По-голямата част от селските турци се разбягали през 1877 г. през войната.

[33] Невестино, Четирци, Нови чифлик, Трновлак [т. е. Търнов лаг (ливада)], Копеловци, Дворища, Шишковци, Лекинци, Трсино, Кадревица, всички край Струма или изобщо на изток от града.

[34] Малка и Голяма Козница, Мрводол, Блато, близо до първите, при Кадин мост.

Държавните данъци плащал кесимджията. Когато с течение на времето селата расли и селяните разоравали постоянно по-големи късове земя, агите постоянно увеличавали кесима. В последно време някои аги доброволно се съгласили със селяните и кесима и ангарията заменили с годишен данък в пари. В Краище, планинска покрайнина, много бедно надарена от природата, населението било много притискано и от делението на селата между по-голям брой спахии; напр. село Ломница (70 къщи) било разделено между 11 аги, Чешлянци (28 къщи) между 3 аги и т. н. Някои по-богати села през последните години се откупили с пари.[35]

Най-особено обстоятелство е това, че между кесимджийските села има и многобройни села свободни, *рàецки*, *рàйски села*, даже и в кесимджийски села има по няколко свободни къщи, *рàецки къщи*.[36] Това напомня македонските села в средновековните времена, в които, както се вижда от списъка на хиландарските имоти от XIV век, едни до други са живели черковни *парики*, *прониарски поданици* и независими *елевтери* или славянски *свобсдници*.[37]

След войната положението на агите и селяните в Кюстендилско толкова повече обърна вниманието на българското правителство, защото след неплодородието в 1879 г. веднага в първата зима от българското управление в Краище се появи лош глад. Кюстендилските турци, които били избягали пред русите, се върнаха, но ос~аваха в града, а в селата — не се осмеляваха. При това явно претендираха за своите доходи и по този въпрос се обръщаха не само към българското правителство, но и към Портата и към представителите на Великите сили в София. Селяните обаче не искаха и да чуят за старите отношения и се готвеха да посрещнат някогашните свои господари по начин, немного гостоприемен.

Българското министерство реши в август 1880 г. да изпрати комисия, която да изучи на самото място неясния въпрос за «безземните селяни». Членове на комисията бяха назначени г. Михаил

[35] В Кюстендилско поле се откупили вече след войната Шипочено и Граница, в Краище селото Драгойчинци (около 1850) и Црешнево.

[36] Раецки села в Краище са: Божица, Босиловград, Груинци, Извор, Горно Уйно, Горни и Долни Коритен, Злогош, Скакавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци. Освен това има раецки къщи в Турско село 4 от 33, в Милевци 7 от 32 и т. н.

[37] *Успенский*, Материалы для исторіи земевладенія в XIV веке, Одесса, 1883.

Сарафов и авторът на тази книга; в първите дни пътува с нас и тогавашният министър на финансите г. Каравелов сам. Работихме цели 12 дни. Изслушахме и представителите на селата, свикани в Кюстендил, и самите турски владетели, които (бяха около 20) в своята осиромашалост след войната изглеждаха много жалко. Агите бяха всички от турски тип с орлови носове освен едно татарско чипоносо лице. Едни бяха по старинен начин облечени в дълги, с кожи обшити джюбета от син цвят, с бяла чалма на главата, други носеха модерни черни или сини палта по униформов крой, а на главата новотурски червен фес. Само един имаше някаква си чиновническа или военна външност и остана също със своите щивали, когато останалите според турския етикет събуха своите чехли пред вратата и в стаята влязоха по чорапи. Дисциплината на владетелната класа се виждаше от техните ясни въпроси и обмислени отговори. Всички говореха съвършено плавно български. Селяните пък бяха напълно оригинални планински фигури в груби кафяви облекла с червени пояси и с големи калпаци, някои с подстригани коси, други дългокоси; намираха се между тях хитреци с ясна логика и с особено съдържателно говорене, но покрай тях имаше и хора ограничени, недоверчиви и почти диви.

Официалният наш рапорт излезе печатан и биде раздаден на представителите на събранието.[38] За изполджиите и момците не ставаше и дума, защото голяма част от тях имаха и собствена своя земя, а освен това в Радомирско понякога селяните сами купуваха турските чифлици и ги разделяха помежду си. Главното внимание беше обърнато към кесимджиите. Забелязахме скоро, че по-голямата част от кесимджийството е произлязло приблизително от стария ленен спахилък поради невъвеждането на реформите. Спахиите в тези отдалечени краища отхвърлили от себе си ленните права и гледали да се ползуват като наследствени притежатели (*малсаибии*, в Сърбия и преди Освобождението *читлук-сахибии*) на селата. За това най-добре свидетелствува това обстоятелство, че селяните и тези сегашни свои господари все още наричат *спахии*, и десятъка, сега даван на държавата, *спахилък*. Турските аги, разбира се, не бяха много зарадвани от тази наша бележка. Покрай това от сравне-

[38] *М. Сарафов* и *К. Иречек*, Рапорт от комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безимотните селяни, София, 1880, 8°, 39 стр. (отпеч. Държ. вестник).

нието с правата на *читлук-сахибиите*, каквито според описанието на Вук Караджич са съществували по-напред в Сърбия, се вижда, че по нещо в тези институции е произлязло и от действителен имот, не само от спахилъка. Поради липсата на писмен материал обаче изследванията и по неотколешни работи е тежко. От изповедите на турците и селяните излезе наяве, че тези отношения на места са произлезли или се разпространили и от задлъжняването на селяните: агите плащали за селото данъчния недоплатък (*бакии*) и селяните като длъжници (*борчлии*) на господарите трябвало да се ангажират с различни постоянни изплащания и да признаят агата за господар на своята земя. На някои места освен това сегашните села вероятно са произлезли полека-лека от работнически заселници в турски чифлик. Селяните, разбира се, твърдяха почти едногласно, че всички тези повинности им били наложени едва неотдавна, особено от големия натиск през сръбското въстание, и разправяха по-подробно как тоз или онзи силен турчин преди две или три поколения си подчинил селото (*притиснáл селòто*). Освен това беше ясно, че правото да събират кесим и да се ползуват от селската ангария постоянно било продавано между турците от ръце на ръце, тъй че повечето от сегашните господари даже и не са наследници на по-старите владетели, ами или сами са купили тези права, или пък са ги придобили с покупка техните бащи.

Предложихме кесимджийските села да бъдат оценени според *кесима*, като се установи броят на «кутлите» жито, който бил даван на господарите, както и като се определи средната цена на «кутела» при по-напрежното продаване на тези села. Въз основа на туй щеше да се заплати на турците едно възнаграждение от правителството, а населението щеше с годишни плащания полека-лека да изплати на държавната хазна дадената сума. Турците скоро се съгласиха на нашето предложение, защото тям им беше работата колкото се може по-скоро да се изселят с готови пари.

Народното събрание прие след това един Закон за подобрение положението на земеделческото население в господарските земи и чифлици, внесен от министър Каравелов.[39] Под «господарска земя» се разбираха земите на кесимджиите, които с този закон се прогласяваха за собственици на земята, обработвана от тях. По същия на-

[39] Закон от 10 декември 1880 г., Държавен вестник II, бр. 93.

чин се реши в полза на изполджиите и момците, че който е работил цели 10 години непрекъснато някоя земя от някой чифлик, тя става негов имот, както и колибата в чифлика, ако е живял в нея повече от 10 години непрекъснато. На господарите на всички тези земи, на които оставаше, разбира се, остатък земя, щеше да им се заплати едно възнаграждение за това отчуждаване.

От това време се изминаха цял ред години, а въпросът за кюстендилските земи и до днес стои там, гдето и беше. След нас дойдоха други комисии за подробно издирване цените и местата, които стояха в Кюстендил по цели месеци. Веднъж тяхната архива изгоря при пожара на дъсченото здание на Народното събрание в София и работата трябваше отново да се почне. Работата се влачеше без резултат от година на година. На турците туй скоро дотегна и се почнаха горчиви оплаквания, докато най-после една част от тях полека-лека разпродаде своите права на различни домашни предприемачи, българи и испански евреи и се изсели. Правителството почна да принуждава някои села до разрешението на целия спор, да дават кесим в жито по стария начин, но по туй нещо срещна тук-таме силен отпор. Между това цената на земите постоянно растеше и сгодните първоначално обстоятелства полека-лека се промениха. В септември 1885 г. четох в българските вестници, че кюстендилският аграрен въпрос най-после е разрешен и че всички тези права ще бъдат откупени от правителството за 800 000 лева; пет години преди това изкупната цена се пресмяташе много по-долу. Но след няколко дни избухна пловдивската революция и доколкото ми е известно, работата останала пак на книга.

Но нека се върнем към историята на Кюстендилско. За австрийските походи дори до тези покрайнини вече споменахме. През времето на кърджалиите градът се защищавал добре. Един ага, кюстендилски «аян», въоръжил раите и селяните и отблъснал нападението на трима силни кърджалийски началници от съседство; те били Карафеиз от Трън, Биляр ага от Радомир и Каргалия от Дупница. Как е изглеждал градът преди 50—60 години, нагледно ми описа един български старец, «дядо Самоковлия»; той като момък в 1829 г. видял още руси в Одрин и живо описваше похода на Решид паша, който бил, казва, потурчен попски син, малък човек с руси мустаци, против въстаника Мустафа Скадерски и битката при Прилеп в 1832 г., гдето султановата войска разбила бунтовниците. Кю-

стендил се намирал под върховното управление на един наследствен паша, който живял в Скопие, навярно същия, от чието гостоприемство се възползувал там Грисебах в своето ботаническо пътуване в 1839 г. Всичката сила в този край се намирала в ръцете на свирепи аги, бейове и спахии, от които някои били от Вранско и Албания. Шосета е нямало и по пътищата навсякъде се скитали сума разбойници, повечето арнаути. Градът бил турски: българите едва в ново време почнали да се заселват от близките села, както това е ставало и в други градове. Покрай девет джамии в града имало само една църква, която и до днес бие в очи по това, че нейният под лежи около три метра под повърхността на околния двор, тъй че от нейните врата се слиза десет стъпала дълбоко в тъмната вътрешност. В Кюстендил наистина е живял митрополит, но той е бил грък, изпратен от патриаршията, който не знаел местния език, а на населението проговарял сегиз-тогиз само нещо по турски. От време на време той изпращал своя ага на «ясакчиите» (стражарите) с няколко попа по селата да събират епископския данък, който се давал, разбира се, без особена християнска любов. Словото божие на славянски е слушано само от калугерите на Рилския манастир. По селата се намират множество малки стари църквички от камък, но повечето са съборени; едва от Кримската война при по-голяма религиозна свобода били издигнати повече селски църкви. Преминаването към исляма при това не било рядко. Състоянието на общественото образование било така ниско, че в Краище в 1880 г. имаше още цели села, в които никой не знаеше да чете и пише; за отварянето на училища в Кюстендилско българското правителство положи голям труд, пък за тях се харчат и значителни суми.

Прочутото старо Кюстендилско епископство в последно време е унищожено. То обхващало не само Кюстендилско с Краище и Радомирско, но и на сегашна турска територия Кратовско, Кочанско, Щипско и средоречките села. Първият български митрополит, назначен след свършването на църковната борба с гръцкия патриархат, старецът Иларион, родом от Елена, умря в 1884 г. на 2 февруари около 82-годишен. Според постановлението на екзархийския устав опразнената митрополия се съедини със софийска, т. е. тази част, която лежи в княжеството; съдбата на българските епархии на турска територия в Македония и до днес не е решена.

През Руско-турската война в Кюстендил нищо особено не се

е случило. Градът няколко дни нямал нито руски, нито турски гарнизони и гражданите сами повикали русите да ги пазят от грабители. Руската конница отишла след това чак до Криворечна паланка и Царево село зад сегашната граница.

Границата между Княжество България и турското царство е поставена тук на гребена на осоговските планини, едва 4 часа от града. Определението на западната ѝ част на най-високия гребен не изисквало много мъка, но по-нататък на изток международната гранична комисия дълго време не могла да бъде готова, защото непълните карти, които служили за основа на Берлинския конгрес, не се съгласявали с действителния терен. Това може да се каже особено за откъслека от Осогово, напряко през долината на Струма към рилската планина. Селата *Лисия*, *Дряново* и *Клисура* няколко пъти твърдели, че принадлежат към България, при все че от международната комисия в 1879 г., която работила на самите места, изрично били присъдени на Турция, защото всички лежат на юг от водораздела, който бил приет за предел. Вследствие на тези несъгласия към края на 1880 г. нова турско-българска комисия обходи цялата граница и отново установи всички отделни подробности. Според нейното решение след това на известни разстояния се поставиха зидани погранични стълбове, четириъгълни и масивни, от камък и тухли, на $1^1/_2$ метра високи, бяло измазани и отдалече видими.

От българска страна за пазене границата най-напред в 1879 г. се организира «пограничен батальон», на брой около 800 души. Покрай него бяха събрани доброволци, т. е. всякаква сбирщина, която се скиташе около границата: българи, албанци, сърби, гърци и македонски власи, повечето някогашни хайдути; мислеше се собствено, че тези хора, като се поставят под военна дисциплина, ще обикнат новото свое занятие и ще се държат прилично. Тази надежда обаче не се изпълни. Военните упражнения вървяха наистина добре напред и офицерите имаха достатъчен авторитет у войниците, но вън от службата доброволците си позволяваха големи зулумлуци. По селата взимаха сено, жито, пилета и т. н., без да плащат, а по кюстендилските улици нерядко привечер се пущаха изстрели при техните карания с гражданите или с полицията. Затова вече след една година, през юни 1880 г., батальонът беше разпуснат. Последната служба, която извърши, беше участието му при изтребването на турското разбойничество в източните черноморски окръзи, във Вар-

ненско, Шуменско, Провадийско и т. н. Тамошното османско население, като видяло да минават тези силни мъжаги в овчи калпаци със зелено дъно отгоре, със зелени палта, с бели опинци на краката, всички с диви лица и тъмни очи, със засукани, изобилно намазани рачешки мустаци, настръхвала му кожата на гърба. След разпущането доброволците скоро се разпръснали. Най-голямата част се върнали в Кюстендилско и Дупнишко и се промъкнали през границата в Турция, като се заловили пак за свободния хайдутлук по височините на Пирин планина, Шар планина, Олимп и други прочути македонски планини.

Пазенето на границата след това беше поверено на окръжната жандармерия заедно с пикети от въоръжени погранични селяни. Но този начин скоро се оказа недостатъчен. Турската и българската стража не стоеше собствено на самата граница, на ветровития гребен на високите планини, а долу, в подножието, близо до селата. По този начин се създаде известен неутрален пояс, дори до 4 часа широк, в който свободно се движеха хайдушките чети, понякога до 20 души на брой. През ясните нощи от селата на българска страна ясно се виждаше как там горе харамиите при звуковете на тъпани и зурли весело пируваха около разпаления огън, над който се въртеше на ръжен агне, поръчано от чергарите овчари, разбира се, не с пари. Турция сама тогава беше слаба да ограничи тези междуособици. Зад граница в Македония съществуваше пълна анархия. Авторитетът на Портата се ограничаваше само на тези места, гдето имаше турска войска, а освен това тогава беше силно подкопаван от албанската лига (на алб. *кóнгра*), която квартируваше в Призрен, чието землище обхващаше и Скопско и почти на един ден път се приближаваше до българската граница. *Тайфите* или шайките албански, турски, помашки, български и гръцки разбойници се надпреварвали в притесняването на постоянното население от всички вери и народности. Мнозина от християнските харамии, когато наесен се прекъсваше хайдушкият «сезон», промъкваха се през границата в България и през зимата спокойно държаха някой дюкян или кафене в самия Кюстендил или Дупница като най-мирни граждани. Освен това през зимата на 1879—1880 г. живееха около 7000 македонски бежанци в Дупнишко и в други погранични български краища; те постоянно дохаждаха и заминаваха през границата и не можеха да се решат нито да останат, нито да се колонизират на местата, които

им се предлагаха от правителството, нито да се повърнат. При това турците постоянно се оплакваха, че уж българското правителство нарочно пропуща организирани шайки през границата в Македония с политически цели.

Имах случай да наблюдавам тези диви обстоятелства в 1880 г., когато за пръв път посетих Кюстендил. Един ден се дигна *потеря* срещу някоя шайка, която искала да се промъкне от България в турско; една рота редовна пехота заобиколи през ясната лятна нощ селото Жиленци, половин час пред града, но в селото нищо не се намери — селяните или добре скрили, или навреме изпратили своите приятели харамии. Друг път пък в Дупница се улови турчин с прокламации от Албанската лига към мюсюлманите, насочени, разбира се, повече против Сърбия, която беше изгонила албанците от техните седалища в Прокупье, Куршумлье и Враня. На префектурата в Кюстендил лежеше цял склад най-разнообразни конфискувани харамийски пушки, като почнеш от новите централки и свършиш с дългите арнаутски пушки, дълги колкото един човешки ръст (*пушка бойлия*), от които се гърми още с помощта на кремък. Една заран кметът на едно погранично село с няколко въоръжени селяни докара в града пет вързани разбойника. Тях ги хванал войводата на друга, по-силна харамийска чета и чрез онзи селски кмет «пращаше ги подарък» на българската власт. При това предал и едно писмо, писано на гръцки, без съмнение с ръката на някой влах от чергарите овчари. То беше оригинално писмо на един къс мазна хартия, приблизително със следното съдържание: «Аз Νικόλιτζος ἀπὸ Σοκόλοβο περὶ Κράτοβο със своите 17 другари хванах тези пет лоши хора и ги пращам с много здраве на господин пристава и на българското управление в Кюстендил. Защото те са хора лоши, убийци и разбойници, убиха един влах и са правили много пакости навсякъде, където са минали, и имат много даваджии (δαβατξιες). Виждате, че се стараем за общественото добро и че не сме тъй лоши, както може би си мислите. Направете с тях каквото трябва. Сърдечно ви поздравяваме и ви желаем всичко добро.» «Пленените» протестираха, апелираха и към българската конституция, но изглеждаха тъй подозрителни, че префектът поне временно ги задържа, за да се узнае нещо по-подробно за техната биография.

Обрат настана, когато Дервиш паша със сила и измама съкруши Албанската лига и когато турците по-силно укрепнаха в

своята земя. Тогава по взаимно съглашение (в 1881 г.) се завзе самата граница. Навсякъде, и на най-високия планински гребен, на известни разстояния се поставиха стражни бараки. Турците наместиха в тях редовна войска, българите — рота нова погранична жандармерия в постове пеши или смесени с няколко конници, с добри унтерофицери и под командата на един офицер, който като граничен комендант имаше върховния надзор. Турските стражи всички са по-силни от българските. През зимата пикетите от планинските колиби по височините обикновено се сваляха в долините.

Но мъчнотиите с това не престанаха. В Македония кипежът не се потуши, пък и в бъдеще ще съществува, докато там не настанат някои човешки поносими отношения със сигурност на лицата и имота и със справедливо местно управление. В 1883 г. живееха в самия Кюстендил и в най-близката околност 110 харамии, повечето от Малешовско, Пиянечко, Кратовско и други покрайнини зад граница, заедно с жените и децата си. Главното лице между тях е прочутият *Илия войвода* от Берово в Малешово, хубаво израснал старец, пълен с рани от огнестрелни и студени оръжия, който като стар ратник за свобода получава и пенсия от българското правителство. Тези харамии не забравяха своето отечество зад планините. Властите имаха големи грижи да възпрепятствуват всеки техен опит, който би нарушил неутралността на България. А с хора, всякога готови да посегнат на чужд живот и да изложат своя собствен, не е лесно да имаш работа. Сегиз-тогиз се случваше, че на българска територия биваше загащена някоя чета от Македония, преследвана от турците, или пък че българските стражи навреме спираха и обезоръжаваха някоя шайка, когато искала през нощта да се промъкне през кордона в Турция; също се случваше, че братята македонци предприемаха смел грабеж в самата българска територия, в пограничните села, или пък че тази дива сбирщина в самия Кюстендил кърваво се сбиваше даже и помежду си. При това никога не липсваше политически фон. Дружествата на македонската емиграция, тъй многобройна между чиновничеството на Княжество България[40], както и звучните възвания на «въстаниците», отправени от някой висок връх

[40] Голям брой македонци в княжеството има в митническия, съдебния и учителския персонал. По едно време главните секретари на две министерства бяха македонци. Един македонец (Помянов от Прилеп) беше и министър на правосъдието. Има ги също и между висшето духовенство.

зад граница, неведнъж развълнуваха европейските дипломатически кръгове, особено когато македонците тъй тежко бяха излъгани в надеждите си с неизпълнението на реформите, обещани в Берлинския договор, и с непровеждането на закона за вилаетите на Европейска Турция, който беше изработен от международна комисия в Цариград в 1880 г., но захвърлен от Портата. По-късно (1885) излизаше в София като орган на стремежите за освобождаване на Македония френски и български писан вестник «Македонски глас» под редакцията на живия Д. Ризов от Битоля. Даже през май 1885 г. една чета от 53 македонци под предводителството на някогашния казашки офицер Калмиков въоръжени нахлуха от Кюстендилско в своето отечество, но при Струмица били разпръснати и по-голямата част избити от много по-многобройните турски войски.

За пограничните отношения най-добро свидетелство е това обстоятелство, че през турско-българската граница няма никакъв телеграф. Телеграма от Кюстендил за Скопие или Велес не върви направо, ами се праща с голяма забиколка през София, Цариград и Солун! Също и търговията е слаба. В 1883 г. износът през кюстендилската митница е оценен на 1 073 631, вносът — на 1 003 164 лева.

4. ОСОГОВСКАТА ПЛАНИНА

Рударство в Кратово и Осогово. Каменичко поле. Сребърни рудници при Сребърно коло. Животът на пограничните стражи. Поглед в Македония. Люботрън и Шар планина на хоризонта. Идилична картина.

Планините между Кюстендил и Кратово били прочути в по-старо време по своето развито рударство. Негов център било Кратово, което е отдалечено от Кюстендил на югозапад повече от един ден път, през градеца *Криворечна паланка* (на тур. *Егри паланка*). Поради сегашните пограничи отношения и поради недоверието на турците не ни беше възможно да посетим това забележително място, но от разказите на кратовчани можах да си съставя за него доста ясна картина. Отдавна прочутото *Кратово* лежи в дълбока,

тясна и гореща котловина посред голи трахитови планини, чиито гори от столетия са сечени за наклаждане на рударските вигни. То броело, казват, 620 къщи с около 7000 жители, от които половината са турци, половината — българи. Улиците вървят донякъде стръмно, по един хълм; над потоците, които текат през града, са издигнати тринайсет стари каменни моста. Седемте четириъгълни 3—4-етажни *пирги*, множеството малки каменни църкви и самите старинни къщи свидетелствуват за славно минало. И околните села се гордеят с каменни кули, стари църкви и други паметници. Копането на олово и сребро в Кратово се извършвало дори до реформите на султан Махмуд II от населението на околния край, което било освободено от данъци, а срещу това трябвало от всяка къща да изпраща на две-три недели по един работник в планината. Освен кратовчани са работили и наети *аргати* от Вранско и от някои кюстендилски краища. Самият град е подкопан с лабиринт зимници и рупи; също и цялата околност била провъртяна от шахти, в които напоследък се работело и с барут. Вигните за топене на оловото и среброто видял усилено да работят още Ами Буе в 1836 г.[1] Те били съвършено примитивни старинни пещи и Буе предсказа, че при този начин на експлоатация, свързан със страшно унищожение на горите, скоро ще трябва да се спре работата. При все това по малко, по малко се копало чак до последната война; оловото и среброто разделяли тук, но част от материала претопявали отново едва в Цариград. Към края работата управлявали някои английски инженери, докато най-после след войната, една година преди нашето пътуване (т. е. в 1882 г.), експлоатацията в Кратово, казват, съвършено престанала.

Разправяше ми се, че уж най-напред в Кратово работили *латини*, а че по-късно всякога там имало по един *павликянин* като главен майстор, докато по-после топенето във вигните почнали да управляват гърци (някои си майстор Тодораки от Гюмюрджина) и българи. В това предание се е запазил спомен за старите саксонци, които в средните векове почти във всички рудници на Балканския полуостров управлявали рударската работа. Рудокопачите в Кратово и до днес се наричат *ýтмани* (hüttenmann), а от саксонците е останало и името на селото, наречено *Саса* (до 120 къщи), с развалени самоков и запустели рудници, на турска територия под южните поли на Осоговска планина.

[1] La Turquie d'Europe 3, 59.

Че рударският район се е простирал от Кратовско дори до самата околност на Кюстендил, за това свидетелствува споменаването на сребро в надписите на монетите от Пауталия, както и меденитe изделия на самата пауталска зарбхана, а освен това и гореприведеното известие на Хаджи Калфа от началото на XVII век. Ами Буе зачул за рудници в тукашната околност, но поради недоверието на населението повече нещо не можал да узнае.[2] Преди около 12 години някои инженери, на служба у турското правителство, може би през недовършения строеж на железницата през този край, също тъй чули нещо за дири от стари рудници на северните склонове на Осогово, но селяните, като се боели от нова ангария, водили ги туктам по горите, но търсеното място не им показали. В българско време няколко пъти се разнесе слух за руди от тази страна на планината и се появиха по тайни пътища и късове галенит за показ.[3] Най-после някои чиновници и особено унтерофицери от пограничната стража се промъкнали до самите запустели рупи под най-високите върхове на Осоговска планина.

На 1 септември се отправихме да разгледаме това място отблизо. Шосето от Кюстендил към границата води в права линия на югозапад—запад. На края на пространния град се вижда и началото на новата публична градина, срещу нея църквата «Св. Мина» (μηνᾶς) между големи дървета, по-нататък митничната сграда, а наляво от нея селото *Колю́ша*, съединено с града с гъсти градини от стари орехи и сливи. В това село малко време след войната била подновена една малка, полузаровена средновековна църква, с хубава тухлена архитектура. Накрай града се минава през каменен мост над колушкия поток. По-нататъшния път виждаме на $1^1/_4$ ч. право пред себе си: широко бяло шосе, което се възкачва постоянно по един връх чак до една малка седловина (около 1050 м) между скалисти върхове, които затварят от тази страна изгледа от града. По пътя вляво се виждат малко отдалечени гористите склонове на Осоговска планина, докато надясно се простира по-ниският *Лисец*. Всички села лежат от страните под самите върхове; до самия път са само *Жиленци* и няколко усамотени ханища.

[2] Près de Kostendil on cite des mines de cuivre et d'argent. La Turquie d'Europe 1, 378.

[3] Къс среброносна оловна руда от планините при Кюстендил ми показа в София полковник Тимлер още през ноември 1879 г., малко след моето пристигане в България.

Дванайсет километра от Кюстендил, тъкмо зад онзи седловина, лежи селото *Гр́лено* или, както по-често се слуша, Гр́ляно[4]. От него се вижда вече цялото *Ка́меничко по́ле*, малка котловина, която има около 1000 м надморска височина и около 8 километра в диаметър. Осоговската планина завива около южния и западния край и продължава своите издънки и по-нататък на северозапад. По западните върхове на планинския фон личат колибите на пограничната стража. Тъкмо на средата в техния ред се белеят на върха една до друга две къщички, българската и турската стражарници на *Девебаир*; там шосето над 106-ия километър от София преминава през граничната седловина и зад нея се спуща към Криворечна паланка и по-нататък към Скопие и Велес. Ясно разпознаваме при българската стражарница висок прът със сламена ръкойка сено, който служи за огнен сигнал в нужно време. На дъното на самото поле се виждат кафявите къщички на няколко бедни селца: *Гр́ляно*, *Ра́ненци*, *Скака́вица* (Каменичка Скакавица), *Гю́'ешево*, а надясно още няколко по-нататък, от части много разпръснати. Едно село на северната страна се нарича *Куту́герци*, спомен на едно от названията на средновековните богомили, които били наричани и кутугери.[5] Бият в очи две или три бели чисти къщички; това са училища, отваряни всякога за няколко села заедно. От лявата страна иде през скалисти врати из вътрешността на Осоговска планина реката *Бистрица*, която събира всичките тукашни води и под името *Гр́лянска река* около един час на север от шосето си пробива път през лъкатушна долина в по-ниското Кюстендилско поле, където ѝ казват *Соволщица*. Каменичките села принадлежали дори до войната не към Кюстендилски окръг, ами към каазата Криворечна паланка зад планините, при все че осоговските планини тук образуват водораздел между областите на Струма и Вардар. Под полите на планината се простират мокри ливади, които изглеждат почти като тръсина; между тях далеко се простират напливи от груби речни камъни, свлечени от планинските склонове. Стада дребен късоног едър добитък с възчерна боя пасат по ливадите. При все че се намираме вече

[4] На руската карта неговото име е изпуснато, при все че къщите му са отбелязани.

[5] У Халкокондилас и в писмото на патриарх Генади II. Срв. църковната история на *Голубински* стр. 592 и сл. и един славянски текст в Гласник, част 63 (1885) стр. 11 (Кундугери, Кутугери).

в началото на септември, овесът още се зеленее по нивята. По останалите ниви мъже и жени, хора бедни, хубави и приветливи, с високо пеене весело жънат и трупат снопите на купи или на волска кола; другаде пък коне се въртят в кръг и тъпчат класове. Големи родове тук няма; в една къща живеят, казват, 10, 12 до 15 души. Също и зад граница в Кратовско и Струмско не е другояче;[6] затова пък в Щипско, казват, се намирали родове по 40—50 души, които живеят заедно. От село Гюешево била *Румéна войвода*, жена, която около 1860 г. предвождала хайдушка чета по планините. Климатът на Каменица, малко отдалечена от Кюстендил, е вече планински; надвечер духат силни ветрове от планините долу и зимно време засипват шосето със снежни преспи. Лозя и овощни градини тук вече няма.

До Гърляно при шосето стърчи усамотена къщичка, която има две стаи, кухня и обор за коне. Това е стражарница «Каменички участък» с гарнизон от четири конници. Началникът на тази стража беше наш водач в планините, ефрейтор Мите, млад мъж с висок ръст и хубаво лице, попски син от Южна Македония. Няколко книжки, които забелязах на неговата полица, между тях преглед на българската история и Жулверновия превод на пътуването около света за 80 дни, веднага го издадоха, че е любител на четенето, един от тези патриоти самоуци, каквито познах много през пътуванията си по България и Румелия. Те са мъже повечето от планинските краища, които през въстанието и войните в последните години са прекарали горчива школа и които са оформили своя характер не със студии, но с патила от действителния живот. Ще намериш у тях здрав, практичен ум, ще чуеш от тях нагледни описания на покрайнини, жители и събития, разказвани с живо чувство за природата, а при това те изненадват с многобройни въпроси, които свидетелствуват за трезвения им разсъдък, без да кажат някога нещо не намясто или необмислено.

Самото Гърляно по-напред лежало, казват, по̀ на юг, при пла-

[6] Аз твърдя само по слух, че в Кратовско няма задруга, но г. Каранов, родом от Кратово, в описанието на Кратовско нагледно описва как изглежда тамошният род с 30—40 души. *Е. Каранов*, Описание на Кратовската кааза. — П Сп, кн. 11—12, 1876, стр. 127. И двете известия са верни приблизително в това, че задругата навярно не ще да я има във всички селища, ами е ограничена само в известна територия.

нините, където се показва пусто *селище*. Там на скалите до една много стара круша се вижда обрасло с огромни глогове *църквище*, основи на малка каменна църквица. Наоколо има стари и нови гробове; селото, т. е. и до днес няма нова църква и в определени дни се събира тук за божа служба, пък тук и досега погребва своите мъртви.[7] Тук се намерили и стари медни римски монети.

Долът, през който *Бистрица* излиза от Осогово, е малко проходим. Предприехме малка екскурзия в него. Под буковите гори отначало се показват многобройни брекини (Pirus aucuparia) със сенничета узрели червени плодове и изобилни лескови храсталаци.[8] По-нататък навътре реката се мята с оглушителен шум през многобройни прагове в теснината между надвиснали гнайсови отвесни скали. Край водата води пътека, която едва личи, през огромни свлечени обли камъни и гладки каменни прагове. След $^3/_4$ час дойдохме на около 2300 метра от селото при една надвиснала скала, от която хората от околността събират жълт прах от мелантерит, който е произлязъл от разлагането на марказита, като го употребяват за шарило. По плъзгавите от водата измити прагове край коритото ми попадна на едно място пред очите правилна кръгла дупка, като че изкуствено издълбана във форма на дълбоко гърне в скалата и сега пълна с дъждовна вода;тя ми напомни подобните, само че много по-големи котли (marmites, pots de glaciers), които се намират на дъното на алпийските ледни планини, издълбани от ротацията на камъните, въртени от водата. На една скала над дола се намирало, казват, старо *манастирище* със следи от тухли и камъни, навярно хубаво седалище за пустинник. Най-после полека-лека стигнахме до малкия водопад, над който през зеления вир беше простян един голям пън, или *дяволски мост*, както казват българите.[9] По-нататък се изгубват вече всякакви пътеки и за този, който най-изкусно се катери по скалите.

На другия ден, 2 септември, станахме още в тъмно и излязохме, щом като малко се изясни между ранните пари (6 ч. 55 мин.). Ние

[7] На един обрасъл с мъх камък имаше славянски надпис, в който се четеше само началото ѥко лєжи. Писменото изкуство тук по селата е било някога вероятно по-иначе разпространено, отколкото днес.

[8] Брекинята (Pirus aucuparia) тукашните селяни наричат *смрàдлика*, което в Източна България означава Rhus.

[9] Един по-долен вир се нарича *Плавùло*.

бяхме пет конници, ние, двама пътуващи, и ефрейторът с двама войници. Нашата цел беше изворът на Бистрица, към който може да се дойде само с големи забикалки от западната страна. Четвърт час препускахме още по шосето в посока към границата. Пред селото *Ра́ненци* свърнахме наляво и пристигнахме през една влажна морава за десет минути до устието на малка долчинка, която излизаше от планините. Оттук почнахме да се изкачваме стръмно към върха, който бе съставен от филит и амфибол с гранитови жили, в букова гора през многобройни *сипеи* и *ръвини*, по една пътека почти козя. Долу се виждаше цялото малко Каменичко поле като на карта: бледи ливади, разпръснати гъсталаци край потоците, каменисти голежи и скали, жита в няколкостотин купена и тук-там в групи незначителни селски колиби. Бяла плаваща мъгла беше се простряла под нас по полите, която излизаше след вечерния дъждец от мокрите ливади. Из вълнообразния лабиринт конусообразни върхове на север личеше усамотеният Црноок в Крайще. Още по-нататък познахме на северния хоризонт старата позната Руй планина и Любаша. Надясно на североизток ни поздравяваха познатите зъбци на високата Витоша.

На 8 ч. 35 мин. бяхме около 700 метра над Каменичко поле. В гората ни чакаха десет селяни от Раненци и от Скакавица, снабдени с мотики, дългокоси задгорски фигури с дрехи от кафява груба овча вълна. Изгледът отзад се затвори, а на юг се отвори вътрешната осоговска панорама — алпийска картина, на която липсваха само вечните снегове по върховете. Пред нас в дълбочината лежеше изворът на Бистрица: мъчно достъпно гористо планинско корито, което произлиза от събирането на няколко дълбоко врязани, тесни и тъмни долове, в които бързат малки потоци. На височината ясно се познаваше линията, която дели гористия пояс от безлесните повисоки пасбища. Срещу нас тъкмо на юг зад долината стърчеше най-високият връх на осоговските планини, тревистата *Руен планина* с плосък връх (според руската карта 2253 м); по стръмните поляни под върха се гушеха ниските колиби на най-високата пограничната стража. Около Руен извират четири реки: нашата *Бистрица*, която тече на север в Каменичко поле, *Еле́шница*, която в гористите планини на юг от Кюстендил през дълъг завой бърза на североизток към Струма, *Тура́ница* (при село Саса) на юг, която се влива в Брегалница, приток на река Вардар, и *Крива река*, която върви на запад

в Пчиня и се влива във Вардар между Скопие и Велес. Изгледът от върха бил, казват, огромен, особено на юг, в малко познатите краища на Македония. Наляво от Руен се отделя една верига, която върви зад Бистрица към Кюстендил; първият висок връх в нея до Руен се нарича *Шапка* (2189 м). От двете страни на Руен осоговската верига бързо се снишава, особено на изток.

Започна спущането надолу, почти по-мъчно от изкачването нагоре. Като дойдохме около 300 метра по-дълбоко, стигнахме (9 ч. 15 мин.) до мястото, където се сливат *Црна* и *Главна река*, два потока, които образуват Бистрица[10]. На една малка полянка между гористи стръмни склонове се намира мястото *Сребърно Коло*, голям кръг металическа сгурия от мед, олово и сребро, останала от разтопяването на руда. Една срината яма е навярно остатък от самата вигна. На Сребърно Коло има само една вигна. Самата руда се добивала по-нататък на юг в тясната долина на Главна река. След малка почивка нашият дълъг керван, който броеше 15 мъже и 5 коня, полека вървеше нагоре през букова гора, пълна с буйна папрат, висока трева, синьоцвети тинтяви и звънчета и големолисти репеи. Особена растителна миризма се разнасяше в този влажен и сенчест дол, покрит с вековна гора; роса и капки от вчерашния вечерен дъжд капеха по лицата ни. Край потока се червенееха сума узрели малини и ягоди; тук растат и множество боровинки, но техните плодове бяха наядени от горските зверове. Из гората се скитат сърни и зайци, понякога и вълци; диви свини в Осогово са рядкост, пък и мечки няма. Надясно от нас шумеше Главна река в корито, пълно с голи, на стъпала отвесни скали и с мъхова покривка украсени скалисти балвани. От време на време се обаждаше до нас някоя пъстърва, която весело се премяташе през скоковете на планинския поток. Самите буки не бяха дебели нито стари; нерядко по тях се виждаха големи дървесни гъби. По цялата планинска верига преобладава букова гора; борове (уж *мура*, Pinus Peuce) се намират само в Аткория, но според преданието по-напред били уж повече разпространени.

Най-после стигнахме до целта (10 ч.). Тясната, дълбоко заровена долина е разположена тъкмо на юг към север; западният стръмен бряг е гол и скалист, източният — горист. Изгледът на всички

[10] По-долу в Бистрица се вливат от дясна страна още *Лéва река*, а под нея *Орлóва река*. Друго тукашно поточе се нарича *Солунка*.

страни е запушен, само на юг над гората, в която се крият изворите на потока, се виждат високо нагоре пространни бледи поляни: гребенът на Осогово при самия Руен. Тук е особен кът от света, около 1580 метра над морето. На дъното на долината потокът се дели на няколко корита, около камънака на който растат див бъз (Sambucus), парлива коприва, високи бодили и особени големи сенникоцветни растения, които издигат своите сенничета високо над тревата, папратта и репеите. При полите на гората се търкаляха наоколо множество съборени дървета, чиито бели безкори пънове изглеждаха като рогове на някои огромни животни. От гората се обаждаха някакви четириноги, които търсеха капналите желъди, това бяха полудиви свини, собственост на селяните, които идват тук за дърва. Скоро си намерихме лагер, привързахме нашите пет коня на една поляна с висока трева и се заловихме за главната работа.[11]

И от двата склона, от безлесния и от гористия, се свличат силни порои ронлив камък, очевидно от човешка ръка копан. Те излизат от осем полузапушени отвора, които лежат около 50 метра над речището, шест на десния бряг и един на левия. Околността на тези дупки е стръмна и освен снопчетата жълта трева е гола; когато се изкачвахме, под краката ни с шум се ронеше камънак, в който от средневното слънце светеха късове галенит с оловен блясък. Самите дупки са донякъде засипани от дребен материал, а освен това и първоначално много тесни. Най-интересна беше една рупа на десния бряг, високо нагоре. В нея г. Златарски намери жилка галенит, смесен с пирит и халкопирит, около 25—30 см дебела, поставена във филит. Хвърленият камък кънтеше в подземието, докато плесна във водата, събрана на дъното. Всичките седем рупи според жилите имаха еднаква посока. Тук има жилки още незачекнати[12]. На едно място, където двата пороя от изронен материал от двете страни се срещат при реката, лежат край водата основите на малка четириъгълна «колиба» от речни обли камъни, сега съвършено обрасла с мъх, папрат и малини. Вътре в малкия четириъгълник стърчи стар бук. В тази колиба вероятно някога са живели или нощували рударите.

[11] Долината е подробно очертана на руската карта. Старите рудници се намират на мястото, където буквите на името «Г. Сака-вашче» вървят напреко през Бистрица.

[12] Сравни *Г. Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — П Сп, кн. 7, 1885, стр. 192.

Разпитвахме селяните за местните предания, но и най-старите хора от околните села не са слушали от своите деди кога е било работено тук. Суровият материал от споменатата колиба бил носен във вигната на Сребърно Коло; оттук, казват, в онези времена водел мек път право в самия Кюстендил. Неговите следи, сега, разбира се, обрасли с трева и храсталак, се виждат, казват, по планините чак до Аткория; оттук започва пътят през селото Богослов за града, по който и сега могат да минават волски коли. От този път се отклонявала друга стара конска пътека, която през местността, наречена *Анища* на Руен, водела право в Кратово. Заслужава да се спомене и това, че Каменичко поле е принадлежало дори до най-ново време към кратовския рударски район и че неговите жители срещу освобождението им от «вергиите» (данъците) били задължени да работят ангария в кратовските рудници. Изглежда, че отварянето на тези рудници ще се изплати, разбира се, че разноските по уреждането биха били много големи.

След разглеждането на местата нашите водачи се заловиха да ловят пъстърва, и то по оригинален начин. Известни части от потока се преградиха с камънак и храсталак и двата вида пъстърви, едни пожълти и други по-черни, се хващаха от селяните с ръце, и то като се обръщаха камъните в коритото, при което забавление планинците издаваха радостни викове като деца. Уловените риби се завиха в коприва и опекоха за нашия скромен обяд до развалините на отколешната планинска колибка на огън, накладен също тъй примитивно с помощта на кремък.

След повече от четиричасово стоене се вдигнахме за обратен път (2 ч. 30 мин.). Като освободихме селяните, се отправихме не по същия път, ами по скалите нагоре към пограничната стража. На най-горното място, гдето склонът, нацепен на многобройни пукнатини, се наклоняваше към дълбокия пролом, се катерихме почти лазешком, като водехме конете зад себе си. Над скалите идеха пространни морави със следи от някаква колиба. Това беше *влашка бачия*, развалена колиба на чергари овчари. Някога тук власите пасли своите стада всяка година през летните месеци, но много страдали от разбойници; сега ги прогонила оттук пограничната линия и перспективата да плащат *беглик* (данък за добитък) на две страни. Тук останала само една дружина с овчи стада, която обаче през зимата не се връща вече към солунския крайморски бряг, а зимува в

България, в Берковишкия край. Най-после стигнахме (3 ч. 45 мин.) на осоговския гребен (около 1900 м). Наляво планинската верига се издигаше с плоски морави към Руен и горе на зелената поляна се виждаха турските стражарски колиби при онези *Анища*. Появяването на чета конници произведе вероятно тревога; видяхме как турците живо тичат тук-там и ни наблюдават.

Оттук тръгнахме за Девебаир, $1^1/_2$ ч. път постоянно край границата, по билото на Осоговска планина, което тук постепенно се снишава към северозапад. Планинската верига е тесен висок гребен, от който на известни разстояния се издигат малки трахитови, понякога доста стръмни конуси. Надясно под гористите склонове лежи Каменичко поле; вляво се открива долината на Крива река, чието дъно не се вижда оттук, а зад нея се разстилат горисги планини, наглед пусти, без села, които се простират чак до Кратово. Разкошни поляни с висока бледозелена трева покриват тези хубави висоти, които се провяват от хладен планински въздух. Но тези морави са плъзгави и стръмни, също като на Рила или на Стара планина. Би било най-лесно да седнем някъде на тревата и да се спуснем по детски долу, обаче освен за себе си трябваше да се грижим и за своите коне. Границата е отбелязана с пътека, до която на места стърчат нови погранични стълбове. Минахме покрития с храсталак конус *Бождарица*, на чийто връх се намира турската караулница, и се спуснахме по *Равна нива*, през където преди време, когато е нямало още сегашното шосе, минавал пътят от Кюстендил за Скопие. Около трийсет крачки една от друга се намират там двете караулни колиби, българската и турската. Пред всяка е издигнат висок прът с ръкойка слама, а край него се разхожда караулът — един войник с пушка с щик на рамо, който се озърташе по местността. Нашето идване предизвика тревога. Българската стража броеше четири войници, прилично облечени с кафяви дрехи от домашен шаяк с червени украшения по долната част на ръкавите и яката и с бели, сплеснати шапки по руски образец; и тяхната ниска глинена колиба изглеждаше чиста. Турската стража се състоеше от няколко редовни войници, млади мъже с живи лица, с изтрити сини униформи, с цървули на краката и фес на главата. Турският чауш или унтерофицер ни почете с тенекиено чапчаче студена вода и с удоволствие прие една цигара. Той беше тип на стар турчин, добродушен фаталист; разправи ни, че е от Ангора, че вече 4 години не е видял

жена си и децата си, нито пък знае нещо за тях, да пише и да чете не знае, не знае даже кога ще излезе от служба; от няколко години постоянно стои на българската или сръбската граница. С българите тук, казва, добре се спогаждат, като истински *аркадашлар* (другари). И от българска страна действително няма оплаквания от турските войници, които, казва, са добри хора, но затова пък не е такова мнението за техните началници, за турската интелигенция или ако щете за чиновническата и военната аристокрация. Малко преди нашето пътуване на границата станала трагична случка. Турските и българските погранични стражи седели заедно и приятелски се разговаряли. Българският ефрейтор обяснявал на турците механизма на своята пушка, като забравил да види дали не е пълна. Пушката гръмнала и убила един турчин. Виновникът избягал, обаче беше издирен и наказан от българския военен съд. Турците, без да обръщат внимание на това, хванали двама невинни български стражари и ги отвлекли в Солунския затвор. Всички преговори на пограничните власти и на българското правителство за освобождаването на тези нещастници бяха напразни.

На турска страна около един час оттук лежи в гористи долове, близо до града Крива паланка, манастирът *св. Йоаким Осоговски* който често е съвършено запустявал, а сега в него живее само един калугер. От границата не се вижда. Възседнахме отново конете и стигнахме по снишаващия се гребен между скали и горички чак на трахитовия *Девебаир*, «камилски връх», където Кюстендилското шосе минава в Турция (5 ч. 15 мин. 1180 м)[13]. И без стражата и митниците тук беше оживено. И тук имаше карантина по причина на холерата в Египет; пътниците от близките места трябваше тук да поседят шест часа, от далечните — два дни. До българската каменна караулница, в която имаше 4 конни и 8 пеши войници с интелигентен унтерофицер, син на заможен земеделец от Кюстендилско, и до ниския дървен хан беше разположен карантинният лагер с платнени палатки. В течение на 6 недели преминали през карантината според официалния регистър 814 души. Множество трахитови воденични камъни от Кратово, които се карат чак в Софийско, и товари железни подкови от ковачниците в Криворечна паланка се търкаляха до

[13] Обикновено се казва Деде Багрдан (турска аблативна форма девебаир-дан: «от камилския връх». Това название се среща и другаде (напр. в Сърбия при Ягодина).

денковете гайтан, които се изнасяха вън от Княжеството, през митническата канцелария. Около нас скоро сѐ събраха всички; войници, «фелчарът» от Кюстендилската болница, пратен тук за карантината, и самите карантинни гости, всички македонци, един млад търговец с червено палто, друг, пак млад търговец, от Прилепско, който ни показа едно шише с някаква си кисела железиста вода от свойта покрайнина, един стар поп от паланка, който си спомняше руския пътешественик Хилфердинг, комуто дал два ръкописа, в тях и житието на св. Солунски апостоли, който се отличава от обикновения разказ, и други. Учениците, които се връщаха от Македония след ваканциите в Кюстендилското училище, с непристорена радост мушеха фесовете в джебовете и си туряха калпаци. Беше неделя, ясна есенна вечер, и при липсата на гайда се чуваше карантината за развеселяване на хорските сърца модерна хармоника. Седнахме на пейката под пръта с алармовата слама, пограничните войници ни свариха чай, «подозрителните» в карантината ни поднесоха солунски тютюн, намери се и диня, и сливовица и около нас насяда цяла тълпа приказлив и весел народ. И турците се облякоха парадно и дойдоха, «мулазиминът» (поручик), сух черкезин с намусено лице и черни мустаци, и «тескерджията» (паспортен чиновник), османски блондин от Трън, със съвършено славянска физиономия, който говореше и пишеше български и сантиментално ме разпитваше за своето родно място, което тъкмо преди малко бяхме видели. Можете ли да си представите по-идилична картина?

Изгледът оттук е голям. На запад се чернее като облак стената на огромната *Шар планина* с многобройни прорези, без високо издадени върхове, с внезапен свършък на дясна страна — стръмен спуск към Кочаничкия проход. Загледах се в тези далечни планини с известно благоговение: там онзи зъб тъкмо на края надясно е *Люботрън*[14], най-високият досега познат връх в целия Балкански полуостров (3050 м), оттук приблизително в посока 270° по компаса. Пред тези македонско-албански алпи, отдалечени от нас най-малко 115 километра, се простираше надясно някоя по-ниска планинска верига, без съмнение *Църна гора* (Карадаг) между Скопие и Враня. Гледката беше толкова по-интересна, защото при сегашните поли-

[14] По-право Люботин или Люботен, Gliubotin planina у Лукарич (*Luc, cari*, Annali di Rausa, 1605, стр. 55; *р* е вметнато като алб. драскал м. даскал-Кърчево вместо Кичево.

тически обстоятелства на изток трябва за дълги години да се откажем от надеждата да разгледаме тези планини отблизо. За Шар планина и до ден днешен собствено все повтаряме само това, което почти преди 50 години видели Буе и Грисебах![15]

След 14 часа поход отспахме си пак в каменичката караулница. На заранта се случи особено интермецо. Българските овчари и полските стражари от Скакавица доведоха някакъв си млад човек с наивно лице в българска военна униформа. Той беше дезертьор, турчин от Османпазар. При софийските маневри му омръзнала военната служба у неверниците. Изгубил се от лагера и тихо се промъквал край шосето, като искал да премине в Турция. Най-после се крил три дни в горите край самата граница, без да има и понятие къде се намира. Изглеждаше съвършено изгладнял. Беше, разбира се, изпратен назад в лагера, където едва ли е получил голямо наказание, тъй като българските военни власти бяха много снизходителни към турците.

5. КЮСТЕНДИЛСКО КРАИЩЕ

Покрайнината едва след Берлинския договор отбелязана в картите. Планини, реки, жители и стопански отношения в Краище. Околийският център Извор. Железни рудници в Божица. Изворите на Драговищица. Босилеград.

Планинската покрайнина между Кюстендилско, Радомирско и Знеполе се нарича *Краище*, та според това имаме три Краища: Кюстендилско, Радомирско и Трънско. Името е запазило

[15] Единственият пътешественик, който досега е описал Люботрън, прочутият ботаник *Grisebach*, Reise durch Rumelien im J. 1839, Göttingen, 1841, 2, стр. 274, при описанието на гледката от този великан споменава едни планини, които не могат да бъдат други освен нашата Осоговска планина: «Eine sehr entfernte, hohe Gebirgsmasse zeigt sich gerade im Osten und begrenzt den Horizont zwischen der Stadt Ueskueb und dem Caradagh; ihre Lage würde dem Rilodagh entsprechen, der freilich an 30 geogr. Meilen entfernt ist, aber sie schien für die Berge von Caratova zu hoch zu sein.» За Осогово, неговото местоположение и височина, разбира се, тогава не се е знаяло.

в себе си спомен от средновековната българо-сръбска граница, която от планината Чемерник тъкмо през тук е достигала до Струма при крепостта Землян: *краище* в старосръбски език означавало граница, *крайщник* — пограничен стражар.

Кюстендилското Краище до неотдавна беше «terra incognita». На Кипертовата карта на Балканския полуостров от 1870 г. цялото пространство между Кюстендил, Радомир, Трън и Враня е изпълнено с бяло петно. В малко по-късно издадените листове на голямата карта на Европа от генералния австрийски щаб, които съдържат вътрешните земи на Европейска Турция (1876 г.), са отбелязани няколко селца като Божица и «Триклини» (Трекляно), но покрай тях реките са отбелязани само с редове точки. Берлинският договор постави тройната граница между България, Сърбия и Турция тъкмо в този непознат край. Пограничната линия бе определена в 1879 г. на самите места от една международна комисия, която при това изработи и подробна карта, издадена в 1881 г. от проф. Киперт, но тя съдържа само тясната гранична ивица с най-близките села и потоци. Вътрешността на Краище остана непозната. През сръбско-българската война в 1885 г. често ставаше дума за Извор, център на Краищка околия и вестникарите бяха в недоумение; на картите не го намираха. Между това в 1884 г. бе отпечатана руската щабна карта, която ни дава много подробен образ на цялата покрайнина заедно с нейните височини и гори.

Името Краище ми беше отдавна познато. Като читател на българските вестници, които излизаха преди войната в Цариград, узнах през лятото на 1875 г. от дописките от Кюстендил за близката «нахия» Краище, в тогавашната картография още непозната[1]. Когато постъпих на българска служба, първото ми служебно пътуване ме заведе случайно тъкмо в Краище. Това беше със споменатата комисия за изследване аграрните отношения, когато за да се запознаем по-отблизо с работата, прескочихме чак в Извор. С особено чувство влязох тогава в широките краища, които липсваха в най-добрите карти. Втори път посетих Краище през пътуването, което описвам тук.

Кюстендилско Краище е планинска покрайнина, прошарена с

[1] Вестник *Източно време* (бълг. изд. на «Levant Times») от 5 юли 1875 г. пишеше, че от селата Драгойчинци и Чешлянци избягали 40 семейства в Сърбия от натиск и нужда; на места там уж хората яли вече само трева.

издънки от планинската верига, чийто главен гребен образува водораздела между Струма и Морава и тук служи за сръбско-българска граница. От по-високите места цялата покрайнина се представя като лабиринт от вълнообразни върхове и проточени гребени, между които в дълбоки, тесни долини текат многобройни реки, които всички отиват към Струма. Тези гребени имат 800—1200 метра надморска височина. Най-високите върхове се намират на север при границата: *Милевска планина* (1735 м) още пред пограничната верига, *Мали Стрешер* (1710 м)[2] и *Любатска планина* (или *Уша*, 1932 м) на пограничните планини. Тройната граница се намира на върха, наречен *Патарица* (1673 м). На югоизток от Патарица на българска територия се издига усамотената *Дукатска планина* (1697 м). На юг от нея между тройната граница и Каменичко поле се издига съвършено усамотен конус и затова от далече видим, *Црноок* (1876 м) при село Црнощица. В геологично отношение формацията на терена е много разнообразна. Според Златарски покрай кристалните аспидни плочи главният елемент са палеозоични филити с амфиболити: само на югоизток към Струмския пролом се показва пясъчник и варовик.

Хидрографически Краище принадлежи към областта на две реки. Първата от тях е многоименната *Метойска*, по-долу *Треклянска*, най-долу *Пещерска река*, която събира множество потоци от планините между Трънско и Радомирско и се влива в Струма при село Пещера, в тесninите, които ние неотдавна посетихме[3]. Втората е *Драговищица*, по-голяма река с пространно поречие, чието устие в Струма видяхме при село Стенско. Пътят от Кюстендил за вътрешността на Краище върви главно край нея. От нейните притоци много са само сухи, пясъчни корита, пълни със свлечен материал от всякаква форма, като почнеш от големи изгладени камъни и свършиш със сипкав пясък, някъде по 30—40 метра широки. Тези пусти речища заедно с тъжно пустите скали и урви са характерни за пясъчния и варовития терен между Извор и Струма, където такива безводни корита видяхме вече до самата Струма, близо до Скакавица.

По-голямата част от височините са покрити с несвързани гъсталаци, кории или понякога и по-големи дъбови гори; букът се по-

[2] *Велики Стрешер* (1882 м) лежи настрана от границата, на сръбска територия.

[3] На австрийската карта Трекленската река погрешно е прекарана в Драговищица.

явява едва близо до границата. Горите някъде са силно опустошени от кози стада; жителите им събират за през зимата купове *листници*. Нивите и градините поради липсата на по-широки долини са разположени по високите склонове и гребени. Между тях по горите са разпръснати селата в малки групи глинени кошари, повечето само със слама покрити, които понякога са разпилени на няколко часа път и имат свои названия. По този начин селото *Божица* има 4 часа дължина, селото *Коритен* — около 2 часа.

Пшеницата тук е рядкост; сее се ранна ръж, ечемик и главно овес, тук-там и хелда. Царевица видях само около Босилеград и Извор. Барабоят, доста свойствен за тукашната земя, е почти непознат. Поради незначителната дълбочина на пръстта, която освен това е изложена на чести измивания от дъждовните порои, жителите в пясъчните покрайнини сеят житото много изобилно и понякога всяка година без угар, като се боят да не би дъждовната вода да измие почвата и да остане само долната «гола плоча». Едва, казват, на 7 години веднъж се случва някое по-изобилно плодородие. На места употребяват съвършено дървен плуг, на който от желязо са само няколко гвоздея. Овощия има само сливи, дребни круши и ябълки; каквото е по-добро, както и виното и ракията, се докарва от Кюстендилско поле. По-износно от земеделието е скотовъдството, но то, доколкото можах да забележа, се ограничава главно с дребен добитък, овце и кози. Само край границата видях волове, порода дребна и възчерна.

Тази бедна и студена покрайнина наглед се вижда гъсто населена, което впечатление тя прави само поради голямата разпръснатост на селските колиби. Вникнем ли в преданията на населението, изглежда, че това заселване не е даже и отдавнашно. Най-старите селища са приблизително от едно време с тукашните рудници, железни в Божица и оловени и сребърни на Любатска планина. Иначе голяма част от населението първоначално може би по тези места само е пасло своите стада лятно време, като е живяло във временни кошари по планините, и едва по-късно завинаги се е заселило тук. Стадата отчасти са принадлежали на различни бейове, които според преданията са ги добили с грабежи през сръбското въстание; селяните и след трайното си заселване в постоянни колиби останали в зависимост от турците. В имената на групите къщи има, както вече се спомена, някои патронимически румънски названия[4].

[4] В Топъл дол има и лица с име Радýл.

Жителите употребяват трънското наречие само в северната част; по-нататък на юг се явява вече западният говор, подобен на наречието на радомирци и кюстендилци, най-далече на запад и на македонските диалекти. Турците им казват *шопье*; те сами наричат жителите на Кюстендилско поле *пѫлци*, *пѫлчене*. Те са от доста разнороден вид, както и тяхното правно положение в турско време било различно. «Раецки», свободни села са главно занаятчийските и ни напомнят трънчани. Божичани изработвали желязо не само в своето село, но ходят и до днес на работа и в други железарници. От Уйно и Коритен има доста изкусни зидари, които работят и далече в покрайнината, като знеполци или радомирци от теснините на Струма. Един «майстор» в Коритен ми се хвалеше с построяването на един сводов мост при Кресна в Турция и друг в Тетевенско. Други ходили лятно време да косят сено, да жънат или да копаят воденични вади в Сърбия, Крайдунавско, Битолско, Солунско, Атон и др.

Съвършено друго е било положението на осиромашелите и притеснени земеделци в «кесимджийските» села. Преданията за произхода на отделни техни села са интересни. Селцето *Црна река* на турската граница под Црноок (сега 8 къщи) било, казват, преди 80 години само с една къща, в която живеел дядо Златан; от тази къща се «изроили» неговите потомци, като разкопавали земята и образували нови ниви. И в други села стари хора помнят малкия брой къщи, които те още имали.[5] Хората от тези кесимджийски села са по-малко интелигентни, отколкото техните пропътували съседи. При това до неотдавна те живеели много лошо. През последните години на турското владичество, през войната, а по-после и през зимата на 1879—1880 г. в Краище имало пълен глад, тъй че жителите от нужда месили в хляба и някаква си *бе́ла земя*; българското правителство трябваше бързо да помага с раздаване на жито и други храни. Следи от тази немотия през моето първо пътуване (1880 г.) личаха навсякъде, но в 1883 г. бяха съвършено вече изчезнали.

Задруги тук няма, поне доколкото можах да разпитам. След смъртта на бащата синовете си делят *бащината*, а ако земята е недостатъчна, разорават пак някой нов къс поле. В някои планински

[5] Преди 60—70 години *Чу́денци* броели, казват, 6—7 къщи (сега 30), *Дра́гольевци* 6 (сега 22), *Побие́н Ка̀мик* 4 (сега 19), *Уши* 7 (сега 50), *Га́брешевци* 5 (сега 32), *Долня Лѫ̀сина* 7 (сега 35) и т. н.

села има и богати селяни (за едного в Любата ми разправяха, че имал до 2 милиона гроша), но те живеят много скромно и никак не изпъкват със своето богатство. От тях най-вече се избираха представители за народното събрание. В селското стопанство, и то не само в отсъствието на домакина, у тях първа има думата жената на домакина, понякога енергично лице. Що се отнася до типа, жителите не са нехубави; красиви жени се виждат особено по горното течение на Драговищица. При Извор се намират джуджета, но гушави кретени няма. Мъжете носят овчи рунтави калпаци с кафяв цвят или бели вълнени шапчици, груби палта, и те от кафява овча вълна, понякога с черен кожух, бели или кафяви беневреци с червен, няколко пъти увит пояс и на краката опинци. Жените носят зелени или бели кърпи на главата, златни пари на гърдите и са облечени с черни дрешки безръкави и с черни сукмани; при туй носят червен широк пояс, често снабден с големи пафти и червена или жълта престилка.

За обичаите и забавленията на населението не зная нищо подробно, тъй като не видях тук никакъв празник. По сборовете, напр. в Трекляно, става, казват, много весело; разправи ни се също, че при осветяването на църкви, чиято церемония продължавала чак до заранта, ставало голямо нощно веселие, в което селските момци имат изобилни случаи да задирят момите. Населението е доста суеверно. В Извор някога си нощувал в училището епископ; стаята, в която живял, жителите не искали да я дадат на учителя за жилище, защото тя била уж светена.

Сватбите стават било с ранна женитба с всичките ѝ последствия, или с *грабя̀ванье* по тайно сговаряне на двете страни, или с *бя̀ганье* (*бежански сватби*) на момите, което главно, казват, служи да се избягнат скъпите сватбени пиршества и всякакви дарове. Родителите понякога не са съгласни, но бащите на момците обикновено скоро изравняват мирно работата. Този обичай много отдавна е разпространен по цяла Западна България, както и в сръбските покрайнини дори до Адрия[6]. Има го и у мохамеданите. Един мой познат кюстендилец през руската окупация дошъл в Царево село в Пиянечко[7]; през нощта отведнъж се чул вик от някой си помашки

[6] За грабването пише още Бусбек през 1553 г., който чул за него в Ягодина в Сърбия.

[7] Тия помаци, както ме уверяват, не били местни жители, а бежанци от крайдунавска България от времето на войната през 1877—1878 г.

чифлик: «*грáбнаха ми чедéнцето*». Зная едного селянина в Радомирско, който грабнал своята невеста от Перник през една нощ с няколко приятели на коне. В Ломско и Видинско момичето, което против волята на родителите си е избягало с някой момък, се нарича *пристануша* или *пристанка*; там при сграбването произлиза понякога и бой със секири, когато родителите и тяхната страна не са съгласни. По-нататък на изток този обичай не се среща, освен по особен начин, за чудо у турците в Казанлъшка околия, които са чисти османлии; и у тях момците грабят момите, но след няколко недели настава пак примирие. У околните румелийски българи от този обичай няма нито следа. В Кюстендилско понякога се случва и насилствено грабване против волята на момата (*влачени моми*), където момата вече от срам се съгласява да се венчае в църквата, но често такива бракове пак се развалят.

Стари манастири в Краище няма. Споменаха ми единствената «Св. Богородица» в Трекляно, която запустяла преди 80 години, когато някой спахия от Враня при събирането на десятъка принудил последния калугер да избяга в Рилския манастир. Едва след много години манастирът бил подновен за местна църква. Затова пък тук в околността на железните рудници има стари църквички с надписи от XVI и XVII век и със стари книги, писани и печатани, както в Трънско.

В последно турско време в Краище се намирали само 4 училища, в които скромни самоуци учили няколко момчета, които искали или да се запопят, или да се научат да пишат поне някои сметки. Отначало било тежко да се намерят лица, способни за общински писари. Хора, които знаят да четат, се намерили в 1881 г. само 111 и те били в няколко по-хубави и по-големи села. Същата година имало в Краище вече 15 училища с 515 ученици, а от това време техният брой постоянно расте. В селата на целия Кюстендилски окръг в 1882 г. се падал на 229 жители един възрастен човек грамотен; деца, задължени да ходят на училище, посещавали новото, невиждано дотогава учение, около 28%. В източните окръзи работата стои съвършено другояче: в Русенско посещават училището 58%, в Търновско 60%, в Свищовско 64%, в Провадийско 69%, в Шуменско даже 82% от всички деца.

Кюстендилско Краище е организирано като околия и брои 65 села с 3590 къщи и 23 765 жители. Шосе в него няма ни едно.

Единствените пътища са пътеки за коне, които понякога вървят по сухите корита на потоците и затова в дъждовно време съвършено се затварят. За в селата по отстранените кътове понякога се излиза по кози пътеки. Центърът на околията е в село Извор, при все че вече няколко пъти се решаваше за неговото преместване в Босилеград.

Вече на другия ден след завръщането ни от старите осоговски рудници, на 4 септември, излязохме от Кюстендил за Извор, 10 часа отдалечен. В града по време на нашата екскурзия било оживено; същия ден, когато ние се катерихме по осоговските стръмнини, в Кюстендил ставаха допълнителни избори за събранието и за представител беше избран нашият учител г. Иванчов. С нас пътуваше и училищният инспектор г. Въжаров, и то при обстоятелства, които са характерни за българските работи. При последните избори правителствената партия искаше да направи безвреден този жив момък, който принадлежеше към опозицията и пред изборите го суспендира под неверен предлог. При все че това беше само една политическа маневра за няколко дни, работата се забрави; месеците се минаваха един след друг, правителствата се меняха, началото на училищната година наближаваше, а Кюстендилски окръг постоянно оставаше без инспектор. Министерството в мъчнотия ми телеграфира, при все че бях в отпуск и можех да го прекарам където и да е в чужбина, с молба да се погрижа донякъде за премахването на хаоса в селските училища. Взех суспендирания инспектор със себе си и с негова помощ уредих няколко въпроса. Малко след това инспекторът беше напълно реабилитиран и заплатата му се изплати за цялата минала година отведнъж, в огромна торба сребърни левове!

При все, че станахме още в тъмно, моите другари се готвеха за път тъй дълго, че тръгнахме едва в $10^1/_2$ ч. Между безсенчести пасбища и пространни лозя, зад които наляво се издига върхът Лисец, пристигнахме за 3/4 час в едно от най-хубавите села на Кюстендилско поле, в *Совдляно* при река Соволщица. Гъсти градини със сливи, ябълки и черници, напоявани с вадички бързо течаща вода, заграждат угледните чифлици. Няколко тополи, по които се издигат лози, напомнят на пътника равнините на далечната Ломбардия. От средпладнешната горещина се скрихме в един хан и обядвахме на импровизирана маса глави от печено агне с дини, които тук лятно време са почти главната храна. При нас тук се присъедини един македонски

търговец, който продаваше книги и друга стока по селата, а при това се призна, че търси и имане; на една близо оттук скала намерил напр. цели жили злато и се ядосваше, че нашият приятел геолог не искаше да му вярва, а драгоценните късове, които му показваше, прогласяваше за обикновен пирит. В Соволяно живее тихо в хубав чифлик и последният кюстендилски гръцки епископ Игнатий като частно лице, като се занимава с градинарство и винарство.

Оттук бързахме, постоянно на слънце между лозя, за в най-близкото село *Перивол*, което лежи вече на самия край на Кюстендилско поле, при входа в планините. Гъста градина овощни дървета съвършено закрива червените стрехи на селските къщи, между които се издига и нова църквичка. Самото име на селото е от гръцки произход и съвършено съответствува на неговото местоположение: περίβολος градина. До него излиза от планините Драговищица, по чиято долина вървяхме по-нататък (1 ч.) в Краище с главна посока на северозапад. Високите склонове се състоят от червен пясъчник; източният бряг е стръмен, западният — донякъде по-полегат. Градините и лозята скоро изчезват. Два пъти между тополи и елхаци пребродвахме самата река, която достигаше до стремената, докато стигнем до първото Краищко село, в *Горановци* (1 ч. 30 мин.).

Оттук нагоре пътят става малко по-див. Над селото има още ширококлонести орехи с малки лозя, но след това иде на източния склон широко разлятото устие на пространен суходол с груб пясък, който се спуща от планината при село *Полетинци* долу към Драговищица. Край него нагоре върви прав път от Кюстендил за Трън. Сега неговото корито беше съвършено сухо, но през миналото си пътуване видях какви импровизирани водоскоци от кална вода в дъждовно време скачат през неговите скалисти прагове. Малко диви круши още растат между пясъка. Минахме тази почти закоравяла пясъчна лавина, която живо напомня сухите корита на «торрентите» в безлесните долини на Фурланските алпи, и вървяхме цял час високо над долината на Драговищица, която шумеше дълбоко вляво между стръмните склонове, покрити с дъбак и глогове. Най-после съгледахме (4 ч. 45 мин.) мястото, където се слива Драговищица с Уенската река, които и двете текат в тесни долини. Тази втората изглеждаше като онзи суходол, само че беше почти водоравна, без видим склон. Между нейния пясък стигнахме около сливови градини в селото, наречено *Горньо Уйно* (5 ч. 25 мин.); то се простира

в тесен дол от двете страни на съвършено безводно по това време корито, на което тук казват *Су'о полье* или *Суходолина*. Околийският началник от Извор, млад брадат блондин в бяла лятна униформа и в черен официален калпак, беше дошъл да ни посрещне при влизането в своята околия, разбира се, не без радост, че в своето усамотение пак ще види хора от по-широкия свят. Жителите бяха намерили над селото каменни въглища и ни заведоха веднага при тях. В същото пясъчно корито между стръмни глинести брегове бяха изкопани няколко пъна, преобърнати във въглища, които обаче имат цена само за една сбирка от вкаменелости.

Над Уйно почнахме да излизаме по хладна пясъчникова височина. Отначало на най-горното място вървяхме около един пролом по толкова тясна пътека, изровена в лепкавата глина на стръмния склон, че конете един след друг минаваха с най-голямо внимание, след това настана лабиринт от малки сухоречища. През първото ми пътуване в 1880 г. един от нашите ездачи се провали заедно с коня в една такава пясъчна тясна вада, за щастие без повреда, а след малко моят кон се подхлъзна на едно скалисто място и ме събори долу; много седмици наред чувствувах болка в лакътя на дясната ръка. Това всичко за три години беше се променило. Лошите места навсякъде бяха направени с малки насипи и ние вървяхме без всякаква пречка напред.

На най-високо място (около 1100 м) се намира безлесна плоскост, наричана *Вятърна воденица* поради постоянното кръстосване на силни въздушни течения (7 ч.). От нея почти на всички страни се спущат голи хуниобразни процепи, произлезли от стичането на водите в съседните долини. Наляво стоят разпръснати колиби, които образуват селото *Ресен*. Изгледът обхваща голяма част от Краище. Кюстендилско поле оставаше, разбира се, скрито; затова пък тъкмо зад него на юг личаха високите осоговски гребени с такава ясност, че разпознавахме и отделните караулници, които току-що вчера бяхме посетили. На запад хубаво се показа Чърноок, който в своето усамотение изглежда да е най-високата точка на Краище. На север в далечината се вижда Милевска планина зад Извор и дългата верига планини на сръбско-българската граница чак до тройната граница с прореза на Драговищица, който засяга дори под границата.

От тези височини слязохме в сенчеста долинка и препуснахме

през хубави горички с храсталаци въшкино биле (Evonymus) към *Извор*, чието местоположение в гола котловинка (около 960 м) отдалече ни се вести вече в тъмнината с пет светлинки. Беше 8 ч. 20 мин., когато слязохме пред главния хан на това планинско селце. Новият «хотел» от дърво и глина, който се държеше от един тукашен старец, имаше и две широки стаи за пътници, всяка с дървен одър вместо креват (преди три години тук спахме върху рогозки на земята) и с няколко нерендосани маси и столове от прясно бяло дърво. Хоризонтът на Извор само на запад е малко отворен, от страната към тройната граница и към Дукатска планина, която се вижда през прореза на реката, която оттук отива към Драговищица. На западния край на селото се издига една кула, която била съградена от турците с ангария от околните села за пикет заптии (един онбашия с 5—6 души), а сега служи за седалище на околийските власти. Долната част е каменна, горната — глинена със скелет от дебели греди. В 1880 г. изглеждаше много оригинално. Партерът, само с един вход и вместо прозорци само с тесни мазгали за пушки, беше жилище на няколко стражара и обор за техните коне. Между натрупаното сено се излизаше по примитивни дървени стълби в просторния салон на горния кат, в който на едната страна седеше околийският началник, на другата — мировият съдия. Тогавашният началник, българин от Крайдунавско, който по-напред служил в руската войска като офицер, живееше в една тъмна стая с черен таван и прогнил под, където му беше и канцеларията. Когато валеше, дъждът капеше през тавана вътре и началникът се обличаше с каучуково палто да не се измокри в собствената си постеля. Официалните книжа постоянно се затваряха в архивния сандък да не се измокрят от ненадеен порой. Малките неправилни прозорци бяха залепени с броеве от вестника «Български глас» в голямо фолио, разбира се, че от вятъра и дъжда много разпокъсани. Главното желание на началника беше да получи поне стъкла за прозорците; за това, разбира се, трябваше и крехкият материал, и джамджията да се докарат чак от Кюстендил. Двата чардака отпред и отзад на салона и околността с няколко плета от тръне и пръстове, с кошари за добитък и царевични ниви допълваха панорамата на тази турска сграда. Туй всичко се беше променило. Изворската кула ни посрещна с възродена външност и добре наредена вътрешност. Беше хубаво измазана с бяла боя, покрита с добра стряха, снабдена с нови тавани

и подове и имаше прилични стъклени прозорци, даже с пердета.

Самото село (546 жители) се състои собствено от една улица с няколко дюкянчета и ниски глинени колиби с керемиден покрив. От голите склонове на юг се свлича от дъжда много пясък чак до улицата. То носи своето име от силния извор,чиито прозрачни води изскачат в четириъгълна каменна ограда, около $1^1/_2$ метра широка и 3 метра дълбока, с голяма сила и с множество мехурчета и зимно време никога не замръзват.Оттокът на извора образува силния поток *Изворщица*, който върви на запад в Драговищица. Сградата, която най бие на очи, е тукашната църква, която се издига като някоя крепост между тополите, малко по-нататък над селските къщи. Тя е каменна сграда, около 50 крачки дълга и 25 широка, разделена на три отделения, с дъсчен таван и каменен под. Във фасадата се намира отворен перистил, в който са изобразени митарствата, мъката в пъкъла и за такива грехове, които краищенци могат може би само оттук да научат. Църквата е съградена в 1834 г., когато турците след Одринския мир почнали да позволяват граденето на нови църкви, но не и от тукашните жители, а от беглекчията Стоян чорбаджи Чалъоглу от Копривщица.

Тъкмо на пладне, 5 септември, тръгнахме по-нататък на северозапад. Чак до Божица ни съпровожда и селският представител на този окръг дядо Станко. В горещото слънце стигнахме до един ледено студен извор под гористите върхове с интересен изглед (1 ч.). На юг се виждаше Извор в своята гола котловинка. На изток се провираше дългата долина на *Метойска* или *Трекльенска река*: на дъното на дълбоката тясна долина се виждаха къщите на голямото село *Трекльено* (2 ч. на изток от Извор), около което минава шосето от Краище през *Горáчевци* за Трън. Тъкмо на изток от нашето местоположение се подаваше зад ниските върхове пак Витоша. Надясно от нея се издигаха на югоизток проточените очертания на Рила планина, а на юг се виждаше цялата осоговска планинска верига. На западната страна близо до нас лежаха в гората далече едни от други отделните кошари на село *Грýенци*. В неговата околност се намират развалини от стара крепост, наричана уж *Славище*, немного отдалечени от самия Извор; преданието гласи, че от Груенци за крепостта водел «водопровод за мляко», с което уж жителите на старата крепост се снабдявали.

По-нататък пътеката се възкачваше вече край долината на Ме-

тойска река, която тече отдясно в голяма дълбочина. Покрайнината при своята прясна планинска зеленина не е без монотония; където и да погледнеш, не виждаш освен букови гори по проточените върхове, между тях разкошни поляни, бледозелени папратища, тук-там някое шумящо поточе с ледена вода, а сам-там кафяви колиби със сламен покрив, в групи разпръснати една от друга на едно провикване. От дясната ни страна се виждаха на дъното на долината колибите на селото Метòя (1 ч. и 30 мин., чува се и *Метовйя*). Горската пътека, доста добра за конник, с постоянно възкачване ни изкара в селото *Шатковица*, което брои само 4 къщи с 47 жители (2 ч. 15 мин.). Горещината ни принуди да отпочинем половин час във високата трева под старите буки в началото на гората край едни ниви, където жителите току-що жънеха със сърп своето скромно плодородие.

За половин час пристигнахме на северния склон на високата *Милевска планина* (3 ч. 15 мин.). Между поляните на едно високоветровито място (около 1600 м) стърчеше бял стълб от неодялан кремъчен камък, който служи да показва пътя в мъгляво време. Пред нас на сever се отвори нова панорама: дългата верига на пограничните планини към Сърбия с върхове освен няколко гористи хълбоци повечето голи. Между тях личеше острият *Стрешер*; русите, казват някои, при измерването му две недели живели на неговия връх. Наляво на северозапад се издигаше високата *Любатска планина* с гол и широк връх. Хидрографичното разделение на пограничния край лежеше пред нас като на карта. Надясно се виждаше околността на селото *Шипковица*, откъдето идат зачатъците на Трекленска река. Тъкмо пред нас в дълбоко врита долина течеше на юг *Божичка река*, един от зачатъците на Драговищица.

При слизането ни надолу забелязахме провиквания от планина на планина, както в Алпите или Черна гора; селяните отнапред си обаждаха за пристигането на тълпа конници, вероятно «каменната комисия», както ни наричаха поради геологическия чук, с който беше въоръжен моят другар. След един час (4 ч. 15 мин.) бяхме долу при Божичка река, тук доста голяма и силна, и вървяхме край нейния бряг на северозапад. В нейната долина ни посрещнаха първите следи от старите Божички рудници, две големи черни грамади желязна сгурия, които имаха 30 крачки в диаметър, по повърхността донякъде обрасли с лепен, лугачки (Dipsacus)

и други бодливи растения. Недалече се виждаха и дори от *самоковище*. По-нататък долината беше тясна, с малки морави на дъното и с пасища по високите стръмни склонове, по които пасяха стада овце и едър добитък. В 5 часа пристигнахме между ниви още зелен овес в центъра на село *Божица* (около 1240 м). На издатъка между стичането на два потока се издигат стара църква, ново училище и ред къщи, построени край пътя към склона, между тях и един хан. Къщите са покрити или с аспидни плочи, или само със слама.

Старинната Божичка църква, съградена от камък, покрита с аспидни плочи и вътре сводообразна, е само 6 крачки дълга и широка. Вътре стените са съвършено покрити с живопис, който обаче на тавана е издълбан от сабите на кърджалиите. Над вратата има надпис за зографисването на тази църква «Св. Никола» в 1608 г. от божичките пресвитери, батьовци и дядовци. Самата църква е, разбира се, по-стара; жителите твърдят, че сигурно била уж хилядогодишна (църква старинска йе, от иляду годин више). В олтара лежеше един непълен екземпляр от миней, старосръбски или венециански печат от XVI век. В Софийската народна библиотека немного преди нашето пътуване се получиха от тази църква два ръкописа, едно евангелие на книга, приблизително от XVI век, българска редакция, и един откъслек от апостолски послания, сръбска редакция, на старинна книга, според писмото приблизително от края на XIV век. На съседните гробища се виждат гробове, високо подзидани, с изправен камък при главата. Срещу църквата зад реката стоят остатъци от кула, в която, казват, цели 30 години живели кърджалии от Трънско и Вранско, докато ги изгонил Едип ага кюстендилски.

Вечерта беше оживено в хана, тъй като пристигането на толкова много хора отдалече тук е голяма рядкост. Вечерята си приготвяхме сами. Геологът със селския учител печеше месо на открит огън, инспекторът приготвяше ориз, а историкът вареше чай. Моят приятел страстно обичаше да яде пъстърва и на всяко място питаше дали я има; тази вечер обаче (за мое вътрешно удоволствие) ловенето на риба в Божица не се удаде. Затова пък в хана имаха овче сирене, ръжен хляб и хубаво вино. Туй, което липсваше на вечерята, го допълни веселото разположение. Нощта прекарахме добре, като спахме на сено в горната стая. На заранта платихме за 5 души и 5 коня повече от 90 гроша, което е много в тези покрай-

нини. Но ханджиите се извиняваха, както във времето на Ами Буе в Албания, с простата бележка: «Кога пак ще се случи да ни дойдат такива хора!»

На заранта, 6 септември, тръгването ни се забави много поради една училищна работа. Общината съградила ново училище, но майсторът, при все че получил спазарената сума по-рано, не довършил сградата и оставил печките и други неизбежни части. На заранта дойде при нас кметът, разумен майстор-дюлгерин с дълги мустаци, който говореше много умно с целия общински съвет, все селяни с калпаци и цървули, да оправи в наше присъствие тази работа. Преговорите бяха трудни, тъй като майсторът още от заранта се беше тъй добре напил, че не можеше да го трогне даже и пламенното красноречие на един от нашите другари, който, като не познаваше тези покрайнини и тяхното особено население, мислеше, че в такива работи най-добре се надвива с бляскава риторика.

Бях благодарен, когато най-после тъкмо на пладне излязохме вън от селото в посока към старите железни рудници, които се намират на $1^1/_4$ ч. на северозапад от Божица, при самата граница. Пътят водеше най-напред край потока, около няколко водениці, а след това постоянно по един връх между букови гори и пресни поляни. Тук-там се виждаха сламени покриви на уединени колиби и до тях още зелено жито, както и градини с неузрели сливи и малки ниви с мак. По-нагоре в планината се показаха дребни буки с папратища, отгдето прогонихме една лисица. Самият гребен е повечето гол. Мястото, отгдето се взимала желязна руда, лежи до самата сръбско-българска граница, която тук е отбелязана с мек път. На около половин час път всичко е разкопано. Старецът Стаменко, който сам на млади години бил 30 години *кехая на рудищата*, ни съпроводи чак дотук и ни показа отделните части: тук е *Явдшкин дол*, тук *Каравелйев дол*, тук *Нова вада*, там върхът Св. Никола с извор. Рудата се добивала само с промиване на магнетитов, железист пясък, произлязъл от разлагането на гнайсови скали. За ускоряване на природния процес през тук била прекарана *рувйна*, т. е. примитивно нивелирана *вада* с многобройни завои. Стръмните урви от кафяв пясък със светли зрънца и железни кристали при всяко движение на вятъра полека-лека се ронят в малки поройчета. Покрай сипкавия материал, било изветрял, било промит от дъжда или с водна сила, се намира желязо и в твърди още скали, в които

се виждат на места и цели железни жилки. Но в тях не се работело вече поради липсата на инструменти. Доловете не са изчерпани и имат още бъдеще.

Във всяко *рудище* са копали 15—16 души. Железният пясък бил пренасян след това в *дворищата*, т. е. корита, гдето, както при плавенето на златото, бил промиван, докато оставало само желязо. Добитият материал след това се претопявал в *5 маданища* или *вигни* при Божичката река. От 500 оки руда се добивало едва 120—160 оки желязо; жителите сами знаят, че претопяването е несъвършено и че изхвърляната черна и тежка *згурия* съдържа още много неразтопено желязо. Желязото било ковано в *самокови*, карани от същата река; готовите прътове желязо били пренасяни в Криворечна паланка, гдето от тях се работили подкови, пирончета и т. н. В Кюстендил в двора на префектурата ни показаха огромното валмо на един от божичките самокови, във вид на пръстен от железен хомот, който се надявал на дебел цилиндър, въртян от обикновено воденично колело. Защо е било докарано това валмо собствено в града, без съмнение с най-голяма мъка, не можахме да узнаем; може би някой турски каймакамин искал да го продаде за добри пари, па го оставил да лежи между тревата и билките.

Божичките рудници са очевидно много стари. Преданието гласи, че уж тук работили някога 70 мадана (пещи) и 70 *кола* или *витла* от самоковите на реката и от това множество *кола*, казват, едно близко село се нарича *Колоница*. Стари хора още помнят, че е работено на рудищата до деня на св. Никола и във вигните през 9-те най-топли месеца, повечето ангария от съседното население. Самите рудници били, казват, *вакуф*. Работата била спряна поради липса на гориво; околните гори били изсечени и нямало откъде да взимат дърва за палене на пещите. Възможно е също, че синкавият пясък е свършил и че не искали да се решат, пък може би и не знаели да разкопават твърдата скала край жилките. Има, казва, 28 години откак работата е спряла в тези рудници, т. е. около 1855 г. Тукашните работници са ходили по-напред като *маданджии* и в други подобни рудници, напр. в железарниците на Западна Македония, а и досега ходят в Самоков; даже намерихме божичани, които знаеха сръбските барутни фабрики в Страгари и рудниците в Майданпек. Когато и останалите рудници почнали да не работят, започнали да ходят на друга работа в Сърбия, София, в *Загоре*, т. е. Крайдунав-

ско зад Балкана, и в Румъния. В самата Божица вирее само скотовъдство; житата зреят много късно и са слаби.

Божичките рудници принадлежат към по-голяма група железни легла, отдавна разработвани, които образуват част от великолепния пояс железарници, който се простира от Шар до Черно море[9]. На северния, сега сръбски склон от същия пояс има много повече подобни рудници: при *Врла рјека* тъкмо срещу Божица, при река *Масурица*, на мястото, наречено *Мркова поляна*, и особено в долината на река *Власина*.

Покрай железарството тук, както и в Горно Уйно и в други селища из Краище, било плавено и злато от речния пясък, но и тази толкова трудна и толкова малко износна работа сега е спряла, при все че и досега се помни названието «Златна Божица».

От височината на гребена (около 1560 м) се открива широка гледка на север в сръбска територия. Долу виждаме Власинската долина, на чието зелено дъно са наредени многобройни купи прясно сено. В него лежи и малка сбита група къщици с църква, училище и хан, център на селото Власина, което, казват, е разделено на 9 и повече махали. Напразно търсим с очите си повърхността на близкото (на около 4 километра) *Власинско езеро*, отбелязано в картите; то е само *блато*, около 2 ч. дълго, обрасло с ракитак и трева, с малка гола повърхност по средата, която обаче остава скрита от нашето местоположение. Зад Власина пак се издигат гористи планини; между тях река Власина отива на север към Морава, в която се влива малко по-горе над Лясковец, като минава през градеца *Власотинци*. На дясната страна се виждаше по-нататъшното продължение на пограничните върхове към Трънско, обли гористи конуси без стръмнини. Наляво през долината на Масурица се виждаше чак до Вранско, а през пролуката се познаваха и далечните планински профили зад Морава. Нашите водачи божичани ни разправяха за Вранско поле, богато и пълно с хубави круши, и за гордите арнаути, които преди войната в 1877 г. седели по селата край Масурица и притискали християнската рая, но сега съвършено изчезнали. При това се оплакваха много от границата; сръбската стража, казват, никого не пуща без паспорт даже и в пограничните села, при все че хората

[9] И в Габрешевци при Трекльенската река имало уж железен «мадан», «мадаиище», който около 1860 г. бил преобърнат във *валявица*.

от двете страни отдавна са в роднински връзки и искат по-често да се виждат.

Оттук побързахме (3 ч.) на запад, край границата на планинския гребен, покрит отчасти с пасбища, отчасти с дребни буки. На места се виждаха останки от сръбски «плет» — хендек, обрасъл с лепен и насип от храсти и тръни. Главната посока на границата тук е от север-североизток към юг-югозапад. Изгледът в душния като пред дъжд въздух беше огромен на всички страни. Пак видяхме осоговските планини, рилските гребени, Стара планина и Руй над Трън. На сръбска страна се показваха тънки сини очертания на някоя много отдалечена верига, може би пак *Ястребац*. Наляво от него се издигаше син мъгляв къжел; мисля, че туй беше *Капаоник*[9], най-високият сръбски връх на северния край на Косово поле.

По доста стръмни ливади, по които срещахме впрегатни малки черни волове, що теглеха примитивни дървени шейни, натоварени с храсталак от гората, стигнахме до разпръснатите къщички на селото *Топли дол* и слязохме при няколкото чифлика, които се редят в един малък кът около църквата, покрита с шиндра и около недограденото малко училище (4 ч. 40 мин.). Скоро бяхме заобиколени от тълпа тукашни планинци, които съвършено се отличаваха от живите божичани. От тяхното бавно, често пресичано говорене се виждаше, че те са полудиви хора, които малко мислят и малко говорят. Занимават се със скотовъдство, като имат пасбища и прекрасни сена. Житото тук става много слабо поради високата ветровита местност; те са принудени да попълват своите запаси от храни постоянно с покупки от Баня (Кюстендил). Когато запитахме защо тяхното село се нарича Топли дол, казаха ни, че то се наричало собствено *Зли дол*, но че турците на присмех го преименували, защото тук по тези висоти горещина никога не става. Много се оплакваха от границата и от сърбите. Пограничната линия, теглена по планинския гребен, разделила разпръснатите групи от техните къщи на две. Горите, пасбищата, даже и нивите на много жители останали зад граница и сега, казва, сърбите не пущат никого там и наемат тамошните пасбища на чергарите-власи.

Оттук (5 ч. 20 мин.) през малки горички стигнахме по върховете над дълбоката горна долина на Лисинска река, която, като

[9] Няма съмнение, че това беше Капаоник; същия негов профил видях през 1892 г. от пределите на Морава близо до Лесковец в Сърбия.

тече от запад към изток, заедно с Божичка река образува Драговищица. Със своите листести гори и свежи зелени поляни, както и с високата Любатска планина отзад покрайнината напомняше на някои швейцарски кътове, но беше доста пуста, освен женските песни, които вятърът носеше от жътвата по уединените ниви, пръснати между горите. По-горе надясно оставаше скрито селото Ръжана. Слязохме от областта на свежите морави край разкошна букова гора по стръмнини чак до реката, която тече в тесен дол, и край нея дойдохме през една малка долина в селото *Горня Лисина* (6 ч. 45 мин.).

Край реката се издигат 5—6 бедни ниски глинени колиби, една фурна, училище, т. е. ниска колиба от неизмазана кафява глина с висока стряха от посивяла слама и два хана, но и те се състоят само от по една стая. Зад реката се белее малка усамотена църквичка. От двете страни на тясната долина се издигат стръмни гористи склонове, които ограничават изгледа в съвършено малък кръг. Пренощувахме на отворения чардак на една сграда, чийто долен простор служеше за конски обор, по-горният, достъпен само по една стълба — за плевник.

На 7 септември заранта след като се умихме в реката, поразговорихме се с жителите, хора много приветливи и доста приказливи. Добродушният кмет тъкмо беше получил писмо от околийския началник, което се отнасяше до някакъв си годишен търг; тъй като от по-възрастните никой не знае да чете, а учителят още не беше дошъл, биде повикан с провикване от планина на планина едно момче от полето да прочете това писмо. Докато ни приготвят конете, разходихме се из селото и надникнахме през една вратичка и в една хижа: тя се състоеше от едно единствено пространство с глинен под и дървен таван, който под сламен покрив е покрит с лъскав емайл от сажди, пък и цялата вътрешност е накадена от дима на огъня, около който са наредени котли и грънци. Селяните не ни се сърдеха за нашето любопитство. Жената с червено-черни груби дрехи и с бяла кърпа, по тукашния обичай дори под брадата завита, седеше до огнището с прежда в ръце и ни покани да влезем вътре: «Вижте наш'та куйка как е ỳбава.» Малките момиченца в тукашния край носят твърдо червени шапчици.[10]

[10] Червените шапчици (pileolum purpureum) на благородните уж момичета споменава Бусбек през 1553 г. у Ягодина в Сърбия (ed. 1663, стр. 34); те принадлежали следователно към средновековната носия.

Разпитвахме много за някакво си откритие на стари сгради и рудници в Любатска планина, толкова повече, че още през първото си пътуване чух за някакви си *сребърни дупки* по същите планини. И действително разбрахме, че подобно нещо се намира някъде между селата *Бàрье*, *Мýсул* и *Любàта*, под самата тройна граница на българска територия, но известията бяха толкова неясни и що се отнася до самото място тъй неопределени, че забелязахме като че тази работа искат да я скрият от нас. Щяхме да се впуснем чак до самата тройна граница, ако не ни уплаши дъждовното време. Г. Златарски получи по-късно проби от гамошната руда и издири, че в този край имало подобни сребърни и оловни рудници, каквито видяхме в Осоговска планина и каквито според сръбския геолог г. Жуевич се намерили близо в Сърбия при селото *Рупье* на северозапад от Власина.

След заминаването ни от Горна Лисина (8 ч. 50 мин.) скоро стигнахме в живописни скалисти долини на мястото, гдето се съединяват Лисинска и Божичка река, сега, подир дъжда, много голяма (9 ч. 10 мин.), а след малко (9 ч. 55 мин.) бяхме вече при къщиците на *Долна Лисина*. Там вече реката се нарича *Драговищица*. В тясната долина там под една стръмна скала, от която шуртят множество потоци, се намира под сянката на високи ясени стара църквичка. Сводообразната вътрешност пак е само около 6 метра дълга и пуста; по-голяма част от «зографията» се изронила, но отвън над вратата се чете още надписът, който гласи, че тази църква на св. Петка била съградена и зографисана в 1610 г. Жителите не помнят тази църква в добро състояние, тъй като турците, казват, отдавна я съсипали. Тук имало уж и манастир на св. Иван, половин час под селото в клисурата. Оттук се върви по тясна, доста добра пътека над левия бряг на Драговищица, която тук тече в дълбок, почти праволинеен дол. Склоновете, пълни с малки извори, са обрасли с дъбове, глогове и дрянове. Но само няколко минути можахме свободно да се озъртаме. Върху ни се изсипа изобилен есенен пороен дъжд. Надянахме скоро мушамите, вдигнахме качулките и като гледахме само отпреде си в мъгливия тесен хоризонт, ослушвахме се в цапането на конските копита в меката кал и в шума на капките, които падаха по твърдата дреха. Конете вървяха крачка по крачка, разговорът помежду ни се прекъсна и минутите минаваха като часове.

Босили град или *Босилов град*, *Бусилов град* (12 ч. 30 мин.) лежи в плодородна котловинка там, гдето се стичат Драговищица с Изворщица от изток и с Дукатска река от запад. Орехите, сливите, тополите, дървесният бъз и градините, пълни с царевица, боб и кромид, със сламени кошарини веднага на пръв поглед показват, че това място е топло, запазено от ветрове посред студеното Краище. Самото селище е доста голямо (120 къщи, 691 жители)[11] и със своите улици между прилични къщички и градински плетове, заедно с многобройните ханища има известен градски тип. Освен това то не е пръснато като останалите краищски села, а е събрано на едно място. Някои жители имат кошари по околните върхове, но същевременно и къща в селото. Тук има и следи от старо селище. Над селото на един връх се намира *градище*. От калето, в което са намерени големи глинени съдове, водел уж таен прокоп долу към водата; при последната уж негова обсада турците най-после се промъкнали през него горе, когато патиците им показали пътя — приказка, която се повтаря и за много други развалини в България. В самото село уж в старо време имало 75 дукяна; и в него при копане постоянно се намирали стари стени, глинени кюнкове, тухли и т. н. Турци тук не са живели. Тук имало и стара църква, на чието място неотколе била съградена нова. В нея се намирал и един голям камък, гъсто изписан уж на «латински». Този паметник бил неотдавна унищожен завинаги от своеволието на един игнорант; в 1879 г. през войната някой си началник на доброволците или «майор на самоволците» на сръбска служба, казват, сърбин или немец, накарал зидари да изгладят писмото, да не дойдат уж латините тук втори път. Тъй поне ми разправят селяните.

Прибежище от дъжда намерихме в един хан, който се държеше от един стопанин с петима възрастни синове и няколко дъщери. Моите измокрени другари с кисел хумор, както седнаха, не се и поместиха от огъня в кухнята. Скоро беше готов *яйчникът*, т. е. яйца, пържени в масло с кълцани зелени чушки; поради липса на вино ние го заливахме със студена планинска вода. Жителите употребиха големи усилия да ни обяснят, че тяхното селище по̀ приляга да бъде център на околията, отколкото Извор. До Извор стиг-

[11] Според статистиката от 1893 г. околийският център Босилеград броял 434 домакинства с 2562 жители. (П.)

нахме за един час, все в дъжд, по широкото пясъчно, току-що напълнено от калните поточета речище на Изворщица.

На 8 септември се върнахме в Кюстендил, и то по един път, който донякъде се отклоняваше на изток. Около разпръснатите хижи на селата *Уши* и *Коритен*, гдето по скалистото дъно на малкия поток се намериха между варовик единични вкаменели иглолистни растения (според Златарски sequoia), слязохме през еднообразна скалиста покрайнина, съставена повечето от доломитов варовик, пак в Уйно. На северната страна на това село се намират леговища от хубав бял мрамор, които малко вече се и експлоатират. Последната част от пътя към града преминахме в тъмно, гдето най-малко удоволствие ни правеше нощното газене през придошлата Драговищица.

На заранта узнахме различни новини. Аз пътувах на един добър кон, нает от едни македонски харамии, а за водач и наглед-вач на конете бяхме взели със себе си хитрия син на един от тези бежанци от турско. На вечерта в тъмнината, тъкмо когато сме се приближавали към града, там имало тревога: харамията, притежател на коня, на който яздих, и баща на нашия водач, за лично отмъщение застрелял с пушка един свой другар, също тъй харамия, и веднага изчезнал в планините.

6. ДУПНИЦА

Кадин мост и преданията за него. По долните клисури на Струма. Село Пастух с крепост (Старият Житомитск?) и стари църкви. Скрино, родно място на св. Иван Рилски. Свършек на клисурата при градеца Бобошево. Дупнишко поле и град Дупница. Въглищни пластове при Бобов дол. Топли извори при Сапарева баня с железни рудници. Римската Германия, Велизарово родно място. Гушавост и кретенизъм около Рила планина.

В Кюстендил след нашето завръщане от Краище имаше голямо политическо движение. На 11 септември, на Александровден, се чете на вратата на конака печатан княжески мани-

фест, в който се обещаваше възстановяването на Конституцията, но след нейната ревизия във Велико народно събрание, според един проект, който ще се приготви от една смесена комисия от всички партии под председателството на самия княз. Манифестът лежеше в запечатан плик вече няколко дни у префекта, който имаше заповед да го отвори едва на този ден. Затова беше много оживено при тържествената литургия, която се извърши от стария митрополит Иларион, който едва шепнеше, отчасти в тъмната, полуподземна кюстендилска църква, отчасти на ливадата пред училището. Подир пладне местните представители заминаха за София за сесията на Обикновеното народно събрание, което тогава имаше намален брой представители. Ние искахме пък в 4 ч. да побързаме пак към планинските кътове, за да преминем през долните клисури на Струма в Дупнишко поле. От властите получихме за конвой двама стражари.

Широко шосе води право на изток. Зад града се минава *Злокошка река* или *Злокощица*, която иде от едноименно село под Осогово, в което веднаж в 1880 г. в неделя видях хубаво селско хоро под старите орехи и съборена каменна църквичка «Св. Никола» с кубе, запустяла, казват, от 250 години. По-горе, в гората Аткория над селото *Ново село*, се намирал, казват, някой голям античен надпис, но селяните от суеверие го крият. Половин час от града съгледахме надясно под ниските гористи издънки на Осогово между лозя и градини голямото село *Граница*, в което преди три години ни бе оказано великолепно старославянско гостоприемство от едно почтено местно семейство. Селото е старо; възобновителите на Рилския манастир в XV век били родом от него. Надясно от шосето се забелязва по-нататък могила в полето. Наляво лежи *Бâгренци*, гдето уж неотколе се намерили основи на големи сгради, подобни на тези, които се откриха в 1880 г. в самия Кюстендил; около селото по нивите лежат няколко огромни дялани камъка.

Два часа от града пристигнахме на най-източния край на Кюстендилско поле при прочутия мост над Струма, който е познат по далечната околност под името *Кадин мост*[1]. Той е 144 крачки дълъг, 7 крачки широк и има 5 кръгли свода, от които средният е най-висок, страничните пък постепенно по-ниски, тъй че центърът се

[1] Кадин мост над р. Струма при гара Кюстендил вж. инженер *Ст. Сарафов*, Списание на Бълг. инженерно-архитектно дружество в София. Година I, август 1895, кн. 6.

издига около два човешки ръста над краищата. От страните е снабден с каменни пречки. Цялата постройка е направена много солидно от големи правилни гранитови четвъртити камъни. Стълбовете изкачат в долната си част настрана в остри ъгли и по средата са проломени с малки сводовити прозорци. На западния край, гдето има малък хан, лежи в калдъръма античен надпис, който не може да се прочете. Друг такъв камък служи сега за горен покрив на северния издатък на най-източния стълб, но за жалост той е издялан, а освен това от сняг и дъжд съвършено почернял. На надписа, който бил навярно от четири реда, ясно се познава името Παυταλίαν.

Мостът не е антично дело. За неговото построяване ни съобщава арабският надпис на голяма плоча в южната балюстрада близо до западния край. Преписът, който накарах да ми снеме един кюстендилски турчин, биде разгатнат от прочутия познавач професор Карабачек във Виена, по този начин: «Заповяда построяването на този мост нашият господар, сердâр, благородният везир, господар на великите емири и основател на набожни и добри дела. . . Ишâк паша, когото всемогъщият Бог нека поживи, година 874» (11 юли 1469 — 29 юни 1470). Този паша; един от везирите и воеводите на султан Мохамед II; е лице, добре познато от историята. Моста споменават като хубава голяма постройка и някои пътешественици от XVI век[2].

Около 200 метра от източния край на моста се намира 12 крачки дълга развалина на църквичка без стряха, за олтарен камък на която служи един античен надгробен камък без надпис. Тя се нарича *Свети Спас* и на Спасовден при нея става събор. Наблизо неотколе била изкопана, казват, от селяните металическа кола с много конски черепи, но от това важно откритие нищо вече не е могло да се опази.

В преданията на околното население Кадин мост, чиито бели сводове се виждат отдалече от много околни върхове, е предмет на различни разкази. Разказва се, че камъните за постройката вър

[2] *Felix Petantius* (ок. 1502) знае «Balnea Beobusci pontemque Strymonis dirimentem Macedones a Triballis sive Bulgaris» (Schwandtner, Script. rer. Hung. I, 869). Курипешич през януари 1531 г. дошъл «zu einer schönen steinen prugken». Венецианският аноним ок. 1559 г. (Starine X, стр. 254) видял на Струма «un ponte grande, bello, fatto da un Mustapha bassa» (той го смесил с моста на великия везир Мустафа през Марица над Одрин).

вели сами по горите, по ливадите и по нивите, а когато мостът бил свършен, сами пак се спрели; от това време уж лежат онези големи дялани камъни по нивите в село Багренци. Железният прът, който чупил камъни в горите над Кюстендил, също тъй сам от себе си престанал да работи и до днес уж се виждал да стърчи на скалите над Жилинци. За постройката се разказва същото предание, което споменахме при Хисара под Средна гора и което е тъй разпространено у всички народи на полуострова. Постройката уж тръгнала напред едва когато била зазидана жената на най-младия майстор. Майсторите, трима братя, видели, че мостът иска жертви, та се сговорили, че тази от техните жени, която на другия ден заранта най-рано дойде при постройката да донесе ястие на работниците, ще се зазида, и то в средния свод. Двамата по-стари братя още от вечерта предупредили своите жени да не дохождат рано при моста; по този начин съдбата постигнала жената на най-младия. Клетата плакала и измолила поне да ѝ оставят очите и гърдите отворени, та да вижда и кърми своето пеленаче. И до днес уж в известни ветровити нощи се чувало нейното стенание. Суеверни жени от околните села, даже и от самия Кюстендил, чупят късове от известен камък над главния свод, варят ги във вода и пият тази отвара да имат повече мляко. Говори се също, че мостът не носи името си от *кади* (съдия), а от *кадъпа* и цялото предание се привежда във връзка с името на селото *Невестино* (от *невяста*), което отначало уж било разположено на източния край при пустата църквичка и тепърва след изгарянето му от кърджалиите било пренесено на западната страна на моста[3]. Към туй трябва да добавя, че изобщо в България се носи предание, че уж никоя каменна постройка не успява, ако не се зазида в основите агне, петел или поне човешка сянка. Майсторите уж знаели да измерят сянката на някой човек, който минава край тях, и да я зазидат; измереният човек умира и става таласъм на тази сграда. С тези поверия е във връзка може би и зазиждането на непотребни стари църковни книги, което било отначало всеобщо разпространено на полуострова.

Когато ние пътувахме, Струма под моста повече прилягаше към десния бряг, като оставяше двата крайни леви свода на сухо.

[3] Преданията за Кадин мост събра по моя молба добрият познавач на македонското население проф. Ефрем Каранов. Вж. *Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие. — ПСп, кн. 7, 1884, стр. 126 и слд.

Силен дъжд ни отклони от разглеждането на постройката. Оставихме шосето, което оттук отива през върховете право в Дупница, и ударихме по пътеката край реката надолу. След 20 минути стигнахме селото *Чѐтирци*, в което нощувахме. Пред него пребродихме голямата *Елешница*, която тук се влива в Струма. Селото, разположено между лозя и сливови градини, брои около 60 къщи, от които 25 са *раецки*, останалите — *кесимджийски*. Жителите при изплащането на данъците и по кесимджийските работи постоянно имаха конфликти с правителството, тъй че веднаж (1881) тук беше даже изпратена една рота пехота да уталожи буйствата. Улиците и дворовете бяха пълни с торови и сламени нечистотии; на всяка крачка се виждаха само пресни или гниещи растителности. Във всички тези села служебното лице, което пътникът веднага ще забележи, е *пѐлякът* (на изток казват *пъдѐр*) с дълга стара арнаутска кремъклия пушка. Настаниха ни в къщата на един заможен селянин, която се състоеше от две отделения: вътре имаше *одая*, стая, напълнена с жито, вънка *кѐща*, по-широк салон с отворен *оджа̀к* и накаден таван, около стените на която бяха наредени чували и съдове. Около огъня и димящите котли седеше голяма компания, разумна и приказлива постара жена, млади жени, които кърмеха пеленачета, и сгушени деца в компания от прасета, кучета, котки и кокошки, които сновяха нагоре надолу. Вън в тъмната нощ се разнасяше виенето на кучетата. Близо до същото огнище импровизирахме за себе си от няколко дъски малък под, турнахме отгоре му слама и го покрихме със своите дебели кебета. Нашият хумор поради безспир шумящия дъжд беше убит, даже почнахме да мислим да се откажем от своя план за понататъшно пътуване.

На 12 септември заранта се разведри, даже полека поизгря между мъглата и слънцето. Преминахме до вечерта цялата долна клисура на Струма, която е по-лъкатушна от горния боаз между Радомирско и Кюстендилско, като показва и повече пъстрота в своята геологическа формация; преобладават кристални аспиди с диоритови жилки, а на места — и туф. Течението на самата река, която е по-голяма и затова вече не може навсякъде да се преброди, е толкова стеснено, че пътеките, главно между Пастух и Скрино, водят високо по хълбоците. Склоновете са стръмни и повече или помалко голи, под влиянието и на атмосферните води. Ние вървяхме постоянно по десния бряг, край който са разположени и две селища, през които минахме.

Като излязохме малко късно (9 ч. 45 мин.), изкачихме се на един връх (10 ч. 30 мин.), от който вляво се виждаше в дълбочината Струма, надясно пък долината на *Елéшница*. Тази река извира под Руен над много пръснатата община, наричана *Рàково*. Най-напред тече край пограничната верига към югоизток, но скоро завива на североизток право към нашето местоположение. Тази по-долна нейна долина е почти равна, пълна с гори, между които са пръснати жълти ниви и единични колиби[4]. Зад долината се вижда в профил една гориста, доста висока издънка на Осогово, която свършва с Кюстендилското градище.

Тук стоим на края на тайнствени, досега много малко познати македонски планински покрайнини, които изпълват голямото пространство между Кюстендил и Струмица. Цялата по-горна долина на Елешница заедно със средната долина на голямата река Брегалница зад Осогово на турска територия образуват покрайнината, наречена *Пиянец* или *Пиянечко*[5]. В турско време тя цяла принадлежала към Кюстендилската каза; според границата, установена от Берлинския конгрес, от 42 пиянечки села 12 в поречието на Елешница се паднаха на Княжеството[6], а остатъкът заедно с главното селище *Цàрево село*, което лежи край бреговете на самата Брегалница, остана в Турция. Едно село близо до Царево село се нарича *Град*. Мъжете «пиянчане» се познават по черните дрехи от овча вълна. На юг от Пиянец, в най-горното течение на Брегалница, се намира друга покрайнина *Малéшово*, чиито главни селища са градецът *Пéхчово* и селата *Бéрово* и *Владимирово*. Край Брегалница долу Пиянец обхваща целия южен склон на Руен (заедно със селото Саса) чак до предела на Кочанската каза, чието главно селище *Кòчани* (казват с 930 къщи) лежи в тъй нареченото *Кочанско поле*. Тамошните покрайнини ми се описваха от многобройни домородци като много по-топли и по-плодородни от Кюстендилско, с хубави села и с каменни къщички. По-нататък на юг се идва в *Струмичко поле*, доста

[4] Най-близките села долу, край реката, са *Друмуáр* и *Еремйл*.

[5] Името е старо: Πιάνιτζα и Μαλέσοβα в Морозвиздското епископство през 1019 г. Пнѣньць отнел от византийците сръбския крал Милутин, *Данаил*, стр. 109. Села и земи от Пнѣнцн при Брегалница в грамотата от 1347 г., Гласник, 27, стр. 293.

[6] Раково, Црвена Ябука, Чеканец, Сажденик, Ветрен, Ваксово, Койно, Илия Црварица, Страдалово, Смоличино, Пелатиково, всички разделени на множество групи.

широко, освен тесниите при Петрич. В това поле в околността на града Струмица, над който стърчи старо градище с 3—4 кули, приблизително уж толкова високи, колкото Асарлък над Кюстендил, става и сусам, памук, ориз и мак за афион. Там вече се срещат и чакали, които уж нощем се промъквали до овчарите да им гризат кожените цървули. Населението във всички тези покрайнини между Струма и Вардар е чисто българско, но смесено, християнско и мохамеданско (помашко)[7].

Между дъбови гори, смесени с габър, от които селяните на шейни свалят листници за зимата за храна на козите, спуснахме се от тази гледка в Пиянечко по стръмни пътеки в селото *Пастух*, което лежи при Струма в малка котловинка под стръмни скали (11 ч. 35 мин.). Между каменистите издатъци на големите завои се отварят на дъното малки места с ниви. Селището (с 373 жигели) принадлежи вече към Дупнишка околия. Глинените къщи със сламени стрехи бяха отвън по стените съвършено окичени с тютюневи листа за сушене, което нещо по-долу се вижда във всички села: по дърветата бяха окачени чушки в дълги плитки. Жителите и от двата пола ни гледаха с голямо любопитство, тъй като тук много рядко дохожда чужд човек, а при това и в «европейски» дрехи. Между красивите жени на тукашната долина се виждат къдрави блондинки, почти от североиталиански тип. Насреща на левия бряг се белеят на стръмен, много висок връх основите на старо градище със зидове от стара църквичка. От селото достъпът към него е доста сложен, трябва да се преминава Струма и да се върви по стръмна пътека нагоре по високата скала. Според разказите на жителите в църквата се виждали само слабо узнаваеми следи от живопис. Дали има там надписи, не можах да узная от селяните, тъй като *писано* тук означава и зографисано, пък и изобщо писменото изкуство тук е малко познато. Три стари каменни църквички с полукръгли аспиди се намират долу край реката. Досега запазената и навярно подновявана църквичка *Св. Троица* на левия бряг не видях отблизо. На десния бряг над селото се намира развалината *Св. Георги*, наполовина засипана с пя-

[7] Между Малешово и Петрич при село Джеджерово в планината *Добри Лаг* се намирало уж голямо градище с великолепни развалини; преди години (през 1812?) там веднаж станало тържествено копане на имане, по който случай се събрали 3000 души от Мелнишко, Малешовско и Петрич, но нищо не намерили. *Любенов*, стр. 55.

сък от дъждовните води; продълговатият, около 7 крачки дълъг свод, сега съборен, има по стените следи от груб живопис със славянски надписи. Около десет минути под селото се крие под страшни скали, при самата вода *св. Йоан*, малка (6×5 крачки) от травертин направена църквичка с преддверие, в която се вижда обикновеното ритмично сменяване на камъни и тухли. Вратата е направена от спояването на три големи камъка. Вътрешността, с груби фрески и славянски надписи до тях,[8] е засипана от падналия таван. В каменистото водно корито, което отива до самото село, още показват местността *Светии Врач*, уж манастирище. Питах кмета, който ме заведе при съборените църкви, откъде е произлязло названието на това село. Неговият разказ беше неясен: *пастух*, казва, било името на някой кон, който владеел водата, що текла през селището, докато, казва, някоя жена прала пелени в тази вода и от това време този поток пресъхнал. Старославянското име *пастух*, което означавало жребец, и досега тук е познато; в кюстендилските коледни песни се споменават *жребчёта-пастушёта*.

Тези изобилни следи от стар живот свидетелствуват, че в тази котловина в старо време се намирал някой по-голям център. Мисля, че тук се намирала покрайнината Κάτω Σουδέασκος «Долна сѫтеска», за разлика от Горна Сътеска при Землян, споменаван между селищата на Велбуждското епископство в 1019 г. Тукашната крепост е без съмнение *Житомитьска*, в XII—XIV век по-често споменаван, а и досега загадъчен; поне в една грамота на българския цар Иван Александър от 1347 г. се подарява на оряховския манастир «Св. Никола» едно лозе в Житомитьска тъкмо до едно друго в село Скрино, в което веднага ще дойдем[9].

Селяните искаха да ни задържат и да ни нагостят, но ние бързахме напред (12 ч. 45 мин.). Пътят води високо над Струма; собствено той е проста пътека с опасни места над страшни спускове, отчасти в дъбова гора; край нея растяха, в съседство на усамотените хармани, високи дрянове, стари глогове като ширококлонести дървета и ябълки с големи зелени плодове. От време на време хубаво се

[8] На едно място в св. Георги прочетох завързано писмо сѳаа маріна єгуптена; в св. Иван над вратата сты іѡ предтёча, в олтара азь есмь двёр.

[9] Град Житомитск в животописа на сръбския велик жупан Неман от сина му крал Стефан, гл. 7 (в реда: Стоб, Земльн, Велбужд, Житомитьск, Скопие и т. н.) Грамотата от 1347 г. у *Šafařik*, Památky, стр. 98.

виждаше Рила планина. Насреща зад реката лежи високо на един склон в живописна местност селото *Бу̀ково*[10]. Пътеката слезе най-после (2 ч. 45 мин.) в сѐлцето *Скрѝно* (435 жители), красив кът с лозя и тютюневи ниви, пълен с орехи, сливи и ябъ̀лки, през който текат клокочещи ручеи. Оттук е бил св. Иван Рилски (в X век). Един старец ме заведе до подновената църквица над селото и ми показа върха, наричан пак *Ру̀ен*, на който живял св. Иван, преди да отиде в Рила[11]. На този връх, на който пак стърчи усамотена борика, има следи от сгради (*дзидѝна*, *обрѝчище*), гдето се събира населението на *Очевден* (деня на св. Иван Рилски) и след молитвите се гощават с говеждо печено (*кѝлиме вол там*). Скрино има около 60 къщи; старецът ми каза, че той в младите си години заварил тук само 15, но един спахия уж му казал, че селото е записано на кютюка в цариградските архиви с 90 къщи. Съжалявах, че половинчасовото само спиране не ни позволяваше да разгледаме по-отблизо тукашната историческа околност.

До Бобошево оставаше още $1^1/_2$ ч. Долината под Скрино се разширява: живописен, плодороден край между каменисти склонове, по който горе пак се появява червен пясъчник. Пътят вече извива край самата река, след дъждовете сега много мътна. Под лозята се простират царевични и тютюневи ниви с високи черници и глогови дървета; по-топлият климат се вижда от буйността на плетовете, които се състоят от трънки, къпини и шипки, гъсто преплетени от лавитни растения. По нивите се виждаха пак повече хора. Четвърт час пред Бобошево ме изненада под склона надясно пак червена църковна развалина — *Свети Тодор*, четириъгълен тухлен храм с хубаво кубе и с остатъци от груба, червена живопис на тъмна основа; при ликовете на светците имаше славянски надписи, но никъде никаква бележка за нейното съграждане или зографисване. Олтарът като някой долмен може да се върти около своята ос. *Бобошево* на края на клисурата е градец (1798 жители)[12] с две църкви и дървен

[10] Не Буково, нито Влъково. Влък в тукашното наречие, както и в Трънско, се нарича *вук*.

[11] Скрино и планината Руен изрично се споменават в някои легенди за св. Иван Рилски. Този Руен се простира чак до Бобошево, където на руската карта на неговия склон е отбелязан манастирът «Св. Димитрий».

Преданието за св. Иван Рилски с бележка върху самото село Скрино съобщено от *Ив. Кепов*, Св. Иван Рилски. — СбНУ, кн. 4, 1891, стр. 152—154.

[12] Според статистиката от 1893 г. 1839 жители. (П.)

мост през Струма на три каменни стълба. На Запад от него се простират по върховете чак до водораздела срещу Пиянец многобройни села, разпръснати в колиби, от които едно от най-големите и най-високите близо до границата се нарича *Фрòлош*[13]. Ханът, в който се спряхме, беше като пуст; ханджията отишъл в София да гледа маневрите. Още същата вечер, разбира се, вече по мрачина, пристигнахме за 2 ч. в Дупница, минахме по мост през Струма, пребродихме реката Джермен и излязохме на голямото шосе от София за Сер.

Дупнишката котловина е елептически басейн, около 14 километра дълъг и 6 широк, до 550 м издигнат над морето, чиято главна ос е обърната от североизток към югозапад. Скалистите върхове, през които току-що преминахме, го делят от Кюстендилско поле на северозапад; зад тях се показва на хоризонта Осоговска планина. Голите ниски хълмове, през които минава шосето от София (водораздела 718 м), образуват предела към Радомирско поле. На североизток в дъното се издига Витоша, която служи на тукашните винари за мерило на времето. На юг Дупнишко поле приляга непосредствено към полите на Рила планина, която оттук изглежда великолепно. Огромната сива стена, която достига до 2000 метра надморска височина, се обръща към полето със страшни стръмнини, на които наглед никъде няма следа от някоя долина или пътека; тепърва отблизо виждаме скалисти долове, от които излизат няколко потока. Полите са като с нож прерязани и почиват върху глинеста плоска тераса със зелени пасбища, между които в дълбоки ровове изтичат планински потоци. На пръв поглед се познава, че от тази страна не е лесно да се влезе във вътрешността на тези планини. Лятно време в най-горните падини се белее понякога съвършено пресен сняг. Когато вали дъжд и след спирането му играта на боите и сенките, смяната между синкавата дъждовна премяна, сивата дрезгавина и ясното слънце, което се вижда през променливите влажни въздушни пластове, представлява съвършено алпийски гледки. По северните склонове боровите гори, казват, от 15—20 години много са опустошавани от пожари от овчарите-власи; по-долу по подножието се простират големи гъсталаци, повечето, казват, лески.

Многобройните води, които се спущат от планинската ограда, прибира *Джермен*, който от един рилски дол във вид на дъга бърза

[13] Над самото Бобошево се намира църквата «Св. Георги», казват, с надпис от времето на Баязид II. Аз чух за нея едва след пристигането ни в Дупница.

на югозапад към Струма, с която се съединява тъкмо под скалистата врата при Бобошево. Самото поле е по-топло от Радомирското, но по-неплодородно от Кюстендилското. Причината за това са колосалните грамади речни камъни, които постоянно свличат от рилските склонове многото потоци. Коритото на Джермен от този постоянен нанос е много плитко и от страните му камънаците се търкалят вече и в полето; на места се образуват малки блата, от които в горещината се издигат цели рояци мушици, гъсти като дим. Селата лежат по краищата при подножието на планините; дъното по средата е еднообразно, без дървета, повечето посято с царевица. Тук-таме стърчат, както в Софийско и Радомирско поле, стари могили; населението разправя, че на техните върхове някога са стояли палатите на старите князе (една се нарича *Драгоина могила*). По средата на котловината минава праволинейно шосе от Дупница за Самоков, с алеи. Красив край с лозя, градини и тютюневи ниви започва там, гдето овалът на котловината към югозапад се затваря и гдето на тясното място е разположена Дупница. Същият характер има покрайнината от Дупница долу край Джермен и след това край Струма чак до турската граница.

Дупница (7529 жители)[14] се извива около 3/4 ч. път между високи склонове край лъкатушното джерменско корито и на пръв поглед изглежда като една много дълга, с речни камъни постлана улица. Хубави дървени къщи се редят край двата бряга, съединени с многобройни мостчета и греди. Забелязват се многото някогашни турски конаци с пространни дворове и градини; никъде не съм виждал толкова високи градински стени от камък, греди и кирпичи, издигнати за укриване на харемите от любопитните погледи, както в Дупница. Множеството джамии свидетелствуват, че турското население някога е било голямо. Центърът на града се намира на мястото, гдето от рилските склонове през живописна, между къщите дълбоко врязана долина, дохожда буйната *Бистрица*. Главната улица минава през нейните шумящи вълни по един стар каменен мост с един свод. До моста стърчи старинна джамия, от чието минаре или викало малко преди войната двама ходжи по неизвестни причини се хвърлили долу в пенещите води. От сааткулата при мохамеданските гробища на източната тераса се открива хубав изглед на града и неговите градини, които напролет, когато Рила

[14] Според статистиката от 1893 г. 8416 жители (П.)

отзад е още покрита със сняг, представляват приятна гледка с белия цвят на сливите, черешите, вишните, ябълките и крушите и с червеникавия на прасковите, дюлите и бадемите.

Градът е произлязъл в по-ново време на мястото, гдето се кръстосват два големи друма, един от Цариград за Скопие и за понататъшния запад, другият от София или Дунава за Сер и Солун. Той се образувал навярно полека-лека около кервансараите край шосето. Неговото име (турците изговарят *Дупинджа*) е произлязло от старобългарското *дупан*[15], кух, *дуплина*, *дупина*, яма, пещера. Първото известие за Дупница (Tobinitza) четем в пътническия дневник на рицаря Хорф от 1499 г., в който се казва, че е «хубав град». Петанчич и Курипешич не я споменават и отбелязват като спирка на кервана селото *Червени бряг*, което лежи на северния край на котловината под ясночервен пясъчен склон, който се вижда отдалече. Хаджи Калфа описва Дупница вече като по-голямо селище. В кърджалийско време «войвода» в Дупница и господар в Струмица бил Сюлейман Каргалия, родом арнаутин, който поради притискането на раята и отвличане на жени и моми с най-черни букви е записан в паметта на населението; той умрял в 1813 г. вследствие раната от топовен куршум, която придобил от сърбите при Делиград[16]. В някогашния негов конак, с турски надпис и с годината 1224 (1807) над вратата, сега са поместени училищата.

Руско-турската война направи тук големи промени. Дупнишките турци, народ много фанатичен, почти съвършено се изселиха през границата в недалечната македонска Джумая, и обратно, джумайските българи, хора живи и предприемчиви, се пренесоха в Дупница, която стана център на погранична околия. Отначало тук имаше български гарнизон, планинска батарея с отделение пехота, но по-късно туй се показа излишно. Преминаването на бежанци и харамии причинява всякакви грижи на българското правителство и в Дупница. Освен българи тук има и испански евреи,

[15] Някои български писатели искаха да въведат неуместната форма *Дъбница*, като забравят, че старосл. дъб в западните наречия и в Дупнишко гласи *даб* с чисто *а*, като път — пат, къща — каща и т. н.

[16] Въ летѡ 1813 оубїхѫ Сръбетѡ Гаргалїата на Нїшъ съ топъ оу ногата ї оумре августъ 15, беше големъ злодѣецъ ї много женї ѹскверни, но постиже его въ скоре казнъ божїа ї погибе съ шумомъ. Съвременна бележка в ркп. на Паисиевата хроника в Рилския манастир.

на, разбира се, и цигани. През неделните и празнични дни градът със своята оживеност прави впечатление. Живото, красиво население, чернооко и чернокосо, има южен характер, много отдалечен от флегматичността на планинците в близките краища на север. Бият в очи пъстрите женски носии, момичета с червени китки на главата, в черни дрешки със златни обшивки и в зелени сукмани, притиснати с позлатен пояс.

От Дупница направихме две екскурзии. На другия ден след пристигането ни, на 13 септември, посетихме планините, които делят Радомирско от Кюстендилско. Като излязохме на шосето към турската граница, стигнахме за 10 минути до кръстопътя, гдето надясно се отделя шосето за Кюстендил. По него минахме през каменния мост с 8 свода над Джермен и стигнахме през ниски хълмове до голата кредова котловинка на реката *Разметàница*, която тече на юг към Джермен. И край нея някога се плавело злато. Нейното име се среща още във втората половина на X век като название на покрайнината, в която цар Самуил накарал да убият брата му Арон заедно с неговото семейство поради стремежите му да се докопа до короната или поради тайните сношения с византийците.[17] На един час от Дупница оставихме шосето при един хан и ударихме по полски пътеки на север, край *Бобовска река*. След половин час стигнахме до селото *Голѐмо сѐло*; в него има две турски кули, по къщите висят чушки и тютюн, но навсякъде се показва одърпаност и сиромашия, както във всички села, произлезли около турските чифлици. На западната страна стърчат в нивите две могили. Веднага попитах за *старото писано камъние*, намерено в местността *Цàричина* на южната страна на селището, за което ми говориха в Дупница, но беше вече късно; селяните тъкмо градяха църква и майсторите бяха вече обдялали и зазидали «писаните камъни» в гладкия стълб![18] Ядосани препускахме в средднева горещина по-

[17] Ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ῥαμετανίτζας. *Kedren* 2, 435.

[18] От статията на *В. Добруски*, Материали по археология на България. — СбНУ, кн. 11, 1894, стр. 100—101, се научих, че този надпис не е пропаднал, но че са го пренесли от Цариград в село Долистово. Той е гръцки от към края на II век от н. е., въздигнат на императорския дом и на олимпийските богове от цяла една група жреци, от които мнозина имат тракийски имена: Тарсас, син на Местикент, Динас, син на Епгакор, Дейос, син на Динес, Раскупорис и пр. Един се нарича Ὀρφεύς, друг Οὔλφιλος, някои са римляни, като Клавдий Атталос, Флавий Аполинарис.

пататък през еднообразната покрайнина. След втори половин час преминахме през *Мàлко сéло*, подобно бедно село около чифлици. Оттук долината постоянно се стесняваше и започна покрайнина, повечето планинска, но гола. Дърва за градене тук докарват чак от Радомирско. Като минахме една могила, край която се издигаше стар дъб, преминахме през *Мламолово* и стигнахме 2 ч. от шосето до подпланинското село *Бобов дол*. Тук започват вече радомирските женски носии. В разговор със селяните чух да наричат кмета със старинното име *протòгер* (πρωτόγερος), което и в Кюстендилско не е забравено. Нашата цел бяха въглищните пластове, половин час на север от селото, при изворите на Бобовска река, за които Буе, който за Радомир преминал през тук в 1836 г., още нищо не чул. По пътя към тях жителите ни показаха старо *селище* и в него скоро изкопани основи на малка църквичка с олтарен камък; в пода на църквата били намерени три скелета. По поляните растеше множество синкав *качун* (Colchicum autumnale). Въглища селяните неотколе почнали да копаят, но спрели работата, когато при копането един от тях загинал; той легнал в прокопа на гърба си и почнал да копае над главата си и всичко, разбира се, се сринало върху му. Пластовете прекрасни кафяви въглища, дори до 2 м дебели, образуват по бреговете на потоците видим пояс, заедно с пръстта между тях около 14 м висок. Моят другар снимаше профила на пластовете, а говедарят, който пасеше коне, му свиреше за откритието на този прекрасен дол на триструнна гусла. Най-високият връх в съседство се нарича *Валòго*, долните долини *Црвѝлото* и *Кусýро*. Водоразделът към Радомирско има около 1100 м височина. Зад върховете най-близко в Радомирско лежи селото *Кондофрé*; това название, за което често разпитвах, за да схвана вярно неговите звукове, напомня византийското лично име Κονδοφρέ, преправено от Gotofredus, Godefroi.[19] На връщане от Мламолово прекрасно се виждаше на хоризонта огромният, по средата заострен щит на *Пирин планина*, който се издигаше на дъното надясно от западния край на Рила планина.

Другата екскурзия на 14 септември беше насочена към стария център на Дупнишката покрайнина. Реката *Джерман* в XIV век се нарича *Германщица*, в XV вече *Гьерман*. Туй ни упътва към ан-

[19] Κονδοφρέ Ефрем, в 8427. Πρωτοκυνηγὸς Κοντοφρέ, Кантакузин 1, 341 Гонтофрé се нарича у Анна Комнена Готфрид Буйонски. По-късният Никита Акоминат, р. 794, пише маршал Geoffroi Villechardouin Ἰοφρέ.

тичния град *Germaneia* или *Germanè*, една от главните общини на провинцията Dacia Mediterranea и към родното място на славния Велизарий, воевода на имп. Юстиниян I[20]. Γερμάνεια се споменава още между църквите на Велбуждското епископство от 1019 г., а като хубав град Джермания, в долина между градини и лозя, я знае арабският географ Идриси в 1153 г. От това време известията за нея престават. По-напред мислех[21], че тя ще да е била при селцето Джермен, което лежи около 5 километра на юг от Дупница, но то е съвършено незначително място, без каквито и да било старини. При сегашното ни пътуване най-после намерихме тази местност. Най-старинното селище в цялата котловина е село Баня, според съседното (на изток) село Сапарево или Цапарево, отдавна наричано обикновено *Сапàревска баня*[22]. То лежи на $1^1/_2$ ч. на изток от Дупница при полите на Рила планина, тъкмо на мястото, гдето река Джермен от дълбоко врязания дол излиза в полето, на левия неин бряг. До организирането на Княжество България тя принадлежала не към Дупница, а към Самоковската каза. Къщите на тамошните подпланински села са съвършено потънали в зеленината на дърветата[23]. Между турските гробища, по които се търкалят гладки стари стълбове и дялани четвъртити камъни, се издига на западния край на селището каменен хамам. Неговата вътрешност не можахме да видим, тъй като тъкмо в него се къпеха жени; тук има по малко гости, главно от Самоков и Дупница. На двора мерихме водата в отворения водопровод и топломерът показа +67—68°C; самият извор е прикрит с камък, издава сярна миризма като кюстендилския и навярно има същата температура. Около 300 метра по-долу стои втори каменен хамам, сега пуст, с продълговат свод; вътрешността между тиня и камънак беше напълнена с коноп, който отдалече се обаждаше със своята страшно лоша миризма. Между двете сгради

[20] Според Прокопий (ed. Bonn. I, 361) Велизарий бил ἐκ Γερμανίας ἢ Θρακῶν τε καὶ Ἰλλυριῶν μεταξὺ κεῖται. [В античния град Германия са извършени археологически разкопки. Вж. *Т. Иванов*, Археологически проучвания при Сапарева баня. — ИАИ, XXI, стр. 221—232.]

[21] *Jireček*, Heerstraße, стр. 28.

[22] Топлите извори с каменно кубе в село Сиярова (чети Сипарова), две мили от Дупница, споменава Хаджи Калфа 89. — Името Цапарево се среща още като название на едно село при Мелник.

[23] Между Баня и Сапарево, на десния бряг е разположено село с чудно име *Мацакýрево* (*кур* mentula, *мàцам* spurco, inquino).

се намира един отворен извор с температура +49°C. С тези топли извори е във връзка навярно и античното име Германейя, което не е в зависимост с немските Германи и което професор Томашек сполучливо сравнява със санскритското *гарма*, топъл[24]. Край долната баня се виждаха при пътя и черни железни сгории, каквито тук се намират в голямо количество край самия Джермен и край потока *Валявица*, който минава през селото. Туй са «стоманените рудници» в Рила планина близо до Дупница, в които се работело още във времето на Хаджи Калфа. Вътре в селото се намира пуста църквицата *Св. Никола*, малка четириъгълна сграда, 6 крачки широка, хубаво съградена от пласт камъни и пласт тухли (тези само в един ред), с кубе, което се издига във вид на кула с 4 прозореца, и постлана с тухли. По стените се виждат фрески на тъмен фон със славянски надписи, в два реда един над друг. По околния двор лежи цял музей стълбове, надгробни камъни без надписи и други късове на стара каменоделска работа. Най-интересен е олтарният камък с латински надпис, 13 реда дълъг. За жалост неотколе някой църковен зограф искал да го прочете, та почернил предполагаемите от него букви и по този начин зацапал цялата повърхност, а аз нямах в себе си никакъв сгоден къс книга да направя отпечатък. Надписът е посветен «Imperatori Caesari L. Septimio Severo Pio Pertinaci Augusto Arabico Adiabenico Parthico»; по-нататък ясно се познава само името на легата на Тракия C. Caecina Largus.[25] И по други места из селото лежат стълбове и стари основи. В планините наблизо се намирали уж 20—30 развалени църквици. До не отколе тук имало и 7—8 турски къщи с 2 джамии.

Жителите ни разправяха, че някога тук се издигал *Свилен град*, което предание води своето начало или от някои песни, или от някоя литературна фантазия. Тукашното население, мъжете с рунтави калпаци и дрехи от кафява аба, а жените в сини дрехи с червен пояс, има груби черти. Забелязах доста много гушави хора или пълни кретени, които инак са много редки в България. На север от Бал-

[24] Offenbar hatte der Ort von Warmbädern seinen Namen gleich den mysischen und phrygischen Ortschaften Γέρμη, Germa und dem dakischen Warmbad Germisara, d. i. «heisses Wasser» (vgl. sanskr. g a r m a heiss)». *Tomaschek*, Zur Kunde des Hämus-Halbinsel, 2, стр. 86.

[25] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 73.

кана се намират гушави хора без душевна немощ само в Белоградчик и в габровските колиби, и то много нарядко, на юг от планините единствено в Клисура в Гьопса. Едного срещнах в долината при Сливен. Затова пък гушавостта заедно с развит кретенизъм е силно разпространена около целите рилски планини, при изворите на Марица и на Джермен и край река Рила. От този център се простира туктаме на север и на изток; гушави хора видях и под Витоша в Софийско и в Чепино. В планинското село *Пъстра* при Рила, казват, поголямата част от населението имало гуши. Там и в Клисура приписват това явление, както и в Алпите, на пиенето на някакви си *гушави води*. Рилските кретени изглеждат. съвършено като алпийските; мъжете са без мустаци, с тлъсти лица, имат големи глави и малко тяло, детински глас и колеблив ход. В *Сапаревска баня* видяхме един тлъст 18-годишен кретен, малък като момче; в Рила един беше само 80 см висок.

В Баня един чешки земеделец беше наел чифлика на един заможен самоковец и работи в него за учудване на населението с невиждани плугове, и то даже с коне наместо волове. Но нашето бързане не ни позволи да се срещнем с него и да чуем нещо от неговите стопански наблюдения. Обядвахме набързо в хана, гдето тълпа селяни с учудване гледаше всеки къс, който туряхме в устата си, и до вечерта след половин ден усилена езда успяхме да пристигнем дори до селото Рила на западния край на планините.

7. РИЛА ПЛАНИНА И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР

Рила планина, нейното разположение и природа. Приликата ѝ с Карпатите. Вековни гори и планински езера. Пътищата от Дупница за градеца Рила. Крепостта Стоб и надписи на старите бесси. Пътуване край реката нагоре. Рилският манастир, неговото местоположение, сгради и история.

Рила планина[1] и старият прочут български манастир в нейните недра в наше време са посещавани от мнозина пътници, тъй че за нея се създава вече малка литература[2].

Този могъщ планински възел се простира почти в самата среда на Балканския полуостров, еднакво отдалечен от Дунава и от Егейско море, над изворите на три големи реки, Искър, Марица и Места,

[1] В средновековните съчинения Рыла (река и планина), новобългарски *Рила* (ж. р.); формите Rul (мъж. р.) и Rilo в нашите карти не са в употреба. Формата Rulla у Бусбек, по произход белгиец, като че показва, че тогава (1554 г.) се изговаряло още *ы*, ако приемем *и* според френското произношение; новобългарският език има само *и*.

[2] Рила планина с манастира са посетени от *Boué* през 1836 г. (Turquie d'Europe 3, стр. 462, Itinéraires 1, стр. 294). *Viquesnel*, *Григорович* (1845), Hilferding, Barth (1862), Hochstetter (1869), Rockstroh (Im Rilodagh в списанието Aus allen Welttheilen, Leipzig, 1876), C. Brunner von Wattenwyl (Oesterr. Touristenzeitung III, бр. 14), *Панчич* (латински каталог на растенията оттук в Гласник, кн. 53, 1883). Първото си посещение през 1880 г. описах в «Osvěta», 1883. Напоследък посети тези планини младият виенски ентомолог *Karel M. Heller* (Aus dem Rilo Dagh. Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1885). — За старините и историята на манастира подробно разказва *отец Неофит*: Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго. Составил Іеромонах Неофит Рылец. Издава Рылскій монастыр. София. Скоропечатница на Янко С. Ковачев 1879, 8°, 9 и 133 стр. Този труд е написан през 1868 г., напечатан по настояването на проф. Дринов; тя е една от първите книги, които са излезли от новите софийски печатници.

[Литературата за Рилския манастир е обширна. Вж. особено *Ив. Дуйчев*, Рилският светец и неговата обител, 1947. *В. Сл. Киселков*, Рилският манастир, София, 1937. *Климент Рилец*, Животът на св. Иван Рилски. Историята на Рилския манастир. Пътеводител за Рилския манастир. Дупница, 1938.]

Иван Вазов, Великата Рилска пустиня, СбНУ, кн. 7, 1892, стр. 3—85; *Др. І. Цвијић*;, Трагови старих глечера на Рили, Глас 54 (1897), стр. 1—104 с карти и изображения.

както и на няколко главни притока на Горна Струма. Най-големият негов простор от запад към изток в права линия възлиза приблизително на 50 километра, докато неговата ширина, между Разлог и Самоковско поле, не надминава около 30 километра. Северният склон е навсякъде стръмен и планинската верига от тази страна изглежда най-великолепно; с един по-нисък гребен между Дупнишката и Самоковската котловина там тя е в известна връзка с издънките на Витоша, с друг между изворите на Искър и Марица пък със Средна гора. На източната страна Родопите толкова тясно се съединяват с Рила, че тяхното разграничение няма географска основа, а е резултат само от терминологията на туземците, които поставят нееднакво предела между двете, повечето в дефилето на Елидере. На юг Рила непосредствено е свързана с Пирин планина.

Древните географи отдавна имат подробни известия за тази планинска верига. Тукидид, добър познавач на тракийските земи, казва, че четири реки: Нестос, Стримон, Хеброс и Оскиос, текат от планината, наречена *Скὸмброс*, огромна и пуста, свързана с Родопите. Същото известие, като е изоставен по-малко познатият Оскиос, четем у Аристотел[3]. Някои от писателите в римско време под Родопите разбират и Рила; според Плиний Ескус извира в Родопите, а според Птоломей Родопите започват между изворите на Хеброс и Нестос.

Единствената долина, която в тези планини върви паралелно на посоката на тяхната верига, е дълбокият дол на реката Рила, която тече на запад към Струма. Главният и най-висок гребен, със средна височина 2130 м, върви от запад към изток край северната страна на този прорез. Насреща на южната страна се простира друг по-нисък гребен, който сега образува границата между България и Турция. Най-високият връх се намира тъкмо между изворите на Искър, Марица и Места, недалече на север от тройната граница между България, Румелия и Турция. Той се нарича *Мусалὰ* и е въведен в картите едва с руското тригонометрично измерване. Неговата височина възлиза на 2930 м, така че остава само малко назад от Люботрън в Шар (3050 м) и от старопрочутия Олимп

[3] *Тукидид*, 2, 96 (в по-старото издание е отбелязано Скомиос). *Аристотел*, Meteorol. 1, 13. И двете места разглежда и *Барт*, стр. 78. *Томашек*, Oest. Gymnasialzeitschr., 1878, стр. 205, сравнява името с тракийското племе Σκομβροι и с крепостта Σκοῦμβρο при Ремесиана.

(2973 м), като трети по височината си връх на Балканския полуостров[4]. *Чадъртепе́*, най-близкият съсед на Мусала на северната страна, на гребена между изворите на Марица и Искър, има 2786 метра. Планинските имена в този край, както в Родопите, са повечето турски, от пастирите-юруци; на запад близо до манастира е останала старата славянска терминология. Над манастира най-висок връх е *Попова шапка* — 2704 м; близкият *Сейменски камик*, който се издига към Дупница, има 2674 м. Други върхове, които надминават 2300 м, руската карта отбелязва още цял ред. От тях се откриват огромни изгледи. Виждат се Стара планина, Витоша, Руй и Любаша, котловините Софийска, Самоковска, Дупнишка, Радомирска и Кюстендилска, по-нататък Осогово, Пирин, части от Родопите, Разложката котловина и различни, малко познати планински вериги в Източна Македония; от най-източните върхове се виждат Средна гора и Тракийската равнина.

Пътища през тези планини има малко. Единственият път за кола излиза от Струма край река Рила чак до манастира, но е тесен и изобщо по-проходим за ездачи, отколкото за кола. Останалите три прохода са пътеки през високи седловини, само лятно време пристъпни: 1. От манастира за Самоков, 2. От манастира край Илийна река през вековни гори и скалисти пустини за градеца Мехомия в Разлог (14—15 ч.) и 3. От Самоков през Демиркапия пак в Разлог. Лятно време може да се премине от манастира на север през гребена право в Сапарева баня, но за него трябва труден целодневен поход.

Общият тип на Рила планина вече много пътешественици, като Хохщетър и Рокстрох, са го оприличавали на Карпатите. Това подобие често бие в очи и произлиза от формацията на скалите и външността на горите, както и от фауната и флората. Идете в Мехадия, «около Херкулесовия извор» нагоре край весело шумящата река Черна, и ще видите пред себе си партия от околността на Рилския манастир. И Рила планина има своите «морски очи», както Татрите, около 50 малки синьо-зелени езера. Най-големи техни групи се намират на две места, над склона към Дупнишко и около зачатниците на река Рила и Лява река, един от потоците, от които се

[4] 1373 сажена на руската карта = 2929,982 метра. Числото 3109 м в последното издание на австрийската карта (листа София от 1885 г.) е произлязло, както и няколко други съседни цифри, от погрешното преобръщане на сажените в метри.

образува Искър.Съществуването на една част от тези езера откри немският естественик Ервин Рокстрох[5]; те напълно са внесени и отбелязани с боя в руската карта. От най-западните или поне от тяхно съседство излизат потоците *Бистрица* и *Отовица*, които в самата Дупница се вливат в Джермен. Голямата група, която се намира на местата, където се приближават един до друг изворите на Джермен и Черен Искър, се наричат *Седемте езера*, на турски — *Едигьолер*. Към тях се отнася може би тъмното известие от Плиний, който казва, че Стримон при горното си течение преминава седем езера; при самата Горна Струма няма езера, има ги обаче тук при потоците на Струма из Рила планина[6]. От друга по-източна група от пет езера излиза *Урдина река*, един от главните притоци на Черни Искър. Големите езера при зачатъците на река Рила се наричат *Рѝбни ѐзера*; те са шест по-големи (най-голямото се нарича *Смрадливо езеро*) и няколко по-малки. Лява река излиза от цяла система такива басейни; от няколко по-нататъшни единични езера се образуват Бели Искър и Места. Последните на изток се намират чак при изворите на Марица.

Върховете и билата са голи скали, нарязани като пили, зъбести амбразури и стръмни стени. Ледници Рила планина няма, както и въобще ги няма на целия полуостров, па и не са намирани никакви следи, които да засвидетелствуват тяхното съществуване в по-отдавнашно време. В сенчестите долове сняг се задържа и през лятото, но поле с «вечен сняг» не намираме; снежните линии, разбира се, често се допълват през хладните летни дни, където след нощен дъжд от Дупнишката котловина рано често се виждат високо в планините петна от пресен сняг. По формациите си Рила е планина с архаичен терен. Ядката е гранит и сиенит; край тях се показва и слюдов гнайс, амфиболит, от който са правени черните стълбове в манастирската черква, филити и кристализиран бял варовик или хубав мрамор, от кóйто при манастира се произвежда даже и вар.

[5] *Rockstroh*, Die Quellseen des Kara Iskra und der Kriva Rieka in Rilodagh, Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1874, стр. 481—487 (10 езера при Лява река, 7 — при Крива река). Др. I. Цвијић издаде своите изследвания за рилските езера, които е наброил 102, на височина 2100—2400 метра, и на немски: *J. Cvijić*, Das Rilagebirge und seine ehemalige Vergletscherung, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin 1898, Nr. 4.

[6] *Plinius*, nat. hist. 4, § 38: «Strymon, ortus in Haemo; memorandum in septem lacus eum fundi, priusquam dirigat cursum.»

За пояса от топли извори околовръст и за плавенето на железен пясък при полите вече споменахме. Близо до манастира Буе е намерил галенит, халкопирит и малахит, но г. Златарски след дълго дирене не можа да намери отново това място.

По-долните хълбоци и долове са покрити със стара вековна гора, каквато в България може да се намери само още в Родопите. Най-долу се простират светли дъбови гори, над тях габърови с редове липи, от които във ветровито време скоро се издават с лъскавата опъка страна на листата. По-нагоре дохожда буков пояс, размесен с белостъблени трепетлики с тръпнещи листа. Приблизително на 1000 м височина захващат иглолистните; от начало са размесени с буки и трепетлики (тези отиват до около 1300 м), но по-горе полека-лека се умножават, докато съвсем изместят последните. Тази пъстра широколистна и иглолистна гора около самия манастир лятно време представлява много красива гледка. Но зимно време и в ранна пролет прави особено впечатление със своята прозрачност. Между иглолистните преобладават борове, северни и южни борики (Pinus Laricio), а най-горе мура Pinus Peuce, която се среща и в Родопите, в Перистера при Битоля и на Ком в Черна гора. Туктам се среща и тис. Много е разпространена смриката, която покрива най-високите склонове във вид на нисък храсталак между планинските морави. Тези пространни поляни с висока, от лятното слънце изсушена трева по стръмните места са много плъзгави и съставляват главната мъчнотия при изкачването по върховете. Затова местните жители, за да могат да ходят по тях, привързват на цървулите си особени железца, наречени котки. Горната граница между гористия пояс има около 2000 м надморска височина.

Най-великолепните вековни гори видях при горното течение на Илийна река. Много стари конифери с чекорести стъбла, чиито тъмноцветни кори са обрасли с брадат мъх, гъсто се притискат едни в други. Слънчевата топлина едва се промъква между сплетените клонове на полутъмна горска атмосфера, пълна с влага и упоителна растителна миризма. Гъсти издънки понякога препречват пътя и със своите неподатливи клони се удрят в лицето на ездача, чийто кон нерядко прескача старите трупове на изкуфели великани, които гният между лъскавите папратови ветрила. При могъществените корени гъмжат червени мравуняци от необикновена големина. Някъде се вмъкваме в блатливи места. Другаде пък в коритата, пре-

пречени с камънак и балвани, на планинските потоци, докато от гористата дрезгавина излезем на някоя присойна поляна, пълна с висока миризлива трева. Това са остатъци от онези вековни гори, през които в Тукидидово време тракийските и македонските господари си просичали пътища за военни дела[7] и за които четем още в средновековните легенди на св. Иван, гдето се разправя за гори, в които имало толкова широки дървета, че двама души не могли да ги обгърнат, с безбройни клони и с дупки като врата.

Зимно и пролетно време от склоновете на стръмните дълбеи с див екот се търкалят долу снежни лавини, на които тук казват *сòспи* (срв. стслв. *съсъп*). Те понякога влекат и камъни, които събарят по пътя си цели късове гори. Другаде горите страдат от планинските вихрушки, които оставят след себе си множество съборени дървета; нарядко пламват горски пожари, против които калугерите карат да се копаят окопи, но само дъждът, казват, може съвършено да ги погаси.

В горите се скита много дивеч, тъй като самите калугери съобразно със своите правила не ядат месо, не ходят на лов, освен на вълци. Мечки в Рила и Пирин имало, казват, доста много, черни, сиви или мургави (кафяви); нападат жребчетата, които се отдалечават от конските стада, а понякога нощем безпокоят и овчарските кошари. Вълците напук на всички хайки не могат да се изтребят, понеже имат много и много прибежища. От по-дребните грабливи животни се срещат рисове, диви котки и лисици. Сърни и елени, понякога рогачи от необикновена големина, се скитат в цели стада. По най-високите голи места живеят диви кози, които намерихме вече в Калоферския балкан; в Рила са много по-многобройни и между манастирските пандури има страстни ловджии на диви кози. Поради своя цвят слабо се различават от скалите; те душат от голяма далечина приближаващия се към тях човек. Пандурите ми разправяха същото нещо, което се говори и за алпийските диви кози и което естествениците, познавачи на Алпите, предполагат да е ловджийска приказка; от дивите кози, казват, една всякога стояла на стража и щом се приближава някоя опасност, тя изсвирва и по този начин дава на останалите сигнал да бягат. Козирогът съвършено липсва; поне местните жители, на които го описвах, никога не са виждали

[7] *Тукидид* 2, 98 за тракийския цар Ситалк (τεμῶν τὴν ὕλην) и 2, 100 за македонския цар Архелай (ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε) и т. н.

такова животно. Между птиците по своя брой на първо място стоят грабливите, орлите и креталите. Потоците са пълни с изобилна риба, особено *пъстърва* (в Западна Македония *стрвка*); сушените пъстърви са една от главните части на калугерската храна.

Единствени постоянни жители на планините са калугерите; лятно време дохождат овчари, отчасти власи. Самите калугери определят пространството на голямата маса гори и планини, на туй, което ценят, гористото местоположение и планинските пустини, туй, което средновековните книги наричат *пустыня Рылская*, 16 часа дълга и 60 часа в обем. За земеделие и градинарство тук няма място. При манастира не става вече нито жито, нито овощия. Когато ние пътувахме, сливите бяха още съвършено малки и зелени; чушките в манастирските градини по присойния склон никога не дозряват, затова пък става хубав грах и зеле.

Единственият добър достъп в тези планини е от запад. От Дупница за градеца Рила водят при долния край на долината на река Рила три пътя. Първият път води по шосето, разбира се, с голяма заобикалка, като образува остър ъгъл. Първият къс върви по долината на Джермен, прошарена с градини и лозя. Селата остават далече от шосето, което е много широко и добре направено; то принадлежи към системата военни пътища, които турците построили за свързване на Дунава с крайморските покрайнини при Сер и Солун. След 2 ч. се появяват надясно червените стрехи на Бобошево при скалистите врата, от които излиза Струма. Оттук се върви постоянно към юг—югозапад по долината на Струма, около два километра широка, между високи глинести тераси, край левия бряг; на пръв поглед се струва, че Струмската долина е непрекъснато продължение на Джерменската и че самата Струма е само страничен приток. Струма, тук вече голяма широка река с буйни води, напролет жълти, лете сини, тече между пясъчни брегове, по които кацат сини рибарчета, като очакват някоя рибка да изскочи на повърхността. Покрайнината е еднообразна, с пасбища и ниви, или с пусти поляни, по които живо никнат зелени млечки (Euforbiae). Нейната монотонност нарушават само дългите алеи стари върби, надвиснали над шосето, и тънки и високи тополи и елхи зад реката, които показват местоположението на разпръснатите чифлици, зад които по склоновете на десния бряг се показват тук-таме червени пясъчни сипеи. Изгледът наляво е заграден от глинести спускове,

обаче на места в тях се отварят проломи, долини на потоците, през които забелязваме села горе по терасата с една част от Рила отзад. Отведнъж, 4 ч. на кон от Дупница, долината на Струма на нашия ляв бряг съвършено се затваря с глинест връх. Шосето върви лъкатушно нагоре по върха. След няколко минути сме горе и пред нашите очи се отваря далечна гледка. Тъкмо пред нас в малка котловинка лежи приличното село *Кочерѝново*, посред тютюневи ниви, разпределени в правилни квадрати. Два километра на юг от него тече между елхи реката Рила, която при най-долното си течение образува границата между България и Турция. Виждаме моста над нея с караулници от двете страни, а зад моста, на турско землище, селото *Бараково* (на тур. — *Байраклъ*). Надясно зад Струма на югозападния хоризонт стърчат натрупани високите вълнообразни Малешовски планини, досега наполовин «terra incognita» за географската наука. Но всичкото ни внимание се поглъща от планинските била и върхове, наредени от лявата ни страна. На изток се издигат рилските стени, а в тях личи процепът, през който река Рила излиза вън. На югоизток в цялата картина господствува в значителна далечина най-великолепният и най-елегантният планински образ в цялата източна половина на Балканския полуостров *Пирин планина*, античният *Орбел*. Този къжеловиден връх с остро теме, върху широка основа и наглед по-висок от Рила, видяхме вече от кюстендилската крепост, от Мламолово, даже по-напред от Каркария. Напролет, когато високата пирамида е покрита с лъскав пласт планински сняг, тя представя възхитителна гледка, пълна с алпийско величие. Разпитвах дали този връх няма някое особено име, но всякога беше наричан просто Пирин планина (на тур. — Пирин Даг). Името Аризваница (особено Ризваница), което му дават Барт и Рокстрох, принадлежи, казват, на един по-нисък, плосък връх между Пирин и Рила. Инак местните жители ме уверяваха, че най-високият връх на Пирин планина, *Елтепе* или собствено *Гьолтепе́*, «езерен връх» (според картите 2680 м), с малко планинско езеро, което лежи на изток от село *Кресна* при Струма, уж не могъл да се види от Кочериново, понеже е прикрит от други. Аз се съмнявам донякъде в това, но не успях да издиря истината; руската карта толкова далеко не се простира, като съдържа само още самата Джумая. На северната страна на Пирин води път от Джумая за Мехомия в Разлог през седловината *Предел* и селата *Осеново* и *Марульево*. На южната стра-

на на планината лежи българското село, наричано също тъй *Пирин*.

Зад границата, само на $1^1/_2$ ч. далеко, лежи по-голям град — Джумая, населен повечето от фанатични отдавнашни турци или преселени от Дупница, с турски гарнизон. Неговата околност е прочута по прекрасния си тютюн. В града има топли извори и стари надписи; от българските учители, които са развивали там деятелност преди войната, често слушах за един двуезичен, латински и гръцки надпис на имп. Гордиан, в който се споменавали Пауталия и Германия; той започвал, казват, с думите «Bona fortuna» и разбит на четири къса, се намирал в Джумайската църква[8]. Препис обаче не можах да си доставя, а да посетя самата Джумая не ми се удаде никакъв сгоден случай, при все че често по цели седмици се бавеха в подграничните околии.

В Кочериново забелязваме, че сме на границата; виждаме се-

[8] Този надпис е издаден от *А. Е. Контолеон*, Επιγραφῆ τῆς Σκαπτοπαρήνης, Mittheilungen des kais. deutschen archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung, Band XVI, 3 Heft (Athen 1891) стр. 267—279) заедно с бележки от *Th. Mommsen*, Zur Inschrift von Skaptoparene, стр. 279—282. Преписът е направен от Конст. З. Капелос от Янина и Донос. Камъкът е намерен в 1868 г. от шеха на местното теке $^1/_2$ ч. под Джумая, $^1/_2$ ч. от р. Струма в лозята, на една местност, наречена Грамади; сега се намира в двора на църквата. Има 93 реда, латински и гръцки, и съдържа прошението на селяните на село Скаптопарене, наречени и Гресити (δέησις τῶν κωμητῶν Σκαπτοπαρήνων τῶν καὶ Γρησειτων), подадено в Рим през 238 г. от н. е. на имп. Марк Антоний Гордиан. Казват, че селото има топли извори с бани (τῇ προγεγραμένῃ κώμῃ οὔσῃ εὐεπεράστῳ, διὰ τὸ ἔχειν ὑδάτων θερμῶν χρῆσιν; θερμῶν ὑδάτων λουτρά)и че две мили от селото имало често, особено на 1 октомври, прочут панаир за 15 дена (ἀπὸ γε μειλίων δύο τῆς κώμης ἡμῶν πανηγύρεως ἐπιτελουμένης διαβοήτου; πλησίον δὲ καὶ πανήγυρις πολλάκις μὲν ἐν τῷ ἔτει συναγομένη,περὶ δὲ Καλάνδας Ὀκτωμβρίας καὶ εἰς πέντε καὶ δέκα ἡμερῶν ἀγομένη).Селото е било в землището на град Пауталия (ἐν τῷ καλλίστῳ τῆς πολιτείας τῆς ἡμετέρας τῶν Παυταλιωτῶν πολεως κειμένη). Селяните се оплаквали от притесненията на войниците, които във време на панаира от тях изисквали подаръци (ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς ξενίας αὐτοῖς παρέχειν) толкова повече, че заповедите от началниците на провинцията не помогнали срещу това зло. Прошението на царя е представил един прост местен войник, служещ в императорската преторианска гвардия в Рим, Aurelius Purrus, императорът приел прошението, но селяните,без да чакат неговото решение, дали да се направи надписът, да осигурят положението. Началото на надписа: Bona fortuna. Fulvio Pio Proculo consulibus XVII Kal. Jan. (16 декември 238) descriptum et recognitum factum ex libro libellorum rescriptorum a domino nostro Imperatore Caesare M. Antonio Gordiano, pio felice augusto etc. [Подробен коментар с цялата литература за надписа у *Mihailov*, IGBulg. IV, n. 2236.]

ляни с пищови и дълги пушки, български жандари, митнически стражи и въоръжени полски пазачи. Търговията към Сер и Солун поради страшната несигурност на пътищата в Турция е съвършено незначителна; отначало българите поставиха тук митническо управление, но когато неговите приходи не възлизаха повече от 6000 лева годишно, оставиха тук само митнически пункт с един писар, като експозитура на кюстендилската митница.

От Кочериново до село Рила се върви още 1 час на североизток по долината на Рила, чиито брегове малко по-нагоре вече и двата принадлежат към Княжеството. Това *Кочериновско поле* е най-топлият край в Западна България. Изобилните овощни дървета, особено хубави круши, големите ясноцветни листа на тютюна по нивите, царевици, по-високи от човешки ръст, непроходимите живи плетове, множеството пъстри пеперуди и черни биволи, които се търкалят между тръстиката по блатливите ливади, напомнят някои италиански покрайнини.

Другият път води от Дупница право на юг в градеца Рила, край самите поли на Рила планина, далеко от всички хорски селища, с голям изглед на запад. Той е обикновена пътека, която е неприятна за ездач поради честото преминаване през дълбоките провали на многобройните потоци, които се вливат в Джермен и Струма. Слушам, че българското правителство в 1886 г. почнало по тази посока да построява и шосе. Преминах през тук веднаж в края на април, на великия вторник (1881), за $3^1/_2$ часа. В Дупница овощните дървета бяха в пълен разцвет, в по-топлото Кочериново всичко беше вече прецъфтяло, Струмската долина на запад беше се съвършено раззеленила, но нашата пътека, която се изкачваше приблизително до 1000 метра надморска височина, водеше още край широки снежни полета, които се стичаха в доловете на Рила чак при полите на планините и се изпаряваха в ранни мъгли, които, разпокъсани на парчета, леко се издигаха над долните краища на снежните полета.

По третия път се отправихме при сегашното си пътуване на 14 септември след пладне. Той води отначало 2 ч. по шосето и след това 2 часа между двата описани рутиера около селата *Слатина* и *Смочево*, по дилувиална тераса, пълна с речни обли камъни и прорязана от дълбоки долове между стръмни, глинести брегове. Селата с колибите, накичени с тютюн, и с кулите на чифлиците, изглеждат бедни, пък и растителността на терасата, много ветровита, е слаба,

с дъбови гъсталаци, в които пасат кози. По пътя ни застигна ясна и пълнолунна нощ. Рила планина и профилът на Пирин с облаци на върха при месечинната светлина се осветяваха с особен блясък. Срещнахме кервани от катъри, които влачеха греди от планинските гори. В градеца Рила намерихме по улиците белег от близката граница — силна нощна стража, десет граждани с пушки и щикове. Границата минава само на 5 километра на юг от градеца по върховете. Там на българско землище се намират още колибите, наречени *Бозовдя*; същия ден там тъкмо беше ограбена една колиба. Последната стража на българската погранична жандармерия се намира над тези колиби; по-нататък на изток границата из каменистите, пусти върхове не се пази. Слязохме в недовършения дървен хан на някой си цинцарин и спахме в една стая, която беше от три страни заобиколена с прозорци още без стъкла.

Градецът *Рила* е голямо селище (2569 жители)[9] с много приветлива външност, разположено тъкмо пред скалистите врата, през които река Рила излиза вън на полето, с амфитеатрална, пред зимата и вятъра прикрита котловинка, пълна с лозя. Дървените къщи се крият между градините с орехи, ябълки и праскови; малки поточета клокочат по улиците, които са тъй криви, че човек лесно може да се заблуди в тях. Жителите са хора хубави и приветливи; занимават се с развъждане на тютюн, с винарство (по къщите се виждат огромни съдове) и с търговия. Тук няколко пъти виждах много живи пазари[10].

На северния склон се белее нова двуетажна училищна сграда. До нея се намира старо църквище «*Св. Никола*»,гдето лежат антични корнизи, стълбови подножки и други дялани камъни старо изделие. Малко по-нататък се намира църквата «*Светии Арангел*», старинна сграда от тухли и неизмазани речни камъни, чието кубе се подпира от зидове, от всяка страна направени като зидовете на стария пирг в Рилския манастир, като са наредени три тесни слепи свода; към нея в по-ново време (1819 г.) е пристроено сводово преддверие. Живописът е стар, с гръцки надписи. Стряхата е покрита с големи аспидни плочи, докато в самото село всички стрехи са покрити с

[9] Според статистиката от 1893 г. 3259 жители.

[10] В Рила, както и в Пловдивско, ми правеше впечатление, че майки кърмят деца, които вече ходят, до третата година и повече, особено най-младите. Доколко е разпространен този обичай, не ми е известно.

керемиди. До църквата забелязах нови, скоро печени тухли със съвършено римска форма, плоски квадрати.

Най-много ме интересуваше гръцкият надпис в изветрял гранит, зазидан в каменната ограда на черковния двор в страната към града. При все че не е цял и много повреден, познава се в него, че се посвещава жертвеник от помощите в денари на лица с тракийски имена, които се бележат като беси[11]. По-късно чух, че по къщите се намирали и други гръцки надписи. Цялото пространство край река Рила на три километра далеко чак до село *Стоб* (на тур. — *Истоп*) е пълно с основи от *дуварища*, тухли, стари глинени съдове и др. Стоб лежи на левия бряг на Рила; насреща на десния стърчат в ливадите три високи тревисти могили. Над селото на върха се виждат развалини от стара крепост, от която е останал още един къс от кула с прозорец; тази кула от някои се наричаше *Петрова кула*, което може би е във връзка с разказите за българския цар Петър в легендите за св. Иван Рилски. Исках да се изкача горе, но жителите твърдяха, че градището е съвършено непристъпно вследствие смъкването на глинестия, с конгломерат напълнен терен. Една ливада под крепостта се нарича *сарай*, оттук уж някога крепостта била превзимана. Няма съмнение, че това е крепостта *Стоб*, добре позната от паметниците от XI—XIV век[12]. Още в грамотата, дадена на Рилския манастир от цар Шишман в 1378 г., изрично манастирът се взима в охрана от възможните заграбвания на крепостното население: «*град Стоб* нека няма никаква мощ над манастирски човек и ни над един косъм от неговия имот.» В турско време в Стоб живели мюсюлмани-арнаути; също тъй имало отначало джамия и в близкото село, все още на българско землище, наречено *Поромѝново* (навярно от виз. παραμονή — стража). Наследник на Стоб станал градецът Рила, който навярно е произлязъл едва в турско време[13]. Към тези паметници се присъединяват и пространни следи от железарници в

[11] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 74. Един надпис в село Рила (Τὸν βωμὸν τόνδε ἡ Παυταλιωτῶν πόλις е споменат във вестника Κωνσταντινούπολις от 1 март 1891, год. 23, бр. 49, както виждам от една бележка на Конгомеона (вж. по-горе).

[12] Στοβος във Велбуждското епископство 1019, *град Стоб* до Велбужд и т. н. в житието на Неман от крал Стефан, Στούμπιον у *Никита Акоминат* 568 и *Акрополит* 84, *град Стоб* в Рилския хрисовул 1378.

[13] В грамотата от 1378 г. селото Рила не се споменава, само че св. Архангел, споменаван в границите на манастирското землище, се тълкува, че е

самата Рила, купища железни сгурии на левия бряг, с които някои двóрове изглеждат като че са постлáни с калдъръм. Железарниците работили, казват, «чак до Каргалиовите времена», следователно допреди сто години.

Рилският манастир има в градеца *метох* с лозя и градини. Пътникът скоро забелязва, че рилските граждани не живеят добре с манáстира. Една от причините на тези отношения са калугерките, които живеят тук, казват, до стотина, и то не в някой затворен манáстир, ами в известни улици в единични, отвън много угледни къщички. Между тях има не само почтени стари жени, отчасти роднини на рилските отци, но и хубави млади момичета; те се занимават главно с предене и тъкане на вълнен шаяк. Техният начин на живот би имал нужда от строги реформи, ако са истински само половината от декамеронските историйки, които рилци разправят за честите посещения на калугерите и на пътуващите чиновници у някои от тези «сестри».

От Рила до манастира дойдохме на 15 септември след обед за 5 ч. Аз минавах оттук вече трети път, но за моя другар всичко беше ново. Мекият път, тесен, но на места много добър, върви постоянно край река Рила, чак до устието на Илийна река, с главна посока към изток. Десет минути зад селото се отваря скалиста врата във вътрешността на планините, между огромни пилони със сив цвят. Тези скали на три километра се състоят от колосални маси конгломерат, с огромни късове свлечен гранит, гнайс и кварцит, твърдо слепени с глина и пясък; Буе, комуто напомнили познатите формации на швейцарския Риги, ги нарича «d'énormes rochers de poudingue». На едно място в тях се намира малка жилка каменни въглища. Зад входа започва хубава планинска покрайнина. Голи, издигнали се във висините скали, с повърхност понякога като огледало, ослепително осветени от следобедното слънце, стърчат от страните, пътят лъкатуши ту по единия, ту по другия бряг, тъй че не виждаш далече нито напред, нито назад, а дивата разпенена Рила скача през язове натрупан камънак и през изпотрошени, свлечени от планината пънове и клони с такъв екот, че понякога не можем да се разберем помежду си и при най-силно говорене. На мястото, където конгломератите отстъпват място на гнайса, лежи на десния

споменатата горе църква със същото име. И в пренасянето на св. Иван през 1469 г. не се говори нищо за селището Рила.

бряг *метохът Орлица* със стара църква на св. Петър и Павел, съградена според надписа в 1478 г. В преддверието е изобразено пренасянето на св. Иван от Търново в Рилския манастир. Недалече оттук минава старият каменен мост през Рила, по турски начин издигнат посред свода, а към бреговете доста стръмно наклонен. Понататък долината се отваря и околовръст се показват весели поляни, над които по-високо се простират хубави светли гори, габърови и букови. Най-горе по планините се вижда вече черна иглолистна гора. Край реката растат круши-киселици, с павой преплетени жълти сливи с брашнени плодове, дребнолисти явори, високи лески, смрика, къпини и див хмел. Турската граница върви съвсем близо надясно горе по билото, в права линия, само на около 3 километра от пътя.

След два часа яздене се забелязва вляво на високо село *Пастра* или *Пъстра*, от което край пътя има само ханища. Около 3/4 ч. оттук стигнахме до бичкията, която някой си арнаутин наел от манастира; начинът на сечението на гората, което той извършваше без всякакъв контрол, ни се стори безобразно опустошение, докато вътре в планините стари дървета просто гният. До един манастирски чифлик, заобиколен с плевници и огради за добитък, стигнахме 40 минути преди манастира, на едно тясно място, съвършено засенчено от планините. Тук при малката караулна кула, в която от време на време се поставят по няколко души, идва от югоизток през дълбока долина *Илийна река*. Зад нея стърчи пограничният връх *Царев връх* (2390 м) и *Кадин гроб* между изворите на Илийна река и Рила. Пътят завива на североизток и постоянно се издига. Покрайнината става по-дива. Долината се стеснява, ливадите се привършват, смесените гори се сгъстяват, Рила се обажда в провалата надясно с по-гръмлив глас, планините изглеждат по-високи и по-стръмни, даже пред нас и отзад вече се виждат каменистите зъбци на най-високия гребен. Слънцето осветява само върховете; тъмни вечерни сенки изпълват дълбочината на долината и обхващат и нашия път, скрит между гъсти дървета. Най-после гората се разтваря. Под сянката на много високи, долу с вековна гора обрасли, горе съвършено голи склонове се показва на една тераса между гората и десния бряг на дълбоко потъналата Рила малка полянка, а тя е преградена с голяма сива стена от неизмазани камъни с малки прозорчета, наредени в многобройни катове един над друг.

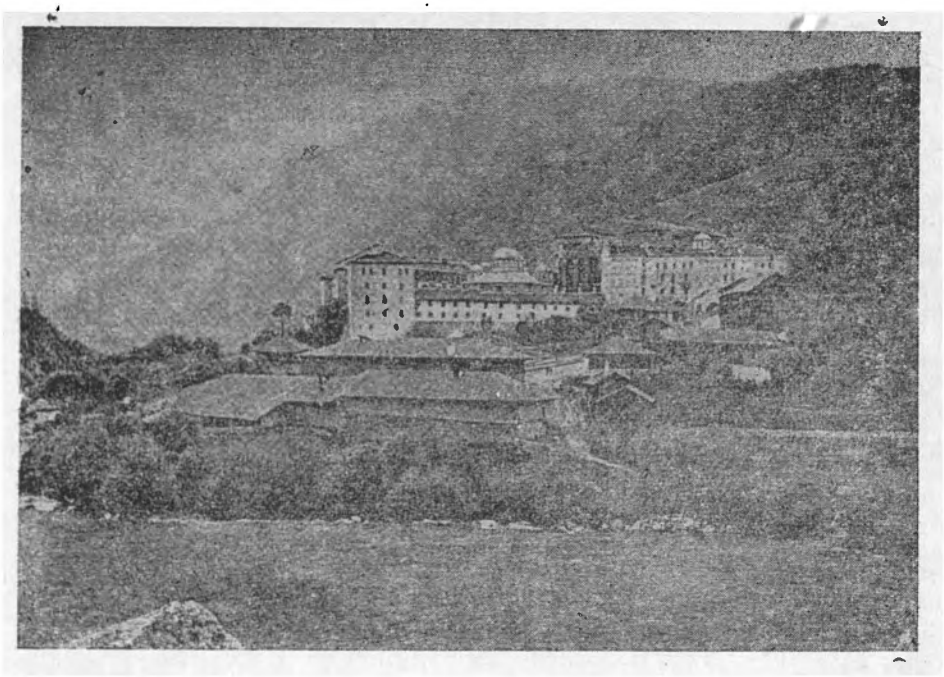

Фиг. № 17 — Манастирът св. Иван Рилски (изглед от източната страна)

Намерихме се пред манастира. Той изглежда като някоя средновековна крепост със зъбци и мазгали; липсва само окоп и подвижен мост.

Пред големите врати отвън се издига малък свод с фрескови ликове на светии. Един манастирски пандур с твърде червена доламичка и с бяла албанска фустанела ни поздрави и ни прихвана конете. Преминаваме през пасажа вътре. Първото впечатление е поразително. Пространният двор, обрасъл със зелена трева и оживен от шума на чешмите, е заобиколен с четири и пет ката от отворени коридори със стълбове и сводови арки, от които се влиза в килиите, които са до 300. Посред двора се издига великолепна църква от цветно градиво, с кубета, покрити с олово, а до нея стърчи висока, от вековете почерняла средновековна кула. Този манастир е най-голямата каменна сграда в цяла България и въобще в цялата северна половина на Балканския полуостров, като не броим Цариград, одринските джамии и сараи, атонските манастири и остатъците от

римските палати в Сплит. Но веднага отначало трябва да спомена, че само онази кула е стара; всичко останало е градеж от първата половина на нашето столетие, от времето на възстановяване религиозната свобода в Турция.

Манастирът е съграден на повече от 1100 м над морето[14], в ъгъла, който се образува от стичането на Рила с дивата Друшлявица,[15] която иде през живописен дол от север и се издига на десния бряг на Друшлявица и Рила. Манастирското здание, поставено на тясно място, където няма друг проход освен през самия манастир, напълно владее долината на Рила. Над манастира при Рила се отваря малка гориста долинка с ливадесто дъно, зад която на североизток се издигат огромни скалисти стени; горе на тяхното било последните лъчи на заник слънце чудно осветяват обкования с тенекия кръст на темето на *Еленин връх* (2401 м)[16]. Наистина сняг понякога пада и през юли, на Петровден, но климатът е сравнително умерен, тъй като по своята посока (югозапад—североизток) долината през всички месеци е изложена цяла на слънчевите лъчи, а ветровете и зимните снежни вихрушки не проникват до дъното на долината.

Калугерските килии имат разкошен изглед в околната планинска природа. В тяхната наредба бият на очи долапите, зазидани в стените, повечето от сурово дърво, различно украсено, дългите ниски миндери с пъстри черги и високите печки със зелени похлупаци като чинии върху бели емайлови тухли. Денем и нощем постоянно се чува мелодичният шум на Рила и нейните притоци.

Този манастир води своето начало от първото столетие след покръстването на България. Неговият основател, св. Иван Рилски, умрял според старобългарските пролози в 946 г. уж на 70-годишна

[14] Австрийската карта поставя манастира на 1180 м, което е взето от барометрическите измервания на Viquesnel, а руската карта бележи една точка на ливадите при Рила над манастира в посока към старата постница с 1154 м. Според едно анероидово наблюдение на Златарски в сравнение със съвременното положение на барометъра в София манастирът има 1138 м; *Heller*, стр. 95, бележи 1263 м, което е твърде много.

[15] Друшлявица без съмнение иде от бълг. *дрýсам*, *раздрýсан*.

[16] Не знам сигурно дали това име трябва да гласи *Еленин* или *Елени връх*. Той съвсем не е най-високият връх на Рила, както често се смята.

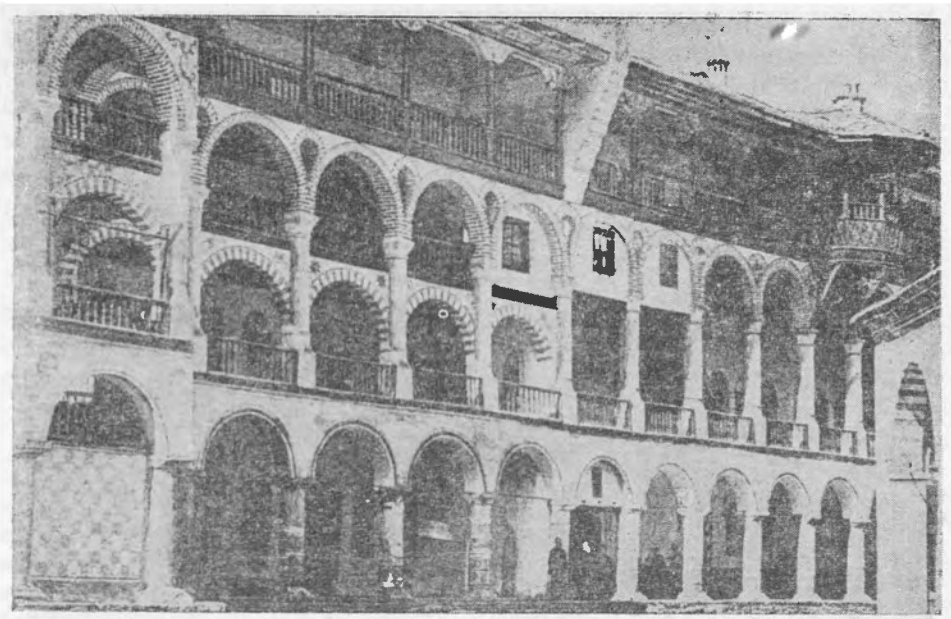

Фиг. № 18 — Рилският манастирски двор

възраст; според туй той ще да е роден още през царуването на княз Борис около 876 г., едва дванадесет години след покръстването на страната, а младите му години биха съвпадали с времето на цар Симеон, когато българското царство достигна до най-голям разцвет, и във времето на апостолската дейност на св. Седмочисленици, ученици на св. Кирил и Методий, в македонските земи. Легендите, разбира се, доста мъгляви, привеждат св. Иван в сношение с българския цар Петър (927—969). В своята дейност св. Иван не бил сам. В тези първи християнски времена в самата среда на полуострова излезли четирима пустинници, чиято памет и до ден днешен мощно живее в съществуването на четири манастира, които водят началото си от тях. Преданието привежда тези «четворица» в най-тесни връзки, като поставя св. Иван за главно лице, а останалите — за негови ученици. Останалите трима «пустинножители», чиито манастири и досега се намират на турска земя, били Прохор Пчински на река Пчиня под Козяшка планина, в «поустынах Враниянскых», Гавраил Лесновски, основател на манастира «Св. Архангел» в Лесновската

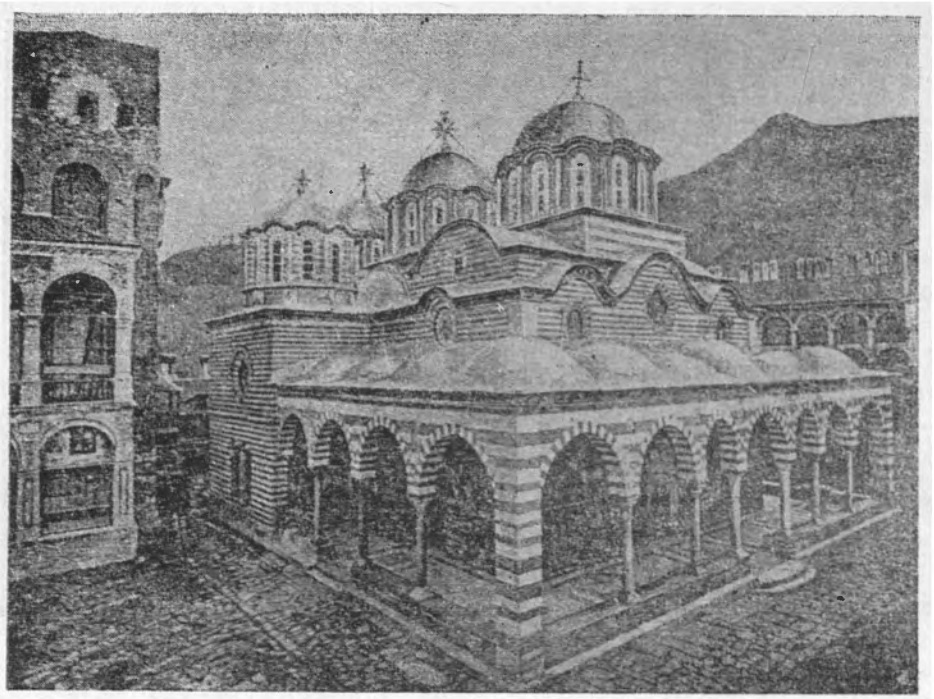

Фиг. № 19 — Рилската манастирска църква

планина при Кратово, и Йоаким Осоговски или Сарандапорски, за чийто манастир вече споменахме[17].

Най-прочутият от тези четирима пустинници бил обаче св. Иван, чието седалище била «пустыня Рылская». Неговият живот се описва от цял ред легенди, които в подробности немалко се отличават една от друга.[18] Той бил от Скрино. След смъртта на родителите си, според житието нито бедни, нито богати, той се отправил в близкия манастир под тамошната планина Руен, но наклонността му към съзерцателен живот го завела още по-нататък в пустините, където се

[17] Новогръцкото име Сарáнда пóри (40 брода, старогрц. τεσσαράκοντα πόροι) се повтаря често в полуострова, както и турското *кърк гечид* със същото значение.

[18] Има шест жития на св. Иван Рилски. Разбор на тези жития намираме от *проф. Полыхроний Сырку* в Сборник статей по славяноведению (издаден за юбилея на проф. Ламански), Петербург, 1883, стр. 354—380. Те са следните:

предал на пустиннически живот. По едно време живял уж край Струма, близо до Перник и на Витоша. По-после се оттеглил в Рилската пустиня, най-дива от всички; там, казват, живял най-напред в кухо дърво, после в една пещера, където го посещавали овчари и околното население, особено когато се разчуло, че светият пустинник изпъжда злите духове и лекува всякакъв вид недъгави, глухи, хроми, слепи и бесни. Скоро около него се събрала малка пустиническа община, чиито членове си съградили под пещерата колибки за килии и малка църква. Около един час път от сегашния манастир край Рила нагоре се подават от гората, високо на северния хълбок на долината, под склоновете на Еленин връх, две малки сгради.

[1] Първото (житие) е написано във времето на цар Мануил Комнин (1143—1180) в Средец от византийския сановник *Георгий Скилицес*, може би началник в същия град (друг е Иван Скилица, автор на виз. летописи, които достигат до 1081 г.). Печатан е в големите минеи на митрополит Макарий. Сирку предполага, че тази много изкусно написана легенда била съставена отначало на славянски, което обаче е съмнително (напр. личното име Грудас, навярно Гръд).

[2] Безименна легенда, написана без реторика, популярно и почти наивно, също така в XII век, докато тялото на св. Иван лежало в София. Издаде я *Хилфердинг*, Събр. съч. I, стр. 125—131,според един ръкопис, писан в Габрово през 1756 г., като я смята за най-стара от тези легенди. Сирку я счита за апокрифна, с богомилски елементи. — Това житие, заедно с живота от пролога и със Скилицовата легенда, се намира в рилския ръкопис бл. 47, писан през 1602 г. от «йеропапа» Никифор, навярно в Бобошево.

[3] Кратък живот в «пролога» на 20 октомври, съставен приблизително в XIII век, когато св. Иван бил вече пренесен в Търново.

[4] Легенда, съставена през втората половина на XIV век от търновския патриарх Евтимий, който се е ползувал и от първите три, образец на изтънчен старославянски език. Издадена е най-напред в Киев през 1671 г., напоследък от Стоян Новакович в Гласник, кн. 22.

[5] Легенда, съчинена през 1470—1478 г. от Димитър Кантакузин, след пренасянето на св. Иван в Рила (1469 г.) и вписана вече в рилския панегирик от 1479 г. Славянският текст съдържа следи от гръцки оригинал (Тринов вместо Трънов и т. н.).

[6] Пренасянето на св. Иван Рилски от Търново в Рила през 1469 г. и е изобразено хубаво, без празна реторика, от Владислав Граматик. Намира се вече в панегирика от 1479 г.; печатано в Гласник, кн. 22, Даничич, Starine 1, стр. 45, изказа съмненне че то е Граматиковото съчинение, но в рилския панегирик, писан със собствената Владиславова ръка, четем в началото на това съчинение на края «граматиково» със стар почерк, а същата стара бележка се вижда и в другия рилски панегирик от 1483 г. на същото място.

Източната от тях е *старата постница* или *стари скит* на св. Иван. Там има три малки студени пещери. Едната от тях има изход нагоре, през който поклонниците се промъкват; който е грешник, не можел уж да премине, което се случва, разбира се, повечето на дебели хора. По-долу стои църквичка, чиято западна страна с първоначалния гроб на св. Иван се намира също тъй в пещера, а останалата част е съградена в 1820 г. До нея под надвисналата скала са съградени четири ниски килии, при които се намира малък извор. Сега там живее от 33 години един добър стар калугер, който прави капи; когато го посетихме, той ни почерпи с ракия и липов чай. Втората западна сграда, отдалечена на около половин час, в която сега никой не живее, се нарича *постница на св. Лука*, според името на братовия син на св. Иван, който живеел тук с него[19]. Манастирските предания твърдят, че най-старият, по-широк манастир се издигал на ливадата при Рила тъкмо под св. Лука, гдето уж и досега се вижда църковище и основи от стени.

Тялото на св. Иван не останало дълго време в манастира. Още, казват, цар Петър заповядал да го пренесат в Средец и от това време св. Иван оставал отдалечен от Рила планина около 500 години. Споменахме вече по-напред какво място заема участта на тялото на св. Иван в историята на Средец. За самия манастир не знаем нищо по-подробно от това време освен туй, че неговите калугери взели участие в пренасянето от Средец в Търново (1194). От българските царе «Великата Рилска лавра» (тъй се нарича в манастирския типик) била дарявана с големи привилегии. Цар Шишман в своята грамота споменава дарованията «скатопоунвшаго царе Асена и Калимана

[19] Църквата на св. Лука построил в началото на нашия век със собствени средства покаяникът Хаджи Игнатий от Стара Загора, който в светския си живот като *хайдук Иван* бил страшен разбойник и според собствената му изповед изпратил на онзи свят стотици хора. Като станал калугер, ходил на поклонение на Божи гроб в Йерусалим и живял след това в Рила в голямо покаяние, но свършил трагично, бил убит от един побъркан човек. Неговият сестрин син Игнатий, когото Неофит лично познавал (вж. неговото описание на Рилския манастир, стр. 84 и след.),бил като момче потурчен, но избягал от турците в Рила; през 1814 г. като отстъпник от исляма бил обесен в Цариград, вследствие на което бил вмъкнат между мъчениците под името *Игнатий Старозагорски*.Той сам копнеел за мъченическа смърт и въпреки съветите на другарите си сам отишел в Цариград да проповядва срещу исляма, като се приготвил по-напред със строги пости на планината Атон.

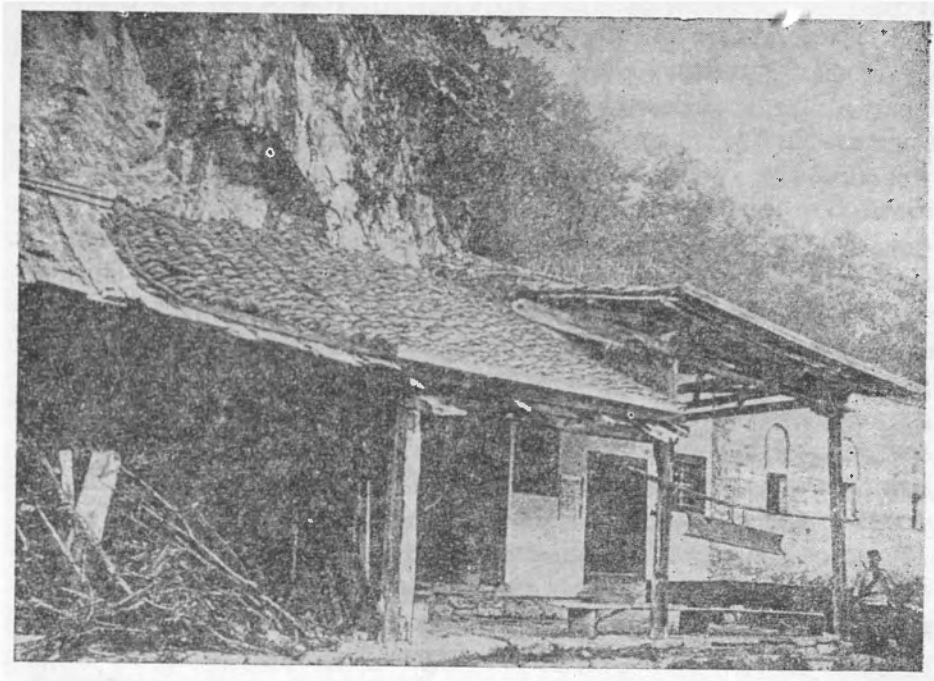

Фиг. № 20 — Старата постница на св. Иван Рилски

царе», на Асен II (1218—1241) и на сина му Калиман (1241—1246), както и на всички «предедов и дедов роднтелей царства мн». Тогава следователно е съществувала цяла манастирска архива с всичките му пергаменти от дълга редица търновски царе. Животът в манастира бил нареден според типика, даден от самия св. Иван. Неговият текст, който сам обаче не съм видял, и досега е запазен в препис от стария пергамент, който в 1385 г. заедно с други манастирски книги и вещи грижливо бил скрит «поради належащ страх от безбожните синове агарянски» (турци), но заедно с всичките тези паметници пропаднал. Една от неговите заповеди, която е в сила и до ден днешен, забранява на калугерите да ядат месо; зеле, боб, сирене и риба са почти единствената манастирска храна.[20]

[20] Този типик е описан от *отец Неофит*, цит. съч., 22 заб. Започва с думите: «Аз, покорен и грешен Иван. . ., когато дойдох в тази Рилска пустиня, не намерих в нея хора, само диви зверове и дебри непроходими.» Послесловието

След битката при Велбужд (1330) тукашната покрайнина някое време била в сръбски ръце, тя била владяна от владетеля на Струмица и Мелник, воеводата *Хрельо*, и досега възпяван в народните южнославянски песни. С негови разноски били направени най-трайните сгради в манастира, който вече се намирал на сегашното място. От него е съградена горе споменатата кула или *пирг*, тъй наречената *Релина кула*, четириъгълна пететажна сграда, до 25 метра висока, която като охранна сграда първоначално е била на ъгъла на манастира или опора на вратата, но с разширението на манастира сега се намира вътре в двора. Почернелите зидове, долу дори до 3 метра дебели, чудно се отразяват от лъскавия камък на съседната църква и от стълбовете и аркадите на манастирския двор. Най-долу е тъмница, в която затварят лудите и непослушните калугери, най-горе малък параклис, в който се пази стара икона на св. Богородица, според преданието дар от имп. Мануил Комнен. От всяка страна се издигат в зидовете, дори под най-високите етажи на два тесни, много високи свода, почти слепи прозорци, които крепят в цялост сградата; малки прозорчета има само в най-горния кат, когато от страните се виждат само малки мазгали. С подобни стари пирги е снабдена по-голямата част от атонските манастири. На южната страна (към църквата) се вижда високо на кулата старинен надпис, съставен със зазиданетo на прави и кръгли тухли в стената, тъй че буквите не могат да се заличат от дъжд. Той гласи: «В царуването на превисокия крал Стефан Душан въздигна този пирг господин протосеваст Хрел с голям труд и разноски на светия отец Иван Рилски и на света Богородица, наречена Осеновица, на 6843 г. (1335) индикт. . .». Писателите от XV век приписват на Хреля и съграждането на църквата, която се намирала до 1834 г. на мястото на сегашната църква до кулата. Тя била, според разказите на старците, хубава сграда, но не голяма и тясна, с две кубета и живопис от по-нов характер. В нея бил погребан сам Хрельо, който към края

гласи, че този завет преписал от пергамента игуменът кир Домециан «мъж словесен», ученик на игумена Варлаам пустинника, който 9 години живял на *Черна гора*, сега наречена *Чрней* (за тази местност в околността на манастира ще поговорим още), и 28 години в старата постница, през 6893 (1385) г. поради опасност от турците. От този препис направил копие, което и досега е запазено, калугерът Саватий, ученик на самия Домециан. Оттук може да се съди, че манастирът съществувал някое време и след 1385 г.

живял в Рила като калугер Харитон и тук се простил със света в 1343 (6851) г. Неговият дълъг надгробен надпис сега лежи вън при южната стена на църквата, но за жалост не е цял, а е разбит на три несъответствени къса.

Подир Хреля намираме тукашните покрайнини пак в български ръце. Цар Иван Александър в 1347 г. правил подаръци в близкото Скрино; границата следователно в това време е вървяла в тази покрайнина и зад Струма. Неговият син цар Иван Шишман на 21 септември 1378 г. потвърдил в Средец всичките привилегии на Рилския манастир. Тя е единствената старобългарска грамота, която е запазена не само в Рила, но и в цяла България; останалите, досега запазени, се намират в Атон или в чужбина. Тя е добре запазена и изглежда, че във времето на турското нахлуване била опазена можеби в Атон и след това пак тук пренесена; аз не мисля, че е била зазидана, инак от рилския архив щеше да се запази нещо повече. Той е дълъг пергаментов свитък, не много широк, написан с изправено, сивочерно, донякъде възчервено писмо, без деление на думите и с означение на ударението; долу се чете царският подпис със сплетени червени букви. Висящият златен печат от едната страна представлява образа на цар Шишман, от другата — св. Иван Рилски. Целият външен вид напомня съвременните стари сръбски грамоти; каквито немалко съм имал на ръце.[21] От отбелязаните в грамотата граници виждаме, че манастирът освен сегашното своеземлище, което обхваща горното поречие на река Рила дори до село Пъстра, притежавал и целия край в ъгъла между Рила, Струма и Джермен и отделни села в Джумайско (и на западната страна на Струма) и в Разлог. От имената на селищата се вижда, че от края на XIV век много села са изчезнали, но и също голяма част от топографическите названия, които досега съществуват, са от много стар произход[22]. Манастирът бил поставен вън от властта на

[21] Най-хубавото издание, според копието на Отец Неофит, направено някога за Венелин, вж. у *Šafařík*. Památky, стр. 105—108. Има нужда обаче от още по-вярно изданне, най-хубаво с фотографическа снимка.

[22] От селищата, споменавани в хрисовула от 1378 г., досега съществуват между Дупница и Кочериново Бъдино (Бáдино, Бáденско), Кръчино (Крѣчино, пак там), Чртов дол (Чертово на австр. карта при село Слатина), в долината на Рила Пъстра, Бъзово (сега село Бозовáя, в официалния списък печатано Бозовае), в Разлог Гнидобрадско (сега село Нидобрдско, в което уж се намирал средновековен надпис в църквата, както в Бояна), в Джумайско Лешко, Се-

всички земски и придворни чиновници, малки и големи боляри, които се изброяват в цели редове, както и бил освободен от всички данъци и ангарии.

След турското завоевание на България Рилският манастир съвършено запустял и от всичките му сгради останали само пиргът и църквата, обрасли с трева, тръне и храсталак. Това запустяване траяло около петдесет години. Тепърва в половината на XV век манастирът бил подновен от трима братя — българи от болярски произход от село Граница при Велбужд (Кюстендил)[23]. Техният баща в преклонна възраст приел духовен сан и под името Яков бил епископ в Крупник, голямо село под Пирин, между Джумая и Мелник, което сега е населено от фанатични помаци[24]. Те сами след смъртта на своите жени също станали калугери с имена Йосаф, Давид и Теофан, с намерение при растящия мюсюлмански натиск да принесат по-голяма полза на християнската вяра. За тази цел със свои средства и с помощта на други набожни хора подновили запустелия Рилски манастир и събрали нова манастирска община.[25] С посредничеството на царица Мария, дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович и вдовица на султан Мурад II, която живяла в село Ежево при Сер (поч. 1488), пренесли в 1469 г. тялото на св. Ивана от Търново обратно в Рилската пустиня.

Тъй като манастирът не е бил без прекъсване обитаван, сегашната му библиотека не съдържа никакви остатъци от средновеще, Дренов дол (сега Дреново, на десния бряг на Струма), Церово, най-после на западната страна на Струма при Кресна Градечница (сегашното полупомашко село Градешница). Също така съществуват и досега много имена на рилски върхове: Ломница, Каменица (на север от Пъстра), Царев връх, Шипочен и т. н., река Илийна, метох Орлица и др. [Вж. *М. Мичев—Я. Билярски*, Някои отъждествявания на местни селищни имена в Рилската грамота на Иван Шишман. — ИБИД, кн. XXVIII, София, 1972, стр. 25 сл.]

[23] В изданието на съчинението на Владислав Граматик в Гласник 22, 289, селото при Велбужд се споменава без име, но в други ръкописи изрично се казва Граница.

[24] Кога се е потурчил Крупник, доколкото знам, е съвършено забравено. В Рилския манастир се пази разкошно евангелие на книга, което подарил «митрополит на Крупник кир Иосаф», а обковал със сребро и злато «Матей, златар от София», през 1577 г. (*Неофит*, цит. съч., стр. 101).

[25] Годината, когато е подновен манастирът, не се знае. Най-старият от братята Иосаф, пръв игумен след възобновяването, умрял през 1463 г. (срб. летописи в Гласник 53, стр. 96).

ковната библиотека на някогашната Рилска лавра. Славянски ръкописи има сега до 100. Между тях има само някои по-стари екземпляри, като например едно пергаментово евангелие приблизително от XIII век; останалите са преписи с духовно съдържание, направени в XV—XVIII век. Между тях най-голяма историческа ценност имат два огромни «панегирика» (жития на светии, главно домашни); единият е писан в 1479 г. от Владислав Граматик в един манастир под Црна гора при Скопие, другият — в 1483 от разни калугерски ръце в самия Рилски манастир[26]. Освен това тук има цял куп старопечатни книги от първите славянски печатници в Сърбия, във Венеция и в Русия, например може би единственият пълен екземпляр на октоиха, печатан в 1539 г. в Грачанския манастир на Косово поле.

Турските султани не отказвали своята охрана на възобновения манастир; неговият архив съдържа цяла сбирка стари фермани, които потвърждават границите на неговия имот. В църквата показват две украсени лампади, които подарил един от старите султани (уж Мурад II), когато при пътуването му през Дупница му се поклонил рилският игумен. Манастирът до неотколешното падане на турското владичество бил някак си наследствено (бабадан) под охраната на турските фамилии в Дупница. От старите румънски князе манастирът има две златоткани покривки за гроба на св. Иван от 1511 г., дар на молдавския воевода Иван Богдан. Като *ставропигиален* манастърът бил вън от юрисдикцията на епископите. Печските патриарси, както узнаваме от бележките по ръкописите, почесто дохождали тук на посещение; още в 1766 г. манастирът бил посетен от последния от тях, Калиник, малко преди унищожението на тази патриаршия.

Заслугите на Рилския манастир за българския народ в турско време са големи. Като се намирал посред българските земи, той станал общонародна светиня, посещавана от поклонници от всички

[26] От Рилския панегирик се ползувал Григорович и Хилфердинг. От него е взета и легендата на св. Кирил Солунски, издадена в Шафариковите Památky jihoslov., според преписите, направени от отец Неофит за Григорович. За тия паметници вж. *Д. Илков*, Няколко паметници от Рилския манастир — Сб НУ, кн. 12, 1895, стр. 615 и слд.; За турските грамоти на Рилския манастир вж. *Джансъзов*, Няколко документи, дадени от турските султани на Рилския манастир. — Сб НУ, кн. 4, 1891, стр. 610 и сл.

страни. Животописът на св. Иван с разказите за Цар Петър и цар Асен и хрисовулът на цар Шишман спомагали да се запази паметта на отколешното българско царство. Навярно под влиянието на манастира ислямът, който от Родопите напреднал дори до долината на Струма, не се разпространил по-нататък на север, ами само през планините на запад към Вардар. Инак и Дупнишко, и Кюстендилско щеше да се напълни с помаци. Епископите на тези покрайнини в миналото и в нашето столетие били повечето гърци, които към своето стадо знаели да говорят само гръцки или турски; словото божие на народен език славянското население тук слушало само от калугерите на Рилския манастир, в който църковните служби без прекъсване се чели само на славянски. В тази своя дейност манастирът се опирал на многобройните *метоси*, които имал в цял ред градове: в Дупница, Самоков, Брезник, София, Ниш, Видин, Враца, Казанлък, Котел, Чирпан, Пловдив, Татар-Пазарджик, Копривщица, в Солун и т. н. На духовниците, които били пращани там за известно време (таксидиоти), било възложено да поучават християните; при туй, разбира се, събирали помощи за поддържането на манастира. Мнозина от тези калугери в зачатъка на новото движение намираме между първите български учители. Първият будител на България, калугерът Паисий, който бил родом от Самоковската епархия, от най-близката околност на Рила, в своята българска хроника, съставена на Атон (1762), с горещи думи подканя българите хубаво да гледат Рилския манастир, тъй като той единствен е останал от големите български манастири. Туй е съвършено право: манастирите на днешна България освен Рила са малки, в които живее само по един калугер; само Троянският манастир в Балкана и гръцкият Бачковски манастир в Родопите са малко по-големи. В началото на нашето столетие начело на българското училищно движение е стоял пак рилец, отец Неофит.

През анархията на миналото столетие манастирът три пъти бил опленяван от разбойнически чети (1765, 1768, 1778), даже последния път в едно августовско утро на съмване бил запален от една чета от 30 души арнаути, тъй като освен пирга, църквата и каменните сводове на приземните сгради всичко останало било дървено. В 1819 г. около 800 турци пристигнали със заплашвания пред манастира и само даровете ги накарали да се върнат. Не много след това, след избухването на гръцкото въстание в 1821 г. дошла в Рила още

по-голяма тълпа настървени мюсюлмани да търсят скрити уж складове барут и оръжие, приготвени за всеобщо въстание на раята; но когато нищо не намерили, накарали ги да им дадат сума пари и след това се оттеглили. Голямо нещастие постигнало манастира с огромния пожар през 1833 г., но той станал причина да се подновят великолепно всички сгради през 1833—1847 г. Правителственият ферман, с който се позволявал градежът, издействувал отец Неофит като рилски пратеник в Цариград с помощта на Стефан Богориди, княз на Самос и баща на Алеко паша, първият губернатор на Източна Румелия.

Цялото огромно здание е паметник от епохата на вътрешен мир и по-голяма свобода, която в първата половина на нашето столетие настанала след тежките години на кърджалийската анархия и продължавала от Одринския мир до Кримската война (1829—1854 г.). Преди това издигането на такива сгради не е било възможно поради притесненото положение на раята и липсата на църковна свобода, а по-късно също тъй станало невъзможно, когато народното движение под влиянието на чисто политически тенденции изгубило някогашния религиозен характер. Целият български народ в Крайдунавско, Тракия и Македония със своите дарове е взел участие в това дело.

Пътешественика най-много изненадва едно обстоятелство. Тези огромни крепостни стени от дялан камък, смелите кубета, цветните фрески и марангозът, всичко е работа на местни жители на Балканския полуостров, на българи и македоно-румъни, неучени и самораслi майстори, които работят по наследствено предание! Навсякъде се забелязва жива традиция от византийските средни векове, пък се познава и техният образец — Атон; Рилският манастир заедно с църквата и своята вътрешна уредба е сполучливо подобие на старите манастири на светата Атонска гора. Църквата е изградена от майстор Павел от македоно-румънското село Кримино в Костурско в долините на Пинд, големите крила с килиите — от майстор Миленко от Блатешница, в горните теснини на Струма, майстор Алекси Рилец от село Рила и от различни дебралии, от които един майстор, Кръстьо Дебралията от село Лазарополе, поставил най-високия балкон на северното крило. Живописа са работили майстори от Самоков и от Разлог, които продължават Атонската школа и сега, когато старата прочута зография в светогорските манастири

съвършено е изгаснала. Някои от образите зографисал Димитър от село Банско в Разлог, но по-голямата част са изработили двама братя от село Доспей при Самоков, Димитър и Захарий, синове на Христо Зографа, който се изучил още в Атон. Синът на Димитра Станислав (първоначално Зафир) Доспевски се усъвършенствувал в своето изкуство в Русия и се установил в Татар-Пазарджик; своите патриотически убеждения той заплатил през «кланьетата» на 1876 г. с трагична смърт в пловдивските зандани[27]. В самия манастир за живописто и резбарство за жалост не залягат.

Сградата е неправилен четириъгълник, чиито страни имат различна дължина. В двора водят два входа с тежки врати, обковани с желязо, които при заник слънце здраво се затварят: Дупнишката порта на запад и Самоковската на изток. Над Самоковската врата се намира параклис на сръбските св. Симеон и Сава, над Дупнишката — параклис на св. Архангел. Пред Самоковската врата се намират стопанските сгради, бичкии, карани с вода, обори, ковачници, точилници и т. н. Отвън стените са неизмазани; само гдето грубо одяланите камъни се допират, е сложена ивица твърда бяла мазилка. На някои места сградата има издатини като кули с много малки прозорчета. Наляво от Дупнишката врата наблюдателното око ще намери отвън голяма височина две кръгли каменни глави, зазидани в стената — примитивни опити да се изобрази човешко лице с очи, уста и нос; каза ми се, че са зазидани от майсторите само за украшение, но аз мисля, че в тях се крие нещо от някоя простонародна архитектурна митология. От стряхата, покрита с керемиди, се издигат комините, по ориенталски начин много високи, както и гребените на дебели пожарни стени, които разделят цялата сграда на шест части, та и на коридорите преминаването през тях е възможно само през железни вратца. Коридорите около двора лежат върху отворени сводове, които се крепят от дебели каменни стълбове. От техните дървени пармаклъци на места се издават малки кьошкове; от най-високите се отваря шеметен поглед в двора с пирга и църквата. Подът на коридорите, както и големите стълби са дървени.

Най-стара страна (около 120 крачки) е северната, отделена от гористия склон само с един ров, по който води и път. Окадените стари стълбове в партера, обковани с железни обръчи, са още от

[27] За Доспевски вж. *Уста-Генчев*, Бълг. преглед II, кн. 11, 1895, септ., стр. 113.

времето преди пожара в 1833 г. В горните катове има големи стаи за поклонници с рогозки и възглавници околовръст; една стая наредили за себе си, както съобщава дълъг един надпис, копривщенци в 1834 г. Долу са стопанските местности, зимници със складове вина, кисело зеле, овче сирене, фурни и пространна старинна *мàгерница* с огромен окаден свод, през който се издига широк комин чак до върха; в нея има и чешма за миене на големите котли, а по стените висят дървени лъжици, големи като гребла. Тук има и сводообразна воденица, която се кара от подземна вада от Друшлявица; този поток пълни и шест чешми на двора. Западното крило е най-късо, около 20 метра високо, с четири ката и с хубав изглед през долината на Рила долу дори до мястото, гдето тя се слива с Илийна река. Най-богата и най-великолепна част е южната към реката Рила; отвън, отгдето е два пъти по-висока, отколкото от двора, се издига до около 30 метра. В нея са жилищата на игумена и на по-предните калугери, както и стаите за по-видни гости; в партера се намира библиотеката или, по-добре казано, с железни врата затворен склад на книги и църковни съдове и общата трапезария, чиито сводове се подпират от три дебели стълба. Източното, най-дълго крило най-после само наполовин прилича на останалите; другата половина е остатък от манастира в първоначалната му форма — неугледна сграда на два ката с ниски килии, по-голямата част дървена.

Църквата «Рождение на св. Богородица» сред двора се намира на мястото на старата Хрельова църква; отначало искали да я издигнат до нея, но всички комбинации излезли неуспешни поради липса на място. Отвън до половината е заобиколена с отворен перистил с тънки и високи стълбове от бял мрамор и черен амфиболит. Отгоре ѝ се издигат пет кубета, покрити с олово от Кратово, едното по-голямо, а четирите — по-малки. Говори се, че планът изцяло е направен според църквата на Хилендарския манастир в Атон. Вътрешността, изцяло до 50 метра дълга и до 30 широка, се дели с редици мраморни и амфиболитови стълбове на три отдела. Пъстрият камък, що е служил за градиво на външните ѝ стени, в които се сменят пластове бели и червени изгладени четвъртити камъни, всичко от околните планини, прави прекрасен ефект и живо напомня подобните пъстри фасади на североиталианските сгради, като например на катедралната църква «Сан Лоренцо» в Генуа или старинния градски дом в Кома. Стените, пронизани с железни прътове, били из-

дигнати за четири години, 1834—1837, но за вътрешната уредба на църквата било работено чак до 1860 г. Фрескови живописи гъсто покриват всичките стени от пода дори до самите кубета. Тук виждаме между ликовете на светците в природна големина народни български, сръбски и гръцки светии, св. Кирил и Методий, стареца Наум, епископ Климент Охридски, българския цар Давид, цяла редица сръбски крале и архиепископи и т. н.; между множеството останали брадати мъченици и пустинници срещаме даже и познатите от средновековната литература Варлаам и Йосаф. Като образец на този живопис са служили познатите халкографични образи на сръбския художник Жефарович от миналото столетие. Лъснатият като огледало мраморен под се простира от прага дори пред олтара. Най-голямо впечатление прави прекрасният, съвършено позлатен иконостас, който преграждa пространството пред олтара напряко като висока златна стена, пълна с арабески и други украшения, между които са вложени емайлови, със скъпоценни камъни украсени икони на светии. От дясната страна пред самия иконостас лежи ковчегът на св. Иван Рилски.

По стените и по самия църковен под четем имената на многобройни *ктитори*, които с помощта, дадена за направата на някоя част от свода или пода, помогнали за довършването на църквата. Най-много се споменават Копривщица и Габрово, но покрай тях се срещат и други места от Крайдунавско, Тракия и Македония. До църковните прозорци изненадват фресковите портрети на щедри покровители, особено на копривщенски бегликчии заедно с техните жени, повечето от четиридесетте години, които някога ще бъдат много интересни за историята на носиите. Под прикритата ходба, която заобикаля църквата, са наредени отвън фрески, които изобразяват мъката на различни грешници (мъже и жени), подобни на западните средновековни живописи. В ръцете на рогати дяволи, въоръжени с вили и клещи, се намират тълпи разбойници, злодеи, безнравственици, кръчмари с несправедливи мерки, търговци с фалшиви теглилки, селянки в самоковска носия, които вярват в самовили, магьосници и вражалици и които пият всякакви магии и други бабешки лековити маджуни, всички с български надписи с църковни букви. На детинските наивни умове на селяните този зографисан катехизис може би действува повече, отколкото ученните проповеди.

Камбанарията е пристроена към западната страна на Хрельовата кула във вид на отворена ходба с два свода. От петте камбани трите са подарък от сръбския княз Милош Обренович. Изпърво били окачени горе на пирга, но понеже звукът им се разнасял само на изток в планините, направена била за тях тази пристройка.

Атонските манастири, образци на всички манастири на Балканския полуостров, се делят на два класа; единият, според думите на Фалмерайер, е почти монархически (κοινοβία, на слав. — общежитие) с игумени на чело, избрани до живот, без частен имот, с обща трапеза, вторият демократически (μοναστήρια ἰδιόρυθμα), гдето игумените и останалите сановници се избират за година и всеки живее със свои средства в собствено жилище, със собствена кухня. Рилският манастир е нареден повечето според този втори образец. Всяко калугерско жилище се състои от килия и кухня. Калугерите се хранят всеки за себе си, като получават, разбира се, част от общите припаси; в общата трапезария калугерите се събират само в неделя и в празници, като слушат между яденето разни четива с духовно или научно съдържание. Братята са повечето от Самоков, от Горна Марица, от Разлог, но покрай тях са застъпени и всички други български покрайнини. Всеки, без изключение, е натоварен с някоя длъжност. Два пъти на ден се събира целият манастир на молитва в църквата, следобед и рано сутринта към четири часа. Те се свикват от един калугер, който четвърт час бие на двора на дървено клепало, около един метър дълго (σήμαντρον), с чук. Още е в паметта на стари хора, когато манастирът имал 400 души, и то 200 калугери (йеромонаси, йеродякони и прости калугери, които нямали духовен чин), от които мнозина, разбира се, са живели вън от манастира в метосите, около 100 *белци* (светски послушници, които прислужвали на единични калугери) и до 100 стражи, работници и овчари. Сега тук живеят около 200 лица, между тях около 70 калугери.

В турско време манастирът всяка година страдал много от разбойничеството, което траело от пролет до есен. По тази причина той бил принуден да държи постоянна стража от 40 пандури, облечени мнозина по арнаутски, повечето някогашни хайдути. При всяка врата са стояли по 10 под заповедта на калугера *портар*, който сам бил въоръжен с пушка, пищови и ятаган; останалите били пръснати при стадата или съпровождали поклонниците и *фортоларите* с товарния добитък, които носят отдалеко жито и други потреби за

манастира. Освен това 10 турски заптии, на които се плащало от манастира, били поставени при чифлика на пътя за градеца Рила. Сега безопасността е по-голяма. Но и до днес в портите обикновено са отворени през деня само малките вратца (*парапортия*) за един човек; нощем вратите здраво се затварят, ключовете се занасят на игумена и по коридорите обикаля нощна стража.

Размирните времена, които предшествували Освобождението на България, манастирът прекарал без повреда. В 1876 г. няколко ранени батачани през гори и планини избягали чак тук, тъй като между калугерите имали роднини и съотечественици. Чаушът на турските заптии ги забелязал. Вследствие на това игуменът бил викан в Дупница пред съд, но само да се изпълни една формалност, тъй като тамошните аги не искали да напакостят на манастира. Скоро след това дошли в манастира 300 башибозуци от Джумая и Дупница да търсят комити, но укротени с подаръци, ядене и пиене, скоро се върнали по къщите си. През Руско-турската война целият градец Рила избягал в манастира, но през вързата зима пътищата се затрупали с такива снегове, че скитниците башибозуци и турски мародери не се осмелили да влязат навътре в планините. Русите се появили едва след обсадата на Джумая; на 12 февруари (изт. кал.) 1878 г. пристигнали двама офицери с 50 казаци и били горещо посрещнати.

Манастирът се посещава от многобройни поклонници, които на някой празник се събират до 2500, даже след войната, когато наместо тежките, несигурни времена настъпил дълбок мир и нечута сигурност отведнаж надошли, казват, 6000 души със същия брой коне. Всеки град или покрайнина има свой празник, на който отива в Рилския манастир. *Очевден* (на св. Иван Рилски на 20 октомври), *Спасовден*, *Петровден* и т. н. Най-много поклонници дохождат на Великден. Веднаж видях сам такива великденски поклонници (1881). Имаше тук хора от Карлово, Брестовица при Пловдив, от Севлиево, Троян, Враца, Белоградчик, повечето обаче бяха отблизо, от Софийско, Радомирско, Трънско. Най-далечните от тях имаха шест дена път зад себе си. Най-много ме интересуваха хората от Мелник, на юг от Пирин планина, мъже в бели чалми, жени с тъмноцветни кърпи на главите и в облекла от пъстри, хубаво украсени материи, с хубави обли лица и черни очи; по техните коне и катъри бяха простреми светлочервени покривки и черги, домашна

женска работа. Оплакваха се, че турците с мъка им дават тескерета за преминаване през новата граница, макар и на поклонение. Между цялото това множество чудно се чувствувах като един едничък човек в западноевропейски дрехи. Снегът лежеше още навсякъде по склоновете, даже през нощта леко посипа кубетата на църквата, планинските води с удвоена сила бучаха през праговете и водоскоците, а от околните върхове надничаха в манастира голите още букови гори, които се мешаха на по-високите места с гъстата чернина на боровете. Службите и молитвите скоро се свършиха. Проповеди за поклонниците, поне сега, не се казват. Другаде в по-малките български манастири населението отива на поклонение и на шумно веселие, та след литургията подир пладне пее, играе и пие по ливадите и горите; в Рила царуват строги нрави и поклонниците тихо се разотиват още в самата светла неделя.

Любезният читател навярно ще ме попита и за самото манастирско братство, и за неговите особени качества. Калугерите повечето са пропътували практици, без дълбока ученост, но не липсваха между тях и лични мъже. Най-забележителен член на Рилския манастир беше отец Неофит, който умря на 4 (16) януари 1881 г. почти 90-годишен. Почтения, многозаслужил за българската просвета старец видях последната година преди неговата смърт[28]. Той се е родил около 1793 г. в село Банско при Разлог, като син на един селски поп и дошъл в Рилския манастир като зографски чирак, когато майстор Димитър от Банско зографисвал един параклис при старата постница. Между работата му харесал манастирският живот и против волята на родителите си станал калугер (1808 г.). В самия манастир имало много малко наука. Младият Неофит се учил у гърци, у един млад граматик (секретар), който водел манастирската кореспонденция и при избухването на гръцката революция тайно избягал в отечеството си да воюва за свобода, след това четири години в Мелник у «даскала» (διδάσκαλος) Адама от Медзово, погърчен влах, и една година в гръцкото училище в Букурещ. Знанията, тъй придобити, той допълнял с прилежно четене на книги, особено гръцки и руски. Вече в 1827 г. почнал да учителствува в Самоков и там преживял развълнуваните времена през руския поход към Одрин, когато в Самоков тамошният епископ Игнатий бил убит от един

[28] Срв. «Osveta» 1883, стр. 903—908.

мюсюлмански фанатик. В 1835 г. Неофит със 120 ученици отворил първото според модерните изисквания наредено българско училище, което основали в Габрово български търговци от Одеса; там се учило вече не по примитивния начин на полусредновековните училища, ами според изискванията на съвременната педагогия, и то по *взаимноучителната* Бел-Ланкастерова метода, която в България до неотколе господствувала в училищата. Голяма част от учениците от тази школа сами станали учители и се намирали в постоянна кореспонденция с Неофит. Неофит покрай учителстването постоянно списвал книги, тъй като тепърва трябвало да се основава училищна литература. Тези учебници били печатани в сръбската държавна печатница в Крагуевац, с позволението на княз Милош, безплатно. Неофит също превел новия завет на прост български език, на наречие, което се говори около Рила планина; този превод е печатан в Смирна в 1840 г. и бил преследван от Цариградската патриаршия. По покана на копривщенските чорбаджии (1837 г.) той основал подобно училище и в Копривщица; то трябвало да бъде отворено собствено в Пловдив, но влиянието на бегликчиите не било в състояние да надвие отпора на гръцкото духовенство. По изричната покана на патриаршията той бил след това (до 1852 г.) професор на старославянски език в гръцката духовна академия на остров Халки пред Цариград. Често му бил предлаган епископски сан, но той всякога го отхвърлял, като предпочитал да си остане скромен «даскал Неофит». Между туй той се заловил да съставя български и старославянски речник с гръцки обяснения в големи размери. Неговото печатане почнало в 1875 г., но било прекъснато от последващите събития; след смъртта му се намери приготвен ръкопис дори до думата *овца*. Изданието на този тежък труд е проблематично, вече поради смесването на църковния език със сегашния и поради гръцките бележки, тъй като гръцкият език на сегашното поколение в България не е вече познат; от Кримската война младежта покрай руски език учи френски или английски, но не гръцки. «Дядо» Неофит беше интересен субект, жив летопис на Българското възраждане; той дочака и възобновяването на българската държава и при своята ясна памет с чудно чувство говореше за времената в началото на нашето столетие. Беше приветлив, приказлив старец с малък ръст, донякъде сгърбен, с бяла брада, в черно калугерско облекло и лисичи кожух, по характер очевидно тих и несмел; четеше и виждаше без очила,

всяка дума добре чуваше и говореше със съвършено твърд глас.

Според Берлинския договор Рилският манастир от «пустиня», скрита в средата на османското царство, стана пограничено място. Българо-турската граница на билото по южната страна на поречието на Рила се вижда от всяко по-високо място в околността на манастира, но поради безлюдието на планината тук и от двете страни не се пази. Затова през манастирските гори понякога се промъкват хайдушки чети. В килиите на калугерите често виждаме по стените лъснати пушки от най-нови системи и те сами в разговор нерядко признават, че не е невъзможно да се появи ненадейна опасност.

Княз Александър I още при първото си пътуване по страната (1879) посети задушието на старите български царе и от това време почти всяко лято отиваше в манастира. През тези посещения тук ставаше много живо; до тихия други път манастирски замък квартируваше рота пехота и половин екскадрон кавалерия, при импровизираната главна стража при манастирските врати гърмяха барабани с тръби, по граничните гори бяха разпръснати малки пикети, в една килия поставен телеграф и князът, съпровождат от дипломатическите агенти и висши чиновници, които дохождаха да уреждат някои работи, правеше далечни разходки или ловджийски екскурзии по планината.

Манастирът и в турско време бил освободен със султански фермани от всякакъв данък. Тази привилегия се потвърди и от едно решение на Българското народно събрание, което се провъзгласи с княжески указ от 26 февруари 1883 г.: «Рилският манастир, забележителната българска светиня, се освобождава от всякакви данъци както за минали години, тъй и в бъдеще».

Ала новите времена с растящия религиозен индиферентизъм докараха всякакви несгоди. От българските партии само консерваторите бяха разположени към манастира; от радикалите често се изказваше мнение, че той трябва да се вземе от калугерите и да се преобърне в княжески ловджийски замък. Под влиянието на конституционния живот в България почна да се разпада старата дисциплина между братството и да се образува между него опозиция, толкова повече, че според манастирската наредба тук живеят едни до други бедни и богати, които скоро се обръщат в благодарни и неблагодарни. Из България често се чува желание Рилският манастир да стане духовен и литературен център, да си отвори богословско учи-

лище за повдигане на духовното съсловие и да се изкарат добри проповедници, както и да се нареди печатница, от която да излизат църковни и религиозни книги. В манастира имат наистина печатна машина, управлявана от един калугер от Панагюрище, който ходил чак във Виена да изучава механиката, но печатат само халкографични щампи. Отец Неофит не остави ученици с литературни стремежи. Калугерите, които се учили на манастирски разноски по богословските руски училища, предпочитат да останат по градовете като учители; за самото манастирско училище, отворено за послушниците, съществуват в общината разни несъгласия. Почнаха да излизат и остри брошури против Рилския манастир; тъкмо четох една от някогашния министър Тодор Икономов (1886), който изброява даже всякакви убийства, които са станали между самите калугери, и грешките на манастира рисува с най-черни краски, разбира се, въз основа на изпитаното само от тридневно стоене. Поправянето на всичко зависи, разбира се, най-много от самото братство и от това, ще се намери ли между тях някой организаторски талант.

След като пристигнахме в манастира, в това си пътуване бяхме горещо посрещнати, тъй като моя другар вече отдавна очакваха тук, а аз бях стар познат. Посетихме *старея*, игумена Кирил, родом от Батак, проигумена Пантелеймон, мъдър и начетен белобрад старец, който заседавал и като представител на първото Търновско събрание, след това нашия приятел, веселия отец Теофилакт, който знае цяла България, а през войната като опасно лице бил откаран от турците от манастирската килия в зандните на крепостта на остров Родос, и други познати. Нашите пътувания даваха изобилен материал за разговор.

Търсихме кариерите, от които преди 50 години са чупени камъни за сградата на църквата и които видели и Boué и Viquesnel. Но мястото е забравено, па и от това време се засипало и обрасло. Един стар пандур ни заведе, $1^1/_2$ ч. далеко, на върха *Черней*, малко по-високо срещу старата постница на Св. Иван, на левия бряг на река Рила. По пътя г. Златарски намери балвани с лъскави кристали пирит и волластонит, които тъй влязоха в очи на нашите водачи, че си събраха от тях, колкото можаха. Склонът Черней е особена вековна гориста покрайнина. От Рила, която тече между балвани с лъскави люспи слюда, и между съборени, дори до 20 метра дълги борове, гъста гора се издига стръмно нагоре по почва, съставена от

маса натрупани балвани. Камъните са покрити с цели възглавници мъх. Кракът на всяка крачка потъва в труповете на прогнилите борове, отвътре като тръба изгнили, в натрупания мъх и листа от боровете, или в опасните пукнатини между камъните. От корените на боровете и чернокорите борики висят лишеи. Между иглолистните се намират и малко буки, край реката само елхи и големи лески. Виждаме цветове от ягоди, тинтяви (gentiana) и здравец (geranium). В дупките между балваните свили са си, казват, леговища лисици, па и мечки.

Денят 18 септември беше определен да се изкачим на върха на Рила планина. Вечерта прочетохме още описанието на Бартовото изкачване, чийто пътепис е познат и на калугерите в руски превод. Лунната нощ даваше най-добра надежда, че изгледът ще бъде ясен. Но мене неочаквано ме хванаха ревматични болести в лицето, безсъмнение вследствие силното загряване във влажната вековна гора, с такава сила, че до заранта не можах и да мигна и предпочетох да остана в манастира. Г. Златарски излезе в $3^1/_2$ ч. при лунната светлина с двама водачи и се изкачвал по много стръмен връх между Рила и Друшлявица, докато в 7 ч. стигнал до извора на един приток на Друшлявица; температурата там паднала на —1°. В 10 ч. пристигнал на върха, съставен от гнайс. Изгледът бил вече разпокъсан от ранните мъгли, но се виждала Витоша, град Самоков, Стара планина, особено около Етрополе, част от Средна гора, очертанията на Родопите, снежният Пирин и на югоизток Малешовските планини. На запад изгледът бил затворен от зъбците на самия рилски гребен. Тъкмо пред погледа лежали в кръгла като кратер пропаст под снежни долове петте езера, от които изтича *Урдина река*, един от зачатъците на Черни Искър. Облаците скоро затворили изгледа. Слизането било мъчно, трябвало да се плъзгат по гладката суха трева, пълна със скрит камънак, дори близо до старата постница при самоковския път. В $3^1/_2$ ч. следобед г. Златарски се върна в манастира с разкъсани панталони и изподраскани ръце, също като Барт, който се спуснал навярно по същия път. Мисля, че изкачването би станало много по-лесно от манастирския чифлик край потока *Елешница* (зная тази долина чак до горния край на гората), дори на гребена и оттам на изток към извора на Друшлявица и към тамошните върхове[29].

[29] *Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — П Сп, кн. 18, 1885, стр. 348 нарича посетения от него връх Еленин връх, което

8. САМОКОВ

От Рилския манастир към изворите на Искър. Град Самоков. Исторически бележки. Железарници и индустрия Долината на Палагария и бойното поле в 1413 г. при Чаморлу. Изглед от Лозен. Завръщане в София.

На 19 септември се отправихме (9 ч. 35 мин.) от Рилския манастир на североизток за Самоков, 12 часа път през планински пътеки. За водач ни се даде един манастирски пандур, млад момък с пушка мартинка, във военна бяла фуражка. Беше вече съвършено есенен, влажен и студен ден (около +10°C) с мъгли, па прокапваше и дъждец. Първата част от пътя вървеше още по долината на река Рила. Самоковските поклонници, които бяха се разположили на лагер в гората под св. Лука, бяха последното човешко общество, което видяхме. След това започнахме да се отдалечаваме от реката и почнахме да се изкачваме по един връх през тиха борова гора с тънки дървета, до 25 метра високи, между които отначало тук-таме се зеленееше още някой усамотен бук. След малко видяхме надясно на югоизток ливадест прорез, в който Рила иде от своите «Рибни езера». Реката се нарича тук *Крива река*, а нейната долина *Тиха Рила*. Отзад надалеко се издигаше на границата голият *Цáрев връх* с жълтеникави поляни над горите. Скоро (11 ч.) слязохме от конете и се изкачвахме към върха с много кривули по една пътека, която беше собствено вада между смриков гъсталак; наместо борове започнаха да се показват борики, а по-нататък, около 1850 м, *мури* с черно стъбло и светлозелени листа. Край пътя никнеха разнообразни цветя, тинтяви, на места още неразцъфнали, високи звънчета, дребноцветни дядови зъби (Digitalis viridiflora според Панчич), цъфнали кокорчета (мушанки, Панчичовата Viola

ми се вижда погрешно, тъй като това име принадлежи на по-ниската планина с лъскавия кръст, малко по-нататък на изток. Според описанието той е бил навярно при точката, отбелязана на руската карта с 1228 сажена (2620 м) на юг, или на втората с 1251 сажена (2670 м) на запад от петте езера. На върха неговият анероид в 11 ч. и 20 мин. показвал 557,5 милиметра, термометърът +10°; същия ден консулът Лутероти наблюдавал в София (където капнало и малко дъжд) в 2 ч. 718,6 мм (барометър) и +21,4°C, което би дало диференция 2142 метра. Поставим ли къщата на Лутероти в най-ниските части на града с 535 м, надморската височина на този рилски връх би била следователно 2677 метра.

Orbelica) и прецъфтели лопени. Отзад на югозапад се виждаха още в дълбоката гориста долина между дървета и поляни сивите стени на Рилския манастир. Пътеката повечето върви към лявата страна, към скалистите спускове на най-високите рилски върхове.

На обяд стигнахме на една плоскост с каменни могилки, смрика и нисък боров храсталак. Между гъсталака растяха *брàшници* и *боровѝнки*, които в самоковските села ги ядат сурови и много ги събират. Върха надясно го назоваха *Сухи чал*. Шумът на Рила, който идеше отзад в дълбочината, за нас утихна; за това пък се обаждаха поточетата отляво, от близките огромни стени.

След няколко минути се отвори пред нас тъй нареченото *Сýхо езеро* с периодическа вода и продълговата форма, около 400 метра дълго (според руската карта 1933 м). То беше тъкмо сухо. Само на западния край имаше малко вода; по-нататък дъното беше пълно с пясък, набразден от сухи корита като от поточета. Южният бряг беше пълен с камънак и големи остри балвани, от които се издига по стръмния склон висока борова гора, смесена със смрика, която на по-високите места преобладава сама. Северната страна при полите на страшни скали е заградена от каменист горист склон, под който между тревата лъкатуши тясна пътека. Видим отток езерото няма. Зимно време то е пълно и достига дори до пътя. През това време в него се намират големи риби, които изчезвали в някое друго подземно езеро през дупките, които са скрити между огромните балвани на южния бряг. От изток иде от Попова шапка силен поток, дели се на няколко ръкава, ала те скоро се изгубват между камънака на езерното дъно. В онзи остатък вода на запад се влива с миниатюрна блатлива делта друг малък поток, при който бяха буйнали висок гъсталак, цъфнали сини шапки (Панчич отбелязва Aconitum Cammarum от същото езеро) и разни сенникоцветни растения. На северната страна бучи на високо водопад през гладки скали, но не виждаме къде отиват неговите води; затова пък забелязваме, че под свободно натрупаните един над друг камъни край пътя живо клокочат някои невидими подземни води. Цялата седловина очевидно е съставена от нанос колосални балвани, свлечени от двете страни. В пространствата между тях се набира вода, която се стича от склоновете; след разтапяне на снега и подир дъжд нейната повърхност се издига над пластовете балвани и напълва това езеро.

След половин час почивка потеглихме пеша по-нататък през

мъгливите висоти, по които растяха само смрикови храсталаци и дребни елхи. Най-после стигнахме (1 ч. 45 мин.) на водораздела между областите на Егейско и Черно море, на тъй нареченото *Кобйлино бра́нище* (според руската карта 2155 м). То е покрито с жълти поляни, по които растяха някакви си бели съсънки и дребен вид тинтяви. Изгледът отстрани беше заграден от пролетни мъгли, които се трупаха като дим срещу нас и постоянно ни пръскаха с капки. Само през пролуките в тях се познаваше височината на околните върхове. По пътеката на места се виждаха правените опити да я постелят с калдъръм, другаде обаче изчезваше в някое тръсище, по което трябваше да цапаме. По-нататък власи пасяха планински полудиви коне, черни и бели, които се обаждаха с особен писклив глас. Един млад влах в бели дрехи със синя чалма стоеше близо до пътя. Водачите ни размениха с него няколко думи на развален новогръцки език, който ми напомни разваления италиански език на бокелите и арнаутите: Ти ка̀миш (καμσῖς)?, Типоте!' (Какво правиш? Нищо).

Оттук настана вече спускането в дунавското поречие; плъзгавата трева беше овлъгнала, та позволяваше по-твърдо да се стъпва по нея. Скоро стигнахме до *Лява река*, един от трите потока, от които се сбразува Йскър. На ливадата, обрасла с боров храсталак и смрика (2 ч. 30 мин.), под гранитови балвани край студената речица обядвахме за половин час набързо студено месо, хляб и ракия.Наблизо стръмния склон красеше изгорял храсталак с чуден розов и виолетов цвят, следи от неотколешен горски пожар. От доловете на изток излизат притоците на Лява река от множество езера, които откри Rockstroh, но ние виждахме около себе си само мъгли и пари, от които всичките ни дрехи бяха овлажнели като подир дъжд.

Пътеката върви по-нататък край Лява река, която тече с шумно бучене най-напред на североизток, по-долу на север, като през дълбока улица между високи голи склонове, от които на места се спущат огромни грамади свлечен материал. Слизането е много мъчно. Най-опасни са големите плоски скалисти прагове, до 20 крачки дълги, гладки като лед; на места един след друг като скалисти стълби, но някъде могат да се обходят през гората или гъсталаците. На едно място на моя другар се сплаши конят и го хвърли, за щастие без по-голяма повреда. Тук пак срещнахме овчари със стада бял късоног добитък, който принадлежеше на някой самоковец; стадата на панагюрци, които пасат тук лятно време, бяха вече потеглили за

зимовището си. В хубаво време тук навярно се вижда разкошен планински край, но ние заварихме тук само игра на мъгли и облаци, които се преобръщаха в студени, замръзнали капки или дъжд. Към края (от 4 ч. 15 мин.) вървяхме до самата река, която тече през многобройни ръкави между храсталак, борики, въшкино биле и Lonicera (орлови нокти) с червени луковици. През тук минават вече и волски коли за дърва. След това пътят се изкачва отново високо на десния бряг, но вече скоро (6 ч. 10 мин.) стигаме края на планината. Пред себе си виждаме ъгъл, в който Лява река се влива в *Черни Искър*, който иде от югозапад и се образува от *Урдина река* и други потоци при северните поли на Рила планина; самият ъгъл е изпълнен с пространна гола тераса. Зад Черни Искър се вижда в мъглата *Доспейска планина*, нисък горист планински нос на Рила (върхът 1664 м), в който при село *Доспей* неотколе се намерили пластове въглища. На края на Лява река лежи селището *Сръбско село*, но ние не отидохме към него, ами свърнахме на североизток през един неголям гребен към *Бели Искър*. Той тече на изток от Лява река, паралелно от нея в подобна праволинейна, на север обърната долина от самата тройна граница между България, Румелия и Турция. В Самоков ми казаха, че край него върви съвършено добър път чак до границата, гдето на върха *Демиркапия*, 6 ч. от града, се намира погранична стражница с гарнизон жандармерия и стар проход за Разлог към река Места. Южният склон към Разлог там не е стръмен и е покрит с гори, в които се произвежда катран. Турците към края на своето владичество искали през тук да построят шосе, което да свързва Самоков право с морето, а именно с Кавала.

Застигна ни тъмна нощ. Българският лош навик да се излиза на път късно заран, който напразно се мъчих с добри съвети да поправя, сега ни се отплащаше с доста опасния поход по тесни непознати места. По лоши спускове слязохме в тъмната като в рог нощ, като водехме конете внимателно след себе си, в селото *Бели Искър* (7 ч. 25 мин.), от което покрай шумното бучене на реката се разнасяше из гората ехото от кучешки гласове и селско пеене. Оттук стигнахме при мястото, гдето се стичат Бели с Черни Искър във великолепна тъмна пустиня между стръмни склонове, в която се намира цял ред железни пещи: под копитата постоянно хрущяха железни сгурии. Преминахме по каменен мост през Черни Искър, промъкнахме се през тесен проход в отворено поле и стигнахме късно (9 ч. 15 мин.) в Самоков.

Самоков лежи пак в една от типичните котловини на Западна България. Самоковско поле се простира край Искър, който тече тук на север, на около 12 километра и е около 4—5 километра широко. По своята височина то надминава много и Софийско поле; самият град лежи според руската карта 937 м над морето. Овощия и вино се докарват всякога от другаде. Дъното на полето е тревиста плоскост с няколко стари могили; по краищата надалеко и нашироко то е черно боядисано от железни сгурии, които на места са натрупани в малки купчини. По-близките склонове са обрасли с храсталак (тук *бус*, *бусье*); на югозапад започват големи иглолистни гори, горе наричани *Чамкория*. На север се вижда хубавият профил на Витоша, на юг цялата великолепна, със снежни петна украсена ограда на Рила планина.

Градът лежи на десния бряг на Искър, през който води дървен мост; на левия бряг се намират само казарми. Той брои 9970 жители, от които 833 са испански евреи, 608 турци и 130 румънци (власи)[1]. Има заможен вид и до неотколе бил пръв град на запад, като е стоял по богатство и напредък по-високо от София и Кюстендил. Улиците са широки и постлани с калдъръм, къщите хубави, с широки дворове, по които се виждат стари като дървета дрянове с големи плодове. Тук има 12 джамии и 5 църкви. Високата дървена *сааткула* бие по «европейски». Забележителна е старата чешма, четириъгълна масивна сграда от четвъртити камъни с издадена стряха, всяка страна на която се представя като изпълнен свод по мавритански стил. В един ъгъл горе е прикрепена каменна къщичка като модел или играчка и някаква си каменна халка. По-стара сграда е и хамамът с мраморни басейни, мавритански прозорци и с особени входове в мъжката и женската баня; ала водата не е от топлите извори, ами се топли с огън, който поглъща много планински дърва. От новите сгради личи новото училище с двор, насаден с борове, с 23 прозореца във фасадата, чийто градеж бил захванат още в турско време. Тук има и методистична американска мисия с църква и голямо училище, съвършено дървено. Тук съществува и женски манастир, който се занимава със сукнарство, основан в 1837 г. Българското правителство тук отвори богословско училище.

[1] Според статистиката от 1893 г. 9568 жители, от които българи 7878 души, испански евреи 1020, цигани 392, турци 151 и «други езици» 106. (П.)

[За Самоков вж. *Хр. Семерджиев*, Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. София, 1913.]

Началото на града не е познато. В средните векове за него нищо не се споменава, освен в късните турски хроники между първите завоевания в тези покрайнини. Във всичките известия за голямата битка в съседство в 1413 г. нигде името на Самоков не се споменава. Очевидно селището се образувало постепенно край *самоковите* на тукашните железарници. Преданието твърди, че първоначално градът се намирал около 20 минути на юг в полето при усамотената църква, наричана *Бельова црква*. Тя е полуподземен продълговат свод, първоначално много тъмен, който едва в 1869 г. пак бил реставриран и осветен. Старите фрески бяха съвършено изтъркани от турците; на върха на свода растял бряст, който сега е присаден до църквата. Желязната врата е стара, съвършено пробита от куршуми. Сега тази църквица е постлана с надгробни турски камъни, от които е съставена също хубава сбирка от източна орнаментика в стените на съседния кьошк. На югозапад оттук се посочва на един връх, който загражда от западна страна тесния вход в искърските долове, през гдето вчера през нощта влязохме в полето, градището *Шишманово кале* и местността *Шишманов гроб*. Там уж загинал в бой с турците последният български цар Иван Шишман. Забелязах, че преданията за него са някак си във връзка със съществуването на Рилския хрисовул, за който се знае между населението.

В пътеписната литература не липсват известия за Самоков. Харф в 1499 г. нищо не споменава още за този град, при все че от Пазарджик за Дупница е преминал навярно през тази покрайнина. Петанчич ок. 1502 г. знае Самоковско поле (Campi Samocovi). Курипешич през януари 1531 г. останал цял ден в самоковския пазар (marckt Samokouo). Венецианският аноним около 1559 г. е отбелязал Самоков като добър град (terra buona) с железни рудници, в полето край река Искър. Едно известие от началото на XVII век споменава тук 21 самокова[2]. Хаджи Калфа нарича този градец център на кадилък, с железоносни води и железни мадани, в които се ковят и котви за кораби. Според Марсили самоковските работилници доставяли на турския корабен арсенал годишно 1395 кантара желязо на пръчки[3].

Приблизително в XVI век е основано в Самоков и епископ-

[2] «Samocou, doue 21 molin batte ferro». Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, стр. 71, заб. 237.

[3] *Marsigli*, Stato militare, стр. 151.

ство, за което в средните векове няма още известия. То било подчинено на сръбската патриаршия в Печ след нейното възобновяване (1557 г.) във времето на великия везир Мехмед Соколович, когато съседният софийски митрополит в това време бил всякога подчинен на цариградския патриарх. Самоковската митрополия съдържа днешната Самоковска околия, част от Радомирско край западната страна на Витоша заедно със селото Владая, пак Дупнишка околия, при това в Турция цяло Джумайско и на десния бряг на Струма, Разлог, най-после в Румелия главата на Марица и Ихтиманско заедно с Василица, Мухово и Вакарел. От Берлинския договор землището на това епископство е разпокъсано на три части. Според постановлението на екзархийския устав самоковската митрополия трябва да се съедини със Софийската веднага щом като се опразни.

Самоков в последните столетия бил едно от важните огнища на християнската образованост във вътрешността на полуострова, също както балканските и средногорските градчета и както в Македония подобният рударски град Кратово. За по-старата епоха свидетелствуват каменните селски църквички, ръкописите, писани в околността (видях един молитвеник, преписан в 1744 г. в селото, наречено *Белчин*), старопечатните църковни книги от венецианските печатници и т. н. Училище, разбира се, гръцко, в града е основано в 1800 г. Тукашните предприемачи и търговци, хора пропътували, които знаели Лайпциг, Брашов и Смирна, били в близки и роднински връзки с бегликчиите и търговците от Копривщица, заселени в Пловдив. И в сегашната българска администрация има доста много самоковци. По характер те нямат живостта на средногорците или македонците, те са хора неподвижни, благоразумни, но трудолюбиви и постоянни; като същински планинци са много набожни.

Турците отначало образували в града една трета от населението. Между тях бил прочут родът на Михалбейовци, чиито имоти били в Ихтиманско. До 1877 г. Самоков не е страдал от военни нещастия. Само в 1737 г., през войната с австрийците, турците обесили самоковския митрополит Симеон в София[4]. В кърджалийско време Самоков бил заграден с насип и окоп с кули при вратата и при моста; преданията разправят за боевете, които турците и християните

[4] Бележка в Московската печатна библия от 1663 г. в Рилския манастир: 1737 «владику Симеона Самоковскаго обесише у Софию месеца ав(густа) 21».

имали с кърджалиите в прохода при село *Клисура* на пътя за Дупница.

Цялото свое развитие Самоков дължи на железарниците, чиято област първоначално била много голяма[5]. Магнетитови зрънца се промиват и досега от разложения сиенитов пясък в долината на Искър и неговия приток Палагария от тамошните селяни в селско землище. По-напред тази индустрия е цъфтяла и по-нататък на север в селата около цяла Витоша, дори до самата София, но там изгаснала приблизително преди 40 години[6]. За това промиване се съ-

[5] Руда събират и досега при Самоков край Искър селата Драгошиново, Злокучане, Чамурли, Калково, Горни и Долни Окол, а край реката Палагария Широки дол, Райново, Ральово, Алийно, Поповяне, Ковачевци, Ярлово. По-напред работели и селата около цяла Витоша: Владая, Кладница, Крапец, Сръбски Самоков, Чуйпетлово, Железница, Бистрица, Горубляне. В железарската област принадлежат и маданите и многобройните самокови при най-горна Марица.

[6] Когато се печатаха тези страници, Златарски ми съобщи с писмо от 15 (27) януари 1888 г. някои интересни подробности за угасналата желязна индустрия около Витоша, черпени от предания. Във *Владая* се показват следи от две видни и множество сгурия на купове, сега разнасяна често от планинските води. Потокът Владая, който тече към Княжево, затова е пълен със железни късове. Според преданието преди 40 години във Владая се изработвали за един ден и една нощ винаги три *разсвачи* по 120 оки, които за по-нататъшно преработване били носени в *Сеспримо* при главата на Марица, където и самоковското желязо се ковяло и приготвяло за по-нататъшен транспорт в Цариград. Работата при всяко маданище извършвали 4 *виднярѝ* от Трънско (от Божица?). Владая тогава политически принадлежала към Самоков; черковно и до днес принадлежи към Самоковска епархия. Желязо се изработвало и във Витоша дори до Княжево и Бояна; Владайската река карала, казват, 70 *колета* на самокови дори до «Александровия мост», 1 километър над Княжево, и работата се простирала по Витоша нагоре чак до местността «Златни мостове». При Александровия мост преди години се намирали следи от «латинска църква», сега съвършено изчезнали. Последен притежател на владайските самокови бил Хосрев паша, самоковски владетел, адмирал през гръцката революция, а по-късно велик везир (умрял през 1855 г.). За работата, която била ангария, жителите получавали от Хосрев за кола руда кола дърва и кола дървени въглища, всичко на всичко само 21 гроша, и затова завели против Хосрев дълъг процес, който се прекратил едва със смъртта на Хосрев през Кримската война. Тогава и престанала цялата работа във Владая, на Витоша и в Горубляне, където също така имало три видни. Хосрев се грижел да се запазят горите на Витоша, които били букови, по-малко дъбови и най-малко борови, което потвърждава и Буе (Itinéraires 1, стр. 67); след смъртта на Хосрев Осман паша Софийски позволил да се сече гората и по този начин Витоша била оголена, както е сега.

бира пясък, свличан от потоците след топенето на снега в терасовидни резервоари, които се наричат *вирове*, което е общо българско наименование за дълбоки места в реките. Рудата, добивана от плавене на пясъка, се разтопява във *вигни* или *видни*, после повторно в *мадани* и след това се кове в *самокови*, главно при най-Горна Марица. Работата във видните, загрявани с дървени въглища, се ограничава на няколко летни месеца. Работилниците имат български имена (*Бойков мадан*, *Бельов мадан*, *Етровица* и т. н.), но напоследък се намирали повечето в турски или еврейски ръце. Работниците във видните не са тукашни, ами краищани от Уйно и Божица. При примитивното устройство на вигните от 360 оки руда се добива само 60 оки желязо вместо около 260; останалата част остава в сгурии.

В по-старите турски времена в Самоков имало *72 видни* и *18 мадана*. Барт (1862) намерил тук да работят 58 от първите и 16 от вторите. Напоследък преди войната работили само 25 видни и 12 мадана. Хохщетер (1869) пресмята годишното производство на желязо на 53 000 виенски цента, следователно по-малко, отколкото изработва една модерна пещ на Запад. Около преди 25 години самоковци поръчали на западни работници да им направят някаква си по-добра пещ, ала не сполучили, защото не била добре направена. До Кримската война тукашното желязо се изнасяло чак до Влахия, през Свищов, но след това било изтикано и от българските пазари от силната конкуренция на евтино английско, шведско и щирско желязо. Турците дори до последно време взимали подкови за конницата на Шуменския корпус оттук.

Днес тази индустрия е в съвършен упадък. Г. Златарски ми пише, че сега (декември 1887 г.) работят вече само 4 мадана с 4 видни: 1 мадан близо до Самоков при мястото, гдето Искър излиза от планините в полето, с видна при самия град, 1 мадан с видна в селото *Махала* при главата на Марица, $2^1/_2$ ч. от Самоков, и 2 мадана с видни в селото *Радоил* в същата покрайнина. Първият мадан принадлежи на евреин, останалите — на българи.

Самоковската индустрия не се ограничавала само в тази област. Покрай железарството е цъфтял и табаклъкът, особено изработването на сафияни, гайтанджийството, чиито продукти (*гайтан*) отивали в Македония, Албания и Босна, и сукнарството; с тукашния шаяк били обличани цели два корпуса от турската армия.

Преди години се правили опити и за произвеждането на стъкло; ок. 1850 г. немският лекар д-р Унтерберг, от 40 години заселен в Самоков, докарал за тази цел и работници от чужбина, но работата не успяла.

Тежка рана нанесоха на самоковската индустрия новите граници. С румелийско-българската граница бе отрязано не само Ихтиманско, което много отколе е образувало част от Самоковско, ами и най-горната долина на Марица, в която лежи част от градските видни и самокови. Митническата граница прекъсна старите сношения със западните покрайнини на Европейска Турция. Градът, изпърво един от предните в Турция, изпадна на околийски градец в Софийски окръг. Доставките за турската армия престанаха; самоковци бяха готови да доставят облекла и ботуши за българската войска, но домашните изделия се видяха много груби на лицата, от които зависеше доставката. В самоковски шаяк беше обличана само жандармерията. Железарството изпадна почти на изгасване. Хората, инак предприемчиви, от неуспеха на своите усилия се сепнаха и изгубиха смелост. Тук видях само малка нова фабрика за кибрит, държана от една чешко-българска компания, в която старите машини свидетелствуваха, че в тази местност по-напред се работили сукна, и една ракъджийница. Веднаж се мислеше железницата през Сърбия и България за Цариград наместо през Ихтиман да се прекара през Самоков, но този план беше изоставен, защото проходът оттук към изток има огромен склон към Марица.

От изкуствата в Самоков цъфти, както вече се спомена и досега, църковната *живопис* (*зография*), чийто произход е от Атон, и в околността на Рилския манастир тук и в Разлог се е развила самостоятелно. Освен тези две места туй изкуство в голяма мяра се упражнява в балканската Трявна, гдето е пренесено също тъй от Атон. Прекарахме почти цял ден в приятната компания на тукашните зографи, които знаят полуострова от Белград до Цариград и могат да дадат ценни сведения за много старини. Освен това тук много се работи резбарството, главно за църковни украшения; неговите изделия, от епископските тронове дори до малките лъжици от глогово дърво, са интересни. От много години тук е работела и халкотипия, печатница за щампи за рилските поклонници, даже старецът Н. Карастоянов печатал тук на малка, от Белград пренесена печатничка от 1847 г. със старославянски букви църковни книжки, часослови,

молитвеници, жития на светии, буквари и т. н., разбира се, полутайно[7]. Тази печатница не е била сама. В четиридесетте години в Мелник са печатани гръцки молитвеници и други дребни неща, които са добре познати в тези покрайнини, но аз нямах щастие да видя някой екземпляр.

На 20 (8) септември имаше тъкмо празник. В хана се заловихме за голям тоалет при амфиболитовото корито на двора, дадохме след толкова време пак веднаж да ни лъснат ботушите и след планинското подивяване се приготвихме, колкото беше възможно, малко по-за пред хора. В Бельова църква, където заранта отидохме, тъкмо *4 руфета* празнуваха своя празник, между тях и еснафът на гостилничарите. Седяха на тревата с ядене и пиене; носеха стара градска носия, мъжете калпак, кожуси и широки потури, жените фесове, увити с кърпа околовръст, къси кожуси, тежки пояси и червени сукмани. Самоковският началник беше цяла рядкост в България: от руската окупация четири години стои постоянно на едно място, докато другаде чиновниците заедно с правителствата постоянно се меняха. Тъкмо в Кюстендил се запознахме с друг, който вече бил в осемнайсет околии! С учудване чухме от него голямата новина, на пръв поглед неправдоподобна: пристигнал новият княжески манифест и известието, че Търновската конституция е възобновена, че министър-председателят генерал Соболев отстъпил и че било назначено ново коалиционно министерство, съставено от либерали и консерватори с Цанков начело. Самоковци освен това бяха зарадвани и от диганéто на карантината, която много излишно бе прекъснала всичките им връзки с Румелия, тъй като най-близкият позволен проход беше чак при Вакарел.

Дойде и последният за мене 66-и ден от нашето пътуване. На 21 септември се върнахме с кола в София за 8 часа (53 километра). През студеното утро след ясната лунна нощ имаше хубава гледка на Рила. Преди да тръгнем, имахме голяма изненада, каквато другаде в България не ми се е случвала. Цинцаринът ханджия на нашия хан, чиито постели достигаха почти върха на нечистотията и от чийто таван висяха кълчища и слама, ни предложи цяла разбойническа

[7] Синът на Карастоянов, фотограф в Белград, ми показа тези печатни книги през 1874 г. с молба да не споменавам никъде за тях, тъй като било опасно, ако се научи за тях турското правителство. Неговите внуци сега имат фотоателие в София, от което са излезли множество картини от сегашна България, репродуцирани в западните журнали.

сметка; в нея напр. печеното пиле струваше 14 гроша, като се бележеше подробно колко се взема за скубане, за въртене на шиш и т. н. Той ни смяташе за хора, които търсят за правителството злато и сребро по планините и които трябва според това и със злато да заплатят. Спомних си подобна класическа сметка, която получил френският историк Бюшон в 1814 г. в една арнаутска кръчма в околността на старата Елевсина, в която обаче била още пресметната и особена сума за вратата, на която пътникът спал.

От Самоков се върви все край Искър, с постоянен изглед на Витоша и на нейните голи планински носове, от които се промива магнетитово желязо. Отляво иде реката, която отдавна се нарича *Паликàрия*, в която покрай желязото се добивало и злато[8]. Селата в нейната долина са стари. При *Алийно* напр. се намира развалина на манастир със старо градище; при *Белчино*, споменаване още в XV век, имало някакви топли извори. Скоро се появява надясно малко отдалеченото село *Чаморлу*, през което се отделя шосе за Ихтиман. При него в 1413 г. султан Мохамед I с помощните сръбски отряди разбил брата си, султан Муса, който на бойното поле при Искър бил хванат и удушен[9]. По самото шосе преминахме през селото *Калково*. В Самоков ни показаха чудна находка от това село, два седнали коня, издялани от стеатит, които щели да служат може би за облегалки на някой стол или за украшение на печка. Работата беше толкова примитивна, че не можеше да се определи дали е грубо вчерашно изделие, или нещо «предисторично».

В селото *Долни Пасарел* (казват му и *Пусти Пасарел*, от което жителите се сърдят) виждаме пак шопски носии, тесни бели беневреци. В Самоковско господствува друга носия и друго подречие, което обхваща и Дупнишко, и Разлог. Тук напущаме пролома на Искър, в който долу лежат няколко малки манастирчета, и тръгваме надясно през високия гребен (1060 м) към село Горни Лозен. По пътя срещнахме самоковската дружина, която се връщаше об-

[8] Името е старо. Сръбските летописи отбелязват към 1413 «убијение Мусийно на *Поликарии*» (*Šafařík*, Památky стр. 63). Мнозина при това име ще си помислят за Παλαιοκάρυα, стар орех; читателят на Плиний неволно ще си помисли за *palaga*, *palacurna*, стар, първоначално испански термин.

[9] Според Константин Философ (Гласник 42, стр. 308) Мохамед I стоял «под горою Витошею на реке Искре», Муса «на Стипони» (при Ихтиман). Турските летописи споменават Чаморлу; споменатият сръбски летопис поставя убиването на Муса при Палагария. Срв. Dějiny bulh. стр. 318.

ратно в своите казарми от маневрите при София. От стръмните серпантини имахме красив изглед на Софийско поле, огромно жълтеникаво стърнище, и на Балкана зад него, с Ком, Мургаш, Баба и някакъв си остър връх при пролома на Искър. От серпантината, която най-далече завива на изток, ме изненада хубава вечерна панорама, която се простираше чак до покрайнините, в които преди два месеца бях захванал това си пътуване. Виждаше се Вежен, Тетевенският и Троянският балкан, даже с далекоглед добре се разпознаваше Юмрукчал; по-близко се виждаше гористата Братия с голия връх, а до нея поляни и гори и средногорските склонове над Златишко поле. На другата страна край склоновете на Витоша се виждаше на северния хоризонт Руй и скалите около Погановския манастир.

В София намерихме съвсем променено положение, видяхме нови министри, отворено събрание и заминаването на руските генерали, на които Каравеловата партия, неблагодарна от компромиса, даваше на раздяла великолепен банкет, в който участвуваха до 200 души. Изминаха се няколко дни, докато се ориентирам в тази врява, която образуваше такъв контраст на спокойния живот в тъй близките покрайнини, от които идехме.

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

ЧЕРНОМОРИЕ

1. ЯМБОЛ И ДОЛИНАТА НА ТУНДЖА

От София за Ямбол. Дчешният Ямбол, византийският Диямполис. Античният Кабиле на Таушантепе. Старият българо-византийски пограничен окоп (Еркесия). Ново преселение на народи в Източна Тракия и Добруджа. Татарските султани. Къзълагачко и Каваклийско. Гърци кариоти. Странджа планина, Сакар планина и манастирските върхове.

Последното двумесечно пътуване по България извърших през лятото на 1884 г. Отправих се в черноморските покрайнини, за които имаме наистина добри карти още от руската война в 1829 г., но чиито старини досега са само малко изследвани. Тези краища имат за историка особен интерес, тъй като проходите през най-източната част на Хемус с околността на близките черноморски градове повече от две хиляди години са били театър на важни събития, като се почне от похода на Дарий срещу скитите и от старите македонски и римски походи дори до седемвековната история на войните между българи и византийци и до османската история. Аз си разпределих пътя по такъв начин, че най-напред се отправих в източните околии на Румелия, след това пропътувах цялото пространство от Сакар планина при Одрин чак до нос Калиакра, близо до границата на Добруджа и оттам се завърнах край северните поли на Балкана в София[1].

[1] Обширен археологически реферат за това пътуване публикувах в Archaeolog. epigr. Mittheilungen X, където отпращам за всички антикварни подробности — *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 129—203.

На 14 юни рано напуснах София и стигнах на третия ден заранта в Пловдив. В най-близките планински краища навсякъде още стоеше по нивите житото, повече зелено, отколкото жълто, и целият край имаше вид на пролетна преснота, която се увеличаваше от неразтопените още зимни снегове по планинските върхове. При Траяновите врата по горите край шосето, обградено с високи гъсталаци цъфнали шипки, тъкмо стоеха малки военни постове по причина на разбойниците, които се появили тук някъде. Пътят обаче тези дни беше много оживен, та едва ли някой очакваше какво и да е нападение. Навсякъде се чуваше само момински смях и говор. Вакарелки в живописни носии със сърпове в ръце отиваха по стар обичай да жънат в равнината около Татар Пазарджик и Пловдив, *на полето* или със старинния израз *на Романя*, в чети дори до 40 момичета, всякога с някое момче начело като водач на жътварската чета или както тук казват, *драгоманин*. Стори ми се, че те отиват повече на забавление, отколкото на печалба; поне в Ихтиман на двора на нашия хан играха до късна нощ хоро с гайда. Освен тях отиваха за същата работа ихтимански цигани, чисто облечени, с жените си и децата си на коне, като някое малко преселение на народите.

В Пловдив умовете на обществото бяха заети тези дни от две събития, чието продължение и последен резултат никой не можеше да предвиди. Очакваше се пристигането на новоназначения генерал-губернатор Гавраил Кръстевич от Цариград, от друга страна, вниманието беше обърнато към спора, който бе се повдигнал между Сърбия и Българското княжество за някаква погранична поляна при Брягово и който за няколко седмици доведе даже до скъсването на дипломатическите отношения между двете съседни страни. Някакви големи преврати тогава, 15 месеца преди пловдивската революция, никой не очакваше и в източнорумелийската област владееше най-голямо спокойствие.

От Пловдив за Ямбол, където за мене започваше истинското пътуване, ме вози на 18 юни железницата от $8^1/_2$ ч. заранта до 6 ч. 11 мин. вечерта. При първата част от пътя, която ми беше вече позната, от четири години насам нещо повече беше земеделческото училище в *Садово* при Пловдив, първо в цяла България, а липсваше старотурският кервансарай в *Папазли*, от разграбване почти съвършено унищожен. Хубавият поглед на Балкана и Средна гора зад станцията *Хаджиелес* се затваря. Железопътната линия лъкатуши

по плодородна долина край ниските брегове на Марица, чийто постепенен наклон се вижда от ленивото въртене на воденичарските колела под първобитни язове от храсталак. При бавното вървене имаше доста свободно време да разгледаме самата железница. На локомотива стоят двама ориенталски огняри с големи сламени шапки на главата, кондукторите, повечето арменци и гърци, викат по станциите «фертиг!», без да знаят какво собствено то означава, а до нас в тясното съседно купе от втори клас функционира пощата, т. е. румелийски чиновник в калпак с импровизирана маса между седалищата и с подвижна кутия с преградки за писма на стената. По станциите с досадно дълги почивки гордо се надуват железничарите в износени дрехи по френски кройки, повечето левантинци; «интелигенцията» на съседните градове идва при пристигането на влака да узнае какво ново има по света и между врявата, в която се слуша български, турски и гръцки, се движат туркини в бели яшмаци, които без стеснение по пътя се показваха по прозорците, и жени на испански евреи, които се поздравяваха взаимно по кастилски с титлата «дона». За да не доверяваме твърде много на идиличната железница, случайният спътник, познатият румелийски доктор и политик, ни показваше поправеното мостче пред станцията *Каяджик*, където се слиза за недалечния окръжен град Хасково; неотдавна то се съборило тъкмо под трена, в който имало множество представители от румелийското събрание, но никой, казва, не се уби. По-голямо нещастие станало в 1878 г. през руската окупация, когато паднал мостът през Арда при Одрин.

Малко след обяд стигнахме на станцията *Търново Сеймен*, откъдето се отклонява линия на север за Ямбол, която първоначално трябвало да бъде построена дори зад Балкана до Шумен. Селото *Сеймен* на левия бряг (1900 жит.) е център на една околия от Старозагорски окръг. Станцията е паянтова сграда, бюфет няма и всеки обядва със сиренето, което си носи, с кромид или чесън в своето купе. Като се преместихме в друг трен, минахме Марица, която тук тече между високи склонове, по дълъг железен мост и вървяхме нагоре край лъкатушната и тиха Сазлийка. Голият край с вълнообразни върхове е много еднообразен. В него се добива *алчия*, при Сеймен край реката *Алчидере* и в околността на станцията *Раднемахле*, от която се отива за Стара Загора. Покрайнината полека-лека се разхубавява. Множеството златокласи жита и дългите редове ху-

бави череши свидетелствуват за богатството на Загорско поле. По-нататък при самата линия се показва градецът *Нóва Загора* (на тур. *Ени Заара*, 3647 жит.)[2], голямо село с глинен цвят и няколко малки бели къщички. Оттук линията завива на изток. Край северната ѝ страна преминава нисък гребен от най-източна Средна гора, пълен с малки кории. Още между двете Загори той достига известна височина, при все че зад него през една седловина (на северозапад от Нова Загора) се показва и Стара планина (някъде в околността на Хаинбоаз); по-нататък обаче постоянно спада и остава нисичък гребен, който се издига над линията само около 100 метра. Надясно стърчат цял ред рътове, на един от които (*Текѐбаир*) виждаме бяла сграда на някой ислямски молитвен дом. Линията тук е полуразвалена; железопътната компания, казват, нищо не харчила за поправката и поддръжката на този клон. По станциите релсите често съвършено са ръждясали, та се ронят под обущата. А по занемарената линия влакът бавно се движи над прогнилите траверси и постоянно шуми между високата трева, пълна с див бъз, тънки и високи лугачки, зелени млечки и сини ралици. На едно място гологлав голям кретал спокойно бе кацнал в полето до линията и пред влака едва-едва отлетя. Пощенски трен пътува по тази странична линия само три пъти в седмицата; нашият от Нова Загора беше наполовин празен. Станцията *Керменли* (при шосето за Сливен) е само тъжна усамотена колиба посред поляните. Най-после близките склонове отдясно изчезнаха и се откри по-широк изглед: ето острите профили на двата усамотени манастирски върха, на юг в далечината проточените очертания на продълговатата Сакар планина, а пред нас белият Ямбол с тънки високи минарета, тъкмо под сивите конуси на уединения Бакаджик. Градският кмет г. Киро Икономов от станцията веднага любезно ме покани за свой гост и след малко ни застигна залязващото слънце при един новоизкопан античен надпис на старите турски гробища.

Ямбол, център на околия, седалище на една дружина войска и на централна телеграфна станция на линията от Русчук за Цариград, е доста голям град, който брои 8463 жители (от които 789 турци, 606 евреи и 110 цигани)[3]. Той е разположен от двете страни на

[2] Според статистиката от 1893 г. 4401 жит. (П.)

[3] Ямбол на 1 януари 1885 г. имал 10 771 жители: 8290 българи, 1507 турци, 1745 евреи, 120 гърци, 48 цигани, 33 арменци. Изглежда, че циганите при

река Тунджа в плодородната низина (около 140 м над морето); десният бряг е нисък, а на места и блатлив, левият пък висок и сух. Изгледът се ограничава на източната страна с живописния Бакаджик, който се състои от два гористи конуса от еруптивен произход. *Големият Бакаджик* над самия град има 150 метра височина, *Малкият* или *Войнишкият Бакаджик*, югоизточно от него, е малко по-нисък. На южната страна се издигат на една далечина от 30 километра подобни конуси на манастирските върхове, които владеят цялата тукашна панорама, като напомнят донякъде със своята усамотеност и форма Monti Euganei на Венецианската низина. На север се вижда съвършено близо ниският край на Средна гора, която за последен път се издига в остър, като някой морски нос прерязан връх *Таушантепе* (на тур. «заешки връх» — 258 м), в един блатлив завой на Тунджа, която около него от източна посока се обръща право на юг. Надясно оттук се синеят ниско на далечния хоризонт два къса от Стара планина.

Старият естествен Ямболски акропол е стоял на левия бряг в речния завой, от три страни заобиколен с вода. На скалистия му терен, около 130 крачки широк и 16 метра издигнат над реката, сега се издига единствената сграда, запустялата *Софулар джамия*. Тя е угледна мохамеданска сграда със стени от греди и камъни, които вътре целите са изписани с арабески, с под от тухлени шестоъгълници и с високо кубе; християните твърдят, че уж първоначално била църква «Св. София», на което обаче явно противоречи не само архитектурата, но и правилната посока на стените към Мека. Край южната страна на джамията се забелязват огромни стари основи от големи дялани камъни, а по многобройните околни турски надгробни паметници и остатъци от издялани старинни орнаменти. На северната страна реката със своите буйни жълтеникави вълни мие стръмните поли на скалата, когато на ниския западен склон се простират долу под скалата и влажни овощни градини. С града този полуостров е съединен с нисък ръкав, на който сега се намират колибите

това румелийско преброяване на много места се записвали като турци, което при ценза на Княжеството не се позволяваше. Според статистиката от 1893 г. в града се оказали 13 588 жит., от които 10 528 българи, 1558 турци, 1011 евреи 247 гърци, 118 цигани и 101 «други езици».

[Материали за Ямбол и Ямболско са поместени в Сб. Тунджа 1915/1930, София, 1930.]

на циганите. При тях се познават и основите на стени от недялан камък и тухли, с които градът бил първоначално заграден от всички страни. Местоположението в речния завой и усамотената, отдалече видима бяла джамия на пръв поглед напомнят, разбира се, в по-малък размер, на търновския Царевец.

Около това пусто градище се простира в полукръг от реката до реката същинският град, по-напред заселен повечето от турци, с няколко сгради от по-старо османско време.

Мен най-много ме интересуваше *безистенът*, единственият, който видях още цял, неразвален. Той е висока продълговата сграда, със стени по типичен начин на старотурските сгради с обли камъни в четириъгълни тухлени рамки и с четири кубета, чийто оловен покрив немного отдавна е бил заместен с керемиди. Вътрешността, в която водят четири големи врати с железни крила, е снабдена с 10 прозореца, премрежени с железни решетки. Дюкяни имало отвън и отвътре. Отвън били наредени край всяка от по-дългите страни 12 сводови дюкяна; във вътрешността, 8 метра висока, 50 крачки дълга и 12 широка, под сводове, по които са изписани жълти цветове със сини листа, се помещавали в два реда 32-ма търговци, чиито места се делели с дървени прегради. Безистенът бил *вакуф*, задушбина (фондация) на някой си Али паша; незначителния годишен данък (по 55 пари годишно за дюкян) всякога, приблизително 20 години наред, идвал да събира един вакуфски управител от Цариград. Този масивен огнеупорен безистен е поучителна илюстрация на писмените известия за някогашната цъфтяща търговия в славните времена на османското царство. В последната руска война турците при оттеглянето си запалили безистена, напълнен с провизии, но без успех, тъй като само малко е окаден. Сега в него се намира склад на болницата и войската.

За голямата *Ески джамиси* българите твърдят, че уж първоначално била християнска църква; през руската окупация тя действително била обърната в църква, но първият румелийски губернатор Богориди заповядал да се върне на мохамеданите. Вътре обаче аз не забелязах никакви следи от християнски градеж. На двора неотдавна бил намерен барелеф с тракийски ездач с щит в ръката; при все че няма ламя под себе си, бил провъзгласен за св. Георги и поставен в една църква. От останалите сгради заслужават да се спомената развалините на два хамама при реката и подземният водо-

провод от изток, който се разклонява из града от старинния *таксим* (резервоар), който изглежда като четириъгълна каменна кула без прозорци и врата.

Срещу този град с повечето османски изглед се простира на ниския десен бряг на Тунджа по-пространна и по-населена махала *Кàргона*, пълна с градини с високи дървета и населена само от българи, които в нея имат и своите училища (с 19 учители и учителки и около 1000 ученици) и две нови църкви. При граденето на по-големи здания, главно църкви, тук обикновено работят зидари от Трявна и каменари от Одрин. В главната църква има надпис за нейното преправяне в 1835 г., веднъж гръцки, втори път български с гръцки букви[4]. И надписите по гробовете в църковния калдъръм от края на XVIII век свидетелствуват за елинизъм, който господствувал в града в училищата чак до 1847 г. На други надгробни камъни се виждат само фигури, които изобразяват занятието на починалите: свещи, гергеф за женски шев и т. н. На едно място в Каргона при реката се показват полузалети основи на някакъв турски *сарай*.

През Тунджа водят два моста, и двата дървени на каменни стълбове — стара работа. *Хамамкьопрюсю* към станцията на шосето за Сливен лежи още на всички шест стълба; на някои камъни са издълбани змии, което ще има навярно някакъв митологичен произход. Вторият мост, който води за Каргона, е 72 метра дълъг и сега стои само на два стари стълба; другите са замествени с дървени подпори.

Освен споменатото градище в речния завой в Ямбол се намират и други различни старини. В града на левия бряг често при копане се намират дебели основни зидове от големи четвъртити камъни (както в Кюстендил) или тухлени сводове, подобни на софийските (в един до безистена сам влязох), части от стар калдъръм и особено монети от античната епоха (особено, казват, от Филип Македонски), дори до най-новите времена (видях напр. долар на Маврициий, курфирст саксонски от 1547 г.). На източния край на града се търкалят дебели гладки гранитови и мраморни стълбове. По турските гробища на североизточната страна лежат много старинни дялани камъни.

[4] Той е единственият такъв надпис, който съм виждал в българските покрайнини. Поради голямата прилика на главните гръцки и кирилски букви, разликата личи само при чисто славянските звукове (начало: Подновн са храма тонзн на сфятн великомутзенника и т. н.; по-нататък напр. Таргофтзн, мпоетзн (бояджии).

Два от тях имат надгробни гръцки надписи от времето на римските царе.

В ямболската покрайнина се пада един от най-старинните градове на стара Тракия, македонският и римски *Кабиле*. В нея цар Филип II, баща на Александър Велики, около 342 г. преди Христа основал македонска колония, без съмнение на мястото на някое старо тракийско градище. Между колонистите имало и престъпници, заселени може би за работа в мините. Най-старо сведение за това селище имаме в съвременната Демостенова реч «За херсонеските работи». По-късните гръцки известия поставят Кабиле определено към реката Тонзус в средата на Тракия, близо до границата на могъщото племе асти, чиито жилища се простирали от Перинт на Пропонтида дори до Аполония (Созопол) и следователно е обхващала цялата почти планинска верига на Странджа. Между крепостите, които превзел M. Lucullus (в 72 г. преди Хр.) в похода против траките и черноморските гърци, изрично се споменава и Кабиле. Градът и през римското владичество не изгубил своето значение и се споменава в пътеписите и географските съчинения до IV век. На църковния събор в Сердика присъствувал и Север, епископ на Кабиле. Последен път Кабиле се споменава в описанието на съдбоносното готско нахлуване в 378 г. у съвременника Амиан Марцелин. Изглежда, че туй нахлуване сложило край на разцвета на това македонско селище; поне у съвременниците на император Юстиниан, у Прокопий и Хиероклес, както и в запазените списъци на епископските седалища неговото име вече не се среща[5]. Само в похвалната поема на Мануил Фил за пълководеца Главà срещаме града Τούν-

[5] Кабиле: Филип II сега превзема и урежда в Тракия между други градове и Καβύλην, *Demosthenes* or. de Chers. § 44. Καλύβη (sic). πόλις Θρᾳκης ἄποικος Μακεδόνων, Stephanus Byz. *Харпократион* поставя Кабиле според Теопомп и Анаксимен πρὸς τῷ Τὰξῳ ποταμῳ (чети Τόνζῳ според *Tafel*, Const. Porph. de, thematibus, p. XXVIIa) κατὰ μέσον τῆς Θρᾳκης; Според *Полибий* 13, 10, 7, лежал οὗ πόρρο τῆς τῶν 'Αστῶν χῶρας ; Според *Страбон* 7, p. 320, над Византион живели астите, у които бил разположен πολις Καλύβη (sic), Φιλιπποῦ τοῦ 'Αμύντου τοὺς πονηροτάτους ἔνταυθα ἱδρυσαντος. Lucullus «Cabylen cepit», между Ускудама (по-късния Одрин) и Аполония, *Eutropius* 6, 10. У *Плиний*, Nat. hist. 4, 40, се споменава тракийското племе Carbiletae, чието име обаче (според *Tomaschek*, Oest. Gymnasialzeitschrift, 1867, стр. 702) не трябва да се бърка с Cabyletae. *Птоломей* 3, 11, поставя Кабиле до Тонзус и Арзус, с местоположения донякъде объркани. *Gams*, Series episcopo-

τζης πόλις, град при Тунджа, който може би е лежал на мястото на римския Кабиле.

За местоположението на Кабиле най-сигурно може да се съди от римските описания на шосетата. Градът е лежал на мястото, където шосето, идейки от Анхиало, се деляло на две посоки, към Адрианопол и Филипопол. Разстоянието, отбелязано в Певтингеровата карта оттук до Берое (52 римски мили), добре би прилягало и за Ямбол. Обаче разстоянието на Кабиле от Адрианопол ни насочва към местоположение донякъде по-северно, тъй като според «itinerarium Antonini» то е възлизало на 79 римски мили, когато от Одрин до днешния Ямбол най-много може да има 68 такива мили.[6] Кабиле според това е лежал между сегашния Ямбол и подножието на Хемус. Тъкмо там се намира прекрасна позиция на последния край на Средна гора, на горе споменатия «заешки връх» *Таушантепе*, около 9 километра от Ямбол. Уединеният конус, отдалече отвсякъде видим, с изглед на Балкана, Бакаджик, Странджа, манастирските върхове и Сакар планина, лежи тъкмо в завоя на Тунджа, която около него в прав ъгъл от източна посока се обръща на юг, като се разлива при това през многобройни странични ръкави в пространни мочурляци. На самия връх се намират остатъци от пространна крепост между многобройни могили. Крепостта впрочем е съществувала дори до османско време. В крепостта *Таушанли* близо до Ямбол е квартирувал султан Мурад I в похода на неговия пълководец Али в България в 1388 г., а също и там получил от него известието за победите над цар Шишман, който тогава бил принуден да признае турския суверенитет.[7] Турците пренесли името от Мала Азия, където и досега се намира на северозапад от Кутахия

rum (Ratisbonae, 1873), стр. 434, смесил Кабиле с Габала в Сирия. Готите «prope Cabylen», *Ammianus* 31, 11, 5.

[За Кабиле и Диосполис вж. *В. Велков*, Градът в Тракия и Дакия, София, 1959, стр. 107—108. За Кабиле писмените данни у *Mih.* IGBulg. III/2, p. 164—165.]

[6] «A Cabile per compendium Hadrianopolim usque LXXVIII sic: Orudisza ad Burgum XXX. In medio XXV. Hadrianopoli XXI.III» Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum edd. Parthey et Pinder, Berolini, 1848, p. 77.

[7] *Leunclavius*, Historiae musulmanae Turcorum etc. (Frankfurt, 1591), p. 276, според турските хроники: (Sultanus) «quum ad aliquid tempus *in urbe Iamboli* substitisset, ex eo loco discedens, ad *arcem Tausonlu* nominatam se contulerat» etc. *Hammer*, Geschichte d. osm. Reiches I², стр. 174, пише *Tausli*.

град *Таушанли*, в старо време по-прочут, отколкото сега.[8] На южната страна на върха лежало до неотдавна село *Ковел*, запустяло от войната в 1829 г., но на картите, направени от по-старата руска карта, още не е отбелязано навсякъде неговото име, което е във връзка, разбира се, с българското название на тревата Stipa pennata, като че напомня още на стария Кабиле или според по-късния гръцки изговор Кавили.

Остатъците от градището на темето на Таушантепе описа чехът, господин Херменгилд Шкорпил, който като учител в Сливенската реална гимназия имал добър случай да разгледа всички околни покрайнини. Там по лозята и нивята има развалини, които покриват около два квадратни километра, с остатъци от четириъгълна кула и остатъци от стени, късове от трицветна мозайка, очукани барелефи (на един лице с лък в ръката), стълбове, архитрави, водопровод с глинени тръби, които излизат от една голяма щерна, иззидана с тухли и отгоре покрита с каменни плочи, и т. н. Много градежен материал е откаран от градището в смесеното село *Таушантепе* на югоизточните поли и в Ямбол. До градището стърчат около 14 могили; в една от тях селяните преди години намерили, казват, бронзова кола.[9]

Към землището на Кабиле принадлежали още и някои крепости в околността. По върховете на Големия Бакаджик се намирали остатъци от две градища (у населението техните основи се наричат «манастир»), а по северните им поли при село *Търново* части от стар калдъръмен друм, без съмнение остатъци от римския път от Пловдив през Кабиле за Анхиало, отбелязан в Певтингеровата карта.[10] Около 20 километра на югозапад от града на една усамотена височина в Ямболско поле на юг от селото *Бояджик*, унищожено от турците през българското въстание в 1876 г., лежи пространно градище, в което до църквището на св. Георги били изкопани, казват, железни стрели, част от боздуган и релеф с конник копиеносец. Г. Шкор-

[8] Tawschanli у *Hammer*, цит. съч. I², стр. 159; срв. Tauschanlubasar ib.530.

[9] *Вл.* и *Кар. Шкорпил*, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, стр. 33, 84. Авторите поставят Кабиле (стр. 37) чак към селото Бейкьой, около 20 км на юг от Ямбол, което никак не се схожда с разстоянието на Кабиле от Адрианопол и от Берое, отбелязано в стария римски пътепис на Антонин, чийто текст вероятно не им е бил познат.

[10] За този калдъръм споменава и Шкорпил все там, на стр. 47, брой 31.

пил открил в околността на Ямбол на три места и остатъци от старовременно рударство. На седловината между двата Бакаджика, при върха *Малтепé* (на тур. Имотен връх), се намират около селата *Тюркмен* и *Нова махала* единични зрънца и 15 сантиметра дебели жилки галенит с дълбоки рупи, но при туй никакви следи от пещи за топене на добиваното олово и сребро. Следи от старо добиване на мед с рупи се намерили на запад от Бояджишкото градище, при селото Куемджи, и остатъци от железни рудници — на северните поли на Голямомонастирския връх, с пет рупи по 5 метра дълбоки.[11] За времето, когато по тези места били експлоатирани рудниците, околното население нищо не помни.

Сегашният Ямбол се появява едва в средните векове, в XI—XIV, когато у византийските писатели често се споменава като *Дàмполис* или *Диàмполис*[12]. Пахимер го пише *Hyámpolis*, като му се е въртял вероятно в ума градът със същото име в елинска Фокида, който се споменава в Илиадата; същият му дава епитета «много хубава крепост» (φρούριον κάλλιστον). Тогава тази крепост заедно със своя град (се нарича и πόλις, и φρούριον) била главна на пътя от Адрианопол за теснините на хемската Сидера. Във времето на комнинските императори често става дума за него през войните със заддунавските номади. Споменава се също и в похвалната поема на Мануил Фил за пълководеца Главá. През царуването на българските царе в XIV век, във времето на Светослав, на Михаил Шишман и на Александър, Диампол неведнъж се споменава като български град на самата граница.[13] Българската форма на това средновековно име сигурно не знаем. Изглежда, че се е казвало *Дъбилино* или по сръбски *Дубулино*. Първата форма се среща в надписа от

[11] *Херман Шкорпил*, Природни богатства в целокупна България, Пловдив, 1884, стр. 44, 64, 71, 92. Някои бележки, стр. 46, 47.

[12] Името Диамполис би сочило към по-стария тракийски град *Диосполис* (Kiepert в регистъра на своя Atlas antiquus бележи «Cabyle, postea Diospolis, Yamboli»), който се споменава в 6 век (*Herocles* ed. Parthey, p. 5; Notitiae episcopatuum ib. 72, 160, 195, *Theophanes* ed. Boor 1, 177). Но този град е лежал в същинската *provincia Thracia* според Диоклетиановото разделение и е принадлежал към Пловдив, докато Ямболският край по това време е принадлежал навярно към *provincia Haemimontis* (със столица в Адрианопол), която според Хиероклес обхващала и Девелт, и Анхиало.

[13] *Kedrenos* 2, 596. *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 1, 229, 244. 2, 63. *Pachymeres* 2, 558. *Kantakuzenos* 1, 294, 324, 431, 463.

1357 г., от времето на българския цар Иван Александър на стълба, който неотдавна е бил намерен в турските гробища при Ямбол[14]; втората се споменава около 1409 г. у Константин Философ като име на забележителен град по пътя от Влахия за Андрианопол.[15]

Ямбол изрично се споменава между градовете, превзети от турците през техните първи завоевания в Европа.[16] По-късно се прочул като седалище на многобройни бейове, а особено като временна резиденция на някои князе от царствуващия род на кримските ханове. От османските владетели често в него е пребивавал страстният ловец Мохамед IV (1648—1687), когато в покрайнините от Одрин дори до Балкана и до морето е устройвал големи ловитби. Под името «Авджи Мохамед султан» той и до днес се помни от турците в тукашните покрайнини. Освен турци в Ямбол живели и българи; жителите на махалата *Каргона* и на селото *Войник* (под М. Бакаджик) имали права и повинности на «войниците». Разказахме погоре, че и Панагюрските «войници» по произход са били от Ямбол. Хаджи Калфа в XVII век описва Ямбол доста нагледно — с 5 джамии, 2 бани, мостове, градини, махали зад реката, и възхвалява тукашните прочути кебета. Той изрично споменава, че градът в негово време нямал някогашните свои стени. В това време Ямбол се славил със своите овощия, главно сливи, и снабдявал султанските сараи със «сорбети»[17]. Във войната през 1829 г. генерал Шереметев пристигнал с конница от Айтос в Ямбол, застигнал тук големи турски сили, които отстъпвали от Шумен, но след малък вечерен бой обсадил града на заранта; турците между туй през нощта избягали, като оставили големи припаси. В 1877 г. турците изсекли лозята и градините на североизточната страна, за да не се приближат русите от тази страна незабелязано към града, както в 1829 г. Когато

[14] Стълбът с българския надпис от 6865 г. Изобразен у *Бр. Шкорпил*, Материали по археологията и античната география на България. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 524.

[15] Султан Муса потеглил от Влахия (1409) за Адрианопол и по пътя пленил Саража баша «в месте некоем *Дубулине*». Гласник 28, стр. 412 или 42, стр. 293.

[16] *Luccari*, Annali di Rausa, стр. 64 (Boruigrad и Jambol). *Leunclavius*, Hist. musulm. Turcorum, стр. 278, 470. *Hammer*, Geschichte des Osm. Reiches I², стр. 154.

[17] *Hadzi Chalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 53. За овощията *Marsigli*, Stato militare, стр. 56. Според *Hammer*, Osm. Staatsverfassung I, стр. 96, в XVI век имало в Ямбол царски сарай и всеки петък пазар.

след това руската войска обсадила Стара Загора и напредвала към Сливен, ямболските мохамедани през планини и долини избягали, но след битките при двете Загори скоро пак се върнали. Християните, които между това били обрали джамиите с килимите и свещниците, преди завръщането на турците набързо всичко пак окачили и прострели по местата им; само косъмът от брадата на пророка (*сакъл-и-шериф*), пазен като голяма светиня в една малка кутийка в една джамия, не се намерил вече. Неговото изчезване тогава поставило мнозина в опасност за живота. По-видните граждани оттук и от околните градове, главно от Сливен, между тях и старци в преклонна възраст, били интернирани в Болу́, в Анадолия (старият витински клавдиополис), и едва след войната пуснати.

Ямбол със своята плодородна околност има още бъдеще; населението иска преди всичко железопътно съобщение с Черно море, тъй като транспортните тарифи по железницата чак до Дедеагач, при устието на Марица, са толкова високи, че допускат конкуренция на търговията с биволски коли по шосето до по-близкия Бургас.

Особени са етнографските отношения не само на ямболската околност, но изобщо на цялото пространство край Черно море от Дунава дори до самия Цариград. Населението тук много се е променяло, от падането на българското и византийското царство до ден днешен. Повтарящите промени освен запустяването на много краища са имали един резултат, много чувствителен при историческите изучавания — изчезването на средновековните географски названия и на старите предания, които са били свързани с единични местности. Стари жители в целия този край са собствено само българските планинци в Шуменско, Котленско, Сливенско, в няколко само по-източни долини (напр. около Гулица, Ченге, Вресово и около Русокастро), както и жителите на крайморската част на Странджа; след това гърците в старите черноморски градове и най-после тъй наречените *гагаузи* по крайбрежието от Варна на север, т. е. християни, които говорят турски, без съмнение потомци на куманите, заселени и покръстени в XIII век в България. Във всички останали места през последните петстотин години са ставали чести или ненадейни преселения на народите, при които най-чудното обстоятелство е това, че се преселявало с явна леснота не номадското население, ами земеделческото. Това променяне на жилищата заедно с неговите народописни резултати и досега е малко познато в науч-

ната литература. За неговото проследяване в по-старите епохи пречи главно липсата на писмени известия.

Покрайнините край старите византийско-български граници, заградени, от една страна, с плодородните склонове на Средна гора и Балкана, за чието богатство споменава Villehardouin в разказа за френските нападения срещу българите, от друга, с населената долина на Марица заедно със заможния одрински край, който във византийско време всякога бил пълен с цъфтящи градове, през турското завоевание по-голямата част били пусти, главно вследствие седемстотингодишните войни между българи и византийци. За края между Ямбол и Одрин имаме изрично свидетелство в животописа на Григори Синаит от XIV век. В тези пустини, от които с падането на старите царства веднага било отстранено злото от постоянните погранични войни, се заселили турци. Не само в Пазарджишко, Пловдивско и Загорско, ами и около Ямбол, Карнобат, Бургас и оттук на юг към Одрин днес имената на потоците, планините, селата, полетата, пасбищата и т. н. по-голямата част са чисто турски, при все че в наше време в същите места между българи или гърци са пръснати вече само малки остатъци турци. Турските имена на селата показват, че много от тях са произлезли от чифлици, тъй като много често са произведени от лични имена или названия на различни чинове от по-старата турска администрация.[18] Споменахме, че според пловдивския поп Константин в Пловдивската епархия още преди 70 години на брой турците съставлявали мнозинство; в одринските покрайнини тяхното надмощие било още по-значително. Обаче и тук османските селища не се задържали и християнският елемент полека-лека пак придобил надмощие. Тази промяна ставала постепенно, с измирането на османлиите, върху които е лежало цялото бреме на военната служба, и със заселването на християнски земеделци по турските чифлици, по спахилъците, вакуфите и други имоти. Един очевиден пример на такава колони-

[18] Напр. в Ямболско гедикли («гедьокли» се наричали тези чиновнически дивански класове, които вместо заплата били възнаграждавани от дохода на ленните имоти, т. е. секретари, мутеферици и чауши, *Hammer*, osm. Staaatsverfassung 2, 55 и др.), Ханово, Кадикьой, Хасбеглии, в Казълагашко Бейкьой, Пашакьой и т. н. От народописен произход са имената на селата Арнауткьой (сега бълг.), Тюркменли (смес.), Османли (бълг.) в Ямболско. От лични имена са напр. Даудбегли (бълг.), Енибегли в Казанлъшко, Ибрахимлии (бълг.) в Каваклийско и т. н.

зация имаме в турските грамоти на чисто българското село *Вакуф* в Каваклийско, според които тамошното землище било първоначално ислямски църковен имот, в което към края на XVI век била заселена рая с права и повинности на «дервенджии» (пазители на проходите). Според наречието може да се проследи откъде са идвали тези български колонисти. И тук слизали от планините, донякъде от Средна гора и Стара планина, донякъде от Родопите. С туй се обяснява и разпространението на «рупското» наречие от Родопите през Марица към Черно море чак до Бургаско.

Тези промени не били ограничени само в равнината на стара Тракия. На север от Балкана навярно едновременно станали подобни преврати, само че точно обратно. Когато на юг турците в близки нам времена отстъпили, като оставили след себе си само множество местни имена, на север българите в последните столетия останали в малцинство. Крайдунавските и черноморските покрайнини от река Янтра до Варна още към края на XVI век имали преобладаващо християнско население, но от това време били наводнени от силна турска колонизация в такъв размер, че българският елемент бил съвършено изместен от някои покрайнини (напр. от Османпазарско). Кога и как е станала тази промяна, не е още обяснено. Изглежда, че е станала полека-лека, и то, както още ще обясним, когато му дойде мястото, със съдействието на разни обстоятелства.

Най-големите преврати били причинени от руските войни. Вече походите във времето на царица Екатерина II (1768—1774), както и походите в 1806—1812 г. оставили в Крайдунавско трайни последици и разбъркали особено народописния състав на Добруджа и Бесарабия. Войната в 1829 г. пък станала причина за цяло преселение на народите. От Одринско, Ямболско, Сливенско, Бургаско и Провадийско при заминаването на русите се задигнали хиляди български семейства и потеглили за Заддунавско на румънска и руска територия. В Бесарабия тогава дошли, казват, 3900 семейства, според други 25 000 души. Между названията на българските села в Бесарабия и до днес се повтарят многобройни имена на задбалкански села[19]. Но на мнозина от емигрантите не се харесвало в Бесарабия. В трийсетте години настанало обратно преселение

[19] В Бесарабия се намират напр. села Вайсал (село със същото име в Одринско), Ескиполос, Девлет Агач (от Кръкклисийско), Делджилер (от Каваклийско), Пандаклия, Дюлмен, Чьомлеккьой (от Ямболско), Тропокло,

Обаче голямо множество от тези, които се завръщали, не стигнали у тях си в Тракия, ами се заселили в пустите от войната села на север от Балкана. По този начин във Варненско и Провадийско голяма част от сегашното българско население е във второ или трето поколение от Ямболско.

От 1829—1877 г. станали още и други постепенни промени. На север от Балкана почнали да слизат в равнините на Добруджа от Провадия дори до Тулча котленски планинци, които отначало там само лятно време пасли своите стада, но по-после останали завинаги. От друга страна, емиграция от земеделци от Загорско и Чирпанско отивала на изток в Каваклийско, в Ямболско, в околността на Тракия, в Бургаско, главно около 1860 г.[20] Освен това от кърджалийско време дори до последната война се разпространявали български селища по равнините на Долна Тракия дори близо до Родосто, Деркос и до самия Цариград.[21] Заселването на черкези (1864 г.) е било само преходен епизод; сега съвършено са изчезнали. Нови промени, както вече по-често се споменава, докарала войната през 1877—1878 г. При заминаването на руските войски от Одринско оттам се дигнала нова българска емиграция. Преселници от Долна Марица се преселили в Румелия, от самия Одрин и от Кръкклисийско във Варненско. Същевременно и до тази минута се изселват турци от България и от Румелия в околността на Цариград и в Мала Азия, а заедно с него става, разбира се, полека-лека и ново разместване на българското население по някогашните османски села.

От Ямбол направих една екскурзия на кон по долината на Тунджа на юг, в двете пограничните околии Къзълагачка и Каваклийска.

Бургуджик, Твърдица (от Сливенско) и т. н. [Срв. *И. Мещерюк*, Переселение болгар в Южную Бесарабию 1828—134, Кишинев, 1965.]

[20] Напр. Курмушлии в Каваклийско, Войник в Ямболско, Дракà във Факийско, по-голямата част от бургаските села са населени с хора от Ст. Загора.

[21] По-старите съчинения не споменават българи между Кръкклисе и Цариград. Напр. Бошнакович през 1762 г. като първо българско село споменава Канара и Коджатарлà при Скопелос; капитаń Духамел във военното описание на пътищата от Свищов за Цариград (Петербург, 1827) казва, че землището на българите свършва пред гръцкото село Ескиполос (при Кръкклисе) и че по-нататък са само гърци и турци. — *Шопов*, Българите под стените на Цариград. — ПСп, кн. 21 и 22, 1887, стр. 486, обяснява, че българите около Чаталджа и Чорла се преселили в кърджалийско време от Чирпанско, Калоферско и т. н.

Пътувах свободно без всякакъв багаж, освен горна дреха, съпровождан от един конен румелийски стражар на хубав кон, който любезно ми зае архиерейският наместник в Ямбол. Оттук не минава никакво шосе и полските пътища в малко заселения край тъй често се делят и кръстосват, че телеграфните стълбове, които водят право през гори и ливади, понякога са единствената гаранция да не се забъркаш. На 19 юни в 2 ч. след обяд тръгнахме за Къзълагач (35 км). Зад самия Ямбол настъпват на много часа път еднообразни пасбища, по които преобладават гъсталаци от високи козешки тръне. Надясно тече Тунджа в отворена долина, пълна с малки кории, със следи от ужасни периодични наводнения. Немногобройните селища, с население повечето смесено, турско и българско, са наредени далече от пътя, повечето край склоновете към речището. Срещаме само млади турци в бели чалми с коса на рамото, които ни мерят с поглед, пълен с неприветлива недоверчивост, няколко селски коли с черно забулени кадъни и няколко българи с калпаци, които съпровождаха колата с голям дървен котел за варене на ракия. При пустотата на най-близката околност погледът на пътника предпочита да се устреми към живописните силуети на вулканическите планини, които изскачат татък на хоризонта, като уединени острови: наляво немного далечният (2—3 ч.) Бакаджик и надясно манастирските върхове, зад които все по-ясно и по-ясно се подава далечният гребен на Сакар планина. На 4 ч. забелязахме на срещния бряг на Тунджа селото *Фундукли* (на тур. *фундук* — лещник), което българите изговарят *Пандакли*. Същевременно минахме по пътя си немия паметник от старо време, за който отдавна вече бях слушал из България, особено от г. Славейков и от старозагорски приятели и който ни беше описван като цяло чудо на света. Със своите огромни размери и със своята загадъчност наистина прави особено впечатление. От издънките на Бакаджик се спуща към Тунджа право от североизток на югозапад стар окоп, който в първите минути напомня на запустял железопътен насип. Насипът, покрит с висока трева, е около един човешки ръст висок и се намира на северната страна; край южния му хълбок върви окопът, пълен с гъст храсталак; пет крачки широк и толкова дълбок, че в него спокойно може да се скрие зад насипа един конник, без даже и да слиза от коня. «Ето господине, *Еркесйя*, за която питаш! Казват, че върви от Черно море дори до Бяло море» (Егейско), каза моят водач; изобщо в на-

селението е разпространено мнението, че окопът се простира от едното море до другото.

Този окоп наистина захваща от Черно море, от лагуните на Бургаския залив и върви оттук дори към средното течение на Марица. Неговата линия може добре да се проследи на 100—110 километра. Първата половина, от морето дори до Тунджа, която преминава от изток към запад навсякъде през гористи покрайнини, малко обработени, почти навсякъде е обрасла със стари дървета и по този начин прекрасно се е запазила. Нейната посока в околните покрайнини всекиму е позната. На новата руска щабна карга цялата тази първа част е ясно отбелязана с кафява линия, при което равният изглед на единични части личи ясно. Началото лежи в блата на западния края на Мандренското езеро при село *Якъзли*, на север от развалините на стария Девелт. Оттук окопът възлиза постоянно по продълговати височини, които образуват водораздела между западните притоци на онова езеро. Върви през вековните гори на юг от старата крепост *Русокастро* (на австрийската карта там е отбелязан един връх *Еркесим Таш*), минава между селищата *Караджилар* и *Курудере́*, след това от южна страна близо около *Джумалии* и завива през по-обработени места между селата *Хасбегли* и *Афтан* — на северната и *Башалии* — на южната страна. Оттук се възкача около северната страна на селото *Нова махала* (на тур. *Ени махала*) на седловината между двата Бакаджика и се спуща в права линия на югозапад към Тунджа, като има от северна страна селото *Мансарли*, от южна — *Гедикли* и *Османли*. Тунджа пресича малко по̀ на север от *Фундукли*. Втората част от Тунджа към Марица лежи в голи низини, по-добре обработени, и голяма част вече е разорана или разкопана. Ямболци и каваклийци знаеха да ми кажат само неопределено, че дирите от окопа преминават около северната страна на манастирските върхове и че се доближавали до Марица между Харманли и Чирмен. Малко след моето завръщане от България излезе описанието на този окоп от г. Шкорпил. За загадъчната западна част казва, че от Тунджа до Акбунарската река е сега съвършено разорана. По-нататък, казва, се появява на северозападната страна на манастирските върхове тъй, че селата *Балъбунар*, *Коюнбунар* и *Пазарджик* остават на северната, *Талашманли*, *Маца* и *Делджилери* — на южната страна. Последен къс от този окоп г. Шкорпил намерил на север от станцията Търново Сей-

мен, на десния бряг на Сазлийка, до самата ямболска линия при селото *Текке Мусачево*, на източната страна на градището, което според нашето мнение е без съмнение средновековният *Блисимос*.[22]

Направата на окопа е навсякъде еднаква, с насипа всякога към северната страна, само че на места окопът е по-широк и насипът по-висок, както ще разправя още по-подробно при посещението на този окоп във вековните гори при Русокастро. Старите крепости стоят всички малко отдалечени от него. Само при Нова махала (според Шкорпил) приляга до самия окоп на южната страна насип във формата на полукръг с радиус около 80 метра. Може би е служил за охраната на прехода по прав път от Одрин за Карнобатско, като се заобикаля Ямбол, по който оттук (през Бююк и Кючюк Дервент и Афтан) е пътувал още Carsten Niebuhr в 1767 г. при завръщането си от експедицията в Арабия. Дали е имало някъде укрепена врата, може да се установи само с подробно разследване на цялата линия.

У турците и у българите този окоп обикновено се нарича с турското название *Еркесйя* (на тур. *еркесен, еркесим* — земен прорез). В някои краища ясно се знае, че това е стара граница, даже в Русокастро, чиито жители са българи, заселени тук в старо време, чух такова прясно предание, като че тези насипи са служили за онази цел до самото турско завоевание. Туй ни води към границата между българи и византийци. Границата между тях е вървяла по тези места в разни времена по две посоки. Гърците всякога смятали Хемус за истинска своя граница и тяхното владичество действително често е достигало чак до тази верига. В VIII век, както знаем от Теофан, Месемврия, Анхиало, Девелт в приморието, Маркели в Хемус, Берое (Ст. Загора), Филипопол и Сердика, покрай многобройни по-малки крепости, заселени повечето от сирийски и арменски колонисти, били главните опори на пограничното укрепление на източноримското царство. Още уж в половината на IX век проходите на Сидера във Върбишкия балкан образували граница

[22] *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 1 и сл. Срв. *Н.* а *K. Škorpil*, Pohraničný val v jižním Bulharsku-Slovanský Sborník, 1884, кн. 9 (септември), стр. 464—471. Според първото съчинение, стр. 90, началото лежи на южния бряг на Ваякьойската лагуна, между морето и селото Мугрес.

[За Еркесията вж. *Н. Благоев*, Пограничният окоп Еркесия. — Сб. Луи Леже, София, 1925, стр. 293—302.]

(ὅριον) между ромеи и българи.[23] И гръцките писатели от XIV век смятали Хемус за същинска граница (μεθόριον) на империята и същото мнение поддържали и византийските държавни мъже при преговорите с българите в лагера при Русокастро в 1331 г.[24] Българите от своя страна още от самото начало на своето заселване в Крайдунавско се стремели да държат границата много по̀ на юг зад Хемус, приблизително в линията на нашия окоп. Първа следа от такива стремежи се показа в 716 г., когато княз Кормисош в преговора с император Теодосий III Адрамитенски издействувал, щото границата да се намира при тракийските милéони, т. е. приблизително при манастирските върхове. Този договор със скорото падане на Теодосий III навярно е бил нарушен, обаче още след сто години цар Крум в 812 г. искал неговото възобновяване.[25] Около 864 г. византийците според продължителя на Теофановата хроника отстъпили на княз Борис пустата тогава земя от Сидера до Девелт. Че след туй Борисовият син Симеон и внук му Петър са владели тракийските равнини заедно с Пловдив, достатъчно е доказано.

Във времето на Търновското царство в XIII и XIV век Сливен и Боруй (Ст. Загора) се споменават все като български градове, Скопелос (в Кьокклисийско), Проватон, Букелон (при Одрин) и Пловдив като византийски погранични крепости. Като спорна територия излиза тъкмо краят между Хемус и Еркесия с тамошните градове: Диамполис, Лардеас, Русокастро, Ктения, Аетóс, Анхиало, Месемврия. Във времето на царете Теодор Светослав (1290—1322), Георги Тертер II (1322—1323) и Михаил (1323—1330) българите действително владели това подпланинско землище. Кантакузин изрично споменава Диамполис и Русокастро като български градове на границата (ἐν μεθορίοις), а и двете лежат тъкмо при самата Еркесия, 1—2 ч. на север от нея[26]. На край време цар Иван Александър не само подновил тези граници в «Романия», ами превзел и Пловдив с родопските крепости. По-късно турците, които в по-ста-

[23] Пустинята (ἐρήμη) Загора от Сидера до Девелтос била отстъпена на Борис, продължението на Теофан, стр. 165. *Hirsch.* Byz. Studien, стр. 220, се съмнява в истинността на това известие, като посочва Георги Монах, където отстъпването на Загора се приписва на император Юстиниан II. (705).

[24] Nikephoros Gregoras, I, 233. Kantakuzenos I, 462 и сл.

[25] *Theophanes* ed. Boor I, 497. За Милеоните вж. по-долу.

[26] *Pachymeres* 2, 445, 449. *Kantakuzenos* I, 294, 431 и т. н.

рото свое разделение на страната се придържали повечето о тези граници, които намирали в придобитите земи, към землището на Силистренски санджак в XVI и XVII век броили и задбалканските градове Анхиало, Айтос, Карнобат и Ямбол, тъкмо чак до нашия окоп.[27]

Местоположението на Еркесия се схожда следователно с границата между българи и гърци, каквато е била особено в последно време на самостоятелните християнски царства. Старият окоп вече според това съвпадение е тъждествен с ὅρια, μεθόρια на византийските писатели. Но ние имаме и съвършено верни известия, че българите са укрепяли своята граница с окопи и строго я пазили. Папа Николай I узнал в 866 г. от българските пратеници, че при техните граници постоянно стоят стражи, които са отговорни със своята глава, ако някой се промъкне без позволение през границата.[28] Арабският писател Масуди в първата половина на X век описва нагледно окопа: «земята на борджаните (българите) е заградена с трънест плет, в който се намират отвори във вид на дървени прозорци; този плет е като зид до прокопа; техните села нямат такъв плет». Полякът Отвиновски в 1557 г. минал по пътя от Айтос за Одрин през голям, гъст, нисък лес, който турците наричали «дървен зид». Споменава тамошната Еркесия и плета на Масуди. У византийците този български пограничен окоп се наричал «Големият прокоп», ἡ μεγάλη τάφρος или ἡ μεγάλη σούδα; според известието, запазено у летописеца Скилица (оттук у Кедренос), император Никифор Фока в юни 966 г. заобикалял градовете на Тракия и като дошъл дори до «Големия прокоп», писал оттук на българския цар Петър да не позволява на унгарците да преминават Дунава и да пленяват византийската територия.[29] Впрочем този вид граница не бил уединен на

[27] *Хаджи Калфа*, Rumeli und Bosna, стр. 24. *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 1, стр. 296. Селото Якъзли в Бургаско и досега има стара турска грамота за своите предели като село на Силистренски санджак.

[28] Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum (Concilia ed Labbei, 1681, VIII, p. 516 sq.), стр. 25: «consuetudinis esse patriae vestrae perhibetis semper custodes inter patriam vestram et aliorum iuxta terminos invigilare et si servus aut liber per eandem custodiam quocunque modo fugerit, sine omni intermissione custodes pro ea interimuntur».

[29] Масуди у *Kremer*, Sitzungsber. d. Akademie Wien, 1850, стр. 210. — *Kedrenos* ed. Bonn. 2, 372. За думата σούδα, която значи прокоп или собствено прокоп, укрепен с колове (лат. sudes), вж. *Du Cange*, Glossarium mediae graecitatis.

изток. Император Михаил Палеолог заповядал срещу турците да се постави край реката Сангарион във Витиния дълга дървена засека, снабдена при бродовете с крепости; в този случай реката е заместяла прокопа, засеката — насипа и бродовете със стражата — вратата.[30] В една грамота на сръбския крал Стефан Милутин, дадена на Хилендарския манастир, се описват някъде си при Струмица границите, които се простирали до «трапа сръбскаго», под което може би се разбира укрепената граница на тогавашна Сърбия.[31] Подобно нещо е и досегашният пограничен сръбски *плот* срещу Турция и България.

Окопите на Еркесия са били според всичко това копани приблизително в IX век, когато българските владения за пръв път се разпространили в Тракия и след това до XIV век постоянно били подновявани. Че това укрепление е направено от българите, а не от гърците, свидетелствува и това обстоятелство, че насипът се намира на българска страна, прокопът — на гръцка.

Селото Фундукли е едно от главните седалища на татарските «султани», т. е. на потомците на ханския род Гераевци. От XVII век те владеят многобройни чифлици около Ямбол и Карнобат и докато съществува татарската държава в Крим, често четем как този или онзи от тях от някое тукашно село бил повишен за владетелен хан в отечеството си. Тук си спечелили само лошо име с притеснението на раята. За тях имаме подробни сведения от C. Niebuhr (1767). Наблюдателният пътешественик забелязал, че в Турция и при тогавашната ленна уредба не е имало никаква селска ангария, както другаде по Европа, и че спахиите могли да искат от селяните само петата част от десятъка от житото и някакви данъци от добитъка, но никакви «hofdienste». Единствено, казва, местните селяни трябвало да работят безплатно нивите и да пасат добитъка на тези султани, като били принуждавани за това и от въоръжени султанови слуги; самите султани обаче живели много просто, не живеели и не се хранели, казва, много по-добре от обикновения български селянин.[32] За своеволията и свирепствата на Гераевци в епоха немного по-късна нагледно разправя в своите спомени българският

[30] *Pachymeres*, Mich. Pal. l. VI, стр. 29.

[31] *Miklošich*, Monumenta serb., стр. 64.

[32] *C. Niebuhr*, Reisen durch Syrien und Palästina etc. III (Hamburg, 1837), стр. 169. В неговия списък на селищата, където са живели тези султани, са сбър-

епископ Софроний. През анархическите времена на кърджалиите те правили конфедерация помежду си; тогава уж пандаклийският султан излизал като самозван защитник на мюсюлманските и християнските бежанци от цялата околност. За зулумлуците на тези «султани» се четеше впрочем и в българските цариградски вестници дори до последната руска война. Някои от тях и досега живеят в Ямболско, разбира се, като незначителни лица, без всякакъв авторитет; за аграрните отношения можах да узная само това, че своята земя давали под наем за третината от продуктите.

В 5 ч. от пустините с трънлив храсталак влязохме в по-приветлив край, по-горист и по-зелен, в който житото още не беше покътнато. Надясно стърчаха три могили, наляво се криеше малко по-нататък селото *Бейкьой*, при което се намира старо градище и развалена баня на някой бей.[33] В 6 ч. слязохме до самата Тунджа, която тук тече в много тясно и криво корито между стръмни брегове, обрасли с върбов и елхов храсталак. Край пътя се издигаха в живописни кории високи буйни храсталаци, гъсти като стена и преплетени от дива лоза, между която надничаха многобройни неузрели трънки. Самата река тук е само дълбока; в нея се въдели особено големи сомове. До една усамотена воденица на един връх на левия бряг между стръмни склонове, около 30 метра високи, стои пусто, с храсталак и жито обрасло градище, с основи от стени и разхвърляни големи камъни. То се нарича *Дермен калеси* (на тур. воденична крепост). В него се намерили, казват, сребърни и златни монети и бронзов кръст. Срещу градището на изток се издига пак група от три високи могили; при тях в гората се намира голям камък, наречен *Крали мезар* (на тур. гроб на кралете). Интересни бяха обноските на тукашните хора. На градището ме заведе моят стражар, който някога бил тука воденичарски чирак. В самата воденица на моите въпроси за старото кале един от воденичарите недоверчиво поклати глава: «кой ти го знае, кой пита за такова нящо!» Но друг млад

кани имената на местата и лицата по недоразумение в разговора със селяните в Исетли (в Карнобатско).

[33] Между селата Бейкьой, Ишикли и Мурсатли Шкорпил намерил следи от антично селище, саркофази, части от стълбове и мозайки, бронзови фигури, римски монети и т. н., но никакво укрепление. Неговото мнение, че тук е била разположена Кабиле, е погрешно (вж. заб. 9). Тук може би е била *Orudisza ad Burgum* в Антониновия пътепис.

гражданин с голям овчи калпак с радост се изкачи заедно с мене горе. Вечерта пък в най-близкото село селяните по все такъв начин искаха да ме убедят, че там никога никаква крепост не е имало. А всичко туй ставаше, за да не изкопае някой старото имане или за да не бъдат обезпокоявани за предполагаемата тяхна находка — хилядогодишно влияние на византийските, а по-късно и на турските закони за «откриване на имане» (εὕρησις θησαυροῦ)!

Около 40 минути от воденицата стигнахме в селото *Мурсатли*, разпръснато по един склон между ниви и лозя. При самото село стърчи висока обрасла могила, за която населението говори, че в нея била закопана «драгоценна кола». Когато почнах да разпитвам веселите селски дядовци в кръчмата за емиграцията в 1829 г., прогласиха и мене за потомък на тукашните изселници. В женската носия ми биеха в очи червените шапчици с няколко златни монети на челото и с бяла кърпа, която се спущаше отзад, както в Южна Херцеговина. Вечерях, седнал с кръстосани крака на чергата, яйца, сирене, хляб и вода и нощувах на земята на рогозка в една чиста селска къщица.

На 20 юни през хладното утро ме събудиха гласовете на воловете и биволите, които караха на паша. В 5 ч. топломерът вънка показваше само +8°C. Половин час след това препускахме по полските пътища между гори и ниви по-нататък. Долината на Тунджа се затваря от двете страни с ниски гористи склонове, между които се намира долу собствената алувиална речна област. Завоите на самата река едва се познаваха по ранната пàра, тъй като широкото дъно на долината е изпълнено с пространни ливади. В тях живеят вълци, глигани, лисици, яребици и диви фазани (Phasianus colchicus). Мечки в тези покрайнини няма; затова пък на Сакар планина се срещат и елени.

В $7^3/_4$ ч. стигнахме в *Къзълагач* (по-напред и *Казъленидже* или *Ениджели*), чиито бели къщички с усамотената нова правителствена сграда преди повече от един час вече блещукаха пред нас между зеленината на ливадите. Чиновниците на околийското управление ме посрещнаха с голяма радост, тъй като пристигането на научен пътник тук е голяма рядкост. Разведоха ме по селището и ми съобщиха много подробности за тукашната покрайнина. Къзълагач представлява голямо село (1588 жители) в по-отворена равнина, само няколко метра над Тунджа, която тук минава през малко отворено

поле, в което образува и голям остров. В турско време тук е лежал град с чисто османско население. Хаджи Калфа в XVII век описва *Енидже Къзълагач* като градец в малка равнина, един ден път от Одрин, с мост през Тунджа, с джамия, баня и малък хан. Тук още се виждат запустели турски гробове, *юртища* (места) на къщи, дири от чаршия с 30—40 дюкяна, основи от някакъв *сарай*, остатъци от голяма джамия и при Тунджа развалини от каменни бани, отчасти подядени от реката. Но турчин тук вече отдавна няма нито един. Градът, казват, пропаднал в кърджалийско време и особено през някаква голяма чума. Сегашните жители всички са българи, които помнят едва до 1829 г. За името на селището, което означава червено дърво, разправят, че тук някога расъл някакъв горски великан, чийто пън в някоя си много отдавнашна битка бил съвършено напръскан с кръв и от туй уж бил наречен градът. Чух също за някакви си *баждарски гробища*, където уж *баждарите*, пазачи на пътищата, били избити от Крали Марко, който в песните и преданията се е отзовал чак тук; даже и зад граница в Ковчат и в Кръкклисийско има развалини, които се казват *Маркови кули*. В Кримската война оттук минал един френски корпус по сухо за Варна. През последната руска окупация в Къзълагач било живо, даже в един нисък пътен хамбар имало и билярд.

Сега Къзълагач е център на околия, която брои 32 120 жители[34], от които повече от $^4/_5$ са българи; турци има малко, а гръцки само две големи села при границата, *Големи* и *Малки Боялък*. Целият край спада вече в гористите височини на Странджа. Населението е бедно и занемарено. Край границата от Тунджа дори до Черно море вървуват много разбойници от двете страни. Тук се скитат чети, дори до 30 души големи, турски (като прочутия Деведжи) и български. Тъкмо от двете страни беше поставен силен кордон, от румелийска страна $1^1/_2$ рота от Бургаския полк, едно отделение конна «подвижна» жандармерия и постове от окръжна жандармерия; но при все че турци и румелиоти прилежно се упражняваха в аванпостовата служба по безлюдните гори, разбойниците все още могли да се промъкват между постовете. Още по пътя моят водач ми показа на хоризонта мястото, където миналата седмица едно «от нашите момчета» паднало в престрелката с разбойническата шай-

[34] Според статистиката от 1893 г. 32 838 жители, а самият Казълагач — 1949 жители. (П.)

ка, и друго едно място, където тези дни в едно сблъскване разбойниците избягали, като оставили на бойното поле седем свои коня. Румелиотите се оплакваха, че турските селяни тайно подпомагат и хранят своите съотечественици разбойници и че от турска страна и заптиите помагат на шайките. Неотдавна се събрали стражите от двете страни и един турски войник казал: «Как, разбойниците са добри и юначни хора, истински *бабаитлар*!» Искаше ми се да прескоча поне чак до *Урумбейликьой*, откъдето се вижда вече равнината на Долна Тракия и в нея, 5 часа от границата, и самия *Одрин* (на тур. *Едренé*) с бели минарета и лъскави кубета. Ала нуждата от по-голям конвой и още повече — перспективата на малка научна корист ме накараха да се откажа от това си желание. Сведенията, които събрах в околийския център, рисуваха покрайнината като полупуста и планинска, с множество малки градища и високи могили на групи[35].

Още същия ден в $3^1/_2$ ч. побързах от Къзълагач, съпровождан от един старши стражар, по-нататък на югозапад за Кавакли. Веднага зад последните къщи се върви по дървен мост през източния ръкав на Тунджа, която приблизително от 40 години тече тук близо до града; три минути по-нататък минаваме по слабата «вехта Тунджа», при която се виждат развалини от каменен мост и част от калдъръмено турско шосе, около $3^1/_2$ метра широко. Реката тук служи за предел не само между Казълагачка и Каваклийска околия, но и между покрайнини, физически съвършено различни. На изток се простират многоглавите горести върхове на Странджа с рядко, незаможно население и с хладен климат; на запад пък, между протечената Сакар планина на юг и на около 20 километра отдалечените в нея два манастирски къжела на север, се простира плодороден, топъл край (ок. 150—200 м) със заможни, многолюдни села, освен малките дъбови кории, добре разработен. След половин час седях в беседката, т. е. под стряхата от сухи листа, пред кръчмата в *Хасанбегли* и разглеждах отзад панорамата на Къзълагач и неговия фон. В това турско-българско бедно село, в последната война изгоряло, е било отначало някое време и седалището на турските окръжни власти. В $4^3/_4$ ч. минахме през долината на почти застоялата речица *Азмак* (иде от северозапад). По не много добри пътища, които в дъждовно време са пълни с дълбока лепкава глина, стиг-

[35] Подробности вж. у *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 146.

нахме за един час до втора прикрита долина в голямото прилично село *Синапли* (1638 жители), вече гръцко. Пространните чисти градинарски бахчи и самата външност на къщите показваха известна заможност; училищният звънец свикваше учениците на следобедно учение и моето внимание привлече едно официално обявление на стената на селското кафененце, написано на трите околийски езика — гръцки, български и турски.

По-нататъшният ни път вървеше през хълмиста покрайнина с хубав изглед на близките сакарски, манастирски и странджански върхове. Най-после влязохме в голяма сенчеста дъбова гора и се спуснахме от нея долу в *Кавакли* (8 ч. 20 мин.). Мислех си, че ще намеря само някое по-хубаво село, но неочаквано, като излязох от гората, видях пред себе си значителен град (в 1885 г. 1120 къщи със 7064 жители), разположен между лозя, черничеви градини и конопища на един склон, наведен към север. Преди години, разбира се, то е било, казват, само селце, наречено Козлуджанско Кавакли (*кавак* на тур. — топола). След уреждането на румелийското управление тукашният край бил отделен от Къзълагачко и като му прибавили няколко села от Загорско и Ямболско, от него била направена нова особена околия. Околийските чиновници, повечето българи от Сливенския и Котленския балкан, и тук ме изненадаха с посещение още в гората пред селището.

Каваклѝйска околия брои 34 445 жители, от които 17 939 са българи, 14 150 гърци, 1176 турци и 863 цигани.[36] При все че гърците нямат мнозинство, тукашният околийски началник или ἔπαρχος в румелийско време всякога е бил грък, също тъй както в Станимашка и Анхиалска околия. Гръцките села, на брой седем[37], съставляват наистина най-хубавата и най-богатата част от това землище, които, наредени между споменатите върхове, образуват свързана цялост. Тукашните гърци се наричат от своите съседи с известен укор *кариоти*, казват от Καρύαις — гръцкото име на някогашното главно село Козлуджа. Занимават се главно с бахчаванлък, който занаят ходят лятно време да упражняват и в по-далечни по-

[36] Според статистиката от 1893 г. 36 555 ж., от които 20 776 българи, 14 899 гърци, 418 турци и 335 цигани. Самият Кавакли 7456 жит. в 1286 домакинства. (П.)

[37] Кавакли, Козлуджа, Догановo, Синапли, Чукуркьой, Големи и Малки манастир.

крайнини, дори до самия Цариград[38]. Главният зеленчук в техните градини е *бамята* (от араб. бахамия, Hibiscus esculentus), чиито зелени плодове се сушат, нареждат се в качета или се нанизват на канап и се разнасят далеко по полуострова. Освен това тук вирее винарството и копринарството; по нивите се вижда и много коноп, тютюн и чесън. Памук около Кавакли още не се среща, освен на западния край на тукашната околия при село Главан; повече се развъжда зад Сакар планина и Марица около Харманли. Тукашните конопени материи се отличавали, казват, с особена трайност, особено ризите, които населението носи, когато работи, над гащите. Между каваклийските гърци има доста заможни хора. По характер те били, казват, много набожни и суеверни; когато пътувах, забелязах, че жените, като видят пътници, спират се, да им не кръстосат пътя — поверие, което се среща и в Сърбия, ала в България (освен Сливенско) е рядко. Носията на кариотите е съвършено българска, с калпака заедно. Мъжете не знаят всички български, но има и жени, които знаят. Пеенето на песни с чужди примесици, напр. с български рефрени, като «вакла Яне!», показва, че тези гърци отчасти са само погърчени българи; в Кавакли, сега съвършено гръцки, една махала и до днес се нарича *Булгар махала*. Според топографичната номенклатура, която с малки изключения е съвършено турска, може да се съди, че християнското население и тук е от по-нов произход. Що се отнася до духовното управление, каваклийските гърци се намират под гръцкия одрински митрополит, докато съседните българи принадлежат (от 1870 г.) към новосъздадената българска Сливенска епархия. Отношенията между българи и гърци и тук не са приятелски.

Заранта на 21 юни посетих *Палеокастро*, стара скалиста крепост, отдалечена на 50 минути пеша на запад от Кавакли. Околийските чиновници отчасти ме съпроводиха дори на върха. Тя е усамотена висока скала, която горе има тесен простор, около 200 крачки дълъг и 60, на краищата само 30 крачки широк. На западната страна, горе назъбена с чудни зъбци от надвиснали пластове, скалата се спуща съвършено отвесно около 16 метра към стръмни морави,

[38] Развъждането на зеленчуци отдавна е било главното занятие в подбалканските покрайнини около Одринско поле; според старите турски наредби градът и санджакът Виза снабдявали сарая годишно с 6000 кантара кромид (cepolle secche). *Marsigli*, Stato militare, стр. 56.

които пък се наклоняват към един малък поток. Източният склон, насаден с лозя, е по-полегат. Най-стръмният спуск се намира на юг; профилът на усамотеното и високо градище от тази страна прави отдалече великолепно впечатление. Самата крепост е била приспособена към естественото положение на скалата. Над края на западната пропаст се забелязват следи от права стена от сплеснати камъни; на източния склон преминават остатъци от стени в два изпъкнали пояса като тераси един след друг и в тях тук-там личат основите на кръгли кули. Входът е бил от север, гдето до основите на кръгла кула, обрасли буйно с бряст, глог и дрян, се познава мястото на стара врата. В тревистата вътрешна плоскост на крепостта се виждат следи от каменни основи на къщи и сума тухлени парчета.

Изгледът от градището (423 м) е омаен. Стара планина и Средна гора на северния хоризонт в мъглата едвам се познаваха. Затова по-близките планини се виждаха много ясно: тъкмо пред нас се бе изпречил, около 3 ч. далеко, Голямоманастирският къжел, надясно от него по-ниският и по-проточеният Маломанастирски връх, и двата с едноименни села в южния склон, след това мъглявият ямболски Бакаджик и Войнишкият Бакаджик, който оттук изглеждаше уединен, а по-нататък вълнообразните гребени и хълмове на Странджа зад Тунджа. На запад се виждаше отворен нисък край, пълен с голи бърда и долини с лозя и в него най-близко българското село *Гердеме́*; зад него се издигат малки хълмове, през които минава пътят през границата към Марица за Мустафапашовата паланка. Южният хоризонт затваря само на 2 ч. оттук отдалечената *Сакар планина*, проточен горист гребен, който върви от северозапад към югоизток, около 12 километра дълъг и според русите на най-високото място 824 метра висок, на билото почти равен и от върха дори до полите съвършено покрит с дъбови гъсталаци. Според Хохщетер той е с архаичен терен[39]. При самия Кавакли има мраморни кариери; в съседство се намират леговища пирит, който някои жители смятат за злато. От южната страна, от ниското и топло Одринско поле (при брега на Марица само 40—50 м) тази усамотена планина изглежда още по-великолепна, отколкото от тукашните места, сравнително високи. По билото върви румелийско-турската граница. Покрай-

[39] *Hochstetter*, Mitth. der Wiener geogr. Gesellschaft 1870, стр. 546, казва, че тези планини се наричали уж на български Kawa-Göldschü, което е произлязло по недоразумение от имената Кавакли и Козлуджа.

нината от Кавакли дори до полите е ненаселена, само на едно място се познава селището *Армутлии* (на тур. — *армут*, круша), казват, от 80 години пусто. В източната част се лъска едно място, високо между горите, като някое огледало, което още вчера по пътя от Синаплии ми биеше в очи; то е гладката скала *Мандаташ* (на тур. — биволски камък). Терминологията на местата по цялата планина е турска. Малко по-нататък от югоизточния край на Сакар планина се издига отстранена малко на юг, уединената *Дервишка могила*, на турски *Дервишпепе*, остър къжел със значителна височина (687 м), с жълтокафяв цвят и в по-голямата част гол. Със своето местоположение господствува над долината на Тунджа и от него има прекрасен изглед и към Одрин, и към Ямбол. Поради тази своя стратегическа важност поставянето на румелийско-турската погранична линия през него не станало без препирни; върхът останал на турците. От Палеокастро този Дервишки връх остава закрит от самата Сакар планина, но от краищата на изток от Кавакли неговият профил ясно се вижда.

На запад от Палеокастро на южната страна на селото *Главан* се намирало, казват, подобно градище, ала още по-високо, с двойна ограда, с кладенци вътре и с огромен изглед дори до Пловдив. За старинността на Палеокастро свидетелствуват каменният чук, както и монетите от императорите Анастаси и Юстиниян, намерени при самия Кавакли.

Историческото определение на тези местности е мъчно, при все че в средните векове в покрайнините между Одрин и Ямбол се споменават повече топически имена. Най-близка охрана на Одрин от северната страна били крепостите *Букелон* и *Проватон*, които българите още в 1328 г. искали да обсебят. Техните развалини, отбелязани и на руската карта, и до днес се виждат, и двете на турско землище, недалече от румелийската граница. Пространните съсипни на Букелон се намират на около 18 километра на север от града при селото *Фикел* (на турски — *Фикла*) на десния бряг на Тунджа[40]. Развалините на Проватон, който не трябва да се бърка с едноимен-

[40] Βούκελλον според по-старите епископски каталози (Notitiae episcop. ed. Parthey, p. 124) бил седалище на епископ, подчинен на одринския митрополит. Βουκέλου πόλισμα или φρούριον у *Кантакузин* ed. Bonn. 1, 324—327; 2, 484. В околността на Фикла пребивавал и Мохамед IV през големи свои ловувания. *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 3, стр. 951.

ната крепост при Варна, се намират на около 4 ч. на североизток от Одрин при селото *Провадия* над Провадийска река. На северозапад от Хадриановия град се простира чак до южното подножие на Сакар планина присойна покрайнина, прочута по своето винарство и копринарство. В нея лежат няколко старинни селища, които в средните векове били броени към Пловдивската митрополия, най-напред *Скутарион*, сегашният *Скутаре* или турски *Юскюдар*, още преди 50 години център на нахия, която се простирала дори до Кавaклийско, а по-нататък към северозапад *Леуке*, сега *Лефки*. В този край е лежал и градът *Агатонике*, сега изчезнал[41]. В VIII и IX век се споменава тук и крепостта или може би покрайнината *Версиникия*[42]. В съседство се намира една местност, важна в стратегическо отношение, чието име в IX век се пише *Авролéва*, в XII век — *Аврилéва*. Летописецът Теофан разказва как в 796 г. българският княз Кардам със своите войски достигнал чак до обрасналия Авролéва (ἕως τοῦ δασέως Ἀβρολέβα) и се разположил в тамошната гора. Император Константин VI му излязъл насреща до Версиникия и оттам чак на голия (γυμνός) Авролéва. 17 дни наред те били разположени един срещу друг, без да се осмелят да влязат в бой, след което всеки се оттеглил в своята страна. От тези думи излиза, че това е някоя планинска верига, половината гориста, половината гола. Според Анна Комнина император Алекси I излязъл в 1094 г. срещу куманите от Одрин в Скутарион и оттам в Агатонике; куманите между това се разположили срещу него на мястото, наречено Аврилевó (Ἀβριλεβώ) и се издали през нощта с многобройните огньове. Когато пък императорът накарал в своя лагер да наклаʒат огромно множество огньове, за да изглежда, че потегля с много голяма войска, куманите се излъгали от тази стратегема и потеглили назад към Хемус[43]. И двете тези известия съвършено добре прилягат за тази покрайнина; гористият Авролева е, мисля, навярно Сакар планина с нейните дъбаци, голият Авролева пък безлесната Дервишка могила, и двете една срещу друга, близо над Скутарион и неговата околност.

[41] Notitiae episc. ed. Parthey, p. 122, 218 (епископи на Агатонике, Скутарион, Леуке под Пловдив).

[42] Βερσινικία, *Theophanes*, ed. Boor I, 470, 500.

[43] *Theophanes* ed. Boor, I, 470 (Боор в регистъра добре тълкува А. за «saltus»). *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 2, 71 (в старото парижко издание погрешно τὴν Ἀβιλεβῶν.

Когато е дума за тези покрайнини, не трябва да забравяме и една етнографска особеност, т. е. «православните турци» около Одрин, християни, които говорят само турски. Те живеят в 5—6 села в Одринската каза, в Хафса, в Баба-Ески и в околността на тези две градчета. Наричат се *сургучи*[44] и се занимават главно с винарство. Тъй като и по тип се отличават от българи и гърци, едва ли ще грешим, ако ги смятаме за потомци на онези покръстени турци, които византийците в XI и XII век заселили в покрайнината Ахридос над Долна Арда, недалеко от Одрин, около Берое (Ст. Загора), а може би и в други покрайнини на Тракия.

Като се върнах от Палеокастро, направих следобед археологическа екскурзия на източната страна, в която случайно намерих интересни неща. Околийският лекар, родом от Халич, си припомни, че в едно село чул нещо за «писани камъни» и излязохме в голяма компания да видим какво би могло да бъде то. След 1/2 час стигнахме в голямото гъсто струпано село *Козлуджа*, на гръцки — Καρύαις (2120 жители), което по-напред тук било, казват, главно селище; червената мазилка на глинените къщи заедно с керемидените стрехи правят отдалече особено впечатление. Оттук за 3/4 ч. стигнахме до целта, в гръцкото село *Доганово*, само 5 километра отдалечено от Тунджа. Пътят водеше през плодороден край. По нивите стоеше ниската още бамя, която с големите подобни на явор листа изглежда като фиданка на някое високо дърво; другаде се простираха лозя, които населението тъкмо плевеше с весели песни, а туктам се простираха храсталаци от светлолиста смрадлика. Гористият гребен на Сакар планина оставаше настрана вдясно. Доганово според името ще да е било навярно отначало село на султански соколници (*доган* на тур. — сокол). Няколкото могили около него още ототдалече издават старо тракийско селище. В селото неотколе били изкопани няколко старини, очевидно от първите времена на римското владичество в Тракия. На мегдана до няколко откъслеци от стълбове лежеше половина от голям барелеф с конник и с името на съпругата на някой полуроманизиран тракиец, която му издигнала този паметник: Fl(avia) Bendis. В общинската канцелария, поместена в една предна стая на селската църквица, ни показаха груба, на две строшена статуя на мъж с момче (с надпис Πίστους Βίθυος ἀπὸ Γινούλῶν [?] εὐχαριστήριον), и безглав малък ескулап със змия,

[44] В Къзълагач чух да ги наричат *зълъвци*.

която се овива около неговата патерица. Мене най-много ме интересуваше старинната плоча от зацапан жълт, предполагам мрамор, 14 см висока и широка, на която се виждаше с примитивни черти изобразен конник върху дебелогръд кон, а отпреде му обърнато към него забулено лице, може би жена. Той е най-старинният от всички образи на «тракийски конник», които съм виждал; напомняше почти на познатите «предисторични» рисунки, намерени в Западна Европа.

Недалече оттук на юг лежи манастирът *Св. Троица*, нова сграда от 1836 г., но за неговото посещение не оставаше вече време; тъкмо имаше спор между гърци и българи кой да го владее. Той лежи в съседство на българското село *Вакуф* (166 къщи), в което се запазили интересни турски грамоти. За най-старата от тях, писана с някакво старинно писмо, не можах нищо по-подробно да узная; от останалите две получих преписи от превода благодарение на любезността на г. Юрданов, един от младите българи в околийското управление. Те са фермани на султан Махмуд II от 1255 г. според хиджра (1838), с които се потвърждава по-старата грамота на Мохамед III от 1004 г. (1595). От тях се вижда, че във времето на този султан във Вакуф на църковен мохамедански имот били заселени християни като *дервенджии*, със задължение да пазят пътя, който е вървял през тук край Тунджа нагоре; заедно с раята на съседните села *Бинкьои* (сега изчезнало) и *Еникьой* (*Ново село*) трябвало да поддържат със своите данъци джамията, тюрбето (гроба) и болницата на мюсюлманския светец Еюб в Цариград. В Махмудовите фермани освен това се отхвърлят претенциите на гръцкия одрински митрополит върху тези места, тъй като, казва, «вакуф във вакуф не може да бъде», църковен християнски подарък в църковен ислямски имот, а освен това, казва, раята в по-старо време могла е да подарява на манастири и църкви само готови пари, ала не и недвижим имот. При описването на синорите се споменава и потокът Мадендере, чието име издава някои стари рудници[45].

[45] Данъците на дербенджиите във Вакуф били на човек 15 пари, 1 кило жито, 1 кило ечемик и от всеки два кошера пчели 1 пара. Затова пък били освободени от всички «дивански ангарии». Останалите две села плащали като «десятък» от житото една осмина. Данъците за вакуфа събирали определени одрински бейове. Селото Вакуф още през 1838 г. принадлежало към Юскюдарската нахия.

На 22 юни тръгнах в 9 ч. и 20 мин. от Кавакли обратно за Ямбол. Пътят водеше далече от всякакви села през плодородни краища, с постоянен изглед отзад на Сакар планина, отпред на манастирските върхове; в 10 ч. 55 мин. прехвърлихме една малка височина с могила и веднага зад нея Синаплийската река и стигнахме в 11 ч. 50 мин. в селото *Голям манастир* (Μεγάλο Μοναστήρι, на тур. — *Бююк манастир*). Оттук могат добре да се разгледат манастирските върхове или *манастир-баири*, които вече четвърти ден имах постоянно пред очите си, като ги виждах почти от всички страни. Те стърчат насаме, отдалечени един от друг с по-ниска пролука, около два километра широка. Западният Голямоманастирски връх е по-висок (според русите 604 м) и по-стръмен; когато се приближаваш от юг, неговото теме при по-близко взиране се разлага на три части. Източният връх над селото Малки (Кючюк) манастир е по-нисък продълговат гребен с няколко плоски върха (448 м). И двата върха, доста подобни на чешкото Средногорие в Рип, са обрасли с гъста гора, а освен това и двата имат на върховете си остатъци от големи стари крепости. Поради своята уединеност са изложени на чести удари от гръм; според околийския лекар през май 1883 г. в Каваклийско загинали скоро един след друг седем души по нивите от гръм.

Селото Големи манастир лежи под югоизточните поли на върха, между ниви и лозя. Гиздавите глинени къщици с червени стрехи и трънести плетове около дворовете са наредени около пространно хорище с дървета и тухлена червена чешма, около която тъкмо се събираше младежта за неделното хоро. Жителите (1507) са триезични гърци, които говорят ту гръцки, ту турски, ту български, но и трите езика еднакво лошо. Тяхната носия е като българската: калпак, палто от синя аба, обшито с черни кожи, бяла, с червени нашивки риза, сини беневреци, червен широк пояс, високи дори до колената бели чорапи и турски кафяви чехли. Слязохме в хана, чийто весел ханджия, когато викаше, уверявам ви, гласът му ечеше по селото като глас стенторски, което се обясни, когато ни каза, че той по произход е морски човек чак от Сира в Архипелага. Моето намерение беше да се изкача към градището на върха (около 400 м над селото), за което при стръмността на склоновете щеше да ми трябва повече от един час. Ала докато се озърнем, трясна гръм с гъст дъжд. Исках най-напред да чакам, но замраченият небосклон не даваше надежда, а от жителите, когато попитах, кой иска да ми бъде другар нагоре, никой не се обади, от страх пред бурята.

В самото село се намираха важни антични и средновековни паметници. Още в Кавакли ми показаха една намерена тук бронзова фигурка, куха кокошка с гребен, направена да се отваря надлъж. На южния край на селото се издига могила, около 5 м висока. На същата страна миналата пролет случайно бил изоран в една нива гладък стълб с гръцки надпис от осем реда; той е поставен в църквата в един тъмен кът до олтара, гдето го и преписах при светлината на една восъчна свещ. Те са четири хексаметри в епическо наречие, вотивен надпис, издигнат на Аполон от синовете на тракиеца Аулузене и на съпругата му Аполонида; в него се споменава селището *Додопарос*, отдругаде непознато[46]. В Кавакли ни разправяха, че уж на Г. манастирския връх било намерено и гърне с около сто сребърни монети от времето на владетеля Лизимах, които обаче се крият в селото много тайно.

Селската църква се намира тъкмо под склона; тя е около 30 крачки дълга, полуподземна и тъмна. На лявата ѝ страна обърната към върха, долната част на стената, както се вижда отвън, е средновековна, със сменливи пластове камъни и тухли, докато останалите зидове с греди отвътре са нови. Говори се, че *даалиите* (кърджалиите) изгорили църквата, след което уж тайно през нощта набързо била възобновена. Наблизо се намират разпръснати между дърветата шест църквици, от които са останали само незначителни купове камъни: «Св. Георги», «Св. Спас», «Св. Илия», «Св. Атанас», «Св. Христофор» и шестата — в боаза между двата върха. Селото по-напред било център на нахия, която принадлежала под Одрин, но за туй не можах да узная нищо по-ясно, тъй като манастирци помнеха само до епохата след даалиите; те не знаеха даже защо се нарича Манастир.

За състоянието на този край в първата половина на XIV век ни поучават житиетата на прочутия пустинник Григори Синаит и на неговия ученик Теодоси Търновски, съставени на гръцки от цариградския патриарх Калист (1364), който и сам е принадлежал към школата на Григори и доколкото зная, запазени само в старославянски превод[47]. Григори Синаит бил родом от Клазомен в стара Иония,

[46] Вж. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 141. [Епиграфските паметници от Тополовградско и околностите са събрани у *Mih.* IGBulg. III/2, n 1794—1804.]

[47] И двете житиета са ми познати от ръкописния Рилски панагирик, пи-

от род славен и богат. Като се посветил отрано на манастирски живот, той живял в Ерусалим, в Синая, на Атон и в разни гръцки манастири. В Цариград чул за някой си пустинник, на име Амирали, който със своите другари живял «въ главо чаѣшнн поустынн парорцѣн» или в пограничено място «по срѣдѣ Грькъ и Блъгаръ, иже Пароринѣ зовомо есть» (παροριά, граница), в края наречен *Месомилион*. С няколко ученици, между които бил и Калист, той се отправил през Созопол в тази Парорийска покрайнина и там се заселил. Това било в последните години на Андроник II или Стари (1282—1328). Скоро се появили мъчнотии. В пограничните пустини съществувала «татьба по дльгомоу обычаю» и там се скитали сума "татие" или „разбойници"; па и самият Амирали бил човек груб и нетолерантен. Григорий скоро се скарал с него и се преселил със своите другари в близката планина *Катакекриомени* (Κατακεκρυωμένη), но злобният Амирали и подире му изпратил наемна чета разбойници. Хайдутите искали златни и сребърни пари, но у бедните пустинници не намерили нищо. След тази неприятност Григорий се отправил обратно в Цариград, но след някое време при по-сгодни обстоятелства той отново се върнал в Парория, този път през Одрин. На Катакекриомени събрал около себе си сума ученици гърци, българи и сърби, основал цяло калугерско «село» с «лавра», а освен това издигнал още други три «лаври», главно на мястото, наречено *Дъзова* (Бъзово?) и «въ самоѣ же пещерѣ Месомнльцѣн». В неговата община главно се отличавали българите, а между тях Теодосий Търновски, който бил дошъл от пустиннические скити на срещния Сливенски балкан. С тяхното посредничество българският цар Иван Александър (възкачил се на престола в 1332 г.) подарил на новото калугерско селище не само «имот и добитък», но им издигнал в пустинята до килиите и укрепен пирг (кула) за отбрана от разбойници. Григорий след това възвръщал гордите и кръвожадни разбойници към по-добър живот и умрял в особената своя еремитска килия малко

сан през 1479 г. Срв. *Голубински*, История на югославските църкви и статията на архимандрит Леонид, Из истории югосл. монашества, в Москва, 1881 (отд. отпечат.). — Гръцкият текст сега е издаден от *Помяловский*, Житіе иже во святых отца нашего Григорія Синаита, СПетербург 1894. Извлечение от житието на св. Ромила в Гласник, кн. 9, 1857, стр. 243 (единственият екземпляр от тази книга има в Прага Патер,от когото можах да се възползувам благодарение на неговата любезност).

настрана от Парорския манастир (около 1346 г.). След неговата смърт общината не се удържала, тъй като в Долна Тракия скоро се заселили турци, които започнали да пленяват целия край чак до Хемус. Според животописа на св. Ромил, родом от Видин, за опасността от турците обърнал вниманието на пустинниците византийският кефалия (владетел) в Скопелос (при Кръкклисе); те се пръснали по Крайдунавско, на Атон и другаде.

Тези манастирски общини на границата между гърци и българи едва ли могат да се търсят другаде, освен при двете села, и до днес наричани Манастир. Църковищата и Голямоманастирската църква водят началото си навярно от скромните лаври и килии на Григорий Синаит и на неговите другари. Името *Месомилион* ни напомня тракийските *Милεῶна*, при които българите в 716 и 812 г. искали да имат границата си[48]. Тъй се наричали може би манастирските върхове със своите крепости, а Месомилйон е било навярно пространството между тях; там, гдето е сегашният Големи манастир, има следи от манастирски скити. Дали има в околността и пещери, не можах да узная; една пещера се намирала, казват, в скалата над манастира «Св. Троица» при Вакуф, а няколко други, изкуствено издълбани, Хохщетер забелязал високо по двата бряга на Тунджа, малко по-долу оттук, при селото *Татаркьой*, при самата сегашна румелийска граница[49].

Равнината около двата върха е пълна със старини, с църковища и могили. На запад от Големи манастир при селото *Талашманлии* неотколе, казват, намерили в една могила стъклени и глинени съдове, а до тях на сребърно синджирче малък златен полумесец, украсен с няколко червени камъчета. И около близкото *Делджилери* стърчали 33 могили близо една до друга. В същото село сега стават новоустроените годишни панаири, главно за тъкани платове, железни оръдия и др. Утре щеше да се отваря тазгодиш-

[48] Τοὺς δρους ἀπὸ Μηλεωνων τῆς Θρώκης. Theophanes ed. Boor, 1, 497. Комбинацията за местоположението на Милеона изказах още в Monatsberichte der Akademie Berlin, 1881, стр. 455.

[По въпроса за местоположението на Милеона вж. *В. Бешевлиев*, Три приноса към българската средновековна история. 1. За българо-византийските мирни договори през VIII век. — Сб. Марин Дринов, София, 1960, стр. 283—291.]

[49] *Hochstetter*, Mittheilungen der Wiener geogr. Gesellschaft 1870, стр. 546.

ният панаир. Един околийски чиновник, който отиваше там за надзор, ме изпрати чак до Гол. манастир. От него узнах и за градището на другия маломанастирски връх; то е, казва, четириъгълник, 150 крачки дълъг и 80 широк. На южната страна под върха лежи голямото гръцко село *Малки манастир* (с 1258 жители), на северната пък турското село *Драма*. Не зная дали има в това второ село някои старини, но името ми напомни Драмица, седалище на епископ, който според византийските списъци от края на IX век заедно с епископите на градчетата Скутарион и Леуке при южните поли на Сакар планина бил подчинен на пловдивския митрополит[50].

В $3^1/_4$ ч., когато започна малко да роси, излязох от Гол. манастир и пристигнах за 6 ч. в Ямбол. Седловината между двата върха е гъсто обрасла с нисък дъбак и е много сгодна за разбойническа засада; моят стражар държеше карабината постоянно в ръцете си и аз се озъртах по-внимателно от друг път, защото разбойниците във време на панаир се усилват. Първото село на другата страна беше на $4^1/_4$ ч. смесено, бедно *Гюмли* между овесени ниви, със съборено минаре. В $5^3/_4$ ч. стигнахме в *Акбунар*, най-северното гръцко село във вътрешността, единственото в Ямболска околия. На хорището пъстро облечената младеж с еднообразни песни в дълги редове играеше своето неделно хоро. Вечерното пътуване през тихата плодородна покрайнина не беше без омая. Обикновеният тесен междуселски път водеше постоянно между високо пълнокласно жито, между което се мяркаха цветове на плевел и на някакви си конски зъби (Ornithogalum). Тук-таме се отваряха по-малки пустини с гол терен, поразително бял или с трънест козешки трън. Наляво се виждаха в далечината няколко по-ниски хълма и брегове. Пъстри пеперуди хвърчаха над житото, птици без страх пееха на земята край пътя и из тихия въздух се разнасяха песните на чучулигите, които се издигаха във висинето. Изгледът отпред заграждаха обвитите от дъждоносни облаци профили на Бакаджик и Стара планина. В речището на Акбунарския азмак, който в този край тече на юг (към Синапли), се лъскаха заградени блата, от които се чуваше крякането на жабите и клепането на щъркелите. Около селата се валяха огромни стада черни лениви биволи. Срещнахме само няколко турци, за конто този ден беше делник; християните празнуваха своята неделя по къщите

[50] Δραμίτζα, Notitiae episcop. ed. Parthey, стр. 122, 218.

си в селата. В $7^1/_2$ ч. се показа най-после Ямбол като бяло гнездо в мъглявата сива равнина. Скоро след това ни застигна и нощта около един кладенец, чиито греди като някоя голяма алфа се виждаха отдалече в съседство на една стара могила. Като прегазихме многобройни застояли води, влязохме едва в 9 ч. при цвиленето на конете и виенето на кучетата в тъмните, кални улици между градините на Каргона.

2. СЛИВЕН И КОТЕЛ

Индустриалният град Сливен. Котленският балкан. Селищата Жеравна, Котел, Медвен и Градец. Букови вековни гори и балкански поляни. Овчарското преселническо стопанство. Турците при Камчия. Езерното градище при Каябаши и старите пътища през планините в Преслав. Сунгурларе.

От Ямбол побързах на 23 юни за Сливен. Отива се с кола по доста добро шосе за $2^1/_2$ ч., по северозападна посока. Зад моста Хамамкьопрюсю през Тунджа и зад железопътната станция започват лозя с орехови дървета, а зад тях се излиза на един миниатюрен гребен на Средна гора, обрасъл с ниски дъбове. Най-високата седловина, 1/2 ч. от Ямбол, лежи на непълни 100 метра над този град. От нея се вижда надясно острият профил на Таушантепе; отпред цялото пространство е изпълнено от огромната стена на стръмния гол Балкан, но самият Сливен дори до последната минута остава скрит зад няколко ниски хълма. Горе на седловината се забелязват отстрани на пътя няколко стари могили; по-долу ги има още повече. Тъкмо след 1 ч. от Ямбол се минава по дървен мост пак през Тунджа. В недълбоката вода под моста се валяха множество черни, лениво преживящи биволи, повечето от които само главата си подаваха на повърхността, а до тях на един малък остров почиваше в пясъка стадо бели волове. По-нататъшната покрайнина дори до Сливен съвършено напомняше на Туловско поле: алувиална равнина с бяла пясъчна почва, с хубави ниви, множество могили и усамотени кории стари дъбове, а зад тях отзад стените на Балкана.

В това подбалканско поле се намират следи от стари селища, както са тук чести случаите, в съседство на топли извори. На шосето от Нова Загора за Сливен лежат на десния бряг сливенските бани, а срещу тях, между Тунджа и полите на Стара планина, при селото Дермендере, остатъци от по-голямо селище, следи от три църквички и основи на къщи, между които се изкопават стари съдове, оръжия и монети.[1] Предполагам, че това градище е навярно градът *Авли*, богат с добитък и жито, който в XI—XIII век се споменава при самите поли на Хемус, близо до Диамполис, 4—5 дни на север от Адрианополис. В 1049 г. в него се настанили печенези и разбили византийските войски, които идели срещу тях, при Ямбол. В 1207 г. латинският император Хенрих в похода си срещу българите на петия ден пристигнал от Одрин в Авли, който тъкмо наново бил завзет от цар Калоян. Населението навреме избягало в планините. Латините в града набрали голяма плячка, ала някои рицари, които «безразсъдно» (follement) се осмелили по-нататък в близките планински теснини, много зле изпатили и едва се избавили с чувствителна загуба на хора и коне[2].

Първият поглед на Сливен (около 250 м) е пленителен. Пред нас се представя съвършено алпийска панорама. Под сивите, набраздени скали на Балкана, чиито зъбци и чуки тук достигат приблизително до 1100 метра надморска височина, се простират около три километра нашир маса червени стрехи, бели минарета и сенчести градински дървета. По планинските склонове над града се простират далеко и широко хубави лозя, казват, на 4 ч. път. Между тях се белеят пътеките, по които из града може да се излезе право в балканската природа. Множество планински ручеи клокочат по улиците долу към по-големите потоци. Изгледът на южната страна към Тунджа остава затворен от ниски голи върхове, от които цялото местоположение се преобръща във вид на котловина. През лятната горещина в града всякога владее планинска прохлада, зимно време

[1] Срв. Описанието на *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 65.

[2] Αὐλή у *Кедрен* 2 p. 596 у *Villeharrdouin* в изданието на Wailly стр. 293 в текста погрешно е Eului; по-добри са вариантите Aulin, Eulin от грьц. вин. пад. Αὐλήν Срв. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 149. — Идриси споменава *Афли* в плодородна покрайнина под Балкана, с железарски работилници, един ден път източно от Истлифнос (Сливен) и Томашек според това поставя това място в околността на селото Бургуджук (*Tomaschek*, Zur Kunde der Hämushalbinsel, 2, стр. 38.

обаче често от височините бучат долу силни ветрове. Сливен сега брои 3797 къщи с 20 248 жители, от които 15 184 са българи, 2877 турци, 1399 цигани, 400 испански евреи и 279 арменци[3].

Градът се състои от три части. Същинският Сливен по средата, според разказите на домородци, е от по-нов, турски произход. За броя на някогашното османско население в него свидетелствуват 17 джамии, от които сега само 4 са оставени за ислямско богослужение. Над града при подножието на планините се издига голяма бяла сграда — правителствена фабрика за сукна, основана, казват, в 1834 г.; сега я взело под наем от румелийското правителство местното българско дружество «Напредък», което изкарва годишно около 230 000 метра цветни сукна за войската и жандармерията не само в България и Румелия, но и в Турция. Машините се карат от водата на един планински поток с помощта на две дървени колелета; работници има до 240, българи, турци и цигани от двата пола. Тя е сега първата индустриална фабрика в България. Мострите, които ми показаха, се равняват на всяка западна работа. При фабриката неотдавна е отворено и малко индустриално училище, а за усъвършенствуване на фабриката управлението е довело и двама бояджии от Райхенберг. В последно време в околността на града се издигнали още две частни фабрики за сукна, инсталирани пак от сливенци. Освен това тук се намират и 9 спиртни фабрики.

На запад от тази централна част на града лежи махалата *Клуцохòр*, на турски — *Кадъкьой*, на гръцки — *Критохор*, чисто българска; в турско време мюсюлманите не оставали в нея след заход слънце от страх пред хайдуци[4]. Тук минава и планинският поток Коруджа, чието широко пясъчно корито лятно време повече бива съвършено сухо. До реката се намира пазарът, а в него несполучлив малък градски парк, основан през руската окупация, когато

[3] Според статистиката от 1893 г. 4732 домакинства с 23 210 жители, от които 18 188 българи, 2661 турци, 1193 цигани, 626 испански евреи, 119 гърци и 388 «други езици». (П.)

[4] Името Критохор води началото си от епохата на немного отколешното владичество на гръцкия език, като буквален превод на турското Кадикьой. Отсрещното Ново село тогава се наричало също така на гръцки Неохори; на моста през Новоселска река, каменна сграда с два свода и плоска повърхност без пармъклъци, отстрана се вижда гръцки надпис, който гласи, че мостът бил издигнат през 1839 г. δι'ἐξόδων τῶν Νεοχωριτῶν. Освен няколко старци хора сега никой от сливненци не знае гръцки.

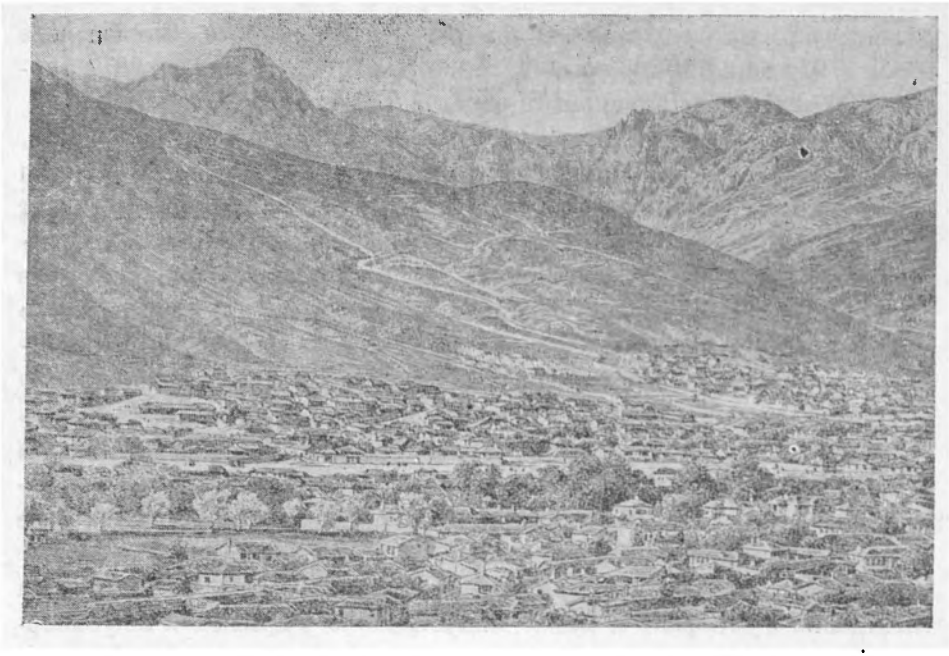

Фиг. № 21 — Сливен (западна половина)

градовете кой от кой по-бързо се надпреварвали да се сдобият в най-скоро време с модерна външност. На изток пък, около две минути от същинския Сливен, лежи махалата *Ново село*, пълна с вишневи и черничеви градини, с население също тъй само българско.

Непосредствено над тези градски махали се издигат планини. Наляво стърчи високият *Бармък*, по чиито склонове лъкатушат пътеките на Задбалканско през седловината, наречена на български *Вратник*, на турски — *Демиркапу* (желязна врата) към селото Стара река и към Търново. По средата се издига по-ниският обл *Гàговиц* или *Сéлишки връх*, чак догоре насаден с четвъртити лозя и от двете страни заграден със сенчести долове, в които текат буйни, никога непресъхващи планински ручеи. Левият дол тъкмо над фабриката е тъй наречените *Селишки боаз* или *Селишки дол*; горе в него се намират следи от някое запустяло селище, а още по-високо остатъци от стар манастир, т. е. основи от малка църквица посред четириъгълно градище с остатъци от стара кула, с аязма и с изглед

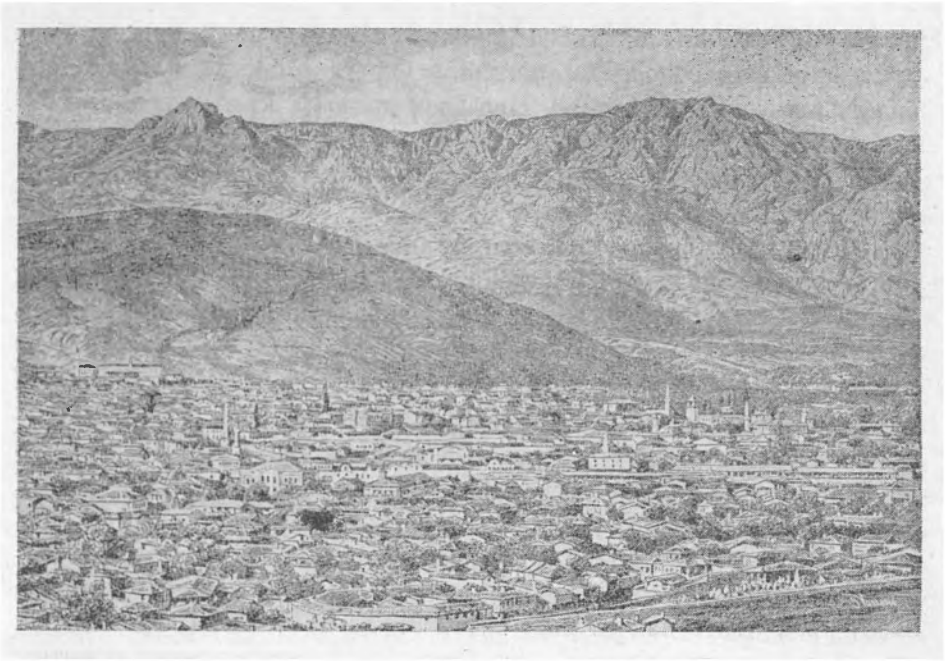

Фиг. № 22 — Сливен (източна половина)

дори до Ямболско. Там, мисля, във време на старото българско царство в «гора Сливенская» бил скрит манастирът «Св. Богородица», наречен «Епикернев», според основателя, придворен «епикерн» (на лат. — pincerna, виночерпец), в който през XIV век живял св. Теодосий Търновски, преди да замине за калугерското селище на Григорий Синаит в срещните манастирски върхове. Надясно от Селишкия връх се намира живописният дол на *Новоселска река*, която клокочи между тесни склонове под гъстата сянка на дъбове, бели тополи и дрянове. Край водата се идва до хубавия кът *Кадъкайнѣ* (съдийски извор); там преди войната християнин не е смеел да се покаже, за да не нарушава спокойствието на турските кадъни, които се забавлявали тук в планинската сянка, разхладявани от прохладния ветрец, който духа цял ден от планините долу. Сега тук се намира фабриката за сукна на г. г. Попович и Саръ-Иванов с железни белгийски машини, на които се работи кафяв и син шаяк, повечето за военни нужди. Разходката, която направих

в приятна компания до тази фабрика по любезната покана на господа притежателите, отново ми показа всичката омая на планинските балкански уединени кътове. Над тази долинка към североизток се издигат отзад най-високите и най-голи зъбци на сливенската панорама, *Бълтарка*, *Чаталкая* и по-нататък гребенът *Сѝни камъньe*; по техните склонове се крият многобройни сталактитови пещери (*Змéйсве дупки*, *Орлова дупка*, *Птичи дупки* и т. н.). На Сините камънье лежи високо тъй нареченият *Птичи кладенец* или на турски *Кушбунар*, с огромен изглед към Източна Тракия[5]. В тези скали се намират и няколко мъчно достъпни стари градища, от които особено личат едно на Селишки връх, над горното течение на Новоселска река, и тъй нареченото *Маричино градище* на Сините камънье.

На източния бряг на Новоселска река, тъкмо над онзи живописен дол, лежи (северозападно от Ново село) тъй нареченото *Хисаркалеси*. То е ниско плоско градище, заградено на запад от споменатия сенчест дол, на юг от склона към Ново село, на изток от помалък дол и на север откъм близките планински стени с изкуствен окоп, край който над спуска, висок около 3—4 метра, преминават още основи от стар каменен зид. Според най-новите военни понятия неговото местоположение, разбира се, е съвършено несгодно; високият Селишки връх на запад зад Новоселска река съвършено владее позицията на крепостта. Цялото вътрешно пространство, около 400 метра широко, е насадено с лозя, чиято почва е пълна със старинно градиво, което на места е събрано в купове или в куруджийските бараки. При копане на лозята се намират многобройни стари монети, главно медени византийски. От горния край на градището води, казват, пътека в планините, като се съединява с пътеката от Сливен за Кипилово в Задбалканско. На южния склон ми показаха между храсталака неотколе открити основи на малка църквичка, около 12 крачки дълга.

Ново село под градището, при все че според името изглежда да е от нов произход, наопаки е най-старата махала на Сливен. В него се намерили, казват, и основи на стари сгради заедно с римски монети. Средновековната църква «Св. София», с тухлено кубе, обрасло с дървета и храсталак, в 1838 г. била заместена с нова сграда.

[5] *Hammer*, Geschichte d. osm. Reiches, 3, стр. 951, споменава «die Alpen von Islemije» и «Vogelquell» между местата, по които султан Мохамед IV ходил на лов. Вж. за тези места и възпоминанията на войводата Панайот Хитов.

На нейния двор лежат няколко антични къса. Дългият гръцки надпис, който споменава за въздигане статуи на боговете вследствие определението на оракула на Аполон Колофонски, за жалост е наполовина вече измит от изливането на вода из чешмата[6]. О църковния зид лежи опряна каменна плоча, с барелефи от двете страни: от едната страна се виждат четири нимфи в хитони, които се държат за ръцете, както туй се прави при сегашните хора на полуострова, образ, който напомня на многобройните далматински скулптури[7]; от другата пък е изобразена ловджийска група — конник с копие под едно дърво, догонил елен и дива свиня. На южния край на селището стърчат между турските гробища 6—7 могили[8].

Името на тукашното тракийско и римско селище не е познато. Името Сливен най-напред се срещу у араба Идриси (1153 г.); той споменава стария град *Истлифнос*, който не малко, казва, процъфтява[9]. У византийците през XIII и XIV век се споменава (във формата ἡ Στίλβνος) като важна българска крепост, недалече от границата. Цар Иван Александър през войните с гърците тук събирал своите войски за походите си в Долна Тракия[10]. Турците наричат Сливен *Ислемьé*. Хаджи Калфа много вярно описва неговото местоположение: хубаво селище в глъбината на Балкана, в песъчлива покрайнина с изобилни води, от действието на които градините толкова много растат, че целият град, казва, почти съвършено е скрит в сянката на дърветата, с три джамии и една баня, с множество овощия и липса на жито, 8 дни от Цариград. Още тогава жите-

[6] Опит за разчитане от проф. *Хартел*, вж. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886. S. 147.

[7] Вж. статията на *R. Schneider*, Bericht über eine Reise in Dalmatien. — AEM, IX, 1885, стр. 35 и слд.

[8] Според *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 77, в една от тях неотдавна била изкопана, наред с разни съдове, една монета с надпис «Germanicus consul» и бронзова глава на млад сатир с рогчета, увенчан с лоза (сега в Пловдивския музей). Според рисунката, която ми изпрати Атанасов, тя е хубава антична работа; в Сливен ми казаха, че е намерена до могилата, при нейните поли.

[9] *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, стр. 39.

[10] Андроник пленил от Загорско чак до Копсис и ἐς Στίλβνου μέχρι. *Пахимерес*, 2, 447. След смъртта на Тертер II (1322) градовете от Месемврия до Στίλβρου се подчинили на византийците, когато ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κόψεος се настанил Войсил. *Кантакузин* 1, 177. Александър през 1341 г. се намирал ἐν Στίλβνῳ πόλει ἐν μεθορίοις τῆς αὐτοῦ τε καὶ Ῥωμαίων ἡγεμονίας φκισμένη и през 1344 г. пристигнал ἐπὶ Στίλβνου πανστρατιᾷ. *Кантакузин* 2, 69 и 420.

лите се занимавали главно с работенето на аби, които под влиянието, казва, на въздуха и тукашната вода били по-добри от ангорските и бегбазарските. Ала от броя на джамиите излиза, че селището тогава е било още малко и че едва от това време полека-лека е нараствало до сегашната си големина. В началото на нашето столетие главната индустрия в Сливен била пушкарството, сега, доколкото зная, забравено. Сто занаятчии били длъжни да предават на правителството месечно 500 пушчени цеви; всяка цев се плащала по 20 гроша. Желязо за работата се донасяло от Самоков под Рила планина[11]. Освен това Сливен бил един от центровете на търговията с жито в тези покрайнини; лятно време тук са ставали големи годишни панаири.

Големи преврати докарала руската война в 1829 г. Пред града на източната му страна турците в 3-часова битка били разбити и принудени да отстъпят. Българите посрещнали русите с непритворена радост. След мира по-голямата част от българите заминали заедно с русите, тъй че населението от 24 000 души намаляло на 10 000; един старец ми разправяше, че в града останали само 74 български къщи. Преселниците се настанили във Влашко, в Плоещ и главно в Браила, която дотогава била само турска крепост, ала от 1834 г., откогато почнали да циркулират параходи по Дунава, почнала да процъфтява като първокласно ново тържище. Техни потомци и досега живеят там. Българското население в Сливен скоро обаче се допълнило. Близостта на планините била причина, че тук народният дух по-буйно се развивал отдругаде; напр. прочутият хайдушки воевода Панайот Хитов е родом от града. В наше време Сливен принадлежи между първите градове в България поради своята суконарска индустрия. Вълна за сукна идва най-много от Котленския балкан, а най-хубавата, казват, от Карнобат; коноп и лен в тукашната покрайнина даже не се и сее. Покрай сукнарството повдигнало се и копринарството, което виждаме от куповете бели и жълти пашкули по къщите. Към старата домашна индустрия принадлежи и тъкането на килими. Отдалечеността от железницата е пречка, от която тукашните индустриалци много се оплакват. Сега Сливен е център на окръг, който съдържа пет околии: Сливенска, Котленска, Ямболска, Къзъл-Агачка и Каваклийска, всички, според по

[11] *Капитан Тучков*, Военно топографическое описание дорог от Ески-Стамбул чрез Османбазар, Казань, Сливно и Ямбол до Адрианополя. Петербург (печат. на генер. щаб), 1827, стр. 10.

следното издание на статистиката, със 156 329 жители, от които 114 617 българи, 17 550 гърци, 17 200 турци, 4683 цигани, 1228 евреи, 320 арменци, 32 руси, немци и италианци и 699 «различни»[12]. Когато се основа Българската екзархия, тези покрайнини се отделиха от гръцката, Одринската митрополия и се образува от тях особено българско епископство със седалище в Сливен. Новооснованата областна реална гимназия с нейните деятелни учители, българи и чехи, стана огнище на просвета за Източно Подбалканско. В града не липсва и печатница, в която се печатат и политически вестници. Докато съществуваше Източна Румелия,Сливен беше втори град след Пловдив и спроти главния град с неговото триезично население стана важна опора на българско опозиционно движение, разбира се, съединистко; туй му спечели епитета «румелийска Москва».

На 26 юни тръгнах от Сливен за котленските планини. Моите сливенски приятели, които през двудневното пребиваване в гостоприемната къща на г. директора на реалката В. Атанасов ми показаха толкова услуги, граждани, юристи, лекари, учители, руски офицери, чешки инженери, ни изпроводиха чак до Ново село. Нашият съотечественик, г. окръжният инженер Фридрих, беше мой другар през няколко дена път дори близо до Карнобат. С двамата стражари и с кираджията на конете, сина на «мухтарина» на християнските цигани в Сливен, нашият керван броеше пет конници. Пътят за Котел не води от града право нагоре в планините, освен ако някой иска пеша да се отправи право през високите гребени в Раково или Нейково, ами върви най-напред в източна посока край полите на Сините камъни. Постоянно се върви между лозя, в които стърчат разпръснати орехи, вишни и череши. Край пътя, снабден с многобройни турски чешми, се точат гъсти плетове от яворови и габърови гъсталаци, смесени с шипки и на места провлечени с поветица с големи бели цветове. Тук-там окото се спира на сините цветове на някоя висока кандилка (aquilegia). Костенурки и гущери се движеха под храсталаците и горещият въздух трептеше от гласовете на щурците. Надясно се виждаха мъглявите очертания на Бакаджик, на манастирските върхове и на неясната Сакар планина и пред тях

[12] Според статистиката от 1893 г. 170 514 жители, от които 134 095 българи, 18 937 гърци, 10 686 турци, 4053 цигани, 1725 евреи, 430 арменци, 312 румънци, 106 немци, руси, италианци, французи и сърби, «други езици» 113, «неизказани езици» 56. (П.)

ниският, напоследък като отсечен край на Средна гора. За $^3/_4$ ч. стигнахме до Сотирската долина, през която пътят завива на север в планините. При селото *Сотир* лежи старо манастирище, от което без съмнение селището води своето име (Σωτήρ — Спасител); тук се намира и нова трета фабрика за сукна. В стихотворението на Мануил Фил в похвала на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот от ок. 1305 г. се споменава между българските градове и Σωτῆρος πόλις *Сотиров град*; нейде близо е бил и градът *Камена* (Κάμαινα). Познато е Πυργίτζιον (умалително от πύργος — кула), без съмнение селото *Бургуджук*, сега преименувано на Горно Александрово, на изток от Сотир, там,гдето се кръстосват шосетата от Сливен за Бургас и от Ямбол за Котел[13].

Като оставихме селото надясно в глъбината, тъкмо на обяд взехме да се изкачваме към върха по скалиста пътека, по която в турско време е минавала пощата на кон от Сливен за Шумен. На места се забелязват и части от турски калдъръм; населението разказва, че някога уж такъв калдъръмен път е водил от Сотир дори до Търново. Сега тук се правеше под ръководството на г. Фридрих тясно окръжно шосе за товарен добитък и по-леки коли от Сливен за Котел, тъй като който сега иска да мине през тук с кола от Сливен за Котел, трябва да обходи тези планини с голяма забикалка на изток през Бургуджук. Долината на Сотирска река остава дълбоко вдясно. Склоновете по двата бряга са съвсем обрасли с габърови и дъбови гъсталаци, които във времето на турското владичество често прикривали движенията на българските хайдути, тъй като тяхното главно седалище е било около Сините камъни и около изворите на Камчия; сега тук стават сбивания с турските разбойници, които искат да се промъкват от Турция през двете граници в княжеството. В 1 ч. стигнахме до *Малкото* и немного след това до *Голямото Джендемдере*; и двете текат в дълбоки прорези надясно към Сотирска река. При второто се намират развалини от караулница, при която в турско време се искали от пътниците техните *тескерета*. Между дъбовата гора по склоновете надничаха множество разпръснати зеленолисти липи, с листа тдолу сребърно бели.

[13] *Jireček*, Das christliche Element. Приложение: Die bulgarischen Burgen bei Manuel Philes, стр. 83. *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 258—259.

Гъсти дрянови храсталаци и цъфнали шипки и малини затварят понякога по острите завои целия изглед. Тук-там по скалите никне див люляк (Syringa), който изобилно се среща и на Бармук над самия Сливен. Поради задушливата горещина под облачния небосклон безлюдният горист край имаше някакъв си меланхоличен вид и когато полека-лека се изкачвахме към най-високата седловина, удари за минута и гъст дъжд. Около засъхналата чешма на височината земята беше разровена от малджии, които са търсили предполагаемо закопано имане. Най-високото място, на което стигнахме в 2 ч., се нарича *Чука* (около 900 м). Изгледът на север и при дъждовното време беше много поучителен. Пред нас лежеше напряко от запад към изток продълговата долина с изворите на *Малка* или *Луда Камчия* (на тур. — Дели Қамчик), която принадлежеше вече към областта на Черно море, планински край, гъсто обрасъл с дъбови и букови гори, прошарен и заобиколен с проточени гребени и с ясно зелени пасбища. Вляво се виждаше мястото, гдето общият гребен на Стара планина се разклоняваше на няколко вериги; на една от тях, на *Сливенския балкан*, който по-нататък на изток се нарича *Матейска планина*, стоиме сами. Тъкмо срещу нас на склона на втората вътрешна верига между гори и морави ясно се познаваха къщиците на високо разположеното село *Жеравна*. Надясно в далечината блестеше по-ниският и по-ясният безлесен край около *Каябаш*. Пътят надолу беше много стръмен и лош. Половин час слизахме по някакви си скалисти стълби, по които за нас, пешите, беше много мъчно, та камо ли за конете, които с мъка водехме крачка по крачка за юздите; неготовият нов път обикаля това място с няколко изкуствени завоя. Оставаше още един час през гористия край, докато в $3^1/_2$ ч. стигнахме в селото *Ичера* (на тур. — *Вечера*)[14]. Името е старо. Мануил Фил споменава в българските планини град *Ачера* (Ἀτζερᾶς τόπος), който е бил близо до сегашното село или е тъждествен с градището при селото Градец, малко по-долу от Ичера, за което ще говорим още.

Ичера (266 къщи) лежи тъкмо под склона на Сливенския бал-

[14] От дневника на полския пътешественик Oswiecim (1636) узнаваме, че името *Ичера* тогава означавало цялата Луда Камчия. Oswiecim премннал тази река най-долу при Ченге и казва, че на български се нарича *Ичера*, на турски — *Канджисую*. *Х. Кесяков*, Пътуване през Българско в 1635 г. — ПСп. кн. 19—20, 1886, стр. 67.

кан на левия бряг на *Раковска река* в тесен, почти тъмен дол в посока от запад към изток; понякога, особено зимно време, тук, казват, че и слънце даже не прониквало. Къщите отдолу са направени от камък или от червена глина, отгоре от дъски и всички имат големи дворове. Целият тукашен край, освен няколко малобройни православни цигани, е чисто български и служи за връзка между българския елемент в Шуменско и Сливенско; няколко часа по-нататък и на изток, и на северозапад, край Долна Камчия и в Тозлука, започват чисто османски покрайнини. Живите жители почти всички са овчари. По малките ниви едва има малко ечемик и боб. Характерът на планините и на населението много напомня на Средна гора около Копривщица и Панагюрище. По къщите навсякъде се вижда литографическият лик на българския революционер, поет и историк Раковски, който тук е почти местен герой. Ичерци ми показаха три антични монети от императорите Адриан, Филип и Деций, намерени в самото село, и разправяха за зидовете на някакво си манастирище под селото.

В 6 ч. тръгнахме по-нататък на север, пак из високи дъбови гори, които покриват проточения връх *Кобилишница*. След половин час преминахме потока със същото име и половин час по-после *Нейковската*[15] (или *Бараковска*) река, която отива право на изток към селото *Катунища*. От нейното сливане с *Котлешница*, която източно от Жеравна през дълбоки клисури излиза от планинските недра, и с Раковска река се образува *Камчия*, която с това име се нарича едва от селото Градец. Тези планински бързотечни реки са пълни с риби, но не са пъстърви, ами с други видове, които в Жеравна се наричат *мре́нка* и *кленове*, в Котел *мря́на*, *червенопе́рка*, *алда́й* и (най-малката) *куртда́ш*. По-долу в самата Камчия, която около Кадърфакли е три метра дълбока, се среща сом, понякога, казват, до 10—12 оки тежък. За множеството раци свидетелствува вече и името на най-горното село на запад: Раково. Освен обикновения в северна Европа рак (Astacus) тук се намират, както и всякъде по Тракия, и южноевропейски речни раци (Thelphusa), със сив, почти четириъгълен щит; на български им казват в Средна гора *криви раци*, в Сливенско — *дпаци раци*.

Нашата цел беше селото *Же́равна* (според местното наречие

[15] В селото *Не́йково* при нейните извори се намирали, казват, три могили и четири манастирища, едно (св. Георги) в самото село.

собствено *Жéруна*), на турски наричано *Башъкьой*, разположено на височина около 660 м под два върха, короновани с висока гора, а по темеmата голи. През Жеравненско поле, малка отворена плоскост с млад овес и пасбища, пристигнахме в $8^1/_4$ ч. на мястото. Тук останах и целия утрешен ден, за да се запозная по-отблизо с природата и с населението на тукашните планини.

Жеравна брои 518 къщи с 2146 жители, между които има 314 православни цигани[16]. Името на селцето напомня на птицата жерав (Grus), която прелита, разбира се, през тези покрайнини само когато се преселва. Гъсто струпаните къщи са наредени на едно високо, отдалече видимо място при полите на гората. Целият хоризонт е напълнен с планини и гори. За земеделие тук няма място, а само за овчарство. При всичката красота и здравина на въздушното местоположение жителите ми твърдяха, че ако тяхното селище би било унищожено през бурните времена, които предшествуваха Освобождението на България, никой нямало да го поднови на същото място. В цяла Жеравна няма ни една кола, а зимно време, когато има силни снежни виелици, често не може по цели седмици нито да се влезе, нито да се излезе от селото. Улиците имат вид на малък град. Къщите са доста живописни, с много издадени стрехи, все двуетажни, а вътре чисти и гиздави; долната част е каменна, горната дървена, от небоядисани греди и дъски. Разправя се, че някои са градени от дървета, сечени на самото място, докато в селото е имало още гора, даже в стената на една къща бил, казват, зазидан стар дънер с корените. По дворовете, постлани с големи каменни плочи, вирeят и слаби вишни и сливи, а около чардаците — и слаба *асма*. Вътре в стаите се виждат, както навсякъде в българските градчета от двете страни на Стара планина, хубаво изрязани стени, врати и тавани, изделия на изкусна домашна работа. Тукашните българи, хора добросърдечни и откровени, без излишна изтънченост, са хубави, високоизраснали и русокоси, с редки изключения чернокоси. С християнските цигани, които живеят по края на селището, те са в приятелски връзки, но взаимно с тях не се женят. Жеравненци, българи и цигани, са майстори на гайдата. За българина меланхоличният и еднообразен звук на гайдата и в чужбина звучи като глас от отечеството, ехо от балканските гори и поляни; за един тър-

[16] Според статистиката от 1893 г. 445 домакинства с 1849 жители. (П.)

говец в Тулча при устието на Дунава се разправя, че гайдата си крил като скъпо имане в желязната каса и когато си довършвал дневната работа, във вечерните часове или в неделя сам я надувал, която му спомняла далечното отечество. Жеравненските цигани всяка година свирят по жътвите из равнините в Подпланинско; затова тъкмо бяха всички навън, тъй че в тяхното отечество не можах да видя ни един циганин. Носията във всички селища на Котленския балкан е горе-долу еднаква. Мъжете носят рунтав калпак и дрехи от жълт и син шаяк, с горе-долу «европейски» вече крой; жените имат кърпа на главите си, тежко подплатени *елечета*, тъмноцветни сукмани, пъстри престилки и лятно време ходят повечето боси. Тукашният говор принадлежи към сливенското наречие и съвършено се отличава от уединеното котленско наречие зад планината. Названията на местата са български, без турски примес, какъвто се намира навсякъде долу в Тракийско поле (махала *Бѣ́рдо*, местност *Дȣ̀йнини могѝли*, ручей *Поток* и т. н.). Жителите карат своите стада зимно време повечето в Добруджа дори до Тулча, ала много им струва преминаването през две нови граници — румелийска и румънска. В по-старо време пасли своите стада само в Ямболско, в Карнобатско и въобще в краищата на юг от Балкана; в Добруджа започнали, казват, да ходят едва в нашето столетие. Мъжете във всички котленски села често само за месец или два дохождат у дома си, тъй че домашната работа вършат повечето самите жени. Тяхиата планинска вълна се изнася най-много в сливенските фабрики, но и в «Европа»; оплакват се обаче, че износът в последните години пада. Жените изработват от вълната материи за дрехи и едноцветни черги с дълги червени или жълти влакна, но само за себе си, а не и за продан; на рамката за тъкане, която другаде из България се нарича *гергеф*, в Жеравна казват *острѣ́гви* (мн. ч.).

За миналото на тукашната покрайнина най-старо свидетелство е могилата на източния край на селото; стари монети тук не се намират. На две места в околността се виждали, казват, следи от малки манастири. В турско време Жеравна принадлежала към *войнишките* села. Войниците и тук били първоначално *ба́шници* (*бащинници*), т. е. срещу своите задължения те се ползували от известни наследствени имоти, но към края войниклъкът очевидно бил наложен на цялото село. Жеравненци пращали всяка година 10—15 «войници» за два месеца в Цариград за придворна служба. По-напред

ходили сами, но напоследък изпращали на свое място наети цигани, които с гайди свирили на султанските коне по летните пасбища; ходили през Сливен в Бургас и оттам на параходи заминавали за Цариград с военен билет като действителни войници. Това продължавало дори до 1876 г. Старият войнишки ферман не се е запазил; в селото имат само по-нови турски грамоти за синорите и за църквата. Според фермана тукашният *ага* бил, казват, *каикчи-баши* на султанския палат; освен от Жеравна той прибирал доходите и от селата Иджик в Шуменско и от Каргона в Ямбол. До 1838 г. тук е имало като правителствено лице един турски заабитин, който издавал позволителни за покупка и продажба; всичките данъци на всеки жеравненец тогава се ограничавали, казват, само на пет гроша годишно като «заабитлик». Освен българи и цигани живели в селото и турци; старците разправяха още за 5—7 османски къщи, но сегашното поколение помни вече само последната туркиня в Жеравна, баба Алиица. В кърджалийско време около Жеравна бил издигнат наистина *шарампол* (палисада), ала при все това кърджалиите нападнали и унищожили селището; жителите едва навреме избягали през планините в укрепения Котел. До неотдавна в родопското Хасково живял един стар турчин, който на млади години дохождал тук с кърджалиите за плячка (на тур. — *яма*), а след това и като *кираджия*. След руската война в 1829 г. половин село, до 250 къщи, се изселило в Бесарабия и основало там село, наречено също тъй по български Жеравна, на турски (от гагаузите) — Башкьой; в стара Жеравна и до днес се помнят роднинските връзки с тези преселници, даже понякога тук намине някой бесарабски жеравненец, като отива през бащиното си село на поклонение в Света гора атонска. Паметта на селските старци се простира назад дори до Токакчията, един от кърджалийските войводи и до войната в 1829 г., когато тукашните планинци, мъже и жени, носили ангария на гърбовете си гранати за топовете и ечемик на турците от Сливен в Шуменската крепост.

В по-старо турско време единствената християнска църква в тази покрайнина била в Жеравна; жителите на съседното Нейково, Кипилово, Ичера и Градец дохождали тук да се черкуват. В това време тукашният край принадлежал, казват, към Търновската епархия; сега тук се срещат границите на три епархии, тъй като Нейково и Кипилово принадлежат към Търново, Жеравна, Градец и Ичера към Шумен, а по-долните селища към Сливен. На мястото

на малката стара църква, казват, каменна с дървена стряха, в 1828 г. била издигната по-голяма нова, но и тя е полуподземна. Стари ръкописи по-напред имало в нея, казват, сума, но в по-ново време били разпилени, тъй че тук са останали само два, един апостол на пергамент и един миней на книга[17]. До църквата съгледах чешма със стихотворен български надпис за нейното подновяване в 1867 г., който гласи, че била основана преди 105 години. Старите хора всички знаят да пишат, и то с прави църковни букви, както са писани старите ръкописи. Гръцкият език тук никога не си е пробивал път, при все че епископите понякога подарявали гръцки църковни книги. Както от всички планински места, и от Жеравна са излезли цял ред лица, които заемат видно място в по-новото българско движение[18].

В шейсетте години по околните планини се скитали български хайдути и очистили горите от турските разбойници; срещу тях в 1867—1868 г. тук е стоял един полк от турските казаци на Чайковски, който се състоял от полски емигранти, от старите казаци некрасовци и разни авантюристи от полуострова. В 1876 г. през Средногорското въстание се появила в гората чета от около 60 български младежи и обадила за своето идване в Котел. Тамошният мудир, родом арнаутин, имал само шест турци при ръце, т. е. един чиновник, един телеграфист и четири заптии, и те от страх вече си свалили фесовете и надянали калпаци. През нощта паднал пресен

[17] В сбирката на Григоровичовите ръкописи в Москва се намира едно послание на хилендарския калугер Йосиф от XVIII век, писано за поучение на набожните християни «во Богом хранимую весь, именим зовомою Жеруна» на прост български език, с множество турски думи. *А. Викторов*, Собраніе рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, стр. 26, бр. 5. — Дали «Жеравинският устав» перг. блг. ръкп. у *Срезневскій*. Древніе слав. памятники юсоваго письма, стр. 70, 2191. е от Жеравна, не зная.

[18] Жеравненци са били по-старите учители Райно Попович (поч. 1858), гръцки възпитаник, който 30 години учителствувал по Тракия и съчинявал простонародни книги, и Сава Вълчев Филаретов (поч. 1863 г.), ученик на Московския университет, управител на Софийското училище. Към тях се присъединяват цял ред наши съвременници: един министър в княжеството (писателят Тодор Икономов), двама от шестте румелийски префекта (Димитров и Цанков), някои големи търговци в Тулча и Варна, многобройни писатели, съдии, офицери и т. н. Жеравненец е и познатият на чешките читатели български писател, моят приятел Васил Д. Стоянов, редактор на Период. списание и сега директор на Софийската народна библиотека.

сняг. Тук пристигнали 300 башибозуци, набързо свикани от Тозлука, въоръжени с кремъклии пушки и снабдени с въжета за «яма», по снега познали стъпките на българската чета и я разпръснали при Катунища. Пет отсечени глави забили на колове пред полицията в Жеравна. Жеравненци казали, че не знаят чии са тези глави, но те били тукашни младежи. Жителите на Котленския балкан хвалят тогавашния сливенски мутесариф Хайдар бей, който умеел да държи турците за юздите и попречил на безредиците, които другаде докараха такива ужаси. През руската война ясно се чувало гърменето на топовете при 12 часа отдалечената Елена, но дълго време тук нямало нито турци, нито руси. След това в селото квартирували донски казаци и дружините от български доброволци, тъй като през примирието демаркационната линия около турския още Шумен и Варна е минавала през недалечния Медвен. Към края на историческите бележки за този планински кът заслужава да се спомене, че Жеравна има добро училище с четири първоначални отделения и два класа, по чиито чинове седяха сума пъргави момченца, както и читалище с библиотека, произлязла от завещания на тукашни родом учители.

За околната покрайнина ме поучи екскурзията на съседния връх *Ветрила*. Непосредствено над селото се издигат стръмни поляни със студени извори при полите. Над тях започва рядка гора със стари разклонени дъбове, която по стръмния склон се издига дори до 800 метра височина, гдето започват буки. За $1^1/_4$ ч. бяхме на билото на Ветрила (около 940 м). Вече по пътя често се озъртах по панорамата на изворите на Камчия с прохода при Чука и със зъбестата Матейска планина отзад; на запад стърчаха върховете при Нейково и при сливенската Демиркапия. Селата Ичера, Катунища и Градец остават скрити; затова пък на изток се познава по-ниското поле поле при Каябаш и зад него далечните мъгляви Айтоски планини. Поразителен бе изгледът от гребена на север. Дълбоко долу се отваря кръгла котловина, опасана с гористи планини, и в нея на голото дъно лежи градът Котел с гъсто струпани червени стрехи и с две бели църкви, в права линия само около 5 километра от нас. Зад Котел се познава почти разрязаният връх, гдето води шосето през новата граница в Княжеството, а надясно от него зъбестата *Урушка стена* (на турски — *Калабáктепé*), също тъй на самата граница. От околните върхове особено два бият в очи. Вляво се из-

дига хубавият горист къжел *Разбойна*, чийто връх беше покрит с мъгла; от него се виждала, казват, и една ивица от Черно море[19]. Надясно пък се отцепва от самата Ветрила малко към североизток усамотен много стръмен връх — *Град*, в Котел и Вида наричан, на турски — *Казътепе* (моминski връх), съвършено обрасъл с храсталак, с малко плоско теме. Изкачването на него е много трудно, при все че началникът на жандармерията в Котел, млад руски офицер, успял да излезе с кон чак на върха. Изгледът, особено към югоизток, бил, казват, много обширен. Самото име показва, че на върха някога се е намирало някое укрепление, но доколкото можах да узная, там сега не се забелязвали никакви стени, а само малка каменна щерна, която турците преди след всеки няколко години по веднаж я чистили, без съмнение, за в случай на война. На източната, по-стръмна страна на Град лежи тесният дълбок Котленски проход, през който след няколко дена минах. Една долина при северните поли на Град се нарича *Гръшки дол* (според други *Гришки*); в нея уж в старо време гърците били избити веднаж от българите. Двата ниски хълма в полето оттук за Котел се наричат *Уши*. Няколко крачки под гребена на Ветрйла преминава по северната му страна, водоравно поставен, «terrassement», около четири крачки широк; насип и прокоп по него няма, а изглежда само като обикновен правен път, обрасъл с трева и храсталак. Жеравненци ми казаха, че това е също тъй *Еркесйя*, стара работа, която, казват, върви от Разбойна дори до Котлешница; други твърдяха, че нейното продължение завива на изток дори около Медвен[20].

Мануил Фил споменава в този предел града Διβαινᾶ *Дя-*

[19] На руската карта (лист № I, 7, Сливен, Котел) околността на Котел, не знам защо, е останала без това изобилие на имена на планини и потоци и числа на височини, с което тази карта навсякъде другаде се отличава.

[20] *Бр. Шкорпил*, Някои бележки, стр. 88 и сл., описват освен този по-малък окоп на Ветрила, който бил 1 метър дълъг и един по-голям над най-тясното място на Котленския проход, без да указват неговата дължина, с 2 м висок насип на северната, прокопа на южната страна. Тези окопи служили, казват, и за синори между котленските и жеравненски землища; ако са стари, те навярно се споменават в по-старите турски грамоти, каквито имат и двете общини и в които би трябвало да се надзърне. Впрочем припомням, че тукашните проходи са били укрепени и от турците през по-старите руски войни с примитивни шанци; Молтке в своя план около Котел (от войната през 1829 г.) отбелязва две стари шанци на северозапад, една на север от града, на пътищата за Търново и Осман пазар.

венà, вероятно *Девина* (сиреч *гора*). Като го споменава до Козяк, който лежи при Котел, не трябва да се мисли за селото Девня при Варна; той трябва да се търси в нашия предел, именно на върха Град или Вида, особено ако предположим, че турското Казътепе може да е превод от българското име. Името на Девина не е познато само на Фил. Според разказите на Пахимер българският цар Лâхана (Ивайло) с един слаб отряд разбил византийския пълководец протовестиярит Мурин с неговите 10 000 гърци ἐπὶ τῷ Διαβαινᾷ.[21]

Силен вятър ни прогони от височините пак скоро долу. В гората по склона се разнасяше силна миризма от *мащерика*, а между дърветата се червенееха сума узрели ягоди, които тук се казват *планйци* или *осдйки*. Под гребена жеравненци ми показаха *Самодйвско хорйще*, един голям кръг с висока трева, между по-ниска около нея, а по-долу втори от ягоди, разпилени в голям полукръг. За самодивите, които тук уж в горската природа кършели своите хорà, се разправя, че ядат червени *брекини* (тъй се нарича тук Sorbus aucuparius, срв. чеш. brekyne). Освен в самодиви народът още вярва и във вампири. На *божич* (нова година) турят тръне в комините да не влизат в къщи вампири. Освен стадата на домашните овчари видяхме далеко коне и овце на говорещите гръцки «каракачани и арнаути». По горите се скита много дивеч. Големи черни мечки се разхождат особено в съседство на Град, Медвен и Ичера, гдето тъкмо тези дни нападнали едно стадо. Поради многобройните вреди Сливенската окръжна постоянна комисия обявила, че плаща осем рубли за всяка убита мечка. Вълците летуват в планината, привличани от множеството стада, които пасат по високите; едва през зимата слизат в долините. Освен това по горите се скитат и рогачи, сърни, диви свине и др.

На 28 юни заранта тръгнахме в $9^1/_4$ ч. по-нататък за Котел. Пътят, който тъкмо сега се прави, води отначало през хубава дъбова и габърова гора. След половин час се намерихме високо над долината на Котлешница и завърнахме не долу към нея, към шосето, ами на север в седловината между Ветрила и Град, в която се намира най-хубавият горист край. Тясната пътека тъй е заградена с буйна растителност от двете страни, че конете и хората често с цялото си

[21] *Jireček*, Das christliche Element, стр. 82; *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 257.

тяло закачат високите гъсти храсталаци с листа, оросени от ранна роса. Вековната букова гора на места е прошарена с малки полянки с висока, прясно зелена трева, нагиздена с множество пъстри цветя: цели острови с някакво си синьо цвете, ниски мащерики, червени scarbiosae, виолетови малки салепови растения (orchideae), дребно тъмносиньо кукувичино грозде, бели тоболици и парици (очици), жълти радики и много други. Цъфнали шипкови храсти, малък дребнолистен явор и големи лески, всичко преплетено от пълзива *по́ветица*[22] с големи бели цветове, загражда̀т самия път. Горската тишина нарушаваха само кукувиците, славеите и щурците. Пъстроцветни пеперуди летяха над цветята и тук-там пълзеше по някоя костенурка. Видях и няколко змии от различна големина, черни, с бял корем. Жителите в този разкошен кът турят кошери, но, случва се, че мечки събират меда. В 10 ч. минахме развалената турска стражарска кула, която се намира на същинската седловина (около 950 м). Под нея излязохме от гората на слънце и вървяхме по тесен вряз край западния хълбок на Град дори до някаква си развалена, казват, санитарна стражница от холерово време; там започна стръмен спуск, около 20 минути надолу към Котленско поле и към шосето с телеграф, което стигнахме в $10^{3}/_{4}$ ч. при няколко воденици. Планинските потоци от страните са прокарани право в Котлешница по дървени корита през воденичните язове, за да не ги засипват с пясък. Наляво се вижда във вътрешността на страничните долини пространна дъбова гора, собственост на котленци. В 11 ч. 20 мин. стигнахме в Котел.

Котел, на турски — *Казàн*, околийски център, е доста голям град, с 1416 къщи и 7056 жители,[23] освен няколко цигани всички българи. Неговото местоположение (надморската височина е около 470 м) знаем вече от Ветрила. Самият град е гъсто струпан на едно неравно място и на пръв поглед има съвършено старинен вид, тъй като от памти века никога не е горял, при все че е съграден цял от дърво. Кривите улици възлизат на места стръмно нагоре и поради каменистата почва или калдъръма от големи гладки плочи са много плъзгави, особено подир дъжд; освен това те са много тесни, тъй че само през някои можеш премина на кон (а пък с кола само през

[22] Така се нарича в Жеравна Convolvulus, в Загора — *бухтѝца*, в Неврокопско — *сѐвляк*.

[23] Според статистиката от 1893 г. 5694 жители в 1325 домакинства. (П.)

една), и то главно поради надвисналите, далеко пред къщите издадени стрехи. Самите къщи са тъмни, с малки дворчета, над които се издигат беседки от асми; стените са тънки, от две-три дебели дъски, ала за това пък стаите са украсени с дървена резба. Котленци сами разказват, че каменните къщи били по-добри и по-евтини. Котел изобщо се смята за влажен и нездрав град. Теснотията и мрачината на къщите, както и планинската влага личат по бледите лица на жените и децата. Зимата тук е по-дълга от лятото; едва неотколе преди нашето идване жителите престанали да се греят не при печки, а край *мангалите*. Лятно време по цели месеци продължава дъждовно време, като че водоносните облаци не могат да се разделят с тукашната котловина. Та и нас веднага на другия ден ни посрещна такъв проливен дъжд, че тук заседнахме цели два дни.[24]

Веднага при влизането удари ми в очи множеството затворени дукяни, при все че не беше празник. Котел запустява. Самата местност е неплодородна, без ниви или градини; само вълна и сукна се изнасят, всичко друго се пренася от другаде. От постоянните сношения с Добруджа тукашното овчарско население почнало повече да остава в плодородните тамошни равнини, купувало там земи и най-после се заселвало и по градовете и по селата, дори до самото дунавско устие. Например в Хаджи Оглу Пазарджик, сега преименуван в *Добрич*, около 150 къщи са заселени, казват, от котленски преселници. Най-голямо нещастие за Котел беше обаче новата граница според Берлинския договор. Котел, който по-напред принадлежал към Дунавския вилает и с цялото свое стопанство зависел от по-северните покрайнини, беше присъединен към Румелия, отделен от крайдунавските пасбища с българско-румелийската граница, която минаваше само 6 километра на север от града, а освен това от Долна Добруджа, от околността на Бабадаг и Тулча, още и с втора българско-румънска граница, и двете, разбира се, с митници. Котленци особено се оплакваха от пречките, които румънците правили на тяхното преселническо стопанство. Когато аз пристигнах, бяха много замислени. Тъкмо преди една неделя влезли в сила по митниците на Княжество България нови по-високи тарифи. По-

[24] Котел стана жертва на един голям пожар на 15/27 юли 1894 г., който бил предизвикан от една запалена бъчва спирт. Изгорели 1360 къщи, двете църкви, правителствени здания, училища. Оцелели около 400 къщи по краищата, особено в махалата Галата, на Глогова и при циганите.

напред Котел бил тържище и за задпланинските краища и неговия пазар съживявали главно турци от покрайнините Тозлук и Герлово. Това сега е престанало. Затова се е развила контрабандата, но само със стока от незначителна цена; котленци се промъкват през планините в Княжеството да купуват месо или сол, а тозлушките турци заобикалят румелийските митници с товари овощия. Поради тези обстоятелства цената на къщите в Котел е паднала от руско-турската война повече от половината, от 600 лири на 200—300; няма кой да купува. Между туй се замогнала недалечната *Тича* (на тур. — *Чатак*), голямо българско погранично село зад планините в Княжеството. Котленци крояха да отворят фабрики, карани с вода, за кестеняви и сини шаяци и аби, ала, види се, че капиталите им не стигнаха за такова ново предприятие. Тези народноикономически превърти, причинени от Берлинския договор с поставянето на нова митническа граница, за голяма вреда на индустриалните градчета от двете страни на Балкана, бяха най-мощният лост за поддържане движението, което подготвяше съединението на България с Румелия.

Котленци се отличават от своите съседи не по носия, а по характер и език. Тяхното наречие, което се простира на запад дори до Елена, се отличава по смекчаването на звуковете, главно в н', д', т' (*кон'*; *д'ядо* гласи почти като *гядо*; *път'* като *пък'*). Говоренето на всеки котленец е много бързо, тъй че отначало едва му разбираш. При това те по характер не са отворени и весели, а затворени и замислени. На ръст са повечето малки и мускулести. Съседите твърдят за тях, че обичали уж да се оплакват и да се бият. При това като същински планинци са много набожни, приблизително като тиролците и бретонците; всеки ден ходят в църква, па и следобед посещават божиите служби. Те имат и две църкви. Църквата «Св. Петър и Павел», съградена в 1834 г. на мястото на по-стара църква, се отличава с хубавата си орнаментика по изкусно изрязаните врати и на иконостаса, украсен с орел. Цялата тази работа е ръководил един самоук, майстор Димитър от Трявна, който бил, казват, и до днес жив; показаха ми ръкописния план на църквата и чистия чертеж на «темплото» с украшенията от него, като забелязаха, че майсторът инак едва знае да се подпише. Другата църква, много висока и хубава сграда, е довършена в 1871 г. Но набожността на котленци не се ограничава само в областта на православието; между

привърженицитѣ и «reverends» на протестантизма, който е пренесен в България през последните десетилетия от американски методисти, се намират и котленци. Колко се интересува населението за школското учение, видях при изпита в девическото училище; в салона седяха сума градски жени с вълна и прежда, които заедно с работенето слушаха що са научили техните деца.

За началото на Котел местното предание гласи, че първите заселенци били отчасти от селото *Раково*, в което се намирали две църковни развалини и в което някога уж имало 80 бояджийски и казанджийски дюкяна, отчасти от пустата сега *Новачка* при Медвен, за която ще поговорим още. Най-старата част на селището е сегашната, казват, *Колибарска улица*. Раковски и Славейков твърдят, че котленци по произход са каракачани, румънски номадски пастири, но не зная на какво почива това мнение. Че мястото във времето на българското царство едва е било видно селище, се вижда от липсата на всякакво средновековно укрепление. Едва в кърджалийско време Котел бил заобиколен със стена от камък, та се защитил с нея от неприятеля. За запазването на Котел от кърджалиите се разправя модерна легенда: разбойниците уж забелязали верига около града и двама старци, св. Петър и Павел, които държали *кофарите* от тази верига, та с голям страх ударили на бяг.

Котел е единственият български град, който има архива от по-старо време, заключена без ред в един сандък в «келията» при старата църква. Ферманът за правата на селото — в по-старо време Котел все се нарича *село*, никога *град* — и тук не се е запазил. Затова пък имат множество турски грамоти от миналото столетие (1709 г. и слд.), които представляват нагледна картина за безправието и безредието във времето на упадъка на османското царство. С особени фермани се освобождават котленци от натиска и произволните зулумлуци на съседните татарски султани във Върбица, на различни чиновници и еничери, от храненето на пощенските коне и т. н. и с отделни фермани за всеки случай се заповядва на войските сами да си плащат тука ечемика на местните чиновници, т. е. субашата, кадията и харачерът да се хранят със свои пари, а не на градски разноски, на войската при преминаването да не квартирува по къщите, а по ханищата, на чиновниците да не взимат сирене от овчарските мандри, без да го заплатят, и т. н.; даже в 1760 г. котленци пред шех-исляма се съдили със субашата, местния политически на-

чалник, че им «изял дукатите» и две години след това изрично се постановява, че те не са длъжни да плащат данък два пъти! Интересни са две градски книги, писани от тукашни попове и граждани, църковна кондика, започната около 1780 г., и за разхвърлянето на данъците от 1781 г. Многото лични имена, все в по-стари форми, сега вече необикновени, съставят богат материал за българската номенклатура. Прякорите *войник* или *харбалийски* свидетелствуват още за съществуването на стари привилегировани български класове. Виждаме, че към края на миналото столетие още се преселвали много хора от околността в Котел, заселници от Тича, Върбица, Жеравна, Раково, Медвен, Катунища, от далечната Тракия, даже се споменава един «сербин» и един «арменин». Споменават се и тогавашните преславски епископи, все гърци. Освен подаръци на домашни църкви (на *вакуф*) в къщи, пари и овце четат се и завещания на чужди манастири, като напр. на Ивирон в Атон и на далечния Сумелас в Трапезунт. Размирното кърджалийско време личи в бележките от 1797—1814 години, гдето някои години са съвършено празни. От по-новите документи видях един български от 1835 г., в който «ние кехаи, овчари, чорбаджии» котленски «в *Добруджета* и в *Долньоту поле*» се съгласяват да подпомагат местната църква. Чух, че по-напред в Котел се пазили много стари ръкописи, но по-голямата част са разнесени, при все че по къщите би могло, казват, да се намери още нещо. Видях само един апостол на книга (без юсове) и един сръбски триод, печатани във Венеция в 1561 г.

В историята на българското движение Котел завзема много важно място. В миналото и в началото на нашето столетие той е бил почти преден християнски градец на балканска България. Тукашен жител е бил *Стойко Владиславов* или после като врачански владика *Софроний*, ученик на историка калугера Паисий, един от българските будители и първите новобългарски писатели, чиито спомени съдържат и част от местната история от втората половина на XVIII век. И до днес се показват две къщи, в които той живял, но и тук не можах да узная кога и где е умрял, вероятно в Букурещ около 1815 г.[25]

[25] Софрониевите съчинения за съжаление не са събрани още всички и издадени печатно (вж. статията на *М. Дринов*. Няколко забравени списания на Софроний Врачански. — ПСп, кн. 12, 1884, стр. 1—2). В Айтос ми показа младият секретар на съдилището Никола Юрданов от Медвен интересен ръкопис, който се намираше в негови ръце: Θεατρονъ πολίτικονъ сирѣчь гражданское по-

От тукашните бегликчии, и то от Софрониевия род, е бил *Стефанаки* (първоначално Стойко) *Богориди*, княз на остров Самос (поч. 1859), и син му *Алеко Богориди*, първият губернатор на Румелия. И двамата са знаели много малко български, тъй като и Стефанаки е излязъл оттук като малко дете. Отгде произлиза тяхното прозвище *Богориди*, и в Котел никой не можа да ми обясни. На разноски на княза Стефанаки се учили в тридесетте години във висшите парижки училища двама котленски младежи, които се прочуха в две различни посоки. Огненият *Георги Раковски* поради своята тенденция скоро се скарал с Богориди и си избрал революционния път като вестникар и глава в свое време на българската емиграция (починал 1867). Вторият, тихият *Гавраил Кръстевич*, завърши право, напредна в съдебната турска служба и тъкмо когато ние пътувахме, стана като старец втори и последен румелийски губернатор. Котленци са били и юначният капитан *Георги Мамарчев* (поч. 1846), организатор на революцията в България и предшественик на Раковски, след това въодушевеният калугер *Неофит Бозвели*, първият агитатор за образуването на българска църква, който в 1849 г. умрял в атонските тъмници, и патриотът лекар *Петър Берон* (убит в 1871 г. в Румънско), който в 1824 г. тури началото на училищната българска литература с първия буквар. В българската писменост през първата половина на нашето столетие влиянието на Котел е съвършено очевидно; в политиката това влияние, насочено да се живее в спогодба с турците, продължава дори до времето на

зорниѣ, преведено от угровлашкия господар Никола Мавpокордато (в ръкописа стои Мавpокодрат) от латински на гръцки, а от «греческаго пространнаго языка» преведено «на болгарскіи нашѣи простыи язык» от Софроний, който под предговора е подписан: Сwфроніѧ смиренѣи єпископъ вратѵанскіѣ. Преводът е свършен на 25 август 1809. Дебелата книга (349 листа в 8°), грижливо написана с прави черковни букви, черни и червени, като старите ръкописи, и подвързана здраво с дървени дъски, е може би собственоръчен ръкопис на Софроний и е напълно готов за печат. Съдържа в 30 глави някаква си държавна етика, за длъжностите и качествата на владетеля, на чиновниците и на народа и т. н., с исторнчески примери. Тя заслужава да се издаде вече поради волята на списателя и неговото усилие да има слог и език чисто български; турските термини са заместени с български, но са отбелязани на края: ров (хендек), предел (синор), затворката (запусхан), волненіе световное (талази), ладна (каик), прилежателен (кайратлия) и т. н. Българското книжовно дружество в София би трябвало да се заеме с изданието на Паисиевата хроника в събраните Софрониеви съчинения.

Източна Румелия, която без Богоридовци и техния кръг не би могла даже да дойде на бял свят.

Тук живеят старци, които си спомнят подробно тези далечни времена. В разговора с нашия домакин, стария съдия дядо Матей, и с неговия чичо, 82-годишния старец Хаджи Петър Хаджи Матеев, узнах много работи за старите времена и хора. Литературното образование тук, както и навсякъде по българските градове, първоначално е било гръцко, още под влиянието на елинизма, който е владеел в Румънско, гдето стария Богориди и други се учили в гръцкото училище в Букурещ. В 1812 г. в Котел било основано «еллинско» училище; неговите възпитаници, тукашни и от околността, ходили за по-нататъшно образование, подир упадъка на букурещското училище, в гръцкото училище в Куручешме при Цариград. Стари котленци още с въодушевление разказват за откъслеци от Хомер, Херодот, Демостен и Страбон, които се изучавали в това училище, но също от тях можеш да чуеш френски идеи от Русо и Волтер, с които било надъхано по-старото новогръцко училище. В самия Котел преди 40—50 години се живеело много просто. Кафето било рядкост и се давало само в правителствения *конак*, а тютюн с *наргиле* се виждал само у богатите и у турците; и сладкото, което сега по гръцки и румънски обичай се смята за неизбежно по цяла България за черпене на гостите, било непознато и хората се черпили с ракия и вино от шишета и *пъкълчета* без чаши. Жителите, всички овчари или търговци с добитък, живели просто и скромно; когато някой зад планините напечелел много пари, дохождал си в къщи, *накривявал калпака* и ял и пил. Жените между това тъкали в къщи вълнени материи и черги, много мъчни и скъпи, което правят и до сега. В някои семейства имат, казват, черги за под и стени, че би могли да покрият няколко къщи; такъв *килим* за постилане пода на обикновена стая има, казват, цена до 12 златни лири. Тук, както и в градчетата на Търновско, съществува голяма ненавист между богаташите или чорбаджиите и простите овчари и занаятчии; в Средна гора и по южните поли на Балкана не забелязах подобно нещо и изглежда, че там отношенията са по-приветливи.

От околността на Котленско по причина на лошото време видях много малко. Десет минути на запад се намира *Извор*, гдето под един полукръг от стръмни варовити скали с хоризонтални пластове, около 50 метра широк, в пясък в кръгли водоеми, около 15 крачки

един от друг, извират два големи извора, наречени *Казáнчето* и *Рýскина дýпка*. Яснозелената вода изтича от тях с такава сила, че вече отдалече клокочи като някой поток; в самия извор водата по средата шумно бучи с мехури и пяна. Топлината на водата според моите измервания следобед беше +10°C, въздухът +23°C; в дъждовно време водата става по-мътна, а зимно време тече по-силно. Риби в Извор няма, само гад и жаби. И двата извора лежат 35 крачки отдалечени от скалата, ала според две сухи дупки, наречени *стáри дýпки*, се вижда, че водата първоначално е извирала при полите на самата скала, докато отворите се напълнили с пясък и камънак и я принудили да търси друг изход. Самото място е тъжно, пусто. Освен незначителни групи нисък глог между камънака тук няма никаква растителност; едва по-долу се захващат върби. Говори се, че някога при тези извори имало и лозя, каквито сега в Котленската долина няма. От съединението на водите на двата извора се образува голяма, бързо течаща река, която кара колелата на няколко тепавици, от които дори до града се влачеха сума дребни вълнени пласи. При Извор в хубаво време е неделното «corso» на котленци; моми и момци дефилират едни край други, изглеждат се и си подхвърлят по някоя и друга дума. На всекиго, който дойде в Котел, тук му изкарвали, казват, песен. Лошото време ми отне възможността да видя това планинско забавление и да дам на котленци случай да съставят и за мене някоя песен; беше неделя, но още от заранта се говореше «*днеска няма извор*».

За останалата околност ще дам няколко бележки, които събрах от разпитване, главно за местните имена. На североизток между скалата *Урушка стена* и върха *Коминчето* на пътя за Върбица, 1 ч. от града, лежи развалината на крепостта, наречена *Козяк*, със стени от пласт камък, пласт тухли. Козяк е едно историческо място, за което се говори в средновековните паметници. В един български надпис, направен на една тухла и намерен в самото градище, се говори за съграждането на града Козяк и на една църква в него с името на св. Никола[26]. Мануил Фил споменава този град Козяк

[26] Издаден от *В. Д. Стоянов*, Намерен надпис до Котел. — ПСп, кн. 35, 1890, стр. 795: . . . ἀρχ. . . . (архиепископ? патриарх?. . . ѣстол . . . къ първостолник? Преславският митрополит е бил «прототрон» (створи г(ра)дъ Козѣкъ (Стоянов чете — нъ) мѣсаца юнѣ к. н. д д(ьнъ), д(ъ)нъ сватаго Ѡана и црькоѵ сватаго Ѵникодаѣ.

(τὸ Κοζιακος ἄστυ) веднага след Върбица[27]. От западната страна на върха *Сýхи дял* иде *Крúва рекá*, често съвършено суха; по нейното корито дохождат в града загорци от Еленско. При нея, половин час далеко, се намират пещерите *Козùте пещери*, а на север, еднакво отдалечена от Котел, се крие сталактитовата пещера *Нùрец* още с няколко други. В тези пещери е локализирана цялата история на Райна княгиня, по стар руски роман от Велтман, в който действието се върши в Преславския дворец; този роман поради своята материя, взета от местната история, много се харесал на българското население, та два пъти е бил превеждан на български. От север иде рекичката *Сýха Глóгова*, която в дълбок дол заобикаля града от източната страна. Зад нея се издига на изток върхът *Комùнчето* или *Грàгювца*, на чиято друга страна се намира в планините ледената пещера *Леднùца*. На юг изгледът напълно се владее от високия профил на близката Вида или Град. Тук, в околността, се намират още местата *Песù дол* (при Разбойна) на пътя за Нейково, върхът *Мира*, местността *Здрáвченик*, изворите *Солéни дол* и *Барýтено клáденче* (миришело, казват, на барут), пътят *Крùвча*, през който дошли русите в 1829 г., и т. н. Тукашната река, която се образува от съединението на Извор, Крива река и Суха Глогова, се нарича под града *Стáра рекá*, по-долу, зад клисурата, през която излиза от тукашната долина вън, *Кóтленска рекá* или *Кóтлешница*.[28]

Лесно дойдохме в Котел, но мъчно беше да излезем сега вън от него. Цели трийсет часа се лееше постоянно като из ръкав, от време на време ехото на гърма ечеше между планинските склонове, бученето на излезлите от бреговете си реки се чуваше чак в града и всякъде наоколо се виждаха кални бързи порои, които влачеха листа и храсталаци. През такива дни никой не дохожда отвън, тъй като няма мостове; за канцелариите настават цели ваканции. Най-

[27] *Jireček*, Das christliche Element etc. стр. 81—82; *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп. кн. 55—56, 2898, стр. 257, Мануил Фил изброява градовете *Овчага* (Οὐτζάγκα) сегашното Ченге, *Върбица* (Οὐρβίτζιον) *Козяк*, *Девина*, *Грамени* (Γραμαίνη). «Агермини» у Идриси на пътя от Преслав за Сливен, *Инок* (Οἰνῶκος) другояче непознат, *Петров връх* (Πετροβοῦνος) *Теофилакт Ачера* (сега Ичера), *Гологледъ* (Γολογλέντου τόπος) (място непознато) и *Атича* (Ἀθιτζα) сегашна Тича (Чатак).

[28] В руските съчинения преди 1829 г., у Буе и др. тази река се пише Изворот, според Извор при града.

после на 30 юни тръгнахме в 2 ч. 20 мин. от града за Медвен и Градец. Зад последните къщи настана първото преминаване през разводнената, но не дълбока река. Шосето беше съвършено залято от шоколадовите води на Котлешница, тъй че вървяхме малко повисоко над нея по склоновете, из тесни пътечки. В $2^3/_4$ ч. влязохме в боаза или в дефилето на котленската *Демиркапия* (на тур. — железни врата) между *Град* отдясно и плоската *Плешивица*[29] отляво. При самия вход трябваше да газим по една част от залятото шосе, като цапахме крачка по крачка, ала скоро излязохме на суха добра почва. Четвърт час от входа преминахме по един мост на десния бряг, а четвърт час по-долу по друг мост пак на левия. Между двата моста се намира великолепна и лъкатушна теснина, долу едва 50 метра широка, затворена от каменни спускове с чупени пластове, над които растат гъсти габъри и дъбове. Преданието гласи, че някога проходът бил затворен с железен *синджир*; на плоския връх на Плешивица имало, казват, горе и някакви окопи, може би шанци от по-ново време. В 3 ч. 20 мин. краят малко се поотвори; наляво се виждаха градини с неузрели още вишни, над тях по присойните склонове на Плешивица лозята на котленци, а още по-горе между гората някакви си бели, може би пясъчни места. В $3^1/_2$ ч. се отклонихме от шосето вляво по тесен дълбок път в дъбова гора, в която не се виждаше далеко наоколо. Като излязохме от нея, видяхме пред себе си в далечината четири поразително остри балкански върха около пролома на Камчия под Кадърфакли. Около три високи могили стигнахме в $4^1/_2$ ч. в българското село *Мéдвен*, турски *Папаскьой* (попово село), скрито в дълбока долина над рекичката *Гюлмездерé*, която отива между орешаци и лозя на югоизток в Камчия.

Медвен е последното българско село край Камчия долу. На север се простират огромни вековни дъбови и букови гори, та по цели дни можеш се лута из тях. На изток в подобни пусти краища се захващат села чисто турски, най-близо *Садово*, зад него *Кадърфакли*. Вчера тук имало тревога. Трима турски разбойници в черни тозлушки дрехи нападнали овчарите при границата, взели им хляба, след това положили ги с лицето към земята, за да не видят къде ще отидат, и изчезнали. Жандармерията от станцията в Кадърфакли и потеря от Медвен ги гонили в дъжда из горите, но разбойниците

[29] Чух и *Плéшивец*, и *Плéшивица*.

избягали през границата, 3 ч. отдалечена оттук. Медвен (257 къщи) е от същия характер, както и предните селища: дървени къщи, покрити с керемиди или аспидни плочи, с овчарско остроумно население, само малко по-примитивно, отколкото в останалите села.[30] До войната тук са живели и малко турци в 10—12 къщи. Медвен във войната пострадал; пред нахлуването на башибозуците от съседната турска покрайнина жителите избягали в Котел, но една част била догонена и около 50 души били избити, след което турците опленили селото. В околността се е запазила още българска терминология: върхове *Грачище*, *Чортовéц*, *Óрлица*. Над тукашната река са издигнати малко по-горе и бичкии; дърва за градене се изкарват оттук далеко до безлесния долен край, дори до Каваклийско.

В околността се намират няколко стари паметници. Около $^1/_2$ ч. на изток от Медвен лежи плоска височина, наречена *Новáчка*, от двете страни пàзена от доловете на два потока, със стара могила и с подивели градини със стари вишни. Там някога се намирал, казват, град с 30, според друг с 80 казанджийски или бакърджийски дукяна, който пропаднал едва в турско време; жителите се изселили в Котел, в Медвен, Градец и т. н. Тук се изкопават металически стрели, а в Котел в църквата се пазят «серафими», намерени тук; виждат се и следи от зидове и мястото на старата църква. На юг от Медвен се намира пустата крепост *Бýтово*, а в гората на североизток още две, казват, стари градища. На около 1 ч. на север от Садово се намира в планината крепостта *Карасукалеси*. Най-голямото градище на цялата тукашна покрайнина обаче е *Руспýй-хисар* (на тур. — курварска крепост) на един висок, стръмен връх около $1^1/_2$ ч. на север от Кадърфакли, на самия балкански гребен, недалече на изток от новото шосе, което от Карнобат през *Исупли* (или *Юсуфли*), гдето бил единственият, казват, мост през Камчия, води за Върбица и оттам през Преслав за Шумен. Под крепостта се намира, казват, плоско място, наречено *Дюзтепé* (на тур. — равен връх) със старо църковище. Издаденото положение на този крепостен връх на самия гребен се вижда особено от югоизточните краища, в посока към Карнобат. Изгледът, казват, бил огромен, от манастирските върхове дори до Шуменско. Котленци, медвенци и градечани ми раз-

[30] И от Медвен има много учители, чиновници и т. н.; оттук е познатият писател Захари Стоянов, някогашен подпредседател на Българското народно събрание.

правяха, че в гората между Медвен и Кадърфакли се изкачва в планините стар, сега с храсталак обрасъл *калдъръмен* (*батал*) път, на места съвършено добре запазен и около девет педи широк; неговото продължение се показва и в гората около *Върбица*, отдалечена на 6 ч. от Медвен. В Медвен някои твърдяха, че през околните планини преминавала и някаква си *Еркесия*, уж продължение на споменатия окоп на жеравненска Ветрила с нисичък зидан «дувар» от страните, а именно около две тукашни градища чак до споменатата крепост в планините над Кадърфакли. Други ми обясняваха, че тази предполагаема Еркесия не е нищо друго освен споменатия стар калдъръмен път. Туй нещо може, разбира се, да се разреши, когато се разгледат самите места.[31]

Разпитвах и за турците при средна Камчия, тъй като времето и начинът на тяхното заселване са загадъчни. *Садово* (80 къщи), сега чисто турско, има не само българско име, ала и развалини от църкви наблизо; в селото се пазила, казват, стара грамота за основаването на селището. Между тези турци имало, казват, много потурняци от български произход; един в Кадърфакли даже знаел, че неговите деди се казвали Васил и Стоян. Турският елемент щял да напредва оттук и по-нататък на запад. Селото *Шехово* (50 къщи) на изток от Градец сега е съвършено турско, но в Градец още живеят няколко българи, родени в Шехово. Също и *Мокрени* в Балкана на юг оттук, някога казват, голямо село с пазар и многобройни бакърджии, преди 60 години било напуснато от последните българи; сега, разбира се, пак има смесено население. И Мокрени е едно старо име още от времената на българското царство. Мануил Фил (ок. 1305) споменава след Сотир една местност *Мокряне* и в нея, види се, град *Пачово* (τῆς Μοκρεάνους τὸν τόπον τῆς Πατζόβου)[32]. Българското

[31] *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 52—53 изброява в този край три крепости: 1. Карасукалеси, 3 ч. на североизток от Медвен, на лявата страна на пътя; 2. Тепегьоз на дясната страна (намираме го като име на връх и в руската карта); 3. Руспухисар на север от предишната, отделен от нея с дол. «Еркесия» видял на Карасукалеси; тя е зид, 2 м дебел, със следи от врата, вероятно (описанието е неясно) затвор на прохода, какъвто е имало на Траяновите врата, а според Марсили и при Троян, Габрово и т. н. За стар калдъръм нищо не говори. По-точното изучаване на тези градища е твърде желателно. Тук трябва да се търсят няколко града, споменавани у Фил, положението на които не е познато.

[32] *Jireček*, Das christliche Element, стр. 83. *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 259.

село *Леденик* при Камчия, на запад от Каябаш, неотколе съвършено запустяло. За малките турски колонии в Медвен, Жеравна, Градец, които се изгубили в нашето столетие, споменаваме на друго място. Турците при Камчия са много фанатици и диви. По-напред всякога, когато случайно минавал българин през тяхното село, викали на подигравка: «Хеле, хеле гяур! Бу шей адам дър!» (Гледайте, гледайте неверник, и туй било човек!). В Кадърфакли молили г. Фридрих, когато обядвал в една селска къща, да не накапе със своето вино пода им, като не искали да омърсят къщата си с християнска напитка.

Искаше ми се да надзърна по-отблизо в природата на онези тъмни вековни гори и да видя онези окопи, калдъръми и крепости, но за такова нещо нямаше възможност, освен ако почаках някоя и друга седмица за по-добро време. В 6 ч. препускахме от Медвен на юг, преминахме след четвърт час по шосето между градешките лозя с черешови дървета и стигнахме в 7 ч. при Камчия тъкмо над мястото, гдето се стичат реките Котленска и Раковска. Силните жълтокафяви води на Котлешница с шумно клокочене, бързо, като стрела се търкаляха в широкото корито с пясъчно дъно, пълно с обли свлечени камъни. Мост няма, тъй като обикновено водата е съвършено плитка. Пребродихме реката, но туй беше най-опасното преминаване, което съм извършвал някога. Не забелязахме знаците на двама селяни, които от височината на насрещния бряг с махане на ръцете и с викане ни показваха истинското място на брода и се спуснахме през водата много по-долу. Най-напред преминах аз с единия стражар в права линия; при десния бряг моят високоног кон изгуби дъното и захвана да плува, но водата не ми влезе даже и в ботушите. Останалата част от нашата компания беше отвлечена от водите малко по-долу; един катър с къси крачка захвана от мъка да пие вода и при това намокри своя товар, тъй че имахме какво да сушим. От върха над стичането на двете реки стигнахме за дванайсет минути в Градец. На другия ден водите спаднаха и тогава се видяха следите, оставени от лошото наводнение: навсякъде тиня по моравите, горските дървета, разхвърляни по крайбрежните скали, и съборени дяволски мостове и воденични язове в самия Градец.

Градéц (544 къщи с 2796 жители)[33] е селище много живо, с

[33] Спорéд статистиката от 1893 г. 569 домакинства с 2522 жители.

градски вид, с широки калдъръмени улици и дълга чаршия, в чиито дукяни шумят шевни машини, и с предприемчиво население; като най-живо място в цялата околия с време може да съперничи с Котел за първенство. Неговото местоположение е съвършено скрито, тъй че от всички страни се вижда само отблизо. Лежи на левия бряг на *Раковска река*, идейки от Ичера, която под Градец се съединява с Котленска река и оттук, съединена, започва да се казва *Камчия*. В по-минали времена и тук са живели малко турци, преди 30—40 години около 30 къщи, преди войната само две къщи.[34] През руската война в 1829 г. Градец броял, казват, едва 200 къщи и от това време постоянно се повдигал. В кърджалийските времена жителите се оградили с колове и засеки, но били принудени да напуснат селото и да живеят по планините в колиби. Църквата от 1830 г. е още полуподземна; по-напред извършвали божиите служби само в зимника на частната попова къща. Приблизително от 30 години имат училище с голям салон, направен за потребата на Ланкастеровата метода; ставаха тъкмо изпитите към края на училищната година и тук имах случай да видя с какво прилежание младото българско поколение гледа да развие своята природна способност. Показаха ми една стара книга, печатан часослов във Венеция в 1566 г. от Яков от Каменна река.

Своето име Градец носи от старото градище, което лежи също тъй на левия бряг на Раковска река, 10 минути на югозапад. То е издатък, от северната страна заграден с напречен скалист гребен, на който в гъстата дъбова гора, около 60 метра над реката, се намират следи от стара каменна ограда с основи на някаква кула и с врати, които добре личат. Останалата част от градището, също тъй с остатъци от охранни стени, се наклонява с горист склон към поникското, с високи дъбове обрасло пространство в речния завой; на едно място там се вижда и старо *черковище* като продълговата кухина в посока от запад към изток. От върха през речната долина долу се вижда местоположението на старите градища при Кадърфакли и Каябаш, горе пък към Ичера се открива изглед към хубав горист край, в който се крият и други паметници: на юг в гората някакъв кръгъл стар окоп, на запад върхът *Стра̀жа* и т. н. В самия Градец ми показаха множество монети от императорите Септими

[34] Последният градешки бей е описан хумористично от *Kanitz*, Donaubulgarien 3, стр. 91.

Север и Диоклециан, медни и златни византийски монети, намерени тук в околността, златна пара от венецианския дожд Алоиз Моцениг, полски монети от Сигмунд III и т. н.

На другия ден, 1 юли, тръгнахме в $12^1/_2$ ч. пак на изток, и то в голяма компания, тъй като някои градешки търговци ни съпровождаха дори до вечерта. Първият къс от пътя водеше до плоски висоти край десния бряг на Камчия, през пространни дъбови гори с гъсти фиданчета, които затварят изгледа и наляво към Камчия, и надясно към Матейска планина. Този горист край се нарича *Дъбрàва*. Някои части между високите дъбове са живописни, но забелязах и изобилни следи от своеволно опустошаване на гората с подпалвания или с нарязване на единични стъбла. Лъкатушният мек път често се разклонява, тъй че тук е лесно човек да се заблуди. Край пътя растат високи сини звънчета, а около стъблата често се обажда големият бръмбар-рогач (Lucanus cervus). Застигнахме няколко чети жътвари и жътварки, които отиваха от Елена на работа в южните подпланински покрайнини. На $2^1/_2$ ч. кръстосахме шосето от Котел, което напоследък бяхме оставили недалече на юг от Медвен; то пресича Камчия между Градец и Шехово, минава през Дъбрава около селото *Мокрени* на юг, кръстосва при полите на Балкана при *Бургуджук* (град Πυργιτζιον, споменат у Фил близо до Сотиров град) голямото шосе от Сливен за Бургас и отива през блатистото подбалканско поле чак в Ямбол. Планинският проход между нашето местоположение в Дъбрава и подбалканската местност при Бургуджук се нарича *Марашъбоаз*[35]. В землището на село *Седларево* се намирали, казват, и две стари градища, наричани «градище» и «Шейтанкалеси» (на тур. — дяволска крепост).

От шосето тръгнахме след малка почивка по-нататък на изток, през по-отворена, гола покрайнина. Видът на земната повърхност съвършено се променя. Досега в долината на Камчия виждахме на север малко отдалечен отзад средния, главния Котленски и Върбишки балкан, на юг, малко по-близо — Сливенския балкан. Този южен клон тук, на *Матейска планина* (около 1000 м), отведнаж се изгубва и тепърва малко по-нататък към изток виждаме неговото продължение в Айтоския балкан. По този начин в южното предградие на соб-

[35] При честите разпитвания слушах винаги само Мараш, но никога не Маракбояз, както се лише в някои по-стари книги в новогръцкия Δρομοδειχτης. Мараш е едно село при Бургуджук.

ствения Балкан се образува около 15 километра от запад към изток широка пролука, която изпълва от плоско plateau, същевременно и водораздела между Камчия (при Юсуфли 325 м) и реката Азмак, която се влива в Тунджа към Ямбол. Надморската височина на това plateau е около 500 метра. Плоскостта на неговата повърхност станала причина да се образуват няколко басейна със застояла вода без отток. Най-напред минахме около една малка, съвършено миниатюрна локва, след това четвърт час от шосето около по-голямо блато, обрасло с висока трева, а по-после 8 минути по-нататък пред нас се отвори повърхността на кръглото Каябашко блато.

Кáябашкото блáто (името *Светó блато* в руската карта не чух в самата покрайнина), на турски — *Хисаргьол* (крепостно блато) има овална форма, от запад към изток около 1200 крачки дълго. Руската карта бележи една точка на източната му страна с 499 м. От южната страна блатото е заобиколено от ниски, горе плоски скали, над които води и пътят от Градец за Карнобат; над северния бряг се издига проточен каменист връх с развалини от стара крепост, а западното крайбрежие заемат мокри ливади с буйна трева. От западната и североизточната страна се втичат малки води, но отток блатото няма; подир дъжд, казват, повечето песъчливо, отколкото тинесто. Черни диви патки плуват по неговата повърхност, а от неговите риби ми изброиха три вида: *шаран*, *сезàн* и *платùца* или *платùчка*. Лани, казват, наловили 6000 оки риба, но тази година рибата била «болна». Многобройни желви се навъртат около бреговете и се изкачват чак горе на крепостната скала. За естествоизпитателя изследването на този басейн би било много интересно поради множеството плаващи растения над водата и под водата, както и поради изобилието на рачета, бръмбари и т. н. Инак картината на този край е доста тъжна; като единствен глас се чува шумоленето на гъстата висока тръстика, която на западния бряг превишава и човек на кон, и плясъкът на калните вълни, които изхвърлят пяна на бреговете.

Положението на градището напомня Палеокастро в Кавакли. То лежи на продълговата, към езерото наклонена скала. Северната му страна образува остър, дълъг скалист гребен, издигнат около 50 метра над езерото, който бил снабден със стена от големи камъни, чиито основи, 2,5 метра нашир, и до днес стоят. Южната му страна пазило езерото. Около 15 крачки пред неговия бряг пре-

минават добре запазените основи на праволинейна стена от четвъртити камъни, която с горната стена е току-речи паралелна и която при по-висока вода навярно е била мита от езерните вълни. Покъсите стени на източната и западната страна едва се познават. Вътрешният крепостен простор не е друго освен стръмен склон, между големи балвани гъсто обрасъл с дълга лепкава трева и с много буен гъсталак от високи лески, глогове и като дървета едри дрянове. Само източните склонове са насадени с жито и боб. Навсякъде се виждат дялани камъни, късове от тухли, слепени с хоросан, стъклени отломъци, набраздени парчета от гърнета и отломъци от керемиди от стрехи, които от дъждовните води бяха свлечени чак до тръстиката на езерния бряг. Жителите твърдят, че ýж и в самото блато се крият потопени развалини. Тук се намират византийски и български монети, метални кръстове, секири с двойни остриета, ножове, стрели и т. н. Църквата в село Каябаш почти цяла е съградена (в 1874 г.) от дялан камък на градището; в нейния двор лежи набразден четириъгълен стълб и един голям камък, на който е издълбан кръст, поставен в един кръг. Един гладък стълб оттук в турско време е служил като валмо за отъпкване на шосета. Чух също, че оттук бил отнесен в цариградския музей мраморен камък с надпис, но не можах да науча нищо за него по-подробно. Поразителният изглед от горната стена веднага ни поучава за стратегическата важност на това и инак укрепено място. Към север се вижда вътрешният Балкан, от Раково дори до Чалъкавак, около 50 километра надлъж. Познава се в него местоположението на Жеравна под Ветрила, прорезът на Котленския проход с Град отляво, който оттук изглежда като фригийска шапчица, обърната с върха си надясно, по-нататък двете седловини над Медвен, а долу, по-близо до нас, плоското място на Новачка с дървета. Тъкмо на север се издига в самия гребен плоският по-висок връх на «Руспухисар» над Кадърфакли; наляво от него води един дол в планините — там завива новото шосе за Върбица и там, казват, се виждал и горе споменатият стар калдъръмен друм. Надясно пък се редят по-ниски върхове около прохода към Чалъкавак. На юг се вижда далечният ямболски Бакаджик. Гледката долу на кръглото блато под върха с фон горите на Дъбрава и Матейска планина не е без прелест. Един тукашен *байо* в червен елек, който ни заведе горе, искаше по пътя надолу да ни покаже стари предполагаеми «басамаци», гдето в своите гладки

пътнически ботуши и при слабото росене повече се плъзгах, отколкото вървях по влажната трева и камънак. Крепостните къщи очевидно са били издигнати в тераси, ала сега от стичането на дъждовната вода и от буйността на гъстата растителност всичко е изгладено[36].

Селото *Кàябаш* (на тур. — каменна глава, 47 бълг.къщи) със стрехи от големи аспидни плочи, лежи на 1/4 ч. източно от блатото и принадлежи към най-бедните селища на цялата околия. Изгледът от него на юг е по-ясен, отколкото от градището: виждат се покрай Бакаджик и манастирските върхове, и Сакар планина, а на югоизток на хоризонта с далекоглед ясно се познава град Карнобат с бели къщи и вятърни воденици.

Непосредствено под селото Каябаш и неговата плоска тераса лежи 250 метра по-ниско широка долина, от запад към изток около 3 ч. път дълга и на равното си дъно изпълнена с хубави ниви, между жълтите класове на които тук-там стърчат сума ширококлонести овошни дървета, орехи и круши. За южна страна ѝ служат по-ниски хълмове, които изскачат от Матейска планина на изток, с дъбови гъсталаци и по-малки ниви. Общо название тази плодородна долина няма; в нея тече *Азмак*, която пак принадлежи към областта на Егейско море. Най-западни села долу са *Мокрени*, след това иде *Аптолкьой* с дъбова кория, а подир него *Черкешли*, в което дойдохме за 3/4 ч., като слязохме по стръмен склон право в селото. По-напред цялата тази долина била само турска, докато в наше време започнал обрат с изселването на турците и с прииждане на българи. В епохата преди «танзимата» (1839) в Черкешли живял прочутият турски «деребей» Арабоглу, който някое време живял в селото и основал добродетелни задушбини, баня в своето село, чешма на Матейска планина и т.н. Сега в Черкешли има около 60 турски къщи и 40 български, повечето каябашлии. Когато минавахме през турската махала, един чисто облечен ходжа в дълга антерия и бяла чалма с няколко другари поздрави нашата компания с приветливото «хош гелдин»; очевидно християните и мюсюлманите още добре си живеят. На източната страна на селото посред турските гробища, чиито надгробни камъни, собствено изправени аспидни плочи, всички са строго ориентирани към югоизток, в посока на Мека, стърчат три

[36] *Каниц*, Donaubulgarien 3, стр. 94 е подал изображение на това блато (Хисаргьол), но за тукашното градище не узнал.

могили, около два ръста високи; една от тях от страната като че беше разкопавана.

Около 3/4 ч. по-нататък към изток стигнахме в *Сунгурлар*. Недалеко пред селото лежи, в подножието на няколко хълма, насадени с лозя, студен серлив извор (на тур. — *ючмé*), в отворен четириъгълен каменен басейн, около 4 метра широк, който при все че водата му пият понякога за лек, служи за пране на дрехи. Наляво от него е скрит под големи дъбове, ограден с плет, гроб на някой турски светия, а надясно, на една малка плоска издатина се намира кръг от около двайсет няколкостолетни бряста с огромни корони. Хубавите лозя на съседните рътове и четирите малки и една голяма могили между тютюневите и житните ниви под бърдата допълват картината на този хубав кът. Сребърната монета на имп. Хадриан, намерена при извора, свидетелствува, че това място и в римско време е било посещавано.

Сунгурлàр е прилично село с 272 къщи; освен около 35 български къщи жителите са турци, и то еретици *къзълбаши*. То лежи на шосето от Карнобат за Върбица и при богатството на своята околност има известно бъдеще. Слязохме в много добър хан и скоро около нас се събра цял куп от новозаселени българи, планинци от повисоки покрайнини и стари турци. Отгде произлиза името Сунгурлар, не знаят. И тук забелязах колко малко исторически спомени има турското население. Старецът Мехмед Алоолу, в зелена чалма, разправяше на хубав литературен турски език, че селото първоначално било в лозята при извора, гдето се намират и керемиди от времето на «дженевизлиите», знаеше и нещо за кримските султани, но единственото по-старо лице в преданията на тукашните турци е ловджията владетел «Авджи-Мохамед-султан» (Мохамед IV). След войната тук се заселили и български *бежанци* от Димотика при Долна Марица, майстори в развъждането на тютюна, сусама и памука, но когато почнали да се връщат избягалите турци, пак си отишли. Хубав тютюн, бяло прекрасно вино и големи черни сочни череши, най-хубавите в цяла България, са главните тукашни продукти. На другия ден заранта гледах как заминаваха на жътва, която тъкмо започваше: тъмнооки изгорели моми с нашити ръкави и селянки с пеленачета в торба на гърба и със сърп в ръцете; те похапнаха за закуска малко хляб, постегнаха своите цървули, натовариха на магаренца дребни потреби и с големи жълти кучета на тълпи поте-

глиха в полето. Към веселата живост на селяните особен контраст образуваше нехайността на турското население; боси туркини с черни кърпи на главата, чиито краища свободно висяха отзад, в къси елечета и в широки шалвари със сини и бели ивици някак си сърдито и лениво работеха около колибите из градините, заградени с пръстове.

3. КАРНОБАТ И АЙТОС

През мочурите на реката Азмак за Карнобат. Карнобатското градище със стари лагери. Айтос и старата «орлова крепост». Турската околия. Айтоските бани и тяхното минало. Към морето за Бургас.

На 2 юли заранта се простих с г. Фридрих и градечанци и тръгнах с двама конни стражари по-нататък по югоизток. От Сунгурлар до Карнобат вървяхме $4^1/_2$ ч. Покрайнината съвсем се отличава от Котленските планини. Лошият път води през еднообразна, ниска и гореща котловина край бреговете на Азмак, който има съвсем незначителен склон и колкото отива по-нататък, повече се разлива в широки блата; неговото течение, т. е. при самия Карнобат, е преградено от напречна планинска верига от ерупгивен произход, която върви от запад към изток, през която реката само през един тесен дол се промъква вън към по-долното Ямболско поле. Планините остават по пътя далече отстрани; наляво се подават издънките на Айтоския балкан, надясно пък, особено отначало, добре се вижда напречният профил на Сливенския балкан: висок горист връх с поляна на темето над Градец, зад него прорезът на долината, обърната на изток, при Седларево, а най на юг същинската висока Матейска планина. Като излязохме в $8^1/_4$ ч. от Сунгурлар, стигнахме (9 ч.) в селото *Ениджекьой*, населено от българи, турци и цигани, минахме (9 ч. 40 мин.) малко настрана от селото *Куркуджа*, разположено наляво около една високо насадена могила, съгледахме след това надясно на един връх чисто българското село *Турско Бейкьой* с лъскавата тенекиена стряха на новата църква и пристигнахме около една усамотена кория от стари дъбове в $10^1/_4$ ч. в селото *Ка-*

дъкьой, също тъй българско. Оттук дори до Карнобат се простират тъжни блата. Конете постоянно газят в кал по пътя, чиято посока се познава само по браздите на волските коли и по стъпките на конете. На по-сухите тревисти места пасат големи овчи стада. Монотонното крякане на милиарди жаби съпровожда пътника по цели часове. Няма даже място, гдето да можеш да слезеш и да оставиш уморените коне, около чиито копита се събират цели груди кал, да си починат. Надясно край Азмак лъщят кални блата с висока тръстика, около която се белеят многобройни неподвижни щъркели. Блатата отчасти са покрити със *саз* (*сазлък* — тур.), който се коси. В $11^3/_4$ ч. дойдохме на най-лошото място, на калдъръмен насип, турска работа, с многобройни мостове, седем минути дълъг. Зимно време тези блатливи краища стават тъй непроходими, че за в града трябва да се заобикаля няколко часа път, но през силните горещини понякога значително изсъхват. Четвърт час под града препускахме вече на по-твърда почва около една висока могила, обрасла с жито.

В $12^1/_2$ ч. влязохме най-после в Карнобат, който се познава отдалече главно по четирите вятърни воденици с големи платнени колела. Градът е доста пространен (5039 жители)[1] и е разположен под северния склон на споменатата напречна планинска верига, която прегражда долината на Азмак; изглед има само на север към Балкана. Карнобат лежи приблизително на половин път между Сливен (оттук 11 ч. на кон) и Бургас. Най-близката околност с лозя и ниви е доста плодородна. Многобройните хубави къщи с градини, беседки и шадравани, 4 джамии, около 20 чешми и други признаци показват, че градът до неотколе бил населен повечето с турци. Сега българите съставляват вече повече от половината на населението (3396 души). Християнската църква е съвършено нова. На св. Тройца тук става годишен панаир, който продължава седем дни; продава се вълна, манифактура и добитък. Дървените бараки за този панаир

[1] Според статистиката от 1893 г. 7338 жители, от които 4617 българи, 1080 турци, 367 евреи, 177 цигани, 77 гърци и пр. (П.)

[За Карнобат — *П. Делирадев*, Принос. . . I, стр. 131—134. Предположението на К. Иречек, че развалините на Карнобатската крепост са от крепостта Маркели, е възприето в науката. За тълкуването на името и пълна систематизация на данните за него вж. у *V. Beševliev*, Ein verkannter thrakischer Ortsname. — Известия на И-та по български език, XVV, 1968, стр. 75—77.]

образуват цяла пазарна махала, т. е. дълги стрехи със задна стена и с напречни прегради за единични търговци; докато трае панаирът, едно място се наема за три златни турски лири. По-напред тук са живели и малко арменци, но сега са изчезнали. Затова пък в Карнобат и досега е останала колония испански евреи (197 души), които водят голяма търговия; евреите от Айтос и Бургас се погребват тук. Оригинално изглежда по-високата югоизточна махала, наречена *Галата*[2]. В прътени колиби, покрити със слама и заградени с плет от храсталак, там живеят цигани-мечкари, които оттук ходят по целия полуостров; при всяка колиба се търкалят вързани с вериги опитомени мечки, не тукашни, ами докарани от Анадола, почти като домашни животни. Градът прави доста тъжно впечатление, вече поради пустотата на панаирските бараки и поради запустяването на много къщи и улици. Той пострадал във войната; башибозуците от околността на нова година 1878 тук клали; русите дошли едва след 14 дни. Околното население отдавна много е паднало духом поради лошия турски натиск, главно от владичеството на кримските султани, които живели тук по селата. Напоследък от неплодородието три години наред задлъжнялото население усетило затруднения. Разправяха ми, че никъде в България нямало уж такова лихварство (на тур. *фаизчилък*), каквото в Карнобатско; характерно е това обстоятелство, че във всяко село от тукашната околия има по един евреин бакалин, нещо невиждано в други български краища при бакалския дух на населението.

При все че самият град няма старини, той е от стар произход. Неговото българско име, употребявано от околните селяни и от близките планинци, гласи *Кáрново*. В тази форма се споменава като градец *Carnovo* и у дубровничанина Джорджич в 1595 г., на пътя от Балкана за Одрин.[3] Турците наричали града с околността *Каринова*, Карновско поле, както се чете в османските хроники, обработени от Леунклавия[4]. Сегашната форма *Карнобат* (сега официално упо-

[2] Махали с името на цариградската Галата има и в Котел, в Пирот и в Яш в Молдавия.

[3] На пътя за Одрин «vi sono queste terre: Aitos, Carnovo, Sarai et Jambolli». *Макушев*, Monumenta historica Slavorum meridionalium 2, стр. 243 (последните две имена там са осакатени).

[4] *Leunclavius*, Historiae musulm. Turcorum, стр. 319, 470: Carin-oua при Ямбол.

требявана) или *Карнабат* на пръв поглед има персийски вид, но само наглед; това име не е съставено с думата *бад*, ами според мене е произлязло навярно от турската локална форма, образувана с приставката *да*: Карин-ова-да[5], «в Каринова». Хаджи Калфа споменава «Каринабат» само мимоходом, без всякакви подробности. Дубровничанинът Бошкович намерил в 1762 г. «Carnabat» като голям турски градец в прекрасно местоположение; тъкмо тук бил отворен тридневният панаир, за който се били събрали търговци дори от Цариград, турци, гърци и евреи. Окопът, с който градът се защищавал от кърджалиите, и до днес се вижда; те изгорили само Галата. В Галата показват два фуниеобразни проломи с извори на дъното, от които водел, казват, по склона дълъг лъкатушен коридор, който може да се следи със свещ, но тъй като отворите зад изворите тъкмо бяха запушени, не зная нищо по-подробно да кажа за него.

Току-що слязох в хана и тук бях взет на гости, па намерих и в Карнобат неколцина познати от по-първите ми пътувания. Мене най-много ме интересуваше тукашното *Хисаркале*, отдалечено от града по прав път на около $1^1/_2$ ч. към югозапад. Градският кмет с един гражданин ме изпроводиха дотам. През лозята, в които лежат големи балвани, наречени *Ма̀ркови кама̀ни*, излязохме на билото на върховете, които се простират над града, и препускахме по каменистия му терен на запад, като имахме пред себе си на всички страни хубав изглед на голяма далечина. Долу под северните поли на тези върхове върви паралелно с тях голямото праволинейно шосе от Сливен за Бургас. На мястото, гдето Азмак пробива тясната стена на тази верига, за да излезе в по-ниското поле към Ямбол, се намират, около 3 километра на юг от шосейния мост, на един каменист връх над източната страна на пролома, великолепни остатъци от старо градище.

Старинната крепост се състои от три четириъгълни укрепления в три реда, които се спущат от север към юг. Първата и най-голяма част лежи на гребена тъкмо над пролома. Той е неправилен четириъгълник, от север към юг около 120 крачки широк, който бил ограден с 3 метра дебела стена от пласт камъни и всякога пет реда тухли

[5] «In dem persisch-türkischen Wörterbuche Farhang-i Schuûri wird bemerkt, dass owa als zweites Glied türkischer Composita nicht selten durch den gelehrten Unverstand verbesserungssüchtiger Schreiber in âbâd umgewandelt werde». *W. Pertsch* в: Byz. Zeitschrift I, стр. 271.

едно след друго; от нея на юг е останал единственият, съвършено обрасъл с лишей къс, висок колкото възрастен човек. Северната и южната страна на крепостта са защитени от стръмните склонове на самия връх, източната страна от изкуствен дълбок прокоп, пред който се познават следи още и от друг по-външен окоп; западната страна е пазена от дола на Азмак, чиято повърхност лежи около 80 метра под крепостта. Стръмните склонове над реката са обрасли с люляк (тук лу́лек, Syringa), който според местните жители растял уж само по старите градища и на Гергьовден цъфти синьо, както и с плюскавиче (Colutea), преплетено от ластарите на дива лоза. В скалите живеят многобройни орли; като заобикалях градището, пропъдих от пещерите и един голям бухал (тук *гу́нек*) с широки крила и с дебело тяло като немалко куче. Скалистият терен на самото градище е пълен с отломъци от тухли и гърнета, между които по средата на цялото пространство се познават основите на някоя по-голяма каменна сграда. Изгледът е прекрасен. На север се виждат върховете и гребените на вътрешна Стара планина, между които ясно се познава високата Разбойна, чудно сформираният уединен връх Град над Котленския проход и плоският Руспухисар. По-близо до нас лежат вляво скалистите стени на Сливенския балкан, надясно пониските къжели на Айтоския балкан, а по средата между двата нивите и мочурите на Карнобатско поле. На югозапад виждаме, че и под прохода отдясно на Азмак, тъкмо под стените на Матейска планина, се образуват и други по-големи блата — пространното *Страл джанско блато*, между чиято тръстика тъкмо блестеше огледалото на блатливото езеро, осветено от огнените лъчи на залязващото слънце. В примамливата трева на неговите брегове често, казват, потъвали биволите, които пасат наоколо; на западната му страна до смесеното българско-турско-циганско село *Страл джа* лежат развалини на *Сарай*, ловджийска крепост на Мохамед IV, с бани, водопроводи, джамия и т. н., при които на *Връбница* става също панаир. Отзад се мярка някоя много отдалечена висока планинска верига, поиздадените части на Балкана, може би около Мъглиж. Чудно изглежда профилът на ниския край на Средна гора, тъкмо от източната страна. Наляво от нея в Тракийската равнина се виждат ниски хълмове на юг от Нова Загора. На южната страна на изгледа, зад гористите и пусти долове господствува Бакаджик, който закрива манастирските върхове; наляво от него се простират гористите гре-

бени на Странджа, в които около 20 километра на юг от нас се крият старите окопи на *Еркесия*. На изток изгледът е заграден от по-високите части на същия гребен, на който стоим. Около 20 минути на изток от крепостта на него се издига височината *Попова могила*; няколко други вековни могили, някои стръмни, други плоски, стърчат на северния склон на крепостния връх към шосето. Град не се вижда ни един, тъй като Сливен, Ямбол и Карнобат остават скрити. Безлюдието на цялата покрайнина, силният северен вятър, белите облаци над Стара планина и черните над Бакаджик, заедно с многобройните виещи се орли, придаваха на цялата тази панорама вид на пуст и див.

Крепостта обаче не се състоеше само от това високо градище. С учудване забелязах под неговия южен склон още две четириъгълни *кастра* с окопи и насипи, чиито страни бяха по посока на точките на хоризонта. Първият четириъгълник, който лежи 50 метра под крепостта, е (от запад към изток) 550 крачки дълъг и (от север към юг) 370 крачки широк; вторият лежи непосредствено под него, около 20 метра по-ниско, и е 400 крачки дълъг и 100 широк. От източната страна на двата лагера продължава източният окоп на горната крепост, насип, 6 метра висок, с прокоп 16 крачки широк, който и при своя голям склон отчасти беше пълен с дъждовна вода. Западната страна към реката загражда подобен окоп, направен върху ниски скали. Двата лагера дели един от друг от южната страна насип, около 10 метра висок; южната страна на долния лагер най-после е заградена само с нисък насип, пред който лежи широк, с вода пълен прокоп. По-горният лагер има правилни врати и към реката, и срещу тях в полето на изток; двата лагера са съединени помежду си с 12 крачки широк вход, срещу който лежи подобен изход от долния лагер на юг. Вътрешността на двата лагера е плоско пасбище без храсталаци и освен незначителни тухлени отломъци без следи от стари сгради. Цялата околност е пуста, само малко настрана на юг се намира при Азмак нова зидана воденица; когато са копали водата за нея в клисурата под крепостта, намерени били четири празни огромни кюпа.

Крепостта без съмнение е прикривала пътя през пролома на Азмак и според положението на лагерите тя е била издигната от някого, който искал да се пази от северен неприятел. Могилите биха сочили за вековния произход на по-горната крепост. Традиции за

миналото на това място няма. Показаха ми само монети, намерени на крепостта: сребърна пара от Сватслав (поч. 1321) и три медни византийски монети от епохата на македонската и Комнинската династия. На връщане минахме по пътеката край реката през самата клисура и стигнахме за 3/4 час до шосето при моста над Азмак; този мост се поддържа от карнобатските турци «мутевеллии». На австрийската карта тук при шосето до карнобатските блата е отбелязано селото *Ахъркьой*, което сега, след войната, съвсем е изчезнало; неговите жители били разбойници-турци, които със стари фермани били освободени от данъци срещу задължението да хранят султанските коне[6]. От моста за един час бяхме в града; като минавахме през нивите, «загорските» жътварки ни поставиха посред пътя един сноп с разтворена кърпа на върха, за «бакшиш» или подарък според обичая.

В планинските покрайнини на север от Карнобат, източно от пътя, по който тръгнах от Сунгурлар, бяха ми изброени от карнобатци цял ред забележителни места. При село *Скендерли*, тъкмо на север от града, под планините лежи стара крепост; според преданията при нея на скалите се виждали железни халки за привързване на кораби, останали от епохата, когато морето уж се простирало чак доторе — приказка, която се повтаря в Провадийско. Стари планински български села са *Комарево* и *Костен*, чието местоположение добре се познава от Карнобат. При Комарево, което се споменава още у Джорджич (в 1595 г.) на пътя от Шумен през Балкана, има остатъци от крепост и от старо селище, в които се намират римски монети от епохата на императорите, от които ми показаха цяло множество от тези планински села.[7] *Костен* (на тур. *Кючюккьой*) в XVIII век в целия карнобатски кадилък било единственото село, което имало църква, в епохата, когато тези покрайнини принадлежали към анхиалския митрополит; то било едно от дванайсетте села, които заедно с град Карнобат съставлявали по едно време енорията

[6] Подпоручик *Веригин*, Военнотопографическое описаніе дорог от гор. Туртукая чрез Карнабат, Факи и т. н. до Кучук-Чекмедже. Петербург 1827, пише (стр. 25), че в Карнобатска околия се намират 32 села, от които 28 плащат данък и 4 са подчинени на турски чиновник, който управлява голям «конски завод». Ахъркьой бележи с 10 турски къщи.

[7] Comorevo у *Джиорджич* ed. cit. стр. 251. *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 92 обширно описва тези остатъци: основи на четириъгълна крепост с кули по ъглите и на селище, където се намират римски и византийски монети.

на поп Стойко, по-после — на епископ Софроний.[8] Много слушах да се разправя за добре запазената, пространна крепост (една стая уж цяла стояла) на левия бряг на Камчия, на север от смесеното село *Подвис* и на запад от същото тъй смесено село, наричано български *Прилеп*, на турски — *Добрал*. На тази крепост и в селото *Кишлакьой* се намирали, казват, често монети от Александър Велики, каквито ми показаха в Карнобат няколко къса. Край Камчия долу при турското село *Кереметлика* лежат остатъци от селище, църкви, чешми и т. н., наричани *Граматиково*, а насреща на десния бряг някакво си «манастирище» при селото *Барука*.

Историческото възстановяване на тези места е мъчно. От римско време известия за тези покрайнини няма, тъй като в това време главните проходи през източния Хемус се намирали по-нататък, при морето близо до Анхиало. Византийците споменават в тази покрайнина цял ред крепости, но техните известия не са достатъчно определени, понеже не са отбелязани наред в подробен военен итинерар. Изобилните известия на арабина Идриси (1153 г.), който сам тези земи не е виждал и всичко имал от втори и трети ръце, страдат от двусмислието на неговия текст. Броят на възможните комбинации е голям, но те ще останат само догадки, докато някога може би подробното археологическо изследване на целия край с новите находки хвърли нужната светлина на тези догадки.[9]

Крепостите на Таушантепе, на Бакаджик, при Карнобат, при Каябашкото блато, над Кадърфакли, при Костен и Подвис образували очевидно верига от крепости, които прикривали пътя от Одрин или от Ямбол през Хемус за Преслав, на мястото, гдето влизането на по-отворения терен в планините много улеснявало преминаването през планинската верига. Седловината на Върбишкия балкан с неговите крепости и калдъръмен път е без съмнение тъждествена с клисурата, която в VIII и IX век се наричала *Верéгава* (Βερέγαβα, κλεισούρα Βερεγάβων), в IX—XIII век *Сидер*, «Желязна клисура» или «Желязна врата» (Σιδηρᾶ κλεισούρα πύλαι Σιδηραῖ)[10];

[8] Вж. Житие и страдание грешнаго Софронія. — П Сп, кн. 5—6, Браила, 1872, стр. 62.

[9] Една наша комбинация вж. у *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 157—158, в която обаче трябва много работи да се променят според новопоправения текст на Идриси у *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, стр. 34—38.

[10] За тъждествеността на двете срв. *Jireček*, Archäologische Fragmente

ако двата тия прохода са били различни, пак Верегава не ще да е била твърде далеко от «Железните врата» на Сидер.

Като място от южната страна най-близко до Сидер Анна Комнена бележи крепостта *Голое* (ἡ Γολόη) и инак често споменавана у византийците в XI и XII век. Идриси споменава крепостта Голое на пътя от Анхиало за Сливен, половин ден на запад от Айтос, два дни от Сливен и казва, че има хубаво местоположение в плодородна равнина и че е посещавана от търговци. В сегашните имена нищо не напомня за нея освен далечното оттук село *Гулица* в Балкана близо до морето. Според това описание Голое може да бъде отъждествявана с Новачка, Каябашката крепост, даже и с Костен.[11]

«На половин ден път между Голое и Диамполис» се намирала според свидетелството на същата царска писателка[12] крепостта *Маркелли*, прочуто място в българските войни през VIII и IX век. Името (Μαρκέλλαι κάστρον Μαρκέλλων) издава римски произход. Тази крепост била основана или по-скоро възобновена около 756 г. от император Константин I (Копроним). При Маркелли в 792 г. старият български княз Кардам разбил младия Константин VI. При нея в 811 г. император Никифор преминал българската граница, пристигнал «с много заобикалки през непроходими места» вече на третия ден от границата до Крумовия дворец, без съмнение до Преслав, но там в нощната битка заплатил своя поход с главата си. Маркелли е навярно карнобатската крепост, чиито правилни окопи добре прилягат за епохата, когато византийците още прилежно пазили римските правила за укрепяване на лагер.

«Между Диамполис и Голое» е лежала също тъй според Анна Комнена крепостта *Лардеас* или *Лардеа* (ὁ Λαρδέας, ἡ Λαρδαία), в която император Алекси I в 1088 г. квартирувал 40 дни. Тя се споменава още в началото на XIV век в съседство на Ямбол, та би

aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 158, бел. 22. «Железни врата» (Демиркапия) сега има много на Балканския полуостров.

[11] *Томашек*, Zur Kunde der Hämushalbinsel, стр. 37, поставя Голое до Скендерли, което е много далече на изток. Според Анна [Комнина], 2, 71 имп. Алекси I през нощта бил Δρομοδιχῖης περὶ τὴν ἀκρολοφίαν τῆς Σιδηρᾶς κλεισούρας и на заранта на разсъмване стигнал в Голое.

[Селището при с. Комарево се отъждествява със средновековната крепост Голое — вж. *Ат. Игнатиев*, Градището при с. Комарово. — ИБАИ, [7], 1921, стр. 206 сл.]

[12] *Анна Комнена* 1, 244.

прилягала да бъде Таушантепе.[13] Освен това византийците тук споменават крепостта *Бастернаи*, с несигурно местоположение.

С изчезването на Преслав и повдигането на Шумен в турско време пътищата се преместили повечето на изток. Бонгарсиус в 1585 г., Джорджич в 1595 г., Бошкович в 1762 г. и Нибур в 1757 г. знаят пътя през Карнобатско, през Комарево и селото *Чалъкавак* (22 километра на изток от Върбишкия проход) и оттам било към Преслав, било към Шумен.[14] Крепости на чалъкавашката седловина, доколкото зная, няма; калдъръм, който напомнил на Бошкович римската Via Appia, според Нибур бил неотколе направен по заповед на султаните.[15]

От Карнобат побързах на 3 юли подир пладне за Айтос ($3^3/_4$ ч. на кон). Вляво, малко настрана, държат същата посока с нас склоновете на ниския Айтоски балкан (до 600 м), почти в една линия; надясно се простира ниска гориста хълмиста покрайнина. Дъбови гъсталаци достигат дори до самото шосе, особено на ниския (около 250 м) водораздел между Егейско и Черно море. По разваленото каменно шосе се тътреха множество големи биволски товарни коли и няколко файтона с пътници от парахода от Бургас. Еднообразието на покрайнината се увеличаваше от липсата на села край пътя. В турско време тези места се ползували с много лошо име поради честите грабежи. Вече два часа от Карнобат забелязах от водораздела на голяма далечина пред себе си *Айтос*. Изглежда приветливо, като бяло гнездо с градини и минарета в подножието на Балкана, тъкмо пред устието на долината на планинския поток *Дермендере*; на юг от него се простира малка равнина с ниви, мочури и група уединени ерупативни върхове, които със своите къжели напомняха Коюнтепе при Татар-Пазарджик. По-нататък към изток зад пониски хълмове се крие вече Черно море. Страшни облаци покриваха южния и западния хоризонт и на другия ден в Айтос ме свари пак буря с дъжд, както в Котел.

[13] *Анна Комнена* 1, 229. *Никита Акоминат* 518, *Пахимер* 2, 559. Вж. *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 261.

[14] Чалъкавак някои български писатели наричат *Риж*, но други ми казаха, че това е нова литературна форма, направена от *Рисово*, от врис, βρύσις— извор.

[15] За пътеписите на Бонгарсиус, Бошкович и Нибур срв. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 156 Заб.

Отивах в Айтос с мисъл, че ще се намеря само между турци. Айтоска околия, т. е. през румелийско време, също както Рупчоска и Кърджалийска околия, имаха началник турчин. В нейните 64 селища живеят 25 333 жители, които две трети са турци, които живеят в балканските долини; 6849 българи живеят само в полето на юг и на югозапад от околийския център. Но за свое учудване видях, че *Айтос* сам две трети е български (от 3933 жители 2587 българи)[16] и намерих в него патриотично българско общество от граждани, учители и чиновници, които ме приеха много сърдечно. Бях гостенин на учителя и околийски училищен инспектор г. Сукнаров от Неврокоп, с който преди година се запознах в Батак. Околийския началник, разбира се, също тъй посетих; той беше турски бей от Анхиало с фес, с късо подстригана брада и с остронос профил, съвсем османски. Говореше само турски; български знаеше само да подписва своето име — Селим. Като на пътник, който се скита по света да гледа «стари работи» (*ески шейлер*), показа ми множество македонски монети (от Александър Велики), старогръцки, римски (повечето от Галиен, Гордиан, Филип) и византийски (хубави екземпляри от златните «солиди» на Теодосий, Зенон, Анастасий), всички от крайморието при Анхиало.

Важността на Айтос се състои в неговото местоположение при входа в балканската долина, през която води пътят през планините за Провадия. Старата крепост Ἀετός (орел), споменавана в XIV век, се намира на *Хисарбаир*, който се издига 185 метра над града на северозападната му страна. Нейните остатъци лежат на върха със склонове на всички страни, много стръмни, на които между варовник тук-там растат смрика, ломикамъни (Saxifraga) и разни тръни. Формата на градището е неправилна; по-скоро прилича на триъгълник, на юг по-широк и с острия ъгъл обърнат към север, около 300 крачки надлъж. Крепостната стена отдавна е съборена от вятър и дъжд, тъй че от нея са останали само купове камъни и тухли. Вътре лежат основите на малка четириъгълна сграда от дялан камък, дълбока, колкото възрастен човек; нейното дъно, пълно с изпочупени

[16] Според статистиката от 1893 г. цяла Айтоска околия имала 25 024 жители, от които 14 982 турци, а само 7979 българи. Самият Айтос имал 4551 жители, от които 2710 българи и 1515 турци. (П.)

[Материали за гр. Айтос са събрани в Юбилеен сборник по случай 50 години от освобождението на град Айтос, Айтос, 1928.]

тухли, донякъде е пълно с дъждовна вода, която смятат за аязма, при все че сградата вече поради посоката на стените никак не може да се брои за църква. Забелязах и основите на три кули, от които най-голямата е стояла на най-високото място посред крепостта. Като се озъртахме по терена на крепостта, забелязахме при един пън на много стар глог до многобройни тухлени късове и отломъци от големи кюпове и едната половина на *хрòмел*, т. е. каменна плоча, 45 см в диаметър широка, с дупка по средата за дръжка; между два такива каменни кръга старите жители на «орловата крепост» млели своето жито. Тук се намират и средновековни монети; получих една много интересна медна пара от българския цар Тертер, намерена на крепостта. На склона на града намерих на една гола скала половината от желязна куха топовна граната — спомен от канонадата пред Айтос в Руско-турската война на 25 юли 1829 г.; генерал Рюдигер, като идел от морето от Анхиалско със седмия руски корпус, разбил на източната страна на града силния турски табор. От крепостния връх се вижда долината, пълна със златокласи ниви, с разпилени корони на дървета, която като залив се простира от града на север в планините; срещните склонове са покрити с яснозелени лозя. Балканът тук се представя само като ниска верига без особено издадени върхове. На юг зад ниската хълмиста покрайнина се простират издънките на Странджа, а на югоизточния хоризонт окото се спира на лъскави водни повърхности; това не е още самото море, а само бургаските лагуни.

По-долният град няма старини. Полякът Oswiecim в 1636 г. заварил Айтос като градец полутурски, полубългарски, който малко преди това бил два пъти опленяван от запорожци, които грабителствували край Черно море. По-голямата част от сегашните български граждани е от околните села; старите жители в 1829 г. се изселили в Бесарабия. По-напред имали само пусто църквище на гробищата, в което се черкували под отворено небе, но сега е издигната голяма нова църква.

В планинската околност на север се намира между турци едно усамотено българско селце — *Врéсово*, при изворите на Хаджидере, което тече към Месемврия. Според преданието някога било град, подчинен на Ямбол, със 17 казанджийски дюкяна и се наричало първоначално *Хърсово*; Oswiecim в 1636 г. го споменава като българско село «Hirsovo». В него има църковища и старо градище; освен мо-

нети (и от Александър Велики) там били намерени две малки плочи, на които бил изобразен конник, че гони сърна. Подобни находки са намерени и в по-нататъшното село *Копарани* под Емонския балкан. На юг от Айтос се намира едно градище при селото *Кючюк-Али*, което лежи при споменатите вулканически къжели; местоположението му приляга към средновековната крепост, наречена *Ктéния*, която се споменава в XIII и XIV век тъкмо между Айтос и Русокастро.[17]

Околните турски планинци са полудив народ. Това забелязах още по пътя по очите на османските жътвари с бели чалми, в облекла от кафява овча вълна, които с големи коси на рамо вървяха по шосето. През моето стоене в Айтос се случи в недалечното планинско село *Алмадерé* (ябълков поток) страшно сбиване. Тамошните турски селяни, разделени на три партии, една на друга неприятелски, се скарали у *демирджията* за ред, кому от присъствуващите по-напред да кове, пипнали ковашките уреди (*алати*) и с тежките чукове тъй разярено се набили, че на бойното поле останали двама мъртви и много тежко и леко ранени. От Бургас дойде съдебна комисия с лекар да изследва тази случка. От време на време се появяват в планините чети разбойници, също и турци.

На 5 юли, в който ден времето пак сочеше на буря, тръгнах в $12^{3}/_{4}$ ч. от Айтос към морето, и то на кола; моето циганче не искаше да върви по-нататък, вероятно защото тук по градовете няма цигани, у които да може да намери подслон, та бях принуден да пусна наетите коне. След половин час завихме по шосето надясно и преминахме през стара дъбова гора, с големи, далеко едно от друго изправени дървета и с множество високи живо зелени млечки. В 2 ч. пристигнахме в първото гръцко село *Урум-Еникьой* (на тур. — гръцко ново село, 158 къщи), което се нарича на гръцки *Стахтохòри* (στάχτη — на гръц.— пепел). Първоначално, казват, броило 500 къщи, но два пъти било изгаряно от кърджалиите, та в 1829 г. жителите, освен три къщи, всички се изселили в Русия; военните руски съчинения

[17] Κτένια: *Пахимер* 2, 445, *Кантакузин* 1, 431. Четиръгълна кула, доста висока и наглед каменна, в Кючюк Али се споменава във военното съчинение Описаніе пути от Константинополя до Очакова, Петербург, в печатницата на генералния щаб 1821 г., стр. 30. *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 47, бр. 35, споменава три градища в околността на село Кючюк Али, Касапли и Урум-Еникьой, от които две са от страните на пътя от Русокастро за Айтос.

от двайсетте години наистина бележат туй село с 300 къщи. На една чешма е зазидан хубав мраморен барелеф, на който е изобразен конник и с надгробен латински надпис. Тази уединена римска следа в покрайнина, в епохата на императорите повечето елинска, ни предсказва близостта на старата колония на ветеранския Деултум. Шумът на гръмотевицата ме свари при преписването на старите редове. При изобилния дъжд се подслоних в селската кръчма, гдето ме почерпи с кафе и ракия един старец грък, който през Одринския мир бил 12-годишно момче и доста плавно говореше руски. По кални меки пътища след половин час каране излязох пак на шосето, при един добър мост над скалистото корито на някой поток. Покрайнината се отвори, скалите и върховете се изгубиха, яснията въздух отпред подсещаше за близостта на морето и вляво отведнаж се разтвори бланкитната повърхност на първата бургаска лагуна! След четвърт час завихме наляво по кален мек път към една местност, само 10 минути отдалечена от шосето, по чието мизерно сегашно положение не можем и да предполагаме стара слава.

Най-далече на запад от широката синя повърхност на Атанаскьойското езеро, най-северното от бургаските лагуни, около 5 километра от брега и около 15 километра от Бургас, лежат в тъжна, гола пустиня на ниска тераса под голи върхове — последни издънки на Айтоския балкан, подбалкански и приморски топли извори, най-източните в дългата редица тракийски бани, тъй наречената *Айтоска лъджа*. Отдалече се познава само усамотена бяла сграда, заобиколена с някакви си кафяви и сиви пристройки. Отблизо виждаме четириъгълна банска сграда от пласт тухли и пласт камъни, с кубе, снабдено с кръгли отвори за светлина и пара. Зад две предни стаи се намира тъмна зала със силно ехо, между чийто каменен калдъръм от големи плочи е поместен четириъгълен басейн. Под неговата прозрачна вода лъщят гвоздейчетата, които съединяват дъските на неговото дървено дъно. До басейна блестят в дрезгавината нещо като три, до една педя високи бели лъскави лилии, които изскачат от светли мраморни плочи, вставени между другите плочи; това са пенливите извори топла вода, на вкус леплива. Температурата на всички извори е еднаква; аз ги измерих и сравних добре с термометъра, който показа +42°C. Непоносимата горещина ме караше по-скоро да изляза на чист въздух; вън на сянка беше +26°C. Непосредствено до северната страна на тази сегашна баня лежат

развалини на стара римска баня, най-напред четириъгълен басейн, чиито стени още стърчат високи колкото един човек, зад него друг кръгъл басейн с четири тухлени ниши от страните, повече разрушен и сега пълен с дъждовна вода, по която се зеленее покривка от нежни растения (Lemna); двата басейна са съединени помежду си с три четириъгълни отвора. Самият извор се намира под земята в тясно пространство с гореща почва, което дели старите развалини от сегашната сграда. Към близкото езеро тече топъл още отток на банската вода, който малко по-долу при усамотен чифлик кара една малка воденица. Теренът околовръст е пълен с отломъци от тухли и късове от дялан камък; забелязват се и основи на сгради, а внимателното око скоро се спира на явни следи от стени, които някога обграждали баните във форма на четириъгълник, отстрани около 500 метра дълъг. Надписи няма, затова пък често се намират стари монети. Около четвърт час на север се вижда под един връх селцето *Лъджакьой*.

Около банската сграда живеят гости, доста многобройни, но как! Едни се помещават в някаква мизерна дървена барака, други в стари изпокъсани кръгли палатки, които през войната били навярно имот на турската кавалерия, а за колонада служеше стряхата на няколко коли, под която на открит въздух около съдове, сандъци, столове и друга стока гостите прекарват безгрижен живот. Мъжете в нечисти долни дрехи, повечето във фесове, пият своето кафе, приготвено в тази кръчма без стени, други мляскат сурова салата; до тях тъкмо един гражданин бръснеха публично, а там, накрая, няколко мръсни хлапетии мачкаха от захарно оризово тесто червена и бяла халва и с големи, почти овчарски ножици я режеха на късове. Тук няма нито сянка, нито парк за разходка, нито сигурен подслон срещу дъжд. От честите промени на въздуха заедно с изпаренията на близката лагуна тук върлуват и трески. Но поради действието на лековитите води против ревматизъм тук постоянно е пълно с хора, българи, гърци и турци, дори от Одрин, Варна, Разград и Силистра, даже тук току-що беше дошъл и един чёрен султански евнух от Цариград. Българските гости, щом пристигнах, ми казаха, че искат съединението на Румелия с Княжеството, тъй като само тогава, казва, ще се направи нещо за тази баня; румелийското правителство не иска нищо да похарчи за по-добра уредба. Тези топли извори в съседство с морските бани имат навярно голямо

бъдеще; в това положение, в което ги заварих, те са скъпоценен камък, хвърлен в калта.

«Айтоската лъджа» има славна история. Това са често споменаваните Aquae Calidae на римляните. Готският летописец Йордан, който според издирванията на Момзен е писал в Мизия и за тукашните местности всякога говори с голяма разпаленост, съвременник на император Юстиниан (527 до 565), разказва как готите при първото свое нахлуване много дни стояли при полите на Хемус в баните близо до Анхиало, които «с огнената горещина, която изригват от дълбочините на своя извор, между безбройните други топли извори в целия свят са най-първите и най-добрите за лекуване на болни». Неговият съвременник Прокопий от Палестинска Цезарея пише как Юстиниан за безопасност на гостите заповядал да се укрепят със стени тези Анхиалски бани. Хуните и аварите се къпали в техните води, а за аварския хаган се пише, че при обсадата на Анхиало в 583 г., когато била опустошена цялата околност, той пощадил тези бански сгради поради забавлението, което имал в тях неговият харем. В средните векове тукашното селище се нарича *Therma, Megali Therma* или *Thermopolis* и се споменават случайно в българските, кумански и печенегски войни. Идриси знае «Megali Therme» като малък град, снабден със стени. Последен споменава за него маршалът *Villehardouin*. Той разказва как латинският император Хенрих през есента на 1206 г., при настъплението срещу българите, пристигнал чак до Анхиало и три дни останал в близкия хубав град «La Ferme», «с най-хубави топли бани в целия свят», но когато заминал, той постъпил по-другояче, отколкото някога аварският хан: заповядал да съборят и изгорят банския град. Това е било навярно краят на старата слава. Сегашната банска сграда с голямо кубе е съградена от султан Сюлейман II (1520—1566) според свидетелството на Хаджи Калфа, който споменава и «големи развалини, които показват, че това място било навярно отначало прекрасен град», и добавя, че тук наесен ставали големи панаири. Околното население разправя, че още до «кърджалъка», следователно преди сто години, се намирало при самите бани малко село или град.[18] Руските военни описания от 1827 г. знаят близкото село под името *Лиджехор*. Ами Буе в 1837 г. видял баните навярно

[18] Срв. *Jireček, Heerstrasse*, стр. 148, *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 168 и сл., известията на Идриси у *Toma-*

в това положение, в което са сега, само с още по-голяма нечистота и неудобства: «on doit avoier qu'il faut être Ottoman ou bien malade, pour se colloquer dans ce desert»[19].

Оттук побързах за Бургас. Вървяхме по равно, очевидно съвършено ново шосе между ниви с развълнувани жълтозелени жита в плодороден, но гол край. Зад синьото Атанаскьойско езеро се виждаше на север склонът на ниска тераса с малки дъбове, под които навярно някога е водело римското шосе от Aquae Calidae за Анхиало; надясно оттук се виждаха в далечината на плоско plateau силуетите на две високи могили. На южния бряг на лагуната лежи селцето *Атанаскьой*, около 60 бедни колиби, покрити със слама, в които живеят българи, преселници от Загорско. С нетърпение очаквах първия поглед на морската повърхност, като размишлявах как ще се настаня в някои бургаски хан и как ще си разпределя седемдневното стоене между екскурзии и почивка. Ала пред града ме взеха пак на гости окръжният лекар г. д-р Димитров и младият финансов инспектор г. Сава Стоев и се постараха да се запозная с тукашната покрайнина най-приятно. За $1^1/_2$ ч. от баните бях в Бургас. При заник слънце стоях при бурните вълни на Черно море, като се озъртах по омайната панорама на широкия Бургаски залив. Наляво се виждаше белият Анхиало, на половин вече потънал във вълните, надясно нос Акра закриваше изгледа към Созопол, а между двата отворената синя повърхност на морето се сливаше със също тъй синия хоризонт в равна, почти непознаваема линия. Слънцето хвърляше своите последни горещи лъчи като разлято червено желязо на неподвижното огледало на Ваякьойската лагуна на западната страна на града; лека вечерна пара се издигаше около труповете на няколко хвърлили котва кораба, а след минута светнаха далече в морето три светила — анхиалският фар, «фанарът» на островчето «Св. Иван» пред Созопол и една по-малка светлина на остров «Св. Анастасия» надясно под полите на гористия Бакарбаир.

schek op. cit. 34. Термополис в хунската война през 447 г. и в българската през 922 г. погрешно е тълкуван по-напред като Термопили.

[19] *Boué*, Itinéraires 1, стр. 143.

4. БУРГАСКИ ЗАЛИВ

Характер и обиколка на Бургаския залив. Созопол, старата Аполония. Трите бургаски лагуни. Порос и Скафида. Развалините на римския Деултум. Градът Бургас. Посещението в Русокастро. Горите на Странджа и пътят през Факия за Долна Тракия.

Бургаският залив е наистина най-големият вряз по цялото западно крайбрежие на Черно море, но неговите размери не са големи; при входа има 12 километра дължина, а в сушата се врязва около 15 километра. На южната страна го заграждат високи и гористи планини, началото на веригата на Странджа, която оттук съпровожда морския бряг със стръмни склонове чак до цариградския Босфор. От северната страна го заобикаля плоската ниска тераса на Анхиалско поле, зад която се издигат последните издънки на Балкана. Най-дълбокият кът на залива заемат три продълговати езера или лагуни, които засягат дълбоко във вътрешността.

Проследих морските брегове по крайморието на Румелия и България, от Созопол чак до нос Калиакра на края на добруджанските степи. В следните страници ще се придържам, без да гледам на заобикалките на собственото ми пътуване, о географския ред на местата от юг към север.

При самия вход в Бургаския залив лежи на южната страна град *Созопол*, античната *Apollonia Pontica*. Неговото местоположение само по себе си е особено, като напомня положението на мномногобройните крайморски старогръцки градове в Мала Азия и в Долна Италия, основани също тъй на малки полуострови, с пристанища от двете страни. Под гористите къжели, гъсто обрасли с цер и дъб, се простира край брега малко по-отворено място с жита и лозя. От него пък, от една тераса, на която се въртят платнените крила на няколко вятърни воденици, се спуща в морето скалист полуостров и на него се червенеят гъсто струпаните керемидени стрехи на созополските къщи. С твърдата суша този издатък е свързан с нисък пясъчен провлак около 120 крачки широк и не много повече дълъг. Между дълбокия, дребен негов пясък се издига новата църквица «Св. Зосим», който бил тукашен гражданин и живял във времето на

император Траян[1]. От източната страна зелените морски вълни с бяло разпенени гребени с всичка сила се хвърлят на сипкавия провлак и на градските скали; от тази страна, т. е. морето е отворено дори до далечния хоризонт. На западната страна на провлака пък се намира в прикрита вода пространно пристанище, според мнението на специалисти най-хубавото и най-безопасното пристанище на целия западен бряг на Черно море; то е сгодно и за най-големи кораби, но сега го съживяват едва няколко крайбрежни лодки.

Созопол край своя скалист, на места стръмен бряг по-напред бил заграден с дебели стени от недялан камък, от които са останали още големи основи, а от страната към провлака — и някои високи части. Вътре двуетажните къщи, отдолу каменни, а отгоре — дървени, гъсто се притискат една до друга край тесните сенчести улици, които по скалистия терен с кривули ту се изкачват нагоре, ту слизат надолу. Той е град според познатия тип на малките крайморски гръцки и италиански градчета, с рибарско и гемиджийско население.

Пред града морските вълни обливат няколко скалисти островчета. Най-голямото от тях на север от града е гола ниска скала със сивозелени храсталаци, наречена *Хайиос Яннис* (св. Иван), с нов бял фар (φαναρακι). До пустото манастирче лежат незначителни остатъци от стара крепост (κάστρο). Малко по-нататък на изток изскача от морската повърхност голата скала *Хайиос Петрос*. На западната страна на града лежи островчето *Кирикос*, на което във византийско време се издигал «царският и патриаршески манастир» на великомъчениците св. Кирик и Юлита, които светии (майка и син от Икония в Мала Азия) и досега се ползуват с голяма почит на целия Балкански полуостров. Той е бил манастир, подчинен право на патриаршията.[2] При самия град на същата страна се пода-

[1] Menologium imperatoris Basillii на 19 юни (Migne, Patrologia graeca, vol. 117, стр. 504); *Зосимос*: ἐκ Ἀπολλωνιάδος τῆς ἐν Σωζοπόλει. — Едно описание на град Созопол в «Марица», 1879, септ., бр. 11.

[2] Acta patr. 1, 366; 487, 2, 153. Поради липса на време за съжаление не можах сам да посетя тези скали. Три грамоти с важни сведения за манастирите, които се намирали едно време в Созопол и на съседните острови, издаде Саккелион през 1889 г. в Δελτίον на елинското историческо и етнологическо общество в Атина II, 8, стр. 609—621. Тия грамоти са взети от един ръкопис, купен от Саккелион в Цариград, писан през 1613 г., който съдържа сборник на постановления за манастира «Св. Іоан Предтеча» на остров Мегалописи при Созопол: две царски грамоти и 14 патриаршески сигилии от 1482—1610 г. Имп.

ват още две плоски каменисти островчета, наречени *Милос* и *Latma*. Цялата тази група острови, подобни на далматинските «скоглии», пазят града и неговите пристанища от силните удари на вълните на «негостоприемния Понтус», както казвали старите.

Жителите (2958 души с 531 къщи)[3] са всички гърци. От постоянните сношения с българските селяни мнозина разбират или говорят лошо български. Имат малко лозя и ниви, но главният им поминък е при все това в морето. Занимават се главно с рибарство, което тук е толкова износно, че някои предприемачи печелят годишно, казват, до 3000 турски лири. До крайбрежните скали по цялата околност навсякъде се виждат *даляни* (на тур. *талиам*),примки за риби, които редовно приждат, колове и разтворени мрежи. Главно се ловят *чируги* и *скумрии*, които наесен потеглят на сюрии от устието на големите руски реки към Босфора. През бургаската митница годишно се изнасят сушени риби приблизително за 100 000 лева, а те идат главно от риболовниците при Созопол и Месемврия. Те се разнасят по целия изток, тъй като сушената риба замества донякъде и хляба на крайморските гърци. Това черноморско риболовство е много старо; за рибите, които потегляли от руските реки, още старите елини имали своите мрежи при Византион и Синопе, главно за тонове.[4]

Іоан Палеолог на 27 юли 1363 г. дава хрисовул на манастира «Св. Богородица» τοῦ Καλέως (след това време преименуван на «Св. Іоан Продром»); той му подчинява като новооснован метох от Атанас Палеолог, вуйчо на царя, манастира на св. Апостоли и Δισμυρίων μαρτύρων в Созопол, както и μονύδριον на св. Кирик и Юлита. От св. Кирик прежните монаси били неотдавна изпъдени като ἄπιστοι καὶ ἀνυπόληπτοι . На св. Апостоли били подчинени и арменците, заселени в Созопол (τοὺς ἐκεῖσε ἐξ 'Αρμενίων εὑρισκομένους). Втората грамота е един аргировул (със сребърен печат) на втория Іоан Палеолог от август 1437 г.; царят подарява на манастира «Св. Іоан Продром» едно «μονύδριον», наречено τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐπικεκλημένου Πτωχοβοηθήτου, което е лежало край морето (ἐν τῷ αἰγιαλῷ πλησίον τῆς ἄκρας) там, където е сегашното село Св. Никола. От третата грамота на патриарх Дионисий от 1482 г. се вижда, че митрополният храм в Созопол бил тогава разорен и че митрополитът е стоял в църквата «Св. Іоан» вътре в града; понеже тази църква е принадлежала на манастира «Св. Іоан» на острова, по това време възобновен от разорението, с труда на игумена Гервасия, митрополитът дал в замяна на монасите градската църквица τῆς Παναγίας τῆς 'Επισκέψεος и патриархът потвърдил тази замяна.

[3] Според статистиката от 1893 г. 2947 жители в 628 домакинства. (П)

[4] Scombri в Понтийско море споменава вече *Plinius*, Nat. hist. IX, 49.

През моето посещение гражданите от немай къде се осмеляваха да излизат по сухо в околността и горчиво се оплакваха от разбойничеството, което напук на всички кордони страшно се беше размножило в гористите пустини край близката румелийско-турска граница. От самото съседство на Созопол няколко хора бяха отвлечени в планините и пак пуснати срещу известно възнаграждение, което е главната цел на разбойниците. От града дори до Айи лиман, гдето границата се спуща към морето, в права линия около 15 километра оттук, се намират само три малки селца, по-напред черкезки, сега от войната — български; пограничният край е изобщо много запустял, тъй като и от смесените планински села, като например от *Алагюн*, турците съвсем се изселили. Тукашните села лежат съвършено в гората и пътеките между тях отстрани са затворени с гъст храсталак, тъй че разбойниците могат навсякъде да дебнат незабелязано край самия път или да се доближат до самите селски къщи. Разказваха ми, че тъкмо тези дни зад границата в Турция някаква си чета се вмъкнала ненадейно чак до самата вътрешност на градеца *Скепастó*. При това разбойниците намират *ятаклък* и храна у овчарите, а понякога и у селяните, които правят това, разбира се, само от страх. Д-р Димитров, който любезно ме придружаваше в екскурзията в Созопол, тъкмо завчера бил с правителствена комисия в съседните планини да прегледа намереното тяло там на един хайдушки войвода, който бил убит преди няколко недели от ръцете може би на собствените си другари. Във вековната гора «на вълчи места» лежал войводата Стою — скелет, по който висели още остатъци от дрехи; костите и черепът били изпочупени от зъбите на грабливите горски зверове.

Созопол сега е забравен град и пристигането на чужд пътник прави там не малка сензация. Гражданите ме приеха много приветливо и с непристорена радост ми показаха всичките свои забележителности. Тук живее епископ, чиято епархия обаче се свършва близо пред градските врати. Държавни учреждения тук няма; кметът с пикет румелийска жандармерия представлява в този кът правителствената власт. Че градът има още бъдеще, се вижда и от няколкото къщи, сега наново съградени.

Този град има много стара история. Старата *Аполония* (Ἀπολλωνία ἐν τῷ Πόντῳ за разлика от другите едноименни градове), е била основана около 610 г. преди Христа от елини от йонийския

Милет. Елиан разправя, че уж милетските колонисти при основаването на този град били водени от славния техен съотечественик, философа Анаксимандър; според Стефан Византийски при основаването участвували и родосчани. За елинската търговия по Черноморието Аполония имала голямо значение, тъй като при плаването от Византион на север тя е била първата съотечествена колония зад негостоприемните скалисти брегове, населени от разбойници-домородци. Ксенофонт живо описва пиратското стопанство на тукашните траки; те се занимавали с ограбване на разбитите елински кораби и по-бреговете имали даже гранични стълбове за отбелязване районите, в които всяко племе е могло да разбойничествува.[5] Първоначално Аполония се намирала на остров, както изрично четем у Страбон (ἐν νησίῳ τινι) и у Стефан Византийски (ἐν νήσῳ); пясъчният, нисък провлак се е образувал следователно в по-късно време. Според описанията на старите морски пътувания градът имал «две големи пристанища»[6]. В периода от персийските войни до излизането на римляните на полуострова Аполония била виден град; още Помпониус Мела, който правил извлечения от по-стари гръцки книги, й дава епитета «magna». Най-голяма гордост на богатата община бил славният Аполонов храм, в който се намирала огромна металическа статуя (κολοσσός) на този бог, 30 римски лакти висока и 500 таланта тежка, изделие на художника Каламид (от IV век пр. Хр.).[7] В околността жителите на Аполония си основали няколко по-малки колонии, главно Тиниада на бреговете на споменатите тракийски пирати (днешната *Иниада*) и Анхиало на срещния плодороден бряг, който с по-късното си развитие засенчил майката-основаталка. При това животът в общината, както и всички елински градове, често бил вълнуван от вътрешни размирици. Аристотел в своята Политика на две места привежда примери от историята на черноморска Аполония, две размирици, една при извикването на нови колонисти, друга, в която гражданите се надигнали с оръжие в ръка срещу олигархите за прахосване на обществен имот.[8] Когато рим-

[5] *Ксенофонт*, Анабасис 7, 5.

[6] *Strabo* 7, p. 319. *Stephanus Byz.* s. v. Periplus Anonymi, Geogr. graeci minores, 1, 419 sq. *Plinius*, Nat. hist. 31, § 51 споменава в Аполония извор, лятно време изобилен, зимно време малък; дали съществува и досега, не знам.

[7] Колосът е описан у Страбон и у *Плиний* 34, § 39.

[8] *Aristotelis* Politica 5, 2, 11 и 5, 5, 7, (или стр. 1303, 1307).

ляните навлезли в тези покрайнини, жителите на Аполония ги посрещнали неприятелски. Марк Лукул (72 пр. Хр.) превзел града и зле ги наказал (evertit казва Евтропий). Аполоновият колос като великолепна плячка в триумфа бил пренесен в Рим и поставен на Капитол, гдето още стоял във времето на Плиний. Градът дълго време не могъл да се съвземе от това нещастие. За неговото възобновяване може би се отнася един от надписите, преписани тук от мене и публикувани, който се намира в стената при вратата на главната созополска църква. В него се пише, че Метокос, син Тарулов, следователно мъж със съвършено тракийско име, подновил града след унищожението му с три врати и с охранна кула, та поставил този надпис на «лекаря Аполона».[9] В по-късната римска епоха Аполония наистина по-често се споменава, главно в пътеписите и описанията на морски пътувания, но вече не е достигала до по-голям блясък. Тя сякла монети от Домициан до Гордиан; между техните образи виждаме храм с четири стълба във фасадата и с три идола вътре, Палада, Ескулап, три нимфи и т. н.

Последен път Аполония се споменава под старото си име у Амиан Марцелин. В християнско време тя била преименувана в *Созополис*, което име се среща най-напред в 431 г. с известие за тамошния епископ[10]. В по-старо византийско време Созопол нарядко се споменава, освен като град, гдето в царуването на Комнините били пращани на заточение различни изпаднали величия. В XIII и XIV век, когато отново се развила черноморската търговия, Созопол пак процъфтял като град важен и имотен. В италианските карти и в тогавашните търговски книги се пише *Сисополи*, *Сиксополи*. И други градове с името на Аполона са били след побе-

[9] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 162—165, 198.

[10] *Ammianus* 22, 8. Атанас, епископ созополски 431: *Gams*, Series episc. 427; Созополис и 515 у Marcellinus Comes. Тъждествеността на Аполония и Созопол се вижда не само от дистанциите на старите морски пътеписи, но изрично се споменава в морския пътепис на Анонима, в житието на св. Зосим и т. н.

[За античната Аполония вж. Сборник Аполония. Разкопки и проучвания, 1946—1949. София, 1963, където са систематизирани археологическите находки и известната литература до тази дата. За средновековната история на града вж. *В. Велков*, Принос към материалната култура на средновековния Созопол. — ИАИ XXVII, 1964, стр. 43—54. Античните надписи са издадени у *Mih.* IGBulg. I², n 387—473.]

дата на християнството преименувани в градове на спасението: тъй Аполония в Писидия (М. Азия) била преименувана в Созопол, Аполония в Кирена (Африка) — в Созуса (Σώζουσα) вече в V и VI век.[11] Освен генуезци и други италиански мореплаватели тукашното пристанище посещавали и егейски гърци; поне изрично за тях се споменава в привилегията, която градът Монембасия на Пелопонес получил в 1292 г. от император Андроник Стари.[12] Ирт Кантакузин в своите мемоари нарича Созопол град «многолюден и голям», другаде пък «хубав и пълен с всякакво добро»; съвременният Никифор Грегора потвърждава това мнение, като говори за «много богат и многолюден град».[13] От българските войни, вече поради своето местоположение, той по-малко е бил докосван, отколкото неговите съседи на северната страна на залива. При все това по едно време в него царували и българите. В началото на XIV век цар Светослав владял и този град и когато някои генеузки търговци били ограбени на българското крайбрежие, генуезците в 1316 г. забранили на своите поданици да посещават българските пристанища и между тях главно Созопол.[14] Ирт. Михаил в 1328 г., като обсебил крепостта Букелла при Одрин, искал да я върне само ако му се отстъпи Созопол, изгубен през размириците след Светославовата смърт, но той не постигнал своето намерение. Голяма катастрофа сполетяла Созопол в 1352 г., когато бил превзет и опленен от генуезците, които тогава водили голяма война срещу венецианците и техния съюзник император Кантакузин. Императорът изпратил в черноморските градове подкрепление. Навсякъде били с благодарност приети, само созополци се отказали гордо от тях, като се хвалили с числеността и храбростта на своите граждани, които нямали нужда от чужда помощ. Но едва определената за там войска отплувала назад, показали се генуезците с десет кораба и скоро превзели неприготвения град. Созопол бил съвсем ограбен от тях; не само обрали до косъм църквите и частните къщи, в които уж разравяли и стените, но гражданите били още принудени да събират на дълг пари в генуезка галата при Цариград като контрибуция за пощадяването на града. В 1366 г. през похода на Амадей Савойски Созопол се намирал в

[11] *Jireček*, Das christl. Element, стр. 3—4.
[12] *Phrantzes*, стр. 403.
[13] *Kantakuzenos* I, 325 и 2, 216. *Niceph. Gregoras* 3, 83.
[14] *Heyd*, Gesch. des Levantehandels I, стр. 579, 580

български ръце, от които бил отнет със сила и предаден на гърците; след заминаването на Амадеи обсадили го турците.[15] В 1391 г. според патриаршеските документи градът бил още в гръцки ръце. От турците бил превзет навярно едновременно с Анхиало и Месемврия в 1453 г.

По-късно Созопол излиза на сцената в историята на руските морски походи. Около 1623 г. казаците в своите черноморски нахлувания няколко пъти пленили самия Созопол, даже веднаж се разположили за известно време в манастира «Св. Иван Кръстител» на островчето пред града; вследствие на това манастирът бил унищожен от турците.[16] В 1829 г. русите завладели Созопол още през януари, пет месеца преди похода през Балкана. Контраадмирал Кумани с малка ескадра превзел града, зает само от малко отделение арнаути, с ненадейно нападение. Русите по островите и по сухо скоро поставили батареи, отблъснали нападението на турската войска по сухо и причакали идването на главните войски. Османските кораби се показали пред града, но без изстрел пак отплували. В последно време турската власт тук се представлявала от един *мюдюр* с трима заптии. В Руско-турската война в града потърсили убежище около 2000 селяни от околността, които бягали от черкезите и башибозуците; на провлака още се вижда окопът, направен тогава набързо за отбрана на града.

Старини в Созопол има сума. В църквите (има три, не много стари), в зимниците и под сайваните, по улиците, из зидовете на вятърните воденици и другаде ми показаха многобройни старогръцки надписи и барелефи, повечето надгробни. Зад провлака, на около $^3/_4$ ч. към югоизток, през моето посещение ставаше някакво археологическо копане, което обаче отблизо приличаше на търсене на имане. Созополските археолози бяха се увлекли от предположението, разбира се, съвършено погрешно, че са намерили мястото на старата крепост Акра (днешната Калиакра), в която според Страбон крал Лисамах криел своето имане, всъщност обаче те копаеха някогашните гробища на своя собствен град, стария некропол на аполонианците

[15] *Брун*, Черноморье 2, стр. 336.

[16] Молбата на созополци от юни 1623 г. към цар. патриарх, *Sathas*, Bibl. graeca 3, стр. 563. За манастира «Св. Иван»: The travels of Macarins, patriarch of Antioch, written by his archdeacon Paul of Aleppo in Arabic, translated by F. C. Belfour, London, 1836, 2, стр. 423.

Аз видях техните находки в къщата на един гражданин. Те бяха интересни неща, но простички и не много изкуствени, които свидетелствуват за скромните средства на малкия античен градец и които се отличаваха от великолепните находки в гробищата на същинска Елада, Сицилия или Южна Италия: около двайсет, по един метър високи кюпове, с дръжки от двете страни на гърлото и с имената на грънчарите при шията, късове от черни вази с бели чертежи или червеникави с черни украшения, отломъци от хубава бронзова ваза, броеница от позлатени керамични топчета, нанизани на тел, многобройни дребни гробни светилници, фрагмент от стъклен бяло-зелен съд и множество прости грънчарски късове. Гърците са такива любители на своите старини, че при преглеждането на тези неща едно обикновено момче с фес и бяла фустанела ме попита дали са това ἑλληνικά или може би само βυζαντινικά.

Изгледът от Созопол е омаен. Бургас от града не се вижда, затова пък наляво от фара ясно се забелязва Анхиало на срещния нисък бряг, а надясно от него — и гористият край на Хемус с остро прерязаната скала на Емонския нос. На югоизток край брега се виждат само близките гористи къжели. За по-нататъшните брегове узнах, че градецът *Василико* неотдавна изгорял и че *Ахтопол* не лежал уж на издатък, ами при малък залив, и досега заобиколен с развалини от дебели стари зидове. Жителите на всички тези гръцки крайморски градчета дори до Месемврия поддържат с крайбрежно плаване постоянни сношения помежду си, па са и в роднински връзки помежду си.

Съобщенията между Бургас и Созопол стават с малка пощенска варка, разбира се, с платна. Дължината на плуването зависи от времето. На заранта вървяхме на изток цели $4^1/_2$ часа в тихо неветровито време (*кадън хавасъ*, казват турците, женско време), но подир обяд, тласкани от силен източен вятър, се върнахме за 2 часа и 8 минути, за голяма радост на варкаджиите, които често се провикваха: τρέχει πολὺ καλά! (прекрасно върви).Лодката караше от Бургас малко газ, захар и кафе. Пътниците, всички гърци с фесове или калпаци, с жени и деца, бръщолевеха бързо като воденица, тъй че със своите новогръцки познания често не разбирах нищо. Температурата под платнения балдахин на малката лодка, при всичката инак горещина, беше съвършено приятна; следобед въздухът имаше +25°С, самото море —22°С. Крайбрежието има вид на планинско негостоприем-

ство. Най-близко зад Созопол са насадени още малко лозя; между тях по скалите се издигат малки *параклиси* (Св. Теодор, Св. Илия, Св. Стефан и т. н.). След това се забелязва настрана от морето селото *Свети Никола*, населено само от българи, след което иде носът *Акра* и няколко други скалисти издатъци, зад които се издигат високи гористи планини. Единственото населено място е манастирът *Св. Атанасий* на крайбрежен скалист остров с високи сиви брегове: голяма дървена сграда на каменна основа с вятърна воденица и отпред към морето нова бяла стражна къщичка и при нея върлина за окачване нощно време на нея фенер. Отпред на островчето се появява ниска скала с висок кръст. Неотдавна тук в една бурна нощ се разбил руският пощенски параход, който идел от Одеса за Бургас. Над цялото това крайбрежие се издига трахитов връх с плоско теме, който се нарича *Бакарбаир* (380 м, на тур. — Меден връх); г. Шкорпил намерил по неговите поли пластове мед и желязо (хематит), както и стари рупи и сгории и на върха следи от четириъгълна крепост.[17] Оттук навярно е била медта, от която съседните градове Аполония, Деултум, Анхиало и Месемврия в старо време секли своите монети. Тези рудници тук не са уединени. Зад границата при селото *Малки Самоков* до неотдавна се произвеждало желязо от промиването на железен пясък. Още в XVII век този черноморски Самоков произвеждал желязо за турските арсенали, даже до 1829 г. там се лели топовни куршуми, но в последните 30 години тамошното железарство западнало.[18] В околността на Бакарбаир се намира може би и мястото *Кремнѝ*, по средата между Созопол и Анхиало, гдето в 1328 г. се срещнали император Андроник Младши и българският цар Михаил да подновят взаимните договори.[19] Тук е бил и градецът *Кастрицион*, който се споменава у Пахимер в съседство на Созопол и Ахтопол, у Мануил Фил между Девелт и Скафйда (Καναστρίτζιον).

Зад манастира «Св. Анастасий» се отваря по-голям тих залив между гористи брегове, тъй нареченото *Чингенéскелé* (циганско пристанище), който сега се смята за добро прикритие и за най-големи кораби. Русите през последната война имали тук, казват, своите

[17] *Х. Шкорпил*, Природни богатства, стр. 66. Някои бележки, стр. 44.

[18] *Marsigli*, Stato militare 56, 151 (Samacow nel Mar Nero). *Капитан Духамел* Военнотопографическое описаніе дороги, ведущей от Систов и т. н. в Буюкдере, Петербург, 1827, стр. 33.

[19] Κρημνά. *Кантакузин* 1, 340. И Мануил Фил споменава τὰ Κρημνά

складове и телеграфна станция. Селища там при морето няма.[20]

По-нататък започва вече вътрешната ниска задна част на залива със споменатите три езера. Само най-южната от тези лагуни има постоянно съобщение с морето, *Мàндренското езеро* (на тур. — *Мандрагьолю*), наречено тъй от селото Мандра на западния край, 10 километра дълго, в най-широките места два, на най-тесните помалко от един километър широко.[21] В западния му край, заобиколен с пространни мочури се вливат две реки, Русокастренската и Карабунарската, а на южния му бряг се влива в него през тесен горист дол трета, доста пълноводната ~~*Факийска*~~ *река* (средновековната *Скафида*). Под въздействието на тези реки се образува слабо, но постоянно течение, което ни обяснява защо това езеро е запазило съобщението си с морето; останалите две лагуни нямат толкова силни притоци. Тесният пролив, който съединява езерните води с морето, се нарича *Пòрос* и под това име е вече отбелязан в средновековните италиански карти. То е особено място, което посетих от Бургас (около 1 ч. плаване) в голяма компания, с отворена варка с платна; нейните двама гръцки гемиджии ни разправяха, че я купили за 70 турски лири в Сира и че дошли с това крехко плавило от Архипелага чак до вътрешността на Черно море.[22]

На източната страна на Порос се намират остатъци от стара четириъгълна кула, от едната страна промивана от морските вълни. Беше 8 метра широка и очевидно доста висока; стените сърчат още 4 метра високо. Основите са направени от огромни дялани балвани. През по-високите стени, иззидани от недялани обли камъни и твърда като скала вар, се виждат напряко на кръст правилни дупки от скара, която е крепяла цялата сграда; в някои лежат прогнили късове от

[20] Подробен морски план на Бургаския и Месемврийския залив от страна на пруската карта от 1828 г. (Karte der Hauptstrassen von der niedern Donau bis Constantinopel, von kgl. preuss. Generalstab) поставя тук селото Tschingane Iskelessi с бележката «diese Rhede würde die beste sein, wenn ihr Grund nicht Morast wäre, in welchem sich Würmer befinden, die die äussere Bekleidung der Schiffe anfressen, а за вътрешността на залива казва «selbst für die flachsten Fahrzeuge nicht brauchbar.»

[21] Името на езерото поставям така, както го чух в самия край. На картите тази лагуна се нарича *Кьорфе*.

[22] Варката се наричаше Φιλτάτη 'Απολλωνία; името вероятно е взето от един старогръцки надгробен камък в Созопол с надпис: «Φιλτάτη 'Απολλωνίδεω

. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 163.

греди, през други се вижда от единия край до другия. Кулата, отбелязана още на картите от 1828 г. като старина, първоначално е служила навярно и за отбрана на устието, и за фар. Няколко крачки зад нея се намира при една бедна колиба сал с въже, който обаче води само през най-дълбокото място на пролива; по-нататък на запад идва много дълъг тесен мост на колове, около 500 метра дълъг, който през последната война бил направен от русите. Пешеходците вървят по моста, а колите минават до него през брода; тъкмо гледахме как една кола с горски храсталак, теглена от волове, едва се движеше настрана от сала в плитката солена вода край вътрешната страна на моста дори до западния бряг[23].

От склона над колибата на превозвача се откри интересен изглед. Към Мандренското езеро не се вижда далеко, тъй като неговите брегове с многобройните заливи са доста кривулисти, но познаваме ясно неговата блатлива, тъжно дива природа. Южният бряг е горист и висок; през гънките на тихия, с гора заграден по-малък залив и през короните на гъстите дъбове се виждат недалечните къжели на вътрешна Странджа, съвсем обвити в зелен горски плащ; особено бият в очи два по-високи конуса с плоски върхове (към 185° и 230°). Насреща на северния бряг смесица мочуреста суша и висока тръстика изпълва широкото пространство между крайморския пясък и ниските хълмове, покрити с храсталак, които делят това езеро от следното. Зад нея в далечината на югозапад блести част от вътрешното езеро. При мястото на превозването дългите бразди показват, че тук тече някой слаб поток, който през Порос излиза вън. Между тъмнозелената тръстика са се изправили черни и бели водни птици, които неподвижни очакват да изскочи някоя риба; на пръв поглед отдалеко едва се познава дали туй е пън или някоя жива твар. Освен птичите гласове царува дълбока тишина над вечерната покрайнина; повърхността едва се заклаща от удара на въжето на превозния сал или от движенията на рибите, които се мятат над водата или плуват под

[23] Според «Военнотопографическое описаніе береговой дороги Чернаго моря», печатано от руския генерален щаб в Петербург през 1827 г., според изследванията от 1788, 1796 и 1819 тук се минавало една верства «по заливу» във водата, 2 стъпки дълбока, и след това 150 крачки на мизерен сал към колибата на превозвача. «Реката» Порос тогава служила и за пристанище на малките лодки, които се укривали от силния вятър, като хвърляли котва и по-нататък зад мястото на превозването в езерото. През окупацията през 1878—1879 г. мостът бил цял, с понтон през мястото на превозването.

нея, като оставят след себе си бразда на повърхността. За разлика от тази гориста и пуста южна и западна панорама към север се вижда отворен, плосък край с най-близкото второ езеро. Тъкмо на север се белее зад морето град Бургас със стожерите на корабите в неговото пристанище. Още по-нататък отзад се издигат двата усамотени ерупативни върха на Айтоско поле (към 310°), а зад тях преминават сините гребени на Балкана, който оттук изглежда съвършено нисък; само към 340° се вижда по-висок заден гребен. На носа между езерното устие и залива при Чингенескеле — скалист терен, обрасъл с трева и козашки трън (Paliurus), забелязах и ниска стара могила. При този планински нос (казват му също тъй *Порос*) се намира чифлик, наречен *Кафка*.

Порос не е бил всякога тъй пуст и тих като сега. За малките старовеки и средновековни кораби той е бил безопасно пристанище. Край покритите с храсталак склонове на южния бряг на Мандренското езеро се идва до две незначителни бедни селца, които се наричат *Ахранли* (собствено само чифлик) и *Скеф* (346 жит. тур., гърци и българи). При Ахранли имало, казват, остатъци от някакъв си «манастир», основи от стени, между които населението от време на време копае за предполагаемо имане. При Скеф се намира устието на Факийска река. До него на единственото сухо място между крайбрежните мочури, наречено *Калéбурун* (на тур. — крепостен нос), на един хълм над езерото се намират остатъци от старо *кастро*; дирите от някакъв стар калдъръм изчезвали, казват, под хълма под прозрачните езерни води. Това са развалините на крепостта, наречена *Скафида*, която заедно с близкия *Порро* се споменава почти във всички стари италиански карти на Черно море, които захващат с портулана на генуезеца Пиетро Весконте от 1318 г. Недалече оттук на моста през реката *Скафида* българите в 1308 г. били разбити от византийците, които настъпвали от Созопол[24]. Старофранцузката хроника за похода на граф Амадеи Савойски в 1366 г. споменава градеца Скафида с «добро и безопасно пристанище»[25]. Тясното устие на тукашната лагуна знае и венецианският географ Негри към края на XV век, а Порос се споменава като пристанище и в турските митнически закони от XVI век.[26]

[24] *Пахимер* 2, 446.

[25] «Le port de Schaffida. . . bon et seur», при него «ville de Schaffida», Monum. hist. patriae. Turin 1840, I, стр. 310.

[26] «Stagnum Deuelconium, in mare tenui ore exiens» в обширното описа-

На западния край на Мандренското езеро, малко на страна от блатливите езерни брегове, между устието на двете реки, Русокастренска и Карабунарска, лежи българското село *Якъзлъ* (110 къщи). В Бургас ми казаха, че то е едно от старите тукашни села и че в по-старите турски документи се нарича *Акязълъ*. Същевременно ми съобщиха, че при туй селище се намират пространни развалини на някой град. Исках да посетя тази местност, но ненадейното затваряне на Бургаското пристанище ме накара по-скоро да замина от Румелия през Балкана за Княжеството. Това градище след моето пътуване е описано от г. Шкорпил. То се състои от две части от двата бряга на тясната и дълбока Карабунарска река, недалече над нейното устие. На десния бряг лежи на усамотена височина тъй нареченото *Горно градище* или *кале*, четириъгълник, който заема, казва, около 3000 кв. м и бил укрепен със зидове в два пояса; на ъглите се намирали кръгли кули. Насреща на левия бряг лежи по-ниска плоскост, наклонена към реката, второ, тъй нареченото *Долно градище*. Надписи тук няма, при все че няма съмнение, че при по-внимателно търсене и копане биха се намерили навярно. Запазили се и остатъци от стар водопровод от глинени тръби, една в друга намушени, който водил от Русокастро между тамошната река и Еркесия, 8 километра далеко, дори до долната крепост. Около двете градища се забелязват правилни окопи. На север от тях Еркесия се доближава до самото езеро. В околността се забелязват стари гробове, на страната към село Айваджик тъй наречените «*еленски гробища*»; «еленски» на полуострова сега означава «поганski». Пространни блата край Русокастренската река и край крайбрежието на близкото езеро съвършено заграждат стария град от север и от изток. Множество камъни били откарани оттук като градежен материал дори до далечни села (*Келешкьой*, *Балабанлии* и т. н.)[27].

Тук е лежала римската колония *Деултум* или може би по-право

ние на тукашната покрайнина у *D. Negri*, Geographia (Basileae 1557), p. 263. «Jorus» (sic): *Hammer*, Osm. Staatsverfassung I, стр. 296.

[27] *Шкорпил*, Някои бележки, стр. 26, 94.

[За римската колония Деултум най-пълни данни у *Б. Геров*, Поземлените отношения в нашите земи през римската епоха. — ГСУФФ, т. 50, 1956, стр. 35—41. Монетите от Деултум са събрани от *Й. Юрукова*, Античните монети на Деултум. Берлин, 1973.]

Деултус, която основал император Веспасиян за ветераните на осмия легион. Местоположението между непривлекателни, тъжни мочури напомня оплакванията на легионерите в размирицата след възкачването на престола на император Тиберий, че след изслужването им се дават под името на ниви блатливи места[28]. Нелатинското име показва, че тя е била поставена на мястото на по-старо тракийско селище «Colonia Flavia Deultum» четем по монетите, сечени в нея; на военната диплона от 82 г. пр. Хр., която неотдавна била намерена в Есквилина в Рим, се нарича «colonia Flavia Pacis Deultensium» или «colonia Deultus». Съвременникът Плиний знае колонията като «Develcon cum stagno, quod nunc Deultum vocatur veteranorum». От деултските монети, всички медни, Мионе описва 166 типа, от времето на Траян до имп. Филип Арабин. Техните надписи всички са латински. От знаковете нас ни интересуват Ромул и Рем, доени от вълчица, четириколонен храм, в който седи Юпитер с копие, с патерица и орел при краката, Колонус, който оре с два вола, Церера с класове, Бакхус с тирс, два речни бога, които седят между кораб с платна и лодка — символ на морско и речно плаване, орли между знамена на легиони и т. н. По-късно Амиан Марцелин описва битката при «oppidum Dibaltum», в която (378 г.) трибунът Барзимерес с римската пехота храбро воювал срещу готите, докато паднал в този бой[29]. Още по-късно градското име се среща в гръцката форма ἡ Δεβελτός. Хиероклес, Юстинианов съвременник, знае Девелт между градовете на провинцията Хемимонт, а най-старите епископски списъци споменават девелтския епископ между епископите на хадрианополския митрополит[30]. Редицата на тукашните епископи може да се следи от II до края на IX век[31]. В 812 г. българският цар Крум превзел Девелт с обсада, жителите и епископа Георги преселил в България и изнесъл от града голяма плячка. Епископът бил мъченически убит от езичниците-българи и от гърците вмъкнат между

[28] Per nomen agrorum uligines paludum. *Tacitus*, Annales 1, 17.

[29] Corpus inscr. lat. VI n-го 3828. *Plinius*, Nat. hist. 4, § 45. *Ptolomaios* 3, 11; Δεουελτὸς κολωνία (πόλις μεσόγειος). Debelco It. Ant.; *Ammianus* 31, 8, 9; 31, 12, 15.

[30] *Hierocles* ed. Parthey p. 5. Notitiae episc. ib. p. 124, 220.

[31] *Gams*, Series episc. p. 427 привежда следните дебелски епископи: Aelius Publius Julius (II век), 431 Athanasius, 448—459 Jovinus, 787 Eustratius, 812 S. Georgius, 879 Symeon.

светците[32]. Едно византийско свидетелство нарича Девелт в половината на IX век изрично пограничен град между българи и гърци[33]. Като последна следа от този град досега се смяташе бележката у Никита Акоминат, който известява как император Алекси III в 1203 г. при обсадата на Цариград от латините избягал с лодка в Девелт[34]. От похвалната поема на Мануил Фил за пълководеца Глава узнаваме обаче, че градът, чиито развалини са намерени от Шкорпил при Якъзлъ, бил населен още в началото на XIV век: τὸ γὰρ Δεβελτὸν μαρτυρεῖ καὶ μακρόθεν καλῶν ὑπ'αὐτοῦ προστεθέν τοῖς πρακτέοις[35]. Без съмнение е запустял през турските нахлувания в XIV век.

Следните две лагуни нямат видим оток. Те са плитки солени езера, в които се вливат няколко слаби потока от западната страна и от морето са отделени с тесни пясъчни прагове, обрасли с жилава трева. Трескави изпарения се разнасят от тях по цялата околност. Особеност са многобройните сладководни кладенци, които извират по тесните пясъчни ивици между езерата и морската повърхност и снабдяват Бургас с всичката вода за пиене; водата сигурно първоначално е солена, но се филтрира, като преминава през пясъчни пластове. На няколко места се виждат следи от прокопи, с които жителите искали да съединят езерата с морето, та с постоянното съобщение на водите да се намали опасността от техните изпарения, но морските вълни пак засипвали с пясък тези канали. Южната от тези лагуни се нарича *Ваякьойско блато*, северната — *Атанаскьойско блато*, според съседните две български селца. Мандренското езеро е отделено от Ваякьойското с плосък горист хълм, наречен *Карапенé* (на тур. — черен хълм, 208 м), Ваякьойското от Атанас-

[32] *Theophanes* ed. Boor 1, 495, 499. Срв. *Мат. Соколов*, Из древней исторіи Болгар (Петербург. 1879) стр. 122, бел. 3.

[33] *Theoph.* Cont. 163. От неразбиране на това място е произлязло и погрешното тълкувание, че Девелт се наричал и Загора; оттук води началото си и селото «Загора», белязано на много по-нови карти на западния край на езерото.

[34] *Niketas Akominatos* 723.

[35] *Мануил Фил*, у *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — П Сп, кн. 55—56, 1898, стр. 255; *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 167; Бр. *Шкорпил* Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. — Сб НУ, кн. 4, 1891, стр. 134 и сл. с подробно описание и планове.

кьойското с по-широка тераса с ниви и лозя, между които върви шосето за Бургас.

Бургас, гръцки *Пиргос*, лежи тъкмо на мястото, гдето двете лагуни се приближават към морето. Когато се приближаваме по сухо, съглеждаме града едва когато влезем между неговите къщи, тъй като е разположен на склон, обърнат към морето. Според румелийската статистика от 1879 г. той е броял само 2950 жители, според втората от 1885 г. вече 5865, и то 2083 българи, 1993 гърци, 1268 турци, 213 евреи, 88 арменци и малко чужденци[36]. Дървените едноетажни къщи по стар образец, голямата небелосана дървена казарма, която прилича на известни сгради в Шведско, тънки и високи турски и ниски широки татарски минарета, както и малката, полусъборена българска църква с дървени подпори напомнят минала епоха, но не много отколешна, тъй като градът е дете на нашия век, според името произлязъл около някоя стара кула (πύργος). Мануил Фил споменава между Скафида и Росокастрон град Πύργος ; ако това не е била кулата при Пиргос, може тоя «пирг», укрепена кула да е бил най-старият предшественик на град Бургас, вече в началото на XIV век. Приближим ли се към пристанището, забелязваме равни улици, насадени с редове акации, нови тухлени къщи, нова гръцка църква, ново българско училище и всякакви складове и всичко това прави впечатление на неотколе основан международен град с известно бъдеще. То не ще го отмине, ако Бургас, както вече често е предлагано, се съедини с железница с житните покрайнини около Ямбол, Загора и Пловдив. Само жълтите лица на населението, които свидетелствуват за честите трески, чийто произход трябва да се търси в местоположението между двете лагуни, а също, казват, и в голямата консумация на риби, възбуждат у нас донякъде страх. Към морето се спущат стръмни глинести или пясъчни брегове. Само в околността на митницата се навежда към водата по-полегат склон; там са и скелетата, мостчетата на колове за товарене и разтоварване на корабите. Главното скеле през окупацията било вкарано от русите далече в морето дори до най-големите кораби, но след това по мнението на местните градски старейшини било пак преполовено. Пристанище с каменни насипи и охранни градежи тук няма, а само отворен ли-

[36] Според статистиката от 1893 г. 9778 жители, от които 4173 българи, 2745 гърци, 1853 турци, 454 евреи, 34 цигани, немци 61, французи 30, сърби 16, руси 4, «други езици» 397, «непоказани езици» 11. (П.)

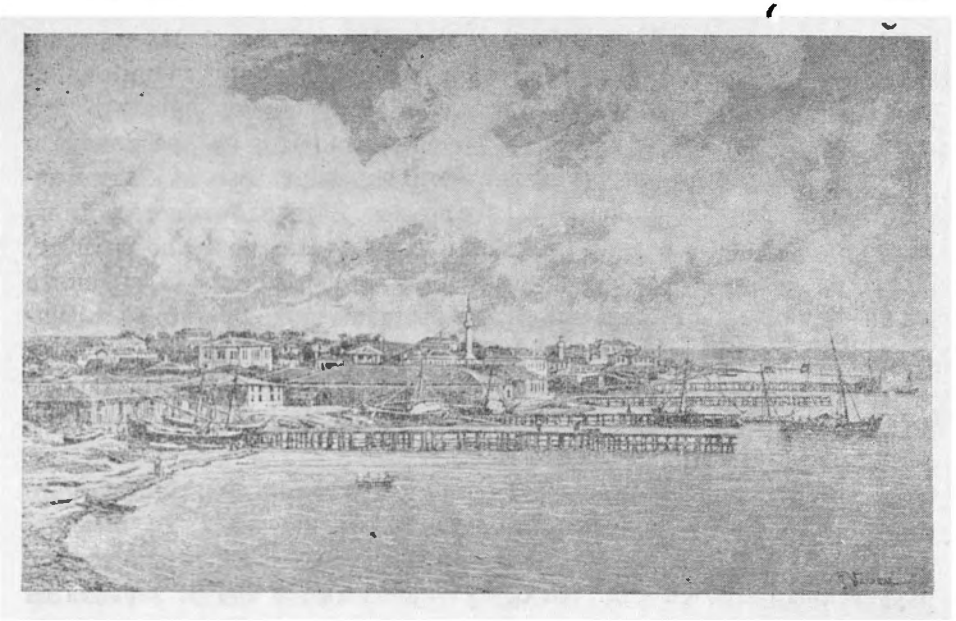

Фиг. № 23 — Бургаското пристанище

ман, в бурно време много опасен. Пощенските кораби зимно време·са принудени или да сновят много часове между Анхиало, Бургас и Чингенескеле, което в такова време е най-доброто убежище, или съвършено да обърнат назад; разправят се анекдоти за пътници, които при едно пътуване видели и Одеса, и Цариград, докато се удало на парахода действително да ги изкара в Бургас. Тук живеят шестима чужди консули, които, като няма що да правят, занимават се с фотографиране. Вносът (главно памук, желязо, спирт и т. н.) в 1883 г. възлизаше на 2 200 000 лева, износът — на 3 250 000 лева (от него 3/4 жито, останалата част сливенски сукна, дърва за градене, сушена риба и т. н.). В пристанището намерих само няколко малки кораба с платна, които плуват край брега до Варна или до Цариград; само след жътва идват големи, главно английски параходи. Като особеност забелязах керван с камили, който беше дошъл от Димотика зад Одрин да натовари морска сол от Анхиалските солници; по пътя чух за един друг, който бил дошъл тези дни в Градец в Котленските планини. Камилата в тези покрайнини е дошла заедно с турците и с тях пак изчезва. Първата вечер след пристига-

нето ми имах случай да наблюдавам особен местен обичай: в навечерието на *Еньовден* (летни св. Иван на 24 юни), бургасчани накладоха по улиците и по широката калдъръмена чаршия през лунната нощ огньове от стари кошове и друг храсталак и ги прескачаха с живост, в която старите търговци се надпреварваха с малките момчета. През деня по улиците е доста живо. Меланхоличното «ò!» на *сакаджиите*, които на коне разнасят вода в кожени мехове по улиците, дълго врѐме звучи в ушите на чужденеца. В кафенетата до чаршията се виждат още много червени фесове със сини пискюли, които в Княжеството освен у няколко по-богати турци (турският селянин носи бяла чалма) са съвършено изчезнали. Говори се, че Бургас, що се отнася до политическото интригантство, е трети град в България след София и Пловдив.

Покрайнината на запад от трите лагуни при полите на Странджа познах през екскурзията на коне за Русокастро, в която ме съпровождаше съотечественикът г. д-р Свобода, тогава прокурор на Бургаския окръжен съд. На 8 юли излязохме в $7^3/_4$ ч. заранта от Бургас, съпровождани от двама конни стражари. Пътят води найнапред край северния бряг на Ваякьойското блато. Зад града идат отначало лозя и хубави ниви, оживени от «загорски» жътварки, но скоро настават еднообразни краища, с изглед на тихото езеро вляво, с ивици тръстика край брега и на гористия хълм зад него. След 9 ч. се спряхме в бедното селце *Ваякьой* 15 къщи), в кръчмата на един възглух грък. По-нататъшната покрайнина е степ с гъсталаци жълтоцветен козашки трън (paliurus), на места смесен с пустини бяла пръст или с малки мочури. На някои места пасяха стада овце, другаде пък се търкаляха биволи на стада по 40—50 глави; рояци малки птици прехвъркаха около грубите, неподвижни животни и кацаха по окаляните им гърбове. Щъркели меланхолично стояха край блатата, а орли, кафяви соколи и бели водни птици се виеха из въздуха. На северния хоризонт стърчат пред синия Балкан еруптивните къжели на Айтоско поле, а при източните им поли се белее в далечината новото училище в *Урумьеникьой*. В 10 ч. стигнахме западния край на езерото и пребродихме една малка рекичка със застояла вода между тинести брегове; това е Дермендере, което тече от града Айтос във Ваякьойската лагуна. В 10 ч. и 25 мин. минахме подобна тинеста река, донякъде регулирана, по каменен мост и излязохме на веригата хълмове, която оттук влиза между Ваякьойското и Ман-

дренското езеро. Две бахчевански колиби и усамотена чешма настрана от високата дъбова гора са единствените остатъци от някогашното село *Джанкардаш*, което се споменава още в пътеписа на Хохщетер (1869 г.) и в мемоарите на хайдушкия воевода Панайот; то запустяло поради честите трески. Оттук започна път по леко разлети височини с досадни пустини тъкмо посред пладнешката тежка горещина (на сянка +28°C). Пътят е заграден с широки гъсталаци, между които пак преобладава неизбежният трънист козашки трън (poliurum), усамотени малки дъбове и светлолиста тетря със своите червени китчици, до които се издигат особено високи сенникоцветни цветя с бели сенничета и розово-бели слезове. Пъстротата на растителността увеличават сините ралички (delphinium), жълтите и бели сложноцветни растения (compositae), червената детелина и бялата голяма поветица (convolvulus), която със своите вейки високо преплита трънестите храсталаци. Вляво зад плитката долина на Русокастренската река се виждат ниски проточени върхове, по билото на които, около един час път отдалечено, ясно се виеха гъстите корони на висока гора. Отпред окото скоро се спря на една повисока скала с бял манастир; това е градището *Росòкастрон* (Ῥωσόκα στρον, Ῥουσόκαστρον), в XII—XIV век незначително място.

Тъкмо на обяд стигнахме в българското село *Русокàстро* (154 къщи с 847 жители), чиито бедни къщички, покрити отчасти с керемиди, отчасти само със слама, са разположени около новата бяла църква на левия бряг на рекичката, която тече доста силно. Надморската височина е само около 40 метра. Влажните изпарения на лагуните, пренасяни тук от вятъра, причиняват чести трески. Цялата околност на пръв поглед прави впечатление на неотколе изкоренена гора. Жителите бяха тъкмо на жътва, тъй че селището беше празно, когато наоколо по нивите навсякъде се виждаха големите сламени шапки на жътварите; с нетърпение очакваха да видят чудесата на машинната жътварка, която тези дни за пръв път щяла да дойде тук. По околните склонове, край реката и около изкуствено направените «*кáлища за биволя̀та*» се виждаха големи стада бели крави и черни биволи; селяните ни се оплакваха, че имат наистина доста пасбища, но нямат вода за поене. Лозя едва сега почнали да садят.

След малка закуска, която се състоеше от няколко къса сирене с чаша ракия, побързахме за градището, което е отдалечено от се-

лото на около 35 минути на северозапад край реката нагоре. Под крепостта на източната му страна се намират следи от старото селище; остатък от турски хамам, четириъгълни основи от пощенска станция (*мензил*) при някогашния турски път от Цариград през Айтос към Дунава и малки места от къщи. Сега всичко е обрасло с козашки трън и лепен, между които стърчат стари круши и дъбове. Между тръните ми показаха и някакъв си *дикилиташ* (на тур. — прав камък), гладък стълб без надпис, около $2^1/_2$ м дълъг. Очевидно още в турско време тук се намирало селото като suburbium и едва по-късно било пренесено на днешното място. Самото градище лежи на десния бряг на Русокастренската река в завоя, който на австрийската и руската карта ясно е отбелязан на издатъка, чиято повърхност лежи до 80 метра над реката и има около 250 крачки в диаметър. От три страни е заградено със стръмни склонове, от четвъртата с дебела каменна стена, от която са останали широки основи със следи от кула. Бялата църквица горе неотколе била, казват, издигната на мястото на старо църковище. При нейния градеж били намерени в земята сума пепел, тухли, гвоздейчета и пр. Под крепостта се намират и стари стрели. Подземният вход от тухли водел от градището долу към водата. Изгледът не е много обширен; на запад лежи селото *Демирдеш*, а от север се спуща към Русокастренската река широк дол с ниви и гори, през който (около селата *Балабанлии* и *Келешкьой*) водят пътища от Русокастро за Карнобат и Айтос (и двата 5—6 ч.). Тази долина е старо бойно поле. В 1332 г. император Андроник III с 3000 души с неочаквано нахлуване превзел подхемските крепости, но когато се намирал в Русокастро, той бил изненадан от новия български цар Иван Александър с 8000 българи и 2000 татари; похода от Търново през Айтос дотук той извършил, казват, за 5 дни. Битката пред крепостта се свършила с остъплението на гърците. От Никифор Грегора узнаваме някои подробности, замълчавани от Кантакузин, който инак се отличавал с лична храброст в битката. Русокастренци, като видели победата на българите, затворили пред императора вратата, но гърците я строшили и изгонили или избили жителите. Положението на крепостта скоро се влошило поради липса на храна за конете и още повече, че там нямало кладенец. Но цар Александър не захванал да обсажда, ами склонил да сключи мир, разбира се, нему износен.

Селските ни водачи, кметът и попът, ни заведоха и към нелесно достъпната пещера (на тур. — *мара*) на стръмния северен склон

на крепостната скала. Като се спуснахме някъде седешката, някъде лазишком, намерихме меду гъсти дървета вход в сенчеста купчина, около 6 крачки широка, 16 крачки дълбока и до два човешки ръста висока. Вътре се намира изворче с блатлива, с лош мирис вода, която обаче се смята за аязма; до нея лежеше дъсчица за лепене на свещи. По клоните на сенчестите високи дрянове пред пещерата бяха привързани многобройни червени нишки от вълнени пояси, тук в употреба; закачат ги тези, които дохождат тук за пръв път. Много, казват, тук копали за имане, но нищо не намерили. За това пък в селото ми показаха бронзов кръст, намерен в крепостта, с гръцки надписи.

Страшният слънчев пек правеше много мъчно изкачването и спущането по стръмните скали; от юг се обаждаше и далечно гърмене. Като си починахме при полите на крепостната скала под сянката на стари дъбове, ударихме пак на югоизток. Между храсталак от козашки трън, от който пропъдихме голям белоглав кретал, влязохме в полуобработена гора, в която между царевицата още се зеленееха уединени дъбове и дъбчета. От нея, като се изкачвахме полека по един връх, преминахме в друга стара с високи дървета гора. Тъкмо един час път на юг от селото Русокастро преминава през гората от северозапад към югоизток старата *Еркесия*. Природната картина около огромния паметник е великолепна. Намираме се в тъмна тиха дъбова вековна гора, между чиито стари чекорести дървета бяха буйнали във влажната сянка високи младочета цъфнала тетря, дебели дрянове и високи габъраци. Сини кандилки (aquilegiae), прецъфтели диви божури с мъхнати плодове, кървавочервени каранфили и други цветя се крият под храсталаците. С мъка конникът си пробива път между растенията. Самата Еркесия изглежда като при Фундукли. Насипът от страна на прокопа, около 3 човешки ръста висок, лежи на северната страна, прокопът, до 10 крачки широк, на южната; в прокопа южният склон имаше до 1 човешки ръст височина, а северният от дъното до върха на насипа 10 големи крачки. По насипа и в прокопа са пуснали своите корени стари дъбове и при мерене на дъното на трапа едва се промъкнах между много гъстите листа на по-ниските, едни с други сплетени гъсталаци. Две минути на север от окопа стърчи посред гората висока, с дървета обрасла *Султанска могила*.

Нощувахме в Русокастро. Настанихме се в пространната предна

стая на една къща и разговоряхме много през топлата лунна вечер с тукашните граждани, особено с един 75-годишен старец. Русокастро е старо село със старо население. Нашият дядо добре помнеше войната в 1829 г. и той заминал с русите, бил три години в Бесарабия, видял там как почнали да градят града Болград, но след туй пак се върнал у дома си. Според неговата наивна бележка царете тогава не знаели да воюват, тъй както днес; тогава русите били, казва, всички бръснати като деца и обозът им бил каран от волове, а сега всички дошли брадати и имали само конски коли. Русокастренци като старинни жители знаеха и нещо за Еркесия. Била, казват, в старо време синор и по предание от майка на майка се помнело, че при нейното копане работили и жени, даже нашият дядо твърдеше, че при копането била и прабабата на един 120-годишен старец, който неотколе умрял в селото. В Русокастро по-напред се пяла и песен за Еркесия, но сега никой вече не я знае. В нея се разправяло, че при тази постлойка работили мъже и жени, всички майки били на работа и на всеки девет пеленачета била оставена в къщи по една баба да ги гледа; децата плакали, бабата им запяла да ги умири и клела царя за това му дело, но в това време царят минавал на кон край къщата, чул клетвата и казал на бабата «*всѝчко е бабо до времé*». Според този откъслек тя е била осмистъпна песен, очевидно хороводна[37]. Друг един старец ми каза, че уж Еркесия инак се наричала и *троян*, но това название принадлежи на калдъръмените римски друмове. При самия насип имало, казват, тук-там и фурни, гдето си пекли хляб тези, които работели за издигането на насипа.. И при Еркесия, и на тукашната крепост били намерени и стари монети, но аз не можах да видя ни една[38].

[37] Подобно предание се разправя и за градежа на Бяла Паланка между Ниш и Пирот; докато крепостта се градяла, една жена трябвало да гледа осемдесет малки деца, за да могат останалите жени да работят при градежа. *Миличевић*, Краљевина Србија, стр. 232.

[38] В женските носии в Русокастро и в околността бият в очи тъканите цветни престилки. Тъканта, главно черна или кафява, има лице само на една страна и е снабдена с правилни орнаменти от разни цветове, които се правят с помощта на дървени подложки и чиито имена тук случайно научих; кръглите фигурки се наричат *търкалцà* (рѝдки търкалцá), ъглестите *клéтки*, другите *хомѝти*. Багрилото е от растителен произход. Срещу тези славянски имена има само три славянски от деветте названия, които според Миличевич се употребяват в Пирот за фигурките на килимите (*плоча, огледала, врашка колена*), останалите турски (*софра, саксия, гюлове*).

Инак тук, както и навсякъде другаде, забелязах растящо недоволство от Румелия, главно поради *кадастъра*, т. е. данъка от имотите, за който за основа беше взет десятъкът, какъвто е бил десет години преди войната, тъй че мнозина след огромните промени, станали през тези години, плащаха и за ниви, между туй запустели. Тукашните селяни добре знаеха, че в княжеството за кадастъра е взето за основа средното число от десятъка през трите години след войната. Освен това на селското население в Румелия тежеше и двойният курс на парите; златната турска лира се взимаше от държавната хазна за 100 гроша, а на пазар вървеше 133, та този, който взимаше от държавата пари, разбира се, много печелеше, но който плащаше на държавата, много губеше. Желанието «България и автономия да станат едно» се чуваше в най-малкото селце от стари и млади. Голям ефект в Румелия правеха новите сребърни монети на Княжество България; и в Русокастро ме попитаха дали и в София има *тарапханà*. Между другото тук чук и за немците, преселници от Банат, които около 1860 г. били се поселили в някои тукашни села (Ашларе, Кайлия и т. н.), но поради боледуване, поради черкезкото разбойничество и турското безредие скоро пак се изселили; околните българи помнят за тях, че имали железни плугове, че орали не с волове, а с коне и че в техните къщи висели биещи часовници — туй от всичко друго най-много им останало в паметта.[39]

За гористите странджански покрайнини на юг от Русокастро дори до турската граница мога да съобщя, според известията, дадени ми в Бургас, няколко подробности. Три четвърти от Бургаска околия са дъбова гора; тук дъбът се дели на *храст* (казват най-твърдият вид) и на *цер* (в някои краища *бели дъбове*). Буките са рядкост поради ниското положение на цялата покрайнина. Гората, разбира се, по-голямата част е само нисък шумак, но, както се спомена, тук не липсва и действителна вековна гора с високи стари дървета. Дивеч в горите няма. Покрайнината на Карабунарската река на юг дори до Кръкклисийско се нарича *Хасикùя*, пак от турското хас, държавен имот. Жителите на Хасикия по наречие и носия се приближават към родопските рупци; едни се наричат *мрваци*, други, около пограничното село *Алагюн — тронковци*. В по-ниската част на Бургаска околия се смятат за стари селища освен град Созопол само *Русокастро*,

[39] За тия немци вж. *Mitth.* der Wiener Geogr. Gesellschaft, 1870, стр. 550.

Якъзли, *Келешкьой*, *Орханкьой*, *Бей махала*, *Карабунар*,[40] все български, близо до Еркесия, както и чисто българското село *Мехмечкьой* на юг от Бакарбаир; при туй, разбира се, е за забелязване, че от техните имена ни едно не е от български произход. Всички останали български села, особено около самия Бургас, са ново населени от преди 45 до 12 години, повечето от Загорско и Чирпанско. От най-нов произход е българското население в селата, които до 1877 г. били населени от черкези: *Айваджик* (на юг от Русокастро) сега е неселено от българи от различни краища на Одринския вилает, *Демирдеш* (на запад от крепостта Русокастро) с 39 семейства от околността на Мустафапашовата паланка, *Гергебунар* с 90 семейства от Ковчаз (при Кръкклисе) и т. н. За по-старите преврати свидетелствуват в турските села старите християнски гробове и, обратно, в българските сега села местните турски имена. Около границата са останали и няколко чисто турски села (*Белевре́н*, *Текендже́* и т. н.).

Важни са в този край остатъците от стари пътища с крепости. През тук е вървяло римското шосе от Деултум за Одрин и средновековният и турски път от Айтос през Русокастро и Факия за Цариград. Старият калдъръмен друм започва от западния край на Мандренското езеро, при стария Деултум. Около половин час на юг от Карабунар неговата следа се приближава към сегашния път и може край него да се следи през смесеното село *Каракютюк* дори до Факия и по-нататък; познавачите на този край ми го описваха като калдъръм с дъбове върху му[41]. В гористите краища между Мандренското езеро и Факия се намират няколко стари градища: при селото *Гергебунар* на високия скалист връх при Факийска река, който се вижда от самия Бургас, и др. Пограничното българско село *Факия* (φακή — на гръц. грах) е разположено в плодородна долинка между две крепости. На северозапад на един остър връх, който една по-стара военна руска релация оприличава на захарна глава, стърчат високи стени от крепост, на която по-напред казвали «Св. Георги»

[40] В Карабунар живял една година (1793) и поп Стойко — по-късно епископ Софрони.

[41] Разваленото шосе, построявано, казват, от римски войници, при «Факи», видял през 1636 г. полякът Oswiecim. Между Факия и Карабунар «остатки древней мостовой, на каторой теперь находятся весьма большія дерева». Описаніе пути от Константинополя до Очакова, Петербург (издание на ген. щаб), 1821, стр. 28. *Шкорпил*, стр. 13, бележи ширината на този калдъръм 7.3 (?) метра.

Половин час на югоизток се намират развалини от друга крепост, наречена *Сарп-Хасанкалеси*, между Факия и Мадлешкьой. Факия, едно от дервенджийските селища, се споменава в многобройни по-стари пътеписи; пътниците, които идели от Цариград, тук най-напред се запознавали пò отблизо с българите и описват подробно техните къщи, носии, хора и пр.[42] Сега принадлежи към Къзълагачка околия. На южната страна лежи водоразделът (около 500 м) с румелийско-турската граница. На другия му склон започва ниската, плодородна хълмиста покрайнина на Долна Тракия, богат край с гъсто турско, българско и гръцко население, което след последната Руско-турска война навярно доста е оредяло от силната българска емиграция. Най-близкото там голямо градище е византийският *Скопелос*[43] при село *Ескиполос*, в XIII и XIV век пограничка крепост срещу българите; полякът Oswiecim в 1636 г. видял тук още великолепни развалини от замък с пет кули, църква, чешми и т. н., от които днес, казват, е останала само една кула. Сегашният център на тамошната покрайнина е по-големият град Къркклѝсé (на тур. — 40 църкви), на който в наше време е дадено от българските писатели изкуственото име *Лозенград* (от *лозя*).

[42] От известията за Факия ясно се вижда неточността на по-старите статистически данни в Турция: Бошкович през 1762 г. бележи 88 къщи, полковник Lehn през 1793 г. 150, една релация от 1821 г. 250, капитан Духамел през 1827 г. само 40, Буе през 1837 г. 160, румелийската статистика от 1879 г. 136, от 1885 г. 152 със 702 жители.

[43] Срв. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 161. Revue archéologique 1888, стр. 465.

5. АНХИАЛО И МЕСЕМВРИЯ

По сухо от Бургас за Варна. Анхиалското поле и неговите исторически спомени. Старият Анхиало при Палеокастрон. Новият Анхиало със солници. Месемврия, нейното славно минало, византийски църкви и сегашният упадък. Емонски нос, краят на Балкана. През прохода Акбоаз, през дъбови вековни гори за Айваджик на румелийско-българската граница и оттам през Долна Камчия за Варна.

Заминаването ми от Бургас беше свързано с някои мъчнотии. Причината беше пак холерата, която в тези години върлуваше по разни пристанища на Средиземно море и на източните държави даваше подтик да затварят границите си. В Бургас, гдето дохождат само стари броеве от вестници, се разнасяха слухове за страшно върлуване на епидемията в Марсилия, които скоро се потвърдиха с известия от Цариград. Високата порта се страхуваше, че болестта може да премине от Франция не само по море, но и със заобиколка по сухо през Варна и веднага постави петдневна карантина на Черно море за всички кораби от България, Румъния и Русия. В тази забрана бяха, разбира се, включени и пристанищата на автономната провинция Източна Румелия. Параходът от Одеса, който пристигна през нощта в Бургас, получи позволение да предаде само пощата; пътниците, на брой около 30, не се пуснаха на сухо и бяха откарани към Босфора, гдето при Фанараки трябвало да се подложат на петдневен надзор, докато им било позволено да стъпят в землището на османското царство. За плуването обаче на малките крайбрежни платнени лодки турците, верни на своята последователност, не бяха дали никакви разпореждания. Можеше да се очаква, че Българското княжество ще отговори с херметическо затваряне на своите граници, което се опита да направи вече миналата година, когато върлуваше холера в Египет. По тази причина побързах още на другия ден след обявяването на карантината към Балкана и като не можах да намеря коне за яздене, наех за 540 гроша, или 30 рубли в злато, колата с два коня на един варненски турчин.

От Бургас за Месемврия пътувах в приятната компания на анхиалския околийски началник г. А. Папасаула, родом грък. На

12 юли тръгнахме в 2 ч. след пладне от Бургас. Първият час от пътя води половин час по тесен пясъчен провлак между морето и Атанаскьойското блато, чиято повърхност е оживена от многобройни диви патки. Пясъкът на провлака откъм морето е повече натрупан, отколкото на езерния бряг. Бургаските приятели ни изпратиха дори до края на насипа, до тъй нареченото място *Кумбаши* (на тур. — начало на пясък). От провлака влязохме в *Анхиалско поле*. То е крайморска тераса, издигната 30—40 метра над морската повърхност, около 25 километра надлъж и 10 нашир. От западната страна я загражда ниският айтоски *Кючюкбалкан*, от северната — същинският Балкан, на изток — Черно море, на юг — Бургаският залив. Поголямата част от тази равнина е плодородна, покрита с житни и царевични ниви, с хубави лозя и овощни градини; на места се срещат, разбира се, и мочури, напоявани от периодичното стичане на силните планински потоци, и пустини, обрасли с тръни или с много високи бодили. Това е κάμπος Ἀγχιάλου на старите византийци.[1] На много места стърчат високи старинни могили, които още в по-старите военни руски съчинения се препоръчват като прекрасно място за топографска ориентация; всяка от тях има свое име, *Маджартепѐ*, *Чаталтепé* и т. н. Нашият мек път вървеше постоянно край морето, зад чиято развълнувана зелена повърхност с бяло накъдрени вълни ясно се виждаше далечният Созопол. Минахме (3 ч. и 10 мин.) сухото корито, което се нарича на гръцки Διχάλωμα, на турски — Манафхендé, и (3 ч. 30 мин.) *гечид* (на тур. — брод), през устието на мочури, съединени с морето[2]. Пусти търнища се простират от Атанаскьойското блато до споменатото корито; по-нататък покрайнината е по-весела, понеже е изпълнена с жито, царевица, вишневи градини и лозя на анхиалци. На едно място край пътя лежеше грозно вонящ паднал кон, когото грабливите птици не бяха още оглозгали до костите. Скоро вляво се отвори изглед на солната лагуна, която посреща пътника с отвратителна морска миризма. В 4 ч. 5 мин. минахме

[1] *Theophanes* ed. Boor 1, 366, 433; в разказа за същото нещо у патриарх Никифор ed. Boor, p. 43, вместо campus стои гръцкото πεδίον Новогръц. κάμπος = бълг. поле (равнина, низина) и до днес се чува в Македония, *Grisebach*, Reise durch Rumelien 2, стр. 243 бел.

[2] Селата Господдом, Станчова, Ганчова, отбелязани на картите (освен на новата руска), сега тук не съществуват; те са били чифлици или овчи зимовища през 1829 г., когато е била правена по-старата руска карта.

църквичката «Св. Георги» с градските гробища и в 4 ч. 30 мин. влязохме в Анхиало.

Анхиало има съвършено особено местоположение между водите. Лежи на края на един издатък от суша, който на северната страна на Бургаския залив изскача в остър ъгъл на югоизток вън в морето; в самия ъгъл, между бреговете, които вървят от една страна към запад, от друга към север, се простира споменатата солна лагуна. Това солено езеро без съмнение е тъждествено с византийската Ἱερὰ λίμνη, която Анна Комнина споменава до Анхиало[3]. Достъпът към града е възможен само по провлаците между тази лагуна и морето. Обикновеният път иде от запад по една ивица, около 600 крачки широка, заета от лозя, соловарници, вятърни воденици и водопровод; от север би могло да се дойде и по тесен нисък насип, образуван от пясък с ослепителна белина, който загражда солната лагуна от източната страна срещу отвореното море. На този насип, също като в Бургас, се намират сладководни извори. Живописно изглежда Анхиало от северозапад: посред панорамата лежи тихата лагуна, надясно и наляво около нея се простират ниски тесни пясъчни прагове, левият нисък и бял, десният зелен, с високи дървета, на мястото, гдето двата се съединяват, е разположен градът, а зад него дори до хоризонта се простира широката повърхност на Черно море.

Градът е доста голям, с 861 къщи и 4922 жители, които освен 281 българи и 271 турци всички са гърци.[4] Със своите оживени улици той има повече градски вид, отколкото Бургас, който изглежда като ново основно пристанище със складове и няколко пристройки. При входа ни посрещат неизбежните вятърни мелници, кръгли каменни или дървени кули с големи платнени колела; тези колелета имат 9—12 спици, всяка с триъгълно платно. Вътре влизаме в лабиринт от кривуличещи тесни улици между дървени къщи, чийто градеж в горните катове понякога излиза до 2—3 метра напред над улицата. В околността няма камъни, но и дървеното градиво е скъпо.

[3] *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 2, 61. — *Г. Параскевопулос*, Ἱστορικο. γεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς Ἀγχιάλου, Атина, 1888, 1 св. (история до 1453 г.), 96 стр. с изображения на местните монети.

[Най-пълни данни за античния град Анхиало (дн. Поморие) у *Mih* IGBulg. I², p. 323—324, където са събрани и античните надписи — № 370—378.]

[4] Според статистиката от 1893 г. 1000 домакинства с 5365 жители, от които 4232 гърци, 834 българи, 237 турци, 43 цигани. (П.)

Конете се помещават в *мандрѝ*, т. е. стрехи от сухи листа. Поради множеството дървени сгради градът в неотколешни години два пъти (1858, 1874) пострадал много от опустошителни пожари. Църквичките са малки, като каменни бараки. На източната страна към откритото море води стръмен глинест склон, около 10—12 метра висок; градските къщи между тях и митрополитовото седалище, се издигат почти на самия край. Анхиалци твърдят, че уж сушата по-напред се простирала по-нататък и че морето със зимните бури постоянно подяжда тези високи брегове. При това се оплакват, че не могат да разширят града, тъй като отвсякъде е заобиколен с вода. Южният склон, пред който лежат в отворен лиман няколко малки ладии, лежи върху скала, та е и по-твърд. Особеност на Анхиало и Месемврия са белите мартини (Larus, на гръцки — λάρος, на тур. — *мартинкуш*), които лятно време в големи рояци без страх кацат по градските стрехи; техният крясък прилича ту на гъши писък, ту на квичене на малки деца. По градините растат и смокини под отворено небе, но за по-добър растеж на дърветата пречи лошата почва. Зимно време, казват, ставали резки промени на температурата, но твърде много къщи нямат печки. Жителите се занимават с винарство и соларство; лятно време през деня работят в солниците, а зарани и вечер копаят своите лозя. Богати хора тук няма, но няма и бедни. Виното от своите лозя изпиват повечето сами. Надвечер тук чуваш навсякъде песни и срещаш «чакъркефлии» от вино, особено зимно време; като се разхождах из града, минах край много групи, които весело попийваха от глинени гърнета пред вратите на къщите и мене, чужденеца, приятелски канеха да опитам техния напитък. Риболовството е слабо, също и търговията или мореплаването, преди всичко поради липсата на добро пристанище. В мъжката носия преобладава червеният фес (φεσάκι). Жените, между които видях лични хубавици от елински тип, понякога носят и дрехи «alla franca»; каза ми се, че имат до 16 деца. «Корсото» в Анхиало се намира при едно малко кафененце на най-тесния издатък над морето; вечер оттук се виждат фаровете на Емон и при Созопол и светилата на Месемврия, но Бургас остава скрит зад малката височина на северната му страна.

Главната забележителност на днешно Анхиало са солниците. Солта е държавно право, но самите солници са притежание на населението. Водата от лагуната, която казват, била много плитка,

се прекарва с дървени улеи в *тигани* и от тях се впуща в 6800 малки четириъгълни, около 3—4 квадратни метра големи солници, заградени с дебели греди, и там от слънчевата топлина се изпарява, от което, разбира се, се разпространява страшна миризма. Кората, която се образува на повърхността, постоянно се прехвърля с лопати, докато водата в тиганите съвършено се изпари. След това добитата сол в доста нечисто състояние се смита на купове с бял или пепелявцвят. Единичните части на тези солници имат особени гръцки имена (Παλαοδρόμος, Ἀκτή, Δέσση, Χωνιάτη) или турски (Маχαλᾶς, Κιόσκη). Цената на една солница според местоположението е 3—15 златни турски лири. Жителите твърдят, че това не е сол от обикновената морска вода, но че на дъното на езерото се намирали уж някакви особени солени извори, което, разбира се, е заблуждение. Производството зависи от слънцето; от летния дъжд понякога работата съвършено се разваля. При най-добри обстоятелства се произвежда, казват, годишно до 900 000 «кила» по 30 оки, при най-лоши само около 80 000. Тези солници в народното стопанство на тукашните земи имат голяма важност. На Балканския полуостров, освен в босненска Тузла, пластове от каменна сол съвсем няма. Вътрешните покрайнини се снабдяват с морска сол, на запад от Адрия, на юг от Егейско море, на изток от Анхиало. В крайдунавска България морската сол конкурира карпатската каменна сол от Окна във Влашко. В най-ново време станали, казват, някои сполучливи опити за произвеждане на морска сол в Балчик, на север от Варна.

В Анхиало се срещат някои антични паметници, но те са докарани от околността. Според местното предание Анхиало бил пренесен на сегашното си място едва във византийско време и то, казват, бил преместен от императрица Ирина при някогашния фар (φάρος) на по-стария град, гдето основала и църква «Панагия», сега посред града, която, развалена тъкмо сега, се преправя от основите. Това предание схожда с летописните известия: според Теофан императрица Ирина през май 784 г. със своя син, малкият Константин VI, съпровождана от много войска с тържественост и музика, лично посетила тракийските градове и при този случай отново основала и Анхиало[5]. Местността на стария град се показва половин час с кола на северозапад, между солната лагуна и Бургаския залив, на

[5] *Theophanes* ed. Boor I, 457.

мястото, на което казват *Палеокастро*, или по турски *кале*. То е плосък нисък терен, заграден на север от бреговете на солното езеро, на запад с блатливи места, гдето се намира чифликът *Беклиджик* с черничеви градини и зад които се издигат няколко високи могили, на юг с брега на Бургаския залив близо до чифлика Ἀκροτήρι. Целият терен е гъсто насаден с лозя, през които минава за сегашния Анхиало водопровод, $1^1/_2$ ч. дълъг, на места подземен, който започва от селото, наричано *Аликàрия*. Наляво от пътя, който върви край солното езеро, ми показаха останки на антична стена от масивни четвъртити камъни с железни скоби. По-голямата ѝ част едва неотколе била разграбена при градежа на сградите на близкия Беклиджик. Няколко други такива издялани балвани се търкалят наоколо по лозята; на един такъв камък в една дупка се събира дъждовна вода, която се смята за аязма, гдето жените палят свещи на св. Иван. На пръв поглед бият в очи милиарди тухлени парчета, с които почвата на брега на солното езеро, по лозята и по пътищата е почти наситена. Лозята са също тъй главното място, гдето се намират стари монети. Всички стари одялани камъни на днешния Анхиало са от тези места. На мястото, гдето се градеше църквата «Панагия», видях множество такова антично градиво, архитрави, гладки стълбове, подложки на стълбове и т. н., в други църкви камъни с надписи, а у един любител на старини ми показаха освен сбирки от монети, сечени в Анхиало, Месемврия и Истър, и главата на някой римски цар или бог в природна големина.[6]

Анхиало е най-млад между старите елински градове на тукашното крайморие. Страбон, съвременник на император Август, го нарича само градче (πολίχνιον), основано от жителите на срещната Аполония. Изглежда обаче, че амасейският географ е преписал това свое известие от някое вече по-старо гръцко съчинение. Поне единственият античен пътеписец, който ни описва това крайбрежие от собствени наблюдения, разбира се, много недоброволно, страбоновият съвременник Овидий в плачливото свое известие пише как «per Apollinis urbem» пристигнал «alta sub Anchiali mcenia» и оттам през «Mesembriacos portus» отплавал по-нататък на заточение към дивите брегове на сегашна Добруджа. Тези високи стени показват,

[6] Местоположението на Палеокастро съвършено приляга на дистанцията 12 римски мили, която старите итинерари и Йордан бележат от Aquae Calidae до Анхиало. До сегашния Анхиало това число не стига.

че Анхиало тогава вече не е бил незначителен[7]. Император Траян дал на града нова организация и нови права с многобройното прозвище *Ulpia*. «Съветът и най-блестящата община на анхиалските улпияни» (ἡ βουλὴ καὶ ὁ λαμπρότατος δῆμος Οὐλπιανῶν Ἀγχιαλέων), както се чете в един надпис, в чест на император Септимий Север, който преписах тук, сякла и медени монети. Тяхната редица може да се проследи от Домициан до Гордиан; на тях е изобразена триетажна крепост, с врати и галерия около горната част, Бакхус с тирс, Деметра с класове и кош с овощия, Посейдон с тризъбец, кораб с платна и гребци, или три тона (риби), някога с делфин. На някои се вижда храм с четири стълба във фасадата или орел над храма. На една монета от Септимий Север се споменават до два съда с палми Σεβήρια Νύμφια, някакви тукашни игри. Още Амиан нарича Анхиало «civitas magna» и я споменава покрай Хадрианопол като пръв град в провинцията Хемимонт. Пет друма, отбелязани в старите итинерари, се събирали при градските врати: 1) край брега на север към устието на Дунава, 2) през Хемус към Марцианопол и Дуростор (Силистра), 3) през Aquae Calidae за Кабиле, Берое и Филипопол, 4) през Деултум за Хадрианопол, 5) край морето на юг за Византион, първата част от който за срещната Аполония се прекъсвал, разбира се, с преплаването през залива. Християнството тук рано хванало корен[8].

Много често се споменава Анхиало във времето на преселението на народите. Неговото местоположение пред най-лесния проход през Хемус го направило важна крепост. Още при първото нахлуване на готите в III век той бил опленен от тях[9]. Във времето на император Маврикий (582—602) походите на аварите в източното римско царство няколко пъти минавали край Анхиало, гдето тогава неведнаж е бил главният лагер на императорските войски. Още по-голяма важност придобил Анхиало, когато в Крайдунавско се заселили българи и Хемус станал граница наместо Дунава. От това време седем-

[7] *Strabo* 7, p. 317: *Ovidius*, Tristia I, Eleg. 10, v. 36. Страбон пише ἡ Ἀγχιάλη като едноименния град в Киликия. По-късно винаги ἡ Ἀγχίαλος, лат. Anchialus.

[8] У *Gams*, Series episcoporum, p. 428 преди епископ Тимотей, който през 344 г. заседавал в събора в Сердика, се споменава още Сотас, tempore Montani (2 стол.).

[9] Scriptores hist. aug., Vita Claudii, гл. 12, *Ammianus* 31, 5.

вековната история на боевете между българи и византийци се върти около стените на Месемврия и Анхиало. Императрица Ирина, както вече споменахме в 784 г., лично подновила Анхиало на по-безопасно място срещу каквото и да е нападение от сухо, навярно отчасти със заселването на нови колонисти. През войните византийските войски обикновено настъпвали срещу българите по два пътя, по сухо и по море, дори до тези погранични крепости, гдето двата отряда се съединявали. Пред вратите на Анхиало (уж в 707 г.) император Юстиниян II бил разбит от българския цар Тервел с ненадейно нападение върху конницата, която безгрижно се била пръснала да събира сено по полето (κάμποι). Юначният Константин V, през чиито войни става често дума за тези места, на 30 юни 762 г. след кръвопролитен бой разбил в Анхиалско поле българския княз Телец с голяма войска от българи и техни съюзници — славяни. През приготовленията за поход във вътрешността на България в 766 г. огромната флота от 2600 кораба и ладии от всички византийски провинции била разбита от ненадейна северна буря при неприкритите брегове на Анхиало и Месемврия със страшни загуби. Когато в 812 г. цар Крум обсаждал Девелт, анхиалските християни ударили на бяг пред езичниците-българи, без да ги е някой преследвал.[10] На 20 август 917 г. цар Симеон разбил византийците при Анхиало в една голяма битка, чиито следи се виждали още към края на същото столетие.[11] Във времето на Комнините император Алекси I живял тук през походите срещу заддунавските печенези и кумани.[12] След възобновяването на българското царство Анхиало два пъти зле пострадал: в 1190 г. бил опленен от българите, а в 1206 г. пък бил изгорен от латинския император

[10] Вж. *Теофан* и патр. *Никефор* (ed. Boor).

[11] Мнението на *Томашек*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, стр. 22, че битката била при Анхиало, аз считам за вярно, още повече, че и Лев Дякон, доста близък свидетел, изрично я споменава на това място. *Река Ахелоос* у продължителя на хрониката на Георги монах (оттам и в продължението на Теофановата хроника, срв. *Hirsch*, Byz. Studien стр. 268) е произлязла от нерядката форма *Ахελὸς* = Анхиалос у някого, който по-добре е знаел познатата река Ахелос в Епир. Местните тълкуватели предполагат, че следа от названието на тази река се намира в името на турското село *Ахли* при р. Хаджидере при Месемврия, но това име изглежда да е от турски произход.

[12] *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 2, 63, описва местоположението на града: надясно Черно море, вляво неравно място, покрито с лозя, непроходимо за конница — лозята на Палеокастро.

Хенрих в похода срещу българския цар Калоян, в чието царство тогава принадлежал (Aquille у Villehardouin). Той останал в български ръце заедно с Месемврия чак до времето на император Михаил Палеолог (1259—1282). От началото на XIV век до похода на Амадей Савойски в 1366 г. го държали повечето българите; между това време византийците го обсебвали два пъти, но само за малко, в 1323 и в 1364 г. От 1366—1453 г. тукашното крайморие се намирало в гръцки ръце. Турците станали господари на Анхиало едва няколко недели преди последната обсада на Цариград.

Във времето на разцвета на черноморската търговия в XIV век Анхиало с околността бил много посещаван от италиански гемиджии. Созопол, Анхиало, Месемврия и Варна били склад на българското жито, което се изнасяло не само в Цариград, но може би и на запад. Италианските гемиджии знаели града под името *Lassilo* или *Achillo, Laquilo*, както и на гръцки понякога се пише *Ахелѳ* (от туй на тур. — *Ахиолю*). Флорентинецът *Pegolotti* (около 1340 г.) в своята «pratica della mercatura» поставя анхиалското жито наравно с кримското от Кафа, забелязва обаче, че родоското (в Долна Тракия) е още по-добро. Освен жито бил изнасян и добитък и български восък, «сега Zagore»[13]. За сол в средновековните паметници, доколкото зная, не се споменава. В църковно отношение Анхиало често бил съединен с Месемврия и затова в най-старите епископски списъци не се споменава особено; когато Месемврия била повишена (около 1100 г.) в митрополия, тогава и Анхиало станал архиепископство, обаче и в XIV век се срещат и двете столици, съединени наедно.[14]

В турско време се издига в Анхиало семейството *Кантакузиновци*. При все че според Герлах още в XVI век някои се съмнявали за техния произход от някогашната императорска фамилия със същото име, аз при все това мисля, че за нейните връзки със старите византийски Кантакузиновци не може да има спор. В Месемврия се

[13] *Heyd*, Gesch. des Levantehandels 1, стр. 579, 580; 2, стр. 179, 351. Срв. *Negri*, Geographia, Basileae 1557, стр. 263: около Бургаския залив и дълбоко навътре се простира «regio Sagora, aprica et frugifera affatim, ubi mellis et cerae magna copia».

[14] Notitiae episc. ed. Parthey, p. 135. През 1054 г. Месемврия била още архиепископство, през 1143 г. (във времето на Нил Доксапатрий) — митрополия. В Acta patr. (1, 367, 502) през 1357 и 1369 г. има общ митрополит за Месемврия и Анхиало, през 1380 г. (2, 10) пак отделен архиепископ за Анхиало

намира надгробен камък на една кантакузинка от 1441 г. и ми разказаха, че там по-напред имало (или може би още съществува) на една икона вотивен надпис на някой си Димитър Кантакузин от 1493 г. Следователно Кантакузиновци живели тук още в XV век в прехода от византийската епоха в турската, и то, според ясната местна традиция, в двата града, в Месемврия и в Анхиало. В половината на XVI век високо се издигнал Михаил Кантакузин, наричан от турците и *Шейтаноглу* (дяволски син), приятел на великия везир Мехмед Соколович. Като наемател на соловарниците в Анхиало и на солните мини във Влашко, предприемач при постройката на военните кораби и доставчик на руски кожуси за султанския двор разполагал с големи средства и имал голямо влияние пред Портата. Свалял и качвал патриарси и епископи и се бъркал също във влашките и молдавските работи. Освен своя палат в Цариград имал великолепен *сарай* в Анхиало, голяма сграда, заобиколена с висока стена. Там живял сам със семейството си, със своите чиновници и с около стотина слуги от двата пола, между които имало много християни, момичета и момчета, освободени от него от турското робство. Интригите в румънските княжества му приготвили падането. По заповед на самия султан на 3 март 1578 г. бил хванат в своя палат в Анхиало и веднага обесен на вратата на стаята му. Неговите великолепни имоти били продавани в Цариград на публичен търг.[15] Михаиловите братя и синове избягали във Влашко. Оттях води началото си семейството Кантакузиновци, от което излезли няколко влашки и молдавски ~~князе; техните~~ потомци и до днес живеят в Румънско и в Русия.[16] В самото Анхиало и до днес се е запазил спомен от Михаил Кантакузин. Знае се где е била неговата къща и под анхиалския «bellevue» се показва в морето къс от каменна стена (без съмнение свлечен остатък от византийските стени) като Кантакузинова «стара баня» (παλαιολούτρα). Един от моите съпровождачи забеляза, че за смъртта на Кантакузин съществува и *траjди*, народна песен[17].

[15] За тези случаи обширно пише Герлах в своя дневник, чийто разказ в извлечение съобщих в Časop. čes. Musea, 1877, стр. 585 и в Период. спис. Вж. *Иречек*, Стари пътешествия по България от 15—18 столетие — П Сп, кн. 6, 1883, стр. 32—35. Срв. *Sathas*, Biblioth. graeca 3, 154.

[16] Руските Кантакузиновци, мисля, са потомци на великия влашки спатар Тома Кантакузин, който след похода на цар Петър през 1711 г. останал в Русия като граф и генерал-майор.

[17] Повече подробности за съжаление не зная; може би това е същата пе-

В солниците в по-старите турски времена работили осем села, които с привилегия от 974 според хиджра (1566), като *туздж*и (солари) били освободени от всички ангарии, т. е. от даване деца за еничерския отряд, от работа по шосетата и крепостите, от султанския лов и т. н. и надарени с намаление на данъка.[18] За някогашната важност на града свидетелствува и обемът на епархията на местния митрополит. Още в XVIII век цяло Карнобатско принадлежало под духовното управление на Анхиало, а от 1636 г. се е запазило интересно решение на Цариградската патриаршия, според което селата Чалъкавак, Смядово и Кълново в Шуменско се дават на анхиалския митрополит, като се изключват от юрисдикцията на преславския епископ.[19] Сега крайбрежните епархии се ограничават само с гръцките крайморски села; поради това митрополитите созополски и месемврийски имат съвършено незначителни доходи, докато анхиалският има поне още и града Бургас. Затова пък Анхиало е център на околия с два града, 51 села и 21 462 жители; гърци (8499 души) наистина живеят в двата тукашни града и в няколко крайморски села, но нямат мнозинство, тъй като покрай тях тук живеят още 7241 турци (в планините), 5005 българи (между тях 744 нови заселници от Димотика, Кръкклисе, Бунархисар и т. н.) и 571 цигани[20].

Българите и гърците стоят тук неприятелски едни срещу други, както се убедих, без да ща, от туй, което се случи с мене. Анхиалските гърци приветливо ме разведоха из града, показаха ми различни старини и ми обещаха всичко туй да допълнят на другия ден с една екскурзия в околността. Когато след това седяхме в къщата на началника на вечеря, изведнаж се чуха от улицата буйни мелодии на войнствени български песни. Присъствуващите гърци от уплаха изпуснаха лъжиците на масата. Анхиалските българи с учениците на тукашното българско околийско училище узнали за пристигането

сен за смъртта на Мих. Кантакузин, която издаде *Emil. Legrand*, Recueil de poëmes historiques en grec vulgaire, relatifs à la Turquie et aux Principautés Danubiennes (Bibl. de l'école des langues orientales), Paris, 1887.

[18] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung I, стр. 295. Във времето на Хаджи Калфа годишният наем за анхиалските солници бил «40 юка (товара) аспри». Според *Marsigli*, Stato militare, Анхиало доставял на султанския сарай годишно 2695 «stari di sale».

[19] *Sathas*, Bibl. graeca 3, стр. 571.

[20] Според статистиката през 1893 г. Анхиалска околия имала 20 530 жители, от които 7 132 българи, 8315 гърци, 4518 турци, 538 цигани. (П.)

на човек, който се занимава с българската история, и бяха дошли да го поздравят. На заранта никой гръцки гражданин вече не ме погледна. Затова пък бях заведен в българското училище на изпит; учениците прекрасно знаеха географията, но историческите въпроси се въртяха най-вече около отдавнашните битки между българи и гърци при Анхиало. Невесело побързах по-нататък за Палеокастро, без гърци и българи, само с началника, който беше като на трън.

Около 12 километра на североизток от Анхиало лежи многостарият град *Месемврия*[21]. Аз го посетих на 13 юли. Зад Палеокастро, което напуснах в 10 ч., иде еднообразна крайбрежна равнина без дървета, с пространни ниви, по които загорски жътварки и цигани-жътвари тъкмо с весели песни бяха в кипежа на работата. Плодородието тази година се смяташе тук за добро; само, казват, на места се появила по класовете черна главня. Казаха ми, че някога тук задухва от вътрешността топъл вятър наречен *самилѝ*, който унищожава житата. Анхиалските гърци инак разпознават като правилни ветрове предпладнешния *понéнде* от сушата, вечерния *сарóкос* от морето и между тях пладнешното и полунощното безветрие, наречено *бонаца*; имената свидетелствуват за много отдавнашното влияние на италинската мореплавателна терминология (ponente, scirocco — от араб. — bonazza). От върховете вляво най-високият се нарича *Пепирина*. Под върха се забелязват няколко населени места, с външност изобщо доста бедна; чифлика *Ескипасли* (на гръцки — *Скепастò*), гръцко-циганско-турско-българското село *Аликàрия*, гръцко-турското *Даутли* и някогашното черкезко *Балджикьой*, сега под името *Мѐдово* (*бал*, на тур. — мед), населено от български преселници от околността на Димотика. Надясно преминават развалените брегове на солното езеро, в чийто северен кът наесен се събира шумен събор от мартини, диви гъски и други водни птици, които се готвят за прелетяване. Зад езерото се виждаше Анхиало в променливи профили, а в далечината зад морето — планината

[21] Вж. плановете и изображенията на Месемврия от *Братя Шкорпил*, Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. — Сб НУ, кн. 3, 1890, стр. 3—40.

[Данните за античната и средновековната история на Месемврия — Несебър, за тукашните църкви и други старини и литературата са обобщени у *V. Velkov*, Mesambria—Mesembria—Nessebre. — Nessebre, I, Sofia, 1969, стр. 9—28. Античните надписи у: *Mih.* IGBulg. I², п. 306—367.]

Странджа над Созопол. В 11 ч. минахме, четвърт час зад края на езерото, реката *Чѝмос*, която тече в тесен дол със стръмни брегове и сега беше съвършено плитка; през планинските дъждове неочаквано тя се преобръща в страшен порой, та преди няколко дена ненадейно беше отнесла една биволска кола с петима турци. При реката понапред се намирали чифлиците на трима турски бейове, които крили у себе си разбойници и делили с тях плячката; през войната били изгорени, но сега са пак подновени от християните. Надясно се крие под две високи могили крайбрежното гръцко селце *Равда*. Неговото землище, заедно със земите на недалечното *Инджекьой*, заема, казват, по-голямата част от Месемврийска околия, която сама има много малка територия.

Достъпът към Месемврия е пълен с особени природни картини. В $11^{3}/_{4}$ ч. слязохме с нашата кола до остатъците от недоправено праволинейно шосе от турско време от малката тераса долу и стигнахме до пространното блато с висока тръст, което се нарича *Кардис* (λίμνη Καρδίς) и от време на време, казват, се наводнява и от прилива на морската вода. Зад него близо срещу нас стърчат вече тъмнозелените склонове на Емонския балкан. Пътят завива надясно, гдето ни очаква нова картина. Между блатото, морето и града се простират дълги редици високи пясъчни рътове с такава ослепителна белина, че окото в средпладнешното слънце като ранено се обръща към по-приятния фон на тъмносинята морска повърхност. Отблизо виждаме, че тези симетрични могили се състоят от съвършено дребен морски пясък, с цвят донякъде възмургав, който при най-малък ветрец се рони долу. Цялата тази пустиня е издигната от морските приливи и вихрушки, та при по-силни морски бури могилите, казват, постоянно се разсипват и отново пак се образуват в нови форми и редици. Около тях идваме на един скалист издатък, на който наляво от пътя се намират два кладенеца с ведра; от тях Месемврия черпи всичката си вода за пиене. Градът вече лежи пред нас в чудното свое местоположение: скалист остров в морето, съвършено покрит с гъсто наредени червени стрехи. Достъпът от сушата води през тесен, колкото за две коли провлак, по който вървяхме крачка по крачка 4 минути. Поради неговата нискост през бурните зимни дни понякога вълните се премятат през него, тъй че градът става почти непристъпен. Не зная дали не е изкуствено насипан, при все че в историческите паметници Месемврия никога не се споменава като

остров. Посред него се намираше завой, на който се забелязват основи от голяма кула, която още в 1829 г. защищавала достъпа към града.[22] В 12 ч. 15 мин. влязохме в развалините на старата врата, от която са останали още страничните стени от големи симетрични четвъртити камъни.

Месемврия сега е полузапустял и развален град. Според официалната статистика има 327 къщи, според гражданите — 413, между които много пусти. Жителите, на брой 1761 души, са гърци, освен малка шепа от 70 българи и 67 турци и мохамедански цигани. Преди тук са живели 80—90 фамилии богати турци, но те в последно време се изселили, като оставили след себе си само развалини от джамия близо до градските врати.[23] След руската война в 1829 г. две трети от населението, между тях първите тукашни семейства, се изселили в Галац, Браила и Одеса и от това време постоянно продължава емиграцията и упадъкът безспир. Образуването на Румелия още повече тикнало назад Месемврия, която дотогава била поне околийски град. Тук няма никакво учреждение, нито телеграф, нито даже лекар. Телеграф тук имало още в турско време, както свидетелствуват за това голите стълбове на провлака, а лекар, казват, не искал да се установи тук никой; общината между това залудо води спор с някой си шарлатанин, който напук на всички забрани упражнява своето лекарско изкуство още от турско време. Жителите се занимават с риболовство и лозарство на земите на срещната суша, или ходят като кръчмари и бакали по балканските села. Голямата търговия с дърва от близките планински гори спряла и времената, когато тук (при Равда) се строели големи кораби и когато русите в 1829 г. могли в пристанището да пленят завършена вече корвета с 22 топа, принадлежат вече към историята. Самият град е старина, пък и обществото, което господарува в него, се състой от старци. Бях гостенин на приветливия някогашен кмет «кир Клеанти»,

[22] *Moltke*, Der russisch-türkische Feldzug, 1828 und 1829, Berlin, 1845, стр. 342, споменава на провлака «einen alten massiven Thurm», която кула е отбелязана и на неговия план на града. Дължината на провлака според него е 1000 крачки. Образът на Месемврия у Каниц Donaubulgarien, 3, стр. 152, представя града по-нататък в морето, отколкото е в действителност.

[23] Румелийската статистика от 1880 г. бележи освен цигани още 177 турци, всичко 1922 жители. В статистиката от 1885 г. по погрешно броене се споменават само турци, но не и цигани. — Според статистиката от 1893 г. 1808 жители, от които гърци 1633, българи 98, турци 75, цигани няма. (П.)

в старовременно общество, и главният мой водач беше общинският секретар, белобрад старец с фес и с очила. Веселият поп, родом от Кефалония, който плавно говореше италиански, очерта накъсо положението на Месемврия с думите: «Имаме много чист въздух (ариа фреска), много здраве, но малко пари, малко напредък и малко бъдеще!» Улиците са старинни, тесни и криви. Къщите в долния кат са съградени от камък, в горния — повечето от греди, между които в разнообразни фигури са наредени тънки тухли; видях по тях и по-стари леточисления (напр. 1750). Зимници няма, тъй като при копането, казват, излизала вода, горчива и недобра за пиене; за склад или за винен зимник служи долният кат. Високи комини се издигат над керемидените стрехи, на които, както в Анхиало, кацат пискливи мартини. Малко са къщите, които имат някой по-голям двор. Оползотворяването на всеки и най-малък къс място свидетелствува за някогашното гъсто население. Мъжете почти всички носят червени фесове, понякога и моряшки, с голям увиснал пискюл отзад. Чернокосите жени с дълги косаци са доста красиви. При все че беше тъкмо неделя, не намирах по улиците вчерашната анхиалска веселост; само от един двор се чуваше игране, съпровождано с гайди и меланхолично пеене, и в една кръчма седяха няколко души заедно.

Антични надписи намерих само два. Каквото оттук е напечатано в сбирката на Boeckh, русите го пренесли в 1829 г. в Петербургския музей; в самата Месемврия сега се показват само дупки и междини в стените, гдето по-напред били зазидани статуи, барелефи и надписи.[24] Околовръст градската скала се спуща към морето със склон, 10—12 метра висок. Над нея някога се издигали дебели стени с редуващи се пластове тухли и камъни; и до днес се виждат цели късове, някои свлечени долу във водата. Пристанището се намира на южната страна, но за големите кораби в наше време то е много плитко и отворено.

Най-важното съкровище на старата Месемврия са многобройните византийски църкви. Те всички са малки, дори миниатюрни, но тяхната направа свидетелствува за отдавнашния разцвет на архитектурата. Мозайката на стените от два вида бял камък, простите,

[24] Вж. руския археолог *Латишев*, Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften. Mitteilungen des deutschen archeologischen Institutes in Athen IX, 1884, стр. 209—231.

но искусни орнаменти, направени с разместването на тухлите между камъните в цели или чупени ивици, или пък във вид на ъглести маендри, звезди, решетки, дъги и т. н., нареждането на малки зелени, кръгли или ъглести глинени плочки около сводовете на прозорците, грънците с тесен отвор, зазидани за увеличаване на акустиката в ъглите на сводовете под кубетата, както и остатъците от стенни живописи са общи техни белези. За тяхната история знаем много малко, тъй като надписите за съграждането им не са били издълбани в камък, ами писани на стената, гдето вече отдавна са замазани. Някой от тях е преписал и изобразил Каниц; по-пълно описание с образи според собствени сполучливи фотографии може би след време ще издаде г. Descloux, френският консул в Бургас.[25] Аз видях всичките десет църкви, освен по-малките параклисчета (παρακλισάκι).

Посред града се намират развалините на *старата митрополия*, може би най-старата и най-голямата тукашна църква. Тя е била триконхална базилика с кръгла апсида или трибуна, около 24 крачки дълга. За триъгълния профил на покрива, сега изчезнал, може да се съди според източната стена, до днес запазена. Страничните стени, които служат за подпора на съседните къщи, имали два реда прозорци с обли сводове един над друг и се състояли от редуващи се пластове, ред дялани камъни и пет реда тухли. Сегашната *митрополия* (*Панагия*) е пространна сграда, донякъде тъмна; нейната стряха се крепи от мраморни стълбове с антични базиси и капители. Надписите над вратата и вътре по стената говорят за поправките в 1593 г. (7101) и в 1599 (7107). На иконостаса се виждат няколко хубави стари икони от епохата на най-хубавото византийско живописство. Надясно от вратата на иконостаса се намира около 1 метър висока икона на св. Богородица с дете, с обли и приветливи черти, а на сребърния обков около него се четат дълги три гръцки надписа, които известяват, че това украшение било посветено на божествената икона на св. Богородица Милосърдна (Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης) в царуването на българския цар Иван Александър през 1342 г. от чичото на царя, без съмнение от византийския протостратор Теодор

[25] *Каниц* (Donaubulgarien 3, стр. 330—333) съобщава за месемврийските църкви кратък реферат с два образа, но неговите имена на църквите не се схождат с тези, които на мен се съобщиха. Неговата Св. Михаил е пантократор, неговата базилика «dritte S. Johanneskirche» е старата митрополия.

Синаденос. Тази икона следователно е много по-стара и в половината на XIV век принадлежала на манастира τῆς Ἐλεούσης, който се споменава в Месемврия и в съвременните византийски грамоти и може би е тъждествен с тази сегашна метрополитска църква[26]. В тази църква ми показаха гръцко евангелие на пергамент, писано много чисто с по-късен курсив, без година[27]. Хубава сграда е недалечният запустял ἅγιος Ἰωάννης Ἀλειτούργητος на южната страна на града, сега склад на дъски. Говори се, че останал недограден и неосветен, на което не вярвам; по стените се виждат и следи от живопис, ликове на светии в редици, а живописът е захванат, не ще съмнение, само след свършването на сградата. Кубето на зданието, около 25 метра дълго, сега, разбира се, липсва. Неговия кръгъл отвор подпират четири гладки дебели стълба с елегантни капители от коринтски стил; единият стълб е дървен, вместо каменния, който, казват, отнесъл един капудан паша в прочутата Селимова джамия в Одрин.

Най-голямо впечатление с хубавата си орнаментика прави църквата τοῦ ἁγίου Παντοκράτορος, сега за съжаление слаба развалина, която също тъй е склад на греди, колове и стълбове и едва се крепи от няколко дървени подпори. По вътрешните стени, цели тухлени, още се познават чертите на светии в кръгли дискове — стенна живопис. Кубето отвътре било снабдено с особен нарязан свод. Над входа се издига четириъгълна кула; в нейния долен свод водят от фасадата три врати с еднаква височина и еднаква орнаментика; горе (приблизително до камбаните) се излиза по тесни стълби като в минаре. Добре запазена е църквицата «*Св. Иван*», масивна малка сграда, чието високо кубе отдалече изглежда като обърнато гърне. Старата живопис по стените сега е съвършено белосана и като че размазана. До къщата, в която бях гост, се издигаха две църкви. Едната на св. «*архистратеги*» *Михаил* и *Гавраил* е развалина, по-

[26] Теодор Синаденос бил според *Кантакузин* (1, 459) през 1331 г. управител в Месемврия и (1, 468) Александров чичо (θεοῖς); в надписа името на царския чичо изрично не е отбелязано. Надписът на печата, ако не и много правилно, според копието на един грък от 1827 г. *Раковски*, О Асеню I и II (1860) стр. 99. Текста на надписа вж. в Сб НУ IV, стр. 103. Своя препис ще публикувам при случай.

[27] За този ръкопис се носят по околността чудни приказки. По пътя чух, че уж в Месемврия в митрополитската каса имало евангелие на *мембрана*, писано от самия евангелист Матей с неговия подпис!

добна на «Св. Пантократор», но по-малка, също тъй с остатъци от кула над входа. Насреща се намира ἁγία Παρασκευή. В нея само долните стени са стари; горната част е заместена с дървен покрив като на житница. Църквата Ἀνάληψις («Възнесение») в сегашния си вид е подновена в 1609 г. (7117), по времето на митрополита Киприан от местните архонти (εὐγενεστάτων ἀρχόντων) от рода на Копадýка. Пред олтара блести в пода почти два метра дълга плоча от гладък мрамор с надгробен надпис на Маттеса (Ματθαισση) Кантакузин Палеолог от ноември 1441 г. (6950); надгробният камък бил пренесен тук в по-ново време от разваленáта стара митрополия.[28] Не зная дали тези църкви не са още повече. Мимоходом ми показаха вратата на една, която отвън изглеждаше като частна къщичка; в тъмната и студена вътрешност клечеха под ниския таван много жени с пеленачета и с люлки, които се молеха за оздравяването на своите деца.

Набожните граждани не знаят цената на старите свои църкви, та почнали да градят с големи разходи нова църква, най-голяма от всички, но поради липса на пари оставили я да стои заедно със скелето като полуразвалина. Фасадата на нейното преддверие или *нартиката* (νάρθηξ) има пет свода и зидовете на сградата, които се издигат над най-високия център на града, се виждат отдалече и от сушата. Между натрупаното градиво лежат и антични мраморни стълбове с ионийски волути и с коринтски аканти, стари църковни стълбове с кръстове по тях и множество старинно работени камъни от всякакъв вид. Но каква разлика между тази занаятчийска сграда на сегашните македонски майстори и простото великолепно дело на средновековните художници! Месемврийци ме питаха в какъв стил е планирана тази нова сграда; отговорих, че във «влашки» (македонорумънски) стил, ἐν ῥυθμῳ βλαχικῷ, което ги накара много да се смеят, и употребих своите слаби зачатъци на новогръцки говор, да им докажа, че би направили по-добре да се погрижат за своите стари църкви и напр. да поправят хубавата сграда на св. Ивана Алитургитос, отколкото да се впущат да правят такава голяма безвкусна църква, за чието довършване нямат даже средства.

На строителските прищевки на модерните месемврийци станала жертва малката църквица Χριστὸς Ἀκροτήριος на източния

[28] Към името срв. съвременика Δημήτριος Παλαιολόγος ὁ Καντακουζηνός в грамотата на имп. Йоан VIII от 1442 г., Acta graeca medii aevi 3, 215.

нос на градския полуостров. Съборили нейните остатъци до основите за градежен материал на новата сграда! За нейното унищожение толкова повече трябва да се съжалява, защото историята на тази църква може донякъде да се проследи. Тук на *акропола* на старата Месемврия се споменава във византийско време «царският и патриаршески» манастир τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ἀκροπολίτου, който бил богат с имоти и земи, в XIV век осиромашал, докато в 1369 г. със собствени разноски го подновил калугерът Макарий.[29] Под него градските скали се свършват със стръмни спускове в нисък нос от натрупани балвани. От двете вятърни воденици тук се открива разкошен изглед. От едно място се вижда цялото крайбрежие от околността на Ахтопол и от ясно видимия Созопол под гъстите гребени и къжели на Странджа дори до Емонския нос. Интересна е гледката на север, на последния нос от Балкана. Зад синята повърхност на тихия залив се виждат най-далече вляво споменатите бели крайбрежни пясъчни могили, по-нататък устието на реката *Хаджидере*, което през блатото Кардис се втича в морето. След това идат яснозелените крайбрежни лозя на месемврийци при пристанището за дърва (без къщи) Ἁγία Ἄννα и при по-нататъшното малко село (49 гръцки къщи), което по турски се нарича *Кючюк монастир*, на гръцки Ἅγιος Βλάσιος ; там в XIV век също тъй се издигал един патриаршески манастир — «Св. Власий». Над лозята преминават гористите склонове на Емонския балкан (тур. *Емине балкан*), чийто гребен според руската карта на най-високото място е 473 метра. Между по-тъмната зеленина на горите се наклоняват към морето и уединени жълти житни ниви. Зад щита на върха св. Илия (386 м) прозират вятърните воденици на гръцкото село *Емон* (на тур. — *Еминѣ*, 114 къщи), в чието име и до днес се запазил жив спомен от античния *Хемус*. Най-далече надясно се издига гол хълм, който изведнъж като пресечен се спуща със скалисти склонове към морето — Емонският нос, краят на Балкана — около 13 километра от нашето местоположение. Неговият фар оттук не се вижда. Многобройните следи от манастирчета и църквици, както и названията на върховете и местата според различни светии свидетелствуват за отдавнашното живеене на пустинници на «Емонската планина». В средните векове на носа се издигала и крепост *Еммона*,

[29] Acta patr. I, 502.

често споменавана в гръцките и италианските паметници.[30] Около носа от Месемврия за Варна се пресмята, разбира се, при попътен вятър, 6 часа с платнен кораб.

Историята на Месемврия е стара почти две хиляди и петстотин години. Най-старото хорско селище на скалистия полуостров било тракийско градище; поне писателите от класическата епоха твърдят, че гръцкото име μεσημβρία или дорийски μεσαμβρία (пладне) настъпило само като видоизменение на по-старото тракийско название, което съдържало в себе си думата βρία (град).[31] Времето и начинът на основаването на първото елинско селище са неясни. Някои известия споменават като основатели дорийските мегаряни, първи жители и на боспорските колонии. От едно място у Херодот, може да се съди, че Месемврия е съществувала още по времето на Дариевия поход срещу скитите (513 преди Хр.). На друго място у него четем как жителите на Византион и Халкедон след нещастното въстание на азиатските гърци срещу персите в 493 г. преди Христа не дочакали идването на персийския флот, ами напуснали своето отечество и отплували към Черно море и там се заселили в Месемврия[32]. Покрай по-новия Калатис (при сегашна Мангалия) Месемврия бил единственият дорийски град по тези брегове. Изглежда, че Херодот сам посетил месемврийците през своето морско пътуване за Олбия на северния бряг на Черно море. Тукашните надписи, които говорят за съюзите с жителите на Истрос (близо до дунавското устие), Томи и Аполония, споменават местния Аполонов храм и градските лозя и съдържат раздаването на почетната «проксения» на чужденци, тесалийци и тракийски асти, както и сребърните монети с надпис (Μεσαμβριανῶν) с Палада, Дионис, с шлем или грозд, сега много редки, свидетелствуват за отдавнашния разцвет на тази община. *Наулохос* зад края на Хемус (при Гьозеке) и *Бизоне* при днешния Балчишки залив били, казват, колонии на месемврийски геми-

[30] Мястото *mauocastro*, където около 1315 г. български поданици огра били генуезки гемиджии (*Heyd*, цит. съч. 1, стр. 579), мисля, че трябва да се чете (е) *manocastro*, κάστρον Ἐμμωνα при миса *cauo de l'Emano* на картата на генуезеца Петър де Весконте от 1318 г., mons Emona на географската карта на Fra Maura от XV век в дожовия венециански палат.

[31] *Strabo* 7, p. 319. Nicolaus Damascenus у *Steph. Byz.* (βρία = πόλις, основателя у Страбон Μενα, у Николай Μελσος). Едва в III век по монетите, във времето на Септимий Север, се появява η вместо дорийското α.

[32] Като колония на мегарците у *Страбон*, *Скимнос* и в Periplus Anon., *Херодот* 4, 93 и 6, 33.

джии.[33] В римско време градът остава назад, обаче от Адриан до цар Филип и тук били сечени монети с образите на Дионисий, Деметра, Зевс, Аполон, Хигей и т. н.

През времето на преселението на народите за Месемврия не става много дума, тъй като поради своето морско местоположение е била мъчно достъпна за сухопътните войски, та неприятелят предпочитал да настъпва към съседния Анхиало. От заселването на българите в Крайдунавско Месемврия стояла пограничка крепост, най-хубавият κάστρον на източноримското царство при подножието на Хемус. В мирно време тук цъфтяла търговия с «варварите», но тук имало и арсенал за военно време, когато Месемврия служила за пристанище и като изходна точка за морските и сухопътните походи срещу българите, напр. във времето на войнствения Константин V (741—775). Понякога се случвало, че свалените български владетели избягвали тук като в най-близка гръцка крепост, какъвто е случаят във времето на Константин V с княз Сабин и в XIII век с един от последните Асеновци. За усилване на населението в Месемврия били заселвани и малоазийски колонисти. Във времето на Юстиниан II тук със своите родители бил преселен младият Лев Исаврски и когато този император след свалянето му избягал от Крим и с помощта на българския княз Тервел потеглил някъде от тук към Цариград (705), Лев му излязъл насреща с дар 500 овце, вследствие на което бил назначен спатар — начало на кариерата, която издигнала най-после исаурския младеж и на трона.[34] Император Теофил (829—842) издигнал, казват, кула на провлака, градската врата и една от старите тукашни църкви.[35] В духовно отношение Месемврия първоначално била съединена с Анхиало, което и по-късно често се повтаряло. Голяма катастрофа било ненадейното превземане на Месемврия от българския цар Крум в октомври 812 г. след къса, около 14-дневна обсада, където българските машини управлявал един арабски майстор, избягал от византийската войска. Между плячката, добита тук и в Девелт, победителите намерили и 36 огнеметни «сифона» със запас от «гръцки огън».[36] Българите обаче тук не се задържали и градът останал византийски[37].

[33] *Strabo* l. c. и Pariplus Anonymi.
[34] *Theophanes* ed. Boor I, 391.
[35] *Moltke* 342 (може би според някой надпис?).
[36] *Theophanes* I, 499.
[37] Βουνὸς Λέοντος, «Лъвов рът» при Месемврия дал подтик на по-

Във времето на комнинските императори за Месемврия даже и не се споменава; липсва и у Идриси. Затова пък придобила нова важност след възобновяването на българското царство със столица в Търново и заедно със своя съсед Анхиало често преминавала от ръце в ръце. Българите с малка фонетическа промяна преобърнали нейното име в *Несѫбр*, покрай което в славянските съчинения се среща и формата *Месебр*[38]. Пахимер я нарича «голям град». Никифор Грегора — «крайморски укрепен и многолюден град».[39] Описанието на местоположението у Кантакузин приляга съвършено за сегашно време; царственият летописец знае провлака (τὸ στενόν) и кладенеца (πηγή) вън, недалече от града, от който още тогава месемврийците черпили всичката вода за пиене, като имали вътре само недостатъчна и лоша вода, което във време на обсада било голяма несгода. За градското землище не знаеме друго, освен че крепостите Козяк и Емона се броели към Месемврийската епархия.[40] В църквите се пазили многобройни мощи; в 1256 г., във времето на латинското царство, венецианците ненадейно нападнали града, тогава български, и отнесли от него главата на св. Теодор, някогашен техен патрон.[41] Византийските грамоти споменават четири тукашни манастири, все патриаршески; «Св. Спас» на Акрополис, «Св. Богородица» τῆς Ἐλεούσης и «Св. Власий» под Хемус срещу града, за който вече говорихме, както и непознатият по-отблизо τῆς Ἁγιοσορειτίσσης. Те тъй били изпаднали от войните, че патриархът (ок. 1382) отстъпил тяхното управление на местния митрополит като на свой «екзарх» (наместник)[42]. За важността на месемврийското при-

късните летописци (Теоф. Конт. 25) да разправят за победата на цар Лъв Арменин над българите, за която по-добрите известия нищо не знаят; срв. *Hirsch*, Byz. Studien стр. 126. В X век Месемврия била византийска (сигурно през битката през 917 г.); за нейното владение от българите няма никакво изрично свидетелство.

[38] Несѫбръ и въсе Поморие в бележката на псалтира от 1337 г., В. Д. *Стоянов*, Български стар ръкописен паметник от XIV век. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 274. Несебър в житието на св. Сава от Дометиан, стр. 328. «Несебр град» във Върхобрезнишкия хронограф (чеш. музей), л. 199а в разказа за идването на българите. В житието на св. Теодосий Търновски «гора Емонская близ Несебра» и «окръсть Месебра». В Палаузовия поменик митрополити «Месембръстии».

[39] *Pachymeres* I, 211; *Niceph. Gregoras* l. IX, cap. 13, p. 457.

[40] Acta patr. I, 367 (1357 г.).

[41] *Hopf*, Gesch. Griechenlands (Ersch Gruber, 4.85), стр. 260.

[42] Acta patr. I, 502; 2, 22 (всички четири) и 152.

станище за България узнаваме също от описанието на завръщането на сръбския св. Сава от Палестина (1235 г.); от Цариград пътувал по море до «Несебра» и оттам на коне, пратени му насреща, тръгнал за цар Асен в Търново. За местната търговия имаме и италиански известия. Венецианците внасяли сукна (draparia) и изнасяли жита, пшеница и ечемик, оттук и от Анхиало за Цариград. При това имали спор с византийските митничари (comerclarii) и чиновници над житата (officiales super frumento), както и с военния «мегатриерарха» (адмирал), тъй като гърците искали да дадат привилегии на свои поданици с превоза на житата оттук за Цариград. Освен венецианци идвали и дубровчани (ок. 1278 г. Марин Бунич с товар венецианско сухно), а, разбира се, и генуезци.[43] Гражданите били, както в старо време и както сега гърци, но с българите знаели да се погаждат вече поради търговски съображения. Когато на българите не вървяло, както при падането на династиите на Асеновци и Тертеровци, скоро преминавали към византийците, и, обратно, щастието на българите ги отцепвало от Византия. Във времето на Светослав по един договор преминали към българите. След възкачването на престола на Иван Александър отначало държали с Византия, но не много искрено, тъй като щом византийците били разбити при Русокастро (1332), месемврийците пак се отцепели от тях и гръцкия гарнизон или избили, или изгонили.[44] Планинската околност била българска, както се вижда и от българското въстание на войводата Добромир в 1078 г.

В по-късните средни векове Месемврия имала еднаква съдба с Анхиало. В първата половина на XIII век била българска, във втората — византийска, в първата половина на XIV век пак българска (с малки изключения), 1366—1453 пак византийска. Последните войни между българи и гърци се въртят около техните стени. В 1364 г. Йоан Палеолог след превземането на Анхиало обсадил Месемврия, издигнал при входа от сушата към провлака обсадна кула, но месемврийците юнашки се защищавали, докато пристигнал цар Иван Александър с българска войска и турски наемници и накарал неприятеля да отстъпи; своята кула гърците при това сами пак съборили.[45] В 1366 г. граф Амадей Савойски пак превзел за гърците

[43] *Tafel und Thomas*, Urkunden zur Handelsgeschichte von Venedig 3, стр. 238, 244, 246 и *Thomas*, Diplomatarium veneto-levantinum Venetiis, 1880, 165.

[44] *Pachymeres* 2, 601. *Kantakuzenos* 1, 459. *Niceph. Gregoras* X, 4, p. 487.

[45] Кантакузин в самия край на своите мемоари.

Месемврия с нападение по сухо и по море от три страни, но без голямо кръвопролитие. Във времето на последните Палеолози Месемврия с околността станала един от най-важните градове на пропадащото царство. Последният император Константин в младите си години, след смъртта на баща си, император Мануил (поч. в 1425 г.), и през царуването на брата си Йоан VI, бил някое време суверенен владетел на Месемврия, Анхиало и тамошната околност. Скоро след това Месемврия станала театър на войни между самите Палеолози (1441—1442). Най-младият брат на Йоан и Константин, лекомисленият деспот Деметриос, наредил си там самостойно господарство и с крайморските гърци и наемни турци почнал да води война за византийския трон, като безпокоил самия Цариград. Подтикът за туй е бил донякъде от романтичен характер. Искал да вземе за жена Теодора Асановица, дъщеря на велможата Павел Асан, потомък на един клон от българските Асеновци, който се настанил във Византион, но останалите Палеолози му забранили туй. Тогава Асановица с баща си избягала от Цариград в Месемврия, Деметриос отплувал след нея и след сватбата се вдигнал срещу брат си. Известието за тези случки ни съобщава един от последните византийски летописци, дипломатът Францес, който през януари 1442 г. сам в Месемврия като Константинов пратеник напразно се мъчил за помирение. Деметриос обаче не успял със своето предначинание. Последната година на византийското царство Месемврия с царски хрисовул (1452 г.) била обещана на «Янко» (Ἰάγκος) Хуниади, който от своя страна се задължил да обсади града и да пази гръцкото царство; грамотата, която съставил сам Францес, била действително изпратена на Хуниади, но било вече късно.[46] Малко преди падането на Цариград, приблизително през януари 1453 г., Караджа бег превзел всички черноморски градове, които дотогава не били още в турски ръце, между тях главно Месемврия и Анхиало[47].

Сетнините на града в турско време са много по-тъмни, отколкото средновековните събития. От църковните надписи узнаваме, че тук живеели имотни *архонти*, които от време на време поправяли тези църкви. Месемврийската епархия донеотдавна обхващала и Провадийско. В 1829 г. турците, изненадани от неочакваното пре-

[46] *Phrantzes* 122, 194, 327. Срв. *Hertzberg*, Gesch. Griechenlands, 3 508 и *Zinkeisen*, Gesch. des osm Reiches 2, 67 бел.

[47] *Ducas* 145.

минаване на русите през Балкана, били разбити при «Св. Власия». Осман паша с 2000 души вместо да отстъпи през Анхиалско поле, се затворил в Месемврия, но от генерал Рот и адмирал Грейг скоро бил принуден да капитулира.

От Месемврия ми предстоеше двудневно пътуване за Варна, в което се пуснах с известна несигурност поради липсата на по-подробни сведения за пътя. На 14 юли заранта излязох със своята кола, съпровождан от двамина конни румелийски стражари; единият беше русокос, със славянско лице българин в бяла руска фуражка без козирог, в бяла дреха и сини панталони, другият пък — черноброд тих турчин, съвършено синьо облечен, с черен калпак по черкезки с дъно; мохамеданите и в лятната горещина предпочитат да носят тежкия калпак, отколкото «гяурската» фуражка. В $8^1/_2$ ч. тръгнах от края на провлака, минах кръстопътя за Анхиало и към Балкана край блатата, които се простират надясно, и влязох при западния край на мочурите в плодородната долина на реката *Хаджидерѐ*. Между пустините с храсталак и тръне се простираха около селата житни и царевични ниви с множество сини високи злъчки (Cichorium intilus), размесени с неизсечен бъз и козашки трън. Надясно преминаваше гористият нисък Балкан. Зад турско-българското *Инджекьой* ($9^1/_2$ ч.), в което на дюкяна беше залепен български печатан формуляр на финансовото управление на Анхиалска околия, в който празните места бяха изпълнени на гръцки, пребродихме реката, преминахме през българското село *Баракли* и пристигнахме ($10^3/_4$ ч.) в подбалканското село *Гюлевца* (или *Гюлелер*), населено от българи, турци и цигани. Спрях се за обяд и се разположих между селото и полите на планините в гората под високи ширококлонести дъбове, доста рядко един от друг пръснати. На север се виждаше ниският Балкан и високо между неговата гора жълти ниви с една къщица на селото *Еркече*; на юг беше разположено селото, сега, във време на жътва, освен периодичното лаене на кучетата като измряло, с кафяви сламени покриви, а зад него се издигаха малко по-нататък върховете на Пепирина. Горещият въздух (+26°C на сянка) едва се раздвижваше сегиз-тогиз от лек ветрец от планините. От трънистата ограда с мандра, покрита със сухи листа, се обаждаха звънците на овцете и кавалът на овчаря; под гората пасяха големи гъски, а през дърветата се белееше далече стадо бели волове. От мълчаливото озъртане по идиличната покрайнина ме отклони посещение-

то на един планинец. Мъжествен високоизраснал еркéченин в рунтав калпак и груби дрехи от мургава овча вълна седна без поздрав до мене на тревата, дялкаше си с костурката малка клечка, попита ме какво правя и накъде отивам и на моя въпрос сухо отговори, че *кара шилета* на един касапин в *Месéбър*; за своето Еркече каза, че има 200 (*двѝста*) къщи (според статистиката 1171 жители), само български, и че има двамина учители, след което стана и също тъй безцеремонно тръгна след своето стадо. Моите хора между това пуснаха своите коне да пасат между дърветата и донесоха от селото обяд: сирене, яйца, мляко, ръжен хляб и вода. Когато исках да заплатя, селяните отказаха да вземат пари. Между яденето ми се обади и селският учител, почти момче, родом чак от Преспа в Западна Македония.

По-нататъшният път водеше край потока, който се влива в Хаджидере, и на български се нарича *Бя́ла ря́ка*, турски *Акдере́*, в клисурата, наречена *Акбоаз*. Оттук е минал на 22 юли 1829 г. главният руски отряд през Балкана и през това място в старо време е водил и главният път от Цариград към Дунава; но при все това този проход в нашите книги и карти е почти съвършено забравен. От селото ($1^1/_4$ ч.) вървях четвърт час между много висок глог и козашки трън, пълен с дива лоза. След нелесното преминаване през скалистия поток при няколко малки воденици стигнахме съвършено запустялото и от планинските води измито шосе с телеграф, което съединява Бургас с Варна, и вървяхме половин час през лош скалист жлеб между стари дъбове постепенно нагоре. На върха се откри живописен планински край. Дъбови и габърови гори, покрайните гъсталаци преплетени от павой, се сменят с ниви узряло жито, които се простират вляво дори до селото Еркече. Самият път във врезовете по склоновете е по-добър. В 3 ч. стигнахме на билото на Балкана. От разтурената турска табия от последната война се открива хубав изглед на всички страни. Самият Балкан тук е играчка в сравнение с частите в Западна България; руската карта бележи това място с 427 метра. На юг се вижда цялото Анхиалско поле, самият Анхиало зад огледалото на своето солено езеро, Бургаският залив, Созопол и далечните върхове на Странджа с плоския Бакарбаир: надясно зад долината на Хаджидере се виждат тъмносините очертания на Айтоския Кючюк балкан (Малък балкан). На север окото блуждае по широките пусти гори; в тях се познават

трите напречни прореза на Козяшка река, Камчия и Провадийска река, които се вливат в морето. В далечината виждаме как брегът при Варна завива надясно, а там най-далече на североизток нещо плува като дълги бели облачета ниско над морето: това са скалистите брегове около Балчик. Цялата източна страна на панорамата заема тъмносиньото Черно море; само гористите висоти на Емонския нос стоят на пътя, иначе морската линия на хоризонта би била непрекъсната.

Оттук почнахме да слизаме надолу, през огромни вековни гори, които още изглеждат тъй, както ги е описал Теофилакт Симоката в началото на VII век. Между старите и младите дъбове стърчат и уединени габъри и ясени. На места лески и дива лоза образуват завеса пред гъсталака на вътрешната гора, на места пък прострените клонове се превиват като свод над пътя и му хвърлят върху тъмна, хладна сянка. Телеграфът повечето е прикрепен по дебелите стъбла на самите дървета. Под короните на старите дъбове привличат пътника хубави сенчести местенца с мъх и трева. Другаде пък се откриват малки гористи ливадки с бъзов храсталак и с малки локви, над които се издига тиха тръстика. До неотдавна тук е било опасно разбойническо котило. На най-лошото място, където през тъмната тиха гора по каменист терен се слиза долу, моите съпровождачи мълчаливо свалиха карабините и ги държаха готови за стрелба, като се снижаваха на седлата си под клоните и като се озъртаха внимателно. Приблизително след един час (4 ч.) стигнахме на кръстопът; наляво се отива за турското село *Караманджа*, което принадлежи още към Румелия. В $4^3/_4$ ч. гората се разреди и ние пристигнахме в пограничното село на Княжество България, в *Айваджик*.

Айваджик, малко селце около с 30 къщи, лежи на левия бряг на пограничния поток, наричан пак *Акдере́*, който в тясно и дълбоко речище върви през гориста долина от северозапад към югоизток и по-долу се съединява с по-голямото *Гьозекедере*, чието устие в морето е около 4 часа отдалечено оттук. По долината нагоре лежи около 4 часа на запад старото българско селце *Гулица* (на тур. *Суджулар*), споменато още от Джорджич в 1595 г., под малък амфитеатър от повисоки върхове при изворите на тукашния поток.[48] Гуличани като

[48] Джорджич през 1595 г. споменава пътя през Балкана през християнското село *Голица* (у *Макушев* Monumenta 2, стр. 251. печатано Голива), 4 мили от морето, достъпно за кола.

еркечани са енергично население и заселили, казват, много села във Варненско. Споменът за дюла (на тур. *айва*) в името Айваджик е пренесен навярно от далечни по-топли покрайнини; и при ниското надморско положение тук няма лозя, нито овощия и нощите са хладни и посред лято. Околовръст целият хоризонт е изпълнен с пространни дъбови гори, между които само при селото се виждат малко ниви. Случих се точно при една народописна промяна. Тукашните фанатици турци бяха тъкмо нащрек и искаха още тази година да се изселят. Житото посели навреме, но с царевицата закъснели, тъй че беше още съвсем малка; кромид и други по-дребни потреби всеки ден купуваха от дюкяна. В турско време се прехранвали от грабеж или от съпровождането на керваните, за да ги пазят от разбойници (т. е. от самите тях), за което бедните пътници, като тухлари от Кръкклисийско, трябвало да им плащат със златни лири. Цялото село сега продали много евтино — за хиляда лири; каза ми се, че тазгодишното плодородие само има цена на половината от тази сума. Най-напред искали да го купят българи от чифлика Ескипасли при Анхиало, но румелийското правителство не им позволило да се изселят. Сега Айваджик е прекупено от близкото крайморско селище *Бяла* или *Аспро* (гърци), които искат да го преобърнат в свой чифлик. В селото не можеше да се намери нищо. Моят турски колар от Варна се настани у някой си мюсюлманин, но румелийските жандари, при все че един от тях беше турчин, не можаха даже и с пари да намерят ечемик или овес и затова веднага тръгнаха назад през границата. Мене ме прибра управителят на българската митническа станция, който с шест конни стражари живееше в нова чиста правителствена къщица над селото, при която на един стълб се развяваше българско знаме. За стражарите всичко се купува отдалече, главно от Гьозеке при морето, където тези дни имаше панаир. Керван през това място минава рядко; само преди няколко дена минали 11 коли за Айтоските бани. Телеграфът върви край селото, но станция няма чак до Варна. Румелийците по тези места нямаха митническо управление, освен един стражар в Гьозеке. От три години, казват, в околността не се е случил никакъв грабеж. Главният подтик да се изселват турците била, казват, границата; имали ниви и в Румелия, зад реката, за които плащали данък на другата страна, а за данъка от добитъка (*беглик*), който пасял от двете страни, имало постоянно спорове.

Околността има археологически интерес и би заслужавала

по-подробно изследване. През тази част на Хемус водили според римските итинерари две шосета, чиито следи заедно с остатъци от укрепления в проходите могат още да се проследят: крайморският път от Месемврия през *Templum Jovis* за Одесос (сегашна Варна) и вътрешният от Анхиало през Scatrae за Марцианопол (при сегашна Девня). На първия път се намира според сведенията, които имам от варненски приятели, между селата Еникьой и Гьозеке *капия*, т. е. стара стена с врата. Наблизо, на мястото, където еднообразната зеленина на стръмните гористи брегове се прекъсва от устието на една тясна долина, лежи споменатото крайморско село *Гьдзеке*, над което на южната страна се намира развалена крепост, в средните векове позната под името *Козяк*[49]. По-нататък на север се показвали, казват, части от калдъръмен път, обърнат към Варна и на места 40—50 крачки дълъг, при село Арнаутлар. Вторият, вътрешен римски път е минавал през сегашния Акбоаз и през вековните гори, през които тъкмо минах, и бил между Гулица и Айваждик затворен, със също тъй напречен зид с врата и кули, чиито остатъци лежат при село Караманджа, около 4 километра на запад от Айваджик, на румелийско землище[50]. От съвпадането на разстоянията от Анхиало и от река Панис, днешна Камчия, няма съмнение, че тази крепост е тъждествена с римските Scatrae, които подновил още Юстиниан. Това са «Хемските врата» (πύλαι τοῦ Αἵμου) на юг от Марцианапол които към края на V век споменава Малхус[51]. Стражарите на българската митница ми разправиха, че уж този зид продължава от Караманджа през гората чак до морето (15 километра); това, разбира се, е само предположение, което иска да съедини крепостите при двата

[49] Κοζέακον Acta patr. I, 367. Cossacho у венецианеца Негри. Κοζίακος у Мануил Фил (Период. сп. 55—56, стр. 256), който споменава обаче и друг един град Козяк при Котел.

[50] Описват *St. Clair* and Ch. *A. Brophy*, A residence in Bulgaria, London, 1869, стр. 56.

[51] Tab. Peut. «Marcianopolis XII, Pannisso XII, Scatras XVIII, Cazales XVIII, Ancialis». Itin. Antonini ed. Parthey 107: «Marcianopoli. Scatris XXVI, Anchialis XXIIII». Ravennatis anonymi cosmographia ed. Pinder et Parthey, p. 187: «Marcianopolis, Panusion, Scatras, Carsaleon, Aquis calidis». Scatrina: Procopius de aedif. 307, 15 (Moesia). Malchus frag. 15. Едно описание на римските пътища, прегради и капии в този предел от Братя *Шкорпил*, Североизточна България в географско и археологическо отношение — СбНУ, кн. 8, 1892, стр. 31—58.

пътя. От Караманджа водят остатъци от калдъръмен път през пусти гори и през околността на селата *Джеферли* и *Гебеш* чак зад Камчия до селището *Султанлар* на пътя от Русчук за Варна, следователно тъкмо към развалините на стария Марцианопол. От средните векове има няколко бележки върху тия места у Мануил Фил (ок. 1305). Между градовете на България той споменава след Месемврия: *Емон* (Αἷμων), *Козяк*, *Вица* (Βύτζα), отбелязан като Viça, Lauiza, Lauiza на север от Cauo de l'Emano (Емонски нос) на италианските морски карти от XIV век *Кариа* (Καρύα) вероятно гръцкият превод на *Оряхово*, близо до устието на Камчия, *Стенон* (Στενόν), *Пачемысльск* (Πατζιμίσκου ὁ τόπος) и *Овчага* (Οὐτζάγκα, Овчая у Otwinowski 1557), сегашното Ченге.[52]

На 15 юли заранта тръгнах ($7^3/_4$ ч.) от Айваджик със своя турски колар сам самичък, без въоръжен съпровождач. Конният стражар, когото ми бяха изпратили да ни посрещне от околийското управление във Варна, срещнахме чак по пътя. Зад селото под гората, при една барака от храсталак, стоеше селска стража с пушки, двамина българи и двамина турци, с тенекиени белези на гърдите; това беше нов начин за пазене на шосетата с постоянни местни пикети, въведен едва неотдавна. След това вървяхме цели два часа през подобни гори, като вчера. Шосето, собствено доста добре направен мек път с мостове, водеше като улица между гъст храсталак, който затваряше от двете страни краищата на сенчестата вековна дъбова гора. Българското правителство на няколко пъти заповядваше да се изсекат гъсталаците край пътищата, но тези заповеди оставаха на книга; разбойниците могат съвършено отблизо да изненадат пътника с неочакваното *дур*! (стой), след което да последват от високия храсталак цевите на насочените пистолети или пушки. След два часа горски път се откри плодороден край с ниви и с калища за биволите; наляво се виждаха планините при *Гулица*, надясно в дълбочината пак морето чак до хоризонта. Преминахме ($10^1/_4$ ч.) през турското село *Арнаутлар*, първоначално сигурно населено от албанци, които, както вярно знаем, живеели до неотдавна и около Провадия. Пътят, за да се попречи на далечното скитане на добитъка, често е прегражден с плетове, чиито врати трябва пред колата да се отварят и след нея да се затварят. Застигнахме турци, които на коне

[52] *Иречек*, Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 256—257.

носеха в клетки кокошки на пазара във Варна. Като слизахме към Камчия, стигнахме (11¼ ч.) в селото, което на български се нарича *Оряхово*, на турски *Дервиш Йован*. От душната средпладнешна горещина (на сянка 30°C) си починах под сейванта на малката селска кръчма. Тукашните събудени българи ми разправяха, че тяхното село се нарича *Стàро Орéхово*; четвърт час към морето лежи *Ново Орéхово* и толкова към запад *Дервиш Муслим*. По-нататък на запад иде *Дюлгѐрово*, а напоследък отново населено от преселници българи от Одринско.

Съседството на Камчия тук се познава от гъстите облаци комари, които вечер безпокоят цялата долина. От селото (1 ч. 10 мин.) към реката се върви половин час през мочурести ливади с много буйна растителност, които се простират край десния бряг от Къоприкьой дори до устието. Огромни брястове и дъбове, ширококлонести скоруши и дебели глогове, преплетени с дива лоза, павой и бръшлян, хвърлят гъста влажна сянка на пътя, който лятно време със своята затвърдяла кал не е много приятен. Клоните на дърветата и храсталаците ни удрят и в школата по лицето. Напролет понякога цялото това пространство се наводнява; в самото Оряхово имат каици, за да могат в такова време да плуват из наводнената гора към моста. Дърва, свлечени от водите от по-горните краища, лежат навсякъде между дърветата, а понякога на сянка се простира и неизсушена, дълбока тиня. Най-после (1¾ ч.) дойдохме до моста, построен миналата година. Камчия тук, около 5 километра над устието, е много дълбока и до 50—70 крачки широка; нейните води, след дъждовете кални, с дълги, развлечени по течението ѝ жабуняци на повърхността, текат полека между гъстата ограда от крайбрежни дървета, които със своите клони се навеждат дори до водата. През войната в 1829 г. се водил упорит бой за преминаването на реката при това място, докато най-после русите обходили турската позиция, като преминали по-горе при Дюлгерово и Къоприкьой. За по-малки кораби реката сигурно е плавателна; трябва само да се направят потребните опити.

Последната част от пътя водеше близо край морето, пак по въздушни висоти, повечето обработени, с чести преминавания през дълбоките долове на потоците, които се вливаха в морето. На места се виждаше отзад крайбрежието дори до Емона; между тъмносинята повърхност и зелените върхове блестяха големи бели пясъчни куп-

чини, натрупани между мочурите на Камчия и морето. В $2^3/_4$ ч. минахме турско-българското село *Петре*; насреща вляво зад дола лежи турското селце *Яйла*. Нивите с разпръснати дъбове, явори и лески се замениха (4 ч.) с гориста покрайнина в страшно кривулест дол *Пашадере́*, в който според обясненията на моя талигаджия преди време бил убит някой паша. Покрайнината възбужда спомени за жестокото тукашно горско клане в 1829 г., когато турците залудо се мъчили да избавят обсадената Варна. В 4 ч. 50 мин. съгледахме пред себе си от височините в дълбочината бялата Варна и нейното езеро. През долове с гъсти храсталаци слязохме полека долу в равно поле, което се простира между езерото и морето и влязохме по моста над отока на езерото, 20 минути от полите, във варненските улици (5 ч. 35 мин.).

Във Варна бях пак в познат край, при универсалния път, който съединява Цариград с «Европа». Настаних се в удобния нов «Hôtel St. Pétersbourg», държан от един българин, който по-рано имал хотел в Русия. След пристигането ме сполетя ненадейно нещастие. Още след обяд чувствувах по пътя някаква си необикновена слабост. През нощта силно се разболях от стомах и до заранта не можах да мигна. Пеенето на турците «рамазанлии» в съседната осветена джамия ми беше слаба утеха. Варненските приятели на другия ден твърдяха, че може би някъде в последните селища съм ял нещо от некалайдисан меден съд и по този начин съм се слабо отровил. Както и да е, на заранта се почувствувах малко по-добре и на третия ден продължих пътуването си. Между разговора попитах за събранието, което заседаваше в Търново, и узнах, че в Княжеството вече от цяла неделя имат пак ново министерство под председателството на Каравелов, което в Бургас, пък даже и в Айваджик не се знаеше още!

6. ВАРНА И КАЛИАКРА

Варна. Смесица от народности. Най-ново преселение на народи. Говорещите турски християни или гагаузи, потомци на старите кумани. По крайбрежието на север. Остатъците при Дишпудак и Екренѐ. Ислямският Акязълъ-Баба и християнският св. Атанас е едно лице. Старият Крунои или Дионисополис, град Бакхусов, сегашният Балчик. Добруджанската степ, нейните растения и могили. Гагаузкият градец Каварна. Нос Калиакра и неговата крепост. Батовските вековни гори с дива лоза.

Варна е разположена между сладководното Девненско езеро и морския бряг, на дъното на широка долина, която на север и на юг е заградена от стръмни височини; издънките на тези височини се спускат като стръмни носове в морето и заграждат варненското пристанище от две страни. Под града между хаос от мочурляци и пясъчни купчини се влива в морето отока на езерото. Скалистият нос на южната страна на малкия, от вълните на Черно море незапазен залив се нарича на турски *Галата бурун*, северният нос — обикновено *Варна бурун*.

Градът има значително минало. В старо време се наричал *Odessos* (Ὀδησσός), по-късно и *Odyssos*, *Odyssopolis*. Той е основан от милетчани в първата половина на VI век преди Хр. на крайбрежието, населено от тракийското племе кробизи. Тукашните монети (Ὀδησειτῶν) са сребърни, от епохата на самостоятелността, и бронзови, от времето на императорите от Хадриан до Гордиан, с обикновеното множество богове, които загатват за изобилието и плодородието в края, а също и с божеството на местната река. В римско време жителите на Одесос принадлежали към «пентаполис» (по-късно «хексаполис») на гръцките черноморски градове, към съюза, чийто център се намирал по-напред тук, по-късно в по-северния Томи. Във времето на преселението на народите Одесос често е бил изходна точка на военни походи и посланически пътувания в Крайдунавско. Планът на античния и средновековен град с по-новите крепостни сгради е, разбира се, много променен. Единственият остатък от старинното укрепление е развалината на масивната кула, около 8 метра висока, със редуващи се пластове големи четириъгълни

камъни и тухли, и едните, и другите все по четири реда, с явни тухлени сводове от врати или прозорци; тя се издига близо до най-високото място на градския терен, до гръцката църква «Св. Георги», между дворовете на няколко частни къщи, на които служи за заход. Кулата е принадлежала навярно към северния фронт на първоначалния акропол, който откъм морето се е опирал с високите скалисти брегове, които се издигат на север от сегашното скеле на пристанището. В града се намират сума стари зидани зимници от предтурско време. На двора на хотела, в който се бях установил, лежаха скоро изкопани набраздени и гладки стълбове и йонийски и коринтски капители — тънка работа, изкопани при граденето на къщата. При правенето на улиците и събарянето на турските бастиони постоянно се намират надписи, статуйки и монети от времето на римските и византийските императори. В къщата на гръцкия митрополит ми показаха около 15 гръцки надписа, повечето надгробни, с барелиефи;[1] други се пазят в българската държавна реална гимназия и в частни къщи. Най-късният от тези, които видях, е от времето на император Юстиниан I, надгробен камък на един търговец от село Тарутия при Апамея в Сирия, ново свидетелство за голямото разпространение на сирийската търговия през императорската епоха.[2]

От края на VII век градът се появява с ново име *Варна*. Византийските летописци разправят, че българите в 678 г. навлезли дори до «Варна, близо до Одесос» и обсадили тамошния вътрешен

[1] Според фотографиите на русина Йермаков те са обнародвани от *Mordtmann* в Révue archéologique 1878. Същият споменава в Mittheilungen d. Deutschen archäologischen Institus, Athen. Abt. X 1885, стр. 313 «zur Warnung für zukünftige Reisende» ръкописната сбирка от надписи във Варненската митрополия, която показаха и на мен; съдържа само познати неща от печатните сбирки.

[Археологическите находки от Варна се публикуват редовно в Известия на Археологическото дружество във Варна, т. I (1908) — т. XXI (1970 — от т. XVI — Известия на Народния музей във Варна. Общ преглед на античната и средновековната история на града и библиография за Одесос—Варна у: *V. Velkov*, Odessos—Varna. Kurze historische Bemerkungen. — Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1966, стр. 339—344. Античните надписи са издадени у *Mih.* IGBulg. I², n. 34—304. Средновековните надписи са издадени у *Bešev-liev*, Spätgriechische Inschriften, n. 87—144.]

[2] *Jireček*, AEM, X, 1886, стр. 179. Според *Mordtmann* в Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellschaft, 41, Bd. 1887, стр. 302. и до днес при Апамея има развалини от селището, наречено Тарутин.

край[3]. Според това място се съди, че името Варна първоначално е принадлежало не на стария Одесос, ами на някоя местност в околността. То е означавало навярно най-напред Провадийската река с Девненското езеро и неговата долина, както и император Константин Багренородни в X век говори за «река Варнас»[4]. Дали това име е славянско и тъждествено с думата *врана*, не знаем сигурно; впрочем недалеко оттук на запад, в Шуменско, и до днес един приток на Камчия се нарича на славянски и турски *Врана*.

В средните векове Варна сравнително рядко се споменава, при все че е принадлежала навярно всякога към предните пристанища на българската земя. Идриси знае «Барнас» като голям крайморски град. След възобновяването на българското царство той бил превзет на Великден 1201 г. от цар Калоян с помощта на обсадни машини. По-късно Варна е била много посещавана от италиански гемиджии. Италианците Pegolloti в началото на XIV век и Uzzano в 1442 г. я наричат главно житно пристанище в «Bolgaria» или «Zagorra»; в 1352 г. тук се споменава и венецианският консул.[5] В XIV век на тукашното крайморие се въздигнал мощен болярски род, който през упадъка на българското царство станал дори полунезависим. Най-напред се споменава в 1346 г. княз *Балùкас* (ἄρχων Μπαλίκας), владетел на Карбона, днешния Балчик, според името навярно потомък на турските кумани (*балък* — на тур. риба), които в XIII век от молдавските степи се втурнали отчасти в Унгария, отчасти в България и там се покръстили. В България през 1280—1323 г. царувала на царския търновски престол даже и династия от куманско произход в три поколения; нейните членове се подписвали със своите народни имена, като двамината *Тертеровци* и деспот *Елтимир*, за когото напомнят още две села, *Алдимировци* при София и *Алтимир* при Рахово (*демир* — на тур. желязо). Баликас взел участие и в тогавашните вътрешни войни между византийците. Той изпратил своите братя Теодор и Добротица с 1000 конници на помощ на императрица Ана срещу противника ѝ император Кантакузин; Добротица наистина бил разбит при Селимбрия, но някое

[3] Βάρναν πλησίον Ὀδήσσου *Nicephorus* 35; *Theophanes* I, 359 и двамата от един източник със същите думи.

[4] De adm. imperio, p. 79.

[5] *Heyd*, Gesch. des Levantehandels I, стр. 580. Томашек в тълкуването на Идриси, стр. 24.

време се държал в околността на Мидия.[6] Немного след това намираме същия *Добротица* (Τομπροτίτζης, Dobrodize, Dobrodicius) с деспотска титла владетел на приморска България. Неговата жена била дъщеря на великия византийски дук Апокаух, а Михаил, син на император Йоан V, бил негов зет. У Халкокондилас, Варна и Калиакра се споменават като някогашни Добротичови крепости, а от византийските грамоти знаем, че той в 1357 г. владял и крепостите Козяк и Емона[7]. Срещу похода на Амадей Савойски (1366 г.) Варна била юнашки защитена от българите; рицарите превзели наистина Емона и Калиакра, но Варна напразно обсаждали, пък и онези две крепости скоро изгубили. По-късно Добротица се намесва в трапезундските работи, воювал с кримските генуезци и въобще се стремял да основе морско владение на Черно море.[8] След него дошъл (около 1386 г.) син му *Иванко*, който в 1387 г. подновил мира с генуезците с договор, сключен в Цариградска Пера от неговите пратеници «discreti et sapientes viri Costa et Jolpani», от които вторият има съвършено източнотурско име. Същият Иванко, наричан от турците «син на *Добротица*», *Добричоглу*[9], се запазил и от напредванията на турските завоевания. След неговата бърза смърт като негов наследник се появява румънският княз Мирча, който в 1390 г. се пише «terrarum Dobrodicii despotus et Tristri (Дръстер) dominus»[10]. Обаче турците скоро трайно завладели всички тези крепости и покрайнини.

Като жители на Иванковото землище в грамотата от 1387 г. се споменават bulgari et graeci. За забелязване е, че варненските митрополити 1320—1389 (от това време са запазени патриаршески грамоти) се намирали под цариградския патриарх и че изобщо за тях не става дума в църковните български паметници. Във времето на самия Добротица веднъж (1369) даже Варненската митрополия била предадена на митрополита на съседната Месемврия и Анхиало. В тази митрополия се намирали многобройни «πατριαρχικὰ καστέλ-

[6] *Кантакузин* 2, 584; 3, 62.

[7] Acta patr. I, p. 367. *Халкокондилас*, стр. 172.

[8] *Hopf*, Gesch. Griechenlands im Mittelalter (Ersch-Gruber, част 86), стр. 27—28. *Heyd* I, стр. 581.

[9] *Leunclavius*, Hist. musulm. стр. 265.

[10] Вж. Dějiny bulh. стр. 303. Името Иолпан не е нито славянско, нито румънско; през 1615 г. се споменава като молдавски постелник Чолпан, *Hâjdeu*, Archivea istorica I, стр. 158. У средноазиатските турци *чолбан* означава звезда денница (*Vambéry*, Das Türkenvolk, стр. 225).

λια », подчинени право на патриарха и поверени на митрополита само да ги управлява: *Кранеа, Гераниа, Карнава* (сега Каварна), *Калиакра, Дристра* или *Тристреа* (Дръстър?) и *Келлиа* и *Ликостромион* на дунавското устие (днес Килия и Вилков).[11] Освен Варна към землището на варненския митрополит принадлежали още: крепостта *Калата* или *Галата*, която се споменава във всички стари италиански карти, както и в походите на граф Амадеи и на краля Владислав при днешния Галатски нос до Варна, където сега е фарът и селото *Галата* (418 ж.), по-нататък *Карбона* (Балчик), *Емона*, *Петрин* (крепостта Петрич при Девня), *Провад* и непознатото нам *Кичево*[12]. Съседи на варненския митрополит били българските митрополити на *Овча града* (сега Провадия, която варненският митрополит си присвоявал очевидно без всякакво право) и на *Дръстър* (Силистра); и двамината се споменават напр. в Търновския синод в 1360 г.[13] За самата Варна имаме по-подробно известие от половината на XV век. Тя била заобиколена, както и днес, с крайморски градини и лози; на едната страна на тесния залив лежала Галата, на другата, също тъй на нос, *Макрополис*, «дълъг град», вероятно редица къщици в лозята, каквито и досега се виждат там на пътя към новия княжески летен дворец.[14]

Варна спечелила световно име с поражението на крал Владислав III в 1444 г. Нашият път ще ни заведе още и на самото бойно поле на брега на Девненското езеро. И в турско време Варна не престанала да бъде търговско пристанище; през тукашната митница в XVI век минавали жита, материи, дърва за градеж, мед, мас, кожи, биволски и волски.[15] От началото на XVII век често била обезпокоявана от казаците. В по-ново време Варна се прочула в руско-турските войни. Напразни били опитите на русите в 1773 г. и 1810 г.; едва в 1828 г. след тримесечна обсада крепостта била превзета пред очите на самия цар Николай. Самият град при това бил съвършено разрушен от бомбардирането. Молтке изброява, че от русите са хвърлени изцяло 50 000 топовни изстрела; стари гранати и до днес се намират във всички къщи. След тези войни цялата околност била

[11] Изброени в Acta patr. 1, 95 (стр. 1320) и 528 (1370).
[12] Κίτζιβος. Acta patr. 1, 502 (1369).
[13] Житието на св. Теодосий Търновски в Рилския панегирик, л. 289 б.
[14] *Callimachus* у Schwandtner, Script. rer. Hung. 1, стр. 513.
[15] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 1, стр. 294.

пуста. Варненската епархия 12 години наред била управлявана от месемврийските митрополити, докато около 1840 г. бил назначен за митрополит Йосиф, българин от Сер, който и до днес е оставил добър спомен у българското население. През Кримската война във Варна се намирал английско-френски отряд, но по-голямата част от него мизерно погинала от болести; на най-хубавото място, на северната страна на града, се простират тъжни, с високи стени заобиколени френски гробища от това време. С отварянето на железницата оттук за Русчук в 1867 г. Варна станала преходно място на пътя, който съединява Цариград със Западна Европа. Турците постоянно поправяли и допълвали варненските бастиони, но през последната война от тях не се обадил ни един топ; бойното поле тогава беше другаде, а към края Варна и Шумен бяха предадени на русите без един изстрел според постановлението на договора за мир.

Варна брои 24 561 жители; между тях 8903 са турци, 6721 — българи, 5367 — гърци, 1181 — арменци, 837 — татари, 541 — испански евреи, 338 — цигани и още по-малки части от други народности; 10% от жителите били в 1881 г. чужди поданици.[16] Като главно морско пристанище на Княжество България придоби голяма търговска важност. В 1884 г. през Варна е внесена в България стока на стойност почти 14 $^1/_2$ милиона (в 1881 г. 19 $^1/_4$ млн.) лева; главно място заемат памукът, манифактурите, солта, желязото, медта, оризът, захарта, кафето, спиртните питиета, газта, най-много от Англия. Същевременно износът главно на жито и царевица, е възлизал на 9 324 403 (в 1883 г. — 12 693 773) лева. Самият град процъфтява. До морето е издигнато ново скеле от желязо и от греди, но до скъпата направа на насип не се дойде, тъй като трябваха много пари, пък имаше и много планове. От много години се говори за пренасянето на пристанището с канал в Девненското езеро, но неговата повърхност лежи малко по-високо от морето и дъното му е доста плитко. Би могло обаче изкуствено да се направи по-дълбоко. Българите издигнаха край морето хубава нова митническа сграда. Турският конак със затвор, казарми, поща и т. н. лежи на западната страна на града, близо до станцията. Наблизо се гради и нова българска

[16] М. К. *Сарафов*, Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. — ПСп, кн. 3, 1882, стр. 55; кн. 4, 1883, стр. 48. Според статистиката от 1893 г. Варна имала 28 174 жители, от които българи 10 580, турци 8477, гърци 4670, евреи 782, цигани 396, «други езици» 3012 и пр. (П.)

църква по византийски стил. За държавната реална гимназия се издига до съборените крепостни бастиони нова сграда, но по нормандски стил, с много висока стряха, който по мое мнение не приляга за тукашната покрайнина. Пред кметството във вътрешния град се издига чуден четириъгълен стълб, много елагантна работа по мавритански вкус, на който на черен фон блестят гъсти редове от арабско писмо със златни букви. Това е паметник, издигнат в чест на султан Махмуд в 1250 г. (1834) според хиджра, когато се е подновявал градът и крепостта след руската обсада. Дългият турски надпис със своето високопарно многословие принадлежи към най-ефектните творби на източното красноречие, които зная.[17] Насреща се простира градската градина с новонасадени дървета, заобиколени с широки асфалтови тротоари. Голяма част от новите наредби се дължат на г. Колони[18], патриот, български търговец от Браила, който от основаването на България заема във Варна службата градски кмет. От този пример се вижда колко е полезно да се ръководят общинските градски управления по-дълго време от способни хора, при постоянните промени, които са в обичай в останалите български градове. Разбира се, тези нови сгради са само в известни по-добри части на града; другаде къщите в кривите и неравни улици са съградени от керпичи и в горния кат са заградени с неизмазани дъски.

Княз Александър I обичаше да живее във Варна и на мястото на някогашните манастирчета «Св. Константин» и «Св. Димитър», около един час на североизток от града, захвана да гради над морския бряг хубав летен дворец, наречен *Сандрово*[19] (от *Сандро*, итал.

[17] Султан Махмуд се сравнява с Дарий и Александър. Неговото найясно лице е светлина за цялата вселена; със своите куршуми изгаря мозъка на неприятелите и всички суверени на земното кълбо му се кланят. Около града били изкопани толкова дълбоки прокопи, че тяхното дъно не се вижда и неприятелят не може да ги прескочи, ако не иска да загине със самоубийство, като се хвърля в тях, за да падне право в пъкъла: същински гроб за неприятеля на религията. Съградени били и казарми, «гнезда на победата», и военни складове, от които всеки се представя на неприятеля като огромна планина и т. н. За причините на поправките се казва много предпазливо само това, че Варна била «повредена от ударите на политиката на обстоятелствата».

[18] Михаил Колони, род. се в Сливен през 1817 г., заминал през 1829 г. с родителите си във Влашко, учил се в Атина и Париж, умрял във Варна на 10 януари 1893 г. Варненский общински вестник VI, бр. 1—2, 20 януари 1893 г.

[19] Сега Евксиноград, наречен така от сегашния бълг. княз Фердинанд I, по желанието на княгинята на 27 юли 1893 г.

Alessandro), който, мисля, се довърши в 1885 г. Пътят към него води между разкошни градини и лозя край морския бряг. Морето е тъй прозрачно, че на дъното по пясъка между алгите ясно се познават движенията на големите риби и раци. При морските бани единствената неприятност причиняват синкавите морски змии с бели петна, дори до един метър дълги, които често се увиват около коловете и веригите на банските сгради.

Многобройните народности във Варна не се погаждат помежду си. Турците са на брой най-много, пък и техният език господствува по улиците и на пазара; имат добро, по модерен начин наредено висше училище, което се управлява от един учен турчин, родом от София, който говори плавно френски и български. Татарите отчасти са преселници от Крим; живеят в отделна махала на шосето за Провадия и в многобройни села и са, казват, по-способни от турците. Гърци от Варненски окръг според статистиката от 1881 г. има 9219 (8,8 процента от цялото население).[20] Голямата търговия, главно с жита, се намира в техни ръце. Но те не всички са чисти елини, както созополци или месемврийци; към гърците във Варненско се брои и немалко число хора, които у дома си говорят не гръцки, ами турски и между които гръцкият език едва сега се разпространява от училището. Тези турски говорещи християни, между които впрочем една част държи с българите, се наричат *гагаузи* и както по-нататък ще разправя по-подробно, са особена народност. Във Варна живее и гръцки митрополит, който зависи от патриарха; сегашният обаче не е признат от българското правителство, тъй като е бил назначен от патриаршията без предварително известие и споразумение. Отношенията между гърци и българи във Варна, очевидно по вина и на двете страни, са много натегнати и се проявяват и в разни дребни неща; напр. управлението на общинските гръцки училища е отказвало на българското правителство да съобщи годишните статистически данни, като изпълни обикновените печатани формуляри, което иначе у турците, арменците, евреите и т. н. не е срещало никакъв отпор. Причината лежи в някогашната църковна разпра между гърци и българи, която тук още не е забравена. Предмет на варненските спорове са тъкмо споменатите гагаузи, които и двете страни искат да спечелят за своята църква и за своето

[20] *М. К. Сарафов*, Народностите в източната част на Княжеството. — П Сп, кн. 5, 1883, стр. 12.

училище. Самите българи във Варна излизат на сцената едва от образуването на Княжеството; по-напред те тук били малобройни и незначителни. След войната тук се заселили много търговци от Тулча и от други дунавски градове; от година на година расте напливът на български занаятчии от вътрешността. Между новите заселници освен хора от Източния Балкан и от Тракия има и македонци, които идват по море. Арменците са повечето неимотни и занаятчийско население.

Българите и в околността нямат мнозинство. Във Варненска околия те образуват само 38,8% от населението, турците — 37,7% в целия Варненски окръг, който се състои от три околии (Варна, Балчик, Добрич) от 106 024 жители според Сарафов на българите се падат 38,6%, на турците — 43,7% от цялото население.[21] Това числено съотношение от единственото преброяване на населението в 1881 г. за осем години вече навярно значително се е променило с турската емиграция, която и до днес не престава. Обаче и това българско селско население е отчасти от съвършено нов произход. Към по-стария слой принадлежат, както вече по-горе споменахме, ямболци и котленци. Селяните от Ямболско се преселили при заминаването на руските войски в 1829 г. в Бесарабия, но там не им харесало и след късо време потеглили назад. На връщане останали из Варненско в пустите села, отчасти като *аргати* на местните бейове; три години наред имало прекрасен *берекет* и това ги накарало да останат. Котленци идвали тук по-напред само да пасат своите стада, но скоро захванали да купуват недвижими имоти, главно около Балчик, Добрич (Хаджиоглу-Пазарджик) и из сегашна румънска Добруджа; от време на време се слушат оплаквания, че на колонизацията по пътя се изпречват степите, които заемат големи пространства. След войната в 1878 г., при заминаването на русите от Източна Тракия, във Варненско нахлули множество преселници от Одринско и от Кръкклисийско, които били поселени в пустите черкезки и турски села. Освен тях надошли и българи от Мала Азия и българи от Добруджа, сега румънска.[22] През лятото на 1884 г. такива мало-

[21] Според статистиката през 1893 г. целият Варненски окръг, който е съдържал още две други околии, Ново село и Провадия, е имал 215 213 жители, от които българите съставят 46,46%, турците 42,72%. (П.)

[22] Един официален списък от 1881 г. (рапорт на варненския окръжен инспектор Радивоев до министъра на просвещението, бр. 236 от 30 ноември 1881 г.)

азийски българи заменили с турците от Варна село след село и като предали своите селища на преселените турци, дошли да се поселят на придобитото землище в отечеството си. Тук обаче околните български селяни излезли да претендират за тези турски земи, от лакомство за земя орница, което след Освобождението тъй силно беше пуснало корен между българите, и работата трябваше да се реши със съд. Бедните малоазийци останали без помощ на вятъра и дъжда във Варна и проклинали своята съдба, не могли да се върнат назад в Азия. Българското правителство в организацията на тази колонизация не показа за съжаление никакъв творчески дух.

Стари жители на тукашната покрайнина са гореспоменатите *гагаузи*, християни, които говорят турски. Тяхното землище първоначално очевидно е било пространно и едва от руските войни в последните 120 години и от последващите след това промени в населението било разпокъсано и стеснено. От Варна техните села се редят край морето чак до дунавското устие, като имат известен център в Балчик. Зад Дунава разпръснати гагаузи се намират и в Бесарабия, като потомци на преселниците от 1829 г. (от Шабла, Караманли и т. н.). Във вътрешността те живеят и в северната част на Провадийско, обаче много са вече побългарени; селата *Маалъч*, *Шàдъркьой*, *Караач*, *Казълджилари*, *Кадикьой* и други от последната война напущат турския език и говорят български. В *Султанлар* старците говорят български лошо, като турци. В самата Провадия гагаузите образуват главната ядка на християнските граждани. Срещат се и в степите около Добрич (село *Каракурт*), както и край Дунава в *Силистра*. В селото, наречено *Войводакьой* в Шуменски окръг, на пътя за Силистра, живеят около 20 християнски семейства, които говорят само турски; в Шумен ми казаха наистина, че не са гагаузи, но това ми се струва, че не е напълно установено. За броя на гагаузите за съжаление няма сигурни данни. Сарафов изброил само от сравнение на числата на православното население и

отбелязва нови български преселници във Варненски окръг всичко 1213 семейства или 5556 души в 51 села: във Варненска околия 720 семейства, 3112 души (в Козлуджа 15 семейства, 70 души от Азия, в Куртдере 50 семейства, 220 души от румънско, всички останали от Тракия), в Балчишка 285 семейства, 1400 души (около 1/4 от румънско), в Хаджиоглу — Пазарджишка 208 семейства, 1004 души (139 души в Арайлари от Азия, други 304 от румънско, останалите от Тракия).

на населението, чийто майчин език е турски, че във Варна гагаузите образуват 7,34% от градското население.[23]

Турският език, който употребяват, не се различава, казват, от обикновения османски говор, освен някои форми, по-близки до татарския език (напр. *коу* вместо *кьой* — село). При известни случаи, както още ще разправя, се слушат интересни по-стари, предосмански думи. И местните им имена на места имат особен неосмански характер (Тортамъш, Курдоман в Балчик, Таптък в Провадийско и т. н.). Не липсват, разбира се, и гръцки и български чуждици (*исповед олур*; възклицанието *ялà боже помози*!). Гръцкият език и край морето е познат само под влиянието на търговията, училищата и църквата. Момчетата често пеят български песни, без да знаят какво съдържат. В църквите можеш да чуеш и турски проповеди с обръщението «*христиан кардашлар*» (братя християни), също както у известна част арменци и у *караманлиите*, турски говорейки християни (стари византийци) във вътрешността на Мала Азия. При това и християнските имена са променени понякога на турски: от Димитър станало *Демир* (желязо). Чудно впечатление ми направи, когато на Калиакра нашият колар арменец и селският слуга гагауз, и двамата християни в български калпаци, разговаряха помежду си турски. За някаква литература, разбира се, не може да става и дума. Доколкото забелязах, турският превод на Новия завет, печатан с гръцки букви за караманлиите от английското библейско общество в Лондон в 1877 г., и досега не е познат на гагаузите, при все, че тази книга би им била много полезна.

По тип на пръв поглед гагаузите се отличават от българите и от гърците. Те са чернокоси и чернооки, с малък мускулест ръст и тъмна кожа, с широки, ъглести глави и кокалести, дебели ръце и нозе. От очите на младите момичета изскача особен огън, но старите жени са извънредно грозни: тлъсти зъбести баби в широки шалвари, повечето със сини и бели ивици. Разбира се, тук-там се явява и примес от други елементи: руси коси или гръцки орлови носове.

В техния характер на първо място стои *инатът* и страстта във всичко. Много пият и при това скоро се скарват, като вадят веднага нож; убийства за отмъщение или само от случайна страст не са рядкост. Един варненски анекдот разправя за един тамошен

[23] М. К. *Сарафов*, Населението на градовете Русе, Варна и Шумен. — ПСп, кн. 3, 1882, стр. 44.

занаятчия, който веднъж на бас си отрязъл един къс от собственото месо от кълката, опекъл го и го изял; той бил жив малко допреди последната война. В Провадийско се твърди, че гагаузите по селата за отмъщение един другиму си подпалват житниците; в тамошните български села, казват, напротив, когато на някой селянин случайно изгори къщата, цялото село му помага да я поднови. У своите съседи гагаузите са познати със своето голямо сластолюбие; Варна има своя домашна «chronique scandaleuse», с историйки, пълни с варварска искреност и суровост.[24]

Нравите на гагаузите са подобни на турските. Мъжете ядат отделно от жените; жената в къщи не се и показва. Те се придържат здраво о християнството, почти с фанатизъм. Към чужденците, напр. по селата около Балчик, са доста гостоприемни. Тяхната носия повече или по-малко е турска. Жените носят кърпи на главите, къси елечета без ръкави и широки турски шалвари от пъстри материи. Обичат ясните цветове и на пръв поглед, напр. във време на жътва по нивите, изглеждат като туркини без обикновената забуленост или като циганки. Впрочем в Добруджа, в Силистра, Разград, Ески Джумая до неотдавна и българките ходили забулени с *яшмак* и *фередже*, за да се не отличават по улиците и на пазара от туркините. Мъжете носят фесове или сега и рунтави калпаци, сини елечета, червени пояси, широки кафяви потури от овча вълна и турски *емении*.

За гагаузките обичаи узнах само малко нещо. По сватбите се играе особена «заешка игра» (таушан уюну)[25]. Един от по-младите мъже се облича в обърнат наопаки кожух, привързва си чехли към ушите и при звуковете на гайдата подскача като заек. Веселите гагаузи едни викат на гайдаря: «*пъркълдáт*, *балáм*, *пъркълдáт*!» (надувай, сине, надувай!), а други подвикват на заека «*джирт*, *балáм*, *джирт*!» (дръж се, сине, дръж!). Трети подканят гостите да пият вино: «Не вереим санà? Шарàб истéрмисин? (Какво да ти дам? Вино искаш ли?) Отговорът гласи: «Шарàб истемéм, *къмъс* вер

[24] Когато напоследък минавах през Провадия, целият град беше развълнуван от една декамеронска случка. Една гагаузка имала от много години тайни отношения с някой си местен Дон Жуан. Случайно забелязала, че е проследена. Когато любовникът ѝ дошъл пак при нея, нападнала го с револвер в ръка; синковецът избягал, а тя излязла от цялата ситуация като героиня.

[25] Описанието на тази игра любезно ми изпрати г. Радивоев.

бана̀!» «Вино не искам, дай ми къмъс» — кисело конско мляко, или кумис, обичното питие на татарите. След виното се подават закуски (на тур. мезé) и тогава гостите искат *кос* и *шитлаук*, орехи и лешници (на тур. джевиз и фундук).

Тези думи, печатани с курсив, не са османски. Варненци казват, че са татарски, но че тези игри се играели у гагаузите отдавна, преди идването на тези татари, които се преселили в тези покрайнини от Крим преди немного години; освен това, казват, гагаузите ги повтарят, без да знаят тяхното значение, по стар обичай. Тук имаме следи от стария говор на тези хора, от времето, когато техният език поради близостта с турските езици не се е бил още асимилирал с османския език. Аз оставам, разбира се, на специалисти да се произнесат; припомням само това, че *бала* у средноазиатските турци значи момче[26] и че *чатлаук* в смисъл на орех се намира и в познатия кумански речник от 1303 г. от италианските колонии в Крим; среща се според Радлов със същото значение и у казанските и тоболските татари.[27]

За самото име *гагауз* ми казаха, че е от по-нов произход. Употребява се почти като прякор, каквато е съдбата, разбира се, на много етнографски названия, които са на измиране; самите гагаузи се срамуват за името си.[28]

Турският език със споменатите стари елементи е без съмнение първоначалният език на гагаузите, по-стар от тяхното християнство. Те са навярно остатък от турското племе, което се поселило в тези покрайнини още в средните векове на землището на някогашните християнски домашни държави. Според тези съждения те са сигурно турските *кумани* или по руски *половци*, които след 1241 г. в значителен брой се заселили в България и придобили в тази земя

[26] *Vambery*, Das Türkenvolk, стр. 216.

[27] *Dr. W. Radloff*, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Manuscript der Marcuskirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kunn (Budapest, 1880), St. Pétersbourg, 1887 (Mémoires на импер. академия VII série, t. 35, пго. 6).

[28] В румънско гагауз е псувня, «tout ce qu'il y a de plus bête», както ми обясняваше един румънец. Във Варна един саморасъл домашен филолог ми тълкуваше това име от тур. *гага* и *уз* — равен: хора, които с нас (турците) имат равни уста, еднакъв език! На турски *огуз*, *огузане* = груб, недодялан (*Vambéry*, цит. съч., стр. 20). [Срв. *В. Маринов*, Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. София, 1956.]

голяма сила. Както вече споменахме, в половината на XIV век в Балчик, в самия център на сегашното землище на гагаузите, живял един християнски болярин със съвършено турско име — споменатият *Балѝкас*. Самото име на гагаузите напомня домашното название, с което куманите сами се наричали: *узи* или *огузи*. През 150-годишния период, който изтекъл от покръстването на куманите, преселени в България, дори до завоюването на страната от османите, християнството е могло тъй силно да се вкорени в новите колонисти, че и при турския си произход преодолели исляма. Че населението край самото море не се е променяло много от това време, виждаме и от имената на крайморските селища в патриаршеските грамоти и в италианските карти от XIV век, които донякъде съществуват и до днес (Галата, крепостта Петрич, Кастрици, Кранеа, Калиакра и т. н.), и от описанието на дубровничанина Павел Джорджич, който споменава край морето днешните гагаузки селища, като бележи изрично, че в негово време (1595 г.) били населени от християни (Каварна, Ехерена и т. н.).[29] Във вътрешността, разбира се, било иначе. Не е невъзможно, че това множество турски говорещи християни е улеснило голямото разпространение на исляма с турския език по Силистренско и Добруджа.

Крайбрежието от Варна на север е много интересна покрайнина поради многото свои паметници, но при всичката своя достъпност само малко е изследвана. Направих там тридневна екскурзия чак до Калиакра. Другар ми беше добрият познавач на цялата покрайнина, окръжният училищен инспектор г. Милан Радивоев от Елена.

Морският бряг от Варна до Калиакра се дели на две части. Най-напред започва от градските лозя праволинеен, с гъста гора покрит, към морето стръмно наклонен гребен, около 4 ч. дълъг и 300 метра висок, с главна посока от югозапад към север—североизток. При селото Екренé тази верига затваря долината на Батовска река, около 3 километра широка и пред устието изпълнена с блатлива кория. Оттук брегът се обръща на изток с малка; във вътрешността врязана дъга и се състои на 5 ч. път от високи, повечето белезникави скали, над които горе се простира равната степ на широката Добруджа. Добър достъп от тази тераса долу към мо-

[29] Известието на Джорджич у *Макушев*, Monumenta hist. II (Белград, 1882), стр. 244.

рето се намира само на две места — там, където са разположени градовете Балчик и Каварна. Скалистите спускове се свършват наглед при нос Калиакра, зад който брегът завива на север. По този начин между гористите върхове на западната страна и скалистите брегове на северната страна е затворен заливът, който при Балчик има пристанище, добре прикрито от крайбрежните скали пред северните ветрове.

Пътят от Варна за Балчик води дори до устието на Батовска река не край морето, но със забикалка през вътрешността. На 18 юли заранта (7 $^1/_2$ ч.) излязохме с кола с три коня, преминахме през пустия «glacis» на някогашната крепост и стигнахме между пространните, немарливо плевени лозя на варненци при полите на гребена, който се издига около 300 метра над града. Гледката отзад на Варна и Галата, на белезникавото Девненско езеро и синия морски залив с фон далечния Балкан е разкошна. Като се изкачвахме пеша, стигнахме (8 ч. 20 мин.) в татарското село *Бююк Франга*, в което живеят и малко българи. При ранната горещина и поради окъсаността на неговите колиби изглеждаше много бедно. Около дюкяна се търкаляха няколко гагаузи с натоварени магарета, а настрана работеха по нивите няколко кадъни, едва покрити с парцали. Пред джамията ми обърна вниманието каменна маса (*салламаш*). Турците погребват своите мъртви много бързо; щом като умрат, занасят ги в джамията, поставят ги на тази маса, прочитат няколко молитви и без отлагане ги закопават. Около всички тукашни селища има плетища, които делят ораните и неораните места; по нивите жителите орат обикновено през година и оставените на угар ниви употребяват за пасбища.

По-нататъшната покрайнина беше тъжна пустиня. Вляво се показват настрана гагаузките села *Джевизли* и *Еникьой*. В 9 ч. стигнахме до един голям извор, прокаран в хубава чешма; от стените, издигнати в две крила под прав ъгъл, водата, която като градските варненски води има известен варовит вкус, се излива през няколко устия в каменни корита и от оттока се образува малък поток. Половин час по-нататък едва усамотеният дървен *Чаморлугечидхан*. През късата почивка един от гостите, български поп, ни разправи, че където удари гръм, остава след себе си клин; следователно и тук се срещат «предисторични» каменни чукове, които населението навсякъде счита за «гръмове». Изгледът надясно беше заграден от ниски върхове. Там в гората над морето (2 $^1/_2$ ч. от Варна)

лежи гагаузкото село *Кестерич*. В него има остатъци от по-голямо селище и от някакъв си манастир (*Аладжа манастир*), т. е. 6 църковища в изкуствено изгладени пещери от разна големина, които на склона на една стръмна скала в редица се издигат все по-високо от земната повърхност. Нашият път скоро влезе в пространни ниски дъбови гори, пълни с тетря; мекият път между гъсталаците е толкова тесен, че клоните постоянно ни удрят в лицето. Това е част от голямата батовска гора, няколко часа дълга; запознах се по-добре с нея на връщане. Отпред се лъска вътрешният кът на Балчишкия залив с бели скали и с лека пара над водата.

В 10 $^1/_2$ ч. слязохме от гората в по-отворена долинка, до една малка рекичка, която тече на северозапад, и се намерихме между къщите на селцето, което по-напред под името *Азизие* било населено от черкези. В 1879 г. в него се поселили българи, преселници от Вайсал и от други села от Одринско (403 ж.). Селището сега се нарича с турското име *Дишпудак* (означава, казват, *осе́ново дърво*). Колонистите живеят в черкезките колиби, полуподземни. Училището си направили в джамията, в която оставили още минарето да стърчи; понякога, казват, минава някой турчин около нея и се кланя пред затворените врати вън.

На западната страна на Дишпудак, на дъното на долината между царевични ниви, лежат развалини от четириъгълен, от страните 40 крачки дълъг кастел с кръгли кули по ъглите; още до един човешки ръст високо стърчат късове от дебели стени от недялан камък. Този четириъгълник не е усамотен, а образува само източната страна на по-голяма многоъгълна крепост, която има всичко седем страни, все приблизително по 50 крачки дълги. Вътре в градището се забелязват основи от малка църквичка, в която били намерени металически кръстове, монети, глинени съдове и т. н. Много градиво от крепостта било отнесено от черкезите за градежа на джамията и къщите. Полудиви лози се издигат по дърветата на съседните склонове, които едва неотдавна са обработени, тъй като преди основаването на черкезкото село (1864 г.) тук били само непроходими гористи пустини. Многобройни извори бликат около развалините. На една от тези чешми съгледах стар зазидан граничен стълб на някогашните жители на Одесос, с големи букви: [F.TE]RR./ODESS. Неотдавна оттук била пренесена във Варна каменна плоча с отломък от гръцки надпис вече от християнско време[30].

[30] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM. X. 1886

На изток от Дишпудак се издига северният край на споменатата крайморска верига. На нейния гребен в гората лежат, казват, развалини от много голяма крепост, със стени по три лакти дебели. Жителите на Дишпудак, Екрене́ и Балчик наричат тези развалини *Хачука*, но кестеричани им казват *Кестерич калеси*. В основите на върха до морето под градището, на края на делтата на Батовска река, стърчат немногобройните къщички на бедното крайбрежно селце *Екрене́* (287 ж.). Под името *Castri*, *Castriçi* тази крепост се споменава във всички италиански морски карти от XIV и XV век. *Cranea* в тях е отбелязана само веднъж на един портулан от 1408 г.; затова пък се среща няколко пъти във византийски грамоти от XIV век като καστέλλιον на Цариградската патриаршия, в които пък, обратно, липсва Castriçi; то се споменава там заедно с друго, съвършено подобно местно название — *Гераниа* (мн. ч.)[31]. Това второто име четем още в старите векове у Плиний, между Одесос и Дионисополис, като жилище на митически джуджета. В XIV век навярно Кранеа се е наричало пристанището при морето (сегашното Екрене́), а Castriçi — крепостта на върха (чието име е запазено в названието на по-нататъшното село Кестерич); Гераниа може би е била онази многоъгълна крепост при Дишпудак.

Като напуснахме (2 ч. 8 мин.) колибите на добрите дишпудачани, които ни нагостиха на рогозки под една сенчеста круша с пиле и краставици, съгледахме след четвърт час надясно къщичките на Екрене́ и влязохме в долината на Батовска река. Тя е равнинка, само 12—15 метра издигната над морето; откъм север я превишава трапецовиден бряг, над който се простира вече добруджанската степ. Буйността на блатливата природа се вижда от високите едногодишни растения. Наляво на един горист връх се вижда гагаузкото село *Геикчикьой*. Като вървяхме на север, минахме реката по

стр. 182. Проф. Борман мисли, че този отломък започва с имената на императорите Аркадий и Хонорий. Оригинала за съжаление самият аз не видях.

[От с. Осеново (б. Дишпудак) произхождат интересни старохристиянски паметници. Вж. Д. Ил. Димитров, Раннохристиянски релефи от Варненско. — Археология, III, 1961, кн. 2, стр. 17—21.]

[31] Ἡ Κρανέα и τά Γεράνια ok. 1320 г. Acta patr. I, 95 Τῆς Κρανέας καὶ τῶν Γερανίων 1370 ib. I, 528. Gerania, ubi Pygmaeorum gens fuisse dicitur, *Plinius*, Na.. hist. 4, § 44. Античното *Крунои* не се отнася за Екрене́ (вж. по-долу при Балчик). Екрене́ се споменава и в старите турски законници, у Джорджич, 1595 (Echerrena) и у Хаджи Калфа.

малко каменно мостче и стигнахме (3 ч. 20 мин.) до селото *Текке*, което по-напред също тъй било населено от черкези. Тук се намира прочута мюсюлманска и християнска светиня, според турците — гробът на *Акязълъ-Баба*, според християните — гробът на *св. Атанас*. Този светец пази добитъка и по молитвите на правоверните от двете вери намира изгубения или откраднатия добитък. Той достигнал до този утраквизъм благодарение изобретателността на дервишите едва след Кримската война; по-рано помагал само на мохамеданите. Миналата година били събирани волни помощи особено за св. Атанас, особено за Акязълъ-Баба; християнските пари били след това употребени и за построяване на училище в Балчик! Сега мисля църквата вече е турнала край на туй чудно нещо.

В Текке беше пусто. Никой не се вести при нас. От 26 дервиши, които тук сварил Каниц в 1872 г. край селото със 180 черкезки къщи, е останал един, но ние не се срещнахме с него. Спокойно разгледахме всички сгради, целите отворени. Самото текке, издигнато на малък склон, е седмоъгълна кула от хубаво натъкмени бели четвъртити камъни, около 15 метра висока и вътре 10 крачки широка. Вътрешният простор, много светъл, изненадва с особеното ехо, което като в турските хамами дълго време ечи; броих 4 секунди. Гробът на светеца, между калдъръма от големи камъни, е нисък, продълговат, по средата като стряха изпъкнал саркофаг, покрит със зелено платно. При главата се намира дупка, в която се пускат пари. До него от всяка страна има по 9 свещника; 5 мюсюлмански лампи висят на тавана. И тук лежи коран и чудотворните чехли на Акязълъ-Баба, с които болните ходят около гроба да се избавят от треска, и неговото блюдо и печат, т. е. металическо похлупаче с дупка. В 1828 г. русите уж отворили гроба и отнесли черепа на светеца. Стените освен арабеските са бели. Над вратата отвън е написана с персийски цифри годината 1283 (1866), датата на последната поправка. На двора под кайсии лежи камък, в който според мюсюлманите Акязълъ-Баба се къпел, а според християните св. Атанас бил убит. На едно дърво пред вратата бяха навързани по клоните множество парцали, спомен от поклонници.

Насреща лежи развалина на също тъй седмоъгълна сграда, около 20 метра в диаметър широка, с пространно преддверие. Стряхата вече я няма. Вътре природата се разполага без ограничение. По пода расте виолетоцветен бодил, по-висок от човешки ръст, ка-

дънки (Papaver rhoeas) се червенеят между високата трева с класове и метли (Scopariae), около които брумчат множество насекоми, мравки се раздвижили по праговете, затрупани от съборения камънак, храсталаци прострели своите клонове в прозорците и по стените, а птици с крясък прехвъркат около една кукумявка, която се крие в някоя дупка. Отзад се вижда отворено огнище с висок, тънък комин.

Манастирът е бил основан в XVI век във времето на султан Сюлейман II. Кога е била изгорена втората сграда, навярно някой *имарет* (хан за поклонници), вече е забравено; може би това да е станало през руската война в 1773 г. Угледно одяланите четвъртити камъни в стените, облият мраморен стълб при чешмата и други късове показват, че е употребено антично градиво. Действително на северозапад, недалече оттук, при селото *Алаклисé* лежат при Батовска река основи от голямо четириъгълно градище, което заема, казват, около сто уврата. Според разказите на моя съпровождач там било пълно с тухлени парчета, но никакви надписи. Тамошните зидове били много разграбени от черкезите за съграждане на къщите в Текке.

От тази светиня свърнахме (4 ч.) на изток към морето. Пътят води повече от половин час край северната страна на блатливата делта на Батовска река. Върви се между гъсталаци по мизерен път край самото блато; на едно място един кон от нашата тройка се вмъкна във водата, но щастливо бе изкаран. Буйността на растителността е удивителна. Между мочурите стърчат високи дървета, повечето брястове, сребролисти тополи, скоруши и кленове; под тяхната сянка буйно растат много висока тръстика с цъфнали метли, тънки и високи папури (Typhae) с черни главици и светлозелени млечки (Euforbiae). От сухата страна пътят е заграден с гъсталаци от козашки трън, кичести калини и явори, всичко преплетено от павит и дива лоза. В тези мочурести гори се скита много дивеч, пък и вълци; през една от последните зими нападнали, казват, на този път един български стражар и го изяли заедно с коня. В турско време черкезите от Дишпудак и Текké тук дебнели пътниците; всеки завой на тесния път има свои кървави спомени. При устието блатливата делта е отделена от морето с тясна пясъчна ивица с протоци за водата, по която може и с кола да се премине насреща за Екреńé, на южната страна на делтата.

Скоро стигнахме до морето (4 $^{3}/_{4}$ ч.). По-нататъшният път води

през покрайнина със съвършено друг характер, през плодородна крайморска ивица, прекрасно запазена от север.. Наляво стръмно се издигат крайбрежни скали, около 200 метра високи, с водоравни пластове бял варовик и с чудно оформени издатъци. Множеството огромни, струпани балвани свидетелствуват за немного отдавнашни промени, а на едно място и надясно от пътя се издига уединена скала като крепост с малка стряха на върха за пазача на лозята. Надясно се простира тихата морска повърхност дори до далечния Емонски нос, с белите платна на рибарските варки. В ясното пространство между скалите и морето се зеленеят буйни лозя с кайсии и хубави царевични ниви. Между гъсталаците от кисели тръни (Berberis vulgaris) и кичести калини с множество бели паяжини на различни насекоми личат и малко южни растения, винаги зелени. Под стръмните скали бликат многобройни извори с чешми, а на две места бързат към морето в къси долини между лозята и малки потоци, които карат воденици с колела, поставени по нашенски вертикално. Най-после преминахме през пуст пролом между великолепни голи скали с бял цвят и влязохме (4 ¾ ч.) в Балчик.

Балчик (680 къщи с 3845 ж.)[32] изненадва със своето оригинално местоположение. Немного широк дол се спуща от Добруджанската равнина долу към морето. На десния му бряг на надвиснал терен са наредени в тераси градските къщи.[33] Най-горните улици лежат повече от 100 метра над морето, най-долните — при самия нисък бряг. Когато аз посетих града, тъкмо се строеше широко шосе с много серпентини долу към пристанището. Разправя се, че уж Балчик в старо време страдал от земетресение и от смъкване на почвата. Белите склонове на стръмните, като че неотдавна отсечени скали, главно на северозападната страна, рядката зеленина на някои източни склонове, смесицата глинени татарски и турски къщи и гледката на широкото море дори до хоризонта правят особен ефект. Между на-

[32] Според статистиката от 1893 г. Балчик е имал 1081 домакинства с 5173 жители. Цялата околия с 91 села е броила 28 301 жители, от които българи са 48,78%, турци 38,82%.

[За античната история на Дионисопол (дн. Балчик) вж. *Mih.* IGBulg. I², p. 49—51 и събраните оттам надписи — n. 13—34. Общо за историята на Балчик вж. Балчик, изд. ГНС. Балчик, Изд. на НС на ОФ, София, 1971.]

[33] Плана на Балчик и Каварна вж. у *Молкте*, в атласа към историята на Руско-турската война през 1829 г. — Към името срв. тур. *балчик* глина в куманski речник от XIV век *балчук* блато (fangum).

селението най-много на брой са турците и гагаузите, тъй че турският език по улиците има пълно надмощие. Гърците се представляват от няколко богати търговци, пък имат тук и училище. Българите са пришълци от разни покрайнини; кметът е от Лясковец при Търново, други са котленци, трети — македонци и т. н. Най-високо на северозапад лежи въздушната *Гемеджи махала*, населена само от християни. Църкви има три, всички нови, две български и една гръцка. Край морето се намират каменни складове, а между частните сгради даже една четириетажна къща, голяма рядкост в Ориента. Самата Варна от пристанището не се вижда, понеже остава скрита зад носа, на който се гради княжеският летен дворец. В 1884 г. износът през балчишката митница бил оценен на 2 984 338 лева, почти изключително храни от Добруджа, ечемик, жито, царевица и малко просо. Вносната стока възлизала само на 93 184 лева (главно сол и дърва за градеж). Недалече на изток от града захванали да произвеждат морска сол; ако успее този опит, ще помогне на Балчик наново да процъфти. Той е център на околия, която брои не по-малко от 84 села, но много от тях са само чифлици или групи от две, три къщи. Що се отнася до населението на тази околия (15 240 души), 50,2% са българи, 40% — турци.

Жителите твърдят, че в града се намират остатъци от старо *калé* и манастир. Многобройни, големи, дялани камъни се търкалят по улиците и на много места се подават стари основни зидове. Най-старото селище, което се споменава на това място, се наричало *Крунои*, от многобройните извори (κρουνός=κρήνη), които бликат от скалите на горе описаното прикрито крайбрежие на запад от града. Лозарството, което се подхванало около тези извори и което и до днес вирее, било причина да се преименува градът според името на бога на виното — *Дионисополис*. Страбон знае само старото име; в стихотворната география, която се приписва на Скимнос от Хиос се казва, че преименуването уж станало според статуята на Дионис, пренесена по море на тукашния бряг, и че градът е населен от «елински мелеси» (μιγάδες Ἕλληνες), на границата на скитите и кробизите. Овидий на тъжния си път за далечното изгнанничество поздравил тук «arces dictas nomine, Bacche, tuo»[34]. Във времето

[34] *Ovidius*, Tristia 1, 10, 38. *Каниц* Donaubulgarien 3, стр. 210, малко запознат с латински език, пише: «Dionysopolis wird als «Bacchus» auch von Ovid in den Klagen auf der Fahrt nach seinem Exil Tomi erwähnt и мисли, че

на императорите от Август до Юстиниан Дионисополис се споменава доста често. Според по-късното разделение той принадлежал към провинцията Скития, чиято граница откъм провинцията Долна Мизия е било навярно устието на Батовска река. Във времето на имп. Юстиниан в 543 г. морето при Одесос и Дионисополис наведнъж излязло от бреговете си, уж 4 римски мили далеко, и пак се оттеглило[35]. Местоположението на Дионисовия град мнозина търсеха при Екрене поради приличието на името с античното Крунои. Но разстоянието на старите морски ръкописи и итинерари ясно сочат към Балчик, към който водят и тукашните извори и лозя. Още по-ясно се установява идентичността на Балчик със стария Дионисополис от два надписа, които намерих тук. Един камък, който сега се търкаля на пазара в долния град, бил издигнат от съвета и общината на дионисополците в чест на Тит Витразий Полион (legatus pro praetore), който във времето на Антонин Пий управлявал Долна Мизия. Вторият надпис, сега в село *Юнузчилар*, дионисополитаните

«Dionysopolis — Bacchus» (sic) се намирал при Екрене. — Един от най-големите и най-важните паметници, открити в България, е надписът (49 реда), намерен в самия Балчик на главната улица и според съобщението на Карл В. Шкорпил издаден от *В. Латышев*, Эпиграфическіе этюды VII, Декрет из г. Діонисополя, Журнал Мин. просв., 1896, ян. февр., Отд. класс. фил., стр. 1—19. Споменават се заслугите на дионисополския гражданин Акорнион във време на похода на Гай Антоний (чичо на триумвира, управител в Македония през 62—61 г. пр. н. е., разбит тогава от бастарните при Истрос до устието на Дунава) неговото пратеничество при големия тракийски цар Буребиста (βασιλέως Βυρεβίστα πρώτον καὶ μεγίστον γεγονότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων), който заел всичките места оттатък Дунав (πάσαν τὴν περαίαν τοῦ ποταμοῦ) и превзел всичките предели до самия Дионисопол (καὶ τὴν ἐπὶ τὰδε κατεισχηκότος) и най-сетне неговото пратеничество от цар Буребиста до римския пълководец Гней Помпей (πρὸς τε Γναῖον Πομπήιον, Γναίου υἱόν, αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβέστα πρεσβευτής), когото намерил в Македония при Хераклея на Ликос (περὶ Ἡράκλειαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύκου), в Битолско, според Латышев 48 г. пр. н. е., след успехите на Помпей срещу Цезар при Диррахион и преди битката при Фарсала, и спечелил там приятелството на римляните (τὴν εὔνοιαν τὴν Ῥωμαίων) за царя и за своето отечество. Дионисополците решили да дадат на Акорнион златен венец и бронзова статуя на най-видното място на градската «агора» (площад). Текстът е напечатан заедно с много други паметници и в книжката на *К.* и *Х. В. Шкорпил*, Паметници на гр. Одесос — Варна, стр. 29—33 (от II годишен отчет на Варненската гимназия за 1897(8). [Вж. Mih IGBulg. I^2.n.13]

[35] *Theophanes* ed. Boor. I, 224.

поставили в чест на един свой гражданин, Деметър, син на Диоген, който заемал разни местни длъжности и като прагеник на общината ходил и при императора в Рим.[36] В римската епоха в Дионисополис се секли и монети от Комод до Гордиан (с надпис Διονυσοπολειτῶν); по тях виждаме Серапис с рога на изобилието, Дионис, Деметра, Херакъл, Хермес, Асклепиовата змия сама или заедно с Хигия и т. н. В първите християнски времена тук е живял и епископ.

В средните векове тукашното селище се появява в писмените паметници едва след дълга пауза. Под името *Карбона*, *Карвуна* се споменава в българските и гръцките грамоти от XIII и XIV век и на италианските карти от 1318 г. до XVI век.[37] Новото име Балчик, което без съмнение води началото си от горе споменатия тукашен болярин Баликас, четем едва в XVI век.

На 19 юли заранта се отправихме по-нататък към целта, за нос Калиакра. Ханът, в който нощувахме, лежеше 56 метра над морския бряг, към който се слизаше по стръмни улички. Ние трябваше да се възкачваме в ранното слънце пеша нагоре, тъй като поради постройката на шосето трябваше да изпратим колата по околен път напред. Около 112 метра над брега минахме последните градски колиби и като крачехме постоянно нагоре край безсенчест дол с лозя от дясна страна, стигнахме при хана на един македонец от Охрид най-после горната равнина (според руската карта 186 м). Оттук се захвана (7 1/4 ч.) път на изток. Покрайнината горе има особен характер: плоска степ дори до хоризонта пълна със стари могили — не можеш да ги преброиш. Морето остава близо надясно под стръмните скали, но отгоре не се вижда, тъй че пътникът остава в измама, като че се намира далече във вътрешността. Отначало вър-

[36] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 184.

[37] «(До) Карвунъскые хоры» в грамотата на Асен II., *Miklosich*, Monumenta Serbica 3. «Земля *Карвунска*» между Дунава и морето като най-старо седалище на българите във фантастичното «Видение на пророк Исайя», според което някой си цар Слав основал там «сто могили» (Период. сп., кн. 55—56, стр. 262). Τοῦ Καρβωνᾶ (1325), Acta patr. I, 135. Ὁ Καρβουνᾶς 1369, ib. I, 502. Τοῦ Καρβωνᾶ Кантакузин 2, 584. Carbona на итал. карта от 1318 г. и сл. — Безсмислената форма Pecek или Pezech в похода на крал Владислав през 1444 г., в най-ново време отъждествява с Балчик, не принадлежи тук; тя е крепостта Петрич, в която по-нататък ще дойдем. — Към името срв. върха Кàрвуна на Халкидика у *Grisebach*, Reise durch Rumelien I, стр. 313.

вяхме по чернозем между високо хубаво жито, което жънеха забулени туркини. След това настанаха пусти места с множество цветя; жълти лепени, сини злъчки и ралици се издигаха над жълти сложноцветни растения, зелени млечки и бели поветици; тук-там се виждаха и червени кадънки и слезове. Но и туй скоро се прекрати и колата се тътреше между високи бодили и тръни, между които се боричкаха множество лалугери. Минахме две села: татарското *Тюрк-Суютчук* и българското *Михалбей*; и двете лежат при суходолища, които се спущат към морето.

Градецът *Каварна* (1479 г.)[38], в който пристигнахме в 8 ч. 50 мин., лежи на една плоскост между две дълбоки долини със сухо дъно, които малко по-долу се съединяват под остър ъгъл и като един дол се спущат към морето, чийто бряг достигат при усамотената митническа къщичка. Със своите големи улици и стари, сенчести орехи зад каменните стобори отдалече прави приветливо впечатление, но вътре е пълно с развалини от катастрофата в 1877 г. Тогава бил съвършено упленен и изгорен от черкезите. Около 12 високи могили стърчат около селището, особено на източната страна; в една от тях се намерил, казват, преди войната свод от тухли и в него човешки кости и «църковни съдове» (навярно металически вещи), които обсебил тогавашният балчишки каймакамин. На високия връх над съединението на двете долини, на тъй наречения *Чиракман баир*, на южната страна на селището, лежат основи от крепост с широки стени[39]. На дъното на самите долини се виждат развалини от джамия, хамам и т. н., паметници от мохамеданското население, което сега отдавна е изчезнало.

Местоположението на Каварна при единствения добър достъп към морето на целия път от Балчик за Калиакра — останалият бряг се състои от съвършено стръмни скали — приляга към единственото място, което се среща в тази покрайнина из античните морски пътеписи и средновековни морски карти. Тук навярно трябва да се търси старото селище *Бизон* или *Бизоне*, по-голямата част от което още преди началото на нашето леточисление се потопила от

[38] Според статистиката от 1893 г. 2261 жители. (П.)

[За античната история на Каварна (ант. Бизоне) вж. *Mih.* IGBulg. I², p. 35—37.]

[39] Към името срв. куманското *чирак* — светлина, *чираклък* — свещник (*Радлов*, цит. съч., стр. 59); върхът може би е служил за фар на пристанището.

земетресение. Според едни то било населено от варвари, според други от месемврийци. Ариан, съвременник на император Хадриан, го знае като пусто селище, но при все това се споменава още и в римската Певтингерова карта.[40] На това някогашно селище е принадлежал навярно дългият надпис, който в тукашното гръцко училище, зазидан между два прозореца, но за съжаление непохватно от двете страни белосан, тъй че крайните букви не можах да отгатна. Изброяват се в него седем «тавърски жреци» с техните бащи (ἱερεὺς Ταύρων) с гръцки имена (Теоген, Посейдон, Проклос, Хризипос и т. н.), между които четири пъти се повтаря личното име Скитес.

В средните векове тук се споменава селище едва в XIV век, у византийците под името *Карнава*[41], у италианците под името *Cauarna* или *Gauarna*, с крепост, която се споменава в 1444 г. при похода на крал Владислав. От италианските мореплаватели намерих тук на двора на гръцкото училище паметник, единствения, който зная на цялото туй крайбрежие, очукан надпис, с букви, които съвършено напомнят надгробните камъни от XIII—XV век в църквите на град Генуа.[42] Патриаршеското непосредствено владичество тук е продължавало чак до XVII век; едва в 1652 г. патриаршеската «екзархия» на Каварна била съединена с Варненската епархия за 5000 аспри годишно, които митрополитът като «екзарх» (наместник) трябвало да плаща на цариградския патриарх.[43] В морските описания на тукашното крайбрежие Каварна в XVI и XVII век нерядко се споменава като пристанище с християнско население.[44] В Кримската война това място си създаде тъжно име, когато на английските кораби, закотвени в тукашното пристанище, вирлувала страшна холера.

[40] Доказателства вж. у *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien.— AEM, X, 1886, S. 187.

[41] Ἡ Κάρναβα ок. 1320 г. и 1370 г., Acta patr., цит. м.

[42] Познават се едва няколко букви: p. 1 + De donis die. . . p. 2 s(an)c(t)i Cosm(e) et Dam(iani). . ., p. 3. Const(antinopoli ?), p. 4. Stef. . . Вж. *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 186. [Правилното четене у *Beševliev*, Spätgriechische Inschriften n. 84: De donis d(e)i et/ s(an)c(t)i Cosma et Dami(ani)/ construi iussit/ Stefanus diak(onus).]

[43] *Sathas*, Bibl. graeca 3, стр. 587.

[44] Cavarna у *Джорджич*, цит. м. A scala and harbour on the coast of Mangolia, Costanja and Caliacra, the name of which is Cafirna, в пътеписа на патр. Макарий от XVII век (вж. стр. 766) 2, стр. 423.

Жителите са гагаузи, говорят само турски, а гръцки и български знаят едва от училището. Българското училище съществува с поддръжка от правителството, гръцкото — с поддръжка от гръцкия «силогос».

От Каварна побързахме през степната покрайнина с безбройни могили по-нататък към носа. Нагретият въздух вече трептеше над еднообразния кръгозор. Пътят след $^3/_4$ ч. минава през голямото гагаузко село *Гяур суютчук* (на тур. «водица на християните», 890 ж.), при един дълбок кладенец между стари дървета. До селото около една висока могила се забелязват и турски гробища; преди 50—60 години тук живеели и турци. Теренът е пълен с червени камъни.

От Гяур суютчук се пристига за 50 минути на забележителния нос Калиакра, който като скалист полуостров се издига далеко в морето и още отдалече със своя особен силует привлича погледите на пътника. Пътят води през тъжни пустини с възчервена, глинеста почва, която турците пренасят оттук в Делиорман за боядисване стените на своите колиби. По-нататъшният терен е камениста пустиня с нисък гъст дъбак. Скърцането на колата подплаши орел, който беше кацнал тъкмо до пътя на едно младо дръвче. По сухата, неплодородна почва бият в очи многобройните загадъчни квадрати, навярно основи от стари къщи (на бълг. *юртища* — от тур. *юрт*) или сгради на някогашни лозя. Нашият водач, селският *кехая*, каза, че тук уж се намирало *Ески Еникьой* (на тур. Старо Ново село) и че оттук уж жителите преди 200 години се пренесли в Гяур суютчук[45]. Пред самия нос се показаха наляво и пусти турски гробове, между които, казват, се намирали и основи на християнска църква.

Укреплението на Калиакра откъм сушата е било много пространно. Носът е бил пазен от двоен окоп от море до море. Външната ограда е образувал плитък, сега с диви смокини обрасъл ров. При неговия вход се намират с бъз и лепен обрасли основи на каменна, четириъгълна кула. Между храсталака се червенееше *Змиски мисир* (Arum maculatum). Около 350 метра по̀ на юг иде другият прокоп, около 10 крачки широк и два човешки ръста дълбок, от вътрешната страна на който се издига каменен зид. В него са останали още страничните стени на каменната врата. Между двата прокопа пак се

[45] Село *Гелегри*, отбелязано тук на австрийската карта (поне сега) не съществува.

показват четириъгълни юртища. Настрана, към запад, се намира *бунар*, откъдето се взима всичката вода за градището. Около 250 метра зад втората ограда идва същинският пристъп към скалистия нос. Той е къс провлак, дóлу при морската повърхност около 50 крачки широк, с път едва 3 метра нашир между шеметно стръмни спускове. Зад него се издигат живописни остатъци от средновековна крепост. Каменните стени, около 9 метра високи, пълни с дупки от старото скеле, са поставени на голата скала, на места и надвиснала. Входът води през четириъгълна кула, от вятъра, разбира се, вече много съборена, със сводова врата, чийто под е природна скала. Надясно от нея, високо на външната стена на непристъпно място, се вижда малък, грубо направен барелеф: бял камък с конник, боядисан червено. От двете страни на входа били, казват, зазидани каменни лъвове, които отнесли французите през Кримската война.

Самият нос има плоска, трапецовидна повърхност, от вратата до фара около 450 метра дълъг; към морéто се спуща със склонове 60—70 метра високи, по които слизат няколко шеметни пътеки със стъпала. Зад вратата след малък завой между дефанзивни зидове започва втора врата с четириъгълна кула от дясна страна. Вътре свидетелствуват за старо селище развалината на малък сводов турски хамам, кръглото гърло на много дълбока щерна, основите на малки къщици и множество тухлени парчета. Синьоцветият люляк, български крепостен храст, не липсва и при тези развалини. Най-мнóго бият в очи около 20 природни пещери, които ми напомниха приказката за Полифем. Те са ниски, но приблизителнo до 15 крачки широки и доста дълбоки и сега служат за овчарски кошари; входът на повечето е заграден с каменна преграда, а вътрешността по стените и по тавана е накадена от горенето на животински тор, който покрива пода. В размирни времена те са прибежище за околното население, както в 1877 г., където каварненци, шабленци и други се защищавали на носа от черкезите, които грабили и убивали. На най-тесния край се издига фарът, поддържан от австрийския Лоид. Неговите пазачи, трима турци от Дамаск и Трапезунд, са единствените жители на градището; един от тях живее тук вече 18 години. Настрана под фара се влиза в четири по-малки пещери, изкуствено изгладени във форма на свод и снабдени с издялани седалища; те са съединени помежду си като някой крепостен вал. Един кът в тях, преграден с ниска стена и напълнен с пръст, се посочва от хри-

стияните като гроб на св. Никола, от турците като гроб на «Хаджи Баба». От последната скалиста стая се открива сводов прозорец без пречки право в шеметната пропаст, в която вълните на Черно море с шумен плясък се разбиват около балваните, натрупани под най-тесния издатък на планинския нос. Нерядко долу се припичат и боричкат малки гюлени (на гръцки и тур. *фокà*). Този прозорец се нарича по турски *Кърк-къз-капусý*, «врата на 40 моми», които според преданието при някоя си обсада се хвърлили уж оттук в морето.

Историята на Калиакра е много стара. У древните писатели най-напред се среща под името нос *Тириза* или *Тириста*, в много неустановени форми[46]. Според Страбон цар Лисимах на това укрепено място държал едно от своите съкровища[47]. В римско време крепостта се явява просто под името «нос», като *Акра*, една от крепостите на провинцията Скития, днешна Добруджа. Във времето на император Анастасий се явява *Acres castellum* в 514 г., като една от главните крепости на въстаническия предводител Виталиан, римлянин от Скития. Според новооткритите фрагменти на Йоан Антиохийски царският пълководец Хипатий потеглил към Акра и се разположил пред нея зад ограда от волски кола. Хуните от Виталиановата войска се спуснали върху му с дъжд от стрели, ранили воловете, докарали по този начин оградата от коли в безпорядък и съвършено разбили царската войска. Около 6000 души били убити; труповете на хората и животните изпълнили уж един дол чак догоре. Сам Хипатий скочил в морето, но бил хванат и турен в окови в Акра[48]. В средните векове планинският нос, който на западната си страна служи за добро прибежище, получил прозвището «хубав» и във византийските грамоти, както и в италианските карти и съчинения от XIV век се пише *Кали-Акра* (Galiakra, Caliacra, Chaliacra)[49].

[46] Τίριζις ἄκρα *Strabo*, Tiristis promunturium Mela, Τετρισίας Arrian, Τιριστὶς ἄκρα *Ptolemaios* (вар. -stris, -stria, -stre и т. н.), Τίριζα Peripl. Anon., Trissa Tab. Peut., по-право Tirissa Geogr. Rav.

[За Калиакра вж. *Mih.* IGBulg., p. 42—44. Вж. и *Г. Джингов*, Калиакра, изд. Окръжен исторически музей — Толбухин, 1970 г.]

[47] Τίριζις ἄκρα, χωρίον ἐρυμνόν, ᾧ ποτε καὶ Λυσίμαχος ἐχρήσατο γαζοφυλακίῳ, Strabo 7, p. 319.

[48] *Marcellinus comes* (Roncalli 2, 313), ἡ Ἀκρίς; *Joannes Antioch.*, Fragm. hist. graec. 5, 33. Акраи в Скития у *Hierocles* ed. Parthey, p. 6 и *Steph. Byz.* Tiriza, сега Акра, *Peripl. Anon.*, Geogr. graeci minores 1, 400.

[49] Ἡ Γαλιάκρα Acta patr. 1, стр. 95, 528. Caliacra в итал. карти (вж.

Халкокондилас нарича Калиакра крепост на българина Добротица, а Шилтбергер, един от участниците в никополската битка в 1396 г., я знае като главен град на третата крайморска част на България, покрай Видин и Търново, главни градове на първите две части. Граф Амадей Савойски превзел Калиакра по време на своя поход през 1366 г. Също я завладял и крал Владислав в нещастния си поход към Варна в 1444 г., взели я собствено унгарците с атака, като се покатерили по стените.[50] В старите турски законници се споменава като пристанище *Килагра* с митница. Хаджи Калфа споменава тук малка крепост, два часа от Балчик, «с поклоническо място, наречено Саръсалтък». По-ясно описва тази местност по-младият негов съвременник, турският пътешественик Евлия Ефенди. При крепостта «Килгра», която, казва, султан Муса отнел от неверниците, се намирал дервишки манастир и при него един от седемте гроба на мюсюлманския светец Саръсалтукеде, които се показвали в различни части на света. Този гроб се намирал в пещерата, в която светецът уж убил седмоглав дракон и по този начин освободил двете там затворени царски дъщери, който подвиг помогнал за разпространението на исляма в тази страна. Евлия добавя, че християните почитали този ислямски светия под името «патриарх св. Никола». Тук имаме историческо, повече от 200 години старо обяснение на гроба, който ни показаха тук; утраквистичният светия, ислямски и християнски, ни напомня и близкото Текké, но за връзката на тамошната светиня с тукашната няма известия.[51] Крепостта е имала навярно чисто турско население. Селището е западнало може би през руско-турските войни на Екатерина II; външните два окопа поне имат вече характер на модерни фортификации.[52]

Tafel, Constantinus Porph., Tübingen, 1846, p. 37—41). Chagliachra в голямата географска карта на Fra Maura в палата на венецианските дожи, Chaliacra у Негри и т. н. В списъка на руските градове, съставен преди началото на XV век се споменават и няколко български крепости (Търново, Силистра и т. н.), а между тях до Каварна и *Аколятра*, без съмнение нашата Калиакра (*Барсов*, Географія начальной летописи. Варшава, 1885, 2 изд., стр. 114; *Брун*, Черноморье 2, стр. 347 я тълкува за Ликостомион или Вилков).

[50] *Chalcocondylas*, p. 172. *Schiltberger* ed. Neumann, p. 93. Callimachus у *Schwandtner* 1, стр. 512.

[51] *Hammer*, Osm. Staatsverfassung 1, стр. 294. *Хаджи Калфа* Rumeli und Bosna 27. Евлия у *Брун*, цит. съч. 2, 343 (Хамеровият превод нямам под ръка).

[52] За съжаление не ми е достъпно ни едно подробно описание на руския

Името «Гюлград», белязано в толкова карти от началото на нашето столетие, е съвършено непознато в цялата покрайнина; по недоразумение то е произлязло от турското «Килагра», може би от локалната форма *Килагра-да*, приблизително като Карнабат от Карново. Турците наричат този планински нос *Геларé* или *Челигра*, българите — *Геларéто*; гърците знаят старото название, пък и италианските гемиджии и досега знаят за «Capo Calacria». Тукашните старини отдавна са разграбени. Руският адмирал Грейг видял тук в 1828 г. още два мрамора с гръцки надписа[53]. В Гяур суютчук ми показаха монети, намерени на градището, едната изтрита, може би македонска, и сребърна пара от император Хадриан.

Каменистият нос със своите паметници е живописно място, което остава в паметта. Особена гледка представят бреговете, които тъкмо тук завиват в прав ъгъл. На север оттук преминават край морето стръмни скали с хоризонтални тъмночервени пластове, които се простират чак до лагуните при *Шабла* на границата и до града *Мангалия* (античният *Калатис*), сега румънски. Брегът на запад, от Калиакра към Балчик, е равномерен, около 100 метра висок, с пластове горе червени, долу бели; малко растения се зеленеят долу под линиите на пластовете, а най-долу се белее тясна ивица пясък. Край морето долу няма пътека, само горе по трапецовидната тераса. Единственото устие долу към морето между тези скали се намира при усамотената каварненска митница.

Моето пътуване достигна до най-последната си точка; оттук започна обратен път към София. Ако ми стигаше времето, щях да разгледам и еднообразните степи чак до румънската граница, тъй като и равнините около Хаджиоглу Пазарджик (9567г.)[54], който в 1882 г. официално беше преименован в *Добрич*[55], не са без исторически паметници; там се намират някакви развалини при селата, наречени *Кабасакал* и *Геленджик*, скали при *Базаурт* с изкуствени

поход през 1773 г. Полковник Берх през 1819 г. (Военнотопографическое описаніе береговой дороги Чернаго моря, Петербург, 1827, стр. 26), когато споменава Гяур-Суютчук, описва «Коварна» съвършено така, както изглежда Калиакра, полуостров с пристанище покрито и т. н. По пътя си той, разбира се, и двете места е видял само отдалеч.

[53] *Тепляков*, цит. съч., стр. 23.

[54] Според статистиката от 1893 г. 11 087 жители. (П.)

[55] Това преименуване стана по предложението на самите граждани и се потвърди от княза на 19 януари 1882 г. (Държ. вестник, 1882, бр. 22, стр. 170).

пещери (*гяур евлери*, «къщи на неверниците» ги наричат турците) и т. н.

През тежката средпладнешка горещина (+27 С на сянка) си починахме при турците под фара, нагостихме себе си и угостителите си с провизиите, които бяхме донесли със себе си, и се отправихме назад. Като нощувахме пак в Балчик, тръгнахме на заранта по същия път, с изключение на едно място. От мостчето при Текké през Батовска река ударихме право към усамотения «Чамурлу гечидхан» (1 1/2 ч.). По този начин се запознах с разкошната природа на батовската гора. В долината при Текké, в което в ранната хладина множество полузабулени туркини потегляха със сърпове за жътва, преминахме рекичката, която идеше от гагаузкото село *Чаушкьой*, и вървяхме след това половин час нагоре по тясна улица между дъбове, габъри и лески, по един дълбок път, в който колата постоянно се закачаше о гъстите храсталаци. Бях изненадан от голямото множество дива лоза, която уплита храсталаците край пътя. Нейните дребни, сладки плодове, всички с черен цвят, служат за храна на птиците, но се употребяват и за боядисване на виното ясночервено. От тази дива лоза в черноморските вековни гори на Балканския полуостров, на Кавказ и в Мала Азия произлиза според Грисебах всичката питомна лоза.[56] Около извора, наречен *Чаталчешме*, растат и диви череши. По-нататък надясно лежи селото *Капакли*, сега преименувано *Климентово*. При все, че беше неделя, християнските гагаузки в пъстри дрехи прилежно жънеха по нивите из гората. След туй настъпиха пак гъсталаци със стари буки и разпръснати липи, докато стигнахме до споменатото усамотено ханче. Оттук за 70 минути стигнахме пак долу във варненските улици.

[56] *Grisebach*, Die Vegetation der Erde, Leipzig, 1872, I, стр. 125.

7. ПРОВАДИЯ И ШУМЕН

Бойното поле в 1444 г. при Варна. Девня и развалините на римския Марцианополис. Крепостта Петрич. Провадия. Добрина (Диздаркьой), до 1829 г. център на албански селища. Поверия за вампири. Шумен. Образът на конник на скалата при Мадара. Римският castrum при Абоба. Старобългарското царско седалище Преслав.

От Варна на 22 юли се отправих в едно облачно и студено, почти есенно утро на запад за Провадийско, пак в компания с г. Радивоева. Шосето, от построяването на железницата съвършено развалено, върви край северната страна на Девненското езеро, през плодороден край с ниви и разпръснати дървета, който надясно, на разстояние около три километра, свършва със спускана добруджанската тераса. Железницата минава наляво от нас, край самия бряг на езерото; зад него на другата страна се простират големи гори, които покриват повърхността на немного висока хълмиста покрайнина.

Пътят води през варненското бойно поле на 10 ноември 1444 г. Половин час от Варна, при петия километър, стърчат около хиляда крачки надясно от шосето две могили една до друга, едната гола, длугата обрасла с храсталак. На тази втората, наричана на турски *Карапапаз мезарá* (гроб на черния поп), полските емигранти през Кримската война издигнали на нещастния крал Владислав III някакъв паметник, който обаче скоро бил унищожен от турци и гаваузи, казват, по внушение на гърцкия митрополит. От тези могили напряко през пътя отива малък дол с поток в езерото. На десния му бряг, няколко крачки пред кръстопътя на шосетата за Провадия и Добрич, се намира турско *текké*. В местността, която отвън изглежда като винен зимник, и досега един турски ходжа пази «гроба на черния паша», *Карапаша мезарà*; в него уж бил погребан някой си *шех*, мъченик или ратник, който загинал за вяра. Старият надгробен камък заедно с други паметници бил, казват, отнесен от русите в 1829 г., но турците и досега идват тук, да се покланят на гроба, По-нататък надясно ми показаха под горите, близо до селото *Пашакьой*, местоположението на второ *текéнце*; в него почива друг *шех*, с непознато име, който, казват, загинал едновременно с онзи «черен паша».

Всички тези тъмни спомени се отнасят за варненската битка. Един от тези шехиди е навярно Караджа паша, беглербег на Анадол, който командувал лявото турско крило под могилите и там паднал в боя срещу Хуниади. Битката се е въртяла навярно главно около споменатия дол, който от полите на върховете отива към езерото; християните са стояли на изток от него, от езерото към върховете, като са имали зад себе си града Варна, турците пък, като пристигнали след краля през Шумен и Провадия, на западната му страна.[1] Крал Владислав не бил погребан на бойното поле, както предполагат сега някои варненци, най-малко в онези могили, които могат да бъдат от много старо време. От съгласните известия на съвременници знаем, че главата на краля била отсечена от турците и като трофей изпратена в Бруса. Безглавото пък тяло според свидетелството на съвременния немски стихотворец Михаил Бехайм войниците от християнския обоз заедно с гърци погребали уж в някоя гръцка църквичка (in ein kriesch kapeln).[2] Според Каллимах турците издигнали на мястото, където се намерило на бойното поле тялото на краля, невисок стълб с надпис, който разправял за битката, но от него сега не е останал нито спомен.

При по-нататъшния път вляво към езерото се виждат храсталаци, надясно жита и лозя, между които пак се подават стари могилки. Селото *Аджемлер* в далечината под върховете сега е турско, но има стари християнски гробища; то е запустяло може би през руската война, във времето на царица Екатерина II и било след това отново населено от мюсюлмани. Над него на върховете се намира местността *Гереклер* с остатъци от стара крепост, която навярно е тъждествена със замъка, наречен «Mihelitsch», отдалечен 4 мили от морето; той (според Бехайм) бил превзет от крал Владислав в похода от Петрич за Варна. Руската карта от 1829 г. бележи на северната страна на Аджемлер и селцето *Муалич*, но в новата карта от 1884 г. го няма вече; сравнението на двете карти е изобщо интересно, за да се познаят промените в заселването на страната през последните

[1] Най-добрият труд за битката и бойното поле е този на генерал *G. Köhler*, Die Schlachten von Nicopoli und Warna, Breslau, 1882 (с плана). За полските разкопки около Варна вж. Хр. *Кесяков*, Бележки за положението на България в 15 век. — СбНУ, кн. 7, 1892, стр. 447.

[Срв. и *Б. Цветкова*, Паметна битка на народите, София, 1971.]

[2] Издаде *Karajan* в сборника Quellen und Forschungen, Wien, 1849, стр. 45.

50 години[3]. Наляво при езерото лежи голямото село *Кадъкьой* и чифликът *Инджекьой* с няколко къщи.

Особена гледка представят тъй наречените *дикили-ташлар*, «прави камъни», близо до селото *Аладън*, в което стигнахме след 2 ч. 20 мин. от Варна. Те са около 30 неправилно разположени, естествени нумулитови стълбове, от които най-високите са около 2 $^1/_2$ човешки ръста високи и 2 метра в диаметър дебели. Повърхността на дебелите като че от вода във вид на кръг подредени камъни е набраздена, пълна с пукнатини и дупки като морска гъба; на горната плоскост расте трева, по страните — червени и жълти лишеи. Почвата наоколо се състои от дълбок пясък, от който се издигат ниски скалисти плоскости с пещери. Друга група от такива стълбове се намира на юг от железницата, при село *Гебеджé*; те са по-малко, но са по-високи и по-гъсто наредени, също тъй в песъчлив терен. Жителите ги смятат за вкаменени дървета. По-старите пътешественици мислели, че те са изкуствени стълбове, но чудна им се виждала тяхната неправилност и липсата на капители и основи. Геологическо описание на тези интересни стълбове дълги формации от нумулитов варовик заедно с изображенията им направи английският капитан Spratt.[4]

След четири часа път постоянно все на запад съгледахме най-после от гористите хълмове пред себе си плитка, широка долина, обърната от север към юг. На срещния, западен неин край се простира високо българското село *Девня*, което отдалече изглежда като Жеравна, но, разбира се, без гори и планински фон. Наляво от него гъсталакът от лозя и градини на пръв поглед се показва като второ село. На дъното на долината тече Девненска река, над която се издига 70 крачки дълъг мост, едната половина каменна, другата дървена. Край нея се нижат между буйни цветисти ливади и високи върби и бели тополи не по-малко от 34 воденици (в 1829 г. били 24); те образуват особено селище, наречено също тъй *Девненска река* (213 ж.) и принадлежат повечето на турци, една даже на един циганин, но наематели са българите. Тук се намираме в местността

[3] Това селище не трябва да се бърка със селото *Маалъч* или *Михалъч* в Провадийска околия, на пътя от Провадия за Силистра.

[4] Capt. *F. A. B. Spratt*, On the geology of Varna and the neighbouring parts of Bulgaria. Journal of the geol. Society XIII (1857). Примитивен образ вж. и у Тепляков.

на античния *Марцианополис*, основан от Траян, главния град на римската провинция Moesia inferior. Този голям град сякъл и монети с надписи изключително гръцки, от Марк Аврелий до цар Филип (у Мионе 263 типа); по тях виждаме четиристълбните храмове на Аполон и Серапис, речния бог с тръст в ръката, Дионисиѝ с грозд, Деметра с класове, Ескулап и т. н. През готското нахлуване в III век защитата на града според Дексип управлявал юначният Максимус, потомък, казва, на тракийския крал Реметалк. Известията за Марцианопол престават едва след смъртта на император Маврикий (602 г.). Дистанцията 18 римски мили от него до Одесос, отбелязана на римската Певтингерова карта, съвършено се схожда с разстоянието от Варна до Девненска река. В 1829 г. русите намерили при водениците освен множество императорски монети и един надпис.[5]

Спряхме се на обяд в хана до моста, където ни посрещна г. Лазар Дуков от Девня, един от селските представители в българското събрание, и след това заобиколихме тукашните забележителности. На картите реката е отбелязана като че иде отдалече, от градеца *Козлуджа* (2033 ж.), познат от победата на русите в 1774 г., който лежи на север оттук в подобна, малко по-плитка долина. Но жителите ми казаха, че оттам тече само слабо поточе, което се пълни от няколко чешми и едва след дъжд повече приижда, и ме заведоха при същинските извори. Недалече на север от моста реката излиза при подножието на ниска варовита тераса от многобройни извори, от които пет видях отблизо. Те са басейни, 4—5 метра дълбоки, с прозрачна вода, от която периодически изскачат редица мехурчета, които издигат понякога и пясък от дъното. Някои са полигонално обзидани, други пък оставени като малки езера. За едно езеро ми казаха, че е *дипсъз* (на тур. без дъно). Риби във водата, на вкус не особено добри, не живеят, но затова виреят сума водни растения, тръст и жабуняци; понякога зеленината на дъното изглежда като потопена гора. Туй е без съмнение подземен отток на водите на равнината, иначе безводна, която от горния край на близката варовита

[5] Двуезичният надгробен надпис у *Тепляков*, Письма из Болгаріи, стр. 134 (той бил тук в лош час и станал даже неволен свидетел на кървавата битка при близкия Ески Арнаутлар), Boeckh, n. 2055 B, C. I. Lat. III 761. Според сведенията на Тепляков тукашната местност прогласил за Марцианопол Бларамберг. За Виктор Григ. Тепляков (р. 1084, † 1842 в Париж), поет и чиновник «особых порученій» вж. животоописание с портрет в Истор. вестник XXIX (1887).

тераса се простира чак до Дунава и вече оттук се нарича Добруджа. Населението твърди, че водата иде от Дунава, и разправя за доказателство на туй различни приказки за изплувалите овчарски тояги и т. н. Туй са без всякакво съмнение изворите на реката *Потамос*, която според Йордан извирала с води извънредно прозрачни и вкусни посред Марцианополис[6]. Същият писател от VI век разказва тогавашното навярно местно предание как уж тук слугинята на Марция, Траяновата сестра, като наливала вода, изгубила тежкия златен съд и как този съд дълго време след това пак изплувал от дълбочините; тогава уж Траян, като предполагал, че над тази вода владее някое божество (fontique numinis quoddam inesse credens), основал град и го нарекъл според името на сестра си. Околността е пълна със стари основни зидове. Около изворите и водениците преминават следи от голяма, както изглежда, полигонална градска стена. В по-ново време служили като каменоломни за градежа на варненската крепост и по този начин по-голямата част са вече до основите разграбени. Много антично градиво сега е зазидано във водениците, а особено в язовете, но тук се намират още доста четвъртити камъни, изпочупени стълбове, грънчарски съдове и особено римски монети. На пътя за селото се търкаля похлупакът на огромен саркофаг, по чиито страни са изобразени копие с щит и два светилника. В една фурна в самата Девня бил зазидан, казват, откъслек от гръцки надпис с името на император Траян, но не можаха да ми го покажат, тъй като сега е замазван. Г. Дуков любезно ми начерта латинския надпис на един неотдавна изоран саркофаг[7].

Сега покрайнината около изворите се смята за нездрава поради честите трески; и хубавата вода на изворите не струва за пиене. В старобългарско време Марцианополис очевидно вече не е бил населен. Здравословните отношения следователно значително са се променили от римско време. Изворите понякога причиняват лоши на-

[6] In flumine illo, qui nimii limpiditatis saporisque in media urbe oritur, Potami cognomento. Jordanes, Getica ed. Mommsen, p. 82.

[За град Марцианопол вж. *Ив. Дуйчев*, Приноси към средновековната българска история. V. За наименованието на Марцианопол — Девня. ИИД, XIX—XX, 1944, стр. 51—55; *В. Велков*, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, стр. 84—85; *Г. Тончева—М. Мирчев*, Исторически бележки за Марцианопол. — ИПр. XII, 1956, кн. 6, стр. 97 и сл.]

[7] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, S. 192 (гроб на някой си Миризма, издигнат от декуриона Cosconius Ingenuus).

воднения и миналата година (1883 г.) реката отнесла и половината от каменния мост, сега заместена с греди. Не е невероятно, че от наводненията и целият терен се повдигнал—и променил.

През тукашната долина се вижда на юг лъскавият край на Варненското или Девненско езеро, което обаче от Варна дотук не е цяло, а е прекъсвано от мочурляци. Зад него се издигат плоски гористи върхове. На тях, около един час от Девня, се познава местоположението на мъчно достъпната крепост *Петричкалеси*, която се намира на висок планински издатък над вреза на железницата от Русчук за Варна, между станцията *Гебедже* и селото, наречено *Аврен*. От околните планини градището е отделено с прокоп, 10 крачки широк и издълбан в естествена скала; и неговите зидове, казват, били изсечени от природна скала. Според г. Радивоев, който веднъж се изкачил горе, изгледът от крепостта обгръща по-голямата част от Провадийско и Варненско. Край скалистия спуск към сегашната железница водила долу отворена стълба, врязана в скалата, с около 120 стъпала, също както от провадийската крепост, но долната ѝ половина се отчупила и сринала. Долу, казват, се намирали каменни стари кръстове, «гърнета с хорски кости», стрели и т. н. По-нататък на юг едно място при Аврен се нарича *Кешишлик* (кешиш на тур. калугер); според преданието там някога е имало «манастир Благовещение». Крепостта е добре позната от историята на похода на крал Владислав. Palatio и Dlugoš я наричат *Petrecz*, Beheim *Petrus* или по немски *Peterspürck* ; те описват нейното местоположение съвършено ясно, близо до края на Варненското езеро, с прокоп, издълбан в скалата. Християните я превзели на 7 ноември 1444 г., след топовна стрелба, с атака през прокопа, напълнен с дъждовна вода, и през проломите в стените; около 5000 турци уж били съсечени или изхвърлени от бастионите, а вътре били освободени множество християнски роби. Византийското τὸ Πετρὶν във Варненското епископство, което се споменава до Провадия в 1369 г., принадлежи без съмнение също тук[8].

Римското шосе от Марцианопол за Анхиало заобикаляло мочурите под петришката скала малко по-нататък на запад, където неговият калдъръм се вижда между селищата *Тестеджи* и *Султан-*

[8] В изданията на Каллимах Petrechium е осакатено в *Pezechium*, което Хамер тълкува, че е Балчик. — Петрин: *Acta patr.* I, 502. — Развалината е отбелязана на руската карта «Петричка разв. креп.».

ларе; там се намират стари камъни, както и развалини от някой уж стар град, наречен Хаскьой.

Селото *Девна* или *Девня* е чисто българско и доста голямо (1255 души)[9]. Жителите разправят, че по-напред се наричало *Дéвино*, което се схожда с формата, отбелязана у дубровничаните, в 1595 г. у Джорджич и в 1605 г. у Лукарич, както и у епископа Богдан в 1640 г. У последните двама името означава тукашната река (fiume Deuina), край която още във времето на Богдан имало 25 воденици, всяка на цена 5000—6000 скуди, всички в турски ръце[10]. В своето землище девненци сеят през година, веднаж от тази страна на реката, втори път от другата. Селото било първоначално *вакуф* и досега има за своето землище ферман, даден преди сто години от султан Селим III. Неговото население, както и в цялата тукашна покрайнина, през последните сто години много се е променяло. В *Добрина*, за която още ще поговорим, в сега-турското *Ески Арнаутлар* (на български се нарича и досега *Арбанаси*), в *Дерекьой* (по-напред се наричало *Петрина река*) и в *Девня* живели близо скупом християнски албанци, които били преселени тук от турците без съмнение скоро след завоюването на отечеството им; те са принадлежали към онези албански села в Източна България с войнствено население, на брой около 7000 души въоръжени, които знае вече Джорджич, и са били във връзка с албанците в Арбанаси при Търново, както и с албанското население на две села при Разград (*Бей и Карааарнаут*)[11]. Преданията гласят, че тези тукашни албанци носили дълги «пушки *гегалии*» и юнашки се защищавали срещу даалиите (кърджалиите), които в чети от по 200—300 души се скитали по страната; техният постоянен лагер бил Петришката крепост. Селищата захванали да запустяват от руския поход в 1773 г. В 1829 г. цялата покрайнина била развълнувана от походи и битки, след които всички албанци заминали с руситѣ в Бесарабия, където техните потомци в село *Каракурт*, близо до Болград, и до днес не

[9] Според статистиката от 1893 г. 1707 жители.

[10] Acta Bulg. eccl. 77.

[11] Към тези албански селища според името си е принадлежало навярно и *Тюрк Арнаутлар*, на северозапад от Провадия към Енипазар. Джорджич у *Макушев*, Monumenta hist. Slavorum merid. 2, 252; «in Bolgheria sono molti casali habitati da Albanesi, de quali al numero di 7 milla possono mettere insieme, sono bravi et bene armati». Същият, стр. 246, за «Albanesi» при Търново, за която вж. стр. 248, бел. 32.

са забравили своя език. Според бележките, които г. д-р А. Теодоров има добрината да ми изпрати, наречието на тия албанци е еднакво с това на тоските; само старата генерация знае албански, младите говорят повече български и гагаузко-турски.

В пустата Девня почнали да се заселват балканджии от Трявна. Към тях в 1833 г. се присъединили селяни от Ямболско, които отишли с русите в Бесарабия, но след това пак потеглили назад. Тук има обаче и някои стари жители, каквото е семейството на нашия Лазар. Неговият дядо скрил някое си момиче от примките на турските бейове, но те пък затуй от отмъщение му ограбили воловете, овцете и житото; той навреме се скрил и избягал в «долния вилает», в Ямболско, и то в село Чьомлеккьой. Оттам в 1829 г. се отправил с русите в Бесарабия и там умрял в Комрат. Неговият син се върнал в първото си отечество. Девня е една от опорите на българското движение в тези покрайнини. В цялата покрайнина девненци най-напред имали българско училище, приблизително преди 40 години, с учител от Елена, и най-напред показали отпор на гръцкия патриарх; обадили на Портата, че гръцкият епископ иска от тях някакъв си *джангюмрук*, мито за душата, и че по този начин събира пари за Критското въстание. Енергични характери тук не липсват; чух да се разправя за един войнствен поп в околността, пред когото черкезите треперели и който сега организирал хайки на турски разбойници.

На запад лежи селото *Манастир*, сега турско, по-напред българско; под името Манастирица го споменава като християнско селище вече Джорджич. При самата Девня се намира пустото «селище» *Маркоздна*, за което никой не знае кога е било населено. На североизток при Козлуджа лежи селото *Карахюсеин*, по-напред също тъй, казват, населено от арнаути; сегашните му жители са гърци от Одринско, които в 1829 г. също тъй заминали за Бесарабия и при скорото си завръщане се заселили тук, като намерили селото, освен три турски къщи, празно.

Преношувахме в Девня у селянина бай Кръстьо, който преди 28 години се преселил от Трявна, и на 23 юли тръгнахме по-нататък. Между Девня и Провадия се простира висока варовита тераса, с плоска гориста повърхност и със стръмни склонове на всички страни. Обходихме я най-напред от северната страна. По пътя надясно се вижда българското село *Котлубей*; на един обрасъл с хра-

сталак връх при него се намирали, казват, особено когато силни дъждове разровят почвата, многобройни монети, най-много сребърни късове от Александър Велики. По-нататък идва надясно турското *Ахъркьой*; наляво остава скрито под планината пак турското *Ески Арнаутлар* с шанци от кървавата тук битка в 1829 г., в която наистина Охоцкият полк бил почти изтребен, но турците, които искали да избавят обсадената Варна, били отблъснати към Шумен. След един час стигнахме в *Дерекьой*. От него се открива широка гледка. На север се вижда вече краят на еднообразната *Добруджа*, за начало на която тук се смята отдалече видимият хълм *Ясътепе́* (на български *Плоска могила*). Най-близките села на север са гагаузки, но вече полупобългарени, докато дерекьойци са чисти българи. На запад се вижда дълбокият врез на Провадийската река, а зад него — по-нататъшни плоски върхове. По склоновете на споменатата тераса на юг от Дерекьой се намират мъчно достъпни пустиннически пещери, около 10 човешки ръста (на тур. *адамбой*) високи; според разказите на местния поп в тях се виждали следи от живопис и на едно място било написано по гръцки ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

След $^3/_4$ ч. слязохме край западната страна на същата тераса в град *Провадѝя* (на тур. *Провади*), пред който се виждат явните руски окопи от 1829 г. Местоположението е великолепно. Между страшни скалисти склонове, около 100 метра високи, се простира равно, около един километър широко дъно като улица и в него при Провадийска река лежи градът с 4700 жители[12], някога очевидно значителен, но сега от войните осиромашал. От източна страна над него владее стар замък, врязан в скалите. Християните между гражданите повечето са гагаузи, които говорят само турски. При все че през града минава железница, тук няма ханища за хора, а само за коне и биволи; затова пък пътникът може да се нахрани на мегдана в една македонска *ахчийница*, сграда от три дървени стени и дъсчена стряха, в която за броя и вида на ястията вместо от писан лист узнаваш, като повдигаш капаците на тенджерите на огнището. Нас ни прибра младият околийски секретар, родом от Добруджа, в чието скромно жилище нощувахме[13].

[12] Според статистиката от 1893 г. — 4959 жители. [За Провадия вж. *Н. Ганев*, Провадия в своето минало и настояще, София, 1929.]

[13] От него между другото узнах, че старото име на Исакча е *Обру́щица*. Турското име произлиза от гроба на някой си мюсюлмански светец; Исак Баба тюрбеси.

По стените, които стесняват долината, се отварят на западния склон високо горе малки пещери; пред тъмния отвор на една от тях се вижда нещо бяло, като сухо дърво или корен. Населението разказва, че това е халка, за която били връзвани корабите, докато морето се простирало чак тук и достигало толкова високо. Това предание четем още у Хаджи Калфа, който пише, че на скалите, които като стръмни зидове затварят Провадия, се намират големи железни кръгове, та жителите, казва, предполагат, че тази долина е била морска теснина като Босфора и че там горе били привързвани корабите. Същата басня се разказва и в известни места в Карнобатско и в Шуменско. В Западна Европа се разказва за такива халки (anneaux d'amarre) в Прованс, в околността на Нимес. На височините на запад личат две високи могили.

Старата крепост над източния склон е интересна. Тя представлява укрепен трапецовиден връх от този вид, който край северната страна на Балкана се простира от Петрич през Търново до Ловеч, а може би и по-нататък. От другата, източната страна градището е отделено от останалата тераса с дълбок дол; от равната земя е достъпно само по тесен провлак между пропасти от север. Към града долу води тясна, шеметна, в скалите врязана стълба. Достъпът по онзи провлак е бил укрепен с изкуствен прокоп, с кула, сега развалена, която трябвало да защищава някогашния подвижен мост; развалини от втора кула от дялан камък се познават над склона, обърнат към града. Горната плоскост е доста голяма и според явните следи е била по краищата заобиколена със зидове. По средата се издига, както на търновския Царевец, малка, още по-висока тераса, също тъй трапецовидна. Основи от сгради на крепостния простор, казват, не се познавали; там има само два дълбоки *герана*. Горе на крепостта за съжаление не се изкачих; силният бронхиален катар, който се появи след връщането ми от Калиакра, не ми позволяваше да се катеря по високи и ветровити места.

В римско време тукашната местност не е била населена; поне нищо не се е намерило, което да засвидетелствува туй. Едва в средните векове тук се появява укрепен и важен замък, който във византийските паметници се пише ἡ или τὸ Προβατους (отделен от Πρόβατον при Одрин), в славянските пък Овечъ (прόβατον: овьца). Гръцкият израз се е запазил и до днес, докато българският за последен път се споменава у Лукарич, който познавал тази покрай-

нина от собствени наблюдения; в 1581 г. останал в Силистра, а на следната година заминал за София[14]. Особените гръцки надписи на българските князе от IX век свидетелствуват, че градът още тогава е бил владетелно седалище. Преданието, отбелязано у Лукарич, приписва основаването на крепостта на цар Симеон. Идриси (1153 г.) между Варна и Преслав знае града «Borfantô», край една река между две планини. Според Акрополит Преслав и Прават били дял на цар Петър, брата на цар Асен I, ако не се е забъркал гръцкият летописец със своя съвременник севастократора Петър, шурей на цар Михаил Асен, който според договора между България и дубровничаните в 1253 г. имал в българското царство своя отделна земя[15]. В XIII и XIV век тук е живял митрополитът на Търновската църква; чудно е обаче, че в 1369 г. Прават се споменава и между градовете на Варненското епископство, което било подчинено на цариградския патриарх. В похода на граф Амадей Савойски срещу българите в 1366 г. двама негови пленени васали били затворени в града Прават[16].

Турците наричали тукашния скалист замък *Ташхисар*, «каменна крепост», което име срещаме у Леунклавий в известието за превземането на Провадия от турците и у Бехайм при разказа за похода на крал Владислав.

В турско време Провадия била в XVI и XVII век великолепен търговски град, който се описва подробно от няколко пътешественици. Нагледно описание ни дава полякът *Oswiecim*, който преминал оттук в 1636 г. по пътя за Цариград, с посолство от крал Владислав IV. Градът имал малко дървени сгради, все каменни «сараи», калдъръмени улици, многобройни фонтани, голям «безистен», дюкяни на различни занаятчии и хора от всякаква народност, между които имало и няколко «латини» или дубровничани. От седемте джамии едната била пуста, три покрити с олово, три с тухли. На крепостта се виждали дебели стени, но хубавите къщи в нея всички били съборени; стърчала там само стената на разваленатa църква с

[14] В Палаузовия поменик се споменават двама митрополити «Овечьстии» от времето на Асен II, в житието на св. Теодосий Търновски (в Рилския панегирик) на Търновския синод през 1360 г. Лазар, митрополит «Овча града». «Prouato, che i Bulgari chaimano Oucepoglie», *Luccari*, цит. съч., стр. 53. — За Лукарич вж. Acta Bulg. eccl. 6, 13.

[15] Акрополит, стр. 22. *Miklosich*, Monumenta serbica 37.

[16] *Брун*, Черноморье 2, стр. 336.

живопис и по средата каменна кула, в която турците държали няколко затворници. Там имало и кладенец с развалена вода; неотдавна копали друг 30 сажена дълбоко, без да стигнат до вода. За страшно шеметната стълба, само за един човек широка, се разправяло, че по нея през седемгодишната обсада на крепостта от турците един български юнак на кон в галоп се изкачил горе, но на вратата конят му паднал, пък и той, едва се помолил в църквата, и се върнал при коня си, предал богу дух; в спомен там на неговия гроб бил издигнат някакъв си кръгъл стълб[17]. Епископ Богдан заварил тук в 1640 г. до 2000 турски къщи и само 50 православни; хвали хубавата и плодородна околност с изобилни лозя, жита, овощия, добитък и риби. Епископ Филип Станиславов, родом от Ореше при Свищов, намерил в 1659 г. тук 1500 турски къщи и 100 православни, подчинени на месемврийския епископ.

Дубровничаните имали тук търговска станция, покрай софийската първа в България, която от 1580—1689 г. често се споменава. Името на града пишат всякога *Prouato*, само Гундилич в «Осман» пише *Провадия*. Те се занимавали главно с износ на волски и биволски кожи и оттук посещавали Варна, Силистра, Бабадаг, Исмаил, Акерман и т. н. Съобщение с отечеството си поддържали през Търново, София, Ниш и Нови пазар. Тяхната колония в 1581 г. броела само 6 къщи, но в първата половина на XVII век тук всякога е имало 40—70 дубровничани, като се броят и слугите, повечето родом българи, които ставали католици, за да могат да се ползуват от защитата на привилегиите на дубровничаните, които търгували из Турция. Търговците постоянно си държали католически свещеник, който служил литургия по-напред в частна къща, по-късно в дървена църквица, най-после и в каменна. Тъй като градът бил почти съвършено турски, мюсюлманският фанатизъм с негодувание търпел християнското богослужение; в 1639 г. даже се повдигнал в Провадия страшен бунт, в който турците съборили новия каменен храм на дубровничаните и старата църква на православните. За събарянето на дубровнишкия параклис полският посланик Миасковски чул следната година, че станало, защото Халил паша не успял да измъкне от търговците 100 000 аспри дар[18]. Но параклисът и църквата скоро били под-

[17] *Х. Кесяков*, Пътуване през Българско в 1635 г. — ПСп, кн. 19, 1886, стр. 66.

[18] *Х. Кесяков*, Стари пътувания през България. — ПСп, кн. 21—22, 1887, с. 343.

новени. На дубровничаните тук казвали *латини*, под което име в Шумен още се е запазил някакъв спомен за тях; там се намират български родове, за които се говори, че уж са от «латински» произход. Около 1700 г. колонията постепенно изчезнала, приблизително като в Търново. Търговията привлякла тук и испански евреи, чиито потомци (293 души) и до днес живеят тук.

Войните в XVIII век още не се докосвали много до Провадия. Руският полковник Лен описва Провадия в 1793 г. като голям град с 3000 къщи, 5 джамии, дюкяни и фонтани и с големи табакхани, където се изработвали жълти и зелени сафияни; населението било повечето турско. През руските войни в 1773 и 1774 г. войската тук се движела съвършено наблизо; в 1829 г. Провадия била заета и укрепена от русите, които тук прикривали обсадата на Варна срещу офанзивните опити на турците от Шумен. От това време съвършено западнала, не без влиянието и на разцвета на съседната Варна.

При обикалянето из града издирих най-напред два гръцки надписа, които виенският живописец и пътешественик Каниц ги е изрисувал непълно, тъй че само се познаваше, че са средновековни. Принадлежат към групата интересни гръцки надписи на българските князе от IX век[19]. И двата са издълбани на гладки дебели колони и съдържанието им, освен няколко имена, е съвършено еднакво; те захващат с името на езическия български княз хан Омуртаг и споменават похода на българските войски чак към Τήσαν τὸν ποταμόν , към унгарска Тиса, много рядко допълнение към известието на Свидас за покоряването на остатъците от аварите от българския хан Крум и към Айнхардовите известия за връзките на франките с «rex Bulgarorum Omortag» около 824 г. чак до 829 г. в днешна Унгария. Те имат тип на буквите на съвременните византийски надписи и са били навярно правени по заповед на царя от гръцки майстори, може би дезертьори или пленници. Единият стълб, по-добре запазен, стои пред аптеката, другият лежи на двора на една и досега употребявана джамия, до развалината на турски хамам, тъкмо под

[19] Вж. надписите от езическо българско време, съобщени в Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen от братя Шкорпил с бележки на Томашек и Иречек. *H. Škorpil*, Antike Inschriften aus Bulgarien.— AEM, XVII, 1894, стр. 192, 199—200, 208; H.-K. *Škorpil*, Altbulgarische Inschriften. — AEM, XIX, 1896, стр. 237—248. [Всички издадени у *Beševliev*, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1965.]

склона на крепостната скала, но е много повреден. До него лежат други късове от гладки стълбове, на един от които пак намираме съвършено неясен отломък от подобен характер. В преддверието на джамията лежи един надпис на четвъртит камък, който никак не можеше да се прочете, а в нейната ограда съгледах един кръст с буквите ις χς νικα κ''' εφ8. Около нас се събра множество турци и турски деца и моите водачи ме съветваха да не оставаме тук дълго време.

Отдавна слушах от българите за селището, наречено *Добрина* (на турски *Диздаркьой*), което уж приличало на Арбанаси при Търново. Като християнско село споменава *Добрина* и Джорджич в 1595 г. Отидохме там за 40 минути, около южния ъгъл на провадийската крепост, през една долина с чешма и след това по тесен, една крачка широк калдъръм около три запустели чешми чак на горната плоскост на скалистата тераса, която оттук преминава чак до Девня. Под самото plateau има пещери със силно ехо, подобни на тези, които видяхме в Калиакра. От пътя се вижда провадийската крепост, а на юг се забелязват зелени гористи върхове, зад които тече Камчия. Селото Добрина лежи около 162 метра над Провадия, която има незначителна надморска височина (около 60 м). Старият калдъръм по улиците, две големи чешми и житниците, направени от елегантни четвъртити камъни, на пръв поглед показват, че тук някога е било прекрасно градче, но покрай туй буйните коприви и бодили и мизерните малки колиби правят впечатление на полузапустяло селище. По улиците беше пусто, освен виенето на кучетата, тъй като цялото население се намираше вън на жътва. Тук има две църкви. Едната на св. Теодор неотдавна била очистена от растителността и възобновена. Тя е полуподземен продълговат свод, около 30 крачки дълъг, 9 крачки широк и 4 метра висок, целият от хубаво издялани камъни. Във вътрешността, разделена на същинска църква и на преддверие, съединено с нея с четириъгълни вратца с два прозореца, се слиза по шест стъпала; светлината в нея влиза през седем малки четириъгълни отвора отдясно на свода, под който има още три по-големи четириъгълни прозореца.От живопис няма следи; подът сега, освен олтара, е само глинен. По средата лежи основа на античен стълб, а отстрана стои надгробен камък с неясен новогръцки над-

[20] По средата приблизително ἐκτιμη ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Νιαχωσία (?).

пис[20]. Втората църква «Пресвета Богородица», съвършено подобна на първата, е цяла развалина, в която влязохме, като се въвирахме между храсталак и бъз, около множество четириъгълни плочи и каменни кръстове на старите гробища. Останала е само апсидата, в която се познава живопис на лица, изпочукани от турците, 8 големи светии и 12 малки в кръгове над тях с гръцки надписи; останалите стени са съборени до основи. На северния край на селището се вижда развалина от една джамия. В посока към провадийската крепост води калдъръм към едно пусто *манастирище*. Преданията гласят, че тук живели богати търговци арнаути в къщи, покрити с тенекия и че тогава Добрина с 80 «казанджийски» дюкяна била град, Провадия само село. «Коконите» от Месемврия и Анхиало идвали уж тук на поклонение. Градецът бил унищожен *в два бузгуна*, във времето на цар Николай в «казашката война» (1829 г.) и веднъж преди нея, навярно през царуването на императрица Екатерина; страдал, казват, и от даалиите или кърджалиите. Старите арнаути се изселили в Бесарабия. Между сегашните жители (412 души) има, казват, само два *ерлии* (стари жители); останалите половината са гагаузи[21] или българи от Нова Загора (дошли около 1860 г.) и нови колонисти от Къркклѝсе.

Екскурзията ни в Добрина накара хората да ни подозират, че сме *малджии*, които търсят закопани иманета; на вечеря в споменатата провадийска прохладна ахчийница приседна към нас един македонец от Сер, който искаше да научи от нас туй изкуство. Сърцето му туптеше, когато стана дума за *разковното* цвете, което отваряло уж имането, скрито в пещерите и пазено от орлите. В околността изобщо циркулират много поверия. Център на магьосниците или както тук казват, на *джадажиите* (на тур. *джада* — магия) е Девня. Главното им занятие е да изгонват вампирите. Вампир става всеки покойник, когато преди смъртта върху му падне някоя сянка или когато го прескочи куче или котка; тялото остава в гроба, но невидимият вампир хвърчи из въздуха и причинява болести на хората, най-много обаче на добитъка, комуто пие кръвта. Когато се намери кой е вампир, гробът му се разкопава, тялото му се прободва в гърдите с глогов кол и се изгаря на огън от глогов трънак. В селото, наречено *Невша* (говори се, че първоначално се казвало

[21] Като искахме да видим вътрешността на църквата, момчето, което се намираше при мен, не знаеше, при все че иначе говореше български, какво е *ключ*, докато не му показах турски *анахта́р*.

Нѣгоша, както го пише Джорджич в 1595 г. *Gnecuscia*), неотдавна се появила болест по овцете. Извикали против нея джададжията, който с икона в ръце търсил вампира от овца в овца; невидимият лош дух бягал пред иконата в овчите звънци, във вълната, в устата на едно куче и най-после в една дървена тръба; тя била запушена и изгорена, след което уж болестта след няколко дена изчезнала. В селото, наречено *Венчан*, подобен мор изгонил джададжията, повикан от Девня, като ходил със стара иконка в ръце от двор в двор, докато иконата захванала да трепере в знак, че се е допряла до вампира. Тогава магьосникът се разтърчал след невидимия дух, гонил го от къща в къща, през плетове и огради, докато му паднали поясът и цървулите. Най-после се спрял при гроба, в който бил закопан някой циганин. Селяните се стекли с мотики и лопати, изкопали мъртвеца, чието лице уж било червено като кръв, донесли дърва и тръне и изгорили тялото. Вампирът уж пищял в огъня; джададжията стоял с иконата до огъня, да не избяга злият дух, докато изгоряло тялото. Тогава, казват, и болестта след 15 дни престанала. Хонорарът на магьосника за такава операция възлиза на 5—6 рубли[22]. От връзките на жени с вампири се ражда *фъркулѧк* (без съмнение «влъкодлак»), който с очи може да забележи вампира; джададжиите са потомци на фъркуляците и затова виждат вампирите даже и през мъгла. Вярването във вампири не се ограничава само в тези източни краища; намира се и в Ловчанско и в други останали назад крайдунавски покрайнини. В Кюстендилско ловци на вампирите (*вампирджии*) били до неотдавна турците, които убивали хвърчащите вампири със секира във въздуха; на това място се намирала след това кръв.

В известни смесени провадийски села от време на време става прочутото подкадяване на добитъка; кара се по улицата между редове огньове, а попове и ходжи бъбрят при туй славянски и турски молитви. Жителите на този ден не кладат у дома си огън, ами варят своето ястие на тези церемониални огньове и оттам си взимат разпалени главни в къщи да накладат домашното си огнище[23].

[22] Тези два нови случая са извлечени от рапорта на варненския инспектор до министъра на просвещението от 12 март 1882 г., № 315.

[23] В Кюстендилско според *Любенов*, стр. 44, имало подобен случай да дефилира добитъкът между огньове, също така след изгасването на всички огньове в селото. Церемониалният огън там се подклаждал от търкането на две основни дървета.

В Провадия разпитах и за покрайнините на юг оттук край Камчия, организирани в околия с център в *Ново село* (на тур. *Еникьой*). Турците тук навсякъде на брой са мнозинство: в Провадийска околия образуват 52,8%, в Новоселска — даже 71,4% от населението. Стари градища има там при селата *Лопушна* и *Ченге*, от последното, обикновено наричано «манастир», видях две македонски медени монети, от цар Филип и Александър. През Ченге води пътека от Провадия за Карнобат, позната и на Джорджич (1595г.). Западно от Ново село лежат при селото *Карабурун*[24] две стари крепости от двете страни на Голяма Камчия, надясно едната, пак наричана «манастир», на левия бряг, по-голяма, на върха, наричан *Арковна-баир*. Очевидно те са защищавали моста, тъй като при тях има и остатъци от калдъръмен път, който върви от север към юг. Българското село Ченге, казват, първоначално се наричало *Овчага*[25]. Това име се потвърждава и от поляка Otwinowski, който в 1557 г. нарича селището *Овчая*[26]. Туркините в селата около Лопушна от двете страни на българско-румелийската граница имат носия, както ми каза г. Радивоев, съвършено подобна на облеклото в Софийския край, в посока към Пирот, като турят отгоре само *фэрдже* като горна дреха. Говори се, че мнозина от тамошните турци са българи, потурчени по вяра и език. Селото Лопушна имало, казват, стар ферман, който го освобождавал от всички данъци, без съмнение със задължение да пази и поправя пътищата през Балкана.

На 24 юли заранта се захвана след нощното пеене на ходжите байрамът и на заранта се появиха турци и турчета в нови дрехи. Като се простих със своя съпровождач, тръгнах по железницата за станцията «Shumla Road», един час оттук. Преди пристигането на варненския влак на провадийската станция видях идилична сцена: кондукторите и пазачите бързо разгонваха стадо овце, което спокойно почиваше по релсите. Железницата върви през дола край Провадийската река нагоре, между подобни трапецовидни тераси. Вляво нагоре лежи група села, наречени *Съртькьойлер* (Черковна, Равна,

[24] «Черен нос». На руската карта е погрешно Карабунар (черен кладенец).

[25] Фетекьой, на юг от Провадия, първоначално, казват, се наричало Вехто село.

[26] *Х. Кесяков*, Стари пътувания през България. — ПСп, кн. 21—22, 1887, стр. 340.

Кривня и т. н.)[27]. Надясно, на плоската скала при село *Венчан*, стърчи старо градище, което се споменава през турското завоевание на България и чието основаване Лукарич също тъй приписва на цар Симеон[28]. Някои много издадени скали, по чийто тънък гребен като че са пробити прозорци, изглеждат много живописно.

На станцията ме чакаше шуменският представител г. Друмев; шуменци не искаха да ме оставят да се измъкна незабелязано и се постараха да ми покажат в града и в околността всички исторически паметници. От станцията към града се върви около татарското село *Буланлик* 2 ч. на югозапад—запад. Широкият плодороден край е заграден на изток със спусковете на скалистото plateau, което от Провадия се простира чак тук, на запад от усамотения плосък шуменски връх. На юг гледката се простира през Камчия дори до гребените на Върбишкия балкан. На север се забелязва в ниска хълмиста покрайнина на разстояние около 20 километра биещ в очи врез, в който стърчи усамотен кръгъл рът, подобен на огромна изкуствена могила; там лежи селото *Войводакьой* с християни, които говорят турски; около него минава един от пътищата от Шумен за Силистра. Край нашето шосе се виждат запустели насипи от недоизкарана странична линия от станцията до крепостта, от последно време на турското владичество. Четириъгълните камъни, високи приблизително като възрастен човек, които вървят край следите от стария път ту край новото шосе, ту по нивите, са спомен, казват, от обиколката на султан Махмуд II в 1837 г. по царството.

Шýмен (на тур. *Шумла*, в по-старо време *Шумна*) има особено местоположение. Между поречието на северна Камчия и Провадийска река стои съвършено насаме кръгло plateau, по форма подобно на трапецовидните рътове около Провадия. В прореза на малкия поток *Боклуджа*, който извира из недрата на този трапецовиден връх на североизток, лежи градът, много пространен, пълен с градини, в местоположение, което напомня Сливен, при все че му липсва висок планински фон. Над града на споменатото plateau и в рав-

[27] Техните жители говорят по-иначе, отколкото в околността. Според образците в техния говор има елементи от рупското наречие, което достига до Бургаско и може би едва с преселението през 1829 г. е достигнало чак тук.

[28] La rocca di Viencian. *Luccari*, Annali di Rausa, стр. 53. И. Джиорджич през 1595 г. знае бълг. село Viencian (в печатния текст погрешно Vuinciari).

нината към изток са разместени големи укрепления и шанци или турски *табии*, които преобърнали тази позиция в прочута крепост. Най-високите места, от които може да се обзърне градът, са *Илдъз табия* (звезден шанц) на северозапад и *Илчов баир* на юг. Вътрешността на града прави приветливо впечатление, с гиздави, между градини скрити къщи. От турците са останали широки казарми, разбира се, много мизерно изградени. Пространните табакхани са център на местната индустрия. Според новата градска статистика, която ми съобщиха, Шумен брои 47 джамии, 2 български църкви, 1 арменска, 1 еврейска хавра и има 21 186 местни жители, от които 9825 българи, 9134 мюсюлмани, т. е. турци, татари и цигани, 1098 испански евреи, 986 арменци и 143 чужденци[29]. Турци и християни за чудо тук добре живеят; преди живеели в отделни махали, но сега старите махали се смесили. Българите са хора хубави и приветливи, водят редовен живот и почти всички ходят в училище. Приличат повече на планинците в Котленския балкан, отколкото на хитрите търновци. По-рано главното им занятие било доставки за турската войска, от която тук квартирувал цял армейски корпус, до 30 000 души. Сега тук има едва 2500 души българска войска, един полк пехота, полк кавалерия и полк артилерия. Затова градът сега прекарва, като много други, икономическа криза, докато се установят новите отношения. Особено впечатление прави жизнената сила на турското население, рядко явление в България; турците тук си издигнали в българско време ново училище и много частни къщи. Това се дължи на факта, че последната руско-турска война не докос-

[29] *Сарафов*, Период. спис. 3, стр. 10 и сл. поставя според преброяването от 1881 г. 4251 къщи и 23 098 жители: 10 941 българи, 9849 турци, 900 арменци, 740 евреи, 366 татари, 56 цигани, 45 гърци, 40 руси, 39 румъни, 112 други (персийци, арнаути и т. н.). В това число е била пресметната и войската. Според статистиката от 1893 г. 4655 домакинства с 22 517 жители, от които българи 12 470, турци 7363, евреи 1117, цигани 223, арменци 725, татари 648 и други по-малки народности.

[За Шумен вж. *Г. Джумалиев*, История на Шуменската крепост. Принос към историята на град Шумен. Шумен, 1927; *Ан. Иширков*, Град Шумен. Поселищно-географски чертици. — Сб. Климент, София, 1927, стр. 5—28. За разкопките и откритията в Шуменската крепост вж. *В. Антонова*, Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. — Известия на Народния музей в Шумен, IV, 1967, стр. 79—84.

Материали за историята на Шумен се помещават редовно в Известия на Народния музей в гр. Шумен, I(1960)—IV(1967).]

нала Шумен. През примирието тук руси и турци стояли заедно, тъй като градът е бил предаден на българското управление едва вследствие постановлението на мира.

По-старата от двете църкви била издигната на мястото на стара каменна църквичка, както гласи надписът, в септември 1829 г. от еснафите в царуването на султан Махмуд и архиепископ Антим. Най-старият град е бил в тясната долина на югозападния край, откъдето извира местният поток. Там се издига най-хубавата ислямска сграда в цяла България, голямата *Тумбул джамиси*, съградена от везира Шериф паша в 1059 г. (1649). По-нататък под върховете се намира *текке*, в което уж лежал погребан турският завоевател на града, със зелено байраче на гроба. Последна е еврейската махала. В най-задния кът се намира в местността *Кьошкове* малка нова пивоварница, управлявана от чехи; на върховете, над изворите на Боклуджа, има някаква си пещера *Хинди бунар*, а горе над нея лежи местността на стария *Хисар*, средновековната шуменска крепост. Към нея е принадлежал и някакъв манастир, тъй като лозята под Илдъз табия се наричат *манастирски лозя*[30].

Името *Шумен* стои може би във връзка с името на цар Симеон (поч. 927 г.). Поне в 1088 г. император Алекси I Комнин квартирувал в тази покрайнина на «Симеоновия връх» (ἀκρολοφία τοῦ Συμέωνος), която се наричала и «сборище на скитите» (βυυλευτήριον τῶν Σκυθῶν), т. е. на печенезите; туй е било в похода от прохода Сидер (при Върбица) за Дръстър (Силистра)[31]. Арабинът Идриси споменава при Преслав града «Мисионос», стар и прочут, в подножието на върхове, в добре напоявана и прекрасно обработена покрайнина, със значителна търговия; Томашек чете това име като *Симионос* и го тълкува, че е Шумен[32]. Според турските известия градът при превземането му броел 800 къщи, в XVIII век — 4000—5000[33]. Петър Богдан в 1640 г. намерил тук 1000 турски къщи, 300 православни, които имали само дървена църква, и 19 арменски;

[30] Петър Богдан през 1640 г. споменава на север от Шумен пустинническо жилище, врязано в една скала в шуменската планина, със славянски букви и живописи, унищожени от турците. Acta, p. 77.

[31] *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 1, 233.

[32] *Tomaschek*, Zur Kunde der Haemushalbinsel 2, стр. 30.

[33] Хаджи Калфа и Вассиф (от XVIII век) в Хамеровия превод на Хаджи Калфа, стр. 36.

Филип Станиславов в 1659 г. бележи 2400 турски къщи със 7 джамии и само 120 български. В 1581—1659 г. тук се били заселили 2—4 къщи търговци от Дубровник; към тях се присъединили няколко техни български слуги със семействата си, които за да се ползуват от дубровнишките привилегии, приемали и католицизма, в 1659 г. всичко 17 къщи. Църква, разбира се, нямали и се задоволявали с посещението на католическия свещеник от Провадия. Известието на Богдан възхвалява богатството на околността, пълна с лозя, жито, овощия, зеленчуци, всякакъв вид добитък, особено биволи. Дубровничани изговаряли името или *Шумня*, или като прилагателно *Шуман*[34]. Джорджич в 1595 г. брои Шумен към Делиорман, немного по-младият Хаджи Калфа, който го споменава като голям град, към Добруджа. Най-голяма важност придобил Шумен през руските войни в 1774 г., 1810 и 1829 г. Тъй като русите никога не са влизали в него, смятан бил от турците за непристъпен и в нашето столетие с огромни разноски бил укрепяван. Но вече в 1829 г. русите само заградили Шумен от една страна и потеглили по-нататък към Одрин. А последната война се свърши, без да изгърми от шуменските укрепления ни един топ.

Войните тук нямали влияние върху промените на населението. След 1829 г. българи се преселили само от *Чалъкавак* и *Драгоево*; затова пък в *Касапли* се заселили, казват, малко ямболци. Някои селища имали в турско време привилегии и военни повинности. *Смядово*, *Иджик* и шуменската «*Долня махала*». Бях изненадан, когато чух и в Шумен преданието, че някои къщи са съградени от дървета, сечени на самото място, и че градът полека-лека бил основан в гората.

Сбирка от старини, главно от Преслав и от Абоба, видях в резиденцията на българския преславски и варненски митрополит Симеон, горещ приятел на науката. Най-скъпоценен къс е каменната плоча, 60 сантиметра висока, гъсто изписана в 40 реда с гръцки надпис в дорийско наречие[35]. Началото и краят за съжаление са унищожени. Паметникът се схожда в термините с надписа в Сест, в който се споменава пергамският крал Атал III (умрял в 133 г.

[34] Джорджич през 1595 г. Sciumgna, писмото от 1595 г. в Дубр. архив Sumgna; Suman, Scuman, Sciuman в Acta Bulg. eccl.

[35] *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 198 с бележка от Dr. Szanto.

преди Хр.), и е приблизително от същата епоха. Надписът е поставен от дорийската, някога мощна община на калатианците (в днешна Мангалия) и съдържа решението на тяхните стратези и пробули заедно с приятелската йонийска Аполония (сега Созопол) да издигнат колона в тамошния Аполонов храм в чест на съгражданина им, който се отличил като пратеник в някоя война в скитска територия. Този надпис неотдавна бил изкопан в някогашното черкезко село *Кемекчидере*, което сега под името *Костена река* е населено от българи (196 жит., община Марковча, околия Енипазарска), на терасата, която загражда Шуменско поле от източна страна[36]. Как е минал там, е неясно, но аз мисля, че това е станало още в старо време. Тамошното градище, недалече от Мадарския барелеф, може би е тъждествено с тракийското *Бурзиаво*, което Лукул според известието на Евтропий превзел в тези покрайнини.

Наближаваше денят, когато бях обещал да отида в София за първото главно събрание на Българското книжовно дружество; освен това вследствие всекидневните усилия и бързина не се чувствувах в добро здраве. При все това на 25 юли направих целодневна екскурзия в околността да посетя няколко археологически паметници, съпровождан от председателя на окръжната постоянна комисия г. Янев, директора на педагогическото училище г. Рачов и младия юрист д-р Данев.

Около 13 километра точно на изток от Шумен лежи под стените на трапецовидната тераса, която върви към Провадия, турското село *Мадара*, малко на север от *Кюлевча*, където в 1829 г. русите разбили Решид паша. Скалистите стени са със сив цвят с вертикални гънки, през които хоризонтално минават жълти пояси. От един голям кът блика буен поток, който, като скача през големи балвани, кара няколко воденици. В ъгъла, където се срещат двете страни на този кът, се намира главата на извора в голяма полукръгла пещера, която изненадва със своето живописно местоположение и разкошна гледка на плодородното Шуменско. При извора, който извира от скалата, се намират четири каменни, с мъх обрасли корита. На тавана, от който постоянно капе, се виждат сталактитови фигури, а долните части на стените, украсени с мъхове и лишеи,

[36] На австрийската карта Кемекчидере е отбелязано между Марковча и Чобан; на руската карта липсва, тъй като след последната война то е било пусто.

изглеждат като някоя пъстра пантерова кожа. Лястовици си свили гнезда под сенчестия свод, а орлови пера, пръснати по земята, показват, че тези птици по-често прелитат тук от своите дупки по високите околни стени. Биеха в очи пукнатините на северната страна на пещерата, издялани като стъпала; очевидно някога са били във връзка с няколко чудни четириъгълни дупки, големи като прозорци, които се виждат отвън на отвесната скала до пещерата на голяма височина.

Сега тук се събира *сбор* на св. Марина, обаче религиозното значение на тази местност води своето начало от много по-старо време. Намираме се в земята на гетите, които едва вследствие на келтското нахлуване в III век преди Хр. почнали да се преселват през Дунава в Седмиградско. В такива непристъпни пещери живял пророк Замолксис, посещаван само от самия крал, и неговите наследници, подобни, полунедостъпни съветници на гетските владетели[37]. Изкуствено издълбаните пещери по отвесните скали са особеност на черноморските покрайнини на полуострова; намират се в околността на Цариград, при Одрин над Тунджа, във Варненско при Кестерич, в Провадийско при Дерекьой, тук, в Шуменско, и при селата, наречени *Калугерца*, недалече на север от Мадара, и *Тройца* (на тур. *Туруджа*), на пътя за Преслав. В много от тях се виждат, разбира се, следи от средновековна църковна живопис с надписи, но в тях навярно по-напред е имало езически светини.

Вървим ли от тази пещера край скалите на северозапад, забелязваме след няколко минути около седем човешки ръста високо голям барелеф, вече доста изветрял и особено в средпладнешкото сльнце неясен. Няма рамки и скалата при неговото дълбание само малко е била изравнена. Това е «тракийски конник», в природна големина. Главата му е смита от дъжда; затова пък добре се познава дяланият кон, под него лъв, а зад конника жива, ударила на бяг хртка. Изглежда, че конникът е пробол лъва с копие. Под нозете на коня се виждат две четириъгълни дупки от скелето на античните художници. От двете страни на коня се простира надпис, който наляво е много изтрит, но отдясно би могъл добре да се прочете отблизо. Този надпис не е латински, както предполагал Каниц[18], а гръцки. С далекогледа можах да разпозная за съжаление

[37] Замолксис в ἀντρῶδες τί χωρίον ἄβατον *Strabo* 7, p. 297.

[38] Изображението у Каниц, Donaubulgarien 3, стр. 112. Едно ново изображение на Мадарския конник от Шкорпил. в Archaeologisch-epigraphische Mit-

само единични букви и някои слогове (над кучето χαιρε, надясно от коня тθєнам, другаде єιλє и ємєтє), но четенето отдолу не е възможно, тъй като поради неравната, неизгладена плоскост горната част на буквите стои обикновено по-дълбоко от долната. Господин д-р Данев се опита да се изкачи нагоре по скалистите издатъци, но дойде само до половината височина, откъдето вече нищо не се виждало. В цяла Мадара, където тъкмо празнуваха байрам, няма ни една стълба. Издигането на скеле, за което греди и дюлгери трябваше да се доведат чак от Шумен, щеше да ми отнеме най-малко три дни, а моето време беше измерено. Населението разказва, че уж един «латински» цар на лов тук паднал от скалите и че за спомен му бил издълбан на това място образът.

Оттук около един час на север пристигнахме в турското село, наречено *Абоба* (на тур. означава прадядо), около 6 километра на северозапад от станцията «Shumla Road» и толкова на запад от околийския градец *Енипазар*. Там се намират следи от огромно селище, за което чул още в 1767 г. Carsten Niebuhr и което откри за науката Каниц[39]. В най-ново време, разбира се, те са до основите разграбени за градежи на джамии, крепости и частни къщи в Шумен, на разни сгради в Енипазар, пък даже и на близката станция и нейните складове. Тъй нареченото *Хисар калеси* лежи в равно поле, незначително наклонено на юг и ограничено на север с гористи тераси, през които води споменатият път през село Войвода за Силистра. То се състои

theilungen XIX, 1896, стр. 247. Надписът продължава и под конника и според всичко е гръцки от българско езическо време. На две места уж се познавали имената на Крум и Омуртаг. Самият конник може би е по-стар, от тракийско време. Краткото известие за археологическата експедиция, изпратена от Виенската академия в България през 1897 г. под ръководството на проф. Евг. Борман в Anzeiger на академията, 1898, стр. 23 гласи: «Diese Vermuthungen zu verificieren und die Lesung weiter zu fördern, erwies sich ohne Errichtung eines hohen Gerüstes als unmöglich. Auf Anregung Bormann's soll jedoch das Monument für das Museum in Sofia demnächts in Gips abgegossen werden, und so steht zu hoffen, dass die für die bulgarische Geschichte einzigartige Bedeutung desselben bald in abschliessender Weise festgestellt werden kann».

[За мадарските старини и за Мадарския конник вж. сборника Мадарския конник, София, 1956, с подробна документация и изследване на конника. Мнението на Иречек за тракийския произход на конника, което почива само на наблюдения отдалеч, е отдавна опровергано.]

[39] При Енипазар «soll in älteren Zeiten eine grosse Stadt gelegen haben», *Niebuhr's* Reise 3, стр. 173. — *Kanitz*, Donaubulgarien 3, стр. 242.

от две части, от огромен четириъгълен лагер с насип и прокоп и от малък вътрешен, също тъй четириъгълен praetorium. Местоположението подробно бележи новата руска карта. Четириъгълникът на лагера е от север към юг продълговат и неправилен, на северния фронт по-широк, отколкото на южния. Западният насип върви право от север към юг и е почти шест версти дълъг (1 верст= =1067 метра). Източната страна има почти същата дължина, в южната си част обаче завива малко навътре. Северната и южната страна са малко изпъкнали навън; първата има 4 1/2 версти дължина, втората — само 3 1/3. Преториумът не лежи тъкмо в средата; разстоянието му от северния и южния фронт е наистина еднакво, обаче лежи по-близо към източната страна, отколкото към западната. В северозападния кът на лагера извира малък поток, тече около западната страна на преториума и излиза вън при Абоба (822 жит.), която лежи отвътре на южната линия; там той се слива с Провадийска река (или *Канардере*), край която върви железницата[40].

Огромните, равно като по вече измерени линии на окопите, особено на западната страна, ни учудват. Склонът на насипа от гребена до дъното на прокопа е 16 крачки, когато прокопът на дъното е равномерно около 12 крачки широк. Огромното вътрешно пространство (повече от 25 кв. км) е насято с жито, царевица и зеленчук, с разпръснати дървета. Преториумът сега пълен с градини и с краставици и боб, имал каменни зидове, а по ъглите и по средата на всяка 600 крачки или 10 минути дълга страна — кръгли кули. Едно място, пълно с глогове, тръни и диви круши, на изток от преториума, ми казаха, че се наричало *клисе́*, място на стара църква. Надписът от времето на император Тит, който видял тук Каниц, вече е изчезнал; видях само единични стълбове и камъни, особено на гробищата на Абоба, големи тухли и някакъв, от един камък издълбан свод (*кемерташ*), който се намирал навярно над някоя врата. Надписите, които споменавали κάστρον Βουρδιζου и πόλεμος τῆς σερᾶς, също тъй намерени тук от Каниц, през руската окупация се намирали на станцията, а сега са изправени на двора на Шуменската префктура[41]. Турците приписват това градище по обичая си на дженe-

[40] На руската карта стои погрешно Акбаба вместо Абоба.

[41] Крепостта Бурдизон е античният Буртудизус между Одрин и Цариград. Срв. Monatsberichte der Berl. Akad. 1881, стр. 463, и *Jireček*, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. — AEM, X, 1886, стр. 194.

визлиите, генуезците (*Дженевиздán вакътлàр калмà*). Забележителна особеност са две мегалитични групи, правилно в редица издигнати, отдалече пренесени, неодялани и безформени балвани от различна големина, дори до един човешки ръст; едната лежи вън пред южната линия на окопите, при самата Абоба (81 къса, 9 реда по 9 камъка), другата — на ливадите пред източния фронт (35 къса, 7×5). Турците им казват *девъташлар* и разправят, че един *дженевиз* носел такава играчка на гърба си. На западната страна забелязах зад лагера няколко могили. От преториума хубаво се виждат трапецовидните тераси тук при Мадара, там при Шумен, а между тях в далечината Стара планина в околността на Чалъкавак и Върбица.

Лагерът е навярно от римски произход, но за неговото име можем да изкажем само предположение. Певтингеровата карта знае шосето от Марцианопол за Никопол при Търново, 130 римски мили дълго, което добре приляга за линията, теглена през Абоба; те не споменават обаче ни една станция по него. Тукашната покрайнина сигурно е принадлежала към провинцията Moesia inferior, за източна граница на която е служила линията от Дунава под Дуросторум (Силистра) чак до едно място на черноморското крайбрежие между Одесос (Варна) и Дионисополис (Балчик), може би при делтата на Батовска река. От седемте града на тази провинция, споменавани у Хиероклес, знаеме местоположението на всички освен на един, познатия от смъртта на император Деций в нещастната битка срещу тотите в 251 г. *Abrittus*, в който една част според Дексип се наричала *Forum Sempronii*[42]. Според гореспоменатите средновековни колони

[42] Срв. *Jireček*,— АЕМ, X, 1886, стр. 196. Според нови, по-внимателни изследвания се оказа, че укреплението в Абоба не е римско, а средновековно, от езическо българско време, нещо като аварските «хрингове» в унгарските равнини. Известието на археологическата експедиция на Виенската академия през 1897 г. в Anzeiger на академията от 1898 г., стр. 23 гласи: «Приблизително от същото време като надписа (мадарския) ще бъде и една твърде голяма постройка при селата Абоба и Сюютли, която досега беше загадъчна. Тя се състои от едно донякъде продълговато (annähernd oblong) укрепление с насип и прокоп, приблизително 6 км дълго и 3 км широко; донякъде в средата се познава четириъгълник от каменни зидове, с кули и врати под сегашната повърхност. Борман мисли, че тук един римски castrum е бил разширен със старобългарски укрепления, и разкопките, които могат без мъка да се извършат, ще потвърдят тази комбинация, която приемат и други.

[Мнението на Иречек за «римския лагер при Абоба» почива върху на-

с надписи мястото е било населено и в ранно българско време. Може би тук принадлежи старобългарският *Плисков* (Πλίσκοβα) в X и XI век, който Лев Дякон споменава между Преслав и Дръстър, Анна Комнина — между прохода Сидера и Дръстър, в съседство на Симеоновия връх (Шумен)[43].

От Абоба за Шумен вървяхме 2 1/2 ч. през турското и татарско село *Инджекьой*, където ми показаха пак *девташлар*, обаче дялани обли стълбове, от които един стърчи, а другите се търкалят, и около турското село, наречено *Макак*. Във всички турски села се забелязват големи стада гъски; според бележките на моите другари те заемат у мюсюлманите мястото на свинете, които оживяват българските села.

На другия ден, 26 юли, към пладне тръгнахме пак в голяма компания от шуменци по-нататък за Преслав, отдалечен 2 ч. на югозапад. Водач на нашата компания беше г. Харалампи Ангелов, преславски представител и сега наместник на варненския кмет, добър познавач на тези покрайнини. Шосето води през селото *Дивдядово* (Diudeo у Джорджич в 1595 г.), наричано на турски *Ченгел* (170 бълг. къщи, 30 тур.), което се отличава по грижите си за своите училища. В туй село е направено особено откритие. На половин път оттук за Шумен край пътя е стърчал балван, от всяка страна по един сажен (повече от 2 м) висок и широк, само откъм пътя изгладен;

блюдения по повърхността преди големите разкопки на Руския археологически институт, при които бе открита първата българска столица — Плиска. Вж. Известия на Руския археологически институт в Константинопол, X, 1905, където е поместена пълната документация от тези първи разкопки. Заблуждението на Иречек се дължи и на факта, че по негово време не са били познати старобългарски строежи. За историята на проучванията в Плиска и Преслав вж. *St. Stančev*, Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung. — Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, p. 219, 264.]

[43] *Leo Diaconus*, p. 138, *Anna Komnena* ed. Reifferscheid 1. 233. За този град (Πλισκοβα, Πλισκουβα), споменат у Кедрен и Зонар, вж. *Иречек*, Географските имена в българското видение на пророк Исайя, притурка към статията на *Иречек*, Das christliche Element,бълг. Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. — ПСп, кн. 55—56, 1898, стр. 262. В старобългарски превод на хрониката на Констант. Манаси е писано *Плиска*. Видението на Исайя казва, че един от най-старите български царе, Испор (Аспарух?) е основал градовете Дръстер и *Плюска*, която според този разказ била първата българска столица, преди основаването на Преслав от цар Симеон. Към името срв. Плесков (Псков) в Русия.

в тази изгладена плоскост се намирала малка вдлъбнатина, колкото да може да се постави в нея едно гърне, в което по-рано, казват, било поставено едно парче мрамор с някаква си фигурка. Когато турците в 1869 г. построявали тук шосето от Шумен през Преслав за Котел, камъкът им пречил, та го разбили с барут. Тогава се видяло, че и долната плоскост на балвана е изгладена и че лежи на също тъй изгладена скала; отдолу на скалата се намерили две паралелни трапчинки и в тях между късове изгнило платно два скъпоценни ножа. Работниците, турци и българи, се скарали за тях, но в това време притичал турският офицер, който ръководил постройката, и ги прибрал за себе си. От него купил тези ножове шуменският гражданин Димитър Шалварджиев. След последната война от него ги прекупил руският полковник А. П. Логинов, констатирал с изповеди на свидетели мястото на находката, където уж се виждали и следи от някоя сграда от дялан камък, и предал тези старини на българския княз Александър I, който, както ми пишат приятели от София, след абдикирането ги взел със себе си в Немско. Оригинала никога не съм виждал, а само акварел, подарен от Логинов на Дивдядовската община[44]. Ножовете са равни, около 40 сантиметра дълги, само с едно острило, железни с чирен от рог; на желязото са издълбани тънко от едната страна фигурки на животни, пеликан с риба в устата, заек, гонен от куче, два лъва от страните на козя глава, коза, две кучета едно след друго и лъв, обвит от змия, от другата страна четири цветя с листа, всичко от сребро, само змията на лъва е изработена със злато. Работата е художествена, сигурно антична; камъкът, под който били намерени ножовете, е бил без съмнение някой жертвеник.

По-нататъшният път води край северна Камчия, която на български днес, както и в средните векове, обикновено се нарича *Тича*, на турски *Акъллъ Камчик* («разумен», за разлика от «дивия» Дели Камчик). Реката тече по тези места от югозапад към североизток през плодородна покрайнина, пълна с дървета. Отзад преминава ниската верига на Преславския балкан, с меки форми, чак до върховете (около 600 метра) обвити в гъста гора. Недалече под мястото, където Тича излиза от боаза, през който си е пробила път през тези планини, идва право от запад малък поток и в неговата

[44] Изображенията на ножовете вж. в списанието «Българска илюстрация», 1880, бр. 9, стр. 17.

долинка лежи голямото село *Преслàв*[45], по турски наричано *Ески Стамбул*, с 2770 живи жители[46], център на особена околия. В сегашната администрация се брои вече за град. Местоположението е разкошно, особено гледката на юг през полето и лозята дори до близките гористи върхове, при плодородието на покрайнината е пълна с необикновена омая.

На това около два километра широко пространство в ъгъла между Тича и преславското поточе, от днешното селище дори до входа в онзи боаз, е лежала под върховете старата резиденция на българските царе в X век, Прѣславъ в славянските паметници, Μεγάλη Περισθλάβα у византийците. Нейният разцвет се пада в царуването на цар Симеон (888—927) и на неговите най-близки наследници. Идриси (1153 г.) казва, че «Megali Berisklâfa» лежи край реката, която на юг от Варна се влива в морето, и че някога била голям и забележителен град, сего обаче била западнала. Но още в началото на XIII век Никита Акоминат рисува Преслав като «много стар град, съграден цял от печени тухли, който има най-голям обем от всички Хемски градове»[47]. На Търновския синод в 1360 г. се споменава Доротей, митрополит *Великаго Преслава* като *прототрон*, пръв след търновския патриах[48].

[45] Истинска стара форма на името е Прѣславъ, от едно лично име, съставено от глагола прѣѣти; Прѣславъ в грамотата на Асен II, дадена на дубровничани, също в превода на Манасиевата хроника, Митрополита Прѣславскаго в апостола от 1277 г. Срв. същото местно име в други славянски земи: Переяславль в Русия (в староруски летописи българският град Преслав като *Переяславец*), в Моравия Přejaslavice, в Чехия Přaslavice, в Полша Przeslaw, Przeslauice. У византийците се чете: ἡ Πρεσθλάβον у Константин Порфирогенет, Πραισθλαβα у Лев Дякон и Михаил Аталиат, Πρισθλάβα у Ана Комнина и Никита Акоминат, Πρεσθλαβα у Мануил Фил; Prosthlava в папските грамоти от 1203 г., Migali Berisklâfa у Идриси.

[В Плиска и Преслав се водят ежегодно разкопки. Резултатите се публикуват в Известия на Археологическия институт. Т. XX (1955) е посветен изцяло на тези проучвания. Резултатите от Преслав се публикуват и в Сборник Преслав, т. 1 (1968) — 2 (1973). Вж. също Преслав. Водач за археологическия музей от *Т. Тотев*, София, 1970, с подробна библиография за най-важните публикации върху Преслав.]

[46] Според статистиката от 1893 г. 3521 ж. (П.)

[47] *Nicetas*, p. 486.

[48] Житието на св. Теодосий Търновски в рилския панегирик.

В турско време оттук е минавал пътят от Цариград за Букурещ. Френският учен Яков Бонгарсиус, който в 1585 г. пътувал с френски пратеници за Цариград, видял в Ескистамбул само село и при него «кръг от стени от бели четвъртити камъни, почти цял и много пространен»[49]. Джорджич в 1595 г. знае Prislavo като град (terra) до Шумен. Лукарич (1605 г.) бележи, че Велики Преслав, по средата на който тече река Тича, е основан от цар Симеон[50]. Хаджи Калфа казва, че близо до Шумен се намира голям развален зид от времето на неверниците, направен от четвъртити големи камъни, който съдържа в себе си поле и върхове, по-голямо, казва, пространство, отколкото е Цариград; населението взима от него камъни за своите сгради. Най-обширно рисува старата българска столица Хаджикалфовият съвременник епископ Петър Богдан в 1640 г.: «Около 5 мили на юг (от Шумен) има град много голям (una citta grandissima), който на турски се нарича Ескистамбул, т. е. стар Цариград; той бил съграден от четвъртити бели камъни, но сега е в развалини. На славянски език се нарича Приславан[51], т. е. град много славен (città gloriosissima). Сега всеки ден го събарят турците и взимат тези четвъртити камъни за градене на своите къщи. При него сега се намира село (villa), което било епископство, пък още и до днес живее владика в един манастир при това село. И се виждат издълбани кирилски букви на много места, но понеже са развалени, не може да се разбере техният смисъл.» Carsten Niebuhr на връщане от Арабия в 1767 г. намерил тук голямо селище с много градини, 120 християнски къщи и 100 мюсюлмански, което се наричало *Ескистамбул* «in der bulgarischen Sprache Praslav». На южната страна към реката «Kamsche» видял да стърчи още къс от стара градска стена, което нещо заедно с турското название го накарали да предполага, че това място е било резиденция на българските владетели. За да разпита по-добре за туй, потърсил тукашния поп, но той не бил у дома си, или пък се е скрил от чужденеца, като видял,

[49] Неговият дневник у *Dr. Hagen*, Jakob Bongarsius, Bern, 1874, 72

[50] «Prislaua maggiore, la quale città fece Simeone rè de' Bulgari, nelle ruine di Ogiggie (неразбиране на Никетовия πόλις ὠγυγία) sott' il monte Emo e per mezzo gli passa *il fiume Ticia*». *Luccari*, Annali di Rausa, стр. 53.

[51] Богдан схващал името като прилагателно (бълг. би било *преславен*) и го написал в сръбска форма, според изговора на дубровничаните. Acta Bulgariae ecclesiastica, стр. 77.

че той пътува с някой си турски ага. Жителите му казали, че при «Sfetta Troiza», 1 1/4 ч. на север—североизток, се виждали уж на скалите големи железни колове и халки от кораби — провадийското предание[52]. Руският офицер Веригин в 1827 г. намерил Ескистамбул като селище между лозя, чието население, повечето християнско, било много бедно поради ангариите, свързани с пощенския път, който минавал оттук; наблизо се намирали развалини, наричани «султански сараи»[53]. От това време развалините били скоро съборени до дъно, като служили за каменоломня и варница за крепостните постройки в Шумен. Каниц, който ги посетил в 1872 г., бил много разочарован от тяхното положение[54].

От известието у Богдан виждаме, че преславският епископ още в 1640 г. е живял някъде наблизо. Не знаем кога неговата митрополна титла била понижена на епископска и епископството му подчинено под Търново. В по-ново време епископите почнали да живеят в Шумен и в началото на нашето столетие по инициативата на Стефан Богориди пак били повишени на митрополити[55]. Сегашната българска преславска митрополитска епархия обхваща Варненско, Провадийско, Шуменско и Котленско, със седалище ту в Шумен, ту във Варна. Нещо особено е, че в тази епархия няма ни един манастир.

Старини ми показаха много вече в самия Преслав. В една стая на околийското управление бяха поместени капители с аканти, архитрави, разбити колони, дебели глинени тръби и т. н. В училището видях камък с развален латински надпис в 16 реда, който не се четеше лесно и на който за съжаление не можах да посветя доста време. Местната църква, издигната, казват, преди сто години, лежи на половин под земята, тъй че вътре се слиза по 7 стъпала; тя е правена с градиво от развалините, постлана е със стари четвъртити камъни.

[52] *Niebuhr*, Reisen 3, стр. 172.

[53] Военнотопографическое описаніе дорогъ от города Туртукая и пр., Петербург, 1827, 14.

[54] *Kanitz*, Donaubulgarien 3, стр. 70—75.

[55] В едно описание на епархиите ок. 1725 г. се споменава под търновския митрополит ὁ Πρεσλάβα Χρύσανθος, καθέδρα τὸ Καζανπουνάρι. Издал Omont в Révue de l'Orient latin I 1893, стр. 315. В бележките, които четох в Котел, Гедеон (починал през 1870 г.) и Неофит (починал през 1809 г.) се наричат «епископ Преслав», но през 1836 г. се споменава вече «митрополит Преслава господин Герасим».

и е снабдена с шест гладки стълба стара работа. На нейния двор лежи груб саркофаг като корито. Селяните ми показаха и куха бронзова жаба, 15 см дълга и добре изработена, на четириъгълна подложка, на която като захлупак седи миниатюрна мишка; изорали я в полето. Старите селски чорбаджии имали, казват, големи сребърни и златни ръкавици, които достигали до лактите, намерени тук, но ги стопили.

Градището се състои като при Абоба от вътрешен замък със зидове и от много големи външни стени, които заемали пространство средно около половин час. Разликата е само тази, че тук няма прави геометрични фигури, но поради неравността на терена вътрешната крепост е поставена чак на края към реката, а външната ограда е прекарана около нея в неправилни лини, на север в полето, на юг по билото на гористите върхове. Местоположението съвършено се схожда с описанието на Преслав у Лъв Дякон, който пише за външни «градски стени със зъбци» и за вътрешен «царски двор с яки зидове», в който се намирало имането на българите[56]. Линията на външната стена сега едва се познава, но преди години, казват, стърчали близо до селото късове, високи колкото един човешки ръст. Тя е съборена дори до основите, които сега са обрасли с храсталак. Вътрешната крепост, наречена *сарай*, се намира 15 минути от селището, недалече от левия бряг на Тича, край която тук се показват и основи от стар каменен мост. Тя е била неправилен четириъгълник, който имал от север към юг 225 крачки ширина. Неговата стена, два метра дебела, била направена от обли камъни и отвън снабдена със солиден щит от големи продълговати четвъртити камъни. От нея са останали още четири къса, най-дългият около 20 крачки дълъг и 6—7 метра висок, но и те са подкопани отдолу. Иначе стената е съборена да правят вар за шуменската крепост; по разкопаните места расте гъста растителност, глог, трънки, бъз, бодили, лугачки, сенникоцветни, лепени, под които се мяркат малки змии. Стари селяни помнят четириъгълника още цял с *порта*. Вътре в крепостта са намерени големи каменни плочи с листови орнаменти, чиста правилна работа с кръст по средата, всяка разделена на три колони (по 40 сантиметра на височина и нашир); видях ги в Шумен, пет в митрополията, две в «читалището». Подобен по-голям камък от Преслав с нарисувани по него молниени линии, които симетрично заграждат малък

[56] *Leo Diaconus* 134—138.

кръгъл център, се намира в църквата «Св. Петър и Павел» в Котел. Тия плочи са служили без съмнение едно време пред олтара като основа на иконостаса, както се виждат подобни плочи и в старите църкви на Западна Европа, в ниския презид около хора, напр. в «Св. Климент» в Рим. Преди време се изкопавали вътре в крепостта и четириъгълни цветни мозайки.

В пространството между «сарая» и външната ограда в посока към сегашния Преслав се намира една нива до друга, с множество разпръснати диви круши. Тук се намират многобройни монети, с които селяните квасят мляко. От тъй нареченото *Светò кла́денче* между стръмни склонове тече малък поток на североизток, заобикаля «сарая» от северна страна и се влива в Тича; нарича се *Тунéшка река* или *Тунéшки дол*, а цялата му околност — *Тунéсец*. В този дол се намират големи глинени тръби, през които без съмнение била прекарвана вода за вътрешната крепост. На левия му бряг, над склона около 40 метра високо, лежи мястото, наречено *Манастир*, където се изкопават многобройни мозайкови камъни. На заранта с г. Ангелов и с двама преславски граждани почнахме с търнокопи да копаем в Атанасовата нива. Показаха се тухли, парчета от гладък мрамор, късове от дебело зелено стъкло и хубави гладки камънчета от мозайка, повечето триъгълни и четириъгълни, с бял, червен и възсин цвят[57]. Тази мозайка сега, разбира се, не съставлява нещо цяло, ами е разпиляна из орницата, всяка година разбърквана от плуга.

Дали някоя част от града е лежала на десния бряг на Тича, не мога да кажа; поне явни следи там няма.

На юг от сарая се влиза в теснините на Тича. Там на края на гъсталаци от дрян, глог, люляк и кучешки дрян, преплетени от дива лоза, извира чешмата *Радула*, като изобщо на стария град не е липсвала изворна вода. Тича тук е около 20 крачки широка, на места по-дълбока от човешки ръст и доста бързотечна. Пълна е с много риба (*мрянки*, *крайник*, *плосник*). Склоновете са покрити от гъста габърова гора, смесена със сребролисти липи; край реката се простира гъсталак от лески и дрянове с глог и калини. Повърхността от рефлекса на горите е зелена. Жителите ми казаха, че тук по някои места расте и див кестен. Мислех, че туй ще бъде може

[57] Осем парчета с образец от стъклото се намират у мен.

би питомен кестен (Castanea vesca), който на север от Балкана е познат само по име, а в Румелия се среща само спорадично, в гори пък едва в Македония. За свое учудване съгледах в гората край реката няколко около 15-годишни екземпляра от действителен див кестен (Aesculus hippocastanus) със седмобройни листа и трънести плодове! Навярно някой от тукашните воденичари посадил един екземпляр от туй иначе в тези покрайнини съвършено непознато дърво и то се разплодило. Водениците (тук им казват *жѐрки*) са снабдени с бентове, направени съвършено първобитно от натрупан храсталак. При една от тях обядвахме във весела компания българско горско печено, със *серкмета* наловена риба от Тича и преславско вино. Боаза продължава три часа дълбоко, все между гори и къжеловидни върхове с големи кривули; на горния му край се захваща вече повече или по-малко турска покрайнина. Шосето от Преслав на юг не върви през този пролом, ами пò на запад, през върховете; източно от него се забелязват на юг от село *Драгдево* остатъци от стар калдъръмен път, който отива през гъсти гори към Върбица и към тамошния проход[58].

На един издаден връх на Преславския балкан, един час от Преслав на запад, лежи градището *Бя́лград*[59], според предположението на жителите уж «летен дворец» на българските царе.

Много преславски и абобски паметници ще излязат може би наяве при случайните градежи в Шумен или при събарянето на тамошните турски укрепления.

[58] У Мануил Фил се споменава след Айтос и преди ἡ Προβάτους (Провадия) и Преслав град Οὔστιον *Устие*, може би в тесния пролом на Тича при Преслав. Срв. Оустие=Στενόν Босфора при Цариград в старобълг. преводи. Период. сп. 55—56, стр. 259.

[59] Този Белград познава и Мануил Фил, който след Тича (Ἀθίτζα) споменава τὸ κραταιὸν ἄστυ τῶν Βελλεγράδων, изглежда, родното място на българския пълководец Дамиан от Белград. Сп., кн. 55—56, стр. 258.

8. ОТ ПРЕСЛАВ ЗА СОФИЯ

Ески Джумая. Османпазар. Старата покрайнина Горилово (Герлово), сегашният Тозлук, и произходът на тамошните турци. През пустините на Тозлука от Османпазар за Кесарово. Внезапно преминаване в най-плодородните покрайнини на Лясковец. Екскурзия в Елена. Връщане от Търново през Севлиево, Ловеч и Орхание в София. Ловчанските помаци. Разбойничеството край пътищата.

От развалините на стария Преслав се отправихме за София право край северното подножие на Балкана, през покрайнини сега доста пусти и малко сигурни.

На 27 юли след обед пристигнах за 3 ч. в Ески Джумая, с колата на един шуменски турчин, съпровождан от двама конни стражари. Върви се през отворена хълмиста покрайнина с писки дъбови храсти, много диви круши и житни, царевични и тютюневи ниви. Наляво преминава праволинейното продължение на Преславския балкан с многобройни, съвсем обрасли къжели. Надясно се открива ясна гледка на усамотения плосък гребен на Шуменския балкан. Простият мек път завива на места през тесни гористи дълбеи; под глога край пътя цъфтят многобройни дядови зъби. Циганките по пътя и туркините по нивите, забулени в бели платна, малко оживяват покрайнината. Селата лежат настрана от пътя, заградени са с плетове, имат все турски имена, но вече се заселват в тях и българи: смесеното *Махмудкьой*, турското *Карлъкьой*, смесеното *Ашиклар* (или Ашиково) с каменна църква и смесеното *Бояджикьой*.

Градът *Ескѝ Джумáя* (9197 ж.)[1] лежи в котловина с плоски брегове, която на юг се затваря от продължението на Преславския балкан. Със своето голямо пространство, както и с многобройните джамии, градини и лозя прави отдалече приветливо впечатление. Реката, която тече през града, се нарича на турски и на българ̀ски *Вранà*, при все, че турците по-често я наричат просто *су* (вода). Слязох в един голям дървен хан, чийто господар покрай своя занаят лекуваше и очни болести; тази самозвана окулистика сега официално

[1] Според статистиката от 1893 г. 8840 жители. (П.)

му е забранена, от което горчиво ми се оплакваше, като ме смяташе по остроумна комбинация за пътуващ член на Върховния санитарен съвет. Околийският началник ме разведе из града, който със своите широки улици изглежда съвършено прилично. Населението е половин турско, половин българско; християните в неделния следобед бяха тъкмо всички вън по лозята, които били, казват, доста слаби. В тукашната околия, която принадлежи към Шуменски окръг, в 1881 г. живели 58 684 турци и 13 018 българи; турците съставяли следователно 78,3% от населението[2]. Тук квартируват две роти от Габровската дружина; други две има в Османпазар. На северната страна на града се простира голямо поле с бараки, на което в деня на св. Георги и досега става познатият по цяла Турция панаир. Гражданите не са доволни от този панаир, защото им разваля малката местна търговия; околното население си накупува всичко, каквото му трябва, веднъж в годината на панаира и след това рядко само посещава градските дюкяни.

Разпитвах за исторически традиции. Градът първоначално, казват, се намирал четвърт час по̀ на юг, там, където под планините лежи селото *Ра̀збойна*, сега и при своето българско име турско. Хаджи Калфа знае Ески Джума вече като малък градец с джамия, хамам и малка рекичка[3]. Панаирът произлязъл, казват, преди сто години от туй, че местните бейове устройвали от време на време правилни надпрепускания и борба на *пехливани*, за които се събирали и търговци. *Карлъкьой*, което видях по пътя отдалече, било, казват, старо село, според обясненията на ескиджумайци първоначално *Кра̀лево село*. При него в планините се намирал на много непристъпно място издялан в скалата конник с надпис, както при Мадара; туй известие много ме интересуваше, но понеже бързах, не можах да издиря нещо по-подробно по туй нещо. Между българските граждани в Ески Джумая малцина има стари жители или преселници от най-близките немногобройни български села; останалите са балканджии, от Беброво и от други места в Търновско. След войната се заселват по селата пак балканджии и бежанци от Одринско, добри развъждачи на тютюна.

[2] Според статистиката от 1893 г. 25 863 турци, 10 234 българи. (П.)

[3] Арабската и турската дума *Джумаа, джемаат* означава първоначално ислямска община; от същия корен е и *джамаи* — молитвен дом и тур. *джима етмек* — coitum facere.

Близките села *Разбойна, Стратиджа, Дервент* в Преславския балкан, по-напред български, сега са съвършено турски; в града се намира обаче още семейството Дервентски, от онзи Дервент, в който се помни и мястото, където е била църквата. За произхода на турското население чух пак мнението, както в Градец и във Варна, че мнозина от тези турци са първоначално българи, потурняци по вяра и език. Селата *Търновца, Черковна* и други на южната страна на същата планинска верига, сега със своите български имена са чисто турски, потурчили се, казват, преди 150 години; тамошните турци употребяват и досега някои български думи, а старците в тях говорили, казват, още помежду си български, да не им разбират децата. При тях има места, наричани *Папазчаир* (попова ливада) и *Кючюк* и *Бююкплевник*, както и лица, наричани Папазоглу (попов син) и Иваноглу (Иванов син). Усамотено старо българско село е *Вардýн* (1322 жит.), между Дервент и Черковна, на правия път от Преслав за Османпазар; жителите били «войници» и ходили в Цариград да пасат царските коне. Турците по-нататък на юг, в тъй наречения Тозлук около Османпазар, според разказите на домородци са османски преселници от Анадол, което се вижда и от техния тип; носят отчасти зелени чалми и са големи мюсюлмански фанатици. За времето и начина на тяхното колонизиране вече нищо не се помни; чува се само преданието, че българите в тези покрайнини правили големи размирици и много разбойничествували, та дошъл уж един султански комисар, изгорил всичко на прах (на тур. *тоз*, от туй уж и Тозлук) и колонизирал преселници от Анадол[4].

Нощта в хана беше много лоша. Едва легнах, попълзя такова множество дървеници, че предпочетох да седна ездешката на един стол и да прекарам нощта в дремка седешком. На 28 юли заранта слънчев ясен ден, ударих отЕски Джумая през Тозлука за Търново. Преминах през най-пустите покрайнини на цяло княжество, които се ползуват с най-лошо име и през които за своя утеха никой не пътува. Българите пътуват от Шумен за Търново винаги с голяма забиколка през Русе, та според думите на приятели моето пътуване беше излишна авантюра. Турският талигаджия, весел и донякъде наивен момък с жълта чалма, беше пазарен от Преслав за Търново за 20 сребърни рубли.

[4] За наречието на тозлушките турци чух само, че наричат слънцето *чивач* (на османски се казва *гюнеш*).

Тръгнах в 7 $^1/_2$ ч., съпровождан от един конен стражар, на юг. Ранното шосе с каменни километрически стълбове и телеграф върви между тютюневи ниви и жито право към хубавите гористи върхове на Преславския балкан. Надясно и наляво се простират по склоновете лозя; наляво горе се вижда споменатата *Разбойна* и една стара могила. По нивите между сноповете стърчаха множество орехи и круши, както и храсталаци див бъз, които тук навсякъде растат и между житото. При един малък хан (8 ч. 4 мин.) се влиза в *дервента*, по чиито извивки се върви половин час нагоре. Туй е красив край с няколко идилични воденици, наглед съвършено безлюден. Не срещнахме никого. Шосето, много добре поддържано, преминава на дъното, едва 40 метра широко, по многобройни мостове тук-там през Врана. Склоновете, около 100 метра високи, са покрити от габърова гора с разпилени сребролисти липи; край самия път се разклоняват орещаци, по чиито стъбла е прикрепен телеграфът, с павой преплетени диви круши и върби. Под тяхната сянка никнат дива лоза, бъзове, огромни листа на репеи, бледоцветен слез, лепен, кадънки, върбовки (Epilobiae) и т. н. Между растителността се издигат уединени скалисти стълбове. Зад четвъртата воденица скача надясно от скалите малък водопад, около 10 метра висок, полускрит между растенията, под голям орех, чиито листа трептят във въздуха, раздвижен от водоскока.

На горния край на дервента в горист кът лежи селцето *Дервент* с 15—20 къщи. Миналата година около 10 турски къщи се изселили от него. Българското правителство заселило тук 6—7 къщи македонски преселници от Джумая под Пирин, но те скоро се пренесли в близкото *Ходжакьой*, а след туй пак някъде си в околността на Кесарово. Като се спрях за няколко минути в българския хан с голям затворен двор, побързах (8 ч. 40 мин.) през отворената хълмиста покрайнина на югозапад. Концертът на щурците се разнасяше в покрайнината, пълна с лъскавите листа на високата царевица. При развалината на едно турско *беклеме* минахме ниска дъбова гора (9 ч.) на водораздела на Врана и притоците на Янтра. Оттук зад една малка долинка се белее вече градецът *Османпазар*, който близо отзад е заобиколен с гористи планини. Покрайнината е приветлива, но тъжно пуста. Множество пръснати дървета, повечето стари високи дъбове и круши, простират своите клони край пътя и по нивите, а огромни лугачки, глогове, шипки, групи бели дядови зъби, жълти

енювчета (Galium) и сини злъчки заграждат самото шосе. Минахме край две села, турското *Карачулфалар* и българското *Мечикчилер* с някаква си развалена кула, които и двете остават отстрана надясно. Българи и турци бяха заети с жътва. След това влязохме (9 $^1/_2$ ч.) в сенчеста гора от тънки и високи тъмнолисти дъбове, които принадлежат вече на града. При входа в гората виждаме отдалече животно, което изглеждаше като сиво овчарско куче, но другояче тичаше и не лаеше. То беше младо вълче; докато се наканим да стреляме по него, то избяга във високата царевица. На другия край на гората стои насаме нова голяма казарма. Под нея се простира в долчина, на един склон, наведен към север, самият Османпазар (9 $^3/_4$ ч.), в който на върха се белее нова църква и ново българско училище.

Градецът има 3832 жители, между които българите, които са повечето от Котленско, завземат около 200 къщи. Тукашната околия през преброяването в 1881 г. е имала най-голям процент турци в цялото княжество, 85,1 %.[5] Местоположението е красиво, но често, казват, пада град и зимите са много люти. Срещу града се виждат по склоновете и лозя, но слаби. На юг за Котел се пресмята оттук през селото Тича 6 ч. път. Единственото старо българско село в околията е *Върбица* (2602 жит.), което принадлежи вече към групата селища на Котленския балкан, населено от събудени българи.

Отбих се в околийското управление. Началникът беше някъде по селата; намерих българския секретар, жив чернокос момък, и турския помощник на началника, старец в черно палто, с фес и чехли, с кристализирана усмивка под дългите, надолу обърнати мустаци. Казаха ми, че тази година в околията не се е случил още нито един грабеж. За старини ми разправиха, че се намирали само във Върбица; иначе тук имало само едно *кале́* на пътя за Търново, в което се изкопавали стари монети.

Тукашната покрайнина е претърпяла в последните столетия значителни промени. Околността на Върбица с 20 малки турски села се нарича *Ге́рлово* (на тур. *Карлова*). Котленци твърдят, че името първоначално е гласяло *Гере́лово*, жителите *гере́лец*; и известен вид круши се нарича чак в Плевенско *гере́ловка*. Тази покрайнина някога е била много по-пространна и още в XVI век е била най-много

[5] Според статистиката от 1893 г. Османпазар имал 3745 жители. В цялата околия от 28 020 жители 21 917 били турци и само 5282 българи. (П.)

населена от българи. Дубровничанинът Павел Джорджич в 1595 г. споменава покрай Дубруджа и Делиорман като трета част на Източна България покрайнината *Горилово*, която, казва, е по-малка, отколкото двете останали, но е по-гъсто населена, и то отчасти от голям брой войнствени християни, и има по-голямо изобилие от земни продукти, особено овощия, жито и вино[6]. Немного по-късният Хаджи Калфа при описанието на Шумен казва, че от едната страна на града се намира покрайнината Делиорман с много села без градини, на другата пък — нахията *Кирлиова*, която се простира между Шумен и Балкана, с много овощия, особено череши, но с малко лозя, в която се изработвали груби сукна, наречени *аба*. Като център на тази нахия споменава нашия Османпазар. Според туй старото Горилово се е простирало зад границите на сегашно Герлово далече на северозапад. Хаджи Калфа споменава в този край още селището «Алакенише» (?), между Шумен, Разград и Ески Джумая, на северната страна на Балкана[7]. Същото селище се споменава в един ферман на Котленския архив от 1161 (1741) за споровете с върбишкия султан Аслан Герай, под името *Алаклисé*. Според преданието то било голям град с водопроводи и е лежало на мястото на сегашното село *Хасанфакъ*, на запад от Османпазар.

Сега целият турски край около Османпазар, на запад дори до границите на чисто българското Търновско, на юг чак до Балкана, се нарича *Тозлук* или *Тузлук*. Това име Хаджи Калфа още не знае. Българите го тълкуват от турското *туз* — сол, от която тук няма нито следа, или от *тоз* — прах; според мене то не е освен *дюзлюк*, низина, дума, която според по-грубия анадолски, или както се казва в Турция, *манафски* изговор, където звучните и беззвучните съгласни често се заменят и *о* и *у* остават без преглас, гласи *тузлук*.

Обядвах в хана набързо приготвеното пиле и побързах вече в 11 ч. 10 мин. по-нататък, съпровождан само от един стражар, изгорял турчин с черни мустаци и с бяла фуражка на главата. Като излязохме около лозята и нивите на османпазарци, минахме (11 ч. 55 мин.) споменатото *Хасанфакъ*, с отделна турска и българска махала и с лагер на чергари цигани.

Оттук цели пет часа бързо вървяхме през покрайнини, чудно пусти. Пътят води с немного криволичения право от изток към за-

[6] *Макушев*, Monumenta 2, стр. 244.

[7] *Chadzi Khalfa*, Rumeli und Bosna, стр. 38, 41.

пад. Шосето се намира в съвършено добро положение, с добри дървени мостове, но няма край него нито едно село, никакъв хан, никаква зидана чешма. Само тук-там минахме край празни колиби, в които през ескиджумайските панаири се поставят селски стражи. Километрите са отбелязани с колове с черна дъсчица. Срещнахме само около десетина хора, все турци; някои от тях поздравяваха, но други ни хвърляха само по един горд поглед. За ръкойка сено искаха като на подгривка *он гуруш* (10 гроша или 2 лева). В далечината забелязах малки стада волове и коне. Общият характер на покрайнината е приветлив, но еднообразен; малко вълнообразни проточени върхове (400—500 м), смесица дъбови, габърови и липови гори, зелени ливади и жълти ниви, в които между житата растат множество дървета. Издадените върхове са короновани с групи високи дървета. Тук-там се вижда разпръснато в чифлици селце с червени стрехи и бяло минаре, което има често само 8—10 къщи. Но много от тях сега са съвършено празни; жителите просто се изселили, без да продадат своя имот. Наляво се вижда Балканът като слабо издигнати гористи планини на дъното; по-нататък към запад изглежда като че се състои от три вериги. Тук-там минаваме малки долове, със забикалки около гъсти дъбрави, които представляваха прекрасно прикритие за разбойническа засада; въпреки всички предписания, издадени от София, гората от страните на пътя не беше изсечена. Водите на тези долове принадлежат всички вече към Янтра, които се съединяват по-нататък надясно в реката *Бююкдере*. Живописно изглеждаха пустите турски гробове в гората край пътя — плоски изправени камъни от различна големина без надписи, всички обърнати в една посока към Мека. Моите двамина турци повечето мълчаха. Стражарят държеше карабината си постоянно леко закачена на дясната си ръка и все гледаше напред; само сегиз-тогиз разменяше няколко думи с коларя.

Топографски подробности към тези общи бележки мога да придам само малко. От Хасанфакъ вървяхме през висока, рядка дъбова гора нагоре към един връх (12 1/2 ч.), на който се намира границата на Шуменски и Търновски окръг. По-нататък се спряхме (1 $\frac{1}{4}$ ч.) при една примитивна дървена чешма, която изглеждаше като кучешка колибка, под сянката на вековен дъб. Не след много вляво се показа доста близо селото *Яйлакьой*. Зад него се откри пъстра гледка на планините и горите на югозапад към Елена, когато на западния

хоризонт светеше отворът от хълмистата покрайнина навън към Търновско поле. Скоро влязохме в гориста теснина, в която шосето между дъбове, габъри и глог, преплетени от дива лоза, слиза скоро долу в долината, в която по нивите жънеха пак незабулени българки.

Като пребродихме широката плитка река *Карадере́*, която иде от юг през тесен боаз, стигнахме (3 ч. 50 мин.) в пространното село *Ке́сарово*, което брои 1446 жители, повечето българи. Настрана от селото стърчи край реката усамотена нова правителствена сграда, четириъгълна като «blockhaus» с чардаци. Около нея тъкмо се трупаше пъстра смесица въоръжени хора, които с чалми и калпаци изглеждаха като истински башибозуци. Околийският началник, в униформа със сабя отстрана, със своя помощник, русокос турчин с орлов нос, който с фес и палто с пагони изглеждаше съвсем войнствено, тъкмо привършваше прегледа на оръжието на селската стража от цялата околия. Тези новоорганизирани селски потери се състоят от двама-трима души от всяко село, за които общината поръчителствува; получават пушки от държавата и месечна плата. Чиновниците на Кесаровска околия ме посрещнаха в своята усамотена кула с непристорена радост, особено старият съдия от Търново, който на млади години по търговия с коприна ходил чак в Ломбардия. Чух, че две разбойнически турски шайки се навъртат в околността на пътя, през където минах, но досега не са направили никаква пакост, защото новите селски стражи навсякъде ходят скрито в гората.

Селото *Ке́сарово* води своето име без съмнение от средновековната придворна титла *кесара* (κατσαρα), както на юг оттук селото *Килифа̀рево*, в XIV век в легендата на св. Теодосий Търновски наречено *Кефаларево*, от *кефалия*[8]. И тук има османски села с български названия. На юг оттук едно турско село носи старинното име *Роман* (една скала там се нарича на турски *Карапетра*). Селото *Тантури* на югозапад оттук било напоследък турско, но в село Златарица още живеят българи, по произход тангурци, чиито деди се преселили оттам. В гората в посока към Беброво се намират няколко стари градища.

За колонизирането на пустия Тозлук сега се правят само ня-

[8] В Килифарево имало, казват, до неотдавна камък с надпис, че тамошният манастир бил съграден по времето на патриарх Теодосий в XIV век, но го зазидали в основите на църквата най-отдолу в ъгъла.

кои слаби опити; в *Балабанлар* живеят 30 черногорски семейства, които имали медали и хубави пушки, но полската работа оставят на жените, в *Куруджийорен* живеят българи от Мала Азия, в *Мастанлар* и *Ходжалар* — македонци от Джумая, в *Джумалъкьой* — някакви сръбски емигранти. Балканските колибари не искат да се заселват тук, а отиват по-нататък, в по-плодородните низини в Разградско и в Крайдунавско.

След къса почивка тръгнахме вече без конвой по-нататък на запад. След половин час стигнахме до една широка река и я пребродихме; водата достигаше до осите на колелата. Това е *Джулунѝца*, най-големият приток на Янтра отдясно, която произлиза от съединението на *Бебровска*, *Еленска* и *Дрентска* река. Зад брода лежи голямо село, наричано също тъй *Джулунѝца*, последното село на Кесаровска околия от тази страна[9]. Тук пътникът изненадва бърз преход. От турските пустини на Тозлука отведнъж влизаме в гъсто населен български край, с чисто обработени ниви. Това е началото на Търновско, градинарската Лясковска покрайнина. Пълният обрат познах и по туй, че един весел селянин при една градина ме спря да ми даде круша за *мезе*. Вечерта пристигнах, 80 минути от Кесарово, в селото *Козáревец*, с широка улица, край която се редяха двуетажни къщи с големи дворове. Нощувах в добър селски хан, в чийто двор вече се бяха спрели няколко коли с турци талигаджии, които седяха на рогозки и с монотонни песни юнашки пиеха вино. В партера имаше дюкян и фурна, в горния кат до семейната стая на ханджията — друга предна стая с дървен таван и глинен под, от която се издаваше отворен чардак; там се настаних, но поради мъката от дребните бълхи съвсем малко спах.

На 29 юли заранта побързахме в 6 ч. по-нататък. Шосето водеше през единствения край на България и Румелия, в който цялата земна повърхност е употребена за земеделие и който по земеделската и градинарската работа се равнява на гъсто населената Западна Европа. Около един час път надясно видяхме между прясната зеленина белият Лясковец с неговите църкви; наляво от него се белееше в своето високо местоположение на горния край на стръмни гористи скали Петропавловският манастир с духовно училище.

[9] *Джулúни* се наричат черните, ръбати подове на някакво водно растение, наречено *шамáк*, от което плетат кошове. Майките в Лясковец кълнат непослушните момчета: «да с—ш джулуни».

Вървяхме по хубава алея между чисто изплевени лозя, висока царевица и купи снопове по стърнищата. По синорите стърчаха множество големи дървета, орехи, сливи и круши. Особена гледка представляват широките пространства, покрити с висок кромид със зелени стъбла и бледи китчици. Блясъкът на цялата природа в ранната светлина през топлото лятно утро имаше за мене след вчерашния тозлушки път особена омая. Като минахме кръстопътя, където надясно свива шосе за Лясковец (6 3/4 ч.), вървяхме на юг от онзи манастир по широк плодороден дол нагоре към една ниска седловина. Под скалите, от които изскачат бистрите води на няколко зидани чешми, никнеше буйна хубава растителност, дренки и калини със сенничета червени плодове, преплетени от малини, павой и дива лоза. Горе минахме през българското село *Шеремет* (7 ¼ ч.), от което пътят пак се навежда от седловината надолу. Отзад се подаде Стара планина с познатите върхове; познаваше се Кадимлия, Марагидик, Юмрукчал с облак на върха и карловските и сопотските гребени. Скоро в дълбочината пред нас се показа цялото Търново с живописната, вечно красива панорама на Царевец и извивките на Янтра. Вече след 10 минути (7 ч. 40 мин.) почнахме да слизаме през тясна улица в старинните турски махали, с къщици в тераси, прилепени към стръмнините; турци, които изкарваха облачета тютюнов дим през червото на наргилето, и забулени туркини на групи седяха по тротоарите. Около моста беше живо; днес е тъкмо *Света Марина*, марнополски празник. Колата едва се промъкна през тесните улици до стария познат хан с неговия изглед към Янтра и Трапезица. Събранието се беше вече затворило; намерих от него само няколко представители, архивара и «café chantant», т. е. румънски певици, които се продуцираха на плоската тераса на стряхата на нашия хан, високо над пропастта на Янтра. Вечерта в компания от весели търновчани с г. Стамболов се разхождах по лозята или «корзото» в Марнополе.

Тозлушките покрайнини не ми даваха мира. Исках да видя югозападния, още българския техен кът, Еленска околия. Още на другия ден, 30 юли, излязох рано заранта с кон сам-самичък, без другари и без конвой, което имаше туй неудобство, че по пътя не можех за всичко да разпитвам. Като не броя по-дългите си спирания, пътувах 6 часа. За четвърт час преминах Марнополе и скалистото дефиле на Янтра (*ўстето*), чиито води между огромните камъни като

че бяха се спрели, минах по мост през реката и стигнах половин час южно от града, на кръстопътя за Габрово и Елена. Тясното шосе възлиза оттук по серпантини между варовити скали нагоре, с хубави гледки по плодородната търновска хълмиста покрайнина. Наляво се вижда в дола голямото заможно село *Прѝсово*. Селяните поздравяваха усамотения пътник със своето «добра среща»; само веднаж един просяк ми поиска веднага един лев и когато аз спокойно си препусках по-нататък, ме изпсува, както трябва. За 2 часа стигнах в селото *Федабей*. Зад него идват пространни лозя с орехи, черници и многобройни дървени колибки; те принадлежат повечето на еленчани, у които лозата вече не вирее. Отпред се виждаше входът в тесния боаз на Дрентска река. Надясно от него в един кът между високи дървета се издига *Плаковският манастир* («Св. Илия»), а четврт час по-нататък, при входа в самия боаз, *Къпиновският манастир* («Св. Никола»), и двата големи каменни сгради като замъци. Шосето минава и край двата. В Плаковския манастир се спрях за един час и като седнах на двора на рогозка с кръстосани нозе, обядвах малко варен боб. Калугерът ключар беше някъде на жътва, та църквата беше затворена, а също и виното. Възглухият мирски слуга с постоянна усмивка на всичко отговаряше «не знам». По-късно узнах, че нито в единия, нито в другия манастир има старини; за Къпиновския манастир преданието гласи, че бил основан във времето на цар Асен II, 1228 г., и след това често бил възобновяван. Селото *Къпѝново*, което лежи малко по-нататък на север, някога, казват, било град, център на цялата тукашна покрайнина.

През боаза се върви около половин час край силно шумящата река. Той е много тесен и кривуличещ между скалисти склонове, които са покрити от габърови храсталаци; на едно място шосето съвсем е врязано в скалите. До един нов мост се вижда друг стар, развален, с два свода. Тук ставали, казват, често грабежи. Зад боаза първо селище е *Йовковци*; зад него се минава последният мост през Дрентска река, която тук иде от юг, от гребените на Стара планина. Там над главата ми отведнъж разярено прехвърча шумен рояк горски пчели. От боаза вместо сгрупираните търновски села се захващат *колиби*, селища, разпръснати в множество групи между дъбовите гори; жителите, хубаво, повечето русокосо население, от славянски тип, навсякъде жънеха по нивите, като се бяха върнали от обикновената наемна полска работа по Румелия. Преминах още през

колибите *Яковци*, докато се показа *Елена*, която се вижда само съвършено отблизо.

Улиците на Елена бяха тъкмо съвсем пусти, тъй като всичко се намираше на жътва. Трябваше много време, докато намеря лицата, за които питах. Това българско градче е доста голямо, около 560 къщи (5611 жит.)[10] с покрити с олово кубета на две църкви и с часовникова кула от 1812 г. Лежи недалече на запад от долината на Бебровска река. Името жителите изговарят повечето *Илéна*.

За миналото на селището си отбелязах няколко предания. Елена не е, казват, по-стара от 300—320 години и първоначално била само «колиби» от града Къпиново. В турско време, според актите на Цариградското тефтерхане, местните доходи прибирали юскюдарските вакуфи. До реформите Елена, Лясковец и Плаково плащали само *житнина* и имали за туй особен ферман; това освобождение издействувал, казват, преди 200 години някой си поп Петко с прякор Шейтан («дявол»; и досега тук има колиби *Шейтани*), от една султанка; той се представил с молба да се намалят данъците, като посочил главно обстоятелството, че тук класовете още в август са зелени. Кърджалиите, които идели от Твърдица, изгорили Елена на 24 април (прав. кал.) 1800 г. Жителите навреме се запазили и между другото закопали църковните съдове в два гроба. На източната страна на града се показва *калé*, градище на високия връх, направено срещу кърджалиите, в което всяко семейство имало своя стая; съборили го в 1836 г., за да не поместят в него постоянен турски гарнизон. Главният водител срещу кърджалийските чети бил поп Стойко, наречен «гяуримам». Тогава изгоряла и старата църква «Св. Никола», която и досега стърчи до новия триконхален храм Успение Богородица от 1837 г. Тя е малък продълговат свод със стряха, покрита с аспидни плочи и сега служи за военен склад. Вътре в олтара се намира камък с дълъг надпис с изпъкнали букви, който съобщава, че тази църква е била подновена в 1804 г. и в 1805 г. осветена от Даниил митрополит търновски и че този надпис бил писан от иерея Дойно (баща на покъсния народен будител и писател поп Андрей Робовски). За това възобновяване се казва, че то станало без позволението на тур-

[10] Според статистиката от 1893 г. 577 домакинства с 2771 жители. (П.) [За Елена вж. *Й. Георгиев*, Град Елена. — Период. спис., XVI, 1905, кн. 65, стр. 74—99. Материали за града са събрани и в: Еленски сборник, София, 1941. *П. Кършовски*, Из миналото на град Елена, Елена, 1928.]

ските власти за 40 дни; варта, казват, била смесена с дървени въглища, за да изглежда църквата отвън като стара, което наистина, заедно с бакшиша, измамило турците[11]. Някои еленчани взели участие в *заверата* (гръцката етерия) в 1821 г., други — в търновското съзаклятие в 1835 г., чийто център бил в Плаковския манастир, но било открито по предателството на един еленчанин. В тези години селището вече се отличавало със своята големина[12]. Тукашните чорбаджии, също както габровските и лясковските, имали, казват, отначало голямо влияние на правителството като съветници (*мемлекет чорбаджиси*) на търновския *войвода* (турците употребявали за своите чиновници тази славянска дума), даже могли да накарат и да се свали войводата; едва след реформите започнала да намалява дейността на християнските автономни авторитети. В по-старо време тук, както и в близката Трявна, цъфтяло църковното живописство, пренесено от Атон; в първата половина на нашето столетие някои зографи оттук работили не само в Търново, но и в Разград, в Пловдив и другаде[13]. Около 1848 г. тукашното училище под ръководството на свършили ученето си българи Момчилов и Михайловски много процъфтяло и било посещавано дори от свищовци. През руско-турската война в 1877 г. турците веднъж с неочаквана операция превзели Елена и я държали 12 дни; при този случай ограбили и частните къщи, и църквите с църковните съдове и кръстове, а най-хубавите къщи изгорили. Пред града се издига руски каменен паметник от войната. Позицията има стратегическа цена поради връзката си с Нова Загора (с шосе през Твърдица), със Сливен, Котел и Шумен, все с планински, добре прикрити пътища.

Между тукашните българи, както в останалите градчета на Търновския балкан, има и досега аристократи или *чорбаджии* и

[11] Поради множеството пушки не видях рисунките по стените; тук били изобразени, казват, св. Климент Охридски, Методий Моравски, Иван Рилски, Сава Сръбски.

[12] Капитан Духамел пише през 1827 г., че «Иляна» е едно от най-големите села, които той видял в Турция, до 800 къщи, турски и български.

[13] Поп Иванчо от Елена преди приблизително 40 години работил, казват, в църквата св. Богородица в Пловдив; най-горе нарисувал славянски надписи и веднага свалил скелето. Когато гърците забелязали това, много, казват, се ядосали, но не унищожили писаното. Той умрял в Разград. Неговият съвременник Юрдан Михов Кметски зографисал църквата св. Никола в Търново и т. н.

демократи, които не се обичат едни други[14]. Чорбаджиите се промeняли и не били, казват, наследствени, което мъчно може да се проследи, тъй като в Търновско няма стари родови имена, както в Средна гора. Демократите ги рисуват като тирани лихвари, без чието позволение прост човек не може, казват, да се ожени; от друга страна, е явно, че харчили много пари за църковни и училищни сгради и че изобщо горещо поддържали училищата. Града съжиняват казарми, постоянно жилище на една дружина от Търновския полк. По улиците се виждат многобройни дюкяни на цигани, железари и ковачи.

Старини няма много. В една къща видях античен жертвеник с волска глава върху двете страни, пренесен чак от Никюп. На южната страна до калдъръмения път за Твърдица се показва мястото *Самуилец*, където стърчи между царевицата голям камък, на който са изобразени ангели, издигнат в 1810 г. от някой си чорбаджия Константин; на св. Константин и Елена тук става народно веселие и курбан, колене и ядене на ягнета. Преданието гласи, че веднъж се женил момъкът Самуил от града Къпиново за момата Елена от Твърдица, но сватбеното шествие било нападнато на това място от разбойници и двамата били убити; техните родители след това се поселили тук при гроба и оттам уж произлязло името Самуилец и Елена. От това място се вижда далече към Беброво и Кипилово; покрайнината е със съвършено тозлушки характер, с лабиринт гористи върхове, жълти ниви и дълбоки долини, всичко посято с разпръснати колиби. На север, на пътя за село Златарица, се намира близо до турските колиби, наречени *Доспатлии*, наравно място голямо градище, *Братован град*, в което според преданието имало седем църкви; неговият материал бил вдигнат за постройката на мостовете на новото шосе за Златарица. На североизток на върха *Дълго Брайновско* се намира пещерата *Змéйова дýпка*. На изток лежи селото *Мàрен*, казват, по-старо от Елена, първоначално уж «Мариино», при което неотдавна били намерени основи от стара църква. Няколко стари крепости се намирали на юг в Балкана: *градище* в колибите, наречени *Садина* (на юг от Яковци), по-нататък крепост и кула, съединена уж някога с верига, на мястото *Вардигял* при

[14] Имотът в родовете се пази с ендогамия; дъщерите на по-богатите се женят само в самото селище, даже и за по-бедни граждани, за да не се пръска имотът.

колибите *Багáльовци*, след това местата *Малка стража* при колибите, наречени *Шубеци*, и *Голяма стража* на твърдишкия път при село *Бýйновци*. Из Тозлука в християнско време имало, казват, 40 манастири.

Местното наречие се приближава към котленското; само Беброво и Кипилово говорят другояче, повечето търновски. Колибите *Рýговци* били по произход от Западна България[15].

Назад в Търново се върнах на другия ден с подполковник Конст. А. Рудановски, командир на Търновския полк, отдавнашен мой познат, който още в 1877 г. се бил при Елена и от войната се намираше на българска служба; в Еленско се ползуваше с такава популярност, че едно възобновено село нарекоха на него, село Константин. Когато в лунната вечер в надвечерието на празника Илинден стигнахме в Къпиновския манастир, изненада ме живото движение там: на двора горяха огньове, от които се чуваше пеене, гайди и хоро, а в коридорите се слушаха сума женски гласове. Цялата тази весела поклонническа нощна картина за мене беше нещо ново, тъй като дотогава знаех само строгите обичаи на Рилската пустиня, без хорà, песни и греховното пригаждане на сърцето и стомаха.

На другия ден се събрахме пак с г. Златарски, както се бехме уговорили, който между туй беше довършил двумесечните си геологически изследвания в Средния балкан, да се върнем заедно в София. Файтонджиите сега след събранието искаха затова четиридневно пътуване отначало 100 рубли, но с пазарлък слязоха на 50 рубли.

На 2 август след обяд стигнахме за 5 1/2 ч. в Севлиево. Хубавата покрайнина с летните къщици по лозята скоро зад Търново се свършва и отстъпва място на еднообразни краища; праволинейното шосе води по присойна равнина с малки кории, от лявата страна на което върви паралелно долината на Янтра; от село *Гостилица* тя тече до известно място почти от запад към изток. В първите села *Балван* и *Ново село* чухме, че тази нощ в гората на границата на Търновски и Севлиевски окръг трима разбойници в турски дрехи нападнали български търговци с коне, които нощували на ливадата, и им взели 14 000 гроша. Гористото място на водораздела на Янтра и Росица се нарича *Кална кория* (30 километра от Търново) и е снаб-

[15] Огнището там наричали уж *ватрал*.

дено със стражница, но тя е на севлиевско землище, а грабежът станал още в Търновско. Навсякъде по света след известен грабеж се пази по-внимателно, отколкото преди да е станал, та не се чудихме, като срещахме по-често пикети от жандармерия и въоръжени селяни. Оттук се слиза към Севлиево по праволинеен дол, с гористи брегове и плодородно дъно; шосето върви по северния склон под върховете в права линия, с изключение на няколко завоя навътре в гората, направени на места, където отстрана излизат потоци. Едно такова място е прочутото *Казанджидере*, на което в турско време много хора загинали и където тъкмо преди една година, в юли 1883 г., станал смел грабеж. Прочутият войвода на тозлушките разбойници Чолак Пехливан, който тъкмо неотдавна, когато ние пътувахме, беше застрелян в Русчук, стоял там със своята чета от заранта до обяд и спирал всекиго, който минавал оттук; пътниците били набутани под моста, а колите — в тъмния горист дол край потока. Между многобройните тъжни лица под моста се намирал и самият севлиевски околийски началник в униформа. След обяд шайката била гонена, но тя се промъкнала в Тозлука, където всяка следа от нея изчезнала. Сега тук се градеше каменна стражница; до нея стояха на стража двама селяни с пушки. Разбойниците имаха опора в близкото турско население, което образува около Севлиево народописен остров, но той, разбира се, с емиграцията на турците и заселването на българи вече скоро чезне[16]. Тукашната покрайнина иначе изглежда приветливо; край шосето растат дъбове и лески с големи поветици и червените плодове на мехунечето (Physalis). Селища от Ново село в Търновско до самото Севлиево край шосето няма; само напоследък се показва далече наляво тенекиената стряха на минарето в село *Богатово*. Пред Севлиево се минава река *Росица* по седемсводен мост, издигнат по средата. Г. Златарски тъкмо беше посетил нейната глава и на нейния голям приток *Видима*, на северния склон на най-високите върхове на Стара планина. Видял там и водопада, не само изобразен от Каниц, но и от него

[16] Турски бяха селата Балван и Ново село в Търновско, в Севлиевско пък Добромирка (2029 турци), Малкочево. Идилево, Хърсово, Дамяново и др. В града Севлиево през 1881 г. имало 1541 турци, в цялата околия 15 537, 25,2% от нейното население. *Сарафов*. Период. спис. 5, 10—13. — Според статистиката от 1893 г. в Севлиево от 9451 жители само 866 били турци, а 8536 — българи; в околията от 59 175 жители 7073 били турци, 51 499 — българи.

славно наречен, защото неговите съпровождачи не знаели името, «Ami Boué-Cascade»; на български се нарича *Праскàло*.

Севлиево (на тур. *Селви*) лежи в котловина между планини на левия бряг на Росица, 51 километра от Търново, 248 от София, и е голям индустриален град (8373 жит.); в него се намират три фабрики за сламени столове, които оттук се разнасят дори до Варна, табакхани, големи обущарски работилници, спиртна фабрика и т. н. Името на града и неговото минало не са обяснени. В една къща се намира латински надпис от Никюп, издаден вече от Каниц. При село *Градни́ца*, отдалечено два часа на юг, и сега турско, се намира на издатъка, който образува Видима с един приток, старо градище с местността Казанджийска махла и с три църковища; наблизо се показва манастирището *Петро́вце*. Големи развалини имало, казват, и в *Батошево* при Горна Росица, където и досега се намира малко манастирче. В града компания млади българи ни заведоха на театър. Играеха в училището ученици, в полза на паметника, който искат тук да издигнат на борците за свобода през въстанието в 1876 г., което засягало дори до поречието на Горна Росица. Първият къс беше някоя от гръцки преведена драма «Дамон и Питиас». Актьорите в нея се явиха с огромни мустаци в книжни войнишки шапки, червени мантии и малинови турски чехли; за окови служеха железата, с които се връзват конете на паша. След това се игра българската комедия «Интизапчия» (наемател на данъците), в която майсторски се представяше селска кръчма с всичките ѝ подробности, с плитките кромид и с неизбежното сбиване на края. Суфльор нямаше; оркестъра в антрактите заместваше гайдата. Публиката седеше по училищните столове и не пушеше.

През нощта крясъците на пияните турски талигаджии в двора на големия хан, напълнен с коли, не ни оставиха да спим спокойно. Когато на 3 август заранта излизахме от Севлиевската котловина към върховете на запад, догони ни един млад представител, та нашата пътническа компания се увеличи. Надясно се вижда живописният горист дол, през който Росица излиза в равнината към Никюп. Наляво съгледахме в близката Стара планина Марагидик, прореза, по който върви пътека за Калофер, Юмрукчал, гребена над Карлово и зъба на Добрила. Първото село по пътя е турското *Курменджик* (или *Кормянско*) с две минарета. На следната седловина по нивята със сърп бързо работеха туркини, около 20 по-млади и по-стари жени

с червени елечета, нашити ризи, цветни шалвари, с кърпи, свободно оставени само върху косите. Те ни гледаха, без да закриват своите нежни, от слънцето неизгорени, повечето чернооки лица; само долу при потока някои сивобради турци хвърляха на нашите коли диви погледи. Зад малката габърова, пак с липи размесена гора се виждаше при един къжеловиден връх селото *Акенджилар*[17]. По-нататък настава скалист пуст терен с малки дъбови кории, в който единственото населено място са пощенските станции и ханища, които принадлежат към отдалечените села, наречени *Какрина* и *Горньо Павликени*.

За 4 $^1/_4$ ч. стигнахме в *Ловеч*. Пред града отведнъж се показаха лозя и при тях голяма разнообразна растителност: орехи, високо обвити от павой, лески, уплетени от дива лоза, изобилни глогове и шипки, диви череши, круши и сливи, дрянове, големолисти явори, тетря и калина, между тях полудиви черници и див люляк. Ситуацията съвършено напомня на Търново: дълбоко заровената между плоски скали долина на Осъм, на които лежи на десния бряг градището Ловеч, което се споменава още в средновековната история. Градът има 5978 жители[18] и е разположен на двата бряга, които са съединени с мост през Осъм, около 100 крачки дълъг, със стряха и с дюкяни от страните. Около Ловеч пак се простира пояс турски села край реката, който е във връзка със землището на севлиевските турци[19]. За среща с местната интелигенция нямаше време[20]. По-нататък искахме да вървим не по обикновената голяма забикалка през Плевен, ами право край планините в Орханийско, при все че шосето там не беше готово. Поради честите грабежи, които се случваха, поискахме въоръжен конвой, но конната жандармерия беше съвършено пръсната по окръга да лови разбойници, тъй че нам дадоха само един пеши стражар, добър момък, с калпак и с червена руска риза или блуза, с патрондаш металически патрони около тя-

[17] На север зад върховете лежи българското село *Сърбе*; едни колиби *Сърбье* има при Трявна.

[18] Според статистиката от 1893 г. 7012 жители. (П.)

[Материали за историята на Ловеч са публикувани в поредицата: Ловеч и Ловчанско, т. 1 (1929) — т. 7 (1938).]

[19] В Ловчански (Ловешки) окръг 8029 турци (9,4%) *Сарафов*, Народностите в западната част на Княжеството. — П. Сп., кн. 8, 1884, стр. 50.

[20] От Ловеч има много млади, завършили разни науки българи, между тях В. Радославов, председател на министерството през регентството през 1887 г.

лото, който се намести на капрата. Файтонджиите не бяха доволни от нашето намерение, но като натъпкаха припаси зелени и червени чушки във фенерите на своите файтони, предадоха се на съдбата си. До вечерта стигнахме за 4 ч. само 23 километра далече в селото Микре.

Отначало полека вървяхме на югозапад по един рът между лозя, царевица и кории. По-нататък към водораздела между притоците на Осъм и Вит настъпи слабо населена, хубава зелена подпланинска местност с дъбови гори, с множество папрат и с цели кории диви круши. Наляво се откриваше интересна гледка на близките гребени на Стара планина. Оттук не се виждат стръмни склонове на голи високи планини, както от Румелия, ами гористи вълни на зелена хълмиста покрайнина, която постепенно се издигаше, а зад нея недалече — ясният профил на самия гребен, наглед нисък; на него се познават два хълма при Троянския проход, острата Добрила, продълговатата Амбарица, карловският гребен, високият Юмрукчал с голежи, Марагидик като кътен зъб, а зад дълбоката седловина — усамотената Кадимлия. Оттук излизането на върховете изглежда, че е играчка. На югозапад се вижда по-нататъшният горист лабиринт на Тетевенския балкан, зад който надничат скалистите върхове над Златица. Шосето не беше още насипано, което много забавяше пътуването. Единственото селище бяха много бедните, сега от българи населени колиби *Каикли́ мехлеси* и с комините заедно направени само от пръти и покрити със слама. Около тях стада кози гложделя младите дъбове.

Зад големите дъбови гори се показа голямото село *Микре* (1487 жит.) в красива покрайнина. На юг над него се издигат гористи склонове, прошарени с жълти и зелени ниви. Между тях туктам по пресните ливади се белеят стада овце и бял едър добитък, който прилича на средногорския. По нивите забелязах много просо. Лозя тук няма. Върховете наоколо се наричат *Мрътвило*, *Ра́льево*, *Каме́ница* и *Ръта́*. Беше тъкмо време за сенокос и жътва и хората прилежно работеха, при все че беше неделя, при туй от връх на връх се разнасяше планинско провикване и весели песни. В тясната ливадеста долина се настанихме на края на селото в една усамотена кръчма. Вечеряхме на месечина на ливадата и спахме на сено, което на нашия в цариградски конфорт възпитан представител се виждаше нещо много чудно. Жителите са повечето русокоси и в сравне-

ние с населението около Търново изглеждат да са много първобитни. Мъжете носят дрехи от кафява аба, кафяно или бяло палто без ръкави, нашити ризи с широки ръкави, червен пояс, тежък овчи калпак и цървули. Женската носия вече прилича на берковската и ломската: бяла риза с широки ръкави и тъмноцветни нашивки на гърдите, две тежки като черги престилки, едната с хоризонтални ивици отпред, другата вертикално украсена отзад, тежък пояс с големи металически пафти; към туй бели кърпи на главата, пари на шията, чорапи от бяла аба и тежки цървули на нозете. Някои имаха елечета без ръкави или сини сукмани,каквито се носят другаде, обаче рядко. Престилките са червени и черни с бели линии. Момичетата носят на главата си цели полукръгови венци от бяло, жълто и червено цвете. Малките деца имат червени шапчици. На другия ден през росното утро женското население отиваше на жътва с хурки в ръце; в торбата, прикрепена на гърба с двуцветни въжета — собствена работа, — лежеше във вълна някое детенце. Забелязах особен остатък от слънчев култ; беше понеделник и жените рано заранта вървяха срещу слънцето, да им спори, казват, работата през цялата неделя.[21]

На 4 август тръгнахме вече рано. Първата част от пътя върви през гъсти дъбови и габърови гори в боаза, по чиито страни са пръснати селски колиби. Зад селото забелязахме в гората със стари дъбове обрасли могили. Недоправеното каменисто шосе беше обрасло с трева, тъй че предпочитахме да вървим по меките пътища край него. При самото Микре се захващаха чудни най-модерни развалини, спомен от необмислените начинания на Дирекцията на обществените сгради през последните години. През съвсем незначителни потоци се издигаха недоправени каменни мостове; сводовете са готови, но отгоре липсва насипът, тъй че от дъжда, който се втича в постройката, тя вече се съсипва. Парите, хвърлени за тези излишни монументални работи,биха стигнали за довършването на цялата тукашна линия, разбира се, с дървени мостове. За половин час такива масивни мостове наброихме вече шест. От двата хана в съседство на планинското (полупомашко) селце *Сопот* (32 километра от Ловеч) се откриваше живописна гледка на юг, на високите, съвършено гористи върхове, с няколко остри зъбци, при които се крие градецът *Тетевен*.

[21] «Идем да же́нем. Врвѝм сре́щу слънцѐто, да ни спорѝ ра́ботата.»

Край пътя се виждаха само сена, коноп и малко царевица. Около брода през реката *Калнйк* шосето беше тъй мизерно, че тук собствено може да се пътува само на кон. Мостът беше направен настрана, на сухо; след неговото свършване искали да прекарат реката тепърва под него!

Тук се захваща помашки край. По нивите работят помаци в големи пъстри чалми и помакини в сини шалвари, черно фередже и със синя кърпа на главата, които по нивите, щом съгледат пътници, клякат и се обръщат настрана като в Родопите. Землището на тези северни помаци се простира през цялата долина на Калник, край левия бряг на Вит и в междуречието на Вит и Панега дори до селата Долни Дъбник и Митрополия при Плевен; на западната страна на Искър са пръснати и по Белослатинска околия в Раховски окръг. В сравнение с родопските и македонските помаци броят на българските мохамедани в Ловчански, Плевенски, Раховски и Врачански окръг е съвършено незначителен. Сарафов според преброяването от 1881 г. пресмята само 10 220 души.[22] През войната те много пострадали. Във време на обсадата на Плевен и похода на Гурко към София почти всички (освен селото Тлачане във Врачанско) избягали в Македония. В 1880 г. започнаха да се връщат, но намериха своите селища тъй запустели, че отново почнаха да се изселват в Турция. Да се изселват ги подбужда не само агитацията на турските софти, но и неприятелството на българските съседи, които се стремят да купят колкото се може по-евтино помашките ниви и чифлици. Един емисар на българското правителство, родопски помак, който през пролетта на 1884 г. предумвал да се не изселват, ми разправяше, че отиват без сърце, но че недобрите отношения със съседите и постоянните тайни подканвания от Цариград не им позволяват да останат. Същият ми ги рисуваше като по-прости хора и по-малко фанатични, отколкото неговите родопски съотечественици; техният език и обичаи са, казва, по-старинни, а особено лирически песни,

[22] Ловчанско 4716, Белослатинско (13 села) 4080, Плевенско 780, Тетевенска околия (село Добревци) 636. Период. спис. 8, 56 (с изброяване на селищата). Във Врачанско ги имало в 4 села (Буковец, Джуриливо, Комарево, Тлачене), които Сарафов, стр. 52, по погрешка смята за османлии. — Според *Л. Милетич*, Ловчанските помаци в Бълг. преглед, год V (1899), кн. 5, стр. 67—78 на 1 януари 1893 г. имало помаци: 2250 в Тетевенска околия, 3012 в Белослатинска и 678 в Луковитска. (П.)

пети при звуковете на булгарината и кавала, могло би, казва, да се събере голямо множество между тях. Празнуват още много християнски празници, Нова година, Гергьовден, Димитровден, Великден, 40 мъченици; на Великден техните момичета играят без яшмак, както в Родопите на байрама. Употребяват и много старинни имена (*стряме* вм. зенгия, *борѣц* — на тур. пехливан, *борбà* — на тур. гюреш—и т.н.).Те са хора юначни; още живеят потомците на Сирака от Чомаковци, който, казват, очистил Видински санджак от кърджалиите. В Раховско мнозина захванали да ходят в българските училища, по агитацията на окръжния инспектор г. Цано Гинчев, един от по-старите български писатели. За тяхната история и произход знаем още по-малко, отколкото за миналото на южните помаци. От известията на католическите мисионери и крайдунавски павликяни от XVII век се вижда, че тогава в християнските или и в еретическите села от Никопол до Търново живели навсякъде по няколко потурняци; те лесно могли в известни групи селища постепенно да взимат връх.

При брода през Калник завчера станал при самото шосе смел грабеж. Чета от 10 души нападнала търговците, които идели от панаира в близкото село *Гложене* при Вит, и ги обрала; в гората зад Микре срещнахме едного от тях, ранен бакърджия, съпровождан от консн конвой. Разбойниците, навярно българи, избягали в гората, при все че били веднага гонени от потеря. В помашкото село *Турски извор* (42 километра от Ловеч), където стигнахме за 3 ч., заварихме тетевенския околийски началник, жив момък, който ръководеше преследването на тази чета. Каза ни, че разбойниците имат ятаци по селата и агенти, които следят по панаирите, и че подозрителни имало много, но че съдебната комисия набързо преглежда къщите и арестува хора, преди да се съберат доказателства, което е почти невъзможно. Не е била първата тревога тази година в тази покрайнина, друг път съвършено безопасна. Преди месец тук причинила голямо вълнение чета в македонски носии, която направила няколко грабежа от Тополница дори до Плевенско. Потерите, мобилизирани от цялата околия, я гонили по цели дни, докато найпосле я заобиколили в Балкана между Етрополе и Стъргел и след кървав бой я изловили. Оказало се, че били македонски преселници, заселени в град Златица.[23]

[23] През 1886 г. тук пак било живо. През пролетта черногорците, заселени

Извор, родно място на познатия от Херцеговина, Албания и Египет Дервиш паша, изглежда със своята съборена джамия много пуст, като не броим приличната чаршия с нови дюкяни. Къщите със скелет от греди долу са каменни, по-горе прътени като кош и имат тежки, покрити с аспидни плочи стрехи. Половин час по-нататък се открива хубав ливадест кът между планините, където се стичат Калник и Вит; в него пак стърчи една стара могила. През буйните, но плитки води на Вит, пълни с гранитови камъни, преминахме по брод край остатъците на голям каменен мост, също тъй от най-ново време, които посред безлюдната покрайнина правеха особен ефект; четири стълба бяха готови, за сводовете беше вече издигнато скеле, сега полуизгнило, а на брега стърчаха развалините на колибите на италианските работници.

Около помашките колиби, наречени *Бреснѝци*, стигнахме през еднообразна покрайнина, пълна с дъбови гори, по тесен мек път, 2 ч. от Извор, до забележителното място, което под името *Гла̀ва Па́нега* е познато далеко и широко по България, без да се споменава някъде в научната литература. Това са изворите на реката Панега, приток на Искър (според руската карта 200 м над морето), които изскачат между скали от неокомски варовик. Под габърови гори реката излиза през яз от басейн, покрит с тръст и жабуняци, и веднага с пълна сила кара две воденици, всяка с по шест камъка, които принадлежат на една габровска компания. По-нататък към устието се редят още други 30—40 воденици. Водата и при многобройните растения е добра и храни безброй жаби и пъстърви. Но туй не е още всичко. Над басейна лежи в скалите в дълбок котел зеленатa повърхност на малко езеро без видим приток или отток, обрасло с тръст и върби. В един мъчно достъпен кът на езерото се вижда наполовина потопена пещера като врата, същинската *глава* или *гърло*, през което водата от подземните резервоари излиза вън. Излязохме на скалистия провлак, който дели двата басейна, и между гъста растител-

в Тозлука, направили няколко грабежа, за които в Търновско били даже наричани «славянски черкези». През юни черногорската чета, на брой 6 души, била заобиколена от военните резервисти близо до селото Големи извор в Тетевенско и след 7 часа стрелба била разбита, като паднали трима черногорци и един селянин. През есента същата година вестниците писаха, че някои домашни хайдути в околността на Ловеч през нощта спрели на шосето граф Старженски, чиновник в австрийското дипломатическо агентство, който пътувал за събранието в Търново.

ност люляци, лески и глогове видяхме доста високо над езерото още една суха пещера, като ухо, в която, казват, зимували мечки и змии. Протоците под провлака от езерото в басейна са скрити. Езерото никога не пресъхва.[24]

За 10 минути оттук се стига до една малка кръчма, 114 километра от София, на голямото шосе от Плевен за София, което тук върви от север към юг. Конния стражар, когото ни дадоха в Извор, изпратихме още от водениците назад, тъй като по-нататък нямаше нужда от конвой. Тъкмо минаха по шосето две батареи артилерия, които отиваха на някакви си маневри. Оттук се захващат красивите балкански покрайнини на Орханийско, хълмист край с меки форми, с дъбови гори, които на места изглеждат като естествен парк, с редици сливи и орехи край пътя, и с коноп, царевица и жито по нивите, по които са пръснати стари дъбове. Житото още стоеше по нивите и жътвата едва се захващаше; «*житò̀то ни ò̀ще седѝ*», ни казваха жителите. В разпръснатите колиби и приветливи села и къщи с каменни (аспидни плочи) стрехи и нови училищни сгради живее красиво, русокосо, весело население, което по тип и говор напомня средногореца. Тук е чисто християнска покрайнина; край шосето също не се вижда вече никаква мохамеданска чешма. Първото село *Абланица*[25] лежи на източната страна на гористата планина, наречена *Дрàговица*. Разхладихме се в хана на разумния старец дядо Марко, чийто син служи като офицер във войската. При по-нататъшния път отзад, зад по-ниските гористи върхове, се показваше панорамата на познатите балкански върхове: тетевенският Вежен с голите склонове, етрополската Баба, остра като вулкан, и надясно от видимата седловина при Арабаконак — немного издигнатият Мургаш. Зад селото *Мѝшковци* минахме реката *Мали Искър* по хубав дървен мост. Оттук шосето завива на запад, през дългата улица на селото, наречено *Осѝковица*. Зад него настава разкошно слизане през дълбок тесен дол между габърови гори, в които по едно време гледката отпред като със завеса беше затворена от напречен горист планински склон. Оттук се влиза вече в Орханийско поле, котловина, насадена повечето с царевица. При селото *Прáвец* завива на-

[24] Г. *Златарски*, Материали по геологията и минералогията на България. — П Сп., кн. 7, 1884, стр. 84 и сл.

[25] Казва се *ò̀блан* вместо *яблан*, както в София *ò̀бълка* вместо *ѝбълка*. В Тетевенско има село *Асен*: *àсен* м. *ѝсен* или *ò̀сен*, Fraxinus.

ляво конска пътека с телеграф за градеца Етрополе. Вече на месечина и в полудремка минахме селото *Лъжене* и стигнахме късно, 8 ч. от изворите на Панега, в градеца *Орханиé* (2297 жители)[26]. Той е център на околия, която принадлежи към Врачански окръг и доneотдавна се наричал *Самунджиево*; новото име е официално название от времето на султана Абдул Азис и губернатора Мидхат, с което искали да подновят паметта на султан Орхан, един от основателите на турското царство. Уморени от 15-часовото пътуване и изгладнели, слязохме в един от големите тукашни дървени ханища и между безредието на тази сграда всички си спомняхме удобния и чист селски лагер в Микре.

На другия ден, 5 август, настана последният за мене, 53 ден как пътувах. Около селото *Врачéш* напуснахме дъното на Орханийската котловина и тръгнахме на юг, нагоре по красивата долина на реката *Бебреш*, пълна с цветисти ливади, които на места се синееха от цветовете на злъчки, другаде пък бяха посети от купи миризливо сено. Долината на дъното, около 400 крачки широка, е доста равна, без завои, със склонове, покрити с гъста габърова гора. Покрай лески, глог, малини, явори и бъз се показва гъста папрат като ограда на пътя. Храсталаците буйно бяха преплетени от павой и голямоцветна поветица. Тук-там се виждаха конопени нивици и ивици царевица. Женската носия вече се променя; започват черни дрехи без ръкави, с широки бели ръкави от ризата. Срещаме селяни на коне с пушки и чадъри. От запад иде потокът *Орла*, край който неотдавна дойде княз Александър при последното си пътуване на кон право през Балкана от село Чуряк в Софийско. Край самия път се намират само няколко воденици и глинен хан при *Татарски брод*, пред който предеше една стара баба с лула в устата. Зад хана «При генерал Скобелев» се изкачихме пеша, 3 $^1/_3$ ч. от Орхание, по няколко серпантини на върха на Арабаконашкия боаз, най-ниския от проходите на Западния балкан (988 м), който в сравнение с Берковския проход е много лесен. Огромният бял руски паметник на кървавите сражения за тази позиция през декемврийската зима на 1877 г. стърчи малко наляво от шосето. Горе поздравихме снежния Мусала и Рила, профила на нашата Витоша, а долу под нас миниатюрното Камарско поле с купи сено; Средна гора наляво остава скрита.

[26] Според статистиката от 1893 г. Орхание, вече в Софийски окръг, имал 2866 жители. (П.)

Отзад се виждат безбройните гористи гребени, през които току-що минахме. На южните поли се намира хана *Арабаконак*, сега наречен «При генерал Гурко». Зимно време преминаването е опасно поради страшните грамади сняг, които съвършено закриват шосето, и поради множеството вълци.

На пладне стигнахме в Ташкесен; там се счупи оста на нашата кола, но ние оставихме всичкия си багаж под верния надзор на нашите хора и пристигнахме с колата на нашия представител още преди заник слънце в София. Напрашени от главата до краката, в сини от слънцето избелели дрехи, с изгорени лица под широки шапки, с краища надолу обърнати, потеглихме пеша за нашето жилище. Познати български държавни мъже и младежи, които се разхождаха във вечерния хлад по улиците в елегантни дрехи и лъскави обуща, се отдръпваха от нас, като ни мислеха за някои скитници италиански каменари. Едва пред зданието на Българското книжовно дружество бяхме познати от зарадваните приятели. Немного дни след туй се простих завинаги с България.

СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ — Българска историческа библиотека. София.
ВДИ — Вестник древней истории. Москва.
ГПлНМ — Годишник на Археологическия музей в Пловдив. Пловдив.
ГСУБФ — Годишник на Софийския университет. Богословски факултет.
ГСУФФ — Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София.
Григорович. Очерк путешествия — В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877.
Голубински, История на югосл. черкви — Е. Голубински, Краткий очерк истории православных церквей и пр. Москва 1871.
Даскалов, Открытие в Тырнове — Хр. Д. Даскалов, Открытия в древней столице болгарской Тырнове. Чтения в импер. обществе истории и древиостей Российских. Московский университет, кн. 2, 1859.
Делирадев, Принос — П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия. I—II, София, 1953.
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения. Петроград.
Захариев, Татарпазарджишка кааза — Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза. Виена, 1870.
ИПр — Исторически преглед. София.
ИБАД — Известия на българското археологическо дружество. София.
ИАИ (ИБАИ) — Известия на Българския археологически институт (от 1950 — Археологически институт при БАН. София).
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество. София.
Илиев, Старозагорский окръг — Ат. Т. Илиев, Старозагорский окръг в народо-икономическо отношение. Стара Загора, 1885.
Материалы — Материалы для изучения Болгарии. Част III, вып. 5. Букарест, 1877.
Миличевич, Кральевина Србија — М. Дж. Миличевич, Кральевина Србија. Нови крајеви. Београд 1884.
ПСп — Периодическо списание. София.
СпБАН — Списание на Българската академия на науките. София.
СбБАН — Сборник на Българската академия на науките. София.
СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, издава Министерството на народното просвещение. София.
Тепляков, Письма из Болгарии — М. Тепляков, Письма из Болгарии. Москва, 1833.

Шкорпил, Някои бележки — Вл. и Карел Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил, Природни богатства — Х. В. Шкорпил, Изкопаеми богатства, изнамерени досега в целокупна България с особено зрение на геологическата карта. Сливен, 1882.

Hammer, Osm. Staatsverfassung = J. Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien, 1815.

Hammer, Geschichte des osm. Reiches = J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches. II Auflage, Wien, 1834.

Jireček, Das christliche Element = K. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. Sitzungsberichte der Akademie Wien. 1897.

Jireček, Handelsstraßen und Bergwerke = K. Jireček, Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879.

Jireček, Heerstraße = K. Jireček, Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877.

Konstantinos, Ἐγχειρίδιον=Κωνσταντίνου ἱερέως. Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Ἐν Βιέννῃ 1819.

Kanitz, Donaubulgarien = F. Kanitz, DonauBulgarien und der Balkan. Zweite neubearbeitete Auflage. Bd. I—III. Leipzig, 1879.

Marsigli, Stato militare = L. Marsigli, Stato militare dell impero Ottomano. Amsterdam, 1732.

Mih. IGBulg = G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Serdicae 1956—1971. Vol. I—IV.

Miklošić, Monumenta serbica = Fr. Miklošić, Monumenta serbica cpectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusiae. Viennae, 1858

Makušev, Monumenta historica = V. Makušev, Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum etc. Varsoviae, 1874.

Mionnet, Suppl. = Th. E. Mionnet, Description de médailles antiques, grecques et romaines. Suppl. II. Paris, 1882.

Niebuhr, Reisen = C. Niebuhr, Reisen durch Syrien und Palästina. Hamburg, 1837.

Rad jugosl. akad. = Rad jugoslovenske akademije. Beograd.

AEM = Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien.

Acta Bulg. eccl. = Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendzin ordinis S. Francisci. Zagrabiae, 1887.

Acta patr. = Acta patriarchatus

Boué, Itinéraires = Ami Boué, Receuil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne, 1854.

BCH = Bulletin de correspondance héllénique. Paris.

Beševliev, Spätgriechische Inschriften = V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Beševliev, Protobulgarische Inschriften = V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963.
ByzZ = Byzantinische Zeitschrift. München.
CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum. Berolini.
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini.
Čas. čes. musea = Časopis českého musea. Praha.
Dejiny bulh. = K. Jireček, Dejiny naroda bulharského, v Praze 1876.
EtHist = Etudes historiques. Sofia.
Gerlach, Tagebuch = Stephan Gerlach des Aelteren Tagebuch. Frankfurt, 1674.
Hadži Khalfa, Rumeli und Bosna = Hadži Khalfa, Rumeli und Bosna, übersetzt von J. Hammer. Wien, 1812.
Ricaut, Histoire = Ricaut, Histoire de l'état présent de l Empire ottoman. Amsterdam, 1672.
RE = Pauly-Wissowa Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1894—1973.
Šafařik, Památky = P. Šafařik, Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův, II изд. Praha, 1851.
SHA = Scriptores historiae Augustae. Lipsiae.
Tomaschek, Zur Kunde der Hämus Halbinsel = W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus Halbinsel. II. Die Handelswege im 12. Jhdt. nach den Erkundigungen des Arabers Idriši. Sitz. Berichte der Akademie Wien. Bd. 113. Wien, 1887.
Vambery, Das Türkenvolk = Vambery. Das Türkenvolk. Leipzig, 1885.
Zinkeisen, Gesch. d. osm. Reiches = J. W. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Bd. 1—7, Stuttgart. 1840—1863.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ

I. ИМЕНА

Съкращения: античен — ант., връх — вр., генерал — ген., град — гр., днес — дн., квартал — кв., планина — пл., проход — пр., река — р., село — с., средновековен — средн., турски — тур.

Абдера, ант. град 448.
Абдул Керим паша, турски военачалник 215.
Абдул Меджид султан, турски владетел 273, 415, 616.
Абланица, дн. гр. Ябланица, Ловешки окръг 968.
Абланица, дн. с. Благоевградски окръг 522.
Абоба, дн. с. Плиска, Щуменски окръг 294, 934 сл.
Абрашларе, дн. гр. Брезово, Пловдивски окръг 432.
Abrittus, дн. гр. Разград 936.
Абхази, население 89.
Авари, население 296, 820.
• Августа Траяна 220. Вж. Загора, Стара
Авджи-Мохамед султан, турски владетел 804, 772.
Авли, средн. град 768.
Аврат-алан, местност 413.
Аврен, дн. с. Момино, Варненски окръг 916.
Аврет хисар, вж. Женско
Авролева, местност 759.
• Автономия = Румелия = Източна Румелия
Агатонике, средн. град 759.
Агатопол, дн. гр. Ахтопол 830 сл.
Агупци (цигани), население 88.
Аджар, дн. с. Свежен, Пловдивски окръг 260, 269, 432.
Аджемлер, дн. с. Аксаково, Варненски окръг 912.
Адрианопол. ант. гр., дн. Одрин (Турция), 215, 220, 223.
Aelea, римско селище 588.
• Аетос, Айтос, средн. гр. 449.
Азизие, Дишпудак, дн. с. Осеново, Варненски окръг
Азия, Мала;
търговията там 202, 252, 417.
Тамошните българи и др. 330.
Азмак, р. 754, 2/803.
• Айваджик, дн. с. Дюлево, Бургаски окръг 846.
Айваджик, дн. с. Дюлино, Варненски окръг 874.
Айранлъ, село, Пловдивско 206, 488.
Айтос, гр. 814 сл.
Айтос, средн. гр. Родопи 449.
• Айтоска лъджа = Айтоска баня 818 сл.
Акбоаз, пр. 873.
• Акбунар, дн. с. Инзово, Ямболски окръг 766.
Aquae Calidae — Айтоска лъджа 820.
Aquille = Анхиало, дн. гр. Поморие 856.

Акдере, поток 1/ 215. 2/ 873. 3/ 874.
Акдере, р. 429.
Акенджилар, дн. с. Петко Славейково, Габровски окръг 962.
Ак-клисе, местност Родопи 521.
Аколятра, крепост 908.
Акра нос — вж. Калиакра 907.
Акчар, дн. с. Арчар, Видински окръг 330.
Акче-клисе, църква в гр. Сопот 425.
Акязълъ-Якъзлъ, дн. с. Дебелт, Бургаски окръг 835.
Акязлъ-баба, светец 897.
Алабурун, вр. 538.
Алагюн, дн. с. Пъстрово, Старозагорски окръг 845.
Аладън — Малки Аладън, дн. с. Езерово, Варненски окръг 913.
Аладжа-клисе, дн. с. Ваькарел, Софийски окръг 165.
Аладжа-манастир, до с. Виница край Варна 895.
Абайбаня, баня в Кюстендил 601.
Алаклисе вж. Аладжа клисе
Алаклисе, дн. с. Църква, Толбухински окръг 898.
Алаклисе, изчезнало селище, под дн. с. Камбурово, Търговищки окръг 950.
Албански език като жаргон 500.
Албанци, население 85, 140, 145, 153, 332, 344, 413. 622 сл., 690, 704.
Албански селища в България:
при Търново 305.
Копеловци 344.
Провадийско 917 сл., 925.
Алванитохори = Арванитохори, вж. Горни и Долни Арбанаси, дн. с. Гориослав и с. Долнослав, Пловдивски окръг
Алдимир, Елтимир, болярин 123.
Алдимировци, дн. с. Алдомировци, Софийски окръг 133, 545, 882.
Алеко Паша, вж. Богориди.
Александър Велики, древен македонски владетел 58, 183, 186, 520, 817, 927.
Александър Невски, църква 67.
Александър II, руски император 129.
Александър I, княз бълг. 67, 84, 95, 109, 303, 339, 341, 476, 713, 886, 938, 969.
Александрово, селищно наименование 330, 341, 776.
Алекси I, виз. император 64, 441, 759, 855, 930.
Алекси III, виз. император 222, 460, 607, 837.
Александрополис, средн. град 441.
Али бей Кърджалията, кърджалийски предводител 82.
Аликария, дн. с. Каменар, Бургаски окръг 853, 859.
Алийно, дн. с. Алино, Софийски окръг 727.
Алмадере, дн. с. Ябълчево, Бургаски окръг 817.
Almus, гр. дн. Лом 341.
Alpes Despoticae, областта Доспат 522.
Алтимир, село, Врачански окръг 882.
Алтън-Калофер = Калофер 434.
Алчи дере, р. 731.
Алусиан 127.
Амедей Савойски, граф 829, 834, 856, 870 сл., 883, 908, 921.
Амбарица, вр. 421.
Ампело = Асеновград 479.
Анаксимандър, древногръцки философ 826.
Анакторополис, средн. град 448.
Св. Анастасий, дн. остров Болшевик, Бургаски окръг 831.
Анастасиополис, средн. град 447.
Андреева гора, местност 377.
Анища, височина 637.
Св. Анна, пристанище 866.
Анна Комнина, виз. писателка 189, 191, 401, 813 и др.

Анхиало, дн. гр. Поморие 850 сл.
Аполония Понтийска, дн. гр. Созопол 825 сл., 932.
Св. Апостоли, църква във В.Търново 292.
Априлов В. Е., българ. възрожденец 275.
Аптолкьой, дн. с. Чубра, Бургаски окръг 803.
Араба-конак, пр. 351, 970.
Арбанаси
— село във Великотърновски окръг 305 сл.
— дн. с. Горнослав и с. Долнослав, Пловдивски окръг 487.
— дн. с. Староселец, Варненски окръг 917.
Арвантихори = Арбанаси
Арда, р. 445 сл.
Арзус, ант. гр. и р. 216.
Аризваница, вр. 686.
Аристотел, древногръцки философ 680, 826.
Аркадиопол, средн. град 250.
Арковна, вр. 927.
Армени, дн. с. Армените, Габровски окръг 277.
Армутлии, изчезнало селище в Ямболски окръг 758.
Арнаутн, население 364 сл., 498.
Арнауткьой, дн. с. Арбанаси, В.-търновски окръг 305 сл.
Арнауткьой, дн. с. Иречеково, Ямболски окръг 742.
Арнаутлар, дн. с. Рудник, Варненски окръг 877.
Арнаут махала, в Копривщица 413.
Ариаутец, кладенец 413.
Артакос = Артескос, дн. р. Арда 266.
Св. Архангел, църкви и манастири
— София 73, 74; Софийско 125.
— Копривщица 414.
— с. Осиково, Благоевградски окръг 501.
— Трън 561.
— Рила 689.
вж. Рангел
Арчер — дн. с. Арчар, Видински окръг 330, 338.
Аса дол, местност 554.
Асан, род виз. 871.
Асаръ-дере, р. 176.
Асарлък = вж. Хисарлък
Асарлък, крепост 176, 599.
Асен махла към с. Гложене, Ловешки окръг 969.
Аспро = Бяла 875.
Асен, цар в преданията 125, 557.
Асен I, българ. цар 64, 459.
Асен II, българ. цар 193, 223, 267, 294, 482, 557, 607, 699, 955.
Атанаскьой, село Атанасово, дн. квартал на гр. Бургас 821.
Атанаскьойско блато 818.
Св. Атанас в с. Текке 897.
Аткория, дн. с. Савойски, Кюстендилски окръг 600, 635 сл., 663.
Атон 74, 78, 483.
— художествено влияние 705.
— вж. Хилендар.
Аврелий Марк, рим. император 188, 400. 603.
Афтан, дн. с. Недялско, Ямболски окръг 746.
Ахело (Анхиало), дн. гр. Поморие 856.
Ахелой, р. 855.
Ахиево, дн. с. Бъдеще, Старозагорски окръг 423.
Ахлан, дн. с. Браниполе, Пловдивски окръг 200.
Ахлий, дн. с. Страцин, Бургаски окръг 315.
Ахмед-ага Барутунлията 475, 514.
Ахмед ага Тамръшлията 469 сл.
Ахранли, дн. с. Твърдица, Бургаски окръг 834.

Ахридос, покрайнина 450, 452.
Ахряне = българомохамедани 453.
Ахъркьои, изчезнало село в Карнобатско 919.
Ахъръ-челеби, покрайнина в Родопите 462.

Баба, дн. с. Недялково, Пернишки окръг 581.
Баба, вр. 132, 162, 353, 379, 537, 968.
Бабабаир, местност 178.
Бабешки колиби, дн. с. Бабяк, Благоевградски окръг 470, 528.
Багальовци, махла, В. Търновски окръг 959.
Багренци, село, Кюстендилски окръг 663.
Бадино, село, Кюстендилски окръг 701.
Байраклъ = с. Бараково 686.
Бакаджик, вр. 733.
Бакаръбаир, вр. 831.
Балабан, пасбище 365.
Балабан, дн. с. Ягодина, Смолянски окръг 471.
Балабанлии, дн. с. Великан, Хасковски окръг 842.
Балбунар, дн. гр. Кубрат 327.
Балван, село, В. Търновски окръг 959.
Балдево, село, Благоевградски окръг 508.
Балджикьои, дн. с. Медово, Бургаски окръг 859.
Бали Ефенди вж. Княжево
Баликас, княз 882.
Балкан (Стара планина): Поглед от Царибродско (дн. Димитровградско СФРЮ) и Трънско 552, 558, 569; от София 55, 130; при Златица 353; от Централна Средна гора 378 сл.; над Гьопса (Карловско) 261 сл.; най-високите върхове 430; при Казанлък 258 сл.; Сливенския и Котленския 768; Емонският 866, 872; Преславският 938 сл.; поглед към север, от Търновско, Ловчанско и т. н. 307, 963; над Берковско 343 сл.; поглед от Пловдив 184.
Балканджии, планинско население 302 сл.
Балтаджии, дн. с. Секирово, слято в гр. Раковски 200.
Балчик, гр. 882 сл., 899 сл.
Баница, пасбище 365.
Банишор, дн. с. Банище, Пернишки окръг 564.
Банкя, гр. 129.
Банова могила, местност 489
Банска, р. 385.
Банско, гр. 706, 711.
Банщица, р. 597, 611.
Баня Чепинска, дн. Велинград 529.
— Карловска, село в Пловдивски окръг 437.
— Костенска, дн. гр. Костенец 172.
— при Кутловица, дн. гр. Михайловград 342.
— Кюстендилска, дн. гр. Кюстендил 599, 611.
— Панагюрска, дн. с. Баня, Пазарджишки окръг 399.
— Сапаревска, дн. с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг 676.
(вж. бани в списъка на нещата).
Бар (Антивари), град 299.
Баракли, дн. с. Оризаре, Бургаски окръг 872.
Бараково, село, Кюстендилски окръг 686.
Бардакчийско клисе, местност 520.
Баринци, махала в гр. Трън 559.
Бармук, вр. 770.
Барт, пътешественик 154, 262, 266, 269, 280, 284, 394, 436.

Бартина, дн. с. Барутин, Смолянски окръг 469.
Барутено кладенче, местност 794.
Барутун = вж. Бартина
Барье, село в СФРЮ 660.
Басараба Матей, рум. войвода 296, 340.
Басарбово, село, Русенски окръг 324.
Бастернай, средн. крепост 814.
Батак, гр. 514 сл.
Батановци, дн. с. Темелково, Пернишки окръг 584.
Баташко блато 523.
Батин, село, Русенски окръг 301, 329.
Баткун, слято със село Паталеница. Пазарджишки окръг 178, 450, 539.
Батовска, р. 894.
Батошево (манастир), Габровски окръг 961.
Батрахокастрон, средн. крепост 459, 450.
Батил, средн. крепост 126.
Бачковски манастир 416, 466, 482 сл.
Башикарово, дн. с. Главиница, Пазарджишки окръг 178.
Башъкьой, дн. с. Жеравна, Сливенски окръг 779.
Баязид I, турски султан 195, 201.
Баязид II, турски султан 142, 178, 466, 478, 671.
Беаднос, средн. крепост 449.
Бебреш, р. 969.
Беброво, село, Търновски окръг 959.
Бебровска, р. 953.
Беден-Баня, село, Смолянски окръг 449, 471.
Св. Безсребренници (манастир) 583.
Бейарнаут, дн. с. Пороище, Разградски окръг 917.
Бейкьой, дн. с. Каравелово, Ямболски окръг 751.
Бейкьой, Турско, дн. с. Искра, Бургаски окръг 805.
Бейлер-Чифлик, дн. кв. Симеоново, София 121, 138.
Бейликяйла, височина 511.
Бела III, унгарски крал 64, 65.
Белеврен, село в Бургаски окръг 846.
Беледихан, 348.
Белени, дн. гр. Белене, Плевенски окръг 331.
Белещница, р. 419.
Белибе, дн. с. Булаир, Варненски окръг 315, 558.
Бели камик, върхове 418.
Белица, село в Софийски окръг 74.
Белица, махали, Ихтиманско, дн. Софийски окръг 390.
Белоградчик, гр. 342.
Беломъжье, название 278.
Белопопци, с. Софийски окръг 133.
Белотруп, местност 382.
Бельово, село 142, 512.
Белово, дн. с. Земен, Пернишки окръг 591.
Бельова църква (Самоков) 421.
Белчин, село Софийски окръг 727.
Бенаглиа, пътешественик 68, 76.
Беримирци, дн. квартал Бенковски (София) 133.
Берковица, гр. 80, 130, 146, 343.
Берово, град СФРЮ 627, 667.
Берое, дн. гр. Стара Загора 189 220.
Берон (Берович) д-р. български писател 202, 304, 790.
Берсин, село, Кюстендилски окръг 618.
Бесарабия (емиграция) 105.
Бесапара, ант. град 178, 447.
Беси, тракийско племе 69, 186, 447, 490, 506, 520.
Бехайм Мих, средн. автор 308, 356, 912.
Бизоне, дн. гр. Каварна 903.
Билинци, село, Пернишки окръг 583.
Биляр ага, кърджалийски главатар 622.

Бинкьои, изчезнало село в Ямболски окръг 761.
Бистрица, село, Софийски окръг 118.
Бистрица, р. (Родопите) 526.
Бистрица, р. (Осогово) 631.
Бистрица, р. (Рила) 682.
Бич, пасбище 382.
Бланки Ад, фр. писател 232, 573.
Блатешница, село, Пернишки окръг 591.
Блато, село, Кюстендилски окръг 618.
Блисимос, средн. крепост 216, 747.
Бобевци, село, Габровски окръг 277.
Бобов дол, гр. 675.
Бобовска, р. 674.
Бобошево, село, Кюстендилски окръг 671.
Богатово, село, Габровски окръг 960.
Богдан, вр. 184, 118, 377, 504.
Богдан Бакшич, Петър, 273, 290, 298, 305, 325, 917, 922, 930, 940.
Богдановци, колиби, Габровски окръг 277.
Богомили 64, 198. Вж и павликяни.
Богориди Стефан, бълг. общественик 791, 705, 209.
Богориди Алеко, ген. губернатор на Източна Румелия 209, 231, 473, 491.
Пресв. Богородица, манастири и църкви:
— София 74.
— Копривщица 414.
— Пастуша, дн. обединено в гр. Перущица 489.
— Кричим 495.
— Трънско 580.
— с. Трекляно, Кюстендилски окръг 647.
— Сливен 771.
Богослов, село, Кюстендилски окръг 600.
Богословска поляна, местност 405.
Богров, Долни, село, окръг гр. София 350.
Боево дъно, местност 430.
Боерци, дн. Боерица, местност 117.
Божанци, колиби, Габровски окръг 277.
Бождарица, вр. 638.
Божица, село, СФРЮ 509, 618, 654.
Божичка, р. 653 сл.
Бозовая, колиби, Кюстендилски окръг 689, 701.
Боклуджа, поток 928.
Болярска, махала (В. Търново) 286.
Бонгарсиус Як., пътешественик 940.
Бонония, дн. гр. Видин 339.
Боносус, епископ 60.
Борбуловци, с. Росен, Кюстендилски окръг, изселено 564.
Борил, бълг. цар 193, 460.
Борис, бълг. княз 695, 748.
Борисово, селищно наименование 341.
Бороване, село, Врачански окръг 335.
Боровци, село, Михайловградски окръг 170, 343.
Боруй, дн. гр. Стара Загора 222.
Борян, село в областта Чеч (Родопите) 522.
Босилиград, град в СФРЮ 136, 661.
Босна, търговия 79, 84, 303; францисканци 199, 300; връзките на босненците с българомохамеданите 530.
Босна град, ант. развалини 216.
Ботево, село, Видински окръг 341.
Бошкович, Р., пътешественик 333, 744, 808, 814.
Бошуля, село, Пазарджишки окръг 176.
Бояджик, село, Ямболски окръг 738.
Боялък, Голям, дн. с. Шарково, Ямболски окръг 753.
Боялък, Малък, дн. с. Малко Шарково, Ямболски окръг 753.
Бояна, квартал на София 63, 100, 116 сл., 122 сл.

Бранкован, рум. войвода 127, 136, 138, 143.
Бранковци. село, СФРЮ 619.
Братанички Чал, вр. 353.
Братован, средн. крепост 958.
Братушково, село, Софийски окръг 549.
Братия, вр. 132, 354.
Брацигово, гр. 97, 140, 497 сл.
Брашов, град, СР Румъния 202, 256, 275, 383, 434.
Бребевница, местност 546.
Брегалница, р. 667.
Брениця, село, Врачански окръг 335.
Бресници, дн. с. Брестница, Ловчански окръг 967.
Brown, пътешественик 331.
Брокиер, Бертрандон, пътешественик 61, 75, 165, 195, 407, 448, 457.
Брусин, средн. гр. 449.
Брусничка, пл. 550.
Брезье, село в Софийски окръг 471.
въобще имена от брез-, брес- 347.
Брезник, гр. 145 сл.
Брезово, гр. 432.
Брезовица 471.
Брестовица, село Пловдивски окръг 241, 488.
Буджак, покрайнина 131.
Буе Ами, пътешественик 82, 84, 115, 155, 218, 226, 358, 601, 629, 641, 675, 683, 714, 820.
Бузлуджа, вр. 270.
Бузово, дн. с. Бузовград, Ст. Загорски окръг 268.
Букелон, средн. крепост 758, 828.
Букова глава, местност 581.
Буково, село, Смолянски окръг 449.
Букоровци, село, Софийски окръг 564.
Буланлик, дн. с. Мътница, Щуменски окръг 928.
Булван, вр. 353.
Бунарджик, вр. Хълм на освободителите (Пловдив) 181.
Буная, вр. 380.
Буново, село, Софийски окръг 352, 364.
Бураго, руски офицер 207.
Бургаз-дере, местност 452.
Бургас, гр. 111, 156, 838 сл., 848 сл.
Бургаски залив 822 сл.
Бургуджук, дн. с. Горно Александрово, Сливенски окръг 800, 776.
Бурдизон, средн. крепост 935.
Бурел, покрайнина 550.
Бурзиаво, трак. крепост 932.
Бусбек, пътешественик 94.
Бусинци, село, Пернишки окръг 568.
Бутово, градище 796.
Буховски манастир, Софийски окръг 74.
Бучино-дервент, дн. с. Бучин проход, Софийски окръг 348.
Бучун, изчезнало селище, Софийски окръг 362.
Бъзова, р. 430.
Българка, вр. 772.
Българи в Албания 366.
— в Банат 330, 331.
— в М. Азия 330, 889, 953.
— в Родопите 456 (граници)
— в Румъния 327.
— в Русия 341.
Бърдо, вр. 405.
Бърдо, махала 780.
Бързя, р. 345.
Бърложница, село, Софийски окръг 133.
Бъта, село, Пазарджишки окръг 385, 399.
Бъчвари, селищно име 277.
Бяла, гр. 301, 312 сл., 405.
Бяла (Аспро), село, Варненски окръг 875.

Бяла църква 165 (Соф.) 425; (Гьопса = Карловско) 475; (Род)
Бяла река, р. 377 (Копр.); 505 (Род), 874 (Емона)
Бяла Паланка, град, СФРЮ 58.
Бяла Слатина, гр. 335.
Бяло море, 164.
Бююк-дере, р. 951.
Бялград, гладище (около Преслав) 944.
Бяло каманье, махла в Копривщица 413.

Вайсал, бълг. село в Одрииско 743, 895.
Вакарел, село, Софийски окръг 154, 164 сл., 206, 542, 722, 730.
Вакареско, болярин 306.
Ваксово, дн. с. Ваксево, Кюстендилски окръг 606.
Вакуф, дн. с. Устрем, Ямболски окръг 742, 761.
Валовища, Демир Хисар, дн. гр. Сидирокастрон, Гърция 510.
Валого, вр. 675.
Вардигял, местност 958.
Вардун, село, Търговищки окръг 406, 947.
Варлаам и Иоасаф, христ.светци 708.
Варна, гр. 111, 155, 158, 880 сл.
Варнеа, вр. 362.
Василий II, виз. император 63, 127, 175, 586.
Василнко = дн. гр. Мичурин 830.
Василица, село, Софийски окръг 165, 170, 173.
Василовски манастир 74.
Ватацес, виз. император 193, 457.
Ваякьойско блато 837.
Вежен, вр. 177, 184, 353, 382, 537, 728, 968.
Велбудж, средн. град, дн. Кюстендил 607, 610 сл.
Велбуждска баня = Кюстендил 610.
Велес, гр. в СФРЮ 361.
Велизарий, виз. пълководец 676.
Великиа, средн. селище 448.
Вельова баня, кв. Лъжене, Велинград 533.
Венециянци 197, 222, 607, 870 сл, 882.
Венчан, село, Варненски окръг 926, 928.
Вергилий, римски поет 436.
Верегава, пр. 812.
Верешчагин В., руски художник 102.
Веркович Ст., етнограф 531 сл.
Верои вж. Берое, дн. Ст. Загора
Версиникия, средн. крепост 759.
Веслец, вр. 564.
Ветерани, ген. 337, 574.
Ветрен, с. СФРЮ 667.
Ветрен, село, Пазарджишки окръг 115, 165, 176, 206.
Ветрила, вр. 784.
Вечера = Ичера, село, Сливенски окръг 777 сл.
Византион, ант. гр. 59, 162.
Вит, р. 966 сл.
Вит, Бели, р. 353.
Вида, вр. 784.
Вида, болярка 121.
Вида, мит. същество 337.
Видима, р. 961.
Видин, гр. 74, 91, 104, 111, 140, 335 сл.
Виза, гр. Турция 186, 369.
Вильоколо, вр. 384.
Villehardouin, средн. хронист 452, 486, 768, 820.
Висок, покрайнина 546.
Висок, вр. 170.
Високи бряг, вр. 581.
Височница, р. 546.
Виталиан, ант. пълководец 607, 907.
Витоша, пл. 55, 63, 74, 79, 101 сл., 112 сл. (влиянието ѝ върху климата), 167, 282, 348, 352, 355, 372, 387, 393; рударство 723.

Витурци, дн. с. Чешлянци, Кюстендилски окръг 564.
Владая, село, Софийски окръг 118, 584; рударство 510, 723 сл.
Владайски поток 61; пр. 56, 117, 128, 131.
Владимирово, село, СФРЮ 667.
Владислав III (поход на —) към Златица 75, 356; към Варна 308, 908, 911 сл. (бойно поле), 916.
Владислав граматик, средн. българ. писател 69, 71.
Владичина чешма 419.
Владишки мост В. Търново 220.
св. Влас, оброчище 533.
св. Влас, манастир до Несебър 866.
Власи, село в СФРЮ 552.
Власи, население 118, 364, 371, 382, 461, 513. 522. 564, 624, 637, 718, 787, 789.
Власина, р., с. 657.
Власотинци, град, СФРЮ 657, 571.
Влашка махла, дн. с. Свежен, Пловдивски окръг 432.
Влашка пл., р. 553.
Влък, вр. 380, 412.
Воден Горни и Долни, села, Пловдивски окръг 487.
Войводакьой, дн. Войвода, Шуменски окръг 889, 928.
Войнеговци, село, Софийски окръг 133.
Войник, дн. с. Войника, Ямболски окръг 406, 740.
Войсил, българ. болярин 427 сл.
Волга, селищно име 493.
Вологез, тракийски предводител 520.
Волуяк, село, Софийски окръг 133.
Врабча, село, Пернишки окръг 558.
Враждебна, село, окръг гр. София 132, 134, 349.
Вражебара, местност 170.
Вран камък, вр. 401.
Врана, р. 945.
Вранчич, пътешественик 68, 163, 168, 175, 190, 460.
Враня, град, СФРЮ 500, 617, 628, 657.
Враца, гр. 81, 137.
св. Врач, църкви и манастири 495, 502, 669.
Врачеш, село, Софийски окръг 969.
Вресово, село, Бургаски окръг 816.
Вуково, село, Кюстендилски окръг 670.
Вътрен, местност 400.
Вълкосел, село, Благоевградски окръг 522.
Вълчево, село в Родопите 512.
Върба, село, Пернишки окръг 588.
Върбица, село, Шуменски окръг 797, 949.
Върбово, село, Смолянски окръг 473.
Върла, р. 657.
Върлещица, поток 488.
Въртоп, пл. 353.
Въча, р. 494.
Вятърна воденица, вр. 650.

Габарево, село, Ст. Загорски окръг 365.
Габрешевци, село, Кюстендилски окръг 657.
Габрово, гр. 234, 252, 268 сл., 274 сл.
Габрово, дн. с. Габровон, Ксантийско, Гърция 456.
св. Гавраил Лесновски, светец 290, 609, 695.
Гагаузи, население 741, 889.
Гаговиц, вр. 770.
Гази Феризбег, мост, В. Търново 290.
Гази Михал паша, турски първенец 169.
Галата, махала, Карнобат 807.
Галата, име на махали 807.
Галата, село, Варненски окръг 884.
Галичник, град, СФРЮ 578.
Галово, село, Врачански окръг 335.

Гарван, кале в Доспат (Родопите) 520.
Гатта, островче до Созопол 824.
Гебедже, дн. с. Белослав, Варненски окръг 913.
Гебеш, дн. с. Кривини, Варненски окръг 877.
Гедикли, дн. с. Челник, Ямболски окръг 742, 746.
Геикчикьои, гагаузко село (Варна) 896.
Геларе, нос 909.
Генуезци 197, 828, 883, 869.
Геов мост, в Копривщица 412.
св. Георги Софийски 78.
св. Георги — църкви и манастири
— София 71, 74.
— Панагюрище 410.
— с. Пастух, село в Кюстендилски окръг 669.
— с. Бобошево, село в Кюстендилски окръг 671.
— с. Факия, село в Бургаски окръг 846.
Гераниа, ант. град 896.
Gerard de Stroem, средновек. рицар 193.
Гераевци, татарски заселници 193, 227, 229, 750, 809.
Гергебунар, дн. с. Росеново, Бургаски окръг 846.
Гердеме, дн. с. Хлябово, Ямболски окръг 757.
Гереклер, местност 912.
Герен, дн. с. Долно Ботево, Хасковски окръг 444.
Герлах, пътешественик 61, 65, 72, 78, 154, 169, 175, 178, 196, 407, 547, 857.
Герлово, покрайнина 949.
Герман, село, Софийски окръг 162.
— манастир 24, 64, 162.
Германия, ант. град, дн. Селарева баня, Кюстендилски окръг 59, 607, 676, 687.
Гигинци, село, Пернишки окръг 583.
Гика Александър, румънски княз 296.
Гинайкокастрон, дн. гр. Гинекокастрон, Гърция 171.
Гинци, село, Софийски окръг 347. 546.
Гирен, дн. с. Белозем, Пловдивски окръг 200.
Глава Панега, извори 967.
Главан, село, Ст. Загорски окръг 758.
Главна, р. 635.
Главоч, вр. 382.
Гложене, село, Ловчански окръг 966.
Годешка, р. 546.
Гоин дол, село, СФРЮ 551.
Голенци, село, слято с гр. Лом 341.
Голеш, вр. 360.
Голешки връх, вр. 558.
Голо Бърдо, пл. 584, 586.
Голое, средн. крепост 813.
Голяма река = Трънска река 553, 568.
Голями връх, вр. 571.
Голям Манастир, с. 762.
Голямо село, дн. с. Тъжа, Ст. Загорски окръг 184, 266, 432.
Горановци, село, Кюстендилски окръг 649.
Горачевци, село, СФРЮ 568, 652.
Гордиан, римски император 176, 296, 490, 687.
Горилово, вж. Гърлово
Горна Баня, квартал, Софня 128, 148.
Горубляне, с. Соф. окръг 510.
Гостилица, село, Габровски окръг 132, 161, 959.
Готи, население 188, 220, 296, 507, 606, 736, 836.
Грагювца, вр. 794.

Градец, село, Сливенски окръг 781, 798 сл.
Град, вр. 784.
Град, село, СФРЮ 667.
Градечница, дн. с. Долна Градешница, Благоевградски окръг 702.
Градище, вр. 377, 402.
Граднница, село, Габровски окръг 961.
Градоман, слято с Банкя 133.
Грамади, вр. 502.
Граматици, колиби към с. Беброво, В. Търновски окръг 277.
Граматник, р. 354, 370.
Граница, село, Кюстендилски окръг 619, 663, 702.
Грахово, покрайнина, дн. Граово 145, 581.
Грачище, вр. 796.
Гращица, Рашка и Горна, села, Кюстендилски окръг 599, 618.
Григори Синаит, исихаст 763 сл.
Григорович В. И., руски учен 68, 124, 284, 302, 423, 426.
Грисебах, пътешественик 102, 622, 641, 910.
Гробът, височина 365.
Грозеви колиби 390.
Грознатовци, село СФРЮ 509.
Грохотна, село, Смолянски окръг 471.
Грузинци, население 482 сл.
Грунинци, село, СФРЮ 619, 652.
Грънчари, колиби, Габровски окръг 277.
Гръцка махала, Свищов 301.
Гръшки дол, местност 784.
Гулица, дн. с. Голнца, Варненски окръг 874.
Гундулич, поет 79, 121, 134, 172, 190, 407, 922.
Гургулят, село, Софийски окръг 549, 564.
Гурко, руски генерал 84, 115, 206, 227.
Гурмазово, село 148.
Гущир, село в Чеч (Родопите) 522.
Гърбино, село, Кюстендилски окръг 597.
Гърков камик, вр. 564.
Гърляно, село, Кюстендилски окръг 631 сл.
Гърлянска, р. 631.
Гърмидол, р. 377, 385.
Гърците, дн. колиби към с. Войнежа, В.-търновски окръг 277.
Гърци в Пловдив 182.
— в Станимака (дн. Асеновград) 169, 479.
— в Казанлъ-Агачко (дн. Елховско) 753—766.
— Кавалийско (дн. Тополовградско) 753—766.
— Ямболско 753—766.
— Бургаското крайбрежие 824 сл.
— във Варненско 887.
— в Καραλεσερη (дн. с. Сраимир, Силистренски окръг) 918.
— гръцкият елемент в средните векове 197.
— в Балкана 277.
— някога в Търново 299, 302.
— в Арбанаси 306.
— в София 81, 85.
— потурчени в Родопите 467.
— погърчени влашки овчари 367.
— участието им в Румелийската администрация 755, 848.
— Гръцко бъл неприятелство 203, 481, 858, 887.
— гръцки търговци 235.
Гьоврен, село, Смолянски окръг 471.
Гьозекен, дн. с. Обзор, Бургаски окръг 875 сл.
Гьозтепе, вр. 519.

Гьолтепе, дн. в. Вихрен 536, 686.
Гьопса (Карловско), покрайнина 80, 260 сл., 417 сл.
Гювенджилер, дн. с. Гълъбец, Хасковски окръг 494.
Гюешево, село, Кюстендилски окръг 631.
Гюлград, предполагаем 909.
Гюлджами, София 70, 72.
Гюлевца, дн. с. Гюлювца, Бургаски окръг 872.
Гюлмез-дере, р. 795.
Гюмли, село, Ямболски окръг 766.
Гюмрукчал, Юмрукчал, дн. в. Ботев 184, 379, 430, 442, 480, 537, 954, 963, 728.
Гюмюрджина, град, Гърция 447, 462, 480, 523.
Гюмюшдере, поток 512, 520.
Гюмюшдере, езеро 518.
Гюпци (цигани), население 88.
Гюргево, гр. С. Р. Румъния 323.
Гълъбец, вр. 351.

Даалии, вж. Кърджалии, 763, 917.
Даваджово, дн. с. Миромир, Пловдивски окръг 199, 442.
Давид, бълг. владетел 708.
Дагарди, покрайнина 462.
Далмация, област 70, 81, 103.
Дантелети, тракийско племе. 121, 603.
Даридере, дн. гр. Златоград 462.
Дарнаци, население 121.
Даскалов Христо 294 сл.
Даха, местност 521.
Dacia, римска провинция 59, 100, 138.
Дворища, дн. с. Дворище, Кюстендилски окръг 618.
Дебелец, село, В.-търновски окръг 280.
Дебър, гр. 97, 250, 578.
Дебрене, дн. с. Дебрен, Благоевградски окръг 523.
Дебърца, покрайнина 594.
Дебърщица: дн. с. Дебръщица, Пазарджишки окръг 505.
Девебаир, местност 638.
Девехан = камилски хан, Кюстендил 614.
Девино, Девня, гр. Девня 913.
Девненско езеро 880.
Дедеагач, град, Гърция 447.
Делджилер = Дериджилери, дн. с. Кожари, Смолянски окръг 521.
Делджилери с. Дилджилери, дн. с. Полски Градец, Сливенски окръг 765.
Дели Орман, покрайнина, дн. Лудогорие 311, 931, 950.
Делисюле, дн. с. Драгомирово, В.-търновски окръг 330.
Делян Петър, български владетел 127.
Демирдеш, дн. с. Желязово, Бургаски окръг 846.
Демиркапия, пр.
— Рила 719.
— Сливен 770.
— Котел 795.
Денкоглу Ив. 83.
Демир-хисар — Валовища, дн. гр. в Гърция 510.
Дервент, пр. 282, 947 сл.
Дервент, дн. с. Змейово, Ст. Загорски окръг 184, 258, 230, 252.
Дервент, дн. с. Пролаз, Търговищки окръг 947 сл.
Дервиш-Иован, дн. с. Старо Оряхово, Варненски окръг 878.
Дервиш паша, турски военоначалник 468, 626, 967.
Дервишка могила, местност, Златишко 355.
— Сакар пл. 758.
Дервишхамам, баня в Кюстендил 601.
Дереджикьой, дн. с. Дебръщица, Пазарджишки окръг 505.

Дерекьои, дн. с. Петров дол, Варненски окръг 919.
Дерикотковци, колиби, Габровски окръг 277.
Дермендере, дн. с. Първенец, Пловдивски окръг 207, 476, 488.
Дермендере, дн. с. Гавраилово, Сливенски окръг 768.
Дермендере, р. 814.
Дерменкалеси, крепост 751.
Дернщвам, пътешественик 60, 76, 150, 154, 165, 174, 190, 248, 393.
Деяислава, болярка 23.
Des Hayes de Courmenin, пътешественик 81, 125, 150, 172, 196.
Деултум, римски град 746, 835 сл.
Деций, римски император 188, 220, 296, 778, 936.
Джамбазтепе, дн. хълм гр. Пловдив 180, 196.
Джанкардаш, дн. с. Братово, Бургаски окръг 841.
Джевджет паша, турски юрист 468.
Джевизли, дн. с. Орешак, Варненски окръг 894.
Джеджерово, село, СФРЮ 668.
Джемина, градище 362.
Джендемдере, р. 776.
Джендем тепе, дн. Хълм на младостта, Пловдив 182.
Дженевизлар (митически същества) 804, 935.
Дженевиз-кале, крепост до Златница 357.
Дженевиз-кале, крепост до Хисара 441.
Джерман, село, Кюстендилски окръг 676.
Джерман, р. 675.
Джеферли, дн. с. Кичево, Варненски окръг 877.
Джиневра, вр. 519.
Джорджич П., дубровнишки търговец 266, 305, 807, 811, 874, 893, 917, 931, 950.
Джулуница, р. 953.
Джумая-джамиси, джамия в Пловдив 183.
Джумая, дн. гр. Благоевград 687.
— Вж. Ескн Джумая
Джуранлий, дн. с. Калитиново, Ст. Загорски окръг 227.
Диамполис, дн. гр. Ямбол 739.
Диваците, колиби, Габровски окръг 277.
Дивотински манастир 74.
Дивдядово, село, Шуменски окръг 937.
Дигинци, село 583.
Диздаркьои, дн. с. Добрина, Шуменски окръг 924.
Дии, тракийско племе 186.
Диканя, дн. Горна и Долиа Диканя, Пернишки окръг 585.
Дикилиташ, дн. Побит камък до с. Вакарел 164.
св. Днмитър църкви и манастири
— София 74.
— Търново 290.
— Солун 467.
— Панагюрище 398.
— Бобошево, село, Кюстендилски окръг 670.
Дикотика, гр. в Гърция 233, 330, 416.
Диоклецианополис, ант. град 441.
Днонисовото светилище на бесите 520.
Дионисополис, ант. град, дн. Балчик 901.
Диосполис, ант. град 441, 739.
Дихалома, местност 849.
Дишпудак, дн. с. Осеново, Варненски окръг 895.
Диарбекир, град в Турция 106.
Длъга река 419.
Добра Лука, р. 597.
Добра Лъка, дн. с. Добролък, Пловдивски окръг 485.
Добрал, вж. Прилеп
Добри Лаг, вр. 668.

Добрила, вр. 184, 421, 961, 963.
Добрина, село, Шуменски окръг 319, 787, 917, 924.
Добрич, дн. гр. Толбухин 909.
Добромирка, село, Габровски окръг 960.
Добротич, бълг. средн. владетел 883.
Добруджа 80, 311, 902 характер; 896, 919 южния предел, 931 (първоначално пространство)
Добрьовци, родово име 139.
Довлен, дн. гр. Девин 472 сл.
Доганово вж. Дуганово.
Додопарос, ант. село 763.
Дойкинци, село, СФРЮ 383.
Дойнини могили, местност 780.
Дойчин юнак 154.
Долапчии, колиби, Габровски окръг 277.
Долен, село, Благоевградски окръг 522.
Долньо поле, местност 790.
Домициан, римски император 187.
Дондуков-Корсаков княз, руски военен и администратор 96, 208.
Дондуково, село, Михайловградски окръг 341.
Дорково, село Пазарджишки окръг 535.
Доспат, област 459 (наречие), 465, 519 сл. (описание)
Доспатлии, колиби, В.-търновски окръг 958.
Доспей, село, Софийски окръг 719.
Драгалевци с манастир, квартал, София 74, 100, 116, 117, 118, 121, 148.
Драганово, село, В.-търновски окръг 141.
Драговитска, пл. 553.
Драговица, вр. 968.
Драговичи, население 454.
Драговищица, р. 575, 595, 643, 660.
Драгоево, село, Шуменски окръг 931.
Драгоина могила, местност 672.
Драгойчиници, село, Кюстендилски окръг 619.
Драгоман, гр. 130, 151, 545.
Драгулинец, махала, Панагюрско 385, 404.
Дразлишка крепост, в Доспат 520.
Драма, град, Гърция 80, 766.
Драмица, средн. село 766.
Драч, гр. 193.
Дрентска, р. 953.
Држич, дубровчанин 79.
Дриш, пътешественик 174, 484, 546, 567.
Друмуар, дн. с. Друмохар, Кюстендилски окръг 667.
Друшлявица, р. 693.
Дръжина, вж. Държина 512.
Дръстър, вж. Силистра.
Дряново, гр. 279.
Дряновски манастир, В.-търновски окръг 276.
Дряново, село в Чеч, Благоевградски окръг 522.
Дубровничани в София 79, 80, 81, 196, 200.
— за Марица 172.
— в Пловдив 196 сл., 200.
— ст. бълг. привилегии 222 267.
— в Търново 300.
— в Русе 326.
— в Несебър 870.
— в Провадия 922.
— в Шумен 930.
— техни монети 400 сл.
Дубулино, вж. Ямбол 739.
Дуван-хисар, село, Гърция 469.
Дуванлар, дн. с. Ястребино, Търговищки окръг 317.
Дукатска пл. 643.
Дуваилии, село, Пловдивски окръг 200.
Дуганово, село Ямболски окръг 760.

Дулапите, дн. с. Долапите, Русенски окръг 324.
Дунавци, колиби, В.-търновски окръг 277.
Дунав, р. 56—59, 65, 88, 104, 108, 120, 131, 137, 323.
Dunax, пл., дн. Рила 121.
Дупница, дн. гр. Станке Димитров 120, 138, 662 сл., 672 сл.
Дургудан, поток 455.
Durostorum, дн. гр. Силистра 327.
Душанци, село, Софийски окръг 370.
Душковченин, р. 385.
Дълбока, р. 432.
Дълбоки, село, Ст. Загорски окръг 260.
Дълбоки вал, местност 403.
Дълга Лука, р. 597.
Държина, село СФРЮ 512.
Дъскари, дн. Дъскарите, колиби, Габровски окръг 277.
Дъсчен кладенец, митнически пункт 570.
Дюлгерово, дн. с. Круша, Варненски окръг 878.
Дъбрава, покрайнина 800.

Евреи испански 81, 84, 85, 87, 91, 197, 212, 214, 225, 231, 262, 324, 327, 335, 502, 534, 600, 611, 621, 674, 720, 731 сл., 768, 806, 838, 885, 923, 929.
Евреи немски 85, 87, 324.
евреи средновековни 300.
— няма в Търново, Свищовско, Трънско 301, 506, но в Карнобатско и по селата 807.
Евреин 85, 114
Евтимий, патриарх 292, 295.
Егри Паланка, вж. Криворечна Паланка, град, СФРЮ
Едигьолер = Седемте рилски езера 681.
Еднокукьево, село, СФРЮ 139.
Ежевица, пр. 546.
Езирито, названне на колиби 277.
Екрене, дн. с. Кранево, Варненски окръг 893.
Еледжик, вр. 170.
Елена, гр. 141, 142, 214, 276.
Еленска, р. в Средна гора 354 сл., 361.
Еленска, р 953.
Еленин вр. 694.
Елешница, р.
— в Осогово 634, 666.
— в Рила 716.
Елефтерополи, град, Гърция 448.
Елтимир, български болярин 267, 882.
Елидере, р. 177.
Емин ага, кърджалийски предводител 494.
Емона, дн. с. Емине, Бургаски окръг 884, 877.
Енижде (Карасу), град, Гърция 247.
Ениджe кьой, дн. с. Черница, Бургаски окръг 805.
Еникьой, дн. с. Ветрен, Софийски окръг 177.
Еникьой, село, Гърция 456.
Еникьой, дн. с. Мрамор, Ямболски окръг 761.
Еникьой, дн. с. Куманово, Варненски окръг 894.
Енимахале, дн. с. Гарваново, Хасковски окръг 214.
Енина, село, Ст. Загорски окръг 262, 269, 365.
Енипазар, гр. Нови Пазар 934.
Енихан, дн. с. Нови хан, Софийски окръг 163.
Еничери, колиби, Габровски окръг 277.
Енос, град, Гърция 139, 447.
Еремия, село, Кюстендилски окръг 667.
Еренрот, руски генерал 316.
Еривол, град, Турция 233.
Еркесия, окоп 745, 784, 797, 835, 844.

Еркеч, дн. с. Козичино, Бургаски окръг 872.
Ерма, р. 553, 561.
Ерменска църква стара (София) 73.
Ерменски колонии, средновековни 189.
Ерменци, население 85, 178, 183, 192, 197, 212, 225, 234, 301, 324, 502, 806, 838, 886, 929.
Ески Арнаутлар, дн. с. Староселец, Варненски окръг 917, 919.
Ескидже, вж. Ксантия
Ески Джумая, дн. гр. Търговище 945 сл.
Ески Еникьои, изчезнало село, Толбухински окръг 905.
Ески Заара, дн. гр. Ст. Загора 223.
Ескипасли, дн. с. Лъка, Бургаски окръг 859, 875.
Ескиполос, село в Турция 744, 847.
Ески Стамбул, дн. гр. Преслав 939.
Ескулап (почитание на —) ант. бог 59.
Ескус, вж. Oescus.
Етровица, мадан (Самоков) 724.
Етрополе, гр. 65, 84, 115, 131, 166, 353, 355, 969.
Етър, р. = Янтра, 273.
Ефрем, крепост 452.

Жабляно, село, Кюстендилски окръг 590.
Ждрело, пролом 533.
Жребичко, село, Пазарджишки окръг 496.
Железна, село, Михайловградски окръг 511.
Железна, дн. с. Малка Железна, с. Голяма Железна, Ловчански окръг
Железник = гр. Стара Загора 224.
Железна врата = гр. Златица 356.
Железница, село, Софийски окръг 117, 118.
Железница, село, СФРЮ 509.
Желюша, село, СФРЮ 551.
Женско — вж. Гинайкокастрон, Гърция 171.
Жеравна, село, Сливенски окръг 777 сл.
Жешки-бунар, махала, София 89.
Живовци, село, Михайловградски окръг 170.
Живодери, махала, Габровски окръг 277.
Жиленци, село, Кюстендилски окръг 599, 626. 630.
Жиленска река 596.
Жижево, село, Благоевградски окръг 523.

Забел, село, Пернишки окръг 571.
Забърдене, покрайнина 546.
Загора Нова, гр. 225, 232, 732.
Загора Стара, гр. ант. Августа Траяна 217 сл., 230 сл.
Загора предполагаема при морето 837.
Загорье, област 189, 656.
Загорки, Загорци 189, 240, 364, 794.
Загорско поле 201, 217, 224.
Занога, вр. 431.
Зауд, дн. с. Завет, Разградски окръг 326.
Звонци, село в СФРЮ 557.
Звъниград, старото име на Калофер 432.
Звънуша, р. 433.
Згурово, село, Кюстендилски окръг 549, 618.
Здравченик, местност 794.
Зелени град, село, Пернишки окръг 571 сл.
Зелениково, колиби край Кърджали 521.
Зелено дърво, колиби, Габровски окръг 277.
Земен, крепост и покрайнина, Кюстендилски окръг 593.

Землян, крепост 593 сл., 607.
Земун, градище 568.
Зимнич, град, С. Р. Румъния 329.
Злата Гора, вж. Златица
Златари, колиби, Габровски окръг 277.
за под. имена 508
Златарица, село, В.-търновски окръг 141, 952.
Златевица, р. 356, 382 сл.
Златенско, вр. 377.
Злати трап, село, Пловдивски окръг 488.
Златица, гр. 75, 80, 248, 355 сл.
Златишко поле 97, 352, 359.
Златни мостове, местност 117, 724.
Злидол, р. 420.
Злидол, село, вж. Топли дол 658.
Злогош, село, Кюстендилски окръг 594, 619.
Злокощица, дн. с. Слокощица, Кюстендилски окръг 663.
Змейова дупка, име на пещера 772, 958.
Знеполье, покрайнина 567 сл.
Зографски манастир 74, 78, 121.
св. Зосим, църквица 822
Зубер, пл. 554
Зълъвци, население 760

Ибър, р. 171, 389.
св. Иван манастири и църкви
— София 64, 74.
— Търново 290.
— Брацигово 408.
— Кюстендил 660, 661.
— Несебър 864.
— остров и манастир 824.
св. Иван Предтеча, манастир 590.
— Богослов 554, 590.
— Рилски, история, срв. 63 сл., 696 сл.
— Търновски 301.
Иван Комнин, виз. император 222.
Иван Александър, българ. цар 74, 121, 194, 295 сл., 300, 354, 458, 484, 487, 540, 701, 740, 748, 764, 773, 842, 864, 870.
Иван Богдан, молдавски войвода 703.
Иванко, българ. болярин (в Родопите) 459, 495.
Иванко, българ. болярин (в Добруджа) 883.
Иванчо поп, зограф 415, 957.
Ивирон, ман. 790.
Игаково, село, Пловдивски окръг 423.
св. Игнати Старозагорски 638.
Игнатово, селищно наименование 341
Иджик, селата Васил Друмев, Илия Блъсков, Шуменски окръг 931.
Идриси, араб. географ 63, 168, 221, 250, 267, 297, 676, 768, 773, 812, 882, 921, 930, 939.
Извор, дн. село, Пернишки окръг 589, 609.
Извор, село, Бургаски окръг 793.
Извор, село, СФРЮ 642, 651.
Извор Турски, дн. с. Български извор, Ловчански окръг 468, 966.
Изворщица, р. 652.
Изнебол-касабаси = Знеполе, област 573.
Източна Румелия, 86, 155 сл., 208.
Иланджи, село в Родопите 519.
Иларион, митр. Търновски 302, 307.
Иларион Кюстендилски 623, 663.
Илдъз табия, хълм (Шумен) 929.
Илена, вж. Елена.
Илиев Атанас Т., българ. общественик 231.
св. Илия, църкви и манастири
— София 74.
— Златица 361.
— Копривщица 418.
— Търново 951.
Илия, българ. войвода 627.
Илиина, р. 681.
Илчов баир (Шумен) 929.
Имарет-джамиси (Пловдив) 183.

Имитлии, дн. с. Ясеново, Ст.-загорски окръг 271, 365.
Имишлери, топъл извор край Казанлък 259.
Инджe воевода 434.
Инджекьой, дн. с. Тополи, Варненски окръг 913, 937.
Иниада, нос 826.
св. Иоаким Осоговски 639, 696.
Иоаница, средн. град 449.
Йован-чифлик, дн. с. Иваново, Русенски окръг 324.
Йовковци, колиби, В.-търновски окръг 955.
Йолпан, болярин 893.
Йордан, средн. историк 820, 915.
Ипсилантовци, гръцка фамилия 296.
Ирина, виз. императрица 852, 221
Ирина, бълг. царица 123.
Иринополис, средн. име на Ст. Загора 221.
Св. Ирина, крепост 451.
Исак Ангел, виз. император 64, 65, 163, 192, 222.
Исакча, вж. Обручица
Искрец, р. 347.
Искрецка околия 74, 133, 147.
Искрецки манастир 74.
Искър, р. 56, 59, 62, 64, 117, 129, 131, 132, 134, 146, 152, 163, 719.
— пролом 131.
— устне 332.
Искър Мали, р. 968.
Ислади, тур. име на Златица 356.
Ислемье, тур. име на гр. Сливен 773.
Исмаилбегове, тур. фамилия 478.
Истипон-калеси, старо име на гр. Ихтиман 167.
Исфендияри, тур. династия 478.
Италианци 85, 212, 350.
Влиянието на италианския език 197.
Ихтиман, гр. 132, 167, 206, 390, 541, 730.
Ичера, село, Сливенски окръг 777.
Ишак-паша, везир 664.
Кабиле, ант. тракийски град 220, 736 сл.
Кавакли, дн. гр. Тополовград 755 сл.
Кавакмахала, дн. с. Тополяне, Ст.-загорски окръг 225.
Кавактекке, джамия, В. Търново 293.
Кавала, град в Гърция 719.
Каварна, гр. 884, 903.
Кадиево, село, Пловдивски окръг 488.
Кадимлия, вр. 84, 260, 431, 954, 963.
Кадин гроб 692.
Кадин мост, Кюстендилски окръг 663 сл.
Кадрафил, вр. 432.
Кадревица, село, Кюстендилски окръг 618.
Кадъкьой, махала, Сливен 771.
Кадъкьой, дн. с. Мъдрино, Бургаски окръг 805 сл.
Кадъкьой, дн. с. Бозвелийско, Варненски окръг 889, 913.
Кадърфакли, дн. с. Везенково, Бургаски окръг 796.
Казанджидере, местност 960.
Казанлък, гр. 111, 113, 258 сл., 225, 227, 262, 647.
Казанчето (извор) 793.
Казаци, население 816, 829, 884.
Казичене, село, окръг гр. София 162.
Кайклъмахлеси, колиби 963.
Кайнарлъкмахала (Кюстендил) 602.
Кесарополис, средн. име на гр. Гоце Делчев 448, 483.
Какрина, село, Ловчански окръг 962.
Калабактепе, вр. 783.
Калачево = Калъчлнй, дн. гр. Раковски 199.
Калаянка, пасбище 365.
Калиакра, нос 884, 902.
Калиман, бълг. цар 698 сл.
Калиманци, село, Благоевградски окръг 510.
Калище, село, Пернишки окръг 589.

Калитин, руски сфицер 229.
Калифер, воевода 433.
Калково, изселено село, Софийски окръг 727.
Калатис, ант. гр. дн. Мангалия, СР Румъния 909, 932.
Кална кория, местност 959.
Калник, р. 965.
Калотина, село, Софийски окръг 546.
Калофер, гр. 142, 432 сл.
Калоян, бълг. цар 192, 193, 222, 882, 457, 607, 768, 856.
Калоян, севастократор 123.
Калугерица, село, Шуменски окръг 993.
Калугерово, село, Пазарджишки окръг 397, 402.
Камарци, Долно и Горно, села, Софийски окръг 351.
Камена река, р. 597, 799.
Каменидица, р. 419.
Каменица, село, Софийски окръг 355.
Каменица = Велинград 533.
Каменица, покрайнина 598.
Каменица, вр. 963.
Каменичко поле 631.
Каменска, р. 526.
Каменча, р. 597.
Камчия Луда, р. 799, 777, 938 сл.
Камчия съединена, вж. Тича 878.
Кантакузен, виз. император 194, 362, 393, 447, 539, 608, 828, 842, 870, 882.
Кантакузен Димитър, средн. писател 172, 540, 697, 856.
Кантакузиновци в Месемврия и Анхиало 856.
Кантакузин в Румъния, Иван Стефан 295, 306.
Капакли, дн. с. Климентово, Варненски окръг 910.
Капаоник, вж. Копаоник
Капу де шоп, извор с румънско име 504.
Капуджик, дн. с. Г. Василица, Софийски окръг 173.
Карарнаут, дн. с. Голям Извор, Разградски окръг 917.
Карабулак, дн. с. Борино, Смолянски окръг 471 сл.
Карабунар, дн. с. Средец 846.
Кара бурун, дн. с. Черни връх, Шуменски окръг 927.
Каравелов Стойчо 363, 457.
Каравелов Петко и Любен, бълг. общественици 404, 416, 457, 544, 619, 621, 879.
Каравласи, население 523.
Карагитлий, дн. с. Виден, Ст.-загорски окръг 259.
Карагларе = Калагларе, дн. с. Долни Левски, Пазарджишки окръг 385.
Карагунидес, население 364.
Карадере, р. 952.
Караджа-Даг, вр. 216, 373.
Караджа дере, р. 519.
Каракала, рим. император 187.
Каракачани, население 243, 364, 523.
Каракурт, дн. с. Приморци, Толбухински окръг 917.
Каракютюк, дн. с. Пънчово, Бургаски окръг 846.
Караманджа, дн. с. Кознница, Бургаски окръг 874.
Караманлии, население 274, 890.
Карамустафалар, дн. с. Любен, Пловдивски окръг 444.
Карапетра скала, местност 952.
Карасарлин, дн. Столетово, Пловдивски окръг 423.
Карасу, дн. р. Места 519.
Карасукалеси, крепост 797.
Каратепе, изчезнало село до Панагюрище 401.
Каратепе, хълм 837.

Карафеиз, кърджалийски предводител 82, 226, 576, 622.
Караферия, дн. гр. Бер, Гърция 220.
Карахюсеин, дн. с. Срацимир, Варненски окръг 918.
Карбона = Карвуна, дн. гр. Каварна 902.
Каргалия Сюлейман, кърджалийски предводител 622, 673.
Каргона, махала, Ямбол 406, 735, 740.
Кардам, българ. хан 759.
Кардис, езеро 860.
Кариоти, население 755.
Каркария, вр. 536.
Карлиево, село, Софийски окръг 355.
Карлова, вж. Герлово 263, 265, 434.
Карлово, гр. 83, 202, 205, 423 сл.
Карлък вр. 178, 465, 471, 518, 537.
Карлъкьои, дн. с. Кралево, Търговишки окръг 945 сл.
Карнава, средн. име на Каварна 904.
Карнобат, гр. 805 сл.
Карново, дн. гр. Карнобат 807.
Карталбаир, местност 282.
Καρτάις вж. Козлуджа 760.
Касаплии, село 931.
Casebonus, ант. божество 562.
Кастамунски князе 478.
Castrici, средн. крепост 896.
Катранджии, колиби, Габровски окръг 277.
Катуница, село, Пловдивски окръг 214, 365.
Катунница, село, Сливенски окръг 365, 778.
Каукъл, крепост 520.
Каулбарс, руски генерал 320.
Кафка, дн. с. Надежда, Бургаски окръг 834.
Кациляне, село, Софийски окръг 133.
Каябаш, с. 803.
Каябаши, пр. (Търново) 286.
Каябашко блато и крепост, местност 801.
Каяджик, дн. с. Скалища, Ямболски окръг 227, 731.
Келешкьой, дн. с. Трояново, Бургаски окръг 846.
Келлиа, дн. Килия, СР Румъния 884.
Кемекчи-дере, дн. с. Костена река, Шуменски окръг 932.
Κενδρείσεια Πύθια, игри 187.
Керек, дн. с. Керека, Габровски окръг 97.
Кермеили, дн. с. Керман, Сливенски окръг 732.
Кесар, вр. 489.
Кесарово, село, В.-гъриовски окръг 317, 952.
Кестерич, дн. с. Царево, Варненски окръг 895.
Кечидере, поток 432.
Кешишлик, местност 916.
Кикеш, местност 117.
Килагра, друго име на нос Калиакра 908.
Килифарево, село, В. търновски окръг 952.
Кипилово, село, В.-търновски окръг 772, 958.
Кипровец, вж. Чипровци
св. Кирик, манастир 552.
св. Кирик, остров 824.
Китка, вр. 564.
Кичево, град, СФРЮ 509.
Кичево село, Вариенски окръг 884.
Кладнишки манастир 74.
Кладница, село, Пернишки окръг 723.
Клавдий, римски император 186.
Клнмаш, вр. 372.
Климентово, вж. Капакли 910.
Клисе-баир, местност 371.
Клисекьой, по-късно с. Църквище, слято с гр. Златица 359, 360.
Клисура, манастир 74.

Клисура — село, Михайловградски окръг 138, 345.
Клисура, гр. 419, 678.
Клисура (Трънско), село 571.
Клисура (Осоговско), село, 624.
Клисура (Самоковско), село, Софийски окръг 723.
Клисурица, поток 580.
Клокотница, село, Хасковски окръг 193, 482.
Клуцохор, махала, Сливен 769.
Кнежа, гр. 335.
Княжево, квартал, София 115, 128, 129.
Кобилино бранище, местност 718.
Кобилишница, вр. 778.
Ковачев мост 557.
Ковачевци, село, Пернишки окръг 723.
Ковел, изчезнало село, до Ямбол 738.
Ковчат, местност 753.
Козаревец, село, В.-търновски окръг 953.
Козарско, село, Пазарджишки окръг 496.
Козлодуй, гр. 335.
Козлудере, р. 354.
Козлуджа, дн. с. Орешец, Хасковски окръг 914.
Козлуджа, дн. с. Новградец, Варненски окръг 760.
Козник, средн. крепост 449.
Козница, пр. 352, 419.
Козница, село в Родопите 449.
Козница, Долна и Горна, села, Кюстендилски окръг 618.
Козяк, крепост
— при Котел 793.
— при морето 876.
Койлалети, трак. племе 186.
Койнаре, село, Врачански окръг 335.
Кокаланите, название на колиби 277.
Кокаляне, село и манастир, окръг гр. София 74, 125.
Коланларе, дн. с. Чавдар, Софийски окръг 355, 401.
Коласае, старо име на Кюстендил 611.
Колибарска улица (Котел) 789.
Колоница, село в СФРЮ 656.
Колош, вр. 589.
Колуша, махала, слята с гр. Кюстендил 599, 630.
Ком, вр. 130, 343.
Команите, название на колиби 277.
Комарево, дн. с. Лазарево, Бургаски окръг 811.
Комарево, село, Пловдивски окръг 200.
Комино, вр. 794.
Комнини, виз. императори 64, 191, 193.
Конаре, Голямо, дн. гр. Съединение 406, 416.
Конаре, Куртово, село, Пловдивски окръг 490.
Кондофре, село, Пернишки окръг 675.
Константин Велики, римски император 59, 68, 69.
Константин V, виз. император 189, 813, 855.
Константин, Порфироген, виз. император 145.
Константин-Асен, бълг. цар 123, 608.
Константин, владетел на Велбужд 610.
Константин последен, виз. император 871.
Константин Философ, 69, 121, 173, 195, 460, 484—488, 610, 740.
Константин, село, В.-търновски окръг 959.
Константин поп 202 сл., 265, 420, 454, 482, 487, 512, 518, 742.
Константинова баня = Кюстендилските бани 611.

Св. Константин, манастир, Варна (курорт Дружба) 896.
Константий, римски император 59, 221.
Конуш, покрайнина 154, 266, 462.
Коньово, дн. с. Коняво, Кюстендилски окръг 589.
Коньовска пл. 589, 597.
Коняри или юруци, население 463.
Коппадука, род 865.
Копаоник, пл. (Капаоник) 78, 658.
Копарани, дн. с. Порой, Бургаски окръг 817.
Копеловци, дн. с. Копиловци, Михайловградски окръг 344.
Копиловци, село, Кюстендилски окръг 609.
Коприан, крепост 573.
Копривщица, гр. 143, 146, 158, 202, 403, 412 сл., 497.
Копсис, крепост 223, 427.
Corinus, крепост 267.
Коритен, Горни и Долни, села, Кюстендилски окръг 619, 662.
Корито, поляна 365.
Корито, поток 371.
Кормянско, село, Габровски окръг 961.
Корнидица, р. 430.
Корник, дн. с. Корница, Благоевградски окръг 467.
Коруджа, пасбище 365.
Коруджа, поток 769.
Косов дол, поток 377.
Костадин и Елена, светии 555.
Костадин цар в Кюстендилското предание 600.
Костандово, село, Пазарджишки окръг 534.
Костел, село, В.-търновски окръг 277.
Костеи, село, в Чеч, Благоевградски окръг 522.
Костен, село, Бургаски окръг 811.
Костен, с. (Чеч) 522.
Костена, р. 932.
Костенец, гр. 172.
Костин брод, село, Софийски окръг 74.
Костова баня 533.
Костур, гр., Гърция 97.
Котел, гр. 158, 783, 786 сл.
Котлешница р. 778, 794.
Котлубей = Котлубей, дн. с. Неофит Рилски, Варненски окръг 918.
Кочани, град, СФРЮ 466, 623.
Кочен, село в Чеч, Благоевградски окръг 522.
Кочериново, село, Кюстендилски окръг 687.
Кошарево, село, Перникшки окръг 583.
Коюнбунар, дн. с. Овчи кладенец, Ямболски окръг 746.
Коюнтепе (Овчи могили), местност 177, 380, 388, 398.
Крайчо воевода 388.
Краище, покрайнина 135, 138, 139, 598, 641 сл.
Кракра, средн. бълг. владетел 586.
Св. Крал (Милутин), църква (София) 73, 78.
Кралево, вж. Карлъкьой 946.
Кранеа, средн. име на с. Кранево, Варненски окръг 884, 896.
Крапец, село, Перникшки окръг 151, 585.
Крас Марк, римски пълководец 57.
Красенкалеси, развалини при Паиагюрище 398.
Крастово, дн. с. Красново, Пловдивски окръг 443.
Кратово, град, СФРЮ 78, 152, 628 сл.
Крбул, дн. с. Крибул, Благоевградски окръг 461, 522.
Кремиковци, манастир, окръг гр. София 133.
Кремна мястност 831.

Крецул, вр. 403.
Крецул, част от с. Горно Уйно, Кюстендилски окръг 564.
Крива река, р., Копривщица 377.
Крива река, р., Родопите 494, 518.
Крива река, р., СФРЮ 634.
Крива река, р., Рила 716.
Крива река, р., Котел 794.
Кривонос, село, Перишки окръг 581.
Криворечна Паланка, град, СФРЮ 627.
Кривня, село, Варненски окръг 928.
Кривус, средн. креп. 453.
Кривча, път. 794.
Крижанич, хърватски поет 172.
Кримино, село в Гърция 705.
Кримска война 884, 904.
Критохор, вж. Клуцохор 769.
Кричим, гр. 449, 494 сл.
Крнул = Кръпол, дн. с. Делян, Кюстендилски окръг 564.
Крум, бълг. хан 62, 855, 868.
Крумово, селищно име 341.
Крумска махала, квартал на София 63.
Крунои, ант. име на гр. Балчик 901.
Крупник, село, Благоевградски окръг 406, 702.
Крушова, вр. 445.
Крушево, град в СФРЮ 97.
Крушово, с. Мелнишко 510.
Крушево, село в Чеч, Благоевградски окръг 522.
Крькклисе, дн. гр. Лозенград, Турция 224, 233, 848.
Крън, крепост и покрайнина 267.
Кръстец, вр. 497.
Кръстевич Г., бълг. общественик 476, 730, 791.
Ксантия = гр. Ксанти, Гърция 451, 456, 461, 483.
Ксенофонт, древногръцки историк 826.
Ктениа, крепост 917.
Куклен, село, Пловдивски окръг 487.
Кумани, колиби 277.
Куманица, дн. с. Кубратово, окръг гр. София 133.
Кумани, народ, гагаузи, техни остатъци 759, 882, 892.
Кумбаши, местност 849.
Кумлудере, вж. Песченик 380.
Кумуцена, средн. име на гр. Гюмюрджина (Гърция) 447.
Купино, село Врачански окръг 328.
Курвинград, крепост, СФРЮ 573.
Курдоман, местно име 890.
Курило, село, окръг гр. София 65, 74, 131.
Курипешич, пътешественик 77, 150, 168, 197, 198, 522 сл., 581 сл., 664 сл., 673.
Куркуджа, дн. с. Вълчин, Бургаски окръг 805.
Курубаглар = Лозенец (София) 114.
Курудере, поток 355.
Куршумли джамия, джамия (В. Търново) 298.
Куса Враца, село, СФРЮ 554.
Кусуро, вр. 675.
Кутленско кале (Доспат) 520.
Кутловица Голяма, дн. гр. Михайловград 342 сл.
Кутугерци, село, Кюстендилски окръг 631.
Куцина, село, В.-търновски окръг 312.
Куцовласи, население 364.
Кушбунар, извор 772.
Къздербенд, дн. Момин проход 171
Къзъдербенд, село в Мала Азия 330.
Къзтепе, вр. (Бояна) 127.
Къзътепе, вр. (Котел) 784.
Къзлълъагач, дн. гр. Елхово 409, 752 сл.
Къзълбаши турци, население 224, 804.
Кълново, село, Щуменски окръг 858.

Кълъчлии, дн. гр. Съединение 200.
Кърджалии 82, 137, 143, 168, 203, 225, 275, 295, 301, 306, 309, 327, 333, 359, 409, 413, 424, 434, 487, 491, 493, 517, 575, 622, 653, 665, 673, 703, 723, 763, 782, 789, 790, 799, 807, 817, 820, 956, 966.
Кърджалък, кърджалийска епоха 820.
Кърджали, покрайнина, гр. 462.
Кърчево, дн. с. Каридохори, Демир хисарско (Гърция) 510.
Кюдирбе, дн. с. Оряховица, Ст.-загорски окръг 223.
Кюлевча, село, Щум. окръг 932.
Кюстеиджик, село в Родопи 471.
Кюстендил, гр., ант. Пауталия, средн. Велбъжд 58, 80, 83, 111, 121, 147, 596 сл..
611 — произход на името 611.
Кючюк-Али = Кючук-алан, дн. с. Малка поляна, Бургаски окръг 817.
Кюзук балкан, местност 849.
Кючуккьои, вж. Костен
Кючюкмонастир, дн. с. Св. Влас, Бургаски окръг 866.
Кючюклии, височина 571.
Къпиново, село, Търновски окръг 955 сл.
Къпиновски манастир, В.-търновски окръг 955.

Лагос, пристанище, Гърция 447.
Лазарополе, село, СФРЮ 705.
Лайхтенбергски херцог Николай 228.
Лайхтенбергски херцог Сергей 324.
Ламартин, френски поет 176.
Ламбовска махала, Копривщица 413.
Лангера, народностно название 479.
Лардеас, крепост 813.
Lassilo, Laquilo, средн. име на Поморие 856.
Латини = дубровчани, население 81, 921 сл.
Латини рудари 344, 629, 661.
Latinorum burgus (Пловдив) 191.
Латини в Земунското предание 568.
Латини във Вакарел 166.
Латински храм 584, 723.
Лахманларе = Рахманларе, дн. с. Розино, Пловдивски окръг 422.
Лев Исавър, виз. император 868.
Левски Васил 83, 427.
Леденик, село в Котленско през XIX в. 798.
Ледница, пещера 794.
Лежаи Ж., пътешественик 169, 174, 284, 334, 352, 358, 367, 373, 385, 436.
Лекинци, село, Кюстендилски окръг 618.
Лесковац, град СФРЮ 617.
Леуке, Лефки, селище, Гърция 759.
Лещенска чешма 489.
Ливади, местно име 382.
Лиджехор=село при Айтоски бани 820.
Ликачево = Аликочово, дн. с. Капитан Димитриево, Пазарджишки окръг 505.
Ликостромион, селище край Дунавската делта 884.
Лилин пл., дн. Люлин, вж.
Лиляч, село, Кюстендилски окръг 618.
Липов рът, махла, В.-търновски окръг 277.
Лисец, вр. 388 сл., 597, 630.
Лисец, селищно название 277.
Лисимах, античен владетел 186, 763, 907.
Лисина, Горна и Долна, села, СФРЮ 333, 400, 659 сл.
Лисия, село, Благоевградски окръг 624.
Ловеч, гр. 65, 80, 112, 162, 248, 266, 299, 301, 331, 358, 962 сл.
Ловница, село, СФРЮ 562.
Лобош, село, Пернишки окръг 590.
Ложене = Лъжене (Велинград) 533.

Лозен, Горни и Долни, Софийски окръг 74, 115, 163, 727.
Лозен, дн. с. Лозно, Кюстендилски окръг 606.
Лозенски манастир 74.
Лозенград, гр. в Турция 224, 233, 848.
Лозник, дн. с. Лъжница, Благоевградски окръг 476.
Локовица, местност (Доспат) 520.
Лом, гр. 111, 115 сл., 146, 156, 335.
Лом, р. при гр. Лом 341.
Лом, р. при Русе 310, 324, 328.
Лом, Горни, село, Видински окръг 344.
Ломница, вр. 702.
Ломница, село, Кюстендилски окръг 619.
Ломпаланка = дн. гр. Лом 104, 61, 88, 140, 340.
Лопенски колиби, дн. с. Лопян, Софийски окръг 353, 382.
Лопушна, село, Варненски окръг 927.
Луда Яна, р. 179, 377, 385.
св. Лука — църкви
— в София 64, 73.
— Рила 698.
Лукавица, село, СФРЮ 550.
Лукарич дубровничанин 70, 78, 222, 336, 477, 483, 610, 917, 961, 929, 940.
Lucas P., пътешественик 242, 482 сл.
Лукиян, древногръцки писател 188.
Луковица, р. 504, 526.
Лукул Марк, римски пълководец 736, 827, 932.
Лъджахисар, дн. гр. Хисар 439.
Лъджакьой, дн. с. Банево, Бургаски окръг 819.
Лъджене = Лъджакьой = дн. с. Павел баня, Старозагорски окръг 259.
Лъжене, дн. квартал, Велинград
Лъжени, дн. с. Малчика, Плевенски окръг 330.
Лъжене, дн. с. Антон, Софийски окръг 355, 363.
Лъжене, дн. с. Трудовец, Софийски окръг 969.
Лъкавица (рудници), село, Смолянски окръг 512.
Лява река, р. в Осогово 635.
Лява река, р. в Рила 718 сл.
Лековита вода 512.
Лесков дол, поток 583.
Лесковец, гр. 115, 141, 308.
Лясково, село, Смолянски окръг 471
Любата, Горна, Долна, села, СФРЮ 660.
Любатска пл. 570, 643 сл., 659.
Любаша, пл. 348, 568, 581, 586, 634.
Люботрън, пл. 640.
Любче, дн. с. Любча, Смолянски окръг 544.
Люлин, пл. 74, 128 сл., 131, 147.
Люлинци, село, Пернишки окръг 581.
Люлово, дн. с. Лялево, Благоевградски окръг 467.

Маалъч, село 889.
Магарово, село, СФРЮ 368.
Мадара, село, шуменски окръг 932.
Маден, пл. 512.
Мадендере, поток 761.
Маджартепе, височина до Поморие 849.
Мазарачево, село, Кюстендилски окръг 591.
Макак, село, шуменски окръг 937.
Макарий, патр. Антиохнйски 829, 904.
Македонци в София 85, 91.
— в емиграция, лига, харамии 627.
Макроливада, средн. място при Пловдив 539.
Макрополис, нос във Варненския залив 884.

Максимианополис, ант. гр., дн. Енос, (Турция) 447.
Маламир, бълг. хан 159.
Малешево, покрайнина 413, 628, 667, 686.
Малашевци, село, окръг гр. София 133.
Малинска, р. 350.
Малкочево, село, Габровски окръг 960.
Маловски манастир 74.
Малтепе, вр. 738.
Манастир, вж. Монастир.
Манафхенде, дол 849.
Мандаташ, скала 758.
Манджерин, р. 355.
Мандренско ез. 832.
Мануил Комнен, виз. император 64.
Мануил Фил, пълководец 223.
Марагидик, вр. 429.
Марашъбоаз, пр. в Ст. планина 800.
Марен, дн. с. Марян, В.-търновски окръг 958.
Марешка, р. 384.
Марешка махала (Панагюрище) 405.
Марибас 432.
Св. Марина, църква, София 72, 78, 196.
Марица 188.
— извори, — в Пловдив, — плавателност 56, 171, 132, 206, 245.
— устие 233, 457.
Маркели, средн. крепост 813.
Марко крал 154, 174, 182, 273, 530, 558, 610, 753.
Маркова капия, механа 174.
Маркови камани, местност 808.
— казанкеве, местност 519.
— кули 753.
Марково градище 273.
Марково село, Пловдивски окръг 169, 207, 478.
Маркозана, старо село до гр. Девня 918.
Марко-тепе, хълм в Пловдив 182.
Марнополе, местност (В. Търново) 284, 297, 300.
Marsigli L., граф, пътешественик 174, 198 сл., 409, 617, 721, 756, 831.
Марулово, дн. с. Марулево, Благоевградски окръг 522.
Марульево, дн. с. Маручелово, Благоевградски окръг 687.
Марцианополис, ант. гр., дн. Девня 914 сл.
Масурица, р. 509, 657.
Матей граматик 78.
Матейска пл. 777, 800, 805.
Manocastro, средн. име на Емона, Бургаски окръг 867.
Маврикий, виз. император 188, 221, 484, 855.
Махалиците, село в Чеч, Благоевградски окръг 522.
Махмуд II, тур. султан 153, 273, 326, 414, 415, 616, 761, 886, 927 сл.
Мацакурево = Гюргево, сега слято със с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг 510, 676.
Медвеи, село, Сливенски окръг 795.
Медед, р. 337, 380, 385.
Меди, тракийско племе 120.
Медово, село, Бургаски окръг 859.
Мездра, гр. 141.
Мелдия, антична пътна станция 549.
Мелник, гр. 197, 460, 510, 710 сл.
Мендер град (в народна песен) 530 сл.
Меркатор, географ 170, 267, 325.
Меропи, покрайнина 450 сл.
Мерул, поток 403.
Месебър = гр. Несебър 783.
Месемврия, дн. гр. Несебър 139, 189, 859 сл.
Месинополис, средн. гр. 447.
Месинкалеси, развалини до гр. Гюмюрджина, Гърция 447.
Месомилион, вж. Милеона 764.

Места, р. 145, 519, 679.
Метоя = Метовия, село, Кюстендилски окръг 653.
Метойска р. 652, 643.
Мехмед Соколович, тур. везир 163, 722.
Мехмечкьои, дн. с. Росен, Бургаски окръг 846.
Мехомня, дн. гр. Разлог 681.
Мечикчилер, дн. с. Беломорци, Търговищки окръг 949.
Мечка, село, Русенски окръг 323, 329.
Мечка, село, Пазарджишки окръг 389, 400.
Мечковци, селищно име 277.
Мещица, село, Пернишки окръг 560, 582.
Мизия, ант. област 59, 100, 186.
Микре, село, Ловчански окръг 963.
Милевска пл. 643, 650, 653.
Милевци, село СФРЮ 619.
Милеона, средн. местно име 748, 765.
Милос, островче 824.
Милославци, село, Пернишки окръг 571.
Милош, княз сръб. 709, 711.
Милутин, крал сръб. 78, 608, 750.
Св. Мина, църква 630.
Мира, вр. 794.
Мирково, село, Софийски окръг 352 сл., 414.
Мирославци, дн. с. Мирославци, изчезнала махала при гр. Елена 139.
Мирча воевода 883.
Мисловщица, село, Пернишки окръг 580.
Митеризово, дн. с. Васил Левски, Пловдивски окръг 428.
Мидхат паша, тур. държавник 156, 326, 331, 345.
Михаил цар, предания 66, 600.
Михаил IV, виз. император 127.
Михаил-Асен, бълг. цар 539.
Михаил Палеолог, виз. император 856.
Михаил, син Андроников, виз. император 277.
Михаил, бълг. цар 66, 194, 607, 748, 828, 832.
Михаил, рум. войвода 326.
Михалбей, дн. с. Божурец, Толбухински окръг 903.
Михалбейовци род 169, 722.
Михалково, село, Смолянски окръг 471 сл.
Мнхелич, средн. крепост, Варненски окръг 912.
Мишковци, махала, сега в с. Джурово, Софнйски окръг 968.
Мияци, население 145, 500.
Мламолово, село, Кюстендилски окръг 675.
Могила, село, Ст.-загорски окръг 225.
Моинци, село, СФРЮ 546.
Мокрени, дн. с. Мокрен, Сливенски окръг 797, 803.
Молтке фон, немски военен специалист 262, 333, 284, 861, 884, 899.
Момица, крепост 492.
Момина клисура, пр. 176.
Момина поляна, Момино кале и т. н. (тълкуване) 413.
Момина баня, дн. гр. Хисар 440.
Момчил, бълг. средн. войвода 362, 460.
Манастир, име на селища 138.
Монастир, Горни и Малки, села, Ямболски окръг 766.
Монастирски върхове, местност 218, 733, 757, 762.
Монастир, село, Варненски окръг 918.
Монастир дереси, дн. р. Тъжа 266, 431 сл.
Монастирци Горни и Долни, дн. Горна и Долна Манастирица, Русенски окръг 323 сл.

Моноспитово, село, СФРЮ 139.
Морачани, марачи, население 331.
Мора, средн. крепост 449, 459, 453.
Морава, р. 56, 65.
Морея, средн. креп. 175.
Морозвизд, епископство 667.
Мора, покрайнина 450 сл.
Месинополис, средн. град
Москопол, град в Албания 202 сл.
Мостови, местност 117.
Мохамед I, тур. султан 727.
Мохамед II, тур. султан 121, 142, 143, 405, 478, 664.
Мохамед III, тур. султан 761.
Мохамед IV, тур. султан 467, 518, 521, 740, 772.; вж. Авджи Мохамед
Мохамед Кьоприли, тур. велик везир 168, 465.
Мошино, село, Перншки окръг 585.
Мрака, покрайнина 587, 609.
Мрахорите, селищно наименование 277.
Мрводол, дн. с. Мърводол, Кюстендилски окръг 618.
Мркова поляна, местност 657.
Мртвило, вр. 963.
Мрямор, местност (Панагюрище) 405.
Муалич, село през XIX в. във Варненско 912.
Мугла, село, Смолянски окръг 468, 471.
Мулейска, р. 385.
Мумул, вр. 553.
Мурад I, тур. султан 406, 201.
Мурад II, тур. султан 702, 143.
Мурад III, тур. султан 143, 429, 434.
Мурад Челеби 614.
Мургаш, вр. 131, 162 сл., 349, 387, 408.
Мурсатли, дн. с. Бояново, Ямболски окръг 752.
Муртеница, вр. 564.
Муса султан 195, 459, 486, 572, 728.
Мусала, вр. 171, 132, 348, 362, 391, 438, 537, 680 сл., 969.
Мустафа Скадерски, 82.
Мустафа Тръстеникоглу 323.
Мустафа паша, паланка, дн. гр. Свиленград 224.
Мусул, село, СФРЮ 660.
Мутница, р. 526.
Мухово, село, Софийски окръг 170.
Мъглен, покрайнина 463 сл.
Мъглиж, гр. 261.
Мъняк, крепост 453, 486.
Мървaци, население 485, 497.
Мързян, дн. с. Бенковски, Пловдивскн окръг 444.
Мътнвнр, р. 169.

Наипли = Неапли = дн. с. Буйново, Смолянски окръг 471.
Наречен, село, Пловдивски окръг 522.
Настан, село, Смолянски окръг 471 сл.
Насфакьои = Насвакьой, дн. с. Неделево, Пловдивски окръг 444.
Наулохос, ант. селище 867.
Начевич, Г. Д., бълг. общественик 249, 329.
Небеттепе, хълм в Пловдив, дн. хълм Иван Вазов 180.
Невестино, сега слято със с. Кадин мост, Кюстендилски окръг 617, 665.
Неврокоп, дн. гр. Гоце Делчев 356, 390, 508, 522 сл.
Невша, село, Варненски окръг 924.
Неделище, село, Софийски окръг 549.
Св. Неделя, църкви 73, 516.
— местност 405.
— връх 178, 496.
Нейково, село, Сливенски окръг 781.
Неман, Стефан, сръбски крал 64, 65, 586, 606.
Неокастрон, средн. град 441.

Неофит Бозвели, народен будител 712.
Неофит Рилски, бълг. книжовник 711, 275, 415, 679, 703.
Несла, село, Софийски окръг 550.
Несебър, гр. 867.
Нибур, К., пътешественик 225, 314, 326, 333, 747, 750, 814, 934, 940 сл.
Нидобрско (Гнидобрадско), дн. с. Добърско, Благоевградски окръг 701.
Никифор, внз. император 62, 189, 221, 813.
св. Никола Софийски 78, 152.
Св. Никола, манастири и църкви:
— Софийско 73 сл.
— Бояна 122.
— Мъглиш 761.
— Видин 335 сл.
— Душанци 371.
— Мечка 399 сл.
— Калугерово 402.
— Копривщица 414.
— Карлово 424.
— Трънско 551 сл.
— Пещера 590.
— Оряховски 74, 590, 669.
— Божица 654.
— Кюстендил 663.
— Сапарево 677.
— Рила 688.
— Къпиново 955.
Св. Никола, върхове 273.
св. Никола, гроб 907 сл.
Св. Никола, село, Бургаски окръг 831.
Никола граматик 122.
Никола, христ. мъченик 78.
Николаево, селищно име 341.
Николичевци, село, Кюстендилски окръг 609.
Никопол, гр. 290, 326, 330 сл.
— границите на санджака 298, 358.
Nicopolis ad Istrum, ант. град,, дн. с. Никюп 220, 296, 310.
Nicopolis ad Nestrum, ант. гр. дн. до гр. Гоце Делчев 448.
Ниньовци, население 145, 331.
Нирец, пещера 794.
Ниш, гр., СФРЮ 59, 61, 64, 80 сл., 91, 115, 116, 574.
Нишава, р. 56, 129, 522.
Novae, ант. гр. до Свищов 329.
Новак Дебелич, бълг. деспот 175.
Новачка разв. 789, 796.
Нови хан, село, Софийски окръг 138, 163, 614.
Нови Чифлик, село, Кюстендилски окръг 138.
Ново Бърдо, руд. селище, СФРЮ 573, 613.
Ново село, село, В.-търновски окръг 184, 276, 333, 434.
Ново село, село, Сливенски окръг 959.
Ново село, дн. Новосел, Шуменски окръг 927.
Новоселци, дн.Елин Пелин 133, 350.
Ножери, селищно име 277.
Немци, колонисти, население 85, 212, 845.
Нягоша, вж. Невша 425.

Оборище, местност 389.
Обрадовци, село, Софийски окръг 133.
Обреновац, селище, СФРЮ 551.
Обретеник, село, Русенски окръг 321.
Обручев, руски генерал 208.
Обрущица (Исакча), гр. СР. Румъния 918.
Овеч (Проватон), средн. крепост 920 сл.
Овидий, римски поет 172, 853, 900.
Овчага, село, Варненски окръг 927.
Овчехлъмска околия 266, 416.
Огоста, р. 334, 342.
Одеса, град, СССР 275, 434.

Одесос, ант. гр., дн. гр. Варна 880 сл.
Одоровци, село, Михайловградски окръг 557.
Одрин, град, Турция 57, 80, 136, 179, 206, 207.
Одриси, тракийско племе 57, 186.
Oescus, р. 57 сл.
Oescus, ант. град, дн. развалини с. Гигеи, Плевенски окръг 332.
Окол, дн. села Горни и Долни Окол, Софийски окръг 723.
Окопан, градище 401.
Окошка, р. 385.
Октавий, баща на рим. император Август 520.
Олимп, пл.
— гюл 264.
— разбойници 314, 624.
— пастири 366.
— диви кози 431.
— лов 521.
Омуртаг, българ. хан 294, 923.
Омутско, селище, Гърция 497.
Опицвет, село, Софийски окръг 133.
Орбелос, дн. Пирин 686.
Орла, поток 969.
Орландовци, квартал, София 133.
Орлица, вр. 796.
Орлица, метох 702, 692.
Орлова, р. 634.
Орманлия, дн. с. Лесково, Софийски окръг 133.
Ортадаг = Средна гора, пл. 373.
Ортакьон, дн. с. Костандово, Пазарджишки окръг 534.
Орудиза, ант. селище 751.
Орфей, тракийски митически поет 172 сл.
Орхание, дн. гр. Ботевград 96, 146, 131, 162, 969.
Орханкьои, дн. с. Орханово, Бургаско 846.
Орехов средн. селнще в Софийско 74.
Орехово, сега с. Старо Орехово, Варненски окръг 878.
Орехово, вж. Рахово 332.
Ореше, дн. село, Благоевградски окръг 330, 922.
Орешец, село, Гърция 498.
Oswiecim, пътешественик 777.
Осеиово, село, Благоевградски окръг 686.
Осиково, село, Смолянски окръг 471.
Осиков рът 419.
Осиковица, село, Софийски окръг 364, 501, 968.
Осиня, село, Смолянски окръг 522.
Османпазар, дн. гр. Омуртаг 301, 316, 948.
Османово, Горно и Долно, дн. с. Кръстевич (второто изселено), Пловдивски окръг 398, 443.
Осогово, пл. 116, 596, 627 сл., 365, 569, 628.
Осоя крепост 401.
Остра, вж. Устра.
Острица, вр. 117.
Осъм, р. 962, Бели 425, Черни 511.
Осеновица, Св. Богородица 700.
Отвъденци, хора 190.
Отлуккьои, тур. наименование на Панагюрище 405.
Отовица, р. 682.
Отушлии = Очуша, Софийски окръг 170.
Охрид, град, СФРЮ 68, 108.
Охрид, село, Михайловградски окръг 343.

Павла-калеси, развалини до с. Мечка 400.
Павликени Горно, дн. гр. Павликени 962.
Павликяни Пловдивски 189, 192, 197, 198.
— преминаването им към католицизма 198.
— в Марнополе 300.
— при Никопол 331.
— павликянин рудар 630

Павлович, Н., бълг. художник 111 сл.
Пазар (= Т. Пазарджик), дн. гр. Пазарджик 177.
Пазван паша = Осман Пазвантоглу, видински владетел 333, 493, 340.
Паиси = Паисий Хилендарски 78, 125, 266, 560, 673, 704.
— патр. 611.
Пакуриани, грузински монах 482.
Палагария, р. 727.
Паланка (при Ветрен), турско село през XIX в. 175.
Палаузов Н., бълг. деятел 275.
Палаузов Спиридон, български историк 112.
Палеодромос, част от солниците в Поморие 852.
Палеокастро, развалини до Тополовград 756.
Палеокастро, средн. Поморие 853.
Палеолози, виз. династия 194.
Панагюрище, гр. 132, 140, 142, 143, 403 сл.
Панара, поляна 505.
Пандаклии, дн. с. Лешниково, Хасковски окръг 745.
Панега, р. 967.
Паничерево, село, Кюстендилски окръг 442.
Св. Пантелеймон (църкви) 122, 340.
Св. Пантократор, църква в Несебър 864.
Папазкьои, вж. Медвен
Папазли, дн. с. Поповица, Пловдивски окръг 214, 730.
Папазчаир, място 321, 947.
Папратлево. селищно име 277.
Парамуи пл. 580.
Парапан, гр. в СР Румъния 323.
Св. Параскева, църква в Пловдив 196.
Св. Параскева, църква в Несебър 865.
Парория, покрайнина 764.
Пасарел = Горни Пасарел, изселено 727.
Пасарел Долни, с. 149.
Пасарелски манастир 74.
Пастра, с. 692.
Пастрина, вр. 342.
Пастух, село, Кюстендилски окръг 668.
Пастуша, село, Пловдивски окръг 489, 494.
Патарица, вр. 643.
Пауталия, ант. гр., дн. Кюстендил 59, 604.
Пашадере, местно име 879.
Пашакьои, дн. с. Владиславово, Варненски окръг 911.
Пашамехлеси, дн. с. Крумово, Пловдивски окръг 488.
Пашмаклъ, дн. гр., Смолян 452.
Пашовци, селищно име 277.
Пашовица, местност 364.
Пезех, неправилна форма (среднов.) на Карвуна 902, 916.
Пелатиково, село, Кюстендилски окръг 599, 617.
Пенковци, село, Пернишки окръг 323.
Пенчова, р. 432.
Пеония, ант. област 220.
Пера, местност (Търново) 295.
Перивол, село, Кюстендилски окръг 575, 649.
Перин град, дн. гр. Перник 585.
Перин пл., дн. Пирин,
Перин, височина при Пещера 504.
Перин, дн. гара Пирин, Благоевградски окръг 687.
Перинт, ант. гр. 57.
Перистера, дн. гр. Пещера 503.
Перитеорион, средн. крепост 362, 447 сл., 460, 483.
Перник, гр. 63, 74, 127, 133, 585 сл.
Перперакион, средн. крепост 453.
Перунова гора, предполагаема 504.
Перущица, гр. 449, 490.

Песи дол, местност 794.
Песнопой, вр. 154.
Песченик, р., Средна гора 379, 442.
Petantius, пътешественик 664, 673, 721.
Петачинци, село, СФРЮ 558.
Петвар, село, Смолянски окръг 471.
Peterspürck, средн. име на крепостта Петрич 916.
Петикладенци, дн. с. Петокладеици, В.-търновски окръг 199.
Св. Петка, църква в Трън 560.
Св. Петка, манастири и църкви 73, 74, 340, 503.
Петре, дн. с. Долен Близнак, Варненски окръг 879.
Петрешка, р. 377.
Петрин, средн. име на крепостта Петрич 883, 915.
Петрина, р. 917.
Петрицос, Петрицонитисса, епитет на Богородица 483, 486.
Петрич, село, Софийски окръг 354, 360, 401.
Петрич, гр. 611.
Петрич, средн. крепост до Варна 884, 916.
Петрлаш, село, СФРЮ 546.
Петрова кула, развалини в Рила 690.
Петров хан, дн. Петрохан 345.
Петровце, развалини 961.
Петър, българ. цар 64, 191, 692, 698, 748 сл.
Петър севастократор 921.
Петър от Соли, францискапец 199.
Св. Петър, манастири и църкви 307.
Св. Петър и Павел, църква (В. Търново) 292.
Пехливан баба, тур. тепе 326.
Пехчово, град, СФРЮ 667.
Печено бърдо, вр. 348.
Печенези, население в Софийско 63, 146.
— при Стара Загора 222.
— ист. 768.
Пещера, гр. 502 сл., 512 сл.
Пещера, село, Соф. окръг 590.
Пещерска р. в Родопите 503.
— в Краище 591, 643.
Пею поп, писател 78.
Пеячевичи, графска фамилия 344.
Пизус, ант. селище 215.
Пика, крепост 505.
Пикколомини, австрийски генерал 574.
Пиколос Ник., българ. възрожденец 302.
Пимин, живописец 78.
Пиргос, дн. с. Пиргово, Русенски окръг 329.
Пирдоп, гр. 360, 370.
Пирин, пл. 537, 600, 609, 686.
Пирот, град, СФРЮ 58, 59, 81, 135, 145, 152, 574.
Пиянец, покрайнина 598, 606, 667.
Плавило, местност 633.
Плаковски манастир, В.-търновски окръг 955.
Планиница, село в СФРЮ 552.
Планинци = горско население в Родопите 522.
Плевен, гр. 86, 88, 111, 205, 302.
Плеш, пл. 590.
Плешивица, вр. 795.
Плиний, римски писател 186, 385, 421, 508, 603, 680, 682, 827, 896.
Плисков, крепост, дн. Плиска 937.
Пловдив, гр. 57, 55, 80, 83, 97, 98, 104, 111, 140, 144, 186, 187, 159 сл. 180 сл., 199, 193, 194, 195, 215, 220, 449, 730.
Пловдин (доказателства) 191.
Плоска могила, височина 919.
Плотинополис, ант. град до дн. Димотика 190.
Площа, вр. 362.
Побиен камик = дн. с. Побит камък 164.
Побиен камик, дн. с. Побит камък, Кюстендилски окръг 645.

Поганово, село, СФРЮ 557.
Погановски манастир, в с. Поганово, СФРЮ 130, 554.
Погледец, село, Софийски окръг 133.
Погонианска епархия 305.
Повиздос, средн. крепост 451.
Подвис, крепост, в Родопите 451.
Подвис, село, Бургаски окръг 451, 812.
Подгумерски манастир 74.
Подуени, дн. Подуяне, квартал, София 82, 152.
Поибрене, село, Пазарджишки окръг 138, 389.
Полетиици, село, Кюстендилски окръг 649.
Поликраище, село, В.-търновски окръг 310.
Полистилон, средн. град 448.
Полци, Полчене
— Соф. 582.
— Кюстендилско 644.
Поляци (= на полци) 146.
Помаци = българомохамедани, родопски 465, 153, 178, 383, 406, 519, 527 сл.
— Македонски 668, 701 сл.
— Ловчански 468, 465, 965.
Поморие, гр. 868 сл.
Понерополис, ант. гр. 186.
Понор, село, Софийски окръг 347.
Понорски манастир 74.
Поп и Попадия, вр. 381.
Попино камък, скала 519.
Попинци, село, Пазарджишки окръг 380.
Попова могила, височина 810.
Попова шапка, вр. 680, 718.
Поповци, селищно название 277.
Поповяне, село, Софийски окръг 723.
Порои, селище, Гърция 448.
Пороминово, дн. с. Поронино, Кюстендилски окръг 690.
Порос, пролив 833 сл.
Пореч, покрайнина 509.
Поток, селищно названиие 277.
Поток, ручей 780.
Потоп, село, Софийски окръг 133.
Поцрънеици, село, Пернишки окръг 588.
Правец, село, Софийски окръг 968.
Правища, дн. Полекоми, Гърция 510.
Прасадин дервент, тур. име на Козница 420.
Праскало, водопад 961.
Преврен, местност 504.
Превренска река 502.
Прилеп, град СФРЮ 248, 622, 627.
Прилеп = Добрал, дн. с. Прилеп Бургаски окръг 811.
Присово, село, В.-търновски окръг 955.
Просановци, селищно име 277.
Простовод, вр. 564.
Протопопинци, село, Видински окръг 545.
Св. Прохор Пчински 560, 694.
Провадия, гр. 80 сл., 919.
Провадия, село близо до Одрин, Турция 759.
Прусинон, крепост 450.
Предел, седловина 686.
Преколница, село, Кюстендилски окръг 333.
Св. Преображение, манастир 295.
Преслав, гр. 134, 137, 939 сл.
Престол, местност 562.
Пресяка, село, СФРЮ 579.
Пресечен камик 286.
Птичи кладенец, местност 772.
Пулпудева, ант. име на гр. Пловдив 187, 180.
Пчелинкале, развалини 170.
Пчелинци, село, Пернишки окръг 588.
Пчиня, р. 634, 694.
Пъстра, дн. с. Пастра, Кърджалийски окръг 678, 691.

Песнопой, пл. 437, 154.
Πύλαι на Хемус = Хемски врати 877.

Рабаница, неточно име на с. Рибарица, Ловчански окръг 353.
Равда, село, Бургаски окръг 860.
Равна, село, Варненски окръг 928.
Равна нива, вр. 638.
Равни дял, местност 418.
Равнина, крайдунавска 311, 332, 342.
Равнина, тракийска 175, 216, 443, 535, 765.
Радейна, село, СФРЮ 546.
Радне-махале, дн. гр. Раднево 235.
Радоил, дн. с. Радуил, Софийски окръг 171.
Радомир, гр. 83, 87, 120, 146, 149, 587 сл.
Радослав, Мавър, бълг. болярин 121.
Радослав войвода 613.
Радул, рум. войвода 296, 323.
Радула чешма 943.
Радилово, дн. с. Радиново, Пазарджишки окръг 504.
Радуловци, село, Софийски окръг 564.
Разбойна пл. 784.
Разбойна, село, Търговищки окръг 946 сл.
Разград, гр. 80, 323.
Разлог, гр. 154, 360, 512, 526, 681, 701, 705, 709, 719.
Разметаница, р. 674.
Ракитово, гр. 525.
Раковица, дн. с. Голема Раковица, Софийски окръг 352.
Раково, село, Кюстендилски окръг 667.
Раково, село, Сливенски окръг 775, 778, 789.
Раковска, р. 778.
Раковски Г. С. 778, 789, 791.
Ракош, вр. 569.
Ральево, вр. 963.
Рамберти Б., пътешественик 81, 115, 150, 331.
Св. Рангел, манастири 561, 583.
Раненци, дн. с. Ранинци, Кюстендилски окръг 631 сл.
Ранилуг, село, Перинишки окръг 561.
Расово, село, Михайловградски окръг 342.
Рацпария, ант. град, дн. с. Арчар 338.
Rachautsch, средн. име на Г. Оряховица 308.
Рахманли, дн. с. Розовец, Пловдивски окръг 184, 260, 266, 401.
Рахманлар, дн. с. Божи дар, Пловдивски окръг 422.
Рахово, дн. гр. Оряхово 82, 134, 137, 878.
Реджеб махале, дн. с. Арковна, Варненски окръг 316.
Ремесиана, ант. град 59, 509, 571.
Реметалк, тракийски цар 186, 863.
Renier de Trit, средн. рицар 192 сл.
Ресен, селища 385, 650.
Рескупорис, трак. владетел 186.
Рестич, дубровнишки търговец 80, 299, 358, 428.
Рехманкалеси, развалини до гр. Стрелча 401.
Рибарица, р. 353.
Рибарци, махала, Кюстендилски окръг, дн. изселена 619.
Рибни дол, местно име в СФРЮ 557.
Рибни езера, в Рила 682.
Ricaut, пътешественик 79, 166, 173, 196, 198, 617.
Рикачево, село, СФРЮ 619.
Рила пл. 55, 56, 116 сл., 137, 164, 349, 362, 347, 679.
Рила, р. 678.
Рила, гр. 689.
Рилски манастир 68, 132, 145, 691 сл.
Рисиманово, село, Ст.-загорски окръг 225.

Рисово, Риж, вж. Чалъкавак, дн. с. Риш, Шуменски окръг
Робов чучур 390.
Родопи 88, 105, 117, 121, 135, 139, 150, 172, 178, 192, 445, 477.
Родопски събнтня (1876—1886) 468.
Родосто, град, Турцня 80, 295, 744, 856.
Роман, село, Врачански окръг 952.
Романя Малка и Голяма, названия на тракийското поле 189, 730.
Романци 189.
Св. Ромил 764.
Rosalita-Pass = Русалийски проход 431.
Росенова поляна 384.
Росокастрон, вж. Русокастрон.
Ртан, пл. 552.
Rubigallus = пътешественик 75.
Руговци, име на колиби 959.
Руен, вр. в Осогово 569, 634.
— при Скрино 670.
Руй пл. 129, 348, 567, 558, 633, 658, 728.
Румъни в България край Дунава, предполагаеми във Враца 324, 333 сл., 367.
— в София 85.
— в Самоков 721.
— в Русе 327.
Румъни македонски 158, 345, 364.
— в Пещера 503.
вж. Власи, Москополь
Румъни, техните следи в местните имена 403, 564.
Румънски князе 295 сл., 339, 703.
Рупье, село СФРЮ 660.
Рупски дол, местност 344.
Рупци, Рупченци, Рупалии, население 452, 522.
Рупчос, покрайнина 452, 461, 470.
Русалиите, пр. 431.
Русалски гробища 170, 431.
Русалски лъг 170.
Русе гр. = Русчук = гр. Рушчук 111, 155, 156, 323, 324.
Руси староверци 327.
Руси в България 85, 108, 212.
Русица, р., дн. р. Росица 297, 310, 961.
Рускина дупка, извор 793.
Руските войни с турците
1) 1773—1774, 743, 884, 898, 908, сл. 914, 932.
2) 1806—1812, 301, 306, 331 сл., 743, 884.
3) 1829 г., 82, 333, 622, 711, 740, 743, 774, 781, 816 сл., 829, 844, 861, 879, 884, 897, 914, 918 сл., 931.
4) 1877—1878 г., 84, 129, 205, 227, 259—270 сл., 303, 312, 326, 359, 424, 434, 468, 623, 710, 740, 751, 885, 903, 908, 929.
Русокастро, село, Бургаски окръг 136, 841 сл.
Руспухисар, развалини край с. Медвен 796.
Рустем, везир 308.
Рушчук, вж. Русе
Ръжана, поток 166.
Ръжана, село 659.
Ръждавица, село, Кюстендилски окръг 610.
Ръта, вр. 963.
Ряховица Г. и Д., дн. гр. Горна Оряховица и с. Долна Оряховица, В.-търновски окръг 308.
Ряховица, дн. с. Оряховица, Старозагорски окръг 267, 223.
Ряхово, село, Русенски окръг 322.

Сабазий, трак. божество 62.
Св. Сава (фрески) 124, 555, 706, 870.
Садина, село, Търговищки окръг 797.
Садово, село, Сливенски окръг 795, 797.

Садово, село, Пловдивски окръг 242, 730.
Сазлийка, р. 216 сл.
Сажденик, село, Кюстендилски окръг 667.
Саиранбанр 354.
Сакар пл. 218, 757.
Саккон, средн. крепост 135.
Саксонци в стара България 506.
— в Чипоровци 34, 81.
— предполагаеми в Търново 300.
— в Кратово, СФРЮ 629.
Салона, гр. 70.
Салаш поляна 177.
Самоводен, дн. с. Самоводене, В.-търновски окръг 310.
Самодивски кладенец, местност 431.
Самоков, гр. 83, 111, 112, 138, 166, 510, 716, 720.
Самоков, Малки = гр. Малък Самоковец, Турция 511, 831.
Самос, остров 209, 791.
Самуил, българ. цар 63, 127, 624.
Самуилец, място 958.
Самунджиево, по-старо име на гр. Ботевград 969
Сандрово, дн. Евксиновград, Варна 886.
Сан Стсфано, с. Турция 208.
Саранци, село, Софийски окръг 350.
Сардика, ант. гр., вж. Сердика, 59.
Сарп-Хасан-Калеси, развалини (до с. Факия) 847.
Саръгьол, блато 171.
Саръгьолски хаиища 319.
Саръисманл, дн. с. Самуилово, Ст.-загорски окръг 215.
Саръяр — развалини при Панагюрище 399.
Саса, село, СФРЮ 507, 629, 634, 667.
Сатовища, дн. с. Сатовча, в обл. Чеч, Благоевградски окръг 522.
Сахат тепе, хълм в Пловдив, дн. хълм «Васил Коларов» 181.
Свенеацос, неточно предаване на дн. Знеполе, или дн. Звонци 571.
Света Гора при Търново 283.
Свети Крал = църква Св. Неделя, София 78.
Свети отец = Иван Рилски 65.
Свето блато = Каябашко блато 801.
Свето кладенче, местност 913.
Светослав, българ. цар 131, 300, 748, 811, 828, 870.
Свиленград, гр. 223, 678.
Свинари, селищно име 277.
Свинарска река 384.
Свирци, селищно име 277.
Свищов, гр. 111, 329, 208, 230, 299, 302, 306.
Своге, гр. 74.
Свогенски манастир 74.
Светла, р. 588.
Свещи плаз, вр. 353.
Себастополис, ант. град 441.
Σεβήρια Νύμφια — игри 854.
Севлиево, гр. 111, 112, 959, 961, 791.
Седларево, село, Бургаски окръг 800.
Сеймен, дн. гр. Марица 227, 232, 731.
Сеймени, селищно име 277.
Сеймснски камик, пл. 681.
Селановци, село, Врачански окръг 335.
Селджиково, дн. с. Калояново, Пловдивски окръг 200.
Селим I, тур. султан 71, 466.
Селим II, тур. султан 142, 435.
Селим III, тур. султан 138, 917.
Селишки връх 771.
Селци, село, Пловдивски окръг 261.
Селча, село, Пловдивски окръг 471 сл.
Семер Алан, връх 524.
Семерджии, селищно име 277.
Семизче, вж. Клокотница 184.
Септимий Север, римски император 59, 297, 215, 677, 799 сл., 854.
Септимий Гета, римски император 356.

Сердика, Серди, дн. София 55, 57—60, 62, 74, 162.
Сермиус, р., ант. река 421.
Серсем-кале, развалини в Ихтиманско 170.
Сеславци, село, Софийски окръг 133.
Сеславски манастир 74.
Сестримо, Пазарджишки окръг 172.
Сива Грамада, градище край Панагюрище 401.
Сигизмунд III крал (неговите монети, наподобени от дубровничаните) 401.
Сидера, пр. 813.
Сидерокапсия, рудници на Халкидическия полуостров 509.
Сидерокастрон, средн. крепост 509.
Силистра, гр., средн. Дръстър 80, 111, 327, 884.
Симентли, Пазарджишко, изселено през 1898 г. 178.
Симеон, българ. цар 191, 450, 695, 748, 855, 920 928 сл., 940.
Синаденос Теодор, болярин 864.
Синапли, дн. с. Синапово, Ямболски окръг 255.
Сингур, село в областта Чеч 461, 522.
Синджирлии, дн. с. Веригово, Пловдивски окръг 438.
Сини камъне, вр. 772.
Сипаница, пасбище 365.
Сипахи Мисирлик, тур. име на с. Рисиманово 225.
Сирийци, население 189.
Сиришник, село, Пернишки окръг 588.
Ситалк, тракийски цар 684.
Сиявуш-джамиси, джамия в София 67.
Скакавица Полска, село, Кюстендилски окръг 617 сл., 594.
Скакавица Каменичка, село, Кюстендилски окръг 594, 631.
Скаптопара, трак. село 687.
Scatrae, ант. селище 876.
Скафида р., крепост 832, 834.
Скелабрия, ант. селище 215.
Скендерли, дн. с. Александрово, Ст.-загорски окръг 811.
Скепасто, град, Турция 825.
Скепасто. чифлик, дн. Поморийско 859.
Скепта, тракийско село 215.
Скефа, дн. с. Скеф, Бургаски окръг 834.
Скитес, лично име 904.
Скобелев, руски генерал 271.
Скомброс, ант. име на Витоша 680.
Скопелос, виз. крепост 748, 765, 847.
Скопье, гр. Скопие, СФРЮ 58, 80, 83, 622.
Скребатно, село, Благоевградски окръг 507.
Scribention, средн. град 483, 486.
Скрино, село, Кюстендилски окръг 670.
Скриняно, село, Кюстендилски окръг 606.
Скутарион, дн. с. Скутаре, Пловдивски окръг 759.
Слав, деспот 460.
Славейков П. Р., българ. общественик 146, 171, 305, 330, 413, 429. 454, 466, 745, 789.
Славиеви гори 459.
Славиня, село, СФРЮ 545.
Славище, градище 652.
Слатина, квартал, София 162.
Слатина, село, Пловдивски окръг 422.
Слатина, село, Кюстендилски окръг 688.
Слатина, село, СФРЮ 508.
Слащен, село в обл. Чеч, Благоевградски окръг 522.
Сливен, гр. 111, 114, 767.
Сливница, гр. 74, 133, 544.

Сливница, поток 171.
Слимница, село, Гърция 498.
Смилян, село, Смолянски окръг 451.
Смоличино, дн. с. Смоличано, Кюстендилски окръг 667.
Смолско, село, Софийски окръг 352 сл., 414.
Смолени, население 450.
Смочево, село Кюстендилски окръг 688.
Смръдливо езеро 682.
Смядово, гр. 931.
Снегполье, предполагаемо име на Знеполе 567.
Соболев, руски генерал 270, 542.
Соволщица, р. 595 сл., 631, 648.
Соволяно, село, Кюстендилски окръг 575, 648.
Созопол, гр. 138, 822 сл., 827.
Солари, селищно име 277.
Солени дол, местност край Котел 795.
Солун, гр., Гърция 71, 81, 84, 465 сл.
Солун — св. Димитър, църква 467.
Солунка, поток 635.
Сомовит, гр. 331.
Сополивите камънье, местност 417.
Сопот, гр. 425.
Сопот, село, Ловчански окръг 964.
Сопотница, р. 422.
Сотир, дн. с. Сотиря, Пловдивски окръг 776.
Софийско поле 55, 64, 74, 103.
София, гр. 55—114, 140, 143, 145, 148, 152, 155, 156, 158, 728.
св. София, църкви 61, 66—69.
Софроний Врачански, българ. възрожденец 791, 306, 333, 751, 812, 846.
Софроний, йеромонах (16 век) 323.
Софуларджамиси, джамия в Ямбол 733.
Софулари, дн. с. Мъдрец, Ст.-загорски окръг 432, 268.
Спанос, разбойник 313, 475, 540.
Св. Спас, църкви и манастири
— София 73 сл., 162.
— Сопот 427.
— Кюстендил 609, 665.
Спасета, селищно име 277.
Спахийска махала, Трън 559.
Срацимир Иван, българ. цар 74, 339.
Сребърно коло, рударска местност 635.
Сребро, дн. махала Среброто, Смолянски окръг 511.
Сръбски Самоков, дн. с. Витошко, Пернишки окръг 63.
Сръбско село, дн. с. Мала църква, Софийски окръг 63, 719.
Средец, среден име на гр. София 55, 62—64, 65.
Средна гора 116, 118, 132, 143, 146, 154, 164, 165, 343 сл., 363 сл.
Средногорско въстание (1876 г.) = = Априлско въстание 170, 227, 398, 403, 410 сл., 414, 419, 442, 468, 490, 496, 500, 514, 782.
Средноречки села, покрайнина 623.
Станимака, дн. гр. Асеновград 114, 202 206, 449, 478, 487.
Станиславов Ф., епископ 922, 931.
Стара Загора, гр., вж. Загора 111, 114, 201, 205, 213, 217 сл.
Стара планина, вж. и Балкан 56, 64, 74, 117, 130, 353.
Стара река, р.
— Карлово 424.
— Родопите 503.
— Балкан 794.
Старо-Новосело, дн. с. Старосел, Пловдивски окръг 442.
Старопадалишка махала, Кюстендилски окръг 588.
Стахтохори, дн. с. Българово, Бургаски окръг 817.
Стенимахос, вж. Станимака
Стенско, село, Кюстендилски окръг 595.
Стефан Неманя, вж. Неман 54, 65.

Стефан Урош II, вж. Милутин, сръбски крал
Стефан III Дечански, сръбски крал 608.
Стефан Душан, сръбски крал 608, 700.
Стипса, местност 580.
Стоб, средн. крепост 606, 690.
Стол, пл. 578.
Столетов, руски генерал 227.
Столипин, руски генерал 209.
Столник, село, Софийски окръг 133, 350.
Столове, скали 554.
Стопонион, средн. крепост 167.
Страбон, древногръцки географ 331, 826, 854, 900, 907.
Страдалово, село, Кюстендилски окръг 667.
Стража, вр. 799.
Стража, Голема и Малка, местност 959.
Стралджа, гр. 809.
Странгфорд Леди, английска общественичка 517.
Странджа, пл. 742, 822 сл.
Стратиджа, дн. с. Стража, Търговищки окръг 947.
Страхин, войвода 493.
Стрезимировци, село, Перинишки окръг 509, 573.
Стрелац, средн. име на София 575.
Стрешер, пл. 643, 653.
Строево, село, Пловдивски окръг 445.
Струма, р., извори 56, 63, 74, 117, 118, 585 сл.
Струмица, гр. СФРЮ 667, 673.
Стрелча. гр. 143, 357, 397.
Стрелешка, р. 379, 385.
Стрема, р., извори 419.
— име 421.
— пролом 185.
Стъклен, крепост 329.
Стъргел, село, Софийски окръг 351, 359.
Суджурлар, вж. Гулица
Суково, село, СФРЮ 548.
Суковска река, р. 553.
Succi, ант. проход, дн. Момин проход 173.
Султание, непостроен град на Дунав 331.
Султанери, покрайнина 462.
Султанлар, дн. с. Султанци, Варненски окръг 877, 889.
Султанска могила, до с. Русокастро 843.
Сулудервенд, Момина баня, слято с гр. Костенец, Софийски окръг 171.
Сульов гроб, местност 127.
Сумелас манастир 790.
Сунгурлар, дн. с. Сунгурларе, Бургаски окръг 804.
Сура, р. 519.
Сургучи, население 759.
Суха Глогова, поток 794.
Суха, пл. 570.
Сухи дял, местност 794.
Сухи чал, вр. 717.
Сухо езеро 717.
Сухо праскало, р. 430.
Сушица, село, В.-търновски окръг 141.
Сушица, село, Пловдивски окръг 423.
Суютлийка, р. 216.
Суютчук Гявур, дн. с. Българево, Толбухински окръг 905.
Суютчух Тюрк, дн. с. Топола, Толбухински окръг 903.
Сънгъртии Горно и Долно, села в обл. Чеч 522.
Сърбе, селищно име 277, 962.
Сърбе, дн. с. Малки Вършец, Габровски окръг 272.
Сърби 64, 66, 85, 361 (търговия)

393, 546, 547 сл., 607, 673, 730, 790 (Сърбин) 953.
Сърбогъзи, селищно име 277.
Съриено — Горска околия, вж. Караджадаг 265.
Сърткьойлер, местност 166, 928.
Съхране, дн. с. Саранци, Софийски окръг 350.
Секирица, р. 558, 580.
Сенокос, село, СФРЮ 510.
Сюлейман I, турски султан 195, 487.
Сюлейман II, турски султан 94, 123, 142 сл., 414, 482, 897.
Сюлейман паша, турски военачалник 206, 227, 270.
Сътеска Горна и Долна, средн. селища 606.

Таваличка, пл. 596.
Таксим тепе, хълм в Пловдив, 180.
Талашманлии, дн. с. Генерал Тошево, Ямболски окръг 746.
Тантури, село, В.-търновски окръг 952.
Таптък, дн. с. Кипра, Варненски окръг 890.
Таранпаланка, дн. гр. Трън 573.
Тартарица, могила 355, 370.
Тарутии, ант. селище 881.
Татар-Пазарджик, дн. гр. Пазарджик 83, 103, 111, 155, 166, 177, 201, 206.
Татари, население 129, 327, 340, 886.
Татарица, село, Силистренски окръг 327.
Татарски брод 969.
Таушанли, крепост до Ямбол 737.
Таушан тепе, вр., дн. Зайчи връх, 354.
Таушан тепе, дн. с. Кабиле, Ямболски окръг 733, 737.
Тацит, римски историк 100, 187.
Ташбоаз, дн язовир В. Коларов 517
Ташкесен, дн. с. Саранци, Софийски окръг 350, 970.
Ташхан, хан в София 72.
Ташхисар, развалини до Провадия 922.
Твърдица, гр. 213, 227, 369.
Твърдко, крал босенски 199.
Теке, дн. с. Богомилово, Пловдивски окръг 422.
Теке, дн. с. Оброчище, Варненски окръг 897.
Теккебаир, височина 732.
Текке-Мусачево, дн. с. Калугерово, Хасковски окръг 216.
Телиш, село, Плевенски окръг 352.
Templum Iovis, ант. селище при с. Обзор, Бургаски окръг 876.
Темска, р. 546.
св. Теодор (главата на —) 869.
Теодор II Ласкарис, виз. император 223, 492 сл., 538.
Теодорополис, средн. град 295, 448.
св. Теодоси Търновски, средн. бълг. книжовник 284, 763, 772.
Теодоси III, виз. император 748.
Теофил, виз. император 868.
Теплен, село в обл. Чеч, Благоевградски окръг 522.
св. Терапонти 73, 74, 560.
Тервел, бълг. хан 855.
Теримерос, средн. град 607.
Терлеш, село, Гърция 509.
Терме Мегали Терме, Термеполис, средн. град 758.
Тертеровци, бълг. царска династия 428, 882.
Тертер II, бълг. цар 194.
— монети на цар Тертер 815.
Тетевен, гр. 154, 278, 334, 360, 353, 522, 965.
Тикале, село, Смолянски окръг 451.
Тиквеш, покрайнина 532.
Тиле, келтско селище 266.
Тириза, нос, дн. Калиакра 907.
Тиха Рила, р. 716.

Тича, р. 939.
Тича, село, Сливенскн окръг 788.
Тлачене, село, Врачански окръг 367, 965.
Товищен, село в обл. Чеч 522.
св. Тодор
— Златица 362.
— Панагюрище 410.
— Перущица 491.
— Бобошево 670.
— Добрина 924.
Тодоричени, село, Ловчански окръг 362.
Тодорчета, селищно име 277.
Тозлук, Тузлук, покрайнина 137, 139, 350.
— пространство 947, 950.
Токунци, население 145.
Тонзус, р., дн. р. Тунджа 266.
Топир, ант. град 448.
Топлеш, селищно име 277.
Топлидол, село, Пазарджишки окръг 578, 658.
Топлидол = Злидол, село 658.
Топлицос, средн. крепост 539.
Тополка, р. 377.
Тополница, р. 138, 175, 177, 354, 272, 376.
Тополовица, р. 336.
Торбалъжи, селищно име 277.
Торлаци, население 549.
Тораман-махала, в Копривщица 413.
Тортамъш, дн. с. Брестово, Варненски окръг 890.
Траки, население 57, 185 сл.
Тракия, древна 58, 59, 121.
Трапезица, средн. хълм, В. Търново 282, 289.
Трапезонт = Трапезица
Троян = император Траян 58, 163.
Траянов път, проход в Ст. Планина 163.
Траянова врата, проход 65, 170, 173.
Траянопол, ант. град 447.
Трекльено, дн. с. Трекляно, Кюстендилски окръг 530, 592, 652, 641, 645.
Трекленска река 642.
Трембеш, дн. гр. Полски Тръмбеш 312.
Трепевнц = Транезица
Трепче, средн. селнще 78.
Триадица, средн. име на София 63.
Триград, село, Смолянски окръг 471 сл.
Trimontium, ант. име на Пловдив 187.
Три уши, вр. 545.
Троглодити, население 331 сл.
Св. Троица църкви и манастирн
— София 74.
— Търново 295.
— Марнополе 300.
— Златица 371.
— Пастух 668.
— Тополовград 750.
Тройца, село, Шуменски окръг 932, 941.
Тронковци, население 846.
Троян, гр. 423, 511.
Троян, Горни и Долни, част от римски път при Троян 162.
Троянов път, вж. Траянов път 163, 168.
Трояиов град, развалини на Хисара 440.
Троянска седловина 423, 963.
Трън, гр. 97, 129, 135, 147, 149, 559 сл.
Трън, село, Смолянски окръг 451.
Трънково, село, Ст.-загорски окръг 224.
Трънска река, р. 130.
Трънчевица, село, Пловдивски окръг 331.
Тръсино, село 617.
Тръстеник, дн. с. Славяново, Плевенски окръг 323.
Трявна, гр. 97, 279.

Тугугерум, ант. селище 490.
Туден, село, Пернишки окръг 548.
Тузлу-дере, турско име на р. Тополница 354.
Тукидид, древногръцки историк 57.
Тулово, обл. 260.
Туловско поле 259.
Тумба планина 501.
Тунджа, р., извори, име в Казанлъшко 259, 733 сл.
долно течение 432, 266, 259, 730.
Тунесец, местност 943.
Тураница, р. 634.
Турия, село, Ст.-загорски окръг 268.
Турски извор, вж. Извор Турски
Турско село, село Бистрица, Кюстендилски окръг 618.
— в околността 134.
— в Ст. Загора 223.
— в Казанлъшко 230, 262.
— в Търново 298.
— при Дунава 331.
— в Златишко 358.
— в Гьопса 422 сл.
— в Родопите 61.
— в Трънско 573
— в Брезнишко 582.
— в Кюстендилско 617, 598.
— в източния Балкан 798, 815 сл., 946 сл.
— в Севлиевско и Ловчанско 960.
— тяхното стопанство 254 сл., 261.
— живота на ефендетата по селата 428 сл.
— гощавка 492.
— типове на аги 619.
— грабежи у тях 646.
— турци в българската войска 317, 640.
— в средните векове на полуострова 221, 461, 759.
— Турци православни, вж. Гагаузи, Сургучи. Попрежното надмощие на турците в Тракия 201, 327, 334, 741.
— Напредването им срещу българите в източния Балкан 797 сл., 925, 946 сл., 952.
Туряковци, село, Пернишки окръг 561, 567.
Тутракан, гр. 327, 334.
Тъмбра, пл. 501.
Тъмръч 471.
Тъмбръш, изчезнало село в Родопите 488, 469.
Тънки рът, височина 378.
Търновлак, село, Кюстендилски окръг 618.
Търново = Велико Търново 55, 64, 74 сл., 80, 83, 97 сл., 111, 114 сл., 136, 140, 155 сл., 195, 213, 281.
Търново = Търнава, Софийски окръг, изселено 162.
Търново, дн. с. Търнава, Ямболски окръг 738.
Търново-Сеймен, дн. гр. Марица 213, 731.
Търновца, дн. с. Търновка, Варненски окръг 947.
Тъжа, р. 266, 432.
Тъпанари, селищно име 277.
Търсигъзи, селищно име 277.
Тюрк Арнаутлар, дн. с. Белоградец, Варненски окръг 917.

Узанска, пл. 269.
Узи, население 893.
Узунджово 539, 247, 255.
Узуните, селищно име 277.
Узунулук, турско име на гр. Калофер 434.
Узун-шехир, развалини до Сопот 427.

Уйно, дн. Горно и с. Долно Уйно, Кюстендилски окръг 649 сл., 724 сл.
Унгарски пленници 166.
Унгарци 64, 65.
Урвич, средн. крепост 125.
Уудина, р. 616, 682.
Урсулица поляна 382, 402.
Урумбейликьой, дн. с. Лесово, Ямболски окръг 754.
Урум-Еникьой, дн. с. Българово, Бургаски окръг 817.
Уруци (Юруци) = турци 463.
Уруците, селищно име 277.
Урушка стена, скала 783.
Усина, дн. с. Осина, Смолянски окръг 520.
Устие, пр. 281.
Устина, село, Пловдивски окръг 492.
Устра, средн. креп. 453.
Устово, дн. квартал гр. Смолян 451.
Уша, вр. 643.
Ушатови дупки, местност 502.
Уши, село, Кюстендилски окръг 662.
Уши, вр. 784.

Факия, село, Бургаски окръг 846.
Фадабей = Фидабей, дн. с. Велчево, В.-търновски окръг 955.
Фере, гр. Гърция 232, 456, 469.
Ферезли, дн. с. Овчеполци, Пазарджишки окръг 378.
Ферария, ант. селище 509.
Ferrière, граф 202.
Фетхи джамиси, джамия в София 73.
Фикел, дн. с. Маточина, Хасковски окръг 521, 758.
Филибе, дн. гр. Пловдив 196.
Филип II, македонски цар 185 сл., 196, 736, 928.
Филип III, македонски цар 121, 186.
Филип V 120, 186.
Филип Араб, римски император 187, 778.
Филипи, ант. гр. 447.
Филипов град = гр. Пловдив
Филиповци, село, Пернишки окръг 580.
Филипуполис, вж. Пловдив
Финландец, в София 85.
Фичов Ник, народен строител-архитект 313.
Forum Sempronii, античио селище, Разградско 936.
Франга, Буюк, дн. с. Каменар, Варненски окръг 894.
Французи в София 85.
Френк-хисар, махала, В. Търново 295.
Фридрих I, крал 65, 191, 483, 546.
Фролош, село, Кюстендилски окръг 671.
Фундукли, дн. с. Шкорпиловци, Варненски окръг 745.
Фъртуни, селищно име 277.

Хаджи дере, р. 866, 872.
Хаджи Димитър Асенов 270.
Хаджиелес, дн. гр. Първомай 213 сл.
Хаджи Калфа, пътешественик 215, 221, 263, 265, 288, 298, 325, 358, 462 и др.
Хаджиоглу-Пазарджик, дн. гр. Толбухин 910.
Хаинкьой, дн. с. Гурково, Ст.-загорски окръг 227, 259.
Халкали, турско име на дн. гр. Сливница, Софийски окръг 544.
Халкокондилас, средн. историк 201.
Хамбарлии, дн. с. Житница, Пловдивски окръг 200.
Хамер, немски историк 95 сл., 109 сл.
Харачерите, селищно име 277.
Хариуполис, средн. град 231.
Хармандере, дн. р. Яворица 174.
Харф, рицар 610, 673, 722.
Хасанбегли, дн. с. Изгрев, Ямболски окръг 754.
Хасикия, покрайнина 845.

Хаскьои значение 269.
— в Казанлъшко 268.
— в Провадийско 917.
Хаскьой, дн. гр. Хасково 202, 111, 214, 247, 493, 539.
Хасът, дн. с. Крън, Ст.-загорски окръг 268.
Хачука крепост 897.
Хеброс, дн. р. Марица 173, 187.
Хемус, древно име на Стара планина 100, 121.
Хенрих, император 193, 222, 267, 460, 486.
Херодот, древногръцки историк 57, 131.
Херул, дн. с. Ерул, Пернишки окръг 564.
Хесарфен, турски писател 617.
Хиера лимне, средн. местно име 850.
Хилендарски манастир 362, 416 сл., 782.
Хиндибунар, пещера 931.
Хисар, дн. гр. Хисар 215, 218, 282, 438 сл., 273, 808.
Хисаргьол, тур. име на Каябашко блато 801.
Хисарджик, крепост до дн. с. Ветрен, Пазарджишки окръг 175.
Хисаркапия, Пловдив 188.
Хисар-Кюселери = гр. Хисаря
Хисарлък, старо градище, вж. Кюстендил
Хитрьовци, селищно име 277.
Хмелщица, по-старо име на с. Мещица, Пернишки окръг 560.
Хониати, местност 852.
Хосрев паша 112, 661.
Хотница, село, В.-търновски окръг 296.
Хохщетер, пътешественик 118.
Храбър, Черноризец, средн. бълг. писател 150.
Храбърско, село, Софийски окръг 133.
Хрельо, бълг. болярин 700.
Хрупища, село, Гърция 500.
Хуни, население 60.
Хунияди Ян, унгарски пълководец 912.
Хусеин паша, тур. военачалник 275, 306.
Хусеница, село в обл. Чеч 522.
Хустето, пр. 282.
Хърсово, неустановено село в Севлиевско, вж. Вресово 960.

Цамблак, средн. бълг. писател 283.
Цанков, Драган, бълг. общественик 329, 542, 727.
Цапарево, село, Благоевградски окръг 678.
Царев връх 692, 717.
Царева ливада, дн. с. Върбаново, Габровски окръг 279.
Царева ливада, местност 329.
Царевец, хълм, В. Търново 282, 286.
Царево падало 127.
Царево село, дн. гр. Делчево, СФРЮ 624, 646, 667.
Цариброд, дн. гр. Димитровград, СФРЮ 547 сл.
Цариград, град в Турция 56, 62, 68, 77, 81, 83, 104, 106, 111, 113, 134 сл., 155, 163, 179, 193, 197, 207.
Царицина, село, СССР 341.
Царичина пл. 419.
Царичина, място 674.
Царско селище, местност 590.
Цацуровци, село, Софийски окръг 550, 564.
Τζέπαινα крепост 538.
Церецел, село, Софийски окръг 564.
Церовене, дн. с. Горно Церовене, Михайловградски окръг 342.
Caecina Largus, римски държавник 687.
Цибар, дн. с. Горни и с. Долни Цибър, Михайловградски окръг 335.
Цибрица р. 342.
Цигани изобщо 85, 87—89, 140, 152,

231, 240, 307, 414, 475, 527, 730 сл., 776, 778, 958.
Црешньево, дн. с. Црешнево, Кюстендилски окръг 619.
Цръвена ябука, дн. с. Цървена ябълка, Кюстендилски окръг 667.
Цръвенянска пл. 597.
Цръвилото, вр. 675.
Цръква, дн. с. Църква, Пернишки окръг 585.
Цръна гора, местност 583.
Цръна гора, местност, СФРЮ 640.
Цръна река 635, 645.
Цръновунци, село, СФРЮ 364.
Цръноок, вр. 610, 634, 643, 651.
Црънощица, село, СФРЮ 643.
Црънча, село, Пазарджишки окръг 540.
Църънче, село в обл. Чеч 522.

Чадър-тепе, вр. 681.
Чакали, селищно име 277.
Чакърлар, дн. с. Димитриево, Ст. Загорски окръг 215.
Чалъкавак, дн. с. Риш, Щуменски окръг 814, 931.
Чалъмахала, дн. с. Трънково, Сливенски окръг 225.
Чамкория, дн. Боровец, Софийски окръг 720.
Чаморлу = с. Шишманово, Софийски окръг, сега изселено 727.
Чаморлу гечид хан 727.
Чанакчиево, дн. с. Розово, Пазарджишки окръг 259, 797.
Чантепе, турско име на Царевец 288.
Чардак, село 444.
Чаркови, селищно име 277.
Чатак = тур. име на с. Тича, Сливенски окръг 788. Вж. Устово
Чаталкая пл. 772.
Чаталтепе, могили 421, 437, 849.
Чаушкьой, дн. с. Генерал Кантарджиево, Варненски окръг 911.
Чеканец, село, Кюстендилски окръг 667.
Челеби джамиси, джамия, София 82.
Челнгра, нос 908.
Челопеч, село, Софийски окръг 355.
Челопечане, село, Софийски окръг 75.
Чемерник пл., СФРЮ 573.
Ченге, дн. с. Аспарухово, Варненски окръг 927.
Ченгел, дн. с. Дивдядово, Щуменски окръг 937.
Чепеларе, гр. 480.
Чепино, покрайнина, дн. гр. Велинград 494, 523 сл.
Чербул дол, местност 403.
Червен, средн. град 325.
Червена църква, виз. църква при с. Пастуша 489.
Червена локва, селищно име 277.
Червени бряг, село, Кюстендилски окръг 673.
Черепишки манастир 78.
Черешово, село, Разградски окръг 471.
Черешово, махала, Смолянски окръг 471.
Черкези, население 85, 89.
Черкешли, дн. с. Желю войвода, Сливенски окръг 803.
Черковна, село, Варненски окръг 947.
Черна джамия, София 76.
Черна вода, гр., СР Румъния 80.
Черней вр., Рила 700, 714.
Черни връх, Витоша 117.
Черногорци, население 85, 406, 953, 967.
Черно море 56, 63, 83, 120
Чеси = чехи, население 85
Честнти дол, местност 410.
св. Четиридесет мъченици, църква, В. Търново 292.
Четирци, село, Кюстендилски окръг 666.

Чеченци, население 522.
Чечко, покрайнина 522.
Чешко поле 362.
Чешлянци, село, Кюстендилски окръг 618, 641.
Чимос, р. 860.
Чингеие дервент, местност 348.
Чингене Скеле, залив, Бургаски окръг 831.
Чипоровци, гр., дн. Чипровци 80, 199, 344, 511.
Чиракманбаир, местност (Каварна) 902.
Чирмен = Чирменски колиби, слети със с. Надежда, Хасковски окръг 433, 453.
Чирпан, гр. 201, 211, 213, 215.
Чирчилат, вр. 564.
Чифир, вр. 380, 442.
Чобан-Хасан, разбойник 315.
Чолак-Пехливан, разбойник 321, 895.
Чолпан, болярин 883.
Чорин дол, село, СФРЮ 552.
Чортовец вр. 796.
Чорул, село, Софийски окръг 564.
Чуйпетльово, дн. с. Чуйпетльово, Пернишки окръг 693.
Чука, вр. 777.
Чукльево, дн. с. Циклево, Кюстендилски окръг 589.
Чукурлии, дн. с. Песнопой, Пловдивски окръг 376.
Чукуровски манастир, Софийски окръг 74.
Чумина река 377.
Чумов гроб, местност 388.
Чуруково, село, Смолянски окръг 471.
Чурян, дн. с. Чурен, Пловдивски окръг 488.
Чучурка р. 431.
Чьомлек-Еникьои, дн. с. Старо ново село, Пловдивски окръг 442.

Шабла, гр. 909.
Шайтанташ = Джендем тепе, Хълм на младостта, Пловдив 181.
Шапка пл. 634.
Шар пл. 640.
Шарен мост, в София 61.
Шатковица, село, Кюстендилски окръг 653.
Schweigger, пътешественик 168.
Шейново, село, Ст.-загорски окръг 270.
Шейтани, колиби, Еленско 956.
Шеремет, дн. с. Щереметя, В. Търновски окръг 954.
Шехово, село, Бургаски окръг 797.
Schiltberger, пътешественик 907.
Шипка, село, Ст.-загорски окръг 270, 272.
Шипковица, село, Пернишки окръг 653.
Шипочено, село, Софийски окръг 618.
Ширине, поляна 381.
Широка Лъка, гр. 97.
Шишковци, село, Кюстендилски окръг 617.
Шишман, бълг. цар 68, 74, 121, 125, 194, 195.
Шишманово кале, местност 722.
Шияковски манастир, Софийки окръг 74.
Шкодралии, название на кърджалии 82.
Шопи Шопско, Шоплук 145 сл.
Шпаньоли, вж. Евреи
Шума, селищно име 277.
Шумен, гр. 81, 111, 928 сл.
Шумски манастир 74.

Щип, гр. СФРЮ 623.
Щипон, средн. крепост 167.
Щърклево, село, Русенски окръг 327, 405.

Юнарбаня, дн. Горна Баня, квартал, София 129.
Юмрукчал, дн. в. Ботев 184, 429.

Юнузчилар, дн. с. Балкаици, Варненски окръг 901.
Юруци, население 402, 463.
Юстин II, виз. император 220.
Юстиниан I, виз. император 61, 188.
Юстиниан II, виз. император 221.
св. Юстина, крепост 492.
Юсуфлли = Щуплии, дн. с. Бероново, Сливенски окръг 797.

Ябланица, р. 580.
Яворица, р. 174 сл.
Ягодинка, р. 525.
Яйла, дн. с. Горни близнак, Варненски окръг 879.
Яйла, дн. с. Ягнило, Толбухински окръг 952.
Яковци, село, В. Търиовски окръг 956.
Якъзлъ, дн. с. Дебелт, Бургаски окръг 746, 835 сл.
Ямбол, гр. 111, 155, 201, 511, 729 сл., 732.
Яна р., вж. Луда Яна
Янтра, р. 86, 312, 83, 310 сл., 329, 281 373.
Ярокос, пасбище 364.
Ярджуловци, дн. с. Арджиловци, Пернишки окръг 583.
Ярловци, село, Пернишки окръг 549, 568, 723.
Ясен = бълг. цар Асен 125, 556.
Ясенов дел, местност 422.
Ясеиово кале, местност 125, 556.
Ястребец, пл. 570, 657.
Ясъкория, дн. с. Равногор, Пазарджишки окръг 496.
Ясътепе, дн. с. Ветрино, Варненски окръг 920.

II. НЕЩА

Аба, вж. сукнарство
Аграрни отношения и въпроси 233, 614.
Alliance israélite 87.
Алчия, вж. гипс
Архиви Цариградски 142, единственият градски 790.
Архитектура простонародна 97, 364, 415, 500, 558, 566, 589, 644, 704.
Архитектура турска 77, 183 вж. Безестеи, джамия
— християнска, вж. къщи, църкви
Архонти 872.
Афион 247.

Байрям вж. празници турски
Балове придворни 188
Бани изобщо в България 92, 259; София 60, 76, 82, 92, Юкаръ баня 129, блатливи бани 130, Костенечка баня 171, Казанлъшко 259, Стрелча 397, Панагюрище 398, Карловска баня 437, Хисар 440, Крастово 442, Беден баня 471, Неврокоп 522, Чепино 528, 532, Хасково 539, Звонци 556, Кюстендил 600, Сапарева баня 676, Джумая 686, Белчии 727, Сливен 767, Айтос 819, Бани изкуствено отоплявани 92, 168, 721.
Барабой 246, 396, 643.
Бегликчии 203.
Безистен в София 77, 80, в Пловдив 183, в Ямбол 734.
Беклеме, беклентия вж. Стражници
Библиотека народна 112.
Биволи 242, 548, 581, 766, 767, 842 и др. биволски кожи 80, 922.
Бигор, кондензиране на 613.
Блата, вж. езера, мочурляци
Богослужение христ, в по-старо тур-

ско време 169, 225, 415, 515, 800, 816 и т. н.
— славянско 403, 435, 572, 702.
Боза, питие 92.
Боляри в София 125, —ска махала 286.
Борики уединени при черквите 559, 670.
Борина 87, 257, 518.
Броенето у българо-мохамеданите 519.
Бронзове, Родопски 511 вж. старини.
Бръснене на главите и брадите 151.
Бреза в България 347.
Букаги конски 100, 761.

Вакуфи 169, 309, 413, 656, 734, 742, 917.
Веселия народни 645
Вино вж. лозарство
Воденици 122, 858, 913, 967 вятърни 806, 823, 851, 866 ръчни 815. Воденични камъни 122, 350, 639, язове от храсталак 731, 944, издигнати улеи 787,
Водопади 125, 587, 593, 633, 948, 961.
Водопроводи: София 100, Пловдив 182, 188, Загора 225, 258, Кюстендил 599, 617, Ямбол 734, Анхиало 853,
Воеводства 397, 357.
Войници 405, 573.
Восък 856.
Врати с греди наместо свод 286, 337.
Врачки, вж. Митология
Вълна 80, 252, 775, 781.
Вълци 118, 162, 269, 328, 392, 536, 570, 684, 786, 898, 949.
Вършитба начин 241.
Вестникарство, бълг 111, 211.
Ветрове правилни 419 (Род.) 859 (море)
Въглища каменни, долове в Мошино 584, в Трявна 261, леговища 553, 675, 719, жили 650, 662, 690

Гад в къщите 93.
Гайтани 253, 274, 361, 417, 425, 426, 435, 639, 725.
Гарги 94.
Гипс пластове 593, 731.
Глаголица 125, 484.
Глад в Кранще на 1875 г. 642; на 1879 г. 236, 619, 645.
Гори на Витоша 117: в Ихтиманско 167, 170, в Загорско 233, в Казанлъшко 259, 269, в Габровско 274, в Делиорман (Лудогорие) 311, гори на Берковския балкан 345, на Етрополския 351, на Средна гора 357, 371—390, на Калоферския балкан 430—437, в Родопите 445, 512, 538, в Трънско 555, на Осогово 635, на Рила 682 сл., в Котленско 777 сл., на Странджа 822, 844 сл., на Емонския балкан 874, при Батовска р. 894, 898, 909, при Преслав 944, в Тетевенско и Орханийско 963.
Гори иглолистни 117, 269, 430, 445, 517, 554, 682.
Гори, опустошение на 366, 643, 692.
Грабене на моми 646.
Градинарство (бахчованлък) 246, 309, 755 (Кавакли)
Градинарство овощно изобщо 248, в Кюстендилско 597.
Градища 125 из цялата книга; най-добре запазени вж. във Видин, Калнакра
Грамоти старобълг. 69, 75, 268, 594, бял. 698, 699, виз. 482, турски 142, 144, 165, 167, 397, 409, 412, 429, 432, 465, 761, 781, 790, 835, 917, 956, румънски 295.
Граници стари бълг.-виз. 194, 746,

бълг.-сръб. 571, 607 на старите турски провинции

Новите граници и гранични отношения 359, 361, 420, 578, 623, 638, 654, 689, 712, 787.

Гробища бълг. 350, 653, турски 83, 96, 115, 168, 219, 260, 359, 423, 604, 735, 803, 951, турско погребение 895, помашки гробища 529, еврейски 219.

Гробове на турски светци (тюрбе) 340, 360, 423, 897, 907, 930.

стари гробове в горите 371, гроба на Калифер воевода 433, бълг. гробове с изображения според занятието на починалия 500, 735.

Грънчарство 274, Трънско 567, 570.

Гушавост 678.

Гюлове, развъждане на — и гюлово масло 264 — 267, 381, 396, 419, 425, 500, 505.

Гъски в тур. села 936.

Данъците в Румелия 845, духовни 562, 854, недобори 234.

Дербенджии 434, 761. 138, 165.

Дервиши, текета 293, 326, 887, продуциране 613.

Десятък 614, 615, 620.

Джамии турски 69, 76, 93, 168, 183, 288, 298, 613, 673, 733, 930.

Джуджета 645.

Диалектология вж. Наречия

Дивеч: Витоша 120, Балкан 260, 268, 345, 786, Дунавските ливади 328; Средна гора 392; Устието на Марица 398; Родопи 526, 536; Трънско 570; Рила пл. 684; долна Тунджа 752; Странджа 846.

Диви кози 431, 685.

Диви кокошки (Phasianus) 345, 752

Добитък 245; впрегатен 247, вж. скотовъдство

Добитък планински 392, 526, 631, 657, 963.

Драка, вж. козашки трън

Дропла птица 120.

Дъждове балкански 101, 423, 431, 814.

Дъскарство 162, 512, 513, 756.

Липса на дърва 332, 544, 581, 675.

Дедьць Средечьскыи 65.

Делници 341.

Деца, брой 137, 403, 852; няколко години доени 627; деца, отвлечени през войната 229.

Дъба на св. Терапонти 74; дъб (Quercus valonca); дъб изобщо 554, 456.

Езера, Балкански 353, Родопски 518, Власинскн 657, Рилски 681, 682, 717, блатливи при Карнобат и Страланджа 805, 808, Бургаски 832, солени при Анхиало 850, Девненски 880, 911, 915.

Език, Брациговският (жаргон) 498

Език гръцки, неговото разпространение в старите векове 58, 302, 570, 603, 913. Гръцки думи на бълг. 136, 141, 237, 244, 303, 310, 391, 457.

Език гръцки по-напред в училищата из градовете 83, 225, 723, 735, 771, 792; в черквите 83, 405, 782. Сегашно разпространение на гръцкия език в страната 225, 303, 712, 771.

Език латински, неговото разпространение в средните векове 58, 570

Език турски, разпространението му в страната 86, 570.

Екзархия Търновска 83, 293, Пловдивска 453.

Елда (Polygonum) 557, 643

Елени 120, 345, 382, 570, 684, 786, 846.

Емиграция турска 87, 207, 233, 304, 323, 825, 875, 851
Ендогамия 958
Епископства, граници и техните землища и т. н. Анхиалско 811, 857 сл., Варненско 883, 887, 904. Преславското. Дръстерско (Силистренско) 325, 885. Крупнишко 701. Ксантийско 450. Кюстендилско (Велбуджско) 606, 610, 622 сл., 648, Ловчанско 358, Месемврийско 858, 868, 872, 884, 922, Нишавско 574, 576, Нишко 576, Овечко 883, Одринско 756, Пловдивско 358. 450, 453, Преславско 782, 858, 938—940, Русчушко, вж. Червенско, Самоковско 722, Сливенско 756, 775, 782, Софийско (Средецко) 63, 571, 576, Созополско 826, Търновско 224, 299, 782, Червенско 325, Щуменско вж. Преславско
Епископства католишки: Сердишко 201 (седалище в Пловдив) 199, 344 (седалище в Чипровци), Никополско 331
Еснафи 73, 86, 89, 726, 250
Етиография вж. отделните народи.

Жаби в градовете 94.
Желви, вж. костенурки
Желязо 252, 508 сл., 655 сл., вж. рударство. Самоковско и чуждата конкуренция 178, 725, Босенско 252.
Железници досегашни 155, 178, 730, 926; тяхното влияние 204, 214, тарифи 234, 257, 741. Нови (1888 г.) 104, 155, 161. Недостроени 83, 164, 331, 584, 586, 589, 591. Проектирани 156, 268, 352, 837.
Женитба ранна в зап. България 582
Живописи църковни (фрески) стари 73, 78 (иконописец Пимин +1610) 122, 123, 124 (Соф.) 72, 73, 77, 124, 288 сл. (Търново) 340 (Видин) 480, 483, 484 (Род.) 552, 555, 558, 572, (Трънско) 653, 659, (Краище) 669, 677, (Дупнишко) 688, 671, (Рила) 863, (Месемврия), вж. икони
Живопис църковна днешна 706, 726, 123 сл., 279, 414 сл., 436, 558, 706 сл., 957
Жидове в преданията 170, 355, 935
Жита, видове 245
Жътвари планински в равнините 239, 364, 631, 800, 811, 859

Забавления народни 123, 152 сл., 324 сл.
Задруга, вж. род 147 сл.
Замяна на стока 257.
Заиаяти 86, 97, 250; училища 254
Заселване на равнините 277, 330.
Зеленчуци 246.
Земеделие в България изобщо 236, 355, 396, 518, 413, 643, 656, 954. Земеделски училища и списания 242.
Земетресения 82, 87, 602, 900.
Землищата според турското право 144, 613; държавни 141, 145.
Земя, ядене на 645.
Зима 103, 176, 273, 329 и т. и.
Злато, плавение на 507, 356, 389, 434, 487, 583, 597, 603, 656, 674
Златарство 72, 78, 336, 343, 485, 701.
Змии 436, 786, 887.
Зъбри 243.

Избори (буйства) 147, 343, 576.
Извори сладководни между лагуните 60, 837, 850, периодични 540, необикновено големи речни при Девня 913 и на р. Панега 967, вж. Минерални извори и Бани.
Икони стари и нови 398, 414, 482 (груз.) 699, (Комненска) 864, (Ме-

семв.); иконописци 78, 414, 436 вж. живописство
Имания, търсене на 125, 291, 668, 751, 777, 830, 843, 924.
Имена местни изобщо 139, на колиби 277, на нови селища 341, изкуствени вж. Железник и Лозенград в Средна гора 402, в Родопите 522. От румънски произход 402, 563, от гръцки произход 491, 648. Турски имена в Родопите 464, в тракийската равниина 201, 223, 742, от местен падеж 807, 908.
Имена лични шопски 147, павликянски 200, от 16-то столетие 299, Търновски 303, от румънски произход 402, в Средна гора 402, в Котел 790.
Имена на племена и техният произход 145.
Имоти коронни тур (хас) 263, 613
Индустрия домашна 250, 256.
Италиянски, влиянието на 197.

Калдаръми, турски и български 371, 423, 487, 501, 518, 540, 588, 777, 786, 814, 925. Вж. шосета римски
Калугери вж. манастири
Камбанария 289, 360, 410, 480 и др. вж. кули, стари камбани 286, 360, 612, нови 707.
Камили 194, 840.
Карантини 369, 541, 638, 727, 787, 848.
Кариери, антични 296, днешни 343, 350, мраморни 662, 682, 715, 777.
Католици 81, 85 вж. дубровничани, павликяни
Катран, произвеждане на 470, 473, 720.
Кервансараи в София 67, 76, 182, в Княжево 129, Новихан 139, 163, в Пловдив 183, в Папазлии 213, 730, в Кюстендил 611, 613.
Кестен, питомен 248, 259, 587, див 944.
Килими 98, 710, 781, 792, 145.
Климат Софийски 100—104, Пловдивски 183, Средногорски 391, Кюстендилски 597, Рилски 684, Котленски 787 сл., в Бургаско 837 сл., 842, в Анхиало 852, промяна в Девня 925.
Козашки трън (Palinus) гъсталаци 216, 543, 549, 744, 841.
Кози и стада 552, 963 и др.
Кожи и кожуси 80, 252.
Кокошки немски (Numida) 248.
Коли селски 243 сл.
Коли металически в могилите 260, 489, 665, 738, 751.
Колиби 137—138, 273, 277, 389, 404, 504, 583, 643, 667, 956.
Колонизация 322, вж. преселение
Колос на Аполон 827.
Конник, тракийски барелиеф 186, 734, 738, 760, 816, в природна големина 933, 846.
Коноп 246, 602, 673, 755.
Коне, планински в стада 118, 365, 718, 786, в стопанството 234.
Копринарство 250, 303, 775.
Костенурки 422, 443.
Косъм от пророковата брада (сакали шериф) 613, 740.
Кошари вж. колиби
Кретали 328, 590, 844.
Кретенизъм 527, 678.
Кули, саат 182, 286, 360, 612, 718, 956, бейски в градовете и селата 263, 576, 595, 613, 636, 650, църковни (камбанарии) 410, 479, 550 сл., 864.
Курс на монетите 160, 255, 845.
Кучета улични 94.
Кюпове вж. съдове глинени
Кютюк, турски списъци на селата и пр. 142.

Къщи градски, устройството изобщо 97, в София 79, 90, в Пловдив 182, в Габрово 274, в Дряново 279, в Търново 285, в Арбанаси 307, в Брацигово 497, в Котел 787, във Варна 887.
Къщи селски изобщо 134, 136. В Търновско 279, 953, подземни в Крайдунавско 332, турски в Устина 493. Родопски дървени скелети 503, 527, 533, къщи в Цариброд 546, в Кюстендилско 661, 666, в Котленско 778, 780, червени турски 904, прътени в Ловеч 963, в Т. Извор 967.
Къщи: колко средно имат жители в градовете 97, 232, в селата 137, 148.
Къщи градски, съградени от дърва, сечени на самото място (предание) 413, 331.

Лагер с окопи при Карнобат 810, при Абоба 935.
Лалугери 162, 175.
Лен 246, 470, 526, 535.
Ленна уредба, турска 143, 204, 410, 613.
Ливади, Дунавски 328.
Лига, албанска 625.
Литература, българомохамеданска 532.
Лихварство 807, 958.
Лозарство 191, 243, в отделни покрайнини 248, 343, 424, 487, 490, 597, 755, 768, 793, 851, 894, 938. Покрайнини без лозя 548, 586 631, 643, 720, 955. Дива лоза 910 (срв. 261).
Лепен по цели поляни 381.
Люляк див (Syringa) 347, 558, 777, 808, 906, 962, 968.

Магьосници вж. Митология.
Малджии вж. имания.
Мартини (Larus) свили гнезда по стрехите 851, 862.
Машини земеделски 240, 242, 470, занаятчийски 274, 426, 435, 529.
Мегалитични групи 935, жертвеник 937.
Мера, вж. землище, пасбище.
Метеорологични наблюдения 101.
Мечки 118, 269, 345, 391, 536, 570, 635, 684, 752, 766, 846, 968.
Мечки, обучени да играят 120, 806.
Минарета 93, 293, 423, 673 и др.
Минерални извори студени 129, (Княжево) 130, (Баня) 342, (при Кутловица) 639, (в Мак.) 741, (при Сунгурлар).
Миниатюри в ръкописи 559, 573.
Митология. Самодиви, самовили, вили, техни цветя, хора и кладенци 59, 383 сл., 431, 698, 785. Русалки 170, 431, Песоглав 77. Поверия на животни: змии 436, орли 120, 925. Слънчев култ 964. Свети кладенци (аязми) и даровете, оставяни в тях, 431, 512, 562. Обичаят пеперуги 88. Магьосници и врачки в Трънско и Кюстендилско 562, в Провадийско 925. Суеверие 149, 562, 645. Врачуване с кости 567. Огньове на заговезни в Софийско 134, на Енев ден в крайморието 840, церемониални огньове за подкадяване на добитъка от болести 926. Зазиждане на сянка или на живи същества в сградите 441, 665; срв. драконовска глава на мост 585, змии на мост 735, каменни глави в стена 704. Вампири, фъркуляци и джададжии 925. Окачване на конци и парцали по дърветата при светини 843, 898. Вж. Жидове.
Мобили в градска къща 98, в селска 136.

Могили в Софийско 134, 129, 350, в Пловдивско 185, 176, 444, в Казанлъшко 260. 270, 277, по Дунавските острови 331, в Златишко 355, 370, в Гьопса 423, при Пастуша 488, при Сливница 544, в Знеполье 567, при Кюстендил 602, в Дупнишко 672, 675, в Ямболско 738, 751 сл., 754, 759 сл., 765, 767, в Сливенско 773, в Карнобатско 804 сл., 809, при Русокастро 844, в Анхиалско 820, 849, в Добруджа 901—903, при Варна 911, в Шуменско 935, при Е. Джумая 948, при Микре 964, при Вид 967.

Молитви за дъжд турски 316, християнски 342.

Монети стари 58, 59, 62, 69, 220, 161, 331, 409, 548, 556, 567, 570, 632, 735, 758, 778, 395, 804, 816 римски зарбхани 187, 356, 60, 213, 296, 603, 827, 854, 868, 880, 902, 913; виз. монети 219, 400, 556, 567, 773, 799, 801, 810, 815; Венециански 219, 548, 799; старобългарски 219, 327, 556, 801, 810, 815; (Тертерий), Сигмунд III, сечени в Дубровник 400, сегашни новобългарски 255.

Мостове стари 260, 412, 557, 664, 735, нови 310, 313, 342, 352, 550, 964.

Мочурлаци 170, 328, 336, 544, 586, 518, 670, 674, 805, 809, (Страланджа) 833, 860, (Кардис), вж. езера, тръсище.

Музика народна, инструменти 153, 580, 675, 780, 88 циганска.

Манастири изобщо 64, 66, 69, 78, 704, 708; в Софийско 74, Мъглишкият 261, около Търново 295, 955, 999, Сопотският 427, Калоферският 435, в Трънско 552 сл., Рилският 693.

Манастири женски 74, 125, 306, 426, 434, 691, 721 ср. 413.

Манастири турски, вж. дервиши.

Мерение простонародно на планините 382, 430.

Мерки и теглилки стари 254, за повърхност 233, 254, за Гюлово масло 264.

Набожността на планинците 366, 412, 789.

Надписи антични 61, 62, 68, 69, 70, 188, 219, 267, 343, 489, 518, 549, 561, 567, 584, 603, 661, 675, 686. (Вж. добавките) 690, 736, 760, 773, 817, 827, 881, 896, 901 сл., 904, 909, 915, 931, 933. Славянски 70, 71, 123, 292, 400, 403, 409 сл., 415, 480 (Станим.) 485, 551, 555, 573, 632, 739, 782, 938, 952, 957; бълг. с гръц. букви 284, 735. Средовековни и по-нови гръцки 215, 295, 299, 307, 480, 771, 863, 823; Грузински 482. Генуезки 904. Арабски 613, 664, турски 168, 338, 360, 886.

Наемане на ниви 237, на пасбища 364.

Нарастване на орната земя 234.

Народопис вж. отделните народи.

Наречия български изобщо 147. Граници на Софийското 166, 350, 581. Средна гора 373, 402 сл., 968 Рупското наречне в Родопите 457 (особености) 471, 527, разпространението му до Загорско 224, до Черно море 742, 846, 927; клин от изт. нар. към Доспат 458, 521. Носовки в Брациговския говор 498. Трънското наречие 564 (по-обширен преглед). Брезнишкото 581, Кюстендилско 598, Котленско 780, 789, 959 (Елена). Членове в бълг. 457, 564. Турското наречие на юруците 463, на Гагаузите 890 сл.

Носии, български стари 78, 150, 331, 416, градски 86, 726. Селски носии: Софийска 150 сл., 347, 350, 545, 579, 969, Вакарелска 166, при долна Марица 232, при Габрово 278, в Ломско 341, в Клисура 345, в Средна гора 412, в Родопите 492, 497, 513, българомохамеданска 527, в Трънско 527, в Радомирско 548, 563, в Кюстендилско 598, 649, в Краище 645, 660, в Пиянец 667, в Дупница 674, в Сапаревска баня 678, при Мелник 710, при долна Тунджа 757, в Котленско 780, при Русокастро 845, при Микре 964; котките (железца) на цървулите на планинците 683.

Носии на власите 365, 513, на гърците 365, 478, 756, 762, на турците 262, 492, 619, 927, 962, на гагаузите 892.

Носовки, вж. наречия.

Нравственост 110, 147, 166, 691, 891.

Оброчища, вж. църкви 138.

Обществен живот 109.

Общество балг. 109, 110, 211, 230, 382, 412, 418 сл., 435, 490 и т. н.

Овощия 248, 597, 611, 802, 950.

Околността на градовете пуста 114.

Окопи стари 745, 335. Вж. Еркесия.

Опиум вж. афион.

Орли 120, 328, 350, 386, 529, 546, 555, 569.

Орех, типично дърво в Румелия 248. 442.

Оръдия земеделски вж. земеделие.

Оръжия стари от Видин 339.

Оръжия, работене на 252, 274, 774.

Палат, Софийски 95, Пловдивски 183, стар български в Търново 289.

Паметници руски от последната война 129, 182, 270, 273, 351 958, 969.

Памук, развъждане 247, 597, 668, 755.

Панаири 138, 255, 765, 806, 809, 876, 946, 966.

Параклиси, вж. църкви.

Партизанство в градовете 110, 160, 276, вж. чорбаджии.

Пасбища общински 141, 144, 364.

Пастирство изобщо 393—396; преселническо у българите 393, 417, 453, 462, 780 сл., вж. юруци и власи.

Патриарси Търновски 298, 362; Печски 575, 703, 722.

Печатници 110, 204, Мелник 726, Самоков 726.

Печка 99, 695.

Пещери 328 (жива и фосилна) 502, 512, (Род) 559, (ерем. при Трън) 697, (Рила) 765, при Тунджа 772, при Сливен 794, (ледови и сталактитови при Котел) 843, Русокастро) 895, (ерем. при Кестерич) 906, (Калиакра), 910, изкуствени при Добрич 950, (ерем.) 924, (Добрина) 932, Мадара ; свети или пустиннически пещери изобщо, езическо и християнско значение 933, 959 (Елена).

Пивовари 129, 352, 930.

Пирит 648, 757.

Писмо черковно, простонародна употреба 341. 403. 782. разпространение на грамотността у пастирите власи 368.

Пиянство 147.

Плаване по Дунава 329, по Марица 187, 411.

Плетове около селата 878, 895; сръбски граничен плет 552, 578, 658, 749.

Побратимство у власите 365.

Пожари в градовете 94, 203, 621, 851.
Поздрави 278, 437, 563.
Поклонение, ходене на — в Рилския манастир 709, в Търновските манастири 959.
Покровителствуване на църкви 73, 416, 484.
Покупка и продажба на недвижими имоти (статистика) 235.
Поменик Боянски 125, Погановски 125, 496, на Палаузов 607.
Поща 156 сл., 341.
Право старотурско 143 сл., 408, 613 сл., на номадите пастири 368 сл.
Празници цигански 88, бабешки 563, турски 492, 502, 879.
Привилегии на бълг. селища, преданието, че турчин не е смеел да се засели в тях 309, 410, 432 сл.; нова привилегия на Рилския манастир 714.
Протестанти американски 85, 331, 721, 789.
Protoccus nivalis 430.
Предания геологични за някогашните езера в Софийско 127, Кюстендилско 600, в Чепино 523, 525, за топлите извори в Кюстендил 601, за жертвите при градеж 440, 665, за зазиждането вратата на св. Спас 608. Предания за крепостите: за Урвич и Бояна 125, 127, за Красен-калеси 395, за превземането на Ясеново кале 556, за Земун 568, за «водопровода за млеко» 652, за патиците, които издали прокопа 661, за направата на Еркесия 845, за Провадийската крепост 920, за проходите, затворени със синджири 795, 959. Предание за постройката на римските шосета 211. Вж. халки.
Преселение на населението и зависимите с него народописни промени: народописни обрати в тракийската равнина 201, в Черноморско 741, турската емиграция 207, преселение на българи в турско 209, преселение на Балканските планинци в равнините 277, подробности 216, 232, 269, 330, 333, 341, 358, 417, 419, 421, 566, 625, 674, 787, 804, 844, 846, 860, 861, 888, 917, 925, 931, 946 сл., 949, 953, 965. Вж. емиграция.
Птици горски 170, 382, 536, Дунавски 328, блатливи и водни 523, 841, 860, грабливи 592, 684, 808, 841, 844, вж. Орли, мартини, кретали.
Птици, домашни 234, 878.
Пустинник 116, вж. пещера.
Пушкарство вж. оръжия.
Пчеларство 249 сл., горски пчели 956.
Песни народни, бълг. 154, пяни в гора 553, българомохамедански 592, 966, гръцки 858, руски нови 317.
Пясъчни рътове 860, 873.
Пътуване, начин на 155—161.

Работници, земеделски 238.
Разбойничество в България изобщо 313—123, 170, 421, 624, 753, 767, 795, 818, 825, 860, 874, 875, 947 сл., 960, 966.
Размножаване на населението 232.
Рало 240.
Раци (видове) 779.
Риби дунавски 328, речни 435, 636, 685, 751, 779, 944, от македонските езера 108, в Баташкото блато 524, в Каябашкото езеро 802, черноморски 825.
Рис 392, 561, 684.
Рогачи, вж. елени.
Родове бълг. и тур., число на членовете 232. Задруги 147, 148, 565, 582, 637, 645; големи родове

в Средна гора 403, Имена на родове 148, 402, липса на родови имена 958.
Рударство изобщо 506—512; в Чипровци 343, в Златишко 356, в Родопите 505 сл., в Брезнишко 583, в Осогово 603, 634 сл., в Кратово 628, в Краище 644, 655, 659, около Рила 677, 690, 720, 723, около Витоша 161, 724, в Ямболско 738, при Черно море 831. Вж. въглища, злато, желязо.
Русалии (русалки) вж. митология.
Резбарство 98, 705, 726, 789.
Резби примитивни от стеатит 728.
Ръкописи славянски 66, 69, 72, 73, 111, 123, 124, 199, 261, 272, 361, 363, 400, 404, 411, 415, 434, 484, 488, 494, 501, 534, 555, 559, 570, 572, 639, 653, 698, 700, 701, 723, 782, 791, гръцки 482, 484, 864, грузински и ерменски 482, турски 113, пражки 76.

Самодиви, вж. Митология.
Сахтияни 80, 435.
Сватби селски 582, 645 сл.
Светец мюс и христ. в едно лице 896, 906 сл.
Свине 492 ист., 937.
Свличане на земята към Дунава 332, под Балкана 427, към морето 851, 899.
Село изобщо 135 сл., средно число жители 269, 277, 335, исторически произход 138 сл., 742, бързо нарастване 491, 533, 644.
Симорно право 141 сл., спорове 147, 397.
Сиренарство 394.
Сифилис 333.
Скотовъдство у номадските пастири власи 364, у Средногорските българи 392. Вж. коне, пастирство, добитък, свине.
Скулптури, подобни на босенските 558, 773.
Сладко 792.
Сливовица 261, 558.
Смокини диви 248, 496, 906.
Смрадлика, износ на 261.
Смъртност на мас. 232.
Сняг летен по планините 117, 178, 354, 430, 441, 446, 537, 672, 682, 694.
Собственост земна 144.
Сол изобщо в България 852, като част от възнаграждение 238 сл., предполагаема в планините 431; морска в Анхиало 852, в Балчик 899. Влашки солници 307.
Сопи, носене на 147.
Сосни снежни в Рила 683.
Спахилък, вж. ленна уредба.
Старини каменни 758, 895, срв. мегалитични паметници бронзови 260, 504. В могилите 260, 773; срв. кола скъпоценни ножове 938. Конска броня 588. Барелиефи антични 603, 773 и т. н. Вж. конник тракийски,
Старопечатни славянски книги 73, 404, 494, 501 (Седмиградски Бялград 1572) 654, 702 (Грачаница) 723, 791, 799.
Степи крайдунавски 301, Добруджа 902.
Стил готически 339 (Видинската крепост).
Стражници турски пусти 273, 346, 371, 418, 428, Каркария 537, нови бълг. 631, 638.
Стрехи сламени 135, от аспидни плочи 274, 546, 968.
Стъкларство 426, 725.
Стълбове естествени 913.
Суеверие 562, 590, (видение) 648, вж. Митология.
Сукнарство 252, 274, 307, 361, 412,

417, 426, 434, 725, 740, 772, 774, 788, 850.
Султани татарски в изт. България 750, 790.
Събор 59, 123.
Събрание румелийско областно 211.
Съзвездия (бълг. имена) 241, 312.
Съдове глинени 245, дървени за вино 249, 382, акустични в стените на църквите и джамиите 83, 409, 606, 863, огромни стари 245, 427, 503, 588, 810, 816.

Табаклък 81, 251 сл., 274, 412, 506, 923.
Такачки, вж. кокошки немски.
Танзимат (унищожението на привилегиите на 1839 г.) 410, 615.
Танин вж. смрадлика и дъб.
Театър 109, 961.
Терминология простонародна българска: бояджийска 151, ботаническа 391, 117, 383, 384, 517, 554, на къщата и нейните части 97, на звездите 312, на конски такъм 158, на ястията 107, на иосините 150, 166 и др. Гранична 141, минералогична 546, воденичарска 122, на шевната орнаментика 845, овчарска 393 сл., земеделческа 130, 240 сл., дюлгерска 97, тъкарска 152, винарска 249, на колата и нейните части 244, градинарска 246, 310, географична 373, 375.
Тетря вж. смрадлика.
Типик Бачковски 482, Рилски 699
Типове български 106, 145, 146, 166, 262, 304, 341, 351, 363, 498, 513, 553, 563, 586, 598, 619, 645, 668, 674, 678, 789, 929, 968, романски 106, 563, гръцки 872, 882, турски 619 и т. н.
Топове, дървени 500.
Топографична номенклатура вж. имена.
Торене 242.
Травертин, вж. бигор.
Трески 196, 838.
Троглодитство 332 сл., 342.
Тръсище, тръсина 171, 523.
Тухли с римска форма 689.
Търговци, бълг. и чужди 234, 265; бълг. търговци 298, 330, в чужбина 303.
Търговия 81, 254 сл., Дунавска 330, 335, 340, с добитък 392, 411, подробности 505, 597, 627, 639, 687, 725, 840, 885, 899. История на търговията 79, 80, 202, 255, 302, 299, 305, 306, 725, 634, 828, 856, 870, 882, 884, 922, 946 вж. венецианци, дубровничани, генуезци.
Тюлени 907.
Тютюн, развъждане на 247, 445, 597, 668. 672, 675, 685—688.

Устав органически румелийски 209.
Училища, стари бълг. училища 78, 127, дейността на Неофит 712, Габрово 275, Бел-Ланкастеровата метода 275, 712, Елена 957, Пловдив 203, Загора 226. Сегашното посещение в княжеството 346. Училищен имот 346. Училища нови средни 111, 183, 275, 340, 363, 775, 947. Училищни сгради в градовете 111, 167, 183, 230, 340, 387, 411, 420, 497, 579, 721, в селата 443, 488 и т. н. Училищата в Трънско 577, в Кюстендилско 623, 631, 646, 654, в Котленско 782 788, 798, в Девня 919 и т. н.
— Учнлища за българомохамедаии 553, гръцко 478, 887, 904, турско 886; индустриални 129, 254, земеделски 242, 540, 730, духовни 307, 721.

Фабрики 129, 254, 276, 304, 725, 768, 961.

Феодализъм, старотурски, вж. ленна уредба.
Фесове 479, 840, 852, 862.
Францисканци, босенски 199.
Френският език на изток 197.
Фрески вж. живописи.

Хайвер, Дунавски 328.
Хайдути бълг. 385, 389, 414, 775, 777, песни 154.
Халки железни по скалите 562, 811, 920, 941 (предание).
Хамам вж. бани.
Ханища 158.
Характер бълг. 107, 230, 301, 304, 363, 412, 418, 490, 566, 582, 586, 632, 658, 723, 789, 805, 873, 918, 929, на планинските турци 797, 817, 951.
Харамии, македонски 624 сл., 662.
Хареми 90, 599, 673.
Хас вж. имоти коронни.
Хелда вж. елда.
Хора народни 123, 138, 383, 152 сл., гръцки 767.
Храна 108, 159, 366, 378, 390, 420, 482.
Хроника на Търновските царе 294,
Хумор, народен 277.

Цена на орницата 235, на местата за градеж 96, 285, на търговската стока 236.
Църкви, стари: в София и околността 64, 69, 70, 72, 73, 78, 196, в Пловдив 183, в Търново 291 сл., 299, 955, във Видин 340, в Златишко 361, 370, в Средна гора 398, 409, при Станимака 480, в Пастуша 488, в Лукавица 551, в Планиница 553, Погановският манастир 555, в Трън 550 сл., в Кюстендилско 608, 622, 628, 646, 653, 660, 663, 664, в Пастух 669, в Бобошево 671, в Рила 688, 699, в Самоковско 721, 723, в Монастир 763, в Сливен 773, в Жеравна 782, в Созопол 829, в Месемврия 864, в Добрина 925, в Елена 957.
— По-нови 138, 199, 405, 414, 418, 478, 504, 670, 677, 831, 865
— Оброчища и параклиси.

Чакали 269, 668.
Чалтици 178, 196, 477, 487, 668.
Чаршия 91, 183.
Часове, източно броене на -ете от заник слънце 418, 721.
Челенки в шопска носия 123, 152.
Черги вж. килими.
Черепи животински като плашила 137, 279.
Чешми 159, 91, 100, 168, 496, 721, 776, 781, 895, 944, 151.
Чиновничество в София 105, 106.
Чифлици, турски 236 (Заг.), 541 (Т. Паз.) 614 сл. (Кюст.)
Чорбаджии 276, 793, 958.
Чума 82, 377, 752.
Чушки 108, 137, 390.

Шарки народни 151, 791.
Шаяк вж. сукнарство.
Шейни за дърва 552, 657.
Шосета изобщо 156.
Шосета римски в Софийско 162, 168, в Ихтиманско 168—174, при Т. Пазарджик 179, в Чирпанско 214, в Казанлъшко 266, в Средна гора 399, в Гьопеа 423, 427, 431, в Пловдивско 444, 489, в Родопите 503, в Ямболско 738, през Източния балкан 796, 813, 847, 876 944.

Яничари 225.
Ястия, народни 107; вж. храна.

СЪДЪРЖАНИЕ

КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК И НЕГОВИТЕ «ПЪТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ» 7

ПРЕДГОВОР НА ПРЕВОДАЧА 39

ПРЕДГОВОР НА АВТОРА 41

Част първа

ОТ ДВЕТЕ СТРАНИ НА БАЛКАНА

1. СОФИЯ

Местоположение и минало. Римската Сердика, средновековният Средец (Триадица) и съвременна София като столица на турските «румелийски беглербегове». Дълбокият упадък и ненадейното възраждане в нашето столетие. Жители. Старата и нова част. Топлите извори. Начинът за градене къщи. Климат. Българското общество 55

2. ОКОЛНОСТТА НА СОФИЯ

Пустотата в най-близката околност на големите градове на Балканския полуостров. Изгледът от София. Витоша планина Селото Бояна с водопадите и старините. Княжево и Люлин планина. Балканът от Ком до Баба с пролома на Искър. Софийско поле, неговата природа и жители. Обикновен изглед на българско село: къщи, покъщнина, начин на основаване и развитие на селото, синорно право. Шопите. Народни носии, забавления, музикални инструменти и песни 114

3. ОТ СОФИЯ ДО ПЛОВДИВ

Начин на пътуване. Мостът през Искър и римското шосе (Трояновият път). Нови хан с развалините на кервансарая. Вакарел. Ихтиман. «Троянова Врата». Ветрен и неговото градище. Пръв поглед на тракийската равнина, на Рила и Родопите. Изворите на Марица. Татар-Пазарджик. Железницата до Пловдив 155

4. ПЛОВДИВ

Положение. Трите тепета и изгледът от тях. Древните могили. Филипополис, тракийската Пулпудева, римският Тримонциум, славянският Пловдин и Пловдив. Боевете между византийците и българите. Павликяните и техният произход. Френското херцогство в XIII век. Народописните отношения в турско време. Кланетата в 1876 г. и битките при Пловдив в 1878 г. Главният град на автономната провинция Източна Румелия (1879—1885) 180

5. СТАРА ЗАГОРА

Пътищата от Пловдив към Търново през Балкана. Град Чирпан. Стара Загора. Augusta Traiana и Beroe на римляните, Боруй на старите българи. Катастрофата в 1877 г. Загорско поле, житница на Румелия. Общ преглед на земеделието, занаятите и търговията в България. Преходното положение подир освобождението. Стремежът към купуване земи, разпадането на някогашните чифлици. Панаирите и старите мерки и теглилки в България 213

6. КАЗАНЛЪК И ГАБРОВО

През източна Средна гора. Поглед на Балкана от южната страна. Казанлък, Култивирането на рози. Исторически спомени; келтийският Тиле и средновековният Крън. Шипченският проход. Гъстонаселената гориста планинска местност с чисто българско население. Преселението на пленниците в крайдунавските низини. Индустриалният градец Габрово. През Дряново в Търново 258

7. ТЪРНОВО

Търново, някогашна столица (1186—1393) на българските царе. Уникален по своето положение в Европа. Развалините на римския «Nicopolis ad istium». Исторически паметници, крепости и църкви. Модерните търновчани. Градчетата Арбанаси, Ряховица и Лясковец . . 281

8. КРАЙДУНАВСКО

От Търново до Русе. Степният характер на крайдунавските места. Разбойничеството в България. Град Русе или Русчук. Дунавът оттук нагоре. Свищов, Никопол, Рахово. Румъните на десния бряг. Малоазийските българи. Видин и неговите старини. От Лом през Берковския балкан в София 310

Част втора

СРЕДНА ГОРА И РОДОПИТЕ

1. ЗЛАТИШКО ПОЛЕ

От София към изворите на Тополница. «Българска Аркадия». Градовете Златица и Пирдоп. Забравен кът в света. Чергарските румънски пастири или власи и техният живот *349*

2. СРЕДНА ГОРА

Централна Средна гора. Върховете Богдан, Буная и Братия с изгледите от тях. Буковите вековни гори и планински пасбища. Българското скотовъдство изобщо. Чисто българско население. Градчетата Панагюрище и Копривщица *369*

3. ГЬОПСА

От Копривщица през Клисура, Сопот и Карлово за Калофер. Българските индустриални градове под Балкана. Гьопса, долината на река Стрема. Юмрукчал, най-високият връх на Балкана или Стара планина над изворите на Тунджа. Карловските, Хисарските и Крастовските бани *418*

4. РОДОПИ

Част първа (историческа)

Общ характер на планинската верига. Исторически преглед. Бесите. Провинцията Родопи и подпланинското морско крайбрежие. Византийските епископства. Покрайнините Мерòпи Ахридòс и Мора. Смоляне́ и рупци. Предполагаемите драговичи. Българското рупско наречие. Планинските династии Иванко, Слав и Момчил. Власите в средновековните и днешни Родопи. Идването на турците. Овчарите юруци. Разпространението на исляма. Страната на помаците (мохамедански българи). «Непокорните села» на помашката «република» между Румелия и Турско и тяхната история 1878—1886 г. *445*

5. РОДОПИ

Част втора (пътеписна)

От Пловдив до полите на планината. Потомците на Синопските емири. Гръцката Станимака и Бачковския грузински манастир. Перущица с червена църква. Турска гощавка в Устина. Кричим.

Брацигово и езикът на македонските преселници. Пещера. Рударството в Родопите и изобщо в България; прастарото правене на злато и желязо. Батак със следи от клането през 1876 г. Археологически известия от Доспатско. Тръсинното Баташко блато. Долината Чепино. Помашки песни. През Каркария. Поглед на Рила и Пирин. През карантината в София 477

Част трета

ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

1. ТРЪНСКИ ПЛАНИНИ

Към сръбската граница. Сливница, Драгоман, Цариброд. Скалистата покрайнина при Трънска река. Погановският манастир св. Иван Богослов и околните крепости. Град Трън. Река Ерма и легендата за св. Терапон. Магьосници. Следи от румънски елемент. Котловината Знеполье. Изкачване на Руй планина. Исторически преглед. Сръбско-българските сношения 543

2. БРЕЗНИК И РАДОМИР

От Трън за Брезник. Брезнишката котловина, старото Грахово поле и нейните жители. Търсене на сребърните рудници от 1530 г. Изворите на Струма. Крепостта Перник. Разомир и неговата котловина. През дервента на Струма при крепостта Земен за Кюстендил . . 579

3. КЮСТЕНДИЛ

Кюстендилско поле. Град Кюстендил, неговата околност и топли извори. Антични и средновековни старини; римската Пауталия и славянският Велбужд. Пограничният живот, Македонските харамии 596

4. ОСОГОВО ПЛАНИНА

Рударството в Кратово и Осогово. Каменичко поле. Сребърни рудници при Сребърно Коло. Живота на пограничните стражи. Поглед в Македония. Люботръи и Шар планина на хоризонта. Идилична картина 628

5. КЮСТЕНДИЛСКО КРАИЩЕ

Покрайнината, едва подир Берлинския договор отбелязана в картите. Планини, реки, жители и стопански отношения в Краи-

ще. Околийският център Извор. Железни рудници в Божица. Изворите на Драговищица. Босилеград 641

6. ДУПНИЦА

Кадин мост и преданията за него. По долните клисури на Струма. Село Пастух с крепост (старият Житомитск?) и стари църкви. Скрино, родното място на св. Иван Рилски. Краят на клисурата при градеца Бобошево. Дупнишко поле и град Дупница. Въглищни пластове при Бобов дол. Топли извори при Сапаревска баня с железни рудници. Римската Германия, Велизарово родно място. Гушавост и кретенизъм около Рила планина 662

7. РИЛА ПЛАНИНА И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР

Рила планина, нейното разположение и природа. Приликата ѝ с Карпатите. Вековни гори и планински езера. Пътищата от Дупница за градеца Рила. Крепостта Стоб и надписи на старите бесси. Пътуване край река Рила нагоре. Рилският манастир, неговото местоположение, сгради и история 679

8. САМОКОВ

От Рилския манастир към изворите на Искър. Град Самоков. Исторически бележки. Железарници и индустрия. Долината на Палагария и бойното поле в 1413 г. при Чаморлу. Изглед от Лозен. Завръщане в София 716

Част четвърта

ЧЕРНОМОРИЕ

1. ЯМБОЛ И ДОЛИНАТА НА ТУНДЖА

От София за Ямбол. Днешният Ямбол, византийският Диамполис. Антична Кабиле на Таушан-тепе. Старият българско-византийски пограничен окоп (Еркесия). Нововековно преселение на народи в Източна Тракия и Добруджа. Татарските султани. Кьозлъ-Агачко и Каваклийско. Гърци кариоти. Странджа планина, Сакар планина и Манастирските върхове 729

2. СЛИВЕН И КОТЕЛ

Индустриалният град Сливен. Котленският балкан. Селищата Жеравна, Котел, Медвен и Градец. Букови вековни гори и балкански поляни. Овчарското преселническо стопанство. Турците при Камчия. Езерното градище при Каябаш и старите пътища през планините в Преслав. Сунгурлар 767

3. КАРНОБАТ И АЙТОС

През мочурните на реката Азмак за Карнобат. Карнобатското градище със стари лагери. Айтос и старата «орлова крепост». Турската околия. Айтоските бани и тяхното минало. Към морето за Бургас 805

4. БУРГАСКИ ЗАЛИВ

Характер и обиколка на Бургаския залив. Созопол, стара Аполония. Трите Бургаски лагуни. Порос и Скафида. Развалините на римския Деултум. Градът Бургас. Посещение на Русокастро. Горите на Странджа и пътят през Факия за долна Тракия 822

5. АНХИАЛО И МЕСЕМВРИЯ

По сухо от Бургас за Варна. Анхиалското поле и неговите исторически спомени. Старият Анхиало при Палеокастрон. Новият Анхиало със солници. Месемврия, нейното славно минало, византийски църкви и сегашният упадък. Емонски нос, краят на Балкана. През прохода Акбоаз, през дъбови вековни гори за Айваджик на румелийско-българската граница и оттам през долна Камчия за Варна 848

6. ВАРНА И КАЛИАКРА

Варна. Смесица от народности. Най-ново преселение на народи. Турски говорещите християни или гагаузи, потомци на старите кумани. По крайбрежието на север. Остатъците при Дишпудак и Екрене. Ислямският Акязълъ-Баба и християнският св. Атанас в едно лице. Старият Крунои или Дионисополис, град Баххусов, сегашният Балчик. Добруджанската степ, нейните растения и могили. Гагаузкият градец Каварна. Нос Калиакра и неговата крепост. Батовските вековни гори с дива лоза 880

7. ПРОВАДИЯ И ШУМЕН

Бойното поле в 1444 г. при Варна. Девня и развалините на римския Марцианополис. Крепостта Петрич. Провадия. Добрина (Диздаркьой), до 1829 г. център на албански селища. Поверия за вампири. Шумен. Образът на конник на скалата при Мадара. Римският castrum при Абоба. Старобългарското царско седалище Преслав . . . 911

8. ОТ ПРЕСЛАВ ЗА СОФИЯ

Ески Джумая. Османпазар. Старата покрайнина Горилово (Герлово),сегашният Тозлук и произходът на тамошните турци. През пустините на Тозлука от Османпазар за Кесарово. Внезапно преминаване в най-плодородните покрайнини на Лясковец. Екскурзия в Елена. Връщане от Търново през Севлиево, Ловеч и Орхание в София. Ловчанските помаци. Разбойничеството край пътищата 945

СЪКРАЩЕНИЯ 971

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ 974

Акад. КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

ПЪТУВАНЕ ПО БЪЛГАРИЯ

Българска
Първо издание
Литературна група II—6
Тематичен № 1925
Издателски № 19780

Редактори: доц. Евлоги Буташки
проф. Велизар Велков
Художник: Владислав Паскалев
Макет и техн. редактор: Тома Станкулов
Коректор: Лиляна Добринова

Дадена за набор 10. II. 1974 г.
Подписана за печат 30. VI. 1974 г.
Излязла от печат 30. VII. 1974 г.
Формат 65 × 92/16
Печатни коли 65,25
Издателски коли 65,25
Тираж 8 108

Цена 8,75 лв

Издателство Наука и изкуство — София, бул. „Руски" 6
ДП Тодор Димитров — клон 1, София

Карта на
БЪЛГАРИЯ.
Мѣрка 1 : 1,750.000.
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100
Килом.
20 Ист. Дълж. отъ Паришъ.
21
22
23
24
25
26
44
43
42
40 Ист. Дълж. отъ Ферро.
41
42
43
44
45
46
Околность на СОФИЯ.
Книжарница на Хр. Г. Дановъ, Пловдивъ.
Картограф. Залед. на Г. Фрейтагъ и Бернд. въ Виена.